

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXIX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1983

TARTALOM

ANTAL LÁSZLÓ: Megjegyzések a határozó közkeletű definícióiról	1
BAKOS FERENC: Henri Wald, <i>Introducere in theoria limbajului</i>	481
BALÁZS JÁNOS: Kelemen József 372. — Bakos József köszöntése 70. születésnapján	494
BALÁZS JUDIT: Nyelvészeti Tanulmányok	363
BALOGH LAJOS: Tudományos ülés a „Tolna megye földrajzi nevei” című könyv megjelenése alkalmából 104. — A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai	347
BENEDEK NÁNDOR: A magyar nyelv és kultúra mint areális jelenség	351
BENKÓ LORÁND: A nyolcvan éves Ligeti Lajos köszöntése 369. — Megnyitó Társaságunk Arany-ünnepségén	385
CSERBÁK ANDRÁS: A Vizsolyi Biblia hasonmás kiadása	100
ÉDER ZOLTÁN írja	131
ELEKFI LÁSZLÓ: Hangjelek és ideogrammak helyesírásunkban	200
P. EÖRY VILMA: Különböző típusú novellák mondat szerkezetei	162
FARKAS MÁRIA: A minőségjelzős szintagmák kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben	445
FARKAS VILMOS: Guszkova Antonyina, A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben	101
FEHÉRTÓI KATALIN: A <i>Csákány</i> családnévről	71
FIERS MÁRTA: Péntek János, A kalotaszegi népi hímzés és szókinése	489
FOGARASI MIKLÓS: Carlo Tagliavini	107
FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE: Gazdasági élet és kommunikáció	309
GÓSY MÁRIA: A beszédhang kialakulása a gyermeknyelvben	59
GREGOR FERENC: A magyar szókics történetéből (<i>plik, purgelejt, senk</i>). — Sipos István hetven éves 496. — Szótörténeti adalékok	505
HAJDÚ MIHÁLY: Kósa László, A burgonya Magyarországon	97
S. HÁMORI ANTONIA: Az eredeti és másodlagos szófaji kettősség néhány kérdése ..	429
HARMATTA JÁNOS: Megnyitó beszéd a Tolna megyei ünnepségen 104. — A hetven éves Végh József köszöntése 242. — Köszöntő Borsod-Abaúj-Zemplén megye földrajzi névanyagának összegyűjtése alkalmából	366
HEGEDŰS ATTILA: Selypestő	462
HEXENDORF EDIT: Túlélő, túlélés	333
HONTI LÁSZLÓ: Soumen kielen etymologinen sanakirja	484
R. HUTÁS MAGDOLNA: Az igekötős igék kötött bővítményei a kései ómagyar korban	291
IMRE SAMU: Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról	408
JANKOWSKI, HENRYK: Mégegyszer az <i>istenadta</i> -ról	458
JASTRZEBSKA-HELDER, JOLANTA: Az alany körül	421
JUHÁSZ DEZSŐ: Vincent Blanár—Ján Matejčik, <i>Živé osobné mená na strednom Slovensku</i> . I. 1. Designácia osobného mená	492
KÁLMÁN BÉLA: Nyelvjárás kutatás Finnországban 91. — Tolna megye földrajzi nevei	226
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	109, 497

KERESZTURY DEZSŐ: Nyelvünk zajtalan forradalmára: Arany	386
KISS JENŐ: Az onomatopoeitikus igék és a jövevényigék	284
É. KISS SÁNDOR: Don-kanyar	464
KOROMPAY KLÁRA: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II. kötete	217
KOVÁCS FERENC: Köznyelv, szaknyelv	21
KÓ BENEDEK: Észrevételek <i>bordély</i> szavunk eredetéhez	324
KULCSÁR PÉTER: Szótörténeti adatok	123, 245
LŐRINCZE LAJOS: Kodály Zoltán és a magyar nyelv	257
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVIII. közgyűlése	234
MAY ISTVÁN: Magyar nyelvű imádságok másolatai idegen nyelvű szövegek között a XVI–XVII. században	373
F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Fül(ik), fút	77
MOLNÁR ANNA: Szótörténeti adatok XVIII. századi német jövevényiszavaink köréből	382, 503
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Szófeldrajzi adatok Pápáról	472
A. MOLNÁR FERENC: A magyar szóvégi rövid magánhangzók történetéhez	47
NAGY FERENC: Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata	28
PAPP FERENC: Adalékok a XVIII. századi magyar–oroszlilológiai kapcsolatok történetéhez	275
PÁSZTOR EMIL: Egy helyesírási szabályosságról	84
PETE ISTVÁN: Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben	137
PRISZTER SZANISZLÓ: Magyar növénynevek Szádlér József „Magyarázat...”-aiban	116
PULKKINEN, PAVO: A finn nyelvművelés alapelvei	467
PUSZTAY JÁNOS: Az alapnyelvi szó szerkezetről	185
RÁCZ ENRE: Komitatívizáció és kongruencia 129. — Egy nyelvjárási inkongruencia beütései a köznyelvben	416
REUTER CAMILLO: <i>Cserkőlyű és csertörő</i> 78. — Adalékok <i>alacs</i> szavaink történetéhez	329
SASVÁRI LÁSZLÓ: Görög katolikus naptári elnevezések a mai magyar nyelvben	321
SOLTÉSZ KATALIN: A hetven éves Martinkó András köszöntése	244
SOMOGYI BÉLA: A bridszjáték szókincsének szinonimáiról	80
SZABÓ GÉZA: Egy jelentéskategória néhány nyelvtani összefüggése a mai magyarban 42. — Tájszótáraink és a nyelvjárási régió	340
SZABÓ JÓZSEF: Gondolatok a regionális köznyelvek mondattani kutatásáról 86. — Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok	231
SZABÓ ZOLTÁN: Herczeg Gyula, Móricz Zsigmond stílusa	360
SZABÓ T. ÁDÁM: Két erdélyi szöveg a XVI. századból 121. — A román–magyar nyelvi kapcsolatok története	221
SZABÓ T. ATTILA: Fuvatlan	464
SZATHMÁRI ISTVÁN: A szövegstilisztika tárgy köréből 149. — Nagy Ferenc, Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába 357. — Arany János és a magyar nyelvtudomány	397
P. TÁLOS ENDRE: Süly	82
TOMORY JÚLIA: Egy Vörösmarty-vers kezdő sorainak vitájához	455
TOMPA JÓZSEF: Ady <i>hatok</i> szava 197. — Egy(ek) vagyunk 451. — Benkő Loránd, Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében	486
VARGYAS LAJOS: Kodály, a tudós és tudós-nevelő	265
VIGH KÁROLY: Etimológiai szótáraink margójára	466
WASEDA MIKA: A helyviszonyok jelölésére szolgáló eszközök a magyarban és a japánban	9
ZELIGER ERZSÉBET: Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából 249, 379. — Az igével kapcsolatos szófajváltásokról	300
ZILÁHI LAJOS: Nyelvjárástörténeti adatok a Sárretről	211
ZIMONYI ISTVÁN: Megjegyzések <i>Ölbő</i> tulajdonneveink etimológiájához	198

Kisebb közlemények	321, 451
Különfélék	104, 366
Levélszekrény	131
Nyelvjárások	86, 211, 340, 472
Nyelvművelés	84, 200, 333, 467
Nyelvtörténeti adatok.....	116, 245, 373, 503
Szemle	91, 217, 351, 481
Szó- és szólásmagyarázatok	71, 197, 324, 462
Társasági ügyek	109, 234, 369, 494

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Ady *hatok* szava 197–8
 akcióminőség szerinti igecsoportosítás 140, 146–9
 alacs¹ 'tarka' 329–31 || Alacs² hn. 331–2 || alacs³ 'alacsony' 332–3
 alamuszi (etimológia) 466
 alany 421–6 | ~ alakja 428 | ~ fajtái 421–6 | lappangó ~ 424–9 | részleges ~ 424
 alanyos szó szerkezet 458–61
 alanytalan mondat 426–9
 alapnyelvi szó szerkezet 185–97
 általános helyhatározók kétféle alaki megoldása 42–5
 Arany János 385–408 | ~-jubileum 385–6 | ~ nyelve 386–97 | ~ nyelvészeti ténykedése 399–408

 Bakos József 494–6
 Bél Mátyás orosz kapcsolatai 278–82
 betűrend 202–3
 bordély 324–8
 Borsod-Abaúj-Zemplén megye földrajzi nevei 366–9
 bridzsterminológia szinonimacsoportjai 80–2
 burdó 'kunyhó, viskó' 324
 burgonya – Magyarországon 97–9

 Csákány csn. 71–7 | ~ hn. 71–2 | ~ szn. 72
 Cserkőlyű hn. 78–9
 csertőrő (tímárszakasz; hn.) 79

 Don-kanyar 464
 dörmöcköl (etimológia) 466–7

egy(ek) vagyunk-fajta állítmányok 451–5 | ~ bibliafordításainkban 451–5
 egyenesen (oda) 349–51
 egyeztetés | állítmány ~e a társhatározós alannal 129–37 | alany-állítmány téves (nyelvjárási) ~e 416–20
 egy hét múlva 347–8
 -ék toldalék 45–7
 'ember' jelentéskategória a ragos helyhatározókban 42–6
 erdélyi l. XVI. századi
 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 217–21

 fancilla 467
 felső-csallóközi nyelvjárási szövegek (XVIII. századi ~) 249–56
 finn nyelvjáráskutatás 91–7
 finn nyelv művelés 467–72
 fonéma-rendszer 204–5
 főnevesülés 304–6
 fuvatlan 464–5
 fül(ik), fűt < fgr. **peme* 'forró, meleg; forróság, melegség' 77–8
 gazdasági élet | ~ nyelvezete 309–21 | ~ szövegváltozatai 320–1
 -g (igésítő) képző 286–7
 gögicselés (a beszédhang megjelenése előtti gyermekhangok) 60–8
 görögbetűs szövevényeink véghangzói 48–9
 görög katolikus naptári elnevezéseink 322–3

 gyermeknyelv | ~ fonológiai rendszerének kialakulása 68–71

 hangfestő, hangutánzó, hangfestő-hangutánzó igék l. onomatopoeitikus igék
 hangjelölésünk 200–11
 határozó definíciói 1–9
 helyesírási szabályosság 84–6
 hely|határozó 9–21 | ~ viszonyok jelölése (a magyarban és a japánban) 9–21
 hiányos mondat 423–4
 hurít 467

 ideogrammak 207–11
 igeaspektus l. igeszemlélet
 igekötős igék kötött bővítései 211–9 | ~ a kései ómagyar korban 292–9
 igésülés 300–4
 igeszemlélet 137–46
 igével kapcsolatos szófajváltások 300
 imádságok | magyar nyelvű ~ XVI–XVII. századi idegen nyelvű szövegek között 373–9
 impresszionista prózai művek statisztikai alapú elemzése 29–41
 inkongruencia l. egyeztetés
 írógépszabvány | magyar ~ 206–8
 istenadta 458–61
 í-zés (nyelvjárási) 211–7 | XIX. századi ~ 212–7

 jelelmélet 482–3
 jövevényigék 288

 kalotaszegi népi hfmzés 489–92 | ~ szó-kincse 489–92
 Kazinczy Ferenc 486–9
 Kelemen József 372–3
 kicsi 351
 Kiskánizsai Szótár 342–6
 Kodály Zoltán | ~ a kiejtésről, a hang-lejtésről 257–61 | ~ a népzene kutató és tanár 265–75 | ~ és a mai nyelv-művelés 263–5
 komitatívizáció l. társhatározó
 kommunikáció (a gazdasági nyelvben) 311–20
 kongruencia l. egyeztetés
 kontrasztív tanulmányok l. helyhatározó, minőségjelző, minőségjelzős
 korstílus mennyiségi alapú vizsgálata 28–41
 közép-szlovákiai személynévtár 492–4

Lazicius Gyula Kodály bírálata 258–61
Ligeti Lajos 369–72
Lomonosov könyvtára 275–84 | magyar vonatkozású könyvek \sphericalangle ban 277–83

Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 231–4
Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadat-
lan térképlapjai 347–51

Magyar Nyelvtudományi Társaság | \sim
felolvasó ülései 109–115, 497–503 | \sim
LXXVIII. közgyűlése 234–42

magyartanítás Olaszországban 351–7
mai 348

Martinkó András 244–5

mától fogva 348–9

megszólítási formák 101–3

mellékevesülés 306

minőségjelző és fajtái a magyarban és az
olaszban 445–50

minőségjelzős szintagmák kontrasztív vizs-
gálata az olaszban és a magyarban
446–50

mondathosszúság – mint stílusjegy 31

mondatszerkezeti szempontú novellaelem-
zés 162–173

Móricz Zsigmond stílusa 360–3

műnyelv 1. szaknyelv

német jövevényszavak | XVIII. századi
 \sim szótörténeti adatai 382–4, 503–5

nominális szerkesztésmód (impresszionista
művekben) 309

novella|elemzés 162–73 || \sim típusok
167–73

növénynevek | XIX. századi magyar \sim
116–21

nyelvelmélet 481–4

nyelvjárás 1. romániai

nyelvjárás adatközlés 472–80

nyelvjárás monográfia | \sphericalangle k 408–16 |
hangtani-alaktani tárgyú \sim 410–6 |
Kiss Jenő \sphericalangle ja 409–15

nyelvjárás régió 343–6

nyelvjárástörténet 1. sárréti

nyelvújítás 486–9 | Kazinczy nyelvújítá-
sa 486–9

olasz elemek a magyarban 353–5

ómagyar végmagánhangzók lekopása 50–5

onomatopoetikus (hangfestő, hangutánzó,
hangutánzó-hangfestő) igék 284–8 |
párhuzamos képzésű \sim 285 | igésítő
képzős \sim 285–6 | \sim tőigék 286–8

Ölbő tn.-ek etimológiája 198–200

ő-zés (Kiskanizsán) 345–6

pápai szóföldrajzi adatok 472–80

plík 174–6

purgelejt 176–9

regionális köznyelvek mondattani kutatása
86–91

román helynevek | magyar eredetű \sim szó-
végi magánhangzói 50–9

romániai magyar nyelvjáráskutató tanul-
mányok 363–6

román jövevényszavaink | \sim hangtana
222–3 | \sim alaktana 223–4 | \sim jelen-
téstana 224–5 | \sim szóföldrajza 225 |
 \sim kronológiája, elterjedtsége 226

román–magyar nyelvi kölcsönhatás
221–6

Sághy Ferenc 488–9

Sági István Kodály Zoltán nyelv művelő
törekvéseiről 261

sárréti nyelvjárástörténeti adatok 211–7

Selyp hn. 462–3 || Selypestó (víznév)
462–3

senk, senkel 179–84

Sipos István 496–7

SKES. (Suomen kielen etymologinen sa-
nakirja) – szótutató 484–6

súly (betegségnév) < kfn. *schüle* \sim *schule*
82–3

szabad függő beszéd 360–2

szaknyelv 21–8, 309–21 | \sim i magyar-
talanságok 27–8 || 1. még bridzstermi-
nológia

szakszókincs 490–2

szamojéd alapnyelv szó- és szótagszerke-
zete 187–8

személynévkutatás 492–4

személyragos igenévi-igei szerkezet 458–61
szemiotika 482–3 | a gazdasági élet \sim ja
313–8

szlovák személynévgyűjtemény 492–4

szófaji átesapás – jelzőknél 449

szófaji kettősség 429–45 | eredeti \sim
431–3 | másodlagos \sim 433 | népnevek
 \sim e 443–4

szófajváltás 300–9 | igével kapcsolatos
 \sim 300–9 | igéből alakult más szófaj
304–9

szó szerkezet 1. alanyos szó szerkezet, alap-
nyelvi szó szerkezet

szótörténeti adatok 123–7, 245–9, 505–
12

szövegstilisztika 151–62 | \sim i eszközök
155–62

szövegtan 149–51, 357–9

Tagliavini, Carlo 107–9

tájszógyűjtés 340–2

Tamási Aron-novellák elemzése 162–73

tapenol, taperol 290–1

társhatározós főnévi csoport | \sim egyezte-
tése 129–37 | \sim számbeli egyeztetése
132–5 | \sim személybeli egyeztetése
135–6

tavasszal 349

terminológia 1. szaknyelv

XVI. századi erdélyi szövegek 121–3
XVIII. századi magyar–oroszlógiológiai
kapcsolatok 275–84
XVIII. századi német jövevényszavak l.
német jövevényszavak
XVIII. századi (i-zó) nyelvjárási adatok
212
„Tolna megye földrajzi nevei” 104–7,
226–30
tőszámnevek és sorszámnevek megkülön-
bőztetése 209–10

tőszámnevek -k többesjeles alakjának em-
bercsoportokat megnevező tulajdonnév-
szerű használata 451–5
túlél-, és, -ó 333–40

Végh József 242–4
vendég 467
Vizsolyi Biblia 100–1
Vörösmarty-vers kezdősorai 455–8

Összeállította: Kiss Gabriella

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX.

ÉVFOLYAM

1983.

1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI
ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Antal László:</i> Megjegyzések a határozó közkeletű definícióiról	1
<i>Waseda Mika:</i> A helyviszonyok jelölésére szolgáló eszközök a magyarban és a japánban	9
<i>Kovács Ferenc:</i> Köznyelv, szaknyelv	21
<i>Nagy Ferenc:</i> Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata	28
<i>Szabó Géza:</i> Egy jelentéskategória néhány nyelvtani összefüggése a mai magyarban	42
<i>A. Molnár Ferenc:</i> A magyar szóvégi rövid magánhangzók történetéhez	47
<i>Gósy Mária:</i> A beszédhang kialakulása a gyermeknyelvben	59
Szó- és szólamagyarazatok. <i>Fehértői Katalin:</i> A Csákány családnévről. — <i>F. Mészáros Henrietta:</i> <i>Fül(ök), fült.</i> — <i>Reuter Camillo:</i> <i>Cserkőlyű és csertörő.</i> — <i>Somogyi Béla:</i> A bridzsjáték szókinésének színönimáiról. — <i>P. Tólos Endre:</i> <i>Súly</i>	71
Nyelvművelés. <i>Pásztor Emil:</i> Egy helyesírási szabályosságról	84
Nyelvjárások. <i>Szabó József:</i> Gondolatok a regionális köznyelvek mondat-tani kutatásáról	86
Szemle. <i>Kálmán Béla:</i> Nyelvjáráskutatás Finnországban. — <i>Hajdú Mihály:</i> Kósa László, A burgonya Magyarországon. — <i>Cserbák András:</i> A Vizsolyi Biblia hasonmás kiadása. — <i>Farkas Vilmos:</i> Guszkova Antonijina, A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben	91
Különfélék. <i>Balogh Lajos:</i> Tudományos ülés a „Tolna megye földrajzi nevei” című könyv megjelenése alkalmából. — <i>Harmatta János:</i> Megnyitó beszéd a Tolna megyei ünnepségen. — <i>Fogarasi Miklós:</i> Carlo Tagliavini	104
Társasági ügyek. <i>Keszler Borbála:</i> A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	109
Nyelvtörténeti adatok. <i>Priszter Szaniszló:</i> Magyar növénynevek Szádlér József „Magyarázat . . .”-aiban. — <i>Szabó T. Ádám:</i> Két erdélyi szöveg a XVI. századból. — <i>Kulcsár Péter:</i> Szótörténeti adatok	116
Levélsekrény. Éder Zoltán írja	131

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesztő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

1 szám ára: 20 Ft.

Indexszám: 25 549.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Megjegyzések a határozó közkeletű definícióiról

Az akadémiai leíró nyelvtan, amely — mint tudjuk — címében a ropant súlyú „rendszer” szót is hordozza, a határozót a következő módon definiálja: „Azt a mondatrészt, amely a mondatban valamely más mondatrésztől kifejezett cselekvésnek, történésnek, létezésnek, vagy valamely ettől megnevezett személynek, dolognak, esetleg egy tulajdonságnak vagy más körülménynek a körülményeire mutat rá, határozónak nevezzük. A határozó ahhoz a szóhoz, amelynek tartalmát illetőleg tartalmának valamely körülményét meghatározza, szorosan kapcsolódik: vele úgynevezett határozószerkezetet alkot.” (MMNYR. II, 162). Ez a definíció pontosan olyan, mintha a hagyományos nyelvészet rosszindulatú karikatúrája akarna lenni, mert mindaz megvan benne — mégpedig komikusan szembeötlő módon — ami a tradicionális nyelvtant olyan sebezhetővé tette. Néhány lapos vázlatunk lényegében ennek, valamint egy vele sok tekintetben rokon másik határozó-definíciónak az alaposabb szemrevételezésével foglalkozik.

Nyilvánvaló, hogy egy definíciót sokféle tekintetben lehet vizsgálni, mert egy tudományos meghatározás felettébb bonyolult és sokoldalú jelenség. Többek között az alábbi szempontok jöhetnek számításba:

a) Minden definíció, bármely tudomány bármely jelenségére vonatkozik is, nyelvileg megfogalmazott, tehát egy szöveg, ha sokszor még oly rövid is. S mint szöveg, vizsgálható a benne alkalmazott szakkifejezések természete, továbbá szaknyelvi és köznyelvi elemek viszonya tekintetében.

b) Mint (legalábbis szándékai szerint) értelmes szöveg, minden definíció vizsgálható a (formális) logika nézőpontjából, tehát abban a tekintetben, hogy az állítás módja a logikus gondolkodás alapvető követelményeinek eleget tesz-e, például nem tartalmaz-e ellentmondást vagy tautológiát.

c) Vizsgálható minden definíció a benne foglalt állítás tartalmi helyzetállósága, azaz igaz vagy hamis volta tekintetében. A meghatározásnak ezzel a „referenciális” vonatkozásával kilépünk a tulajdonképpeni definícióból, és szembetaláljuk magunkat a meghatározás tárgyának problémájával. Míg más tudományok esetében a definíció és a tárgy viszonya egy nyelvi jelenség (szöveg) és egy nyelven kívüli jelenség viszonya, addig a mi tudományunkban — köztudottan — a meghatározásnak és a meghatározás tárgyának a viszonya egy nyelvi jelenségnek (szövegnek) és egy másik nyelvi jelenségnek (esetünkben egy mondatrésztnek) a viszonya. Ez a körülmény általánosan ismert veszélyeket rejt magában. Konkrétan egy nyelvészeti definíció esetében — mint menten látni fogjuk — az a legnagyobb veszély, hogy a nyelvész nemcsak a meghatározás szövege és annak tárgya (amely maga is nyelv, a nyelv valamely része) között akar viszonyt posztulálni, pontosabban hogy

nem korlátozódik tulajdonképpeni tárgyára, a nyelvre, hanem kiterjed, tekintettel próbál lenni olyan nyelven kívüli jelenségekre is, amelyek nem tartoznak az illetékességi körébe.

d) Vizsgálható egy definíció a kérdéses szakterület más definícióihoz viszonyítva, esetünkben például a többi mondatrész meghatározásával szemben.

e) Vizsgálható minden tudományos meghatározás úgy, mint egy tudománytörténeti folyamat valamely állomása, tehát a kérdéses jelenség korábbi definícióival összehasonlítva.

Mindezen lehetséges szempontok közül a határozó fentebb idézett definícióját lényegében csak az a) és c) pont tekintetében fogjuk vizsgálni. Mindezekelőtt tehát úgy, mint szöveget, vagyis alapvetően terminológiai szempontból, majd azt érintjük egész röviden, hogy milyen a viszony e definíció és annak tárgya között, illetve hogy egyáltalán körülír-e valamilyen tárgyat.

Nézzük tehát az akadémiai leíró nyelvtan határozó-definícióját mint szöveget. A meghatározást kitevő két mondatnyi bekezdésben nyelvészeti szakterminusok és köznyelvi szók természetesen együtt fordulnak elő. Abban a tekintetben azonban, hogy a szóban forgó szövegben mi tekinthető terminus technicusnak, és mi köznyelvi szónak, már egész biztosan eltérnek a vélemények. Szerintem szakterminusnak csak ezek az elemek tekinthetők: *mondatrész, mondat, határozó, szó, határozós szerkezet*. Ezek és csak ezek az elemek tekinthetők nyelvészeti szakkifejezéseknek, mert csak ezeknek van (esetként persze nem is csak egy, gondoljunk pl. a *szó* számos definíciójára) elfogadott nyelvészeti interpretációjuk. Viszont köznyelvi, tehát tudományosan nem definiált (s ezért terminus technicusnak nem tekinthető) elemek a meghatározás következő részei: *kifejezett, cselekvés, történés, létezés, megnevezett, személy, dolog, tulajdonság, körülmény, rámutat, tartalom, meghatároz, szorosan, hozzákapcsolódik, vele alkot*.

Mielőtt egy kicsit részletesebben belefognánk a lexikai kérdések boncolgatásába, egy általános megjegyzés: Öt terminus technicus mellett tizenöt köznyelvi szó található, mint a meghatározás eleme. (Természetesen eltekintek a *vagy, esetleg, illetőleg* stb. típusú elemektől, amelyek minden szöveg elkerülhetetlen velejárói.) Ez meglehetősen rossz arány, de ennél is súlyosabb az a körülmény, hogy a szakkifejezések között nincs egyetlen egy ige sem, holott — lévén egy definíció az állítás *p a r e x c e l l e n c e* esete — igei terminus technicus jelenléte a meghatározás világos és szakszerű megfogalmazásának az egyik fontos követelménye.

De most már tényleg nézzük az egyes elemeket. A nyelvészet ismert és bevett kifejezéseit természetesen nem taglaljuk, elfogadva, hogy azok értelmezése tekintetében — nagyjából-egészéből — egyetértés áll fenn közöttünk, vagy ha nem, akkor szakszerűen (tehát megint csak terminusok segítségével) tudunk számot adni a különbségekről. Lényegében tehát maradnak a meghatározásban szereplő köznyelvi kifejezések.

Mindenekelőtt három „rokon értelmű” köznyelvi szóra hívnám fel a figyelmet, nevezetesen ezekre: *kifejez, megnevez* és *rámutat*. Mint láttuk, a tárgyalt definícióban szó esik „valamely más mondatrésztől” *kifejezett cselekvésről, történésről, létezésről, valamint ugyane mondatrészek által megnevezett személyről, dologról, esetleg más tulajdonságról* stb. Majd azt olvassuk, hogy a határozó az előbbieket (tehát a kifejezett cselekvések stb. és a megnevezett személyek stb.) körülményeire *m u t a t r á*.

A kérdés ez: a három szó — *kifejez*, *megnevez*, *rámutat* — szinonimaként, azaz voltaképpen csak stilisztikai változatosság kedvéért szerepel itt, vagy pedig van a használatukban, illetve a használatuk mögött valami meggondolás. (Más szóval: terminusként szerepelnek-e, vagy csupán egy — végső fokon — szépírói ambíció eredményeként.) Mit jelentene a terminusként való használat? Azt, hogy a cselekvés *kifejezése* és a személy *megnevezése* a szemiozis két különböző folyamata, a *rámutatás* pedig egy harmadik. Mármost nem tudok olyan elméletről, amely szerint a cselekvést másképp kellene „kifejezni”, mint egy személyt vagy dolgot. (Azt a kérdést, hogy a nyelvi elemek mint mondatrészek fejeznek-e ki valamit, s hogy a jel önkényessége folytán a nyelv esetében egyáltalán beszélhetünk-e „kifejezés”-ről, nos ezt a kérdést nem érintem.) Más szóval: szinte biztosra veszem, hogy ha például a két szót felcserélnék a meghatározásban, és a cselekvés, történés stb. *megnevezéséről*, valamint a személy, dolog stb. *kifejezéséről* beszélnénk, akkor — a definíció szerzőjének szándékához képest — nem történne semmi lényeges változás. Vagyis feltételezzük, hogy a három szó — *kifejez*, *megnevez*, *rámutat* — mint egymás szinonímája lép fel. Mármost egy nem tudományos szövegben ez az eljárás valószínűleg pozitív stílusvonásnak minősülne, de egy tudományos definícióban felesleges pongyolaság. A három szó közül tehát bízást ki lehetne választani egyet, és mindhárom helyen ugyanazt lehetne és kellene alkalmazni, amennyiben ugyanarról a folyamatról vagy funkcióról van szó. Mivel — ismétlem — nem tudok arról, hogy valaha is lett volna nyelvész, aki indokolt különbséget állapított volna meg a kifejezés, a megnevezés és a rámutatás nyelvi funkciója között (az ismert BÜHLER-i hármas funkcióhoz ennek nyilván semmi köze), és ezeket mint külön funkciókat különböző nyelvi elemekhez rendelte volna, illetve különféle nyelven kívüli jelenségek nyelv általi vonatkoztatásával hozta volna kapcsolatba, bele kell nyugodni, hogy a három szinoníma egy folyamatnak, ugyanannak a folyamatnak a megnevezésére szolgál. De melyik ez a folyamat vagy inkább funkció? Azt hiszem, nem tévedek, ha kijelentem, hogy a *kifejezés* a *megnevezés* meg a *rámutatás* szemérmes, eufemikus megjelenési módja, tehát egy kicsit leplezése annak a ténynek, hogy a definíció — a hagyományos nyelvtan jellegzetes eljárás módjával összhangban — a határozót a jelentésre, a meghatározott elem jelentésén (tartalmán?!) végzett műveletre vonatkozó utalással akarja definiálni. Mármost nyilvánvaló, hogy a nyelvben minden a jelentésért van, minden a jelentést szolgálja. Valahányszor két nyelvi elem viszonyba kerül egymással, a cél — végső fokon — mindig az, hogy a társulásból a jelentés gyarapodása, illetve módosulása álljon elő, tehát egy új jelentéskonstelláció jöjjön létre. Éppen ezért reménytelen minden olyan meghatározás, amely a jelentésre alapszik, és nem formális-szerkezeti jegyekre. Hisz a jelentés oldaláról nézve például minden bővítmény lényegében ugyanazt csinálja, amint arra alább még visszatérünk.

Összefoglalva: A határozó definíciójában szereplő *kifejez*, *megnevez* és *rámutat* szavak minden bizonnyal ugyanazt akarják mondani, tehát nem különböző terminusok, hanem egymás szinonímái. Az akadémiai leíró nyelvtan szelleméből következően nyilván mindhárom elem a *jelent* szót helyettesíti. Csakhogy a nyelvi elemek nem tudnak nyelven kívüli dolgokat jelenteni, hanem csak j e l ö l n i, ezért az eddigiek alapján a definíció megfogalmazásának következő módosítását javasolnánk: „Azt a mondatrészt, amely a mondatban valamely más mondatrésztől jelölt cselekvésnek, történésnek, létezésnek vagy valamely ettől jelölt személynek, dolognak, esetleg egy tulajdonságnak vagy

más körülménynek a körülményeit jelöli, határozónak nevezzük.” Nos, kétségtelen, hogy így egyhangúbb, de egyértelműbb is. Persze szó sincs arról, mintha e módosítással a meghatározás tartalmilag is rendbejött volna. De erről szintén később lesz szó.

Olyan szavakkal, mint *cselekvés*, *történés*, *létezés*, *személy* (persze nem a nyelvtani), *dolog* és *tulajdonság*, nem foglalkozom. Ezek mint szavak nem érdekesek, valamennyien köznyelvi szók, és — ez viszont már fontos — nem nyelvi, hanem nyelven kívüli jelenségeket jelölnek. Ezért az általuk jelölt jelenségekkel majd a c)-hez tartozó észrevételekben foglalkozunk, ahol a definíció és annak tárgya közti viszonyt érintjük. Azonban nem hagyhatjuk említés nélkül a *körülmény* szót, mert ugyan ez is köznyelvi szó, és ez is nyelven kívüli körülményt jelöl, de oly nagymértékben általános, hogy egy meghatározásban voltaképpen semmit sem ér. Az a megállapítás pedig, hogy a határozó „más körülmények körülményeire mutat rá”, már nemcsak nagyon általános, hanem kifejezetten üres. Ehelyett akár azt is mondhatnánk, hogy a határozó „valaminek a valamijét” adja meg.

Nagyon súlyos dió a *tartalom* szó. Hogy önkényes jelek esetében, amilyenek a szavak, tartalomról beszélni tökéletesen abszurd dolog, azt felesleges említeni. Inkább azt kellene itt tisztázni próbálnunk, hogy a *jelentés* tartalom mi helyett áll itt. Elsőnek az a gondolat vetődik fel, hogy a *jelentés* helyett. Erre utal a hagyományos nyelvtan kedvenc *jelentéstartalom* kifejezése (sőt, az akadémiai nyelvtanban ilyet is találtam: *fogalmi jelentéstartalom* [MMNyR. I, 153]; mármint, lévén a fogalom, a jelentés és a tartalom három különböző dolog, a *fogalmi jelentéstartalom* úgy hat rám, mint valami furesza őskori kövület). Ha a *tartalom* tényleg a *jelentés* helyett áll, akkor a definíció megint — mint fentebb már szó esett róla — olyan sajátságokra akar alapulni, amely *k ö z v e t l e n ü l* nem nyelvtani. Ha a tartalom a jelölt dolgot, magát a nyelven kívüli denotátumot akarja jelenteni, akkor a probléma szintén az alábbi [c]-hez vágó] pontra tartozik. De még itt van a definíció „tartalmának valamely körülményét meghatározza” szakasza. Először is: tekintettel a *tartalom* értelmezésének imént tárgyalt bizonytalanságára meg a *körülmény* szintén érintett általánosságára és abból következő pontatlanságára, a meghatározásnak ez a része megint csak úgyszólván teljesen üres. Itt van azután a *meghatározza* szó, amely hasonlóképpen nem a legszerencsésebb. Egyfelől egy újabb szinoníma a *kifejez*, *megnevez*, *rámutat* sorhoz. Másfelől — ha tényleg szó szerint vesszük — akkor megtéveszt. Milyen értelemben „határozza meg” a határozó valamely szó „tartalmát”, illetve tartalmának valamely „körülményét”? A *meghatároz* akarva-akaratlan úgy érthető, hogy ’megszab, előír’. Ebből viszont még valami olyasmi következne, hogy a határozó, tehát az alárendelt bővítmény, dirigál a fölérendelt mondatrésznek. Nyilván nem meghatározásról, megszabásról, hanem valamiféle pontosabbá tételről, kiegészítésről van szó.

A *szorosan kapcsolódik* kifejezés megintcsak köznyelvi, tehát pontatlan. A kapcsolódásnak a nyelvben számos formája van, ezek közül egyeseket „szoros”-nak, másokat esetleg „lazá”-nak minősíteni azért nem érdemes, mert menten felvetődik a határok kérdése, amelyeket egzakt, valóban tudományos módon aligha lehet megoldani: meddig „szoros” egy kapcsolat, honnét kezdve „kevésbé szoros”, és honnét kezdve „laza”? A „kapcsolódás”, ha nem mondunk közelebbit a kapcsolódó elemek természetéről és a kapcsolat jellegéről, használhatatlan általánosság.

Fentebb azt mondtuk, hogy a nyelvészet szakterminusait nem érintjük. Most mégis meg kell említenünk a *szó* szó felbukkanását a definíció második mondatában. Emlékszünk rá: „A határozó ahhoz a szóhoz, amelynek tartalmát . . .”. Nos a *szó* felbukkanása itt teljesen indokolatlan szintváltást jelent. A határozó, amely a definíció első fele szerint is mondatrész, voltaképpen csak mondatrészekkel hozható kapcsolatba, illetve azokkal állítható szembe. Elhatárolni is mondatrészekről kell. Arról nem is beszélve, hogy az, amihez a határozó járul, sokszor nem egyetlen szó, hanem több szóból álló szerkezet. (A *nagyon szeretett volna* tagolása nyilván *nagyon* — *szeretett volna*.) Ezért a szó váratlan megjelenése a definícióban két különböző sík összekeverését jelenti. Egyszóval: nem a szónak van határozója, hanem a bizonyos mondatrészek pozíciójában megjelenő nyelvi elemeknek, amelyek fizikailag kétségtelenül nagyon gyakran egyedülálló szavak, de lehetnek szerkezetek is. És a határozót nem mint szavak kapják, hanem mint mondatrészek.

Nagyjából ennyit szerettünk volna elmondani a határozó idézett definíciójának nyelvi-lexikai vonatkozásairól. Csak a legszembevetőbb vonásokra tértünk ki. De a verbális burok után nézzük most e meghatározás tartalmát, pontosabban — lévén a tartalom, mint láttuk, igencsak szerencsétlen szó — nézzük meg, hogy milyen a viszony a definíció és annak tárgya, a nyelvi valóság egy sajátos része, egész pontosan egy bizonyos mondatrész között.

Azt hiszem, egyetérthetünk ebben a követelményben: Egy nyelvi kategória nyelvészeti definíciója: a) csak nyelvészeti terminusokat alkalmazhat, amelyek b) csak nyelvi elemekre és nyelvi elemek közti viszonyokra terjedhetnek ki, nyelven kívüli jelenségekre nem. Nézzük most a mi definíciónk szereplőit: A meghatározásnak vannak nyelvi „szereplői”, és vannak nyelven kívüli „szereplői”. A „más mondatrésztől kifejezett” cselekvés, történet, létezés, vagy az „ettől megnevezett” személy, dolog, tulajdonság stb. nem nyelvi elem, hanem nyelven kívüli jelenség. A definíció tehát egy tipikus nyelvi jelenséget, egy mondatrészt nem nyelvi elemekkel, hanem a nyelv által csak jelölt (de attól persze a nyelvtől teljesen idegen, vele nem azonos) jelenségekkel hoz kapcsolatba. Vagyis voltaképpen összemérhetetlen — mert minőségileg lényegesen eltérő (nyelvi és nem nyelvi) természetű — jelenségeket vesz egy kalap alá.

De a legnagyobb baja ennek a definíciónak nem az, amiről eddig beszélünk. Mindaz, amit eddig felhoztunk, indokolt volt, és nem válik a meghatározás előnyére. De mindezt el lehetne felejteni, meg lehetne bocsátani, ha a definíció — komoly szépséghibái ellenére — funkcionálna, tehát betöltené egy nyelvészeti definíció feladatát, vagyis: a) lehetővé tenné, hogy segítségével megtaláljuk a mondatban a határozókat; b) megadná a határozó lényegét és specifikumát. De túlzott általánossága, terminológiai pontatlansága s mindenekelőtt tipikus módon nem nyelvtani (azaz nem formális-szerkezeti, hanem jelentésbeli, még pontosabban jelölésbeli szempontokhoz igazodó) megközelítésmódja miatt erre nem alkalmas. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az a tény, hogy ez a definíció egy olyan jelzős szerkezetre is ráillik, mint pl. a *nyomorgó Péter*. Elvégre van egy más mondatrésztől megnevezett személy (Péter, s ezt a személyt az alany pozíciójában álló *Péter* szó nevezi meg), és a *nyomorgó* szó ennek a személynek egy sajátos (és sajnálatos) körülményére mutat rá — tehát határozó. Vagy talán mégsem? Persze, hogy nem. De a tárgyalt definíció szerint — s most ez a fontos — bizvást lehetne. Mert ez a definíció egy nagyon

tág, nagyon laza, nem specifikált jelentésbeli módosulásra céloz, ami a jelzőre is ráillik, és még sok másra, például lényegében a tárgyra is.

Persze az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a három alárendelt bővítmény: a tárgy, a határozó és a jelző — mivel mindhárom azonos mondatrésztípust képvisel — valóban felmutat közös vonásokat. De ez éppen amellet szól, hogy a messzemenően hasonló jelentésmódosító szerep helyett, amelynek az alapján amúgy sem lehet megbízható módon differenciálni, hangsúlyozott szerepet kapjanak a formális különbségek.

„A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv határozó-definíciója sem jobb, mint az akadémiai nyelvtané. Nézzük csak: „A határozó egyik — gyakoribb — típusában valamely cselekvés-, történés-, létezésfogalmat kifejező mondatrész bővítménye, ezzel alkot szószerkezetet mint determináns. Megnevezi a cselekvésnek, történésnek, létezésnek a helyét, időféle, módféle stb. körülményeit, illetőleg a cselekvés alanyában, tárgyában stb. kifejezett fogalom állapotféle körülményeit . . .

A határozónak egy másik típusa valamely tulajdonságot, mennyiséget vagy körülményfogalmat kifejező mondatrész bővítménye, ezzel alkot szó szerkezetet mint determináns . . .” (A mai magyar nyelv. 1976. 285).

E definíció legfeltűnőbb különbsége az akadémiai nyelvtan hosszan taglalt meghatározásával szemben az, hogy a bevezető mondatában nem egyszerűen cselekvésről, történésről, létezésről beszél, hanem — hogy a dolog még kacifántosabb legyen — cselekvés-, történés- és létezésfogalomról. A fogalomra való hivatkozás a hagyományos nyelvtan ismert eljárása. Nos, teljes mértékben igaza volt BLOOMFIELDnak, amikor híres cikkében („Language or Ideas ?” : „Nyelv vagy fogalmak ?”) azt mondta, hogy a fogalomra való hivatkozás a szó esetében csak arra jó, hogy megkettőzze a terminológiát. Hogy ez a fogalomra való hivatkozás különben mennyire csak üres rituálé, azt épp a most tárgyalt definíció második mondata mutatja. Míg ugyanis az elsőben — mint láttuk — még cselekvés-, történés- és létezésfogalomról volt szó, addig az utána következő mondat már csak egyszerűen cselekvésről, létezésről, történésről beszél (tehát a valóságosról, nem a fogalmiról), ily módon bizonytalanságban hagyva az olvasót (hogy ti. már most melyik a kettő közül: a fogalom, ahogy az első mondat sugallja, vagy a valóság, ahogy a második). Persze más baja is van. Az a közismert nehézség, amely annak eldöntésével járna (ha egyszer komolyan megpróbálnánk, persze erről szó sincs, és szükség sincs rá, ezért az ilyen definíciók szerzői sem csinálják), hogy mi tekinthető cselekvésfogalomnak, illetve mi tekinthető cselekvésnek. „Cselekvésfogalmat” fejez ki a *járok* szó? Hát a *járni*? És a *járás*? Számomra mindhárom lehetne „cselekvésfogalom” vagy inkább cselekvés. „A mai magyar nyelv” az utóbbi tekintetben habozóbb, mert ezt írja: „Kivételesen cselekvést stb. jelentő elvont főnévhez is kapcsolódhat ilyen határozó” (uo.). És a példa így hangzik: „Az iskolába *járás* . . .”. (Ami nem világos számomra, az az, hogy vajon „a cselekvést jelentő elvont főnév” is „cselekvésfogalmat” fejez-e ki. Ha igen, akkor miért van külön kiemelve. Talán azért, mert nem ige?) Azt, hogy mi cselekvésfogalom, illetve mi cselekvés, azt a nyelvész mint nyelvész nem tudja meghatározni. A cselekvés mint olyan nem nyelvi kategória. Ezért a hosszú felsorolás helyett, amely szerint a határozó „valamely cselekvés-, történés-, létezésfogalmat kifejező mondatrész bővítménye”, sokkal világosabb, egyértelműbb, rövidebb, és ami fő, szakszerűbb megfogalmazást nyernénk, ha a körülményes és nyelvészettől idegen (mert nem nyelvi entitásokat alkalmazó)

definíciót kb. így módosítanánk: „A határozó valamely igével vagy legalábbis részben igei természetű elemmel [az utóbbi kifejezést azért illeszthetnénk a meghatározáshoz, hogy a *járás*-féle elemeket is »megmentsük« a határozói viszony számára] kifejezett mondatrész bővítője . . .” stb. A definíció második mondata — „Megnevezi . . . a cselekvés alanyában, tárgyában stb. kifejezett fogalom állapotféle körülményeit” — megintcsak azt mutatja, hogy milyen, szinte komikus eredményekre vezet a *fogalom* indokolatlan használata *jelölő* és *jelölt* helyett. Abból a mondatból, hogy *Péter beteg fekszik*, azt tudjuk meg, hogy Péter beteg, és nem a „Péter” fogalom beteg. Beteg fogalmak nincsenek. A fogalomra hivatkozni, csak úgy, minden további nélkül, általában és nem specifikáltan, ez annyi, mint a SAUSSURE-i hagyaték egyik legfontosabb összetevőjét, a nyelvi érték elméletét teljesen figyelmen kívül hagyni. A nyelvben rendes körülmények között nem fogalmakkal és nem fogalmakról beszélünk, hanem jelekkel (általában szavakkal) nyelven kívüli jelöltekről. A jeleknek természetesen jelentéseik vannak. De ezek a jelentések nem általános fogalmak, hanem nyelvi értékek, azaz nyelvenként eltérő értékek, mert minden egyes konkrét nyelvi rendszer pillanatnyilag fennálló rendszertani konstellációja szabja meg őket. Láttuk, hova vezet a fogalom szükségtelen hangoztatása. „Beteg” fogalmakhoz . . . A határozó egy esetleges új definíciójához további szempontokat dolgoztunk végén hozunk szóba.

Az akadémiai nyelvtan definíciójának is a szemére vetettük, hogy túl tág, s így például a jelzőre is rá lehetne húzni, illetve — a konkrét elemzés közben — e meghatározás szerint olyan szerkezeteket is határozós szerkezeteknek ismernénk fel, amelyek voltaképpen csak jelzős szerkezetek. A jelenleg tárgyalt definícióra ez még inkább áll. Elvégre *A beteg Péter távolmaradt* mondat esetében a beteg szó „Megnevezi . . . a cselekvés alanyában . . . kifejezett fogalom állapotféle” körülményét. Persze nem a fogalomét, hanem valamilyen Péterét. A *Péter* szó nem lehet beteg, a „Péter” fogalom sem lehet beteg, csak valamelyik Péter lehet beteg; ha viszont tényleg beteg, akkor az tagadhatatlanul „állapotféle körülmény” — hogy már én is ezt a nyakatekert kifejezőmódot használjam.

Mivel a nyelv jelekből áll, a mondatokban szavakkal és szókapcsolatokkal állunk szemben, és nem mással. S ha ezeknek a mondatoknak a szerkezetéről akarunk valamit mondani, akkor csak szavakról és szószervezetekről beszélhetünk, nem másról. *A beteg Péter* szerkezet esetében egy *Péter* szóval meg egy *beteg* szóval, illetve a két szó viszonyával állunk szemben, azt kell meghatározni, nem két fogalom és nem két nyelven kívüli dolog viszonyát. *A beteg Péter* és a *Péter beteg* . . . szerkezetek esetében a fogalmi viszony „Péter” és a „beteg” között lehet azonos, a dologi viszony Péter és a betegség között szintén lehet azonos — nyelvilleg, nyelvtanilag mégis két különböző szerkezettel állunk szemben. Ezt a különbséget kell egzakt módon megragadni, de nem a fogalmak segítségével, hisz azok — most láttuk — inkább félrevezetnek, nem is a nyelven kívüli dologi viszonyok alapján, hisz ugyanaz a „külső” viszony ezerféleképp is leírható nyelvilleg, hanem valóban a nyelvtan saját eszközeivel.

Egyébként mindkét általunk vizsgált definíció azt a közismert, régi tételt bizonyítja, hogy a hagyományos nyelvtan elemzési gyakorlata jobb volt, mint az az elmélet, amellyel ezt a gyakorlatot igazolni próbálta. Sem az akadémiai nyelvtan, sem „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv szerzői nem minősítenék *A beteg Péter* szerkezetet határozós szerkezetnek, de

a definícióik azt bizvást megengednék. Ez az oka annak, hogy például az akadémiai nyelvtan legkevésbé sikerült részei azok, amelyek nem magyar nyelvi kérdésekkel, hanem általános elméleti problémákkal (a nyelvvel, a jelentéssel, a szóval stb.) küszködnek. Az általános elméleti bizonytalanságnak kitűnő terminológiai mutatói az olyan megjelölések, mint az „állapotféle”, a „módféle” és ki tudja még milyenféle határozók. A „féle” a magyarban azt jelenti, hogy nem igazán olyan, hanem csak valami hasonló, „olyasféle”. Egy tudományos osztályozásnak ilyen laza kifejezésekkel nem szabad megelegednie. Nyilván az osztályozás alapjául szolgáló elképzelésben van a hiba.

Hazai nyelvtanírásunkban egyébként sokszor találkozunk egy nagyon erős eklektikus törekvéssel, azzal az elgondolással, hogy lehetőleg mindenféle szempont érvényesüljön a grammatikai munkában, s így az ne legyen „egoldalú”. Konkrétan például a szófajokkal kapcsolatban talán senki sem fogalmazta meg ezt az eklekticizmust olyan tömören, mint RÁCZ ENDRE, amikor kijelentette: „... a klasszikus grammatika a szófajok osztályozását már jó ideje nem úgy végzi, ahogy az említett szerzők hajdani iskolai tanulmányaikból jól-rosszul emlékeznek rá, hanem a szófajok kategorizálásakor egységben alkalmazza a jelentés, az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep hármas kritériumát...” (A magyar nyelv grammatikája: NytudÉrt. 104. sz. 63). Valójában ez az „ebből is, abból is” eljárás rosszabb, mintha a grammatikus — mondjuk — következetesen csak szemantikai szempontokra lenne tekintettel, holott az igazán nem a nyelvtan szempontja. Mert mi lesz a gyakorlatban ebből az oly körültekintőnek, megfontoltnak és kiegyensúlyozottnak látszó elvből? Vagy megegyezik a három szempont eredménye, s ez esetben egyet is elég figyelembe venni közülük. Vagy nem egyeznek meg, s akkor a grammatikusnak döntenie kell, hogy melyiket vegye figyelembe. A biztosnak tűnő „mindenből egy kicsit” elv tehát éppen a kétesnek bizonyuló esetekben hagy bennünket cserben. A formális-szerkezeti elv következetes és kizárólagos alkalmazása nélkül — úgy látszik — tényleg nem lehet jó nyelvtant írni.

Mármost ennyi kritika és ennyi akadékoskodás után az olvasó joggal várhatná el, hogy aki ilyen nagy hangon fenekedik valami ellen, az annál jobbat tud adni. Nos, úgy akárcsak megközelítőleg is teljes és végleges igényű határozó-definícióra nem mernék vállalkozni, de néhány kísérleti gondolatot megpróbálok előadni arra vonatkozóan, hogy elképzelésem szerint az eddigieknél jobb megoldás érdekében merre kellene elindulni.

Mint a magyar jelzőről írott dolgozatomban (MNy. LX, 61—8) már egyszer rámutattam, egy mondatrész meghatározásánál kb. a következő szempontokra kell tekintettel lenni: a) Milyen más mondatrészekkel van a meghatározandó mondatrész közvetlen összefüggésben, kapcsolatban, oppozícióban? b) Milyen jellegű ez a kapcsolat (pl. alá- vagy mellérendelés, predikatív)? c) Milyen típusú, természetű elemek valósítják meg, realizálják a meghatározandó mondatrészt? d) Milyen típusú, természetű elemek valósítják meg, realizálják azt a mondatrészt, amelyhez a meghatározandó mondatrész kapcsolódik?

A jelzőről írt cikkben előterjesztettem azt a javaslatot, hogy nevezzük jelzőnek a nominális mondatrészek nominális bővítményeit. Ez a definíció átfogja a zömét azoknak a szerkezeteknek, amelyeket hagyományosan jelzős szerkezeteknek neveztünk. Ezen kívül némely esetben olyan szerkezeteket is a jelzős szerkezetekhez sorol, amelyeket korábban nem azok, hanem például a határozók között tartottak számon. Gondolok az olyan kapcsolatokra, mint

A találkozás Péterrel, A vágta hajnalban stb. Hogy ezekben jelzős szerkezetet látni nem különösebb szentségtörés, azt közvetve az akadémiai nyelvtan is elismeri, elvégre beszél „jelzői értékű hátravetett határozókról” (MMNyR. II, 169). Mármost ha úgymint jelzői értékűek, akkor miért ne lehetnének jelzők?

Valami hasonló definícióra lenne szükség a határozók esetében is. A határozók (amelyek tartományának megkurtítására éppen az előző bekezdésben tettünk javaslatot) általában igékhez, melléknevekhez és határozókhöz járnak, azok alárendeltjei. Az igék és a melléknevek pedig közismerten mutatnak fel közös vonásokat (nem utolsósorban éppen azt, hogy mindkettőnek lehet határozói bővítménye), éppen ezért próbált a generatív grammatika egy időben egy tágabb verbális kategóriát csinálni ebből a kettőből. Mármost a határozó annyiban hasonlít hozzájuk, hogy neki is lehet határozója. Ennyiben az adverbium is verbális. Mindennek alapján a határozó egy esetleges új definíciójának első közelítése valami ilyesmi lehetne: „Határozónak nevezzük a verbális elemek nem nominális bővítményeit.” (A „nem nominális” megszorításra a tárgy érdekében van szükségünk.) A „verbális elemek” itt igen tágan értendők, tehát úgy, hogy az igéket, a mellékneveket és az adverbiumokat is magukba foglalják, sőt, esetleg a deverbális főneveket is (*iskolába járás*).

Ismétlem: az imént javasolt definíció alig több, mint alkalmi ötlet. De a megoldást talán ebben az irányban kellene keresni. Az újradefiniálással egyébként menthetetlenül együtt járna, hogy bizonyos szerkezetek (például a fentebb említett *A vágta hajnalban* típusúak) kiesnének a határozók közül, mások viszont idekerülnének. A számos megoldandó probléma közül csak egyre mutatnék rá: amennyiben elfogadjuk, hogy a melléknév is verbális, akkor egy olyan kategóriával állunk szemben, amely verbális is, meg nominális is. Ezt a kettős természetét mutatná egy ilyen szerkezetben: *egy nagyon fehér kabát*, hisz a *nagyon*-nal szemben verbális, a *kabát*-tal szemben nominális jelleget látszik mutatni. S talán mondhatnánk azt, hogy a melléknév verbális elemként viselkedik a neki alárendelt, és nominális elemként a föléje rendelt elemmel szemben?

Egy bizonyos: a határozó eddigi definíciói a gyakorlati elemzésben nem sokat érnek, és csak az tudja használni őket, aki már előre, tőlük függetlenül is tudja, sejtí, hogy mi határozó, és mi nem az. Ezért egy szakszerű új meghatározásra feltétlenül szükség van.

ANTAL LÁSZLÓ

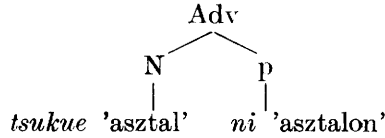
A helyviszonyok jelölésére szolgáló eszközök a magyarban és a japánban

1. BÁRCZI GÉZA azt írja (Bev. 114), hogy a határozói viszonyokat az egyik nyelvtípus raggal, a másik prepozícióval, ismét egy másik önálló szóval, szórenddel stb. fejezi ki. E megoldások a gyakorlatban az egyes nyelvekben különféle módon keverednek, és nemcsak az egyes nyelvek jellemző vonásaira mutatnak rá, de általában a gondolkodás nyelvi megnyilatkozásának formáira is.

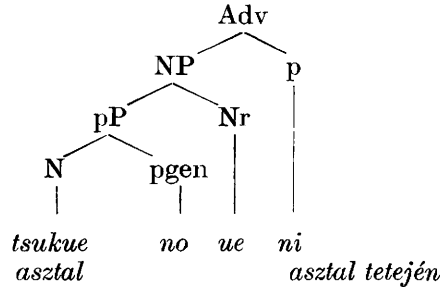
A magyar ragos névszóval és névutós névszóval kifejezett helyhatározónak a japánban két szerkezet felel meg: a partikulás szerkezet és a relatív főnévi szerkezet. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy mi a hasonló és mi az eltérés

e két nyelv rendszere között. Nyilvánvalóan mindkét nyelv képes az azonos valóságot kifejezni, de e kifejezés formája nem azonos, viszont bizonyos közös gondolkodásmód is megnyilvánul bennük.

2. A helyhatározó szerkezetek egybevetése. — A japán helyhatározó szerkezetet általában így jelölhetjük: a) a partikulás szerkezet:

b) a relatív főnévi szerkezet:

(Adv = határozó, N = főnév, Nr = relatív főnév, p = határozó partikula, pgen = genitivusi partikula, pP = partikulás mondatrész.)

A helyhatározó partikula főnév után következik, és a mondatban más szóhoz való viszonyt jelöl. A partikulának többféle jelentésfunkciója lehet, és a partikulák között nemcsak grammatikai, hanem használati különbségek is vannak. A partikulának nincs helyviszonyt (belviszonyt, külviszonyt) jelölő szerepe. Ezt bizonyos relatív főnévvel fejezzük ki. A relatív főnév olyan elvont főnév, amely önállóan nem jelölhet egy bizonyos fogalmat, hanem más főnévhez kapcsolódik, és ehhez viszonyulva jelentheti a konkrét helyet vagy fogalmat. A két szerkezetet egyben így jelölhetjük:

N (pgen Nr) p

A relatív főnévi rész (pgen Nr) nem mindig jelenik meg.

A magyarban viszont általában:

N rag
N névutó

Ha azonban a ragot és névutót lexikális és funkcionális elemre bontjuk, így ábrázolható:

N viszony irány		
pl. <i>doboz</i>	belviszony + loc.	<i>dobozban</i>
	szorosabb külviszony + lat.	<i>dobozra</i>
	lazább külviszony + abl.	<i>doboztól</i>

A névutóknál kissé világosabb ez a viszony. A névutók alaki szerkezetüket tekintve tőszóra és határozóagra bonthatók:

alatt: *ala-* + ősi locativusi *-tt*
alól: *aló-* + ősi ablativusi *-l*
alá: *al-* + ősi lativusi *-á*

A tagolódás már nem egészen világos, a rag vagy a tőszó az önálló használatban elhomályosodott, s a névutó oszthatatlan egységként tölti be a viszonyítás funkcióját.

pl. <i>doboz</i> infra + loc.	<i>doboz</i> <i>alatt</i>
supra + lat.	<i>fölé</i>
post + abl.	<i>mögül</i>

Nyilvánvaló, hogy ez hasonló a japán szerkezethez, amely a relatív főnévi részből és a tiszta funkcionális elemből, a partikulából áll. A különbség az, hogy a magyarban ez a forma nem jelenik meg a felszíni struktúrában, de a japánban igen. Azt állíthatjuk, hogy a japán nyelv analitikusabban fejezi ki a helyhatározó fogalmat, mint a magyar. Azt is mondhatjuk, hogy a magyarban bonyolultabb a kifejezés módja: két eszközt használ, a ragot és a névutót, az egyik a tőhöz illeszkedik, a másik a tő után külön áll. Néha igekötő is, határozószó is szerepel. A japánban azonban általában partikulával vagy a relatív főnévvel használatos.

3. A posztpozíciós jelleg. — Mindkét nyelvben a vizsgált helyhatározó szerkezet alapszóból és posztpozíciós segédelemből áll: a magyar rag és névutó, a japán partikula. Az alapszóhoz kapcsolódás módja változik, abban viszont megegyezik, hogy mindezek az alapszó után következnek. Ez a tény a japán nyelv esetében megegyezik a J. H. GREENBERG nevezte nyelvi univerzálék négygel, amely szerint több esetben az SOV (S: alany, V: igei állítmány, O: tárgy) szórendű nyelv posztpozíciós (Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. *Universal of Language*. MIT Press, 1963. 79). A japán nyelv alapszórendje SOV, bár előfordul OSV szórend is, de nagyon ritkán. Arányuk: SOV : OSV = 17 : 1 (KUNO SUSUMU, *The Structure of the Japanese Language*. MIT Press, 1973. 3). Az igei állítmány mindig a mondat végére kerül, bár egyébként a másik szórend viszonylag szabad.

A magyarban kétféle alapszórend lehetséges a mondat struktúrájától függően: ha a mondat igei állítmányának nincsen igekötője, s a tárgynak névelője, az alapszórend SOV: *Péter levelet ír*; míg a névelős tárgy alapszórendje SVO: *Péter írja a levelet*, s ez az alapszórend marad igekötős igével kifejezett állítmány esetén is: *Péter megírja a levelet*. A magyarban két alapszórend van, viszont az SOV szórendet az első alapszórendnek tekinthetjük, mivel DEZSŐ LÁSZLÓ szerint (TELEGDI ZSIGMOND, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp., 1977. 218) a névelős és az igekötős történetileg másodlagos, s ez a tény valószínűvé teszi, hogy az SVO szórend is később alakult ki. Történetileg régiebb az SOV, amely névelős nélküli tárgy és igekötős nélküli ige esetén használatos. Valóban, ha megvizsgáljuk az uráli nyelvek adatait, azt találjuk, hogy jó részük még megőrizte az SOV alapszórendet, míg másokban már az SVO alapszórend honosodott meg. A magyar kettős alapszórend ezek szerint az SOV típusból az SVO-hoz való átmenetről tanúskodik.

Ha a magyar nyelv alapszórendjét az SOV-nek tekintjük, akkor ez a GREENBERG-szabálynak megfelel. Ha elfogadnánk, hogy a magyar nyelv szórendje az SOV-tól az SVO-hoz való átmenet útján fejlődik, figyelemre méltó, hogy a magyarban prepozíciós szerkezetet is találunk:

*a bokor mögött | mögötte a bokornak
a hegyen túl | túl a hegyen
belül a kerítésen
közel a házhoz.*

Ennek a magyarázata az lehet, hogy a magyarban viszonylag szabad a szórend, és megfordításával értelmi vagy érzelmi nyomatékot fejezhetünk ki. A japánban viszonylag szintén szabad a szórend, azonban az igei állítmány feltétlenül a mondat végére kerül, és a japánban egyáltalán nincs prepozíciós partikula. Ilyen prepozíciós szerkezet viszont ritkán fordul elő a magyarban, joggal állíthatjuk tehát, hogy mindhárom eszköz posztpozíciós.

4. A z a g g l u t i n á l ó j e l l e g . — Az egyik nyelvi felosztás szerint a magyar és a japán nyelv az agglutináló nyelvcsoporthoz tartozik. E felosztás eredetileg A. W. VON SCHLEGELTől származik, aki a nyelveket három csoportra osztja annak megfelelően, hogy jellegzetesen milyen alaktani típusképviselek. Az agglutináló nyelvekben a jelentés módosulásait és a mondatbeli viszonyokat a szavakhoz ragasztható önálló jelentés nélkül való nyelvi elemek alkotják.

Ezt a jellemzőt a vizsgált helyhatározó szerkezetben láthatjuk. A magyarban ilyen szintaktikai viszonyt kifejező elem a rag, a japánban a partikula. A névutót a magyar nyelvben viszonyszónak tekintjük, nem toldaléknak, viszont funkciója ugyanaz, mint a ragé. Tulajdonképpen nehéz meghatározni, mi a névutó, és elhatárolni a határozóragtól. A rag és a partikula agglutinálódik az alapszóhoz, a névutó is hajlamos az alapszóhoz való agglutinálódásra, csak lazább a kapcsolatuk. Ezt a tendenciát mutatja sok magyar esetrag, amely úgy alakult, hogy a névutó a névszóhoz közvetlenül agglutinálódott.

Feltűnő, hogy mindhárom eszköznek agglutináló tendenciája van. De az agglutinálás szilárdságban eltér egymástól. E különbségről az alábbiakban részletesen beszélünk.

5. A h á r o m e s z k ö z (a p a r t i k u l a , a n é v u t ó , a r a g) e g y b e v e t é s e . — SEBESTYÉN ÁRPÁD azt írja (A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. 7—9), hogy a névutónak mint grammatikai kategóriának kielégítő meghatározása nem egyszerű feladat. Különösen nehéz a határozóragtól elválasztani. Nézzük meg, hogyan áll a partikula a névutóhoz és a raghoz képest szintaktikailag és szemantikailag. Elsősorban vizsgáljuk azt, hogy alakilag hogyan térnek el egymástól, illetve mennyire hasonlítanak egymáshoz.

Mindhárom hangsúlytalan. A ragok egy-, két- vagy három alakúak. A névutók egyalakúak. A partikula természetesen egyalakú, mivel a mai japán nyelvben nincs magánhangzó-harmónia. A ragok egy morfémájúak, a névutók egy, két, három vagy több morfémából állnak. A partikulák egy morfémájúak. A ragok egy szótagúak, nem önálló szók. A névutók egy, két vagy több szótagúak, formailag önálló szók. A partikulák egy, két vagy több szótagúak, nem önálló szók.

A partikulát külön írjuk, pedig a helyzete nem olyan, mint a névutóé. A japán írásban minden szótagot külön írunk, ezért ha japán mondatot latin betűvel írunk, úgy látszik, hogy a partikula önálló, akár a névutó. Viszont a valóságban inkább az alapszóhoz áll közel.

ANTAL LÁSZLÓ a ragot és a névutót elválasztó kritériumnak azt tekinti, hogy ugyanahhoz a tőhöz csak egy rag, de akárhány névutó csatlakozhat.

e) *A ház mellett vagy mögött hagytam.*

e') **A házban vagy -nál hagytam.*

E szempontból a partikula ragnak minősül. Ugyanahhoz a tőhöz csak egy partikula csatlakozik. Az ellen, hogy e két kategóriát elválasztja, TOMPA JÓZSEF azzal érvel (ANTAL i. m. 189), hogy egynemű mondatrészek esetén a toldalékok, így a ragok is, csak az utolsóhoz kapcsolódnak.

f) *Szomjas vagyok leánykám bájaidra; hibád-,
erényed-, s minden titkaidra.* (Vörösmarty)

Ez azonban régies irodalmi kifejezés, és a mai magyar nyelvben nem fordul elő. A partikula elhagyása általában kötelező, ebben eltér a ragtól és a névutótól.

Összefoglalva: Ugyanahhoz a tőhöz csak egy partikula csatlakozhat, és ha a partikula ismétlődik, akkor az előbbi partikula elhagyása kötelező. Ilyen szempontból a partikula önállóbb, mint a rag, vagy a rag erősebben agglutinálódik a tőhöz, mint a partikula. A tőhöz kapcsolódás szilárdsága a ragnál erősebb, mint a partikulánál.

A rag és a névutó közötti utolsó különbség már nem szintaktikai, hanem inkább szemantikai jellegű. Különböző szók azonos viszonyát a rag és a névutó egyaránt kifejezheti, de egyazon szó különböző viszonyait csak a megfelelő névutókkal lehet jelölni (a japánban relatív főnévvel). A ragok ilyen szerepben nem használatosak, sem a partikulák. A partikulának csak irányjelentése (loc., abl., lat.) van. Ezért természetesen nem járulhat egy alapszóhoz egyszerre több helyhatározó partikula.

Nézzük meg, hogyan tér el e három eszköz szemantikai szempontból is. Tulajdonképpen minden szónak tartalmi és mondattani jelentése van. Ez törvényszerűen következik abból, hogy a szófajok a mondatban alakultak ki, ahol a szavak szükségszerűen viszonyítottak. A lexikális és szintaktikai jelentésmozzanatok aránya más és más a különböző szófajcsoportokban, az úgynevezett tartalmas szavak szófajkategóriájában ma alig érzünk viszonyjelentést, a viszonszók csoportjaiban meg a nyelvtani jelentés szorítja erősen háttérbe a tartalmi mozzanatokot. Úgy látszik, hogy lexikális és szintaktikai jelentésmozzanatok arányában eltér a partikula, a névutó és a rag.

A partikulának csak szintaktikai viszony jelentése van, mint ahogyan pl. a magyar tárgyrag csak mondattani viszony jelölésére szolgál. Pedig a helyhatározórag nemcsak mondattani viszonyító eszköz, hanem tartalmi jelentést is szolgálhat, belviszonyt és külviszonyt is kifejezhet. A tartalmi jelentés azonban nem mindig érvényesül, csupán viszonyító eszközként is szerepelhet. Ezt igazolja a helyviszony-eltolódás jelensége. Ilyenkor már nem fontos a belviszony vagy külviszony, hanem az irányulás, amelyet a rag jelöl.

A magyar ragos helyhatározó japán megfelelőjeként néha a partikulás szerkezet szerepel. Ez is azt mutatja, hogy a magyar rag tartalmi jelentése nem

mindig tűnik ki. Viszont a névutós névszóval kifejezett helyhatározó majdnem mindig a relatív főnévi szerkezetnek felel meg. Ez arra mutat, hogy a névutónak mindig fontos lexikális jelentése is van. Ezért akad olyan felfogás is, mely szerint a névutó határozószónak tekinthető.

A japánban a lexikális jelentést a relatív főnévvel fejezzük ki, ezért egyes nyelvészek szerint a japánban nincs helyhatározószó, mivel mindig a főnév és partikula helyettesíti. A relatív főnév abban hasonlít a névutóhoz, hogy a névutó nem önmaga, hanem a vele kapcsolt szó által megjelölhet vagy felidézhet fogalmi tartalmat. A névutóval megjelölt fogalmi tartalom egyúttal viszonyítást is kifejez, a japánban pedig erre külön eszköz, a partikula szolgál.

A lexikális jelentés és szintaktikai jelentés aránya legnagyobb a névutónál, utána következik a ragé és a partikuláé. A partikula tiszta viszonyító eszköz.

6. Háromirányúság. — A magyar helyhatározók rendszerére jellemző a háromirányúság, sőt ez a finnugor helyhatározók jellegzetes sajátossága is. Több rag, névutó, határozószó három alakban is él a három irány (locativus, ablativus és lativus) megjelölésére. A ragok és a névutók a helyhatározókra jellemző irányhármasság pontos kifejező eszközei. Viszont a japánban az irány jelölése nem annyira nyilvánvaló vagy rendszeres, mint a magyarban.

A japán helyhatározó partikula rendszere

accusativus	o		
belső	kara	ni	e
külső		de	
	abl.	loc.	lat.

A *kara*, a *de* és az *e* partikula rendszeresen megfelel a három különböző iránynak. A *ni* partikula viszont a lativusi területre is elhúzódik, sőt az *o* partikula mindhármat jelölheti.

Először megnézzük, hogyan különbözik a *ni* partikula használata, ha mindkét irányt fejezi ki.

a) *gakko ni iku.* = Az iskolába megy.

a') *gakko ni iru.* = Az iskolában van (valaki).

Csak az ige különbözik. Ebben az esetben az irányt a japán csak igével jelöli, a magyar pedig nemcsak az igével, hanem a raggal is. E szempontból a magyar irányjelölésében redundancia van.

A *ni* partikulán kívül csak lativust jelentő partikula is használatos a japánban, ezért amikor nem jelenik meg az ige a mondatban, akkor inkább ezt az *e* partikulát használjuk a lativus jelölésére.

b) *natsz wa umi e.* = *Nyáron a tengerbe!*
nyár ptéma tenger plat

Ha a *ni* partikulát használjuk, nem tudhatjuk ebből a kontextusból, locativust vagy lativust jelöl-e.

A japán partikula jelentése több esetben az igétől függ, viszont a rag az igétől független, sőt az ige jelentése is egyúttal az irány jelölésére szolgálhat. YAMASHITA véleménye szerint (YAMASHITA HIDEO, *Nihongo no kotoba to kokoro* = A japán nyelv szókincse és szíve. Tokio, 1979. 214) a japánban az irány jelölését az ige tartalmazza, és nem a partikula. A szóban forgó *ni* partikulának, a helyhatározó használatán kívül, dativusi jelentése és ablativusi jelentése is van.

c) *kare ni kippu o ageta.* = *Neki adta a jegyet.*
ő pdat jegy pacc adta

c') *kare ni kippu o moratta.* = *Tőle kapta a jegyet.*
pabl kapta

A fenti két mondatban csak az ige különbözik, viszont a *ni* partikula jelentése az igétől függően: az egyik dativusi és a másik ablativusi; vagy úgy is kifejezhetjük: a *ni* partikula csak azt jelöli, hogy kivel kapcsolatban történik a cselekvés, a konkrét viszonyt az ige határozza meg. A második mondatban a *ni* partikula a *kara* partikulával pótolható.

c'') *kare kara kippu o moratta.*
pabl

A kifejezett cselekvés ugyanaz, mint a második mondatban, pedig finom különbség van köztük. YAMASHITA szerint, a *ni* partikula az emberek közötti meleg kapcsolatot fejezi ki, a *kara* partikula csak azt a tényt hangsúlyozza, hogy *tőle* kapta a jegyet, és nem valaki mástól.

A *ni* partikula a helyhatározói használaton kívül némelykor az ablativusi esetet is jelöli, szóval mindhármat kifejezheti:

d) *kono nyusu wa tokyo ni hassuru.* = *Ez az újság Tokióból származik.*
ez újság ptéma pabl származik

Ugyanúgy szerepel az *o* partikula is:

e) *michi o iku.* = *Megy az úton.*
út megy

e') *michi o hairu.* = *Bemegy az utcába.*
bemegy

e'') *michi o hanareru.* = *Távolodik az utcától.*
távolodik

Ebben az esetben is csak az ige különbözik, és ettől függően értendő a három irány. Mondhatjuk, hogy az *o* partikula accusativusi esetet jelöl, az irány jelölésére pedig az ige szolgál.

A japánban a három irány jelölésére a partikula nem mindig elég, ilyenkor az ige jelentéséből következik az irány jelölése.

7. A belső és a külső helyhatározó. — M. A. HALLIDAY a helyhatározó két fajtáját különbözteti meg (Language Structure and Language Function. Penguin, 1970. 149–50): a belsőt és a külsőt.

- a) *János követ dob a hídra.* (belső típus)
 b) *János követ dob a hídon.* (külső típus)

A belső közelebb áll az igéhez, mint a külső. Azt kérdezhetjük: *Mire dob követ?* de azt nem: *Mire cselekszik a hídra?* Azt lehet mondani: *Mit csinál a hídon?*, de azt nem: *Min dob követ?*

FILLMORE, C. J. szerint (HALLIDAY i. m. uo.), a belső locativus esetben az alanynek nem szükséges a helyszínen lennie, a külső locativus esetben azonban az alany általában a helyszínen van.

- c) *János a garázsban tartja a kocsit.* (belső)
 d) *János a kocsit mossa a garázsban.* (külső)

Ezek a mondatok szintaktikailag más szerkezetből állnak: van egy belső határozói és egy külső határozói szerkezetük. A belső határozó az igei mondatrészt módosítja, a külső határozó viszont az állítmányt.

A japán nyelv ezt a különbséget a partikula használatával jelöli: a felszíni struktúrában is megjelenik a különbség, amely a magyarban nem mutatkozik. Az említett mondatokat a japánban két külön partikulával fejezzük ki. A belső határozót a *ni* partikulával, a külső határozót pedig a *de* partikulával:

- c) *János wa shako ni kuruma o oiteiru.* = *János a garázsban tartja a kocsit.*
 d) *János wa shako de kuruma o arau.* = *János a kocsit mossa a garázsban.*

A *ni* partikulát belső partikulának, a *de* partikulát külső partikulának tekinthetjük. Szemantikailag az első az állapotot, a második pedig a cselekvést jelöli.

8. A t á r g y e s e t. — A japánban az accusativusi *o* partikula is szerepel a magyar ragos és névutós helyhatározónak megfelelően, bár az *o* partikula mondatbéli szerepe tárgyi. Az *e* fajta *o* partikulát vonzó ige ötféle szokott lenni.

Az első: egyes magyar accusativust vagy lativust vonzó tranzitív igék a japánban mindig csak accusativust vonzanak:

tsukue o miru. = *Az asztalra néz.*

A második: bizonyos japán intranszitiv igék locativusi használatban mindig accusativust vonzanak:

michi o iku. = *Megy az úton.*
hashi o wataru. = *Átmegy a hídon.*
saka o oriru. = *Lemegy a lejtőn.*
kaidan o noboru. = *Felmegy a lépcsőn.*

Ezek az igék átmenő, célra irányuló folyamatos mozgást jelentenek, és a magyarban locativust vonzanak.

A harmadik: bizonyos japán intranszitiv igék mind accusativust, mind locativust vonzanak:

mori o/de sanposuru. = *Az erdőben sétál.*
kawa o/de oyogu. = *A folyón úszik.*
undojo o/de hashiru. = *A pályán fut.*

Ezek folyamatos mozgást jelentenek, és az *o* partikula használatával a célra irányuló mozgást jelölik.

A negyedik: mind accusativust, mind ablativust vonzanak:

kuruma o/kara oriru. = *A kocsiról leszáll.*
ie o/kara deru. = *Elmegy a házból.*

Ezek az elmenő mozgást jelölik.

Az ötödik: mind accusativust, mind lativust jelölnek:

tori o/e/ni magaru. = *Befordul az utcába.*
genkan o/e/ni hairu. = *Bemegy az előszobába.*

Ezek az átmenő mozgást jelentő igék az *o* partikula használatával szintén célra irányuló mozgást jelölnek.

Az első és a második csoport igéi mindig accusativust vonzanak, a többi csoport igéi azonban nemcsak accusativust, hanem locativust, lativust vagy ablativust is. Az első esetben kívül minden igen intranszitiv, és az *o* partikulával jelölt mondatrészt határozó értékű tárgynak tekinthetjük. Az *o* partikula azt a tárgyat jelöli, amelyre a cselekvés irányul.

A japánban a tárgy és a határozók érintkeznek, és a tárgy mondatbeli szerepét tekintve hasonlít a helyhatározóhoz. Így ezt az esetet nem határozhatjuk meg jelentése alapján, mivel meghatározott jelentések kifejezésére különböző nyelvi eszközök is szolgálhatnak, mint az *o* partikula és más helyhatározó partikula.

Esetviszony a világ minden nyelvében egyenlő számban található, csak e viszonyokat nem minden nyelvben fejezi ki ugyanaz az esetforma. Bizonyos japán igék mindig accusativust vonzanak, a megfelelő magyar ige viszont accusativust és lativust is vonzhat. A két nyelvet nem lehet összevetni az esetrendszer alapján, mivel az eset csak bizonyos nyelvekben lelhető fel, mint sajátos nyelvtani kategória. A különböző nyelvek esetei zárt morfológiai rendszert képeznek, és ily módon az eseteket mindig objektív szerkezeti jegyek alapján ismerhetjük fel.

Érdekes viszont, hogy a magyarban is található határozó értékű tárgy. Több fajta határozó értékű tárgy van, de itt csak helyhatározói értékű tárgyról beszélünk.

*Bejártam az erdőt és a mezőt.
Sorba járta az aklokat, istállókat.
Budapest városát sok ezren lakják.
Ott már többen állták útját.
Mefeküdt az ágyat.
Megüli a lovat.
Megfutja a távot.*

Ezek a tárgyak jelentésben közel állnak a helyhatározói jelentéshez.

A japán nyelvhez hasonló módon intranszitiv igéhez kapcsolódik a tárgy és az intranszitiv igék tranzitív válnak. A japánban csak a mozgást jelentő intranszitiv ige válik tárgyassá, és mindhárom irányra alkalmazható lesz, a magyarban viszont kívülük másfajta ige is szerepel (*lakik, fekszik, ül, áll* stb.), és csak locativusi jelentésben. Nagy különbség, hogy bizonyos intranszitiv japán igék csoportja locativusi esetben szükségképpen vonz tárgyat, a magyarban viszont helyhatározós szerkezettel is kifejezhető, a tárgyassá válás önkényes.

HADROVICS LÁSZLÓ azt írja (A funkcionális magyar mondatban alapjai. Bp., 1969. 80), hogy a cselekvés afficiáló jellege, azaz szándékossága és irányítottsága dönti el, hogy tárgyatlan ige tárgyassá válhat-e vagy sem.

Lovon ül. | Üli a lovat.

Az *Üli a lovat* mondatban a cselekvés szándékos, és a lóra irányul. Ilyen szempontból érdemel figyelmet a második japán igecsoport: *iku (megy), vataru (átmegy), oriru (lemegy), noboru (felmegy)*; mindezek mozgása általában szándékos, és valahova irányul. A harmadik csoportban: *sanposuru (étél), oyogu (úszik), hashiru (fut)*, az igével kifejezett mozgás lehet szándékos és valahova irányuló, de lehet szándéktalan és nem irányuló. Csak akkor vonz tárgyat, amikor a mozgás célszerű: ez úgy fejezhető ki, hogy a mozgás szándékos és valahova irányul.

kawa de oyogu. = A folyón úszik.

ploc

kawa o oyogu. = Átússza a folyót.

pace

Az accusativusi *o* partikulával kifejezett mozgás bizonyos helyre irányul, és szándékos, viszont a locativusi partikulával kifejezett szándéktalan, és sehova se irányul: csak úszik a folyón.

A mind accusativust, mind ablativust vagy lativust vonzó igék (*leszáll, elmegy, elindul, befordul, bemegy* stb.) általában szándékos és valahova irányuló cselekvést jelentenek, a tárgyassá válás önkényes, ablativusi vagy lativusi partikula is kapcsolódik hozzájuk.

Hogy melyik intranszitiv ige válik tranzitív vá, nem ugyanaz a magyar és japán nyelvben, de ami indokolja a változást, az ugyanaz: az igével kifejezett

cselekvés szándékos és irányított jellemvonása, amely a mondatban tárgyas szerkezetet alkot. HADROVICS szerint a tárgyi valóság síkján a mondat tárgya az ige oldaláról nézve az a dolog, amellyel egy szándékos és reá irányított cselekvés egész lefolyása alatt érintkezésben van.

Valószínű, hogy a határozói értékű tárgy ragja történetileg sok esetben a határozói *-t*, *-tt* raggal, vagyis a *helyt*, *helyütt* alak ragjával azonos. Mivel azonban a határozói *-t*, *-tt* a mai magyar nyelvben csupán néhány helységnév mellett, továbbá megmerevedett alakulatokban, határozószóban maradt fenn, ma tárgynak foghatunk fel egy-két olyan *-t* ragos alakot is, amelynél történetileg a határozói *-t* rag mutatható ki.

BALÁZS JÁNOS a magyar *-t* tárgyragot és a *-t* locativusi ragot egy ósuráli **t* névmásképzőből származtatja (A tárgy a mondatrészek rendszerében. Kny. Bp., 1973. 18—22). Azt írja, hogy a pillanatnyiségben (piktualitásban) dialektikusan a mozgásnak (cselekvésnek) mind duratív, mind pedig terminatív aspektusa is kifejezhető. Az erre a differenciálatlanságra utaló, még differenciálatlan *ős*-esetből egyfelől a locativust, másfelől pedig a lativust és az accusativust vezethetjük le. Mindezek alapján mondhatjuk, hogy a japán *o* partikulában látható a differenciálatlan *ős*-esethez hasonló vonás: ez az állítmányi funkciójú igével kifejezett cselekvéstől függően mindhárom esetet, sőt az ablativust is jelölheti. Az *o* partikula azonban legtöbbször accusativusként szerepel, és ha más esetben alkalmazzuk, akkor a cselekvés valamely cél felé való irányulására (terminatív aspektusára) ural:

kawa o oyogu. = *Átússza a folyót.*

Az *o* partikula valóságos jelentése locativusi, de accusativust jelölő eredeti szerepe miatt a cselekvés terminatív aspektusára utal:

kara de oyogu. = *A folyón úszik.*

Viszont a locativusi *de* partikula használata a cselekvés folyamatosságára utal. A magyarban vannak olyan mondatpárok, mint:

ás a kertben | *ássá a kertet*
javit a házon | *javitja a házat,*

amelyekben az igék, ha a cselekvésnek valamely meghatározott célra való irányulását jelölik, tárgyesettel állnak. Az első példát a japánban is ugyanúgy mondjuk:

niwa de horu. = *Ás a kertben.*
Ploc

niwa o horu. = *Ássa a kertet.*
Pacc

A második példában az *ás* igének megfelelő japán ige csak accusativust vonzhat, ezért nincs hasonló japán párja.

Az accusativussal kifejezett tárgy jelentéstartalma tehát a magyarban és a japánban is a cselekvésnek valamely meghatározott célra irányultságát

mutatja. BALÁZS véleménye szerint fölöslegesnek és szükségtelennek kell tekintenünk az ún. grammatikai eseteknek (a nominativusnak, accusativusnak és genitivusnak) a többivel mint lokális esettel való szembeállítását. Ez az *o* partikula használatában is mutatkozik, mert valóságos jelentése az igei állítmány jelentésétől függően változik: vagy lokális esetet, vagy accusativusi esetet jelöl.

9. A japán és a magyar helyhatározó-rendszerben vizsgáltam a szerkezeti-leg hasonló agglutináló nyelvekben előforduló alaktani és mondattani eltéréseket és azonosságokat.

A világ különböző nyelveinek nyelvtani felépítésében sok az eltérés. Ezek lényegében annak következményei, hogy ugyanazt a kifejezésbeli feladatot különböző módon lehet megoldani. A helyhatározó fogalmát a magyarban határozószóval, ragos vagy névutós névszóval, a japánban határozószóval, partikulás névszóval fejezik ki: más eszközzel és más módon. Ebben fontos szerepet játszó segédelem a rag, a névutó és a partikula, amelyek nyelvtani tulajdonságban és használatban egymástól eltérnek, bár ugyanazt a feladatot töltik be: bizonyos nyelvi-logikai viszonyokat fejeznek ki. Az is kiderült, hogy a japánban a morfológiai eszközzel megkülönböztethető fogalom a magyarban nem mutatkozik meg a felszíni struktúrában.

Ezek a nyelvi megformáltság síkján észlelhető különbségek. A különféle nyelvek azonban funkcionális szempontból megegyeznek. Minden nyelvben megtalálható bizonyos egyetemes nyelvi képesség.

Feltűnt, hogy ami indokolja a tárgyatlan ige tárgyassá válását a magyarban, a japánban is majdnem ugyanaz. E két nyelv közötti hasonlóság a mögöttük álló emberi gondolkodás hasonlóságát mutatja. A határozórendszerben a magyar névutó a határozót árnyaltabban fejezi ki, mint a rag. A névutó pontosabban határozza meg a helyviszonyt. A japán ugyancsak a relatív főnévvel részletezi a helyviszonyt. Ezek az árnyaltabb kifejezésformák a gondolkodás fejlődésének magasabb fokát képviselik, mint a ragos vagy a partikulás szerkezet.

Mindkét nyelvben látható olyan tendencia, hogy a helyviszonyt minél pontosabban és részletesebben kifejezze. Így szükségszerűen fejlődött ki a magas fokú nyelvi kifejezésmód. Ezt a fejlődést a két nyelv struktúrájában és annak megfelelően különbözőképpen követi. Mondhatjuk, hogy az emberi nyelvek roppant változatossága a mondatszerkesztésben főleg a történelmi fejlődés különbségében mutatkozik meg.

A funkcionális nyelv tulajdonsága és tendenciája a nyelvi univerzálé, amely szorosan összefügg az emberi gondolkodással, a társadalommal, a kultúrával, és elvileg lehetővé teszi az egyetemes kifejezhetőséget és közölhetőséget.

WASEDA MIKA

Köznyelv, szaknyelv*

1. Egy őszinte vallomással kell kezdenem. A közelmúltban került a kezem ügyébe BALÁZS JÁNOS „Sylvester János és kora” (Bp., 1958.) című lenyűgöző anyagismeretről és rendkívül meggyőző érvelési rendszerről tanús-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982. március 9-én tartott felolvasó ülésén.

kodó írása. A magyar történelemnek, a magyar művelődéstörténetnek az európai keretekbe való sikeres beágyazása példaképpül állítható minden tankönyvíró elé olyan szempontból, hogy a szerteágazó problematikát — a tantervi kereteket messze meghaladó mértékben — felölelő tudományos bűvárkodás és annak eredménye milyen mértékű tudományos indíttatást adhat egy-egy érdeklődő hallgatónak. Hasonló erények jellemzik a szerző ugyanezen témakörrel foglalkozó kandidátusi disszertációját (A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei. Kandidátusi értekezés. Kézirat, 1956.) is.

A két munkát igen rövid időköz választja el egymástól. A kandidátusi disszertáció kéziratán 1956 szerepel, a tankönyv pedig — mint erről fentebb már szóltam — 1958-ban jelent meg. Az utóbbi — érthető módon — szélesebb spektrumú: az egész XVI. századi magyar művelődéstörténet minden valamirevaló irányzatát és eredményét alaposan feldolgozza, és a reneszánsz meg a humanizmus fő áramlataiba ágyazza. Az előbbi mélyebbre szánt, de ugyancsak európai méretekben „gondolkodik”: amit a klasszikus ókortól a középkoron át egészen a humanizmus kivirágzásáig, a grammatika elméletéről leírtak, kritikailag vallatóra fogja, és ennek a „vallomásnak” az alapján rajzolja meg az első magyar tudatos grammatikairó, SYLVESTER JÁNOS alakját, és szabja meg az első magyar grammatika, a Grammatica Hungaro-Latina értékét, és jelöli ki tudománytörténeti helyét. Külön ki kell emelnem a monográfiának a nyelvtani terminológiával foglalkozó részét, pontosabban annak sokoldalú elemzését (milyen előzmények után, milyen nemzetközi minták alapján törekedett SYLVESTER a hazai nyelvtani terminológia tudatos megteremtésére, és ez milyen mértékben sikerült neki), ami rendkívüli hatást gyakorolt rám. Ez a nem mindennapi olvasmányélmény adta meg az indíttatást arra, hogy alaposabban utánanézzek a hazai grammatikai, de általában a nyelvészeti terminológia kialakulásának, és még egyszer újragondoljam mindazt, amit a terminológiáról eddig írtam. (A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp., 1964.; A terminológia szerepe a tudományok fejlődésében. Előadás, kézirat; A tudományok és terminológiájuk: KOVÁCS FERENC, Szemantika. Bp., 1976. 9—16.)

A korábban előadottak, illetőleg kiadottak végiggondolásának az eredménye a közelmúltban a Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetének a tudományos ülésszakán (1982. január 21.) tartott előadásom: A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban.

A „végiggondolás” természetesen nemcsak az általam írtak kritikai felülbírálását eredményezte, hanem kiterjedt mindazokra az írásokra, amelyek általában a *terminológia*, a *szaknyelv*, a *műnyelv* kérdéskörével, kapcsolatukkal, egymáshoz való viszonyukkal foglalkoztak. Arra törekedtem tehát, hogy az egész magyar „terminológiai gondolat” (a terminológia lényeges vonásaival foglalkozó hazai elméletek) kialakulását és fejlődését nyomon kövessem, és az ebből adódó tudománytörténeti tanulságokat levonjam. Ezeknek a gondolatoknak a jegyében fogant jelen közleményem is, amely egy régóta vitatott kérdéskör tisztázásához kíván szerény adalékként hozzájárulni.

2. A tudománytörténettel foglalkozó kutatók ma már többé-kevésbé egyértelműen vallják, hogy a tudományok fejlődésének vagy visszafejlődésének kitapintható társadalmi okai vannak. Ha a társadalmi szükséglet valamely tudományág eredményeit igényli, óriási léptekkel megindul az adott tuda-

mányág fejlesztése. Nehezen vitatható annak a marxi formulának az igaza, amely szerint az ipar fejlesztési igényei lényegesen nagyobb léptékkal viszik előre a tudomány fejlesztését, mint maguk az egyetemek. A tudományok fejlődésének az adott szakaszai százszor meg ezerszer bebizonyították e tétel igazát. Az említett formula ugyanis annak a tudománytörténeti ténynek a felismerése, illetőleg elismerése, hogy a XIX. század nagyon egyértelmű vallo-másának az előzményeként megfogalmazott humanisztikus törekvések — a humánomot társadalmi méretekben felfogva — milyen nagymértékű tudomá-nyfejlesztési tényezőkként ismerendők el. Érthető módon elsősorban a természettudományok fejlesztése került az érdeklődés homlokterébe, és ez a kitüntetett szerep igen rövid idő alatt igen elismerésre méltó eredményekhez vezetett. Azt is többé-kevésbé egyértelműen vallják a tudománytörténettel foglalkozók, hogy ezek a csodálatos természettudományos eredmények rabul ejtették a nem természettudományokkal foglalkozó tudósokat is, olyan „modellt” kínálva nekik, amely elsősorban a tén y t i s z t e l e t, a t e r m é s z e t t u d o m á n y o s e g z a k t s á g tudományos fegyverzetét kölcsönözte a társadalomtudományokkal foglalkozók számára is, ami e téren is biztató eredményekkel kecsegtetett.

Ha némi fáziseltolódással is, de tudatosan felsorakoztak a társadalom-tudományok művelői a természettudósok mögé, és vállt vállhoz vetve munkálgodtak tudományuk l e g a l a p v e t ő b b k a t e g ó r i á i n a k a t u d a t o s kimunkálásán, e kategóriák nyelvi kifejezéseinek a megalkotásán. Társadalmi méretekben merült tehát fel az egyes tudományágak nyelvi sajátosságait, kifejező eszközeinek jellemző vonását a leghatározottabban megmutató nyelvi eszközök összességének, az ún. s z a k n y e l v e k n e k a megteremtése, a szaknyelvek leghatározottabb összetevőinek, a t e r m i n o l ó g i a i e l e m e k n e k a kimunkálása.

Ez a nagyon határozott vonásokkal megrajzolható társadalmi szükséglet rendkívüli módon felgyorsította a s z a k m a i n y e l v, aztán a t e r m i n o l ó g i a tudatos megteremtésére vonatkozó igényeket a saját tudományunkban is. HUNFALVY PÁL, a XIX. századi magyar nyelvtudomány egyik legmarkánsabb képviselője az első önálló magyar nyelvtudományi folyóirat, a Magyar Nyelvészet legelső kötetében egyértelmű határozottsággal fogalmazta meg a szakmai nyelv kialakításának a jelentőségét: „A helyes műnyelv nagyon alkalmas eszköz a tudomány előadására” (I, 376). HUNFALVY programadó szavai termékeny talajba hullottak: igen sokrétű munkásság bontakozott ki a nyelvészeti szaknyelv, a nyelvészeti terminológia kialakítása és fejlesztése érdekében.

A sokrétű és sokszínű szaknyelvi termés területén a rendteremtést először TOLNAI VILMOS kísérelte meg a Magyar Nyelv XIX. kötetében megjelent „Műnyelv, szaknyelv” című cikkében, amelyben a rendszeralkotás igényét is megpendítette. Nála még szinonimák a *műnyelv*, *szaknyelv* és a *terminológia* (MNy. XIX, 77). A felsorolt terminusok egy szinonimacsokorba való kötése azonban nem segítette elő a rendszerezést, mivel a szerző az egyes terminusok mögött meglevő különbséget nem vette észre.

Az utóbbi időben KLÁR JÁNOS és GÁL ENDRE tett kísérletet a m ű s z a k i n y e l v, a m ű s z a k i t e r m i n o l ó g i a rendszerbe foglalására. A szerzőpáros különbséget tett a „*műszaki terminológia* és a műszaki szakszavak (műszavak, terminus-technicus)” között (Műszaki fordításelmélet és technika. Bp., 1953. 3.) Véleményem szerint amilyen hiba volt a *szaknyelv* és

a terminológia közti különbség elmosása, ugyanolyan — csak ellenkező előjelű — hiba a terminológia és a szakszavak, műszavak, terminus technicusok közti különbségtevé. A szakszavak, műszavak, terminus technicusok összessége adja ugyanis az adott tudományág terminológiáját, terminológiai rendszerét. Világosan kell látni, hogy a terminológia nem azonos a szaknyelvvel, bár a szaknyelv meghatározó alkotó eleme a terminológiai rendszer, de a szaknyelv mindezeket túl magába foglal bizonyos szerkesztésbeli eljárásokat, szóhasználatbeli különbségeket is (pl. bizonyos megkövesedett formákat, mint amilyen a diplomáciai nyelv jegyzékváltási formulájának a közismert zárószó: *Egyébként fogadja excellenciád kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását* stb.).

Vannak olyan szerzők is, aki a tudományágak és a tudományszakok közti különbségtevé alapján megkülönböztetik a terminológiát a nomenklatúrá-tól. Az előbbi — az e véleményt vallók szerint — a tudományágak terminus technicusainak a gyűjteménye, az utóbbi a tudományszakoké. Ha a tudományágak magukba foglalják a tudományszakokat is, akkor nem lehet elvi különbséget tenni azok nyelvi kifejezőkészlete között, mind a kettő terminológia.

Jómagam az 1964-ben megjelent „A magyar jogi terminológia kialakulása” című írásomban szintén nem tettem különbséget a jogi szaknyelv és a jogi terminológia között, amikor az alábbiak szerint definiáltam: „A magyar jogi terminológia mindazon szók, kifejezések, szerkesztések összessége, olyan nyelvi eszköz, amelynek segítségével... A magyar jogi terminológia tehát a jognak, mint társadalmi felépítménynek a »nyelve«, »kifejező eszköze.« (I. m. 4.) Ebben a határvonal-elmosásban perdöntő szerepet játszott az ún. „jogásnyelv” meg lehetőségen pejoratív jelentéstöltete (bonyolult, zavaros, magyartalan, igazságvesztő jelleg), és éppen ezért szűkítettem le — egyoldalúan — a jogi szaknyelvet a jogi terminológiára.

Ma tehát különbséget teszek az ún. szaknyelv és a szaknyelvi terminológia között, de mivel az utóbbit tartom a szaknyelv legfontosabb alkotó elemének, a terminológiai rendszer elemeit pedig szinonimákként használom a szakszó, műszó, terminus technicus kifejezésekkel, ezért szükségesnek látszik a terminológia definiálása. Ezt „A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban” című előadásomban az alábbiak szerint kíséreltem meg: „Az egyes tudományágak terminológiája mindazon szavak és kifejezések összessége, amelyek az adott tudományág legáltalánosabb jellemző vonásait, folyamatait megközelítő pontossággal tükröző fogalmak megnevezésére szolgálnak, viszonylag zárt rendszert alkotnak, és adott nyelvi helyzetben környezetfelidező hatással rendelkeznek (effet par évocation du milieu).” (Kézirat 4.)

Említett előadásomban részletesen kifejtettem definíciókísérletem minden fontos megállapításának a lényegét, megindokoltam az elhatárolás különböző mozzanatait, most csak előadásom témájához kapcsolódó egy-két vonását emelem, egészítem ki, illetőleg a végkövetkeztetéseket ismertetem.

A „megközelítő pontosság” jelleg nem az egzaktitás követelményével szemben megfogalmazott terminológiai liberalizmus zászlóbontója akar lenni, csupán annak az ismeretelméleti tételnek a tudomásulvétele, miszerint fogalmaink sohasem tükrözhetik teljes pontossággal „abszolút igazság”-ként a végtelen anyagi világ különböző tartományainak a mozgásformáit, hanem az emberi megismerés szakadatlan előrehaladása folyamán csak meg-

közelítik azok tudati birtokbavételét. A terminológia egyes elemeinek a jelentéstartalma — a megismerés minden szakaszában — hűen tükrözi ezt az előrehaladó mozgást.

A „megközelítő pontosság” helyes értelmezéséhez, az „egzaktság” követelményének a megragadásához nem elhanyagolható szempont az *adekvátság* és a terminológiai elaszticitás érvényesülése. Ezekről egy másik előadásomban — mai véleményemet is tükrözően — az alábbiakat mondtam: „Az adekvátság azt jelenti, hogy a tudományos kategóriák az objektív valóság egyes részleteinek viszonylag hű tükrözői (*materialista kiindulási pont*). Így a tudományos kategóriák anyagi realizációi, a terminusok, mint a verbális gondolkodás végtermékei — áttételesen ugyan, de — szerves kapcsolatban vannak az anyagi valósággal. Az első kíváncsalom nemcsak ismeretelméleti szempontból fontos, igen nagy jelentősége van a filozófiai konzekvenciák levonásának a területén is.” (A terminológia szerepe a tudományok fejlődésében. Kézirat 3.) A terminológiai elaszticitás érvényesüléséről pedig ez volt — ez ma is — a véleményem: „Az általános emberi megismerés dinamikus jellegéből következően minden tudomány fejlődése szerves folyamat. A régebbi nézetek, elméletek újakkal való felváltása nemcsak történeti egymásutániség, hanem a régebbi olyanszerű tagadása, hogy az új, miközben felváltja, megszünteti a régit, annak előremutató elemeit szervesen magába ötvözi, felhasználja. Az egymást váltó elméletek — akár el- (fel-)ismerik egyes képviselői, akár nem — szervesen következnek egymásból vagy úgy, hogy a korábbiakat továbbfejlesztik, vagy akár úgy, hogy a megelőzőket hevesen tagadják. Az emberi megismerés lényegéből szükségképpen adódik az a követelmény, hogy az ismeretek bővülése folytán a régebbi fogalmak átértékelődnek, struktúrájukban súlyponteltolódások állnak be, vagy egyszerűen új fogalmakkal cserélődnek fel. Az ismeretek bővülése lényegében a mozgó valóság egyre újabb és újabb, korábban rejtett törvényszerűségeinek a kutató emberi elme előtt való feltárulását jelenti, amelynek a leírására — még inkább a megmagyarázására — újabb és újabb fogalmak, elméletek szükségesek.

Így halad a tudomány a jelenségek és folyamatok egyre mélyülő megismerése irányában, így kényszerül fogalmainak átértékelésére, új fogalmak bevezetésére, mivel nagyon gyakran előáll az a helyzet, hogy a végtelen valóság újabb törvényszerűségeinek a leírására, a bonyolult jelenségek lényegének a megmagyarázására, a régi fogalmak elégtelennek bizonyulnak.” (I. h. 6—4.) Továbbá: „A tudományos kategóriák igazi értékét az emberi megismerés szakadatlan előrehaladásának a folyamatába ágyazva lehet — és kell is! — megállapítani. Ami korábban a jelenségek és folyamatok megmagyarázása teljességének az igényével lépett fel (abszolút érték), az az újabb és mélyebb törvényszerűségek feltárása következtében a jelenségek és folyamatok csak egy vagy másik aspektusának a megragadására válik alkalmassá (relatív érték). Mi sem veszélyesebb ismeretelméleti szempontból, mint a kategóriák megmerevedése (pontosabban: megmerevítése). A kategóriák elaszticitásának a hiánya szükségképpen elméleti megmerevedést von maga után (dogmák létrejötte), ami pedig a tudomány halálát jelentené.

Mindez természetesen nem a kategóriák általános relativizálását jelenti, de azt sem, mintha tagadná a korábbi, a teljes magyarázat igényével fellépő kategóriák, elméletek tudománytörténeti jelentőségét. A marxista ismeretelmélet dialektikus jellege éppen abban segíti a szaktudományokat, hogy óva

int mind a kategóriák túl-, mind a leértékelésétől, amikor a (maguk korában a magyarázat teljességét igénylő) kategóriákat, elméleteket, irányzatokat történelmileg szemléli, és a megismerési folyamat dinamizmusának a szemzőgéből értékeli.

A terminológiai elaszticitás — főleg a társadalomtudomány terminusai tekintetében — nemcsak azt jelenti, hogy a tudományok fejlődésével az egyes bázisterminusok fogalmi jegyei átértékelődnek, átrendeződnek, hanem azt is, hogy eleget kell tenniük az örökösen visszatérő, jelenlevő »hic et nunc« követelményeinek. Gondoljunk arra a közismert példára, hogy mennyire más az *Anglia elleni felszabadító harc* értéke, valódi szemantikái töltete a Hitler-ellenes koalíció korszakában és ma. Az ilyen jellegű társadalmi, társadalomtudományi terminusok igazi jelentésének a megállapításánál, a t á r s a d a l m i p r o g r e s s z i ó az értékmérő szempont.” (I. h. 5 -- 6.)

B) A terminológiai elemek rendszerszerűségéhez csak ennyit: ha a természet és a társadalom folyamatai rendszerszerű felépítettségűek, akkor az ezeket tükröző kategóriák, azok nyelvi kifejezései is ugyanilyen vonást mutatnak fel: *Fizika: mechanika, elektromosságtan, fénytán; nyelvtudomány: fonetika, fonológia, morfológia, szemantika, szintaxis* stb.

C) A „viszonylag zárt” jelleghez: nem lehet merev választóvonalat húzni az egyes tudományágak, -szakok terminológiai elemei közé, a legújabb tudományos eredmények alapján az egyes terminus technicusok meglepő kombinációkra képesek: *asztrofizika, asztronautika, asztrokémia, asztrobiológia, biokémia, biometria* stb. (A legújabb tudományos kutatási eljárások, az ún. interszocienciális tudományok terminológiai vetületének a jellegzetes vonásait említett nyelvi intézeti előadásomban részletesen kifejtettem.)

„A viszonylag zárt rendszer”-hez még egy utolsó megjegyzés, ami azonban már mondanivalóm fő vonalába vezet át: nem lehet merev határvonalat húzni a k ö z n y e l v és a s z a k n y e l v közé kétféle szempontból sem: állandó vándorlás van az egyik rétegből a másikba és vissza. Továbbá: roppant nehéz azt is megállapítani, hogy egy-egy köznyelvi szó — megindulva a szaknyelvi terminus technicus-szá való válás útján — mikor köznyelvi tartozék, és melyik „pillanatban” válik kimondottan terminus technicus-szá. Mindezekre az alábbiakban térek ki.

3. Köznyelvi elemek szaknyelvi vé válása. — Aho-gyan azt „A magyar jogi terminológia kialakulása” című könyvemben bizon-yítottam, „a legfontosabb jogi műszavaink a honfoglalást megelőző korszak magyar szókincséből valók”: *bíró, eskü, igaz, igazság, jog; úr, ország, törvény* (i. m. 178). Ezek minősültek a legmaradandóbb terminológiai elemeknek, még akkor is, ha — érthető módon — kisebb-nagyobb értékű jelentésváltozáson mentek át. Azoknak a korábbi szerzőknek a feltevését igyekeztem igazolni, akik szerint a legfontosabb jogi műszavak „még a latintalan korból szállanak alá s így a deák törvény mellett is divatoztak” (uo.). „Kitapinthatóan meg-volt tehát a kétsíkúság a korabeli hazai jogi terminológiában — írtam továbbá — a cikornyás körülírásokkal terhelt latin nyelvű dagályosság és a korai köz-nyelv, népnyelv egyszerű tömörségét mutató magyarnyelvűség” (i. m. 179). Mindezek összegezéséként fenti munkámban megállapítottam: „A magyar nyelvű jogi terminológia kialakulását tehát nem a XVI. századra kell tennünk, pláne nem az első Verbőczy-fordító egyéni érdeméért kell elkönyvelnünk a törvényes magyar műnyelv alapjának a megvetését . . . , hanem egynémely

autochton elem kivételével a magyar jogrendszer kialakulásával egyidősnek tarthatjuk. A magyar jog fejlődésével, differenciálódásával együtt fejlődött a latinnyelvűséggel szimultaneitásban.” (Uo.)

A felhozott példák amellet is beszédesen bizonykodnak, hogy az *igazság*, *törvény*, *jog*, *bíró* éppen olyan egyenjogú társa a köznyelvi, mint a szaknyelvi kifejezéseknek. Ha azonban egyikét-másikat továbbfejlesztjük: *igazságszolgáltatás*, *törvénykezés*, *jogrendszer*, *bíróság*, már letagadhatatlanul terminus technicus jellegűvé válnak. Az *esküszöm az élő istenre* formula vitathatatlanul köznyelvi kifejezés, ugyanakkor a *hamis eskü* már egyértelműen terminus technicus. Az *ítél* inkább köznyelvinek mondható (különösen a most divatossá vált *ügy ítélem meg az ügy gondolom helyett*), az *ítélet* azonban már inkább műszó. A *balítélet* viszont megint a köznyelvbe tartozik, szemben az *ítélet-hirdetés*-sel, aminek a terminus-technicus volta vitathatatlan. A korabeli *keres*, *keresés*, *kereset* köznyelvi szóból fejlődött kimondottan terminológiai elemmé 'requisitio, adquisitio' jelentésben, ma azonban már kimondottan köznyelvi elemek, ugyanúgy, mint az egykori 'nyugta' jelentésű *menedék*.

Hasonló példákat említhetünk a magyar nyelvtudományi terminológia területéről is. A *név*, *fő*, *mellék*, *szám*, *múlt*, *eset*, *nyelv*, *személy* egytől-egyig a köznyelv szókincséből valók, csak megfelelő szövegbe ágyazva válnak nyelvészeti terminussá. Legtöbbjük az ősi szókincshez tartozik, vagy legalábbis igen régen bekerült a magyar szókincsbe. Ha azonban a *hang* (köznyelvi, meg szaknyelvi elem is) helyett *fonémá*-t mondunk, a *hangtan* helyett a *fonológiá*-t, a *szó* helyett *morfémá*-t, az *alaktan* helyett pedig *morfológiá*-t, akkor az utóbbiak egytől egyig a kontextustól teljesen függetlenül is nyelvészeti műszókká válnak. Vagy hol lehet meghúzni a határt az alábbi sor tagjai között: *orvos*, *patika*, *kórház*, *kórterem*, *nővér*, *ügyeletes*, *injekció* (pláne *inекció*), az *operál*, a *műt*, *műtő*, *bemosakszik*, *exitál* és az *ulcus* meg a *tromboflebitis* között. Az utóbbi kettő-három vitathatatlanul orvosi műszó, de visszafelé menet hol tudjuk tetten érni a sort az egyik rétegből a másikba való „átugrás” tekintetében? A felsorolás elején szereplők tagadhatatlanul köznyelvi elemek, és csak akkor válnak szaknyelvvé, ha megfelelő szövegkörnyezetbe kerülnek.

Ugyanígy nem szaknyelvi jellegzetesség a nominális szerkesztési módnak az előnyben részesítése a verbálissal szemben az alábbi példákban: *intézkedéseket foganatosít* az *intézkedik* helyett; *megállapítást tesz* a *megállapít* helyett; *megrendelést eszközöl* a *megrendel* helyett; *szerződés-kötést eszközöl* a *szerződést köt* helyett; *javaslatot terjeszt a főhatóság felé* a *javasolja a főhatóságnak* helyett stb., hogy a különböző szakmák „tolvajnyelvéből” egyet-kettőt említsek. Az első helyen említettek nem szaknyelvi jellegzetességek, hanem egyszerűen m a g y a r t a l a n s á g o k. Vagy miért szaknyelvi a *kiszere*l szörnyű képzavart felmutató kereskedelmi „műszó”, mint a *csomagol*, *becsomagol*, *kitölti*? Miért kell a német *auftragen*-t szolgai módon lefordítani: *felhord a fest*, de még a *mázol* helyett is? Se egyik, se másik nem szaknyelvi az utóbb említettek-nél, hanem egyszerűen szolgai utánzása a megfelelő idegen nyelvűnek, egyszerű tükörfordítás.

De nemcsak ilyen jellegű határvonal meghúzása nehéz a két réteghez tartozó szókincsbeli elemek között, hanem — a dolgok természete folytán — a technikai tudományok eredményeinek a közkinccsé válásával szemünk látára áramlanak át a köznyelvbe a műszaki tudományban meghonosodott idegen nyelvű szakkifejezések, ilyenek mint: *autó*, *gramofon*, *motor*, *rádió*,

telefon, televízió stb. Sikertelen kísérlet volt, de — sajnos — a hivatalos nyelvben még ma is él a *motor* helyett a *géperejű jármű*, a *telefon* helyett a *távbeszélő*, a *televízió* helyett a *távvalbalátó készülék* javaslása, mivel az utóbbiakban jelentésanilag nem pontosan ugyanazok a tartalmak fejeződnek ki, mint az idegenben, nem is szólva arról, hogy hosszúságuk, nehézségük folytán nem könnyítik meg az emberek közötti megértés folyamatát. Ugyanilyen szempontból sikertelen kísérlet volna, ha valaki a *mindenárón* magyar műszó alakítására vállalkoznék, és a *fonéma* helyett *hang*-ot javasolna, mivel lényeges jelentésbeli különbség van a latin meg a magyar kifejezés között. Ha ezt a különbséget pl. a *fonéma* és a *hang* esetében érzékeltetni akarnánk, akkor a *fonéma* magyar megfelelőjeként a *jelentéstani és grammatikai funkciókat is tükröző hang* szerkezetet kellene ajánlani. Az utóbbi rendkívül hosszú és nehézkes volta miatt ugyancsak akadály a kommunikációban. Ugyanilyen nehézséggel kellene számolnia annak is, aki a *fonológia* helyett a megfelelő jelzőkkel ellátott (*a jelentéstani és a grammatikai funkcióra is ügyelő*) *hangtan*-t javasolná.

Még egy utolsó megjegyzés a köznyelv és a szaknyelv viszonyáról: Számtalan esetben tapasztalja az ember, hogy — különösen a legújabb tudományos fejlődés eredményeit ismertető újságcikkekben — megemészthetetlen mértékben olvashatók a terminus technicusok. Az újság nem — pontosabban nemcsak — szakembereknek szól, hanem mindenkinek, a tudományos egzakt-ságra való törekvés nem azonos a műszók felesleges halmozásával. A legnagyobb tudósok a megmondható, hogy igen bonyolult szakmai kérdéseket mennyire közérthető módon lehet megmagyarázni a laikust fejbekölintő terminustechnicus-zuhatag teljes kiiktatásával. (Lásd a televízió nagysikerű Szent-Györgyi-interjú népszerűségét: közkívánatra meg kellett ismételni.)

Azt viszont őszintén be kell vallanom, hogy nem tudnék hirtelen magyar megfelelőt javasolni a zsurnalisztika közismert műszava, az *interjú* helyett, csak körülírással fejezhetnék ki: „újságíró, laptudósító beszélgetése valakivel abból a célból, hogy a beszélgetést a nyilvánosság elé tárja” (BAKOS, Id Sz Sz.). Ugyanígy a *zsurnalisztika* sem azonos az esetleg helyette javasolható *újságíró-mesterség* vagy *újságírás* szavakkal. Annyira meghonosodott és a magyar szókinész idegen nyelvű elemévé vált mindegyik idegen nyelvű műszó, hogy hovatovább a köznyelvi szókinész ugyanolyan egyenrangú „partner”-évé válik, mint mondjuk a *nagykereskedelem*.

4. Befejezésül nem kívánom összefoglalni az elmondottak tanulságait. Egy mondatban sűrítetném össze a lényegét: rugalmasabb szemléletet javasolok a kategorikus vagy-vagy helyett, ezzel a szemléletmóddal talán közelebb tudunk jutni a címben rejlő kérdés pontosabb megválaszolásához.

KOVÁCS FERENC

Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata

1. Különböző korok, irodalmi irányzatok, műfajok, szerzők kifejezőmódjainak eltérései, stílusvonásai arra vezethetők vissza, hogy az adott szövegcsoportok a nyelvi-stiláris eszközöket más-más arányban használják fel. Az ugyanazon stílushoz való tartozás tehát több stiláris eszköz hasonló gyakoriságában nyilvánul meg.

Az impresszionisták úgynevezett jelzőhasználatára, azaz a minőségjelzők erőteljes halmozása a többi mondatrészt előfordulásának rovására történhetett. Az expresszionista írók a dinamikus igék feltűnően magas szöveggyakoriságát úgy érhették el, úgy fejezhették ki a mozgalmasságot, hogy más szófajokat, igecsoportokat ritkábban használtak. Kvantitatív értelmezésben az irodalmi irányzatok stílusa ugyanolyan *esoporstílus*, mint például a gyermeknyelvi megnyilatkozásoké vagy a művelt embereké.

A korstílusnak mint meghatározott stílárís eszközök keverési arányának a felfogása eléggé általánossá vált mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban. SZATHMÁRI ISTVÁN „Irodalmi nyelv és korstílus” című tanulmányában ezt a nézetet képviselve FÓNAGY IVÁN, MARTINKÓ ANDRÁS, KLANICZAY TIBOR, CSETRI LAJOS, HENRY MARKIEWICZ hasonló vélekedésére hivatkozik (Zalai Tükör 1978: 74—85). E táborhoz csatlakozik a nyelvstatisztikusok többsége is.

Bármekkora azonban az egyetértés a korstílusok mennyiségi értelmezhetőségében, hiányoznak olyan statisztikai felmérések, amelyek gyakorisági adatokkal igazolnák vagy cáfolnák, hogy bizonyos stílusjegyek valóban egy korstílus jellemzőinek tekinthetők-e. Az elmélet és a gyakorlati kivitelezés szembenállása talán azzal magyarázható, hogy a korstílusok nemcsak stílárís hasonlóságokban testesülnek meg, hanem a kifejezésen kívüli egyezésekben is (hasonló témaválasztás, világnézeti felfogás stb.). Ilyen értelemben a korstílus nem azonosítható a nyelvhasználat közös vonásaival, jóllehet a nyelvi-stílárís eszköztár rokonsága adja a korstílus egyik lényeges tulajdonságát.

A statisztikai igazolást mellőző stílárísztikai szakirodalom, valamint a modern kvantitatív nyelvészet eredményei feljogosítanak bennünket arra, hogy kísérletileg igazoljuk vagy cáfoljuk a korstílus mennyiségi alapokon nyugvó értelmezését.

2. Számítógépes vizsgálódásunk hasonlít annak a vegyésznek a munkájához, akinek egy ismeretlen anyag összetételét kell kiderítenie. Kémikusunk különböző próbákkal kísérletezik, s így mutatja ki az analizálandó anyag vegyületeit, azok százalékos jelenlétét. Ezzel az elemzéssel rokonítható például egy irodalmi mű stílusának vizsgálata is. A „Színek és évek” című regény kifejezésmódja tartalmazza Kaffka Margit egyéni stílusának jegyeit, a regény műfaji jellemzőit, illetve az impresszionista korstílus némely vonását. Hogy az utóbbi stílusjegyeket kiszűrjessük, más írótól származó „impresszionista gyanús” művekkel kell összehasonlítanunk ezt az alkotást, s a közös stílusvonások tekinthetők az impresszionista stílus alkotóelemeinek. Még szembe-ötlőbb a korstílus jelenléte, ha egyéb (például expresszionista) stílusú művekkel vetjük egybe az impresszionisták szövegeit.

A vázolt megfontolásokból kiindulva a viszonylag könnyebben elemezhető prózai alkotások közül választottuk ki a mintákat. Az 1900—1919-ig terjedő időszakban keletkezett s impresszionistának tartott művek közül az alábbiakra esett a választásunk.

Impresszionista minták: Kaffka Margit: Színek és évek (2000 mondat egység). — Babits Mihály: Timár Virgil fia (2000 mondat egység). — Ady Endre novellái közül: Sipos, az étető; A vér városa; Apró véres balladák; Észterkuthy Éva húga; Muskétás tanár úr; A Torony-ember gyilkossága; A Puskásné Krisztusa; Testőr Ella; Egy keresztvetés története; A Tilala-tó titka; Szelezsán Rákhel kísérlete; Kulcht néni fia (teljes szöve-

gükben). — Krúdy Gyula novellái közül: Találkozások egy régi hölgygel; Az éji látogató; Rozáli ősi szíve; Az ecetfák pirulája; Ne jöjj vissza a másvilágról (teljes szövegükben). — Kosztolányi Dezső novellái: Appendicitis; Hogy is történt?; A szürke glória; X. kalandornő; Legenda; Üvegszem (teljes szöveg). — Szomory Dezső novellái: Ünnepek a Dühöngőn; Változatok a feledésről; Az élet diadala (teljes szövegek 2000 me terjedelemben). — Ignó novellái: 9 óra tájt; Madame Rekamier; Ki maga?; Hárman egy szobában; A tisztás; Márciusi sor; Irodalom vagy A kisfiú meg a kisöreg (összesen 2000 me). — Csáth Géza „Vörös Eszti” című elbeszélése. — Balázs Béla „Marianne országai”, illetve Szemérem című novellái (Csáth- és Balázs-novellák összesen 2000 me terjedelemben). — Révész Béla „Az isten árnyékában” című novellája. — Elek Artúr „Jakab, a fatalista” című novellája (az utóbbi két minta hossza kb. 2000 me).

Összehasonlításra szolgáló expresszionista minták: Szabó Dezső: Életem, illetve Az elsodort falu (a két részlet össz. 3000 me). — Kassák Lajos „Egy szép lélek megdicsőülése”, illetve „Piros szüret” című elbeszélései (össz. kb. 2000 me).

SZABÓ ZOLTÁN, HERCZEG GYULA és más kutatók vizsgálataira támaszkodva az impresszionista stílus legjelentősebb kifejező eszközét, a nominális szerkesztésmódot választottuk gyűjtésünk ismervéül. A nominális szerkeszteteken belül a következő típusokat különítettük el:

A) Egy főnevet tartalmazó mondategység: „*A felesége. Egy sovány csirke, felborzolt tollakkal . . .*”; „*Semmi!*”; „*Csend.*”

B) Névszói szószerkezetből álló mondategység: „*Egy tucat-fráter, talán egy meggazdagodott leánykereskedő, s nem volt kíváncsi reám*”; „*Eltört valam – csupa vér!*”; „*Egy perc, s fejünk – a semmiségbe törpül.*”

C) Névszói szószerkezetből álló mondategység: „*Mennyi cselédség, avagy távoli rokonság, mennyi élet, mennyiszínes fejőstehén, sajtár, leány, nyíló ablak.*”; „*És kert, kert, végtelen, bozontos dél-amerikai őserdő!*”; „*A gyors, kemény és kegyetlen élet!*”

D) Létige nélküli hiányos mondat: „*piros szoknyás oláh leányok fent a dombon, a géptetőn.*”; „*Künn a vihar.*”

E) Névszói és összetett állítmány: „*bizonyos Weisz úr volt a gépész, a karmester.*”; „*A homlok magas, domború.*”

F) Ragtalan mód- vagy állapotározó: „*s égő kanóc lobogj velünk.*”

G) Jelöletlen értelmezős szerkezet: „*Bámulom, elborult remete.*”

H) Halmozott főnévi tárgy: „*a ruhatárát: minden szál ruháját, a kincstárát: minden darab marháját, a környezetét: minden embert*” „*az aggastyán kenyeret, húsfélét és jó savanyú bort vitt az ölében.*”

I) Halmozott főnévi határozó: „*az asztalon, a pamlagon, a székeken, az ablakdeszkán, sőt a padlón is a szoba sarkaiban könyvhalmok*”;

J) Halmozott minőségjelző: „*Vad növényzet serkedt ki azon a márványból faragott, simára csiszolt arcon*”; „*elhagyott, szegény, öreg emberek kábulva örvendeztek*”.

K) Egyéb nominális szerkezet. Ide kerültek olyan névszóhalmozások, amelyek nem illettek be az A–J kategóriába. Pl.: „*Ezt a könyvet, történelmi tartalma címén, udvarias levéllel beküldtem házigazdámknak*”; „*mind részeket voltak az aranytisztek, zord, kemény és elbutult ábrázatok*”. Ide jutott a főnevekkel kifejezett halmozott értelmező is: „*A templomban nagy volt a virág-illat, késő orgonavirág, friss ákác, jázmin.*”

A kódolást 11 magyar szakos egyetemista végezte 1980-ban. A számítógépes adatlapra írt kódszámokat szűrőpróbaszerűen ellenőriztem, s a hibás kódolást kijavítottam.

Az elektronikus számítógép adatfeldolgozási munkálatait (mágnesszalagra való rögzítés, programkészítés és -futtatás) VARGHA ANDRÁS matematikus irányította. A gépi munka révén megkaptuk ellenőrzésre a kódolt adatokat, továbbá a mindegyik mintára vonatkozó összesített előfordulásokat.

3. Adataink vannak a tekintetben, hogy a vizsgált korstílusokban milyen mértékben fordulnak elő rövidebb és hosszabb mondatok. Az impresszionisták általában hosszabb mondatokat alkottak; a skála Kassák szinte egy tagmondatos mondategységeitől Ignotus mondatkígyóiig tart (vö. 1. táblázat, 1. ábra). Mivel egy mondategység a magyar nyelvben átlagosan 6—4 szóból áll, a kétféle szövegcsoport összesen több mint 100 000 szövegszavas mintának felel meg, ennél fogva a kapott adatok jó megközelítésben elfogadhatónak ítéltetők.

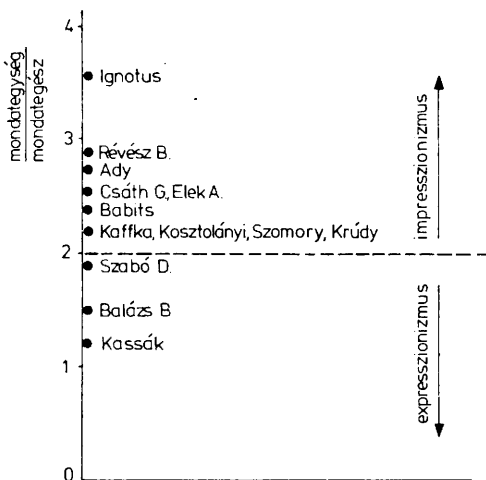
1. táblázat. A vizsgált minták nagysága és átlagos mondathosszúsága

Minta	Mondategyszek	Mondategységek	mondategység
	száma		arány mondategész
Kafka Margit	876	1 998	2,28
Kosztolányi Dezső	919	2 043	2,22
Szomory Dezső	849	1 874	2,21
Ignotus	535	1 880	3,51
Csáth Géza	233	586	2,51
Balázs Béla	858	1 330	1,55
Révész Béla	277	786	2,84
Elek Artúr	478	1 217	2,55
Babits Mihály	859	2 001	2,33
Ady Endre	719	1 989	2,77
Krúdy Gyula	1 043	2 352	2,25
Impr. össz.	7 646	18 056	2,36
Kassák Lajos	1 492	2 008	1,34
Szabó Dezső	1 668	3 060	1,83
Expr. össz.	3 160	5 068	1,60
Összesen	10 806	23 124	2,14

Vegyük sorra az egyes nominális szerkezeteket!

A) Az egy főnevet tartalmazó mondatok előfordulása elenyésző volt. Mindenesetre nem igazolható, hogy e stílusjegyet az impresszionista írók jobban kedvelnék, mint az expresszionisták (2. táblázat).

B) A nevszói szószerkezetből álló mondategység mint statisztikai ismérv nem dichotóm (szemben az A) ismérvvel), hiszen 0-szor, 1-szer, 2-szer... stb. fordul elő. Ha csak azt néznénk, hogy

1. ábra: A mondat egységek átlagos hosszúsága írónként

2. táblázat. Az egyetlenegy főnevet tartalmazó mondatok gyakorisága mintánként

Minta	Az A) ismerv			
	nem fordult elő		előfordult	
Kaffka Margit	1 987	99,4	11	0,6
Kosztolányi Dezső	1 972	96,5	71	3,5
Szomory Dezső	1 871	99,8	3	0,2
Ignotus	1 877	99,8	3	0,2
Csáth Géza	586	100	—	—
Balázs Béla	1 325	99,6	5	0,4
Révész Béla	784	99,7	2	0,3
Elek Artúr	1 210	99,4	7	0,6
Babits Mihály	1 978	98,9	23	1,1
Ady Endre	1 989	100	—	—
Krúdy Gyula	2 350	99,9	2	0,1
Impr. össz.	17 929	99,3	127	0,7
Kassák Lajos	1 918	95,5	90	4,5
Szabó Dezső	3 057	99,9	3	0,1
Expr. össz.	4 975	98,2	93	1,8
Összesen	22 904	99,04	220	0,96

a két korstílusban milyen arányban jelent meg a fenti stíluseszköz, inkább impresszionistának tartanánk (2,10% kontra 1,04%), ám ha az előfordulás mértékét is figyelembe vennénk (azaz hány esetben fordult elő 1-szer, 2-szer,

3-szor stb.), azt tapasztalnánk, hogy a névszói szószerkezet efféle halmozása szinte kizárólag az impresszionista prózában jelentkezik. Viszonylag gyakori jelenség ez Szomorynál, Ignotusnál, Balázs Bélánál, ritka viszont Kosztolányinál.

3. táblázat. A névszói szószerkezetből álló mondategységek gyakorisága a két mintacsoportban

Minta	0	1	2	3	4	5	6
	előfordulás						
Impresszionista	17 676 97,9%	313 1,7	38 0,2	17 0,09	9 0,05	2 0,01	1 0,01
Expresszionista	5 015 98,9	47 0,9	5 0,09				1 0,02
Összesen	22 691 98,13	360 1,55	43 0,18	17 0,07	9 0,03	2 0,01	2 0,01

C) A névszói szószerkezetből álló mondat egész gyakorisági eloszlása némiképp hasonló a B) ismérvéhez. Az impresszionista, illetőleg az expresszionista prózaminták e tekintetben csak minimálisan különböznek egymástól.

4. táblázat. Névszói szószerkezeteket tartalmazó mondategységek megoszlása

Minta	0	1	2	3	4	5	6	7	8
	névszói szószerkezetet tartalmazó mondategységek száma								
Impresszionista	17 961 99,90	63 0,35	17 0,09	10 0,06	1 0,005	2 0,01		1 0,005	1 0,005
Expresszionista	4 985 98,36	69 1,36	13 0,26	1 0,02					
Összesen	22 946 99,23	132 0,57	30 0,13	11 0,05	1 0,004	2 0,008		1 0,004	1 0,004

D) A létige nélküli hiányos mondat statisztikai ismérvként szintén dichotóm (kétváltozós) sajátosságnak minősül: vagy előfordul, vagy nem. Bár rendelkezésünkre áll mind a 36 minta ide vonatkozó adata, csupán a két korstílus adatainak összesítését adjuk meg, hiszen oly ritka előfordulású stíluseszközről van szó. Úgy tűnik, az expresszionisták jobban kedvelték e grammatikai szabály alkalmazását.

5. táblázat. A létige nélküli mondat szerkesztés gyakorisága a vizsgált korstílusokban

Minta	A létige nélküli mondat egység			
	előfordul		nem fordul elő	
Impresszionizmus	186	1,03	17 870	98,97
Expresszionizmus	172	3,39	4 896	96,61

E) A nominális stílus egyik jellegzetes eszköze a névszói és az összetett állítmány használata. Ezzel kapcsolatban azt várhatnánk, hogy Kassákék inkább igei állítmányokból építették fel mondataikat. Nos, a nyert adataink nem ezt támasztják alá; Szabó Dezső nominális állítmányainak sűrű előfordulása kiegyenlíti Kassáknak azt a törekvését, mellyel ritkította az igei állítmányokat. A névszói állítmányok halmozása egyébként Kosztolányira, Ignotusra, Krúdyra és Adyra jellemző főleg.

6. táblázat. A névszói és az igei-névszói állítmányból álló mondat egységek abszolút és relatív gyakorisága

Sorrend	Minta	A nem igei állítmány			
		előfordul		nem fordul elő	
1.	Kosztolányi Dezső	366	17,9	1 677	82,1
2.	Kafka Margit	263	13,2	1 735	86,8
3.	Ady Endre	249	12,7	1 740	87,3
4.	Balázs Béla	149	11,2	1 181	88,8
5.	Elek Artúr	119	9,8	1 098	90,2
6.	Szomory Dezső	176	9,4	1 698	90,6
7.	Csáth Géza	51	8,7	535	91,3
8.	Babits Mihály	172	8,6	1 829	91,4
9.	Ignotus	158	8,4	1 722	91,6
10.	Révész Béla	43	5,5	743	94,5
11.	Krúdy Gyula	20	0,9	2 332	99,1
	Szabó Dezső	525	17,1	2 535	82,9
	Kassák Lajos	31	1,6	1 977	98,4
	Impr. össz.	1 766	9,8	16 290	90,2
	Expr. össz.	556	10,9	4 512	89,1
	Összesen	2 322	10,4	20 802	89,96

F) Az expresszionista szövegekben egyáltalán nem, az impresszionista íróknál pedig ritkán fordul elő a r a g t a l a n m ó d é s / v a g y á l l a p o t h a t á r o z ó. Nincs jelen e grammatikai lehetőség Krúdynál, Kosztolányinál, Ignotusnál, Csáthnál, Baláznál és Révésznel, vagyis csak Szomory, Elek Artúr és Ady élt ilyen nominális szerkesztésmóddal.

7. táblázat. Ragtalan mód és/vagy állapothatározót tartalmazó mondategységek gyakorisági eloszlása

Minta	Ragtalan mód- vagy állapothatározós mondat-egység			
	előfordul		nem fordul elő	
Impresszionizmus	15	0,08	18 041	99,92
Expresszionizmus	—	—	5 068	100
Összesen	15	0,06	23 109	99,94

G) Az író gondolat- és érzésvilágát megsejtető kifejezőmódok egyike, a jelöletlen értelmezős szerkezet egyéni stílusjegynek is tekinthető, aki ugyanis ismeri, az szinte minden művében használja (Ady Endre, Balázs Béla, Kassák Lajos). Az impresszionista írók abszolút mértékben többször használták fel, relatív gyakoriság (%) tekintetében viszont igen kicsi a különbség a két korstílus között.

8. táblázat. Jelöletlen értelmezőt tartalmazó mondategységek előfordulása

Minta	Jelöletlen értelmezős szerkezetű mondategység			
	előfordul		nem fordul elő	
Impresszionizmus	75	0,42	17 981	99,58
Expresszionizmus	6	0,12	5 062	99,88
Összesen	81	0,35	23 043	99,65

H) Másfélszer annyi halmazozott főnévi tárgy fordul elő az impresszionista mintákban, mint az expresszionista prózarészletekben. Még a 3, 4, 5, 6 tárgy halmazozását illetően sincs nagy különbség a két szövegcsoportban; Szabó Dezsónél éppúgy gyakori mondatrész-halmazozás ez, mint Adynál, Szomorynál, Ignotusnál stb.

9. táblázat. 2 vagy annál több halmazozott főnévi tárgyat tartalmazó mondategységek megoszlása

Minta	A halmazozott főnévi tárgy					
	0	2	3	4	5	6
	előfordulása					
Impresszionizmus	17 871 98,98	101 0,55	46 0,25	24 0,13	13 0,07	1 0,005
Expresszionizmus	5 028 99,21	20 0,39	10 0,19	7 0,14	1 0,02	2 0,04
Összesen	22 899 99,03	121 0,53	56 0,24	31 0,13	14 0,06	5 0,01

I) A halmazott főnévi határozók impresszionista, illetve expresszionista szövegyakorisága eloszlásában különbözik egymástól, vagyis az impresszionista prózában gyakoribbak a többszörös halmazások. Ilyen vonatkozásban persze ellentét van Kassák és Szabó Dezső között is, hiszen Kassák ritkábban halmazott határozókat, míg Szabó Dezső valamivel gyakoribban.

10. táblázat. Két vagy több főnévi határozót tartalmazó mondat egységek eloszlása

Minta	0	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	halmazott főnévi határozót tartalmazó mondat egység										
Impresszionizmus	17 749 98,3	135 0,75	104 0,58	21 0,12	11 0,06	8 0,04	2	2	1		1
Expresszionizmus	4 980 98,3		62 1,22	5 0,1	1 0,002	1 0,002			1		
Összesen	22 729 98,3	135 0,58	166 0,71	26 0,11	12 0,05	9 0,03	2	2	1		1

J) A 11. táblázat közli a minőségjelzők halmazásának adatait. A számok egybevetése után nem nagy különbséget találunk az impresszionisták és az expresszionisták jelzőhasználatában, ámbar két észrevételt nem szabad elhallgatni. Egyrészt kívánatos lenne felbontani a halmazott minőségjelzők osztályát (kijelölő, díszítő stb. jelzőre), másrészt az expresszionista minta viszonylag magas minőségjelző-halmazása úgyszólván egészében Szabó Dezsőtől ered; Kassák szövegeiben mindössze 1 ilyen adatra bukkantak gyűjtőink.

11. táblázat. Két vagy több minőségjelzőt tartalmazó mondat egységek számának megoszlása

Minta	0	2	3	4	5	6	7	8	9
	halmazott minőségjelzőt tartalmazó mondat egységek száma								
Impresszionizmus	17 016 94,8	554 3,1	179 0,9	50 0,3	22 0,1	10 0,006	3 0,002	1	2
Expresszionizmus	4 881 96,3	123 2,4	37 0,7	18 0,3	8 0,1				1
Összesen	21 897 94,7	667 2,9	216 0,9	68 0,3	30 0,1	10 0,04	3 0,01	1	2

K) Az egyéb nominális szerkezetek szövegyakoriságai között számottevő különbséget — sem szerzőnként, sem korstílusonként — nem fedezhetünk fel, legfeljebb az a statisztikai tény érdemelne figyelmet, hogy az impresszionista munkákban egyenletesebb ezeknek az elemeknek az eloszlása.

12. táblázat. Egyéb nominális szerkezetek előfordulásának adatai

Minta	0	1	2	3	4
	egyéb nominális szerkezetet tartalmazó mondat egység				
Impresszionizmus	18 015 99,77	33 0,18	2 0,01	3 0,02	3 0,02
Expresszionizmus	5 064 99,92	4 0,08			
Összesen	23 079 99,80	37 0,16	2 0,008	3 0,01	3 0,01

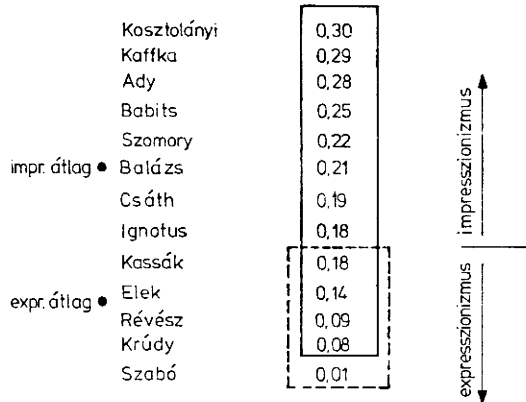
L) Számítógépes adatfeldolgozásunk lehetővé tette, hogy a minták összes ismérvének számáról is tudomást szerezzünk, s mintegy rangsoroljunk a nominalitás fokának megfelelően.

13. táblázat. A nominális szerkezetekben való gazdagság fokozatai

Sorrend	Író	Összes ismérv	1 mondat egységre jutó ismérv
1.	Kosztolányi Dezső	628	0,30
2.	Kafka Margit	594	0,29
3.	Ady Endre	563	0,28
4.	Babits Mihály	496	0,25
5.	Szomory Dezső	409	0,22
6.	Balázs Béla	280	0,21
7.	Csáth Géza	109	0,19
8.	Ignotus	339	0,18
9.	Elek Artúr	173	0,14
10.	Révész Béla	74	0,09
11.	Krúdy Gyula	189	0,08
	Kassák Lajos	362	0,18
	Szabó Dezső	307	0,01
	Impr. össz.	3 854	0,21
	Expr. össz.	669	0,13

14. táblázat. A nominális szerkezetek együttes előfordulásának mutatói

Hány ismérv fordul elő egy mondat egységben?	Impresszionizmus		Expresszionizmus	
0	14 283	79,1	4 399	86,79
1	3 527	19,53	646	12,75
2	240	1,33	22	0,43
3	6	0,03	1	0,02

2. ábra: Az egy mondategységre jutó ismérvek száma írónként

4. A 15. táblázatban összefoglaltuk azokat az aránypárokat, amelyek választ adhatnak arra, hogy mely nominális szerkezet tekinthető impresszionista sajátosságnak. Táblázatunk jelzi a matematikailag nem definiálható lényeges eltéréseket: II = jóval gyakoribb az impresszionizmusban; I = kissé gyakoribb az impresszionizmusban; EE = jóval gyakoribb az expresszionizmusban; E = kissé gyakoribb az expresszionizmusban.

15. táblázat. Két korstílus nominális szerkezeteinek előfordulása

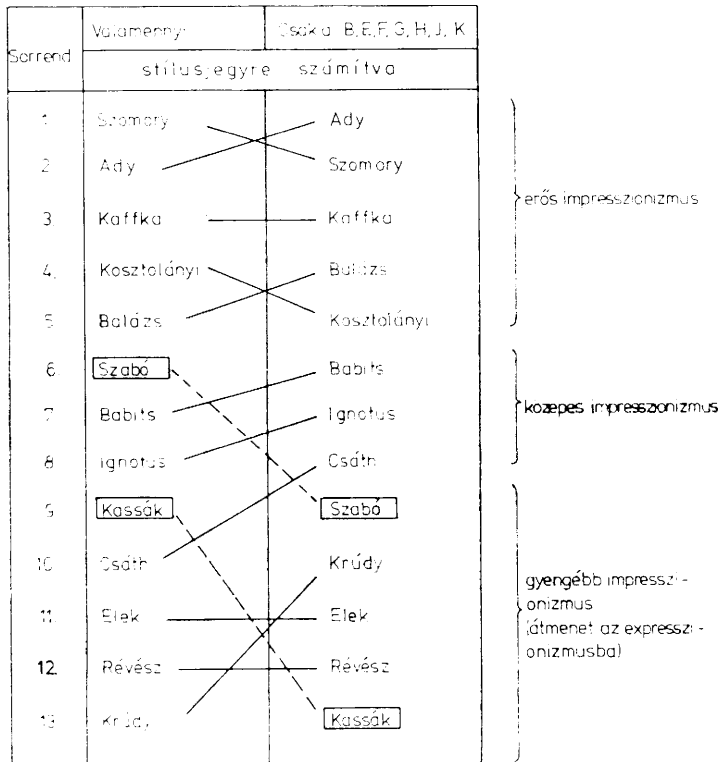
Stílusvonás	Impr.	Expr.	Impr.—Expr. különbség	Mely korstílusra jellemző?
	relatív gyakoriság			
Egyetlen főnévből álló mondat	0,703	1,835	-1,132	E
mondategység mondategész — arány	2,361	1,604	+0,757	I
5 vagy annál több m.-egységből álló m. egész	8,828	2,405	+6,423	II
Névszói szószerkezetből álló m.-egy- ség	2,104	1,045	+1,058	I
Névszói szószerkezetből álló m.- egész	0,526	1,637	-1,111	E
Létige nélküli hiányos m.-egység	1,030	3,393	-2,363	E
Névszói és összetett állítmány	9,780	10,970	-1,190	E
Ragtalan mód és állapothatározó	0,083	—	+0,083	II
Jelöletlen értelmezős szerkezet	0,415	0,118	+0,297	I
Halmazott főnévi tárgy	1,019	0,790	+0,229	I
Halmazott főnévi határozó	1,705	1,736	-0,031	
Halmazott minőségjelző	4,546	3,689	+0,857	I
Egyéb nominális szerkezet	0,227	0,078	+0,149	II
Egy m.-egységre jutó ismérvszám	21,34	13,20	+8,14	II

Nemcsak a korstílusok nominalitásának mértékét lehet egybevetni, hanem az is lehetséges, hogy az írók stílusának nominális jellegét állapítsuk meg — természetesen a számok nyelvén.

Ha az írók nyelvhasználatára vonatkozó relatív gyakorisági értékeket vetjük egybe, minden egyes ismérv tekintetében más-más sorrendet kapunk. Ez a rangszámítás lényege. Az A) ismérvre vonatkozóan Kassák áll az első helyen, Ady a sor végén; a J) ismérvet tekintve Kaffka kapja az 1. rangot, Kassák a 13.-at. Szinte valamennyi írónk valamilyen stílusjegy dolgában a többi író elé kerül.

Az átlagos rang (\bar{r}) kiszámítása abból áll, hogy a rangszámok (sorrendek) összegét elosztjuk az ismérvek számával. Pl. Kaffkánál az $\bar{r} = (6 + 10 + 8 + 9 + 3 + 8 + 5 + 2 + 6 + 1) : 11 = 4,35$. Az átlagos rang megmutatja, az ismérvek egészét tekintve hol helyezkedik el az összesített sorrendben az író. Tehát 1. Szomory (5,0); 2. Ady (5,18); 3. Kaffka (5,36); 6. Kosztolányi (6,09); 4. Balázs (6,54); 5. Szabó Dezső (6,63); 7. Babits (6,72); 8. Ignotus (7,09); 9. Kassák (7,36); 10. Csáth (7,72); 11. Elek (7,90); 12. Révész (9,18); 13. Krúdy (9,45).

A 3. ábra kétféle sorrendet közöl: mind a 11. stílusjegyre vonatkozót, illetőleg csak azon stílusesszközökre számítottat, amelyekről bebizonyosodott impresszionista jellegük. Ez az ábra azt sugallja, hogy a tudatos stiliszták, a poeta doctusok nagyobb mértékben használták a nominális kifejezőmódot. Ilyen szempontból feltehetőleg érthető Kassák „labilis helye” is.

3. ábra: Az impresszionista stílusjegyek előfordulására számított sorrendek

5. Közismert, hogy a stilisztikai tanulmányok szerzői intuitív alapon, pusztán becsléssel utalnak a stiláris elemek gyakoriságára¹. Ez alkalommal egyetlen munka néhány megállapítását elemezzük. HERCZEG GYULA ismert művét, A modern magyar próza stílusformáit választottuk szembesítésül (Bp., 1974.).

a) HERCZEG szerint „Kosztolányi . . . kifejezetten került a hiányos, névszókra épülő mondatokat (i. m. 59).” E becslés nem állja meg a helyét, ha a határozóragok elhagyásának gyakoriságát vizsgáljuk meg, hiszen a gyűjtésünkben szereplő 5 Kosztolányi-novellában egyetlen egy ragtalan mód- és állapothatározó sem fordult elő. Ezzel szemben a jelöletlen értelmezős szerkezeteket illetően igaz a fenti minősítés.

16. táblázat. Jelöletlen értelmezős szerkezetek gyakorisága Kosztolányi novelláiban

Gyakoriság	0	1	2	3	4	5	6
Minta							
Appendicitis	367						
Hogy is történt?	382	1	3	1			
Szürke glória	283	4					
X. kalandornő	348	5	1	1			1
Legenda	292						
Üvegszem	351	3					
Összesen	2 023	13	4	2	—	—	1

b) HERCZEG úgy véli, hogy Kaffka Margit „nem vitte túlzásba (a nominális stílus) alkalmazását (72).” Ezt a megállapítást nem verifikálják adataink, hiszen az összesítésünkben Kaffka Adyt és Szomoryt követi az élen. 0,29 ismérv jut egy mondategységére, azaz átlagosan minden 3. mondategységében van nominális szerkezet, e tekintetben csak Kosztolányi előzi meg őt.

c) „Szomory . . . — egyedül a magyar irodalmi nyelvben — a határozók halmozásával kívánt retorikus hatást elérni” (HERCZEG i. m. 86).

A halmozott főnévi határozók gyakoriságát illetően a 13 író ilyen sorrendben következnek: 1. Kosztolányi 6,3%; 2. Szabó Dezső 2,6%; 3. Szomory Dezső 2,3%; 6. Kaffka Margit 2%; 4. Ignótus 1,8%; 5. Ady 1,7%; 7. Csáth Géza 1,6%; 8. Krúdy 1,1%; 9. Balázs Béla 0,8%; 10. Kassák 0,7%; 11–12. Babits, Elek Artúr 0,5–0,5%; 13. Révész Béla 0,4%.

Szomory határozóhalmozásának részletezése:

d) „Kassáknál fellelhető főnévi stílus is expresszionista, tehát annak kell tekinteni az igei állítmány nélküli, elvont és konkrét főnevek állítmányi használatára épülő mondatszerkesztést is” (i. m. 134). HERCZEG véleménye szerint mivel az igazi expresszionizmus a nominális mondatszerkezeteket is kedvelte az igei metaforákon kívül, Szabó Dezső nem tekinthető igazi expresszionistának (uo.).

¹ H. MARKIEWICZ így vélekedik e munkamódszerről: „Néha ilyen megfigyeléseket viszonylag könnyen el lehet végezni figyelmes többszöri olvasás során, rendszerint azonban ezek fragmentarikusak, és nem rendelkeznek kielégítő bizonyító anyaggal.” (Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp., 1968. 81.)

17. táblázat. Határozók halmozásai Szomory novelláiban

Minta	Gyakoriság								
	0	2	3	4	5	6	7	8	
Ünnep a Dühöngőn	1 074	4	11	4	1	2		1	
Változatok a feledésről	233	1	2						
Az élet diadala	525	5	5	1	2	2	1		
Összesen	1 832	10	18	5	3	4	1	1	

A nominális és verbális stílus együttes jelenlétét statisztikai vizsgálódásunk is kimutatta Kassák és Szabó Dezső prózájában. HERCZEG fenti definíciója persze aligha alkalmazható hatékony munkamódszernek, ha így egybe-mossa a két korstílus kifejezésanyagát.

e) Végül még egy idézet: Krúdynál „az alanyok megsokszorozottan jelennek meg, s hozzájuk csak egyetlen állítmány tartozik” (i. m. 106).

Statisztikánk közvetve alátámasztja HERCZEG megfigyelését. Krúdy 5 novellája közül csak „Az öreg gárdista”-ban fordul elő (2-szer) olyan mondat, amely egyetlenegy főnévből áll. Névszói szószerkezetből álló mondat-egység, mondat-egész nincs nála. A névszói és összetett állítmányok halmozása elenyésző, mindössze 4 mondat-egységben fordult elő.

6. Nem mentségül említem meg, hogy az irodalomtudományi munkák szerzői nem könnyítették meg a reprezentatív minták helyes kiválasztását, nagyon sokszor hallgatóink szakismerete, intuíciója segített, hogy melyik művet tekinthetnénk impresszionistának.

Ami a statisztikánk tévedéseit illeti, kendőzetlenül kell szólni a gyűjtők esetleges hibás kódolásáról is. A hibák számát természetesen anyagi lehetőségeinkhez képest minimálisra próbáltuk csökkenteni. Nem hinném, hogy a végső minősítésüket (hogy ti. mi minősül impresszionista jegynek) egyértelműen a gyűjtés rovására írhatnánk.

Végül is az impresszionista stílus grammatikáját sem írhattuk le, hiszen számos (szöveg)grammatikai eszköz előfordulását is meg lehetne (kellene) vizsgálni; pl.: a konnexió lazasága (kapcsoló elemek hiánya); szórendi újítások gyakorisága; szófajstatisztikai mutatók készítése (kötőszók, elvont főnevek, melléknévek stb.).

Gazdagítaná az impresszionizmusról rajzolt képet a jelentéstani kategóriák kvantitatív kutatása is. Olyan jelenségekre gondolhatunk, mint a felsorolások (gondolatalakzat),² össze nem illő szavak összekapcsolása, de hasznos lenne a modern tartalomelemzés módszereinek bevetése is (látvány, külső megjelenés, álmódosítás, tárgyak stb. mint tartalmi egységek előfordulásának értékei). A kvantitatív szemléletű stilisztikai kutatás csak komplex vizsgálatokkal hozhatna figyelemre méltó, újszerű eredményeket.

NAGY FERENC

² Az irodalmi szövegek jelentéstani egységeinek egyfajta értelmezésére l. ROMAN INGARDEN, Az irodalmi műalkotás. Bp., 1977. 69–224, valamint MARKIEWICZ i. m. 65 kk.

Egy jelentéskategória néhány nyelvtani összefüggése a mai magyarban*

1. Ma már senki sem vonhatja kétségbe, hogy a jelentéstani kutatások nélkülözhetetlenül fontosak a nyelvtani rendszer feltárásában. Mint tudjuk, az alaktani, mondattani, illetőleg szófajtnai kategóriák a jelentés talajából fakadnak. Ám a jelentés olykor a jól ismert grammatikai kategóriák szintje alatt — szinte alig megfoghatóan — fejt ki hatását. Például a ragos helyhatározók esetében ugyanaz a főnévi alapszó hol konkrétabb (differenciált), hol elvontabb (általános) jelentéskaraktert tükröz: *A fiú az erdőben sétál. A lány a kút-nál van.* Illetőleg: *A fiú az erdőn sétál. A lány a kúton van.* A példákat lehetne szaporítani. Az efféle kettősség, pontosabban jelentésbeli szembenállás gyakran a szó fogalmi jelentésére támaszkodik: *Az asszony a konyhában mosogat. Mária a konyhában takarít. A lány a konyhában főz.* Ezekben a mondatokban a cselekvés színtere a lakásnak sütés-főzés, esetleg étkezés céljára kialakított része. De egészen másról van szó a következő mondatokban: *Az asszony a konyhán mosogat. Mária a konyhán takarít. A lány a konyhán főz.* Ez utóbbi példamondatokban a cselekvés helye az intézménynek, üzemnek az a része, ahol a dolgozóknak, alkalmazottaknak, illetőleg általában az itt étkezőknek sütnék-főznek. A cselekvő alany számára a konyha olyan munkahely, ahol valaki munkaidejét a számára meghatározott feladatok teljesítésével tölti.

A főnév szemantikai különbségét általában vagy igen gyakran a rag megválasztásának szabálya tükrözi: *erdőben—erdőn, kútnál—kúton; konyhában—konyhán* stb. Ám néha ugyanaz az alak is hordozhat eltérő jelentésszerkezetű főnevet: 1. *Látom, hogy a két férfi még mindig ott beszélget a ház-nál.* 2. *A gazdasági udvar rendetlen, felverte a gyom, pedig két férfi is van a ház-nál.* Az 1. mondatban a ház jelentése 'emberi lakásra szolgáló építmény', a 2. mondatban pedig 'háztartás, a család mint gazdasági egység'. Mégis a főnév szemantikája úgy alakítja a ragkapcsolódás szabályát, hogy az azonos alakúságot kerülje, lehetőleg a minimálisra csökkentse. Ennélfogva az 1. mondatban az élő nyelv inkább *a ház mellett, a ház közelében*, sőt speciális helymegjelöléssel *a ház sarkánál, a kapuban* stb. megoldásokkal él. Éppen ezért mondjuk, hogy *a busz tetején* vannak a csomagok, mert a *buszon* alakot a nyelv egy általánosabb helyviszony megjelölésére foglalta le: *A busz-on találkoztam régi barátommal.* A példákat most tovább nem szaporítom.

Fölmerül a kérdés, vajon a főnevek ragkapcsolódási szabályai mögött rejtőzik-e olyan jelentéskategória, amely az úgynevezett általános helyviszonyt kifejező formákkal összefüggésbe hozható. Fenti példáinkban az *-n, -on/-en/-ön*, illetőleg a *-nál/-nél* ragos határozók fejezik ki az általános helyviszonyt: *buszon, erdőn, konyhán, kúton; háznál.* Ezeknek a határozóknak természetesen hová? és honnan? kérdésre felelő párjuk is van.

A kiragadott példák-ból is látható, hogy a *háznál* határozó a l a k i m e g o l d á s a k ö z e s. Ugyanilyen alakú megoldású például a *vállalatnál* is: *A vállalatnál termelési tanácskozásokat tartanak. Ennél a vállalatnál az átlagnál nagyobb a dolgozók bére.* — A differenciált helyviszonyt jelölő

* Előadásként elhangzott a Debreceni Nyelvészeti Napok rendezvényén, 1981 novemberében.

vállalatban forma igen ritka, inkább csak a nyelvi lehetőség szintjén él. A kétféle — differenciált és általános — helyhatározónak alaki szembenállástípusai önmagukban nem sokat árulnak el: 1. *-ban/-ben : -on/-en/-ön* (*buszban, erdőben, konyhában : buszon, erdőn, konyhán*); 2. *-nál/-nél : -on/-en/-ön* (*kútnál : kúton*); 3. *-ban/-ben : -nál/-nél* (*vállalatban : vállalatnál*); 4. A nyelvtani azonos alakúság miatt nincs alaki szembenállás: *-nál/-nél : -nál, -nél* (*háznál : háznál*).

Ha az általános helyhatározót jelentéstanilag globálisnak tekintjük, mint-hogy csak hol?, hová? és honnan? kérdésre válaszol, ugyanis közelebről a helykörülményt nem képes megjelölni, akkor kifejezetten rejtélyesnek tűnik számunkra, hogy miért foglal le erre a funkcióra nyelvünk két ragsort: *-n, -on/-en/-ön; -ra/-re; -ról/-ről*, illetőleg: *-nál/-nél; -hoz/-hez/-höz; -tól/-től*? — Ám ha a főnév ragkapscsolódási szabálya felől közelítjük meg a kérdést, nyilvánvalóvá válik előttünk, hogy a két ragsor aktivizálása mögött jelentéstani szabályok húzódnak meg. Nem lehet a két viszonyítóeszköz-sort tetszőlegesen felhasználni. Például *a buszon találkoztam valakivel* helyett nem mondhatom, hogy *a busznál találkoztam. A lány a kútnál van* nem egyenlő azzal, hogy *a lány a kúton van. Két férfi van a háznál* helyett ugyancsak nem lehet azt mondani, hogy *két férfi van a házon*. A *vállalatnál* forma helyett pedig hol? kérdésre felelő helyhatározóként nincs *vállalaton* alak.

Az empirikus adatok tömege azt tükrözi, hogy az embert, emberek csoportját jelentő főneveknek „általános helyragos” alakja *főnév + -nál/-nél; -hoz/-hez/-höz; -tól/-től* megoldású. Érdekes jelentéstani összefüggés egyébként, hogy az ember jelentéstani kategóriába tartozó köznevek gyakran többes számban fordulnak elő, illetőleg gyűjtőnevek, összefoglaló nevek: *fiúnál, fiúknál, fiúéknál; lánynál, lányoknál, (a) lányéknál; asszonynál, asszonyoknál; férfinál, férfiaknál; nőnél, nőknél; családnál, népnél, katonaságnál* (a népnyelvben: *katonáéknál*), *emberiségnél*. Így most már világos, hogy a *ház* főnév 'család, háztartási egység' jelentésben miért a *-nál* ragot kapcsolja magához általános helyhatározói szerepében: *Két férfi van a háznál*. *Egy fillér sincs a háznál* stb. A *vállalat* főnév ugyancsak az ember jelentéskategória szemantikai jegyeit hordozza: *A vállalatnál sokan dolgoznak*. Egészen természetes, hogy a személynévek általános helyhatározói alakja hasonlóképpen *-nál/-nél* ragos: *Kissnél, Kisséknél, Nagynál, Nagyéknál; Szűcsnél, Szűcséknél; Gizinél, Giziéknél; Pistánál, Pistáéknál*; stb.

Az 'ember' szemantikájú főnévi alapszavú általános helyhatározók nyelvünkben a személyragos határozószók síkján is megjelennek: *A barátjánál, ismerősénél, menyasszonyánál, vőlegényénél* stb. *ebédelt = Nála ebédelt*. — Figyelmet érdemel, hogy a kétféle többséget a személyragos határozószó nem tudja megkülönböztetni: *A fiúknál volt. = Náluk volt. A barátjáéknál volt. = Náluk volt*. Ezek a névmási határozószók az 'ember' szemantikájú helyviszonyt személyrelációban — az egység : többség szembeállításával — képesek kifejezni. Egyébként a személyragos határozószók 1. és 2. személye már nem főnévi jelentésszerkezetre támaszkodik, hanem úgynevezett személynévmásra: *én — nálam; mi — nálunk; te — nálad; ti — nálatok*. Nyilvánvalóan nem kell bizonyítani, hogy a személynévmás szemantikája az 'ember' jelentéskategóriába tartozik.

2. Az általános helyhatározóknak kétféle alaki megoldása mögött a mai magyar nyelvben egy sajátos jelentéskategória-szembenállás húzódik meg. Ezt a jelentéstani szembenállást így jelölhetjük: *j e l e n t é s k a t e g ó r i a + e m b e r : j e l e n t é s k a t e g ó r i a — e m b e r*. Képletben kifejezve:

Jk/+emb. Jk/—emb. Az 'ember' jelentéskategóriába tartozó főneveket képletben így fejezhetjük ki: FJk/+emb. Azoknak a főneveknek, amelyeknek szemantikája az 'ember' jelentéskategóriába nem tartozik bele, képlete így alakul: FJk/—emb. A szóban forgó két nagy jelentéstani kategória a helyhatározókban napjaink nyelvhasználatában néha egészen finom jelentésárnyalatban jelenik meg. A jelentésselérés a viszonyító eszközök szintjén egyre következetesebben alaki különbségre is támaszkodik. Erre a mai magyarban nagy lehetőség van, hiszen a viszonyító szerepű toldalékok száma feltűnően nagy: *Egy elvtárs jött ki hozzánk* (= látogatott meg bennünket ellenőrzés céljából vagy más hivatalos célból) *a járásról, megyéről* (= a járási pártbizottságról, a járási tanácsról, illetőleg a megyei pártbizottságról, a megyei tanácsról): *Egy elvtárs jött ki hozzánk a járástól, a megyétől* (= a járási pártbizottságtól, a járási tanácstól, a megyei pártbizottságtól, a megyei tanácstól). Természetesen ezeknek a határozóknak lokatívuszi és latívuszi megfelelőjük is él a mai nyelvhasználatban, és hasonlóan alaki kettősséget mutat. A helyvel való takarékosság miatt további példamondatokat nem említek.

Joggal feltehetjük, hogy a kétféle raghasználat mögött eltérő szemantikai kategóriák működnek, ugyanis mind a *-ról/-ről*, mind a *-tól/-től* ragos határozók példamondatainkban általános helyviszonyt fejeznek ki. Ennek megfelelően a *-ról/-ről* ragos határozó alapszava: FJk/—emb. Tehát az alapszó szemantikája nem tartozik bele az 'ember' jelentéskategóriába. A szövegösszefüggésnek, illetőleg beszédhelyzetnek megfelelően a járási pártbizottság, a járási tanács, a megyei pártbizottság, a megyei tanács, azaz a párt, illetőleg a tanács járási, megyei szerve mint szófogalom olyan szemantikai szerkezetben aktualizálódik a főnévi alapszóban, amelynek a lényege valahogy így érzékeltethető: a hely az irányítás, vezetés, szervezés, ellenőrzés fóruma. Lényegében ebbe a jelentéskategóriába (jelentéstípusba) sorolható be a ragkapcsolódás alapján a *főiskola*, az *egyetem* főnév jelentésszerkezete is. Ezeknek a főneveknek a szemantikája úgy alakult, hogy a tevékenység helye — oktatása, nevelése, tudományos kutatása stb. — a domináns.

A példaként felhozott *-tól/től* ragos határozókat viszont úgy tekinthetjük, hogy bennük a főnév szemantikája az embereknek meghatározott csoportját, a hivatali együttést (a hivatali apparátust) tükrözi. A katonai egységeket megnevező főnevek általános helyhatározóként nyilvánvalóan ugyancsak *-nál/-nél* raggal szerepelnek: *a szakasznál, a századnál, az ezrednél, az egységnél, a zászlóaljnál, a hadseregnél* stb. Nem vitatható, hogy ezeknek a főneveknek a jelentésszerkezete az 'ember' szemantikai kategóriába tartozik.

Az 'ember' jelentéskategóriájával függ össze — véleményem szerint — a munkaviszony helyrelációjának *-nál/-nél* ragos megoldása: *A szomszédom a tanácsnál dolgozik. Mária az OT P-nél dolgozik.* Ezek a határozói formák általános hely jelentésben eléggé újak. A nyelvhasználatban ma (még) meglehetősen nagy ingadozás tapasztalható. Sokszor az általános helyviszony síkján nem fejezzük ki a helyet: *Pista általános iskolában tanít. Pali középiskolában működik. Judit az OT P-be n dolgozik.* Igen gyakori jelenség, hogy a kevésbé speciális általános helyviszony kifejezési formája helyettesíti a munkaviszony helyrelációjának *-nál/-nél* ragos alakját: *Egy jó ismerősöm a tanácsnőn dolgozik. Tíz évig dolgozott a főiskolán gazdasági igazgatóként.* — Az újabb nyelvtani jelenségnél a nyelvhasználat nagyobb fokú ingadozása, következetlensége szinte természetes. Mégis a beszélt nyelvben a *-nál/-nél* ragos forma a szóban forgó funkcióban egyre gyakoribb. Azt persze nehéz lenne meg-

mondani, hogy a munkaviszony helyreláció a nyelvhasználatban mikor lesz egységesen ilyen ragos megoldású.

A munkaviszony helyrelációjának határozójában a főnév jelentésszerkezete mintegy megszemélyesíti, munkáltató (munkaadó) személynek minősíti az intézményt, a foglalkozásbeli tevékenység helyét. Feltehető, hogy az itt fejtegetett *-nál/-nél* ragos helyhatározó a nyelvjárásokból került a köznyelvbe. A nyelvjárásokban ugyan 'ember' szemantikájú alapszóval alakult a ragos határozó: *A gróf nál, az uraságnál vót kanász, béres, cseléd* stb. Noha talán nem is látta közletről a grófot, az uraságot. Az efféle nyelvi megoldás általában csupán annyit jelentett, hogy a grófnak, az uraságnak valamelyik birtokán (gazdasági egységében) dolgozott kanászként, béresként, cselédként stb. A szolgálati helynek népi megszemélyesítésére sok példát lehetne felhozni. A régi öregek még *Ferenc Jósának, a császárnak* szolgáltak, illetőleg *Ferenc Jósát, a császárt* szolgálták. Sőt a katonai szolgálat helyét is megszemélyesítették: *katonákhoz mentek, katonákénál voltak*. Még a katonai szolgálat idejét is személyhez kötve fejezték ki: *Ferenc Jóska alatt, a császár alatt szolgáltak*.

Az 'ember' szemantikai kategória ugyan a személyragos határozósókban is tükröződik, de a főnévi határozó és a névmási (határozósó) között a jelentéstan-grammatikai viszony eléggé bonyolult. Először is nem minden személyragos határozósó felel meg az 'ember' szemantikájú ragos általános helyhatározónak, csupán a FJK/+emb. + NÁL szemantikai-alaktani szerkezetűek egy része. (Erre a megfelelésre lásd a fenti példákat: *nála, náluk*, illetőleg *nálam, nálad*; *nálunk, nálatok*.) A *nálam, nálad, nála*; *nálunk, nálatok, náluk* személyragos határozósók csak olyan ragos határozók helyén állhatnak, amelyekben a főnév fogalmi jelentésében a személy jelentésszerkezete tükröződik. Az ilyen főnevek a mondatban személynévmással helyettesíthetők: *Pista, fiú, Gizi, lány, férfi, nő, ember, asszony = ő. Pisták, fiúk, fiúék, Giziek, lányok, lányék* stb. = *ők*. — Ám a határozók alaki és jelentéstan vizsgálatát azt mutatja, hogy az ember jelentéskategóriába tartozó főnevek jó részének fogalmi köre tágabb, mint a személy fogalmi köre. Így például: *a két férfi van a háznál, kielégítő munkafegyelem a vállalatnál, a tanácsnál dolgozik* stb. határozók nem helyettesíthetők személyragos határozósóval (**nála*), illetőleg a határozók alapszavára nem utalhat személynévmás (**ő*). Ebből következik, hogy az 'ember' jelentéskategóriába tartozó főneveknek szemantikai struktúrája van. Ennek a jelentésstruktúrájának a feltárása a leíró nyelvtani szabályok mélyebb megismerése céljából fontos feladatunk.

3. Mint ismeretes, a magyar nyelvterület északi és keleti peremeiről a nyelvjáráskutatás archaikus helyragokat hozott felszínre: *-nott/-nött (-nitt)*; *-nól/-nöl (-nul)*; *-nyi (-ni)*. Noha nyelvjárásainkban a szóban forgó ragok területisége, használata meglehetősen tarka képet mutat, mégis közös jelentéstan-grammatikai elemük, hogy személyt jelölő főnevekkel kapcsolódhatnak össze. Jelentésük: 'éknál, éktől, ékhoz'. Például: *ápamnott, mestërnött, Sándornott, Fíisüsnött*; *Sándornól ~ Sándornul*; *Sándornyi*; *bíronitt, bíronul, bíroni* (vö. KÁLMÁN, Nyj. 51). Ritka archaikus ragsorunknak nyelvöldrajzára, mai állapotára vonatkozóan részletesebb felvilágosítást kapunk IMRE SAMU monográfiájából (MMNyjR. 317—8).

A személyre utaló főnévi alapszón — gyakran a helyrag előtt — megjeleNIK az *-ék* toldalék, amelynek funkciója a főnévnek egy speciális többesítése. Például: *apámék, anyámék, bátyámék, sógoroméK, a szomszédék, szomszédoméK*.

Az *-ék* toldalék valamennyi birtokos személyjeles alakhoz (= alapformához) egyformán hozzájárulhat. A személyt jelölő főneveknek *-ék* toldalékos formájából *-nál/-nél*, *-hoz/-höz/-höz*, *-tól/-től* raggal alakult helyhatározók ugyancsak sajátos szemantikájúak. Az északkeleti nyelvjárásokban például a *-nál/-nél* ragos forma hová? és hol? kérdésre egyaránt használatos: *Megyek a p á m é k n á l*. Ez a forma a személyragos határozószó szintjén is él: *Gyere m i n á l u n k!* Középtiszántúlon, valamint a tőle keleti, illetőleg északi pontokon hová? és hol? kérdésre az *-ék* toldalék *-hoz/-höz/-höz*; *-nál/-nél* rag nélkül is alkothat helyhatározót személyt jelölő alapszóval: *Elmegyünk k e r e s z t a n y á d é k*. *Az este b á t y á m é k v ó t u n k*. A példákat nem szaporítom. A fenti adatokból is kitűnik, hogy a személyre utaló főneveknek sajátos helyragozásuk van. Ezekben a grammatikai szabályokban az 'ember' jelentéskategória tükröződését kell látnunk.

Am a személyt jelentő főnevekhez nem kapcsolódhat egyformán az *-ék* toldalék. A rokonsági viszonyt jelentő főnevekhez korlátlanul kapcsolódhat az *-ék*: *apámék*, *anyámék* (újabbán birtokos személyjel nélkül: *apáék*, *anyáék*), *bátyámék*, *nővéremék*, *sógoroméék*, *keresztanyámék* stb. Tartós emberi kapcsolatokra utaló személyt jelentő főnévhez is járulhat az *-ék* toldalék: *barátoméék*, *osztálytársamék*, *főnököméék*, *a fiúkék* ~ *fiújádék* (fiú = akihez a lányt szerelmi-baráti kapcsolata fűzi), *a lányék* (lány = a fiú ismerőse). Ebbe a jelentéskörbe sorolható be a *szomszéd* főnév is: *szomszédék*, *szomszédoméék*. A személynevekhez minden korlátozás nélkül kapcsolódhat az *-ék*: *Nagy Lászlóék*, *Nagyék*, *Laciék*, *Marikáék* stb.

Vannak olyan főnevek, amelyek általánosabban utalnak a személyre, hozzájuk az *-ék* nem járulhat: *asszony*, *ember*, *nő*, *férfi* stb. De mégis van (volt) *asszonyoméék* alak, amely 'úrnő és családi köre' jelentésben volt használatos, udvarias megszólító formaként. Az *-ék* toldalék használatának mindenképpen erős jelentéstani korlátai vannak az 'ember' jelentéskategóriájú főnevek körét tekintve. A gyűjtőnév jellegű főnévhez semmiképpen sem járulhat eredeti szerepében. Nincs tehát *házék* (vö. *ház* 'család, háztartási egység'), *tanácsék*, *vállalaték* forma, noha az itt említett főnevek szemantikája az 'ember' jelentéskategóriájába tartozik.

Az *-ék* toldalékot a mai tudományos közvélemény képzőnek tartja. Az *-ék* képző mivolta mellett az a legnagyobb érv, hogy nagymértékben megváltoztatja a főnév jelentését: *Pistáék* 'Pista és családja', *szomszédék* 'a szomszéd és családja', *tanítóék* 'a tanító és családja' stb. De tagadhatatlan, hogy a toldaléknak többesítő funkciója is van. Különösen jól szembevetünk ez a szerepe a következő példákból: *Kossuthék* 'Kossuth és politikai hívei', *Deákék* 'Deák és politikai hívei' stb. Újabbán a zenei együttesek vezetőjének nevére vagy a zenekarok nevére is megjelenik az *-ék* toldalék: *Benkóék*, *Szörényiék*, *Zoránék*, *Omegáék*, *ABBÁ-ék* stb.

Az *-ék* morfémban ugyancsak az 'ember' jelentéskategória tükröződik – a grammatika szintjén. Itt most nincs alkalmam a részletekbe belemenni, mégis megjegyzem, hogy az *-ék* toldalékban egy speciális nyelvtani jelet látok. Az *-ék* szerepe szociális többesítés, olyan személyekre (személyek csoportjára) utal, akik rokoni, baráti, munkatársi stb. viszonyban vannak egymással, és ezáltal összetartoznak. Az *-ék* morfémt jelentésmódosító hatása miatt nem zárhatjuk ki a nyelvtani jelek kategóriájából. Hadd utaljak itt az *-é* birtokjelre, amely olyan mértékben változtatja meg az alapszó jelentését, hogy például az ember jelentéskategóriába tartozó főnevet akár teljesen meg-

foszthatja eredeti szemantikájától. Például: *apa—apáé, fiú—fiué, asszony—asszonyé, Pista bácsi—Pista bácsié, Mari néni—Mari nénié, tanár úr—tanár úré*. Mindig az előzményszerkezettől függ, hogy az *-é* birtokjeles formának mi a szemantikai szerkezete: *az apa munkatársa, barátja → (az) apáé; az apa munkahelye → (az) apáé*. A példákat nem szaporítom. Nyilvánvaló, hogy a két különböző előzményszerkezetre visszamenő *apáé* forma lényegesen eltérő szemantikát hordoz. Nincs különösebb okunk tehát az *-ék* morfémától — jelentésmódosító tulajdonsága miatt — a nyelvtani jel minősítést megvonnunk. De a nyelvtani jel egyéb tulajdonsága is megtalálható az *-ék* toldalékban. Ugyanakkor hangsúlyzni kívánom, hogy az *-ék* mint viszonyító szerepű morféma az 'ember' jelentéskategóriát tükrözi. Többesítő szerepében is egészen sajátos, éppen ezért **s z o c i á l i s t ö b b e s í t ő j e l n e k** nevezem.

4. Az 'ember' jelentéskategória mind a szűkebb értelemben vett grammatikában, mind a szókészlettanban fontos szerepet játszik. Az előbbivel kapcsolatban csak utalni szeretnék az *aki* vonatkozó névmási kötőszó mai irodalmi nyelvi és köznyelvi használatára, és a vele foglalkozó nyelvvelő cikkekre. Idő hiányában részletesebben a problémáról itt most nem szólhatok.

Ugyancsak jól tükröződik az 'ember' jelentéskategóriája szókészletünk számos elemében. Noha itt gyakran jelentéstani hármassággal is számolnunk kell: 'ember' : 'állat' : 'élettelen természet'. A szófogalmakban az 'ember' kategóriája kevésbé elvont, mint a szemantikai-grammatikai szabályok szintjén.

Számos olyan hangutánzó igénk van, amelynek fogalmi jelentésében az 'ember' és az 'állat' jelentéskategória nem különül el. Például: *horkol, morog, bög, röhög, bömböl, üvölt* stb. Ugyanakkor: *meghal* (ember): *megdöglik* (állat). A magasabb rendű idegtevékenységre, lelki életre vonatkozó szavak a szófogalom szintjén ugyancsak az 'ember' jelentéskategóriát tükrözik: *beszél, ír, olvas, számol, gondolkodik, elmélkedik* stb. Az ember és az állat nemiségére utaló szavak markánsan elkülönülnek. Az ember és az állat bőrének (szőrének), szőrzetének színelnevezése, testrészeinek neve is jól tükrözi a fogalmi elkülönülés tendenciáját. — Az idevágó jelentéstani vizsgálatok leíró nyelvtani ismereteinket tovább gazdagíthatnák. De nyelvtörténeti szempontból is ígéretesnek látszik az 'ember' — 'nem ember' nagy jelentéstani kategóriáknak kutatása nyelvünkben, nem feledkezve meg a nyelvi kontaktus és interferencia problematikájáról sem.

SZABÓ GÉZA

A magyar szóvégi rövid magánhangzók történetéhez

1. A magyar nyelvtörténetnek kevés kérdéséről írtak annyit, mint a szóvégi magánhangzók fejlődéséről. Az erre vonatkozó irodalmat most azért sem szükséges összefoglalni és értékelni, mert nemrég E. ABAFFY ERZSÉBET ezt éppen a MNy. hasábjain tette meg (LXX, 430 és kk.). Legutóbb pedig „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei” (Bp., 1980.) című könyvében BENKŐ LORÁND ezzel a problémával is részletesen foglalkozott (160—78).

Egy korábbi egyetemi szemináriumi dolgozatom alapján is, pusztán néhány részletkérdéshez kívánok hozzászólni, azt a hátrányt szintén vállalva, hogy a cikk egyes szakaszai így csak távolabbról kapcsolódnak egymáshoz.

2. Ismeretes, hogy az ős- és ómagyar végvokálisok eltűnését illetően a kutatók álláspontja különböző. Egyesek úgy gondolják, hogy ez a lekopás sorvadás útján ment végbe, s a már felső nyelvállásúvá vált teljes értékű végmagánhangzók eltűnésük előtt tökéletlen képzésű redukált hanggá váltak. Ezt az elgondolást legbővebben BÁRCZI GÉZA dolgozta ki (TA. 70–3, Htört.² 20–1). Mások — elsősorban PAPP ISTVÁN (NytudÉrt. 40. sz. 288–95, MNy. LIX, 393–408) — a szóvégi magánhangzók lekopásakor nem redukcióval, hanem hangtani és funkcionális okok következményeképp fellépő elisióval számolnak. PAPP szerint görög szórványaink írásmódja kétségtelenül bizonyítja, hogy a véghangzók eltűnésének megindulásakor a még hangzó szóvégi vokálisok teljes értékűek voltak. GYÓNI MÁTYÁS ugyanis „26 olyan magánhangzóra végződő magyar szórványt számolt össze a görögbetűs följegyzésekből, amelyekben a hangsúlyjel helye a magyar szó végén levő magánhangzóra esett” (PAPP: NytudÉrt. 40. sz. 294), ebből a tényből pedig „teljes biztossággal lehet következtetni arra, hogy a feljegyzett magyar szó végén tényleg teljes hangértékben hangzó magánhangzó volt” (GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp., 1943. 158; vö. még PAPP: NytudÉrt. 40. sz. 294.) Tulajdonképpen mindez csak Konsztantinosz Porphyrogenetosz adataira vonatkozik, mert ezek valók a véghangzólekopás idejéről, s bennük figyelhető meg szabályszerű törekvés a szóvégi vokálisok hangsúlyozására.

Görög feljegyzésű szórványemlékeink bonyolult, nemegyszer több lehetőséget kínáló értékelésében bizonyára támaszkodhatunk GYÓNI eredményeire, ezeket tudtommal senki sem cáfolta. Magam — a bizánci szórványok hangsúlyozása alapján is — szintén valószínűnek tartom, hogy a magyar végvokálisok annak idején nem váltak sorvadókká, s legalábbis fővariánsként ilyen hangjaink nem voltak. Szerintem azonban hipotézisként még a sorvadás elmélete sem vethető el teljesen, ugyanis az említett szórványok vizsgálatának tanulságai — PAPP ISTVÁN véleményével szemben — ez ellen nem szolgáltatnak perdöntő és kétségtelen érveket. Az alábbiakban a görög szórványemlékekkel kapcsolatos kérdéseket GYÓNI idézett könyve alapján ismertetem (ez a szórványokat ábécé rendben szintén tárgyalja, s mutatót is tartalmaz), amelyben megtalálható a vonatkozó irodalom, többek közt NÉMETH GYULA és PAIS DEZSŐ eredményei is.

Görögbetűs szórványaink között a következő 26, végvokálisán hangsúlyozott szó fordul elő: 1. Ἀρπαδής, 2. Βελᾶς, 3. Βουλοσουδής, 4. Βουλτζούς, 5. Γεϊτζᾶς, Γεωβιτζᾶς, 6. γυλᾶς (egynek számítva a Γυλᾶς szórvánnyal), 7. Ἐγροί, 8. Ἰουτοιτζᾶς, 9. Καλής, 10. Καρή(ς), 11. καρχᾶς, 12. Κασή(ς), 13. Κελαδής, 14. Κουζοῦ, 15. Κουροῦ, 16. Γερματοῦ, 17. Λεβεδία, 18. Λεβεδίας, 19. Μελεκδής, 20. ντελῆς, 21. Ντεσοῦ, 22. Παταδί, 23. Ταρχατζούς, 24. Τασής, 25. Τερματζούς, 26. Φαλῆς (e szórványok magyarázatára l. GYÓNI könyvének megfelelő részeit).

Az ős- és ómagyar felső nyelvállású magánhangzók sorsára ezeknek csak egy kisebb részéből vonhatunk le következtetéseket. Így nem segítenek a 2., az 5., a 6. és a 11. szórványok, amelyek alsó nyelvállású magánhangzóra végződnek. A 7., a 20. és a 21. sorszámúak meg már a lekopás utáni időből, a XVI., illetve a XV. századból valók. Az alább bemutatandó alakok pedig a feltett sorvadás szempontjából azért problematikusak, mert véghangzójuknak funkciójuk volt vagy lehetett, s így az esetleges redukciótól érintetlenek maradhattak. A 4. szó végén PAIS és GYÓNI nem véghangzót, hanem *υγ*-ból lett kettőshangzós igenévképzőt tesz föl. A 9. szórványunk személynév, rekonstruált magyar kiejtése *káli*. Az *i* GYÓNI szerint véghangzó, de megjegyezzük, hogy lehet kicsinyítő képző vagy kicsinyítő szerepet felvett véghangzó is. Ugyanez mondható a

szintén személynévi 24. és 26. szórványról. A 24. szórványban különben csak GYÓNI teszi föl a véghangzót, NÉMETH *tis*-t olvas. A 10. szórvány NÉMETH szerint a török *kär* 'roppant nagy, óriás, (állat-)király' szóvégi magánhangzót mutató átvétele. NÉMETH megjegyzi, hogy az említett török közszó *kärüi* deminutívuma személynévként és népnévként is gyakori a törökségben. Így nem alaptalan a föltevés, hogy a magyar *keri i*-jében is kicsinyítő képzőt keressünk, vagy inkább olyan véghangzót, amelyet később deminutív képzőnek éreztek. Törzsnévről lévén szó ez könnyen megtörténhetett. A 12. szórványról NÉMETH azt írja, hogy Konsztantinosz *Kesz* vagy *Keszi* névalakot írt át. A *Keszi* szó úgy állt elő, hogy az eredetibb *Keszö* (< *Keszey*) *ö*-jét kicsinyítő képzőnek érezvén fölcserélték az *i*-vel. PAIS úgy véli, hogy a *keszi* forma a török *käsü*-ből keletkezett hanghelyettesítéssel. Az előbb mondottak alapján itt is föltehető, hogy a véghangzó kicsinyítő funkciót hordozott. Ugyanez áll a 23. és a 25. szórványra, ahol a *cs* kicsinyítő képző után *u* szóvégi vokális van. Ráértéssel a véghangzóra is átvihettek a deminutív funkcióból. Nyolc szórványban (1., 3., 13., 17., 18., 19., 22., 26.) szerepel a *di* deminutív képző. Az *i* véghangzóknak bizonyára funkciója volt, amelyet az ómagyar korban is határozottan éreztek. Mint ismeretes, az eltűnésre ítélt véghangzó legtovább éppen a *di* képzőben tartott ki (LOSONCZI: Melich-Eml. 239; BÁRCZI, TA. 71). A 15. és 16. szórvány külön nem fordul elő, csak összetett szóként: *Κορυτονγέρματ(ος)*. GYÓNI főleg a tagjaiban is előforduló *Ἀτελκωύζον* analógiájára teszi föl a véghangzójukon hangsúlyozott alakokat.

Látjuk tehát, hogy egy vitathatatlan (14. szórvány) és néhány nem egészen biztos, illetve többféleképp értelmezhető alak még nem bizonyíthatja kétségtelenül véghangzóink teljes értékűségét. Különösen áll ez, ha meggondoljuk, hogy Konsztantinosznál (és más legkorábbi görögbetűs szórványaink közt is) több véghangzótlan vagy nem a végső magánhangzóján hangsúlyozott alak fordul elő, például: 948/9—951/2: *Ἀλμουύτζης* (1180—1183: *Ἀλμούτζης*), *Γενάχ*, *Κάβαροι*, *Λιονύτικα(ς)*, *Μεγέρη(ς)*, *Νέκη(ς)*, *Τασιάν(ος)*, *Τεβέλης*, *Φαλίτζις*, 1002e./1109: *Ζαλέσι*. Ugyanakkor azonban az ellenkező következtetés sem vonható le. Nem mondhatjuk, hogy a funkciót hordozó véghangzók hangsúlyozásával ezeket a többi szó sorvadó véghangzóitól akarták megkülönböztetni. A *Κουζοῦ* és néhány kevésbé biztos társa ennek ellentmond. Aztán Konsztantinosznál a funkciós véghangzók kiemelése (pl. a *-di* képző esetében) esetleg akár azt is jelenthette, hogy ezek az alakok sohasem fordultak elő véghangzó nélkül. Ezenkívül a nem a végvokálisukon hangsúlyozott szórványok egy részében szintén föltehető, hogy a véghangzó (esetenként az előző konzonzánssal együtt) funkciót hordozott.

Az összes görögbetűs szórványnak a véghangzó szempontjából való áttanulmányozását nem végeztem el, de a fentiekből annyi mindenesetre talán kitűnt, hogy kérdéses szórványaink óvatosan kezelendők. Nagy részük tulajdonnév, személynév, amelyekben a képzés, a kicsinyítés szerepével, a szóvégi vokálisok funkciós voltával mindig számolnunk kell. Ez pedig azt szintén jelentheti, hogy a magyar végmagánhangzók lekopásának, valamint labializálódásának a kezdetét az eddig föltettnél némileg korábbra is tehetjük. Noha PAPP ISTVÁNNAK a sorvadásos elmélet ellen fölhozott, általa legfontosabbnak vélt érvét kétesnek látom, ismétlem, hogy főleg más, a szakirodalomban, PAPP által is kifejtett megfontolások alapján magam szintén határozottan valószínűbbnek tartom, hogy a véghangzólekopás teljes értékű vokálisokat érintett, és hangkivétel, nem pedig sorvadás útján ment végbe. Úgy vélem, görögbetűs szórványainkat az illető terület szakembereinek érdemes lenne újra tanulmányozni.

3. „Keletmagyarország helynevei” (a továbbiakban KH., I. Magyarok és románok I. köt. Szerk. DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. Bp., 1943.) című tanulmányában (152), majd a zobori okleveleket vizsgálva (MNny. VI, 44), KNEI ZSA ISTVÁN azt a megjegyzést teszi, hogy az ómagyar végmagánhangzók egy tökéletlenül képzett *e* hangon keresztül kophattak le. Ezt a románok egyes vidékeken még hallották, s néhány magyarból átvett helynevek *e* véghangzójában ez tükröződik: *Gesztrágy* ~ *Gestrade* Kl., *Korpád* ~ *Corpade* Kl., *Monora* ~ *Mănărade* Af., *Panád* ~ *Panade* Kk., *Hesdát* ~ *Heşdate* Ta. (a helyneveknél általában az illető kiadványban levő megyejelöléseket használom, KNEI ZSA rövidítései a régi magyarországi megyékre vonatkoznak). Mivel nyelvemlékeink általában *i*-vel vagy *u*-val jelölik az ómagyar szóvégi magánhangzót, KNEI ZSA föltevését BÁRCZI nem fogadja el, hanem úgy gondolja, hogy a magyar helynevek *i* véghangzóját a román erősen zárt *e*-vel helyettesítették (ALingu. I, 29—31). PAPP ISTVÁN pedig azzal számol, hogy nyíltabbá vált véghangzójú vagy ragos formákból visszatérített alakok mehettek át a románba (Ny tudÉrt. 40. sz. 292—3).

EMIL PETROVICI a *Mănărade* *e*-jét szintén az ómagyar *i* folytatójának gondolja (Studii dialectologie și toponimie. București, 1970. 156. cikkének első megjelenése: Dacoromania XI. [1948.], 229—37). Sőt általában úgy véli, hogy a magyar eredetű helynevekben a román szóvégi *ie*, *ia*, ha az *i* hangsúlyos, és a szóvégi *ea*, *e*, ha ez hangsúlytalan, az ómagyar *i*-nek a reflexe: *Mărăjdia* < **Mo(a)nyo(a)rósd*i, *Răcăjida* (o: *Racajdia*) < **Răkosdi*, *Orădea*, *Orăde* < **Vărădi* (i. m. 154), illetve *Orăștie* (ejtése *Orăștia*), *Nădăștia*, *Răcăștia*, *Mănăraștia* < **Uărăsti* (**Vărăsd*, *Szászváros*), **Nădasti* (*Nădasd*), **Răkosti* (*Răkosd*), **Monyorósti* (*Mogyorósd*). Az utóbbi helynevek korai alakjaiban PETROVICI az *s* után álló *d* zöngétlenülésével számol, amelyre valóban van történeti példa (vö.: BÁRCZI, Ta. 162—4; D. BARTHA, Szóképz. 105—6) (L. Studii și Cercetări Științifice V [1954.], 452.) A PETROVICI által rekonstruált alakok helyneveink korai lejegyzéseiből nem mutathatók ki. Igaz, ha lettek volna is ilyenek, az első adatok idejére a végmagánhangzókhoz azokból (legtöbnyire) már el kellett volna tűnnie. Mindenesetre csak ilyen alakok találhatók: 1224: *Waras*, 1283: *Warasium*, 1291: „terra Saxonum de *Wares*...”, 1421: *Zazwarus* ...; a német név: 1403: *Brasium*, 1449: *Broos*, 1452: *Bros* ...; a román név: 1808: *Orosyie*, 1839: *Orostyia*, *Orostyju*, 1850: *Orastie*, 1854: *Oraștie*; — 1321: *Nadasd*, 1407: *Nadazd*, 1418: *Nadasd*, a román és az abból visszakölcsönzött magyar formák: 1733: *Nădestie*, 1750: *Nedestie*, 1760—1762: *Nadastyja*, 1805: *Nădastja*, 1825: *Nagygygye*, 1850: *Nedesdia*, 1854: *Nădasdja*, *Nadeștia*; — 1358: *Rakustd*, *Rakustdt*, 1381: *Rakosd* ...; a román alakok: 1750: *Rekestij*, 1850: *Rakesteju*, 1854: *Răcăștiea*; — 1095: *Warad*, *Warod* ... 1333 *Warad* ...; a román név: 1431—1433: *Orade*, 1828, 1851: *Oradia Mare*. A románban van *Orăgye* és *Orăgya* ejtés is. (L.: CORIOLAN SUCIU, Dicționar istoric al localităților din Transilvania I—II. București, 1967., 1968. — a továbbiakban DILT. —; KH.; GYÖRFFY I.²; I. COTEANU, Elemente de dialectologie a limbii române. București, 1961. 44—5, 71—83; TEOFIL TEAHA, Graiul din Valea Crișului Negru. București, 1961. 54, 63—6).

KNEI ZSA az *Oraștie*-ről azt írja, hogy a *Város* név szláv *-šce* > *-šte* képzős továbbképzésének látszik (KH. 214). IORGU IORDAN szerint az *Oraștie* úgy alakult, hogy a magyar *Város* névhez a *grădiște* '(régi) várhely' szó analógiájára az *-iște* végződést tették hozzá (Toponimia Românească. București, 1963. 309).

A magyar *d* végű helynevek román *dea*, *dia* (ezek egymás változatai) megfeleléseivel KNEI ZSA szintén foglalkozott. Említi például a *Lapád* ~ *Lopadea*

AF., *Bernad* ~ *Bernadea* KK., *Kercsed* ~ *Cârcedea* TA., *Kocsárd* ~ *Cucerdea* TA., *Bocsárd* ~ *Bucerdea* AF., illetve *Nádasd* ~ *Nădaștia* Hu., *Várad* ~ *Varadia* Ar., KSz., *Monyoród* ~ *Monoroștia* Ar., *Selénd* ~ *Șilindia* Ar., *Köszénd* ~ *Chisindia* Ar., *Illyéd* ~ *Ilădia* KSz., *Miháld* ~ *Mehădia* KSz., valamint az olténiai *Amaradia* (< *hamarod*), *Ciocădia* (< *csókád*) hely- és vízneveket (KH. 150–1). Azt tartja, hogy az átvétel akkor történt, amikor a szóvég a magyarban *di*-nek hangzott. Mivel azonban a tövégi magánhangzók a XII. század végén, a keleti széleken esetleg a XIII. század első felében koptak le, településtörténeti okokból e helynevek először a szlávba kerülhettek be, s a románok onnan vették át őket. Erre vall az is, hogy ez a helyettesítés általában csak Dél-Erdélyben és a mai Arad megyében, valamint olténiai víznevekben fordul elő, tehát olyan területeken, ahol a románok kétségtelenül még szlávokat is találtak. Északon a magyarból kölcsönzött *d* végű helynevek a románban is *d*-re végződnek: *Szalárd* ~ *Salard*, *Kövesd* ~ *Cuiesd*, *Élesd* ~ *Aleşd*, *Zaránd* ~ *Zarand* Bh., *Naszód* ~ *Nasăud* BN., *Tasnád* ~ *Tasnad* Szl., *Erdőd* ~ *Arud* Szt. stb. Az egyetlen kivétel *Várad* ~ *Oradea* Bh. (L. KH. 150–2). Láttuk azonban, hogy egy-két (*d*)e, (*t*)e végű román helynevet KNEIENZA közvetlenül a magyarból származtat.

Először azt jegyzem meg, hogy a KNEIENZA rajzolta kép még kiegészíthető. Az általa említettekén kívül is akadnak még olyan, a magyarban mássalhangzóra végződő helynevek, amelyeknek a románba átkerült megfelelőjében szóvégi *e* van: (*Szász*)*csanád* ~ *Cenade* AF., ma Fehér (1311: „villa *Salencen*”, 1322: *Chanad* . . . 1468: *Zazchanad* . . . 1850: *Csenadie*; SUCIU *Cinade* és *Cenadea* formát is följegyez); — *Korlat* (személynév, helynév) ~ *Corlate*, Olténia (l. MIKECS LÁSZLÓ, A Kárpátokon túli magyarság: Magyarok és románok I, 449); — (*Olt*) *szakadát* ~ *Sacadate* Szb. (1306: *Zakadath*, 1359: *Zeckat*, *Czackat* . . . 1508: *Sackadatt*, 1733: *Szekadath*, 1750: *Szekedate* . . . 1854: *Szakadát*, *Sackadat*, *Sacadate*); — *Szentegyed* ~ *Sîntegjude* SzD., ma Kl. (1173–1196: *Vesscel*, 1315: *Vascultelege*, 1320: *Scentegyud* . . . 1338: *Vazzulteluk*, 1339: *Zenthegyud* . . . 1830: *Szintye Zsudje*, 1850: *Szinte Zsudie*); — *Szuliget* ~ *Suligete* Hu. 1330: *Hozzuligeth* . . . 1518: *Hozzuligeth*, 1733: *Suligeti*, 1750: *Szuligety* . . . 1854: *Szuligeth*, *Suliget*; SUCIU *Suligete*, *Suligeti* formákra is utal (L. DILT.; KH.).

Aztán, bár igaz, hogy a szóvégi *m. d* (*t*) > *dea*, *dia* (*tea*, *tia*) megfelelőis főleg a Marostól délre és Arad megyében fordul elő, de megvan itt — és határozottan gyakrabban — a szóvégi *m. d* (*t*) ~ *r. d* (*t*) viszony is: AF.: *Kapud* ~ *Capud* (1264: *Cupud*); *Enyed* ~ *Aiud* (1299: *Enyed*); *Sard* ~ *Șard* (1238: *Sard*); *Csombord* ~ *Ciumbrud* (1220: *Chumbrud*, 1334: *Cumbard*); (*Maros*) *csüged* ~ *Ciugud* (1335: *Chigud*); *Csufud* ~ *Ciufud* (1386: *Chyphud*); *Ozd* ~ *Ozd* (1334: *Ozd*); *Buzd* ~ *Buzd* (1290: *Buzd*); — Ar.: *Arad* ~ *Arad* (1156: *Urod*); *Simánd* ~ *Șimand* (1290: *Simand*); (*Új*)*panát* ~ *Panat*(*ul Nou*) (1315: *Panad*); (*Nagy*)*zerind* ~ *Zerind* (1169 k. *Zerend*); — Hu.: *Kitid* ~ *Chitid* (1377: „kenezatus villarum Olahalium *Felkytid* et *Alkytid*”); *Hosdát* ~ *Hășdat* (1333: *Hasdath* . . . 1850: *Hesdătya*, 1854: *Hosdát*, *Hoșdatea*); (*Nagy*)*rápolt* ~ *Rapolt*(*ul Mare*) (1346: *Rapolt*); — KK.: *Bord* ~ *Bord* (1348: *Burdfolua*, 1351: *Bord* . . . 1850: *Bordu*, 1854: *Bord*); *Kund* ~ *Cund* (1332: *Kund*); (*Magyar*)*sárd* ~ *Șardu*, *Șard* (1301: *Sard*, 1353: *Sardu*, *Sard* . . . 1854: *Sárd*, *Sard*); — NK.: *Vesszöd* ~ *Vesud*, *Vesaud* (1379: *Veseng*, 1392: *Vezed* . . . 1850: *Vesidu*, 1854: *Szász-Vesszöd*, *Wassid*, *Veseud*); *Buzd* ~ *Buzd* (1356: *Buzd*); *Vecsérd* ~ *Vecerd* (1336: *Wecheerd*) (L. DILT.; KH.). Egy valamivel későbbi ilyen példára KNEIENZA szintén föl hívja a figyelmet: *Homoród* ~ *Homorod* Hu. (1407: *Homorod*, l. KH. 151).

Azt is megemlítem, hogy a magyar mássalhangzós szóvégek a románban *ea*-val, *ia*-val való bővülésére más konzonánsok után — ahol véghangzóval már semmiképp sem számolhatunk — szintén akad példa, északon is: (*Várad*) *al-pár* > *Alparea* Bh. (1272—1290: *Alpar*); *Bihar* > *Biharea*, *Biharia* Bh. (1075: *Bichor*); (*Csik*) *mindszent* > *Misentea*, *Misentiu* Csík, ma Hargita (1333: *Omnes Sancti* ... 1567: *Mijndzent* ... 1854: *Mindszent*, *Mindsentiu*); (*Kis*) *mindszent* > *Mesentea* AF., ma Fehér (1303: *Mendszenth* ... 1839: *Meszentya*, *Misintia*, 1854: *Mindszent*, *Mesentea*); *Siter* > *Şiștirea* Bh. (1291: *Suhtur*; SUCIU *Şiștire*, *Şiștirea* névre is utal) stb. (L.: DILT.; KH.; GYÖRFFY, I.²); *Homok* > *Homocca*; *Pócs* (*falva*) > *Pocca*, *Pocia* (IORDAN i. m. 55, 83; egyébként a m. *Pócs* nem egy *pocs* 'mocsár, tó, pocsolya' szóval függ össze, hanem a *Pál*-nak becézett formája, l. pl. FNESz.).

Vannak olyan nem magyar eredetű helynevek is, amelyek a románban szintén *-ea*-val egészültek ki vagy azzal alakultak: német *Hochfeld* > román *Fofeldea* Szb. (1382: *Hofeld*, *Hofold*, 1433: *Fö-Feld* ... 1750: *Fofelde* ... 1850: *Fofelgye*, 1854: *Fofeld*, *Hochfeld*, *Fofeldea*); n. *Probst(dorf)* > r. *Prostea* Szb. (1223: terra *Borothnik*, 1280: *Probstrop* ... 1345: *Prepostfalva* ... 1364: *Prostdorf* ... 1601: *Praepostfalva* ... 1808: *Prostul*, 1839: *Prostye*, 1854: *Prépostfalva*, *Probsdorf*, *Proşti*); vö. még *Proştea Mare*, *Proştea Mica* Szb.; szláv *Čertov* > r. *Ciortea*, *Ciorda* KSz. (1355: *Chortow*, 1362: *Churta* ... 1723: *Czorte*, 1761: *Csorda*, 1851: *Csorda*) (L.: DILT.; KH.; IORDAN i. m. 247—8, 369).

KNIEZSA (KH. 150—1) jegyzi meg, hogy a szóvégi m. *d* ~ r. *dia* megfelelés később fölbukkanó helynévpárokban is előfordul: *Govosdia* ~ *Govoşdia* (< *kövesd*) Ar.,? ma Temes (1447: *Felső-Kwesd*, *Alsó-Kwesd*, 1495: *Gavosdya* ... 1548: „*Gavosdia* alias *Kewesdh*”, 1557: *Galusgya*, *Galosgya*); *Rakasia* ~ *Răcăşdia* (< *rákosd*) KSz. (1690—1700: *Rakastia*) (vö. DILT.) stb. Itt és társaikban a *dia*-ra végződő magyar formák a románból való visszakölcsönzések.

A hangtani megfelelések általánosabb tárgyalása és számos korai adat fölsorolása után nézzünk meg most egyenként néhány olyan helynévpárt, amelynek román tagjában állítólag az ómagyar végvokálisnak van vagy lehetne nyoma. A KNIEZSA említette őt, a románban *e*-re végződő helynévnek ilyen történeti adatai vannak (a későbbi adatokból néhány számunkra jelentéktelen esetenként elhagyok): *Gesztrágy* ~ *Găstrade* Hu. (1218: *Gnezted*, 1359: *Geztrag*, 1368: *Gaztrag* ... 1805: *Gestrágy*, 1850: *Gesztrágye*, 1854: *Gesztrágy*, *Gestradiëa*); *Korpád* ~ *Corpade* Kl. (1215: *Kurnad*, 1326: *Kurpad*, 1356: *Corpad*, 1461: *Corpad*, 1850: *Korpágye*, 1854: *Korpad*, *Corpadiëa*; korábban a hivatalos román név *Corpade* volt: l. SILVESTRU MOLDOVAN ŞI NICOLAU TOGAN, *Dicţionarul numirilor de localităţi cu populaţiune română din Ungaria*. Sibiu, 1909. Ezt veszi föl KNIEZSA is. SUCIU szintén ismeri ezt az alakváltozatot, de nála és másutt a mai hivatalos név *Corpadea*); *Monora* ~ *Mănarăde* AF., ma Fehér (1205: *Menera*, 1263: *Munora*, 1306: *Monerad*, 1320: *Munerad*, 1334: *Munerad*, 1347: *Munera*, *Manaral*, 1367: *Monera*, 1368: *Munara*, 1416: *Munera*, 1417: *Monora*, 1431: *Munera*, 1750: *Monora*, 1839: *Moneragy*, 1850: *Muneradië*, 1854: *Monora*, *Donnersmarkt*, *Mănarăde*); *Pánád* ~ *Panade* KK., ma Fehér (1290: *Panad*, 1322: *Panad* ... 1733: *Pánád*, 1850: *Panad*, *Panadië*, 1854: *Pánád*, *Panagen*, *Panadiëa*); *Hesdát* ~ *Heşdate* TA., ma Kl. (1278: *Hasadad*, 1456, 1500: *Hosdath*, 1669: *Hesdat*, 1733: *Hesdadt*, 1750: *Hesdate*, 1760—1762: *Hesdád*, 1850: *Hesdat*, *Hesdatye*, 1854: *Hesdát*, *Heşdatie*) (L.: DILT.; KH.).

Megjegyzem még, hogy Erdélyben van egy (*Szamos*) *hesdát* és *Hosdát* nevű hely is. Ezek adatai: *Hesdát* ~ *Hăşdate* SzD., ma Kl. (1339: *Hassad*, 1348: *Has-*

sas, 1352: *Hasdad* . . . 1509: *Hosdaad*, *Hasdath*, 1523: *Hosdath*, 1570: *Hesdath* . . . 1616: *Hesdad*, 1637: *Hesdat*, 1733: *Hesdáth*, 1824: *Hesdátye*, 1854: *Hesdát*, *Heşdate*. Az 1892-es magyarországi Helységnévtárban a román alak *Hesdátya*. SUCIU *Hăşdatea* formára szintén utal); *Hosdát* ~ *Hăşdat* (1333: *Hasdath*, 1366: *Hasdad* . . . 1605: *Hosdat*, 1660: *Hochstadt*, *Hostadt*, 1733: *Hosdát*, 1750: *Hesdát*, 1805: *Hesdát*, 1850: *Hesdátya*, 1854: *Hosdát*, *Hoşdatea*) (L.: DILT; KH.).

Noha KНИЕZSA a román helynevek *e*-jét az ómagyar végvokális egy morfolt *e*-nek hangzó változata megfelelőjének tartja, ő maga is megjegyzi, hogy „*e* nevek közül azonban *Corpade* és *Mănărade* aránylag kései magyar névalakot tükröznek (ó-magyar *Kurpádi* és *Munyrádi*, amelyekből csak a XIII. század folyamán váltak a román nevek alapjául szolgáló *K - o - r p á d* és *M - o n y - o - r á d*), *Heşdate* is már egy hosszú magyar fejlődéssor végét tükrözi: *Hasadát* > *Hasdát* > *Hesdát*, amely a XIII. század vége előtt nem következhetett be.” (KH. 152.) A *Hesdát* fejlődésére l. HORGER: MNy. XXXV, 181. Bővebb adatolás birtokában kitűnik, hogy a *Monorá*-nak szóvégi *d*-t és első szótagi *o*-t tartalmazó alakja csak 1306-tól mutatható ki, s csak jóval később válik általánossá. KНИЕZSÁVAL (KH. 127) szemben meg kell jegyezni, hogy *-d* képzős helyneveink nem mindig az ómagyar kor elejéről valók, vannak közöttük olyanok, amelyek csak a XIII—XV. században vették föl a *-d*-t (l. KRISTÓ GYULA, Acta Historica LV. Szeged, 1976. 87—8, vö. még HAJDÚ MIHÁLY: Benkő-Eml. 161—72). A *Korpád* alak pedig 1356-tól, a *Hesdat* részleg ?1570-től, illetve 1696-tól adatolható. Különben Szamoshesdát múltjáról letesebben is tudunk. „Egykor tiszta magyarlakta község. Magyar lakosai 1602—3 és 1703—12 közt pusztultak ki”, s helyükre románság települt. „A XVI. században önálló protestáns egyházközség, 1643-ban Vízszilvásnak ev. ref. leányegyháza.” Határhelyei a XVIII. század közepéig csupa magyar nevéek (L. Szolnok—Doboka vármegye monográfiája IV. köt. 27). Az is látható, hogy a román helynevek lejegyzései későiek, és főleg a szóvég jelölésében ingadoznak.

Hasonló problémák vannak a PETROVICI citálta és már bemutatott helynevekkel is. Például a (*Szász*)város ~ *Oraştie* korai (valamint későbbi) magyar és ebből származó szász adatai nem mutatják nyomát a föltett *-di*, *-ti* képzőnek. (*Nagy*)várad XI. századi legkorábbi adataiban már nincs meg az *-i* véghangzó, ugyanakkor Bihar megye első dokumentálható és csak rövid életű román települése az 1283-ban említett *Olahteluk* (vö. JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 309). PETROVICI beveszi példái közé a krassó-szörényi *Rakasdía* ~ *Răcăşdia* helynévpárt is, amely csak 1690—1700-tól adatolt.

De folytathatjuk a sort az általam kiegészítésként felsorolt helynevekkel is. Az Alsó-Fehér megyei *Szászcsanád*-dal párhuzamba állítható Arad megyei *Csanád*-nak Anonymusnál szereplő és a XI. századra vonatkozó említései, valamint a legkorábbi, XII. századi alakok már véghangzó nélküliek. Csak 1220/1550-ből, a VárReg.-ban van egy *Chenadu* forma, amiben az *u* pusztá helyesírási sajátság is lehet. (GYÖRFFY, I.² 850—1.) Ugyanakkor a XIII. század közepe előtt Fehér megye területén román lakosságot igazoló vagy feltételező adatokat nem ismerünk (ICZKOVICS, Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1939. 43). A *Szakadát* helynév első, a TA.-beli említése óta sohasem fordul elő véghangzóval (l.: D. BARTHA, Szóképz. 77; OklSz.). A Szeben megyei Szakadátón a románok minden bizonnyal csak későbbben jelentek meg. Erre vall a falu települési és régebbi jogrendje is. Az 1503—1510-es népszámlálás csak harminc románt említ (L. VÁMSZER GÉZA, Szakadát. Kolozsvár, 1940. 28—63). Szentgyed község mai nevét a XIV. század elején védőszentjéről kapta, korábban

— mint láttuk — Vászolyteleknek hívták. A románok csak az 1600-as évek végétől telepednek ide, a határnevek még 1622-ben is tiszta magyarok. A mai román név tudákos alakítás, az eredeti román kiejtés *Sînt Aşud* (L. Szolnok — Doboka vármegye monographiája I. köt. 549, VI. köt. 326 — 46). A román *Corlate* helynév egy, a németből a magyarba átkerült személynévből keletkezett, amely már átment a *Konrád* > *Korlát* változáson (vö.: MIKECS i. m. 449; FNEsz.). *Szuliget* ~ *Suligete* már egy rövidült forma, az eredeti név még 1518-ban is *Hosszuliget*.

Az ilyesfajta megjegyzéseket még szaporíthatnánk, legfeljebb több esetben a korai adatok hiánya lenne az akadály. A tárgyalt probléma azonban nem követeli meg, hogy minden egyes fentebb említett helynévpárt sorra vegyünk. Látható, hogy témánk Erdély korai népességi viszonyainak vitatott kérdésével szintén összefügg. Noha a részletekben bizonyára nem egy módosítani való akad, számomra lényegében meggyőző az a gondolatmenet, amit annak idején erről többek közt KNEZSA a KH.-ben részletesen kifejtett (másképp pl. Erdély története 1—2. köt. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU. Bukarest, 1964.). A nyelvészet oldaláról hasonló eredményre jutunk a korai jövevényszavak vizsgálatával is. Az, hogy a mai magyar irodalmi nyelvben tíz, tizenegynéhány, többnyire periférikus használatú román kölcsönszó van — s a legkorábbiak is csak a XIV—XV. századtól adatolhatók — szintén a magyar—román érintkezés viszonylag későbbi és eleinte nem túl erős voltára vall. Ismeretes, hogy a honfoglaláskor és utána az itt és a környéken talált szláv népességtől nagyszámú jövevényszót vettünk át, s kezdetben a szláv szókincs hatása a magyarra jóval nagyobb volt, mint fordítva. Ugyanakkor a magyarnak a románra gyakorolt hatása sokkal jelentősebb, mint az ellentett. Persze a (későbbi) nyelvjárási és regionális köznyelvi szókincset tekintve a kép részben módosul. (Vö.: BÁRCZI, Szók.²; TESz.; SzT.; TAMÁS, UngELRum.; MÁRTON GYULA — PÉNTEK JÁNOS — VÖÖ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977.; CIORANESCU, DiccEtRum.; BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982.)

A fenti adatokból és megállapításokból leszűrhető néhány tanulság. Igaz, az erdélyi földrajzi nevekről kevés egészen korai följegyzés van, s úgy látszik, számos településnek jó ideig még akkor is csak a magyar alakját jegyzik föl, amikor ott már román lakosság (szintén) van vagy többségbe is kerül. Mégis szembevetendő, hogy nemcsak a korai följegyzésekben, hanem a néhány legkorábbiiban sem találunk soha végmagánhangzót. A jóval később megjelenő végvokális alakok, ha magyaros följegyzésben is, de nyilvánvalóan már a román ejtést tükrözik. Ez különben nemcsak a bemutatott, hanem az egész erdélyi helytörténeti anyagra jellemző. Bár az ómagyar végmagánhangzó legtovább épp a *-di* (később sokszor *-du/-dü*) képzőben tartott ki, a lekopás már abban is a XII. század első felében megindult, a másodikban pedig rohamossá vált. A XII—XIII. század fordulóján a *d*-s alakok mellett Anonymus néhány névben és a ragozásban a *du*-s alakot használja. Az 1208 és 1235 között íródott VárReg.-ből is kimutatható ez a változat néhány adattal, a *di*-s forma viszont csak eggyel (*Lazdi*). A végmagánhangzos képző okleveleinkben a XIII. század elején már csak a legkritkább esetben fordul elő. (L. JAKUBOVICS: MNy. XX, 17—8). Ebben az időben pedig még csak csekély magyar—román érintkezéssel számolhatunk, s ennek a helynevekben való tükröződését nehezen tudjuk megragadni, datálni. Mint említettük, Bihar megyében például az első oklevelesen igazolható román település csak 1283-ban tűnik föl, és rövid életű (JAKÓ: i. h.). Mivel többek közt

a magyar hangtörténet és a településtörténet nem igazolja, hogy az ómagyar végmagánhangzót tartalmazó helynevek kerültek volna át a románba, KNIEZSA az ismertetett helynevekben szláv közvetítést tett föl. Láttuk azonban, hogy a román *e-s*, *ea (ia)*-s alakok olyan helynevekben is előfordulnak, amelyek előzményeiben még az ómagyar legkorábbi szakaszában sem igen lehet föltenni (már) a végmagánhangzót, vagy ahol már nyilvánvalóan jóval a véghangzólekopás utáni átvételről van szó. Sőt a németből átvettek közt szintén akadnak ilyenek. A helynevek korai, korábbi adatai pedig a román szóvegről többször meglehetősen tarka képet nyújtanak. A magyar szóvéget sokszor változatlanul veszik át, máskor viszont megváltoztatják, különböző elemeket toldanak hozzá. A román helységnevek följegyzéseiben gyakran a tudálékos, mesterséges szóvégalakításnak is kétségtelen nyomait látjuk.

A fenti tények lényegében határozottan arra mutatnak, hogy a román helynevek szóvégi magánhangzóiban nem az ómagyar véghangzók (szláv közvetítésű) megfelelőit kell keresnünk. A „lényegében” megszorítást azért teszem, mert a föltehető legkorábbi román átvételekkel kapcsolatban ezt a lehetőséget elvileg talán mégsem lehet teljesen kizárni. Egyrészt ugyanis — mint KNIEZSA (KH. 152) szintén említi — az ómagyar végmagánhangzó Magyarország keleti, délkeleti szélein esetleg tovább kitarthatott. Egy 1228-ból való küküllőszéplaki (Suplac) határjárásban például szórványként két véghangzós földrajzi név fordul elő: *Zeku* 'szék, szíksó', *Biku* 'bükk' (l. KH. 304; megjegyzem, hogy a TESz. a *bükk* szónak ilyen alakváltozatát nem hozza). Persze a véghangzó itt is már *ü*. Másrészt meg elképzelhető, hogy kisebb román csoportok vándorló, pásztorkodó életmódjuk folytán is már korán — a magyar (és más) szakirodalom által feltettnél némileg előbb — megjelenhettek Erdély bizonyos részein, s így egy vagy két véghangzós helynevet esetleg még átvehettek volna. Mindezt azonban adatokkal nem tudjuk bizonyítani, már csak azért sem, mert a legkorábbi ismert erdélyi román települések rövid életűek voltak (vö. MAKKAI LÁSZLÓ, Erdély népei a középkorban: Magyarok és románok I, 314—440).

Maradna még az illető román szóvégek magyarázatára az az ötlet, amelyet PAPP ISTVÁN (NytudÉrt 40. sz. 292—3) vetett föl, hogy tudniillik a román végvokálisok toldalékos magyar alakokból elvont magánhangzós suffixumok reflexei is lehetnek. Elsősorban az *-aj-e*, *-ja/-je* birtokos személyragos és az *-i* képzős formák jöhetnének számításba. A helyneveknek ezekkel a suffixumokkal ellátott alakjait többször használják, számos helynév pedig maga is ilyen toldalékos alakokból jött létre. Ismertek például az olyan *i*-re végződők, amelyekben az *-i* képző eredetileg a valahová való tartozást, a birtoklást fejezte ki: (*Nyír*)*vasvári*, *Gyulavári*, *Tamási* (~ r. *Tamaşeu*) Bh., *Németi* (~ r. *Mintia*) Hu., valamint kissé későbből a sok *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke* stb. végű földrajzi név (FNESz.; KH.). A *Várda* és a (*Kis*)*várda* helynevek szintén egy birtokos személyragos **Varada* formából keletkeztek (FNESz.), s nyilván ilyenek az (*Alsó*)*váradja* ~ *Oarda (de Jos)* (1290—1291: *Warda* . . . 1332: *Varada*, 1346: *Waradia*, *Waradya*, 1359: *Varada*, 1517: *Varaggya*) AF., ma Fehér, valamint a *Varadia* ~ *Vărădia* (1390: *Varadia*, 1828, 1851: *Varadia*, *Vărădia* KSz., a *Tót*)*váradja* ~ *Vărădia (de Mureş)* (1369: *Waradia*, 1479: *Varadya*, 1551: *Tótváradja*, 1559: *Tót-Varaggya*) Ar. helynévpárok is (Vö.: DILT; KH.). Az utóbbiak magyar tagja alkalmasint a románból való visszakölcsönzés szintén lehet. A *Vărădia*-féle alakok azonban bizonyára későbbi kölcsönzések, mert a korai átvételekben a magyar *β*-s (> *v*.)-s szókezdetnek a románban magánhangzós megfelelése van (vö. pl.: KH. 283; BÁRCZI, Htört.² 110). A *Gogánváralja*

román megfelelője *Gogan-Varolea*. Magyarpeterdet (Petrești de Jos) először 1278-ban *Hasadad*, majd 1294-ben *Peturd Hassadata* néven említik (KH. 222, 284) stb. A tárgyalt helynévpárok között nem ismerek azonban olyat, amelynek végmagánhangzóval kiegészült román tagja biztosan vagy jól valószínűsíthetően toldalékkal ellátott — de a magyar elnevezésben anélkül használt — alakra menne vissza. Ez az elképzelés persze nem kizárt, de adatainkban csak mint lehetőséggel számolhatunk vele, amely egy vagy két esetben végbemehetett volna, vagy inkább hathatott a román szóvég kiformalódására. Ilyen földrajzinev-kölcsönzés lehet viszont a magyarköblösi *Vädälmaja* (< m. *Vadalmák*) és talán a *Kecskéháta* > r. *Kecskehátá*, *Keckehate* falunév. Az utóbbi azonban csak akkor, ha a mai magyar alak a románból való visszakölcsönzés, és nem az egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal később ellátott alak. A korai adatok szerint ugyanis a falut először *Kecskehát*-nak hívták (vö. SZABÓ T. ATTILA—GERGELY BÉLA, A Dobokai völgy helynevei. Kolozsvár, 1946. 25, 53).

Szintén megjegyzem, hogy a román köznyelvbe és nyelvjárásokba átkeült magyar jövevényszavak között KIS EMESE jónéhány olyannal számol, amelyik egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alak átvétele (l. *Încadrea substantivelor de origine maghiară în sistemul morfologic al limbii române*. București, 1975. 115—31). Bizonyára ilyen kölcsönzés is megtörténhetett, úgy vélem azonban, hogy a szóvégnék a románban belsőleg történt kiegészülését a KIS (i. m. i. h.) által említett eseteknek legalábbis egy jó részében ugyancsak föl lehet tenni. Arra gondolok, hogy a román nőnemű főnevek közé így is sorolódhattak az illető szavak: r. *bardă* < m. *bárd*, r. *bolta* < m. *bolt*, r. *cormană* < m. *kormán*, r. *labă* < m. *láb* stb. Ezt a lehetőséget, a román *ă*-nak hangtani, alakítani és szemantikai hatásra való keletkezését KIS szintén említi (StUBB. ser. IV, tom III., fasc. 1., nr. 6 152), TREML [TAMÁS] LAJOS szerint pedig magyar jövevényszavakban a román *ă*-kiegészülés labiális mássalhangzó után fejlődött ki: r. *vamă* < m. *vám*, r. *sudalmă* < m. *szidalm*, r. *darabă* < m. *darab*, r. *talpă* < m. *talp* stb. (l. Ung.Jb. IX, 305). Igaz, nála is vannak olyan esetek, amikor a román *ă* másfajta konzonáns után szintén megjelenik: r. *corlată* < m. *korlát*, r. *harță*, *harț* < m. *harc*, r. *palancă* < m. *palánk* (i. m. 313, 315).

Megemlítem még, hogy a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban ugyancsak ismerünk olyan magyar jövevényszavakat, amelyek *a*-val egészültek ki: *ăpăda* < *darab*, *ădoza* (és *ădoz*) < *bádog*, *ăimăna* < *bitang*, *ăpăza* (*ăpăzis*) < *borház*, *kyliua* < *köles*, *ăba* < *láb*, *ănma* < *pánt*, *ămna* < *talp* (LIZANEC P. M., Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok a kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján. Uzshorod, 1970. passim, l. a szótmutatót). „A kárpátontúli ukrán nyelvjárások lexikális hungarizmusainak történeti-etimológiai szótára”-ból közölt kis mutatványában LIZANEC (i. m. 117—8) a *ădoza* és a *ăpăza* alakokat vizsgálva azt mondja, hogy ezek bizonyára ukrán nyelvjárásai alapon keletkeztek a nőnemű *ădăxa* 'bádog', valamint a *xăma* 'parasztház, kis ház, házikó' és a *xúca* '(fa)bódé' szavak analógiájára. Lehetségesnek tartja azonban azt is, hogy a magyar szavak birtokos személyragos alakjai kerültek át. (Azt is érdemes lenne megvizsgálni, nem kölcsönzött-e egymásnak néhány magyar eredetű szót a román és az ukrán.)

Mindenesetre az eddigiekből nyilván világos, hogy a mi problémánknak, a magyar eredetű román helynevek szóvégi kiegészülésének a nyitját másutt kell keresni. Már csak azért is, mert a helyneveket ritkábban használják birtokos személyragos alakban, mint a közneveket. (Az természetesen más probléma, amikor maga a magyar helynév alapalakja tartalmaz birtokos személyragot.)

Magam úgy gondolom, hogy az illető román helynevek végvokálisát vagy végvokálisait egyfajta alaki kiegészüléssel magából a románból kell magyarázni. A román földrajzi nevek igen gyakran végződnek *ea-ra*, *ia-ra* (ezek egymás változatai is lehetnek). IORDAN idézett munkájának indexében például vagy hetven ilyen fordul elő. Mutatóba a *p*-vel kezdődőeket sorolom föl.: *Padea*, *Pajerea*, *Pasărea*, *Pădure(a)*, *Piscopia*, *Piscupia*, *Pișolea*, *Predvalea*, *Proștea*. A román *Vărădia*-val kapcsolatban GUSTAV KISCH megemlíti, hogy a magyar *Várad*-hoz a román *ia* végződés járul, s ezt a megállapítást IORDAN is átveszi (i. m. 309). Olyan román eredetű helynevek is vannak, amelyeket úgy képeztek, hogy az alapszóhoz *ea* végződést tettek hozzá: *Cornea* < *corn* '1. som, 2. szarv', *Rugea* < *rug* 'szeder, vadrózsa', *Soccea* < *soc* 'bodza', *Negrea* < *Negru* szn., *Totea* < *Tăut(u)*, *Totu* szn. < magyar *Tót* (IORDAN i. m. 64, 99, 101, 289). Ezenkívül az *-ea* igen termékeny személynévképző. Szerepel apanévképzőként, ragadványnevet, vezeték- és utónevet képzett és képez. Ma főleg ragadványnevet képeznek vele. Például: *Balea*, *Berzea*, *Botea*, *Bucea* < *bală*, *barză*, *botă*, *bucă*; *Albea*, *Albulea*, *Banea*, *Bobea*, *Bunea*, *Corbea* < *alb*, *albul*, *ban*, *bob*, *bun*, *corb*; *Balsea*, *Costea*, *Florea*, *Manea* < *Balș*, *Costu*, *Floru*, *Man*; *Badea*, *Buțea*, *Dintea*, *Folea* < *bade*, *buște*, *dinte*, *foale*; *Hanea* < *Han* (< német *Iohann*) stb. (L. N. A. CONSTANTINESCU, Dicționar Onomastic Romînesc. București, 1963. XXVIII—XXX, LIII, LIV, LVII, a példák: XXVIII, XXIX, XLV). A közszavak között is sok az *ea*, *ia* végű. Ezek a román szövegmutató szótárban (Dicționar invers. București, 1957.) tíz, illetve négy lapot tesznek ki. De főleg a gyakori határozott végartikulusos alakok miatt az *ea-ra* végződő szavak száma a beszédben sokkal nagyobb.

Számunkra tehát nem annyira az *ea* végződés jelent problémát, hanem az *e*, és az a kérdés morül föl, mi a magyarázata annak, hogy a magyar és más eredetű mássalhangzós végű helynevek egy része a románba is úgy került át, más részük viszont *ea*-val, *e*-vel egészült ki. Arra a kérdésre, hogy ez a kiegészülés milyen esetekben ment végbe, teljesen megnyugtató feleletet nem tudok adni. Ez — mint KNEZSA szintén említi (KH. 150) — román nyelvtörténeti, illetve nyelvjárástani kérdésekként szintén összefügghet, amelyeknek tanulmányozását elsősorban romániai kollégáinktól várhatjuk. Mindenesetre azonos típusú magyar helyneveknek a román helynévrendszerbe való beilleszkedése nem egy módon ment végbe, s ezt figyelembe véve már nem tűnik annyira különösnek a két- vagy többfajta megfelelés. A magyar *Nádas* helynévnek például a románban a következő — esetenként a szövegen kiegészült, végartikulusos, illetve továbbképzett — megfelelői vannak: *Nadăș*, *Nadășa*, *Nadășu*, *Nadășul*, *Nadiș*, *Nadișa*, *Nadișu*, *Naidăș*, *Nădășelu*, *Nădășelul* (IORDAN i. m. 103; ION IORDAN — PETRE GĂȘTESCU — D. I. OANCEA, Indicatorul localităților din România. București, 1974.). A magyar jövevényfőneveknek a románba való változtatás beilleszkedését KIS EMESE említett könyve tárgyalja. Az általunk vizsgált, magyar mássalhangzós végű helynevek jó része a román mássalhangzós végű helynevek közé sorolódott, és a második névszóragozási osztályba került, egy kisebb csoportjuk viszont *ea*-val, illetve *e*-vel egészült ki. Az *ea*-s helyneveknek legalábbis egy jó része bizonyára úgy magyarázandó, hogy ezek az *e* végű helynevek közé sorolódtak, és határozott végartikulust kaptak. A román *e* végű (nőnemű) helynevekről ALEXANDRU GRAUR (Nume de locuri. București, 1972. 158—9) azt írja, hogy ezek végartikulust kaphatnak, ha ez szükséges. Úgy tűnik a végartikulus kötelező, ha a helynévnek köznév az alapja: *Crucea* ('a kereszt'), *Marginea* ('a szél, a határ'). A továbbiakban pedig azt mondja, hogy a hím- és sem-

legesnemű helynevek körében szintén vannak olyanok, amelyek csak végartikulussal ismertek, de vannak artikulus nélküli formák és olyanok is, amelyek így is, úgy is használatosak. Megjegyzem, hogy a köznévi eredetű román helynevek között szintén akadnak végartikulus nélküliek. Például IORDAN (i. m. 75) — a jelzős szerkezeteket nem számítva — tizenhárom *Marginea* helynevet ismer, de két *Margine*-t és két *Margina*-t is. S ugyanakkor, legalábbis a Hunyad megyei *Marginea*, *Margina* (> m. *Marzsina*) régi adatai között két *e*-s is található (1717: *Merschine*, 1723–1725: *Marsine*; vö. DILT.). Ugyanígy az új román helységnévtárban az öt *Cetatea* ('a vár'), a három *Pădurea* ('az erdő'), a hat *Valea* ('a völgy; a patak'), a négy *Zăpodia* ('a fennsík'), három *Zăpodea* mellett három *Cetate* ('vár'), egy *Pădure* ('erdő'), két *Vale* ('völgy; patak') és egy *Zăpodie* ('fennsík') fordul elő, s van például egy *Arbora*, *Arbore* ('fa') és *Arborea* is (l. IORDAN—GÂȘTESCU—OANCEA i. m.). IORDAN az első két példának változatait összefoglalóan így idézi: *Cetate(a)*, *Pădure(a)* (i. m. 306, 85).

A románban a pusztá *e*-vel való kiegészülésre esetleg még a névszói többes nominativus analógiája is hathatott, ez ugyanis sokszor *e*-re végződik.

Az *e*-vel való kiegészülésre harmadik, az esetek egy részére bizonytalannal helytálló magyarázatul egy román nyelvjárási jelenség szolgál. A román nyelv moldvai és körösi nyelvjárásában a szövegi *ea* diftongus nyílt *e* (*ę*)-vé válik. Ez a fejlődés szó belsejében szintén végbemehetett. Az *ę* közel áll az *a* (*ä*)-hoz (l. COTEANU i. m. 84, 100). ALEXANDRU ROSETTI (Limba română în secolele al XIII-lea — al XVI-lea. București, 1956. 91) és TEAHA (i. m. 54) szerint is az *ea* > *e* változás a bánáti, a máramarosi, az észak-erdélyi, a moldvai és a bukovinai tájnyelvre jellemző. Ez a fonetikai jelenség igen régi, egyes nyelvjárásokban megelőzi az első írott szövegeket. Alsó-Fehér vármegyében MOLDOVÁN GERGELY szintén nyilvántartotta (In: Alsófehér vármegye néprajza. Nagyonyed, 1899. 797). Az *ea* végű személyneveknek is ismertek a nyelvjárási *-e*-s alakjai: *Balșe* (< *Balșea*), *Bere* (< *Berea*), *Cuze* (< *Cuzea*), *Mane* (< *Manea*) stb. (l. CONSTANTINESCU i. m. XXX, LVII). Helyneveinkben az *e*-vel hangzó szöveg tehát az *ea* nyelvjárási változata szintén lehet. Ez a megoldás TAMÁS LAJOS, BAKOS FERENC és LOSONCZY GYULA szíves közlései szerint is lehetséges.

Különben a nyelvjárásokban és a köznyelvben — különösen szövegen — igen gyakori, hogy a román *ea*, *ia* diftongus első tagja teljesen beleolvad a megelőző mássalhangzóba, és azt palatalizálja. Így a *tea*, *dea*, *nea*, *lea* stb. hangsorokból *tya*, *gya*, *nya*, *lya* keletkezik (erről a jelenségről és a belőle származó fonológiai problémákról l. pl.: PETROVICI: I. OK. IX, 1–11, a hozzászólások: uo. 12–25; TAMÁS: FilKözl. I, 95–111). A mi problémánkat tehát csak tovább bonyolítja, hogy az *ea* végű román szavakat, helyneveket gyakran *a*-val (valamint *e*-vel) ejtik. A személynevek közt is vannak ilyen a végűek: *Balșa* (< *Balșea*), *Cruza* (< *Cuzea*), *Groza* (< *Grozea*), *Sturdza* (< *Sturdzea*) (CONSTANTINESCU i. m. XXVIII). S fentebb már említettem, hogy például az *Oradea*-nak szintén van *Oragya* (és *Oragye*) ejtése. Az *ea* végű — többnyire határozott végartikulussal ellátott — román szavakat a magyar nyelvjárások is rendszerint *a*-val, valamint *e*-vel veszik át: *kisze* 'dohányzacskó' < r. *chisea* 'ua.'; *kodoristya*, *kodoristye* 'ostoronyél' < r. *codoriște(a)* 'ua.'; *krēmēnya* 'kova, tűzkő' < r. *cremene(a)* 'ua.'; *kruca*, *krucea* 'kereszt' < r. *cruce(a)* 'ua.'; *krupe*, *krupē*, *krupę*, *krupjē*, *krupi* 'dara, kása' < r. *crupe(a)*, *crupi* 'ua.'; *fălca*, *fălcsiē*, *fălcsle* 'területmérték, kb. 1,5 ha.' < r. *falce(a)* 'ua.' stb. (l. MÁRTON—PÉNTEK—VÖÖ i. m.). Megjegyzem még, hogy a szövegi nyílt *e*-nek is lehet palatalizáló hatása (l. pl. COTEANU i. m. 234, 240; TEAHA i. m. 54, 130). Mindezekhez a magában a román hangrendszer-

ben jelentkező problémákhoz pedig vegyük még hozzá, hogy a román helyneveket korábban sokszor más nemzetiségűek, főleg magyarok regisztrálták (s a magyarban nincs pl. *ea* diftongus), román részről pedig a helynevek lejegyzésében azok mesterséges alakításával, románosításával gyakran szintén számolni kell. Így aztán nem csodálkozhatunk, ha számos román helynévnek — mint láttuk is — a szóvéget illetően (szintén) ingadozó a lejegyzése.

Mellékesen említem, hogy a román szóvégek ez a többféle alakulása SZABÓ T. ATTILÁNAK is problémát okozott, amikor határozóraggal ellátott magyar helyneveknek a románba való átkerülését vizsgálta (MNYj. VII, 3—22, az egyes helynevek betűrendben tárgyalatnak). A m. *Bökimbe* > r. *Bekimbea*, a m. *Kemencébe* > r. *Kementsibea* stb. helynévpárok román tagjának *a*-járól SZABÓ T. úgy gondolja, hogy az föltehetőleg határozott végartikulus. A m. *Belyke* ~ *Belke* > r. *Belëiba* helynevekről pedig azt írja, hogy a román alak számára nem világos. „A szóvég talán egy magyarból *-be* ragos alakban átkerült előbbi határozott artikulussal *-bea* végződésű alak . . . fejleménye” (i. h. 4). Ezt magam szintén valószínűnek tartom. A szóvégi *bea* más irányú változására pedig talán a r. *Silajbe* < r. **Silajbea* < m. *Szilajba* jó példa. Ugyanakkor a m. *Hidegkútra* > r. *Hidegkutrea* esetében még lehetőségként sem tenném föl, hogy a román *ea* a magyar rag egy régies *ré* formáját őrizte volna meg. Itt nyilván a szóvég analogikus alakulásával kell számolni, vesd össze például m. *Palota* > r. (**Palotea* >) *Palu'te* (SZABÓ T.—GERGELY i. m. 54), *Kalota* > *Călâtea* (DILT.). A román szóvég analogikus formálódása, a nyelvjárási és köznyelvi ejtémódok változása, valamint a lejegyzés megközelítő volta, illetve bizonytalansága lehet a magyarázata a r. *Begbu* (< r. **Begbea*) < (m. *Bégbe*) szóvégi *a*-jának, valamint a r. *Hosuba* ~ *Husuba* ~ *Husube* (< m. *Hosszúba*) és a *Silba* ~ *Silbe* ~ *Silbea* (< m. *Szilbe*) alakváltozatoknak is. Bár itt esetleg másféle analógiák és okok, például a képzett alakok hatása szintén szóba jöhetnek.

A. MOLNÁR FERENC

A beszédhang kialakulása a gyermeknyelvben

I. Ismeretes, de mindmáig erősen vitatott, hogy a gőgicsélési időszaknak mi a szerepe a „valódi” beszéd fejlődésében. Probléma az első év hangjelenségeinek a megnevezése (vö. *hangicsálás*, *gőgicsélés*, *gagyogás*, *vokalizáció*, *verbális gesztus*, „*orális*” *viselkedés*, *expresszív zaj* stb.), ami részben ugyan terminológiai kérdés, de jelzi, hogy e hangjelenségek a fejlődés különböző periódusaiban különböző értéket képviselnek. Nem megoldott a gőgicsélésből a beszédhez történő átmenet meghatározása, jellemzése, a beszédhangok kialakulásának kérdése. Viszonylag keveset tudunk a csecsemő és a kisgyermek beszédmegértéséről. Nehéz megmagyarázni azt a látszólagos ellentmondást, hogy amíg a gyermek beszédében a hangkészlet erősen korlátozott, a kapcsolódási szabályok ismerete szűk, a dolgok és megnevezésük közötti viszony éppen kialakulóban van, akkor a környezet beszédét a kisgyermek mint „globális egészet” képes felfogni és megérteni. A beszédelsajátítás folyamán szoros kapcsolatban épül ki az ún. artikulációs és percepciós bázis; a folyamat jellemzője, hogy a beszéd értése a kezdetekben lényegesen meghaladja a beszédprodukciónak, a későbbiekben a köztük levő nagy különbség egyre csökken. A gőgicsélés mint preverbális fejlődési szint

a beszédet közvetlenül megelőző, arra ható folyamat, s mint ilyen vizsgálata nélkülözhetetlen a beszédhangok kialakulásának elemzésében.

2. Mit értünk *gógicselés*-en?

A gyermek birtokba veszi hangképző szerveit, artikulátlan, majd artikulált hangokat ejt, amelyek végeredményként anyanyelvi hangjaiba formálódnak. Párhuzamosan ezzel fejlődik hallási diszkriminációs képessége is, majd kölcsönhatásuk folytán mind az értés, mind a hangképzés egyre tudatosabbá válik. A gógicselés általános értelemben: nem fiziológiai eredetű hangadás; anatómiai értelemben: véletlenszerű, majd egyre jobban központilag koordinált mozgásrendszer; funkcionális értelemben: állapotjelzés, ingerreakció, örömezés (részben hallási, részben a mozgások fölötti), elemi kommunikáció; fonetikai értelemben: artikulált hangoknak, hangok kapcsolatainak, hangsoroknak ösztönös, majd egyre tudatosabb ejtése. Gógicselésnek nevezem mind az első értelmes szavak megjelenéséig (kb. egyéves korig) tartó időszak, mind pedig az értelmes szavakkal egyidőben előforduló, jelentéssel nem rendelkező hangjelenségeket (utóbbi életkori határa gyermekenként változó).

A gógicselést általánosan jellemző sajátosságok a következők: a) a vokalizáció nem véletlenszerű; b) majdnem megbízhatóan jelzi a gyermek fizikai és érzelmi állapotát; c) mielőtt a fonemikus rendszer kifejlődne, néhány szupraszegmentális tényező már működik; d) az első életévet megközelítően kezdi kifejezni a gyermek szándékait.

A dolgozat empirikus anyagát fiaim hangjelenségei adták, akiknek beszédfejlődését újszülöttkoruktól figyelem. A gógicselés kezdete csecsemőnként változó, általában a negyedik, hatodik, ritkábban a nyolcadik hétre tehető (vö.: W. u. C. STERN, *Die Kindersprache*. Leipzig, 1928. 153; JABLONKAY GÉZA, *Gyermeknapló*. Bp., 1935. 5; M. LEWIS, *Sprache, Denken und Persönlichkeit im Kindesalter*. Düsseldorf, 1970.; E. SEDLÁČKOVÁ, *Development of the acoustic pattern of the voice and speech in the newborn and infant: Řada Matematických a Přírodních věd*. Praha, 1967.; stb.). Fiaim 0;1,11, illetve 0;1,4 idős korukban hallatták az első gógicselő hangokat. Mindkettőjüknél fürdetést, szopást követően jelentkeztek. Jellemzőjük, hogy önállóan fordultak elő, hosszabb szünetekkel. A szakirodalom megoszlik a tekintetben, hogy ezek az első artikulált hangok egyes hangok-e vagy diftongusok. VÉRTES JÓZSEF írja — és idéz másokat is —, hogy a csecsemő első hangja kettőshangzó, annak valamelyik fajtája (A gyermeknyelv hangtana. Bp., 1905. 8). Mások elsőként inkább egyes hangot jelölnek meg, a semleges ő-féle hangot vagy á-t, e-t (például PONORI THEWREWK EMIL, *A gyermeknyelvről*. Pest, 1871. 5; BALASSA JÓZSEF, *A gyermek nyelvének fejlődése*. NyK. XXIII, 131; STERN i. m. 82; M. LEWIS i. m. 15; S. NAKAZIMA, *Phonemicization and symbolization in language development: Foundations of language development*. New York—San Francisco—London, 1975. 183). Az „artikuláció” ekkor még rendkívül bizonytalan; rezegnek a csecsemő hangszalagjai, s ez a hallgatóban valamiféle magánhangzószerű hangélményt vált ki. Minősége attól függ, hogy az adott pillanatban a hangképző szervek milyen helyzetben vannak. (A szájüregben vagy az ajkak állásában bekövetkező változás keltheti a diftongusszerű hangzást.)

A vizsgált gyermeknél (T. A.) az első gógicselt hangokat követően a következő fejlődést tapasztaltam: a) a csecsemőtől addig nem hallott hang első előfordulása a sírás valamelyik fajtájában (ez főként az első hat hónapra volt jellemző); b) az új hang gógicselt formája; c) hangoztatása, nyújtása; d) összekap-

csolása a korszak éppen domináns hangjá(i)val. T. A. élete első három hónapjában ritkábban, a következőben gyakrabban, féléves kora után szinte állandóan gógicsélt (ez összefügg az alvás és az ébrenlét idejének változásával is). A negyedik harmad végén jelentek meg az első értelmes hangsorok.

3. Az első három hónap gógicselésére jellemző, hogy a gyermek eleinte egy-egy hangot vagy kettőshangzó-félét ejt, időtartamuk: 60—700 ms. A második hónap végén jelentkeznek már a VC, illetve VCV típusú hangkapcsolatok, amelyekben a C „hiátustöltő” mássalhangzó-kezdemény, *j, h, v*-féle hang. E korai mássalhangzók a köhögés hanghatására emlékeztetnek; előfordulnak a hangszalagok egyidejű rezgésével vagy anélkül. A harmadik hónapban a vizsgált gyermektől egyértelműen veláris zöngés „zárhangokat” hallottam: *gú, gő, gu, ghő, gá* stb. (Hasonlókat jegyzett fel ezidőtájt fia gógicselésében JABLONKAY GÉZA (i. m. 5). Megjelennek a CV típusú hangkapcsolatok, s a háromkülönböző hangminőséget tartalmazó hangsorok is: *háj, göj, ögu, ebu, ágő* stb. Jellemzőjük, hogy a VCV típusúak két magánhangzója meglehetősen eltérő, a CVC típusúakban leggyakrabban a *j, g*-féle mássalhangzó-kezdemények fordulnak elő. Az első hónap hangállománya mintegy 22 monoftongus jellegű hangból áll, köztük sok olyan van, amely a magyar beszédhangrendszerben ismeretlen (pl. nazalizált, uvuláris stb. hangok).

A második harmad (3—6 hónap) az ún. pseudo imitáció időszaka. A környezet számára egyre könnyebbé válik a csecsemő artikulált hangjainak „beazonosítása” egy-egy anyanyelvi hangként; a csecsemő is tudatosabban vokalizál, a beszédre igen gyakran gógicseléssel válaszol. A magánhangzókként észlelt hangok közül gyakoriak az *e*-félék, az *a, o, u, ö*-k. A korábban egyszer-ejtett *u* a hatodik hónapban gyakori lesz. Ritkábbá válnak az *ü*-k, alig-alig hallani *é*-t. A mássalhangzófélék között dominánssá vált a *b*, új hangként jelentkezett az *m* és a *d*. Lehetetlen az átírása azoknak a zörejangoknak, amelyek a pergetett, illetve a csettintő jellegű mássalhangzókkal rokoníthatók. Megfigyeléseim szerint az alábbiakat ejtette a gyermek: a) két ajakkal képzett pergő hang, gyakran nyálkísérettel, „zöngésen és zöngétlenül”; b) uvuláris pergő hang; c) csettintő hang: a zár a nyelv és a szájpadalás valamely pontján valósul meg; d) csettintő hang: a zár az alsó ajak és a felső fogíny területén jön létre; e) oldalképzésű csettintő hang. A két ajakkal képzett *v* mellett egyre határozottabb valódi *v* hangot ejt, zöngétlen megfelelőik közül a két ajakkal képzett jelentkezik. A réssel artikulált hangok az *l*-lel bővültek. A hangok kapcsolatára jellemző, hogy a sok magánhangzót tartalmazó hangsorok többnyire dallammal együtt fordulnak elő. Nem ritkák a négy-öt különféle hangból álló hangsorok sem. Példák: *bádábá, böbőbü, bvábvá, momöma, ljemé, bláblá, edüdüj, úléölé* stb. A hangállomány mintegy 34 gyakran vagy ritkábban előforduló magán- és mássalhangzóból áll (nem számítva az előrébb, hátrább, alacsonyabb, magasabb nyelváállással stb. képzett változatokat).

A 6—9 hónapos korban kezdte a vizsgált gyermek a gógicsélt hangsorokat elemi kommunikációs célokkal használni. A *höhöhö* hangsort hallatta például akkor, ha nem kapott elég gyorsan enni, vagy azt hitte, hogy már nem kap többet, de még evett volna. Mind a magán-, mind a mássalhangzószzerű hangokra jellemző, hogy a hetedik, nyolcadik hónaptól igen változatos hangsorokká szerveződnek. Dominánsak az *e*-félék és az *m*. Példák: *oghüeghágü, meneme, dedádede, mammama, bvábvábuá* stb. A zárhangok zár részének képzésében részt vevő szervpár csaknem állandóan változik: hol a nyelv hegye, hol

az elülső része, hol a közepe érintkezik a szájpadlással, illetve a fogíny legkülönbözőbb pontjaival. A hangszalagok rezgése is erősen változó. A vizsgált csecsemő héthónapos korában már pontosan megkülönböztette azokat a hangokat (illetve hangkapcsolatokat), amelyeket ő már ejtett, szemben azokkal, amelyek gőgicsélésében még nem fordultak elő. (Bizonyítására több „percepció” kísérletet végeztem a gyermekkel: vö. GÓSY: MFonF. 7. sz. 1981.)

A hangállomány kisebb részben szűkült, nagyobb részben bővült. Ritkábbá váltak a torokhangok, az uvuláris képzések, a semleges svá, a nazalizált magánhangzók. Bővült az *e*-féle hangok sora a zárt *e*-től a legnyitabb *æ*-ig; gyakori lett az *n*, valamint a zárhangok hehezetes és kakuminális ejtésű változatai. Számszerűen 35–40 hangot különböztettem meg.

Az első év utolsó negyedében a csecsemő nemritkán órákon át „beszélget”. T. A. gőgicsélése ekkortól három funkciót is betölt: elemi kommunikációként válaszreakció a hozzá intézett beszédre, annak egyre tudatosabb imitálása. Konkrét és aktív tevékenység (kis figyelmet igénylő játék mellett), valamint a figyelmét csaknem teljesen lekötő manipulálás kísérő jelensége. A háromféle funkció gőgicsélt hanganyaga fonetikailag is eltér egymástól. A hangállomány új hangjai a *t* és az *f*, valamint a *d* jésített változata. Példák: *tötötötá, táda, tájtájtáj, pöffpöffpf, djidjidjő* stb. A magánhangzók között újnak tekinthető a korábban ritkán előforduló *i* és *é*. T. A. gőgicsélésében a tizenegyedik hónap táján váltak gyakorivá a 4–5 szótagot tartalmazó hangsorok: *vávabababú, ávadalala, ajálláláj, mebebábú* stb. Az utolsó hónapban számos olyan hangsort hallatott, amelyek felépítésüknél, véletlen egyezésüknél fogva valódi magyar „szavak” hangalakjára emlékeztettek: *tokáj, tokaj, katta, takatataka, mámám, dada, nem, kottó* stb. A hangállomány mintegy negyven hangból áll, ritkán ugyan, de megjelentek a sziszegő, susogó, az affrikáta képzésű hangok és megközelítő ejtésű változataik. Ha nem is tökéletes ejtésben, de a magánhangzók már a magyar magánhangzó-állományt képviselik a gőgicsélésben.

A gőgicsélt hangok megjelenési sorrendjéről írja VÉRTES JÓZSEF (i. m. 5), hogy indokolatlanul tulajdonítanak a szakirodalomban elsőséget SCHULTZE megállapításának, mivel már a magyar PONORI THEWREWK EMIL korábban kimondta a hangok elsajátítási sorrendjére a „physiologiailag” könnyebb megerőltetéssel járó hang elsajátításának törvényét (i. m. 5). (Megjegyzem, hogy VÉRTES O. ANDRÁS kutatásainak eredményeként kiderült: ezt a törvényt már CZUCZOR GERGELY is ismerte (A leíró magyar hangtan története az újgrammatikusokig. Bp., 1980. 93–4). Eszerint a csecsemő azokat a hangféleségeket tanulja meg korábban, amelyeknek a kiejtése könnyebb. VÉRTES JÓZSEF véleménye, hogy a hangok jelentkezése a beszélő szervek kifejlődésének sorrendjétől függ (i. m. 7). Más nézet szerint a gyermek egyes hangokat jobban megfigyel, s ezek iránt nagyobb a fogékonysága; illetőleg bizonyos hangok még az ösztönös hangjelenségek korában teljesen elvesznek, ha „válasz” nélkül maradnak (vö. H. HÖRMANN, Psycholinguistics. Berlin—Heidelberg—New York, 1971. 67). Mindehhez három megjegyzés: a) A „könnyebb megerőltetés” törvényét már a század elején tévesnek minősítették. A pergetett hangok ejtése a legnehezebbek közé tartozik, mégis a kis csecsemő is könnyűszerrel produkálja ezeket. b) A csecsemő ejt „dentális” hangokat, noha 7–8, nemritkán kilenhónapos korig a fogakat e hangok ejtésékor az igen kemény ínye helyettesíti. c) Nem tartom valószínűnek, hogy a jobban megfigyelt hang iránt nagyobb lenne a gyermek fogékonysága. T. A. például 4–5 hónapos korától nagyon örült

a *sici*-hangsornak (mosolygással, szapora lélegzetvétellel, gyors végtagmozgással stb. reagált rá). A hangsornak ugyanakkor mindhárom tagja a legkésőbbi között jelent meg gőgicsélésében.

Ismert megállapítás, hogy a gőgicsélési időszakban a világ valamennyi részén azonosan, illetve hasonlóképpen vokalizálnak a csecsemők. Vagyis amorf hangkomplexumaikra a felnőtt hangrendszerek sajátosságai bizonyos ideig hatástalanok maradnak. Mind ez ideig azonban nem tudhatjuk, hogy milyen tényező(k) játszik (játszanak) szerepet e sajátos hangadások elemeinek megjelenésében. A korábban felsoroltaknak valószínűleg mindegyike hat bizonyos mértékig; és hiszem, hogy az anyanyelv hangzása a gőgicsélés egy meghatározott pontjától már determinálja annak fejlődését.

A vizsgált gyermek gőgicsélt hangjainak sorrendjére vonatkozóan az alábbi tendenciákat láttam: a) A magánhangzók a „semleges” minőségtől az egyre jobban meghatározható hangminőséggé alakultak. b) Általában az alsóbb nyelvállásúak jelentkeztek korábban, a felső nyelvállásúak a későbbiek (ezt mind a magyar, mind a külföldi szakirodalmi adatok megerősítik). c) A labiális hangok korábbiak, mint az illabiálisak. d) A nazalizált magánhangzók fél éves korra eltűntek. e) A magánhangzófélek időtartama erősen bizonytalan. f) A zárhangok megelőzik a réshangok megjelenését, utóbbiak csaknem egyidőben hallhatóak affrikátaszerű hangokkal. g) Csaknem valamennyi zöngés—zöngétlen mássalhangzó párból a zöngés jelentkezett korábban, néha csak nagy „késéssel” a zöngétlen hang. A zöngésség prioritása a pergetetteknel is megvolt. h) A palatális hangok közül a *gy*-t és *ny*-t palatalizált változatuk előzte meg. i) A labiodentális hangok képzési helye eleinte (s később is néha) bilabiális területre tolódott előre. j) A mássalhangzófélek képzési helye a laryngális, veláris területről, tehát a szájüreg hátulsó részéből labiális (dentális) területre, tehát a szájüreg elülső részébe tevődött át, általában későbbiek voltak a palatális területen képzettek.

4. A gőgicsélt hangok akusztikai szerkezetéről mért paramétereket táblázatosan foglaltam össze (Gósy, A szóhangsor kialakulása a gyermeknyelvben: MFonF. 1. sz. 1978. 25—37). Most a gőgicsélt hangok akusztikai szerkezetében jelentkező változásokat foglalom össze, illetve a még nem közölt (ritkán előforduló hangok) paramétereit adom meg.

A sírásban jelentkező *á*-nak hallott hangok meglehetősen bizonytalanok, az ajkak leggyakrabban kerekítettek. A hangszínképek gyakran tartalmaznak zörejnyalábokat, amelyeket a sírás közben préselve távozó levegő okoz. A hangszerkezet nyalábvonulatos, a felhangok gyakran 8 kHz-ig jelentkeznek. T. A. 2,5—3 hónaposan zörejmentes *á* hangokat gőgicsélt. Felnőtt ejtette magánhangzóra jellemző szerkezetet a hathónapos kor után regisztrált *á*-knál találtam. (Bár formánsok határozott elkülönüléséről még nemigen beszélhetünk.) Az első év utolsó hónapjaiban ejtett hangok spektrumai már a magyar magánhangzó jellegzetességeit viselik magukon, formánszerű képződményeket tartalmazva. Az artikuláció sajátosságán túl minden bizonnal rezgéstani okai is vannak annak, hogy hol kialakult formánsokat, hol felhangnyalábokat látunk a hangszínképeken; bizonyos mértékig szerepet játszik ebben a csecsemő magas, 300 (néha 400) Hz-es alaphangja is.

Az *a* hang az első életfélévben ritka, a második félévben regisztráltak hangszínképei egyetlen hónapon belül is változást mutatnak: hol kissé az *o*, hol inkább az *á* hangok frekvenciaszerkezetére emlékeztetnek. Ez akusztikai

szinten tükrözi a csecsemő „artikulációjának” bizonytalanságát, a labiális *a* hang képzésének elcsúszását az *o* vagy az *ü* felé.

Az *u* hangok általában egyetlen összetevőt tartalmaznak a hangszínképeken (amelyet a regisztrátumokon gyakran alig lehet elkülöníteni az alaphangmagasságnak megfelelő frekvenciasávtól). Az első életév utolsó hónapjaiban jelentkeztek a több felhangból álló akusztikai szerkezetű magánhangzók. A gőgicsélt *o*-kra — az *u*-kkal szemben — jellemző, hogy már a háromhónapos kortól ejtettek szerkezetében is több felhangot látunk.

Hallás útján nehéz elkülöníteni az ún. svát a középső nyelvállású, ajakkerékítéses, elől képzett *ö*-től. (Az erre vonatkozó vizsgálatok megállapították, hogy mind artikulációsán, mind akusztikusan és percepciósan is a svák az *ö*-höz állnak legközelebb (vö. KASSAI LONA, Sva-jelenségek a francia és a magyar beszédben: MFonF. 5. sz. 1980. 140). A csecsemő *ö* jellegű hangjai korai előfordulásukban — a hangszínképeket tekintve — hasonlóak az *o*-hoz; a formánshatárértékekben azonban 100–200 Hz a különbség. A 6–12 hónapos korban ejtettek már jobban elkülönülnek mind az első, mind a második formánshatárérték tekintetében. Az *ö* hangra mért formánssok az első életfélévben: $F_1 = 400–1100$ Hz, $F_2 = 2200–3000$ Hz, $F_3 = 3500–4800$ Hz; a második életfélévben: $F_1 = 400–560$ Hz, $F_2 = 2000–2500$ Hz. A semleges svá frekvenciaértékei: $F_1 = 500–900$ Hz, $F_2 = 1650–1800$ Hz és $F_3 = 2500–4000$ Hz. Jellemző, hogy a harmadik összetevő nem minden egyes hangnál jelentkezik.

Az *ü* hangok formánshatárértékei az első hat hónapban: $F_1 = 500–700$ Hz, $F_2 = 1100–2600$ Hz, $F_3 = 3600–5600$ Hz; a másodikban: $F_1 = 300, 350, 370$ Hz, $F_2 = 1650, 1850, 2050$ Hz (a vesszővel elválasztott értékek a néhány előfordulás kimért adatai).

Az *e*-féle hangok megnevezése tulajdonképpen négy, nyelvállásukban különböző magánhangzót takar; akusztikai szerkezetük is ennek megfelelően változó. Az első hat hónapban ejtetteknel nem láttam határozott formánshatárértékű felhangstruktúrát, az összetevők általában csak 3000 Hz-ig jelentkeztek. A második életfélévben regisztráltak szerkezete már egyértelműen jelzi a magyar magánhangzó (valamelyik *e*) spektrumát. A még ritkán előforduló hangok esetében határértékeket nem tudtam felállítani, jelzésül néhány kimért értéket közlök. Az *i* hangra: $F_1 = 280, 420$ Hz, $F_2 = 2540, 2330$ Hz, $F_3 = 4200, 4900$ Hz; az *é*-re: $F_1 = 490, 440, 560, 770$ Hz, $F_2 = 2400, 2500, 2760, 2900$ Hz, $F_3 = 4200, 5250$ Hz.

A mássalhangzók szerkezete a gőgicsélés folyamán egyre határozottabb lesz. A felpattanó zárhangok spektrumára jellemző, hogy első előfordulásaikban olyan gyenge a zárhangfelpattanás, hogy a hangszínképen nem jelentkezik, csupán a zárszakasz látható (zöngéseknél a zöngesávval). A felpattanási zöreje a zöngés explozíváknál 10 hónapos kor körül látható egyértelműen, a zöngétleneknél kb. egy hónap késéssel jelentkezik. A nazális hangokra eleinte egyetlen összetevő jellemző (ez a hangszínképen gyakran egybe is esik a gyermek alaphangjával), később a felhangszerkezet lesz uralkodó. Az *m* és az *n* spektruma a gőgicsélt *u* hangokéra emlékeztet. A palatális felpattanó zárhangok közül az egyéves kor betöltése táján még csak a *gy* van meg: akusztikai szerkezete sok zörejelemet tartalmaz, s jellemzően nagy a záralkotási szakasza. A réshangok között magánhangzóra emlékeztető felhangszerkezete van a *j*-nek és a *l*-nek. A spektrum alapján nehezen különíthetők el a két ajakkal, illetve labiodentálisan képzett *v* hangok: a különbségük az első összetevő frekvenciájában jelentkezik. A *h* akusztikai szerkezete erősen bizonytalan, sok zörejelemmel. A tizenkettedik hónapban

jelentkező sziszegő, susogó mássalhangzófélek akusztikai szerkezete a zörejgócokat különböző frekvenciákon tartalmazza. Ezen zörejösszetevők időtartama és frekvencia-megoszlása gyakran az ugyanazon hangzásélményt keltő hang szerkezetében is eltérő. Leggyakrabban 3000–6000 Hz táján fordulnak elő, egy vagy két nagyobb intenzitású „frekvenciacsomóként”.

5. „A gőgicselésből a szorosabb értelemben vett beszédre való átmenet kezdetén a hangok kiválasztását nem magyarázhatjuk mással, mint magának az átmenetnek a tényével, vagyis azzal a fonológiai értékkel, amelyet a hang időközben magának megszerez” (R. JAKOBSON, *A gyermeknyelv hangtörvényei és a fonológia: Hang — Jel — Vers. Bp., 1972. 76*). E fonológiai érték megszerzését, az elsajátítás fokozatait és mechanizmusát tekintve többféle elmélet is ismeretes, például a behaviorista, a strukturális, a „természetes” fonológiai teória és a prozódiai elmélet (I. CH. FERGUSON—O. GAERTICA, *Theories of phonological development: Foundations of language development. New York—San Francisco—London, 1975. 153—76*). Közülük talán a legelfogadottabb, de mindenképpen a leggyakrabban idézett JAKOBSON strukturalista elmélete.

A) Az átmenet a gőgicselés és a beszédhangok megjelenése között tény, funkciója és sajátosságai azonban vitatottak. Az egyik felfogás szerint nincsen kapcsolat a vokalizáció és az első értelmes szavak építőelemei között, legfeljebb annyi, hogy a gőgicselés folyamán kialakult mozgások felhasználódnak a beszédhangok artikulációjakor (vö.: R. JAKOBSON, *Child language, aphasia and phonological universals. The Hague—Paris, 1968.*; D. McNEILL, *The acquisition of language. New York—Evanston—London, 1970.*; A. N. GVOZDEV, *Usvoenie rebenkom zvukovoj storony russkogo jazyka. Moskva, 1948.*; stb.). A másik nézet szerint szorosabb a kapcsolat: a gőgicselésnek csak egyik (lehet: elsődleges) funkciója az artikulációs mozgások begyakorlása, de ezen felül nagymértékben feltétele a beszédhangok kialakulásának (vö.: P. MENYUK, *The acquisition and development of language. Massachusetts, 1971.*; S. NAKAZIMA, *Phonemicization and symbolization in language development: Foundations of language development. New York—San Francisco—London, 1975. 181—7*; J. G. DE VILLIERS—P. A. DE VILLIERS, *Language acquisition. Cambridge—Massachusetts—London, 1979.*; stb.). Az ellenvetés lényege, hogy a gőgicselésnek nincsenek határozott és állandó, gyakran ismétlődő formái, sajátos standardjai, amilyeneket a felnőtt nyelvi szavak tartalmaznak; mások szerint éppen a gőgicselt és a beszédhangok lényegi különbsége (JESPERSEN megfogalmazásában: „szabad játék a hangokkal, illetve tervezett beszéd”) okozza, hogy nem látnak folyamatos átmenetet egyikből a másikba.

Saját anyagom vizsgálatában úgy láttam, hogy a gőgicselés és a beszédhangok között nagyon szoros a k a p c s o l a t: az előbbi több tekintetben is hat az utóbbi kialakulására és fejlődésére. Mások is említik, hogy például az *r* hang annál a gyermeknél alakult ki beszédhangként legkorábban, akinek a vokalizációjában hozzá hasonló pergetett hang gyakran előfordult (V. I. BELTJUKOV—A. D. SALAHOVA, *Ob usvoenii rebenkom zvukovoj (fonemnoj) sistemy jazyka: VoprPsih. 5. 1975. 71—80*). T. A. beszédhangjai között gyakoriak voltak a veláris felpattanó zárhangok: *k, g*; gőgicselésében végig gyakran, tisztán hallatta őket. A csecsemők „késői” gőgicselésében ezek a mássalhangzók általában ritkák, s a beszédben később sok problémát okoznak (vö.: VÉRTES O. ANDRÁS, *A gyermeknyelv. Bp., 1955. 14*; K. OHNESORG, *Druhá fonetická studie*

o dětské řeči. Brno, 1959. 142; J. G. DE VILLIERS—P. A. DE VILLIERS i. m. 37; stb.). Bizonyítéknak tekintem azt is, hogy a gőgicsélést egy bizonyos idő után abbahagyó süket csecsemők igen nehezen tanulnak meg beszélni (aminek természetesen percepció vonatkozásai is vannak).

A gazdagon és sokat vokalizáló csecsemő általában korábban kezd el beszélni, s az egyes hangok elsajátítása viszonylag rövidebb idő alatt történik. (Elemzésemben nem térek ki a percepció fejlődésének és az átmeneti időszaknak a viszonyára.)

A gyermek első jelentéssel bíró szavait *szóhangsor*-nak nevezem. Ez egyszerűsítés ugyan, mivel funkcionálisan e hangsorok mondatértékűek, az újabb gyermeknyelvi terminussal: holofrázisok. Megfigyeléseim szerint szóhangsor kétféleképpen jön létre: a) a gyermek utánoz egy, a környezetétől hallott szót; b) egy-egy gőgicsélt (esetleg értelmes szóalakra hasonlító) hangsornak a környezet jelentést tulajdonít, s ezt a „jelentés hangsort” sajátítja újra el a gyermek. A gyermek mindig tanulóssal jut értelmes hangsorok birtokába; ezért van az, hogy az egyes gyermekek első szavai kisebb-nagyobb mértékben különböznek, de jellegükben azonosak: családtagok megnevezései, feltűnőbb tárgyak, közvetlen környezet stb. nevei (vö. NÉMETH LÁSZLÓ, *Kata beszélni kezd: A kísérletező ember*. Bp., 1973. 262). A jelentés kategóriájának kialakulása a gyermeknyelvben sokkal bonyolultabb a leírtaknál; a beszédhangok kialakulásának vizsgálatahoz azonban ez a rövid kitérő nélkülözhetetlen.

Meggyőződésem, hogy sem a gőgicsélés folyamata, sem az első értelmes szavak megjelenése nem autonóm abban az értelemben, hogy függetlenek lennének egymástól. Kivétel nélkül minden kisdud folyamatosan gőgicsél az első beszédhangok elsajátításának időszakában (s még később is); s a gőgicsélt hangsorok közé egészen természetesen ékelődnek jelentéssel bíró szókezdemények éppen az átmeneti időszakban. Erről a tapasztalatáról VIKTOR GABRIELLA már a század elején beszámol (*A gyermek nyelve*. Nagyvárad, 1917.). Anyagomban mindezt számos példa támasztja alá. T. P. járókájában ült és játékaival manipulált, miközben folyamatosan gőgicsélt (1;1,12 idős korában). Váratlanul kezdte mondogatni, ami „szókészletében” (amely ekkor összesen három szóhangorból állt) az „autó megy” jelentéssel bírt. T. A. anyagában számos olyan feljegyzés van, hogy értelmes szavai között jelentéssel nem rendelkező hangsorokat ejtett, leggyakrabban bizonyos érzelmek kifejezésére a felnőtteket utánozva (1;6, 1;8 idős korában). Úgy gondolom, ha a gyermek verbális fejlődésében a két folyamat élesen elkülönülne, illetve csak a motoros beidegzés jelentené köztük a kapcsolatot, akkor semmiképpen sem vállalhatnák át „egymás szerepét” a gyermeki megnyilatkozásokban. Sőt, a két folyamat időbeli viszonya is másként alakulna. Többször említettem, hogy az artikulációs mozgások nagyjából egy évig tartó elsajátítása felhasználódik a beszédhangok kialakulásában. Ha pedig ez így van, akkor a beszédhangok elsajátításának folyamata két „szinten” történik. Az egyik szinten — a gőgicsélt hangok szerves folyamánnyaként — a hasonló képzésű hangok azonos funkciót kapnak, kialakul a különböző ejtésvariációknak egy olyan „osztálya”, amelyen belül a fejlődés során mindinkább egy adott anyanyelvi fonémaosztály kristályosodik ki. A másik szinten erre egy kognitív bázis épül ki, ami végül is lehetővé teszi a fonémák kialakulását. Az átmenetnek egyik alapkérdése az artikulált hangok jelentéshordozóvá válása. Egyrészt a fonáció — artikulációs mechanizmus begyakorlottsága, vagyis a motoros képesség megfelelő szintje; másrészt a

gyermek hallási mechanizmusának fejlettsége, a mások hangjainak beazonosítása, „megértése”. T. A. esetében e feltételek az egyéves kor betöltése körül érték meg.

A hallási mechanizmus és a beszédpercepció fejlődésével kapcsolatos kísérletek közül érdekes eredményt hoztak azok a kutatások, amelyek a *b* és a *p* hangok megkülönböztetésére, észlelésére irányultak. Részben 1–2 hónapos csecsemőkkel, egy másik kísérletben nyulakkal végezték a megfigyeléseket. Verbális ingerként mindkét esetben a *bá/pá* hangkapcsolatokat használták (vö. VILLIERS—VILLIERS i. m. 25). Eredményül azt kapták, hogy e két mássalhangzót mind a csecsemők, mind a nyulak tökéletesen felismerik, illetőleg megkülönböztetik. Ennek akusztikai feltétele a vizsgált zárhangok zöngéjének időtartama. A különböző nyelvekben ugyanis más-más időtartammal rendelkező „zöngékezet” eredményezi a *b* vagy *p* hallását. E két hangnak mint fonémának a megkülönböztetése — angol anyanyelvű gyermekekkel végzett kísérletek szerint — azonban csak a kétéves kor táján jön létre. (Magyar gyermekeknél — tekintve, hogy a megfelelő magyar mássalhangzók képzése és akusztikai szerkezete más — jóval később.) Mindebből levonható az a következtetés, hogy a hallószerv képes az egészen finom megkülönböztetésekre, mint amilyen például a *b*-é és a *p*-é. A beszédhangok kialakulásának időszakában azonban a fonemikus szint oly módon épül ki a gyermeknél, hogy a hallószervi működést a (kialakuló) nyelvi működés „ellentétesen” befolyásolja. Kérdés, hogy vajon előbb alakul-e ki a gyermek diszkriminációs képessége a fonémákra azokban a nyelvekben, ahol a zöngékezet időtartama a zöngés/zöngétlen disztinktív jegyre egybeesik azzal az értékkel, amit a hallószerv legkönnyebben „felismer”.

B) Fontosnak tartom az átmenetet közvetlenül megelőző nyelvi eseményeket. A két mássalhangzót tartalmazó gógicsélt hangsorok ejtésében bekövetkező minőségi változásokat, valamint a beszédhangok imitálásában és percepciójában tapasztalható fejlődést. (VCV típusú hangkapcsolatokat a gyermek már a harmadik—negyedik hónapban ejt, ezekre jellemző, hogy a két azonos vagy hasonló magánhangzó-minőség között hiátustöltő mássalhangzóféle jelentkezik.) A CVC típusúak a második életfélévben válnak gyakorivá, a felépítésükben részt vevő hangok jelentkezésére ugyanazok a tendenciák a jellemzők, mint a gógicsélt hangok megjelenési sorrendjére. A két mássalhangzó eleinte azonos, gyakran két ajakkal képzett felpattanó zárhang vagy nazális. A magánhangzó többnyire a szájüreg hátulsó részében képzett hang. Az első év betöltéséhez közelítve T. A. a CVC típusú hangkapcsolatoknak négy fajtáját ejtette: a) zárhang + V + zárhang, pl. *bam, gud, nem*; b) zárhang + V + részhang, pl. *gáj, káj*; c) részhang + V + zárhang, pl. *vuk*; d) részhang + V + részhang, pl. *váj, húj* stb. Ennek a komplex artikulációs mechanizmusnak a szintjén kezdődik a „gógicselés újjászervezése a nyelv szintjén”. A felnőttek beszédhangjainak imitálása ekkor már koordinált, és konkrét célja van. A gyermek saját beszédprodukcójában pontosan ugyanazt a „globális egészet” igyekszik megvalósítani, amit dekódol, csak hogy erre motoros korlátainál fogva még képtelen. Ezért ejti az adott szóalaknak csak néhány hangját (leggyakrabban elejét, illetve végét vagy közepét), s lesz a *banán ba*, a *nyuszi nu*, a *zsiráf zsi* vagy a *lapát pát*, a *fűző ző*, a *homok omo* stb.

Mindezek alapján az átmenetet a következők jellemzik elsősorban: a) szenzomotoros fejlettség — az elemi mozgásminták rutinszerű alkalmazásának képessége; artikulációs, akusztikus és percepciós ismeretek; b) a beszédhangok elsajátításában jelentkező fokozatosság, a nyelv fonológiai rendszerének

bizonyos szintű ismerete; c) a kognitív rendszer kialakulásának kezdete, nyelvi funkció, nyelvi célok.

6. A gyermek fonológiai rendszerének kialakulását két aspektusból vizsgálhatjuk. Az egyik az anyanyelvi fonémák megjelenése, a másik azoknak a törvényeknek és tendenciáknak a kialakulása, amelyek érvényesülésével a fonémák (beszédhangok) hangsorokká szerveződnek. A szakirodalom tanúsága szerint sokkal többet tudunk ez utóbbiról, mint az előbbiről, ahol jó vagy jobb, de hipotézisekre vagyunk utalva. Nincsenek kétséget kizáró bizonyítékaink arra vonatkozólag, mikortól érti meg a gyermek anyanyelve fonemikus sajátosságait. Ismert, hogy a gógicselés „fonetikai gazdagságát fonológiai természetű erők kezdik korlátozni” éppen az átmeneti időszakban. Ugyanakkor viszonylag rövid idő elteltével a fonémarendszer realizálását fonetikai sajátosságok kezdik korlátozni; sőt megfigyeléseim szerint e két tendencia hosszabb időn át egyidejűleg is működik. A gógicselés utolsó harmadában tisztán ejtett *c* és *ny* hangok beszédhangként meglehetősen későiek — megerősítve a jakobsoni hierarchiát. A nazális *n* a korai beszédhangok közé tartozik, kialakulását követően egy, másfél évvel T. A. mégis veláris magánhangzó szomszédságában *j*-vel helyettesítette: pl. *nadrág* helyett következetesen *jaddág*-ot mondott stb. Más hangtani környezetben a *n* ejtés megőrződött, sőt nemegyszer a *ny* helyettesítésére is szolgált.

JAKOBSON fogalmazta meg, s nyelvtipológiai egyezésekkel bizonyította a fonológiai oppozíciók elsajátításának menetét; meghatározta az univerzális fonológiai törvényeket (i. m.). Nem tudjuk azonban, hogy e fonológiai oppozíciók elsajátításakor mi érvényesül: a) az elsajátított azonosság vagy b) az elsajátított különbözőség. Az első esetben a gyermek nem veszi figyelembe azokat a különbségeket, amelyek a kommunikáció szempontjából nem fontosak; a másodikban pedig megtanulja élesebben megkülönböztetni azt, ami fontos a beszédmegértés szempontjából (H. HÖRMANN i. m. 63). A jakobsoni elv szerint a fonológiai rétegződés a maximális kontraszt elvét követi, és az oppozíciók elsajátításának sorrendjében az egyszerűtől és homogéntől az összetett és differenciált felé halad. A maximális összehúzódás (zárhangok) és a maximális kitágulás (*á*) adják a kézenfekvő különbséget mássalhangzó és magánhangzó között. Vagyis a gyermek elsőként a magán- és a mássalhangzók egyszerű és globális elkülönítését végzi el. A minimális mássalhangzó-rendszert a *p/t* (I. oppozíció) és a *m/n* (II. oppozíció) adják, míg a magánhangzókét az *á—u—i* háromszöge. A további hangok elsajátítási sorrendje pontosan megfelel a „megfordíthatatlan szolidaritás” általános törvényeinek. Eszerint például van nyelv, amelyben nincsenek réshangok, csak zárhangok; de olyan, amelyben zárhang ne volna, ha réshang van — nincsen. Az egyik osztály megléte feltételezi a másik meglétét.

A gyermeknyelv, sajátos megvalósulásában azonban, e l l e n t m o n d az elméletnek. A beszédhangok megjelenési sorrendjében nagyobb az individuális különbség az egyes gyermekek között, mint ahogy azt JAKOBSON feltételezte. Mások anyaga és saját anyagom alapján is úgy tűnik, hogy a gyermeknyelv kisebb vagy nagyobb hatósugárral következetesen érvényesülő törvényei nem mindig adekvátak a felnőtt nyelvi rendszerek törvényeivel. Nem arról van szó, hogy a fellelhető tendenciák több kivétellel valósulnak meg a rendszerben, hanem hogy ezek a tendenciák más jellegűek, és másként viselkednek a gyermek kialakuló rendszerében. A jakobsoni tétellel szemben példaként álljon itt néhány adat. MCNEILL említ (i. m. 134) egy angol gyermeket, akinél az első „más-

salhangzó-kontraszt” a két ajakkal képzett zárhangok és a „folyamatos” *f* és *sz* hangok között alakult ki. CSAPODI ISTVÁN leányának (öt testvér után a hatodik gyermek) első szava a ‘szép, ezért kérem’ jelentésű *csecse* volt: a szóformában megjelent két, szokásosan a későiekhez tartozó beszédhang, az *é* és a *cs* (Nyr. XXIV, 465). Saját anyagomban is adódott „ellenpélda”. T. P.-nél az *á*-t követő második magánhangzó az — általában legkésőbbiek egyike — *ü* volt, akkor, amikor még a „minimális mássalhangzó-rendszere” sem alakult ki (beszédhangként csak a *p*, *d*, *t* mássalhangzói voltak meg).

A gőgicsélésben és a beszédben az artikuláció a mozgások koordinációjának különböző szintjein fejlődik. Ez azt jelenti, hogy míg a gőgicsélésben az újabb mozgások elsajátítása és begyakorlása mintegy egyszintű aktusnak tekinthető, addig a beszédben a gyermek nem képes minden új kombinációban előhívni és alkalmazni az ismert mozgás-sztereotípiákat. Ebben az átmeneti szakaszban az éppen „vezető” szint kontrollja és korrekciója alatt történik meg a mozgások döntő többsége. A gőgicsélt hangokkal szemben a beszédhangok fonemikus síkon fejlődnek, s ez mélyen érinti a fonetikai (hang)síkot. Ehhez még egy harmadik „sík” is társul: a felnőtt nyelvi rendszer fonológiai síkja (az anyanyelv fonémarendszere és fonológiai törvényei), amely meghatározza a gyermek alakulófélben levő rendszerét. (Egy bizonyos életkorban a gyermek már tudatában van a saját *s* az attól némileg különböző felnőtt rendszernek.) Az tehát, hogy a gyermek nem tudja minden esetben a hallott fonémát a megfelelő beszédhangban realizálni, a percepció és a produkció diszkrepanciája, az ún. *fis*-jelenség (vö. CH. FERGUSON és O. GARNICA i. m. 158).

Saját anyagom elemzésében a beszédhangok elsajátításának sorrendjét a gőgicsélt hangoknál tapasztaltakhoz viszonyítottam. Részben hasonló, részben eltérő tendenciákat láttam. Hasonlóak: az alsóbb nyelvállású magánhangzók megelőzik a magasabb nyelvállással képzetteket; a labiális hangok korábbiak, mint az illabiálisok; a zárhangok megelőzik a spiránsok és affrikáták megjelenését; gyakrabban a zöngés hang szilárdult meg előbb zöngétlen párjával szemben; a palatális hangok a bilabiálisok és a velárisok után jelentkeztek. Eltérőek: a) A gőgicsélésben korábbi palatális labiális magánhangzók (*ö*, *ő*, *ü*, *ű*) a beszédhangok sorrendjében az utolsók között voltak. b) A palatális hangokat nem előzte meg palatalizált változatuk; a kétféle ejtés felváltva jelentkezett T. A.-nál. c) A mássalhangzók közül a szájüreg hátsó részében képzettek később jelentkeztek; elsőként bilabiálisok, illetve dentálisok szilárdultak meg. A vizsgált gyermek beszédhang-elsajátítási sorrendje (magán- és mássalhangzók): *e*-félék, *m*, *n*, *á*, *b*, *a*, *g*, *o*, *t*, *u*, *h*, *v* (bilabiális és labiodentális változatban), *k*, *d*, *ö*, *ny* (palatalizált ejtésben is), *p*, *j*, *i*, *l*, *ü*, *sz*, *s*, *c*, *z*, *cs* (a sziszegők és a susogók általában „selypes” megvalósulásban), *é*, *gy* (és palatalizált variációja), *s*, *ng*, *sz*, *f*, *zs* (utóbbi selypesen), *c*, *zs*, *z*, *dz*, *ty*, *dzs* és *r*. (Életkori vonatkozásairól csupán annyit, hogy a gyermek harmadik születésnapján már pergetett *r* hangot ejtett tökéletesen, amiről a hangszíneképek tanúszkodnak.)

Hasonló tendenciákról számol be VÉRTES O. ANDRÁS (i. m. 14), amikor első beszédhangként a magánhangzók közül az *á*-féle hangot, következőnek az *e* valamelyik változatát említi. Az első mássalhangzók a *b*, *p*, majd az *m*. Kései-nek tartja az *ö*, *ü*, illetve a *k*, *g*, néha az *f*, *v* mássalhangzókat, valamint a sziszegőket, a susogókat és az *r*-t. Más gyermeknyelvi adatok alapján is úgy látszik, hogy a magyar beszédhangok megjelenési sorrendjére jellemzőek az ismertetett tendenciák (l. pl.: BALASSA JÓZSEF: NyK. XXIII, 60—73, 129—44; KENYERES ELEMÉR, A gyermek első szavai és a szófajok föllépése. Bp., 1926.; JABLONKAY

i. m. 1935; stb.). Tévesnek tűnik viszont az a megállapítás, hogy a *ty*, *gy* ejtése nem problémás magyar gyermek számára (MOLNÁR JÓZSEF: *Phonetica* III, 73–5).

Vitatott, hogy a magánhangzók vagy a mássalhangzók stabilizálódnak előbb a gyermeki ejtésben. Nehézséget jelent, hogy itt voltaképpen két kérdésről van szó, amelyek szétválasztása feltétlenül szükséges. Az egyik a magánhangzók és a mássalhangzók mint hangminőségek artikulációjának, a másik pedig mint fonémáknak a vizsgálata. A magánhangzók megközelítően helyes artikulációja előbb alakul ki, ugyanakkor eléggé széles sávban mozog (főleg az alsóbb nyelvállásúaké). A mássalhangzók képzését a gyermek valamivel nehezebben sajátítja el, de a meglévők már rendelkeznek az adott hang leglényesebb disztinktív jegyeivel, s fonémaként funkcionálnak. (Az *sz*, *s* hangok jellemző turbulencia-zöreje akkor is megvan, ha — a magyar hangképzés szabályai szerint — selypesnek ítéljük.) A mássalhangzók — véleményem szerint — előbb válnak fonémává, mint a magánhangzók. A 'vegyél föl' jelentésű *hoppá* hangsort T. P. például a legkülönbélebb magánhangzókka realizálta: *oppá*, *áppá*, *appá*, *áppó*, *óppá*, *appa* stb., az intervokális helyzetű hosszú *p* hang azonban mindvégig ugyanaz maradt, mintegy a 'vegyél föl' jelentés állandó akusztikai státusa.

A beszédhangok kialakulásának sorrendjéről, néhány más nyelv gyermeki nyelvi adatát vizsgálva, a következőket állapíthatjuk meg. Mind az angol, mind az orosz, mind a cseh gyermekek beszédhangjainak kialakulására jellemző, hogy a mindhárom nyelvben meglévő hangok közül késeiek: a *v*, a *z*, az *sz*, a *zs*, az *s*, a *cs* és az *r*. A cseh gyermekeknél legkésőbbben a *ř* jelentkezik (K. OHNESORG i. m. 141), az angoloknál az interdentális képzésű *sz*, *z* (P. MENYUK i. m. 81), az orosz gyermekeknél a mediális képzésű (jerüvel jelölt) magánhangzó és a (magyartól eltérő képzésű) *s*, a *csca*, a *lágycs*, a kemény és a *lágycs* *r* (A. N. GVOZDEV i. m. 22).

Mind ez ideig vitatott a gyermeknyelvi fonémák és a fonémarendszer kérdése. GVOZDEV például úgy ítéli meg, hogy e korai időszakban nem lehet fonémákról beszélni, mivel a kiejtett hangok alig-alig sorolhatók be egy-egy fonémaosztályba, artikulációjuk oly nagy mértékben „átmeneti” (i. m. 27—8). Továbbá úgy látja, hogy lehetetlen addig fonémákat, sőt fonémarendszert meghatározni, amíg a gyermek egy bizonyos nagyságú szókészlettel nem rendelkezik. Mások is megállapították, hogy a gyermek első szavaiban a fonológiai oppozíció (amennyiben létezik) egysége nem a fonéma, hanem a szótag vagy éppen az egész szó. Az újabb kutatások valamelyik szupraszegmentális tényezőt jelölik meg egységként (VILLIERS—VILLIERS i. m. 40). A végkövetkeztetés tehát az, hogy ebben a korai beszédelsajátítási szakaszban a fejlődés nem fonémakont-rasztokkal, nem fonológiai oppozíciókkal írható le. (Érre csak később nyílik majd lehetőség.)

Az elmondottak alapján a következő hipotézis látszik igen valószínűnek. A beszédhangok megjelenési sorrendje az első néhány magán- és mássalhangzó tekintetében *u n i v e r z á l i s*, *f i z i o l ó g i á s* *j e l l e g ű*. Nagymértékben kapcsolatos a csecsemő- és kiseddkori artikulált hangjelenségekkel. A beszédhangok kialakulásának végefelé *n y e l v s p e c i f i k u s s á* válik a folyamat, amennyiben éppen az adott nyelvre jellemző hangok szilárdulnak meg legkésőbbben. A folyamat közbülső szakaszaiban *e g y é b t é n y e z ő* k működnek, s legnagyobb mértékben jelentkeznék a gyermek individuális sajátosságai. Az egyéb tényezők közül fontosnak tűnik például az anyanyelv beszéd-

hangjainak gyakorisága, a gyakoriság tényében egy vagy több faktor, amely a sorrend alakulására hat.

A beszédhangok kialakulásának empirikus tapasztalatai, T. A. anyagának további elemzése a kiindulás a gyermeknyelvi fonémák, a fonémarendszer, majd pedig a fonológiai szabályok vizsgálatához.

GÓSY MÁRIA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A Csákány családnévről. 1. 1406-ban az Abaúj—Sáros megyék részére tartott köztörvényszéken elítélték Belse-i *Csákány* Jakab nemest tolvajlás miatt: „Jacobum *Chakan* nobilem de Belse furem” (CD. X/4, 572). Az a kérdés, hogy a XIV—XV. század fordulóján élt nemes családnévét és a ma is igen gyakori *Csákány* családnévet hogyan magyarázzuk. Általános felfogás szerint a *Csákány* családnév a ’kőfejtő szerszám’ vagy ’harcis fegyver’ jelentésű köznévből származik, és eredetileg foglalkozásra utaló megkülönböztető elemként állt a keresztnév mellett. KÁLMÁN BÉLA is a XVI. századi nevek jelentéstani vizsgálata kapcsán a *Csákány* családnévet a „kőfejtő” foglalkozással hozza kapcsolatba (A nevek világa³ 382).

Megítélésem szerint a *Csákány* családnév lehetséges magyarázatai közül a köznévi eredet csak az egyik. Ugyanis a magyar családnév kialakulása, állandósulása, vagyis a XIV—XV. század előtt a magyar nyelvterületen a *csákány* köznéven kívül élt a *Csákány* helynév és a *Csákány* személynév is, és ezekből a tulajdonnevekből ugyancsak válhatott családnév.

2. A *csákány* köznév első biztos előfordulása az 1395 körüli évekből származik (TESz.). A köznévre 1402-ből (Oklsz.) található idézet teljesebb szövegkörnyezettel a következő: az Abaúj-megyei Felsőbarca-i nemesek elégtételt adtak, mivel familiarisaik több kassai polgárt, „midőn azok tolvajmódra fegyveres kézzel a Felsewbarcha-iak birtokára lopóztak s a Szt. András-egyházhoz közel egy körtefa körül cum maleys ferreis vulgo *Chakan* dictis et aliis attinentis kincset keresve, noha ott semmi sem volt elrejtve, ásni kezdtek — s közülük azt, aki nem tudott elmenekülni elfogták, megverték és megkínózták” (ZsigmOkl. II/1, 195/1646; vö.: Oklsz.; EtSz.; TESz.). A *csákány* köznévek ma sincs biztos etimológiája, vagy török, vagy szláv eredetű (TESz.). Az EtSz. a *Csákány* tulajdonnevet elválasztva a köznévtől külön szócikkben tárgyalja. A TESz. az Árpád-kori tulajdonneveket nem említi, ami azt jelenti, hogy a korai hely- és személynéveket nem tekinti a köznév előzményének.

A tulajdonnévi adatok közül a legkorábbi a dömösi összeírásban található, egy Csongrád megyei falu nevéként: 1138/1329: „villa *Sakani*” (MNY. XXXIV, 132). A prépostságnak ebben a faluban 17 kenyéradó szolgája volt; 1266-ban: „t. *Chakan*, in C-u Chengrad” (GYÖRFFY I, 892). Árpád-korból adatható *Csákány* helynevek még Vas megyéből, 1248-ból: „terra *Chacan*” (Cs. II, 740; 1. FNESz. *Csákánydoroszló* alatt); 1256-ban a vasvári káptalan előtt megjelent „Moysa filius Forcasii de *Chakan*” (HazOkm. VIII, 71); Somogy megyéből, 1275-ből: „Terra populorum de Kasok *Chakan* vocata” (Cs. II, 596); Abaúj megyéből, 1276-ból: „p. *Chakan*”, ma Čakanova (GYÖRFFY I, 75); Fejér megyéből, 1276-ból: „*Chakan* et Beud” (ÁUO. IX: 149; vö. Szt. II/2—3, 158); Szepes megyéből, 1281-ből: „terra *Chakan*”, „*Chakan*-i Moysa fiai” (Szt. II/2—3, 272),

1297-ből: „*Chakan*” (Cs. I, 266); Gömör megyéből: „*Csákány* kisnemesi falu és névadója valószínűleg azonos a XIII. század közepén a Száraz-völgyi nemesek között szereplő *Csákánnyal* . . . Különben gyakori név, megyénk területén falunévként még háromszor fordul elő. Megvan a szlávban is.” (ILA, Gömör m. I, 103). További helynevek XIV. századi előfordulással: Zala megyéből, 1321-ből: „villa *Chakan*” (Cs. III, 40); Borsod megyéből, 1323-ből: „p. *Chakan*” (GYÖRFFY I, 764); Sopron megyéből, 1332-ből: „Poss. *Chakan*” (Cs. III, 602); Esztergom megyéből, 1341-ből: „in sola villa nostra *Chakan*” (MonStrig. III, 389); Somogy megyéből, 1389-ből: „Poss. *Chakan*” (Cs. II, 596) és 1394-ből: „*Chakan*” (l. FNESz. *Csákány* alatt); Pozsony megyéből, 1390-ből: „*Chakan*” (ZsigmOkl. I, 168/1498).

A XV. században és később felbukkanó *Csákány* helyneveket, valamint a ma élő határrészneveket nem sorolom fel, noha az utóbbiakban maradhattak fenn az elpusztult *Csákány* nevű helységek.

A *Csákány* helynevek pusztja személynévből alakultak magyar névadással (FNESz.; vö. még: EtSz. I. 806; SZABÓ DÉNES; MNyTK: 85. sz. 20).

Csákány személynévre eddigi legkorábbi adat 1225-ből származik: Béla király „Mergen fiát *Chakan*-t továbbá Turdozlaus, Tybe, Jaxa, Molibog, Péter és Hudina-t s ugyanazon nemzetség más leszármazóit felmenti a körösi vár szolgálata alól, és a királyi szervensek közé sorozza” (Szt. I, 176). Az Árpád-korban előforduló személynévek még: 1236/1355-ből: „villanos de Monar [Pozsony m.] videlicet Sena, Gyr, Bon, Chama, Chepan, *Chakan* et alios” (ÁUO. VII, 25); 1235—1269: „ancillam nomine Punchur et *Chakan* filium eius liberum” (HazOkm. VIII, 122); Gömör megyéből, 1251-ből: „Bece fia *Csákán*” (ILA, Gömör m. II, 144); Szepes megyéből, 1255-ből: „pro parte *Chakani* et Welch filii Dedach” (CD. IV/2, 324; vö. Szt. I, 333). Ugyanazon személyek 1262-ből: „Litterae divisionales inter *Chakanum* et Welch ratione terrae anno 1255” (CD. IV/3, 100); 1256-ból, egy Somogy megyei határleírásból: „ad metam communem inter filios *Chakani* et Kokot sub arboribus tulfa cruce signatis deinde per siluam, que communis est filij *Chakani* et dicto Kokot” (ÁUO. VII, 428); 1285-ből, Túróc megyéből: „Iuxta terram filiorum *Chakan*” (Szt. II/2—3, 363) és „Petrus *Chakan*”, illetve „Petrus filius *Chakan*” királyi ember (ÁUO. XII, 442); 1295-ből a Hont megyei Keszi-ben birtokos „Adam filius *Chakan*” (MonStrig. II, 379; BAKÁCS, Hont m. 318); 1297-ből, Gömör megyéből: „*Chakan*pathoka” (ÁUO. X, 281; ILA, Gömör m. II, 144). *Csákány* személynévek adatolhatók még a XIV. századból, 1321-ből, Zala megyéből: „Insula . . . *Chakan* Zygethe” (Cs. III, 40; KARÁCSONYI, MNemz. I, 246 szerint az elnevezés már 1299 előtt is megvolt); 1323-ből: „Andreas filius *Chakan*” (GYÁRFÁS III, 463); 1328-ból, Abaúj megyéből: „*Chakan*-pataka” (GYÖRFFY I, 68); 1330-ból: „arboem piri *Chakankurtue* dieti” (OklSz.); 1346-ból: „possessionem Iwan filii *Chakan* sub banatu tocius Sclavoniae existentem” (AnjOkm. IV, 555); 1349-ből a Zredna folyó mellett fekvő birtok meghatárolása: „possessionem quondam Belch et *Chakan* habebant et possidebant” (AnjOkm. V, 346; a személyek valószínűleg azonosak az 1255 és 1266. évi oklevelekben szereplő személyekkel); 1391-ből, Valkó megyéből: „*Chakan*falua” (Cs. II, 300).

MELICH JÁNOS szerint a *Csákány* személynévek két lehetséges magyarázata van: a) a *Csák* személynévek magyar kicsinyítő képzővel alakult származéka; b) szláv eredetű, vö. öcseh *Čakan*, később *Čekan* 'férfi személynév a XII—XIII. sz.-ban' (SzlJöv. I/2, 110; EtSz. I, 807). KISS LAJOS a Somogy megyei *Csákány* helységnév magyarázatában a helynév alapjául szolgáló személynévet valószínűleg török eredetűnek s etimológiailag azonosnak tartja a magyar *csákány* főnév előzményével. Lehetségesnek vél azonban egy szláv személynévi előzményt is, a régi cseh *Čakan*, *Čekan* 'az, akit vártak' jelentésű személynévet, amelyből a magyar *Csákány* személynéven keresztül a *Csákány* helynév alakulhatott (FNESz. 154).

3. Mondanivalónk szempontjából közömbös mind a *csákány* köznévi, mind a *Csákány* személynév etimológiája. Jelenleg a *Csákány* megkülönböztető elem, illetőleg családnév kialakulása, azaz a névadás indítéka vizsgálódásunk tárgya.

Az 1393 évi „Lucas dictus Chakan” megkülönböztető nevet az OklSz. a *Chakan* helynevekkel együtt a *csákány* köznévi alatt említi. Az EtSz. a nevet egyaránt idézi a *csákány* köznévi és a *Csákány* tulajdonnévi szócikkében. A megkülönböztető nevet a TESz. is felvette kérdőjellel mint legkorábbi, „'egy fajta kőfejtő stb. szerszám'” jelentésű köznévi adatot.

Az EtSz. és a TESz. által idézett OklSz.-i adat pontosabban található meg a XIV. századi megkülönböztető neveket tartalmazó munkában: „1393: Lucas dictus *Chakan* de Kereztus, hr. (Tem. IV/1, 230)” (NytudÉrt. 68. sz. 71). Keresztesi *Csákány* Lukács a Krassó megyei *Csákány* család egyik tagja (vö.: Cs. II, 109; PESTY, Krassó m. II, 269; MILLEKER BÓDOG, Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1951. 101—4). A család tagjai a XIV.—XV. század folyamán különféle birtokperekben, határjárásokban, beiktatásokban mint szolgabírák, királyi és megyei megbizottak, ügyvédek stb. tűntek fel. Az alábbiakban időrendben idézem a Keresztesi *Csákány* családra jelenleg rendelkezésemre álló adatokat: 1371: „Dominicus filius Stephani de Kereztus”; 1375: „de Karasso . . . Judices Nobilium . . . unum ex nobis Dominicum dictum *Chakan*” (PESTY, Krassó m. III, 104, 128); 1393: „Lucas dictus *Chakan* de Kereztus” homo regius (Tem. IV/1, 230); 1396: „Micaelem dictus [!] *Chakan*” (PESTY, Krassó m. III, 232); 1418: „Michael *Chakan* de Kerezthes” homo regius; 1426: „Michael *Chakan*” homo regius, a csanádi káptalan átíratában „*Chakan* de Kerestus” (Tem. IV/1, 553, 597—8); 1427: „Blasium *Chakan*”; 1430: „Stephanum, Thomam, Michaelum *Chakan*”; 1433: „viros nobiles Thomam de Kengolto, Ladislaum filium Luce de Jenew, Nicolaum *Chakan*”; 1435: „Ladislaum filium Luca . . . Nicolaum *Chakan*”; 1437: „Nobilium Nicolai *Chakan* et Ladislai de Vendraz [!]”; „Michaelum, Blasium et Nicolaum *Chakan*” (PESTY, Krassó m. III, 313, 336, 346, 350, 355, 356).

Hasonló alakulású név 1411-ből: „Johannes dictus *Chakan* familiaris et officialis magistri Ladislai filii Michaelis de Chorna” (Svm. I, 644). A fentiekén kívül a XV. században *Csákány* nevű családok éltek még Ugocsa, Bodrog, Vas, Zala és Kolozs megyékben (vö. Cs. I., II., III., V.). A *Csákány* helynevekből -i képzővel alakult *Csákányi* családneveket természetesen nem vettem a felsoroltak közé.

4. A fentiek előrebocsátása után meg kellene adnunk a XIV—XV. században előforduló *Csákány* megkülönböztető nevek magyarázatát, vagyis fel kellene derítenünk a névadás okát, indítékát. Amint már említettem, általános vélemény szerint ezek a megkülönböztető nevek — majd családnevek — a 'kőfejtő szerszám' vagy 'harci fegyver' jelentésű köznévből származnak, és eredetileg a személy foglalkozását vagy a szerszámmal, fegyverrel kapcsolatos tevékenységét jelölték. Ezt a többek által hangoztatott véleményt én szívesen elhizem, ha bármily csekélyke bizonyíték adódik az igazolására. De sem a Krassó megyei Keresztesi *Csákány* családnál, sem az Abatúj megyei Belse-i *Csákány* Jakab nemesnél, de még a Sopron megyei *Csákány*-nak mondott János familiariusnál sincsen a leghalványabb utalás a névadás indítékára. Elképzelhető, hogy e nevek köznévből származnak, de ez csupán feltevés, és bizonyítás nélküli elfogadása hit kérdése.

Ha azonban szemügyre vesszük a korai *Csákány* személynéveket, akkor azt látjuk, hogy a XIII—XIV. században apanévként többször előfordulnak: „filios *Chakani*”, „filiurum *Chakan*”, „Adam filius *Chakan*”, „Andreas filius *Chakan*”, „Iwan filius *Chakan*”. A Túróc megyei „Petrus filius *Chakan*” királyi ember egy oklevélen belül másodjára „Petrus *Chakan*”-nak van említve (l. fent). Ismeretes, hogy a családnevek nagy része apanévből alakult, tehát személynévi eredetű. Az *Ábrahám*, *Ádám*, *Balázs*, *Gábor*, *Kál*-

mán, Lajos, Péter, Sándor, Vida stb. típusú családnevek igen gyakoriak. Az idézett XIII—XIV. századi „filius Chakan” ’Csákány fia’ jelentésű névből válhatott „dictus Chakan” ’Csákány-nak mondott’, vagy egyszerűen, *dictus* nélkül „Chakan” ’Csákány’ megkülönböztető név. Azaz a magyar élő nyelvi *Csákány fia, Csákánynak mondott* és *Csákány* neveket olvashatjuk latin nyelvű írásos formában az oklevelekben. Hasonló alakulású nevek a XIV. századból: „Mauritius *dictus Abraam* filius Abrae rufi de Cheklez”, „Nicolao *dicto Adam* de Emen”, „Petro *Andreas* de Pelis”, „Ladislau *Berthok dictum*”, „Petrus *Sandor*”, Nicolao *Vince dicto*” stb. (vö. NytudÉrt. 68. sz.).

5. A családnevek nagy része a nevet viselő személy származására, előző lakóhelyére, nemeseknél általában a birtokra utaló helynévből alakult. Ez a családnévtípus kétféleképpen jött létre. Zömmel a helynévhez *-i* képző járult (*Budai, Erdélyi, Szentgróti, Debreceni stb.*), de a képző nélküli pusztá helynév is szolgálhatott a családnév alapjául (*Ardó, Dejtár, Bodoló, Gömör, Szekcs stb.*; vö.: KNEZSA, *MagySzlov.* 101—2; BENKŐ, *A régi magyar személynévadás*, Bp. 1949. 19; KÁLMÁN, *A nevek világa*³ 76; FEHÉRTÓI: MNy. LXIX, 197—203, LXXI, 113—7). A mi esetünkben a *Csákányi* családneveken kívül a képzőtlen *Csákány* családnevek is utalhattak származási helyre, lakóhelyre stb., pontosabban a *Csákány* családnevek egy részében kereshetünk helynevet is. Pl. 1472-ben a Bodrog megyei Berjeg-i *Csákány* család egyik tagját „Stephanus *Chakan* de Beryegh” néven említik, majd — több társával együtt — egy peres ügyben szerepel: „Stephano *Chakay* [elírás *Chakan* helyett] de Beryegh . . . Paulo *Chakan* . . . Clemente Zenthlazloy familiaribus”. Néhány évvel később, 1479-ben: „nobiliu virorum . . . Petri de Kalna . . . Stephani *de Chakan*” (ZichyOkm. XI, 119, 121, 245), vagyis a korábbi oklevélben a *de* prepositio nélküli *Chakan* ugyancsak helynevet jelölt. Valószínű, hogy mindkét *Csákány* nevű személy megkülönböztető neve helynévi eredetű volt, hiszen feltenni is nehéz, hogyha egy oklevélben két személyt *Csákány* családnévvel jegyeznek fel, és az egyik névről kiderül, hogy helynévi eredetű (Stephanus *Chakan* — Stephanus *de Chakan*), akkor az ugyanabban az oklevélben előforduló másik *Csákány* családnév (Paulus *Chakan*) köznévi eredetű, azaz a megkülönböztető név adásának indoka a szerszámmal, mester-séggel vagy a harci fegyverrel lett volna kapcsolatban.

A korai helynevek között soroltam fel az 1275. évi Somogy megyei *Csákány-t*: „terra populorum de Kasok *Chakan* vocata”, azaz a Kasok-i népek *Csákány* nevű földje, mely „Kaposvártól ék., Kazsok táján feküdt” (Cs. II, 596). Százharminc évvel később, 1408-ban a nyúlzigeti apácák Kosogh-i jobbágysai között találunk említve egy *Chakan* Egyed-et, akinek nevében minden bizonnyal a közelben levő helynév maradt fenn. (ZsigmOkl. II/2,146/6191).

Beható vizsgálatok nélkül a *Csákány* családnévhez hasonlóan a *Remete* családnév is köznévi eredetűnek tűnik. KÁLMÁN BÉLA a XVI. századi nevek jelentéstanai vizsgálata kapcsán a lelki tulajdonságra, jellemre utaló nevek között sorolja fel a *Remete* családnevet, és a névadás indokának a személy zárkózottságát, magának élő tulajdonságát tartja (i. m. 84). A *Remete* családnévnek a fenti jelentéssel bíró köznévi eredetét nem lehet cáfolni, de bizonyítani sem. Viszont *Remete* személynévre már 1351-ből áll rendelkezésünkre adat: „Laurentium filium *Remete*” (ÓMolv. 194), és az apanévből is kifejlődhetett a családnév. Továbbá *Remete* helységnévként megtalálható Bereg, Bihar, Krassó, Mára-maros, Pozsony, Sopron, Somogy, Szatmár, Szerém, Temes, Túróc, Veszprém és Ung megyében (vö.: CSÁNKI; LIPSZKY), vagyis a *Remete* (megkülönböztető név) családnév magyarázatának lehetősége kitágul. Erre igen szép példával szolgál egy 1439. évi Baranya megyei hatalmaskodás kivizsgálásakor készült névsor. A környéken lakó, hatalmaskodó jobbágysai itt idézett megkülönböztető nevei minden kétséget kizáróan lakóhelyre (származási helyre) utaló helynevek: „Stephanus *Zantho* . . . Paulus *Zakal* . . . Georgius *Zakal*,

Petrus similiter *Zakal* . . . Stephanus *Bagya*, Johannes dictus de *Fewlwar*, . . . Blasius de *Gadan* dictus, Clemens similiter *Gadan* dictus, . . . Jacobus *Seachew* dictus . . . Clemens *Remethe* dictus, Stephanus similiter *Remethe*, Michael *Fewldwari* dictus” (ZichyOkm. VIII, 656; a *Szántó*, *Szakál*, *Bágya*, *Gadány*, *Szekcső*, *Remete* helynevekre I. Cs. II, 469, 484, 523, 534, III, 447, 449, 450).

Az apanévként előforduló *Remete* és a lakóhelyre utaló *Remete* megkülönböztető elem ismeretében az 1344. évi „Nicolauum dictum *Remethe* filium Petri filii Tudbeyg” (AnjOkm. IV, 462) és az 1382. évi „Nicolai dicti *Remethe*” (OkISz.; vö. NytudÉrt. 68. sz. 129—30) megkülönböztető neveknek sem egyértelmű a köznévi magyarázata.

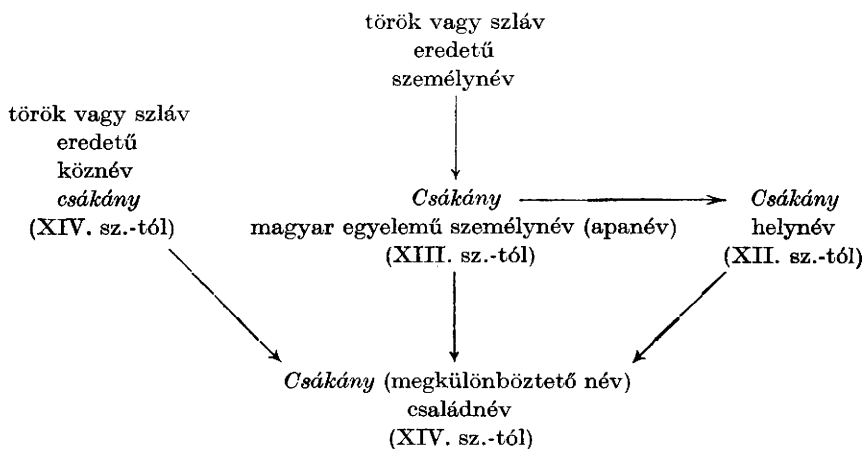
6. A köznévből való magyarázat ellen hangtani és helyesfrási vonatkozású érünk is van. A középkori *csákány* köznévi és a *Csákány* személy- és helynevek egyaránt *n*-re végződtek: *chakan*, *Chakan*, csak a XVI. század második felétől válik láthatóvá írásban a középkor második felében bekövetkezett szóvégi *n* → *ny* változás. Ugyanez a hangváltozás ment végbe a *Csány* személy- és helynevekben: 1355: *Chan* személynév (AnjOkm. VI, 359) és 1257: *Chan* Baranya megyei, 1335—41: *Chan* Zala megyei helységnev (I. FNESz.: *Csány*, *Csányoszló*, *Nagycsány*, *Zalacsány*). Az 1374. évi „Georgium dictum *Chani*” (ZichyOkm. III, 585) és az 1399. évi „Jacobus dicto *Chany*” (ZsigmOkl. I, 637/5767) megkülönböztető nevek lehetnek *-i* képzős helynevek (vö. 1337: „Petrum *Jezeney* dictum”; 1379: „Nicolao ac Philippo filys Petri dicti *Jezenei* de Zeplak”; 1370: „Nicolaus dictus *Sarkuzy*”; 1400: „Stephanum dictum *Zalay*”; 1397: „Blasio dicto *Zegedy*” (ZichyOkm. IV, 91, VI, 1, III, 393, V, 191; ZsigmOkl. I, 543/4917). A 48-as kormánybiztos, szabadsághős nevét váltakozva írják *Csány* ~ *Csányi* alakban. A kortárs Görgey István visszaemlékezésében következetesen *Csány* László kormánybiztost említ (1848 júniusától novemberéig. Okmánytár. 1848. szeptember 23.—1848. október 16. Budapest, 1980. 42, 127, 285). Az Új Magyar Lexikonban bár *Csány* aláírás látható, maga a lexikon *Csányi* Lászlóról ír. A XIV. századi *Chani*-val alakra megegyező mai *Csány* családnév vagy pusztá tehát *-i* helynévképző nélküli helynévből alakult személynév, vagy pedig egy archaikusabb ejtést és írásváltozatot fenntartó alakzat: *Csán+i*. (A *Baththyany* családnév ejtése is régebben ingadozott. Ma már *battyányi* a helyes kiejtése. Nyelvművelő kézikönyv I, 274). Ugyanez a helyzet a *Csákány* családnévvel, csak mivel **csány* köznévkünk nincsen, ezért a *Csány* családnév magyarázata világos, a *csákány* köznévi viszont a *Csákány* családnév magyarázóit a köznévi eredet felé irányítja.

7. Az EtSz. a *Csákány* tulajdonnév szócikkében az 1393. évi „Lucas dictus *Chakan*” nevet hasonló alakulásának tartja az 1429. évi OkISz.-ből idézett „Albertus dictus *Balta*” névvel (I, 807). Az analógia csak részben állja meg a helyét, ugyanis kétségtelen igaz az, hogy a „dictus *Chakan*” és a „dictus *Balta*” megkülönböztető nevek egyaránt értelmezhetők szerszám vagy fegyver jelentésű köznévként, de míg a *Csákány* személy- és helynévre az Árpád-korból és a XIV. századból számos adatot tudunk felsorakoztatni, addig sem *Balta* személynévre, sem *Balta* helynévre a XIV. század végéig jelenleg nem áll rendelkezésünkre adat. Az első személynév 1423-ból származik: „Layos filii *Baltha*” (TESz.), helynév 1493-ból „*Balthaszallasa*” (FNESz.), de ez is tkp. személynévre adat. Az 1366. évi Arad megyei *Baltaháza* (Cs. I, 770) és az 1468. évi Hunyad megyei *Baltha* (Cs. V, 72) a román *baltă* 'mocsár, láp, tó' jelentésű köznévből, illetőleg az ebből alakult *Baltă* személynévből származik (vö. CONSTANTINESCU: DOR. 189). A Veszprém megyei, 1480. évi, eltűnt *Baltafalwa*, *Baltaháza* eredete kérdéses, talán a török eredetű *Balta* személynév (TESz.) rejlik benne, vagy az ugyancsak Veszprém megyei *Boldaháza*, *Boltaháza* helynévként (Cs. III, 223) az írásváltozata. Az utóbbi, valamint a Tolna megyei *Bolta*, a Sáros megyei *Bolthfalwa* és a Zaránd megyei *Balthfalwa* (Cs. I, 291, 726, III, 419)

helynevekben *Bolta* (vö. Ayka nembeli Pál fia *Bolta*: KARÁCSONYI, MNemz. 1, 81) és *Bolt* (vö. 1211: „Gombos filius Vrzac, cum filiis suis Bata, Baga, *Bolt*”: PRT. X, 507) személynévek éltek tovább.

A „dictus *Chakan*” név alakulásának összevetése a „dictus *Balta*” névvel éppen úgy nem állja meg a helyét, mint a „dictus *Sulyok*” megkülönböztető elemmel való esetleges összehasonlítás. Bár a *sulyok* 'egy fajta szerszám' jelentésű köznévből alakult személynévre már a dömösi összeírásból és a Váradi Regestrumból van adatunk (1138/—1329: *Sulucti*: MNy. XLI, 133; 1215/1550: *Suluc*: VR. 200), és ezek lényegesen korábbiak a TESz. adatainál, de középkori *Sulyok* helynevünk nincs. A ma meglévő *Sulyoktag* (l. 1978-as Helységnevtár) egészen új, családnévből alakult földrajzi név. Hasonlóan nincs helynévi előfordulása az igen korai szláv eredetű *szekerce* köznéveknek, és nincs *fejsze* köznévből alakult helynevünk.

8. A fentieket összefoglalva a *Csákány* családnév kialakulásának menetét következőképpen ábrázolhatjuk:

A *Csákány* családnév lehetséges magyar nyelvi előzményeit és ezek másodlagos latin írásbeli változatait kiindulási példánkon, az 1406. évi „*Jacobus Chacan*” megkülönböztető néven mutatom be: A családnév létrejöhetett: 1. K ö z n é v b ő l : **Csákán*-nak mondott Jakab (**Jacobus dictus Chakan*) → *Csákán* Jakab (*Jacobus Chakan*). Nemes ember foglalkozására aligha utalt szerszámnév, ellenben a XIV. század vége felé elterjedt egy *csákány*-nak nevezett harci fegyver, és „kedveltségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a század végére már vezérlő jelvényként is megjelenik tiszti kezében” (KALMÁR JÁNOS, Régi magyar fegyverek. Bp., 1971. 34). A névadás indítéka a fegyverrel kapcsolatos ténykedés vagy a fegyver birtoklása lehetett. — 2. S z e m é l y n é v b ő l : **Csákán* fia Jakab (**Jacobus filius Chakan*) → *Csákán* Jakab (*Jacobus Chakan*). — 3. H e l y n é v b ő l : **Csákán*-ba való Jakab, **Csákán*-ban birtokos Jakab → **Csákán*+i Jakab (**Jacobus de Chakan*) → *Csákány* Jakab (*Jacobus Chakan* → *Jacobus Chakany*).

A többféleképpen magyarázható családnevek jellegzetes képviselője a *Csákány*. A *Tengelic*, *Kányva*, *Karácsony*, *Sár*, *Baran*, *Bodon* stb. középkori megkülönböztető nevek → családnevek eredetének magyarázatában a fentiekhez hasonló módon kívánatos eljárni.

Fül(ik), füt. *Fül(ik)* igéknnek a vogul *pël-* 'meggyullad' szóval való egyeztetése (MSzFgrE.; TESz.) valószínűnek látszik, mégis fel szeretnék vetni egy másik etimológiai lehetőséget.

A vogul, osztják és zürjén nyelvben van egy 'hőség, forróság', illetve 'forró' jelentésű névszó: vog. Jk. *päm* 'Hitze (der Sonne, des Ofens), Dampfbad' (KÁLMÁN BÉLA, Wogulische Texte 281); osztj. *päm* DN. 'kuuma ilma, kuunuus (saunassa, pirtissä)' (K. F. KARJALAINEN—Y. H. TOIVONEN, Ostjakisches Wörterbuch 703b); zürj. Ё. Р. пым; Ја. пом 'горячий' (В. И. Лыткин, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам 116). Megtalálhatók e nyelvekben a fenti névszó melléknévi és igei származékai (l. i. h.-eken, valamint még: LIIMOLA: FUF. XXIX, 175 kk.; STEINITZ, Vokalismus im Wogulischen 117; FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch 789 ab).

Nézzük meg először, hogy lehetséges-e a magyar igepárnak ezekkel az obi-ugor és zürjén szavakkal való egyeztetése.

Fel kell tételeznünk, hogy fenti magyar igéink névszótóbból származnak. Hangjaik előzménye és történeti fejlődése a következő lehet:

A) A szókezdő *m*. *f* hang szabályosan fejlődhetett alapnyelvi *p*-ből (vö. LAKÓ, Proto Finno-ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock 50).

B) Az obi-ugor és zürjén szavak alapján, valamint a finnugrisztika azon kutatási eredményei alapján, hogy az alapnyelvben a névszók szófajában (a névmások kivételével) kétszótagú szavak voltak (vö. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba 53), feltehetjük, hogy *fül*, *füt* igének képző nélküli alapszavának is volt második szótagja, s ebben -- a rokon nyelvekben ma is meglévő -- *m* lehetett a szótagkezdő mássalhangzó. A magyar nyelv történetében a szóbelseji *m* hang fejlődésének egyik lehetséges változata volt az *m* > β spirantizáció (vö. LAKÓ i. m. 77), melyről tudjuk, hogy igen korán lezajlott a magyar nyelvben (l.: BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története 102; BENKŐ, Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből: NyK. LIV, 50).

A fejlődés következő szakaszában a réshang félhangzóvá vált, melyet a nyelvtörténeti adatok tükröznek. A *füt* ige diftongusos változatai (l. TESz.) a spiráns-előzmény bizonyítékai. A mai alakok létrejöttében szerepe lehetett ugyan az analógiának (l. TESz.), de úgy vélem, hogy a hasonló szó párokkal kapcsolatban fölvetett kölcsönös analógiás hatásokkal való magyarázat még további vizsgálatra szorul. Figyelemre méltó a *füt*-ige alakváltozataival kapcsolatban BABOSS R. E. véleménye (MNy. XXXIV, 225).

C) Úgy gondolom, hogy a *fül*, *füt* formákban az *l* és a *t* egyaránt harmadik szótagot kezdő hang, s mint lentebb még visszatérek rá, képzők lehetnek.

D) Az első szótagi magánhangzó magyar nyelvtörténeti fejlődés eredménye, melyet a hang hosszúsága s a nyelvtörténeti adatok diftongusos formái igazolnak. Létrejöttében egy, a vogul, osztják és zürjén szavak alapján feltehető **e* (l.: STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus 28; UÓ., Geschichte des wogulischen Vokalismus 266; UÓ., Geschichte des ostjakischen Vokalismus 89; KANNISTO, Vokalismus im Wogulischen: MSFOu. XLVI, 29; KARJALAINEN, Zur ostjakischen Lautgeschichte: MSFOu. XXIII, 289, 189), valamint a fent említett, **m*-ből keletkezett félhangzó játszott szerepet. A magyarban tehát **em* > **ěβ* > **ěj* > **ij* > **üj* > **ü* fejlődés történt (l.: BÁRCZI, Magyar hangtörténet 68—71; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 102, 116, 172—3; BENKŐ i. m. 47—50). A magyar igék első szótagi hosszú magánhangzóját másodlagos nyúlással szerintem azért nem magyarázhatjuk, mert az ilyen nyúlásnak diftongusos fokozata nem lehetett. Nehézséget látok abban is, hogy a vogul *pël-* ige tőben legalább ősvogul hosszú magánhangzót kell keresnünk (vö. KANNISTO i. m. 41—2).

E) A második szótag magánhangzója is **e* lehetett, melynek lekopása toldalékok előtt igen korán végbemehetett (UÓ.: BÁRCZI i. m. 58—9; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 220).

F) Ami e két ige képzett voltát illeti, a magyar adatokban levő diftongusos előzmény (l. feljebb) s az azt megelőző kétszótagú tő bizonyítja nézetemet. Másik bizonyítékom az igepár végén levő *l*, illetve *t* hang, melyek nemcsak ugyanezen képzőkkel alkotott magyar igepárokkal (*oszt* : *oszlík* stb.), hanem a fent velük egyeztetett vogul, osztják és zürjén szavak igei származékaival is párhuzamba állíthatók.

A magyar igeik finnugor kori névszó-előzménye tehát **peme* 'forró, meleg; forróság, melegség' jelentésű névszó lehetett, melyből *-l*, illetve *-t* képzővel alakultak mai igeink.

A fentiek után rá kell még térnem a magyar és a vele itt összekapcsolt szavak eddigi etimológiai összefüggéseire.

A magyar szavaknak a vogul *pēl*- igével való egyeztetését részletesen indokolja az MSZFrE. és a TESz. A vokalizmust illető nehézségre fentebb utaltam.

A vogul, osztják és zürjén *pām*, *pam*, *pīm* stb. szavakat eddig más etimológiákban tárgyalták. A rájuk vonatkozó felfogásokat két csoportba oszthatjuk, a szerint, hogy e szavakat az ősi szóképzésből származónak tekintik-e, vagy pedig az obi-ugor szókat zürjén jövevényszavaknak tartják-e. FOKOS az osztják és a zürjén szót egyaránt ősi örökségnek, mégpedig a magyar *jény* szó rokonának tartja (FUF. XVI, 74—7). BÁRCZI kétkedéssel fogadja ezt a véleményt (SzófSz.), a TESz. pedig tévesnek tartja. LIIMOLA viszont ebbe az etimológiába tartozónak véli a fent tőle idézett vogul szót is (i. m. 176—7). STEINITZnek is feltehetően ugyanez a véleménye (vö. Geschichte des wogulischen Vokalismus 117). COLLINDER a zürjén szót lapp és jurákszamojéd szavakkal egyezteteti, s uráli korinak tartja (FUV.). A zürjén etimológiai szótár (В. И. Лыткин—Е. И. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка 236) a zürjén szó finnugornak tartott etimológiai megfelelőit sorra megkérdőjelezi. A másik felfogást képviseli Y. H. TOIVONEN, aki szerint az osztják szó zürjénből való kölcsönzés (FUF. XXXII, 48—9). Hasonlóképpen vélekedik RÉDEI KÁROLY a vogul szóról (Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen 131), valamint KÁLMÁN BÉLA (Wogulische Texte 281).

Az említett zürjén, osztják, vogul szavak képzős származékaira vonatkozólag éppúgy megoszlanak a vélemények, mint az alapszók tekintetében. Y. H. TOIVONEN (i. h.) egyetlen *-t* képzős osztják igit származtat az ugyanilyen képzett zürjén igéből. G. GANSCHOW (Die Verbalbildung im Ostjakischen 51, 52) *-l*, ill. *-t* képzős osztják igitet idéz az idegen eredetű névszókából primér képzőkkel alkotott származékokra. Mivel az obi-ugor nyelvekben több származékszó létezik, így jövevény voltuk nem tekinthető bizonyítottnak. Meggondolkoztató az is, hogy a zürjén alapszó nem az egész zürjén nyelvterületen ismert (vö. ЛЫТКИН: i. h.).

Úgy gondolom tehát, hogy a vogul, osztják és zürjén szavak rokonok a címben jelzett magyar igeikkel, s az ősi örökség tagjai. Az osztjékban előforduló nagyszámú származék között ugyanolyan funkciójú *-l* és *-t* képzős igepár is van: V. *pamtefä* 'lämmittää uudestaan (esim. samovaaria)' . . . , V. *pemel'tä* 'kuumeta; pass. kuumeta, . . .' (KT. i. m. 704a), mint a magyarban. Ez a tény készítetett a fenti etimológia gondolatának felvetésére.

F. MÉSZÁROS HENRIETTA

Cserkőlyű és csertörő. Rozsnyó város földrajzi nevei között említi ILA BÁLINT „Gömör megye” című munkájában *Az cserkőlyű felett való-t* (III, 344). Az adat a városi jegyzőkönyvek 1696. évi kötetének 275—9. lapjairól származik. A munka szláv földrajzi neveinek magyarázatában közreműködő SZTRIPSZKY HIADOR a nevet a rutén *csurkalo* 'csurgókút' szóból származtatta.

Szerintem a név magyar, és értelme 'A cserkőlyü felett való'. Bizonyítja ezt elsősorban az, hogy az utána következő s vele vonatkozásban levő név így hangzik: *Az Varga pataka*. Már pedig ismeretes, hogy a cserzőkérget hántás, szárítás után aprítani kellett (ma ezt a cserdaráló, cservágó végzi: ÚMTSz.). A szó különleges *csörkölő* alakjához vö. a *böstörő* < *borstörő* hasonulását, és a baranyai elpusztult *Cserteleke* (1564: „*Cherteleke in pertin. Vayzlo*”: OL. Dica) helység 1554. évi *Csörtelek* (KÁLDY—NAGY 669), 1864. évi „*Csör telek — legelő*” (Pécsi áll. lt. BiU. 562. sz. térkép) adatát. MIKESY SÁNDOR (MNy. LVIII, 364—6) mutatta ki Rozsnyóról a *Szampias* vezetéknevet, amely szintén a városban dolgozó tímárok, vargák stb. cserzőanyag igényét ellátó iparra mutat. Murány várának 1672. évi urbárium Nagyrőcén említi, hogy „Penes hoc molendinum [duarum rotarum] habetur etiam certa pistrilla, a qua solvuntur f. no. 2, *item alia sutoria itidem pistrilla, a qua sutores solvunt f. 3.*” (MAKSAY, Urbáriumok. 19, 352). A nagy szükségletet igazolja, hogy 1632-ben Derencsényben (csetneki uradalom) „A zsellérek bőrkikészítéssel, sarúcsinálással és kocsmárolással tartoznak . . .” (MAKKAI, I. Rákóczi Gy. gazd. iratai 150). Ratkón még 1837-ben is 104 tímár és cseresvarga élt (ILA i. m. III, 258).

Régebbi adataink a kölyüt és a kárlót váltakozva használják (Oklsz.), mégis a kettő között lehetett különbség (uo.). A különféle kölyük között gyakran szerepel a vargamesterek stuppája, írja TAKÁTS SÁNDOR (Rajzok a török világból II, 461). Vidékünk szlovák vezetéknevei között is megtaláljuk a *Sztupár* nevet: 1828: *Sztupjár* (3x) Nagyrőce (ILA i. m. III, 104). Még 1838-ban is ismerik a *cserkőlyü* 'die Lohmühle' (Tzs., NSz. gyűjt. után) nevet, ezután CzF. szótára megemlíti, hogy a cserkérget és gubacsot zúzzák, őrlik benne a csávához.

Másik magyar neve a cserzőkéreg zúzóinak a *csertörő* volt. 1366/377-ben említik „ut de molendino predicti Hospitalis b. Elisabeth in quo hactenus cortices arborum Wlgariter Cheer vocate pro coriorum ordinacione terebantur, super fluio[!] Zamus iuxta dictam Ciuitatem [Kolozsvár] situatam et existens” (JAKAB, Oklt. Kolozsvár tört. I, 55, innen idézi félreérthetően a NySz.). Az Oklsz. 1367-ből idéz hasonlót: „Molendinis que wigo *Cherturew* et Carlou vocantur”. A Szamoson 1405-ben újra említik a Létavárhoz tartozó fenti tímármalmot, amelyet 3 liszt-, 2 takács-malommal (kalló) együtt Kolozsvár erődítéseinek költségeire a városnak adományoznak (JAKAB i. m. 127; CSÁNKI V, 674; ZsigmOklt. II/1, 4020); vö. 1852: „várafa . . . építhetésére . . . egy *csertörő malmot* adományoz” (KÖVÁRI LÁSZLÓ, Erd. rég. 73: NSz.). Báthory Zsigmond 1583-ban a nagyenyedi tímár céhnek adománylevelét megújítja, megtartja őket a *Csertörő-malom* telkének, a vízbevezetés jogának, az ún. vargaszinnek birtokában (NéprÉrt. 1900: 56). A cserzőkéreg termelése, törése évszázadokig fontos művelet volt, amelynek oktatására is gondot fordítottak. 1817-ben dr. Wilkens Henrik a selmecbányai erdészeti akadémia professzora engedélyt kért, hogy a kincstár részére — oktatási célból — Szklenófürdőn egy kéregtörő-malmot építhessen. Az engedély megadatván, a malmot még abban az évben 300 frt. költséggel fel is építette (VADAS JENŐ, A selmecbányai m. kir. erdőakadémia története és ismertetője. Bp., 1896. 21). Később íróinknál bukkan fel: 1794: „*Tsertörő malom*” (GYARMATHI SÁMUEL, Nyelvmester II, 89); 1873: „szépen berendezett *csertörők* . . . Bolonyában vannak” (ORBÁN BALÁZS, Székelyföld VI, 280); 1885: „Kell a gáthoz a fa . . . — De a hidakhoz — A *csertörő malomba*” (TOLNAI, Polgárm. I, 38—9); 1886: „[A molnár] Rendre mutogatja a . . . garatokat, a lisztrostákat, a *csertörőt*” (TIMON SÁNDOR, Éjek 54), — valamennyi a NSz. gyűjtéséből. Ma már nyelvünk pusztulóban levő szavai közé tartozik, érthető tehát, ha földrajzi névben előforduló tájszói változata elkerülte a felismerést.

Itt visszakanyarodhatunk MIKESY SÁNDOR tanulmányához a *Törő* vezetéknevről (MNy. LXI, 464—5). A *csertörést* végző neve *Törő* is lehetett, a cserkőlyün dolgozó volt a *Kölyüs*. E nevet vidékünkéről nem ismerem, de az Oklsz. többet is felemlít. Ennek a

magyar *Kölyüs* vezetéknevnek felel meg a bemutatott szlovák *Sztupár*, amely név a kölyű német nevéből alakult szlovák foglalkozásnév-képzővel.

REUTER CAMILLO

A bridzsjáték szókincsének szinonimáiról. 1. A bridzsjáték szókészlete a sakkéval együtt felöleli a szellemi sportok szókincsének nagy részét. A magyar bridzsnyelv viszonylag fiatal csoportnyelv, tulajdonképpen csak századunk harmincas éveinek elején jött létre. Azóta állandóan nő a bridzsjátékosok száma, egyre tökéletesebb a játékszabályrendszer, s ezzel összefüggésben gazdagodik és fejlődik a szókincse is. Dolgozatomban a bridzs-terminológia legfőbb szinonimacsoportjait kívánom vázlatosan bemutatni. A szinonimákat, azok meghatározását, fajait, a szinonimikai vizsgálat gyakorlati módszereit tárgyaló hazai irodalmat (legfőképpen O. NAGY GÁBOR és KÁROLY SÁNDOR alapján) áttanulmányoztam, s a kb. kétezer szavas szógyűjteményemből a példákat kiválogattam és csoportosítottam a bridzsnyelv sajátos viszonyaiból adódóan. A feldolgozás során mint alapvető kritériumot a szavak felcserélhetőségét vettem alapul, és jellemzésénél elsősorban a terminológiának megfelelően a szó jelölési értékét, előnyben részesítve a grammatikai és a stílusi értékkel szemben.

2. A) A bridzsnyelvi fogalmak jelölésére pontosan megfogalmazott jelentésű terminus technikusokra (műszó, műszói jelentésű köznyelvi szó, műkifejezések) van szükség. A bridzs szókészletének egyik jellemző vonása, hogy ugyanarra a csoportnyelvi fogalomra több, néha hét-nyolc műszó is született.

Ezek a műszók — jelentős részben főnevek — egymás szinonimái. A szavak szinonimikai viszonyba állítása során eltekintettem a szigorú értelemben vett leíró elvtől. A szinonimapárok között vannak olyan szavak is, amelyeket a harmincas években használtak, de ma már sem a bridzsirodalomban, sem az élő bridzsnyelvben nem találkozom velük. Ha a szinonimikai viszonyban levő, ugyanazt a fogalmi tartalmat kifejező lexikológiai egységek jelölési értékéből indulunk ki, a különbség főleg az, hogy más-más jellemző jegyet emelünk ki.

A *felvétel* szakszó definiálása: „a záró bemonadás neve” (Kék könyv: CULBERTSON, Contract Bridge. Blue Book. 1935. 230); „A három passz előtt elhangzott utolsó licit, amelyet a felvevőnek teljesítenie kell” (ZÁNKAY PÉTER, Bridge kézikönyv. Bp., 1958. 13). Erre a fogalomra a *felvétel*-en kívül használják még a *kontrakt*, *licitzárás*, *végkontrakt*, *végző bemonadás*, *végző kontrakt*, *zárólicit* és *zárólicitálás* szavakat is. Tehát az egyik esetben a licitálás során bekövetkezett *vállalás* tényét (*felvétel*, *kontrakt*) emelem ki, a másik esetben a licitálási folyamat végét (*licitzárás*), illetve az utolsó pozitív bemonadást, amellyel a licitálás befejeződik (*végző bemonadás*, *zárólicit*, *zárólicitálás*).

Asztal: „Bridzsjátékban azok a kártyalapok, amelyeket a felvevő játékos partnere az asztalra köteles kiteríteni . . . Az a játékos, akinek kártyalapjai az asztalra vannak kiterítve.” (ÉrtSz.). Az *asztal* helyett mondták a *néma*, *terítő*, *terítő játékos* szavakat is. Az *asztal* a leterülés helyét emeli ki, a *néma* szó azt hangsúlyozza (egyébként az angol *dummy* tükröszava), hogy a felvevő partnerének a játszma befejezéséig szerepe nincs, a *terítő*, a *terítő játékos* a leterülés és a leterülő fogalmát helyezi előtérbe.

A licitálást követő lejátékozás azzal kezdődik, hogy a felvevő baloldali ellenfele kihív egy lapot az ütéshez. A játékos ebben a minőségében: *hívó* vagy *induló* vagy *indító* vagy *kijátszó*. Magát a cselekvést *indító kijátszás*-nak, illetve *vak kijátszás*-nak, *vakon indulás*-nak, *vakon való támadás*-nak nevezi a bridzsnyelv. — A *felvevő*-nek, a *felvevő játékos*-nak a szinonimája: *lejátékozó*.

A felvevő esetében a felvétel, az utóbbinál a lejátékozás domborodik ki. — A lejáté-

szásban a játékosok adott esetben *jelződobás*-sal (tájékoztató célú dobás) informálják egymást hívásirányítási céllal. A jelződobás teljes értékű szinonimái: *jelzés*, *laphozzáadás*, *magas lap dobása*, *markírozás*. — Az alacsonyabb pont értékű felvevő játszmat egyaránt nevezik: *részírás*-nak, *részlet*-nek, *részletírás*-nak, *részletlicit*-nek, *manstörredék*-nek, *törredék*-nek, *törredékbemondás*-nak, *törredékfelvétel*-nek, *törredékjáték*-nak vagy *törredékkontrakt*-nak. — Ha többet teljesítettünk, mint amennyit bemondtunk, ezt a *többlettűtés*, *tűlütés* vagy *ütéstöbblet* szinonimák egyikével nevezzük meg.

B) Ugyanannak a fogalomnak nyelvi kifejezései abban is eltérhetnek egymástól, hogy a jelzős szerkezetben vagy a jelzős kapcsolatban ugyanazt a jelzett szót különböző m e l l é k n é v v e l vagy m e l l é k n é v i i g e n é v v e l látjuk el. Ezáltal a fogalmi tartalomtól is különböző jegyeket emelünk ki. Pl.: A nem adu színt nevezzük *idegen szín*-nek, *külső szín*-nek vagy *mellékszín*-nek. A licitáláskor a nyerőütésekkel szemben elképzeljük a *kiadó ütések*-et, *kiálló ütések*-et vagy *vesztőütések*-et. A pikket és a kórt egyaránt hívjuk *nemes szín*-nek vagy *drága szín*-nek, a kárót és a treffet pedig *olcsó szín*-nek vagy *nem nemes szín*-nek. A kétoldali és az általános melléknevek a *kétoldali mans* vagy *általános mans*, illetve a *kétoldali bell* vagy *általános bell* párokban vannak szinonimikai viszonyban.

C) A bridzs-terminológia szókincsében az i g é k között is számos szinonimát találhatunk abból a szempontból, hogy a tárgyi valóság megközelítésében, a fogalmi tartalom körülírásában milyen különbségeket mutatnak fel. Ezzel kapcsolatban külön kell foglalkoznunk az igekötőknek, valamint a képzőknek a szerepével.

Az i g e k ö t ő s i g é k nagy száma szintén egyik jellemző vonása a bridzsszó-kincsnek. Igen gyakran az igekötő olyan mértékben módosítja az alapige jelentését, hogy az az igekötős igével nem kerülhet bizonyos jelentésben szinonimikai viszonyba, pl. *licitál* — *belicitál*. (Jelentéstöbblet: nemcsak licitálok, hanem belicitálok a lapomban levő erőt.) — Egymás szinonimái lehetnek: egyrészt az alapige és az igekötős ige, másrészt ugyanahhoz az igéhez járuló különböző igekötős igék. Példák az előbbire: *aduz* — *leaduz*, *bukik* — *megbukik*, *fed* — *lefed*, *igazít* — *küigazít*, *lop* — *ellop*, *magasít* — *felmagasít*, *mond* — *bemond*, *terül* — *felterül*; példák az utóbbira: *átmegy* (az asztalra) — *lemegy* (az asztalra), *átüt* — *felüüt*, *belicitál* — *külicitál*, *beesik* — *beleesik*, *felterül* — *leterül*, *felterít* — *kiterít* — *leterít*. A szinonimapárba állított igék tárgyi vonatkozásokban nem különböznek egymástól, a fogalmi tartalom alapvető jegyeiben nincs különbség. Az igekötők a jelentést árnyalják azzal, hogy kiemelik pl. a cselekvés i r á n y á t (pl. *beesik*, *felterül*), a b e f e j e z e t t s é g é t (pl. *ellop*, *leaduz*, *megbukik*).

Egy bizonyos szinonimasorba állított szavak — ebben az esetben igék, illetve gyakran ezek továbbképzett főnévi származékai — szemléletbeli eltéréseit ugyanahhoz a tőhöz járuló különböző k é p z ő k okozzák. A jelentéstartalom megváltozása nélkül pl. a *beszorít* — *beszorul* párban a cselekvés és a történéis kerül egymással szembe, az egyik esetben, aki cselekszik, a másikkban, aki ellen irányul, akivel megtörténhet. Ez a szembeállítás két ellenfél viszonyát is példázza. A *magasít* — *magasodik* vagy a *lerövidít* — *lerövidül* esetében viszont a cselekvés és a történéis szembenállása gyakran a cselekvő játékosnak és valamelyik lapjának viszonyát mutatja, de a cselekvés irányulhat az ellenfél ellen is (pl. a felvevőt aduban lerövidíti). — A *leterül* — *leterít* vagy *felterül* — *felterít*, illetve *indul* — *indít* szinonimákban bizonyos visszaható jelleget, illetve műveltető jelleget érzek. Szövegkörnyezetben (pl. *a játékos indul*, *a játékos indítja a licitet*; *felterül*, ill. *felteríti a lapot*) a tárgyatlan és a tárgyias ige különbsége domborodik ki. A példák azt mutatják, hogy a különböző képzők a szó fogalmi vonatkozásában nem jelentenek olyan mértékű változást, hogy azokat szinonimikus viszonyba ne állíthatnánk. A *felnövel* — *magasít*, *fekszik* — *ül*, *kienget* — *kihagy*, *kimenekül* — *kimegy*, *kivesz*, *lebont* — *lerombol* — *lelő*, *lehív* — *lehúz* szinonimák ugyanazt a jelentéstartalmat fejezik ki szemléletbeli eltéréssel.

3. A bridzs-terminológia tekintélyes hányadát alkotják az idegen szavak. Ez is indokolja, hogy külön részben foglalkozunk velük. Ezek tulajdonképpen nagyrészt meghonosodott szavak, élnek továbbképzett változataik, gyakori előfordulásuk szószerkezetben, szókapcsolatban, helyesírásuk is általában követi a kiejtést. Amikor az átadó nyelvből átkerültek hozzánk, a bridzsezők igyekeztek megalkotni magyar megfelelőiket. Ezek egy része az idegen nyelvű műszó teljes értékű szinonimapárjaként él ma is a bridzsszókincsben, mint pl. *elhárítás, híváselhárítás, ütéselhárítás* – *eliminálás, elimináció; felvétel* – *kontrakt; szöktetés* – *expass; színhány* – *sikán; színvétés* – *renonsz*. Van egy olyan csoport, amelyik eltűnt, a mai nyelvhasználatban nem ismerik. Ma már a *fiú* – *bubi, féljáték* – *mans, főzín* – *adu, veszélyes zóna* – *bell* pároknak az „idegen” tagját használjuk. Hogy ebből a „harc”-ból az idegen szó került ki győztesen, feltétlenül nagy szerepe volt a bridzsjáték nemzetközi jellegének. Egy részüknél azonban gyakoribb a magyar szinonimtag használata; pl. *beszorítás* – *szkviz, gyorsítás* – *quicktrick, kizáró (bemondás)* – *preemptív (bemondás), magasít* – *majorizál*.

4. Mint minden csoportnyelv szókincse, így a bridzsé is felidézi a bridzsjáték beszédhelyzetét. Mégis egy adott terminológia vizsgálata esetén, amikor a szavak egyértelmű használata, világos és szabatos alkalmazása a követelmény, jóval nagyobb jelentőséget kap a szavak fogalmi vonatkozása, jóllehet ez összefügg a különböző stilisztikai értékekkel. Ha a szinonimák stílushatását keressük a tárgyalandó szókészlet műszavai alapján, feltétlenül ki kell emelnünk itt is a meghonosodott idegen szavakat. Nem csupán arra a hangulatra gondolok, amelyet az idegen szó a szinonimasorban magyar megfelelőjével szemben vagy mellett teremt, hanem arra is, hogy a műszóalkotás bonyolult igényei hogyan testesülnek meg benne.

Az *impasszol* – *impasszt ad; forszol* – *forszot ad; felmagasodik* – *magas lesz, úrrá lesz; magasít* – *magasra játszik; szabadít* – *szabadra játszik* párok stílushatásának különbségében a tömörebb megfogalmazással egy „terpeszkedőbb” jellegű kifejezés áll szemben. Néha ezt érezzük a tapadással létrejött szavak esetében is. Pl. *felvevő* – *felvevő játékos, védő* – *védő játékos*. Feleslegesnek tűnik a jelzett szó, hiszen jelentését a jelző már magába olvasztotta.

Az *ütésbe jön, ütésbe jut, ütésbe kerül; valamint az asztalra átjut, asztalra kerül, asztalra megy, asztalra átmegy; kézbe jön, kézbe kerül, kézbe megy* s hasonló kifejezések is felidéznek a bridzs lejátszási folyamatának hangulatát.

5. A bemutatott szinonimákkal a bridzsnyelv néhány jellemző vonását is kiemeltük. A játék (licit + lejátszás) viszonylag bonyolult rendszeréből, valamint nemzetközi jellegéből következően a szókincs nagy hányada műszó (a bridzsnyelv lényegében terminológia), idegen szó, ezek között is igen tekintélyes számú a meghonosodott. Egy-egy fogalomra az esetek többségében több műszó is született, amelyek elsősorban nem stílushatásukban, hanem szemléleti vonatkozásban különböznek egymástól.

SOMOGYI BÉLA

Súly. A *súly* betegségnevet urali eredetűnek tartják. E származtatás szerint a *fi. syylä* 'szemölcs, bibiresók' rokona; a rekonstruált alapnyelvi alak **cüklä*, esetleg **i*-vel és/vagy **kl*-lyel és ugyanilyen jelentéssel (MSzFgrE. III, 556–7; TESz. III, 628–9). Figyelmet érdemel a török nyelvek **söñil* ~ **söñäl* szintén 'szemölcs' szava, melyből oszm. *siñil*, kaz. *siñel*, bask. *söñäl*, üzb. *sögäl*, kirg., tuv., hak. *söl*, jak. *üön* stb. alakult (MSzFgrE. uo. és Щербак, Сравнительная фонетика тюркских языков. Москва, 1970. 178).

E származtatás kisebb-nagyobb külön magyarázatot igénylő hangtani és jelentés-tani nehézségei áthidalhatók, végülis olyan szavakról van szó, melyekben az expresszív-affektív jelleg (onomatopoezis) nyilvánvaló. Ezzel magyarázható, hogy például „a lappból három, a vokalizmus szempontjából egymásnak szabálytalanul megfelelő, de egymással összefüggő szó vonható ide” (MSzFgrE. 556). De nemcsak a lapp szavak magánhangzói, a magyar szókezdő *cs* helyetti *s* és hasonlók jelentik itt a szabálytalanságot, már maga az urálira feltett szokatlan posztkonsonantikus likvida is rendhagyó. Emiatt nem számítható a biztos etimológiájú szavaink közé. A rokon nyelvek hasonló hangalakú és jelentésű szavaival való egyeztetés azonban nem az egyetlen származtatási lehetőség a *süly*-nek.

Vannak vele összeköthető szók a szerb-horvátban és a szlovénban. MARIÁNOVIC MILÁN (= SIMONYI ZSIGMOND) a szh. *žulj* 'bütyök, tyúkszem; atheroma, tofus; Schwiele' és szln. *žulj* 'börkéreg, feltört bőr; Schwiele' szavakkal vetette egybe (Nyr. XL, 350). Ezt KNEZSA elutasította: „a szláv *ž* magyar *s* megfelelés igen korai, még X. sz.-i átvételre mutatna, amikor a magyarban nem volt *zs*, a régi magyar szónak állandó *ü*-s alakja is ellene szól” (SzlJsz. 947). A szónak előfordul veláris *suly* stb. változata is, ami a MSzFgrE. szerint „hangrendi átcsapással keletkezhetett” — ezt az egybevetést sem a MSzFgrE., sem a TESz. nem fogadja el.

Csakhogy mindkét hivatkozott szláv nyelvben olyan szavakat találhatunk még, amiket sem hangtani, sem jelentéstan körülményre való hivatkozással nem lehet elválasztani a m. *süly* szótól: szh. *šuljevi* (pl.) 'aranyér', *šulj* (sg.) 'aranyérgumó' (Толастої, Сербскохорватско—русский словарь 681; LEVASICS—SURÁNYI, Szerbhorvát—magyar kéziszótár 675); szln. *špla* (pl. *šole*) 'Zahnfleischgeschwulst', a pl. alak 'Erkrankung des Kiefers beim Pferde; Frosch' (PLETERŠNIK II, 640). Ha *e* szó a szlovénban és a szerb-horvátban nem magyarból való átvétel, akkor a németből való, *s* kétszeri átvétel, megvan a német *sk* > *š* változás előtti időből is: *skūla* 'Geschwür; Zahngeschwür, G. am Halse der Pferde; G. in der Klauenspalte der Rinder; Hitzblatter; Art Ausschlag; Wundenkruste, Narbe' (PLETERŠNIK II, 501; STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 49—50, 221). Ezek a jelentések fellelhetők a *süly* egyéb jelentései között is ('aranyér; Hämorrhoiden, Blutfluß', vö. ÉrtSz. stb.), míg a rokonított finnugor szavaknak ilyen jelentésével nem találkoztam; ezzel szemben az idézett szók német forrásának jelentése is ugyanez: kfn. *schüle* ~ *schule* (ófn. **scul*(*l*)*a*) '(Zahnfleisch)geschwulst [bei Pferden]' (LEXER, MhdWb. II, 813; STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 49—50 alapján), 'eine Maulkrankheit der Pferde' (LEXER, MhdTwb. 188).

Ezek a jelentésazonosságok, így például köztük a *süly* 'az orron támadt nagyobb seb; eine größere Wunde auf der Nase' jelentése, nem lehetnek véletlen hasonlóság következményei; inkább a fi. *syylä*, lpN. *šiv'hle* és a többi magyarázandó így. Nem átvevő, hanem forrásnyelvnek a német látszik, noha a kfn. *schüle* ~ *schule* eredetét nem ismerem. Viszont valószínűnek látszik, hogy az újfelnémet *Schwiele* rokona, s akkor az ie. **swel-* (~**swil-*) tő null-fokának képviselője (l. KLUGE, DtEtWb. 688 kk. *Schwall*, *Schwulst*, *schwelen*, *schwellen* és *schwulken* címszavait). A *süly* finnugor származtatását az affektív jelleg mentette, ez a jelleg a németből való származtatás esetén is fennáll, és ezért nem kell túl sokat aggodalmaskodni az átvételt kísérő hangalakmódosulás részletei — a szóvégi *e* elmaradása, a hangrend kötetlensége — miatt a jelentésbeli eltérések és jelentésváltozatok érdekeseek ugyan, de a származtatás helyességét semmi esetre sem kérdőjelezhetik meg.

P. TÁLOS ENDRE

NYELVMŰVELÉS

Egy helyesírási szabályosságról

A magyar hang- és betűrendszernek igen jellemző sajátása az, hogy rövid és hosszú magánhangzóink — világos elkülönülésük és szembenállásuk alapján — két olyan párba állíthatók (*a—á, e—é, i—í, o—ó, ö—ő, u—ú, ü—ű*), amely párok alkotó tagjainak rövid, illetőleg hosszú voltát helyesírásunk mindig pontosan igyekszik jelölni. Jelenlegi helyesírási szabályzatunknak (AkH. 10. kiadás) sok pontja foglalkozik ezzel a kérdéssel, főképp „A kiejtés szerinti írásmód” fejezetében. Nincs benne azonban a szabályzatban az a nagyon érdekes és hasznos szabályféle, amelyet SZEMERE GYULA így fogalmazott meg:

„Számos olyan toldalék nélküli egytagú szavunk van, amelynek magánhangzója hosszú *í, ú, ő* vagy rövid *i, u, ü*.

a) Azokban a szavakban, amelyekben a magánhangzót csak egy rövid mássalhangzó követi, az esetek többségében hosszú az *í, ú, ő*: *cím, csíp, híd* . . . stb.; *bűg, bűj(ik), csúcs* . . . stb.; . . . *tűn(ik), tűz, űr* stb.

[. . .]

b) Azokban a szavakban, amelyekben a magánhangzó után két különböző mássalhangzó vagy egy hosszú mássalhangzó következik, rövid az *i, u, ü*: *birs, hint, kincs, mind, szint, tilt* stb.; *bujt, kulcs, must* stb.; *csüng, fürj, kürt, küzd, üdv* stb.; *cikk, friss, kinn* stb.; *hull, ujj* stb.; *bükk, függ, züll(ik)* stb.

Kivételképpen mégis hosszú az *ú*, illetőleg az *ű* a következő négy igében: *gyújt, gyűjt, nyújt, sújt*.” (SZEMERE, Hogy is írjuk? Bp., 1961. 11.)

Megjegyzem, hogy egy ötödik kivétel is van: a hosszú *i*-s *sínyl*- igető (*sínyli, sínylik, sínylődik*).

Úgy látom azonban, hogy a SZEMERE b) pontjában megfogalmazott nyelvtani és helyesírási szabályosság sokkal szélesebb körben is érvényes: kiterjeszthetjük ezt a szabályt egyrészt az *o* és az *ö* hangot tartalmazó szavakra, másrészt pedig a *többszót* a *gos* egyszerű alapszavakra is. Egyszerű alapszó például ma a *korhad*, a *korhely*, a *korhol*, melyekben a két különböző mássalhangzó előtt rövid magánhangzónak „kell lenni”, de természetesen nem az a *kórház* (mely a *kór* és a *ház* szó világos összetétele) vagy a *kórság* (melyet a *kór* alapszóból *-ság* képzővel alkottak). „Törvényszerűen” mondjuk és írjuk rövid magánhangzóval a *bujt* igét, de nem tartozik ide a múlt idejű *bűjt* szóalak (melyben a *-t* csak a múlt idő jele) vagy a *bűjtat* ige (melyben a szótő szintén csak a *bűj*-rész: ez vette föl a *-tat* képzőt). Hasonlóképpen egyszerű tőszó ma az *össze*, amelynek hosszú mássalhangzója előtt rövid *ö*-t kíván a kiterjesztett szabály, az *összel* szóalakra azonban ez nem érvényes, mert ebben a szóban a határozórag előtti szótő a hosszú magánhangzós *össz*-.

A szabályt talán így fogalmazhatnánk: toldalék nélküli egyszerű szavakban majdnem mindig rövid az *i, o, ö, u, ü*, ha hosszú mássalhangzó vagy két különböző mássalhangzó követi a szótőben. Ezer meg ezer ilyen szavunk van, tehát ez a szabály sok ezer szónak a művelt köznyelvi kiejtésére és helyesírására vonatkozik. Példáimat a könnyebb áttekintés végett hat csoportba sorolom, s ezeken belül betűrendben közlöm őket: előbb a közzavakat, azután a tulajdonneveket. Aránylag sok példát gyűjtöttem, de számukat minden bizonnyal könnyű lenne megötszörözni-tízszerezni, olyan rengeteg az e szabályosságnak megfelelő szó. Néhány olyan szót is fölvettem a gyűjteménybe, amely a nyelvtörténe sz számára ugyan képzett vagy ragos szó, de a nyelvet beszélők többsége már nem érzi bennük a képzést, a ragozást.

1. Egy szótagos szavakban rövid *i, o, ö, u, ü* van hosszú mássalhangzó előtt: *bumm, bükk, cucc, dzsinn, finnn, forr, fönn, friss, függ, honn, hopp, hull, ill(ik), itt,*

izz(ik), kinn, könny, mukk, orr, ott, rossz, sikk, tipp, toll, több, ujj, züll(ik); Bonn, Bükk, Hull, Inn, Roff (Tiszaroff), Ukk, Tass, Viss; stb.

2. Egy szótagos szavakban rövid *i, o, ö, u, ü* van két különböző mássalhangzó előtt: a) Mikor a kérdéses magánhangzót az első helyen *l, r, j* vagy *ly* követi (amelyek egyesek beszédében megnyújthatják az előző magánhangzót, de helyesfrásunk ezt az esetleges időtartam-változást nem veszi figyelembe): *birs, bojt, bolt, bolyh, bors, borz, böjt, bölcs, bujt, film, fojt, folt, föld, fürd(ik), fürj, fürt, görcs, gyors, hold, holt, hord, hölgy, irt, korcs, korty, költ, kulcs, kurd, küld, kürt, nyolc, olt, ölt, ölyv, örv, polc, rojt, sors, szirt, szárny, szörp, tilt, told, torz, tölgy, tölt, törzs, volt, völgy, zord, zöld, zsold*; *Bojt* (Hajdú-Bihar megyei község), *György, Hort, Köln, Kurd, Olt, Örs, Solt, Zirc, Zsolt*; stb. — b) Mikor a kérdéses magánhangzót az első helyen nem *l, r, j* vagy *ly* követi: *csöng, csüng, domb, foszt, fönt, füst, gond, gyöngy, hint, ing, kincs, kint, kong, könyv, közt, küzd, mind, mint, must, ont, oszt, önt, pont, rongy, ront, rönk, sikl(ik), szint, tiszt, üdv, üst, vonz*; *Dötk* (Zala megyei község), *Gönc, Hont, Huszt, Ond, Ung, Vinc* (Al- és Felvinc), *Visk*; stb.

3. Egynél több szótagos szavakban rövid *i, o, ö, u, ü* van hosszú mássalhangzó előtt: *barokk, csillag, csille, csügged, dinnye, disszidál, dörren, durran, dülled, egyebütt, fölött, fullad, fullánk, gubbaszt, guggol, gyullad, higgad, hínnye, holland, hosszú, hozzá, hőkken, innen, irredenta, izzad, kakukk, koccan, kollektív, koppan, korrekt, korrigál, korrupt, között, kullancs, kullog, lobban, loccsan, moccan, mögött, össze, pillant, pöttöm, puffan, robban, surran, suttog, süllyed, szalonna, szunnyad, tüsszent, ujjong, uzsonna, ünnep, virrad, vissza, vityilló, zökken, zümmög*; *Bonnya, Büssü* (Somogy megyei községek), *Csilla, Hollandia, Lilla, Lippa, Ottevény, Porrog, Süttő, Tinnye, Uppony, Üllő, Villány*; stb.

4. Egynél több szótagos szavakban rövid *i, o, ö, u, ü* van két különböző mássalhangzó előtt: a) Mikor a kérdéses magánhangzót az első helyen *l, r, j* vagy *ly* követi: *bojkott, boldog, bolha, borbély, borda, bordély, bordó, borjú, borzad, bölcső, burgonya, burján, burkol, burzsoá, csürke, csoport, csorba, csürhe, dörmög, durva, erkölcs, firtat, folyton, forma, fortog, furcsa, furkó, fülke, fürge, fürkész, görbe, gürcöl, gyümölcs, hirdet, hóbert, horda, horpad, horzsol, hurcol, hurka, irdatlan, irgalom, írha, koldus, koporsó, korbács, korcsolya, korhad, korhely, korlát, kormány, korpa, korsó, kölcsön, körte, kulturális, norma, norvég, olcsó, olthat, olvad, olvas, ordas, ordít, orgona, orsó, ország, orvos, ördög, örmény, örvend, polgár, porcika, porta, portéka, pörge, pörköl, reform, sorvad, szilva, szolga, szorgalom, szurdok, szürke, tolvaj, torna, torna, tölcser, töpörtyű, történ(ik), uborka, üldöz, ürge, vulkán, zürjén*; *Borsod, Börzsöny, Csorna, Csurgó, Georgina, Gölnic, Hortobágy, Kesztölc, Kornél, Kölcsey, Körmend, Latorca, Miskolc, Norbert, Orgovány, Solymár, Somorja, Söjtör, Szabolcs, Szokolca, Szilveszter, Szolnok, Szolyva, Tapolca, Toldi, Tolna, Torda, Túrje, Vilma, Zsolna, Zsujta*; stb. — b) Mikor a kérdéses magánhangzót az első helyen nem *l, r, j* vagy *ly* követi: *bilincs, biztat, bolyong, bögre, büszke, csizma, csonka, dzsungel, ezüst, gomba, göröngy, hindu, hintó, inga, kilincs, kolonc, korong, lomha, minta, munka, ostor, ötvös, ponyva, posta, pozdorja, pünkösöd, püspök, rozsdá, rögtön, sintér, szimbolikus, szinte, szintézis, szovjet, tekint, tinta, tiszta, tompa, trombita, tüszköl, undor, utca, uzsgyi, zsindeley*; *Bocskai, Bodrog, Cinkota, Csöngé, Duskok, Görömböly, Ilosva, Kazinczy, Kompolt, Kondoros, Krisztián, Látke, Losonc, Nikla, Óskü, Poroszló, Putnok, Rohonc, Részke, Rudolf, Szondi, Vince, Zsombolya* stb.

Sok száz és ezer példa mutatja, hogy a toldalék nélküli egyszerű szavakban általában rövid az *i, o, ö, u, ü*, ha ezt hosszú mássalhangzó vagy két különböző mássalhangzó követi a szótagban. Nagyon kevés kivétel van. Kivételesen hosszú magánhangzót mondunk és írunk — két különböző mássalhangzó előtt — hat igetöbben: *gyújt, gyújt, nyújt, sújt; sínyl-, őrj-, őrjöng*; és néhány olyan névszóban, amely tulajdonképpen — történetileg nézve — toldalékos vagy összetett szónak tekinthető: *főzt(je), ínség* (vö. R. in 'rabszolga'), *ócska, ósdi* (mindkettő az ó melléknév származéka), *ótvár* (tkp. *olt var*,

azaz *aludt var*), *örs* (nyelvújítási szóalkotás az *Örs* tulajdonnévből az *ör* főnév alapján), *zúzmara* (a régi *zúz* és *maráz* főnevekből rövidült összetétel). Az *előtt*, *előbb*, *utóbb* szavakban azért hosszú a magánhangzó a hosszú mássalhangzó előtt, mert bennük tulajdonképpen csak az *elő*- és az *utó*- rész a *tő*, s ehhez járul a *-tt* határozórag, illetőleg a *-bb* középfokjel.

Kivétel a fenti szabályosság alól néhány földrajzi név is, amely nyelvtörténeti szempontból összetett vagy képzett szónak tekinthető: *Nógrád* (R. *Naugrad* 'új vár'), *Ózd*, *Diósd* (ezek az utóbbiak *-d* képzővel alakult helységnevek); a *Bódva* folyó és a *Bózsza* patak nevének *o* hangja egy-egy korábbi mássalhangzójuk elveszésével kapcsolatban nyúlt meg (a régi nevük *Boldva*, illetőleg *Borsva* volt (l. Kiss LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára). A *Jóska* becéző név *-ka* képzős alakulat.

A fentiekben leírt hangtani és helyesírási szabályosság nyilván azon alapul, hogy a zárt szótagoknak metrikailag hosszú volta általában háromféle változatban jelenik meg előttünk: 1. hosszú magánhangzó után rövid mássalhangzóval: *fül*, *sík* stb.; 2. rövid magánhangzó után hosszú mássalhangzóval: *fullad*, *sikkaszt* stb.; 3. rövid magánhangzó után két különböző mássalhangzóval: *fuldokol*, *sikklik* stb. A régi *jőj* és *hígy* felszólító igealakot így válthatta fel a *jőjj* és a *hígygy*, a régi *kóta* főnevet a mai *kotta*. A *tőbeli* magánhangzók időtartam-váltakozása is ilyen jelenség (bár ez a *tővégi* rövid magánhangzók elveszésével vagy megmaradásával is kapcsolatos): *fír* — *furdal*, *furkál*, *furakodik*; *dúl* — *düled*, *düledezik*; *üz* — *üzlet*, *üzem*; *szük* — *szükség*; *ír* — *írka*, *írodalom*; *nyír* — *nyirbál*; *hír* — *hirdet*, *hirtelen*; *csín* — *csintalan*, *csinos*; *hököl* — *hökken*; stb.

Gyakran úgy kerül egymás mellé két különböző mássalhangzó, hogy a szótónek köztük levő rövid magánhangzója bizonyos toldalékok előtt hiányzik: *burok* — *burk-ol*, *dolog* — *dolg-a*, *köröz* — *körz-ő*, *nyüzsg* — *nyüzsg-és*, *tipor* — *tipr-unk* stb. Ha az ilyen szótóvek első magánhangzója hosszú, az természetesen a hangzóhiányos változatban is megmarad hosszúnak: *öriz* — *örz-és*, *öröl* — *örl-et*, *túloz* — *túlz-ok* stb.

Akadémiai helyesírási szabályzatunk következő kiadásában mindenesetre hasznos lenne rámutatni arra a szabályosságra, hogy a toldalék nélküli egyszerű szavakban majdnem mindig r ö v i d az *i*, *o*, *ö*, *u*, *ü*, ha ezt hosszú mássalhangzó vagy két különböző mássalhangzó követi a szótóban.

PÁSZTOR EMIL

NYELVJÁRÁSOK

Gondolatok a regionális köznyelvek mondattani kutatásáról*

I. Örvendetes az a tény, hogy az utóbbi években nyelvtudományunknak több olyan területén is nekibuzdulás, föllendülés mutatkozik, amelyre korábban kevés figyelmet fordítottak a szakemberek. Aligha tévedek, ha pl. a szövegtani kutatások mellett ilyennek vélem a regionális köznyelvi vizsgálatokat. Azt hiszem, túlzás nélkül állapíthatom meg azt, hogy a regionális köznyelvi kutatásoknak nemcsak az elméleti alapvetése indult meg (l. például a regionális köznyelv fogalmának tisztázására, kutatásának elvismódszertani kérdéseire a következő cikkeket: IMRE SAMU, A regionális köznyelvi kutatásokról: MNy. LXIX, 257—60; DEME LÁSZLÓ, A regionális köznyelvi kutatások kérdéséhez: MNy. LXIX, 260—6; SZATHMÁRI ISTVÁN, Gondolatok a regionális köznyelvek

* A Nyelvtudományi Intézetben a regionális köznyelviség kutatásáról rendezett tanácskozáson — lényegében ebben a formában — hangzott el 1980. március 17-én.

kutatásáról: MNy. LXX, 307—15; G. VARGA GYÖRGYI, A budapesti egyetemen folyó regionális köznyelvi kutatómunkáról: MNy. LXX, 441—4; KISS JENŐ, Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatásokról: MNy. LXXVI, 187—95; a további szakirodalomra l. még: ZILAHY LAJOS: MNy. LXXIV, 333—8), hanem — nyilvánvalóan az elméleti-módszertani kérdések kidolgozásával szoros összefüggésben — a konkrét kutatások is lendületet kaptak (l. erre pl.: P. LAKATOS ILONA, Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez: NytudDolg. 25. sz. Bp., 1977.; LADÁNYI MÁRIA—SZILVÁS IZABELLA, Két tanulmány a regionális köznyelvek alaktanából: NytudDolg. 26. sz. Bp., 1978.; Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. IMRE SAMU: NytudÉrt. 100. sz. Bp., 1979.). Attól azonban ma még igen messze tartunk, hogy elmélyült és szerteágazó ismereteink lennének a regionális köznyelvekről.

Egyáltalán nem szükséges bizonyítani azt, hogy aki napjainkban regionális köznyelvi kutatásra adja a fejét, az — bármilyen területen akar is munkálkodni — általában igen sok módszertani nehézséggel találja magát szemben, s különösen sok gonddal jár, ha valaki a regionális köznyelv(ek)nek akár csak egynémely mondattani sajátosságát próbálja is föltárni.

A módszertani problémák egyrészt abból a tényezőből adódnak, hogy a regionális köznyelviség — mint jellegzetesen átmeneti nyelvváltozat vagy talán inkább nyelvállapot a nyelvjárásiasság és a köznyelviség között — természetéből következően objektíve is nehezebben ragadható meg, másrészt valószínűleg azzal a szubjektív körülménnyel is magyarázható, hogy az utóbbi évekig szinte alig volt kutató, aki ezzel a problematikával foglalkozott volna. Hogy erre a munkára nemigen akadt vállalkozó, az persze nagyon is érthető, hiszen akiknek az érdeklődése szinte elsőként fordult a regionális köznyelviség vizsgálata felé, azoknak az idejét, energiáját más — főként dialektológiai — munkálatok kötötték le. Aligha véletlen ugyanis, hogy — amint ezt az eddigi, kezdeti eredmények is mutatják — a regionális köznyelviség bizonyos kérdéseinek kutatására többnyire olyan szakemberek szenteltek időt, akik korábbi munkájuk során a nyelvjárási anyaggyűjtés és feldolgozás módszereiben is kisebb-nagyobb mértékben már tapasztalatokat szereztek. Ez nagyon is természetes, hiszen nálunk — mint IMRE SAMU már kifejtette (NytudÉrt. 100. sz. 3) — a regionális köznyelviség kérdéskörére általában a dialektológiai kutatások és főképpen a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai irányították rá a figyelmet.

2. Miért jár különös nehézséggel a regionális köznyelv(ek) mondattani sajátosságainak feltárása? Ha erre a kérdésre keressük a választ, azt hiszem, csakis több tényező figyelembevételével találhatunk rá feleletet.

A mondattani szempontú kutatást mindenekelőtt az a körülmény nehezíti meg, hogy a nyelvjárási, a regionális köznyelvi és a köznyelvi jelenségek jobban elkülöníthetők egymástól hangtani és szókinctani téren, de még alaktani vonatkozásban is, mint mondattani szempontból, ugyanis a köznyelv és a nyelvjárások, valamint az egyes nyelvjárástípusok között leginkább a hangtanban és a szóképzésben vannak számottevő eltérések, az alaktanban már kevésbé, mondattani téren pedig — legalábbis eddigi ismereteink szerint — alig találunk különbségeket. A regionalitás jegyei hangtani, alaktani és szókinctani szempontból esetenként annyira élesek, markánsak is lehetnek, hogy passzív megfigyeléssel is jól fölismerhetők. Minden alaposabb vizsgálat nélkül is könnyen megállapítható például, hogy Szegeden és környékén a *mék*, *mén* nyelvjárási formák, a *mögyök*, *mögy* pedig a regionális köznyelviség szintjén használt változatok a köznyelvi hatásra terjedő *mégyék* ~ *mégyék* ~ *megyek*, illetőleg *mégy* ~ *mégy* ~ *megy* szóalakokkal szemben (hasonló megoszlású példákat közöl DEME LÁSZLÓ: Nyr. LXXXII, 481—3).

A mondattani jelenségek esetében azonban arról általában szó sem lehet, hogy pusztán megfigyeléssel ilyen könnyedén el tudnánk határolni egymástól a nyelvjárásias, a regionális köznyelvi és a köznyelvi sajátosságokat. Tagadhatatlan, hogy vannak olyan mondattani vonások, amelyek a passzív megfigyelés módszerével is jól megragadhatók. A nagykönyvi nyelvjárásban nemegyszer tapasztaltam például azt, hogy bizonyos kötőszók a köznyelv hatására kezdenek elterjedni. Ilyenek például a *mivel* okhatározói mellékmondat kötőszavaként, továbbá a *tudniülük, ugyanis* okadó magyarázó kötőszók, amelyek általában a köznyelvi hatásnak jobban kitett, olvasottabb, iskolázottabb emberek beszédében fordulnak elő, vagyis többnyire a fiatalabb nemzedék nyelvhasználatára jellemzőek, az idősek körében inkább csak kivételképpen figyelhetők meg. Minden bizonnyal a hivatalos stílus hatására bukkannak föl olykor az *ennélfogva, ennek következtében* határozószói színezetű kötőszók a következő mondatokban, vagy az *amennyiben* kötőszavas feltételes mellékmondatok is. Ezek a kötőszók mindenképpen újnak, a köznyelvből bekerült elemeknek tekinthetők nyelvjárásunkban.

Bármennyire rendszeres és alapos legyen is a passzív megfigyeléssel végzett anyaggyűjtés, mégiscsak tartalmaz véletlenszerű mozzanatokot, éppen ezért egyrészt azzal a veszéllyel jár, hogy az így levont következtetések bizonytalanok, felületeseek, másrészt — s ez a lényeges — igazában véve ezzel a módszerrel teljességgel lehetetlen a szövegalkotás folyamán születő és egymást követő mondatok kapcsolódásának, fajtáinak, típusainak a fölismerése, a különböző szerkezeti sajátosságok feltárása.

Van-e egyáltalán valamilyen lehetőség a regionális köznyelv és egyéb beszélt nyelvi változatok mondattani szempontú vizsgálatára? Szerencsére van azért egy mód, amellyel az anyaggyűjtés nehézségei viszonylag könnyen elháríthatók: megfelelő mennyiségű magnetofon-fölvétel készítése látszik ebből a szempontból a leginkább célravezetőnek. Igaz, a magnetofon-fölvételekről is elmondhatjuk azt, hogy sok esetleges mozzanatot tartalmaz(hat)nak, hiszen a nyelvhasználati lehetőségeknek csak rendkívül csekély töredékét foglalhatják magukban. Ez nem is lehet másképpen, hiszen a beszéd síkján megjelenő konkrét mondatok száma még egy-egy helyi nyelvjárásban is végtelen nagy, térben és időben egyaránt megfigyelhetetlen, ezért nagyon fontos a fölvételek készítésének különböző körülményeit — a technikai feltételek és a megfelelő mikro-szituáció megteremtésétől a jó téma kijelölésén át az adatközlők gondos kiválasztásáig — a lehető legnagyobb körültekintéssel előkészíteni. Csak így juthatunk olyan minőségű szövegek birtokába, amelyek alapján a siker reményében elvégezhető lesz a különböző mondatszerkezeti sajátosságok feltárása. Mindennek azonban van még egy, rendkívül lényeges előfeltétele is: a magnetofonszalagra rögzített szövegek lejegyzésekor különös gonddal kell a mondathatárokat megállapítani. Azt hiszem, túlzás nélkül állíthatom, hogy az élőbeszéd mondattani vizsgálata szempontjából a beszéd folyamatnak mondatokra való tagolása kulcsfontosságú kérdés. Legyen bármennyire kifogástalan a feldolgozás minden további lépése, ha a mondatok határát helytelenül vonta meg a szöveg átírója, akkor a kutatás több szempontból is rossz vágányra csúszik, csakis hamis eredményeket hozhat. Mivel a passzív megfigyeléssel szemben a magnetofonszalagra fölvett szövegeknek az az előnye is megvan, hogy újból és újból meghallgathatók, elemezhetőek, ezért mindenképpen vállalnunk kell a mondathatárok megállapításával járó nehézségek leküzdését már csak amiatt is, hogy egyéb lehetőség híján a szövegek alapján végzendő vizsgálódás tűnik járható útnak (az anyaggyűjtés kérdéseire l. pl.: G. VARGA GYÖRGY: NytudÉrt. 100. sz. 7—21; KISS JENŐ: MNy. LXXVI, 192—3).

3. Az anyaggyűjtésnél is nehezebb feladatnak látszik a feldolgozás mi-kéntjének megtalálása. Ez persze amennyire nehéz, annyira természetes is, ha valamely új kutatási terület művelésének módszereit keressük, de így van ez akkor is,

ha valamely, már eredményesen művelt tudományágban szeretnénk előbbre jutni. Gondoljunk például arra, hogy módszertani vonatkozásban milyen hosszú ideig jellemezte útkeresés dialektológiánkat is. Ismeretes, hogy a különböző feldolgozásokban a történeti és a leíró szempontokat sokáig nem sikerült következetesen szétválasztani és a szükséges esetekben egymással, illetőleg a hasonlítás módszerével is összekapcsolni. Nagyonis érthető tehát, hogy a regionális köznyelviség kutatásában többnyire még a módszerek keresése jellemzi munkánkat.

A mondattani sajátosságok regionális köznyelvi vonásainak feltárásában — véleményem szerint — két lényeges kérdést kell tisztáznunk: milyen jellegű legyen az elkészítendő mondattani leírás, és mihez tudjuk viszonyítani a fel dolgozandó anyagot.

Ami a leírás jellegét illeti, két út áll előttünk: vagy sorra vesszük az összes mondattani jelenséget, ahogy ezt pl. a MMNyR. és „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv teszi (esetleg egy-két jelenséget vizsgálunk meg oly módon, ahogyan ezekben a könyvekben megtalálható), vagy pedig a mondattan szerteágazó területéről egy kérdéskört választunk ki, olyat, amely jól körülhatárolható és ugyanakkor mégis összetett annyira, hogy a kutatás alapjául szolgálhat.

Ha az elsőként fölvezetett úton tenne valaki lépéseket, akkor egyrészt óhatatlanul az a veszély fenyegetné, hogy esetenként fölöslegesen ismétli mindazt, ami már ismert, másrészt viszont ha csak a különbségeket írná le, az módszertanilag lenne vitatható, sőt amiatt, hogy beszélt nyelvi anyagot hasonlít össze az említett mondattanoknak inkább az irodalmi nyelv példaanyagára épülő leírásával, eleve elhibázottnak kellene tekintenünk.

Ha a fenti érvelés igaz, akkor csupán a második megoldás marad a regionális mondattani jelenségek megragadására, vagyis tehát az, hogy megfelelő mennyiségű, technikai és nyelvi szempontból egyaránt jó minőségű szövegek alapján végezzünk kutatást. Ilyen jellegű vizsgálat mondattani vonatkozásban — tudtommal — még nem készült magyar nyelvi anyagon. Az a vizsgálat, amelyet a nagykovácsi nyelvjárás anyagán folytattam, csak néhány szövegegység esetén — mégpedig az olvasottabb, iskolázottabb adatközlőimtől választott szövegekben — mutat olyan sajátosságokat, amelyek megítélésem szerint valamelyest már a regionális köznyelviség körébe sorolhatók nyelvjárásunkban.

Annak idején a szövegek kiválasztásában nyelvészociológiai szempontokat is érvényesítettem, s tulajdonképpen ezért juthattam el az alapvetően nyelvjárási mondattani célú feldolgozás során a regionális köznyelviség problematikájához. A szövegek részletes elemzése azt mutatta, hogy a köznyelv hatása — bár nehezebben kitapinthatóan, mint hangtani, alaktani vagy szókinccsani téren — a nyelvjárási mondat szerkezetekben is érzékelhető (l. ezt részletesen: NytudÉrt. 100. sz. 125—46).

Fölvetődhet a kérdés: miben nyilvánul meg, hogyan ragadható meg a köznyelvi hatás a mondattan téren. A lefolytatott vizsgálat tanulságai szerint a köznyelv hatása például abban is megmutatkozik, hogy növekszik a többszörösen összetett mondatok gyakorisága, valamelyest terjednek a többszintű, bonyolultabb fölépítésű mondatok, fölbukkan a nyelvjárásra nem jellemző igeneves szerkezetek használata, s főképpen a mondatok szavakkal mért terjedelme lesz nagyobb. Lássunk minderre egy-két példát is! Az F₃₇. mondat: *A sárgarépat aszt is gerébgyévé huzot kis árogra szokták vagy szokjuk rakni.* A J₄₆. mondat: *Hát ez a házhosz közel vót, és ugyé aszt a célt szógáta, hoty hát lényegibe kónyi bucsura, ugy junius huszonnyócadikára vagy aszt megelözögen is — természetös kedvező időjárás esetén — már ujkrumplit tuttunk a bucsui ebédné fogyasztani.* Az L₂₇. mondat: *Mi gyerékék eszt hol ló hátúrol végeztük eszt a munkát, hol oldalrul, jobrol vagy balrol vezetve a lovat | végeztük.* Stb. Ilyen és ezekhez hasonló szerkezetű és szóhasználatú,

meglehetősen zsúfolt, nemegyszer terpeszkedő kifejezésekkel nehezített mondatokat a hagyományos nyelvjárási formákat őrző parasztemberekől nem lehet hallani, de a különböző tanfolyamokat vagy középiskolát végzettek nyelvhasználatában — ahogy ezt gyakran tapasztaltam — eléggé el vannak terjedve ezek a nyelvjárástól idegen, bonyolult, nyakatekert kifejezésmódok.

A feldolgozás jellegének, vizsgálati körének kijelölése mellett a másik, nem kevésbé nehéz feladat az — mint már említettem —, hogy mihez viszonyítsuk a feltárt mondattani sajátosságokat. Hogy megfelelő viszonyítási alapra van szükség, az aligha kétséges, s hogy a regionális köznyelvek vizsgálatában ennek az alapnak egyfelől a köznyelvnek kell lennie, másfelől viszont annak a nyelvjárásnak, amelynek talaján a vizsgált regionális köznyelv kisarjadt, az ugyancsak vitathatatlan. Helyesen állapítja meg KISS JENŐ ezzel kapcsolatban a következőket: „a köznyelvről való ismereteink nagyjából megfelelő kiindulási, illetőleg viszonyítási alap (a kérdőjelekre l. SZATHMÁRI: MNy. LXX, 309). Éspedig olyan, amelyet — ez is fontos — minden kutató ismer. Sokkal több a gondunk a másik oldallal, a nyelvjárások ismeretével” (MNy. LXXXVI, 190.) Abban is igazat kell adnunk KISS JENŐnek, hogy a viszonyítás lehetősége hangtani téren és bizonyos esetekben még a szókincs vizsgálatában is eredménnyel kecsegtet, az alaktan terén azonban már jóval több nehézséggel jár az összevetés, a mondattanban pedig — a nyelvjárás-kutatás jelenlegi állása, helyzete szerint — egyelőre megvalósíthatatlannak látszik (MNy. LXXXVI, 190—1). A fentiek szerint tehát az várható, hogy a regionális köznyelvek kutatásában a mondattan terén lesz a legnehezebb az anyaggyűjtés és még inkább a feldolgozás módszereinek a kimunkálása. S bár többnyire jól látjuk e nehézségeket, mégis nagy hiba lenne, ha a kutatás buktatói eleve kedvünket szegnék, s elriasztanának bennünket az e téren ránk váró feladatoktól. Szerencsére már követendő példa is akad a bátor kezdeményezésre: ZILÁHI LAJOS a hangtani vizsgálatok után (vö. NytudÉrt. 100. sz. 79—104) néhány mondatszerkezeti sajátosság feltárását végzi ugyancsak Orosháza regionális köznyelvi anyagán. Azt hiszem, sokan vagyunk, akik érdeklődéssel várják kutatási eredményeit.

4. Végül talán nem fölösleges, ha röviden összefoglalom a regionális köznyelvek mondattani sajátosságainak feltárásával kapcsolatos véleményemet. Vallom azt a — korántsem új keletű — felfogást, hogy a mondattani kutatásokhoz nagyon nagy mennyiségű szövegre van szükség; nem lehet ez másként a regionális köznyelv mondattani szempontú vizsgálatában sem. A mondattani kutatások érdekében mindenképpen vállalkoznunk kell a mondathatárok megállapításának nem könnyű feladatára és minden olyan körülmény megteremtésére, amellyel a vizsgálathoz szükséges, minden szempontból megfelelő szövegek birtokába juthatunk. Kezdetben az látszik célszerűnek, ha a vizsgálódást a mondattannak valamely szűkebb, de azért eléggé differenciált területén végezzük el oly módon, ahogy ezt DEME LÁSZLÓ a „Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata” című könyvében különféle stílusú frott nyelvi szövegeken részletesen bemutatta.

Ha a fentiek szerint folytatunk is kutatást, még egy gondunk adódik azért: konkrétan mihez is viszonyítsuk a vizsgálat során kapott eredményeket. Mivel ilyenféle elemzés köznyelvi anyagon mindmáig alig készült (DEME LÁSZLÓnak „A rádióhírek szövegezése és elmondása” című munkáját lehet legfőljebb itt említeni), ezért — legalábbis kezdetben — egyrészt DEME kutatási eredményeivel, másrészt esetleg a nagykönyi nyelvjárássra kapott számértékekkel (vö. NytudÉrt. 100. sz. 125—46) lehetne összehasonlítást végezni. Tudom, hogy nem ez a legszerencsésebb megoldás, hiszen DEME kutatásai nem beszélt nyelvi szövegekre épültek, az én vizsgálódásaim pedig csak egyetlen falu nyelvjárási anyagán alapulnak. Elindulásul azonban talán némi fogódzót jelent-

hetnének ezek a kutatások, s egyszersmind esetleg ösztönzésül is szolgálhatnának azoknak a mondattani jelenségeknek a megragadásában, amelyek a regionális köznyelviség szintjén jellemzik napjaink nyelvhasználatát.

Befejezésül még egy megjegyzést az elmondottakhoz! A regionális köznyelvek mondattani sajátosságainak feltárásában a szövegeken alapuló vizsgálat mellett a nyelvjárási anyaggyűjtésben — legalábbis hangtani és alaktani téren — eredményesen használt passzív megfigyelés módszerét sem tartom lehetetlennek, csak nagyon hosszadalmasnak és gyakorlatilag rendkívül nehezen megvalósíthatónak. Még ennél is nehezebbnek látszik az aktív indirekt kérdezés módszerének alkalmazása. Elsősorban azért, mert egyrészt mai ismereteink alapján valamiféle mondattani kérdőívet összeállítani teljesen reménytelen feladat, másrészt pedig a mondattan jellegéből adódóan eleve szinte megoldhatatlannak, rendkívül körülményesnek tűnik egy ilyenféle vállalkozás. Nem ok nélkül maradt ki annak idején a Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyagából sem a kezdetben tervebe vett mondattani szempontú gyűjtés, hanem éppen a vázolt nehézségek miatt (l. erre DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 92, 113). Ezért gondolok én arra, hogy a regionális köznyelvek mondattani kutatásában az első lépéseket szövegek vizsgálatának terén kell(ene) megtennünk, s majd ha már több helyről lesznek megbízható ismereteink, nagyobb biztonsággal léphetünk tovább a megkezdett úton, esetleg más módszerekkel is.

SZABÓ JÓZSEF

SZEMLE

Nyelvjáráskutatás Finnországban

Heutige Wege der finnischen Dialektologie. Szerk. HEIKKI LESKINEN. *Studia Fennica* 24. sz., 1980. 189 lap

A Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) kiadásában jelent meg egy tanulmánygyűjtemény a finn nyelvjáráskutatás területéről a szerkesztő előszavával és kilenc tanulmánnyal.

Az előszó tájékoztat a finn nyelvjáráskutatás múltjáról és jelenéről. A finn nyelvjárások tudományos kutatása a múlt század hetvenes éveiben kezdődött, és hatalmas kéziratos anyag gyűlt össze. Az egyik nagy cél a finn nyelvjárások hangtani kérdéseinek tisztázása volt, jelentek meg kisebb területek nyelvjárásainak monografikus leírásai is. Az elmúlt húsz évben kb. 14 ezer órányi hangos anyagot vettek fel hangszalagra.

A finn nyelvjáráskutatás nagy gondot fordított a szókincs gyűjtésére is, egyrészt hangalakbeli és jelentésbeli változatokra, másrészt a tulajdonképpeni tájiszavakra. A tájiszógyűjtés eddigi eredménye mintegy hétmillió szóalak, és ez az adattömeg az egyes szavak földrajzi elterjedéséről is jelentékeny mértékben tájékoztat. 1915 óta folyik rendszeresen a helynévgyűjtés. Szinte az egész finn nyelvterület anyaga össze van gyűjtve kétféle adatban úgy, hogy már jelentős feldolgozások is megszülethettek.

Hosszú ideig a finn dialektológia elhanyagolt területe volt az alak- és a mondattan. Csak századunk 60-as éveiben kezdődött meg e területen is a módszeres gyűjtés egyrészt a terepen, másrészt a szövegekből. Különösen az alaktani rendszerezések száma növekszik öröndetesen.

A módszerek is megváltoztak az elmúlt évszázad folyamán. Az újgrammatikus iskola egy-egy hang történetét vizsgálta. Egyre inkább teret kap azonban a hangrend-

szer leíró és történeti kutatása. Nemcsak egyes hangok ősfinn eredetét igyekeznek kideríteni, hanem jelentős nyelvföldrajzi kutatások is folynak a településtörténet alapján.

A legnagyobb változás a hangtani kutatásokban ment végbe a fonémarendszerek vizsgálatával. A kísérleti fonetika is sok mindenben finomította a hangtani kutatásokat. Noha a régi, hagyományos nyelvjárások feldolgozásában is még sok a tennivaló, a finn paraszti életforma megváltozásával a régi nyelvjárásokat beszélők száma egyre csökken, a köznyelv egyre erősebben hat a beszélőkre, de ugyanakkor a helyi sajtóságok közül is sok megmarad. A számítógépek is bevonultak a nyelvjáráskutatásba, és a most már ettől elválaszthatatlan nyelvszociológiai rétegtudományokba is. A finn dialektológia fokozatosan megújul anélkül, hogy félredobná eddigi eredményeit. Nem szakadt el az élettől, és feladatának tartja az új nyelvi rétegződés vizsgálatát is.

TERHO ITKONEN a *ts* hangkapcsolat történetével foglalkozik a nyugati finn nyelvjárásokban (11—28). Ez a tanulmány érinti az egész finn fokváltakozási rendszer történetét. Szerinte a *ð*-nek mint a szóbelseji *t* gyenge fokának, tehát nem teljes értékű fonémának a hatására kifejlődött egy zöngétlen *θ* fonéma is a *ts* hangkapcsolatból, amelynek folytatásai (*ts* > *θθ* > *tt* ~ *hh*) főleg a nyugati nyelvjárásban találhatók. A hangváltozás kora a skandináv nyelvtörténet segítségével megállapítható: legkorábban az 550—700 körüli időre tehető, és az is valószínű, hogy a skandináv hatás megerősítette a hangváltozási tendenciát. A generatív fonológia ezzel a hangváltozással nem tudott megbirkózni.

EERO KIVINIEMI tanulmánya (29—46) a finn névkutatás mai távlatáival foglalkozik. A névtudomány Finnországban is, akárcsak nálunk kezdetben, a XIX. században csak a történelemnek és a nyelvtudománynak, főleg a nyelvtörténetnek és dialektológiának volt a segédtudománya. Ebben a minőségében elsősorban névfejtésből állt, főleg ott, ahol nyelv- vagy művelődéstörténeti érdeklődést elégtett ki. A névtipológia és a névrendszerek vizsgálata csak századunk második felében kezdett kifejlődni.

Finnország legrégebbi helynévanyagának adatai csak a XIV. századig nyúlnak vissza. Legtöbbjük különböző latin és svéd nyelvű oklevelekben szórványanyag. Nagy terjedelmű és az egész nyelvterületre kiterjedő névtárak csak a XVI. századtól kezdve állnak rendelkezésünkre, főleg adójegyzékekben.

A jelenkori névanyag gyűjtése csak a XX. században indult meg. Eddig a finn nyelvterület teljességre törekvő felgyűjtésének (mikrotoponimiájának) 85%-a készült el, és nagy része fel is van vetítve 1 : 20 000 méretarányú térképekre. Sajnos a rendszerező munkát gátolja, hogy egyelőre — főleg megfelelő munkatársak hiánya miatt — nem készült el egyrészt a végmutató jegyzék, másrészt az alapnevek jegyzéke. E jegyzékek elkészítését számítógéppel kell majd megoldani. A gyűjtések följegyezték a helyi névmagyarázatokat, a helyi térszínformaneveket. Mivel a helynevek egy jelentékeny része viszonylag újkeletű, a mai névadások alapján a régi nevek egy részét is meg lehet fejteni. Az etimológia nem végcélja a névtannak, de nélküle a tipológiát nehéz elvégezni. Az etimológia célja az, hogy a név lexikális elemeit megállapítsa, és tisztázza jelentésüket. Ha a jelentés többértelmű, akkor ki kell zárni egyrészt a névtipológiai és a denotátum szempontjából lehetetlen magyarázatokat. Természetesen így is maradnak többértelmű helynevek éppen tömörségük miatt. Egy *Farkasomb* lehetett azért ilyen nevű, mert farkasok tanyáztak ott, azért mert egy farkast ott elejtettek, de azért is, hogy egyszer ott farkas ragadott el juhok. Van egy bizonyos „névnyelvtan”, vagyis az a mód, ahogy az információt az alapszóval összekötik. A felelőtlen névmagyarázatok egy része onnan ered, hogy a névtipológiát még nem ismerjük teljesen.

A szerző utal K. ZILLIACUS finnországi svéd tudós rendszerezésére, amelynek főbb pontjai a következők: 1. A helynevek lehetnek egy- és többeleműek. Az *elem* szót itt névtani és nem lexikális szempontból kell érteni. 2. Mivel a helynév elemei végső

soron köznévi eredetűek, viszont minden helynév tulajdonnév, így bővebb elemzés nem szükséges, csak a) a hely jellege: hegy, tó; b) neve: *Farkashegy, Csukástó*; c) megkülönböztető név: *Nagyfarkashegy ~ Kisfarkashegy, Alsócsukástó ~ Felsőcsukástó*. 3. A névelemeket meg kell határozni szófajta (tulajdonnév, köznév, jelzős, határozós szerkezet) és mondattan—jelentéstan szerint: helyzet, tulajdon, esemény stb. Persze itt is lehet az elnevezés oka többféle.

A skandináv államok közösen dolgoztak ki levéltári cédulamintát. Egy-egy helynév adatai 3 cédulára kerültek: 1. nyelvi jelzés (finn, svéd v. lapp); hivatalos vagy köznyelvi alak, ragozási típusjel; — 2. térszínforma, művelési ág rövid helyzete, község, járás; — 3. a nyelv jelzése, nyelvjárási név (elkülönítve a névelemek és toldalékok) szófajti és jelentéstan típus. Itt hivatkozik a cseh R. ŠRÁMEK „A modell és rendszer a helynévkutatásban” (Onoma 1972/73) című tanulmányára is. A szerző a következő jelentéstan típusokat javasolja: 10. Viszonyítás egy másik helyhez: 11. rész (X része). — 12. pontos helyzet (X-ben, X-hez közel), 13. viszonylagos helyzet (valami X-beni tárggyal áll kapcsolatban), 14. irány (X felé halad, X-nél kezdődik). — 20. Tulajdonság: 21. nagyság, 22. alak, 23. kor, 24. szín, 25. egyéb tulajdonság, 26. anyag, 27. tevékenység. — 30. Viszonyítás egyéb szempontokhoz: 31. eredet, 32. tulajdon/használat. — 33. A helyen található (állat, növény, kőzet), 34. hasznosság, 35. esemény. Így az egész eddigi anyagból csak 12,2%-ot nem lehetett besorolni, 8,6%-nak meg bizonytalan vagy kettős-hármas volt a besorolása.

Ezután vázolja a finn helynevek rendszerét, a típusok eloszlását. Példaként részletezi a 22. jelentéstípus egyik alfaját, a 'görbe' melléknevű állóvíz-neveket (akkor is, ha ma már esetleg rét vagy szántó).

TAPANI LEHTINEN a finn ségi igeeképzés történetéről írta tanulmányát (47—65). A közeli rokon nyelvek (észti, lív, karjalai stb.) és a nyelvjárások alapján próbálja megállapítani, milyen régiek az egyes igeeképzők, meddig voltak elevenek, mikor haltak ki, mi volt a jelentésárynyalatuk. Számos hangtani kérdés is fölmerül (hosszúság, váltakozás, hangkiesés). Ismerteti a tőtípusokat, a csak képzővel előforduló igekeket.

HEIKKI LESKINEN tanulmányának címe: „Hogy tűnik el egy nyelvjárás? Megfigyelések a karjalai áttelepültek mai nyelvállapotáról” (67—91). A második világháború után Finnország elvesztette területének 14%-át, akkora területet, mint a mai Magyarország fele. A békekötés a Szovjetunióhoz csatolt területek lakosságának szabad választást engedett: vagy helyben maradáást, vagy áttelepülést Finnország megmaradt területére. Mivel az elcsatolt területek lakossága teljes egészében finn, karjalai és lapp volt, szinte mindnyájan az áttelepülést választották. Ez gazdaságilag is nehéz helyzetbe hozta az országot, mert Magyarországhoz hasonlóan a nagy háborús veszteségek után még hadisarcot is kellett fizetnie évenként. A majdnem félmillió áttelepültet a finn közigazgatás elég szétszórtan telepítette le az ország különböző vidékein, de főleg délnyugaton. Így mindenütt kisebbségbe kerültek. Noha megértési nehézségeik nem voltak, hiszen csak nyelvjárásban különböztek, de ez a másfajta nyelvjárás is egyre inkább feloldódik a helyi többségi nyelvjárás és köznyelv irányában. (Hasonló helyzet alakult ki nálunk is, csak sokkal kisebb mértékben, a mintegy százötvenezer szlovákiai magyarság, valamint a bukovinai székelyekkel és néhány ezer csángó áttelepülttel kapcsolatban. Őket egyrészt a kitelepült szlovákok és kitelepített németek helyére irányították Tolnába, Baranyába, Pest és Békéscsaba környékére.)

A jyväslyläi egyetem száz órányi magnetofonfelvételt készített három területen az áttelepültek minden korosztályából az 1970-es évek elején. Többségük akkor még a keleti területen születtek. Az egyik csoport egy délnyugati falu volt, ahol a lakosságnak mintegy fele a Ladoga tó partjáról települt át, szinte azonos nyelvjárást beszélt, és továbbra is egymás közt házasodott. A második falu egy erdős-mocsaras, lakatlan terü-

letre települt, de csak néhány kilométerre van egy vidéki városkától. A harmadik: dél-finn területre szétszórtan telepítettek különböző keleti vidékekről egyes családokat. Itt már néhány évtized alatt beolvadtak szinte teljesen a környezetbe. A cikk részletesen felsorolja a vizsgált nyelvjárási, hangtani sajátosságokat, megállapítja az „új haza” nyelvjárásának és a köznyelvnek a hatását a két nem különböző korosztályaiban. Az 1955 után születettek beszédében már alig van keleti nyelvjárási hangtani sajáttság. Az adatokat számos grafikon és táblázat teszi szemléletessé.

A dél-savoi nyelvjárási geminációs jelenségekről számol be rendszeresen és részletesen AILA MIELIKÄINEN (93—117). Különböző okok hozhatják létre a mássalhangzók geminációját, mint például a magánhangzók közti helyzet rövid magánhangzók közt vagy az előző hosszú magánhangzó megrövidülése. Nem azonos mértékben, de mind a 11 teljes értékű finn mássalhangzó részt vehet e jelenségben.

HEIKKI PAUNONEN a finnországi városi nyelvjárások kutatásával foglalkozik (119—38). Ennek kutatása inkább a nyelvszociológiához tartozik. Világhírre e tudományágat a new-yorki W. LABOV juttatta. Az eddigi kutatások szerint nyelvenként és országonként nagyon különböző lehet a „provincializmus” mértéke. A szerző idéz olyan véleményeket, hogy Angliában — városokban — csak alsóbb társadalmi rétegekben lehet nagyobb mennyiségű — az irodalmi normától eltérő — vonást találni. Svájcban viszont a legműveltebb értelmiség is — egymás közt — alemannul beszél, és ez igen messze van a német „Bühnensprache”-tól. Saját tapasztalattal megerősíthetem ezt Ausztriára vonatkozóan is. 1979-ben részt vettem az Osztrák Akadémia egyik felolvasó ülésén, ahol az előadó igencsak bécsiesen beszélt, csak az irodalmi nyelv ismeretével aligha lehetett volna megérteni.

A finn városi nyelv a nagyobb városoknak a vidékről bevándoroltaktól való felduzzadásával bizonyos fokig „finnebbé” lett, tehát a svéd lakosság százalékos aránya csökkent. Egyes kirívóbb nyelvjárási vonások hamar lecsiszolódtak (*viüres > viüdes*), mások benyomultak a városi nyelvbe (*tullut > tullu*).

LABOV óta svéd, szovjet, angol kutatók is foglalkoztak a városi nyelvrétegekkel. Finnországban ez a kutatás 1972-ben indult meg. A népesség keveredése, a városokba özönlés a különböző vidékekről, valamint a társadalmi rétegek keveredése családon belül a nemzedékekben meglehetősen nehézzé teszi a rétegek elválasztását.

A szerző két hangtani jelenséget figyelt meg a két legnépesebb finn nagyvárosban: Helsinkiben és Tampereben. E két jelenség a köznyelvi *ts* (nyugaton *tt*, keleten *t*) és a *t* gyenge fokát (köznyelvi *d*, nyugati *r*, keleti *0*). Kiderült, hogy Helsinkiben minél iskolázottabb a szociális réteg, annál közelebb áll a köznyelvhez. Az egyetemet végzett idősebb nők beszélnek a legirodalmibb nyelvet. A kevésbé iskolázott idősebb rétegekben eléggé elterjedt a Helsinkitől északra beszélt (hámei) nyelvjárás számos sajátossága. A fiatalok (értelmiségiek is) kerülnek a nagyon irodalmiasnak érzett nyelvi formát (főleg a nőké). Még korai volna azonban jóslgatni, vajon a fiatalok beszédbeli norma-ellenes magatartása tartós lesz-e. Tampere több nyelvjárási sajátosságot enged meg. A norma-ellenes magatartás ott is leginkább a fiatalabb női korosztályoknál nyilvánul meg. Még nem tudni, vajon a finn fejlődés a köznyelv győelmét hozza-e, vagy diglossziát, azaz egy hivatali és egy családi beszédtypus egymás mellett élését.

ALPO RÄISÄNEN értekezése az alapszó és képzett szó viszonyával foglalkozik (139—56). Többek közt felveti azt a kérdést, vajon egy képzett szó szótári elem-e, vagy csak a képző raktározódik-e el az emlékezetben, és minden képzett szó kiejtésakor újra képezzük-e. Erre a kérdésre nem lehet sem igennel, sem nemmel felelnünk. Az alakokban valószínűleg a megfelelő igei vagy névszói alakokat mindig újraalkotjuk, és viszonylag ritkán fordul elő, hogy egy igének vagy névszónak a paradigmája csonka. A képzett szavakból viszont néhány kivétellel (mint a finn *-minen*, értelmi megfelelője az *-ás/-és*

képzőnk), amely szintén automatikusan járulhat minden ígéhez, hogy főnevet alkossunk belőle, a többi képzett szónak nagy része szótári alak. A *tő* és a képző kapcsolata ugyanis sem jelentés, sem lehetőség szempontjából nem szükségképpen automatikus. A hasonló jelentésmódosító képzők közül valamelyik szó csak az egyik képzőt kaphatja meg, egy másik esetleg háromfélét is, de mindegyik képzett szó más-más jelentésárnyalatot kap. Ha magyar példákkal próbáljuk megvilágítani a finn szerző megállapításait, közismert az azonos „jelentésű” denominális *-l* és *-z* képző. De még a *hegedül* és *csellózik*, *orgonál* és *zongorázik*, tehát még a vonós és a billentyűs hangszerek sem képző szerint különülnek el, és az sem számít, hogy valamennyi alapalakja magánhangzóra végződik, és egyik sem egyszótagos. Az igen számos gyakorító folyamatos képzőink közül egytagú ígék közül a *-kál* nem is ritka: *furkál*, *dúskál*, *áskál*(*ódtik*), *turkál*, de *moskál* nem lehetséges. Az azonos jelentésű deverbális *-at/-et* és *-ás/-és* igen sok ígékhez járulhat. De szinte minden pár jelentése határozottan elkülönül: *irat*—*írás*, *olvasat*—*olvasás*, *járat*—*járás*, *vonat*—*vonás*, *huzat*—*húzás*, *vészet*—*vésés*, *élet*—*élés*, *kerület*—*kerülés*, *menet*—*menés*, *kezdet*—*kezdés*, *kelet*—*kelés*. A szerző szerint az irodalom egyéni nyelvalkotása éppen az ilyen elvileg lehetséges, de gyakorlatban ki nem használt alakokkal alkothat újszerűt. Regresszív képzésnek nevezi az (analogikus) elvonást (mint a magyarban a *kapa*, *foghíj*) stb. Nincs helyem a további igen értékes és szerkezeti hasonlóság miatt a magyarban is igen tanulságos további fejtegetésre, pedig a belső szóteremtés sok módjára tér ki a szerző. Kár, hogy PAUNONEN és RÄISÄNEN tanulmányához hiányzik a rövidítés-jegyzék.

ILKKA SAVIJÄRVI a tagadás különféle módjairól tájékoztat a finn nyelvjárásokban (157—74). Ez a kérdés a finnben sokkal bonyolultabb, mint az indoeurópai nyelvekben vagy mint a magyarban. A finnben ugyanis *t a g a d ó i g e* van, utána pedig jelen időben leíró szempontból a főige (fokváltakozásos ígékben a gyenge fokú) pusztán töve, amely egyébként nem fordul elő ragozásban: *en mene, et mene, ei mene* stb.: 'nem megyek, nem mész, nem megy' (ahol tehát a „nem” kapja az igeragokat, a *men-* igeot pedig változatlan, de csak ilyen helyzetben fordulhat elő). Így tehát a tagadásra utal a tagadó ige, a főige alakja, ezenkívül még tagadó névmások, mint a 'senki, semmi stb.', bizonyos ígék, amelyek főleg tagadó mondatokban fordulnak elő (a magyarban pl. az *állhatja* igealak állító mondatban igen ritka). A finnben a magyarhoz hasonlóan a kétszeres, sőt többszörös tagadás is gyakori, és nem vált át állító jelentésűvé, mint a latinban vagy németben.

A szerző megvizsgálja az egyes főbb finn nyelvjárásokban, vajon milyen az aránya az egyszeri és a többszöri tagadásnak. Az egyszerű tagadás is redundáns, mert a főige más alakú, mint állító mondatban. Így nem lehet csodálkozni, hogy maga a tagadó ige is kimaradhat a nyelvjárásokban, ha a főige és a nem kötelező, de csak tagadó mondatokban előforduló névmások megerősítik a tagadást. Egyes nyelvjárásokban viszont a tagadó ige is úton van az egyalakúság felé.

Még tovább ment el az észti nyelv, mert ott csak az *ei* használatos minden számban és személyben, és egy másik — eredetileg pozitív értékű — névmás vagy határozószó és az *ei* tagadószó közrefogja az igt, akárcsak a franciában: *észt keegi ei tule* ~ fr. *personne ne vient*, *észt ta ei ütle midagi* ~ fr. *il ne dit rien*.

Végül PERTTI VIRTARANTA számol be 6 képpel és egy táblázattal kiegészítve a finn szalag-archívum történetéről és jelenéről (175—89). Követendő, de nehezen követhető ez a példa.

A XX. század elején számos finn kutató használt viaszhengert, később hanglemez-fölvételt, 1950 körül pedig drótos magnetofont nyelvi és nyelvjárási szöveggyűjtésre. Az 1950-es években még Finnország minden részén lehetett nyelvjárási beszélőket találni. A már említett majdnem félmilliónyi áttelepült is beszélt még akkor eredeti — áttele-

pülés előtti — nyelvjárását. Az 1955. évi szovjet—finn kulturális egyezmény pedig lehetővé tette finn tudósok számára, hogy finnégi és finnugor nyelvi szövegeket gyűjtsenek szalagos magnetofonon a Szovjetunióban. Mondattani vizsgálatokat csak gépi felvételeken lehet tanulmányozni. 1959-ben finn nyelvészek egy kis csoportja megalapította a finnugor szalagarhívumot. Részletesen beszámol a szerző a finnországi és a szovjetunióbeli szövegfelvételekről. A legkülönbélebb korosztályok, területek, mesterségek szókincsét is meg lehetett örökíteni. Arra törekedtek, hogy egy-egy személytől legalább egy órányi anyag legyen szalagon. Vettek fel bőven köznyelvi anyagot is, hiszen ezt sem lehetett eddig a megfelelő mélységben tanulmányozni. A Finnugor Társaság finn és külföldi tudósoktól, íróktól, költőktől is vett szalagra beszélgetést. Meghökentő számadatok jönnek ki:

finn nyelvi és nyelvjárási szöveg	16 755 óra (a perceket kerekítettem)
észti	66 óra
kiseb finnégi nyelvek (inkeri, karjalai, liv, lüd, vót, vepsze)	1 1620 óra összesen majdnem 20 ezer óra
lapp	503 óra
volgai (mordvin, cseremiszi)	33 óra
permi (zürjén, votják)	41 óra
obi-ugor (vogul, osztják)	21 óra
magyar	132 óra
szamojéd	13 óra

A szerző végül összegezi a főlvetel szempontjait. Rendszerint egyedül vagy legfeljebb kettesben megy a gyűjtő a terepre. A beszélgetés vezetőjének tőrhetően kell ismerenie a nyelvjárást (nyelvet) és a népi életet az illető vidéken. Jól kell tudnia irányítania a beszélgetést, ugyanakkor hagynia kell beszélni a kérdezett: minél hosszabb folyamatos beszédet kell biztosítani. A felvétel előtt, a technikai előkészítés közben kiderül, a helyi nyelvjárást jól beszéli-e a kérdezett (ha a cél más, akkor természetesen annak szempontjai szerint). A felvételnek jónak kell lennie, hiszen könnyen meglehet, hogy más személy fogja a szalag alapján leírni. A beszélgetést mindig lakáson, a megszokott környezetben veszik föl, udvariasan kitessékelnek minden családtagot, és lehetőleg csak ketten maradnak. Előfordulhat „családi” felvétel is, ahol meg lehet teremteni a helyzetet, hogy egymással beszélgessenek a családtagok. Szinte észrevétlenül lehet bekapcsolni a magnetofont. A legtöbbször életrajzzal kezdi az ember, majd kiderül a beszélő kedve téma, amelyről szívesen beszél. Ha a beszélő eltér a kérdéstől, nem kell visszatéríteni. Törekedni lehet arra, hogy minél több néprajzi hagyomány is elhangozzék. Az adatközlők kiválogatásában segítségünkre lehet a helyi tanító, pap vagy egy önkéntes néprajzi gyűjtő. Néha jóhiszeműen félre is vezetik az embert, mert vagy egy „egykor” jó elbeszélőt ajánlanak, vagy egy számukra „érdekes” különöcöt.

A majdnem húsz ezer órányi anyagból „csak” mintegy ezer órányi van leírva részben pontos, fonetikus átírással, részben félig-meddig köznyelvi helyesírással. Számos szakdolgozat, licenciátusi és doktori disszertáció készült belőlük. Az eredeti felvételeket nem adják „külsők”-nek a kezébe, de ha szükséges, másolatot készítenek, és azt egy megfelelő helyiségben lejegyezheti a feldolgozó. Nemcsak nyelvészek, hanem néprajzosok, művelődéstörténészek is felhasználják ezt a páratlanul érdekes és szinte felmérhetetlenül gazdag anyagot. Ha csak a finn nyelvi több mint 16 ezer órát vesszük tekintetbe, akkor is tízezernél több, a XIX. század végén született finn személy beszél el élettörténetét, gondjait és örömeit, visszaemlékezéseit. Páratlanul gazdag történeti forrás ez, nem pótolja semmiféle írásos emlék. Alig hiszem, hogy bármilyen más nyelvből volna egy ilyen —

bármikor felhasználható nyelvi, néprajzi, művelődéstörténeti és nem utolsósorban emberi dokumentum-tár.

A tanulmánygyűjtemény ilyen viszonylag terjedelmes ismertetése bizonyára nem haszontalan. A magyar dialektológia az utóbbi évtizedekben hazánkban egy kissé háttérbe szorult minden nagy eredménye mellett. Talán a világon is igen jó hírnevet szerzett és mindig megújulni tudó finn nyelvjáráskutatás itt ismertetett módszerei, eredményei nekünk is adhatnak erőt, új ösztönző ötleteket.

KÁLMÁN BÉLA

Kósa László, A burgonya Magyarországon

Akadémiai Kiadó. Bp., 1980. 254 lap, 51 fotó

BALASSA IVÁNNAK „A magyar kukorica” (Bp., 1960.) című hatalmas tanulmányköte-
új korszakot nyitott a néprajztudományban. Megteremtette a néprajzi monográfia hazai
műfaját, s ezzel hosszú időre példát mutatott a hasonló típusú földolgozásoknak. Sok
szép munkát lehetne felsorolni a hozzá hasonló könyvek közül, s ezek egyike KÓSA
LÁSZLÓ közelmúltban megjelent nagyszerű monográfiája a magyarországi burgonya-
termesztés és -főlhasználás történetéről, néprajzáról és nyelvi vonatkozásairól.

Viszonylag szerencsés helyzetben volt a kutató, hiszen a burgonya magyarországi
elterjedése alig néhány évszázaddal ezelőtt, kezdődött. A pontos évet ugyan nem sikerült
földeríteni, s valószínűleg nem is lehet, hiszen szórványosan minden bizonnyal már
a XVII. század végén is akadtak termelői nagyobb arányú termesztését azonban csak
az 1760-as években kezdték meg a kamarai birtokokon — mint ahogyan ezt igen alapos
kutatásokra építve hihetően állítja a szerző. Annál meglepőbb, hogy az alig kétszáz
esztendő növénynek milyen sokféle neve, termesztési és főlhasználási módja alakult ki,
ami egyáltalában nem könnyítette a monográfia összeállítását.

Az elterjedéssel kapcsolatban nagyon helyesen hivatkozik KÓSA LÁSZLÓ a nyelvés-
zeti tényekre és az ezekből kifejthető argum entumokra. A bőséges szakirodalom lelki-
ismeretes főlhasználásával 41 névnek vagy alakváltozatnak az etimológiai elemzését
végezte el, aminek alapján kétségtelenül bebizonyította, hogy nem egyszerre és nem
központi utasításra kezdődhetett el a termelés Magyarországon, hanem többnyire német
közvetítésre a nyelvterület legkülönbözőbb pontjain válhatott ismert növényé. Még
a legnagyobb területen ismert *krumpli* szó számtalan alakváltozata (amelyek közül csak
eggyel foglalkozik részletesebben a könyv) is a többirányú párhuzamos elterjedést bizo-
nyítja. Ezt a változatosságot már nem tudta egységes szóhasználatúvá tenni a rende-
letek útján való terjesztés sem, amelynek a XVIII. század második felében lehetünk
tanúi a könyv alapján. Minden bizonnyal része volt ebben a nyelvi sokszínűségben annak
a gazdasági föllendülésnek, amely a XVIII. század végére Magyarországon is éreztette
hatását, s amelynek nyomán gazdasági szakemberek, földbirtokosok is a burgonya-
termesztés önkéntes terjesztőivé váltak, akadályozva ezzel a központi utasítások nyelv-
egységesítő hatását.

Igen érdekesek művelődéstörténeti szempontból is a burgonyaa végleges meghono-
sodására vonatkozó részletek, anekdotaszerű leírások, tudományois kutatások megállá-
pításai. Még egyszer főlhasználja a szerző a nyelvtudomány adatait, amikor a mező-
gazdasági szerkezetet, a burgonyának a termények sorrendjében elfogl lt, helyét mutatja
be a XIX századi helynevek, határrésznevek alapján. Néprajzi és nyelvészeti szak-
irodalom, valamint saját gyűjtései alapján megállapítja, hogy a magyar nyelvterület

nagy részén megtalálhatók a burgonyával kapcsolatos földrajzi nevek. Éppen úgy, mint ahogyan a kender vagy kukorica termesztésére kijelölt helyek voltak az egyes községek határában a földközösség egy-egy szakaszában, a krumpliföldek is elkülönültek.

A történeti bevezetés után a burgonyatermesztés mezőgazdasági jelentőségéről ír a szerző. Bemutatja az egyes időszakokban a vetésterület nagyságát a különböző országrészekben, viszonyítja az egész termőterülethez a burgonyavetések nagyságát, s foglalkozik a termésátlagok változásaival is. Indokolja a gyors elterjedés, a népszerűsödés tényét, foglalkozik a népelelmezésben betöltött szerepével és ipari növény jellegével.

A burgonyatermelő tájak közül első helyen a Nyírséggel ismerkedünk meg. Megtudjuk, hogy 1786-ban már Rakamazon, Pócspeyriben és Napkorban eladásra is termeltek burgonyát. A XIX. század végétől válik minden bizonnyal egyik legnagyobb országos jelentőségű termőterületté ez a vidék, amit számadatokkal is bizonyít a könyv. Másik jelentősebb tájegység Dél-Somogy, ahol szintén nyomai vannak a levéltárakban a korai (XVIII. század végi) burgonyatermesztésnek. A jelentősebb termelést azonban csak az első világháború utáni évekre teszi a szerző, jóllehet a megye szeszgyárai már a múlt században is fölhasználták ezt a kiváló alapanyagot. A két nagyobb jelentőségű földrajzi egység mellett a tanulmány főlisorol még néhány jelentősebb burgonyatermelő vidéket az 1940-es évekből (Dél-Magyarország, Veszprém vidéke, Nyugati határszél, Kisalföld, Felvidék, Duna—Tisza köze, Székelyföld), de hozzáfűzi, hogy a mezőgazdasági szakemberek véleménye sem egységes ebben a kérdésben, s az idők változásával is módosulnak ezek a jellemző termőterületek.

A kötet legjelentősebb fejezete a burgonya paraszti termesztésével foglalkozik, ami érthető is, hiszen a tárgyi néprajznak ez a legfontosabb kutatási területe. A talaj előkészítésétől a betakarításig, a nagyüzemi termeléstől a kiskerti gazdaságokig, a fajták és osztályozások bemutatásától a vetőgumótermelésig minden csínja-bínja szóba kerül itt a burgonyatermesztésnek. Bennünket különösen az érdekelhet, hogy milyen mértékben használja vagy adja meg a szerző a népnyelvi szavakat: a műveletek, eszközök, fajták stb. nyelvjárási szavait tartalmazzák-e ezek a leírások. Első olvasásra is megállapíthatjuk, hogy nagyon sokat kaphat a nyelvjárási kutatója is a könyvnek ebből a részéből. Nemcsak a pontosan lejegyzett nyelvjárási alakok miatt fontos ez a fejezet, hanem a lelőhely, a szóhasználat helyének következetes és rendszeres megadása miatt is. Nemcsak azt tudjuk meg, hogy a *parti föld* magasabb fekvésű laza talaj, hanem azt is, hogy Újszentivánon itt termett a legjobb minőségű burgonya. A tájzavaknak garmadája kerül elő a színes és részletes leírásokból. Néhány érdekesség ezek közül: Apagyon a vetőgumót *hazsgatták*, Mezőcsokonyán *metszették*; Apagyon *kani* és *szuka* vége van a krumplinak, Dél-Somogyban az ültetőbot neve *cuca*. A sorokat kijelölő eszköz nevei: *sorhúzó*, *soroló*, *sorozó*, *sorvető*, *sornyító*, *cirkalom*, *lénivátor*, *rónázó*, *utaló*, *jelölő*, *vonalzó* (149). Ugyanilyen változatos szóhasználatot találunk a kapálással, ekekapálással, főlshedéssel kapcsolatos műveletek leírásakor is. Mindez bizonyítéka annak, hogy a nyelvjáráskutatás és a tárgyi néprajz kölcsönösen ad és kap a másik tudományágtól segítséget, adatokat, támpontokat.

Az árutermeléssel kapcsolatban is sok tudománytörténeti nevezetességet elevenít föl a könyv. A paraszti fölthalálóktól az első termelőszövetkezetekig, a szakkönyvek megjelenésétől a kísérleti gazdaságok megalakulásáig igen sok mindentről olvashatunk ebben a fejezetben. A nyelvészetet is érdekli a burgonyafajták elnevezése, illetőleg a nevek kialakulása, a névváltozatok megszületése. Milyen összetételekben él a *burgonya*, illetőleg *krumpli* szó, milyen jelzői lehetnek (egyes vidékeken csupán színnevek szerint különböztetik meg: *kék*, *veres*, *fehér*, *sárga*; másutt népnevek találhatók: *cseh*, *magyar*, *német* stb.), melyek tartották meg eredeti neveiket? Meglepő a parasztemberek némelyikének

alapos fajtaismerete (egy apagyi kistermelő 26 fajtát tudott megkülönböztetni 1966-ban).

A munka utolsó része a burgonya fogyasztásával és fölhasználásával foglalkozik. Táblázatok segítségével szemlélteti a múlt század végi kenyérfogyasztás és burgonyafogyasztás összefüggéseit. A legtöbb kenyeret fogyasztó megyékben (Csanád, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés) a legkisebb, míg a kenyérhez, különösen a búzakenyérhez nehezen hozzájutó, tehát keveset fogyasztó megyékben (Árva, Trencsén, Sáros) a legnagyobb volt a burgonyafogyasztás. A burgonyaételek elterjedéséről írott rész ismét sok kultúrhistoriai érdekességet tartalmaz (melyik szakácskönyv foglalkozott először burgonyatartalmú ételekkel, hogyan készítették, hogyan fogyasztották a XIX. században a burgonyaételeket), de nagyon sok nyelvi adatot is közöl az egyes ételek neveivel, nyelvjárási megnevezéseivel kapcsolatban. Pontos lokalizálással sorolja föl a különböző típusú ételek nyelvjárási neveit, névváltozatait.

A takarmányozás mellett az egyéb fölhasználásról is szót ejt a könyv. Még olyan kuriózumok is helyet kapnak, mint a burgonyából való szappanfőzés, a gyerekek közismert krumplipuskája vagy a gyertyatartófaragás. Igaz, hogy tudtommal sem főzött szeszt a burgonyából sehol sem a nép, de talán a nagyüzemi fölhasználás is megérdemelt volna néhány szót befejezésül.

A kötet igen gazdag irodalomjegyzéket tartalmaz, amelyben a mezőgazdasági szakkönyvek és néprajzi szakmunkák mellett felsorolja a nyelvtudomány fontosabb műveit is, mint például a NyA., a TESz., SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtései stb.

Igen kiváló a kötet tárgymutatója, amely szómutató, pontosabban a nyelvjárási szavak mutatója is egyúttal. Nyomdatechnikailag is jól elkülönítve, kurzív szedéssel kapjuk itt alakváltozatónként is a kötetben előforduló tájszavakat, s ez nagy segítségére lesz majd a dialektológiai szempontú fölhasználásnak.

Nagyon szemléletes és esztétikailag is jól megválasztott a könyv képanyaga. A munkafolyamat és az eszköz áll mindig az előtérben, de az ember is állandó szereplője a képeknek, minthogy nélküle semmi sem történhetne valóban, s csupán egy-két képen (23., 26.) érezni azt, hogy nincs összeforva a személy a szerszámmal, nem aktív részese a munkának.

A szöveg megalkotása végig érdekfeszítő és mindenütt gördülékeny. Különös számomra, hogy az Akadémiai Kiadó az Akadémiai Nyomdában verzállal szedette a hivatkozott szerzők családneveit (és csak a családneveit) a szokásos kapitelen helyett. Egyébként a könyv tervezése, a táblázatok elhelyezése, különösen pedig a borítólapon gondos szerkesztői munkát bizonyít.

Végül azt kell megállapítani, hogy nem csupán a magyar néprajztudománynak nagy nyeresége ez a mű, hanem minden bizonnyal az agrártudománynak is, de föltétlenül az a magyar nyelvjáráskutatásnak, a magyar nyelvtudomány egészének. Egyrészt fölhasználja a nyelvészeti kutatások eddigi eredményeit, ami új erőt, lelkesedést ad a további munkánkhoz; másrészt sok újat nyújt a nyelvjáráskutatásnak, a regionális nyelvvizsgálatoknak, s ez a társtudományok megbecsülésére készítet. Jóllehet eddig is tudtuk, hogy a magyar néprajzkutatók HERMAN OTTÓTÓL a mai fiatalabb nemzedék tagjaiig kiváló értői és sokszor jeles kutatói is a magyar nyelvtudománynak, megerősítette bennünk ezt KÓSA LÁSZLÓ kiváló tanulmánya is. Csak azt kívánhatjuk mindkét tudomány érdekében, hogy még sok hasonló jó monográfia szülessék e két testvértudomány együtműködéséből vagy együttes műveléséből.

HAJDÚ MIHÁLY

A Vizsolyi Biblia hasonmás kiadása

SZABÓ ANDRÁS és SZÁNTÓ TIBOR tanulmányával. Két kötet. Magyar Helikon—Európa Kiadó, Bp., 1981. 920 lap + 1 melléklet: nemzetségfa.

A Magyar Helikon faksimile kiadásainak sorában egyedülálló teljesítmény a Vizsolyi Biblia megjelentetése. Munkájuk révén a XVI. századi magyar könyvnyomtatás legnagyobb alkotását tarthatjuk kezünkben. E mai mértékkel mérve is monumentális alkotás kiadásának az előkészítése és lebonyolítása Szántó Tibor és munkatársai hozzáértését dicséri.

A Vizsolyi Biblia két kötetben, 28 ezer példányban jelent meg. A korabelihez hasonló papír és az eredetit pontosan visszaadó modern nyomdatechnika hűen tükrözi az első kiadást. A tiszta, jól olvasható szöveg a budapesti Kossuth és a békéscsabai Dürer Nyomda együttműködésének az eredménye. A kötéssel kapcsolatban azonban már van egy kifogásunk. A műbőr kötés és az aranyozás nagyon szép és pontos munka, de a szöveg nemesen veretes egyszerűségéhez képest túlzottan új. Ez a kötés jobban illett volna egy betűről betűre újraszédett kiadáshoz.

A SZABÓ ANDRÁS alapos művelődéstörténeti és SZÁNTÓ TIBOR könyvtörténeti tanulmányát tartalmazó kísérő füzet igen hasznos és értékes. Kettejük munkája a Vizsolyi Bibliával és annak jelen kiadásával kapcsolatos legfontosabb tényekről, kérdésekről szól.

A Vizsolyi Biblia napjainkig közel háromszáz kiadást ért meg, a mostani azonban tökéletes szövegűsége miatt egyedülálló a nagyszámú javított kiadás között. Ez a tény remélhetőleg ráirányítja a figyelmet a Vizsolyi Biblia máig hiányzó átfogó tudományos értékelésére. CSÜRY BALINT 1940-es cikke (MNY. XXXVI, 238—48) óta inkább csak utalások jelentek meg a Biblia nyelvi és helyesírási szerepéről. A mai kutatás már fölhasználhatja a folklór és a könyvtörténet időközben született eredményeit is.

A Károlyi-fordítás nyelvi hatását elemezve CSÜRY (i. h. 239) maga is utalt Szenci Molnár Albert zsoldárfordítására. Ezen a nyomon továbbhaladva a Károlyi-fordítás és a zsoldárok elterjedtségének az összevetése érdekes eredményre vezet. A Károlyi-biblia 1685-ig hat kiadást ért meg, Szenci Molnár Albert zsoldárait viszont tizennégyyszer adták ki. Néhány közülük a Károlyi-bibliával egybekötve maradt fenn. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a zsoldárok gyorsabban és jóval szélesebb körben terjedtek el, s énekelt, kívülről ismert szövegük mélyen begyökeredzett az irodalmi és a köznyelvbe.

A Károlyi-biblia nyelvi hatását vizsgálva számolni kell a XVI. század második felében virágzó bibliai verses históriákkal is. A kisebb-nagyobb gyűjtemények és a ponyvák közül kiemelkedik az 1554/55-ös Hoffgreff-énekeskönyv. A benne megjelent 24 bibliai históriában az Ószövetség minden fontos eseményét és jelentős szereplőjét megtaláljuk. A korabeli olvasó vagy históriát hallgató közönségnek a ponyva és az énekeskönyv elérhetőbb volt, mint a Biblia, s így kezdetben nagyobb szerepük volt a bibliai szövegek folklorizációjában, és nyelvi továbbélésében.

A teljességhez hozzátartozik, hogy a biblikus hatás a kereszténység felvételétől jelen volt nyelvünkben, s az egyház szóbeli tevékenysége révén is hatott. Főleg BALINT SÁNDOR munkássága irányította rá a figyelmet a középkori kolostori irodalom folklorizálódott és napjainkig megőrzött bibliai elemekre. Tudományos eredményei segíthetnek bennünket abban, hogy a Biblia nyelvi hatásának különböző rétegeit alaposabban felmérjük, Károlyi fordításának szerepét pedig ezen belül pontosabban meghatározzuk.

Ismeretes, hogy a Vizsolyi Biblia nagy hatással volt a magyar helyesíráásra. Abban azonban már megoszlanak a könyvtörténeti és a nyelvészeti munkák, hogy milyen szerepe volt ebben a fordítóknak és milyen a nyomdásznak. A könyvtörténet szem-

szögéből nézve elsősorban a nyomdász szerepét hangsúlyozzák: „Heltai hatása mindinkább érvényesült. Először Bornemisza, a század Heltai mellett legtermékenyebb és legerősebben ható nyomdása vette át kolozsvári kortársa helyesírását . . . A Heltai-féle helyesírást Bornemisztól átvette annak volt segéde, Mantskovit Farinola Bálint, aki Vizsolyban a Károli-bibliát kiadta” (FITZ JÓZSEF, A magyar könyv története. Bp., 1959. 87.) Nyelvészeti tanulmányokban viszont főleg az író és a fordító szerepét emelik ki (l. pl. E. ABAFFY: MNy. XLIX, 30, 34). A két szemlélet között a könyvtörténet tud közvetíteni. Mantskovit a Bornemisza-nyomda helyesírását annak technikai alapjával, a betűkészlettel együtt vette át. Vizsolyban ezt a betűkészletet följújítták, és többféle forrásból ki is egészítették. A Heltai—Bornemisza—Mantskovit és a Heltai—Károlyi közötti helyesírási hatások vizsgálatában számolni kell az adott nyomdában meglévő és a nyomda számára beszerezhető betűkészlettel. Ez lényegesen befolyásolhatta az írók és a nyomdászok helyesírási gyakorlatát, amely más technikai feltételek mellett készült nyomtatványokban részben másként tükröződött. A rendelkezésre álló betűkészlet és az alkalmazott helyesírás közötti összefüggésre, valamint a fordítóknak és a nyomdásznak a Vizsolyi Biblia helyesírásának kialakításában játszott szerepére fényt deríthet Károlyi és Mantskovit egymástól és a vizsolyi nyomdától is független két munkájának (Keet könyvő [!] minden orzagoknac es kyralioknac io es gonoz szerenczeiekne ocakairul. Dóbrócómbe MDLXIII, illetve: Az kereztyeni tvdománnac fő ágairól való szűkséges könyuetske. Galgotzon MDLXXXV) és a Vizsolyi Bibliának az összehasonlító vizsgálatát.

A Vizsolyi Biblia jelentőségét kutatva és adósságainkat számba véve egészen más színben tűnnek fel a kiadás módozatai körüli viták. A mostani hasonmás kiadás kifejezetten művelődéstörténeti és tudományos céllal készült. Egrésztt elérhetővé akarta tenni az egyetemes magyar kultúra e XVI. századi remekét a nagyközönségnek; másrészt a tudósok kezébe akarta adni az 1590-es első kiadás pontos mását, hogy széles körű munkával törleszteni lehessen nyelvészeti és könyvtörténeti adósságainkat. Ennek a kettős célnak pedig csak a hasonmás kiadás leghűségesebb formája, a fénymásolás felel meg. A kezünkben levő faksimile kiadás remélhetőleg segítségünkre lesz abban, hogy a kor szellemiségét és nyelvét is jobban megismerjük.

CSERBÁK ANDRÁS

Guszkova Antonyina, A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben

Nyelvtudományi Értekezések 106. sz. Bp., 1981. 98 lap

A kötet a társadalmi kapcsolatteremtésnek, a társas érintkezésnek egyik legfontosabb, legjellegzetesebb nyelvi eszközével, a megszólítással foglalkozik. A téma nagyon is aktuális; megfelelő színvonalon kidolgozva joggal válhatott kandidátusi fokozat alapjául. A kérdéses formákról a diakrón és szinkrón vizsgálódás együttes alkalmazásával igyekszik a szerző egységes képet nyújtani, szem előtt tartva a szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai vonatkozásokat is. A megszólítás kiválasztásában döntő szerepe van a beszéd-szituációnak.

A magyar társadalom az utóbbi évtizedekben mélyreható változáson ment át; a társadalmi előfeltételek megváltozása miatt, a demokratikus tendenciák alapján csökkent az örökölt megszólítási formák nagy száma, de a még meglévő tarkaságban „nem a bőség zavara, hanem a zavar bősége” tükröződik; s ez a helyzet az általános (normatív) megszólításforma keresése közben alakult ki.

A dolgozat érdemi része négy fő fejezetre oszlik. Az első: Az udvariasság szintaxisa, illetve ennek története a személynévmások jelentésfejlődése alapján (10—26). Fontos vizsgálati szempont itt a megszólításnak mint vocativusi személyfelhívásnak, illetőleg mint mondatrészcéntéki személyemlítésnek a meghatározása. Az *Apám elmegy?* típus előzménye: *Apám! Elmegy?*-féle lehetett.

A személynévmást más szó (névmáspótló) is helyettesítheti; ilyen pl. az *én* helyetti *csekélységem* (történeti és kontrasztív magyarázattal); az egyeztetett állítmány ilyenkor 3. személyű. — Sajátos az *én* cselekvésének a kifejezésére a dajkanyelvi—gyermeknyelvi 3. személyű alany (ebben az is kifejeződik, hogy a hallgató = pl. a gyerek a beszélőt = pl. az anyát hogyan szólítja): „Majd *anyuka* segít neked” = „Majd *én* segíték neked”; — az *én* helyetti a 3. személyű (hivatalos) *alulírott* formula; az igei állítmány itt viszont 1. személyű: *Alulírott kijelentem*. (De: az „Itt X. Y. *beszélék* [telefonon]” ritka az „Itt X. Y. *beszél*” helyett; ez utóbbi feltehetően a „Ki *beszél?* → „Itt X. Y. [ti. *beszél*]” alapján alakulhatott így, mintegy a hallgató helyébe képzelve magunkat.) — Az *én*-t helyettesítheti a többes sz. 1. személye, 1. a „fejedelmi többes”-ben, az „írói többes”-ben.

A *te* névmás helyetti forma a *kegyelmed* típus. Az eredetibb forma a *te kegyelmed* lehetett (l. 1486 k.: TESz. II, 424), azaz a *te* birtokos jelzője a *kegyelmed* birtokszónak, mely 3. személyű alanyként viselkedik, s a vele egyeztetett igealak is szabályosan 3. személyű. (Föltehető, hogy a *kelmed*, *kegyed*, *kend* forma a *kegyelmed* alaknak írásbeli rövidítésformájaként keletkezett, s később szóbelileg is elevenné vált.) Egyébként némi képp félreérthető, hogy „a XVI. sz.-tól fogva . . . olyan magyar nyelvű emlékekkel rendelkezünk, amelyek alapján kideríthető, hogy a magyar megszólítás régi módja . . . a tegezés volt” (22), hiszen már vö. „Latiatuc feleym zumtuchel” (HB.); „Sydou | myth thez turuentelen” (ÓMS.); stb.

A második fejezet: A tegezés, illetve a tegeződés a mai magyar nyelvben (27—42). — A tegező tendencia erősödése elsősorban a szülők és gyerekek között, testvérek között (nagy korkülönbség esetén is), férj és feleség között (a házasság előtt és után), a fiatalok közt figyelhető meg. Lehetne itt említeni — sajnos — főleg az autózásban általánossá vált úzust, mikor is vadidegen emberek egy-egy tegező formájú, trágár tartalmú mondattal fejezik ki nemtetszésüket. — A tegezés kérdéskörének a megtárgyalásában különösen figyelembe veendő a nyelven kívüli feltételek: a beszélők neme, kora, rokonsági kapcsolatai (ezek adottak); a társadalmi feltételek: pl. a beosztás, rang, az ismeretség, barátság foka, valamilyen csoporthoz, kisebb közösséghez tartozás stb. (ezek változóbbak). Ilyen alapon legalább négy kategória adódik: 1. általános („kötelező”) egyoldalú tegezés, pl. minden szülő → a saját gyereket; — 2. lehetséges („nem kötelező”) egyoldalú tegezés, pl. gimnáziumi tanár → a gimnáziumi tanulót; — 3. általános („kötelező”) tegeződés, pl. férj ↔ feleség; — 4. lehetséges („nem kötelező”) tegeződés, pl. gyerek ↔ szülő. — Az itt emlegetett feltételek és kategóriák a valóságban (a gyakorlatban) érintkeznek, keverednek, kisebb-nagyobb feszültséget keltve a „norma” megsértéséhez vezethetnek. Inkább csak megmosolyogtató, hogy számos gyerek az iskoláskor előtt kizárólag a tegező beszédformát ismeri.

A harmadik fejezet: A 3. személy használata a társas érintkezésben (43—66). — E fejezet lényegében a *magázás* és *önözés* problémáinak (történeti) összehasonlító elemzését nyújtja. A *maga* ’<megszólításként> ön’ 1668-ból adatolható (l. TESz. II, 812); az *ön* ’maga <udvariasság megszólításként>’ 1828-ból való (uo. III, 27). — A *maga* (*maguk*) udvariassági névmás kölcsönös használata elsősorban a bizalmas viszonyban levő (azonos és különböző nemű) beszédpartnerek, valamint az egyenlő társadalmi helyzetűek beszédére jellemző. — Az *ön* a *magá*-val szemben nagyobb távolságtartást, jelentősebb megbecsülést és tiszteletadást fejez ki. Normaként főleg a hivatalos, választékos stílusban szokásos, a bemondók, a diplomaták stb. nyelvhasználatának a sajátja. — Tör-

ténetileg a magázó forma talán az (ön)*maga kegyelmed* + 3. személyű ige használatából alakult a *kegyelmed* elmaradásakor: *maga jöjjön*. — Míg a *kend, nagysád* típus rövidülés eredménye, a *magácska* (< *maga*) ennek ellenkezője. — Sajátos megoldásforma a *maga* (*maguk*) helyett a megfelelő személyragos határozószó használata: „Isten vele (= *magával, önnel*)” típus (a köznyelvben), illetve „Isten megáldja *üket* [= *magukat*]” típus (a népnyelvben).

Az udvariassági névmások helyetti magázó formulák: nevek, címek (mondaton belüli) alkalmazása a leggyakrabban társadalmi különbség, korkülönbség, nagyobb tekintély stb. esetében szokásos, pl. *Kálmán bácsi*; *Tanár úr* stb. — A személyemlítés elhagyása sértő lehet, pl. a közlekedésben a *Leszáll?* kérdésre *Nem száll!* felelet is adódhat. Megfigyeléseink szerint ilyen esetben a rejtett megszólítás alkalmazása a „legolcsóbb”, pl. *Leszáll, kérem?* (ti. *uram, asszonyom*); ugyanez a megoldás jól megfelelhet pl. hasonló korú ismeretlenek viszonyában a *Le tetszik szállni?* típus helyett.

A *Hogy vagyunk?* típusban sajátos nyelvtani szám- és személyeltolódás jelentkezik: a többes számú igealak a semleges megszólítási mód megnyilvánulása: a személytelenebb viszony kifejeződésként a tegező vagy magázó forma közti választás nehézségét akarja elhárítani. E típussal kapcsolatban megemlítem, hogy a katonaságnál egy időben a *Meg vagyok értve?* kérdésforma már-már normatívnak számított. Érdeemes lett volna itt még a *Szabad lesz?* formával is foglalkozni.

A negyedik fejezet: A köznévi (fogalmi jegyre utaló) megszólítások néhány kérdése (67—86). — Különösen a felszabadulás után tág lehetőség nyílt az ún. összetett megszólítások széles körű alkalmazására, amelyekben a főnévi (köznévi, vagyis fogalmi jegyre utaló) megszólítások a családnévvel, a foglalkozásnévvel, a beosztást megnevező szóval kapcsolódnak össze (a *Kovács elvtárs*, illetve *igazgató elvtárs* típus). — E megszólításformák köznévi (utó)tagjának önálló használatára l. a „Kit keres az *elvtárs?*”-félét. Ezek birtokos személyragos (vocativusi) formája is elterjedt: *Uram!*, *Asszonyom!*; *Szakikám!* stb. Ezzel kapcsolatban hiányolom a *kisasszony* : *fiatalember* típus megtárgyalását; gúnyoros éllel a *fiatalúr* is használatos stb.

A kötetet Függelék: A fölhasznált kérdőív (87—91), illetőleg értékes bibliográfia (92—94) egészíti ki.

Befejezésül két, a dolgozat értékeit nem kis mértékben gyarapító mellékkörülmenyt érintek. Az egyik: a szerző szovjet ösztöndíjasként védte meg disszertációját. Kitűnően megtanult magyarul, amellet orosz anyanyelvű lévén, számos finom kontrasztív megfigyelésre nyílt alkalma a téma kidolgozása során. Az is magától értetődő pozitívum, hogy az orosz nyelvű szakirodalmat témaközelbe hozta, l. КОПЫЛЕНКО, ЛЕОНТЬЕВ, МАЙТИНСКАЯ, ВЕРЕЩАГИН, ЗВЕГИНЦЕВ idézett munkáit. — A másik: a szerző aspiránsvezetője TOMPA JÓZSEF volt; róla valóban elmondható, hogy a téma kiválasztásától a most ismertetett kiadvány mintaszerű megszerkesztéséig a leghatékonyabban működött közre. Szemmel látható ez a dolgozatban tükröződő filológiai iskolázottságból, a történeti szemléletmód mélyreható alkalmazásából, a meglehetősen széleskörű szépírodalmi forrásanyag fölhasználásából stb. is. Minthogy TOMPA a német nyelvnek is szakértője, szinte természetes, hogy a német nyelvi kontrasztív megfigyeléseknek, a német nyelvű szakirodalom (JHERING, RIESEL, SCHLACHTER, SVENNUNG stb.) fölhasználásának a sugalmazója lehetett.

Bárha minden „nemzetközi” együttműködésből ilyen hasznos, jól kiérlelt, amellett előre mutató eredmények születnének.

FARKAS VILMOS

K Ü L Ö N F É L É K

Tudományos ülés a „Tolna megye földrajzi nevei” című könyv megjelenése alkalmából

Szekszárdon 1982. március 25-én a Béri Balogh Ádám Múzeumban tudományos ülést rendezett az MTA Pécsi Bizottsága, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Tolna megyei Tanács abból az alkalomból, hogy nemrég hagyta el a sajtót a megye valamennyi településének földrajzi neveit magába foglaló névtudományi forráskiadvány. A Zala megyei és a Somogy megyei kötet után ez már a harmadik olyan impozáns mű, amely egy egész megye helynévanyagát teszi hozzáférhetővé a különféle szaktudományok kutatói számára.

Az is hagyománnyá, jól bevált gyakorlattá vált, hogy egy-egy ilyen nagy jelentőségű munka megjelenése után összegyűlnek a szakemberek, és elmondják első észrevételeiket a kötettel kapcsolatban. A több tízezer adatot, értékes régészeti, néprajzi és helytörténeti utalásokat tartalmazó helynévgyűjtemény hasznosítása tulajdonképpen a jövő feladata, de már most ezen az ülésen is ízelítőt kaptunk a sokoldalú felhasználás lehetőségeiről.

István József, a Tolna megyei Tanács elnökhelyettese megnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy a megye vezetősége mindvégig szívügyének tekintette ezt a munkát, jelentős anyagi támogatást nyújtott ahhoz, hogy a névgyűjtemény nyomtatásban is megjelenhessen. Utána HARMATTA JÁNOS tartott bevezető előadást (előadásának szövegét alább közöljük). A kötetet a jelenlevő hallgatóságnak MOLLAY KÁROLY mutatta be. Külön kiemelte a benne található német névanyag jelentőségét a hazai germanisztikai kutatások szempontjából. Még három tudományos előadás következett ezután. TAKÁCS LAJOS „Földrajzi nevek és a néprajzi kutatás” című előadásában gazdag példaanyagon mutatta be, hogy a régi népélet emlékei, ezen belül is a temetkezési szokások hogyan tükröződnek az összegyűjtött földrajzi nevekben. RÓNAI BÉLA a népetimológiai helynevek rendszerét, keletkezésük módját, a névadás indítékait vizsgálta fel ugyancsak Tolna megyei példák alapján. Végezetül VADAS FERENC természetföldrajzi és régészeti adatok segítségével új szempontokat vetett fel a *Szekszárd* városnév eredetét illetően. A tudományos ülés elnöke Benkő Loránd volt, aki záró szavaival értékes kiegészítéseket fűzött az elhangzott előadásokhoz.

BALOGH LAJOS

Megnyitó beszéd a Tolna megyei ünnepségen

Hét éve, 1975-ben emlékeztünk meg itt Szekszárdon arról a fontos eseményről, hogy befejeződött Tolna megye földrajzi neveinek összegyűjtése. Az azóta eltelt évek alatt már háromszor lehettünk tanúi hasonló jelentős eredményeknek. 1976-ban Székesfehérvárott Fejér megye, 1978-ban Kalocsán Bács-Kiskun megye, 1980-ban Tatabányán pedig Komárom megye földrajzi nevei összegyűjtésének befejezéséről emlékezhettünk meg. Ez évben még fontosabb eseményt ünnepelhetünk: Zala és Somogy megye helyneveinek kötetei után most harmadikként megjelent Tolna megye földrajzi neveinek gyűjteménye.

Éppen két évtizede, 1962-ben indult meg az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről e hatalmas vállalkozás szervezése, s ma már hat megye helynévanyagának gyűjteménye elkészült, s közülük három nyomtatásban is megjelent. E rendkívüli méretű munka csak széles körű társadalmi összefogással, országos és megyei intézmények, inté-

zetek, hivatalok és szervezetek együttműködésével és támogatásával, tudományos kutatók és önkéntes gyűjtők áldozatos munkájával volt és lesz megvalósítható. Így volt ez a most megjelent „Tolna megye földrajzi nevei” kötet esetében is, s ezért az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és Nyelvtudományi Intézete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében hálás köszönetemet fejezem ki mindazoknak az intézményeknek és személyeknek, akik áldozatvállalásukkal, munkájukkal e kötet létrejöttét és megjelenését lehetővé tették: így elsősorban Tolna megye Tanácsának az anyagi támogatásért, amely lehetővé tette a munkálatok elvégzését és e kötet megjelenését, továbbá Tolna megye Pártbizottságának, a megyei Tanács Művelődésügyi Osztályának, a Tolna Megyei Levéltárnak, a Tolna Megyei Földhivatalnak, a Babits Mihály Megyei Művelődési Központnak a gyűjtőmunkához gyűjtött segítségért, Ördög Ferencnek és Végh Józsefnek a nagy tudással és tapasztalattal végzett tudományos irányításért és a kötet szerkesztéséért, Vadas Ferencnek a Tolna Megyei Múzeumok igazgatójának a megyei munkálatok vezetéséért és a gyűjtés megszervezéséért, Hajdú Mihálynak, Király Lajosnak, Ördög Ferencnek, Rónai Bélának, Szabó Józsefnek és Vadas Ferencnek a névanyag helyi ellenőrzéséért és a közzététel munkájáért, Hutterer Miklósnak a német nyelvű adatok ellenőrzéséért és átirásáért, H. Gulyás Zsuzsának a mutató összeállításáért, s végül, de nem utolsósorban tisztelettel és nagy elismeréssel köszöntöm Tolna megye pedagógusait és a többi önkéntes munkatársat e rendkívül értékes nyelvi és helytörténeti forrásanyag összegyűjtéséért.

A most kiadott Tolna megyei helynévgyűjteménynek és a már korábban közzétett köteteknek a jelentőségét alig lehet felbecsülni: a helyneveknek olyan széleskörű synchron és diachron funkciórendszere van. A helynevek egyrészt az emberi közösségek térrel való kapcsolatrendszerének kifejezői, s mint ilyenek a tér azonosítására, a térben való tájékozódásra szolgálnak. Ebből a szempontból funkciójuk alapvető jelentőségű a közigazgatás, a térképészet s a közösségi élet minden olyan intézménye, mozzanata vagy cselekménye számára, amelyek a tér meghatározását igénylik.

E meghatározás még a térképeken is nagyrészt nyelvi eszközökkel történik, mint-hogy a helynevek többnyire hosszabb életűek, mint a tereptárgyak. Ezért lényeges kérdés, milyen helyzetet foglalnak el a helynevek a szókészletben, a szófajok között jelentésszerkezetük vagy strukturális viselkedésük alapján. Nem véletlen, hogy e kérdés az utóbbi évtizedekben a nyelvtudomány figyelmének előterébe került, külföldön és itthon egyaránt. A vizsgálatok eredményei ellentmondásosak, és a használt fogalmak részben egymásba mosódnak.

Főkérdés még mindig a helynév (s általában a tulajdonnév) jelentése. Vannak, akik úgy gondolják, hogy a tulajdonnevek osztályok egyedeit jelölik, a köznevek viszont, amelyek osztályokat jelölnek, csak külön nyelvi eszköz hozzáadásával válnak egyedek jelévé. Mások viszont úgy gondolják, hogy a tulajdonnevek nemcsak egyedítenek, hanem általánosítanak is. Ezáltal azonban elmosódik a jelentéstani különbség a tulajdonnév és a köznév között, amennyiben az utóbbiak is mindig besorolhatók valamilyen magasabb csoportkategóriába, s ugyanakkor egyediesíthetők is megfelelő nyelvi eszközökkel. Így azután érthető, ha ismét mások azt a kérdést teszik fel, hogy van-e a magyarban egyáltalán tulajdonnév.

Vitathatatlan, hogy a tulajdonnevek is jelek, s így jelölő funkciójuk van. De azonos a jelölő funkció a jelentéssel? Ha a jelentés a jel és a jelölt valóság közötti valamilyen viszony, akkor igen. Ha viszont a jelentést nem viszonyznak, hanem tartalomnak fogja fel valaki, akkor nem. Csakhogy olyan vélemény is elhangzott, amely szerint a jel olyan nyelvi egység, amely formából (a névből), a tartalomból (a jelentésből) és a dologból áll. Az utóbbi felfogásnak az az érdekessége, hogy a *jelölő* és *jelölt* kettősséggel szemben nem különbözteti meg a jelet a jelölt dologtól, ugyanakkor azonban, amikor azt véli, hogy a

tulajdonnévi jelben a jelentés lényeges vonásaiban egybeesik a dolog tudati képével, akkor a tulajdonnévi jelnek, azaz a tulajdonnévnek, nem is három, hanem négy elemre bontását vezeti be: a nevet megkülönbözteti a jelentéstől, mindkettőt a jelölt dolog tudati képétől, s mindhármat a dologtól magától. További kérdések is felmerülhetnek: csak jelölt funkciója van a névnek, azonosítási funkciója nincs? Van-e különbség jelölt funkció és azonosítási funkció között? Ezek a kérdések ott bujkálnak azokban a fejtegetésekben, amelyek különböző jeltípusokról és megfelelő jelentéstípusokról beszélnek.

Nem érdemes feltenni a kérdést, hogy lehet a *jelölt* azonos a *jelölt*-tel, s miben különbözik a jelentés a jelölt dolog tudati képétől: ezek az ellentmondásos elképzelések az elméleti alapok és a használt fogalmak tisztázatlanságából adódnak. A különböző megfogalmazások tudatosan vagy szándéktalanul korunk két nagy nyelvtudományi irányzatának, a nyelvlogikai és a pszichomechanikai szemléletnek valamelyik változatához vagy filozófiai alapjaikhoz kapcsolódnak. Az egyik a *jelölt* és *jelölt* kettősségével a másik a *jel*, a *tudat* és a *jelölt* hármasságát állítja szembe. Az utóbbi elméleti megközelítés szerint a jelentés nem a jelben foglaltatik benne, hanem a *jelölt*-ről a tudatban kialakult képpel vagy képzetekkel azonos, s a jel csak az indikátor funkcióját tölti be. A tulajdonnév esetében a tudatban kialakult kép lényegében a név viselőjének azonosítását teszi lehetővé, de bizonyos körülmények között (pl. ha egy kongresszuson valaki a nevét ruháján viseli) az azonosítás nélküle is létrejöhet.

Ezért értelmetlennek tűnik a tulajdonnevek, köztük a helynevek jelentéséről vitatkozni. Ha a helynevek nagy része (80%-a) köznevekből származik, eredetileg tehát leíró jellegű, azaz jelentéssel bíró volt, pl. *Széphalom*, akkor ez a leírás a megjelölt hely azonosítását szolgálta. Ám amikor a *látta* a *szép halmot* szerkezet *látta* *Széphalom*-t alakult át strukturális viselkedésének megváltozásával, azaz leírásból helynév lett, akkor a hely leírása: *szép halom* nem esik feltétlenül egybe a helyről kialakult tudati képpel: Kazinczmauzóleum egykor szép, ma elhanyagolt parkban. Ha itt a *Széphalom* helynév jelentéséről beszélünk, akkor figyelmen kívül hagyjuk, hogy a *szép halom* leírás és a *Széphalom* helynév különböző szóképzési struktúrákhoz, ha úgy tetszik, szemiotikai rendszerekhez tartozik, ám a két hangsor csaknem teljes azonossága következtében szemantikai interferencia jön létre, ami a nyelvi tudatban zavart okozhat.

A különböző szóképzési struktúrák szemantikai interferenciája a helynevekben sokszor teljes félreértést okozhat. Ebben a mondatban: *Látta az Öreg Futóné?* a tulajdonnév bizonyára felkeltheti — akár a *Napoleon* név — az *ember*, az *idős asszony* stb. képzetét, amelyet jelentésnek értelmezhetünk. Csakhogy az *Öreg Futóné* a Bakony egyik hegycúsa. Ebben a mondatban „az *Agnádayinnál* vívott csata évszázadokra eldöntötte a világ sorsát”, viszont az *Agnádayin* szó strukturális viselkedése és a szövegösszefüggés alapján világosan azonosítható mint helynév, ugyanakkor azonban semmiféle tudattartalmat nem idéz fel, nincs jelentése, ha csak azonosító funkcióját nem tekintjük annak.

A tulajdonnevek által jelölt dolgok természetesen mindig részei valamilyen logikai-fogalmi hierarchia-rendszernek, s a nyelv logikai szemlélete mindig lehetővé teszi, hogy e fogalmi hierarchia-rendszerben elinduljunk, s végül elérkezzünk — mondjuk — a *létező* fogalmához. De a nyelv pszichomechanikai struktúrája azt is megengedi, hogy képzettársítás révén az *Öreg Futóné* helynévtől eljussunk akár a *Csendes Óceán*-ig. Aligha kell bizonyítani, hogy ennek alapján nem lehet a helynevek s általában a tulajdonnevek jelentéséről beszélni.

E néhány megjegyzés talán ráirányítja a figyelmet arra, hogy a páratlan értékű Tolna megyei helynévgyűjtemény a korábban megjelent kötetek gazdag anyagával együtt, hatalmas lehetőséget biztosít, de nagy elméleti feladatokat is jelöl ki a nyelvtudomány számára — olyan problémákat, amelyek megoldása egyaránt fontos a nyelvelmélet és mindennapi életünk számára.

A helynevek azonban nemcsak a társadalom térhez való kapcsolatának eszközei, hanem közösségi és történeti tudatának kifejezői is, s mint ilyenek a táj- és helytörténeti kutatással együtt fontos tényezői szocialista hazafiságtudatunknak. A helynévrendszert a társadalom rendszerint örökli, azonban a termelési viszonyok, tulajdonviszonyok és az ethnikumok változásával a helynevek is kieserélődhettek. Ezért helyneveink történeti rétegződése hazánk földje történeti sorsát is tükrözi. Legrégibb helyneveinket az antik forrásokból ismerjük, ám ezekből is csak a korai vaskorban itt élő populációkra tudunk visszakövetkeztetni. A Dunántúl koravaskori lakosságából elég jól ismerjük az illyreket és a keltákat, s a tőlük származó helyneveket. Van azonban egy még korábbi ethnikai réteg is, amely a korai vaskor elején, i. e. 1200 táján jelent meg itten, s néhány helynévben itt hagyta nyomatát. Ezek a venétek. A nyelvtudomány sokáig az illyrek nyelvcsoportjához számította a venéteket is, azonban az utóbbi évtizedekben sikerült kimutatni, hogy a venétek nyelve önálló indoeurópai nyelv volt, amelyet számos hangtörténeti és szókészleti sajátosság különböztet meg az illyr nyelvektől.

Ezeknek a különbségeknek az alapján ma már el tudunk különíteni a Kárpát-medence nyugati felében egy olyan helynév-réteget, amely a venétekkel hozható összefüggésbe. Ezek közül a fontosabbak a következők: *Cusus* (Vág folyó), *Marus* (Morava), *Buri* (a Vág felső folyása mentén lakó nép), *Nedao* (dunántúli folyó, valószínűleg a Sió), *Stravianae* (helynév a Dunántúlon), *Osi* (törzsnév ugyanott), *Sirmium* (helynév a Dráva—Száva között). A venétek szoros kapcsolatban álltak a Nagy-Alföldön élő sigynnákkal, akiktől a *Duna* neve származhatik. Így a helynevek hazánk földje történetének olyan korai szakaszát tükrözik, amely történeti tudatunknak és szemléletünknek az i. e. II. évezred végéig nyúló távlatot ad. Jól mutatja ez, hogy a helynevek gyűjtése és tanulmányozása történeti tartalommal is gazdagíthatja szocialista hazafiságtudatunkat, s erősítheti ragaszkodásunkat a tájhoz, amelyben élünk s amelyet őrünk, mint Váczai Mihály szép verssorai mondják:

„Mint könyörgő ujjak, úgy kulcsolódom
minden omló göröngyre s úgy fonódom,
hogy körülöttem a táj szét ne hulljon.”

A Tolna megyei helynevek gyűjteménye bizonyára sokáig fogja őrizni nyelvi anyagában e föld göröngyeit, s vigyázza majd, hogy használóinak tudatában ez a táj szét ne hulljon.

HARMATTA JÁNOS

Carlo Tagliavini

(1903—1982.)

Hosszú évek súlyos betegségének, majd teljes bénaságának kényszerű tehetetlensége zárult le 1982. május 31-én, amikor elhunyt CARLO TAGLIAVINI professzor. A Keleti Alpok Pádola falujának kis temetőjében helyezték örök nyugalomra, azon a vidéken, amely annyira kedves volt számára, s amelynek keleti ladín nyelvjárását monográfiák sorában írta le. Tagliavini Bolognában született 1903-ban. 1926-ban már egyetemi magántanárként kezdett tanítani romanisztikát a bolognai egyetemen. 1927—28-ban a nymwegeni katolikus egyetemen tanítja ezt a tárgyat. 1929-től 1935-ig a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán az újlatin filológia professzora. Ezekben az években

kezd érelődni benne egy újlatin filológiai kézikönyv megírásának gondolata. 1935-ben kinevezik a padovai egyetemen az általános nyelvészeti intézet vezető professzorává, amely tisztelet, mint főállását, betölt egészen 1973-ban bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig, sőt még utána is néhány évig előad Padovában, amíg egészsége engedi. Igazi poliglott volt, aki tucatnyi nyelven beszélt a romántól a portugálig, a magyartól a szláv nyelvekig, az albántól Dél-Amerika és Afrika bennszülött nyelveiig. Mindezt a hatalmas nyelvtudást az általános nyelvészet kutatásában és oktatásában gyümölcsöztette, s közel ötven tanéven át bölcsészek tömege mellett kiváló nyelvészek sorát nevelte. Több kiadást ért meg egyik fő műve, az „Introduzione alla glottologia” (Bevezetés az általános nyelvészetbe. 1963. 5. kiadás). Román nyelvtana (Grammatica rumena. 1923.) német fordításban (1938.) válik nemzetközileg ismertté. 1938-ban portugál nyelvtana jelenik meg. Rendkívül gazdag tudása, közvetlen előadási stílusa kedvelté tették őt tanítványai előtt éppúgy, mint számos külföldi előadó körütt. Népszerű nyelvészeti sorozata a névtudományi ismereteket terjesztette, s gyűjteményes kötetben is megjelent (Un nome al giorno. 1956—1957.). Briliáns etimológiai-kultúrtörténeti kötete 1963-ból a „Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi” (Pogány és keresztény szavak története az évszázadokon keresztül). Az összehasonlító-történeti módszer alkalmazása mindenkor fő jellemzője volt, de egyformán magas tudományos szinten irányította U. BORTOLINivel és A. ZAMPOLLIVAL együtt az olasz nyelv nagy nyelvtatisztikai vállalkozását is, a mai olasz nyelv gyakorisági szótárát (Lessico di frequenza della lingua italiana contemporanea. 1971.). Hasonlóan nagy közös vállalkozása volt B. MIGLIORINivel és P. FIORELLIvel a mai olasz nyelv (és a fő idegen nyelvek, köztük a magyar) helyesírási és helyes ejtési szótára (Dizionario d'ortografia e di pronunzia. 1969.). Ehhez közelálló tárgykörben, de a szakemberek számára írta meg elsősorban a hanglemekkel kísért olasz fonetikáját és a helyes ejtés normáit (La corretta pronuncia italiana. Corso discografico di fonetica e ortoepia. 1965.).

Világszerte legismertebb és tudományos körökben „legnépszerűbb” műve azonban — megítélésem szerint — bevezetése az újlatin nyelvészetbe és filológiába (Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza. Első kiadása: 1949., ötödik, módosított és bővített kiadása: 1969.). Tagliavini szándéka szerint ez a mű egyetemi hallgatóknak készített kézikönyv. Egyesül benne az előadás világhossza az újlatin összehasonlító nyelvészet kiadásáról kiadásra megújuló, szilárdan, szélességben és mélységben megalapozott tudományos, történeti bemutatásával. Ez az a könyv, amelynek gondolata — mint említettem — fiatalkori külföldi, főként budapesti vendégprofesszorsága idején érett meg a szerzőben. Ezzel rátérek arra, ami Carlo Tagliavini professzort különösen kötötte hozzánk, magyarokhoz. Budapesti évei alatt nemcsak az egyetemen, hanem az Eötvös Kollégiumban is tanította a romanisztikát, számos bölcsészdoktori értekezés született irányítása alatt főként északkelet-italiai nyelvjárás- és szóföldrajzi kutatások területén. Tagliavini maga is vallotta, hogy a részben magyar—olasz szülőktől származó tanítványai irányították figyelmét az északkeleti olasz nyelvjárások felé, s ebben későbbi padovai oktatási székhelye további ösztönzéssel szolgált. Legkiválóbb magyar tanítványa volt Gáldi László, aki sajnos korábban halt meg, mint nagy mestere. Tagliavini Budapesten nemcsak magyarul tanult meg, hanem finnugor filológiával is foglalkozott. Oktatásának, könyveinek, nagyszámú dolgozatának egyik meghatározó példatára lett a magyar nyelv, amelyet különösen értékelt az indoeurópai, újlatin nyelvektől genetikailag is eltérő tipológiájú, kiművelt és éppen ezért az olasz általános nyelvészeti oktatásban kontrasztív módon igen szemléletesen alkalmazható volta miatt. Nem véletlen, hanem tudatos tudományos koncepcióját igazoló kezdeményezése volt, hogy a padovai egyetem általános nyelvészeti intézete mellé magyar anyanyelvű lektort hívatott meg 1941-ben (történetesen e sorok íróját), s amikor ennek tevékenysége a

háború miatt lehetetlenné vált, a háború utáni első alkalommal, a hatvanas évek derekán, mint az új magyar—olasz kulturális egyezményt megkötő olasz tárgyalóbizottság tagja elérte, hogy a padovai és a római egyetemre magyar anyanyelvű, magyar nyelvet, nyelvészetet és irodalmat, valamint finnugor filológiát oktató vendégprofesszor küldésék ki Magyarországról. 1966. október 19-én „a magyar—olasz tudományos és kulturális kapcsolatok hathatós ápolása, valamint a magyar nyelvtudomány olaszországi terjesztése terén szerzett kimagasló érdemei elismerésül” az Eötvös Loránd Tudományegyetem a bölcsészettudományok díszdoktorává avatta Carlo Tagliavinit. Méltó elismerés volt ez, nagyszámú más külföldi küntetése mellett. Latin nyelvű beszédében, amely megható visszaemlékezés is volt a Magyarországon töltött évekre, kitért akkor kollégáival, Eckhardt Sándorral, Zambra Alajossal, Gerevich Tiborral, Tamás Lajossal való kapcsolataira, a már nyugdíjban levő Szinnyi Józseftől kapott konzultációs segítségre, a Kruzsokra, az Erzsébet Kávéház baráti találkozóira Gombocz Zoltánnal, Melich Jánossal és másokkal. Megrendült tanúja volt Gombocz Zoltán tragikus halálának azon a bizonyos kari tanácsülésen.

Nem véletlen ezekután, hogy „Introduzione alla glottologia” című művében Tagliavini, a nyelvtudomány történetét bemutatva, külön fejezetet szentel Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel úttörő szerepének a modern összehasonlító nyelvtudomány megalapozásában.

Carlo Tagliavini halálával a nagy romanista nemzedék egyik klasszikusa távozott körünkből. Félretéve a személyi vonzás és tisztelet esetleges felnagyításait, személyének a magyar nyelv, nyelvészet és kultúra körül szerzett érdemeit, megítélésünk szerint attól a Tagliavini professzortól búcsúzunk meghatottan és megrendülten, aki már életében az általános nyelvészet és különösen a romanisztika klasszikusa lett.

FOGARASI MIKLÓS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1980. december 2. Szaknyelvi szakosztály. VAJDA ERIK, A szakirodalmi tájékoztatás és a nyelvtudomány kapcsolata. — Az előadó kifejtette, hogy a szakirodalmi tájékoztatás „nyersanyaga” többnyire írott, szöveges információ, „termékei” pedig szintén elsősorban szövegek, mégpedig átalakított: tömörített, kivonatos, más nyelvre átültetett, átszerkesztett szövegek. A nyelvtudomány kutatásai és eredményei közül a legfontosabbak a szaknyelvvel kapcsolatos, elsősorban terminológiai kutatások, illetve a szaknyelv ápolása, a terminológiai szabályok és ellenőrzés. A szakirodalmi tájékoztatás maga is visszahat a terminológia fejlődésére és szabványosítására, a szabványos terminológia alkalmazására. Hasonlóan kapcsolódik a szakirodalmi tájékoztatás a stilsztika elméletéhez és gyakorlatához. Végül a fordításelmélet és a fordítástechnika említendő. Ezek kutatási és „fejlesztési” eredményeinek fő „fogyasztója” a szakirodalmi tájékoztatás. — Az információkereső rendszerek fejlődése jelentős részben a nyelvtudomány eredményeitől függ. A már említett szaknyelvi terminológiai kutatásokon kívül az információkereső rendszerek és nyelvek fejlesztése alkalmazza az általános nyelvészet szemiotikai, szintaktikai és különösen szemantikai kutatásainak eredményeit. Mindezek egyre szorosabban összefonódnak a matematikai nyelvészet és a számítógépes szövegfeldolgozás fejlődésével. Az utóbbiak hasznosítása az információkereső rendszereken kívül a szakirodalmi tájékoztatás egyéb ágaiban is napjaink követelményévé és gyakorlatává vált.

1980. december 9. Szemiotikai szakosztály. KÖVECSES ZOLTÁN, Sportszemiotika, sportszemantika. — Az előadás a következő kérdésekre igyekezett választ adni: Vizsgálható-e szemiotikailag a sport, vagyis felfogható-e jelnek? Ha igen, akkor milyen értelemben beszélhetünk jelről, és milyen természetű ez a jel? Ha igen, akkor van-e nyelvészeti értelemben vett szintaxisa, szemantikája és pragmatikája? — Az előadó a sportban található jelek két típusával foglalkozott. Az egyik az, amikor bizonyos egyének tevékenységei más egyének tevékenységei helyett állnak, vagyis azok jeleiként funkcionálnak. Természetesen nem minden ilyen módon (jelként) funkcionáló tevékenység minősül sporttevékenységnek. Ehhez más feltételeknek is teljesülniük kell. A sport a mindennapi élet bizonyos tevékenységeinek és aspektusainak a modellje. Az így kialakult modell komplex jelnek tekinthető. A modell részeit alkotó tevékenységek, akciók esetében értelmes, ha nem is nyelvészeti értelemben, azok szintaxisáról, szemantikájáról és pragmatikájáról beszélni, de ezek a sportok különböző típusaiban eltérő módokon mutatkoznak meg.

1980. december 16. Szlavisztikai szakosztály. SOMHEGYI GYULA, Az állandósult szókapcsolatok rendszerezése magyar és szerb-horvát példaanyag alapján. — A felolvasó ülésen a szerző a frazeológiával kapcsolatos kísérleti jellegű elképzeléseit és eredményeit ismertette. Először említést tett a tágabb (CH. BALLY, V. V. VINOGRADOV stb.) és szűkebb (O. NAGY GÁBOR) értelemben vett frazeológiai irányzatokról, majd részletesen szólt arról, miért az O. NAGY-féle irányvonalat követte, s mi az, amiben nem ért vele egyet. Ezt követően rámutatott arra, hogy a szólások középpontjában az ember áll, mely közvetlenül és közvetve lehet tárgya az ilyen típusú nyelvi jeleknek. Ennek alapján megkülönböztetett expresszív és impresszív szólásokat. Az előbbieken a szólás plasztikus eleme az emberi test felépítésével (pl. *megy az orra után; mosom kezeim*), valamint az annak zavartalan működését biztosító körülményekkel van kapcsolatban (pl. a termeléssel: *elkapta a gépszíj*, állatvilággal: *éhes, mint a farkas* stb.). Kifejtette, hogy a szólásokat lexémaértékű szókapcsolatnak fogja fel, ezért javasolja, hogy a szótanban tartsuk külön is számon őket, mégpedig a hangutánzó és hangulatfestő szavak társaságában, mivel ezekhez hasonlóan a szólásokban is kimutatható a denotáns és denotátum közötti oksági viszony. A szólássá válással kapcsolatban a következőket tartotta fontosnak: a szokásostól eltérő beszédhelyzet, a szokásostól eltérő nyelvi reagálás és a közösségi konvenció. Az alaki felosztásnál szakított a szintagma- és mondatközpontúsággal, s a frazémák, valamint azok lexémához való viszonya alapján az alábbi fő típusokat különítette el: 1. monofrazémák (*kéz alatt; cserbenhagyás*); 2. homogén frazémabokrok (*rúteszi a kezét, bakot lő*); 3. poligén frazémabokrok (*éhes, mint a farkas; tudja, honnét jűj a szél*); 4. frazémaláncok (*nyelvében él a nemzet; ki korán kel, aranyat lel*). Az effajta állandósult szókapcsolatokat egyébként a frazeológiai belüli a frazemológiához sorolta, míg a grammatikailag magyarázhatókat (*évről évre*) a frazematikához, s ily módon megkülönböztetett frazemologizmusokat és frazematizmusokat.

1981. február 24. Szaknyelvi szakosztály. KISS JENŐ, A magyar madártani nomenklatura történetéből. — Az előadó a magyar madártani nevezéktan (madárnevek) történetét tekintette át. Megállapította, hogy az ornitológiai nevezéktan részeinek tekintendő madárnevek bázisát kezdettől fogva az egész magyar nyelvterületen ismert szavak (pl. *daru, fecske, harkály*) alkották. Idegen madárnevek fordításával, amely a madártani nevezéktan mindig produktív gyarapítási módja volt, s ma is az, már korai szójegyzékeinkben találkozunk. FÖLDI jelentőségének és a nyelvújítás szerepének taglalása után legrészletesebben HERMAN OTTÓ és CHERMEL ISTVÁN nyelvi szempontból párját ritkító működéséről, az egységes, magyaros madárnévrendszer megteremtéséről szólt az előadó, alátámasztva DUDICH ENDRE véleményét, hogy tudniillik HERMAN és CHERNEL a magyar madártani nevezéktant igen tökéletes fokra emelték. Az ő munkásságuk például szolgálhat valamennyi szaknyelv számára.

1981. március 3. Szaknyelvi szakosztály. BÁN ERVIN, Szaknyelv és funkcionális nyelvoktatás. — Az előadás bevezető része az ötvenes-hatvanas évek nagy nyelvtanulási és módszertani lendületének megtorpanásával foglalkozott. Ma a megújulást teljesen utilitarista jellegű oktatási formától várják: az egyén a nyelvnek csak azt a szektorát tanulja, amelyre munkájához vagy egyéni céljaihoz szüksége van. Ezt funkcionális nyelvoktatásnak nevezik, és kereteiben szinte minden nyelvi anyag szaknyelvvé válik. Az előadó a továbbiakban felsorolta azokat a feltételeket, amelyeket az oktatás megkezdése előtt számba kell venni, majd illusztráló példaként egy szakszöveg-feldolgozás leírását ismertette. Végül az iskola és a funkcionális nyelvoktatás lehetséges kapcsolatát elemezte.

1981. március 10. Nyelvoktatási szakosztály. TAKÁCS ETEL, Anyanyelvi nevelés — új taneszközökkel. — Az előadás az általános iskola 5. osztálya számára megjelent tankönyvet, munkafüzetet és feladatlapokat ismertette. Válaszolni kívánt arra a kérdésre, hogyan valósítják meg ezek a taneszközök az új tanterv módszertani és pedagógiai törekvéseit.

1981. március 17. A fonetikai és beszédművelő szakosztálynak a Magyar Pszichológiai Társaság általános lélektani szakosztályával közösen rendezett ülése. KASSAI ILONA—B. LŐRINCZY ÉVA, Reflexiók a magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről. — Valóságos vagy kikövetkeztetett köznyelvi szóalakok és nyelvjárási megfelelők ugyanazon pontján szereplő mássalhangzók számában és olykor minőségében mutatkozó különbségek magyarázatát kísérelték meg az előadók. Az etimológiailag nem indokolt eltérések értelmezéséhez kézenfekvőnek látszott azokat a pszichofiziológiai tényezőket segítségül hívni, amelyek a nyelvi tevékenységben érvényesülnek. Vizsgálódásaik alapján úgy tűnt, hogy a különbségek döntő többségét alapvetően a beszédképzésben és beszédészlelésben megnyilvánuló gazdaságosságra való törekvés magyarázza, s csak ennek a tendenciának a figyelembevétele mellett kerülhet sor további okok keresésére. Kísérletet tettek ez utóbbiak felderítésére is, továbbá annak a megállapítására, hogy közülük melyek tekinthetők inkább általános érvényűeknek, és melyek csak esetlegeseknek.

1981. március 24. Nyelvoktatási szakosztály. HONTI MÁRIA—JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN, A gimnáziumi magyar nyelvi tankönyvsorozat néhány jellemző vonása. — Az előadás a következőkkel foglalkozott. 1. A gimnáziumi tankönyvek anyagának tartalmi háttere. a) A szövegtan az I. és a IV. osztály tankönyvi anyagában. A szövegközpontúság érvényesülése a grammatikában és a stilisztikában. b) Az általános nyelvészeti kérdések szerepe a tananyagban. c) Nyelvtörténeti vonatkozások és fejezetek a gimnáziumban. 2. A gimnáziumi tankönyvek módszertani sajátosságai. a) A tartalom és módszer kapcsolatának pedagógiai kérdései. b) A feladatmegoldó módszer szerepe az anyanyelvi nevelésben. c) A szaktudományi és nevelési-oktatási szempontok összeegyeztetésének problémái. d) A tankönyvek műfaji megújulásának lehetőségei.

1981. április 7. Szemiotikai szakosztály. — RUZSA IMRE—G. HAVAS KATALIN—MADARÁSZ TIBORNÉ—KIEFER FERENC—SZABOLCSI ANNA, Szemantikai irányzatok a modern logikában. — A szakosztályülésnek az volt a célja, hogy bemutassa a logika különböző modern irányzatait, a köztük levő azonosságokat és különbségeket, elsősorban a szemiotikai értelemben vett szemantika szempontjából. Amint ismeretes a XX. századi logika lényeges kérdéseket érintett e témakörben. RUZSA IMRE kimerítő tudománytörténeti szemléje során a szemantikailag definiált következményreláció kérdésének vizsgálatát tekintette át, a FREGE és CARNAP munkásságával jellemezhető irányzat eredményeit mutatva be. G. HAVAS KATALIN a gyakorlati előfeltevések szerepének fontosságát hangsúlyozta, kiemelve, hogy különböző elgondolások vannak a modern logikában. MADARÁSZ TIBORNÉ a jelentés fogalmának újszerű megközelítését javasolta, nem

a leíró, hanem a kommunikációs tényezők középpontba állításával. KIEFER FERENC saját kutatásainak célkitűzéseit mutatta be, ezzel utalva a nyelvtudomány „logikai fordulata”-ként emlegetett szakaszának eredményeire. Hangsúlyozta, hogy valós nyelvészeti jelenségek magyarázatához különféle logikai irányok vagy eredmények felhasználására van szükség.

1981. április 14. Szaknyelvi szakosztály. JUHOS ALBERT, Nemzetközi szabványosítás és terminológia. — A nemzetközi szabványosítás gyűjtőfogalom: azt a rendkívül szerteágazó és sokrétű tevékenységet jelenti, amelyet nagyszámú nemzetközi intézmény végez annak érdekében, hogy a tevékenységi területén felmerülő, rendszeresen ismétlődő feladatok megoldására egységes megoldási módokat dolgozzon ki és alkalmazzon. Ezek az egységes megoldási módok általában nemzetközi szabványok alakjában jelennek meg. A szabványok alkalmazhatóságának egyik fontos feltétele, hogy előírásaik egyértelműek legyenek. Ezt a feltételt a nemzetközi szabványosító intézmények túlnyomó többsége munkája során törekszik tudatosan kielégíteni. Ennek megvalósítása egyben terminológiai tevékenységet is jelent. Ennek a terminológiai tevékenységnek megnyilvánulási formái: értelmező megjegyzések — egyedi fogalommeghatározások —, csak fogalom meghatározást tartalmazó fejezetek, majd szabványok, szakszótárak. Utóbbiakra példa a Nemzetközi Elektrotechnikai Bizottság (IEC) által kidolgozott Nemzetközi Elektrotechnikai Szótár (IEV). A módszertani alapelvek és szabályok kidolgozásában hagyományosan kiemelkedő szerepet tölt be a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (ISO).

1981. április 17. Szemiotikai szakosztály. FERNANDO POYATOS, Language and Non-Verbal Communication. — Az előadó a nyelv, a nyelvi közlést kísérő jelenségek, valamint a mozdulatok (kinezika) kapcsolatát mutatta be. Ezek egymással is helyettesíthetők, és az egyik szférával mintegy átkapcsolhatunk a másikra, mondott szöveget gesztussal fejezhetünk be; ugyanakkor az egyidejűségből is számos következmény eredeztethető. A nyelvi közlést kísérő jelenségek (paralanguage) tényezőinek, majd a többszörös és kinetikus kódolás elemeinek felsorolásában a szerző az eddigi javaslatokhoz képest jóval részletesebb és átgondoltabb rendszert alkotott meg és mutatott be.

1981. április 21. Magyar szakosztály. RÁCZ ENDRE, Mondattani és szövegtani elemzések (Egyeztetés és szöveggrammatika). (Vö. Nyr. CV, 134—45.) — Az ülésen FÁBIÁN PÁL köszöntötte Szemere Gyula kandidátust 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXVII, 503—4.)

1981. április 27. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. LÉON WARNANT, Vues nouvelles sur la détermination du nom en français. — Az előadó a névszó szintaktikai szerepével kapcsolatos nézeteit fejtette ki. Azokkal a véleményekkel szemben, amelyek az ige központi szerepét hangsúlyozzák, vagy a mondat névszói és igei részének egyenlő fontosságát vallják, az ő mondatmeghatározásában a névszói elemek jelentik a kiindulópontot. *Barátom almát eszik*: e mondat két pillére a két névszó, amely között kapcsolat jön létre. Az előadó több más kérdést is érintett, külön kiemelve a hanglejtés nyelvi szerepét.

1981. április 28. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. GÓSY MÁRIA, A beszédhangok kialakulása a gyermeknyelvben. (L. MNy. LXXVIII, 59—71). — Az ülésen SZENDE TAMÁS köszöntötte Vértés O. Andrást 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXVII, 505—6.)

1981. május 5. Szlavisztikai szakosztály. PAPP FERENC és LACZIK MÁRIA, Az Anyegin a tergo konkordanciája. — A konkordanciák kézzel vagy géppel készülnek: bennük általában valamely mű vagy szerző minden egyes szövegszava felsorolásra kerül kontextusával együtt, a locus pontos megjelölésével. Ennyiben ezek a művek költői

szótárak előmunkálatainak tekinthetők: a szövegszavak betűrendes felsorolása mellett egy-egy lexéma különféle ragos-jeles paradigmaticus alakjai egymás közelében helyezkednek el; ezekből a szövegszóbokrokból viszonylag könnyen előállítható egy költői szótár. A tergo konkordanciák ugyan szintén készíthetők elvileg manuálisan is — a valóságban inkább csak gépeken szoktak előállni. Ezekben ugyanis az egyes szövegszavak (ugyancsak környezetükkel, előfordulásuk helyének jelölésével) a végüktől számított betűrendben kerülnek felsorolásra. Ilyen módon az azonos ragos-jeles alakok (különféle lexémákból) kerülnek egy-egy bokorba, így könnyen előállítható belőlük egy-egy mű (szerző stb.) alaktana. Ezt mutatták be az előadók az Anyegin a tergo konkordanciáján.

1981. május 12. Nyelvoktatási szakosztály. GRAF REZSŐ, A nem magyar szakos tanárok anyanyelvi képzéséről. — Az előadó bevezetőül a jelenlegi helyzetet ismertette, majd javaslatot tett egy egységes országos érvényű képzésre. Ennek témakörei: 1. Anyanyelvi műveltség és nyelvi eszmény. (A nyelv szokás és a nyelvi helyesség viszonya a pedagógus nyelvhasználatában.) 2. A pedagógus beszéde. (A beszédtechnika alapvető követelményei és a szövegértő felolvasás.) 3. Nyelvhelyesség. (A szóbeli és írásbeli nyelvhasználat követelményei a helyesség és a szakszerűség szempontjából: szerkesztés, tagolás, nyelvi megformálás, műfaji követelmények.)

1981. május 19. Magyar szakosztály. RÁSONYI LÁSZLÓ, A két Vajk és a Hunyadiak származása. — Szent István királyunknak megkeresztelkedése előtti és Thietmar krónikájában említett *Waic*, azaz *Vajk* nevével NÉMETH GYULA foglalkozott (HonfKial. 293—4) 1930-ban. Az előadó az azóta megjelent források alapján új magyarázatát adta a névnek ('igaz ember'), mely elvezet bennünket Hunyadi János apjának, *Wajk*-nak a nevéhez. Szólt arról a történelmi háttérről (a kipszaki tatár kumánokról), amelyből *Wayk*, miles aulae származott, akinek az 1409, 1411-ben kelt oklevelek tanúsága szerint Zsigmond király Hunyad birtokát adományozta. A tatár kumán elnevezést az indokolja, hogy a Kárpátoktól az Urálig terjedő térségen élő kumánokat „tatár”-nak nevezik az Arany Horda priodusában mind a keleti, mind a nyugati kútfők. Utódaik a ma *tatár*-nak nevezett népek, például a kazáni tatárok, kiknél még a XVIII. században is előfordul a *Bayk*-személynév. Vajk apja *Sorbe*. A név második szótagja a *-bäg* 'fejedelem, emír' méltóságnév tatár kumán eredetű egyiptomi mámluk variánsa. A *sor* szó pedig a nogotáj tatárban, a kirgizben és a kazakban a 'szerencsétlenség' jelentésű óvónevet és a *Sor* altáji népecske nevét jelenti. — A törökség felé mutat a hollós címer is. A hollónak mint totemnek a rendkívül nagy elterjedéséről a Zelenin ír sokat. A holló tatár neve *qozyñ*. A totem név gyakran nemzetség jelvényévé, sőt címerre válik. Jelen esetben ennek is szerepe lehetett abban, hogy a hízelgő renaissance szellemű Bonfini Mátyás királyt római *Corvin*-októl származtatta. A totemből címer fejlődéséhez frappáns analógia az Árpád-ház Turul-mondája, amelyből a magyar címerbe is belekerült a koronás turul.

1981. május 26. Szaknyelvi szakosztály. GÁRDUS JÁNOS, A szaknyelvoktatás stilisztikai alapjai az idegen nyelvek tanításában. — A tudományos-műszaki fejlődés korábban soha nem tapasztalt ütemű felgyorsulása a nyelv egészére nagy hatást gyakorol, s az úgynevezett tudományos-műszaki funkcionális stílus vagy más néven regiszter vált az emberiség jelenkori nyelvi fejlődésének legjellemzőbb mutatójává. A korszerű idegen nyelvi szaknyelvoktatásban az előadó megítélése szerint a tartalomtól kell haladni az adott tartalmat kifejező nyelvi eszközök felé, mert így lehetővé válik olyan szemantikai szerkezetek, modellek, sztereotípiák, nyelvi fordulatok kiválasztása és témák szerinti csoportosítása, amelyek ugyan nem közölnek információkat, de az információk közlésének szerveződésében lényegesek, mivel a tudományos gondolkodás logikáját tükrözik. Kontrasztív szemléleten alapuló kutatásuk és a tanítási folyamatban való

begyakoroltatásuk szerfölött hasznos, mivel igen jó tananyagot nyújtanak a szaknyelvi fogalmazási készség hatékony fejlesztésére.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának felolvasó ülései. — 1981. február 13. MIKOLA TIBOR, Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus 1980 augusztusában, Turkuban. — Az előadó beszélt a kongresszus megszervezéséről, részletesen kitért a magyar szervező bizottság tevékenységére. Szólt a turkui kongresszus újításairól: a szimpóziумokról, a bemutatóval összekapcsolt előadásokról. Mind a kongresszus egészét, mind a magyar résztvevők szereplését pozitívan értékelte. — Részletesen ismertette MIKKO KORHONEN „Über die strukturaltypologischen Strömungen (Orifits) in den uralischen Sprachen” című kongresszusi plenáris előadását. Ezzel összefüggésben kitért a mondatnani tipológia néhány alapkérdésére, az agglutináló és flektáló nyelvek jellemzésére. Fölvázolta az uráli nyelvekben végbemenő, illetve a preuráli korra föltehető strukturális-tipológiai változásokat. — LAURI POSTI „The Origin and Development of the Reflexive Conjugation in the Finnic Languages” című kongresszusi előadása kapcsán rámutatott arra, hogy a balti-finn nyelvek reflexív igeragozásának kialakulásában ugyanolyan adaptációs folyamatokat lehet megállapítani, mint amilyenek a magyar tárgyias ragozás kibontakozásában szerepet játszottak.

1981. március 5. SZABÓ JÓZSEF, Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról (A magyar nyelvjárások atlasza alapján). — Az előadó arra vállalkozott, hogy „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak anyaga alapján a belső nyelvjárássziget-helyzetű Kiskundorozsma nyelvjárását összehasonlítsa egyrészt azoknak a Mátra vidéki településeknek a nyelvével, ahonnan a község lakói a XVIII. század első évtizedeiben áttelepültek, másrészt pedig a Szeged környéki déli nyelvjárástípusnak a dorozsmai nyelvjárásra tett hatását igyekezett kimutatni. A nagyatlazsból statisztikailag összegezte és értékelte a különböző hangtani, alaktani jelenségeket és szóképzleti adatokat, ezek alapján vont le következtetéseket arra nézve, hogy mely palócos jellegű sajátosságok őrződtek meg napjainkig és milyen mértékben, s mik azok a vonások, amelyek a déli nyelvjárásterületről Kiskundorozsma nyelvjárásába az idők folyamán napjainkig behatoltak.

1981. április 30. NYÍRI ANTAL, Az *óv* 'bewahren, behüten' és az *ósz* 'ua.' története. — Az előadó megállapította, hogy az eredetibb fokon valószínűleg hiátustöltővel alakult *v-* tövű ige nék később *sz-/v-* tövű változatai keletkeztek, s ezeknek részletes történetét fejtette ki. Hang-, alak- és jelentéstörténeti bizonyítékok alapján bebizonyítottan ítélte MÉSZÖLYNEK azt a magyarázatát, hogy a régi, 'alt' jelentésű *ó* melléknév kétségtelenül az *ó* 'óv' és *ósz* 'ua.' ige neve volt eredetileg. Ebbe a szócsaládba vonta be az *avas* és *avul* szavakat is.

1981. május 14. DEME LÁSZLÓ, A szöveg mikro- és makroszerkezetéhez. — A szöveg mikroszerkezeti jellemzői a benne foglalt mondatok megszerkesztettségi jegyei alapján állíthatók fel. Ezek jelzik tagoltságát, zsúfoltságát, mélységi viszonyait; röviden szólva: nyelvi felépíttségének kommunikatív hatékonyságát, azaz érthetőségét (s ha felolvasásra kerül: mondhatóságát). A mondatoknak a szövegfüggvényben való vizsgálata nyomatékosan felhívja a figyelmet a beszerkesztettségükre, s e körülménynek a megszerkesztettségükön mutatkozó hatására. A szöveg makroszerkezetét alapvetően egyfajta lineáris előrehaladás jellemzi, s így a mondhatóság gyakran csak a mikroszerkezet függvénye. Ám a szépirodalomban — de nemegyszer az esszé szerű tanulmányban is — jelentkeznek olyan makroszerkezeti jellemzők, amelyek a szövegnek mint felépített egésznek — felépítettsége mellett — egész voltára is nyomatékosan figyelmeztetnek.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának felolvasó ülései. — 1980. október 24. KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD, Beszámoló

a Turkuban megrendezett ötödik Nemzetközi Finnugor Kongresszusról. — Az előadók értékelték a kongresszus tartalmi, szervezési lebonyolítását, a magyar résztvevők küldetését. Rámutattak: amennyire dicséretes az MTA illetékeseinek segítségnyújtása a kiutazók számára, annyira lehangoló az egyetemek és főiskolák szűkmarkúsága, illetőleg szegénysége. A magyar nyelvész oktatók más tanszékek dolgozóihoz képest igen keveset utaznak külföldre: megérdemelnék, hogy az ötvenkénti kongresszusokon való részvételre nagyobb lehetőséget kapjanak, s ne csupán az adott év költségvetési arányai szerint részesüljenek támogatásban.

1980. november 28. KERESZTES LÁSZLÓ, A számjelek és a szófajok az uráli nyelvekben. — Az előadó a turkui kongresszuson finnül elhangzott előadás magyar változatában elemezte az uráli alapnyelv duális és plurális jeleinek keletkezési folyamatát, funkciófejlődését, amelyben az uráli korszak után a szintaktikai szerep mellett a szófaji változások is jelentős szerepet játszottak.

1981. február 6. KORNIA LÁSZLÓ, A hungarológia és finnugrisztika Berlinben. — A berlini Humboldt Egyetem magyar lektora nemcsak a régi szervezeti keretek között folyó korábbi munkálatokról és azok irányítóirol — Gragger Róbert, Farkas Gyula, Szent-Iványi Béla — adott áttekintést, hanem az újabb átszervezések utáni jelenlegi helyzetről és a képzés megváltozott profiljához igazodó jelenlegi lehetőségekről, problémákról, a magyar—NDK Hungarológiai Bizottság erőfeszítéseiről is.

1981. február 27. GUNDA BÉLA, Terelőszavak és óeurópai pásztormigrációk. — Az előadó nagy távlatokat ölelt fel időben és térben egyaránt. Utalt a paleolitikum és neolitikum emberének az állatvilággal kapcsolatos nyelvi viselkedésére, az űzés, tenyésztés, terelés körülményeire. Nyelvi adatokon mutatta be néhány terelőszó-család feltehető vándorlását, más-más állatfajra alkalmazását, funkcióváltozását és hangtani variálódását szinte az egész európai kontinensen.

1981. április 10. GÁLFFY MÓZES, Az erdélyi magyar nyelv művelés néhány időszerű kérdéséről. — A kolozsvári egyetem nyugalmazott magyar nyelvész professzora rámutatott arra, hogy a magyar nyelvű írásbeliség — a sajtó, a könyvkiadás — kellő nyelvészeti felügyeletben részesül, és gazdag a kifejezetten nyelv művelő szakirodalom is, a szóbeliség szintjén azonban rendkívül nehéz megakadályozni a román nyelvi hatásokat. A munkahelyi, lakóhelyi érintkezésben nemcsak a szóátvételek száma növekszik, hanem a szerkezeti hatások is gyakoriak. A magyar nyelv rendszerének tiszta megőrzése szempontjából különösen fontos az ifjúság nyelvi öntudatának kialakítása, beszédkultúrájának iskolai és iskolán kívüli nevelése.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának felolvasó ülései. — 1980. október 10. TEMESI MIHÁLY, A szerkezeti-művelési nyelv tan tárgya és rendszere.

1980. november 13. TEMESI MIHÁLY, Az anyanyelvi nevelés fejlesztése az általános képző iskolákban és a felsőoktatásban.

1981. február 20. PESTI JÁNOS, Baranya megye földrajzi nevei (Beszámoló a helynévkutató munkacsoport 1976—1980. évi tevékenységéről).

1981. április 27. FÉNYES ZOLTÁNNÉ DR. EGRI SZUSZA, Az anyanyelvi nevelés helyzete és feladatai a szakmunkásképzésben.

1981. április 29. BÓKAY ANTAL, A szövegek témájának és jelentésének viszonya: szöveg-tani vizsgálatok a mai magyar költői nyelvben.

1981. május 15. TEMESI MIHÁLY, Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar növénynevek Szádlér József „Magyarázat . . .”-aiban (1823—1827.)

1. Bevezetés. — A hazai botanika régebbi irodalma nemigen bővelkedik olyan művekben, amelyek még szinte egyeduralgoló latin nyelv mellett a növények magyar neveit is feltüntetik. A XVI—XVII. század fordulóján alig néhány ilyen munka említhető: MELIUS PÉTER közismert „Herbarium”-a (1578.), SZIKSZAI-FABRICZIUS BALÁZS szójegyzéke (1590.), BEYTHE ANDRÁS „Fives Könüv”-je (1595.), CLUSIUS két magyar vonatkozású műve: a „Rariorum . . . stirpium . . . historia (Antwerpen, 1583.; függeléke a BEYTHE ISTVÁNNAL közösen készített „Stirpium Nomenclator Pannonicus”) és a „Rariorum plantarum historia” (Antwerpen, 1601.), majd 1690-ben PÁRIZ-PÁPAI „Pax Corporis”-a. A XVIII. század végefelé is csak kevés olyan könyv jelenik meg — így CSAPÓ (1775.), BENKŐ (1783.), FÖLDI (1793.), VESZELSZKI (1798.), főleg pedig DIÓSZEGI művei (1807. és 1813.), melyek forrásmunkául tekinthetők a magyar növénynevek terén. KITAIBEL PÁLnak részben még ma is publikálatlan német—latin nyelvű útinaplói az 1792 és 1815 közötti évekből szintén tartalmaznak magyar növényneveket (l. GOMBOCZ ENDRE: Bot. Közlem. 1938: 278—83). A XIX. század első felének hazai flóraművei azután ismét csak latin nyelvűek. Így DIÓSZEGIÉK után 3—4 évtized is eltelik, míg a magyar műszavakat (alaktani terminológia; VAJDA PÉTER, Fűvésznyelv. 1836.; BARRA ISTVÁN, Növénytan. 1841.; KOVÁTS MIHÁLY, Háromnyelvű . . . műszótár. 1845.; BRASSAI SÁMUEL, Új Fűvészkönyv. 1858.) újra fejleszteni kezdik, majd jóval később megindul a magyar növényneveknek (nómenklatúra; GÖNCZY PÁL, Pestmegye . . . viránya. 1864., 1879.; HAZSLINSZKY FRIGYES, Magyarhon edényes növényei. 1872.) kisebb mérvű gyarapítása is.

A XIX. század első felében — éppen akkor, amidőn hosszú és eleinte eredménytelennek látszó harc kezdődik meg hazánkban sok területen a magyar nemzeti nyelv érvényre juttatásáért — lép fel java munkásságával a kitűnő magyar flórakutató és muzeológus, később egyetemi tanár, a Természettudományi Társulat egyik alapítója: SADLER JÓZSEF. Az addig kizárólag német és latin nyelvű egyetemi oktatás ellenére ő már 1841-ben bejelenteti felelőseinek, hogy előadásait magyar nyelven is kész megtartani. A nemzeti nyelvnek a felsőfokú botanikai oktatásban ez az első megnyilvánulása, bár az eredmény csak 4 évre rá születik meg. A sokoldalúan és lelkesen tevékenykedő Sadler botanikai publikációi általában latin nyelvűek, így értékes Pest megyei flóraművei (1825. és 1840.). Ő adja ki az első hazai szárított növénygyűjteményt is, 1823 és 1830 között. Ez az exsiccatum 350 fajt tartalmaz, és két részből áll, 8 + 6 füzetrel (Sadler szóhasználata szerint „kötet”-tel). Az egyes füzetekhez (mindegyikük 25—25 növényfajt tartalmazott) nyomtatott magyarázatot is készített és adott ki Sadler, aki egyedül itt használta nevét fonetikus formában. Munkájának teljes címe: „Magyarázat a' magyar plánták' szárított gyűjteményéhez. Készítette Szádlér József . . . Pesten, Petrózai Trattner Mátyás betűível. 1824.” A vállalkozásnak az első része „nyoltz kötet” magyarázó szövegét tartalmazza (füzetenként előlről kezdődő lapszámozással, egy bevezetővel és 11 index-lappal), és egybekötve, könyvecske formájában (92 szöveglap, 1823—1824.) több közönyvtárunkban fellelhető. Más a helyzet a második résszel, amely nyolc további füzetet tartalmazott volna. Kiadásukat Sadler 1825-ben meg is kezdte, és 1830-ig hat füzet jelent meg belőlük. Az utolsó három füzetből (12.—14.; 1827—1830.) csupán egy-két példány ismeretes.

A Sadler-féle exsiccatum füzeteihez mellékelt „Magyarázat”-ok gazdag tárházat alkotják a korabeli magyar orvostörténetnek és etnobotanikának. A nyelvtudomány és a botanikatörténet számára pedig egyaránt becsesek a bennük közzétett sok magyar és német növénynév miatt. Diószegi utáni fél évszázadig ugyanis ilyen tárgyú közleményt

egyedül csak Sadlernél találunk. Hogy mennyire volt érzéke a tudós botanikusnak a népi növénynevek gyűjtéséhez és tisztázásához, arra jó bizonyítékot szolgáltat az említett könyvecskéje előszavából származó néhány mondata: „... ennek a' gyűjteménynek a' kiadására a' Szerzőt ... [az az] indító ok is gerjesztette ... 2) hogy ezen az úton a hazai növények egyértelmű neveinek tökéletes szótárjához juthatunk. ... A' T. T. Vevők megkéréttnek, hogy ... a' növényeknek ... a' környékükben szokásban lévő nyelvek szerint kelő neveiket feljegyezzék, 's a nyert tapasztalásaikat velem p. o. minden esztendőben tsak egyszer is közleni ne sajnálják. ... Így rövid idő alatt annyira léphetünk, hogy a' mit most még egy Ország sem mutathat elő, a' növényeink egy értelmű neveinek tökéletes szótárját (Synonimia) külömbféle nyelveken, és az Országunknak ugyan azon egy vagy más nyelvéen, a' mint külömbféle részeiben szokásban vagyon, előállítjuk.”

2. Az adatközlés szempontjai. — Az ezután következő névjegyzék összeállításának alapjául a Sadler-exsiccatum 14 füzetének magyarázó szövege szolgált. Az ezekben fellelhető magyar neveket a megelőző fél évszázad botanikai irodalmának (CSAPÓ, BENKŐ, VESZELSZKI), valamint DIÓSZEGI két könyvének magyar névanyagával vetettük össze. Az említett munkák időrendi sorrendben (elől az adatközlésben használt betűjel) a következők: CS = CSAPO JÓSEF, Új füves és virágos magyar kert. Posony, 1775. — B = BENKŐ JÓZSEF, Fűszéres bővebb nevezeti; A' Fűszéres szöszatoknak Magyar és Oláh neveik. — Magyar Könyvház 1783/1: 317—432, 2: 405—32. (Változatlan formában közli VESZELSZKI itt idézett műve.) — V = VESZELSZKI ANTAL, ... Fa- és Fűszéres Könyv ... Pesth, 1798. — DF = DIÓSZEGI SÁMUEL—FAZEKAS MIHÁLY, Magyar Fűvész Könyv. Debreczen, 1807. — D = DIÓSZEGI SÁMUEL, Orvosi Fűvész Könyv ... Debreczen, 1813.

Az Orvosi Fűvész Könyvről meg kell jegyeznünk, hogy annak magyar neveit eddig kevés figyelemre méltatták, holott éppen ez a mű az, amely a magyar nomenklatura szempontjából a leginkább kiemelkedő. Az e kötet végén található „Igazító lajstrom” ugyanis a magyar növénynevekre vonatkozó első szinonimaszótár, mely mintegy 1600 név azonosítását tartalmazza.

A 3. fejezet alatti névjegyzék a Sadler-exsiccatum füzeteinek a sorrendjét követi; a füzetet római, a növények sorszámát arab számmal jelöltük. A sorszámát a Sadlernél eredetileg használt latin növénynev követi. Névváltozás esetén szögletes zárójelben egyenlőségjel után itt adjuk a ma érvényes latin nevet. A „Magyarázat”-okban fellelt eltérő magyar névváltozatokat követően ugyancsak szögletes zárójelben adtuk meg — a már említett kezdőbetű és a lapszám után — a Sadlert megelőző irodalmunkban addig közölt variánsokat (a betűrendes BENKŐ-szótár esetében a lapszám említését mellőztük). A korabeli irodalomra nézve teljesen új neveket csillag (*) jelzi. Idézőjelbe tettük Sadlernek néhány olyan nevét, amely homonim. Ezek olyan ismert nevek, melyeket egy más, eltérő növényfajra ilyen (vagy ahhoz erősen hasonló) formában már előbb használtak. E neveknel hajlított zárójelben és ≠ (nem egyenlő) jelzés után a régebbi homonim név latin megfelelőjét és az irodalmi hivatkozást is megadtuk. (Pl. a III. fűzet 9. sorszáma alatt kiadott *Poa pratensis* egyik magyar neve Sadlernél — a régóta ismert *mezei vagy réti perjé*-n kívül — a *réti tippan* is. Ez utóbbi azonban homonim név, mivel a *tippan* szó már régebben foglalt egy másik fűfélé, az *Agrostis nemzetség* nevéül. Ezt jelzi az (≠ *Agrostis* DF 102).)

A következő jegyzék első része a virágos növények (és néhány páfrány) neveit sorolja fel, míg a második részbe az exsiccatumban kiadott néhány mikrogomba- (és gubacs-) nevet foglaltuk össze. Sadler volt ugyanis hazánkban az első, aki már mikroszkóppal is botanizált, sőt a csak mikroszkóppal vizsgálható növények kis részének elsőként adott magyar nevet. Ennek folytatását hazai irodalmunkban csak négy évtized múltán, HAZSLINSZKY műveiben találhatjuk. DIÓSZEGTÉK is adtak ugyan magyar nevet virágtalan növényeknek, de ez a névadás általában a szabad szemmel is látható virágtalanokra (a mohák-

ra, néhány zuzmóra és moszatra, továbbá a kalapos gombákra) korlátozódott. Jegyzékünk második részében e Sadler-féle mikrogomba- és gubacsnevek után szögletes zárójelben megadtuk a mai magyar növénynevet, vagy a gazdanövényt és a körtünetet.

A „Magyarázat”-okban található, ezernél jóval többre becsülhető magyar és német növénynevek közül e felsorolásban csak az addigi irodalomhoz viszonyítottan újakat (illetve a névvariánsokat) állítottuk össze. E mintegy 200 név átvizsgálása arról győz meg, hogy Sadler egyrészt a Magyar Fűvészkönyvben sikeresen megalapított magyar növénynevéadás elveit követve adott új nevet sok, a fűvészkönyvben még nem szereplő növényfajnak (ilyenek a második részben szereplő összes mikrogombanevek is), másrészt több új népi névváltozatot is közölt. Végül — és ez a legjelentősebb — itt jelenik meg első ízben több teljesen új népi növénynevis is. Ezeket az igen sokat és sokféle utazó, kutató és gyűjtő Sadler az országban nyilván maga jegyezte fel, és itt tette közzé. Alátámasztják ezt az előszóban megírt és fentebb már idézett mondatai is. Ilyen új népi nevek pl.: *árva virág, balhaseprű, csontfa, dárdahere, Gergely napi virág, három levelű sóska, kakuk virága, komlótyú, kutyapázsit, lasnonka, madárlépgyöngy, nyúlláb, nyúlperje, parókatartó, patikai fű, sárga boggy, vérszopóka, vincellértetű* stb.

3. A Sadler közölte új (vagy eltérő) növénynevek

A) Virágos növények:

I. f ü z e t: 15. *Fagus sylvatica*: bikfa [B, DF 527: bikkfa].

II. f ü z e t: 3. *Stachys recta*: tisztos hunnyáz [DF 349: tisztos hunnyász] || 4. *Plantago arenaria*: *homokos útifű || 8. *Ononis spinosa*: *tövises hemorja || 12. *Primula veris*: kankalék [B: kankalék-fű] || 20. *Lonicera periclymenum*: bábó lantz [esetleg sajtóhiba „lontz” helyett; DF 168: búbos lontz] || 21. *Spiraea filipendula* [= *Filipendula hexapetala*]: kolontsos bajnótza [DF 301: kolontzos bajnótza] || 23. *Rhamnus zizyphus* [= *Zizyphus jujuba*]: *jujuba || 24. *Euphrasia officinalis*: éfrázia [DF 358: éfrázsia].

III. f ü z e t: 1. *Dactylis glomerata*: *,kutyaperje” (≠ *Triticum repens*; B, V 240) || 2. *Avena versicolor* [= *Avena v.*]: *tarka zab || 3. *Phleum alpinum*: *alpesi lóperje || 4. *Phleum bohmeri* [= *Ph. phleoides*]: *Böhmer lóperje || 5. *Poa disticha* [= *Oreochloa d.*]: *,kétsoros tippan” [DF 107: kétsoros perje; ≠ *Agrostis* DF 102] || 6. *Trisetum tenue* [= *Ventenata dubia*]: *vékony háromsertés zab || 7. *Panicum dactylon* [= *Cynodon d.*]: *burkos kutyapázsit || 8. *Poa eragrostis* [= *Eragrostis minor*]: *,szép tippan” (≠ *Agrostis* DF 102) || 9. *Poa pratensis*: *,réti tippan” (≠ *Agrostis* DF 102) || 12. *Rubia tinctorum*: puzér [B: pusér-fű, V 384: pusér, D 384: puzsér] || 13. *Genista tinctoria*: nyílrekettye [B, V 233: nyúl-rekettye]; *,iglitze” (≠ *Ononis* DF 407); *festőjeneszter [DF 406: sárga festőfű] || 15. *Rhus cotinus* [= *Cotinus coggygria*]: *parókatartó; szkumpia, székompia, szokompia [B: skompia-fű, V 167: szkumpia-fa, DF 211: szkupia, iszkompia] || 17. *Acer campestre*: *mezei juharva, fodor juharva [DF 251: fodor-jávor; juhar] || 18. *Spiraea salicifolia*: *fűszlevelű bajnótza || 19. *Trifolium ochroleucum*: *halaványsárga herehura || 20. *Trifolium striatum*: *ravátkolt nyúlláb || 22. *Trifolium arvense*: *mezei komlótyú, mezei herehura [DF 425: herehura] || 23. *Trifolium alpestre*: *erdei herehura || 24. *Trifolium medium*: *tekerzős herehura || 24. *Onobrychis viciifolia*: *eszpárszetta.

IV. f ü z e t: 3. *Scabiosa arvensis* [= *Knautia a.*]: rüh-sikkantyú-fű [B, CS 292, V 399: rüh-fű, rüh-fű; B, V 314: sikkantyú-fű; DF 123: mezei sikkantyú] || 4. *Origanum vulgare*: vargafű [B, V 330, DF 352: varga-majoránna] || 6. *Malva sylvestris*: nagy mályva, mályva [B, CS 178: vad-málva; V 304: malva; DF 395: erdei mályva] || 7. *Linum catharticum*: *hashajtó len || 11. *Prunella laciniata*: *sallányos villahím, *sallányos gyékfű || 13. *Gentiana cruciata*: *tarnitska, *keresztes gyökér [DF 193: keresztes tarnits]; *,kígyónyelvű fű” (≠ *Ophioglossum* CS 139) || 15. *Lysimachia nummularia*: *lasnonka; *,földi boros-

tyán" (≠ *Glechoma* B, CS 43, V 243, DF 346) || 20. *Mentha hirsuta* [= *M. aquatica*]: szőrös ménta [DF 345: gyapjas ménta] || 21. *Sanguisorba officinalis*: *vérszopóka || 22. *Eupatorium cannabinum*: *fokhagyaszagú pakótza [DF 464: kender pakótza] || 23. *Tormentilla erecta* [= *Potentilla* e.]: tormentilla [CS 280: tormatilla], *vad kínafű, *Kína gyökér.

V. f ü z e t: 2. *Evonymus verrucosus*: *szemölcsös ketskerágó [DF 179: bibirtsós ketskerágó] || 4. *Crypsis schoenoides*: *kákaforma tövispázsit || 5. *Cyperus pannonicus*: *magyar palka || 7. *Fumaria halleri* [= *Corydalis solida*]: *tömött föld-füstpfü [CS 96: földfüsti, DF 403: gumós füstike] || 8. *Anemone nemorosa*: *fejér boglárvirág, *pipats kökörtsin [DF 321: fejér-berekvirág, fejér pipats] || 9. *Alyssum saxatile*: kővi ternye [DF 375: kőfali ternye] || 12. *Crocus vernus* [= *C. heuffelianus*]: *kikelet sáfrány [DF 79: tavaszi sáfrány] || 13. *Crocus albiflorus*: *fejér sáfrány || 15. *Dentaria glandulosa*: *mirigyes foggyökér || 16. *Myosurus minimus*: legkissebb egérfarkfű [B, V 319: egér-fark] || 18. *Dianthus carthusianorum*: *Sz. Bróno [= Szent Brunó, Bernát] szerzetese.

V I. f ü z e t: 1. *Adonis vernalis*: sárga kökörtvény [D 376: sárga kökörtsin] || 3. *Ranunculus ficaria*: mezei sülyfű [D 387: sülyfű] || 4. *Lithospermum arvense*: *parlagi kőmagfű [DF 152: mezei kőmag] || 5. *Viscum album*: *madárlépgyöngy, *tserfagyöngy || 6. *Viola odorata*: *jőszagú viola || 8. *Thlaspi bursa-pastoris* [= *Capsella* b.-p.]: szukos fű, pocagó-fű [CS 214: szukes-fű; portzogó-fű] || 9. *Anemone ranunculoides*: sárga erdei szélvirág [D 388: szélvirág] || 10. *Leontodon taraxacum* [= *Taraxacum officinale*]: *patikai fű, barátfő fű [B, CS 208, V 127: barátfejűfű, pitypáng, gyermek lántz [V 127, DF 446: pitypang, gyermeklántzfű] || 11. *Leontodon corniculatus* [= *Taraxacum* c.]: *szarvatskás pitypang || 12. *Sambucus nigra*: *fekete bodza || 14. *Glechoma hirsuta*: *borzas repkény || 15. *Euphorbia cyparissias*: közönséges farkastéj [B, CS 80, V 211: farkas-téj, DF 285: farkas fütéj] || 17. *Erysimum alliaria* [= *Alliaria petiolata*]: hagymászfű [B, V 36, D 372: hagymázfű] || 18. *Pulmonaria angustifolia*: *keskenylevelű tüdőfű || 19. *Cardamine pratensis*: *kakuk virága [DF 378: kakuk foszlár] || 20. *Fragaria vesca*: földi eperfű [DF 305: földieperj szamótzsa] || 23. *Oxalis acetosella*: *három levelű sóska, apró sósdi, fetske sósdi [B, DF 276: apró-sóska, fetske-sóska] || 25. *Scandix cerefolium* [= *Anthriscus* c.]: kerti turbolya [B, V 149: turbulya, DF 206: közönséges turbolya].

V I I. f ü z e t: 1. *Isatis tinctoria*: kék festő-fű [B, CS 90, V 260: festő fű], *festővirág, *izats festőzáté || 3. *Cornus sanguinea*: *csontfa || 4. *Morus alba*: fejér szederjfa [B: fejer szeder-fa] || 5. *Staphylea pinnata*: *rózsáskoszorú-bojtó, *fattyú pisztácza, mogyorós halyagfa, halyagfa, hólyag-mogyoró [DF 212: mogyorós halyogfa, D 373: hólyagfa] || 6. *Dentaria enneaphylla*: *kilentzlevelű foggyökér, *kilentzlevelű foganóttfű [DF 377: kilentzlevelű fogasír] || 8. *Arenaria graminifolia* [= *A. procera*]: *pázsitos homokhúr, *pázsitos homokfű || 9. *Scirpus holoschoenus*: *tsátéforma káka [DF 83: szürkelábú káka] || 10. *Carex montana*: *halmos sásperje [DF 88: halmi sás] || 13. *Galanthus nivalis*: *Gergely napi virág, *árva virág || 14. *Salix cinerea*: hamuszínű fűz [DF 537: hamvas fűz] || 15. *Salix lambertiana* [= *S. purpurea* ssp. *lambertiana*]: *Lambert fűz || 17. *Elymus crinitus* [= *Taeniatherum asperum*]: *hajós [= ?hajás] tzimbor || 18. *Briza media*: *közönséges nyúlperje || 19. *Festuca pratensis*: *réti csenkesz, *mezei csenkesz || 20. *Bromus pinnatus* [= *Brachypodium* p.]: *tollas rozsnok [DF 111: szárnyas rozsnok] || 22. *Trifolium montanum*: *hegyi komlóttyú.

V I I I. f ü z e t: 1. *Medicago falcata*: réti tsiga-sárkerek [DF 428: sárkerek tsigatsó] || 2. *Astragalus cicer*: *kótzkás magú tsiffer borsó || 4. *Lotus doryenium* [= *Dorycnium herbaceum*]: *kórós dárdahere, fűnemű kerek [DF 427: fűnemű dornik] || 5. *Rhamnus paliurus* [= *Paliurus spina-christi*]: *medvetalpú tövisesfű, szárnyas benger [DF 178: szárnyas benge], *, „varjú tövisk” (≠ *Rhamnus catharticus* DF 178) || 6. *Elaeagnus angustifolius*: *vad olaj [DF 132: olaj ezüstfa, D 382: olajfűz] || 8. *Chenopodium scoparia* [= *Kochia* s.]: *seprűlaboda, seprűfű, seprű libatopp [CS 243: kerti seprű-fű, DF 187: seprő liba-

topp) || 9. *Artemisia scoparia*: *balhaseprű, homoki seprő [D 387: homok seprű] || 11. *Stacte gmelini* [= *Limonium g.*]: *széki fű, *tengeri lelleg [DF 215: szíki lelleg] || 13. *Plantago maritima*: széki útifű [DF 130: szíki útifű] || 15. *Erigeron canadensis*: *seprentze vesszőtskefű [DF 470: seprentze küllőrojt] || 17. *Carex michelii*: *Michel füve, *[Michel] sásperje || 18. *Crypsis alopecuroides*: *ecsetpázsitos bajuszfű, *kákaforma tövispázsit || 19. *Festuca montana* [= *Bromus erectus*]: *hegyi tsenkesz || 22. *Melilotus vulgaris* [= *M. albus*]: *svékusi lóhere, *svékusi lutzerna || 23. *Alyssum minimum* [= *A. desertorum*]: *legkissebb ternye.

I X. f ü z e t: 1. *Valeriana officinalis*: nagy terjék [B, CS 160, V 346: therjék-fű, DF 77: terjékfű], Sz. Magdolnafű [B, V 321: Sz. Mária Magdolna füve, CS 31: Mária Magdolna-füve, CS 166: Sz. Magdolna füve] || 2. *Geum urbanum*: nyúlszemfű, *patikai nyúlszemfű [D 382: nyúlszem] || 4. *Cynoglossum officinale*: *kutyanyelvű, ebnyelv atratzél [D 368: ebnyelv, B, CS 77: atratzél, B, V 187: mezei atratzél] || 5. *Rumex acetosa*: erdei sóska [DF 239: erdeisóska lórom] || 6. *Rumex acetosella*: *juh sóska || 22. *Erythraea centaarium* [= *Centaarium minus*]: közönséges földpe [B: földi epe-fű, CS 85: földi-epe, föld-epé-fű, V 143: föld' epéje, DF 192: földpe tarnits, D 370: földpe] || 23. *Erythraea compressa* [= *Centaarium uliginosum*]: *iszap földpe || 24. *Erythraea pulchella* [= *Centaarium p.*]: *szép földpe.

X. f ü z e t: 3. *Panicum verticillatum* [= *Setaria v.*]: *vintzellértetű || 5. *Atriplex oblongifolia*: *hosszúdad levelű maglapél || 6. *Atriplex laciniata* [= *A. tatarica*]: *sós maglapél || 7. *Artemisia pontica*: *kerti üröm || 18. *Aspidium aculeatum* [= *Polystichum a.*]: *fűlánkos páfrán || 22. *Polygonum hydropiper*: borsos tsiksár [DF 253: borsos tziksár] || 23. *Corispermum nitidum*: *fényes palaszkamag || 24. *Corispermum canescens*: *hamvas palaszkamag || 25. *Polygonum arenarium*: *fővényes tsiksár.

X I. f ü z e t: 7. *Gypsophila fastigiata*: homokos dertzeű [DF 266: homok dertzeű] || 9. *Asplenium acutum* [= *A. adiantum-nigrum var. acutum*]: *hegyes bordalap || 10. *Lappago racemosa* [= *Tragus r.*]: *fürtös fűlánkfű || 13. *Koeleria phleoides*: *komótsin-forma Kóleria || 15. *Briza maxima*: *legnagyobb rezge.

X I I. f ü z e t: 5. *Gentiana pneumonanthe*: tarnitsű [DF 192: kornis tarnits] || 9. *Artemisia austriaca*: *austriai üröm || 10. *Glycyrrhiza echinata*: *likritz || 21. *Leonurus marrubiastrum*: *pemet gyöngyhím [DF 350: pemet kajtár] || 22. *Solanum nigrum* [+ *f. chlorocarpum*]: szép szőlő [B, DF 177: szép szőlő], *fekete bogy, *sárga bogy || 23. *Euphrasia lutea* [= *Odontites 1*]: sárga szálkatsér [DF 359: sárga szálkatsék].

X I I I. f ü z e t: 10. *Rottböllia pannonica* [= *Pholius p.*]: *magyar tórfű || 11. *Poa pilosa* [= *Eragrostis p.*]: *díszes perje || 12. *Beckmannia erucaeformis*: hernyó polyvatsuk [DF 97: hernyó polyvatsukk] || 13. *Phalaris arundinacea*: *pántlika polyvatsuk [DF 105: pántlika nád] || 13. *Poa aquatica* [= *Catabrosa a.*]: fodorjas perje [DF 106: fodorsás perje] || 15. *Scirpus michelianus*: *déli káka || 17. *Scutellaria columnæ*: *borzas csukóka.

X I V. f ü z e t: 2. *Delphinium consolida* [= *Consolida regalis*]: mezei szarkaláb [B, V 118: szarka-láb] || 9. *Marrubium peregrinum*: pemet, peméű [B: fejeű pemet-fű, DF 350: fejeű-pemet] || 10. *Marrubium vulgare*: orvosi peméű [DF 350: orvosi pemet] || 23. *Nigella arvensis*: fekete koriandrum [V 325: fekete kóriandrom, DF 319: fekete kóriandrom] || 25. *Euphorbia virgata*: *vesszős fűtej.

B) G o m b a- é s g u b a c s n e v e k:

V. f ü z e t: 22. *Erineum vitis* [= *Eriophyes v.*]: *szőlő pázsitgomba [szőlő-gubacs-atka] || 23. *Xyloma rubrum* [= *Polystigma r.*]: *veres fagomba [szilvalevélen vörösfoltosságot okozó maggomba] || 24. *Xyloma acerinum* [= *Rhytisma a.*]: *jávori fagomba [juharlevélen feketefoltosságot okozó csészegomba] || 25. *Aecidium sii-falcariae* [= *Puccinia s. f.*]: *sarlós-bolonyiki pikszigomba [sarlóű-rozsdagomba].

V I I. f ü z e t: 24. *Uredo scutellata* [= *Uromyces* s.]: *petsétes üszöggomba || 25. *Aecidium euphorbiae* [= *Uromyces pisi*]: *fütéj pikszisgomba [borsó-rozsdagomba].

V I I I. f ü z e t: 24. *Uredo segetum* [= *Ustilago* sp.]: *gabona üszöggomba, üszög || 25. *Xylema salicinum* [= *Rhytisma* s.]: *fűzi fagomba [fűzlevelek feketefoltosságát okozó csészegomba].

X. f ü z e t: 9. *Erineumalni* [*Eriophyes* a.]: *égerfa pázsitgomba [égerfa-gubacs-atka].

PRISZTER SZANISZLÓ

Két erdélyi szöveg a XVI. századból

I.

Válaszúti János és Sombori László levele a besztercei bírónak 1551-ből

(E levél fénymásolatáért és az egybeolvasásban nyújtott segítségért köszönetet mondok BENDA KÁLMÁNNak. A levél a Fejér vm. Lt-ban, a Vathy-hagyaték 307-es sz. darabja. A szövegben szereplő Lekence Erdélyben, a volt Beszterce-Naszód megyében van. Külön nyelvi és művelődéstörténeti érdekessége a levélnek, hogy a hadbaszólítás a véres tőr (*weres theurt*) körbehordozásával, ősi szokás szerint történik. A levélben szereplő keltezés (*zent gal nap elewt kedden*) 1551. október 13.)

[Címzése:]

Prudentý et Circumspecto domino Vyncentio
Zewcz. Iudici Ciuitatis Byztrieñ.
domnio Nobis semper oberuan(dissi)mo

[Szövege:]

Zolgalatunknak vtanna magunk, Ayanlaffat hýzzwk hog ez orzag | es kýncztarto vrã vegezefeket kegëlmed. Jol, erthý, de mýnd. | azon altal. Im mýes thý kegelmeteknek. maffat meg Irtwk. | .k. vg výtelyen. gondot. Ez orzag vegezefere hog ma volt, | az napýa hog .az Bezftercheýek, az thaborba legienek, Iftenert. | kerýwk. thý .k. hog ne varýwnk. Ennelýs nagioB | Vezedelmet. feýwnkre. Indichya .k. az nepet . az orzagh. | Vegezefe zerent mýmagunk, nem mehetenk kegielmetekhez, | de azert az weres thewrt es az Vegezesnek maffatt. | .k. kwltunk, Iften, meg tarchia .k.mýnden Jowaywal. | kolt. Lekenczen. zent. gal nap eleot, kedden 1551 | Az .k. zolgaý | walazwthý | Janos deak vice- | eþpan, es Sombori | Lazlo. doboka, | varmegei zolga | Birow(ect.)

II.

Sepsiszentgyörgyi Daczo Tamásné Radwanczý Kata-
asszony kelengyéjének jegyzéke 1591-ből

Ez az írás Ugron Istvánné Bánffy Mária magángyűjteményéből került hozzám, melyért ez úton mondok köszönetet. Igen köszönöm ÉRSZEGI GÉZA levéltárosnak, hogy egyes vitás helyek egybeolvasásában segítséget nyújtott. A levélben szereplő Désfalva (*deþfalw*), rom. Deaj az egykori Küküllő, a mai Maros megyében van; Magyarfülpös

(*Magyarfjlfes*), rom. Filpişu Mare, ném. Großphlepsdorf vagy Ungarisch-Phlepsdorf az egykori Torda vármegyében, ma Maros megyében van. A kelengyejegyzék végén két 1,95 cm átmérőjű gemma típusú pecsét van. Az összehajtogatott levélre későbbi tintával ez került: „Daczo Györgyne (áthúzza, felette Tamásné) Radvanczki Kata” | val adott portékakk Specite | N° 37 fas 3. |”, majd puha piros ceruzával az 1591-es évszám áll.

[A kelengyejegyzék szövege:]

My horwat Menyhart dwchio zent Martonba es haranglabi Miklos | deffalway Kwf-keokeolloe Varmegyeben lakok aggiuk emlekezetre | myndeneknek az kyknek illik ez my lewelwnknek rendiben, hogj | mykoron my ielen leottwnk volna Magyar fylpafen melj | vagion Thorda varmegyeben, | az Vy tezleo Radwanczy Marton | Vrunck hazanal, mykoron atta volna hazas tarful az eo kegmē | gyermecket Radwanczy Katazont az Vytezleo Sepsyzent | Gyeorgj Daczo Thamas Vramnak tudni illik 1591. | ezteendeoben, 14. napan februarifnak, Mynkett megh byral- | uan, my eleottwnk ada az fellwl megh yrt Radwanczy | Marton Vram az eo kegielme leanyanak Radwanczy Katazod- | nak zam zereht harom viraghos aranyas kupat es | ket egibe iaro aranyas kupat, Negy Vy labos ferleghet | Vduari modon chynaltatottat kyben vagion nyoltz ghya, | fenies az eowetzeppen aranyazattokat. Imet eoteodik | egj ezifras labos eoregh phoar, ky 2 forint-ara. | Tyzenhat ezwth kalant kyk mind iok es gombos aranyazattak | 50 aranj forintot. 50 tallert. 50 for apro penzt. | Ket arani lanczot. Eggik 90. forintara, az mafikban 52. arani | Vagion. Arani giwrwt ij. Az eggik egj eoregh kiben | egj eoregh fassil vagion, Az mafikban vagion egj zeold | chryfolithus. harmadikban vagion zeold keo. Negyedik- | ben vagion hegyes rubyn. Eoteodikben vagion egj kis rubyn | es ket kis fmaragd. Hatodikban vagio egj kis rubyn | hetedikben vagion czymere keo. Nyolezadikban vagion egj kis | twrkes. Kylienczedikben vagion egk kis almadin. Tyzedikbe | vagion egj kis gamaho. Tyzenegyedek egj kis kez fogha- | fos giwrw. Egi fekethe gyeongj lanczot. Negj ezwt | eowet. Az eggykben vagion hetedfel nehezek hian | harom ghya, meliben vadnak granat Weres keouek, es | eoregh gyeongj zemek. Az mafik egj poghan ponyzes | aranyas, melj 32 ftra Vagion ket ghira benne | Harmadik egj apro boghlaru eowechke kyben ember | feyek vadnak, melj 14 ftra Negyedik egj fekethe | mayehra zeghezet chattos boglaros eow melj megh | er 10. forintott. Het Zoknyat. Az eggik zederies | dupla barfoni, az premi arani melinek veottek fnyghit | eggik felenek fl 2. d 75. Az mafik felenek flor 1. | Az mafik viraghos nyumtatot (!) kek barfoni, azonis Vgian | ollian prem Vagion mynt a mafikon harom rendel az | allyan myndeniken. Harmadik fekethe barfoni Ezwth | prem vagion raita harom rendel. Negyedik egj feyer | kamuka mellyen vagion fenyes ezwttes aranyas prem. | Eoteodik veres atlacz fekethe barfoni premw viraghos | harom rendel az allyan. Hatodik veres kamuka, keoteo = | ses ket rendel. Hetedik zederyes faja rez premes |

Kis fubat ||

Kis Subat 4. Egj zederies dupla barfoni neftel berlelt ollyan prem | raita, menemw az Zederies zoknyan. Egj fekethe dupla | barfoni neftel berlelt, aranyas prem vagion raita, ket rendel | sargha kamuka kis fuba, Eueth hattal berlelt, fekethe | gyeongieos cheoues prem harom rendel raita. Egj verss | kamuka kis fuba neftel berlelt, aranyas prem vagion raita | Egj fargha atlacz metelt, fekethe cheoues prem harom rendel | raita Az fordytan veres atlacz Dereka veres taffotual | berlelt. Abrosz 50. meljnek tyzenharma gyolch, | meliben eggi nyinch parazt, hanem ky hymes, ky reczes, | ky keotefes. harmincz hethe valzon Lepedeo 50. | hethe gyolch az teobbi valzon. Eothe az gyolch lepedeonek | hymes kettej keotefes. Kendeo Kezkeneo 40. melinek | tyzenhete gyolch, kyben eggfyfnych parazt hanem mind | varrot, kettej aranyas. Jngh 35. chyak

harma galler | gyöloch, az teobbi czinadoff, olaf3 val3on pattýolat ketteo. | Eleo keoteo 31. Azok keozeot chiak egj vagion para3t | & teobbi ký aranýas, ký reczes 20. Kis kez kenco 14. | mind aranýafok es vgýan feok akar honis (így !). Eo maghanak | 17. varrot inghet, mind czinadoffot. Feokeoteo negj. | Eggik gýeongies boglaros keowes, egj aran3 boglaros | fattýolka. Ký mind fattýolkafotól 67. forintara. Az mafik | granattal rakot eoregh gýeoníges vont aranýas rofas | granattal rakot, melj 40. forintara. Egj fattýolka, | melj ér 32. forintott. Harmadik fenýes e3wftes | 35. fra melj gýeongjes keowes granat rofas | Negýedik egj vifeleo feo keoteo e3wftth fonalbol keoteot | ifloghos, Paplan 3. Eggik aranýas atlac3 zederies | Keorwle egj rendel fargha atlac3 mas rendel zeold | taffota. Az mafiknak az keozeopi aranýas atlac3 Keo- | rwle Zeold taffota. Harmadik egj Veres Georeogh | paplan. Egj hoz3u fubat. Egj rakot Zekrent, melj 29. | forintara. Ket rakot ládát. Az eggik 5. fra az mafik | 2 fra Zeoniegh 16. Derekali hat. Melinek mind | ket ket ha3a Vagion, Eggik rendbeli feoteol mind mereon | varot, harma veres feliem | mel harma feketewel. | Eoreogh feouali 14 vankofofotól, eothe eoregh harma | reczes kettej fe3er varrafos mereon kettej keorwl | varrot aranýas harma eoregh rofakkal varrot mind | f3ellel. Az eggik ve33eon varrot veres feliemmel | mind f3ellel. Az teobbi mind eoregh keorwl 3ep kamuka | hýmekkel varrot. Kéth partha. Eggik boglaros | gýeongýes. Eggyken zeoues vagion. Nyölc3 rendbeli | Ke3keneo fe3er varrafos, az kettej hýmes. | Meli dolognak býzonfagara es ereoffeghere attuk | e3 mý hitwnk 3erent irat-tatot es pechetwnkel megh |

ereofitetet ||

ereofýttetet lewelwnket Meli keolt Magyar fýlepefen | 14. napan februariufnak. 1591 e3tendeoben. ||

SZABÓ T. ÁDÁM

Szótörténeti adatok

A címszó után az eddig nyilvántartott első előfordulást adjuk. Vö.: TESz.; MNy. LXIV, 347–53, LXIX, 359–67, LXXIV, 508–12.

abszurd 1793. — 1761: „olyan *absurdus* okát adni” (Mikes Kelemen összes művei. I. köt. Sajtó alá rend. HOPP LAJOS. Bp., 1966. 321).

adminisztráció 1788. — 1613: „Az sacramentomoknak *administratioj*t akkor nekj meg nem engette” (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Bp., I, 1902—XV, 1934. A továbbiakban: MPEA. XV, 160).

adminisztrál 1631. — 1610: „nagy beöczwletbe tart es mindeneket panasz nékwl *adminisraltat*” (MPEA. XV, 99).

adminisztrátor 1783. — 1606: „eo volt egik feo zam veweo, mjnt hogj cois volt valahanj estendeig *Adminisrator* ert hoza” (Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből, 1566—1623. Sajtó alá rend. JANKOVICS JÓZSEF. Bp.—Szeged, 1981. Adattár XVI—XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 5. köt. A továbbiakban: Adattár V, 37).

affektál 1789. — 1587: „ki az halalt wgy *affectallia*” (MPEA. XII, 60).

agens 1632. — 1616: „Draskouitne Aszoniom es fiay *Agense*” (Adattár V, 246).

akta 1644. — 1613: „Kolonits vramnac minden *actait* az mý aekorj giölesünk-nec meg irtam” (MPEA. XV, 143); 1618/1856: „ez néhány napi *actáinkat* nagyságodnak nem irhatom mind meg” (Erdélyi történelmi adatok. I—IV. köt. Szerk. MIKÓ IMRE—SZABÓ KÁROLY. Kolozsvár, 1855—1862. A továbbiakban: ETA. II, 288).

- aktus* 1789. — 1618/1856: „abból megérti nagyságod minden *actussokat*” (ETA. II, 293).
- amnesztia* 1631. — 1611: „az uetkeseknek es foglioknak *amnestiavia* es szabadosulasa legien” (Adattár V, 192).
- antipátia* 1792. — 1589: „keg indoleallya, az en raytam eseth weletlen *Antipatiat*” (Adattár V, 73).
- áperte* 1647. — 1620/1972: „énnékem *aperte* megmondá” (Boros Tamás: Vásárhelytől az Fényes Portáig. Sajtó alá rend. KOCZIÁNY LÁSZLÓ. Bukarest, 1972. 102).
- argumentál* 1698. — 1604: „Igj *argumentalnak* es efféle teöb obieetiojök sok vagon” (MPEA. XV, 21).
- ármális* 1668. — 1614: „Az minemö *Armalisra* ker keg, hogj Irasak” (Adattár V, 242).
- aspirál* 1619. — 1563—71/1858: „ezek mindenkor *aspiráltak* az Feketére” (ETA. III, 256).
- atléta* 1792. — 1718: „az Urat mint Istentöl a Sionnak javára teremtetett nagy *Athletat*” (Peregrinuslevelek 1711—1750. Szeged, 1980. Adattár XVI—XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 6. köt. A továbbiakban: Adattár VI, 285).
- bárcsak* 1604. — 1596: „*barcziak* azt halgatna” (MPEA. XII, 75); „*Barcziak* eztendeig tanulhatnak” (uo.).
- belga* 1607. — 1602/1979: „az *belgákkal*, az anglusokkal” (Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sajtó alá rend. KATONA TAMÁS. Bp., 1979.: Bibliotheca Historica. 172).
- bliktri* 1786. — 1728: „draga idejét, és Elméjét, afféle *blictri* Vaccalis és Vitularis Historiával terhelem” (Adattár VI, 206).
- cserebere* 1621. — 1608: „Az mi az Dercheny dolgot illeti, es azféle *chereberet*” (Adattár V, 113).
- csuszka* ? — 1621: „Kertem nala kgdeth, egi kis *csuszka* paripara” (Adattár V, 291).
- dáma* 1698. — 1694: „udvarolnak úri *dámák*” (Bethlen Mihály útinaplója, 1691—1695. Sajtó alá rend. JANKOVICS JÓZSEF. Bp., 1981. 98).
- dédelget* 1784. — 1741: „gyümöltk héjjal, kenyérrrel . . . *gédelgetik*” (Adattár VI, 267).
- deklaráció* 1631. — 1620/1972: „nagy sok hosszú *deklaratióval* beszéllé” (Borsos 181).
- deputál* 1585. — 1579: „az Rawasokottjs mjnd eo maga el *deputalta* az fejedelem” (Adattár V, 10—1).
- derogál* 1645. — 1621/1858: „ez országunknak, sem szabadságának, sem dignitassának semmit egy punctban nem *derogál*” (ETA. II, 386).
- differencia* 1683. — 1563—71/1858: „ez lön *differentia* köztünk” (ETA. III, 253).
- diploma* 1628. — 1614: „Ha mas *diplomot* ad Nagod” (MPEA. XV, 166).
- direkte* 1597. — 1563—71/1858: „az Actor *directe* tagadá” (ETA. III, 253).
- direktórium* 1796. — 1790: „azt kívánja, hogy *directoriumot* csináljon az ország” (MPEA. V, 186).
- diverzió* 1854. — 1637/1862: „distractiójával avagy *diversiójával* az töröknek” (ETA. IV, 353).
- dromedár* 1783. — 1619/1972: „valamennyi földet lóháton öt nap elmehet az ember, de az *dromedarius* egy nap megyen annyit” (Borsos 416).
- duellum* 1787. — 1692: „A *duellum* meg vagon tiltván” (Bethlen 26).

duzzog 1786. — 1697/1933: „el herge-morga, nagy *duzzogva*, ajtó csattogatással mene el töllem” (NAGY GÉZA, Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Kolozsvár, 1933. 13. sz.).

egzámen 1620. — 1614: „nemis keszek az *egzamenhez*” (MPEA. XV, 172); „*examenbe* nem boczattia magath” (uo.).

egzécíroz 1746. — 1728: „azokat *exerceroztattya*” (Adattár VI, 212).

embléma 1805. — 1790: „festések között vala egy fejős tehén, mely szép *emblémája* azon nagy hivatalbeli jövedelemnek” (MPEA. V, 216).

eminentia 1789. — 1714: „mélt. cardinalis érsek urunk ő *eminentiája*” (MPEA. I, 5).

eszmél 1624. — 1621: „mind enny kegyes Attiay intesere es varakodasara ó folgenek nem *eszmeltek* megh magokat” (Adattár V, 267).

etimológia 1806. — 1698: „az úrfiák tanulnak, Jankó *Etymológiát*” (NAGY GÉZA 17. sz.).

expedíció 1619. — 1605/1858: „a mostani közönséges *expeditiora* hívó leve-lünkre” (ETA. III, 322).

faktum 1591. — 1566/1856: „minden *factumok*, hatalmak . . . megítéltessenek” (ETA. II, 370).

fátum 1651. — 1618/1856: „az *fatum* . . . úgy hozta volt sorsát” (ETA. II, 288).

fehérnemű 1780. — 1694: „Fejérnemű egyetmást vásárlunk” (Bethlen 90).

filozofál 1763. — 1619/1972: „az bölcsek emberek erről elég sokat *filosofálnak*” (Borsos 413).

fírnisz 1753. — 1732: „A *Firniseket* és a Lakirozást a mi illeti” (Adattár VI, 237).

formális 1789. — 1715: „lévált tülem 4, *formalis* aranyakat” (Adattár VI, 277).

frank² 'pénz' 1801. — 1698/1933: „irjon kglmd *Frankott* rea” (NAGY GÉZA 16. sz.).

frázis 1783. — 1612: „nem irom ide a' magyar *phrasist*” (Adattár V, 211).

fungál 1783. — 1721: „minthogy meg világtalanodot, nem *fungalhat*” (Adattár VI, 300).

füllent 1664. — 1611: „illien ember miat *fillentet* en elottem” (Adattár V, 199).

generális² 'általános' 1620. — 1587: „az Ajanlas *generalis* legjen” (Adattár V, 18).

generalissimus 1793. — 1621/1858: „az dániai király leszen *generalis-simus* mellette” (ETA. II, 400); 1634: „Ferdinand Császárnak Fő *Generalissimusa*” (Rövid, de igen bizonyos relatio. Lőcse, 1634. RMK. I, 640, címlap).

génusz 1763. — 1619/1856: „egy szent *Genius* azokat mind semmivé teszi” (ETA. II, 302).

gimnázium 1620. — 1616: „az tudomannak tanolasaert ugjan hazankban lenne *gymnasium*” (MPEA. XV, 211).

habitus 1788. — 1693: „magyar *habitusban*” (Bethlen 65).

hempereg 1708. — Vö. 1621: „keönyveÿ, az mint értiük, gonduseletlenül wannak, kiknek imitt amott walo *hemperkedések* nem kichin kár” (MPEA. XV, 279).

hidra 1789. — 1602/1979: „Herkulesnek vala az *hidra* kígyó ellen való igyeke-kezetiben” (Magyari 28).

honorárium 1628. — 1612: „meg nem tudom mi leszen az *honorarjum*” (Adattár V, 203).

hugenotta 1757. — 1575: „Francziaba az *Hugenetok* egen megh uertek az kyral hadath” (Adattár V, 49—50).

- imponál* 1699. — 1620/1855: „imponálták császárnak az békeséget” (ETA. I, 342).
- impresszió* 1764. — 1621/1858: „ha nem kezdek állhatni az ellenség impresszióját” (ETA. II, 391).
- index* 1807. — 1693: „a tükörnek a szélén vagy az *index*, mely alá s felmutattya azt, hogy hány óra vagy” (Bethlen 72).
- információ* 1621. — 1574: „az my leuelünket aggiatok be velek az Cassay Camarassoknak *informatioyau*l egietembe ő felsegenek” (MPEA. XII, 15).
- instancia* 1625. — 1615: „panazara es *instanciara*” (MPEA. XV, 203).
- intelligencia* 1831. — 1615: „*intelligentiaio*k illien uagyon” (MPEA. XV, 195).
- intim* 1835. — 1713: „a királynak *intimus* Ministere” (Adattár VI, 26).
- intrika* 1795. — 1714: „valami véletlen hadakozás és *intrica*” (Adattár VI, 38).
- invitál* 1785. — 1730: „süttetett egy kenyeret... *invitálván* egész táborát reá” (Adattár VI, 221—2).
- inzultus* 1813. — 1721: „szüntelen emesztő egésségtelenségem *insultusaitul*” (Adattár VI, 301).
- isíás* 1865. — Vö. 1578/1978: „az *ischasoknak*, azaz farsábásoknak” (Melius Péter: Herbárium. Sajtó alá rend. SZABÓ ATTILA. Bukarest, 1978. 142).
- jacht* 1806. — 1694: „sok apró *jagt* hajókkal” (Bethlen 86).
- jubileum* 1771. — 1714: „nagy *Jubilum* volt, mint hogy ezelőtt 100. eszten-dővel introducaltatott a Reform. Religio” (Adattár VI, 35); 1730: „az egész Germania-ban levő Protestantesek *Jubileumot* celebráltak” (Adattár VI, 221).
- kadét* 1759. — 1732: „szép Regimenteket 's a' *Cadeteketis* meg mustráltatta” (Adattár VI, 322).
- kaflán* 1622. — 1607: „minden ayandekok chiak egy *kaphtany*” (Adattár V, 168).
- kalandor* 1826. — 1685: „a lutheránusok minden *kalandoroktól* mintegy hálvány nagy becsületben tartatnak” (MPEA. V, 139).
- kaméleon* 1593. — 1578/1978: „a fekete *Chamaeleon* gyökerét... Az feje *Chamaeleon*, amaz félrehajlott nagy szárú *Chamaeleon*” (Melius 177).
- kandidátus* 1766. — 1659: „az Birosagra szokas szerint neveztek meg az hat *Candidatusokat*” (MPEA. XIII, 159).
- kapacitás* 1835. — 1712: „magam peng csekély *Capacitásom* szerint” (Adattár VI, 21).
- karafina* 1758. — 1736/1978: „nem vala ekkor híre az *karafinának*, mert ha éléhoztad volna, hogy *karafin*, más megharagudott volna, mert azt gondolta volna, hogy kurafiázod” (Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Kiad. LÓRINCZY RÉKA. Bukarest, 1978. 36).
- kárpál* 1647. — 1620/1972: „kegyelmed mind engem *kárpál*” (Borsos 87).
- kategória* 1794. — 1723: „az Urfival talám éppen egj *Categoriaban* is tanul” (Adattár VI, 246).
- kémia* 1786. — 1728: „még a' Spanyol Viasz iránt nem boldogulhattam, holott nem a *Chymian* tractaltatik” (Adattár VI, 319).
- kémikus* 1757. — 1694: „mint *Chymicus*, Chymicus Potussal excipiál” (Bethlen 89).
- kifli* 1799. — Vö. 1790: „kávézott és *kiflizett*” (MPEA. V, 185).
- klérus* 1791. — 1621/1858: „az *clerus* introductioja nem succedálhat” (ETA. II, 387).

- kliens* 1787. — 1718: „alazatos bujdoso szolgálja s *Clïense*” (Adattár VI, 286).
- klíma* 1757. — 1740: „ennek a *Clímának* constitutioját egészesnek tapasztalhatni” (Adattár VI, 326).
- konferál* 1594. — 1551: „ö Felsége a Csanádi Püspökséget énnekem alázatos káplánnyanak *conferálni* meltoztatott” (Egyetemi Könyvtár, Budapest, Litt. orig. XX. B. 28. 2a lev.).
- konfliktus* 1835. — 1620/1855: „az ellenség . . . mezőn való *conflictust* nem akart adni az miéinknek” (ETA. I, 338).
- konspiráció* 1848. — 1607: „az Tokay kapitannal egj *conspiratioban* uolnának” (Adattár V, 105).
- kontinens* 1816. — 1608: „a' kye a' *continens* . . . aze az contentumis” (Adattár V, 111).
- konviktus* 1792. — 1736/1978: „volt egy jókora bolt, azt *convictusnak* hítták, abban tanoltanak, háltanak privatim az úrfiak” (Apor 153).
- konzultáció* 1812. — 1621/1858: „mikor az *consultatio* és abból való *deliberatio* lött” (ETA. II, 397).
- kópia* 1761. — 1607: „michiodas leueleket kültenek ez keövetektül, eörömost azoknak *Copyait* megh küldenem kegnek” (Adattár V, 169).
- korifeus* 1764. — 1720: „En voltam abban az gjúlölséges Causában a *Coriphæus*” (Adattár VI, 198).
- kreatúra* 1645. — 1621/1858: „ő felségének . . . én voltam egyik *creaturája*” (ETA. III, 355).
- kredenc* 1810. — 1714: „egy nagy csészét is vévén hozzá a *Credentia* közepire, melyben meleg viz szokott állani” (Adattár VI, 39).
- kritérium* 1742. — 1717: „azzal a *Criteriumal* akarja demonstralni” (Adattár VI, 151).
- kritikus* 1760. — 1720: „a minémút Ovidius felől jegjeznek a *Criticusok*” (Adattár VI, 198).
- krízis* 1764. — 1741: „ama közönséges *crisis* mondattatnék” (Adattár VI, 267).
- kultúra* 1790. — 1715: „az Indiai fáknak és virágoknak . . . otthon valo *culturája*” (Adattár VI, 47).
- kurzus* 1693. — 1589: „az *ratio cursusath* keöuetyk” (Adattár V, 73).
- kushad* 1792. — 1634: „az disznók ólában belül setétben találtam őket, egymáshoz közel *lekussadván*” (MPEA. XII, 192).
- kvadrát* 1743. — 1728: „égj nagj hasu, rosz tábláju vastag ábrázatu *quadratus* Senecát” (Adattár VI, 204).
- lakk* 1783. — Vö. 1731: „a *lakirozást* (a mint itt hívják) meg tanultam perfect, igen szép mesterségis, az én Gazdám minthogj szépen tud *lakirozni*, meg tanított” (Adattár VI, 230).
- lamentál* 1796. — 1715: „levelemben eleget irtam s *lamentáltam*” (Adattár VI, 62).
- lebzsel* 1716. — 1694: „ott *lepzseltünk*” (Bethlen 134).
- léha* 1756. — 1721: „a' buza . . . meg fog drágodni, mivel az idei tsak *léha*” (Adattár VI, 186).
- liga* 1762—87. — 1621/1858: „az bavarus népe, ki az *liga* fizetésén vagyon, maradott Prágában” (ETA. II, 388).
- literatúra* 1788. — 1729/1933: „jeles professoraink . . . az Historiákban és *Literaturában*” (NAGY GÉZA 21. sz.).
- mappa* 1748. — 1712: „az egész *mappát* melyben az több Potentasok czimere is le vagyon téve” (Adattár VI, 21).

LEVÉLSZEKRÉNY

Éder Zoltán írja: Mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagja és folyóiratának dolgozótársa kérem a Magyar Nyelv szerkesztőségét, szíveskedjék alábbi nyilatkozatomat közzétenni.

A „Magyar nyelv külföldieknek — Az V. Magyar Lektorai Konferencia anyaga” (szerkesztette GYAY BÉLA és RUSZINYÁK MÁRTA. Bp., 1981.) című kiadványban megjelent „A magyar mint idegen nyelv oktatásának elvi és módszertani kérdései a magyar egyetemeken” című előadásom szövegét, amely az ELTE BTK Központi Magyar Nyelvi Lektorátusának munkájáról szól, a szerkesztők megkérdezésem, következképp beleegyezésem nélkül, önkényesen megcsonkították. A cikket úgy publikálták, hogy a szerzőnek nem küldtek korrektúrapéldányt.

Az eljárás ellen, amely a Magyarországon érvényben levő szerkesztői etika elemi normáiba ütközik, és a szerző alapvető jogait sérti, ez úton jelentem be tiltakozásomat. Egyben arra kérem a Magyar Nyelv szerkesztőségét, szíveskedjék közölni a kihagyott részeket, az alábbiak szerint.

1. Kéziratomban szövegének befejező részéből a két utolsó mondatot ollózták ki. Ezek lényeges mondanivalót tartalmaznak, s az eredetiben így álltak: „Bizonyára ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy a »Magyar mint idegen nyelv tanári C-szak«-ot a Művelődési Minisztérium a külföldiek magyaroztatásának ebbe az egyetemi központjába kívánja telepíteni. A C-szak tanterve el is készült, s a szak megindulásával a Lektorátus a jövőben nemcsak a képzés, hanem a posztgraduális képzés feladatait is képes lesz ellátni.”

2. A szöveg után következő „Hivatkozások” jegyzékéből csupán az első két tételt közölték, ezért a cikkben előforduló utalások java része értelmetlenné válik, feloldásukat hiába keresi az olvasó. A „Hivatkozások” teljes jegyzéke, a kézirat szerint, a következő: Allen—Widdowson 1975 = ALLEN, J. P. B.—WIDDOWSON, H. G., Grammar and Language Teaching; ALLEN—CORDER (eds.), Papers in Applied Linguistics, The Edinburgh Course in Applied Linguistics, Vol. 2. Oxford University Press. — Allwright 1979 = ALLWRIGHT, Language Learning through Communication Practice; BRUMFIT—JOHNSON, The Communicative Approach to Language Teaching. Oxford University Press. — Campbell—Wales 1970 = CAMPBELL, R.—WALES, R., The Study of Language Acquisition; LYONS, J. (ed.), New Horizons in Linguistics, Penguin Books. — Corder 1973 = CORDER, S. P., Introducing Applied Linguistics, Penguin Books. — Dezső 1979 = DEZSŐ LÁSZLÓ, A nyelvtudomány szerepe az idegennyelv-oktatás komplex megközelítésében. TIT, Bp. — Hymes 1972 = HYMES, D. H., On Communicative Competence PRIDE—HOLMES (eds.), Sociolinguistics, Penguin Books. Magyarul: Kommunikatív kompetencia: A kommunikáció világa, Kommunikáció 2., szerk. HORÁNYI ÖZSÉB, Bp. 1978. 333—56, ford. Pléh Csaba.

3. A jegyzéket a korrektúrapéldányban még az alábbi tétellel kívántam volna kiegészíteni, s a szöveg megfelelő helyén, a szavak jelentésének két fajtájáról beszélve, utalni rá: Terestyéni 1980 = TERESTYÉNI TAMÁS, Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés; RADICS KATALIN—LÁSZLÓ JÁNOS (szerk.), Dialógus és interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 169 kk.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentőstan és stilisztika, (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észtl nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. **Az etimológia elmélete és módszere.** Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükrözők és tükrőjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Ország László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaal Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájlesztár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtnai útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinezy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
143. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máti Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csüdök. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárás tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárás szöveggyűjtemény Nagykovácsból. 1982. 40,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

13. Marosi Teréz: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. 1981.
14. Raátz Judit: Gödöllő helynevei. 1981.
15. Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna: Napjaink különleges keresztnevérdivatja. 1981.
16. Knausz Ágnes: Kutya-, ló- és szarvasmarhanévek Miklósfán. 1981.
17. Fülöp László: Kaposvár utcaneveinek névtani vizsgálata. 1981.
18. Tóth Éva: Leteny és Sormás kutyanévei. 1981.
19. Halász Péter: Magyarfalu helynevei. 1981.
20. Paulusz Julianna: Szarvasmarhanévek Nagykanizsa környékén. 1981.
21. É. Kiss Sándor: Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye. 1981.
22. Nagy Géza: A bodroglózi kacsa állatnevei (1959—1979) 1981.
23. Matijevics Lajos: A jugoszláviai Ferenc csatorna víznevei. 1981.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. em. 10).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX.

ÉVFOLYAM

1983.

2. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI
ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Rácz Endre</i> : Komitativizáció és kongruencia	129
<i>Pete István</i> : Az ige szemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben	137
<i>Szathmári István</i> : A szövegstilisztika tárgyköréről	149
<i>P. Böry Vilma</i> : Különböző típusú novellák mondat szerkezetei	162
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar szókincs történetéből (plák, purgelejt, senk)	173
<i>Pusztay János</i> : Az alapnyelvi szó szerkezetéről	185
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Tompa József</i> : <i>Ady hatok</i> szava. — <i>Zimonyi István</i> : Megjegyzések <i>Ólób</i> tulajdonneveink etimológiájához	197
Nyelvművelés. <i>Elekfi László</i> : Hangjelek és ideogrammiák helyesírásunkban	200
Nyelvjárások. <i>Zilahy Lajos</i> : Nyelvjárástörténeti adatok a Sárrétről	211
Szemle. <i>Korompay Klára</i> : Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II. kötete. — <i>Szabó T. Ádám</i> : A román-magyar nyelvi kapcsolatok története. <i>Kálmán Béla</i> : Tolna megye földrajzi nevei. — <i>Szabó József</i> : Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok	217
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVIII. közgyűlése. <i>Harmatta János</i> : A hetven éves Végli József köszöntése. <i>Soltész Katalin</i> : A hetven éves Martinkó András köszöntése	234
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kulesár Péter</i> : Szótörténeti adatok. <i>Zelliger Erzsébet</i> : Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából	245

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

1 szám ára: 20 Ft.

Indexszám: 25 549.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Komitativizáció és kongruencia

(Az állítmány egyeztetése a társhatározós alannyal)*

1. A társhatározót hagyományosan úgy definiáljuk, hogy ez a mondatrész elsősorban az állítmánnyal van szintagmatikus kapcsolatban, de másodfokon az alany, illetőleg a tárgy felé is kapcsolatot teremt: tudniillik a társhatározó azt is kifejezi, hogy az alannak, illetőleg a tárgynak a denotátuma kinek vagy minek a társaságában végzi a cselekvést stb. Azaz a társhatározó úgy viselkedik, ahogy ez elvárható egy állapotféle határozótól. Tehát *a fiú a lánnyal sétál* esetében a társhatározós szintagma ez: *a lánnyal sétál*, de a társhatározó ugyanakkor az alanyhoz is kapcsolódik: *a fiú a lánnyal* (közösen végzi a cselekvést). — *A fiút a lánnyal együtt látták* mondatban pedig a társhatározós szintagma ez: *a lánnyal együtt látták*, de a társhatározó ugyanakkor a tárgyhoz is kapcsolódik: *a fiút a lánnyal (együtt)*.

Ezt a második, rejtettebb nyelvtani viszonyt (tudniillik a társhatározónak az alanyhoz, illetőleg a tárgyhoz való kapcsolódását) világosan kibontja a transzformációs grammatika: a társhatározós főnévi csoport olyan levezetett szerkezet, amely mellérendelő (kapcsolatos) szerkezetből transzformálható, s így grammatikailag is szembetűnő lesz a társhatározó és az alany, illetőleg a társhatározó és a tárgy összefüggése. „*A fiú a lánnyal sétál*” mondat így levezethető ebből: „*A fiú és a lány sétál*”; „*A fiút a lánnyal együtt látták*” pedig a következőből: „*A fiút és a lányt együtt látták*”.

Ezt a levezetést, illetőleg megfeleltetést érintettem már az 1968-ban megjelent egyetemi tankönyvünkben (MMNy. 312—3). Ez a művelet annak az irányzatnak, amelyet ez a tankönyv még csak tétován képviselt, tudniillik a klasszikus grammatika megújításának olyan mozzanatai közé tartozik, amelyeket még a szigorú kritika is elismeréssel fogadott (vö. A. WIGGER: UrAltJb. XLIII, 181).

A hazai szakirodalomban másoknál is találkozunk az említett levezetéssel, így például KÁROLY SÁNDORNÁL (ÁltNyTan. V, 197), H. MOLNÁR ILONÁNÁL (ÁltNyTan. VI, 251, bár e szerzőknél valójában csak a kölcsönösség viszonya van említve) és RADICS KATALINNÁL (NyK. LXXVII, 450). — A külföldi szakirodalomban — jórészt éppen magyar nyelvi anyagon — HETZRON RÓBERT vizsgálta meg legtúzetesebben ezt a problémát (Foundations of Language X [1973.], 493—507). Az említett levezetést az ő nyomán nevezem komitativizációnak, azaz magyarul társhatározósításnak.

A modern grammatikai szakirodalom (l. HETZRON: i. h. 495 kk.) a társhatározót (komitativuszt) vagy eleve adott esetként kezeli, amely nem szorul

* Előadásként hangzott el a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1982. március 23-i felolvasó ülésén.

további értelmezésre (levezetésre), vagy pedig levezetettként, mégpedig mellérendelő szerkezetből. Ez utóbbit azonban általában korlátozott érvényűnek tartják, mert *A fiú és a lány sétál* típusú mondatok kétértelműek: jelenthetik azt is, hogy 'a fiú és a lány együtt sétál', de azt is, hogy 'a fiú és a lány külön-külön sétál'. Tehát a társhatározós főnévi csoport csak olyan mellérendelésből vezethető le, amely magában foglalja az együttes cselekvés mozzanatát. Így *A fiú a lánnyal sétál* mondat csak akkor vezethető le *A fiú és a lány sétál* mondatból, ha ennek előzményei ilyenfélék (HETZRON más példájának [i. h. 497] a felhasználásával): 'A fiú és a lány együttesen elhatározta, hogy sétálni megy'; 'A fiú elhatározta, hogy sétálni megy, és a lány elhatározta, hogy csatlakozik hozzá'; 'A fiú elhatározta, hogy sétálni megy, és a lányt magával viszi'; stb.

Ismeretes azonban, hogy maga a mellérendelő szerkezet (illetőleg az ezt tartalmazó mondat) is levezethető, mégpedig két vagy több olyan mondatból, amelyek egymással megegyeznek, kivéve a mellérendelésbe kerülő elemeket: *A fiú sétál. A lány sétál* → *A fiú és a lány sétál*. Ez a levezetés azonban nem alkalmas az együttes kifejezésére, így azok a mellérendelések, amelyek társhatározósíthatók, nem tartoznak a két mondatból való származtatás körébe. Tehát az úgynevezett mélystruktúrában, illetőleg a fölött, legalább kétféle kapcsolatos mellérendelés van: a nem levezethető, de társhatározósítható, és a levezethető, de nem társhatározósítható. (Ez a sarkított fogalmazás tölem származik.) — A részletekre, illetőleg a további árnyalatokra vonatkozóan utalhatunk — HETZRON idézett tanulmányán kívül — a magyarral kapcsolatban PAP MÁRIÁNAK (NyK. LXXIII, 113—28), a külföldiek közül pedig elsősorban LAKOFFNAK és PETERSNEK a fejtegetéseire (Phrasal Conjunction and Symmetric Predicates: Modern Studies in English. [Szerk. REIBEL—SCHANE.] 1969. 113—42).

A társhatározós főnévi csoportnak a megfelelő mellérendelésből való levezethetőségét az a tény is mutatja, hogy bizonyos nyelvekben nincs vagy alig van különbség a kapcsolatos mellérendelést jelölő és a társhatározót jelölő nyelvi elem között. HETZRON (i. h. 496) említi a szamoát, továbbá a szuahélit, ahol a *na* segédszóval kezdett főnévi csoport bizonyos feltételek között mellérendelt tag, más feltételek között pedig társhatározó. De a magyarral rokon nyelvekben is találkozni hasonló jelenségekkel. HAJDÚ PÉTER (I. OK. VI, 450) hozza fel a cseremiszi *den* segédszót, amelynek — az egyeztetéstől függően — hol a kapcsolatos kötőszói, hol pedig a társhatározós névutói szerepe domborodik ki. Ugyanő (NyK. LXXI, 61—76) és legújabban az ő nyomán VARGA JÁNOS (NyK. LXXXIII, 422—31) mutat rá egy hasonló jelenségre, tudniillik hogy a szamojéd nyelvek bizonyos morfémái — képzők, többesjelek — a komitativuszi jelentést hordozzák, egymással szoros kapcsolatban levő személyeket jelölnek, és átvezethetnek a társhatározói eset kialakulásához.

Mindehhez hozzátennem, hogy a komitativusznak a kapcsolatos mellérendelésből való levezetése s ezzel összefüggésben a kapcsolatos mellérendelés és a társhatározó jelölőinek az összevetése nem is olyan újkeletű.

Már az újgrammatikus ZIEMER (Junggrammatische Streifzüge 89; vö.: KERTÉSZ: NyF. 21. sz. 27 = Nyr. XXXIV, 120—1; SIMONYI, Hat. I, 363) úgy nyilatkozik, hogy az *Ipse dux cum aliquot principibus capiuntur* latin mondatban az állítmány többes számát (*capiuntur*) a hasonlú jelentésű kötőszós szerkezet hatása idézte elő: *Ipse dux et aliquot principes capiuntur*, ahol is *cum* = *et*. KERTÉSZ (i. h.) ehhez azt fűzi hozzá, hogy a hasonló szerkezetű, *Zrinyi Deli Viddal így beszélnek vala* típusú magyar mondatok esetében ez a

magyarázat nem lehetséges, mert a magyar *-val/-vel* rag nem az *és* helyén áll, hiszen nem prepozíció, hanem szuffixum. Ő ezt a nem is egészen ide tartozó (mert kölcsönösséget kifejező) mondat szerkezetet kontaminációval magyarázza, de elvégre ez is egyfajta levezetés: *Zrinyi és Deli Vid így beszélnek vala* × *Zrinyi Deli Viddal így beszél vala* = *Zrinyi Deli Viddal így beszélnek vala*. (Hasonlóan vélekedik GOMBOCZ, Synt. 1951. 38.) Tehát a mi példánkra alkalmazva nézetét: *A fiú a lánnyal sétálnak* mondat a következő kontaminációnak a szülőtte: *A fiú és a lány sétálnak* × *A fiú a lánnyal sétál*.

A korábbi magyar kutatók közül mások nem tekintik szükségesnek az efféle levezetést, csupán a többség képzetével operálnak a többes számú állítvány, vagyis az értelmi egyeztetés megmagyarázásában, így SIMONYI (Nyr. IX, 226, ANTI-BARBARUS álnéven; továbbá Hat. I, 363–4), ERDÉLYI (NyK. XXXVI, 252; MNy. XI, 208) és KLEMM (TörtMondt. 149–50; Nyr. LXXVIII, 170). Hasonlóan vélekedik több mai kutató is, így BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 83–4), TOMPA (MMNyR. II, 140), RÁCZ (NytudÉrt. 83. sz. 481–2; MNyTK. 149. sz. 16–24), valamint KÁLMÁN BÉLA (I. OK. XXIX, 42–3).

2. Ezekkel a magyarázatokkal máris bent vagyunk a komitatívizáció után a másik problémakörünkben, a vele kapcsolatos e g y e z t e t é s k é r d é s c s o p o r t j á b a n .

Érdekes, hogy az itt felmerülő egyeztetési dilemmákkal nem minden kutató néz szembe, aki a magyar mellérendelő szerkezetet vizsgálja, illetőleg aki rámutat a társhatározós főnévi csoportnak a mellérendelő főnévi csoportból (szerkezetből) való levezetésére. Pedig a kongruencia ingadozása a magyarban nemcsak a társhatározós főnév mellett lép fel, hanem — és sokkal inkább — a mellérendelő szerkezet mellett: *A fiú és a lány sétál* vagy *sétálnak*. De még azok a kutatók sem látják tisztán ezt az utóbbi problémát, akik — mint például MORAVCSIK EDIT (Agreement: Working Papers on Language Universals 5. Stanford, 1971. A20–A21, ill. Universals of Human Language [ed. GREENBERG] IV, 346) s különösen HETZRON (i. h.) — nagy gonddal foglalkoznak a társhatározós főnév egyeztetési hatásával. *A fiú és a lány sétál*-féle s más hasonló természetes egyeztetés figyelmen kívül hagyása kétségesse teszi még a kérdéskörrel oly elmélyülten, finom és szigorú distinkciókkal foglalkozó kutatónak, HETZRON RÓBERTNEK néhány megállapítását is, elsősorban tanulmányának a legkidolgozottabb részében, ott, ahol a komitatívizáció és a kongruencia szabályának sorrendi kérdését vizsgálja, tehát azt, hogy a mellérendelésből való levezetés során melyik szabály lép fel előbb (Foundations X, 500 kk.). Tudniillik csak a többes számú egyeztetést veszi figyelembe, s nem gondol az egyes számú egyeztetés lehetőségére. A teljes igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy HETZRON az idézett helyen nem 3. + 3., hanem 1. + 3. személyű alanyos mondatokat vizsgál, s ezeken valóban csak a többes számú egyeztetés fordul elő. — Kétségtelen, hogy a mai magyar nyelvben több egyes szám 3. személyű alany mellett is gyakori a többes számú egyeztetés, főleg akkor, ha az alanyok személyt jelölnek (vö. pl. RÁCZ: NytudÉrt. 58. sz. 273–8). De a többes számú (igei) állítvány még abban az esetben sem kötelező, ha az alanyok denotatívumainak kölcsönös, reciprok cselekvéséről van szó: *a fiú és a lány verekszik* forma is lehetséges, a gyakoribb *verekszenek* mellett.

Ha már itt tartunk, hadd említsük meg, hogy a reciprok viszonyt kifejező mellérendelésből valódi társhatározós kapcsolat nem vezethető le. Mint egy fiatal kutatónk, GREMSPERGER LÁSZLÓ nemrégiben (MNy. LXXV, 62–8)

meggyőzően kimutatta: reciprok viszony esetén a *-val/-vel* ragos forma nem társhatározónak, hanem vonzatnak tekintendő (már előtte is így vélekedett H. MOLNÁR ILONA: *ÁltNyTan.* VI, 251, 265, 269 stb.; továbbá HETZRON: *Word XXV* [1969.], 150—1; vö. még PAP MÁRIA: i. h.). A reciprok viszonynak ezért még a levezetése is más, mint a társhatározósé, legalábbis kiindulópontjában, hiszen *a fiú és a lány verekszik* vagy *verekszenek* ebből vezethető le: *a fiú veri a lányt* és *a lány veri a fiút* (vö. még KÁROLY: i. h.). Hasonlóan áll a dolog a *Zrinyi Deli Viddal így beszélnek* *vala*-féle mondatokkal kapcsolatban, tudniillik a *beszél* itt 'beszélget' jelentésben szerepel. A *beszélget* pedig ugyancsak reciprok cselekvést fejez ki, de levezetése nem az alanyt és tárgyat, hanem — ezt most itt én teszem hozzá — az alanyt és részshatározót tartalmazó formákból indul ki, tehát: *a fiú és a lány beszélget* ← *a fiú beszél a lánynak (lányhoz)* és *a lány beszél a fiúnak (fiúhoz)*. — A korábbi kutatók — például KERTÉSZ (i. h.), de mások is (VARGA: *Nyr.* XXIX 301; KÉKI: *Nyr.* XXX, 318; KLEMM, *TörtMondt.* 149—50; GOMBOCZ: i. h.; stb., s újabban TOMPA: *MMNyR.* II, 140) — az egyeztetés kérdését vizsgálva nem különítik el a társhatározós és a vonzatos mondatokat. S ez talán nem is baj, hiszen egyeztetési problémáik csaknem azonosak, bár a reciprok viszony esetén nagyobb esély van a többes számú, azaz értelmi egyeztetésre.

3. A társhatározós főnévi csoport egyeztetési hatását előbb — a világos áttekintés kedvéért — csak a számbeliség tekintetében vizsgáljuk. Ezt viszont csak úgy tehetjük meg, ha kirekesztjük az 1. és a 2. személyű alanyt, amelyekkel kapcsolatban a személybeli egyeztetés is bonyolítja a problémát. De nem kell kizárnunk a 3. személyű alany melletti 1. vagy 2. személyű társhatározót, mégpedig azért nem, mert velük kapcsolatban nincsen egyeztetési dilemma, ugyanis nem grammatikálisak az ilyen mondatok: **A fiú velem sétálunk* vagy *sétálnak*; **A fiú veled sétáltok* vagy *sétálnak*. (Vö. mégis e cikk 4. C) pontjával.)

Az említett típusnál (*a fiú a lánnyal sétál* vagy *sétálnak*) maradván, nem bocsátkozunk olyan részletkérdésekbe, mint például a halmazott alany, a halmazott társhatározó, a mennyiségjelzős alany, a többes számú társhatározó stb. melletti egyeztetés; vö.: *a fiú és az apa a lánnyal sétál(nak)*; *a fiú az apával és a lánnyal sétál(nak)*; *két fiú a lánnyal sétál(nak)*; *a fiú a lányokkal sétál(nak)*; stb.

A) Előbb azt az altípust vizsgáljuk, amelyben a 3. személyű alany *explicite* jelen van.

Ismeretes, hogy a régebbi magyar nyelvben és a magyar nyelvjáráásokban — bár nem törvényszerűen, csak lehetőségként — valóban megvolt és megvan *a fiú a lánnyal sétálnak* szerkesztésmód *a fiú a lánnyal sétál* szerkesztésmód mellett, tehát az értelmi egyeztetéses forma az alaki egyeztetéses mellett.

Felbukkan az értelmi, többes számú egyeztetés a JókK.-ben (ahol az arány 5 : 2 az alaki, egyes számú egyeztetés javára; l. KÁROLY, A Jókai-kódex mondattana. Kéziratol bölcsészdoktori értekezés. 1947. 20). Föllelhető továbbá a CornK.-ben, a KazK.-ben, a TelK.-ben, az ÉrdyK.-ben (vö. SIMONYI, *Hat.* I, 363) s bizonyára más kódexekben is. Érdekes, hogy teljesen hiányzik a Huszita Bibliából (HÁMORI: *Pais-Eml.* 222).

A kódexirodalomban a latin mintát is tükrözheti az efféle értelmi egyeztetés; vö. CornK. 54v: „*maria magdalena az zent azzonyokkal meg terenek az*

kerthez: *Magdalena cum sanctis mulieribus redierunt ad hortum*". De a latintól függetlenül is felléphet az ilyen kongruencia, például XVI—XVII. századi levelekben (KERTÉSZ: i. h.), aztán igen jó stilisztáinknál, költőinknél, egyebek között Zrínyinél (VASS: Nyr. XII, 319; vö.: KERTÉSZ: i. h.; GOMBOCZ: i. h.; KLEMM: i. h.), Pázmánynál (KERTÉSZ: i. h.), Gyöngyösinél (KERTÉSZ: i. h.), Hallernál (SIMONYI: i. h.), Csereinéél (KERTÉSZ: i. h.), Mikesnél (KERTÉSZ: i. h.; KLEMM: i. h.), Apor Péternél (KERTÉSZ: i. h.; ERDÉLYI: NyK. XXXVI, 252), de számos példával szerepel — részben régies vagy népies színezettel — Arany Jánosnál (VARGA: i. h.; vö.: GOMBOCZ: i. h.; KLEMM: i. h.; TOMPA: i. h.; RÁCZ: MMNy. 250; stb.).

Sok példát hoznak fel erre az egyeztetési típusra a századforduló táján írt cikkek, illetőleg monográfiák, s más művek is a magyar nyelvjárásokból, így a palócból (BARTHA: Nyr. XXI, 554; BERZE NAGY: NyF. 16. sz. 33—4; RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyelvjárás 37; KLEMM: i. h.), a székelységből (KÉKI: i. h.; KERTÉSZ: i. h.; KLEMM: i. h.), Csongrád megyéből (KÉKI: i. h.); Tatatóvárosról (FÁBIÁN: Nyr. XXXIX, 74), de újabban is idéz illet SZENDREY ZSIGMOND (MNY. XXV, 314) Ócsodról (Békés m.), KLEMM (Nyr. LXXVIII, 170) Fedics Mihály meséiből, s legújabbban GÁLFFY MÓZES (MNYj. XXII, 15—6) Marosmagyaróról, ahol ez szerinte általános típusnak látszik; pl. „akkor a fiatalember a feleségével elvették a földásó csákányokat...”.¹ Igen érdekes a következő példája: „az apja az anyjával, laktak ott...”, ahol is a társhatározó és az állítmány közötti vessző szünetet jelez. HETZRON szerint (i. h. 494 2. j.) ugyanis a többes számú egyeztetésnek valóban kedvezhet a társhatározó utáni szünet (illetőleg a szünetet jelző intonáció), amit a magyar helyesírás egyébként nem szokott jelölni. HETZRON úgy véli, hogy az ilyen szünettartó típus szabályos topikalizációt képvisel.

Ha már a sorrend kérdéseinél tartunk, feltétlen megemlítendő, hogy a régi nyelvi és a nyelvjárási adatokban az olyan szórend a szokásosabb, amelyben az állítmány a társhatározó főnévi csoport után helyezkedik el (az eseteknek mintegy 70 százalékában). A főnévi csoporton belül az alany + társhatározó sorrend a gyakoribb; az ellenkezőjére kevés adat van, pl. „a kis özeckével a lány bebújtak egy szalmakazalba” (MNGy. IX, 338; Besenyőtelek Heves m.; id. KLEMM: i. h.). — Mint HETZRON (i. h. 493—4) megállapítja, a többes számú egyeztetést nem teszi lehetővé az alany + állítmány + társhatározó sorrend, mert az állítmány elszakítja az alanyt a társhatározótól: **A férfi (tegnap) elindultak a vezetőjével* (HETZRON példája). Adataim teljes mértékben igazolják ezt a megfigyelést.

E közbevetés után vizsgáljuk meg, miképpen alakul a vizsgált mondat szerkezetbeli egyeztetés a mai köz- és irodalmi nyelvben. KÁLMÁN BÉLA nemrégiben (I. OK. XXIX, 43) arról panaszkodott, hogy erre nézve nincsen semmiféle irányadó statisztikánk. Nos, nekem már van, és szerfelett beszédes. Hatmillió n terjedelmű korpuszomban² (amely három írásos stílusréteget ölel fel: a szépirodalmi, a publicisztikai és a tudománynépszerűsítő) az állítmány 296 esetben egyes számú, és csak egyetlenegy példában többes számú. E példa a tudománynépszerűsítő stílusrétegből való, s még furcsábbá teszi, hogy benne nem is személyekről van szó: „klinkertéglából készült hom-

¹ SZABÓ T. ÁDÁM szerint (szóbeli közlés) itt román hatással is számolhatunk, bár GÁLFFY nem említi ilyesmit.

² Ennek részletezését és a rövidítések feloldását l. Nyr. CI, 388—9 3. jegyzet.

lokzata, zavaros vonalozású dekorációjával, talán a romosság hatására törekvő mesterkelt megformálásával, deformált toronyképzésével, furcsa vasrácsaival izgatott álomképre emlékeztetnek” (Kósa 82). (Talán a halmozott s utolsó tagjában többes számú társhatározó hívta létre a többes számú egyeztetést; az ilyen mondatszerkezetet most voltaképpen nem is szándékoztunk vizsgálni.)

A tallózó adatgyűjtés feltárt még néhány efféle példát az újságnyelvből és a szépirodalomból is: pl. „Az állami inkvizitor a titkárral együtt november első három napját minden esztendőben az egyik szárazföldi faluban töltötték” (Casanova: Szökés az Ólombörtönből. Ford. Zsámboki Zoltán. 1969. 102). Ha nem társhatározással, hanem a kölcsönösség kifejezésével van dolgunk, a többes számú állítmány használata nem kirívó: „A maga édesanyja az én édesapámmal házasságban voltak” (id. SOLTÉSZ, Babits 212). Még inkább áll ez a kölcsönösséget kifejező névszói állítmányra; vö. „A fiú a lánnyal jó pajtások”.

Egyébként — a kölcsönösséget leszámítva — nyelvűvelőink, nyelvtanfróink a fiú a lánnyal sétálnak-féle egyeztetést általában nem tartják pallérozottnak, s úgy vélik, hogy csupán az alsóbb stílusrétegekben fogadható el (vö.: TOMPA: MMNyR. II, 144; RÁCZ: Nyelv. 4 245—6; MMNy. 250; de enyhébben ítéli meg KELEMEN, Jó magyarság³ 101 és DENGL, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 193). Hasonló véleményen van HETZRON is (i. h. 494). De ő is, mások is teljesen hibásnak tekintik a többes számú egyeztetést akkor, ha az explicit 3. személyű alany szerepét a személyes névmás tölti be: *Ő a lánnyal sétálnak.

Ellenben nagyon is lehetséges a 3. személyű alanynak és a társhatározónak, tehát a társhatározós főnévi csoportnak többes 3. személyű névmásítása, így: Ők a lánnyal sétálnak. Csakhogy az ilyen mondat többértelmű: űk = 'ő és a lány' vagy 'ők és a lány' (LOTZ, UngSprachs. 253; RÁCZ: NytudÉrt. 83. sz. 482). De egyértelművé tehető a mondat számállapot-határozóval vagy más ilyenféle megoldással: Ők a lánnyal kettőn együtt sétálnak; Ők a lánnyal kettesben sétálnak. HETZRON szerint (i. h. 500 8. j.) az efféle névmásítás szintén a topikalizációt szolgálja, körülbelül ilyen jelentésben: 'ami a fiút és a lányt illeti, űk együtt sétálnak'. Tallózó adatgyűjtésem során Németh Lászlónál több ilyen szerkezetű mondatot találtam, pl. „Míg űk Terivel [ti. ő és Teri] a bolt előtt ácsorognak, elkerüli űket egy piacról járó asszony...” (Bűn. 1971. 314). — Egyébként mondatunk például szolgál a társhatározós főnévi csoport anaforikus névmásítására is, ahol szintén a többes szám járja, egyes számú előzmények után is: A fiú a lánnyal sétál, látom űket (őt-
tel a mondat mást jelentene).

B) Vizsgáljuk meg, hogyan alakul az egyeztetés akkor, ha a 3. személyű alany nem explicit, hanem implicit, úgynevezett rejtett alany. Ilyenkor — mint korábban már több ízben kiemeltém (Nyelv. 4 245—6; MMNy. 251; NytudÉrt. 83. sz. 481; MNyTK. 149. sz. 23—4) — nem feltűnő az alaki, vagyis az egyes számú egyeztetés megsértése, s nyugodtan a helyébe léphet az értelmi, azaz a többes számú egyeztetés. Hasonlóan vélekedik — rám hivatkozva — HETZRON is (i. h. 494). Ilyen mondat például a következő: A lánnyal sétálnak. Ám a szövegösszefüggés, a helyzet stb. ismerete nélkül az ilyen mondat kettős értelmű (az implicit alany = ő vagy űk). Az egyértelműsítés hasonlóképpen mehet végbe, mint ahogy már láttuk: A lánnyal kettesben sétálnak.

Ami korpuszom tanúvallomását illeti, a 3. személyű implicit alany mellett valóban gyakoribb a többes számú egyeztetés, mint a 3. személyű explicit alany mellett, de így is elenyésző a részesedése: a 211 egyes számú állítmány

mellett mindössze 12 többes számú szerénykedik. Ebből 1—1 a szépirodalmi, illetőleg a tudománynépszerűsítő stílusrétegből való, a túlnyomó többség (10 adat) a sajtónyelvből; pl. „[a Népfront] a KISz-szel és az Úttörő Szövetséggel együttműködésben a fővárosi emléktáblákat pártfogásba vették” (NSz. 9). Nagyon érdekes a szépirodalmi példa: „Lám, Májér is boldog volt, mert Sárközyék megérkeztek; rájuk mosolyogtam, amint szótalan eltáncoltak mellett az Elával” (Babits 18), tudniillik egy katafonikus többes számú névmásítás is található benne: *rájuk* (= Májerre és Ellára).

Saját korpuszomat összevetve DIENES DÓRÁÉVAL (NytudÉrt. 98. sz. 27), feltűnő, hogy nála az ilyen esetekben csakis többes számú állítmány található. Mint írja: „Sajátos helyzet áll elő, ha hiányzik az alany, de . . . társhatározó is van a mondategységben. Az ige többnyire akkor is többes számú az ilyen konstrukciókban, ha az alany egyes számú lenne. Nyelvtanilag ugyan helyes lehet az egyes számú igei személyrag használata is, példámban azonban csak többes számú igék fordultak elő.” Lengyel Józseftől idézi: „*Priscossal együtt kiszállnak a kocsiból* [ti. Priscos és Maximinos]”.

C) Akár explicit, akár implicit egy társhatározós mondat vagy tagmondat alánya, a rá következő mondatban vagy tagmondatban „szöveggrammatikai” jelenségként az állítmány szinte törvényszerűen többes számba kerül, akkor is, ha az előzményben egyes számú volt: *A fiú a lánnyal sétál, s közben leülnek egy padra* (az előzményben explicit alany van). Vagy: [*Látod a fiút?*] *A lánnyal sétál, és közben leülnek egy padra* (az előzményben implicit alany van). Az egyes számú állítmány (*leül*) mindkét példánkban csupán a fiúra vonatkoznék. Mindamellett elvétve ilyenkor is előfordulhat egyes számú állítmány, de csak abban az esetben, ha nem okoz félreértést, bár ilyesmi inkább csak a szoros mellérendelésben lehetséges: „talán minden megváltozna, küzdelmei nyomban megszűnnének, ha ő most ezzel a férfival eltűnne, *elmenne* isten tudja hová” (Török 79). Az egyes szám oka — ha valaki ilyesmire gondolna — nem rejtőzhet az ő névmásiban; vö. „Vince Győző iskolás fiú, ő a papájával együtt jött a könyvtárba, közösen választanak könyveket” (N. 5). — Olyan példám is akad, ahol előbb egyes számú állítmány van az egyes számú előzmény után, s csak később jön a többes: „*együtt vadászott férjével*, sok havas éjszakát kint *töltött* fedél nélkül, csikorgó télben *együtt járták* a prémvadászok fáradságos napi sétáját” (Széchenyi 81).

4. A 3. személyű alanyokat most már elhagyva, rátérünk annak a típusnak a vizsgálatára, amelyben 1. vagy 2. személyű alany szerepel. Mint említettük, itt a számbeli egyeztetést a személybeli is fűszerezi.

A) Ha az 1. vagy 2. személyű alany explicit, mellette az állítmány többes számú használata sérti a mai köz- és irodalmi nyelvi normát (RÁCZ: Nyelv. 4 246; MNyTK. 149. sz. 23—4; HETZRON: i. h. 493—4): **Én a lánnyal sétálunk*; **Te a lánnyal sétáltok*. De vannak ellenpéldák is; — a régi nyelvből: „*Én* is a kis öcsémmel jó egészségben *vagyunk*” (egy 1597-i levélből id. KERTÉSZ: i. h. és KLEMM: i. h.); — a nyelvjárásokból: „*Én a barátommal fölállítottuk a sátrunkat*” (Pandur Péter meséiből id. KLEMM: Nyr. LXXVIII, 173); — a mai élő nyelvből: „*Én a húgommal hátul ültünk*” (Schmidt Gyuláné közlése). Érdekes, hogy DENGL (i. h.) kifogástalannak mondja az ilyen egyeztetést: „*te a barátoddal együtt helyeseltétek a tervet*”, persze elismervén az egyes számú állítmány (*helyeselted*) jogosultságát is. — Egy ingadozást, bizonytalanságot tükröző érdekes korrekciót figyeltem meg a televízióknak 1972. febr. 25-i

„Szójátékklub” című műsorában. Mészöly Dezső mondta: „*Én Varga Balázssal együtt úgy döntöttem . . . döntöttünk . . .*” (az udvariasságra törekvés a korrekcióban helytelen egyeztetésre vezetett).¹

Korpuszomban az efféle egyeztetésre nem akadt egyetlenegy példa sem.

B) Az *implicit* 1. vagy 2. személyű alany — az *implicit* 3. személyű alanyhoz hasonlóan — mai nyelvünkben is megengedi a többes számú, értelmi egyeztetést (FÁBIÁN—KÖVES, Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 10; RÁ CZ: Nyelvh.⁴ 245—6; MNyTK. 149. sz. 23—4; HETZRON: i. h.): *A lánnnyal sétálunk; A lánnnyal sétáltak.* A kétértelműség persze itt is fennáll, de eloszlatható a már említett megoldással: *A lánnnyal kettesben sétálunk vagy sétáltak.* Vö.: „*Hárman futkostunk, uralkodtunk, veszekedtünk, hancúroztunk ott a két öcsém-mel*” (Kaffka: Színek és évek. 1955. 8).

Korpuszomban a többes számú egyeztetés aránya ebben a kategóriában a legkedvezőbb: a 115 egyes számú állítmánnyal 26 többes számú néz szembe; ebből 2 adat a tudományos ismeretterjesztő, 8 a publicisztikai, 16 pedig a szépirodalmi stílusrétegből való; pl. „*Ebéd után Cínivel lődörgünk a Grabenen*” (Karinthy 35). Olykor a szemünk láttára ingadozik az állítmány számhasználata: „*B.-vel elővesszük a két hátaslovat*” (Széchenyi 91); de: „*Az egyikben [ti. az egyik sátorban] B.-vel tanyázom*” (uo. 92).

A cselekvés együttsége ebben a típusban is jelölhető többes számú (*mi* vagy *ti*) névmással: „*most már mi nemsokára elutazunk Péterrel*” (Török 68; én és Péter); számállapot-határozóval egyértelműsítve: „*Mi pedig ismét ottmaradtunk árván, Bolhával ketten*” (Tamási 64). — SIMONYI (Hat. I, 363—4) az észtből említ hasonló névmásos formákat.

C) Teljesen kifogástalan, sőt szinte kötelező a többes számú állítmány használata még az egyes számú előzmény után is az új tagmondatban, illetőleg az új mondatban (ezt neveztük „szöveggrammatikai” jellegű egyeztetésnek); pl. *A lánnnyal sétálok, és közben le ü l ü n k egy padra.* Korpuszomban ilyen esetben szintén a többes számú állítmány szerepel csaknem mindig; pl. „*Ételkával már egész bizalmas voltam, j á t s z o t t u n k, mint két gyermek*” (Babits 77). Az egyetlen kivétel (az előzményben *explicit* alánnyal): „*én addigélé olyan jó barátságban voltam édesapámmal, hogy véle meg is b e s z é l t e m az égvilágon mindent!*” (Tamási 12). Érdekes, hogy az új tagmondatban annak ellenére is egyes számban maradt az állítmány, hogy kölcsönös cselekvést jelent.

Egyik idevágó különleges adatomban az előzménybeli névmás nem alany, hanem társhatározó (emiatt az előzményben — mint a 3. pontban említettük — kötelező az egyes szám használata, ám ez a szabály az új tagmondatra már nem vonatkozik): „*Ma munkaidő után az egész tanácsháza átjött velem, hogy v é g e z z ü n k már a pucolással*” (Örkény 76). -

5. A társhatározós főnévi csoport — mint már említettük — nemcsak a magyarban idézhet elő többes számú, értelmi egyeztetést. Találkozni ezzel a jelenséggel a rokon nyelvekben is. Az észtet egy vonatkozásban már az imént érintettük. A finnben ugyan nem szokásos az efféle egyeztetés, de nem is számít kirívó hibának (GOMBOCZ: i. h.; KÁLMÁN: i. h.). Egészen közönséges a vogulban

¹ Az „*Én is a kis öcsém-mel jó egészségben vagyunk*” típusú mondat szerkezetek létrejöttének indoklására PAPP ISTVÁN (MNy. XLVI, 23—6) ilyesféle hapaxokat is segítségül hív: „*én holnap elmegyünk az állomásra*” (saját nyelvbötlése); „*Drágám, egy kis tejet nem adna? — Nem. Hát én is a saját részünkre hozzuk*” (egy elesett párbeszéd a debreceni utcán); „*én sem éppen annyit viszünk . . .*” (Fedics Mihály meséből).

és az osztyákban: itt az állítmány — a nyelvjárások szerint — dualisba vagy pluralisba kerül (GOMBOCZ: i. h.; KLEMM, TörtMondt. 150; KÁLMÁN: i. h.; HAJDÚ: NyK. LXXI, 61). Tipikus például a zürjénben is (SZENDREY: MNy. XXIII, 345—6), s az egyes számú, alaki egyeztetéssel egyenrangú variánsként fordul elő a cseremiszenben (ERDŐDI, Az alany és az állítmány egyeztetése, valamint a pluralitás kérdése a mari nyelv történeti mondattanában. Kandidátusi értekezés tézisei.).

Az ismertebb indoeurópai nyelvek közül föllelhető ez az értelmi egyeztetés a szanszkritban, az ógörögben, a latinban — ott egészen közönséges — (SIMONYI: i. h.; HEGEDŰS: NyK. XXV, 208), valamint a régebbi németben (SIMONYI: i. h.), az olaszban és a franciában (E. A. MORAVCSIK: i. h.). Idézhetni rá példát az angolból is, például Shakespeare-től (SIMONYI: i. h.). Ma különösen gyakori és szabályszerű az ilyen egyeztetés például az oroszban.

6. A tárgyalt kérdéskörnek némely részletét (például a komitativizációs szabálynak és a kongruencia szabályának HETZRON által oly tüzetesen vizsgált sorrendjét) csupán érinteni volt módom. Nem szóltam olyan fontos kérdésekről sem, mint a határozottság vagy az emfázis szerepe a tárgyalt problémakörben. Nem foglalkoztam a birtokos személyjelezésnek idevágó egyeztetési szabályaival. Nem jutott idő a valódi társhatározós és a kölcsönösséget kifejező szerkezetek közötti átmenet megvizsgálására, s mindkettőnek az összefüggésére az *egymás* névmást tartalmazó formákkal. Nem tértem ki a társhatározóval rokon szerepű bővítményekre, ezeknek egyeztetési és névmásítási problémáira. És így tovább.

Az egész kérdéskör olyan gazdag, problémákkal olyannyira terhes, hogy anyaga megtölt egy egész félévi speciális kollégiumot. Készülő értekezésemben persze ennél rövidebb fejezet lesz, ám ez is bővebb a most előadottnál. De remélem, megbocsátja az olvasó, hogy nem terheltem meg valamennyi idevágó tudnivalóval, csupán a legeslegfontosabbakkal.

RÁCZ ENDRE

Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben

I. WACHA BALÁZS „Az igeaspektusokról” címen 1976-ban megjelent cikkében (MNy. LXXXII, 1) a magyar nyelvtudományban először veti fel az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége kategóriák megkülönböztetésének szükségességét. Felfogásának lényege:

Az igeszemlélet alapján igeink folyamatosak és befejezettek. Folyamatosak azok az igealakok, igei szerkezetek, amelyek egymást követően egyidejűségi viszonyt fejeznek ki anélkül, hogy ezt speciális határozóval jelölnék; pl.: *Ültem és gondolkodtam. Jött le a lépcsőn és füttyörészett. Állt és várt.* — Befejezettek azok az igealakok, igei szerkezetek, amelyek egymást követően elő- vagy utóidejűséget, időbeli egymásutániságot érzékeltetnek anélkül, hogy erre speciális határozószó utalna; pl.: *Megvacsorázott és lefeküdt.* — A folyamatos és befejezett szerkezetek egymás mellett való

használata is egyidejűséget érzékeltet. Pl.: *Szedtem össze az üveget, és megszűrtem a kezemet.* (I. h. 61.)

A cselekvés megvalósulásának foka — azaz a megvalósulás teljessége vagy részlegessége — szerint az igék lehetnek perfektívek és imperfektívek. Az ige, az igei szerkezet perfektív, azaz a megvalósulás foka teljes, „ha teljes (egyedi) az alany, ha tranzitív ige esetén a cselekvés teljesen átfogja az ige szintén egyedi tárgyát, ha az időben kifejlődőnek, a cél felé közeledőnek, lineárisan kibomlónak fölfogott igtartalom esetén az ige által jelölt cselekvés „folytatása” nem jelölhető meg ugyanazzal a szóval”; pl.: *Elofvasta a könyvet. Megvolt a naptára.* Nem minden befejezett ige, igei szerkezet perfektív is. Pl. az *Elővette a füzetét és írt egy verset* mondat mindkét igéje befejezett szemléletű, de csak az *elővette* perfektív, annak ellenére, hogy az *írt* igealak alanya és tárgya szintén egyedi, a cselekvés megvalósulásának a foka is teljes (kész a vers). — Az ige, az igei szerkezet imperfektív, ha az ige alanya vagy tárgya nem egyedi (*Szedtünk virágot. Jöttek ismerősök.*), ha a cselekvés folytatása megnevezhető ugyanazzal vagy rokonértelmű szóval (*Ment, ment, mendegélt. Nézte, bámulta, sehogy sem értette.*), vagy nincs utalás a cselekvés teljes kibontakozására. — A perfektív és imperfektív ige gyakori és legegyszerűbb alaki megkülönböztetője az *igekötő*, mely a perfektív igének — állító és kiemelés nélküli kijelentő mondatban — az élén áll. Az imperfektív igét viszont vagy követi — lativusi jelentésárnyalatban, vagy teljesen elmarad. Vö. *elmegy, megy el, megy.* (I. h. 62–3.)

Végezetül hangsúlyozza, hogy az *akcióminőség* el kell választanunk mind a megvalósulás fokának (perfektivitás—imperfektivitás) kategóriájától, mind az aspektusétól (befejezettség—folyamatosság). Szerinte az akcióminőség alapján az ige lehet tagolatlan lefolyású, gyakorító, mozzanatos, kezdő, bevégezhető (a meghatározások, példák hiányoznak). Az akcióminőséget az aspektushoz (egyidejűség, elő- és utóidejűség) közelíti, amikor kijelenti, hogy „az akcióminőség valószínűsíthető — mozzanatos, kezdő, gyakorító és bevégezhető minőség esetén —, de önmagában nem szabja meg az aspektust”. (I. h. 63.)

WACHA BALÁZS érdeme a probléma komplex megközelítése. Tételei azonban nem mindenben jelentik nyelvtudományunk eddigi eredményeinek a szerves továbbfejlesztését. Műszavai jelentéstartalma nemegyszer — ahogy ezt maga a szerző is hangsúlyozza (i. h. 60.) — csak a dolgozat határain belül érvényesek. Tudatosan régi megszokott műszavakat új tartalommal ruház fel. (A perfektív és befejezett, az imperfektív és folyamatos műszavak mint szinonimák ismeretesk. Nála két különböző kategória oppozíciós párjai). A szláv nyelvtudományban igen elterjedt az a nézet, hogy az ige szemlélet (aspektus) lényege az igei cselekvés megvalósulásának a foka. (DEZSŐ LÁSZLÓ is rámutat, hogy a nyelvek egy csoportjában „A befejezett, perfektív igék jegye, a totalitás, az imperfektív igéknél hiányzik”: Tipológiai vizsgálatok. Szerb-horvát—magyar kontrasztív nyelvtan. I. Újvidék, 1971. 20). WACHA — anélkül, hogy vitatná e tételek helyességét — elválasztja a cselekvés megvalósulásának a fokát az ige szemlélettől. A nyelvtudományban használt *abszolút* (önálló) és *relatív* (viszonyított) *idő* — vö. *Absolute Tense*: Relative Tense; *Selbständige Zeitform*: *Bezogene Zeitform* — műszavak helyett az ige közlő és elbeszélő használati módja szakkifejezéseket vezet be, de arra nem utal, hogy kapcsolódnak-e ezek az új „módok” a már ismert igemódokhoz. Körülményesnek érzem a „tágabb értelemben folyamatos”, „potenciálisan

folyamatos”, „szűkebb értelemben folyamatos”, „folyamatos használatú igék” megkülönböztetését. KÁROLY SÁNDOR (Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában: NytudÉrt. 10. sz. 20) az akcióminőségnek tulajdonít nagy jelentőséget az elő- és utóidejűség kifejezésében („... a nyelv felhasználja az akcióminőséget az időviszonyítás kifejezésére”). WACHA nem vizsgálja, hogy mennyire helytálló ez az 1956-ban közzétett tétel, hanem egy „igeszemlélet”-nek nevezett kategóriát dolgoz ki az időviszonyítás jelölésére, és így jön létre a ma már egyre terjedő kettős – igeszemlélet, akcióminőség – szembeállítás helyett a már ismertetett hármas megkülönböztetés.

2. Szükséges-e a WACHA BALÁZS javasolta igeszemlélet, cselekvés megvalósulásának foka és akcióminőség hármasság?

Egyes nyelvekben (pl. német, angol) az úgynevezett viszonyított (relatív) időjelentések – egyidejűség, elő- és utóidejűség – jelölésére, ha nem is minden típuséra, külön időalakok állanak rendelkezésünkre. Ezekben a nyelvekben igen fontos az időalakok egyeztetése (consecutio temporum, sequence of tenses). Más nyelvekben, például az oroszban és a magyarban ilyen időalakok nincsenek. Az orosz nyelv a cselekvés megvalósulásának teljes fokát jelölő befejezett (perfektív), illetve az arra nem utaló folyamatos (imperfektív) igeszemléleti formák egyeztetését használja fel az elő- és utóidejűség, valamint az egyidejűség kifejezésére. WACHA helyesen látja, hogy az igeszemléleti formák használata nem teljesen „szabályszerű” az időviszonyítás kifejezésekor (mellesleg az oroszban sem az). Ebből azonban nem vonnám le azt a következtetést, hogy az időviszonyítás kifejezésére célszerű lenne egy új kategória bevezetése. Figyelmeztető, hogy ilyen következtetésre az orosz nyelvészek sem jutottak. A magyar nyelv vonatkozásában KÁROLY fent említett munkájában még csak a gondolata sem merül fel annak, hogy jó lenne egy új kategóriát létrehozunk. Vö. „Az időviszony kifejezésében nagy szerepe van az akcióminőségnek. De nem szabad azt gondolnunk, hogy az akcióminőség eleve és szükségképpen megszabja, hogy az időviszonyításban milyen szerepe lesz az igenévek és az igének.” (I. h. 20.) Ezek után azt kell megvizsgálnunk, hogy a magyar nyelv az akcióminőséget vagy az igeszemléletet (aspektust) használja-e fel az időviszonyítás kifejezésére.

Az igeszemléletnek az akcióminőséggel való összefonódása annyira szoros, hogy az egyes nyelvek nyelvtudományában egészen a legutóbbi időkig csak az egyiknek vagy a másiknak létezését ismerték el, illetve az igeszemlélet részeként tárgyaltak az akcióminőség körébe tartozó jelenségeket, vagy pedig az akcióminőség alkategóriájaként minősítették igeszemléletnek tekinthető nyelvi jelentéseket.

A jelenségek aspektológiai megközelítésű leírása jellemző a szláv, többek között az orosz nyelvtudományra. Ez azzal magyarázható, hogy ezekben a nyelvekben az aspektus (igeszemlélet) erősen grammatikalizálódott kategória. V. V. VINOGRADOV „Russkij jazyk” című, 1947-ben megjelent munkájában, az 1953-as orosz akadémiai nyelvtanban, a PAPP FERENC szerkesztette „Kurs sovremennogo russkogo jazyka” (Bp., 1968.) című nemzetközi hírnévre szert tett egyetemi tankönyvben például nem találkozunk „A cselekvés módja és minősége” című fejezettel, holott a szláv nyelvtudományban S. AGRELL 1908-ban Lundban megjelent „Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte (Ein Beitrag zum Studium der indogermanischen Präverbia und ihrer Bedeutungsfunktionen)” című mun-

kája megjelenése óta egyre gyakrabban találkozunk az igeszemlélet (aspektus) és az akcióminőség (Aktionsarten) megkülönböztetésével. Az 1970-es és 1980-as orosz akadémiai nyelvtanokban már külön fejezetek foglalkoznak az igeszemlélettel és az akcióminőséggel.

Az *akcionaritás* (Aktionalität) szemszögéből való leírás jellemző azoknak a nyelveknek a nyelvtudományára, amelyekben az igeszemléleti formák kettős oppozíciója nem fejlett, nem erősen grammatikalizálódott. (Vö. S. T. ANDERSSON, *Aktionalität im Deutschen. Eine Untersuchung unter Vergleich mit dem russischen Aspektsystem. I. Die Kategorieen Aspekt und Aktionsart im Russischen und im Deutschen*. Uppsala, 1972.).

A magyar nyelvtudományban — már iskolai nyelvtanainkban is (pl. BENKŐ LORÁND—KÁLMÁN BÉLA, *Magyar nyelvtan a gimnáziumok I—IV. osztálya számára*. Bp., 1954. 60—1) — az akcióminőség szerinti leírás terjedt el. Az akcióminőség vagy a cselekvés minősége szempontja szerinti osztályozási sémák egy részében nem találkozunk folyamatos és befejezett igékkel, más részében viszont vannak ilyen elnevezések. BENKŐ—KÁLMÁN előbb említett tankönyvében igéink a cselekvés minősége szempontjából tartós, gyakorító, mozzanatos és kezdő csoportokra oszlanak (61). TEMESI MIHÁLY a *MMNyR.*-ben (208—10) megkülönböztet többek között folyamatos (be nem fejezett, imperfektív) és befejezett (perfektív) igéket is. GYOMLAY GYULA (Az úgynevezett igedők elméletéhez: *NyK.* XXXVII, 87) már 1907-ben kijelenti: „Be nem fejezett történésű és befejezett történésű alakok a magyarban is vannak.” DEME LÁSZLÓ (A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez: *NyK.* LIV, 24) 1952-ben szintén megállapítja, hogy „Az *ír — megír* esetekben az igekötő nélküli és az igekötős alak kizárólag mint folyamatos és befejezett történés állnak szemben egymással”. Az aspektussal kapcsolatos fejtegetéseit azonban az akcióminőségtől függetlenül olvashatjuk.

A szakirodalom teljes áttekintése nélkül is megállapíthatjuk, hogy a befejezett és folyamatos igék elég régóta ismeretesek a magyar nyelvészetben. Mi az oka akkor, hogy nyelvtanainkban az általánosan elterjedt akcióminőség (cselekvés módja és minősége) mellett egyáltalán nem találkozunk „Az igeszemlélet” című fejezettel. Igaza van-e például DRAHOS JÓZSEF-nek, amikor kijelenti, hogy a magyarban nincs igeszemlélet, mert hiányoznak azok morfológiai kifejező eszközei? (Načinateľnyj, usiliteľnyj, ograničiteľnyj sposoby glagoľnogo dejstvija v russkom jazyke i ih vengerskije ekvivalenty. Leningrad, 1978. 7. Kandidátusi értekezés tézisei). Az *ír — megír* esetekben az igekötő nélküli és az igekötős alak folyamatos és befejezett történésű igeszemléletet vagy pedig folyamatos és befejezett történésű akcióminőséget fejeznek-e ki? (Az igekötők morfológiai természetéhez nem férhet kétség, számos igekötő befejezett jelentése sem igen vitatott. — Vö. még: KLEMM ANTAL, *Magyar történeti mondattan* 78—9; J. SOLTÉSZ KATALIN, *Az ősi magyar igekötők*. (Bp., 1959. 32, 65, 93, 115, 130, 145). A felfogásbeli különbségek illusztrálására egyrészt idézem KÁROLY SÁNDORT, aki szerint „... az akcióminőség... legfőbb kifejezői nyelvünkben az igekötők” (i. m. 19), másrészt utalok J. SOLTÉSZ KATALIN megállapítására, amely szerint „A cselekvés befejezettségének, a perfekciónak kifejezése közös funkciója mindegyik igekötőnek” (i. m. 157). A hat ősi igekötő öt fő funkciója között az akcióminőség jelölését meg sem említi (i. m. 155).

3. A befejezett és folyamatos igeszemlélet (aspektus) az akcióminőségénél elvontabb, nyelvtanibb jellegű tartalmat fejez ki. Mi ez az elvontabb jellegű, valamennyi igénkre jellemző jelentéstartalom?

KÁROLY (i. m. 19), valamint JEAN PERROT (Adalékok a meg-igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben: NytudÉrt. 52. sz. 67) azt hangsúlyozzák, hogy az akcióminőség „objektív igeszemlélet”, az aspektus pedig „szubjektív igeszemlélet”, amely PERROT szerint az igefolyamat jelentkezési módját érinti, azt, hogy a beszélő hogyan fogja fel az igefolyamatot. Az aspektusnak szubjektívebb akciókválitásként való felfogása GYOMLAY GYULÁHOZ (NyK. XXXIX, 300–5) nyúlik vissza, aki a görög, latin akciótövek jelentéseit vizsgálva utalásokat tett magyar kifejezési lehetőségeikre is. Az igeszemléleti formák használatában valóban jelentkeznek szubjektív mozzanatok is. Az aspektus és az akcióminőség közötti fő különbség azonban az aspektus elvontabb jellegében rejlik.

KÁROLY (i. m. 19–20), TEMESI (MMNyR. 208–10), VELCSOV MÁRTONÉ a RÁCZ ENDRE szerkesztette egyetemi tankönyvben (A mai magyar nyelv. Bp., 1968. 23) az akcióminőség szempontjából az igéket tartós és mozzanatos történésiekre osztják. A tartósak lehetnek huzamosak, illetve folyamatosak és ismétlődők vagy gyakorítóak. A mozzanatos igék kezdő, pillanatnyi és befejezett csoportokra oszlanak. (KÁROLY a befejezett műszó helyett a befejező elnevezést használja.) Ezt a felosztást kissé mesterkéltnek, több vonatkozásban egymást kizáróknak érzem. Ha elfogadjuk az elvontabb aspektus létezését a magyar nyelvben, akkor az akcióminőség szempontjából az igéket nem-szükséges két általánosabb csoportba osztanunk. KÁROLY maga is megállapítja, hogy „A mozzanatos történésű igék a mondatban tartós történés kifejezőivé is válhatnak . . .” (i. m. 20). Vö. pl.: *Tíz év alatt megírta doktori értekezését.* Az ismétlődő vagy gyakorító igék lehetnek tartósak és ’mozzanatosak’, vagyis jelölhetik a cselekvés utolsó, záró mozzanata bekövetkezését; pl.: *Út az ablaknál és iszogatta borát. — Leült az ablakhoz és megiszogatta borát.* A mozzanatos és pillanatnyi elnevezések még a szakembereknél is inkább szinonimák, és nem mint egy általános és egy konkrét kategória állnak szemben egymással. (Vö.: ÉKsz.: *mozzanatos ige* ’nagyon rövid ideig tartó v. hirtelen beálló cselekvést, történést kifejező ige’ [pl. *lobban*] — *pillanatnyi* ’hirtelen beálló s gyorsan elmúló’).

A TEMESI MIHÁLY szerkesztette TEMESI—RÓNAY—VARGHA, Anyanyelvünk (Bp., 1955.) című könyv szerint a cselekvés, történés minősége szerint az igék első csoportjába a folyamatos, be nem fejezett történésű igék, a második csoportba pedig a befejezett és beálló cselekvést jelölő igék tartoznak. A folyamatos igék lehetnek tartósak, huzamosak, gyakorítóak, ismétlődők, a befejezetek — mozzanatosak és kezdők. Az összefoglaló táblázat viszont azt sugallja, hogy itt két különböző szempontú osztályozással — az *igeszemlélettel* és *akcióminőséggel* van dolgunk. (122–3.)

Mit fejeznek ki a folyamatos és befejezett igék? A magyar nyelvtani irodalomban az elnevezés lényegében tartalmi meghatározást is jelent. Vö.: KLEMM (TörtMondt. 78): „. . . főfontosságú az, vajon folyamatban levő, tartós (cursiv-durativ, iterativ, frequentativ) fogalmi tartalma van-e az igetőnek, pl. *néz, áll, ír, jár, szeret* vagy pedig mozzanatos (momentán, perfectiv, inchoativ), pl.: *győz, dob, kap.*” TEMESI (MMNyR. 208–10): „A tartós-huzamos történésű igék egyik része arra utal, hogy a cselekvés, történés folyamatos, be nem fejezett (imperfektív): *áll, álldogál;*” — igen érdekes, hogy a folyamatos

igék között egy gyakorító igét is találunk, annak ellenére, hogy a gyakorító igék egy önálló csoportot is képeznek. Továbbá: „A mozzanatos történési igékkel bizonyos rokonságot mutatnak az igekötős igék, amelyek azt fejezik ki, hogy a cselekvés, történés befejezett (perfektív), vagyis hogy a folyamatnak utolsó, záró mozzanata bekövetkezett: *bevet, elolvas, eluttat . . .*”. TEMESINél a befejezett igékhez — KLEMMTól eltérően — csak igekötős igék tartoznak.

A szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy történetileg a legrégebbi cselekvésmódok megelőzték az aspektusokat, sőt az időformák kialakulását. (Vö. „ . . . időt jelölő alaki elemeket a nyelvek fejlődésének kezdetleges fokán nem szabad keresni, s valóban nem is lehet találni. Azonban már a kezdetleges lelkű ember különbséget tett a történés különböző minőségei (status actionis) között, nevezetesen a kész, befejezett történés (actio perfecta) és a nem kész, fejlődőben levő, be nem fejezett (actio imperfecta) között”: KLEMM, Tört-Mondt. 72). Az idők folyamán különböző akcióminőségek jöttek létre. A folyamatos és befejezett akcióminőségből pedig grammatikalizálódás révén aspektus (igeszemplélet) jöhetett létre. A befejezett és folyamatos akcióminőségből akkor lesz befejezett és folyamatos igeszemplélet, ha: 1. a befejezett és folyamatos igéknek minden igére, minden típusú akcióminőségre kiterjedő általános szemléleti jelentése van; 2. ha befejezett és folyamatos jelentésű igepárok vannak.

Ha a befejezett és folyamatos igék általános szemléleti jelentéséül a cselekvés megvalósulásának fokát fogadjuk el, akkor a befejezett igék az igei lexéma által jelölt cselekvés teljességét, totalitását jelölik, a folyamatos igék ezt figyelmen kívül hagyják, vagyis jelölhetik magát a cselekvést, a cselekvés megvalósulásának nem teljes vagy teljes fokát is; pl.: *Eloolvastam ezt a könyvet Olvastam ezt a könyvet.* Az *elolvastam* befejezett igében ERWIN KOSCHMIEDER szavaival („Das perfektive Aspekt . . . drückt aus, dass das Ausgesagte von Sprechendem als Ganzes betrachtet wird”: Studien zum slavischen Verbalaspekt: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. 45. Band. Göttingen, 1929. 104) az *Olvastam ezt a könyvet* mondat folyamatos igéje (KLEMMnél az ilyen típusú mondatok igéi befejezettek; vö. *bort ivott, kenyeret evett, könyvet írt, írta, fordította* — könyvek címlapján) előzetes szituációtól mentes cselekvésnek a tényére irányítja a figyelmünket, de ez a cselekvés is „mellesleg” szintén „befejezett”. A beálló, illetve kezdő igék is befejezettek, mivel az igei lexéma által jelölt cselekvés vagy történés megvalósulásának a foka ezekben az igékben is teljes. Vö. TEMESI megjegyzését: „ . . . sokszor nagyon nehéz megállapítani, hogy egy-egy mozzanatos történésű ige valójában beálló vagy befejezett cselekvést, történést jelöl-e. A *megcsörren, kibomlik* stb. a cselekvés, történés elkezdődését fejezi ki, de egyszersmind a befejeződésre is utal.” MMNYR. 210.)

Az igeszemplélet kifejezőeszközök között JOHN LYONS (Semantics 2. Cambridge, 1977. 706) szerint elsősorban ragok, flexiók, mondattani szerkezetek játsszák a fő szerepet. A szláv nyelvekben viszont a képzőknek és igekötőknek van döntő szerepük az igeszemplélet képzésében. A magyarban a befejezett és folyamatos jelentés hordozója elsősorban az igei lexéma, illetve annak morfológiai szerkezete. A *megy, áll, ír, olvas, iszogat* típusú igekötő nélküli igék folyamatosak, az igekötős igék pedig befejezettek, ha az igekötő a tő előtt áll; pl. *elme gy, meg áll, meg ír, elolvas, meg iszogat*. Igekötő nélküli befejezett igénk nincs. (Vö. „A cselekvés befejezettségének, a perfekciónak

kifejezése közös funkciója mindegyik igekötőnek”: J. SOLTÉSZ i. m. 157). Néhány *el-* igekötős ige — ahogy erre a szakirodalom eddig is rámutatott — azonban lehet folyamatos jelentésű; pl. *eláll, elálldogál, eléledegél, elborozgat, elácsorog, elábrándozik, elbáméskodik, eltöpreng*.

DEZSŐ LÁSZLÓ (i. m. 20, 21) az igeszemlélet megléte fontos bizonyítékának tartja az akciótól független „tisztá” aspektusképzést. Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a szórend és a hangsúlyozás mentes a lexikai tartalomtól, a »tisztá« aspektusjegyet fejezi ki, lexikai »szennyeződés« nélkül”. Ilyen tisztá aspektusképzéssel a magyarban akkor találkozunk, amikor az igekötőnek a folyamatos igeszemlélet megváltoztatásán kívül szóképző funkciója is van (*megy — kimegy*), és az így keletkezett befejezett ige folyamatos párját az igekötő és az ige szórendjének megváltoztatásával, az igekötő hátravetésével képezzük: *kimegyek — megyek ki*. Vö. J. SOLTÉSZ: „Nyomatéktalan mondatban az igekötő fordított szórendje azt fejezi ki, hogy a cselekvés nem ért véget, folyamatban van.” Pl.: *Ereszkedik le a felhő*. KLEMM ANTAL (TörtMondt. 79) rámutat, hogy *inversio* esetén az igekötőnek külön hangsúlya van: *jöttek / vissza*.

A befejezett szemléletű igepárok képzésének másik módja az irányjelentésüket vesztett vagy elhomályosult irányjelentésű igekötők használata. Ilyen funkciója többnyire a *meg-* igekötőnek van: *megeszik, megharagszik, megőrül, megjósol, megnőveszt, megbetegszik* (J. SOLTÉSZ i. m. 32–42). Csak perfektív funkciója más igekötőknek is van; pl.: *elvörösödik, elolvad, elámit, elbücsúzik, elcsábít, elfelejt* (uo. 65–71); *kiírt, kibérel, kijózanodik, kigúnyol, kiérdemel*; (uo. 93–5); *bealkonyodik, beesteledik, beránt, bevásárol, belázasodik* (uo. 114–8); *feláldoz, feléget, felfal, felnevel, feltálat, felsorol* (uo. 130–6); *levetkőzik, leszavaz, ledarál, lemér, letagad, leburnul* (uo. 145–50). Amikor az igekötőnek csak perfektív funkciója van, az igekötő hátravetését nem használjuk folyamatos párok képzésére, mivel a folyamatos pár az igekötő nélküli ige, és így erre nincs szükség. Vö.: *csinál — megcsinál — *csinál meg, *vörösödik el, *fal fel, *esteledik be*. (A perfektív funkciójú igekötők inverziója az alanyt vagy a bővítményt hozza hangsúlyos helyzetbe: *En csinálom meg. Most csinálom meg*. L. DEZSŐ LÁSZLÓ, A főnévi csoport: ÁNyT. VI, 55.)

A folyamatos és befejezett szemléletű igepárok képzésének harmadik módja a *felé* névutó, amely „az irányhatározói mozzanat háttérbe szorulásával, sőt gyakran teljes hiányával a cselekvés befejezetlenségét jelöli” (J. SOLTÉSZ i. m. 179–81). KLEMMnél (TörtMondt. 79) olyan példákkal is találkozunk, amikor a *felé* névutó irányhatározói jelentését az irányt jelölő igekötők „ébren tartják”; pl.: *A köd megy felfelé. Kifelé mentem, de utamat állták. Fölfelé megy borbán a gyöngy*. (Vörösmarty.) Az északkeleti (Hajdú, Szatmár vidéki) nyelvjárásokban a *felé* névutót (leginkább *fele* alakban) igekötőhöz vagy határozószóhoz kapcsolva akkor is használják, amikor az igekötőnek csak perfektív funkciója van: *Issza a bort megfele. Igazítja megfele a haját. Érik a szőlő megfele*. (Vö.: KLEMM i. m. 79; SOLTÉSZ i. m. 180.) Az irodalmi nyelvben ezek a képződmények helytelenek, mivel ilyen esetekben a folyamatos pár az igekötő nélküli ige: *Nézd, issza a borát*.

A folyamatos és befejezett ígétet nemcsak az igei lexéma szemantikai és morfológiai szerkezete alapján különböztetjük meg, hanem bizonyos típusú szintaktikai szerkezetekben is. E. SEIDEL szerint: „... der Aspekt ist eine rein syntaktische Kategorie.” (Zu den Funktionen des Verbalaspekts: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 5. Prague, 1936. 111. Idézi KÁROLY i. m. 19.)

A folyamatos és befejezett igék jelentésének különbsége jól érzékelhető állító kijelentő és kérdő mondatokban a cselekvés tényének szituációhoz nem kötődő és szituációhoz kötődő, annak egészét, lezártágát szem előtt tartó jelölésekor. Vö.:

Olvastad ezt a könyvet? A cselekvés ténye, megtörténte érdekel minden előzmény nélkül. A cselekvés lezártága háttérbe szorul. A folyamatos ige használata azonban nem jelenti azt, hogy a könyvet ne olvasta volna el a kért válasz esetén.

Elolvastad ezt a könyvet? A beszélő partner előzőleg megígérte, hogy elolvassa a könyvet, vagy a tanár feladta elolvasásra.

Írta... Fordította — a könyv címlapján

Megírta a disszertációját.

Takarítottál ma?

Kitakarítottál ma?

Ittál reggel tejet?

Megittad már a tejet?

Ma már vettél be orvosságot?

Bevetted már az orvosságot?

Viszi a fiú ki a székét.

A fiú kiviszi a székét.

A folyamatos igék ritkán utalhatnak a cselekvés eredményének megszüntére; pl. *A nyáron könyveket vettem ki a könyvtárból.* (Már visszavittem.)

A folyamatos és befejezett igék elkülönítésének viszonylag megbízható eszközei a következő típusú időtartamot jelölő szerkezetek:

Egy hétig készült a vizsgára.

Egy hét alatt felkészült a vizsgára.

Két napig olvastam a könyvet.

Két nap alatt elolvastam a könyvet.

Két hónapig adogatott el tyúkjáiból.

Két hónap alatt eladogatta tyúkjait.

A gyakorító (iteratív) igék tehát lehetnek folyamatosak és befejezettek is. A magyarban ugyanis a cselekvés ismétlődése nem része az általános ige szemléleti jelentésnek. A kezdő igék befejezettségét is jól érzékeltetik ezek a szerkezetek; pl. *Egy pillanat alatt felébredt (felriadt, felordított, megfutamodott).* A mozzanatos igék közül csak az igekötősek befejezettek, mert csak ezeket használhatjuk befejezettségre utaló időhatározós szerkezetekben; pl. *Egy pillanat alatt elcsattant egy pofon.*

A magyarban a befejezett és folyamatos igék, igenevek egyeztetését használjuk fel az úgynevezett viszonyított (relatív) idő kifejezésére.

A befejezett (perfektív) igék „totális”, „a cselekvés egészét átfogó”, „a cselekvés megvalósulásának teljes fokát” jelölő jelentéséből következik, hogy elsősorban ezek az igék alkalmasak a cselekvés egymásutánosságának jelölésére; pl. *Becsukta az ablakot és elment hazulról.* Az elő- és utóidejűség kifejezésekor is használhatunk azonban befejezett és folyamatos vagy csak folyamatos igéket, ha a cselekvés huzamos voltát vagy pedig annak a tényét hangsúlyozzuk; pl.: *Felállt és sokáig járkált a szobában. Vidéken születtem és nevelkedtem.* (Illyés Gyula: Puszták népe.) *Ma az iskolában olvastunk, számoltunk és rajzoltunk.* WACHA BALÁZS (i. h. 62) szerint az *Elővette a füzetét és irt egy verset* mondatban mindkét ige befejezett szemléletű, mivel a cselekvések egymásutánosságát jelölik, de csak az *elővette* perfektív. Az előzőekben már

szóltunk róla, hogy nem célszerű a befejezettség és a perfektivitás fogalmát szétválasztanunk, és az időviszonyítás „kedvéért” egy új kategóriát kigondolnunk. Kétféle megoldás lehetséges. Az egyik az, hogy a magyar nyelvtani hagyományt követve, elismerjük, hogy az igeszemléleti párok képzésének van egy negyedik módja is. J. SOLTÉSZ (i. m. 156–7) GYOMLAY GYULÁRA, GOMBOCZ ZOLTÁNRA hivatkozva, de említhetnénk KLEMM ANTALT is, megállapítja, hogy „Az ige cselekvését a hozzá közvetlenül tartozó hangsúlyos tárgy vagy határozó közelebből meghatározza, determinálja, s ezáltal perfektíválja”, hiszen az igekötő eredetileg szintén ilyen határozó volt. Ennek alapján az *Elővette a füzétét és egy verset írt* mondat mindkét igéje befejezett (perfektív), az *írt* igét egy hangsúlyos tárgy perfektíválja. Ha az ige a hangsúlyos, akkor mindkét ige formailag is befejezett: *Elővette a füzétét és megírt egy verset*. Kétségtelen, hogy az *Elővette a füzétét és írt egy verset* mondatban az *írt egy verset* szerkezetben a hangsúlytalan tárgy ellenére is kifejeződik a cselekvés totalitása. (Vö. *Elővette a füzétét és verset írt* — az *írt* ige folyamatos.) Vagyis a hangsúlyos tárgy perfektíváló hatásával nem operálhatunk. Ezért a másik megoldás elfogadhatóbbnak látszik. Az *írt* ige a hangsúlyos és hangsúlytalan tárgy mellett is folyamatos (imperpektív). A magyar nyelvben itt egy olyan több esetben is megfigyelhető rendszerbeli sajátossággal találkozunk, amely szerint nyelvtani jelentést nem szükséges megegyeszer jelölnünk, ha az már egyszer jelölve van. Vö.: *két diák* — a számnév kifejezi a többséget, a főnév egyes számban marad, *két szorgalmas diákot* — a főnév jelöli az esetet, a jelzőkön ezt nem jelöljük; *Először reggeliztünk, aztán öltözködtünk* — határozószavak utalnak a cselekvések egymásutániságára. A számneves tárgyias szerkezetekben a magyarban általában folyamatos igéket használunk, mivel a cselekvés totalitása, befejezettsége így sem kétséges; pl. *Reggel ittam két pohár tejet és ettem három zsemlyét*. Hangsúlyos határozói bővítmények is utalhatnak a cselekvés befejezettségére — de nem képeznek befejezett igepárokat! —, és ezért nem szükséges azt jelölnünk; pl. *A homlokához kapott és felkiáltott fájdalomában* (Mikszáth: Szent Péter esernyője).

Teljes egyidejűséget folyamatos igékkel (*Amikor vizsgáztam, izgultam*), részleges egyidejűséget (*Szedtem össze az üveget és megszúrta a kezemet*), valamint metsző egyidejűséget (*A gyerekek játszottak a parkban, amíg be nem sötétedett*) folyamatos és befejezett igékkel fejezünk ki. Az egymás után következő befejezett igék is jelölhetnek egyidejű állapotot; pl. *Megöregedett és elhízott. Átkutatott és összeturkált mindent*. Az egyidejűségre utaló *amikor* névmási kötőszó használata esetén csak befejezett igékkel is kifejezhetünk részleges egyidejűséget, a számneves szerkezetekkel álló folyamatos ige sem utal a cselekvés befejezettségére; pl. *Amikor beléptem, ő éppen egy lámpát tisztított. Amikor elmentem hazulról, becsuktam az ablakokat.* (**Elmentem hazulról és becsuktam az ablakokat* — nem lehetséges.) *Amikor kimentem a szobából, eloltottam a villanyt. Amikor elutazott, elbúcsúzott tőlem. Amikor megvettem a ruhát, felpróbáltam.*

WACHA (i. m. 51) szerint „A folyamatos igéknek van egy csoportja, amely nem használatos közlő módon”, vagyis akkor csak „elbeszélő használati módban” lehet őket használni, amely — felfogása szerint — egyidejűséget vagy egymásutániságot érzékeltet. WACHA példái: *szedte össze, jött le, jött haza*. Ezek a hátravetett igekötős folyamatos igék — mint más folyamatos igék is — nem mindig fejeznek ki időviszonyítást; pl. *Én is szedtem már össze eltört üveget. Ónos esőben jöttem le a hegyről. Először én jöttem haza.* (A probléma nem

ilyen egyszerű, ha azt vizsgáljuk, hogy az igekötők hátravetése mindig folyamatossá teszi-e a befejezett igét, vagy pedig az alany, bővítmények fókuszba állításakor az ige befejezettsége megmarad.) Itt a folyamatos igeik tényközlő funkciójával van talán dolgunk: *Szedtél már össze eltört üveget? — Szedtem már össze eltört üveget én is.*

Az igeszemléleti formák egyeztetése az egyidejű és nem egyidejű cselekvések jelölésekor a „praesens historicum”-ban, az elbeszélő múltban gyakran hiányzik; pl.: *S a kis szobába toppanék . . . Röpült felém anyám . . . S én csüggetem ajkán . . . szóltanul . . . Mint gyümölcs a fán* (Petőfi).

Partitivuszi határozatlan tárgyat jelölő főnevekkel folyamatos igét, határozott tárggyal befejezett igét használunk (vö. DEZSÓ i. m. 1969. 56; i. m. 1971. 23). Pl.: *Tejet ivott, Ivott a tejből — Megitta a tejet.* Az egyidejűség különböző típusainak jelölésekor természetesen a határozott tárggyal is állhat folyamatos ige; pl. *Ő éppen itta a tejet, amikor beléptem a szobába.* A mennyiséget jelölő tárggyal használhatunk folyamatos és befejezett igéket is: *Reggel ittam/megittam két pohár tejet.*

DEZSÓ (i. m. 1971. 23) kutatásai szerint a locativusi jelentésű határozott tárgy befejezett igékkel, a nem totális jelentésű határozatlan tárgy és a nem határozott locativusi tárgy folyamatos igével fejeződik ki: *A munkások meg-rakták a z a u t ó t kövel. — A munkások a u t ó k a t raktak meg kövel. A munkások követ raktak az autóra. A munkások a köveket autókra rakták.*

A jövő idő képzése a magyarban nem függ szigorúan az igeszemlélettől. A befejezett igeik jelen idejű személyragos alakjai jövő idői jelentésűek, még akkor is, ha múltban elkezdődött cselekvésről van szó; pl.: *Szerdára elolvasom a könyvet. Szerdára olvasom el a könyvet.* (A második mondatban a bővítmény fókuszban van, az ige befejezettsége a hátravetett igekötő ellenére megmarad.) *Felnegyek Budára bajnok katonának* (Arany). (Vö.: KLEMM, TörtMondt. 78; FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, TERESTYÉNI FERENC, A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1974. 181.) RUSZICZKY ÉVA (A fog igével körülírt jövő idő: MNy. LI, 237) felhívja a figyelmünket arra, hogy a „fog-gal való körülírást — akárcsak a majd-os szerkezetet — elsősorban akkor használjuk a jövő kifejezésére, amikor az ige egyáltalán nem fejezi ki a jövőt (pl. duratív jelentése miatt), vagy pedig nem elég határozottan utal a jövő idejűségre. Pl.: *Talán az élet munkáinkért Nem fog fizetni semmivel* (Petőfi)”.

4. Az akcióminőség, a cselekvés módja és minősége, a cselekvés módzatai, cselekvésfajták elnevezések nem túlságosan szerencsések. A cselekvés minősége elnevezés valamilyen értékelést sugall. A cselekvés módja elnevezés jobbnak látszik, az iskolai oktatásban azonban előfordulhat, hogy összetévesztik az igemódokkal vagy a módhatározókkal. Az ige fajai címszó nyelvtanainkban, az igének három különböző szempont szerint történő csoportosítását foglalja össze (az *igefajta* műszót a jövőben talán csak a Genus verbi jelölésére kellene használnunk). A *cselekvés* szó használata ezekben az elnevezésekben kissé félrevezető, mivel nemcsak ige fejezhet ki cselekvést. J. LYONS (i. m. 706) az ige aspektuális jellege, vagy egyszerűen az *ige jellege* műszó bevezetését javasolja az akcióminőség jelölésére.

Az akcióminőség (igejelleg) kategóriájának az osztályozási alapja a magyar nyelvtudományban nem egyértelmű. A MMNyR.-ben (208) az igék fogalmi tartalmuk alapján oszlanak tartós-huzamos és mozzanatos történésű igékre. A fogalmi tartalom azonban arra vonatkozik, hogy az igék cselekvést,

történést, állapotot, mozgást, mondást, nyilatkozást, gondolást, vélelést, akarást, elhatározást, óhajtást stb. jelölnek. Az ige jellege (akcióminősége) a cselekvést, történést, állapotot stb. időbeli fázisai, tartóssága, mennyisége, intenzitása és eredményessége tekintetében határozza meg. (Az 1980-as orosz akadémiai nyelvtanban *vremennyje, količesztvennyje, speciaľno-rezultativnyje sposoby dejstvija*-kat különböztetnek meg: Grammatika russkogo jazyka. Moszkva, 1980. 596–604.)

Minden ige vagy folyamatos, vagy befejezett, de nem minden igenek van folyamatos és befejezett párja. Például a *jelent, ápol, gondoz, eláll, elgondolkodik, elüldögél* igék csak folyamatosak. Problematikus, hogy van-e minden igenek akcióminősége. Az 1970-es orosz akadémiai nyelvtan például még azt az álláspontot képviseli, hogy az igeszemlélet mellett minden ige tartozik a cselekvés valamilyen módjához is (Grammatika szovr. russkogo lit. jazyka. Moszkva, 1970. 346–9). FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (Gondolatok az akcióminőség és az igekötők rendszerének összefüggéseiről: NytudÉrt. 104. sz. 330) szerint is minden igenek van akcióminősége. Az 1980-as orosz akadémiai nyelvtan viszont már azt a felfogást képviseli (596), hogy a cselekvés módja kategóriája, csak azokra a folyamatos és befejezett igékre jellemző, amelyek az igei fogalom időbeli, mennyiségi és eredményességi módosulásait képzőkkel, igekötőkkel és módosító igékkel fejezik ki. Úgy vélem, hogy ez az elméleti alap sikeresen alkalmazható a magyar nyelvtudományban is.

A teljességre való törekvés és tüzetes vizsgálódás igénye nélkül az igejelleg (akcióminőség) szerint a következő típusú igéket javaslom megkülönböztetni:

A g y a k o r í t ó i g é k e t, amelyek a cselekvés ismétlődését, többszöriségét, elaprózott módon való végzését fejezik ki. TEMESI-RÓNAI-VARGHA, Anyanyelvünk (Bp., 1955. 122) szerint a gyakorító igék folyamatosak. Az előzőekben ismertetett elemzésből kiderült, és itt hivatkozhatunk WACHA BALÁZSRA is, aki helyesen állapítja meg: „A magyarban az aspektus kiválasztásának nem kritériuma az egyszeriség vagy többszöriség, ismétlődés” (i. m. 64). Általában az igekötős gyakorító igék befejezettek (*eladogat, megfésülget, elolvasgat*), a nem igekötősek — a gyakorító igék döntő többsége ilyen — pedig folyamatosak (*hajlong, feszeng, sóhajtozik*). A MMNyR.-ben (I, 345–52) kb. 20 gyakorító képzővel találkozunk. — A cselekvés ismétlődését az igekötő megkettőzésével, szavak ikerítésével is kifejezhetjük; pl. *megmegáll, jár-kei, tesz-vesz, izeg-mozog* (vö. MMNyR. I, 209).

A m o z z a n a t o s i g é k e t, amelyek azt fejezik ki, hogy amit az alany tesz, azt csak egy pillanatnyi ideig teszi, vagyis a *mozzanatos* elnevezést a pillanatnyi cselekvést jelölő igék jelölésére javaslom használni, és nem a magyar nyelvtanban meghonosodott — lényegében a *befejezett igék*-nek megfelelő jelentésben. A MMNyR.-ben (I, 352–3) 5 mozzanatos képző van felsorolva; pl. *pukkan, lebben, csavarint, kurjant, pödörít, villámlik, szökell, rivall*. — A mozzanatos igék TEMESI-RÓNAI-VARGHA (i. m. 122) szerint befejezett cselekvést jelölnek. Az igekötős mozzanatos igék kétségkívül befejezettek; pl. *Elillan az öröme*. Az igekötő nélküli mozzanatos igék szemléletének a megállapítása nem könnyű. A nyelvi rendszernek jobban megfelelné, ha az ilyen igéket folyamatosaknak tekintenénk; pl.: *Gondúzó boroska mellett — Vigan illan életem* (Petőfi: A borozó). *Csattog a vas páncél, roppan a nagy láncsa* (Arany). . . . *de hátul suhog a szíj, csattan is* (Arany, Párviadal). *Azt mondtu a kezemben zszugorgatott kis rézkrajárookra pillantva: Nem adok. S hátat*

fordított. (Móra.) *És a homokra lassan egyre cseppen tüzes lángokból hizott pelyhű zápor . . .* (Babits). [A lég] *Csillan imitt-amott repeső bogárral* (Arany). *Egy-egy golyó csattan előtte-mögötte a falba* (Gárdonyi). *Ily hangon ez a nő csattanva üvöltö* (Arany). *Orvosságot cseppent a beteg szemébe* (ÉrtSz.). *Szeretett nagyokat kurjantani éjjel a boros asztalnál* (Krúdy). Ezek a példák meggyőzően bizonyítják a bennük található mozzanatos igék folyamatosságát. Az *Egy pillanatra megvillant előtte annak a lehetősége, hogy megvalósítsa régi vágyát* mondatban található *megvillant* mozzanatos befejezett igét sem lehet felcserélni a *villan* folyamatos párjával. A folyamatos mozzanatos igéket gyakran találjuk mennyiséget jelölő bővítményekkel, s ilyenkor a cselekvés „totalitása” révén az az ember érzése, hogy az ilyen mozzanatos igék is befejezettek; pl.: *Csavarintott egyet a bajuszán. Nagyon kurjantott. Az oxigén palack felrobbant s nagyon durrant*. Az előzőekben láttuk, hogy mennyiségi bővítmények esetén nem kötelező a befejezett igék használata.

A kezdő igéket, amelyek a cselekvés, történés kezdetét jelölik. Az igekötő nélküli kezdő igék, amelyek a cselekvés lassú kezdetét jelölik, folyamatosak; pl. *ébred, éled, pezsdül, gyullad*. J. PERROT (i. m. 38) szerint a *gyullad* ige „nem a cselekvés megindulását hangsúlyozza, hanem pl. annak kifejezésére szolgál, hogy vmi vmilyen módon lángra gyúl, jól gyullad”. Az igekötős kezdő igék befejezettek, hirtelen beálló cselekvést jelölnek. Többnyire a *fel-* (PAIS: MNy. XXIV, 128), *el-*, *meg-* (DRAHOS i. m. 9; J. PERROT i. m. 38; J. SOLTÉSZ i. m. 39–41, 77–8) igekötős igék egy csoportjának lehet kezdő jelentése; pl.: *felsír, felsóhajt, felkiált, felébred, feljedsz, felháborodik; elhullgat, elsírná magát, eldördül, elalszik, elámul, elcsúnyul; megszeret, megszédül, megérez, megismer, megtud, megfájdul, megmozdul*.

A tartós-huzamos történésű igéket, amelyek hosszabb ideig tartó cselekvést jelölnek. Az ilyen igék folyamatosak és többnyire *el-* igekötősök; pl.: *Órákig elbőg (elcseveg, eldiskurál, elálldogál, elborozgat, elbabrál vmivel, elbáméskodik, elcselleng)*. A befőtt hónapokig eláll. A példákból kiderül, hogy a tartós-huzamos történésű igék elnevezést a MMNyR.-étől eltérően én csak a morfológiailag jelölt duratív igék vonatkozásában használom.

Az igekötők intenzitást kifejező funkciója jól ismert a magyar nyelvtani irodalomban (vö. pl.: J. SOLTÉSZ i. m.; FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TEMESI i. m. 186–9). Ennek ellenére besorolásuk az akcióminőség típusai közé eddig nem történt meg. A cselekvés különböző fokú intenzitását kifejező igekötős igék befejezettek. A cselekvés mennyiségi intenzitásának a következő főbb típusait határozhatjuk el: a) A cselekvésnek a szűkségesnél kevesebb mértékét az *alul-* és *le-* igekötős igék jelölhetik; pl. *alul-táplál, atulexponál, lebecsül, leértékel vkit.* — b) A cselekvés elterjedésének térbeli totalitását a mozgást jelölő *be-* igekötős igék fejezhetik ki; pl.: *bebarangolja az erdőt; behajózza az Atlanti-óceánt; beutazza Európát; berepüli a világot; becserkészi az erdőt; bejárja a vidéket; beszaladgálja a kertet.* — c) A cselekvés eltűlt mértékét az *agyon-*, *túl-*, *be-*, *el-*, *le-*, *ki-* igekötős igék fejezhetik ki; pl.: *agyondicser, agyoncicomáz, agyonázik, agyoncsigáz, agyondolgoztat; túlérlik, túlhevít, túlbecsül, túlbujánszik, túlhűt, túladóztat, túladagol; elsős, elfőz, elkel (a tészta), elérlik (a gyümölcs), elrémül, elámul, elbizakodik, elbizza magát, elhízik, elkényeztet, elsül (a hús)* (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 74); *belakmározik, beszalonnázik, belakik, beboroz, bepálinkáz, beszeszel, becsicscent*. Alaposan bereggeliztünk (beebédeltünk, betőpörtyűztünk), bejedsz, begazol, besöröz (uo. 120); *leissza magát, ledorongol vkit, lehord, lecseppül, legyaláz,*

lekritizál, lefitymál, leócsárol (uo. 148—9); *kitáncolja magát, kimulatja magát, kísétálja magát, kijárkálja magát, kidorbézoja magát, kiduhajkítja magát, ki-alussza magát, kipanaszkodja magát, kiszórakozza magát, kiveszekeksi magát, kidühöngi magát*. J. SOLTÉSZ (i. m. 98) megállapítja, hogy az ilyen jelentésű *ki-* igekötős igék a cselekvéssel való kielégülést fejezik ki. A *kihajszolja magát, kimelegszik, kiéhezik, kivénül* igék viszont a cselekvés kívánt célon túlhaladó eredményét fejezik ki.

Az akcióminőség harmadik nagy csoportjába a cselekvés eredményével kapcsolatos jelentésmódosulások tartoznak. — A cselekvés nem teljes mértékű megvalósulásának fokát jelölik a *meg-* igekötős ún. félperfektív igék (vö.: DEME: Nyr. LXXVII, 184; J. SOLTÉSZ i. m. 45); pl.: *megemeli a kalapját; meggyengült az ellenség; meghamvadt a tűz; megereszkedik a kötélen; megeresztli a gyeplőt; megcsappan a jövedelme; megvivezi a bort; megbombáz, megengesztelődik, meggyengít*. — A cselekvés helytelen eredményére utalhatnak az *el-* igekötős igék; pl. *elmér, elnéz, elszab, elfuserál, elsiet vmit, elhamurkodik* (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 75—6).

PETE ISTVÁN

A szövegstilisztika tárgyköréről*

I. A szövegtan szemléletében, módszereiben és önállóságát tekintve új, most kristályosodó tudományág. Sem e diszciplína felépítését, sem más tudományágaktól való elhatárolását, de még a szöveg meghatározását, sőt az elnevezést illetően sem alakult ki teljesen egységes felfogás a nyelvtudományban. Az azonban már világosan látható, hogy elsősorban az elmúlt évtizedekben jelentkező nyelvészeti irányzatoknak (információ- és kommunikációelmélet, generatív nyelvészet, szemantikai felfogások, szemiotika stb.) a szülötte, sőt bizonyos értelemben az összegezője. SZABÓ ZOLTÁN erről így nyilatkozik: „... igazi integráló diszciplína lett... jogot formál nyelv- és irodalomtudományi ágakra, magába olvaszt és magához hasonít olyan diszciplínákat, mint amilyen a stilisztika, a poétika, az irodalomelmélet” (A mai stilisztika nyelv-elméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca, 1977. 175—6; egyébként ez utóbbival kapcsolatban én még továbbmennék: a nyelvhasználat-központú általános és középiskolai anyanyelvi oktatást mintegy a szövegtanra alapozva, az egyes résztárgyakat: leíró nyelvtan, helyesírás, nyelvművelés, stilisztika, fogalmazás- és szerkesztés, sőt műfajelmélet stb. abba integrálva tudnám a legjobban elképzelni). — Bizonyos továbbá az is, hogy a szövegtan a nyelv kommunikációs felfogásának köszönheti létrejöttét, s ennek következtében (is) rendkívül gyakorlati; az úgynevezett alkalmazott szövegtannak számos területe van: a szövegértéstől és szövegalkotástól az irodalmi szöveggondozáson (textológia) át a kriminalisztikai szövegnyelvészig. Az elmondottak — pontosabban csak jelzettek — alapján megállapíthatjuk, hogy a szövegtan minden bizonnyal nagy jövő előtt áll.

Utalnunk kell azonban arra is, hogy a mai szövegtannak azért vannak előzményei.

* Részlet egy nagyobb dolgozathoz.

KÁROLY SÁNDOR — csak helyeselhetően — a következőket mondta ezzel kapcsolatban a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1978. évi kaposvári vándorgyűlésén: „A szöveggel való foglalkozós a nyelvészetben következmény. Először divatba kellett jönnie a nyelv kommunikációs felfogásának, ami nem egyszerűen terminológiai újszerűség, hanem azt jelenti, hogy a jel helyzet a figyelem középpontjába került, magyarázó elvvé vált. Mivel pedig a kommunikációnak a mondat nem teljes értékű, totális, hanem csak minimális egysége, érthető, hogy előbb-utóbb ráterelődött a figyelem a szövegre is. Itt azonban álljunk meg egy percre. A »ráterelődött a figyelem« úgy értendő, hogy nyelvészfigyelem és nyelvész szempontból. Mert a szöveg a figyelem központjában volt már a görögök óta, a görög retorikában, később a stilsztikában, majd az irodalomtörténetben is.” (A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE: MNYTK. 154. sz. Bp., 1979. 23.) Ilyenformán — bizonyos értelemben — a szövegtan előzményeit jelenti az antik filológiában kifejlesztett szövegmagyarázat és szövegrendezés, az antik retorika, majd jóval később a stilsztika (először az alakzatok, figurák stb. vizsgálata, azután — főként a XX. század elejétől fokozatosan kifejlődött úgynevezett funkcionális stilsztika keretében — a nyelvi-stilsztikai jelenségek szövegben elfoglalt stílusértékének, továbbá az egyéni írói és költői stílusoknak a kutatása), valamint a szépirodalmi mű- és stíluselemzés.

És nem szabad meglepedkeznünk arról sem, hogy a különböző korú, eltérő szemléletű és más-más szintű stb. leíró nyelvtanok — bár szövegtani jellegű kutatást nem végeztek — bizonyos nyelvi kategóriák, jelenségek „leírásában” (a nyelv természetéből következőleg) nem kerülhették el a „teljesebb vagy teljes” közlés, azaz a szöveg bizonyos szempontú figyelembevételét, s ennek következtében a mai szövegtan felé mutató — rendszerint — kisebb megjegyzéseket is tesznek. Mely területeken lehetséges ez: a) a mondat kötőelemei (a kötőszók, a névelő); — b) mai műkifejezéssel: a mondat aktuális tagolása (téma-réma) s vele kapcsolatban a szórend és a hangsúly; — c) a mondaton túlmutató elemek és jelenségek (névmások, határozószók, kötőszók, indulatszók; a tárgyias és birtokos személyragozás; az egyeztetések); — d) lényegében már a szöveghez tartozó jelenségek (idézetípusok; egyes mellérendelő mondatfajták; bizonyos ismétlések, pl. az alanyé, illetve a gondolatpárhuzam stb.); — e) csak a szövegösszefüggésből érthető, illetőleg csak a szövegben létező jelenségek (hiányos mondat, önállósult mondatrész stb.). (Régi magyar nyelvtanaink idevonatkozó megjegyzéseinek tárgyalását l. SZATHMÁRI: *Etudes Finno-Ougriennes* XV, 381–9.)

Csupán érdekességként utalok arra, hogy még az itt tárgyalandó szövegstilsztikának is van előzménye, például MÉSZÖLY GEDEON munkásságában. Erről a következőket írtam „Mészöly Gedeon és a stilsztika” című előadásomban: „Mészöly Gedeonnak sok kedvenc kutatási területe volt, legjobban talán mégis nyelvemlékeink — ezek közül is a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom — nyelvi és egyéb titkainak a megfejtéséhez vonzódott. Elsősorban az ezekkel kapcsolatos szó- és szóelemtörténeti vizsgálódásaiban jutott el — talán nem túlzok, ha azt mondom: természetes módon, az »egészből« való kiindulás és a »teljességigény« hatására — a stílustörténetnek, pontosabban, mai ismereteink szerint: a szövegstilsztikának, mégpedig a történeti szövegstilsztikának mint módszernek az alkalmazásához, hogy teljesebbé, eredményesebbé tegye nyelvtörténeti kutatásait, kutatásainkat. Hogy mit is jelentett mindez valójában, ő maga így határozza meg: »Valamely nyelvemlék

stílustörténeti magyarázatán azt értem, hogy a nyelvemléket úgy is nézzük, mint valamely kor egyik irodalmi műfajának termékét, s egyes homályos részeinek megkísértett nyelvi magyarázatait ne csupán afelől ítéljük meg, hogy az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti megállapításokkal, hanem próbáljuk aszerint is, hogy a szöveg föltett értelme egyezik-e az illető kor illető műfajának műfaji stíluselemeivel. Vallási tárgyú középkori magyar nyelvemlékeink általában a latin nyelvű vallási irodalom fordításai és átdolgozásai: a rájuk alkalmazott stílustörténeti módszerben tehát benne foglaltatik a latin nyelvű középkori vallási irodalom stílusának is figyelemmel tartása.« (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó. Bp., 1956. 127.) Mészöly korán eljutott a fentiek felismeréséhez, mint maga jelzi, már 1929-ben megírta Az Ómagyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata című, több tekintetben úttörő munkáját (de csak 1944-ben tudta megjelentetni Kolozsvárott). Ezenkívül alkalmazta ezt a módszert a már említett, 1956-ban kiadott egyetemi segédkönyvében és számos tanulmányában. Mészöly ilyenformán — páratlan anyagismeretere támaszkodva — mestere az egykorú, egy műfaj és egy tárgy körébe tartozó magyar, továbbá latin szövegek módszeres egybevetésének, aminek a segítségével — szintén mesterien — vagy elfogadja, vagy elveti a nyelvtörténeti következtetéseket (a másokét és a sajátját egyaránt), vagy pedig a korábbiaktól eltérő eredményekre jut.” (MNY. LXXVII, 294.)

Már a modern szövegelmélet úttörőinek tekinthetők az orosz formalisták, a prágai strukturalisták és a koppenhágai glosszematika képviselői. Különösen HJELMSLEV, JAKOBSON és HARRIS nevét kell kiemelnünk. És az ezután, tehát a hatvanas évek második felétől fellépő nyelvelméletek, irányzatok hozták meg a szövegtan kivirágzását, illetőleg megalapozását. (A szövegtan előzményeire — a régebbiekre és az újabbakra — l. még: ADAMIK TAMÁS, Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai: MNYTK. 154. sz. 83—92; BALÁZS JÁNOS: uo. 9—11; NAGY FERENC, Kriminálisztikai szövegnyelvészet. Bp., 1980. 11—3; Uő., Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 5—11; BÉKESI IMRE, A funkcionális szövegtan kezdetei. Kny. a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. Szeged, 1978. 47—53; KELEMEN JÁNOS, Szöveg és jelentés: ÁNYT. XI, 183—96, különösen 187; SZABÓ ZOLTÁN: MNY. LXX, 317—8 és Uő., A mai stilisztika nyelvemléleti alapjai 176—7 és passim.)

A szövegnek a stílussal, illetőleg a szövegtannak a stilisztikával való összefüggése — legalábbis nagy vonalakban — talán már az eddigiekből is kiteszett. Mégis hadd utaljak arra — mintegy témánk realitását igazolandó —, hogy bár az egyes szövegelméletek képviselői korántsem egységesek például a szövegtan részeinek a kijelölésében, elhatárolásában, ennek ellenére vagy expressis verbis megnevezik a *s z ö v e g s t i l i s z t i k á t* is, vagy pozitív, esetleg negatív módon szólnak szöveg és stílus kapcsolatáról. Nálunk például NAGY FERENC már említett „Kriminálisztikai szövegnyelvészet” című munkájában a szövegtan következő fejezeteit sorolja fel: szöveggrammatika, szövegjelentés-tan, szövegstilisztika és szövegpragmatika (14), továbbá szintén említett egyetemi jegyzetében tárgyalja is (69—84). KÁROLY SÁNDOR meg egyenesen így nyilatkozik: „Talán nem volna túlzás, ha a kettőt (ti. a szövegnyelvészetet és a stilisztikát) ikertudományoknak tekintenők. Kapcsolatuk, szoros összetartozásuk alapja a vizsgálat tárgya: a *s z ö v e g*.” (MNYTK. 154. sz. 29.) A hatvanas évektől mérhetetlenül felduzzadt idevágó külföldi szövegelméleti

vagy más néven szövegnyelvészeti munkákról pedig ezt állapította meg SZABÓ ZOLTÁN „Stilisztika és stílus a szövegnyelvészetben” című dolgozatában (Nyr. IC, 135–43): „... bármennyire különbözzenek is egymástól (ti. a szövegelméletek), mégis van néhány közös vonásuk. Többek között a stilisztikával való kapcsolatuk is eléggé általános sajátosság.” (I. h. 135; l. még uő., A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai 180–95.)

2. Térjünk át a szövegek stílusának tárgyalására, legalábbis próbáljuk meg körvonalazni: mi tartozik a szövegten stilisztikai részébe, azaz a szövegstiliztikába?

Induljunk ki KÁROLY megállapításából: „A szöveg, úgy ahogy halljuk vagy olvassuk, szófajkategóriákban, mondatrész-pozíciókban és mondatfajtaosztályokban jelenik meg előttünk, a megfelelő alaki-morfológiai kitevőkkel. Ha azonban a szöveg mögé tekintünk, a szavaknak, lexémáknak jelentésviszonyait találjuk. E jelentésviszonyoknak egyfajta realizálódása tárul elénk az adott szövegben. E jelentésviszonyok mintegy nyersen adják a szöveg tartalmát, amely a különféle kommunikációs célkitűzések szerint más-más ruhába öltözve jelenhet meg a szótári és nyelvtani szinonimavariációk, parafrázisvariációk közti válogatás eredményeképpen.” (MNyTK. 154. sz. 25.) És vegyük hozzá, amit DEME a mondat meg-, illetőleg beszerkeszttségéről mond: „Milyen is a jó szöveg? Egységes egész, de részegységekből — mondatokból — áll... A részegységek — a mondatok — önmagukban is mind önállóak és zártak, belsőleg maguk is megszerkesztettek. De ami elég ahhoz, hogy a mondat mondat legyen, az még nem teszi a szöveget szöveggé. A mondatot nemcsak megszerkesztettsége jellemzi, hanem beszerkesztettsége is. Ettől lesz a szöveg szöveg. A beszerkesztettséget az önálló mondatok egymáshoz kapcsolódása biztosítja.” (Uo. 62.) És a következőt ajánlja a szövegten tanítására vonatkozólag: „A felső tagozatban a mondatban... bemutatná már a mondat megszerkesztettsége mellett beszerkesztettségének tüneteit is. (Mint: névmáshasználat, határozottság, szinonimikus stb. visszautalások, kötőszós kapcsolás, szórendi formák.) Célzások és utalások formájában kimutathatna a szövegnek a (szituációba, közös előzmények, közös előismeretek rendszerébe való) beépítettségére is. Példák elemzésével — aktíve pedig fogalmazási feladatok révén — megérezthetné a különféle közléshelyzetekre és közlési műfajokra jellemző mondat- és szövegszerkesztési sajátosságok legfontosabbjait. (Pl. egyszerű mondatos — összetett mondatos; rövidebb mondategységek — hosszabb mondategységek alkotásával született, lazábban — szorosabban összeszerkesztett mondatokból épülő szövegek.)” (Nyr. CIV, 338.) Mi következik számunkra mindebből? Az, hogy három csoportba sorolhatók azok a nyelvi elemek és jelenségek, amelyek a szöveg stílusát kialakítják: a) a mondat „megszerkesztésének” eszközei; — b) a mondat „beépülésének” (DEME műszavával: a beszerkesztettségnek) a biztosítása céljából a mondaton túlmutató nyelvi-stilisztikai jelenségek; — c) elsősorban a szöveg szintjén jelentkező stíluseszközök.

Nos, az első csoporttal itt nem foglalkozunk, mert az abba tartozó jelenségek jelen vannak minden kommunikációban, és azokat valamennyi funkcionális vagy ilyen jellegű stilisztika tárgyalja. Arról azonban nem szabad megfeledkeznünk, hogy a mondat megszerkesztésének eszközei — amelyek egyzersmind stíluseszközök is — a szövegben, különösen az irodalmi és a költői szövegműben többletet, fényt kapnak, úgy, ahogy Baudelaire írja: „A nyelvtan

is, a száraz nyelvtan is valamiféle lélekidéző varázslattá válik; a szavak feltámadnak, testet öltenek, a főnév főiri méltósággal jár-kel, a melléknév, a főnév áttetsző ruhája ragyog, mint a lazúrfesték, az ige pedig, a mozgás anyyala életbe lendíti a mondatot. (Baudelaire: Az Ember-Isten)” (Idézi R. JAKOBSON „Egy Baudelaire-vers mikroszkópikus vizsgálata” című tanulmányának a motójaként: Hang — jel — vers 278; vö. még KISS SÁNDOR: ÁNYT. XI, 238.)

Lássuk röviden a másik két csoportot.

A második csoportba tehát valójában a „beszerkesztettség” nyelvi-stiláris eszközei tartoznak, amelyek — mint DEME mondja: — „... a mondaton belül jelentkeznek ugyan, de a szövegösszefüggésből következnek (mint: hangsúlyelhelyezés, szórend; névmások, névelők és egyéb — mondatból kifelé utaló — elemek használata; a mondat nyelvi hiányossága; stb.)” (Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Szerk. FÜLÖP LAJOS. Bp., 1980. 19), és egyben a kontextust, a szövegösszefüggést biztosítják. Ugyancsak DEME — érzékeltevé ez utóbbinak a fontosságát — egyenesen „kontextológia”-ról beszél (l. MNyTK. 154. sz. 63). Egyébként „kontextus”-on a szövegtannal foglalkozók nem mindig ugyanazt értik, legelfogadhatóbb az a nézet, amely szerint a kontextus a közlés nyelvi, verbális környezete (szemben a „szituáció”-val, ami a megnyilatkozás külső, nem nyelvi körülményeit, feltételeit jelenti; l. SZABÓ ZOLTÁN, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai 186—8). Az ide tartozó nyelvi-stiláris jelenségek — mint meg fogjuk látni — a kisebb szöveg egységekben jelentkeznek, de természetesen többször ismétlődhetnek a szöveg műben, jóllehet egy-egy nem hatja át az egészet.

Vannak azonban olyan nyelvi-stiláris eszközök is, amelyek a mű egészére vonatkoznak (valahogy olyanformán, ahogy MAX WEHRLI a mű stílusát körülírja: „... a konkrét műnek ritmusban, gondolatban, képalkotásban, hanghatásban, mondatban, felépítésben stb. megnyilvánuló, önmagát megmagyarázó és magára vonatkoztatott egysége...” Válogatta és az utószót írta MURVAI OLGA. Bukarest, 1976. 6). Beszélünk például szövegfonetikáról, allegorikus vagy szimbolista ábrázolásmódról, a mű képrendszeréről, hangnemről, a mű lényegéhez tartozó műfajról, a művet átható stílusárnyalatról (tömör, illetőleg terjengős, egyszerű vagy választékos stb. stílusról), de idetartozik a cím is stb. Ezek és az effélék alkotják a harmadik csoportot.

Mielőtt továbbmennénk, ismerkedjünk meg a k o h é z i ó n a k (koherenciának) vagy szövegösszetartó erőnek, ennek az igazán szövegtani műszónak a fogalmával.

Nyilván e tudományág fiatal voltával függ össze, hogy sok a bizonytalanság a meghatározása körül. SZABÓ említett művében ezt kénytelen megállapítani: „... lényegéről és felfedezésének módjáról még mindig keveset tudunk” (A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai 188, l. uo. 188—93, l. még KIEFFER FERENC: Nyr. CIII, 225), és egyik tanulmányában nyolc „főbb értelmezési típusát” különíti el a szövegkohézióknak (Nyr. C, 165—6). Mégis kiindulhatunk KÁROLY meghatározásából: „a koherencia az az összetartó erő, struktúra, amely a szöveget egységessé, folytonossá, lezárttá, integrálttá teszi” (MNyTK. 154. sz. 24), kiegészítve SZABÓ ZOLTÁNNAK az irodalmi művekre vonatkozó definíciójával: „A részek egymás közötti, valamint a részek és az egész közötti sokféle (nemcsak lineáris, hanem hierarchikus) kölcsönös összefüggés a mű igazi összetartó ereje, más néven kohéziója, affinitása, amely összefogja, egymásba olvasztja az alkotóelemeket, és így az egész mű szerves egységét biztosítja.” (Nyr. C, 163.)

KIEFFER azt írja „Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet” című dolgozatában, hogy „A szövegkoherenciának vannak nyelvi mutatói, valójában azonban szintén nem tisztán nyelvészeti fogalom.” (Nyr. CIII, 225.) A szöveggé szerveződésbe tehát belejátszik valamennyi szövegszervező tényező: a téma, a szereplők, a cselekmény (a helyszínnel, az idővel, az események közötti okozati kapcsolatokkal), a kitűzött cél stb., és természetesen maga a stílus a hangismétlésektől a kulcsszavakon át az olyan átfogó stílus-eszközökig, mint a gondolatpárhuzam, az ellentét, a hangnem stb. Minket a következőkben elsősorban az úgynevezett stilisztikai kohézió érdekel, jóllehet tudván tudjuk, hogy valamennyi szövegszervező tényező nagyon is összefügg egymással (vö.: SZABÓ ZOLTÁN: Nyr. C, 163, 171; KANYÓ ZOLTÁN: ÁNyT. XI, 170 kk.). Ennek a stiláris kohézióknak a nyelvi-stilisztikai eszközeit kívánjuk számba venni.

A szakirodalom megkülönböztet lineáris és globális kohéziót. Mi az egyik, és mi a másik?

A lineáris kohézió — mindenekelőtt a maga sajátos grammatikai és szemantikai, továbbá fonetikai-fonológiai eszközeivel — a szövegben egymás után következő mondatok összefüggését, összetartozását, vagyis — DEME műszavával — szövegségét biztosítja. (SZABÓ ezt írja róla: „Lényege a szöveget alkotó mondatok közötti különféle kapcsolatokból fakad. Ilyen például a névmások és a határozott névelő visszautaló funkcióján át megvalósuló kapcsolat [a pronominalizáció és a definitivalizáció] vagy a nyelvtani idő viszonyok összefüggései. Ehhez hasonlóak a szemantikai jellegű összekötő kapcsolatok, például az ismert és az újat mondó részek, az ún. topic-comment viszonya...” (Nyr. C. 166; vö. BÉKÉSI IMRE: NyttudÉrt. 83. sz. 82—6.)

A globális kohézió pedig — szintén sajátos eszközökkel — a kommunikáció szempontjából magasabb szinten: a szöveg egészére vonatkoztatva végzi el ugyanazt. Megjegyzem, hogy több szakember a lineáris kohéziót a szöveg felszíni szerkezetének, a globális kohéziót pedig a mélyszerkezetének tekinti (vö. SZABÓ: Nyr. C, 166).

KÁROLY SÁNDOR kaposvári előadásában — csak helyeseltetően — kitért a szövegnyelvészet és a stilisztika szoros kapcsolatára (MNYTK. 154. sz. 29—30). A különbségeiket viszont — a többi között — így jelölte meg: „a) A szövegnyelvészet elsősorban a lineáris kohézióval foglalkozik, a stilisztika a globális kohézióval. — b) A szövegnyelvészet fő feladata a szövegszerkesztés általános szabályainak a kutatása. ... A stilisztika a beszédművek egyedi sajátosságait vizsgálja elsősorban. ... — c) A szövegnyelvészet legnagyobb vizsgált egysége a szöveg, a stilisztika már eddig is kiterjesztette figyelmét az életműre.” Ez utóbbiakkal kapcsolatban magam inkább azt emelném ki, hogy a stilisztika szintén vizsgálja a jelzett kategóriákat, mert hiszen a szövegnyelvészet (inkább talán: szöveggrammatika) eredményeit ugyan felhasználva mégis mások az elemző, értékelő stb. szempontjai.

A továbbiakban — a kétféle kohézióról mondottakat is figyelembe véve — a szöveg létrehozásában részt vevő nyelvi-stilisztikai eszközöket veszem számba, külön a (fentebb második csoportba sorolt) mondaton túlmutatókat, és külön a szöveg egészére kihatókat (ezt harmadik csoportként említettem). Természetesen teljességre nem törekedhetem, inkább a gyakoribb, tipikusabb eszközöket sorolom fel, mivel a szövegtani kutatások viszonylag nemrégén kezdődtek, és e tekintetben is sok a megoldásra váró feladat.

Milyen nyelvi-stiláris eszközök kapnak itt helyet? Röviden: amelyeknek a „szövegség” céljait szolgáló valamiféle „többlet”-ük van. Ez a többlet — mint stílusérték — vagy már eleve megvan az illető jelenségben (pl. egyes kötőszók: *tudniillik*; paralelizmus; képvers); vagy azáltal kapja meg, hogy mást helyettesít (pl. kérdő mondatok kijelentők és felszólítók helyett); vagy a szokásostól eltérő mennyiségi változásukban keresendő (pl. nominális stílus, zsúfoltság a mondatokban); vagy pedig a hirtelen váltás hozza magával (pl. átváltás múlt időből jelen időbe, hosszú mondatokból rövidbe); stb. Ilyenformán és a meglevő szinonimasorokat és egyéb asszociatív kapcsolatokat, valamint a szintagmatikus viszonyokat is felhasználva — a szöveg szintjén — szintén mód van a kommunikáció adott céljainak megfelelő „válogatás”-ra, illetőleg „elrendezés”-re.

Kérdés, a két csoporton belül milyen rendben, milyen osztályozás szerint sorolhatjuk fel az immár szövegstilisztikai eszközöket. Úgy gondolom, mivel a stíluselemzés mindig valamely szövegegésznek az elemzése, itt is alkalmazhatjuk az ott felvett szinteket.

3. A mondaton túlmutató nyelvi-stilisztikai eszközök

A) **H a n g z á s i s z i n t** (beleértve a zeneiséget is). — Magam „A hangszimbolikáról” című dolgozatomban (Népr. és Nytud. 1970. 67—83, bő irodalmi hivatkozással) a nyelv hangzó, illetőleg zenei elemeit, jelenségeit hét csoportba soroltam aszerint, hogy az egyes esetekben mekkora a távolság hangalak és jelentés között, továbbá hogy állandósult vagy alkalmi stílusértéket képviselnek-e, végül pedig hogy milyen formában jelentkeznek (egy vagy több hang egy vagy több szóban, esetleg mondatban, mondatokban vagy éppen szövegben; valamint verstani, illetőleg a beszédben mondatfonetikai jelenségként is; stb.). Nos, ezek közül a következők mutathatnak túl a mondaton, s ennél fogva — olvasva, felolvasva, illetőleg elmondva, tehát hangos beszédben — kisebb-nagyobb kohéziós erőt is képviselhetnek.

a) **H a n g s z i m b o l i k a**. Így határoztam meg: a hangszimbolika a hangoknak (és hangcsoportoknak) az a sajátosága, hogy közvetlenül akusztikai hatásukkal — különösen ha nem nagy szövegrészben többször ismétlődnek — képzésmódjuktól függően és megfelelő szövegkörnyezetben (elsősorban meghatározott jelentésű szavakkal kapcsolatban) képesek alkalmilag bizonyos hangulat felidézésére s a mondanivaló érzelmi erősítésére (i. h. 81). És hozzátehetjük: ilyenformán a hangszimbolika hozzájárul az illető szövegrész szemantikai és formai összefogásához. (Példákat l. FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. Bp., 1959.)

b) **R í m**. Ismeretes, hogy ez a verstani-stilisztikai jelenség — mint a vers zenei eleme — mindenekelőtt hangzása révén hat (fontos benne az össze-csengő hangok száma, minősége stb.), de mindig feszültség forrása: kiemeli a sorvéget, összefog bizonyos egységet, kapcsolatba hozza jelentésileg is a rímhívó és a rá felcsendülő felelő szót, ezenkívül szoros viszonyban áll(hat) a vers alapvető mondanivalójával, hangulatával. (A szakirodalmat l. idézett dolgozatomban, 80; vö. HERCZEG GYULA: ÁNyT. XI, 127.)

c) **A l l i t e r á c i ó**. GÁLDI LÁSZLÓ ezt írja róla: „A vers felfokozott szuggesztivitású közlési forma, akár ének, akár szaválásra szánt költemény, s ha egy-egy verses szöveg legfontosabb, pregnáns szavainak kezdőhangja egymással össze-cseng, ez szinte a mondat logikai kapcsánál is erősebb összefüggést

teremt a kifejezés tagjai közt.” (Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961. 191; a szakirodalomra l. még idézett dolgozatom, 80.)

Az említett három jelenség, mindenekelőtt a két utóbbi természetesen az úgynevezett fonetikai rekurrencia körébe is tartozik (vö. MNy. LXXV, 236).

d) E n j a m b e m e n t. Az igazán verstani jelenségek közül csupán ez sorolható ide, mert a többi (ritmus, versmérték stb.) áthatja az egész művet, azaz a szöveget (l. ott). Valójában még ennek az idesorolása is vitatható, mert nemigen „mutat ki” a mondatból, viszont a mondat részeit „szabálytalan szünettel” — tehát sajátos módon és sajátos stílusértékkel — kapcsolja mégis össze (l. részletesen FÓNALY IVÁN és VOIGT VILMOS: Világirodalmi lexikon II, 1119—25).

e) M o n d a t f o n e t i k a i e s z k ö z ö k. A hangos beszéden vagy másfelől az úgynevezett hangos stíluson belül itt csupán azokat a mondatfonetikai eszközöket soroljuk fel, amelyek ugyan túlmutatnak a mondaton, továbbá egy-egy szövegen belül többször előfordulnak, de amelyek egységesen nem hatják át a szöveget. Persze nem könnyű az elhatárolásuk sem „lefelé”, sem „felfelé”, és még hozzávehetjük mindehhez, hogy ezek az eszközök szorosan összefüggnek a mondatnak az „aktuális tagolás”-ával is (l. később).

Milyen mondatfonetikai eszközök tartoznak ide? A hangsúly, a hanglejtés, a beszédtempó és a szünet. Ezekkel „kommunikáció- és információbeli súlyviszonyokat tükrözünk” — írja DEME (Nyr. XCIV, 273) —, majd a legfontosabbat, a hangsúlyt így jellemzi a mi mostani szempontunkból igen találóan: „A hangsúly fiziológiai feszültségnövekedés eredményeként létrejövő fizikai hangerőtöbblet, mely kommunikációs szempontból a kontextuálisan kiemelkedő részek megkülönböztető megjelölését szolgálja. Hangsúly tehát arra a részletre esik a mondatban, amelyik az ismerttel szemben az újat tartalmazza; vagy amelyik ellentétben áll az előzők, illetőleg az utána következők valamelyikével; vagy amelyik előre, illetőleg visszafelé mutat.” (I. h. 275.) Tudnunk kell továbbá, hogy a beszédben a „hangerőtöbblet rendszerint együtt jár (csak nem vesszük észre, fülünk nem érzékeli tudatosan) a hangmagasságának, a hanglejtésnek bizonyos mértékű változása — általában emelkedése —, valamint a hangsúlyozott szónak, szószerkezetnek, tagmondatnak (a beszéd többi részéhez viszonyítva) bizonyos mértékű lelassítása is. Gyakran előfordul, hogy a kiemelendő szó előtt, olykor előtte-utána még szünetet is tartunk. . . . Az igényesebb beszéd azonban változatosabb, moduláltabb formákra törekszik. . . . a beszélő valamely fontosabb mondatrész kiemelésekor a hangsúlyozásban — nagyjából egyenlő arányban — együtt levő négy elem (hangsúly, hangmagasság, tempó, szünet) közül az egyiket (a többi rovására) nagyobb mértékben érvényesíti. Ennek következtében a hangsúlyozásban hol a tempó, hol a szünet lesz erőteljesebb, dominál jobban.” (WACHA IMRE: Szónokok, előadók kézikönyve. Összeállította DEME LÁSZLÓ. Bp., 1974. 187.) (Vö. még: DEME: Nyr. XCIV, 270—80; Uő., A bemondói munka mondatfonetikai kérdéseiről: A rádió bemondó beszéde. Szerk. WACHA IMRE. Bp., 1973. 71—101; WACHA IMRE, A szöveg hangos megjelenítése: Szónokok, előadók kézikönyve 152—97; SALLAI JÁNOS—SZENDE TAMÁS, A szünet mint funkció: MNyTK. 143. sz. Bp., 1975.)

B) A s z ó - é s k i f e j e z é s k é s z l e t s z i n t j e. — A szövegben a mondatokat összekötő és a szöveget egészévé tevő eszközök (kapcsolóelemek: konnektorok) között a grammatikaiakon kívül vannak lexikaiak, azaz a szó- és kifejezőkészség köréből kikerülők. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy bizonyos

szövegben ugyanaz a denotátum többször előfordul, de gyakran más, rá vonatkozó (koreferens) nyelvi eszközökkel kifejezve. Ezek közül lexikaiak a következők (a grammatikaiakat és a rekurrenciát l. később): szinonímák (szinoníma- és parafrázisvariációk, vö. KÁROLY: MNyTK. 154. sz. 25); — egyéb visszautaló lexikai elemek: tematikus főnévi szerkezetek (l. KIEFER: Nyr. CIII, 221–2); hiperonímek, azaz tágabb jelentéskörű névszók (l. BALÁZS JÁNOS: MNyTK. 154. sz. 12); — kulcsszavak: „teljesen, részlegesen vagy szinonímájukban ismétlődő és a szöveg vagy szövegrészlet tartalmi fókuszában álló szavak” (JOB-BÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN: MNyTK. 154. sz. 120, vö. még BALÁZS JÁNOS: uo. 18); stb.

Összetartó erőt és ugyanakkor válogatási lehetőséget biztosítanak azok a stilisztikailag amúgy is expresszív szavak, amelyek a szöveg egy részében vagy egészében ugyanolyan jellegű szóhangulat köréből valók (Juhász Gyula „Tápai lagzi” című versében például az egy *lagzi* kivételével minden szó és kifejezés „negatív” hatású, jelezvén, hogy a „lagzi” ellenére nagyon szomorú helyzetben levő emberekről van szó).

C) Alak- és mondattani (morfoszintaktikai és szintaktikai) jelenségek. — Ezen a területen számos lehetőség van az egyes jelenségekben eleve meglévő, a válogatásból adódó, a helyettesítésből származó, a mennyiségükből, valamint az elrendezésükből következő stílusértékek szövegteni felhasználására.

a) Az utalás (koreferencia) grammatikai eszközei. Már mondtuk, hogy szövegben ugyanazt a dolgot nem nevezünk mindig nevével, hanem bizonyos helyettesítő elemekkel utalunk rá. És közben utalhatalunk hátra, vissza (anafora) vagy előre (katafora), vagy éppen a jelen levőre (deixis). Az idetartozó eszközök: a közelre és távolra mutató névmások és névmási határozószók (a névmásítás, pronominalizáció kérdéseit l.: PLÉH CSABA—RADICS KATALIN, „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg: ÁNyT. XI, 261–77; ANTAL LÁSZLÓ: MNy. LXXII, 271–81; KIEFER FERENC: Nyr. CIII, 291; BALÁZS JÁNOS: MNyTK. 154. sz. 12–4; SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyr. LXXXIII, 464–70); az igei, igenévi és a birtokos személyragok, valamint az alaki és értelmi egyeztetés (kongruencia) különböző esetei.

Itt említem meg a határozott névelő sokban hasonló szerepét („A határozott névelő, mint ismeretes, számos nyelvben, így a görögben, a neolatin és a germán nyelvekben, valamint a magyarban is a [közelebbre vagy távolabbra] mutató névmásoknak visszautaló használata során alakult ki”: BALÁZS: MNyTK. 154. sz. 13), mindenekelőtt a korábban még határozatlan denotátumnak határozottként való jelölését (l. még azonosító stb. funkcióját; vö. KIEFER: ÁNyT. XI, 200–2 és Nyr. CIII, 218–9).

És ide kíváncsoznak több szempontból a par excellence kapcsolóelemi (konnektori) szerepet betöltő kötőszók, különösen a mellérendelők és a mellérendeléshez közel álló alárendelést jelzők, továbbá az úgynevezett szabad mondatokat összekapcsolók. A kötőszók hiánya — mint ismeretes — rendkívül kifejező lehet (a hiány, valamilyen várt elemnek az elmaradása egyéb esetekben és gyakran stilisztikum forrása (l. később is). (Vö.: BALÁZS: MNyTK. 154. sz. 15; KISS SÁNDOR: ÁNyT. XI, 230–1; MURVAI OLGA: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerk. SZABÓ ZOLTÁN. Bukarest, 1976. 121–5.)

Megjegyzem, hogy az itt felsorolt utaló elemek hatóköre kiterjedhet nemcsak egy-egy mondatrésze, hanem mondategységekre, mondategységekre, sőt szövegegységekre vagy éppen szövegművekre is.

b) A mondat egység aktuális tagolása (téma-réma, topic-comment) és a vele összefüggő eszközök. — Mit értünk a jelzett jelenségen? BÉKÉSI IMRE ezt írja „Szövegalkotás, szövegvizsgálat” című tanulmányos dolgozatában (Az anyanyelvi nevelés a középiskolában 37—60): „A mondatot részekre tagoló viszonyok közül egyeseket állandóaknak, szövegkörnyezettől függetlennek találunk (ezt nevezzük a mondat szintaktikai tagolásának), más viszonyok ellenben aktuálisak, az adott szövegkörnyezet függvényei. Az aktuális viszonyok nem mások, mint a szöveg adott mondatának közelebbi és távolabbi, erősebb és lazább, kifejezett és rejtett kapcsolatai.” (I. h. 38.) A továbbiakban pedig: „A mondat egység standard, szintaktikai tagolódásában azt a viszonyrendszert látjuk, amelynek központjaként az állítmány összefogja az alanyt, a tárgyat és a határozót; az aktuális tagolódás pedig abban a sorrendben nyilvánul meg, amelyben a mondatrészek elhelyezkednek. Arra általában az igétől kapunk választ, hogy a standard formában miért van (vagy miért kell) tárgy, határozó; de hogy a kért tárgy vagy határozó, állítmány vagy alany miért ott áll, ahol (vagyis miért úgy tagolódik a mondat, ahogy), arra a mondatban nem tud felelni semmi.” (Uo. 53). Ilyenformán a mondat egység aktuális tagolódása — amely éppen az új ismeretek hatásos közlésének céljából alakul úgy, ahogy alakul — nem utolsósorban a szórendben nyilvánul meg. Ez pedig aszerint módosul, hogy a szöveg egészének és adott részének megfelelően mit akarunk kiemelni, vagyis a hangsúly szintén függvénye a szövegegésznek és a szövegegységnek, továbbá a szórenddel együtt a mondat egység aktuális tagolódásában ölt testet. Hogy e tekintetben milyen sokféle stiláris többlet kifejezésére van lehetőség, azt ma még nem látjuk világosan (vö. ELEKFI LÁSZLÓ kandidátusi értekezését Petőfi versmondatainak szöveggé szerveződéséről; l. továbbá: PLÉH—RADICS: ÁNyT. XI, 261—77; KIEFER: Nyr. CIII, 220—1; É. KISS KATALIN: MNyTK. 154. sz. 93 kk.).

BÉKÉSI ezt írja említett tanulmányában a mondat „beszerkesztettség”-éről: „Egy szöveg valamely mondatának (illetőleg szövegegységének) a beépítettsége alapvetően két vetületben nyilvánul meg. Egyrészt a mondatoknak mint viszonylagos egészeknek tartalmi-logikai kapcsolódásán, folyamatosságán, másrészt pedig a mondat belső megformáltságán, aktuális tagolódásán, grammatikai és lexikai hiányosságán jelenik meg.” (I. h. 38.) Most ez utóbbinál maradva a hiányos mondatként megjelölt kategória (amelybe az önállósult mondatrészeket is beleszámítjuk) úgyszintén a „szövegség” következménye. Egyébként nagyon „hiányos” párbeszédekben a „hiányzó elemeket részben a közös előismeretek pótolják, részben a beszédhelyzet, részben pedig a szövegek közti összefüggés, összeépülés (intertextus).” (DEME: Szónokok, előadók kézikönyve 121.) A „hiány” stilisztikájának részletes kidolgozása még a jövő feladata, de hogy — különösen művészi szinten — milyen lehetőségeket rejt magában, azt bemutatta TÖRÖK GÁBOR „Az ige-függvények stilisztikájához” című dolgozatában (NytudÉrt. 83. sz. 630—4), amelyet ilyen összegezéssel fejezett be: „Az ige kiegészítőjének elhagyása nem gyakori jelenség. Úgy látom, nem kötődik korhoz, irányzathoz, csak ehhez vagy ahhoz a költőhöz. De mint idézeteim mutatják, nagy, művészileg nagy verseket teljesít ki hatással. Számon kell tartanunk mind mondattanunk stilisztikájában, mind a szintaktikai költői szabadság szórványosan használt, de nagy hatáslehetőségű eljárásai közt.” (I. h. 634.) (L. még: PLÉH—RADICS idézett tanulmányát: ÁNyT. XI, 261—77.)

c) **Egyéb eszközök.** Stilisztikai lehetőségeket rejtenek magukban a mondatkategészek szövegteni osztályozásának eredményeképpen kapott **mondatfajták.** ANTAL „Szöveg, nyelv, tartalom” című dolgozatában ismerteti WATERHOUSE mondatosztályozását (MNYTK. 154. sz. 68), amely azon alapul, hogy mennyire függenek össze egy szöveg mondatai. Megkülönböztet független mondatokat — amelyekben se lexikai, se grammatikai eszközzel nincs utalás a szomszédos mondatokra — és függő mondatokat, amelyekben utalás található az előző, illetve a következő mondatok valamelyikére. A függő mondat viszont lehet additív (ezekben lexikai utalással van dolgunk), helyettesítéses (ezekben névmás áll valamelyik szomszédos mondat névszói csoportja helyett) és csonkított (ezek csak úgy érthetők meg, ha tekintettel vagyunk arra a környezetre is, amelyhez képest csonkultak). — Hasonlóképpen stilisztikailag is értékesíthető a mondat szukcesszív, illetőleg szimultán szerkesztésmódja (az előbbiben „kisebb részegészek követik egymást”, az utóbbiban „az egész gondolat egy nagy egésszé sűrűsödött”; l. DEME: Szónokok, előadók kézikönyve 132), továbbá a felkiáltás, az óhaj, a kérdés és a felszólítás, amely mondatfajtákat — mivel saját eredeti értékükben, általában nem szövegrészként fordulnak elő — DEME beszédműveknek, szövegfajtáknak tekint (l. MNYTK. 154. sz. 62).

Az **összetett mondatok** közül a mellérendelőkben meglevő viszonyok önálló mondatok között is előfordulnak (éspedig kötőszóval vagy anélkül). Külön stílusértéke lehet a különböző felépítésű közlésformáknak, az idézésnek, a szabad függő beszédnek (l. HERCZEG GYULA idevágó dolgozatait és MURVAI OLGA munkáit: Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata. Bukarest, 1980., uő., Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról 89 kk.; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNYj. XVIII, 20—1, 31—3) és az önálló mellékmondatnak. Végül ide vehető a körmondat (mindhárom fajával), mert bár egyetlen mondat, használata a szövegegészttől, de legalábbis nagyobb szövegegységtől függ.

Külön lehetne szólni az ún. **modalitásról** (vö.: BÁNRÉTI ZOLTÁN: MNYTK. 154. sz. 79—80; FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE: NytudÉrt. 83. sz. 148—55) és az **időviszonyokról, idősíkról** (vö.: BÁNRÉTI: uo.; SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 104. sz. 732).

D) **A képiszint.** — Ismeretes a képeknek — különösen a költészetben és a szépprózában — a mondanivaló hatását megsokszorozó szerepe. Most inkább a szövegépítő funkcióját emeljük ki, amely szintén külön stilisztikum forrása.

A képeket sokan sokféleképpen osztályozták. Magam négy csoportba szoktam sorolni őket. Az elsőt a **leíró képek** alkotják. Ezek elsősorban „leírnak”, ábrázolnak valamit, de nem mutatnak túl önmagukon (nincs bennük „másság”, vö. *allegória* 'más beszéd'). Ilyenek például Petőfi tájleíró versei vagy Mikszáth „Különös házasság” című regényének az elején a Dóry-kastély kertjének bemutatása. — A második csoportba tartoznak a **szóképek**. Ezek már — valójában egyszeri síkváltással — túlmutatnak önmagukon. Például Tóth Árpádnak ebben a két sorában: „Elmúlt az *arany tó* az égről | És egyszerre nagyon sötét lett” — az *arany tó* csak síkváltással, átvitt értelemben jelenti azt, hogy 'a lemenő nap sugarai'. (L. E. RIESEL—E. SCHENDELS német stilisztikájában a „Bildhaftigkeit” és a „Bildlichkeit” fogalmát, amelyek egyébként a „Bildkraft” részei: i. m. 205 kk.; vö. BENKŐ LÁSZLÓ

ismertetését: Nyr. CI, 502.) — A harmadik csoport az úgynevezett komplex képek. Ezek esetében már többszörös síkváltásról van szó. Például József Attila „Ezüst sötétség némasága” kifejezéséről ezt állapítja meg HANKISS ELEMÉR: „... három sík között egy vizuális, egy vizuálisan negatív és egy akusztikai sík között váltunk ide-oda” (Kritika 1966. 10. sz. 16; l. az egész „József Attila komplex képei” című tanulmányt; uo. 11–23). — A negyedik csoportot alkotják a költői vagy irodalmi képek. Ezek — a szóképeket és a komplex képeket is felhasználva — vagy a mű részeként jelentkező, vagy az egész művet átfogó összefüggő képrendszerben fejeznek ki, sugallnak gondolatokat, gondolatsorokat. Ilyen kép például József Attilának „A város peremén” című versében „a gép bemutatása” a nyolcadik versszak-tól a tizenkettedikkel bezárólag.

Nos, az eddig mondottakból nyilvánvaló az első és a negyedik típus szövegszervező, kapcsoló szerepe. De a szóképek, a komplex képek egy-egy műben szintén tágabb vagy szorosabb rendszerbe állhatnak össze, ilyenformán kohéziós erőt képviselhetnek. Juhász Gyula „Tápai lagzi” című versében például a *világ megáll, Az ember medve, az elhervad a hold* és az egész költeményt záró *a Halál kaszál...* szóképek jelzik a szövegmű alaphangulatát. SZABÓ ZOLTÁN József Attilának a Nyár című versét elemezve arra mutat rá, hogy „A szerkezeti váz metszéspontjai azok a megszemélyesített fogalmak, amelyeknek elvont szimbolikus jelentésük is van: a *nyár*, a *vörös* és a *vihar*... A szimbolikus szók tehát hatalmukban tartják a vers egészét, összefogják alkotóelemeit. Az elemző rajtuk keresztül tud meg legtöbbet a Nyárról.” (A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai 190–1.)

E) Extralingvisztikus eszközök. — Ezt a kifejezést használják szűkebb és tágabb értelemben. Mi itt szűkebb értelemben élünk vele, és ZOLNAI BELÁNAK „A látható nyelv” című dolgozatát véve alapul (Nyelv és stílus. Bp., 1957. 53–103) a következő jelenségeket számítjuk hozzá: írásformák, nyomdatechnikai eszközök, helyesírás (benne különösen a központozás, az interpunkció) és egyéb jelenségek (montázs, kollázs stb.). (Tágabb értelemben egyébként extralingvisztikus eszközök például a „belső forma” jelenségei is.)

Ezúttal a lineáris kohéziót véve figyelembe itt csupán a helyesírás (közelebbről a nagy- és kisbetűk, az írásjelek: vessző, pont, pontosvessző, kettőspont, három pont, gondolatjel, idézőjel, zárójel, felkiáltó- és kérdőjel, a kiemelés stb.) tagoló és egyszersmind összekötő, továbbá igen változatos stilisztikai szerepét említjük (l. ZOLNAI idézett tanulmányát és a nyelvészeti és irodalmi folyóiratokban azóta megjelent dolgozatokat, továbbá J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965. 316–32). A mondatzáró pont, a kettőspont szövegtani kérdéseiről; a bekezdésnyi, fejezetnyi vagy éppen az egész műre kiterjedő „egyetlen mondat”-ról, azaz a „non-stop” szövegekről igen érdekesen ír KÁROLY (MNYTK. 154. sz. 25–8).

F) Stilisztikai alakzatok. — Ilyen szintről nem szoktunk beszélni, de az itt említendő jelenségeket érdemes külön csoportban tárgyalni, mert egyrészt máshova nem vagy csak nagyon nehezen sorolhatók be, másrészt pedig ez a csoport mintegy átmenet az egész művet átható kohéziós és stílárius eszközökhöz.

Magam stilisztikai alakzatoknak nevezem őket. A stilisztikai alakzatok a hangtani, szóképzési, alak- és mondatnyi jelenségeket is felhasználó olyan szerkesztésmódok, amelyek egyszerre töltenek be stilisztikai és szövegszervező

(kohéziós) szerepet. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek körül még sok minden tisztázásra vár. NAGY FERENC például „Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába” című egyetemi jegyzetében (46—50, 79—81) a gondolatalakzatok körét kibővíti, és az ott tárgyalt jelenségeket a lineáris kohézió igen fontos eszközeinek minősíti (l. FÓNAGY IVÁN modern — szemantikai szempontokat is figyelembe vevő — osztályozását: Világirodalmi Lexikon, az „alakzatok” és a „gondolatalakzat” címszó alatt; az ókori felosztásra pedig: ADAMIK TAMÁS: MNyTK. 154. sz. 88—9).

Ezúttal csak a legfontosabb eszközöket sorolom fel.

a) I s m é t l é s. A szövegnek mintegy alapja a rekurrencia; erre így utal KÁROLY: „A szöveg szemantikai összefogó elemei között mindazok a szótári, lexikai egységek szerepelnek, amelyek a szövegben megismétlődnek: a cselekvők, a cselekvés tárgyai, a cselekmények, a különböző határozói viszonyoknak megfelelő szavak, illetőleg ezek ellipszises vagy odaértett jelenléte (hely-, idő-, ok-, cél-, eszköz-, társ- stb. viszonyt kifejező lexémák).” (MNyTK. 154. sz. 28; l. még BÉKÉSI: NytudÉrt. 83. sz. 82—6.) Az ismétlés azonban — elsősorban szépirodalmi művekben, mindenekelőtt a költészetben — külön stilisztikai eszközzé is válhat, amelyeknek szerepét J. M. LOTMAN így jelöli meg: „Az egyforma (vagyis ismétlődő) elemek, ha strukturális vonatkozásban különböző pozíciókat foglalnak el, funkcionálisan már nem lesznek egyformák. Sőt, mivel éppen az azonos elemek vetnek fényt a költői szöveg részeinek különbözőségére, teszik azt kézzelfoghatóvá, így az ismétlődések számának emelkedése nem a szöveg egyhangúságát fokozza, hanem ellenkezőleg, szemantikai változatosságát növeli. Minél nagyobb a hasonlóság, annál több a különbség is. Az egyforma elemek ismétlődése lemezteleníti a struktúrát.” (Szöveg — modell — típus. Bp., 1973. 150.) Nem csoda tehát, hogy JAKOBSON az ismétlésben találta meg a poétikai funkció nyelvi alapját: „... a költői mesterségek lényege a nyelv minden területén az ismétlődő visszatérés” (Hang — jel — vers 347). Beszélünk hang-, szó-, szerkezet- és mondatismétlésről, de ismétlődhetnek szituációk, motívumok stb. is (az ismétlés osztályozását, stílárius lehetőségeit l. FÓNAGY: Világirodalmi Lexikon, az „ismétlés” címszó alatt, továbbá J. SOLTÉSZ i. m. 294—304).

b) H a l m o z á s. A halmozás valamilyen vonatkozásban egymással rokon szavak (azonos szófajú és mondatbeli funkciójú szavak), szerkezetek, mondatok egymás után történő többszöri alkalmazása. Funkciója többféle lehet: a jelenségek sokoldalú bemutatása; bonyolult, összetett voltának kifejezése, a mondanivaló nyomatékosabbá tétele (l.: O. NALY GÁBOR: Világirodalmi Lexikon, a „halmozás” címszó alatt; J. SOLTÉSZ i. m. 307—11.)

c) F o k o z á s. A fokozás a szóhalmozás művészi és hatásos módja: olyan egymás után következő szavak, kifejezések, amelyek értelmileg vagy érzelmileg-hangulatilag mindig többet mondanak. A fokozás akkor a leghatásosabb, ha végigvonul az egész költeményen. (L. J. SOLTÉSZ i. m. 311—3.)

d) E l l e n t é t. Az ellentét, antitézis vagy kontraszt: ellentétes jelenségek szembeállítás, elsősorban a mondanivaló kiemelése céljából. A kifejezés módja, terjedelme szerint szembenállhatnak egymással szavak, kifejezések, mondatok. Az ellentét azonban túlnőhet a mondaton, sőt a költők gyakran erre építik fel az egész művet, verset vagy prózát egyaránt. Az efféle ellentét (SZABÓ ZOLTÁN szavával: ellentétezés, l. Nyr. C, 165) lehet nyilvánvalóbb (pl. Petőfi „Palota és kunyhó” vagy Ady „Havasok és riviéra” című versében),

és lehet rejtettebb (pl. Tóth Árpád „Körúti hajnal és Juhász Gyula „Tápai lagzi” című költeményében). (L.: FÓNAGY: Világirodalmi Lexikon, az „anti-tézis” címszó alatt; J. SOLTÉSZ i. m. 313—6.)

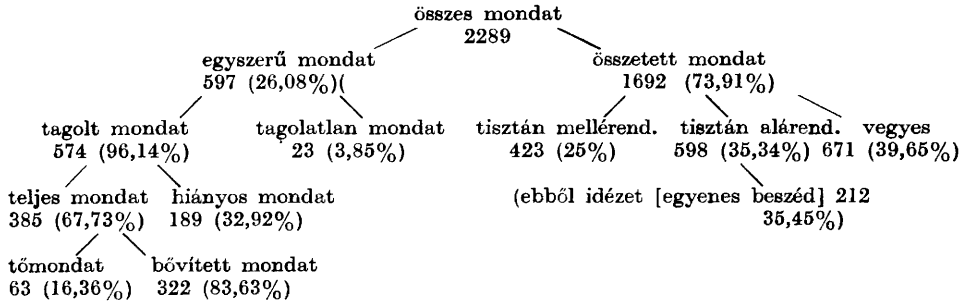
SZATHMÁRI ISTVÁN

Különböző típusú novellák mondatszerkezetei

1. XX. századi novellairodalmunk egyik legrepresentatívabb képviselője Tamási Áron: elbeszélései a műfaj változatainak széles skáláját vonultatják föl, tematikájukkal a két háború közti prózairodalom egyik jelentős ágát, a népi témájú elbeszélő műveket képviselik. Nyelvi-stilisztikai megformáltságuk pedig egyszerre hordozza magán a népies jelleget és a korra jellemző különböző stílusirányzatok jegyeit; s egyszerre mutatja a próza lírizálódásának jeleit is. Ebből az életműből választottam ki tíz novellát elemzésre. A novellák különböző korszakokban keletkeztek, és műfaji jellegükben is különbözőek, más-más hangulatúak. Az volt a célom, hogy megállapítsam azokat az eltéréseket, amelyek — legalábbis Tamásinál — egy-egy téma, hangulat, előadásmód, tehát egy-egy novellatípus jellemzői lehetnek. Az elemzést a mondattanra, tehát a mondatok belső szerkezetére korlátoztam, de figyelembe vettem bizonyos fokig az olyan, a mondatnál nagyobb kategóriákat is, amelyek már az egész mű szerkezetének nyelvi áttekintéséhez segítenek hozzá. Ma már, amikor a szövegtani kutatások eredményei megváltoztatták a műelemzés szemléletét, a nyelvi megközelítésű elemzésben is egyre nagyobb szerepet kapnak a minél nagyobb nyelvi kategóriák (vö.: SZABÓ ZOLTÁN, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977.; A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN, VÁRKONYI IMRE: MNyTK. 154. sz. 1979.). Bebizonyosodott, hogy a stílus a magasabb szinteken könnyebben megfogható, s ha ez általában igaz, Tamásinál különösen az, hiszen az ő nyelvének egyik legsajátabb vonása éppen mondatszerkezeteiben rejlik. Jellemzőek stílusára bizonyos hangtani jelenségek, alaktani, szókincsbeli sajátosságok. Ennél azonban jóval többet mond erről a stílusról a szemantikai szint, szóképeinek rendszere (vö.: KOCSÁNY PIROSKA, Néhány metonímia-típus Tamási Áron műveiben: MNyj. XVII, 73—80; uő., Megújított köznyelvi szóképek Tamási Áron nyelvében: Nyr. XCVI, 173—86; KEMÉNY GÁBOR, Köznyelvi szóképek megújítása Tamási Áron prózájában: Nyr. XCIX, 188—92). A mondattani stilisztika kutatásának föllendülésével párhuzamosan a nyelvész és irodalmár stíluskutatók azonban fölfedezték Tamási mondatainak jelentőségét is, egyre kevésbé hagyják említetlenül „dámszarvas-mód iramló” mondatait (vö.: SÜTŐ ANDRÁS, Nagyenyedi fügevirág. 1978. 11; azonkívül: BÓKA LÁSZLÓ, Tamási Áron novellái. Tegnaptól máig. 1948. 112—8; CZINE MIHÁLY, Tamási Áron: Új Írás 1965. 5. sz. 101—7; FÉJA GÉZA, Tamási Áron. 1970. 178—9; HARSÁNYI ZOLTÁN, Stíluselemzések. 1975. 73—80; HERCZEG GYULA, A modern magyar próza stílusformái. 1975. 232; KISS ANTAL, Mondattani elemek stilisztikai szerepe Tamási Áron novelláiban: NytudÉrt. 83. sz. 290—8; RUZSICZKY ÉVA, Tamási Áron: Bölcső és bagoly: Nyr. LXXIX, 251—6; stb.).

2. A műhelymunka során a novellák mindegyikében megvizsgáltam az összes mondatot. Megnéztem, hogy az egyes mondat típusok milyen arányban szerepelnek. Ezeket a mondat típusokra vonatkozó általános vizsgálatokat nem tartom szükségesnek itt ismertetni, csupán a statisztikai végeredményt mutatom be (l. az 1. táblázatot), a mondat típusok részletesebb elemzését

1. táblázat

novellatípusokra lebontva végzem. Az öt csoport, amelybe a tíz kiválasztott novella besorolható, az elemzés során alakult ki: 1. *Mesei*: Hűséges Mártonka (HM.): Hajnali madár 1922–1930.; Mikes Kelemen (MK.): Angyalok éneke 1936–1945. — 2. *Balldai*: Szép Domokos Anna (SzDA.): Rügyek és reménység 1930–1935. — 3. *Realista*: Rendes feltámadás (Rf.): Rügyek és reménység 1930–1936. — 4. *Idilli*: Virágos veszedelem (Vv.): Angyalok éneke 1936–1945.; Angyalok éneke (Aé.): Angyalok éneke 1936–1945.; Virágszál gyökere (Vgy.): Virágszál gyökere 1958–1966. — 5. *Dramai*: Megváltás (M.): Harmat és vér 1945–1957.; Világó éjszaka (Vé.): Harmat és vér 1945–1957.; Csipogó madárka (Csm.): Virágszál gyökere 1958–1966. Ezek az adatok és az idézetek lapszáma a „Tamási Áron összegyűjtött novellái I–II.” 1957. kötetre vonatkoznak.

Elemzés közben a novellák mondatairól statisztikát is készítettem, ezáltal az elemzés során fölfedett mondatszerkezeti sajátságoknak legalább egy részéről egzaktabb eredményeket kaptam. A statisztika tulajdonképpen a mondat hosszúsági vizsgálatok végeredményét tartalmazza. A számítások módszerét DEME LÁSZLÓTÓL kölcsönöztem (vö. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. 1971.). Eljárásához hasonlóan számba vettem a kiválasztott szöveg mondatainak abszolút számát a tagmondatok (DEME műszavával mondat egységek) száma szerint osztályozva. Utána kiszámítottam, hogy az egyes csoportok az összes mondatnak hány százalékát teszik ki. Legvégül vettem a mondat egységek és mondat egésznek hányadosát (hány mondat egység esik egy mondat egészre), ezzel megkaptam a szerkesztettségi mutatót. Mind ezt a 2. táblázat tartalmazza. A 3. táblázat a másodikhoz hasonlóan mondat hosszúsági vizsgálatok eredményeit mutatja, csak az egyes novellákra külön lebontva.

3. A novellatípusok mondattani jellemzői

A) *Mesei* novella az elemzett művek közül a Hűséges Mártonka és a Mikes Kelemen. A HM akár népmese is lehetne. A mesékhez hasonlóan ennek

2. táblázat

Mondategységek (tagmondatok) száma	db	%	Összes mondategység
1	597	26,08	597
2	830	36,26	1160
3	472	20,62	1416
4	213	9,31	852
5	105	4,588	525
6	42	1,83	252
7	17	0,74	119
8	10	0,44	80
9	1	0,044	9
10	1	0,044	10
11	1	0,044	11
Összesen	2289	100,00	5531

Szerkesztettségi mutató: 2,41

is jellemzői a népmesei motívumok, a csodás elemek, a hős diadala. Emellett azonban nyelve és szerkesztése is a népmesék hagyományait követi.

Egyszerű mondat elenyészően kevés van benne (131 mondatból mindössze 6 az egyszerű). Egyértelmű tehát, hogy a legtöbb mondat szerkesztési sajátyságot az összetett mondatokban fedezhetjük föl. Ezek közül is a m e l l é r e n d e l ő viszonyúak hasonlítanak nagyon a népmesék mondataira: „Megcsillant Mártonkának a szeme, s hamar a báránycát maga mellé vette az almafa alá” (HM. I, 97). A tagmondatokat sokszor kötőszói szerepű határozószó kapcsolja össze, ami a mindennapi s inkább a népies beszédnek a jellemzője: „Azért a topánkát mégis megcsinálta; majd a kincessel és a báránnyal együtt ismét megindultak” (HM. I, 105).

Tamási műveiben eléggé gyakori, de talán a népmesei hangulatúakban a leggyakoribb a haladványos mondat szerkesztés, amelyben egyrészt szavak ismétlődnek, ha megváltozott alakban is, másrészt pedig ezek a szavak szoros logikai kapcsolatot teremtenek a tagmondatok között, láncszerűen viszik tovább a gondolatot (innen az elterjedtebb elnevezése is: összerakó párhuzamosság): „A szekéren istentelen nagy kádak ültek, a kádak mind teli vízzel, s a víz hullámozott [. . .]” (HM. I, 100); „[. . .] a király [. . .] keservesen sírt, s a könnyeit mind a markába eresztette, a markából pedig töltögette belé egy nagy kádba.” (HM. I, 101).

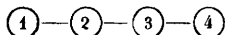
Az alárendelő viszonyú tagmondatok között tipikusan mesei a következményes jelentésű fokhatározói mellékmondat: „[. . .] olyan magos volt az a hegy, hogy a csillagok mind a tetején ragyogtak” (HM. I, 98); „[. . .] akkorákat fűjt mind a hét fejével [a sárkány], hogy a fák is recsegték belé” (HM. I, 102). A népmesékre emlékeztető szerkesztések az időhatározói viszonyú alárendelő mondatok, sokszor népies hangulatú kötőszóval: „Amint így üldögélt volna, egyszer valami hívogató hangot hallott [. . .]” (HM. I, 97); „Amint így búsult volna, egyszer arrefelé jött egy szekér” (HM. I, 100). A feltételes módú igealakok ezekben a mondatokban azonban nem feltételt jelent, hanem a cselekvés folyamatának megszakítását, késleltetését, a figyelem föl-

keltését szolgálja, s a népmeséknek is megszokott kifejezőeszköze. Ugyancsak a mesék mondatainak a szerkesztésére jellemzőek az *addig* utalósós, *amíg* kötősós időhatározói viszonyú mondatok: „*Addig s addig* bujkáltak a házak oldalában, *amíg* kiérkeztek a városból” (HM. I, 104); „*Meg sem állottak addig, amíg* a Mártonka születési helyére meg nem érkeztek” (HM. I, 105).

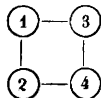
A mesék irreális hangulatának szokásos nyelvi burka a hasonlat, amely valamelyik alárendelő viszonyú, hasonlító jelentésárnyalatú mondat formájában realizálódik: „Kétoldalt mind lapos térségek voltak, s azokon olyan széles füvek, *mint* az ember tenyere kétszer” (HM. I, 99); „Mártonka [...] egy csizma árnyékában meghúzódott, *mint* a hangya a fa tövében” (HM. I, 100). Az az érdekessége ezeknek a hasonlatoknak, hogy a csodás, valószínűtlen tárgyakat, jelenségeket szinte vulgáris, nagyon is valóságos hasonlókval szemlélteti, és ez szintén nemcsak a Tamási-novellára, hanem a népmesékre is jellemző.

A módhasonlító mondat alakjában megjelenő hasonlatokban a *mintha* kötősós és a feltételes mód már eleve irreálisat jelez: „Az almafa teli volt virágokkal, s mindegyik virágra egy mákszem pirosság futtatva, *mintha* tündér szép arcája lett volna valahány” (HM. I, 97). A hasonlító határozói mellékmondatok szintén képiséget visznek az ábrázolásba, bár ez esetben nem két dolgot kapcsolunk össze a „tertium comparationis” alapján, hanem éppen a köztük levő különbséget emeljük ki: „Egyszóval merőben *más* világ volt, *mint* a nagy hegy tulsó oldalán” (HM. I, 99).

A novella mondatainak nagy része többszörösen összetett mondat (vö. 3. táblázat). A mesei mondatszerkesztésnek talán a legjellemzőbb formája a tiszta mellérendelés, hiszen ez alkalmas az események hőmpolygésének, egymásutániségának a leírására: „Akkor a király leánykája kinyitotta az ablakot, kiadta elsőbben a bárányt, s azután maga is kibújt, de a sietés miatt csak úgy köntösben” (HM. I, 105).

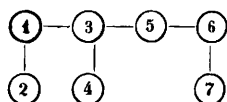
A mesék didaktikus részeiben fordulnak elő hasonló szerkezetek, mint ebben a mondatban: „Nem is lett volna semmi baj, ha az emberek szívében is meglett volna ez a fényesség, de ott némaság és borulat volt mindegyikben” (HM. I, 99). Megfigyelhető még a többszörösen összetett mondatok között bizonyos szimmetrikus vagy részben szimmetrikus szerkesztés. Az ilyen alakzatok párhuzamokat rejtenek, s ritmust hordoznak. Emlékeztetnek a népköltészet párhuzamos szerkesztésére, a novellák mesei vagy más esetben — mint később látni fogjuk — drámai hangulatát erősítik. Ilyen szimmetrikusan szerkesztett mondat a Hűséges Mártonkából a következő: „Itt a ház még keményen állott, mert az öreg Márton jól egymásba róttá volt, s virágban díszlett a mosolygó almafa is, *mintha* csak az előbb ment volna el a fiú” (HM. I, 105).

Emellett megtalálhatók a mesei stílus szolgálatában a parttalanul hőmpolygó mesélő mondatok, amelyekben meghatározatlan sorrendben vannak alá- és mellérendelő mondatrészletek: „S akkora virágok [voltak ott], hogy

		1 (me-ből álló mondat)		2		3		4		5		
		összes mondat	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
mesei	HM.	131	4	3	31	23,6	42	32	25	19	14	10,6
	MK.	269	32	11,8	79	29,3	76	28,2	39	14,4	20	7,4
balladai	SzDA.	156	63	40,3	64	41	19	12,1	10	6,4	—	—
realista	Rf.	487	196	40,2	188	38,6	73	14,9	16	3,2	8	1,6
idill	Vv.	190	41	21,5	60	31,5	46	24,2	22	11,5	14	7,3
	Aé.	112	34	30,3	34	30,3	23	20,5	9	8	8	7,1
	Vgy.	142	35	24,6	62	43,6	29	20,4	10	7	5	3,5
drámai	M.	164	36	21,9	52	31,7	36	21,9	26	15,8	9	5,4
	Vé.	404	89	22	171	42,3	88	21,7	36	8,8	17	4,2
	Csm.	234	67	28,6	89	38	40	17	19	8,1	10	4,2

azoknak a szíromjai közé Mártonka báránystul megbújhatott volna akárki elől, s az emberek is ahhoz mérve: nagyok, mintha ezer esztendeig nőttek volna, a szakállukból hét öles lepedőt is lehetett volna szőni, s a bajuszuk akkora volt, hogy otthon csúrfödésre zsúpba kötötték volna” (HM. I, 99).

Ha az egyes mondatok szerkezetén túl a novella egészét is nézzük, jól látható, hogy sok, néha 8–10 tagmondatból álló mondatok adják a mesés történet nyelvi formáját. Az ennyire hosszú mondatos mesélő részeket a párbeszédék vagy az őket helyettesítő függő beszédben elmondott részek szakítják meg, még jobban hangsúlyozva a népi elbeszélő módra emlékeztető stílust, amit a novella egyéb, eddig elemzett kifejezőeszközei megteremtettek.

Bár más témájú, hangulatában ugyancsak mesei a Mikes Kelemen is. De nemcsak hangulatában, hanem mondatszerkesztésében is sok szempontból megegyezik a Hűséges Mártonkával. Ebben a két novellában a legmagasabb az egy mondategészre eső mondategységek száma (a HM. szerkesztettségi mutatója 3,57, a MK.-é 3,05; a tíz novella közül csak ezeké haladja meg a 3,00-at, s a nagyságrendben utánuk következő 2,65). A MK.-ben a hosszú, több mondategységből álló mondatok általában a bújdosók valamelyikének a belső monológjában találhatók, valamint azokban a részekben, ahol Tamási saját gondolatai társaságában Mikes leveleit idézi; pl.: „Rákóczi erre nem is

6		7		8		9		10		11		összes mondat-egység	szerk. mutató
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%		
7	5,3	2	1,5	5	3,8	—	—	1	0,7	—	—	468	3,57
15	5,5	3	1,1	2	0,7	1	0,3	—	—	1	0,3	821	3,05
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	288	1,84
3	0,6	3	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—	934	1,91
6	3,1	—	—	1	0,5	—	—	—	—	—	—	505	2,65
2	1,7	1	0,8	1	0,8	—	—	—	—	—	—	274	2,44
1	0,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	317	2,23
3	1,8	2	1,2	—	—	—	—	—	—	—	—	429	2,61
3	0,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	942	2,33
2	0,8	6	2,5	1	0,4	—	—	—	—	—	—	553	2,36

felelt, hanem csak eszibe jutott a kurucok zászlója, és azt gondolta, hogy inkább földönfutó lesz, csakhogy a zászló ragyoghasson mindig, amíg él a magyar nép” (MK. II, 141); „Nem csoda hát, hogy a tenger erősen ijedtit vette Kelemennek, aki ezt nem is átallotta a Nénjének bévallani, mert azt írta: »Én olyan bátor vagyok a tengeren, hogy ha a hajó egy oldalára fordul, már azt gondolom, hogy a halaknak lesznek vacsorára [. . .]«” (MK. II, 144). A novella kissé archaikus hangulata egyébként nem a mondat szerkezetek, hanem sokkal inkább a szavak, szintagmák és a grammatikai eszközök szintjén lenne megragadható. Ami mondat szerkesztésében jellegzetes, az inkább a mesékkel való rokonságra mutat, egyéni jellemzőit legfőképpen a szokatlanul gyakran használt idézetek adják.

B) A balladai novellát a Szép Domokos Anna képviseli. Erősen emlékeztet a népballadákra, csupán témája teszi XX. századivá. Mondattani jellemzői — éppen a ballada törvényeinek a követése miatt — sok tekintetben eltérnek a többi kiválasztott novellától. Ha a statisztikát megnézzük (3. táblázat), kiderül ez a különbség (szerkesztettségi mutatója mindössze 1,84, nincsen benne négytagúnál hosszabb összetett mondat). Nagyon magas az egyszerű mondatok aránya, az összes mondatnak több mint a 40%-a. Ez jóval nagyobb szám, mint a Tamási tíz novellájára kapott átlag (26% — vö. 2. táblázat). A balladai tömörség azonban, amit ezek az arányok is jeleznek, nem jelent szükségszerűséget: ez a nyelv tömörsége ellenére is „virágos”, díszített, bővelkedik jelzőkben, szép számmal találunk benne hasonlatot is. Általában maguk az egyszerű mondatok sem tómondatok; bővítmények, egy-egy megszólítás vagy más szerkezet kiegészíti őket azzá az egésszé, egységé, amelynek

ismétlődése aztán a novella majdnem tökéletesen szabályos, a verses népdalladákéhoz hasonló ritmusát adja.

Egyik legjellemzőbb mondatépítési sajátysága ennek a novellának a szerkezetek részleges, sokszor fokozó ismétlése: „*Jaj búlátott szívem, jaj fiatalságom! Jaj ölbeli virágaim, jaj jövőndő napjaim! Jaj egész életem, minden reményiségem!*” (SzDA. I, 326). Ezek az ismétlések a ballada tragikus hangulatát erősítik, ritmusukkal hangsúlyozzák az ismételt szó vagy szerkezet tartalmát. Gyakori kifejezőeszköz a haladvány is: „*Ott várta a legényt déli harangszóig, s déli harangszókor onnét hazajöve*” (SzDA. I, 322); „*Ott várta a legényt esti harangszóig, s esti harangszókor onnét hazajöve*” (SzDA. I, 322); „*Akkor valahonnét egy fekete gyászító odaereszkedett, s azon a nagy gyásztón a fekete madár neki megjelenék*” (SzDA. I, 326).

A balladai novella további sajátysága a párhuzam és az ellentét. Mindkét stíluseszköznek önmagából adódó tulajdonsága, hogy ritmusos, ezek lesznek tehát a gondolati és egyben szerkezeti ritmus legfontosabb alkotóelemei. A párhuzamot vagy ellentétet tartalmazó mondatok legtöbbször két mondategységből álló mellérendelő összetett mondatok, egymással párhuzamban tehát a mondatok tagmondatai (a tagmondatok mondatrészei) állnak: „*A szép virágokat öleiben rengette, hánykolódó szívét emígy melengette*” (SzDA. I, 324); „*Csendben elindula, ajtóig eljuta*” (SzDA. I, 323); „*Az én karommal többet nem nevellek, anyai szívemből ezennel kivetlek*” (SzDA. I, 325); „*Testődet ne lássam, hírodét ne halljam*” (SzDA. I, 325); „*Sétáló két lába ekkor elgyengüle, könnyező két szemé homályba merüle*” (SzDA. I, 326); stb. A párhuzam legtöbbször tökéletes ezekben a mondatokban, általában minden mondatrésznek megvan a megfelelője. De ha a párhuzamosság grammatikailag nem ennyire tökéletes is, a tagmondatok ritmusa azonos, és a mindig párhuzamos állítmány a legtöbb esetben még rímel is. A novella balladai hangulatához járul hozzá az a régies-népies forma, hogy a párhuzamos szerkezetű mondatokban az igei állítmány csak részlegesen ismétlődik: az igekötős igéből csupán az igekötő van újra kitéve: „*Megmosta utána kétgyümölcsös mellét, s meg végetes-végig szép patyolat testét*” (SzDA. I, 321–2). A párhuzamnak olyan variációja is előfordul, hogy minden mondatrész párhuzamos, csak az állítmány nincs újra kitéve a második tagmondatban: „*Arcájára vette Holdnak vágyódását, szíve közepébe harangok hívását*” (SzDA. I, 323); „*Halljad füleiddel szívemnek sirását, szerelmes véremnek háborgó zúgását*” (SzDA. I, 327).

Az ellentétnek ritmikailag ugyanaz a szerepe, mint a párhuzamnak, de azáltal, hogy ellentétes jelentésű nyelvi egységeket helyez párhuzamos szerkezetbe, feszültséget kelt, és ezzel a különbséget vagy szembenállást erőteljesen hangsúlyozza: „*Két óra hosszáig feküdt jobb oldalán, két óra hosszáig feküdt bal oldalán*” (SzDA. I, 323); „*Éjfél idejéig feküdt jobb oldalán, éjfél idején túl feküdt bal oldalán*” (SzDA. I, 322).

Az összetett mondatok kapcsolásformái közül a párhuzamként, illetve ellentétként már idézett mellérendelő összetett mondatok játsszák a nagyobb szerepet. Külön ki kell emelni a kapcsolatos viszonyú tagmondatok s kötőszóval való kapcsolásának a gyakoriságát. Tamási — talán nyelvjárási hatásra — egyébként is sokszor alkalmazza, ebben a novellában pedig különösen gyakran, így pl.: „*Másshíznű szoknyát vett, s a haját befonta másik pántlikába*” (SzDA. I, 322–3); „*A fekete gyászító nagy hullámot vetett, s felette a mennyég dördülve meghasadt*” (SzDA. I, 327); stb.

A mondatok belső ritmusához hasonlóan ritmusos a novella szerkezete is. Elbeszélő és párbeszédes részek váltogatják egymást ugyanúgy, mint a népballadákban. Az elbeszélő részek mondatai általában mellérendelő kapcsolódásúak, kettő-négy tagmondatból állnak (1. a 3. táblázatot). Ezekkel képeznek ritmikai ellentétet a párbeszédes szakaszok, amelyekben általában egyszerű, de bővített mondatokat találunk. A párbeszédes részek a novella folyamán többször visszatérnek, szinte szó szerint ismétlődnek Anna és az álombeli madár, valamint Anna és az édesanyja között. Csupán az ismétlések fokozó jellege visz visszafogottan, fojtott feszültséget keltve a csúcspont felé; pl.: „— Hol van a szeretőd, kedves szép leányom? — Baja esett, édesanyám, nem jöhetett mára. [. . .] Hol van a szeretőd, kedves szép leányom? — Baja esett, édesanyám, mára sem jöhetett” (SzDA. I, 322—3); „Ne menj, lányom, várd meg itthon. — Biza elmegyek én. [. . .] — Ne menj, te szótitkoló leány. — Szívem így rendelte, jaj, én elmegyek.” (SzDA. I, 323). Az elbeszélő részek a párbeszédhez hasonlóan ismétlődő-fokozódó, sőt ellentétes szerkezetet mutatnak. Érdeemes egy ilyen szakasznak a változását figyelemmel kísérni! „El is ment a faluvégére szép Domokos Anna. Ott várta a legényt déli harangszóig, s déli harangszókor onnét hazajöve. Megsétálta magát virágos kertjében, s leszakasztott három ékes szálát. Hajának szálával azt ő egybekötötte, s elindula ismét a faluvégére. | Ott várta a legényt esti harangszóig, s esti harangszókor onnét hazajöve. [. . .] (fokozó ismétlés) | El is ment aznap is szép Domokos Anna. Ott várta a legényt délig harangszóig, s déli harangszókor onnét hazajöve. Megsétálta magát virágos kertjében, s három virágszálát tegnapi csokrához újból odakötött. S csak elindult ismét a faluvégére. | Ott várta kedvesét esti harangszóig, s esti harangszókor onnét hazajöve. [. . .] (fokozás — ellentét) | Megindula szép Domokos Anna, s ki is lépett feketében az anyai házból [. . .] Akkor befordula virágos kertjébe, annak sok virágját mind leszakasztotta, s meleg szép ölében mind fel is halmozta.” (SzDA. I, 322—4.)

Az ilyen ismétléseken kívül, mint amit az imént idéztem, visszatérő motívum Domokos Anna szitkainak, átkainak ismételt megjelenése: „Jaj, az a háború bár ne is lett volna!” (322); „Verjen meg az Isten!” (324); „Bár összemoccanék széles ez a világ!” (327); „Verjen meg az Isten, háborúcsinálók!” (328).

C) A „Rendes feltámadás” című novellát a „r e a l i s t a” címkével látam el, bár a mű két nagyobb részéből csak az első igazán realista életkép, a második a „mennyei perrendtartásnak, az elképzelt keresztény túlvilágnak, az egekbe tolt feudális rendnek és az egykorú egyházat átható feudális szellemnek kegyetlen satírája” (FÉJA GÉZA, Tamási Áron. 1970. 116). Már a cím is ezt a kritikát vetíti előre abszurd jelentésű jelzős szerkezetével. A realista társadalomrajz és a groteszk meseötlet egyensúlyban van itt egymással, és egymást kiegészítve válnak Tamási egyik legjobb társadalomkritikájává. Az elemzés szempontjából a novella két része egyformán realistának fogható föl, hiszen a második rész — mint már mondtam — a földi világ égbe vetített mása, ez a különbség pedig nyelvi szinten nem jelenhetik meg.

Sok a rövid (tő- vagy hiányos, esetleg bővített) mondat ebben az írásban. A rövid mondatok azokban a részekben gyakoriak, ahol nő a feszültség a kocsis és fia, valamint az intéző között: „Az öreg előjön” (Rf. I, 521); „Énekes bácsi készül” (522); „Az öreg ágyba kerül” (523). Az ilyen szűkszavú, tő-, esetleg bővített mondatokon kívül hasonló kimértséget sugallnak az ugyancsak rövid hiányos mondatok: „Másnap csendesen meghal” (523); „Aztán eltemetik” (523). Funkciójuk szerint egyébként ezek nagyon természetes, teljes közlésgység-

gek, hiszen a szövegekörnyezetből világosan kiderül, hogy mi az alany, illetve a tárgy. A novella második részében a feltámadásra várakozók feszültségét tolmácsolják a rövid mondatok: „És beáll a csend” (525); „Itt van az ítélet napja” (525). A névszói állítmányú tómondatokban az állítmány statikus jellege még fokozza a megmásíthatatlanságnak, az eleve elrendeltettségnek azt az érzését, amit az egymás után szinte ritmikusan következő rövid mondatok már úgyis kifejeznek: „[Csupán az idő ketyeg . . .] Percei az ezredévek. Tíz perce millió. És órája a mérhetetlen.” (525.) Ritmust alkotó párhuzamoságokon kívül még fokozó értelműek is ezek a mondatok.

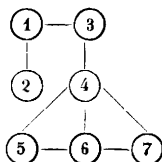
A több mondategységből álló mondatok, amelyek a többi novellához képest kisebb arányban fordulnak elő (szerkesztettségi mutató 1,91; l. a 3. táblázatot), nagyrészt a leíró részekre korlátozódnak, különösen a bevezető szakaszra, ahol az író még mit sem sejtetően derűsnek írja le a májusi reggelt: „Mindenütt szép a május, de a püspöki udvarban a legszebb [. . .] A virág-ágyak kórusban éneklük a sokféle színt, s körül a kerítés mellett fehéren és lilán orgonáznak a fák. Fent pedig, és kereken, a háromszárnyú palota tetején, a friss fényben piros szájjal dalolnak a hazajött fecskék; olyanok éppen, mint az apró kicsi papok, kik az első miséjüket éneklük.” (Rf. I, 513.)

D) Az idill összefoglaló nevet adtam a „Virágos veszedelem”, az „Angyalok éneke” és a „Virágszál gyökere” című novelláknak. Szerkesztettségi mutatóik sem sokban térnek el egymástól (l. a 3. táblázatot). Témájuk is hasonló: mindhárom életkép, ahol a mélyebb gondolatok hiányát a „hegyes, furfangos, oldalozó erdélyi beszéd” pótolja (vö. ZOLNAI BÉLA, Nyelv és stílus. 1957. 211).

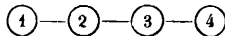
A rövid és a hosszú mondatok aránya kiegyensúlyozott ezekben a novellákban. A rövid mondatok túlnyomórészt a furfangos párbeszédre korlátozódnak, pl.: „— Ágoston! — No, tessék! — ült fel. — Te kicsináltál [!] az éjjel? — Hát tudják?” (Vv. II, 34.) A hosszabbak, ezek közül is a m e l l é r e n d e l ő kapcsolású összetett mondatok a leírásokban, jellemzésekben jutnak szerephez: „Nagyon fiatal volt [a lány], nyúlánk és formás; fekete szoknya volt rajta s felette sárga-piros feszülő kabátka, melyet nyilván finom sáfránszálból kötött valaki. A derekán széles öv, mint a tenyerem, az övében piros szekfű, s a szekfű mellett maga a leány is egy virág, dús szőke hajával és jókedvű csillagszemével.” (Vv. II, 28.) A táj leírására nyugodtan hömpölygő, ugyancsak mellérendelő kapcsolású összetett mondatok látszanak alkalmasnak, gyakran megszemélyesítésekkel díszítve: „Mégárgul a gyümölcs, egy kicsit gondolkozik, s azután lehull. Ilyen volt már a nyár is. Az út mellett immár sárgába vont mindenütt a határt, s talán gondolkozott is azon, hogy az idő tengerébe nemsokára le kell hullnia. Szél nem járt, az öreg föld felett puha fészekben nyugodott a fény. A nap szállásra készült lassan, itt-ott tenyéryei felhők várták a sorsát.” (Vgy. II, 518.) Az elbeszélő részekben már jóval gyakrabban fordulnak elő az a l á r e n d e l ő kapcsolások is az összetett mondatokban: „Mint a szimatos róka, Ágoston is jó nyíláson keresgélt, mert a száz lej elétermett, csak hogy a hirtelen bölcsesség össze ne omoljék. Azzal el is indult a legény, hogy a községházára menjen, a vigadó nagy terembe. Mire odaért, már javában folyt a porverő mulatság; s csupa bokréta volt a faluháza, mert a grádicsokon, a tornác fáján és a nagy nyitott ablakokban zajongva fürtösödött a gyermekvilág és a felnőttek közül a szedettje.” (Vv. II, 28.) Itt kell megemlíteni a f ü g g ő b e s z é d e t is, hiszen az elbeszélő szakaszokat nagyrészt ezek teszik ki. Ezekben a mondatokban a mondategy-

ségek közötti viszony inkább alárendelő (a függő idézetek eleve ezeknek a számát szaporítják); pl.: „Rezeda is nevetett, majd azt felelte, hogy inkább pénzből lennének, ne virágból; s ezzel el is távozott” (Vv. II, 31). A mondatok zárt szerkezetét pedig indulatszók, módosítószók lazítják, élénkítik: „Mielőtt azonban kitalálhattam volna, hogy legjobban a gyaluforgács illatához hasonlít, kinyílt az ajtó, s hát nagy térfoglalással egy fiatal emberke lépett a műhelybe” (Aé. II, 228).

E) A drámai novellák csoportjába tartozik a „Megváltás”, a „Világító éjszaka” és a „Csipogó madárka”. A három novella természetesen sok mindenben különbözik is egymástól: mindegyiknek megvannak a saját, pregnáns stílusjegyei. A Megváltás tematikában, időben és hangulatban egészen más világot tár elénk, mint a másik kettő. Ennek a bibliai tárgyú elbeszélésnek archaizáló a nyelve is, ami azonban inkább a szóválasztásban és a grammatikai alakzatokban nyilvánul meg, és nem a mondatszerkesztésben. Talán egyedül a sajátos módhasonlító mondatok jelentenek mondatszerkezetbeli eltérést, bár ezekben is inkább a feltételes mód használata adja a régies színezetet: „Maga az ég pereme is, túl a hebroni úton és egészen félkörben, lobogva kezdett égni, mintha amott a messzeségben örvendező tüzeket gyűjtöttak volna mindenütt” (M. II, 306). A mondatszerkesztés egyébként hasonló a három novellában, a szerkesztettségi mutató is ezt bizonyítja (M. 2,61; Vé. 2,33; Csm. 2,36). A mondatszerkesztés hasonlósága bizonyára a novellák hasonlóan drámai, feszült, a csúcspont felé fokozódó feszültségű felépítésének az eredménye. A mondatokra jutó mondategységek száma kiegyensúlyozott, közel van a tíz novella átlagához. De ezekben a művekben úgy jön létre az átlagos mondat-hosszúság, hogy a leíró és az elbeszélő részekben túlnyomórészt hosszú mondatok vannak, ugyanilyen jelentős szerepet játszanak azonban az egészen rövid, egyszerű mondatok is. A több mondategységből álló mondatok a Megváltás legenda-hangulatú elbeszélő részeiben, a „Világító északá”-nak és a „Csipogó madárka”-nak a természetet megszemélyesítő leíró szakaszaiban gyakoriak; pl.: „Ilyen időjárásra azonban, mint ebben az esztendőben, s éppen télnék idején, még az öreg pásztorok sem igen emlékeztek. Mintha Kánaán sok reményt üzent volna az idén, vagy mintha a Jordán a rabság dalait már-már felejténé, úgy tartanak, harmadik hete már a fénylő nappalok és az enyhe csillagos éjszakák.” (M. II, 301); „[...] a Küküllő [...] Eső nélkül is, úgy hallik, meggyűjtötte tavaszi vizét. Szilaj módon és zuhogva szól, de erdön által megcsappan bezzeg a hatalma, mert azok a zsenge levelek annyira megszűrik a hangját, hogy a fennsíkra már csak úgy érkezik, mintha dűsgazdag tavaszi pára zengene-zungana csupán.” (Vé. II, 433); stb. Ezek a mondatok sokszor föltűnően szabályosan, részben szimmetrikusan vannak megszerkesztve, s ez természetesen ritmust eredményez: „Vagy talán csak két kiválasztott ember bolyong valahol az utakon, ki mind a kettő szerfölött kedves az Isten előtt; valami űzött próféta talán és egy erényes hajadon, akikről úgy vagyon megírva, hogy bánatukban a nap heve béragyogja őket, szükségükben táplálja a föld, és éjjeli félelmükben előttük járjanak a csillagok” (M. II, 301 — 2).

„De a tűzhelyen már elhamvadt a parázs, a deszkafal lehelet-résein önfeledten játszik a fényel a szél, a tető zsindeleje némán hólyagzik a csendben, és a magas szarufán, szalonna helyett, gazdagon lóg a jövendő” (Vé. II, 443—4).

A két kései novellában a szereplők gondolatainak leírásában szintén inkább hosszú mondatok találhatók. Mindez különösen a „Csipogó madárka”-ra jellemző, ez a novella nyelvileg éppen e tekintetben különbözik a másik kettőtől. Modern, lélektani novella, ennek megfelelően sok benne a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d, ami számtalanszor egész belső monológga duzzad; pl.: „Lukácsban készen volt a felelet, hogy szokás bizony délebedet hozni, de ebben a hajnali duzzadásban olyan szép volt Boricza, hogy a torkán akadt a szó. Ha nem hallgat semmi másra, csak a vágyra, tűzre is vetette volna mindjárt az egész guzsori tervet, de legbelül a mélyben, ahol a lelkiismeret honol talán, a vágy ellen mordult egy hang.” (Csm. II, 622.) A belső monológok mellett, hogy drámaiak, mélyen jellemző hatásukat azzal érik el, hogy nagyon közel állnak az élő beszédhez. A földézett emlék szinte megelevenedik az élőnyelvi fordulatok, kérdések, fölkiáltások nyomán. A mondatok egyáltalán nem fegyelmезettek, grammatikailag hiányosak, sok bennük a gondolatok csapongását követő logikai ugrás. Szerkezetük főllazul különféle nyelvi eszközök, például indulatszók, módosítószók közbevetésével. Gyakori stíluseszközük ezek mellett még a választó mondatok alkotta gondolati ellentét, az ismétlésekkel erősített érvek—ellenérvek sorozata stb.; pl.: „Csakugyan, az a régi madár is ilyen volt, negyvennégy nyarán, abban az átkozott erdőben, ahol az Anna férjével együtt lapult. Amelyik szendergő álmából oly nagy csipogással felébresztette őt. Mintha egy kis csengőt nagy veszélyben félreverték volna, olyan volt az a csipogás. Mint a bokor ágai zúzmarával, úgy tele lett félelemmel akkor. Mit csináljon, gondolta, menekülni kéne. De Mózsá ott aludt mellette, lázverten és sebesült lábbal. Főlébressze, hogy gyorsan bujdokoljanak tovább ? !” (Csm. II, 626.)

A drámai novellák rövid mondatai közül a legjellegzetesebbek azok, amelyek a novella lényegét, a legfontosabb gondolatokat hordozzák. Ezek a mondatok a novellák szerkezetében úgy helyezkednek el, hogy a művet szakaszokra bontva az egyes szakaszokat elválasztják egymástól, de tartalmukkal össze is kötik a szomszédos bekezdések mondanivalóját, átvezetnek egyikből a másikba. Ha a három közül bármelyik novellából idézzük a szakasz-elválasztó rövid mondatokat, segítségükkel az is nyomon követheti a novella tartalmát, aki nem ismeri. Nézzük példának a Megváltás szakasz-elválasztó rövid mondatait! „Hát nem lehet tudni. [...] Egyszerre úgy megvadult a világ. [...] Nagy élvezettel nevetett Furifángosz. [...] Éjfélidő lehetett már. [...] A kolompok azonban és a csengők mégis szóltak. [...] De mit tegyenek. [...] S mentek ők is az özönlő juhok után. [...] Hóreb magával küzdött. [...]” (M. II, 302—10.) A novellák vége felé szaporodnak, torlódnak ezek a rövid mondatok, ezzel adják vissza nyelvileg a drámai csúcspont felé vivő, egyre fokozódó feszültséget.

Mondatszerkezeti szempontból azonban legalább ilyen érdekes a novellákban a rövid és a hosszú mondatok egymáshoz való viszonya is. Szinte mértani pontossággal váltakoznak a hosszabb mondatokból álló szakaszok és a szakaszlezáró rövid mondatok. A novellák egyes részeiben ez a szabályosság

földreldódik a rövid mondatos, szaggatott párbeszédekben. Ezekben a részekben azonban az elbeszélő—leíró szakaszok hosszú mondatait a novellahősök gondolatai váltják föl, legtöbbször (szabad) függő beszéd alakjában. Ha azonban egy-egy novellának az egészét nézzük, a mű vége felé történő fölgyorsulás, tempónövekedés tűnik föl, ami a mondatok viszonylagos rövidülésében realizálódik.

4. A különböző hangvételi, vagy ahogyan általában neveztem, különböző műfajiságú novellák mondat szerkezeti elemzésével kimutathatók tehát az egyes típusok jellemzői. Az ilyen módszerű elemzéssel közelebb juthatunk az egyes műfajváltozatoknak (esetleg maguknak a műfajoknak) a teljesebb nyelvi leírásához. Ha az egyes csoportok szerkesztettségi mutatóját megnézzük (l. a 3. táblázatot), azonnal látható, hogy a különböző típusok mondat szerkezetei eltérnek egymástól. Hogy mit takarnak ezek a számok, az elemzések részletesen leírták. Most csak röviden foglalom össze a novellatípusok mondat szerkezeti sajátosságait:

A mesei novellák szerkesztettségi mutatója 3,57, ill. 3,05; hosszú, sokszor többszörösen összetett mondatokból állnak. A jellemző kapcsolásforma a mellérendelés, de az alárendelő mondatoknak is jelentős szerep jut.

A balladai novella szerkesztettségi mutatója 1,85; a mondatok rövidek, szaggatottak, illetve néhány (2—4) tagmondatból álló összetett mondatok. A tagmondatok azonban általában párhuzamosak egymással, ezért hasonló a hatásuk, mint a rövid mondatoknak. Az egész novella ritmusa tehát staccato, ami jól tükrözi a feszültséggel teli tartalmat.

A realista novella szerkesztettségi mutatója 1,91. Sok benne a rövid (sokszor tö- vagy hiányos) mondat a társadalmi feszültségek kifejezésére, kevés azonban a többi novellában megszokott nyugodt, hosszú mondatos leíró szakasz.

Az idilli hangulatú novellák szerkesztettségi mutatója: 2,65; 2,44; 2,23. Ezek az értékek kb. a Tamási-novellákra kiszámított átlagértéket (2,61) képviselik. Ugyanez a kiegyensúlyozottság jellemző az egyes mondatok hosszúságára, ami megfelel az életképszerű történetek átlagos érzelmi töltésének.

A drámai novellák szerkesztettségi mutatója 2,61; 2,33; 2,36. Ezek a számok nem sokban különböznek az előző csoport mutatóitól, ezért ebben az esetben csupán a számok semmit sem bizonyítanak. Az átlag ugyanis úgy jött ki, hogy nem közepes hosszúságú (összetételi számú) mondatokból állnak a novellák, hanem kb. azonos arányban szerepelnek bennük a nagyon rövid és a nagyon hosszú mondatok, természetesen a mondandónak megfelelően bizonyos szabály szerint váltakozva.

P. EÖRY VILMA

A magyar szókincs történetéből (plik, purgelejt, senk)

1. A magyar szó- és jelentéstörténeti kutatások az utóbbi évtizedekben — híven a hagyományokhoz — szép eredményekkel gazdagították a nyelvészetet és ezzel összefüggésben a társtudományokat is. A dolog természetéből adódik, hogy az etimológiai munkálatok napjainkban sem tekinthetők befeje-

zettnek, lezártak. Gondoljunk csak arra, hogy például a TESz. három vaskos kötetéből szükségszerűen hány magyar kifejezés hiányzik, illetve a vizsgáltak közül a származást illetően mennyiszor maradt a kérdés nyitva. De még a tisztázottnak vélt szavak esetében is előfordulhat, hogy újabb adatok alapján azok jelentése, összefüggései, eredeztetése esetleg megkérdőjelezhető vagy kiegészíthető, módosítható, pontosítható stb.

Az elmúlt évszázadok gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. viszonyainak különböző aspektusú megvilágítását teszi lehetővé a szókinccs egyes rétegeinek további föltárása, elemzése. S tekintettel arra, hogy az egykori Magyarországon példának okáért a magyar és szlovák szókinccset gyakran érték azonos hatások, a vizsgálatok során a teljesebb és valósabb kép okán érdemes erre is tekintettel lenni. Különösen sok érdekességet tartogatnak még számunkra némely szakterület, foglalkozási ág szóanyagának a rendszeres nyelvészeti vizsgálódásba eddig kevésbé bevont elemei és összetevői. Ilyenek az alább tárgyalt *plik*, *purgelejt* és *senk* is.

2. *Plik*. 1. 'nyersezüst, nyersarany; 2. 'ezüst-, aranyöntvény'. E szak-kifejezés a XVI. század közepe óta bőséggel idézhető, és használata még a XIX. századból is igazolható; vö.: 1550 k.: „Vót penig az időben Barátnak XXXV ezer gíra ezisti Ujvárban, ki mind *plikekben* állott” (MonÍrók III, 92); Kolozsvár, 1561 (ötvös céh): „Ha ualamellý mester valaminemw ezwtet megolvast es azt o tolle *plikben* el akaria vinni, az kie, az mester megproballý” (SZÁDECZKY II, 63); 1579: „Matthýasnak Jutoth egy Darab *plýk* kyben vagyön hath gýra ezwth es týzen öth Nehezek” (Radv: Csal. II, 36); Gyulafehérvár, 1584: „iij *plitt* ezwt pogacza, XViii gira, Vj Nehezek” (Száz. 1877: 559); 1585: „az ű nagysága birodalmábúl is senki kereskedő ember se vert aranyat, se *plikbe*, se poranyat más országba ki ne vigen” (ErdOrszEml. III, 217); 1592: „Három nehezék *pilik* aranyat” (VERESS, Doc. III, 264), „Egy *pilik* darab ezüstöt” (uo.); 1601: „*plikben* aranyat ez országból ki ne vihessen” (ErdOrszEml. IV, 587); 1603: „ha valakj effele aranyat venne, tudnia illik *plikben*, kineseokben, es mosott, auagy porond banyabol csinalt aranyat” (JAKAB II, 200); 1606: „semmiféle aranyot se porul, se *plékben*, se ezüstöt ez országból kivinni . . . ne merészeljen” (ErdOrszEml. V, 411); 1618: „az kik aranyat, ezüstöt *plikben* vagy műben behoznak” (uo. VII, 478); 1627 (ötvös céh): „Ha valamely mester valaminemü ezüstet megholvast, es azt ő tolle *plikben* el akaria venni a kie, az mester azt megproballya” (JAKAB II, 273); 1631: „egy tábla *plich* ezüst, mely ötvennyolcz gira” (Radv: Udvt. 264), „Vagyön egy tábla *plich* arany öt gira” (uo. 265); 1635: „Egy *plikben* vagyön arany 4 m. 22 pis.” (uo. 353); Szatmár, 1664: „az első Felseghe Camaraiabol hozta ki Proczner Ur[am] az granalt Ezüstet, és eő előtte megh égette Eötves Laszloval együt, és *Plikekbe[n]* ugy csinalta, az első *Plikebe[n]* volt circiter huszon négy Gira, az másikba[n] tizen öt gira, és ismét egy egy Giras *Plik* négy volt” (OL. U. et C. Fasc. 173 Nr. 2: 211; Filmtár 2432. doboz); „az első *Plikebe[n]* Tizen harom gira volt, s abbol arany iőt ki, harmincz egy nehezék” (uo. 212—3); 1667: „administrált trebellet négy *plikbeli* ezüstöt” (SZÁDECZKY: ApafiUdvt. 50); 1683: „negyvenöt gira harmincznyolcz nehezék *plikk*-ezüstöt” (uo. 362); Kapnikbánya, 1863: „Az elüzött ólomolvadék után a katlan közepén pillogó táblaezüst *Blick* nevet visel” (NyK. II, 373); stb.

Összetételek: *plikfogó*: 1664: „*Plik fogo* maior et minor No 1” (MNy. VIII, 229); Nagybánya, 1664: „Item kevereő horog. N. 2. *Plik fogo*

maior et minor N. 1.” (OL. U. et C. Fasc. 173 Nr. 2: 345; Filmtár 2433. doboz); — *plik vas*: Nagybánya, 1664: „Item *plik vas* N 2.” (uo.); Nagybánya, 1679: „két *Plik uass*” (uo. Fasc. 111 Nr. 12; Filmtár 2372. doboz).

Korábban mindenekelőtt BALLAGI ALADÁR mutatott rá a *plik* szaknyelvi szerepére (l. Kecsk: Ötv. 164), legutóbb pedig HORVÁTH MÁRIA foglalkozott vele részletesen, 1634 óta adatolva és 'nyersezüst' jelentésben bányászati szakszónak minősítve (Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978. 175). A fenti adatok kétségtelenül tanúsítják, hogy a régi magyar *plik* nemcsak a bányászat, de sokkal inkább a kohászat, illetve az ötvösmesterség szókincsébe tartozott, és a nyersezüstön kívül vonatkozott a nyersaranyra, valamint az ezüst- és aranyöntvényre is. Szaknyelvi meghonosodását és elterjedését nyilván nagymértékben elősegítette az ötvösök tevékenysége is.

A TESz. nem tárgyalja. VERANCSICS adatát a XVI. század közepéről a *pléh* címszó alá vonja (III, 226), holott a bővebb szöveg alapján nyilvánvaló, hogy az idézetben levő *plikekben* jelentése nem közönséges 'fémlemez', hanem 'ezüstöntvény, ezüstlap', s így valójában nem a *pléh* szócikkelybe tartozik. A szaknyelvi *plik* eredete ugyanis nem azonos a köznyelvi *pléh* szavunkéval, az azonban kétségtelen, hogy távolról rokonságban vannak egymással. A magyar *plik* forrása a 'fény, fénysugár' alapjelentésű kfn. *blic* (LEXER I, 305), pontosabban annak a német bányászati-kohászati terminológiában kialakult 'Aufleuchten des Silbers beim Schmelzen und die Masse selbst' (WEIGAND, DtWb.⁵ I, 253) jelentése. A német szó magyarországi előfordulására vö. Kassa, 1443: „Item nach in die muntz Gerike an sente Steffans tage dos ersten merterers *pligk* mark 17” (Kassa 26). Ennek a jelentésnek az alapján keletkezett a német *Blickgold* 'silberhaltiges, noch nicht feingebranntes Gold' (Késmárk, 1546: Gárdonyi 141), *Goldblick*, *Silberblick* (PAUL, DtWb.⁶ 100) összetétel is. Egy 1667. évi német (bécsi) kéziratos szakmunka, amelyet 1747-ben Besztercebányán másoltak le, e kifejezést így határozta meg: „*Plickh* ist das Silber, so aufm Herdt sthen bleibt, welches herausgenommen, abgebuzt und in den Brenngaden höher oder feiner gebrandt wirdt” (HŠ. VII, 235). Az indoeurópai eredetű német *Blick* ugyanabba a gazdag szócsaládba tartozik, amelynek a német *Blech* (> m. *pléh*) is a tagja, s amelynek eredetileg ugyancsak 'Glänzendes; glänzend' volt a jelentése (l. HORVÁTH i. m. 175 is; a német összefüggésekre l. DudenEtym. 71, 72; WAHRIG 727).

A magyar *plik* *p*-je az átadó német nyelvjárás *p*-s ejtésén alapul (vö. HORVÁTH i. m. 175). Alakváltozatai közül a *plih*, *plich* s talán a *plitt* pontatlan olvasás, illetve írás következménye. Számolni kell ezzel a *plék* esetében is, itt azonban az *é*-re hathatott a magyar *pléh* analógiája is. Aminthogy a *plik* változat hosszú *i*-je is ily módon keletkezhetett. Az 1584-ben lejegyzett *plitt* adatban azonban lehetséges az is, hogy a *-tt* azonos jelenség, mint a XVII. századi *cejtház*, *cejtlajtmány* összetételek előtagjának *-t* végződése (< n. *Zeug*-, vö. HORVÁTH i. m. 50–1). Az erdélyi *pilik* a szókezdő mássalhangzó-torlódás föloldása révén jött létre, és ugyanez történt a *pilk* esetében is, ha a lejegyzés pontos (erre l. HORVÁTH i. m. 175 is). A *plink* forma viszont, amelyet HORVÁTH i. m. 174 Bornemissza Anna naplójából idéz 1667-ből, és a címszó variánsaként is föltüntet, nem igazolható. Az idézett helyen ugyanis semmiféle „*plink* beli” nem található; vö. „Fogarasban adminisztrált trebellel négy *plikkeli* ezüstöt, m. 56 p. 22.” (SZÁDECZKY: ApafiUdvt. 60).

Ugyanez a tartalmú és alakú német kifejezés a magyaron kívül átkerült egyéb népek szaknyelvébe, úgyszintén a hazai latinba is, tanúsítva terminusi

voltának erejét és mindennapiságát. Megvan például a szlovákban, ahol BERNOLÁK ugyan csehnek minősítette, a nyelvtörténeti adatok azonban egyértelműen igazolják, hogy a szlovák szakszókincsnek is eleme volt; vö. Bocabánya, 1568: „in anno 1567 . . . duas portiones argenti vulgo dwa *plyky* in fodinis Sancti Georgij conflatas ad se accepit” (WENZEL 294); Bocabánya, 1571: „pry kassdem *plik*u striebra sielber korn obzwaszte dawali premerawaty” (BJK. I, 109); Bocabánya, 1571: „aby zadny *plik* striebra nedaly lamaty” (uo.); Bocabánya, 1588: „prigima se do introitu gedem *plyckh* frysso-waneho srybra” (BLANÁR 33) stb. Egyéb nyelvi használatára vö. cseh *plik* 'bochnjk stříbra (nebo zlata) w hutnj peci sehnaného; Silberlaib, ein Blick Silber; panis argenteus, massa argenti' (JUNGMANN III, 120); 1675: „*plik* — bochnjk Stříbra w hutnj pecy sehnaného” (KOŘÍNEK); stb.; orosz (újabb át-vételként) *blík* 'Schein auf geschmolzenem Silber' (TREBBIN 42); szerb-horvát *plík* 'rein, glänzend, fein' (XV. sz.: HASz. X, 63); *plika* 'komad srebra [= ezüst darab] (ISAK. 71). A magyarországi latinra lásd pl. 1609: „Quoniam Aurum qualecunque sive in *plícis*, sive in massa, sive in rudi, sive in alia quavis forma . . .” (JAKAB II, 224).

3. *Purgelejt*. 1. 'polgárjog'; 2. 'a polgárjog igazolása'; 3. 'polgár'. Kassa, 1561 (erszénykészítő céh): „annak utánna az *bulgerrecht*öt kövesse, azt ha fölköveti, tehát azután az czéhöt úgy kövesse és hogy ha az czéhöt megengedik, az czéh ládájába tartozik fl. 6” (TörtTár. 1890: 771–2); Kassa, 1574/1730 (fazekas céh): „az *Purgályétot*, avagy Concivisséget válallyon fel” (OL. Acta mechanica Civit. Cassov. Rsz. 86); Sárospatak, 1583: „az biró uramtól az polgári szabadságról való bizonyásglevelet kivegyé, melyet *burgerec*tnek szoktunk hínia” (TörtTár. 1891: 149); Rozsnyó, 1610/1730 (szíjgyártó céh): „ugyan ottan az Város igasságot az *Purgerec*htet maganak meg Szereze és valcsa fel” (OL. Acta mechanica Comit. Gömör. Rsz. 19: 239); Kassa, 1621: „Az kiknek *Burgerrecht*ek nincsen, vigezett n. község így felölek” (CorpStat. II/2: 164); Kassa, 1634: „az mely kereskedő emberek városunkben *pur*grecht nélkül laknak, azok az *pur*grechtet fölváltsák” (uo. 196); 1637: „az *putkleit* nélkül ne legyen” (MIH. Kassa 259); 1651: „*pur*galejtemet és egyéb szabadságotat helyben hagyták” (TKA. II, 122); 1667: „ne kiméljétek a kolosvári *pur*garejteket” (TELEKI IV, 104); Rozsnyó, 1685: „ámbar az városban lakók is, ha *burgerec*t nélkül valók” (CorpStat. II/2: 265); Eperjes, 1688/XIX. sz. (csizmadia céh): „de az *Burgerec*htet mindenike Esztendő alat tartozik megh szerzeni magának” (OSzK. Kézirattár: Oct. Hung. 424/3: 4b); stb.

Származékok: *pur*gelejtes 'polgárjoggal rendelkező személy, polgár': Kassa, 1579/1730 (csizmadia céh): „Nemzetség levelek íó légyen, és *pur*galetesek legyenek” (OL. Acta mechanica Civit. Cassov. Rsz. 86: 110); Kassa, 1586: „akor Cassaj *pur*gelejtes ember üolth” (MIH., Kassa 192; vö. OklSz. 790, itt 1588 szerepel); Sárospatak, 1598/1731 (csizmadia céh): „az mostani meg nevezet Csismadia Mestereknek is Nemzetség Levelek jó légyen és *Purgalatesek*légyenek” (OL. Acta mechanica Comit. Zempl. Rsz. 58: 1); Rozsnyó, 1612/XVIII. sz. (szűcs céh): „hanem ha itt lakos *Burgerec*htes venné megh” (OL. Acta mechanica Comit. Gömör. Rsz. 19: 214b); Kassa, 1621: „mikor valamely *Burgleites* atyánkfia oda vitetik” (CorpStat. II/2: 164); Kassa, 1622: „sokan az *Purgleites* emberek közül is városunk szabadsága ellen Epperjesre viszik borokat” (uo. 166); Kassa, 1623: „mikor valamely *purgleites* atyánkfia oda vitetik” (uo. 169); Jolsva, 1628/1730 (szűcs céh): „ha itt Lakos

Burgeretes Gazda venné meg” (OL. Acta mechanica Comit. Gömör. Rsz. 19: 346b); Kassa, 1630/1730 (csizmadia cég): „jó Nemzetfég Levelek légyen és *Bürgerrechtesek* legyenek” (uo. 198); Csetnek, 1658/1730 (csizmadia cég): „Hogy az mostani meg nevezet Mestereknekis Nemzetség Levelek jó légyen, és *purgaleitesek* legyenek” (uo. 300b); Nagyróce, 1690/1730 (szűcs cég): „Mestereknekis Nemzetség Levelek jó légyen és *Purgaleitesek* legyenek” (uo. 239); Sátoraljaújhely, 1688/1731 (csizmadia cég): „az mostan megh nevezett Mestereknek nemzetség levelek jó légyen, és *purgareitesekis* legyenek” (OL. Acta mechanica Comit. Zemplén. Rsz. 58: 2); Nagymihály, 1698/1731 (csizmadia cég): „az . . . Mes[ter] Emberek[ne]k Nemzetség Levelek jó légyen, és *Purgálatesek* legyenek” (uo. 2b); stb.; — *purgelejt*: Rozsnyó, 1703/1710 (fazekas cég): „tartozik várossunk mellett az *Burgerechti* hitet felváltani” (OL. Acta mechanica Comit. Gömör. Rsz. 19: 249); — *purgelejtlen* ’polgárjog nélküli személy, nem polgár’: Kassa, 1686 (kereskedők): „De az *purgareitlen* és idegen embereknek szabad sokadalmokon kívül ne légyen szabad sem adni sem venni” (MG Sz. IV, 36); — *purgelejttség* ’polgárság, polgári állapot’: Kassa, 1705: „hogy valakik hét, nyolcz esztendőktül fogvást az concivisi igazságot, vagy *burgerechtséget* assumálták” (CorpStat. II/2: 343).

Címszavunk a német *Bürgerrecht* (< kfn. *burcrēht*: LEXER I, 392) ’polgárjog; ius civile’ összetétel magyarországi németben használt alakjának a tájnyelvi meghonosodása. A német jogi terminus hazai előfordulására vö. Pozsony, 1449: „Item am Mitichen Nach Katherine virginis hab ich empfangen *Purgerrecht* von dem Wolfgang Schrotter 13 Sch. 10 den” (KIRÁLY 85); Késmárk, XV. sz. első fele: „man leth wissen und warnet alle auslendische kaufleuthe, auch alle, dy do mit uns *burgerrecht* nicht haben” (CorpStat. II/2: 90) stb. Az egykori Magyarországon a polgárjog, amely mindig csak egy megnevezett városban volt érvényes, sok kiváltságot biztosított annak, akinek azt sikerült megszereznie (ehhez vö. KIRÁLY 81–9; Eperjessy 108–9). Érthető tehát, hogy a városi lakos, hacsakn tehetne, igyekezett a polgárjog birtokába jutni. Mindenekelőtt a kereskedők és az iparosok törekedtek erre, ennek következtében a céglevelek is foglalkoztak a kérdéssel. A rendi korszakban ugyanis a cégbe való bejutás egyik előfeltétele az volt, hogy a felvételét kérő személy hitelesen igazolja polgárjogát, azaz városi polgárságát (vö.: KIRÁLY 86, 186, 195; FERBER 51; MűvTörtTan. 124). A példatár ilyen vonatkozású passzusain kívül l. még: Komárom, Győr, Érsekújvár, Esztergom, 1529/1603/XVII. sz. (ötvös cég): „végezetre, a’ Czéh Mester ez ilyen embertt tartozzék beiratni a’ mi *Polgár társaságinkban*, ezután az Eötvös Mestereknek edgy jó ebédet adgyonn” (EK. Céhlevelek VII. 1.); Nagyszombat, 1622 (szabó cég): „mideón valaki az Mefter-legéniek keözzül az Czéhben akarná magátth iratny, mindeneknek eleötte’ kiuántatik, hogy eleöfzeór *Váras taghiáua* légyen” (uo. LV. 9.); Sopron, 1633 (gombkötő cég): „Az ki Mester ember akar lennj, es itt akar-naja le tennj magat, legh előszór szükseges hogy *Polgar* legien” (SoprSz. IX/1–2: 122); Kolozsvár, 1643 (borbély cég): „az hazassagban es az *varasi tursasagh* közze magat foglallya, ugy meltan az Chehben be fogadiak” (JAKAB II, 316); stb.

E német eredetű szakszó elsősorban a kassai magyarság szókincsében élt. S mivel az egykori északkeleti országrészben „Kassa volt a legjelentősebb kézműves központ, s hatása volt a gömöri, borsodi és zempléni céhek XV–XVI. századi szerveződésére” (BODÓ: Ethn. LXXXVI, 540), a *purgelejt* az

említett területeken is elterjedt, nyilvánvalóan éppen a céhszervezetek közreműködése révén. Változatai közül a legtöbb *p*-vel kezdődik, ez az átadó német nyelvjárási ejtést követi (erre l. a *plik* alatt is). A német összetétel előtagja a *kfn.* korban *polgár* alakban honosodott meg a magyar nyelvben (l. TESz. III, 242–3). A magyar *polgár* szó viszont átkerült a szomszédos népek szóhasználatába; vö. román *pirgár* (1413: TAMÁS, UngElRum. 620); — szlovák népnyelvi *polgár* (és változatai, l. KÁLAL 494), amely ma már elavultnak minősül (l. SISJ. III, 213), korábban azonban a közép- és keletiszlovák nyelvterületről bőségesen idézhető, vö. Fülel, 1562: „Panom Richtarom a *Polgarom* bistriczj meskajiczim” (SL. III, 219); Csetnek, 1591: „má richtár svojeho *polgare* k farárovi poslati” (NNM I, 492) stb. (l. még: KНИЕZSA, SzJsz. 918; МАЧЕК, EtSIJČSl. 383); — szerb-horvát nyelvjárási (bánáti) *pułgar* (SKOK III, 80–1). KНИЕZSA, SzJsz. 918 szerint a kaj-horvát *purgar* is a magyarból való, de ezt az 1294 óta adatolt jövevényszót közvetlenül a németből magyarázza egyebek közt STRIEDTER-TEMPS, DLwSkr. 179; SCHNEEWEIS, DtLwSkr. 100, 166–7; SKOK III, 80–1 — úgy vélem, hogy joggal. A magyar *polgár* szónak *purger* változata viszont újabb átvétel a bajor-osztrákból (1734: TESz. III, 243). Ez formájában azonos a *Burgerrecht* összetételnek magyarból ismert *purger*-előtagjával. Egyébként a *purger* 'polgár' korábbi előfordulására vö. Zágráb, 1614: „az nevezetes és böcsületes . . . Szombatheli *Purgerek* és Lakatosoknak” (Száz. 1877: 409); 1675 körül: „A nagyszombati *purgerok* ellen” (KKK. 199), „Hány rőf okosság van *purgerok* fejében” (uo. 200); Szeged, 1724: „Venczel Horkin Czipellő csináló Ridegül befogattatott a N. Városban Oly Conditioval, hogy ha jól fogja magát viselni, esztendő mulva *Purgernek* is befogattatik” (HILF 55) stb. (Vö. még *purgerség*: 1717: SzegSz. II, 335; *purgerember*: 1725: uo.)

A magyar *burgerrecht* típus minden bizonnyal tudatos törekvés az eredeti kifejezés pedáns lejegyzésére és nem a magyar ejtésen alapul. A *ga* szótag (*purgalejt*, *purgaletes*) a hangja ugyancsak a németre, nevezetesen a mormolt ejtésű *a* hangra vezethető vissza. Az *l* (*purgelejt*) az ismert *r-r > r--l* elhasonulás eredménye. Az adattár tanúsága szerint címszavunk esetében a német *-recht* utótagban levő *ch* helyén a magyarban nagyon gyakran *j* van. Ez ugyanaz a jelenség, amely megtalálható például az *ejtél* (1550: TESz. I, 731) és a *selejt* (1462: TESz. III, 512) jövevényszavakban is (vö. még: LUMTZER—MELICH, DOLw. 292; TESz. I, 731–2), így az ilyen típusú változatok példatára a *purgelejt*-tel kibővül. A *putkleit* adatban az első *t* kétségtelenül pontatlanság révén került a szövegbe a várható *r* helyett. Ugyanezen adat *kl* hangkapcsolata (< *gel* < *ger*) viszont a német ejtémód visszaadásán alapszik.

A német jogi terminus behatolt egyik-másik szláv nyelvbe is; vö.: ócseh *purkrecht* 1. 'zákup; Bürgerlehen; emphytensis'; 2. 'zákupní právo; Burgerrecht, Stadtgericht' (l. JUNGSMANN III, 760; BRANDL 288–9; PSIJC. IV/2: 559). Az egykori cseh szóhasználatban tehát az 'örökhaszonbér', illetve 'örökhaszonbéri jog' fogalmát jelölte, és nagyon valószínű, hogy a régi szlovák *purgrecht* (> *purgrechtnj*) jövevényszónak a következő nagyszombati szövegrészekben is ilyen értelme van; vö. 1525: „Vssak zlattyh patnaczte *purgrechtnich*, kterez sem od urozene[h]o pana Pawla Holeho vyzdvihl” (VARSÍK 122); 1571: „ten wynohrad wzdali za slobodne . . . , žie ani *purgrechtu* na nem nenie” (JŠ. VI, 54). Ezzel szemben a csetneki szabók céhszabályzatában, amelyet Kassáról vettek át, a *purgelet* a. m. 'polgárjog'; vö. 1665/XVIII. sz.: „Gestli by kdo stowarissow Kragcowskich zde w Meste chtel byti Mistrom

ot toho Čzasu ten Towariš celi Rok u nektereho Mistra Cechi nasse musi wiplnit *purgelet* sebe dostat, abi we wikonawani remesla w Meste Znamost magice mohol za tím biti Mistrom” (OL. Magyar Kamara Archívuma, Privilegia coehalia abolita . . . Iratok. 1. doboz. 2). A szó hangalakja alapján feltelezhethetjük, hogy a szlovák N. *purgele* kialakulását a magyar is elősegítette.

Egyébként a magyar nyelvben a korabeli gyakorlatnak megfelelően — a városi polgárra és jogaira vonatkozó kifejezések a latinból szintén nagy bőséggel felhasználásra kerültek. Ilyen például a *civis* ’városi polgár’ (1589: SzT. I, 1212), *koncivis* ’ua.’; vö.: Kassa, 1609: „kassai *concivis* és áros embernek” (MIH., Kassa 220); Kassa, 1623: „vagy *concivis* atyánkfia vagy egyéb rendbeli ember” CorpStat. II/2: 169); Komárom, 1630: „olyat azki nem *concivis* az városnak semmi terhét nem viselné” (GYULAI 112); Sárospatak, 1720/1731 (mészáros céh): „Senki bé ne vétetessék a Nemes Czéh Tarsasagab[an] hane[m] tsak a ki a N. Magistratus, ugymint: Biro, és a N. Tanáts által Civilisi allapottyára fel vetődik. Süksegessen előb *Concivisnek* kell lenni, mint Czéh béli Mester embernek” (OL. Acta mechanica Comit. Zemplén. Rsz. 58: 1b); stb. Ilyen a *koncivisség* ~ *koncivilitás* ~ *koncivitás* ’polgárjogi állapot’; vö.: Tokaj, 1557/1731 (borbély céh): „Mindeneknek előtte hogyha valamely új Mester az mi Borbély Mestersegünk[en] be akar állani az Tanáts-tul Ius Civile az mint szokot kőzőnsegessen mondatni az *Concivisseget* megnyerje és felvegye” (OL. Acta mechanica Comit. Zemplén. Rsz. 58: 2); Kassa, 1574/1730 (fazekas céh): „az Purgályétot, avagy *Concivisséget* válallyon fel” (uo. Civitat. Cassov. Rsz. 86); 1669: „Hatvani Szijártó András supplicál *concivitásért*” (MIH., Kassa 50); Kassa, 1735 (csizmadia céh): [tartozzanak] „végre a’ *Concivilitást* fel-váltani” (OL. Privilegia coehalia abolita. Iratok 2. doboz Nr 115: 5). Ilyen továbbá a *civisi* ~ *koncivitási juss* ’polgárjog’; vö.: Debrecen, 1713 (fésűs céh): „[Ha a városi hatóságtól] »*concivitási juss* [is szerzett]” (BARTHA 17); Kolozsvár, 1776 (német szabók céhe): „annakutánna a Remekező Legénynek kötelessége lészén a Czéh Mesterekkel a *Civisi Juss* keresni” (JAKAB II, 631) stb. (A szócsaládra és etimológiájára l. TE Sz. I, 452.)

4. *Senkel*. A magyar szótárak elsősorban ’ajándékoz’ jelentésben ismerik; vö.: 1506: „Ees vitezy czvezauual te oldalad megh öklelwen, mynekőnk veerth ees vizeth *senkőleel*” (WinklK. 258: NySz. II, 1540); 1596: „Adanak nekem az egerpataki uraim falustol egy darab tó helt . . . melyet jóakaratok szerént falustól *sinkelének*” (OkI Sz. 840); 1607: „Enis ha egi exemplart küldesz benne *meg senkellek* 2 arannial” (uo. 636); *sinkel* ’ajándékoz’ (MTsz. II, 367); stb. S ennek alapján jelentés-specializálódással: Szeged, 1873: *elsinkel* ’elsikkaszt’ (uo.), Budapest, argó: *megsenköl* ’kifoszt; elcsőr’: „de sokszor *megsenköltük* akkoriba az automatákat” (saját lejegyzés; a mondatot 1979 nyarán hallottam véletlenül és akaratlanul a hajdúszoboszlói gyógyvízben egy pesti társaság kb. 55–60 éves férfitagjától, amikor azt beszélte el, hogyan szedték ki gyerekkorában az automata mérlegekből az aprópénzt, illetve az automatákból a cukorkát). A különféle szakterületek, főleg a céhek szóhasználatában azonban régen ez a kifejezés (és az egész szócsalád) nemcsak az ajándékozás fogalmához kapcsolódott, de egyéb tartalmak hordozója is volt. A *senkel* ige (és származékai) élt ’italt kimér; itallal felköszönt; társposharat iszik, ad, fizet stb.’ jelentésben is; vö.: Sárospatak, 1583/1607 (borbély céh): „Ugyanezen borbély-legények atyjoknál szállítsák az ujonnan jött legényt, kit az több borbély-legények tisztességgel fogadgyonak, és nekie bort mérték-

letesen *senkelljenek*” (TörtTár. 1891: 152); Debrecen, 1598—1600 (ötvös céh): „ha *felsenkeöli* az mestöre az csinálásával az legényt, szabad legyen vele azzal is, ha az munkáját megveszi” (TörtTár. 1887: 600); Tokaj, 1610/1731 (vegyes céh): „ha társ leginy talalkozik tartozik az apro béres legény ha művet nem találnak néki *ki senkólni* egy icze borral” (OL. Acta mechanica Comit. Zemplén. Rsz. 58: 3); Pelsőc, 1631/1730 (lakatos céh): „tehat az Mesterekis tartoznak néki [ti. az ifjú mesternek — G. F.] *senkeőlessel*” (OL. Acta mechanica Comit. Gömör. Rsz. 19: 305); Sárospatak, 1680/1731 (vegyes céh): „ha az ujj Mesternek az ő ki kovafolt és el kébült Mester Remekben femmi vetket nem találnak hanem javallyák tehát az több Mesterekis tartoznak *Senkel ettel* néki ugjmint jámbor Mesternek” (OL. Acta mechanica Comit. Zemplén. Rsz. 58); Sárospatak, Sátoraljaújhely, 1727/1731 (vegyes céh): „tehat a’ több Mesterek is tartoznak *Senkelyekkel* néki ugj mint jámbor Mesternek” (uo.) stb. S minden bizonnyal ebbe a jelentéskörbe tartozik a sárosi kastélyban 1637-ben lejegyzett következő adat is: „Az *Senkelő* iő ide ualo” (OL. U. et C. Fasc. 76 Nr. 2). Itt a *senkelő* valószínűleg a. m. ’italmérő (eszköz, edény)’. A különböző jelentésű és felhasználású magyar *senkel* a német *schenken* ’italt mér’, s ebből ’ajándékoz’ (l.: KLUGE, EtWb.²⁰ 643; DudenEtym. 600; PAUL, DtWb.⁸ 503) meghonosodása. A *senkelyekkel* változat feltehetően elírás a *senkelettel* származék helyén.

E szócsalád tagja a *senk* főnév is, amely a népnyelvből ismeretes; vö.: Kassa vidéke: *senk* ’csapszék’ (MTsz. II, 367); Zemplén megye: *senk* ’kármentő’ (uo.); Karcsa (Bodrogköz): *senk* ’a kocsmá léccel körülkerített pultja, kármentő’ (Nyr. CII, 104), a céhnyelvben azonban ennek szintén gazdagabb jelentéstartalma volt, vö. Csetnek, 1631/XVIII. sz. (lakatgyártó céh): „tehat az Tars Leginyek nem tartoznak *Senkell*” (OL. Magyar Kamara levéltára, Privilegia coehalia abolita: Iratok I. doboz: 102). Sajnos, ilyen értelmű és alakú több adattal nem rendelkezem, így csak feltételezhető, hogy az idézetben levő szaknyelvi *senk* a. m. ’társpohár’, illetve ’társpohár-fizetés, adás’. Támogatja ezt az értelmezést a következő szövegrész *ksenk* változata is, vö. Szeged, 1822 (kötélverő céh): „Ha egy Vándorló Legény el jön, és Tiszen Négy Napik itten Helyben Dolgoszot, és a *Ksenket* meg kívánnya, midőn innen elmenne, az Ollyan Legénynek Kéréssé . . . az Betsületős Céhnek — Rendelése szerénd nékie megadasson” (HILF 257).

A *társpohár* a céhek életében az áldomás egy formája, az ünnepélyes legényavatási vendégség volt (l. SZÁDECZKY I, 209, 211). A szó egykori használatára vö.: Kassa, 1574/1730 (fazekas céh): „az töb Legények tartozzanak *Társ poharat* megadni” (OL. Acta mechanica Civit. Cassov. Rsz. 86); 1593 (borbély céh): „akkor Zokas zerint valo tiztesseges vendegseget (kit mi *tars pohar nak* huuunk) nem zerezhetne es megh nem adhatna, hanem vandorlanny menne” (GyF. I, 153); stb. Hogy ugyanis a felszabadult inas „teljes jogú legény legyen, szükséges volt — különösen, ha a legények külön céhbe tömörültek —, hogy a többi legény társának elismerje: legénnyé avassa. Ennek érdekében társpoharat kellett adnia. Ceremóniája koronként, helyenként és mesterségenként változott” (BOGDÁN, RMM. 163). A céhes kézműveseknél társpohárivásra azután máskor is sor került. Példának okáért a papírkészítők évente ötször kerítették rá sort: „1) a papírkészítő inas felszabadításakor, 2) amikor az ujdonsült papírkészítőlegény első munkahelyén 14 napot ledolgozott, 3) amikor új papírkészítőmester vette át a papírmalmot, 4) az esztendőszánon, 5) ha az évben az 1—4 eset nem adott alkalmat rá”

(BOGDÁN, PM. 29). Lényegében így vagy ehhez hasonlóan történt ez a legtöbb céhnél.

Számolni kell azonban azzal a lehetőséggel is, hogy a *senk* a magyar céhnyelvben szintén vonatkozhatott arra az ajándékkul adott pénzbeli támogatásra, illetve pénzösszegre is, amelyet segítségként a céhet elhagyó vagy vándorlásra induló legénynek adtak. Erre a magyar szaknyelvnek gyakori forrásul szolgáló német céhnyelvi adatokon kívül részben a szlovák céhek szókincsének azonos eredetű és funkciójú szakkifejezései alapján következtethetünk. A selmecbányai céhek életét elemezve például SCHINDLER GYULA megállapítja, hogy az ott kitanult és vándorlásra indult legényeknek útra-
valót, azaz *ajándékot* (*Geschenk*) nem adtak (l. SCHINDLER 32). Viszont egyes késmárki céhek „a vándorútra készülő legények részére *ajándékot*, *Geschenken* biztosítottak, mert ez esetben a városban munkát nem vállalhattak, s így keresetük nem volt. Ezt az ajándékot, mely egyúttal útiköltségül szolgált, rendszeresen a legények adták össze; ha azonban a városban nem voltak e szakmabeli legények s az inasoknak nem állott módjukban pénzt összeadni, akkor a mesterek gondoskodtak az ajándékról” (BRUCKNER 118). Ehhez vö.: 1570 (kötélverő céh): „Wen ein gesell kumpt gewandert und hat arbeit, so sollen ihm die andern gesellen *schenken*, sindt aber nicht gesellen do Und das einkommen do wehr, so sol ihm der leriung *schenken* . . .” (BRUCKNER 204); 1581 (lakatos céh): „Betreffennts das *geschennck* für die gesellen” (uo. 220); „So ein gsel die *schennck* niederlegt” (uo.); stb. A pozsonyi német zacskókészítőkről pedig FERBER MIHÁLY ezt írja: „A Schennekh jelentette nemcsak azon bormennyiséget, melyet egy legény fizetett, de jelentette egyúttal azt a helyet is és gyülekezetet, hol a legények ittak. Általában minden hat hétben tartották. Ha tizennégy napnál előbb ment el a legény egész Schennekh-et fizetett. Ha a Schennekh után nyolcadnapra ment el, »felet« fizetett, tizennégy nap után nem volt köteles fizetni. Egy legényért a Schennekh-et nem tartották meg. Ha időközben eltávozott volna, egy ilyen Schennekh-ért tíz krajcárt adtak neki. Ha pedig olyan legény távozott, ki a Schennekh megadására volt kötelezve, a többi legényeknek együttvéve tíz krajcárt kellett hátrahagynia” (FERBER 63; a céh 1528. évi német nyelvű rendszabályainak idevágó sorait l. uo. 91). S nyilvánvaló, hogy a nagyszombati kenderfonó és kötélverő céh 1630/1730. évi artikulusaiban az *ajándékozás*, *ajándékozó* (*legény*, *mester*) a német szaknyelvi *Geschenk* és származékainak tükörfordítása: „Midün ä Mester Legények kirdezéseket, és *ajándékozásokat* tartanak, tartozék olyankor mindenszer egy mester jelen lennyi” (OL. Acta mechanica Civit. Tyrnav. II. Rsz. 156: 281b); „Annak fölette tartozék az eörögbik Mester Legény az *ajándékozó Legénnek*, és egyebeket, ez hét Artikulusokat eleikben adni. Elsöben midün az *ajándékozó mester legény* az asztaltúl föl kél, és az Legényeket közönségessen meg nem követi, az olyan helybirt tegyen le” (uo.). A magyar népnyelvi *senk* 'csapszék; kármentő' és régi céhnyelvi *senk* 'társpohár(ivás)', esetleg 'ajándék (útiköltségre)' forrása egyaránt a német *Schenk* 'csapszék, kocsmá; áldomás, társpohár', illetve *Geschenk* 'ajándék' (l. KLUGE, DtWb.²⁰ 643; DudenEtym. 599–600; a *Geschenk* > *senk* változásra l. a késmárki adatokat 1518-ból és STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 217: *šenkati* alatt). Ugyanez érvényes a szlovák *šenk*, *šenkovať* eredetére is. Ugyanis a ma már kissé elavultnak minősülő szlovák *šenk* 1. 'csapszék, kocsmá'; 2. 'italmérő pult, asztal' (SlSJ. IV, 399) régen a nép- és szaknyelvekben elterjedt kifejezés volt; vö.: 1611: „Pivo se *vyšenkuje* v dedinskem *šenku*” (Myjava 42); Szakolca,

1632: „dano gest . . . wina na *ssenk* obeczny” SL. IV, 145); Trencsén, 1717: „y sam na ten čas w tom *Senku* bil” (OL. Simonyi család levéltára 27. cs. Fasc. I Nr. 22); stb. A szót az egykori 'szárazkocsmá' (erre bővebben l. Urbáriumok 822–3) fogalmának megjelölésére is felhasználták; vö.: XVII. sz. második fele: „Siccu[m] Edicillum vulgo *Suchy ssenk*” (OL. Esterházy család lt. Rep. 31 Fasc. K. Nr. 348: 25); Berencs, 1718: „*Za Suchy ssenk*” (uo. Nr. 357: 179). (A *šenk* szót 1871-ben 'csaplár; Schenkwirt' jelentésben is szótározták, l. Loos III, 533, de valószínűnek látszik, hogy ez a szótárban bohémizmus.) A köznyelvi *šenkovať* 'italt kimér, csapol' (SlSJ. IV, 399) ige korai előfordulására pedig vö. 1453: „Bratři tvoi budúci hauptmany u mne *zenkowiati sú* niekoľknásti beček vína” (RYŠÁNEK 623). De a nyugat-szlovák nyelvterületről származó adatok tanúsága szerint a *šenkovať* élt 'ad, ajándékoz' jelentésben is (l. DORUL'A 80), ilyen értelmű előfordulására vö. Nagyszombat, 1569: „nebo gemu Gakub Remenar *ssenkował* prwie pred tym press y pressownu” (JŠ. VI, 53).

A céhnyelvből azonban a *šenk* 'társpohár, társpoháradás, -ívás (helye)', *šenkovať* 'társpoharat ad, iszik, fizet stb.' (és származékaik) is gazdagon dokumentálhatók; vö.: Nagyszombat, 1567/1730 (fazekas céh): „žadnemu pak Towarissi nema *ssenk*, nebo propitne drženo biti” (OL. Acta mechanica Comit. Nitrien. Rsz. 26: 84); Galgóc, 1567/1635/XVIII. sz. eleje (fazekas céh): „žadnemu pak Towarissy nema *ssenk* nebo propitne držane byt” (EK. Céhlevelek XXIX. 2.); Trencsén, 1567/1731 (kalapos céh): „aby sobe nedali ginde *prossenkowati*, než zde w Trenčjne” (OL. Acta mechanica Civitat. Trencs. Rsz. 154: 115), „má se gemu *prossenk* zwrcy” (uo.); „Kteryby koli chtel z Towarissuw sobe mezy namy dati *prossinkowat*” (uo.); Senica, 1567/1641/1734 (kalapos céh): „Wyučency nassj Trenčansstj aby sobe ginde nedali *proussenkowati*” (OL. Acta mechanica Comit. Nitrien. Rsz. 27: 52b); „ma se gemu *proussenk* zwrcy” (uo.); Selmecbánya, 1567/1630 (kalapos céh): „ktery wiuczencow nassich dal sobe ginde *prossinkowaty*, zde ne ma držan bity” (OL. Magyar Kamarai lt. Privilegia coehalia abolita 1. doboz: 97); Zsolna, 1583/1731 (kovács, lakatos céh): „Towarissowy wedwe nedele, abi *ssinkowano* bilo” (OL. Acta mechanica Comit. Trencs. II. Rsz. 50: 111b); Zsolna, 1608/1731 (kalapos céh): „Wiuczency nassy Zilinsky aby sobe ginde nedaly *prossinkowaty*, ness zde w Zilinye, paklissby ktery dal sobe ginde *prossinkowaty*, a semby priwandrowal, ma se gemu *pro ssink* zwrczy” (uo. 238); Vágújhely, 1612/1730 (kalapos céh): „paklissby ktery dal sobe ginde *prossinkowaty*, a semby priwandrowal ma se gemu *Prossink* zwrczy” (OL. Acta mechanica Comit. Nitrien. Rsz. 27: 13b); Korpona, 1622/1674 (fazekas céh): „A pry wiwolony Czech Mistruw pred aneb zatim take z Nowu wiwolenu Panu Rychtary, zwinsowanym wsseho dobreho *Ssinkem* wedle možnosity Sweg se prokazaty” (OL. Acta mechanica Civit. Carpon. Rsz. 85: 38b); Radvány, 1630/1724/1731 (kalapos céh): „Wy=Včency Nassi, aby sobe ginde nedaly *Pressenkowaty*, než zde, pakližby kterj dal sobe ginde *Pressenkowaty* . . .” (OL. Acta mechanica Comit. Zoliens. Rsz. 59: 92); Zsolna, 1664/1731 (lakatos, fegyverkovács céh): „Towarissowy wedwe Nedele, aby *Šenkowano* bilo” (OL. Acta mechanica Comit. Trencs. II. Rsz. 50: 412); Vágújhely, 1666/1730 (lakatos, kovács céh): „powinen Yemu *ssenkuwati* holbu Wina” (OL. Acta mechanica Comit. Nitriens. Rsz. 26: 12); Csejte, 1666/1730 (kalapos céh): „Kdy se geden prisazny CechMyster woly a *obBenkuge*” (uo. Rsz. 27: 4b); „bude prepusten a *prešinkowan*” (uo. 6); Bojná, 1672/1730 (kalapos céh): „chtel . . .

sobe mezi nami dati *possenkowaty*” (uo. 37); Csetnek, 1675/1730 (süveges céh): „Učednik . . . ma sebe dati *prussinkowati*” (OL. Acta mechanica Comit. Gömör. Rsz. 19: 291); „ten *Prussing*, ma wniwecz bity” (uo.); Radvány, 1675/1731 (lakatos, kovács, császár céh): „takowemu wandrownemu Towari-sowj, medzj ginim Holba, Robenczowj pak žajdlik Wina ma se darowatj, ā stim ge potomne *wissenkowty*” (OL. Acta mechanica Comit. Zoliens. Rsz. 59: 75); Vágújhely, 1715/1730 (fazekas céh): „zadnemu pak Towarissy nema *Shenek* nebo propitne drzane bit” (OL. Acta mechanica Comit. Nitrien. Rsz. 26: 67b); stb. Mivel a társphárvás az iparösszervezetekbe való ünnepélyes belépést jelképezte, így az *obšenkovať*, *prešenk(ovať)*, *pošenkovať*, *vyšenkovať* stb. származékok (és alakváltozataik) minden bizonnyal a legények társaságába vagy a céhbe való beállás, illetve az ideiglenes vagy végleges eltávozás tényére, s a vele kapcsolatos költségekre és aktusokra vonatkoznak.

A szlovák *šenk*, *šenkovať* kapcsán megemlítendő a *šenkovníj*, *šenkovský* származék, amely a fazekas céhek jelzőjeként szokott előfordulni; vö.: Zsolna, 1582: „a že by se knim zachowaly, podle sweho *ssenkouneho* remesla” (OL. Acta mechanica Comit. Trencs. II. Rsz. 50: 79); . . . : „Správa aneb pořádek řemesla hrnčírského vedle artikulé jejich, kterýchžto od roku Páně 1559 v mestie Zylinie při cechu řemesla kováčského používali. Nyní ponevadž jejich řemeslo jest jak říkají *šenkovní*, jim od auřadu mesta téhož Žyliny obzvláštním cechem znovu nadaných a potvrzených” (HŠ. VI, 315); Csejte, 1609/1730 (fazekas céh): „podle ssweho *ssenkowního* Remesla” (OL. Acta mechanica Comit. Nitrien. Rsz. 26: 62); stb. JERŠOVÁ szerint a fazekasmesterség azért volt *šenkovníj*, azaz 'csapszéki, kocsmái', „lebo okrem iného riadu vyrábál a mal na sklade pre šenky a krčmy hrnčeky a nádoby na nápoje” (HŠ. VI, 315). Ez lehetséges magyarázatnak látszik, de némileg gyengíti az a tény, hogy a *šenkovníj* nemcsak a fazekas céh minősítéseként fordult elő; vö.: pl. Szucsány, 1633 (vegyes céh): „gako samo nasse Remeslo *Šynkowske* vyhľadawa” (OL. Acta mechanica Comit. Turóc. Rsz. 52: 11b); Radvány, 1675/1731 (lakatos, kovács, császár céh): „gakossto gest običeg ā poradek wnassem *Ssenkownem* pocziwem Remesle” (OL. Acta mechanica Comit. Zoliens. Rsz. 59: 74); stb. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a vegyes céhek artikulusai esetenként kapcsolódhattak a fazekasok szabályaihoz, így tartalmazhatták a valójában csak az utóbbiakra vonatkozó *šenkovníj* megjelölést.

Az egykori Magyarország északi területeinek városaiba betelepült német lakosság szóhasználatából az intenzív érintkezések következtében e kifejezések széles körben elterjedtek a szlovákok között. Ezzel szemben a sokkal gyérebb számú magyar adat arra mutat, hogy a magyar kézműiparosok kevésbé éltek e német eredetű szakterminusokkal. Történetek kísérletek szolgai lefordításukra is (l. fönt), de mint láttuk, elsősorban honi nyelvi eszközök (*társphár*, *társpharat ad* stb.) segítségével fejezték ki ezeket a céhek életére olyan jellemző eseményeket, vagyis az áldomástartás különféle formáit.

Az adatok tanúsága szerint e német eredetű szócsaládnak van még olyan tagja, amely szintén jobban elterjedt a szlovák nyelvben, mint a magyarban. Nevezetesen a szlovák köznyelvi *šenkár* 'kocsmáros, vendéglős', melyet ma már ugyan kissé elavultnak tartanak (l. SISJ. IV, 399), de nyelvjárási alakváltozatai — *šenkier*, *šenkír*, *šenkár*, *šenker*, *šinkír* (l. DORUL'A 80) — amellelt szólnak, hogy régente mindennapos volt. Egykori előfordulására vö.: Szokolca, 1632: „on przigal za ný penize y z ziskem od *šenkirzu* . . .” (SL. IV, 145); „Dalo se *Šenkerzom* od každeho wedra . . .” (uo. 238); Koriát, 1639: „gako

z rowassu *ssenkiroweho* sa do sweczy” (OL. Batthány család lt. Lad. 27. Fasc. 8. Rsz. 67); „widal ten gisty *ssenkir*” (uo.); stb. Ezzel szemben a magyar nyelvben a *senkér* 'kocsmáros, csaplár' a régiségből csak helyi átvételként idézhető, későbbi előfordulása pedig nem igazolható; vö.: Korlát, 1652: „Leszkoj *Senker* egett borrrert . . .” (OL. Batthány cs. lt. Lad. 27. Fasc. 8. Rsz. 67); Eperjes, 1662: „Mi ként szidalmazták Schwarz János feleségét az el múlt hetfőn . . . , söt magát az *senkért*” (StudSl. XVII, 94); „duplovana kurva szukanak szidalmazta az *senkérné*” (uo.); „midön az *senkér* pártját fogná a feleségének” (uo.); „Szemere pedigh ezt mondotta az *senkérnek* és *senkérnének*” (uo.). A szlovák *šenkár* és a magyar *senkér* egyaránt a német *Schenker* 'kocsmáros, csapláros' (l. WEIGAND, DtWb.⁵ II, 696) átvétele.

Ugyancsak helyi átvételnek látszik a régi magyar *senkfasz* 'italmérő, -tartó (edény)'; vö.: Sáros, 1631: „Egy *Senk waß*” (OL. U. et C. Fasc. 126 Nr. 2); Szepes vár, 1638: „Egy Astalka, egj *Szenkfaß* egj kupa” (OL. Csáky cs. lt. Központi lt. 14. cs. Fasc. 37), amelynek forrása a régi német *Schenkfaß* 'ua.' összetétel (l. GRIMM, DtWb. VIII, 2556).

Ezzel szemben a magyar *söntés* a XVIII. század óta különböző változatban és az 'italmérő asztal, pult' mellett egyéb jelentésben is bőséggel kimutatható (1786: TESz. III, 579–80), de vö. Magyarbél, 1703: „Egy *sentés* kin bórt löktak mérni” (OL. U. et C. Fasc. 85 Nr. 62: 3b). A szlovák nyelvjárá-sokban szintén el van terjedve, l. *šenkýš*, *šentýš* 'söntés' (SlSj. IV, 399), vö. Likava, 1627: „*ssentyss* drewenj na nohach” (OL. Batthány cs. lt. Lad. 25. Fasc. 28 Rsz. 59: 11). Mindkét nyelvben a német *Schenktisch* 'söntésasztal, -pult' összetételnek a hazai német (bajor-osztrák, középnémet) nyelvjárásokban használt formája honosodott meg (l. TESz. III, 580). A német szó egykori magyarországi előfordulására vö. Pozsony, 1497 (bormérési szabályzatban): „Er sol auch nit seiner hausfrawen oder Echalten beym tag (wein schicken, Sunder So er dess nachts haym get, mag er ain halbe wain mit Im zu ainem schlaffdrunck nemen. Bey dem *Schenkdisch* mag er drinken so oft in lust . . .” (KIRÁLY 436).

E német szócsalád számos tagja honossá lett a csehben, vö. *šenk*, *šenko-vat*, *šenkér*, *šenkýř*, *šenktyš* stb. (JUNGMANN IV, 444–5); lengyelben, vö. *szynkować*, *szynkarz*, *szynkwas*, *szynkfas*, *szynk* (1500: BRÜCKNER, SĚt. 561); innét az oroszban: *шинók*, korábban *шинк* (1697: VASMER, RussEtWb. III, 399) és ukránban: *šynk*, *šynók* stb. (RICHARDT 104) is. A szlovénből a *šenkati* 'schenken', *šenkinga* 'Schenkung' (l. STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 217), a szerbhorvátból pedig a *šenkovati* 'beschenken, verschenken, geben' (STRIEDTER-TEMPS, DLwSkr. 193) idézhető.

5. A széles jelentéskörben mozgó és az alakváltozatok gazdagságát föl-vonultató nyugati szláv nyelvek, úgyszintén a magyar nyelv adatai a városi lakosságra, életének egy-egy jellegzetes mozzanatára gyakorolt német hatás nyelvi vetületei. Ezt esetünkben nemcsak a *senkel*, de a *plik* és a *purgelejt* is példázza.

6. R ö v i d í t é s e k (csak azok, amelyek a TESz.-ben nem szerepelnek):
 BARTHA = N. BARTHA KÁROLY, A debreceni fésűsmesterség. Debrecen, 1929. — BJK. = OL. Szentiványi család lipótszentiványi levéltára: Bányajegyzőkönyvek. — BLANÁR = VINCENT BLANÁR, Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, 1961. — BOGDÁN, PM. = BOGDÁN ISTVÁN, Papírkészítőink mesterségzavai. 16–19. század. Bp., 1979. — BOGDÁN, RMM. = BOGDÁN ISTVÁN, Régi magyar mesterségek. Bp., 1973. — BRANDL =

V. BRANDL, Glossarium illustrans bohemicomoravicae historiae fontes. Brünn, 1876. — BRUCKNER = BRUCKNER GYÖZÖ, A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége. Okirattárral (1515–1757.). Miskolc, 1941. — CorpStat. = KOLOSVÁRI SÁNDOR—ÓVÁRI KELEMEN, A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus statutorum Hungariae municipalium. I–V. Bp., 1885–1902. — DORUL'A = JÁN DORUL'A, Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, 1977. — EK. = Egyetemi Könyvtár (Budapest) Kézirattára. — EPERJESSY = EPERJESSY KÁLMÁN, Városaink múltja és jelene. Bp., 1971. — FERBER = FERBER MIHÁLY, A pozsonyi céhek története a XVI. században. Bp., 1912. — GÁRDONYI = SÁNDOR GÁRDONYI, Zur Geschichte der deutschen Kanzlei- und Bergmannssprache von Schemnitz und Kremnitz im 14.–16. Jahrhundert. Dissertation zur Erlangung der Kandidatenwürde. Debrecen, 1964. (Kézirat az MTA Kézirattárában.) — GyF. = Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. I–V. Győr, 1861–1865. — GYULAI = GYULAI RUDOLF, Törökvilág Komárom megyében. Komárom, 1894. — HILF = HILF LÁSZLÓ, A szegedi iparosság története. Szeged, 1929. — HŠ. = Historické štúdie. Sorozat. Bratislava, I (1955)–. — ISAK. = A. ISAKOVIĆ, Rječnik stare rudarsko-geološke terminologije. Sarajevo, 1970. — JAKAB = JAKAB ELEK, Oklevéltár Kolozsvár története I. II. III. kötetéhez. I–II. Bp., 1870–1888. — JŠ. = Jazykovedné štúdie. Sorozat. Bratislava, I (1956)–. — Kassa = KEMÉNY LAJOS, Kassa város régi számadáskönyvei. 1431–1533. Kassa, 1892. — KIRÁLY = KIRÁLY JÁNOS, Pozsony város joga a középkorban. Bp., 1894. — KKK. = A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Válogatta és sajtó alá renderre VARGA IMRE. Bp., 1977. — KOŘÍNEK = P. KOŘÍNEK, Staré paměti kutnohorské. Praha, 1675. — Lexer = M. LEXER, Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. I–III. Reprografischer Nachdruck der Aufgabe Leipzig 1872. Stuttgart, 1974. — Loos = JOSEF LOOS, Słownik slowneskiej, maďarskej a nemeckej reči. III. Pešť, 1871. — MIH., Kassa = MIHALIK JÓZSEF, Kassa város ötvösségének története. Bp., 1900. — MűvTörtTan. = Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerkesztette CSETRI ELEK, JAKÓ ZSIGMOND, TONK SÁNDOR. Bukarest, 1979. — Myjava = JULIUS BODNÁR, Myjava. Myjava, 1911. — NNM. = Naše národní minulost v dokumentech. I–II. Praha, 1954–1962. — RICHARDT = ROSEMARIE RICHARDT, Polnische Lehnwörter im Ukrainischen. Berlin, 1957. — RYŠÁNEK = FRANTIŠEK RYŠÁNEK, Slovník k Žilinské knize. Bratislava, 1954. — SCHINDLER = SCHINDLER GYULA, A selmecbányai céhek élete. Selmecbánya, 1909. — SKOK = PETAR SKOK, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–III. Zagreb, 1971–1973. — SL. = Slovenský letopis pre historiu, topografiu, arheologiu a etnografiu. Red. FR. V. SASINEK. Skalica, I (1876)–VI (1882). — SZÁDECZKY = SZÁDECZKY LAJOS, Iparfejlődés és céhek története Magyarországon. I–II. Bp., 1913. — SzT. = Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. I–. Bukarest, 1975–. — TKA. = Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa multjából. Kassa, I (1910)–V (1914–5). — TREBBIN = L. TREBBIN, Die deutschen Lehnwörter in der russischen Bergmannssprache. Berlin, 1957. — U. et C. = OL.: A Magyar Kamara Archivuma: Urbaria et conscriptiones. — Urbáriumok = Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta MAKSAY FERENC. Bp., 1959. — VARSÍK = B. VARSÍK, Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Bratislava, 1956. — VERESS, Doc. = A. VERESS, Documente privitoare la istoria Ardealului... I–XI. București, 1929–1939. — WAHRIG = GERHARD WAHRIG, Deutsches Wörterbuch. Gütersloh, 1978. — WENZEL = WENZEL GUSZTÁV, Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880.

GREGOR FERENC

Az alapnyelvi szó szerkezetről

1. Vegyük a következő egyenleteket: $x = a + b$; ebből $b = x - a$; amennyiben $x = a$, akkor $b = 0$. Ha az egyenlet betűit behelyettesítjük az uráli összehasonlító nyelvészet három alapnyelvével, a protourálival (PU), a finnugorral (PFU) és a protoszamojéddal (PS), akkor $PU = PFU + PS$, ebből $PS = PU - PFU$, s ha $PU = PFU$, akkor $PS = 0$.

Az uráli összehasonlító nyelvészet jelenlegi állása szerint az uráli és a finnugor alapnyelv között „nem mutatható ki lényeges rendszertani különbség” (HAJDÚ, UNYA. 107).

Hosszú ideje érvényes az a megállapítás, hogy az uráli és a finnugor alapnyelvben a jelentéshordozó szavak (főnevek, mellénevek, igék, számnevek) többségükben kétszótagosak voltak, s csak kis részben akadtak köztük háromszótagosak, amelyek (legalább részben) valószínűleg képzett alakok lehettek. Ugyanakkor a protoszamojédra számos egyszótagú, V, CV és CVC szerkezetű tövet is rekonstruálnak (vö.: J. JANHUNEN, Samojedischer Wortschatz. Helsinki, 1977.; P. SAMMALLAHTI, Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache: FUF. XLIII, 22–66).

A PS-ban az a) V szerkezetű szavak száma 10, ebből 3 névmás, 2 főnév, 4 ige (köztük a tagadó és a létige); — b) a CV(-) szerkezet 60 esetben rekonstruálható, ebből 26 főnév, 20 ige; — c) CV(-) ~ CVC tő 10 volt, ebből 6 ige, négy főnév (az adatokra nézve l. KATZSCHMANN: FUM. III [1979.], 218.). Ez a mennyiség az összamojéd rekonstrukciók 12%-át teszi ki.

Ezt a szembetűnő fonotaktikai különbséget kétféleképpen lehet magyarázni: 1. A PU kétszótagúság a PS-ben bizonyos esetekben egyszótagúsággá változott, s meg lehet határozni azokat a feltételeket, amelyek között ez a változás végbement (erre kísérlet SAMMALLAHTI említett tanulmánya). — 2. A PU-ra föltett kétszótagúság az esetek egy részében voltaképpen PFU kétszótagúság, s a PU-ra a PS alakok, illetve a szamojéd nyelvek adatainak figyelembevétele nélkül, pusztán a PFU-ra hagyatkozva rekonstruáltak kétszótagú, mindig magánhangzóra végződő töveket. (Természetesen ez utóbbi föltevés sem zárja ki annak lehetőségét, hogy a PU-ban szép számmal voltak kétszótagú szavak is.)

Egyszótagú jelentéshordozó szavak esetleges megléte a PU-ban már korábban is fölmerült. Így pl. HALÁSZ IGNÁC szerint „az ugor *kala-* [‘hal, meghal’ — P. J.] már továbbképzett ige” lehet (NyK. XXIII, 28), bár a szamojédban is találhatók a szónak *l*-es alakjai. (HALÁSZnak erről a magyarázatáról az MSzFE. nem tesz említést.) Ugyancsak HALÁSZ, BUDENZ **paga* ‘fa’ rekonstrukciójával szemben kijelenti, hogy „sem az ugor [értsd finnugor — P. J.], sem a szamojéd szavak nem kényszerítenek ilyen *g*-s alak felvételére s az uráli alapnyelvnek bátran tulajdoníthatunk magánhangzós végpā alapszót” (NyK. XXIII, 437). Bár az MSzFE. HALÁSZnak erre a megállapítására sem tért ki, érdemes idéznünk az MSzFE.-nek a *fa* etimológiájához fűzött kommentárját: „Szavunk ma valamennyi nyelvben egyszótagú, de az uráli korban valószínűleg kétszótagú volt. Az alapnyelv szótövei ui. — a névmások kivételével — feltehetően kétszótagosak voltak” (MSzFE. I, 171). COLLINDER is rekonstruál egyszótagú tövet a PU-ra: **pu* ‘fa’ (CompGr. 408).

SAMMALLAHTI említett tanulmányában is fölmerül annak lehetősége, hogy — bár csupán két-három szóban — a PU-ban egyszótagú, magánhangzóra végződő, azaz CV szerkezettel lehet számolni. A biztosabbnak látszó a *nő* ‘Frau’ és a „csont”, a bizonytalanabb a fgr. **kur3-* ‘binden’ ~ szam. ? **ku + rā-* ‘ua.’ (< **ku* ‘Strick, Riemen’ + *-rā-* ‘Kausativsuffix’) (i. m. 30, 64).

2. A PU, a PFU és a PS között van egy lényeges különbség, amelyet a rekonstrukció során elvileg figyelembe kellene venni, de ami gyakorlatilag ma még aligha megvalósítható. Az uráli alapnyelvről csak annak felbomlási idejét ismerjük, tehát a nyelvfejlődési folyamat végpontját. A PU rekonstruk-

ciók is a felbomlás, azaz a PU megszűnésének időpontjára vonatkoznak. Ezzel szemben a PFU és a PS nyelvi állapotnak nem csupán a végpontja ismert, hanem a kezdete is, mely egybeesik a PU fölbomlásával. A PFU és a PS között időtartamuk tekintetében jelentős különbség van: míg a finnugor alapnyelv a PU felbomlása után mintegy ezer esztendővel tovább oszlott (a finn-permi és az ugor ágra), addig a PS egység közel négyezer évig tartott (vö. HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER, *Uráli nyelvrokonaink*. Bp., 1978. 68). Egyáltalán nem mindegy tehát, hogy a finnugor, illetve a szamojéd alapnyelvi rekonstrukciómok ezen tág időhatárokon belül melyik periódusra vonatkoznak.

A PFU és a PS nyelvi alakok nyilván a PU felbomlásakor álltak legközelebb egymáshoz, s az idők folyamán egyre inkább eltávolodtak egymástól. Elsősorban a négyezer évig tartó szamojéd egység során sok, esetleg ellentétes irányú nyelvfejlődési tendencia is végbemehetett. A PU rekonstrukciókhoz hasonlóan a PS esetében is föltehetjük, hogy az ósszamojédra kikövetkeztetett alakok a szamojéd egység fölbomlásának idején érvényes nyelvi állapotot kívánják tükrözni. Ekkor viszont számolnunk kell azzal, hogy a PFU és a PS állapota között háromezer esztendő időeltérés van.

A finnugor és a szamojéd alapnyelv közötti viszonyt SAMMALLAHTI részletesen tárgyalja említett tanulmányában. Az ilyen jellegű vizsgálatokat jelentős mértékben megkönnyíti az uráli, illetve a finnugor és a szamojéd alapnyelvre vonatkozó etimológiai szótárak megléte (vö. FUV., MSzFE. egyfelől, J. JANHUNEN, *Samojedischer Wortschatz* másfelől; valamint az alapnyelvi rekonstrukciókat nem közlő finn etimológiai szótár, a SKES.; s ehhez járulnak olyan alapvető jelentőségű tanulmányok, mint pl. E. ITKONEN, *Suomalaisugrilaisen kantakielen äänne- ja muotorakenteesta: Suomalaisugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta*. Tietolipas 20. Helsinki, 1961., amelyet SAMMALLAHTI tanulmánya kiindulópontjaként kezel).

3: A szamojéd alapnyelv szó- és szótagszerkezete. — A PU-ra rekonstruált kétszótagú tövekkel szemben a PS-ban a következő szószervezeteket találjuk a leggyakrabban: (C)VC(C)V, (C)VC, (C)V.

A PS nyílt szótagra végződő szavaiban az alábbi -CV, -C₁C₂V szótagokat találjuk (a számok az előfordulást jelzik):

-CV:	-pV	(-pə: 6, -pǎ: 5, -pǎ: 4, -pʒ: 3)
	-tV	(-tə: 17, -tǎ: 9, -tǎ: 6, -tʒ: 6)
	-kV	(-kə: 8, -kǎ: 4, -kǎ: 1, -kʒ: 4)
	-mV	(-mə: 3, -mǎ: 4, -mǎ: 5, -mʒ: 2)
	-nV	(-nə: 5, -nǎ: 4, -nǎ: 4, -nʒ: 4)
	-ńV	(-ńə: 3, -ńʒ: 1)
	-ŋV	(-ŋə: 3, -ŋǎ: 1)
	-sV	(-sə: 4, -sǎ: 3, -sǎ: 3, -sʒ: 4)
	-jV	(-jə: 10, -jǎ: 12, -jǎ: 2, -jʒ: 1)
	-cV	(-cə: 2, -cǎ: 3, -cʒ: 3)
	-rV	(-rə: 21, -rǎ: 14, -rǎ: 4, -rʒ: 6)
	-lV	(-lə: 12, -lǎ: 7, -lʒ: 3)
	-wV	(-wə: 2, -wǎ: 1, -wǎ: 1)
	-CCV:	-ttV
-kkV		(-kkə: 1, -kkǎ: 1, -kkʒ: 1, -jkkə: 1)

-C ₁ C ₂ V:	-CpV	(-mpâ: 8, -mpâ: 3, -mpâ: 2)		
		(-tpâ: 2)		
			(-j _p â: 1)	
			(-rpâ: 1)	
	-CtV	(-ptâ: 10, -ptâ: 5,		-ptâ: 1)
		(-jtâ: 4, -jtâ: 4)		
		(-mtâ: 4, -mtâ: 1, -mtâ: 1,		-mtâ: 1)
		(-ntâ: 7, -ntâ: 5,		-ntâ: 3)
		(-rtâ: 1)		
			(-ktâ: 2)	
-CkV	(-rkâ: 13, -rkâ: 3, -rkâ: 3,		-rkâ: 2)	
	(-tkâ: 2)		
	(-ckâ: 1, -ckâ: 1)			
	(-rkâ: 2, -rkâ: 2, -rkâ: 3)			
	(-jkâ: 1, -jkâ: 2)			
	(-lkâ: 1)		
-CmV	(-rmâ: 1, -rmâ: 1)			
	(-jmâ: 3, -jmâ: 3)		
	(-tmâ: 2, -tmâ: 1, -tmâ: 3)			
		(-lmâ: 1)		
-CnV	(-jnâ: 1)		
-CñV	(-mñâ: 1)			
-CñV	(-jñâ: 1)		
-CsV	(-psâ: 2,		-psâ: 1)	
	(-nsâ: 8,		-nsâ: 1)	
	(-jsâ: 1)	
	(-lsâ: 1)			
		(-tsâ: 2)		
-CcV	(-ncâ: 8, -ncâ: 1, -ncâ: 1,		-ncâ: 3)	
	(-lcâ: 1)			
	(-mcâ: 1)		
	(-kcâ: 1)		
	(-rcâ: 1)		
-CwV	(-jwâ: 2, -jwâ: 6, -jwâ: 1)			
	(-jtwâ: 1)			
	(-lwâ: 1)			
	(-twâ: 1)			
		(-rwâ: 1)		

A PS-ban — függetlenül a szótagszámtól — az alábbi mássalhangzókat, illetve mássalhangzó-kapcsolatokat találjuk szóvégi, illetve tövégi helyzetben: *-j* (40), *-r* (35), *-t* (24), *-n* (17), *-ŋ* (10), *-m* (9), *-k* (5), *-c* (5), *-p* (3), *-w* (1), *-l* (1); — *-jŋ* (2), *-jm* (2), *-js* (2), *-jn* (2), *-jt* (1), *-jr* (1).

Végül, a PS-ra szóvégi helyzetben JANHUNEN az alábbi magánhangzókat rekonstruálja: *-â* (184), *-3* (azaz meg nem állapítható színezetű vokális) (55); *-â* (102), *-ä* (62); azaz a PU-hoz képest (*-e*, *-a*, *-ä*) lényeges változást nem tapasztalunk. (Az *-3* a többi három magánhangzó valamelyikével azonos.) Ez azonban nem jelenti azt, hogy az azonos hangszínű magánhangzók a PU-ban és a PS-ban ugyanazokban a szavakban fordulnak elő (vö. PU **kala* 'hal' (N) > PS **kälä*, PU **joke* (MSzFE.) 'folyó' > PS **jökä* stb.).

4. Az etimológiák. – A PU rekonstruktumok szóvégeinek a PS-ban változatos folytatásai vannak. (Ha az uráli alapnyelvi szó mellett nincs forrásmegjelölés, akkor az az MSzFE.-ből való. A protoszamojéd alakokat JANHUNEN szótárából idézem.)

- A) -CV: *-kV* (PU) (1) **joke* 'folyó' > PS **jåkå*
 (2) **meke* 'mű' > **mej-*
 (3) **töke-* 'tojik' > **tâ-*
 (4) **ník3-/ñüke-* 'nyű' (V) > **nek-* ~ **nek-*

A PU *-ke* második szótagnak a PS-ban minden esetben más folytatása van. (A PS **jåkå* 'folyó' jelentésű szót SAMMALLAHTI egy PFU **juka* 'Stromstelle, Strom' alakkal hozza kapcsolatba.)

(PFU — SAMMALLAHTI)

- (5) **koke-* 'erleben' ~ PS **ko-* 'sehen, finden'
 (6) **mēke-* 'verkaufen' ~ **mi-* 'geben, verkaufen'
 (7) **töke-* 'bringen' ~ **tâ-* 'bringen, holen'
 (8) **tuke* 'See' ~ **to*
 (9) **sūke* 'rudern' ~ **tu-* (? **tuâ-*)

SAMMALLAHTINál a fgr. alakok szabályosan összecsengenek a protoszamojéd rekonstruktumokkal: a PFU *-ke*-nek a PS-ban \emptyset felel meg. Az MSzFE.-ből idézett példák közül a **meke-*, a **ník3-/ñüke-* egyáltalán nem szerepel nála, a **joke*-t pedig más szóval kapcsolta össze. Ezzel az eljárással a PU > PS, illetve a PFU ~ PS viszonyt nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

A PFU *-ka* végű alakok a PS-ban is *-kâ*-t tartalmaznak (SAMMALLAHTI 34. és 97. etimológiája).

-lV (PU)

- (10) **nola-* ~ **nula-* 'nyal' > PS **nâ-* (vö. SAMMALLAHTI: PFU **nôle-*)
 (11) **ala* 'al-' > **ilâ*
 (12) **pala(-)* 'fal' (V) > **pâlâ-*
 (13) **kala* 'hal' (N) > **kâlû*
 (14) **kole-* ~ **kõle-* 'hal' (V) > **kââ-* (ahol az *-â* nem okvetlenül PU mássalhangzó folytatása, illetve tehát PU *l*, vö. PU **soja* 'ujj' > PS **tûâj*)
 (15) **nole* ~ **nele* 'nyíl' > **ne¹j*
 (16) **tule-* 'talál' > **toj-*, **tuj-*
 (?PU) (17) **süle* ~ **sile* 'öl' (N) > **tij*
 (18) **pele-* 'fél' (V) > **pij-*
 (19) **elâ-* 'él' (V) > **ilâ-*, **jilâ-*
 (20) **pâlâ* 'fél' (N) > **pelâ*
 (21) **sâl3-* '*ellik' > **t¹ij-* (? **t¹iâ-*) (itt a PS *-j* alapján a PU-ra *-e*-t tehetünk fel)
 (22) **kul3(k3)* 'holló' > **kul3j3* (itt a PS *l* megléte segíthet a PU *-l3* magánhangzójának meghatározásában)
 (?PU) (23) **âl3-(m3)* 'emel' > **ilâ* ~ **jilâ*

A PU *-le* egységesen viselkedik: a PS-ben *-j* a folytatása (kivétel a **kole-*). A PU *-lâ* a PS-ban is megmarad. Tarka viszont a *-la* megfelelése. A 'nyal'

jelentésű szó PS viselkedése még akkor sem szabályos, ha SAMMALLAHTI alapján PFU (PU) **níle*-t teszünk föl az MSzFE. **níla*- alakja helyett.

COLLINDER ide vonatkozó etimológiai nem sok támpontot nyújtanak. A **śala* 'köt' PU alak helyett helyesebb az MSzFE. javasolta **śada* formát elfogadni, mivel a PS **sārâ*- az utóbbinak lehet szabályos folytatása.

További etimológiák:

(24)	<i>*níle</i>	'Schutz'	(FUV.)	>	<i>*nílâ</i>	~	<i>*nilâ</i>
(25)	<i>*kele</i>	'Zunge'	(FUV.)	>	<i>*keāj</i>		
(26)	<i>*śilâ</i>	'Fett'	(FUV.)	>	<i>*selâ</i>	~	<i>*silâ</i>
(SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*sila(va)</i>)							
(27)	<i>*môl3</i>	'brechen'	(FUV.)	>	<i>*mâl3-</i>	(SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*mure-</i> ~ PS <i>*mârâ-</i>)	
(28)	<i>*wolô</i>	'Stange'	(FUV.)	>	<i>*uj</i>		
(29)	<i>*tulô</i>	'Feuer'	(FUV.)	>	<i>*tuj</i>		
(30)	<i>*kâlû</i>	'Schwager'	(FUV.)	>	<i>*kelâ</i>	(SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*kâl3</i>)	

SAMMALLAHTINÁL még az alábbi érdekesebb megfeleléseket olvashatjuk:

(PFU) (31)	<i>*ûle</i>	'das Obere'	~	(PS) <i>*(n)i-</i>
(32)	<i>*śele-</i>	'die Haut von den Hörnern wegschaben'	~	<i>*selâ-</i>
(33)	<i>*ula-</i>	'sich erstrecken'	~	<i>*ulâ-</i> 'sehr, viel'
(34)	<i>*ńila</i>	'Schleim'	~	<i>*ńâlājāj</i>
(35)	<i>*ńola-</i>	'kriechen'	~	<i>*ńâlāj-</i>

-ηV (PU)

(36)	<i>*kuŋe</i>	'hó(nap)'	>	(PS) <i>*kij</i> (SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*kuŋe</i> , s megjegyzi, hogy a PFU -η- szabályos PS megfelelése -η volna)
(37)	<i>*soŋe-</i>	'avat'	>	<i>*t¹ūj-</i>
(38)	<i>*aŋe</i>	'aj'	>	<i>*āŋ</i>
(39)	<i>*ńiŋä</i>	'nó' (N)	>	<i>*ne</i> (SAMMALLAHTINÁL PFU ? <i>*nĕ</i> , ? <i>*nĭ</i> , ? <i>*nĕje</i> , ? <i>*nĭje</i> , ? <i>*ńiŋä</i>)
(40)	<i>*wiŋä</i>	'öv'	>	<i>*winä</i> (SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*vün3</i>)
(41)	<i>*pāŋ3</i>	'fő' (N)	>	<i>*pü</i>
(42)	<i>*wāŋ3</i>	'vő'	>	<i>*wiŋâ</i> ~ <i>*wijâ</i> (SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*vāŋe</i> , ? <i>*vīŋe</i> , ? <i>*vāve</i>)
(43)	<i>*oŋô</i>	'Kinn' (FUV.)	>	<i>*āŋâ</i> (SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*āŋ3</i>)
(44)	<i>*suŋô</i>	'Sommer' (FUV.)	>	<i>*tâŋ</i> (~ <i>*tâŋâ</i>) (SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*suŋe</i>)
(45)	<i>*piŋ3</i>	'flache Hand'	>	<i>*peŋ</i> (SAMMALLAHTINÁL is PFU <i>*piŋ3</i>)
(46)	<i>*siŋe</i>	'Kamm' (SAMMALLAHTI) ~	(PS) <i>*tĭ₅</i>	'kammen'

-δV (PU)

(47)	<i>*śada</i>	'szalag'	>	(PS) <i>*sārâ</i> 'binden'
(48)	<i>*níde</i> ~ <i>*núde</i>	'nyél'	>	<i>*nir</i> (SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*núde</i>)
(49)	<i>*śiđä(-m3)</i> ~ <i>*śüđä(-m3)</i>	'szív' (N)	>	<i>*sejâ</i> (SAMMALLAHTINÁL PFU <i>*śüđä-</i>)
(50)	<i>*kuđ3</i>	'holnap'	>	<i>*kum</i> ~ ? <i>*kum3(-)</i>

-*δ*V (PU)

(51) **kaδ'a* 'lassen/bleiben' (FUV.) > **kājā-* (tr.), *kājâ-* (intr.) (SAMMALLAHTINÁL PFU **kaδ'a-*)

(52) **šüδ'e* 'Kohle' (FUV.) > **sijâ* (SAMMALLAHTINÁL PFU **šüδ'e*)

Továbbá SAMMALLAHTINÁL:

(53) PFU **šod'a* 'Brunst' ~ PS **sájü-* 'balzen (ein Vogel)'

-*j*V (PU)

(54) **soja* 'ujj' > PS **tüäj* (SAMMALLAHTINÁL PFU **soja*)

(55) **peje* 'fő' (V) > **pi-* (SAMMALLAHTINÁL PFU **pejä-*)

(56) **säje* 'ev, év' > **ti* ~ **te* (SAMMALLAHTINÁL PFU

**sēja* (? **säje*)

(57) **uje-* ~ **oje-* 'úszik' > **u-* (SAMMALLAHTINÁL PFU **uje-* ~ **oje-*)

(58) **küje* ~ **kije* 'kígyó' > **kiwä* (SAMMALLAHTINÁL PFU **küje*)

(? PU)

(59) **koje* 'hajnal' > **kājâ* 'Sonne' (SAMMALLAHTINÁL PFU

**kaja* 'hell')

(60) **tijä* 'eng' (FUV.) > **tijä* (SAMMALLAHTINÁL PFU **tija*)

(61) **teje* 'Birkenrinde' (FUV.) > **těj* (SAMMALLAHTINÁL PFU **toj3*)

(62) **pyjō* 'Stein' (FUV.) > **pāj*

SAMMALLAHTINÁL még az alábbi etimológiák találhatók:

(PFU)

(63) **süje* 'Faser, Jahresring (des Baumes)' ~ PS **ti* ~ **tü*

(64) **toja* 'brechen' (tr.) ~ **tujâ-* 'biegen' (intr.)

-*w*V

(65) **puwe* 'fa' > PS **pä*

(66) **šuwe* 'száj' > **soj-* ~ **sōj-* (SAMMALLAHTINÁL

PFU **šuwe*, de a PFU -*v* ~ PS -*j* miatt bizonytalan)

(67) **tow3* 'tó' > **to* (SAMMALLAHTINÁL PFU **toke*)

(68) **puw3-* ~ **puw3-* 'fúj' > **pu-* (? **puāj*) (SAMMALLAHTINÁL PFU

**pova-*)

(69) **luwe* 'Knochen' (RÉDEI: ALH. XX, 421) > **lē* (SAMMALLAHTINÁL PFU **luve*); SAMMALLAHTI szerint, ha a PU-ra **lu* vagy **lue* alakot rekonstruálnánk, a PS-ra **lā* vagy **lā̄* alakot, akkor az etimológiák jobban megfelelnének egymásnak.

(70) **täw3* 'Lunge' (FUV.) > **tiw³* (SAMMALLAHTINÁL PFU **täv3*)

További összevetések SAMMALLAHTINÁL:

(PFU)

(71) **üvä* 'Gürtel' ~ PS **n¹i*, **ji*

(72) **jive* 'Nadelbaum' ~ **je¹* (? **je¹w*) 'Kiefer'

(73) **ñove-* 'verfolgen' ~ **ño-*

(74) **šila(va)* 'Fett' ~ **selā*, **silā*

(75) **tevä* (? **teva*) 'Elch' ~ ? **tēā* 'zahmes Renntier'

A fentieket kiegészítve: (76) az MSzFE.-ben két külön szócikkből közt *kur3- 'hord' és *kulke- 'halad' a szamojédban föltehetőleg ugyanarra a *ku- (tr. és intr.) tőre (gyökre) vezethető vissza.

Összegezve az eddigi PU > PS viszonyokat, valamint a SAMMALLAHTI-nál szereplő PFU ~ PS megfeleléseket, az alábbi helyzet alakul ki a -CV szóvégen (a zárójelben az etimológiák sorszáma áll):

	PU/PFU	PS
-ke	MSzFE.	-kâ (1), -j (2), Ø (3), -k (4)
	SAMMALLAHTI	Ø (5, 6, 7, 8, 9)
-la	MSzFE.	Ø (10), -lâ (11), -lâ (12, 13)
	SAMMALLAHTI	-lâ (34), -lâ (33), -lâj (35)
-le	MSzFE.	Ø (14), -j (15, 16, 17, 18)
	FUV.	-j (25) -lâ (24)
	SAMMALLAHTI	Ø (10, 31) -lâ (32)
-lä	MSzFE.	-lä (19, 20), -lâ (26)
-l3	MSzFE.	-j (21)
	FUV.	-l3 (27)
	SAMMALLAHTI	-l3 (30)
-ŋe	MSzFE.	-j (36, 37), -ŋ (38)
	SAMMALLAHTI	-j (36) -ŋ (~ -ŋâ) (42, 44)
-ŋä	MSzFE.	Ø (39), -nä (40)
-ŋ3	MSzFE.	Ø (12), -ŋâ (42)
	FUV.	-ŋ (45)
	SAMMALLAHTI	-ŋ (45), -ŋâ (43)
-ða	MSzFE.	-râ (47)
	FUV.	-jâ, -jâ (51)
-ð'a	SAMMALLAHTI	-jâ, -jâ (51, 53)
-ðe	MSzFE.	-r (48)
	FUV.	-r (48)
-ð'e	SAMMALLAHTI	-jâ (52)
	FUV.	-jâ (52)
-ðä	MSzFE.	-jâ (49)
-ð'ä	SAMMALLAHTI	-jâ (49)
-ja	MSzFE.	-(â)j (54)
	SAMMALLAHTI	-(â)j (54), -jâ (59, 60), -jâ (64)
-jê	MSzFE.	Ø (55, 56, 57), -jâ (?59), -wâ (58)
	FUV.	-j (61)
	SAMMALLAHTI	Ø (56, 57, 63) -wâ (58)
-j3	SAMMALLAHTI	-j (61)
-we	MSzFE.	Ø (65), -j (66)
	SAMMALLAHTI	(-ve) Ø (69, 72, 73), -j (66)
-va	SAMMALLAHTI	Ø (?-j) (68, 74)
-vâ	SAMMALLAHTI	Ø (71, 75)
-w3	MSzFE.	Ø (67), Ø ~ j (68)
	FUV.	-wâ (70)
	SAMMALLAHTI	(-v3) -wâ (70)
-we	RÉDEI	Ø (69)
B) -CCV:		
-kkV	(PU)	(77) *čukka- 'csuk' > (PS) *tâk-

- rkV (78) **nyrk3* (~ ugor **nyr3*) 'nyír' (N) > **ner*
 **nörk3* 'Knorpel' (FUV.) (SAMMALLAHTI a PFU-ra **nar3*-t
 rekonstruál)
- (79) **korkõ* 'Kranich' (FUV.) > **kârõ*
 (PFU) (80) **sarka* 'Gabelung' (SAMMALLAHTI) ~ **târkâ*
- lkV (PU) (81) **tulka* 'toll' > (PS) **tuâj* (SAMMALLAHTINÁL PFU **tulka*,
 de megjegyzi, hogy a PFU **lk* szabályos PS megfelelője **lk*, ezért a PFU-ban
 a -ka képző lehet)
- (PFU) (82) **nulka* 'Weisstanne' (SAMMALLAHTI) ~ **nulkâ*
 (PFU) (83) **pele-*, **pel* + *kâ* 'Daumen' (SAMMALLAHTI) ~ (PS) **pi*
 (?**pij-*) (a -*kâ* itt is képző, akárcsak a PFU **tul-ka -ka* eleme)
- tkV (PU) (84) **utka* 'út' > (PS) **uât* (SAMMALLAHTINÁL PFU **uket(t)3*)
 (85) **totke* 'tat, (hal)' > **tut3* (SAMMALLAHTI szerint a szamo-
 jéd szó eredeti **kt* mássalhangzó-kapcsolatot feltételez; ő egyébként a PFU-ra
 **totka* alakot rekonstruál)
- (86) **jotka* 'Mitte' (FUV.) > **jotâ* (SAMMALLAHTINÁL PFU
 **jotka*)
- škV (PU) (87) **paška* 'Pickel' (FUV.) > (PS) **pâkts*
 -škV (PU) (88) **waške* 'vas' > **wesâ* (SAMMALLAHTINÁL PFU **veškâ* ~
 **vuska*)
- (89) **muške-* ~ **moške-* 'mos' > **mâsâ-* (SAMMALLAHTINÁL
 PFU **moška-*)
- (90) **kuška* 'trocken sein' (FUV.) > **kâsâ-* (SAMMALLAHTI-
 nál PFU **kuška*)
- (PFU) (91) **aškel* 'Schritt' (SAMMALLAHTI) ~ (PS) ? **âs3l-*
- skV (PU) (92) **koska* 'Großmutter' (PUV) > (PS) **kâtâ*
 (93) **poskõ* 'Backe' (FUV.) > **pât(3)* (SAMMALLAHTINÁL
 PFU **poske*)
- (PFU) (94) **soske-* 'kauen' (SAMMALLAHTI) ~ (PS) **tut3-*
- čkV (PU) (95) ? **kočk3* (~ **koňčk3*) 'hárs' > (PS) **kâsâ*
- čkV (PU) (96) **počka* 'Riemen' (FUV.) > **potzr*
 (97) **mučka* 'Biegung' (FUV.) > **mâcâ(-)*
 (98) **pučk3* 'Inneres' (RÉDEI) > **pučâ* (SAMMALLAHTINÁL
 PFU **pučke*)
- (PFU) (99) **kačk3* 'Rauch' (SAMMALLAHTI) ~ (PS)? **kâck3*
 (A PFU *čk* ~ PS *ck* megfelelés miatt bizonytalan)
- (100) **pâčkâ-*, **pečkâ-* 'schneiden' (SAMMALLAHTI) ~ **picâ-*,
 **pücâ-*
- (101) **šačk3* 'durch' (SAMMALLAHTI) ~ ? **sâck3-* (SAMMAL-
 LAHTI szerint szintén nem szabályos a PFU *čk* ~ PS *ck* miatt; de itt fölme-
 rülhet a kérdés, ha öt eset közül háromban PFU *čk* ~ PS *c*, kettőben PFU
čk ~ PS *ck*, akkor melyik és miért éppen az a szabályos)

Összefoglalva:

PU		PS	
-rk3	MSzFE.	-r	(78)
	FUV.	-r	(78)
-rkõ	FUV.	-râ	(79)
-rka	SAMMALLAHTI	-rkâ	(80)

- lka MSzFE. $-(\hat{a})j$ (81)
Sammallahti $-(\hat{a})j$ (81), -lkä (82)
- tka MSzFE. $-(\hat{a})t$ (84), -t3 (85)
FUV. -tä (86)
- ška FUV. -ktê (87)
- ške MSzFE. -sü (88), -sê (89)
Sammallahti -s (91)
- ška FUV. -sê (90)
Sammallahti -sê (90)
- ska FUV. -tâ (92)
- skö FUV. -t(3) (93)
- ske Sammallahti -t(3) (93, 94)
- čk3 MSzFE. -sâ (95)
- čka FUV. -t3 (96), -cê (97)
- čk3 Rédei $-(\hat{a})$ (98)
Sammallahti $(-\check{c}ka)$ -cka (99, 101)
- čke Sammallahti -cê (98)
- čkü Sammallahti -cê (100)
- ttV (PU) (102) ? *witte '5' > (PS) *wüt '10'
- ktV (103) *tukt3 'tat' (hajó) > *têta(-) (Sammallahtinál PFU *tukte)
- (104) $^{(*)}$ *kakta '2' > *kütä (Sammallahtinál PFU *kâktä)
(PFU) *mäkte 'Rasenhügel' (Sammallahti) ~ (PS) *mektê
(Sammallahti szerint a megfelelés nem szabályos; a szabályos PFU kt ~ PS t volna)
- rtV (PU) (106) *mort3 'Rand' (FUV.) > (PS) *mârê
- ntV (PU) (107) *jänte 'ideg' > *jentê (Sammallahtinál PFU *jänt3)
(108) *kint3 ~ *künt3 'köd' > *küntê (Sammallahtinál PFU *künt3)
- (109) *want3 'verwandt' (FUV.) > *wänê(-)
- mtV (PU) (110) *tumte- 'tud' > *t¹umt¹ê- (Sammallahtinál PFU *tumte-)
- (A mássalhangzó-kapcsolat tehát megmarad, ha annak első eleme nazális -- kivéve a 106-os etimológiát.)
- ŋ(k)sV (PU) (111) *joní(k)s3 'íj' > (PS) *jntê (Sammallahtinál PFU *jonse)
- (112) *piŋsö 'Lippe' (FUV.) > *peptän
- psV (PU) (113) *ipse 'íz' > *êptê (Sammallahtinál PFU *ipse)
(114) *kupsa 'löschen' (FUV.) > *kêptâ- (Sammallahtinál PFU *kupsa-)
- ksV (PU) (115) *maksa 'máj' > (PS) *mitê (Sammallahtinál PFU *maksa)
- (116) *söks3 'Zirbelkiefer' (FUV.) > *titêjêŋ
- (117) *peks3 'gerben' (FUV.) > *pit (Sammallahtinál PFU *peksä-)
- (PFU) (118) *muk^(v)sä- 'über das Wasser gehen' (Sammallahti) ~ (PS) ? *mêta- < ? *mêcâ- 'schneiden'
- (119) *p^ŷkse (? *pükse) 'Strick' (Sammallahti) ~ *pitê
- (120) *sukse (Schi' (Sammallahti) ~ *t¹ut¹ê

5. Következtetések. — A) A fenti etimológiai összeállításhoz csatolt összefoglaló táblázatokból kitűnt, hogy az egyes etimológusok között jelentős eltérések tapasztalhatók. Ez annyira természetes, hogy az volna a furcsa, ha nem így volna. A három idézett forrás (MSzFE., FUV., SAMMALLAHTI) eltérő időben s nem azonos előfeltételek között készült. Az uráli alapnyelvi alakok rekonstruálásához nagy szükség van a protoszamojéd következtetésekre, s ezek csupán SAMMALLAHTINAK állottak rendelkezésére.

Az egyes etimológiai források közötti eltéréseknél lényegesebbek azok az ellentmondásosnak ítéltető eredmények, amelyek egy-egy etimológiai munkán belül figyelhetők meg. Míg pl. az MSzFE. PU rekonstruktumaiban a *-ke* második szótagnak a PS-ban tarka megfelelői vannak, addig SAMMALLAHTINÁL — nyilván a protoszamojéd adatok figyelembevétele miatt — a PFU ~ PS megfelelőek következetesek. De már a *-le* végű szavak esetében SAMMALLAHTINÁL sem egyöntetű a kép. Hasonló eredményre jutottunk más szóvégek viselkedésének vizsgálatakor is.

A várttól eltérő megfelelőek után általában következnek az olyan megjegyzések, hogy pl. a PU *-ŋe* > PS *-ŋ* (ill. PFU *-ŋe* ~ PS *-ŋ*) volna a szabályos fejlődés (ill. megfelelés), szemben a PU *-ŋe* > PS *-j*-vel (l. 36, 37), vagy a PFU *-ŋe* ~ PS *θ*-val (46). Csakhogy itt a statisztikára nem mindig hagyatkozhatunk. Egyes esetekre olyan kevés számú példa van, hogy nehéz törvényszerűséget megállapítani (l. a PU *čk* szamojéd folytatását).

B) A protoszamojédban az uráli alapnyelvhez képest jelentős változások mentek végbe. A protouráli kétszótagos, magánhangzóra végződő szavak egy része elveszítette végvokálisát. Ez a folyamat kétféleképpen játszódott le: a) a végmagánhangzó az őt megelőző konzonáns megváltozása nélkül kopott le; b) a protouráli alak második, $-C_1V$ szerkezetű szótagja a protoszamojédban $-C_2$ -re változott. A tövégi magánhangzók megmaradásának vagy lekopásának körülményeit jelenleg még nem tudjuk. Az első lekopási típusba pusztán SAMMALLAHTI etimológiai adattárát átvizsgálva mintegy két tucat szó sorolható (*-e* 12 esetben, *-z* 10 esetben, *-a* 3 esetben kopott le).

A PU-hoz képest a PFU is változott. Néhány esetben megfigyelhető, hogy a PU-ra kétszótagosnak rekonstruált s a protoszamojédban is kétszótagos szó a finnugor alapnyelvben egy szótaggal bővült. Pl. a PFU **ñomala* 'nyúl' (N) a PS-ban **ñám3*, s így a PU-ra **ñoma* rekonstruálható (vö. MSzFE., SAMMALLAHTI). Hasonlóképpen a PFU **ñám3kk3* 'weich' ~ PS **ñám3-* (vö. SAMMALLAHTI) is PU **ñám3*-re vezethető vissza. SAMMALLAHTI nyomán nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a PFU **kur3-* 'binden', melynek a PS-ban valószínűleg **ku + rã-* a megfelelője (l. fentebb), egyszótagos uráli töből alakult ki. Természetesen arra is találunk példát, hogy a PS bővült a PU-hoz vagy a PFU-hoz képest egy képzőelemmel: PFU **ana* 'Schwiegermutter' ~ PS **inãpã* (vö. SAMMALLAHTI); PU **tuna-* 'tanul' > PS **t¹ãnt¹ã-* (tr.) 'lehren' ~ **t¹ãnt¹ã-* (intr.) 'lernen' (vö. MSzFE., JANHUNEN).

Szemhetűnőbb a PS szavak szerkezetében végbement változás akkor, ha a szó belsejében *-k*-t tartalmazó mássalhangzó-kapcsolat volt a PU-ban (és van a PFU-ban). A *k* — néhány eset kivételével (80, 82, 99, 101, 105) — eltűnt (88–98, 100, 115–120). Ezt SAMMALLAHTI az alábbi módon magyarázza: „Im Sam. wurde das **k* mit dem benachbarten apikalen Obstruenten (**s*, **š* oder **t*, ? **š*) assimiliert oder es schwand alternativ in der Nachbarschaft eines apikalen Obstruenten” (FUF. XLIII, 50). A PU **ks* > PS **t* fejlődésre elfogadhatjuk SAMMALLAHTI magyarázatát: **ks* > **kt* > **tt* > **t*.

Hasonlóképpen feltételezhetnénk az **sk* (> **tk* > **tt* >) **t* változást is. Ugyanez azonban nem mondható el a PU **šk* > PS **s* fejlődésről, s ugyancsak nem szükségszerű egy PU **čk* > PS **c* változás sem. SAMMALLAHTIVAL szemben a *-CkV* szerkezetű szótagok *-k* elemét a PU **čk* > PS **c* esetében képzőnek tekintem, mint ahogy két esetben ő is képzőnek fogja föl a *-ka*, *-kä* szótagot (81, 83-as etimológia). Ahol a PU **čk*-nak a PS-ban is **ck* a folytatása, ott a *k* elem szerepét nehéz meghatározni.

C) A PS rekonstrukciók a többezer éves szamojéd egység egy adott szakaszára vonatkoznak. Erre az — egyelőre ismeretlen — korszakra egymásnak ellentmondani látszó fejleményeket rekonstruálnak: egyfelől a PU-hoz képest jelentős szószervezeti változásokat, melyeknek magánhangzók, mássalhangzó-kapcsolatok, egész szótagok esnek áldozatul, másrészt viszont ugyanazok a mássalhangzók, mássalhangzó-kapcsolatok (az *-sk-* kivételével), ugyanazok a *-CV* felépítésű második szótagok is megtalálhatók a PS nyelv szavaiban, melyekről (egyelőre?) nem lehet kimutatni uráli eredetüket. Természetesen fennáll annak a magyarázatnak a lehetősége, hogy a rekonstrukciókban ellentétes nyelvfejlődési tendenciákat sikerült tetten érni (nevezetesen egy — a PU-hoz képest — egyszerűsítő folyamatot, majd a nyelv — jelen esetben a PS — belső fejlődéseként jelentkező változást, a szóalkotás különféle módjait, pl. a szóképzést, melynek következtében a PU korban már ismert, majd a PS kor kezdetén egyszerűsödött szószervezetek újra polgárjogot nyertek). Véleményem szerint azonban nagyobb a valószínűsége annak, hogy a PS rekonstrukciók alapján a PU-ra egyszótagú jelentéshordozó töveket is tegyük föl.

D) A fentebb közölt etimológiai adattárban szereplő adatok több csoportra oszthatók: a) A PU alakok és PS folytatásai, illetve a PFU és a PS rekonstruktumok szerkezetüket tekintve azonosak, a PU, illetve PFU és PS fonémák egymásnak szabályosan megfelelnek (l. pl. 11, 12, 13, 19, 20, 22, 30, 33, 42, 44, 47, 49, 51, 52, 53, 64, 70, 74, 80, 82, 87, 99, 101, 105, 107, 108, 110, 111, 113, 114). — b) A PU-nak tartott alakok tulajdonképpen PFU rekonstruktumok, a PS-hoz képest képzettek, de nem lehet eldönteni, hogy a képzés alapjául szolgáló *tó* CVCV vagy CVC szerkezetű volt-e (pl. 78, 79, 81, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 100, 106, 109). — c) A PU-nak tartott, de voltaképpen PFU alakok és a PS rekonstruktumok csupán első szótagjaik alapján hozhatók kapcsolatba egymással, s a második szótag képzőnek látszik, mely a két nyelvi változatban különböző (vö. pl. 36, 37, 50, ?66). (Ilyen esetekkel BAKRÓ-NAGY MARIANN is foglalkozott, de más következtetésre jutott, mint én.) — d) A PU-nak tartott rekonstruktumok tulajdonképpen PFU alakok, amelyek második szótagjukban képzőelemet tartalmaznak. Ez a képző a PU kor után, tehát a finnugor korban járult a tőhöz. A protoszamojéd fonotaktikai vizsgálatok (l. a tanulmány 3. fejezetét) nem teszik szükségessé e második szótag protoszamojéd kori lekopásának feltételezését (vö. pl. 10, 14, 31, 39, 41, 46, 65, ? 68, 69).

E) Az egyszótagúság föltevésével természetesen jelentősen megnő az alapnyelvi homonímák száma. A PS-ban a rekonstruált szókincs 13%-a homoním. (Az indoeurópai alapnyelvre tetemesebb mennyiségű homoním gyököt rekonstruálnak.) Ezzel kapcsolatban két probléma merülhet föl: 1. a homonímák magas száma nehezíthette a megértést; 2. távolabbi nyelvi kapcsolatok vizsgálatakor megnő a szókészlettel való manipulálás lehetősége. Ami az első „kifogást” illeti: a szavak (majdnem) mindig szövegkörnyezetben

fordulnak elő, ahol a kontextus elősegíti a megértést. Másrészt a tövekhez a beszéd folyamán különböző szuffixumok (képzők, jelek, ragok) járulnak, amelyek révén a kontextusba egyértelműen épülnek be az egyébként homoním tövek. A másik „kifogás” tulajdonképpen nem időszzerű. Az uráli alapnyelv távolabbi nyelvi kapcsolatait — az összehasonlító nyelvészet jelenlegi állapotában — nem célszerű a szókincs elemeinek segítségével kutatni. Sokkal megbízhatóbb adatokat nyújthatnak a tipológiai azonosságok, a grammatika szerkezeti és anyagi egyezései, mint a szóhasonlítás.

F) A rekonstrukciók mindig szintézisalkotás eredményei. Ahogy változnak, gyarapszanak ismereteink az egyes uráli nyelvekről, ennek megfelelően a finnugor, uráli alapnyelvről is módosulnak következtetéseink. A szószerkezetről vallott eddigi nézetet az újabb etimológiai szakirodalom alapján talán célszerű újragondolni. Mint az ÚrEtSz. munkálataiban részt nem vevőnek természetesen csak az etimológiai irodalom egy részének elemzése állt módomban, s céloom sem volt több, mint az eddigi rekonstrukciókban föllelhető ellentmondások fölvetése.

PUSZTAY JÁNOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Ady hatok szava. Folyóiratunkban csak nemrég írtam a *Nyolcak, tízek*-féle, *-k* többesjeles határozott tőszámnevek terjedő használatáról (MNy. LXXVIII, 9—14). Még megjelenésének hetében beszélgettem e jelenségről egy irodalomtörténész barátommal. Ő igen csodálkozott azon, hogy *versnyelvi* példát nem idéztem, s ő sem tudott hirtelenében adatot említeni erre az idegenszerűsége. Nekem rögtön „beugrott”, hogy Ady egyik verséből erre is van két előfordulásom. Pusztán a többitől elütő jellegük miatt tettem félre őket „egyelőre” a cikk írásakor, a tipikusabb példák megtárgyalásáig. Aztán tudatosan vagy tudat alatt félve közleményem elnyújtásától, el is hagytam őket.

Most tehát mindössze ezeket mutatom be: ha tetszik, folytatásul vagy kiegészítésképp, csak a szükséges külön magyarázattal kiegészítve. Előre bocsátom még, hogy ez idézetek szerintem inkább Ady merész stíluselem-fornálására jellemzőek, mint a tőlem már megrajzolt nyelvi fejlődés vonalára.

„A menekülő élet” (1912.) kötetnek „A szűz Pilátus” sorozatában jelent meg Adynak „Dalok a labdatérről” című, két külön részből álló verse. Az I. jelzésű fájó emléképp mondja el, hogy a költő egykor a „hét fiuk” sorshúzásakor mindig kimaradt a labdajáték hat résztvevője közül. S ő utóbb is „sovár vággyal”, a kirekesztettség kínzó érzésével ocsudott rá a játszók körül ténferogve, hogy „Most is, most is víg hat körül, | Kik nem hatan: százan, ezren | Labdát vernek víg-feledten, | Csak úgy kussoltat a sors, | Mindig engem, mindig engem.” — A II. jelzésű versben újra látja: „Ni, most a labdatéren | Milyen gyorsak a fiuk | És még szebben kacagnak, | Miként a régi *hatok* . . .” Szíve most is a kitaszított, szomorú hetedikek felé fordul, s vigasztalná őket: az élet nagy labdajátékában az ilyenekből lesznek a vezérek, a legügyesebbek. „S ha majd nagyon elfáradsz, | Keresed a *hatokat*, | Keresed s nem találod; | Igy van ez jól . . .” — mondja. S ekkor már belátja Ady azt is, hogy végül őt szintén fölemelte kétségbeeséjő magányából „titkos, nagy Iehovám”: „Régi hét fiuk közül | Ime, engem tartott meg |

A fő-fő Labdaverő | S a többit szépen, ifjan | Kiverte a játékból". (A többi sor most nem érdekes nekünk.)

Eszerint Ady a *-k* jeles számnevet mennyiségjelzővel (*hét fiuk*) szintén használta, nem is éppen mint a régi nyelv latinus elemét. Ez ugyanis nála tudvalevőleg archaizáló céllal gyakori jelenség, de egyébként sem ismeretlen. (Vö. TOMPA, MűvArch. passim.) A *hatok*, *hatokat* a II. részben csak a *hét fiuk*-félék egyénies (adys) megfejlője, nem a politikai élet vagy a modern művészi világ *Négyek*, *tízek*, *Ötök* stb. hatásának bizonyítéka; s egyben szemben áll az I. részbeli singularisi „víg hat” formával is.

A sportszerű labdajátékok nyelvében 1910 tájáról nem ismerek olyan adatot, amelyben a csapat „legénységét” *-k* jeles számnévvel nevezik meg. Én magam 1905-ös évjáratú vagyok, s fiatalságomban szinte minden Budapesten (is) szokásos társas labdajátékban részt vettem — de ilyen szóhasználatot nem hallottam. Átnéztem most BÁNHIDI ZOLTÁNNAK 1971-i „A magyar sportnyelv története és jelene” című monográfiáját, de ott sincs ennek nyoma. Még a nemrég divatba jött „*tízek* bajnoksága”, „*kilencek* kiemelt köre”-félékről sem esik szó. Amíg tehát adatszűrűben be nem bizonyul, hogy Ady gyermek- vagy serdülőkorában a megfelelő táji zsargonban valóban élt a „sportnyelv” a *hatok*-kal, Ady példáját nem vehetem a tőlem vizsgált társadalmi nyelvi fejlődés jelének. — Persze Ady a *hatok* szóval ugyancsak egy hat személyből álló „szervezetet” jelölt, ha alkalmi összeállításút is. Ennyiben tehát ez is rokona a múltkori cikk példáinak.

S végül, hogy barátomnak teljesen megnyugtató modern versnyelvi idézetet is mutassak: a Kortárs 1982/3. számában Mezei Andrásnak ótestamentumi párhuzamokkal ékes, „Hagyd a népeket . . .” című versében ez olvasható: „A babiloni hármakért | Hatmilliót ki égni hagyta . . .” (352). De persze bibliás-latinos íze miatt ez is másfelől jött, mint a *Négyek bandája*. — Az *egyek*-ről majd máskor.

TOMPA JÓZSEF

Megjegyzések *Ölbő* tulajdonneveinek etimológiájához. A magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai közül a legtöbb csuvasos kritériumot mutat, ezzel szemben a tulajdonnevek között alig találunk ebbe a típusba sorolható neveket. Csuvasos típusú tulajdonneveink tárgyalásánál NÉMETH GYULA megemlíti ugyan *Ölbő* és *bő* szavainkat is, de ezek csuvasos jellegét részleteiben nem bizonyítja (HMK. 297—8). Ennek igazolására vállalkozik jelen munka.

Legutóbb LIGETI LAJOS írt régi török eredetű neveinkről összefoglaló munkát, amelyben tárgyalja az *Ölbő* szóval kapcsolatos problémákat (MNY. LXXV, 139). Először PAIS DEZSÓ foglalkozott az *Ölbő* szóval, összegyűjtve annak magyarországi előfordulásait (KCSA. II, 324—6). Adatai közül csak a legfontosabb változatokat idézem, és azokat három csoportra osztom: 1. 1216 (pápai): *Helbeu*; 1221: *Ilbeu*, *Elbuu*, *Elbu*; 1226: *Elbeu*; 2. 1225 (pápai): *Ielbeu* (hn.); 3. 1328: „Comite *Jlbegh* filio Twdbegh . . . eidem comiti *Jlbegh*” (szn.). Mint LIGETI kimutatta, az 1328-as *Jlbegh* alak hangtani okok miatt kései átvételnek tekinthető (i. h. 138).

A szót PAIS egy török *ilbeg* méltóságnévből eredezteti. Az összetétel első tagja az *il* 'a political unit organized and ruled by an independent ruler, realm' (CLAUSON, ED. 121), a második a *bēg* 'the head of a clan, or tribe, a subordinate chief' (CLAUSON, ED. 322). LIGETI hívja fel a figyelmet ennek a PAIS által kínált megoldásnak a nehézségére: „Az *il-beg* alak, birtokos személyrag nélkül rendhagyó; méltóságnévként, ebben az értelemben nem mutatható ki.” (I. h. 138.) A 3. személyű birtokos személyraggal (a továbbiakban: Px3) ellátott *elbegi* alak címként és személynévként elég elterjedt a török népek között (vö. CLAUSON, ED. 122; PAIS: i. h. 325; RAŠID AD-DIN, Sbornik letopisej II, 320).

LIGETI az *elbeg* alakra analógiaként a mongol világbirodalom kialakulásakor megjelenő *ilyan* 'Friedenfürst, untergebener Fürst, gehorsamer Fürst' jelentésű címet hozza fel (vö. DOERFER, TMEN. II, 207—9, bővebben és némileg másként), amely minőségi jelzős összetétel, mivel az *il* jelentése a mongol korban 'önként, harc nélkül behódolt; békés' (i. m. 139). Ha figyelembe vesszük Joči posthumus nevét, amely Juvaini munkájában *Uluš Idi* alakban fordul elő Px3 nélkül (vö. BOYLE, HJAS. 19, 148—52), szemben az ótörök *ol el uluš iyesi* 'the master of that realm and country' (CLAUSON, ED. 41) adattal, akkor az *ilyan* és *uluš idi* címek inkább mongolos összetételeknek tűnnek, amelyekben a Px3 használata nem jellemző. Esetünkben azonban az analógia nem segít, mivel kronológiai okok miatt az *elbeg* nem sorolható a fenti kategóriába.

A megoldáshoz a kulcsot a csuvasos típusú összetett tisztségnévek vizsgálata adhatja meg. A X. századi arab utazó Ibn Fadlan megemlíti, hogy a volgai bolgárok uralkodója a *yiltawar* címet viseli. CZEGLÉDY KÁROLY a szóról írott munkájában a *yil* elemet az *il* szóval azonosította (MNY. XL, 179—80). Annak ellenére, hogy a második összetevő eredete nincs megnyugtatóan tisztázva, ebben az esetben hiányzik a Px3.

A dunai bolgároknál a X. században szerepel egy *El-inag* nevű parancsnok, amelyet RÁSONYI LÁSZLÓ¹ 'birodalom-miniszter' címnek fordít (Hidak a Dunán 47). Ez a név két alakban fordul elő a görög forrásokban: Ioannes Skylitzesnél *ελεμάγος*, Michael püspöknél *ελιμάγος* formában (MORAVCSIK, ByzTurc. II, 115). Az adatok értékelésénél figyelembe kell venni, hogy mindkét szerző ugyanabból a forrásból merített (MORAVCSIK, ByzTurc. I, 257). ZLATARSKI véleménye szerint az *ελεμάγος* adat az eredeti, s mivel együtt szerepel egy *φρατζής* nevű görög vezérrel, ez a név török eredetét kizárja (Istorija na pǎrvoto Bǎlgarsko carstvo I/2, 115). Ez önmagában nem bizonyító erejű, hiszen ebben a korban a bizánci és idegen nevek gyakran fordulnak elő együtt. Mindaddig, míg a forrásként használt kézirat nem kerül elő, amely eldönti, hogy a két változat közül melyik az eredeti. Az *el-inag* alakot mindenképpen tekinthetjük török eredetűnek, sőt annak szóvégi *g* hangja miatt csuvasos jellegűnek (vö. LIGETI: NytudÉrt. 40. sz. 235), amely összetételben hiányzik a Px3.

A csuvasban az ótörök *bęg* megfelelője, a *pü* csak összetételekben maradt meg. Ezeknek az összetett szavaknak általában megvan a köztörök megfelelőjük az aranyhordai oklevelekben: *mınbegi* (RADL. IV, 1580) ~ *pinpü* 'tysjackij' (AŠM. IX, 216); *yüzbegi* (RADL. IV, 1580) ~ *šerpü* 'sotnik' (AŠM. XIII, 109); *onbegi* (RADL. IV, 1580) ~ *vompu*, *vompa* < **von* + *pü* 'desjatskij' (hn.) (AŠM. V, 264). A többi adat nem állítható ilyen párhuzamba: *elbegi*, *ulusbegi*, *tümenbegi* 'činovniki zolotoj ordy' (RADL. IV, 1580) és a csuvas *čmpü* 'car' (AŠM. IV, 112) az összetétel első tagja az *čm* 'staršij' (EGOROV, Etimologičeskij slovar' cuvašskogo jazyka 63); *münpü* 'car' (AŠM. VIII, 309) az első összetevő a *män* 'hol'šoj, staršij; velikij' (EGOROV i. m. 130). A csuvasban minden adatban hiányzik a Px3, míg a köztörökben mindig megtalálható.

A XIII—XIV. századi volgai bolgár sírfeliratokon szerepel egy *بَلْج* név, amelyet JUSUPOV *Yalbä*-ként olvasott el (Vvedenie v bulgarno-tatarskuj epigrafiku. 40. tábla), RÓNA-TAS ANDRÁS *yelbeh* alakot írt át (Epigraphica Bulgarica 112—3). Ennek a névnek az *elbeg* tisztségnévhez való kapcsolása hangtani nehézségekbe ütközik. A problémák megoldására a következőket javaslom: az összetétel két tagját külön tárgyalom, az első tagként a *yel* szót, a másodikként a *beh* szót.

A *y* protézis a csuvasos típusú nyelvekben etimologikus szókezdő **i*, **i* előtt jól ismert (LIGETI: NytudÉrt. 40. sz. 236), azonban *y* protézis etimologikus **e* előtt a csuvasban nem fordul elő. De erre a jelenségre találunk példákat a csuvasos típusú nyelvelmé-

¹ Köszönetet mondok RÁSONYI professzor úrnak az ide vonatkozó adatok szíves leveléből közléséért.

kek között. Konstantinos Porphyrogenitos bizánci császár művében előfordul egy *Iéλεχ* név (De Administrando Imperio, by MORAVCSIK and JENKINS 178), amely az *él* szónak képzett alakja (vö. ÓT. *éllig* 'having a realm, king': CLAUSON, ED. 147). Ugyanez a szó megvan *Üllő* helységnevünkben *y* protézis nélküli alakban (LIGETI: NytudÉrt. 40. sz. 236). Ide sorolható a fent említett *yiltawar* méltóságnév is, amelynek — LIGETI szerint — egy *yel-tewār* kiejtése lehetett (i. h. 236). Hasonló jelenséget tükröz az 1225-ből való *Ielbeu* magyar adat is.

Az összetétel második részében (*bēg*) a szóvéggel vannak problémák. Ibn Fadlan a kazár főméltóságok között említi a *χαqaν beh* címet (ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlan's Reisebericht 99). Az itt szereplő *χ beh* alak és a feliratokon levő név második része *χ beh* között csak annyi a különbség, hogy az utóbbin a *b*-re kitétték a fathat. Konstantinos Porphyrogenitos bizánci császár ugyancsak említett tesz a kazár *πεχ* címről (i. m. 182). Ez az adat biztosítja a *beh* olvasatot. A csuvas *pü* — mint fentebb láttuk — csak összetételekben maradt fenn. Ezek az adatok levezethetők egy *ÖB*. **bēg* alakból. A szóvégi **g* változásáról a csuvasos típusú nyelvekben legutóbb RÓNA-TAS írt összefoglaló cikket (Studia Turcica, ed. L. LIGETI, 389—99). A **g* fejlődése ezekben a nyelvekben két úton képzelhető el: 1. **Vg > Vγ > Vχ > Vh > V* (l. *beh*); 2. **Vg > Vγ > Vw > u/ü* (l. *pü*).

Ez a jelenség, valamint a *y* protézis hiánya **e* előtt a csuvas nyelvben felveti azt a kérdést, hogy mi a viszony a volgai bolgár sírfeliratok alapján rekonstruálható nyelv és a csuvas között. A kérdés részletesen taglalja HAKIMZJANOV a volgai bolgár feliratokról írt könyvében (Jazyk epitafij volžskih bulgar 15—24). RÓNA-TAS bírálja egyrészt azt az álláspontot, hogy a két nyelv azonos; másrészt HAKIMZJANOV nézetét, miszerint a **ti > či* változást figyelembe véve két teljesen önálló nyelvjárás különíthető el a feliratok alapján. Végül arra a megállapításra jut, hogy a feliratokon tükröződő nyelv és a mai csuvas között vannak különbségek, de ezek tisztázása további kutatásokat igényel (AOH. XXX, 186). Az utóbbi kijelentést megerősíti a *y* protézis hiánya szókezdő **e* előtt a csuvasban, valamint a szóvégi **g* eltérő fejlődése a feliratokon és a csuvasban.

A fentiek alapján úgy vélem, hogy némi pontosítással PAIS etimológiája elfogadható, és a LIGETI által felvetett nehézségek elháríthatók. Adataink arra mutatnak, hogy az **él-bēg* alak csuvasos jellegű. Amint ezt LIGETI megállapította, a *y* protézis és más hangtani jelenségek segítségével két csuvasos nyelvjárást lehet kimutatni a honfoglalás előtti török jövevényszavaink között (NytudÉrt. 40. sz. 237). A kérdéses nevet a magyar nyelv két nyelvjárásból is átvette, egyrészt a ma már kihalt *Ielbeu* alakban *y* protézissel, másrészt anélkül, amelynek szabályos fejleménye *Ölbő* helységnevünk.

ZIMONYI ISTVÁN

NYELVMŰVELÉS

Hangjelek és ideogrammák helyesírásunkban

(Gondolatok a magyar helyesírásról az 1979 júniusában tartott írásnap
felszólalás kapcsán)

1. Bevezetésül. — Azt hiszem, itt az alkalom, hogy közlégyek olyan régóta szunnyadó, de nem tanulmányá kiérlelt, csak félig kidolgozott gondolatokat, melyek helyesírásunknak — és általában írásunknak — néhány alapvető jellemzőjét

érintik. E gondolatok nem mind tőlem származnak, de megpróbálom egységes koncepcióba összefogni őket. Nem akarnak okvetlen hatással lenni akadémiai helyesírásunknak küszöbön álló új, 11. kiadására, tehát a közvetlen gyakorlatra. De így talán eljutnak a fiatalabb nemzedékből olyanokhoz, akik majd megérik húsz, harminc, ötven év múlva helyesírásunk újabb korszerűsítését, 12. vagy 13. kiadását, sőt maguk is részt vesznek annak munkálataiban, és esetleg megszívlelnek valamit ebből a most felvázolandó gondolatcsomóból. Úgy hiszem, hangzottak el már kevésbé reális javaslatok is, mint amit most szeretnék előterjeszteni.

2. Írásunk elemei. — Írásunk elemei funkcióik szerint nagyjában a következő csoportokból állnak: hangjelek, ideogrammák, tagoló, utaló és módosító jelek. Az utóbbi csoportokkal (melyekbe olyanok tartoznak, mint a szóköz, az írásjelek, a nagy- és kisbetűk váltogatása, a jegyzetre utaló jelek, a bekezdés, a címek elhelyezése, a betűnagyság és a betűtípus váltogatása, aláhúzások) érdemes lesz más alkalommal bővebben is foglalkozni.

Ezúttal inkább az első csoportról: a hangjelekről, és kissé rövidebben az ideogrammákról kívánok szólni. Körülbelül ezek felelnek meg a nyelv olyan egységeinek, mint a hang és a szó.

3. Hangjelek, betűk. — Azért szólok szokatlanabb, de egyértelmű néven hangjelekről, mert a beszédhangok jelének elnevezésében már nem értünk egyet. Közönségesen azt szoktuk mondani, hogy a beszédhang jele a betű. Ez a hangok többségének jelölésében rendben is van így: az *a* hang jele az *a* vagy *A* betű, az *l* hang jele az *l* vagy *L* betű. A betűt írjuk, a hangot ejtjük. Beszédünk hangokra tagolódik, írásunkban betűket kapcsolunk egymáshoz. A fonetika ugyan jól ismeri a kimondott beszédhangok közti hangátmenetek jelentőségét, de a fonológia segítségével elég jól meghatározhatjuk a fonéma fogalmán alapuló beszédhang mivoltát. Egy szó hangjait felcserélhetjük, visszájára fordíthatjuk, akkor is hangsort — értelmetlen vagy értelmes hangsort — kapunk. Csakhogy nem minden hangot jelölünk egy betűvel. A betűk nem fonológiai, hanem grafikus egységek. Ha az *s* hang jele az *s* betű, akkor ez betű marad akkor is, ha *z* következik utána, az *sz* jelkapcsolat tehát két betű egymás mellett is, akár az *s* és a *z* hang egymásutánját jelöli, akár egyebet. Semmi grafikus különbség nincs pl. a *keszöce* és a *kékeszöld s* és *z* betűinek kapcsolata közt.

4. Betű és írásjegy. — Az *sz* típusú betűkapcsolat kettős értékének magyarázatára akadémiai helyesírásunk már régebben bevezette az írásjegy fogalmát. Csakhogy erre a műszóra valójában nincs szükség, mert a *betű* maga is kizárólag grafikus egységet jelent a nyelvészeti szaknyelvben és a műveltebb szóhasználatban. Ha az *sz* betűkapcsolatot betűnek nevezzük akkor, amikor az *sz* hangot jelöli, összekeverjük a betű és a hang fogalmát. A *betű* szakszónak ilyen tág értelmű használata még annak a régebbi kornak a maradványa, amelyben ez a szó a beszédhangot is jelentette. (A régi latin *littera* egyaránt jelentette a betűt és a hangot, a kevésbé művelt szóhasználat szerint ma is sokan mondanak ilyesmit: „A fiam nem tudja kimondani az *r* betűt.”) A XIX. század fonetikai és a XX. század fonológiai kutatásai azonban lehetővé, sőt szükségessé tették, hogy világosan megkülönböztessük a hangzó beszéd egységét, a hangot (fonémát) a hangjelölő írás egységétől, a betűtől (grafémától).¹

¹ Ezen a szinten és ebben a vonatkozásban nem találok okvetlen szükségesnek azt az egyébként igen fontos terminológiai elhatárolást, hogy a fonéma mint jelentésmegkülönböztető hangtípus külön nevet kapjon a sokféle változatban és árnyalatban megjelenő beszédhangok között. Iskolai oktatásunkban és a fonetikai realizációt nem

Akadémiai helyesírási szabályzatunk maga sem következetes a betű fogalmának értelmezésében. Felsorolja ugyan a szűkebb és a teljesebb ábécé betűit (egy-, két-, háromjegyű betűket), de nem adja meg ezek nagybetűs változatait. A nagybetűs szavak bemutatásában az *sz* hangot jelölő betűkapcsolatot nem egyféleképp írja. A *Századok* címében és minden mondat elején csak az *S* elemet írja nagybetűs formában, és ezzel elárulja, hogy mégsem tekinti grafikai egységnek az *sz* hangot jelölő betűkapcsolatot. Vagy ha kimondaná, hogy az *sz* hang nagybetűs formája *Sz*, akkor ehhez mindvégig következetesen alkalmazkodnia kellene. Akkor mozaikszókbán sem írhatnánk ilyesmit: *DISZ*, hanem csak ilyet: *DISz*. — Ha tehát ennyire külön-külön változnak ennek az egy hangot jelölő betűkapcsolatnak az elemei, akkor ezek külön-külön grafikai egységek. Ezt a tényt támogatja az összetett betűk egyszerűsített kettőzése, pl. *összel*. Hol itt az *sz* betű? *Ha* van, akkor előtte még egy *s* is van. És akkor az *s-sz* betűkapcsolat a hosszú *sz* hang jele? Igen furcsa. Akkor — ha már az *sz* hangértékű betűkapcsolatot betűnek nevezzük — következetesebb volna az *ssz* kapcsolatot is külön „betűnek” tekinteni.

Mennyi buktatója van ennek a múlt század derekáról örökölt, tisztázatlan fogalmakkal dolgozó műszóhasználatnak! Pedig ha már van az írás legkisebb egységének megnevezésére olyan szavunk, mely csak a látható, a grafikai egységet jelenti, akkor érdemes az ebben rejlő lehetőségeket következetesen kiaknázni. A *szó* egyaránt jelenti a mondott és az írott szót, a *szótag* a kiejtett szótagot és annak írott képét, még a *mondat* terminust is használjuk (nem mindig szerencsésen) a beszédnek és az írott szövegnek egy bizonyos nagyobb egységére. A *betű* azonban csak az írott egységet jelent. Ne keverjünk a fogalmába olyan jegyeket, amelyek a beszédhang, a fonéma fogalmára jellemzők!

A magyar ábécé tehát — egyszerűsítést szolgáló javaslatom szerint — nem egy-, két- és háromjegyű betűkből áll (bár ezeket az elnevezéseket még nemzedékeken át megtarthatjuk akkor is, ha fokozatosan áttérünk az egyszerűbb megnevezésre), hanem betűkből (felsorakoztatva az összes egyjegyű betűket) és olyan betűkapcsolatokból, melyek állandóan egy-egy hangot jelölnek.

5. A betűrend. — Ezeket a betűkapcsolatokat akár be is illeszthetjük az egyszerű betűk rendjébe, de a megfelelő egyszerű betű után zárójelbe téve, a betűsor után pedig egy kiegészítő megjegyzés kívánkozik arról, hogy a több betűvel jelölt hangok jelét összetett vagy többjegyű betűnek is nevezzük. Valahogy így: *a, á, b, c (cs), d (dz, dzs)* stb.

Mindebből az következik, hogy a magyar betűrendben nem kell külön részlet-szabályokkal rendezni az ún. többjegyű betűket tartalmazó szavak helyét. Ez rendkívül megnehezíti szavak, szókapcsolatok, nevek szoros betűrendbe szedését, amelletts külön szabályozás kell a sok idegen nevet tartalmazó jegyzékek, lexikonok, katalógusok rendjéhez. A betűrendbe sorolás alapja legyen nálunk is, mint sok más nyelvben, a vizuális frászkép, a betűsor, teljesen függetlenül a betűk vagy betűkapcsolatok hangértékétől. A mellékjeles betűk sorrendi helyét kell szabályozni, de a többjegyű betűkét nem, mert azok nem betűk, hanem betűkapcsolatok. Az *ész* szó pl. nem két, hanem három betűből áll a gépiró és a szedő számára éppúgy, mint a keresztretjvényben. Az *sz*, a *zs*, a *cs* stb. hangnak van ugyan külön betűje, de nem a latin betűn alapuló magyar helyesírásban, hanem a sokkal inkább a fonetikára (a hangzásra) építő egységes magyar gyorsírásban.

érintő fejtegetésekben a *hang*, *beszédhang* terminust akkor is használhatjuk 'fonéma' értelemben, ha a fonetikai és fonológiai kutatások egyik lényeges alapfeltétele a hang és a fonéma megkülönböztetése. Ebben a megkülönböztető — és szakmailag pontos — terminológiában persze nem a betű és a hang, hanem a betű és a fonéma fogalmának tisztázásáról kellene szólnunk.

A magyar ábécének tehát nem kell abban is különböznie a latintól, hogy két-, sőt háromjegyű betű is van benne. Elég, ha a mellékjelek dolgában eltér tőle. A latin betűs írás igen sok nyelvnek nemzeti és egyúttal nemzetközi kincse. Ebben a népeket egymással összekapcsoló jelrendszerben inkább az összekötő szálakat kell erősíteni, mint a széthúzókat. A betű és az írásjegy fogalmának bonyolult megkülönböztetése és a sokféle ágazó elválasztási szabályok helyett inkább azt a szabályt kellene jobban tudatosítani, hogy az egy hang jelölésére való betűkapcsolatot szótagoláskor nem választjuk szét. (Az elválasztás szabályrendszerében már hangtani és értelmi mozzanatok is érvényesülnek, hiszen az alapjául szolgáló szótag is elsősorban az artikulációs folyamatnak egy bizonyos egységét jelöli, tehát hangtani fogalom.) Ez egyformán érvényes mai magyar közszókra, régies írású tulajdonnevekre és idegen helyesírású szavakra vagy nevekre. A *Gram-sci* név elválasztása ugyanannak a szabálynak értelmében történik, mint a *ka-sza* szóé. Nem kell külön szabály az összetett betűk nagybetűs formájára, mert — ha nem írjuk az egészet csupa nagybetűvel — minden szónak csak az első betűjét írjuk nagyval.

6. Nemzetközi integrálódás a latin betű útján. — A betű fogalmára nézve ma a magyarság tudathasadásban él, bár ezt a legtöbbben észre sem veszik. Az Akadémia és az iskolai oktatás — a betű és a hang naiv azonosítása alapján — a *kacs*a szót négybetűsnek tekinti, a gépírók és mindazok, akik valóban az írásképpel törődnek, nem a megfelelő hangzással, ötbetűsnek. A betű fogalmának ez az iskolai értelmezése alighanem egyik oka is annak, hogy az emberek nagy része ma is *betű*-nek nevezi a beszédhangot. Az iskolai oktatás ebben a tekintetben persze függvénye az akadémiai szabályzat fogalomrendszerének. A naiv azonosításon alapuló és tudatosan is táplált rossz beidegződéseket persze nehéz máról holnapra megváltoztatni. Hogyan képzem el az új, az ésszerűbb betűfogalomra és betűrendre való áttérést?

Köztudomású, hogy a nyelvek fejlődésében differenciálódás és integrálódás van folyamatban. Új nemzeti nyelvek születnek, szeparatista mozgalmak nemzeti nyelvvé emelnek nyelvjárásokat, megoszlóban vannak földrészeket átfogó világnyelvek. Mégsem ezt a differenciálódást, hanem az integrálódást látom korunkra jellemzőbbnek és a jövőre nézve döntőbbnek.

A nemzeti nyelvek — legalábbis az irodalmi nyelv szintjén — egységesülnek, a nemzetközi forgalom, utazások és az emberiségre váró közös nagy feladatok révén az egyes nemzetek is közelebb kerülnek egymáshoz. A közös vállalkozások és a technika, a gépesítés haladása pedig egyre sürgetőbbé teszi, ha nem is mindjárt a közös nyelvet, de a nyelveknek minél több közös elemét. Ide tartozik a nemzetközi szókincs gyarapodása is, de a nemzeti írásrendszereknek egymáshoz való közeledése is. Az írásrendszerek egybevetésének egyik fontos eleme a nemzetközi latin betűrend. A magyar betűrend revízióját tehát úgy tekintem, mint egy közös nemzetközi akció részét.

Első lépésként egy pontos felmérésre lenne szükség. Össze kellene állítani azoknak a latin betűs nyelveknek a listáját — ha még nincs meg —, amelyeket egy milliónál több ember beszél, mégpedig a legtöbb ember által használt ilyen nyelvtől (mondjuk: az angoltól) kezdve a legkisebbig (például az észtig).

Mindegyik latin írású nyelvnek fel kell sorolni a teljes betűkészletét, de külön a többjegyű betűket, ha ilyeneket számon tartanak. Meg kell nézni, milyen sorrendbe állítják a betűket, hogyan szedik betűrendbe szótáraik címszavait, idegen neveket bőven tartalmazó katalógusaikat stb. Akkor majd megállapítható lesz, hány nyelvben követik a betűt és írásjegyet nem megkülönböztető angol, francia ábécét, hány nyelvben vannak állandó kétjegyű betűk (mint a cseh és szlovák *ch*), és hány nyelvben vannak olyan bonyolult betűképzési és betűrendi szabályok, mint nálunk a *jaggyú*, az *asszony*, sőt

jó lenne az elválasztási szabályokat is összehasonlítani. Akkor kiderülne, hogy sok olyan nyelv van-e, melyben a több betűvel jelölt egységes hang jelét nemcsak elválaszthatatlannak, hanem sorrendi egységnek is tekintik, vagy kevés. Ha lényegesen — nem csak a nyelvek számát tekintve, hanem a nyelvet beszélők lélekszámára nézve is — kevesebbet, akkor érdemes megtenni a következő lépést, mely már a nemzetközi akcióhoz tartozik.

Van a fonetikai társaságoknak egy nemzetközi csúcsszerve: International Society of Phonetic Sciences. Ezen belül jó pár évvel ezelőtt külön bizottság alakult a fonetikus átírások és általában írások (tehát a nemzeti helyesírások) nemzetközi problémáinak rendezésére. Ez a bizottság az UNESCO-val is összeköttetésben áll, tehát alkalmas arra, hogy a művelődéssel kapcsolatos nemzetközi kérdések megvitatásának fóruma legyen. A felmérés után tehát a következő javaslatot itt kellene megtenni, hiszen a kérdés rendezése nemcsak minket, hanem más nemzeti nyelvet is érint.

Persze az angol és a francia betűrend már önmagában is kellő súlyú példának látszik akkor, amikor belső indítékaink is megvannak a hagyományos „magyar betűrend” visszaszorítására és végül felszámolására. A nemzetközi akciót azonban nem csupán magyar ügynek, hanem a nemzetközi közeledés és együttműködés egyik eszközének látom, melynek kihatása lenne a lengyel, a cseh, a finn stb. betűrendre is. (A németek már régen felhagytak azzal, hogy pl. a saját hangértékű *sch* betűkapcsolatukat külön „betűnek” tekintsék.)

7. Hangjelölésünk fonológiai problémái. — Ide tartozhat egy másik kérdés is, mely hangjelölésünkkel és annak fonológiai vonatkozásaival függ össze. Következétesen megkülönböztetjük a hosszú és a rövid magánhangzókat azon az alapon, hogy az időtartam különbsége fonológiai megkülönböztető jegy.

Csakhogy a hosszúság megkülönböztető értéke nem minden magánhangzóparban egyforma. Erre nézve is felmérést kellene végezni: 1. valamelyik értelmező szótárunk címszavai alapján; 2. a todalékos, paradigmaticus alakok figyelembevételével, gyűjtés és todalékolási próbák alapján meg kellene állapítani az egyes hosszú-rövid magánhangzóparok fonologikus *m e g t e r h e l t s é g i h á n y a d o s á t*. Azt hiszem, olyasmí jönne ki eredményül, hogy az *a—á*, az *e—é* különbség jóval több szóban jelent valódi jelentéskülönbséget, mint az *o—ó*, az *ö—ő* pár, és még kevesebbet az *u—ú*, *ü—ű*, *i—í* különbség. Felhasználták ezt az egységes magyar gyorsírás megalkotói is, akik pedig jelölési rendszerüket — a korábbi GABELSBERGER—MARKOVITS rendszerrel ellentétben — a magánhangzók kiírására és a mássalhangzók elhagyhatóságára építették. Az *a—á*, *e—é* különbséget gyorsírásunk mindig következetesen jelzi, a többi magánhangzó hosszúságát elhanyagolja, és ebből még nemigen támadt olvasási zavar.

8. A magyar fonémák rendszere. — A magyar beszédhangoknak (ezen a szinten nem különböztetve meg a beszédhangot a fonémától) az a fonológiai rendszere, melyet az iskolában és a felsőoktatásban is tanítanak, és amelyet a hivatalos magyar ábécé tükröz, különböző értékű tagokat tartalmaz. Ha a fonéma meghatározásából azt a lényeges jegyet vesszük figyelembe, hogy általa szavakat (sőt ha úgy tetszik: morfémákat) tudunk megkülönböztetni, akkor ez a fonológiai szempont nem minden olyan hangpárra érvényes, melyek tagjai egyetlen hangsajátságban különböznek. Nem minden hosszú hang különböztet meg egy szót egy másik szótól, melyben rövid párját ejtjük, és nem minden zöngés hang különböztet meg szavakat a megfelelő zöngétlen hangot tartalmazó szótól. De az sem mindegy, hogy kevés vagy sok szóban eszköze-e a megkülönböztetésnek egyetlen hangsajátság, amikor az egyetlen hangsajátságbeli eltérés nemegyszer jelentéskülönbség nélküli alakváltozatot, nem más szót eredményez.

Például két külön szó a *bal* és a *bál*, de csak alakváltozata egymásnak az *ad* és az *ád*, a *hova* és a *hová*. Más szó a *deli* és a *déli*, de ugyanaz a szó a *tied* és a *tiéd*. (Elismerem, hogy a TRUBECKOJ-féle értelemben nem ez a fonéma legfontosabb jegye. De szerintem túl kellene lépni a TRUBECKOJ-doktrinán, hiszen nem elég a fonémaállomány elvi megállapítása, hanem azt ki kell egészíteni az oppozíciók fonologikus megterheltségének felméréssel, mert a nyelvnek csaknem minden szintjén vannak centrális és perifériális elemek, így a fonémaállományban és az oppozíciók megterheltségében is.)

Nyelvművelő irodalmunk — GRÉTSY LÁSZLÓ kezdeményezése óta — megkülönbözteti az *alakváltozatokat* és az *alakpárokat*; az előbbieket tetszés szerint fölcserélhetjük, legfeljebb hangulati különbség van köztük, esetleg táji eltérés, az utóbbiak mást-mást jelentenek, bár sokan összetévesztik őket. Most erre a nemkívánatos összetévesztésre nem akarok kitérni, csak arra szeretnék rámutatni, hogy az egyetlen hangsajátságbeli eltérések egy része releváns, lényeges, egy része irreleváns, lényegtelen. Az *a—á*, *e—é* különbség relevanciájának megterheltségi hányadosa nyilván jóval nagyobb, mint az *o—ó* különbségé. Kevés olyan szópárunk van, mint az *oda* és *óda*. annál több az olyan szavunk, melyben a hosszúság teljesen közömbös, mint *szimbólum*—*szimbólum*, *komikus*—*kómikus*, akár döntöttünk abban az irányban, hogy valamelyiket elterjedtebbnek és helyesebbnek tartsuk, akár nem. Még kisebb az *ü—ű* különbség relevanciája; alig tudok rá más példát, mint a *fűzet*—*fűzet* típusú ige és főnév megkülönböztetését.

9. A megkülönböztető jegyek megterheltségének felmérése. — Az *ü—ű*, valamint az *ú—u*, sőt az *í—i* különbsége is igen sokszor csak alakváltozati, gyakran pedig észre sem vett ejtészváltozati különbség. Ezekben a fonémapárokból a fonológiai különbség megterheltsége igen kicsi. Hogy valóban elhanyagolható-e, azt az egységes magyar gyorsírás, a magyar gépírás és a távírói gyakorlat figyelembevételével mellett az imént említett felmérések után kellene döntenünk. A felmérésben azonban óvakodjunk az olyan félstatisztikától, amelyet BODOLAY GÉZA mutatott be az *ē—e* hangkülönbség megterheltségének bemutatására (Vasi Szemle 1978. december). Sietek megjegyezni, hogy a zárt *ē* hang megkülönböztetését nagyon fontosnak tartom (alighanem jóval nagyobb a megterheltsége, mint az *i—i*, *ú—u*, *ű—ű* hangpároké), de a statisztikával való érvelést csak az tetheti nyomóssá, ha az ellenpéldákat is bemutatjuk: hány hasonló alkatú szóban nem okoz félreértést az, hogy alakilag egybeeső, homonim szavakat használunk.

A hasonló alkat figyelembevételét azt jelenti, hogy először is tiszta homonimáknak csak az azonos szófajú és nyelvtani alakú homonimákat (lexikai homonimákat) tekintjük. Ezeknek a felcserélése okozhatja a legtöbb zavart, tehát az ilyenek megkülönböztetése jóval nagyobb értékű, mint egy ragtalan és egy tárgyragos főnév megkülönböztetése, vagy egy névszóé és egy igéé. Amikor tehát olyan szavakat különböztetünk meg, mint *csíra* 'magkezdemény' és *csíra* 'hermafrodita', akkor ezt a két főnevet megkülönböztető fonológiai eltérést csak a homonim főnevek számával szabad egybevetnünk. (A Kéziszótár homonimáinak teljes jegyzéke rendelkezésünkre áll a készülő ragozási szótár segédletei közt.) Az *irat* ige és az *irat* főnév szópárt és típusát csak az *adat* ige és főnév típusú homonimákhoz szabad arányítanunk (ahol nem láttuk szükségét annak, hogy például az *igét* — mondjuk — *adat* alakban megkülönböztessük a főnévtől). Ezenfelül tekintettel kell lenni arra is, hogy a szópár két tagjának szövegbeli gyakorisága kb. egyforma-e vagy egyikük jóval ritkább.

Ha e felmérés eredményeül az jön ki, hogy az *ú*, *ű*, *í* hosszúságának elhanyagolása csak egészen kis mértékben növeli az összetéveszthető homonimák számát, akkor kiadhatjuk a jelszót: Vissza BALASSÁHOZ! BALASSA JÓZSEF kitűnő realitásérzékét mutatja,

hogy iskolai helyesírásában jobbra azoknál a szavaknál engedett meg kettős alakot, amelyek a kiejtésben ma is ingadoznak. A fejlődés dialektikus görbéje persze nem az önmagába visszatérő vonal, hanem a csigalépcsőszerűen emelkedő spirális: a nyomdai dolgozók munkájának megkönnyítésére a kettős alakok ne teljesen azonos értékű vagylagosságot tartalmazzanak, hanem egy ajánlott főalakot (inkább rövid magánhangzóval) és egy megengedett mellékalakot (többnyire hosszú magánhangzóval). Azért ajánljuk általában a rövidet, mert az az egyszerűbb. Kézzel is, géppel is könnyebben leírható.

10. Esztétikai szempontok. — Az újabb rendezés előtt nemcsak a fonológiai, értelmi szempont szerinti felmérés szükséges, hanem az esztétikai szempont érvényesítése is. A magyar artikulációs ritmusra az jellemző, hogy hosszú és rövid szóttagok váltakoznak benne, mégpedig olyan arányban, hogy nyelvünk kitűnően alkalmas az időmértékes verselésre. Ebben nagy szerepe van a hosszú és rövid hangok különbségének. A verselést azonban nem az teszi változatossá, a magyar beszédritmust nem az teszi hajlékonyá, hogy minden szónak minden alakja állandó ritmusképletű, hanem az, hogy bizonyos szavakban a rövid és a hosszú magánhangzó szabadon váltakozhat. Igaz, hogy a hosszú magánhangzókat kedvelő Tiszántúl is termelt kitűnő időmértékes verseket (Kölcsey, Csokonai, később József Attila), de a klasszikus verselés zöme mégis inkább Dunántúlról való (Berzsenyi, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Babits). Weöres Sándornak sajátos magyar ritmusjátékai pedig azért születettek meg, mert nyelvérzékét Dunántúlról kapta. Jó ritmusa van a tiszántúli és a dunántúli beszédnek is, mind a kettő magyar ritmus.

Érdeemes lenne tehát felmérni akár azt, hogy tiszántúli és dunántúli költőink időmértékes verseiben hány szóalak tér el a mai helyesírási normától (azt is figyelembe véve, hogy sokat idézett, ismert versek-e, vagy csak perifériáján élnek a művelt köztudatnak), akár azt, hogy a két szélső terület közti középső sáv nyelvhasználata mit mutat: a Duna—Tisza köze, a jázság, a palócság. A költők közül már csak ezért is központi jelentősége van Petőfinek. A Petőfi-szótár adataiból könnyű lesz megállapítani, mely szavakban és milyen irányban tért el e költő attól az alaktól, amelyet mai helyesírási szójegyzékünk rögzít. A hosszú *ú, ű, í* betű csak azokban a szavakban, szóalakokban legyen kötelező, amelyeket Petőfi is mindig következetesen hosszan írt. A többi, ingadozó szóban ne legyen kötelező. (Attól még lehet szívesen látott vendég.)

11. Új fordulópon t: a magyar írógépszabvány. — Talán furcsa, hogy éppen most beszélek a felső nyelvállású magánhangzók hosszúságának elhanyagolhatóságáról, amikor a magyar helyesírási gyakorlatban fordulópon t következett be: 1979 januárjában megjelent a magyar írógép szabványa, mely szerint 1980-tól kezdve minden olyan írógépen, melyet magyar szövegek írására akarunk alkalmassá tenni, állandó helyük lesz a hosszú *í, ú* és *ű* betűknek, legalább kisbetűs formájukban (MSZ 7799/1—78; a Szabványügyi Hivatal részéről ismertette JUSTIN ANTAL, Szabványosítás 1978. 362; a magyar nyelvészek kijelölt bizottsága részéről KELEMEN JÓZSEF, Édes Anyanyelvünk 1979. ápr.—jún.). De még legalább egy évtizednek el kell telnie ahhoz, hogy el is terjedjenek a magyar szabványú írógépek, és használatuk még akkor sem lesz általános, hiszen a régi írógépeket sem fogják mind kivonni a forgalomból. Ezért a három magánhangzó hosszúságának elhanyagolásával a gépirásban még évtizedekig számolnunk kell. (Csodálom, hogy a Gyorsírók és Gépírók Lapja mindeddig hallgatott a szabvány megjelenéséről.)

12. Az *í, ú, ű* hosszúsága nem lesz helyesírási kérdés. — Amennyire örülök az új szabvány elkészültének, annyira célszerűtlennek tartom helyesírásunk szabályozóinak azt a törekvését, hogy a rövid és hosszú hang megkülönböztetését

pusztán a rendszer kényszeréből minden magánhangzóra, illetve magánhangzópárra egyenrangúan ki akarják terjeszteni. Ezzel szemben én nem megszüntetni akarom a felső nyelvállású magánhangzók hosszúságának jelölését, hanem csak ritkítani a kötelező jelölések számát. A magyar írógéptechnika fél évszázados vajúdas után meg tudja tenni ezt a fontos lépést ahhoz, hogy a gépirói helyesírás minél kevésbé térjen el a kötelező köznyelvi helyesírástól; most az Akadémián a sor, hogy lépjen egyet: tegye könnyebbé, hogy ezeket a sok írógépen nem, a leendő új írógépeken is csak a billentyűzet szélső helyein található betűket minél ritkábban kelljen használni. Helyesírás-tanításunkat is megkönnyíti, ha kevesebb lesz az iskolában az ékezethiba.

Úgy értesültünk, hogy az akadémiai helyesírási szabályzat 11. kiadásában nem lesz lényeges változás az érvényben levő 10.-hez képest, de a szabályok megfogalmazása lesz más. Nos, ha a távolabbi jövő csakugyan olyan irányban fejlődik, ahogy az imént felvázoltam, ennek előkészítésére a következő kis lépéseket javaslom.

1. Ha van néhány olyan szó, amelyet máris inkább rövid magánhangzóval ejtünk a rögzített hosszú helyett, ezek írásában ajánljuk a rövidet.

2. A hosszú *ú, ű, í* használatának szabályához (a jelenlegi 40. vagy 54. szabály után) kellene egy kiegészítő szakasz arról, hogy a köznyelvi ingadozás miatt sok esetben nem is hiba (vagy nem nagy hiba) az *í, ú, ű* hosszúságának elhanyagolása.

3. A nyelvtanítás minden szintjén arról kellene meggyőzni a pedagógusokat, hogy egy-egy ilyen ékezethibát ne tekintsenek hibának, tömeges előfordulásukat is csak kis hibának vegyék, és csak akkor tekintsek komolyabb helyesírási vétségnek, ha más ékezetek sorozatos elhanyagolásával jár együtt.

4. Amint általánossá válik a magyar szabványú írógépek használata, úgy válik főlőslegessé a hosszú *ú, ű, í* jelölésének helyesírási kérdésként való kezelése. A helyesírás szabályozóinak — mint a bizottság egyik tagja szokta mondani — csak az írást van joguk szabályozni, nem a nyelvhasználatot. Aki az *ad* igealak helyett az *ád* alakot használja (akár szóban, akár írásban), egy kissé táji ízű alakváltozattal él, de nem követ el helyesírási hibát. Aki az *író* helyett *író-t* mond vagy *ír*, éppúgy nem vét a helyesírási szabályok ellen, csupán táji alakkal él. De még tájnyelvinek sem mondhatók azok a változatok, amelyeket az Értelmező Szótár mint kiejtési változatot csaknem egyenrangúnak minősít a főalakkal. Az *ígér* és az *ígér* éppoly alakváltozatok, mint a *fel* és a *föl* : gazdagítják, színesítik nyelvünket.

13. A szabványnak egy hibája. — Itt térhetek rá arra, hogy a magyar írógép-billentyűzet szabványának egy részletével nem értek egyet. Tudtommal ennek a szabványnak az érvénybe lépése azért késett négy-öt évet az első elfogadás óta, mert tekintetbe kellett venni az akkoriban elfogadott nemzetközi szabványt, mely szerint minden írógépen el kell helyezni az *I*-es és a *0* számjegyét. Nos, végül is ebből a nemzetközileg elfogadott határozatból nálunk semmi sem lett. A *0* külön jelét nem sajnálom, mert alakja voltaképpen egyezik a nagy *O* betűével, viszonylag ritkább, többnyire csak számjegyek társaságában fordul elő, tehát alig okoz zavart, jöllehet a váltó használata egy kissé lassítja a leírást. De az *I*-esnek *l* betűvel való helyettesítését mindig keserű szükségmegoldásnak találtam. Nincs olyan sorszámozás, ahol ne fordulna elő; képletekben, betű és szám kombinációiban, nyelvi és hangstatisztikák készítésekor súlyos gondokat okoz, akárcsak a *lásd* és a *lap* rövidítésében, amit épp ezért többen igyekeznünk elkerülni.

Mielőtt bővebben szólnék az *i d e o g r a m m á k r ó l*, megmondom, hogy mindnyájunk számára legfontosabb ideogrammak a *s z á m j e g y e k*, és ezek közül is első nemcsak sorrendben, hanem jelentőségben is az *I*-es. És ennek a számjegysor élére kívánczó elsőrendű ideogrammanak a helyét foglalja el a 44, 45, a 46 és 47 billentyűs írógép szabványán egyaránt a nagy *Í* betű.

Igaz, hogy a statisztikai vizsgálatok egyértelműen kimutatták, hogy a három felső nyelvállású hosszú magánhangzó közül szó elején az *i* a leggyakoribb, mégis jó lenne utánanézni, milyen ez a gyakoriság. Az Értelmező Szótár III. kötetében 163 *i* kezdetű címszót találunk (az *i* nevén kívül). Ez valóban nem elhanyagolható mennyiség. Ha leszámítjuk azt a 30 szót, mely szaknyelvi vagy stílusminősítést kapott (s a köznyelvi szövegekben ezért ritka), továbbá azt a 42 szót, melyben a hosszúság jelölése azért is elhanyagolható, mert rövid *i* hanggal ejtett változatuk is köznyelvi, még mindig marad 90. De ha azt nézzük, hogy a hosszúság elhanyagolásával csak 3 újabb homonima keletkezne (ti. egybeesne az *ivás* és az *ívás* főnév, az *írt* múlt idejű igelak és az *irt* ige, valamint a beszédben amúgy sem általánosan megkülönböztetett *irat* ige és *irat* főnév), akkor valódi félreértést a nagy *Í* hiánya nemigen okozna, hiszen szöveg közben, kisbetűs alakban ezeket a szavakat gépen is le tudjuk majd írni hosszú *i*-vel. Amíg helyesírási bizottságunk nem enged a kötelező hosszúságokból, addig rátehetjük kézzel az ékezeteket a nagybetűkre ott is, ahol ez nem az egyértelműség végett szükséges. Eddigi nyelvészeti munkáimban sokkal többször kellett a gépen írt *l* betűket *I*-esre javítani, mint a nagy *I*-re ékezetet tenni.

14. Ideogram m á k h e l y e a g é p e n é s a n y e l v r e n d s z e r é b e n . — Tudom, nemigen van lehetőség egy elfogadott szabvány módosítására. Módosító javaslatom ugyanis az lenne, hogy a billentyűzet felső sorának bal szélső billentyűjén legyen az *I*-es, váltó használatával pedig vagy a kis *i* betű (ha a többi betű helyét nem akarjuk változtatni, főleg a 44 billentyűs gépen), vagy a kis *ű* (a 46 és 47 billentyűs gépen, és akkor a 3. sor jobb szélére kerülhetne az *á* mellé a kis és nagy *i*). Talán lesz mód egy ilyen pótlásra, kiegészítésre: bizonyos írógéptípusoknál az *I*-es számnak nemzetközi szabvány szerinti elhelyezésére. Persze ha lesz majd 48 billentyűs írógép, ennek magyar változatán jól elfér a felső sor bal szélén a két *i* és az *I*-es is.

A nemzetközi szabvány egyéb ideogram m á i k ö z ü l h á r m a t n a g y o n b ö l c s e n e l h a g y t a k a m a g y a r í r ó g é p r ől (két nyugati pénzegység és az *és* jelét), az egyenlőség jelét pedig — szintén ésszerűen — meghagyták. Meg kellett volna hagyni a legeslegfontosabbat, az *I*-est is. A helyesírási szabályzatban „Egyéb írásjelek” cím alatt felsorolt ideogram m á k ö z ü l m e g l e s z a m a g y a r í r ó g é p e n a % j e l e , d e c s a k v a g y l a g o s a n (a nagyobb gépeken), a § jele; egyáltalán nincs nyoma a magyar szabványban a fok jelének, de ez emelt kis *o*-val pótolható.

Ezzel voltaképpen fel is soroltam a magyar helyesírás legfontosabb ideogram m á i t : t í z a r a b s z á m j e g y , e g y e n l ős é g j e l , a s z á z a l é k , a p a r a g r a f u s , a f o k j e l e . E z e n k í v ü l j őr é s z t c s a k k é z í r á s b a n h a s z n á l a t o s a „fordíts!” (/:) jele. A négy alpművelet jeléről vitatkozhatunk, hogy ideogram m á k - e v a g y t a g o l ó j e l e k ; k e t t őr ől e g é s z e n b i z o n y o s , h o g y h o m o g r á f o k u g y a n i l y e n a l a k ú t a g o l ó j e l e k k e l . H o m o g r á f o k a r őr o m a i s z á m j e g y e k i s a m e g f e l e l őr n a g y b e t őr k k e l ; i d e o g r a m m a t i k u s e l e m z é s őr k b o n y o l u l t a b b k é r d é s . A z e g y e n l ős é g j e l m i n d e n k é p p i d e o g r a m m a , m é g p e d i g á l l í t m á n y i é r t é k őr . A „fordíts” mondat értékű jel, a %, §, ° főnévi értékűek, tehát az ideogram m a t i k u s j e l e k f u n k c i őr a m e g f e l e l a l e g f o n t o s a b b n y e l v i k a t e g őr i á k n a k , d e n e m a z o n o s v e l őr k . N e m s o r o l h a t j u k b e őr k e t p o n t o s a n a s z o k á s o s s z őr f a j j i v a g y m o n d a t r é s z i k a t e g őr i á k b a , h a n e m a g o n d o l k o d á s u n k é s k o m m u n i k á c i őr n k m é l y s z e r k e z e t é b e n l e v őr k a t e g őr i á k s z i m b őr l u m a i . H a n g a l a k t őr l f őr g g e t l e n e k , m i n d e n n é p a m a g a n y e l v é n o l v a s s a őr k e t . B i z o n y o s m é r t é k i g a m őr v e l e t i j e l e k i s t e k i n t h e t őr k á l l í t m á n y i é r t é k őr k e k n e k , d e e n n e k e l e m z é s é b e m o s t n e m a k a r o k b e l e f o g n i .

15. I d e o g r a m m á k m a g y a r h e l y e s í r á s á n a k p r o b l é m á i . — Helyesírásunknak elfogadott szabálya, hogy ideogram m á h o z k őr t őr j e l l e l k a p c s o l j u k a v e l e e g y s z őr t a l k o t őr m o r f é m á t . A z e z z e l k a p c s o l a t o s p r o b l é m á k a t m á s a l k a l o m m a l k e l l e n e k i f e j t e n i .

Súlyosabb és nem jól megoldott probléma a tőszámnevek és a sorszámnevek írásbeli megkülönböztetése. Hogy gondolkodásunknak nem csak nyelvi, hanem másodsorban matematikai alapjai is vannak, azt nemcsak oktatási rendszerünk tükrözi (írni-olvasni és számolni tanul a gyerek), hanem az is, hogy számfogalmakat sokszor szívesebben írunk le számjegyekkel, mint hangalak szerinti írással. A számfogalom és annak nyelvi rendszerbe való beilleszkedése kereszteződik tudatunkban is, írásunkban is a tő- és a sorszámnevek viszonyában. Az *egy* és az *első*, a *három* és a *harmadik* stb. szavak alapjául egy számfogalom szolgál, mely e szópárok mindkét tagjában megvan. Csakhogy a tőszámnév ezt a fogalmat pusztán, eredeti mennyiségi vonatkoztatásában jelöli, a sorszám ellenben már származtatott fogalom, nyelvileg lényegesen különbözik a mennyiségi számfogalomtól: sorrendet, helyzetet jelöl. Ezt a származtatott voltát fejezi ki nyelvünkben a *-dik* képző (ill. az *első* és *második* esetében külön szó), írásban a számot jelentő számjegy vagy számjegykapcsolat mellé tett pont. (Ez a pont itt nem tagolójel, mint a mondat végén, hanem lényegében azonos a rövidítés végére tett ponttal mint módosító jellel.)

16. Tőszámnévek és sorszámnévek megkülönböztetése.

— A továbbiakban először is magyarázatot szeretnék adni arra: miért terjedhetett nálunk a sorszámnév helyetti tőszámnév használata (*három emelet a harmadik emelet helyett*), és hogyan lehetne ennek a hibának — mely olykor súlyos félreértést okozhat — további terjedését megakadályozni.

Régi nyelvemlékeink és rokon nyelvi adatok tanúsága szerint talán ugor örökség nálunk a tőszámnévek sorszámi értékben való használata (a *harmadfű ló* vogul megfelelője szó szerint 'háromfű ló'). De ugyancsak nyelvtörténeti adatok igazolják a sorszámnévképző (eleinte *-ik* nélküli *-d*) régiségét. A sorszámot jelentő tőszámnévek újra meg újra felbukkanó használata mégsem magyarázható pusztán megőrzött vagy újjáéledő régiességként. A XVI. századi verses szövegekben megjelenő évszámjelölésben a tőszámnév nem alakulhatott latin hatásra, hiszen a latin határozottan megkülönbözteti a tő- és a sorszámneveket. Inkább gondolhatunk a német nyelv analógiájára (mely az évszázados szomszédság révén olyan nyelvi sajátosságok kialakulására is ösztönzőleg hathatott, melyeket általában nem szoktunk germanizmusként számon tartani, mint pl. a határozott és a határozatlan névelő), hiszen a német szereti tőszámnévvel jelölni az évszámot és sok más, inkább megjelölésre való, mint sorrendiségre utaló sorszámot. Csakhogy a sorszámot jelölő tőszámnév a németben — akárcsak a franciában — a jelzett főnév után áll, mert a német jelző kivételesen (a francia pedig a jelzős szerkezetek egyik típusában) a főneve után is állhat. Ezért még inkább gondolhatunk a régi magyar tőszámnévi alakú évszámjelölésben az íráskép hatására: a római számjegyek után akkor még nem volt általános szokás (pláne szabály) pontot tenni, a számot tehát egyaránt érthették tőszámnévek és sorszámnévek. Kimondásakor azonban egyszerűbb volt a képző nélküli tőszámnévet használni. Az írás-olvasás terjedésével és a különféle számzások szaporodásával (dátum, házszám, emelet-, kerület-, szobaszám stb.) a múlt század vége óta fölerősödhetett ez a régi tendencia, mely gyökerében rokon a betűjejtéssel, azaz az íráskép szerinti kiejtéssel.

Ennek a pontatlan számnévhasználatnak a XX. századi elterjedésében valamelyest az akadémiai helyesírási szabályzat is okolható. Nem engedte ugyanis általánosan érvényesülni azt az igen böcs és célszerű szabályt, hogy a sorszámok végére pontot kell tenni. Kivételként kezelte a keltezőst: *július 3-án* (ejtsd: július harmadikán), holott ennek íráskép szerinti („fonetikus”) olvasata *háromán* volna. Nemigen terjedt el a nap sorszámának tőszámnévi ejtése; viszont ez a lazítás (hogy ti. van kivétel — mégpedig elég gyakran használatos kivétel —, amikor nem kell pontot tenni a sorszám után) elegendő lehetett ahhoz, hogy sok ember tudatában ne alkosson szoros asszociációs egységet

a szám frott és kimondott alakja. Pedig a „sorszám után pontot teszünk” szabálynak éppen olyan szoros következetességgel kellene érvényesülnie, mint annak, hogy „a hosszú magánhangzóra ékezetet teszünk”.

Ha akadémiai szabályzatunk egy következő (11. vagy 12.) kiadásában törölné a keltezésre vonatkozó kivételt (melyben még egy „lazító” alszabály van: az évszám után kötelező pont akkor is, ha tőszámnevet ejtünk), egyrészt csökkenne a szabálypontok száma, másrészt erősödne a sorszámot jelentő (és sorszámnévként is ejtett!) számok utáni pont kötelező voltának tudata. A számjegyek ideogrammak, de számi és nyelvi értéküket hangalaki tényezők módosítják; ha a hangalak (jelen esetben sorszámnevi toldalék) szilárdan rögződik egy írott jelhez (itt: a módosító ponthoz), akkor jobban biztosítjuk az íráskép és a hangalak közti szorosabb megfelelést (mely hangjelölésünknek is alapja), mint hogyha olyan kis fogalmi csoportokra alkotunk látszat-ideogrammákat, mint évszám (melynek jele pont akkor is, ha tőszámnevet mondunk) vagy a keltezés napja (melyben nem teszünk pontot, pedig sorszámnevet mondunk). A téves beidegzések elleni harcot itt is ajánlatos minél előbb elkezdni, hogy egy következő nemzedék már könnyebben és egyszerűbb szabályok útján társítsa a számfogalmakkal kapcsolatos szavak frott és nyelvi képét.

Ha meglez ebben a vonatkozásban is az írott és a beszélt nyelv egysége, akkor a sorszámnevek és tőszámnevek értelemszerű használata már elsőrendű nyelvművelési feladatunk egyike lesz. Akkor majd nyomatékosan és hathatósan kifejthetjük, hogy a magyarban miért elsőrendű fontosságú a tőszámnévi és a sorszámnévi jelző megkülönböztetése. A németben — és a franciában, esetleg más nyelvekben — nem érthető félre a sorszámi értékű, de tőszámnévi alakú jelző, mert a jelzett szava után áll (*Stock vier*), a tőszámnévi jelző pedig a főnév előtt (*vier Stöcke*), azonkívül az 1-nél többet jelentő szám után a főnév többes számú, míg sorszám esetén a főnév megmarad egyes számban. A magyarban ellenben mindenféle számjelző megelőzi főnevét (nem szólva az értelmezői helyzetről, amelyben nem egészen jelző), tehát a *négy emelet* és a *negyedik emelet* közt semmi más különbség nincs, mint a sorszámnév eltérő alakja, hiszen a főnév mindkettőben egyes számú. A két számnévtípus keveredése súlyos félreértésekre, tévedésekre adhat okot. Különbségükre már csak azért is gondosan ügyelni kell, mert a matematikai műveltség és a technika fejlődésével egyre többféle vonatkozásban és mind több ember dolgozik számfogalmakkal. A számok pedig nem ismernek tréfát.

Ezen a helyen persze melleleg hangoztatni szeretném, hogy nagyobb pontosságra kellene nevelni még a matematikusokat is. A matematikai és műszaki zsargonban egyre terjed az 1,4 ilyen pongyola megrövidítése: *egy egész négy*, helyett: *egy egész négy tized*. A szám értéke (és nyelvi alakja) ugyanaz, akár így írjuk: 1,4, akár pedig így: $1\frac{4}{10}$. Aki a tizedestört alakban írt számot úgy olvassa, hogy elhagyja a tizedesvessző utáni számjegyek helyértéke által kifejezett nevezőt, az úgy jár el, mint aki betűket ejt a szó megfelelő hangalakja helyett. (A betűjejtés analógiájára ez: számjegyejtés.) Hosszabb tizedestörtben persze, ha a számnak nem a mennyiségi értéke a fontos, hanem csupán a pontos leírása, nem vezethet félre ez az egyszerűsítés, hiszen öt-hat tizedesnél hosszabb számjegysorban már gondolkozni kell a nevező értékén. De három-négy tizedesig — s a gyakorlatban mennyiség vagy arány jelölésére ennél nagyobb pontosságú tizedestörtek ritkán fordulnak elő — igyekezzünk pontosan elolvasni, megnevezni a számot.

Az egész számok közt is csak ott kívánjuk meg a szám teljes értékének pontos megnevezését, ahol elsőleges jelentésében szerepel: mennyiséget jelent. A sorszámot azonban, különösen ha nagyobb, és ha nem sorrendiséget jelent, csak azonosításul szolgál, nyugodtan felbonthatjuk a számjegyek nevére, esetleg két-három jegyet egy számnak olvasva, így például telefonszámokban, irányítószámokban.

17. Ideogrammak terjedése, számuk növekedése. — Az emberiség egységesülése, a technika gyors fejlődése, a közlekedés gyorsulása és nagyarányú kiterjedése magával hozza a nemzetközi egyezményes jelek szaporodását. Ma már az iskolában kezdik tanítani a közlekedési jelzéseket, a televízió is sokféle vizuális jelet terjeszt, számolnunk kell tehát az írás-olvasás mellett az ilyen látható (s nagyrészt nemzetközi) „szókincsünk” folytonos bővülésével. Azt is mondhatjuk, hogy növekedőben van annak a még kis létszámú társadalmi rétegnek vagy csoportnak a nagysága és jelentősége, amelynek számára az egyezményes jelek, ideogrammak szinte fontosabbak, mint anyanyelvük írásképe. Nemcsak új mértékeket, nemzetközi új mértékeveket kell ma holnap megtanulnunk, hanem ezek nemzetközi jeleit is, amelyek egy része átmeneti jelenség a rövidítés és az ideogramma közt. Hogy a nemzetközi jelrendszerekben jártas sok (és egyre növekvő számú) szakember ne hanyagolja el édes magyar anyanyelvét, tegyük számukra is könnyebbé, egyszerűbbé nyelvünknek legalább írott közvetítő jelrendszerét!

ELEKFI LÁSZLÓ

NYELVJÁRÁSOK

Nyelvjárástörténeti adatok a Sárrétről

(A sárréti falvak XIX. század eleji *i*-zéséből)

I. FÜR ISTVÁN összefoglaló munkája után (Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1930.) több nyelvjárás *i*-zésének leíró jellegű feldolgozása elkészült (IMRE: MNny. III, 115–29; SZABÓ ISTVÁN: MNny. III, 275–304; PAPP LÁSZLÓ: MNny. V, 23–39; SZATHMÁRI: Pais-Eml. 472–9; MÁRTON: MNyj. X, 63–83; BOLLA: Nyr. LXXXIV, 83–96; KISS JENŐ: Nyr. XC, 76–80; ZILAH: NytudDolg. 1; JÓNÁS: MNy. LXXVI, 356–61). A munkálatok szempontjából fontos volt, hogy SULÁN BÉLA az 50-es évek elején tisztázta az *i*-zéssel foglalkozó jelenségtanulmányok elvi és módszertani kérdéseit (MNyj. I, 3–33), valamint, hogy a közelmúltban IMRE SAMU — a nyelvatlasz adatai alapján — új megközelítéssel, az *i* gyakorisági mutatói alapján vizsgálta az *i*-zés példáit (MMNyjR. 111).

Az *i*-zés korszerű történeti megközelítését BÁRCZMÁL (Hangtört. 57–8) és BENKŐNÉL (Nyjtört. 89–90) találjuk meg. A keleti, északkeleti területek XVI. századi *i*-zésének helyzetéről pedig PAPP LÁSZLÓ munkái adnak képet (MNy. LI, 370; Pais-Eml. 466–72; NyjtörtStat. Bp., 1963.). PAPP kutatásainak egyik fontos eredménye, hogy a történeti *i*-zésnek olyan góciát jelölte meg Békésben, amelyben a jelenség folytonossága — kimutatható XVIII–XIX. századi ízés után — napjainkig megőrződött. A XVI. századtól itt volt, valószínűleg eredeti *i*-ző képet tarkította a Dunántúlról a XVIII. században Békésbe települtek *i*-zése (vö. BENKŐ, Nyjtört. 90; HAJDÚ: Békési Élet 1969/2: 191–209; KÁLMÁN, MaiNyj. 29). Tény, hogy a megye két pontján, a Sárréten (lásd ezen dolgozat tanulságait) és a dél-nyugati Orosházán, a XIX. század első felében erős volt ez a k ü l ö n b ö z ő e r e d e t ű *i*-zés (az orosházi *i*-zésre lásd: HAJDÚ MIHÁLY, Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII–XIX. századi Orosházáról. Bp., 1981.; ZILAH: MNy. LXIX, 507–11).

Azon a sárréti területen, ahonnan az ezúttal vizsgált múlt század eleji *i*-ző szavakat kigyűjtöttem,¹ a mai nyelvjárásokban erős az *i*-zés (vö. SZABÓ GÉZA, NytudDolg.

¹ Ezúttal is köszönöm a Békés megyei Levéltár igazgatójának, dr. Szabó Ferencnek, hogy gyűjtőmunkámat mindvégig készségesen segítette.

5. sz. 3, 25–8) (Doboz), hasonlóan IMRE, MMNyjR. 120; VÉGH, SárNépm. 128–9 (Füzesgyarmat); VÉGH i. m. 51–4 (Vésztő). A nyelvatlasz térképlapjai azt is mutatják, hogy az *i*-zés egyik mai gócaként megjelölt Békésben, a Dévaványa–Biharugra–Doboz háromszög és környéke ennek a gócnak is a legkövetkezetesebben *i*-ző pontjai között van (vö.: IMRE i. m. 114–20; KÁLMÁN, Nyj.² 127). Látni fogjuk, hogy a terület múlt századi *i*-zésének talaján ez a helyzetkép reális és magyarázható is.

A Sárrét múlt századi nyelvjárásaiban nemcsak a zárt *i*-zésre van adat, hanem a tendencia gyengébb erősségű tagjaira is. A „minél több kapcsolatos jelenség” (BENKŐ, Nyjtört. 55) bizonyosága pedig szükséges a jelenség és a tendencia történeti képének megrajzolásához. Igaz, a feltehetően legjelentősebb zárt *ē*-zésre nincs adatunk, de e mögött az írás, a jelölés hiányának problémája áll, nem pedig a jelenség hiánya. A zárt *ú*-zásra és *ű*-zésre egyformán van példa (*tsű ~ csűs, fűbe (vág), (hajadon) fűvel; fűrű, hétjűn, váju-got; földtűl, Lánczostűl* stb.). Jóllehet a magánhangzók időtartamára nézve nem forrásértékű ez a kéziratos anyag sem, különösen *ú*-zásra, *ű*-zésre nézve nem (*házbul, lubul; szőlőrűl, Vésztőrűl; kostul, tehéntűl* stb.), a zárt *ú*-zás, *ű*-zés meglétének tényét azonban erősíti. A terület nyelvjárásainak mai adatai azt valószínűsítik, hogy ezek a ragbeli magánhangzók a kiejtésben akkor is hosszúk voltak. Az ilyen adatok, mint a *jo szívűsigbűl* (Körösladány), teljesen valószínűtlenül mutatják a nyelvjárási ejtést, az írás pontatlansága miatt ezt az adatot csupán az *i*-zés és a toldalékbeli *ű*-zés példáinál vehetjük számba bizonyossággal. Nekünk azonban most elsősorban a jelenség (*ú*-zás, *ű*-zés) megléte az érdekes, hogy segítségével nyomatékosíthassuk az *i*-zés eredetiségét.

A kutatópontok egyikéről az *i*-zés XVIII. századi meglétére is vannak adataink. A vésztői nem nagyszámú adat (1747–1799.) azért tanulságos, mert részben bizonyítja, hogy akkor is minden helyzetben volt pozitív példája a jelenségnek, másrészt mert azt tanúsítja, hogy a szuffixumok előtti, relatív tövekbeli *i*-zés az iskolázottabb nótáriusok, jegyzők ejtésében és írásában is általános volt. A vésztői, XVIII. század második feléből való kis példatár a következő:

A) Hangsúlyos helyzetben: *ides (harmad) ivi, Nímeti (Ronínak)*.

B) Hangsúlytalan helyzetben: a) Tőszavakban: *Berínji* (szn.), *fűrisz, kieligűtteni, Törvínyszékín;* – b) *e – é-t* váltó relatív tövekben: *bériben, bériből, bōribenn, bōrivel, életiben, emlékezeteire, felít, földít, hegyinek, hirivel, hitivel, kedviért, kezibe, közepihez, közepire, pénzit, pénziben, részire, részit, részivel, szemit, Törvínyszékín;* – c) szuffixumokban: *bűntetessik, helysigbűl, temetisere, ütűsbűl.*

A kis adattárral azt akartuk szemléltetni – adatolni csupán ennyit tudunk, a terület XVIII. századi levéltári anyagai ugyanis nagyon szegényesek –, hogy a Sárrét településeinek *i*-zése régi eredetű, a mai jelenség környékbeli gyökerei két évszázaddal korábbról kimutathatók.

2. A Békés megyei Levéltár múlt századi kéziratos anyagát nézegetve figyeltem fel arra, hogy a különböző községi iratokban (magukat hol nótáriusoknak, notárnak, hol jegyzőknek nevezők írták) és az iratok között található egyéni feljegyzésekben (kérelmek, jegyzékek, végrendeletek) elég gyakran találkozunk *i*-ző alakokkal. Ezután tudatosan próbálkoztam azzal, hogy a z e g y m á s h o z k ö z e l e s ő f a l v a k i d ő b e n a z o n o s a n y a g á b a n keressem a korabeli nyelvjárások *i*-ző adatait. A gyűjtés során a Sárrét népeletének gazdag anyaga került elő, én magam különösen a folyószabályozások, lecsapolások nyomán eltűnt történeti földrajzi névanyagot tartom értékesnek (vö. Békési Élet 1981/3: 315–22). Az *i*-ző anyag sem jelentéktelen, nagyobb mennyiségű pozitív példát azonban – a vizsgált falvak többségében – csak a szuffixumok előtti relatív tövek *i*-zésére találtam.

Az *í-ző* alakok számát a nótárius műveltebb, iskolázottabb nyelvhasználata ritkította meg, és az olyan esetek, amikor a nótárius esetleg nem *í-ző* nyelvjárásból került a faluba. Általában jól író kezek munkáit találjuk a községi peres iratokban, egyezségeken és végrendeleteken. Az iratok év végi lezárásakor a nótáriusok neve is ott szerepel, de személyükre nézve közelebbit az iratokból ritkán tudunk meg. Egy részüket valószínűleg csak a hivatal és az ott eltöltött évek kötötték a faluhoz. Kezük nyomán mégis sok, a nyelvjárástörténet szempontjából értékes nyelvi anyag került be a községi iratokba.

A feljegyzések tanúsága szerint a különböző nyelvjárási ejtésű szavak, tájszavak, sőt még a káromkodások is tudatosan kerültek be a jegyzőkönyvekbe. Egy-egy lopás, verekedés, csúfolás stb. után a „törvény elé” hívták a tettest is, a sértettet is, akik elmondták az eseményeket, vagy válaszoltak a bíró kérdéseire, s ezekből az elbeszélésekből és válaszokból két-három mondatos, fontosnak ítélt szakaszt gyakran szó szerint lejegyzett a nótárius. Erre a helyzetre megy vissza, hogy káromkodások, szitkok vagy azok eufemisztikus változatai nagy számban kerültek be az iratokba (vö. MNy. LXXVII, 90–3). Ezeket a részleteket igyekeztek úgy leírni, ahogy elhangzottak. A nem *í-ző* nyelvjárásbeli nótáriusok feljegyzéseibe így kerültek be *í-ző* alakok is. A helybeli születésűek írásában egyébként is természetesen tarthatunk egy-egy *í-ző* alakot, másoknál pedig a több évtizedes helyben lakás nyelvi hatására is gondolnunk kell. A szám szerint kevés, kiíratlan, szálkás betűs feljegyzésben talált *í-ző* szóalak – gyakran a bírók keze írásában is – egészen természetes.

Forrásul a Békés megyei Levéltár alábbi iratait használtam fel: V. d/1. Doboz helység protocolluma 1822–1848.; – V. 314. a/4–6. Füzesgyarmat község protocolluma 1801–1819.; – V. 314. a/7–17. Füzesgyarmat nagyközség iratai. – Községi peres ügyek jegyzőkönyve 1819–1850.; – Körösladány község iratai; bírói feljegyzések 1802–1832.; – Köröstarcsa község iratai; Peres jkv-ek 1825–1847.; Egyezségek és végrendeletek 1825–1847.; Vésztő község 1794. évi peres jegyzőkönyve; – V. 339.1. Peres jegyzőkönyvek 1768–1845.

Az adattárat ennek az öt békési (sárréti) községnek 50 évet átfogó levéltári anyagából gyűjtöttem ki (1801–1850.). Valószínű, hogy a családi hagyatékokban levő más kéziratos anyagok adataival a példatárat jelentősen megnövelhetnénk. A kevés adat bizonyító erejét növeli, hogy több *í-ző* morféma mind az öt település nyelvjárásában előfordul, valamint hogy a jelenségre minden településről minden helyzetben van több-kevesebb adat. Ezek a tények a jelenség környékbeli általános voltára utalnak, és alkalmasak arra, hogy segítségükkel az *í-zés* erősségi fokára is következtethessünk (vö.: MÁRTON: MNyj. X, 69–70; PAPP, NyjtörtStat. 13; KISS JENŐ: MNyj. XIX, 29).

Az adatok besorolásában ugyanúgy járok el, mint korábbi, Orosháza XIX. századi *í-zésével* foglalkozó dolgozatomban (MNy. LXIX, 509–10): IMRE SAMU javasolta módosításokkal DEME (NyatiFunke. 206) és PAPP LÁSZLÓ (NyjtörtStat. 19) gyakorlatát követtem. A nyelvi adat után zárójelben jelzem, hogy honnan való (Doboz, Füzesgyarmat, Körösladány, Köröstarcsa, Vésztő).

A) *í-zés* hangsúlyos helyzetben: *bire* (5) ~ (péz) *bire* ~ *Bire*, *Birek* (Kl.); *Csifi* pusztá 'Cséfányi pusztá' (Fgy.); *derikaj* 'derékalj' (Kt.); (kötő) *fiket* (D.), *fírje* (Kt.); *kintelenítettett* (Kl.), (panasz) *kíppen* ~ (bírói) *kíppen* (Kt.), *kírném* (Fgy.), *kíső* (Fgy.), *kiszicsd* (Fgy.), *kiszitetett* (Fgy.); *Miszáros* szn. (Fgy.); *nizve* (Kl.); *pinz*, *pízfizetis* ~ *pízfizetés* ~ *pízfizetése* (Kl.), *pízem* (Kt.) *pinzt* (Fgy.); *rigi* (Kt.), (negyed) *rísze*, (negyed) *rísrét* (Kt.); *vígett* (Kt.), *vígibe*, *vígrendelete* (Kt.), *vika* (Kl.), *vín* kertbeli (Kt.).

B) *í-zés* hangsúlytalan helyzetben: a) Tőszavakban: *Borbíly* szn. (Kl.); *egisszen* (V.), *elibe* ~ *eleibe* (2) (D.), *enyímet* (Kt.); *Fazikus* (Fgy.); *kenyír* (5) ~ *kenyír* (3) (Kl.), *kenyírel* 'kenyérrel' (Kt.), *őkigyelme* (D.), *őkigyelmek* (D.), *Eőkigyelmek* (Fgy.), *Eőkigyel-*

mének (V.), *Eő kigyelmét* (Fgy.); *elpotsikolta, elpotsikolták, elpotsikoltatta, elpotsikoltattott* (Fgy.), *potsiklás, elpotsikolván* (Kt.). — b) e — é-t váltó abszolút tövekben; nincs adat. — c) e — é-t váltó relatív tövekben: *Bakterit* (D.), *béribe* (2) (D.) ~ *béribe* (2) ~ *bériben* (2) ~ *bériben* (Fgy.), *bériből* (2) (D.) ~ *bériből* (2) (Fgy.), *bérinek* (D.) ~ *bérinek* (Fgy.), *bérire* (2) (Kl.), *bérit* (4) (D.) ~ *bérit* ~ *bérit* (2) (Fgy.), *bérivel* (D.), *bősire* (nézve) (V.), *bórire* (Fgy.), *bórit* (D.); *cseledjítől* 'cseledjétől' (V.), *csüginél* 'csüdjénél' (Fgy.); *elleniben* (V.); *felesíginék* (Kt.), *felibe* (V.), *felít* (Kt.), *fizetisire* (Fgy.) *Főgyit* 'földjét' (Kt.); *Gyermekitül* (Kt.); *hetibe* (Fgy.); *hiribe, hirivel* (V.), *hitin* ~ *hitinn* (D.); *Innepíre* (Fgy.), *Itéletire* (D.); *jetenlétiben* (V.) ~ *jelenlétiben* (3) (D.) ~ *jelen létiben* (Fgy.), (otthon nem) *létiben, létire* (D.), *jelentésire* (V.); *kelletinél, keresetiről, késit* (Fgy.), *kezibe, kezinel* (V.), *köblit* 'köböljét' (Fgy.); *lépít* (D.); *mentiben* (Fgy.); *nevibe* (V.); *Öttsinek, Öttsit* (V.); *részire* (3) (D.), *részit* (D.) ~ *részit* (Fgy.); *sebivel* (V.); *szüksígre* (Fgy.), *szúrit* (D.); *teremtésit* (Fgy.); *végiből* (D.), *vígibe* (Kt.), *vejinek, vesztegetésért* (V.). — d) Suffixumokban: *ázalik* (Kl.), *ázirt* (Fgy.); *fejís* (2) ~ *fejís* (2) (Kl.), *felesige, felesíginék* (Kt.), *fizetis, (píz)fizetis* ~ *(píz)-fizetis, (píz) fizetise* (Kl.), *fizetisire* (Fgy.), *földír* ~ *födirt* (Kl.); *jo szívúsígbül* (Kl.); (hal) *kereskedísbe* (Kt.); *nevekedisetől* (Fgy.); *portájáír* (Kt.); *rendelíse* (Fgy.); *szegénységire* (Kl.), *szüksígre, születís* (Fgy.); *vakmerősige, vetís* (Kl.).

C) Független *i*-zés (illabiális *i*-zés): *bikkját* (D.); *Innepíre* (Fgy.), *izenetére* (V.) ~ *izenetére* (Fgy.), *izenegessenek, izente* (2) (D.), *izenték* (V.); *hívesen* 'húvösen' (D.) *míveltetés* (Kl.).

3. Az adattár után összefoglaljuk az *i*-zõ anyag tanulságait, és kiegészítjük a szuffixumok előtti, a relatív tövekben előforduló adatokról elmondottakat.

A) A hangsúlyos helyzetbeli *i*-zés adattára szerény, mindössze 35 adat. A vizsgált öt falut figyelembe véve négy településről van XIX. század eleji *i*-zõ példánk. (Vésztóról nincs adat, ez azonban nem jelenti a jelenség hiányát, hiszen a XVIII. század második feléből való vésztói adatok között van hangsúlyos helyzetbeli *i*-zõ példa.)

Az adattárban öt olyan morfémat találunk, amelyeknek két vagy több *i*-zõ alakváltozata van (*bér, kész, pénz, rész, vég*). Igaz viszont, hogy csupán egy olyan szó van, amelynek a vizsgált időben három faluban találtunk *i*-zõ adatát (*pénz*). Abból következően, hogy a hangsúlyos helyzetbeli *i*-zés példáiban nincs következetlenség [vö. (negyed) *riszt* : *vígibe*], és azt figyelembe véve, hogy előző századbeli adatok is erősítik az *i*-zés hangsúlyos helyzetbeli meglétét, arra gondolhatunk, hogy az *i*-zés ebben a helyzetben általánosan erős lehetett a környék nyelvjárásaiban. A nótáriusok, uradalmi ispánok által készített községi iratokban persze rengeteg, az *i*-zõknél sokkal több *é*-zõ adat van.

B) a) A tőszavak hangsúlytalan helyzetében ugyancsak kevés *i*-zõ példánk van. A kevés adatból szembetűnik, hogy ebben a helyzetben is éppúgy van *i*-zõ személynév, ahogy a hangsúlyos helyzetben is volt (*Miszáros; Borbily, Fazikas*). A személynévek, földrajzi nevek ejtésében *i*-zõ és *é*-zõ alakváltozatok egyformán előfordulnak a nyelvjárásokban (*Nimeti Rona* (V.); Gyarmati *Réttségen*), ha azonban több írott alakváltozat is *i*-zõ, valószínű, hogy a falubeliek beszédében általánosan *i*-zõ lehetett az adott tulajdonnév.

Az adattár tanúsága szerint két nyelvjárásban is *i*-zõ a *kenyér* és az *elpocsékol* több alakváltozata. Semmi nem mond ellent annak, hogy a *kenyér* alakváltozatai *é*-zõk és *i*-zõk (*kényír*) lehettek, jóllehet az *é*-zés bizonyítására nincs frásos adatunk. Ugyancsak valószínű, hogy az *elibe* Dobozról adatolt két alakváltozata (vö. még: *eleibe*) az *i/i*-zõ és a kettőshangzós alak együttélését valószínűsíti (lásd a környékről még: *elejbe* ~ *eléjbe*). Kevés példánk van tehát a tőszavak hangsúlytalan szótagbeli *i*-zésére, de következetlenséggel is alig-alig találkozunk (vö. *szegénységire*).

A kevés adat miatt az *i*-zés e helyzetbeli erősségéről csak óvatosan beszélhetünk.

Újra megemlítjük azért, hogy a vésztői XVIII. századi anyagok ezen helyzet példáival is erősítik az *i*-zés meglétét (*Berinyi* szn., *fürisz*, *kieligíteni*, *Törvényszéken*). Fontos, hogy az iratokban minden községből van néhány, itt számba vehető adat. A hivatalos iratokban az *é*-ző morfémák az általánosak.

b) Az *e* – *é*-t váltó abszolút tövekre nézve nincs *i*-ző adatunk, jóllehet a környéki mai nyelvjárásaiban általános *bike* ~ *bikít*, *kíve* ~ *kívít* (vö.: SZABÓ ISTVÁN: MNy. III, 288–9; VÉGH, SárNépm. 51), a *körte* ~ *körtít*-féle ejtés (vö. IMRE, MMNyJR. 117) valószínűsíti, hogy ezen szavak toldalékolt alakjukban a múlt század elején is *i*-zők voltak. Ettől függetlenül belátható, hogy az *e* – *é*-t váltó abszolút tövek nagyobbik része ezekben a nyelvjárásokban is *é*-ző volt (Doboz: *fejszét*, *Menyetskét*, *tőkét*; Füzesgyarmat: *kementzét*, *veszének* 'vészének'; Körösladány: *ittzét*, *jerkenék*; Vésztő: *teseréjeket*).

c) Az *e* – *é*-t váltó relatív tövekben más a helyzet: a legtöbb pozitív példája ennek a csoportnak van. Mellettük persze sok *é*-ző adat is. Csupán a körösladányi anyagokban találtunk mindössze két *i*-ző adatot, a többi nyelvjárásból ebben a helyzetben számottevő *i*-ző adatot őriznek a hivatalos iratok. Lényegében tehát mind az ötszárréti településen találtunk *i*-ző adatokat, köztük több olyan morfémát, amelyeknek több falu anyagában több *i*-ző alakváltozata került elő (*bére*, *bőre*, *fele*, *jelenléte*, *része*, *vége*). A viszonylag sok pozitív példa nyomán mondjuk, hogy ezen adattárnál a legkövetkezetesebben *i*-ző helyzetek egyikével van dolgunk. A példatár tanúsága szerint a palatális hangrendű morfémák relatív tövében a környékbeli nyelvjárásokban általánosan *i* lehetett. A lejegyző következetlensége miatt persze ebben a helyzetben is akadnak olyan adatok, amelyeknél a morféma más helyzetbeli *i*-zése arra mutat, hogy a toldalékok előtti birtokos személyragot ezeknél is *i*-zve ejtették (vö. *nevekedisetől*, *(negyed)riszét* stb.).

Bárczítól tudjuk, hogy az *i*-zés korai alakulás (MNy. L, 287–301), mely jelentőséget a 3. személyű birtokos személyragban történt *i* > *i* változás erősített fel. BENKŐ pedig azzal pontosította a fentieket, hogy kimutatta a 3. személyű birtokos személyragnak mint az idősebb formások egyikének „már a középkor folyamán” kialakult sok alakváltozatát, köztük az *i* ~ *i*-zöt is (vö. Nyjtört. 102). A 3. személyű birtokos személyragbeli *i* ~ *i*-zés korai nagy elterjedtségére utal még, hogy ebben a helyzetben ma ott is megvan, ahol *i*-zés nincs már napjainkban (KÁLMÁN, MaiNyj. 27; PAPP: Pais-Eml. 471–2). A bihari Sárreton persze a XVII–XVIII. században már volt *i*-zés (PAPP, NyjtörtStat. 147–8).

Mivel a többi helyzet adatai erős XIX. század eleji *i*-zésre mutatnak, természetes, hogy a környékben ebben a helyzetben is sok pozitív példát találtunk. Meglepő viszont, hogy három településről is olyan adatok kerültek elő, amelyekben az *-e*, *-je* szóvégi helyzetben — tehát nem csupán újabb toldalék előtt — a régi *-i*, *-ji* alakban fordult elő (Doboz, Füzesgyarmat, Vésztő). Vannak olyan példák, amelyeknél az *i* birtokos személyrag helyén jelenik meg (Doboz: „a Váltó Levelek *betsi*”; „*szüri* s lajblija”; „a *Véji* Balog Sándor”, Füzesgyarmat: „*béri* adasson meg”; „egyszer volt *kózi*”), máskor meg szétbomló birtokos jelzős összetételekben bukkan elő („*büri* áránál”; „*Házi* Tetelye” — Füzesgyarmat), de még ilyen példákban is (Vésztő: „*harmadévi*” 'harmadéve'; „*rendi* szerént”; „*véri* nyomán” stb.). Ezek mellett két olyan adat is van, amelyekben a mélyhangrendű szóhoz járuló veláris toldalék helyén is *i* van („*Házi* Tetelye”; „*két fi magzati*”). Feltehető, hogy az *-i*, *-ji* a múlt századi nyelvjárásokban más nem várt helyzetekben is előfordult még.

Történetileg ez utóbbiakra nézve az a valószínű, hogy a nyelvjárás megőrizte az egyik korai alakváltozatot, az kevésbé valószínű, hogy az *e* – *é*-t váltó relatív tövek *i*-zésének hatását kereshetjük bennük. A történeti adattárakban csak nagyon elszórtan találkozunk ilyen típusú *i*-ző adatokkal. A TESz. a felsorolt szavak adatai között *-i*, *-ji* vel toldalékoltakat nem hoz, az ÜMTsz. I. kötete a címszavak között előforduló három

morféma (*becs, bér, bór*) toldalékolt alakjainál csupán egy *-i* személyragos alakot hoz (I, 591: *bőri ~ bűri*: „Viszked a *bűri*.”).

A mai nyelvjárásokban viszont még több területen előfordul a toldalék *-i, -ji* alakváltozata (vö.: IMRE, MMNyjR. 183; KÁLMÁN, Nyj.² 53). IMRE SAMU feldolgozása szerint „Zala keleti, Somogy délnyugati részén, Baranya déli peremén, illetve az ék-i területek nagy részén” (i. m. 311), de a sárréti részekben nem. Ma itt a 3. személyű birtokos személyrag *-e, -je*, alakváltozatok sem utalnak *-i, -ji* előzményre. Egész pontosan az a helyzet, hogy az *e — é-t* váltó relatív tövekben (toldalékok előtt) a mai sárréti nyelvjárásokban általános az *-i, -ji*, a múlt század elején még megvolt 3. személyű birtokos személyragbeli *i*-zésnek már nincs nyoma.

d) A szuffixumok *i*-zõ alakjaiból arra következtethetünk, hogy a toldalékbeli *i*-zés erős lehetett a vizsgált falvak nyelvjárásában. Négy toldalék (*-ék, -és, -ség, -ért*) 25 adata erre utal. Mindenekelőtt az *-és, -ség i*-zése szembeűnõ. Az *-ért* határozórag *i*-zését is a toldalék két alakváltozata (*-írt, -ír*) példázza. Az *é-zõ* alakváltozatok azonban itt is túlsúlyban vannak (*bõrért, köz békességre, megdõglését* stb.).

C) Az illabiális *i*-zés néhány szóban általános lehetett a XIX. század elején (az *úzen* illabiális alakváltozatait például Dobozról, Füzesgyarmatról, Vésztõrõl adatoltuk). A példatárban felsorolt szavak azonban ma már nem *i*-zõk. Csupán a *mível* és származékai fordulnak elõ egy-két beszédfordulatban *i*-zõ alakban („Mit *mívelsz* mám megín!” stb.). Ezek is egyre ritkábbak, az illabiális *i*-zés már nem aktív jelenség a vizsgált falvak nyelvjárásában.

4. Befejezésül visszatérünk az *é : í ~ i* szembenállás mutatóira. Szóltunk már arról, hogy a nem gyakorlott író parasztemberek feljegyzéseiben gyakoribb és következetesebb az *i*-zés, mint a nótáriusoknál. Az írásos anyag azért fontos, mert ha az írás akárcsak következtelenül is *i*-zõ, abból feltételezhetõ, hogy a *b e s z é d* legalább olyan erõsen *i*-zõ lehetett. (Hozzáteesszük, hogy csak teljesen egyértelmû *i*-zõ példák alapján mondjuk mindezt, az olyan bizonytalan eseteket, mint a füzesgyarmati *puğillárissít* ’bugyellárisát’ vagy a körösladányi „*Vires* imre” ’*Vérés*’ (?) stb. nem vettük számba.) Az egyértelmûen *i*-zõ példák alapján mondjuk, hogy az *i*-zés jól felismerhetõ nyelvjárási jelenség volt itt a múlt század elején.

A nótáriusok és uradalmi fiskálisok jó írású, igényesebb feljegyzései mást mutatnak: a rengeteg *é-zõ* adat mellett szõrványosan került elõ egy-egy *i*-zõ morféma. Az általuk írt feljegyzésekben az olyan, a nyelvjárásban tipikusan *i*-zõ szavak, mint az *ázalék, bér, élet* ’gabona’, *fejés, kenyér, ménespásztor, bocskorpézn, véka* stb. rendre köznyelvi alakban található. Viszont a tõlük vett, szóserint leírt mondatok és beszédrészletek ugyancsak azt mutatják, hogy a korabeli sárréti nyelvjárás *i*-zõ volt. A falu nyelvjárását a jegyzõk írásai alapján nem ítéllhetjük meg pontosan, de az általuk kiejtészûen leírt mondatok szavainak *i*-zése az egyszerű emberek keze nyomán fennmaradt *i*-zést erõsíti. Az *e — é-t* váltó relatív tövek *i*-zése a nótáriusok által írott iratokban is erõtjelesebb.

Érintettük már, hogy a parasztemberek, illetve a nótáriusok feljegyzéseiben egyaránt találkozzunk az *i*-zés következtelenségeivel. A következtelenségek a lejegyzés pontatlanságára mennek vissza, a nyelvjárás következetes *i*-zését nincs okunk kétségbe vonni. Az iratok tanúsága szerint kevés az olyan adat, amelyekben minden várható helyzetben „bejön” az *i*-zés (például: *feleséginek, szükségire, vigibe* stb.). Sokkal gyakoribbak az olyan szavak, amelyek egyik helyzetben *é-zõk*, a másik helyzetben *i*-zõk vagy fordítva (*bériknek, Itéletire, lépít, nevedekisetõl*, (negyed)riszét, *szegénységire, teremtsít* stb.). A különbözõ morfémák különbözõ helyzetekbeli *i*-zése, a példa és ellenpélda egy szóban való megjelenése azonban erõsíti egymást. Olyan példákkal is kiegészíthetjük még a sort, amelyekben egy morfémán együtt jelenik meg az illabiális *i*-zés és a toldalék *é-zése* (*ízenték, ízentére*,

meveltetés stb.). Mindkét kéz írására jellemző, hogy az *iratokban* az igei személyragok *í*-zésére alig-alig akad példa.

Ennél többet példatárunk alapján nem mondhatunk. Annyt biztonsággal állíthatunk, hogy a Sárrett múlt századi nyelvjárásai *í*-ző nyelvjárások voltak. Ennek megvan az alapja a környékbeli történeti anyagokban, a folytatása pedig a terület mai nyelvjárásaiban.

ZILAHY LAJOS

SZEMLE

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II. kötete

Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 1219 lap

1. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár rendre megjelenő kötetei egy hatalmas egésznek egyre nagyobb részét teszik láthatóvá. Hasonlatot keresve: olyan ez a mű, mint egy épülőben levő középkori katedrális, melynek méreteiről, belső arányairól, anyagának jellegéről már a legelső szint tökéletesen hű képet adott, de melynek monumentalitása s részleteinek pazar gazdagsága a figyelő közönség számára minden újabb szint elkészültével nyilvánvalóbbá válik. A hasonlatot folytatva: ebben a munkálatban a kőfejtő, a kőfaragó, a kövek összeillesztője s az épület tervezője ugyanaz a mester. Örvendetes tény, hogy a roppant terhet már munkatársi gárda osztja meg vele: a II. kötet KÓSA FERENC, NAGY JENŐ, VÁMSZER MÁRTA, VIGH KÁROLY és ZSEMLYEI JÁNOS szerkesztő-munkatársak közreműködésével készült. E kötet a *Cs—Elsz* kezdetű címszavakat tartalmazza; a benne foglalt szócikkek száma eléri a 6200-at.

Az újonnan elkészült szakaszokat természetesen nem lehet önmagukban szemlélni. Bármilyen szempontot villantsunk fel, a tanulságok mindig túlmutatnak a szóban forgó kötet egyedi jellegzetességein, s újra meg újra a nagy egészre terelik a figyelmet. Ez bizonyára így lesz a jövőben is, hiszen SZABÓ T. ATTILA műve olyan mérőföldkő a magyar tudomány történetében, melynek jelentőségéről minden kornak lesz új — ma még talán nem is sejtett — mondanivalója.

Magam — a II. kötetről szólva — elsősorban arra próbálok rávilágítani, hogy a Tár (melynek már neve is híven érzékelteti, hogy több és más, mint egy szótár) a magyar nyelvtörténet különböző területei számára milyen forrásanyagot kínál, s milyen kérdések vizsgálatára ad módot. Az utóbbiaknak szinte végtelen köréből néhányat emelnék most ki.

2. Minden történeti munka esetében meghatározó szerepe van a gyűjtés időbeli kereteinek. A Tár anyaga e szempontból olyan ívhez hasonlítható, melynek kezdőpontja a XV—XVI. századig nyúlik vissza, végpontja pedig a múlt századéval esik egybe. E tág időbeli keret — a nyelvtörténet folyamatát tekintve — két irányban is távlatokat nyit. Egyrészt az ómagyar kor felé, melynek egyes, visszaszorulóban levő jelenségei még felbukkannak (ilyen a SzékK. jellegzetes szava, az *egyem*, s ilyen az *előálomkor* is, melynek élete — úgy látszik — búvópatakszerű, vö. ÉrsK. 453 is). Másrészt az újabb korok felé ugyancsak nyitott címszóanyag híven tükrözi az „újmodi” nyelv minden rezdületét (*dáma*, *dualet-kaszten*, *dragonos viganó*) s a nyelvújítás korszakos vívmányait is (*elnök*).

Az időbeli határoknak e rendkívüli tágassága fontos következményekkel jár. Közülük elsőként a fejlődéstörténeti szempontot emelném ki. A Tár a szavak életútját úgy

mutatja be, hogy a keletkezés, elterjedés, visszaszorulás, kihalás mozzanatai pontosan nyomon követhetők. Az a tény, hogy a gazdagon adatolt *egyemben* utoljára 1612-ben tűnik fel, éppoly jellemző, mint az, hogy a *dohány* egész szócsaládjában egy kivételével minden adat a XVIII–XIX. századból maradt ránk. Ezzel kapcsolatban külön szólni kell a nyelvtörténeti vizsgálatok elmaradhatatlan gondjáról: arról, hogy a tényleges nyelvi keletkezés és az adatokban való fölbukkanás között szükségszerű távolság van, mely nem ritkán — főleg régi korok vonatkozásában — szakadékká mélyül. A Tár e távolságot a lehető legkisebbre csökkenti. Ki kell mondanunk: szavaink tényleges életéről a magyar szótárirodalomban egyetlen forrás sem adott még ehhez foghatóan hű képet. S a vizsgált korokra: főleg a középmagyar és az újmagyar korra nézve ennek azért is nagy a jelentősége, mert azok anyaga történeti szótárainkban viszonylag kis mértékben szerepel.

3. Végül az időbeli határoknak egy igen messzire vezető következményét is számba kell vennünk. A vizsgált kor voltaképpen a magyar irodalmi nyelvi és köznyelvi norma alakulásának és megszilárdulásának döntő szakasza. Márpedig e norma évszázadokon át táji kötöttségeiben élt: a „dunai”, a „tiszai” és az erdélyi nyelvváltozat különbségei még a felvilágosodás korának nyelvi vitáiban is fontos szerepet játszottak. Innen szemlélve a kérdést, be kell látnunk: ma még föl sem mérhető egészen, mit jelent a jövő normakutatásai számára az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Korszakos hatását talán akkor fejtí majd ki igazán, ha — szerzőjének kívánsága szerint (I. MNy. LXXXVI, 24) — más táji szótörténeti táruk is születnek majd, s ezáltal nemcsak a nyelvjárások történetéről, hanem az irodalmi nyelv fejlődéséről is a mainál jóval árnyaltabb kép alakulhat ki.

Egy azonban máris bizonyos: a Tár anyagából kiindulva mind az írott nyelv, mind pedig — közvetve — a beszélt nyelv vizsgálata felé is vezetnek utak. Írásbeliség és szóbeliség területei ugyanis e műben egyedülálló ötvözetben jelentkeznek. Maguk a források írott szövegek, a műfajok által kicsiszolt jellegzetes formulákkal, stíláriis kötöttségekkel — másrészt azonban az írásbeliségnek jórészt olyan területeit képviselik (összeírások, jegyzőkönyvek, végrendeletek, naplók, missziliések stb.), melyek közvetlen, kitapintható kapcsolatban állnak az egykori élő nyelvi valósággal: bennük ott lüktet az eleven, színes hajdani beszélt nyelv is, a maga ugyancsak határozott szabályoknak engedelmeskedő kifejezésformáival. Írásbeliségnek és szóbeliségnek e szoros érintkezése s egyszerre való megjelenése a Tár anyagának egyik legkülönlegesebb vonása. S a két terület egymás közötti viszonya is figyelmet érdemel. Hogyan rögzítették az élő nyelvi megnyilatkozásokat régi szövegek írói? Hosszabb párbeszédet hogyan adtak vissza írásban? Milyen szövegtani eszközök szolgálták ezek beillesztését? Az effajta kérdések tanulmányozására keresve sem találhatnánk ígéretesebb forrásanyagot. A norma felől szemlélve pedig mindez azt is jelenti, hogy — az irodalmi nyelvi norma burkában — talán a köznyelvben ható normatív törekvések is jobban tetten érhetők. E szempontból igen tanulságos az *élő* címszó, melynek a nyelvre vonatkozó szókapcsolatai (*élő nyelvvel, élő szájából, élő szájával, élő szavával*) önmagukban is jelzik a beszélt nyelv hivatalos használatának le nem becslhető szerepét. — A norma természetesen átfogó módon érvényesül: a nyelv alaki jegyeit (hangtan, helyesírás) éppúgy meghatározza, mint a mélyebb, szerkezeti sajátosságokat (szókészlet, mondatszerkesztés, stílus). A Tár sokoldalúságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy valamennyi terület vizsgálatára módot nyújt. Egyes szócikkei valóságos stílustörténeti adattárak: az *édes* levélbeli és szóbeli megszólítás-típusokat tár elének; az *elme* s a rá vonatkozó gazdag szókapcsolatanyag végrendelet-formulákat; az *egészség* a levél-műfaj, a testamentumok s a köszöntések visszatérő elemeként jelentkezik. S mindennél beszédesebbek a cáromkodások és szitkozódások (*dísznő, dísznő-teremtette, eb, ebadta, ebagnő*): arra nézve, hogy az élő nyelvben levő norma-jelen-

ségek is milyen erősek lehettek, sajátos módon éppen ezek jelentik a leghatározottabb bizonyítékot.

4. A szókészletteni kérdések szinte beláthatatlanul gazdag köréből egyet emelnék most ki: a latin apanyelv ügyét. A Tár, melynek szerkesztői alapelve szerint **minden** kor szókészletét a maga teljességében kell szemlélni, páratlan lehetőséget nyújt olyan vizsgálatokra, melyek a latin elemek tényleges nyelvi helyzetét fölmérhetik. Hadd álljon itt jellemzésül először egy számszerű adat. A *d* betűs címszók körében az igék 55%-a latin eredetű. E számítás nem tekintette külön egyednek az alapszókból képzett ható, visszaható, szenvedő és műveltető származékokat. Ha az utóbbiakat is külön-külön mérlegeljük, a fönti arány eléri a 65%-ot. E — mennyiségre is rendkívüli — anyag kérdések egész sorát veti fel. Milyen szerkezeti összefüggések jelennek meg benne? Mennyiben határozza meg ezeket a latin, s mennyiben a magyar nyelv alaktani rendszere? Egyfelől kiterjedt latin szócsaládok tárulnak elénk: *divídál, divídáns, divízió, divizionál(é), divizionális, divízor*; másfelől mindezek az alakulatok megannyi magyar származéknak is kiindulópontjai: *divídálás, divídálatlan, divídálhat, divídált, divídáltat, divídáltatik; divíziós*. Az előbbieket még a magyarországi latin nyelv szempontjából is forrásértékűek (érdekes lesz egyszer majd összehasonlítani a Tár idevágó anyagát a középkori latinság készülő szótárának címszóanyagával!); az utóbbiak elsősorban a szavak beilleszkedése, nyelvi terjedése s bizonyos fokig a jövevényszóvá válás kérdésköréhez adhatnak fogódzót. Nemegetszer többet árul el e folyamatról egy-egy meglepő képzés (*defektusocska, demonstrációcska, difficíliskedik*), mint a rendkívül következetes — a latin nyelv tudásán alapuló s ezért annak szabályaihoz ragaszkodó — helyesírás. A latin elemek helyzetének, súlyának fölmérése természetesen akkor lehet igazán hiteles, ha a velük rokon értelmű magyar szavakat is figyelembe vesszük. A Tár teljes anyaga e szempontból valóságos kincseshányja lesz a kutatás számára. A teljesség elvéből következőleg egész jelentésmezők összeállítására nyílik majd lehetőség, s ezek alapján még arra is fény fog derülni, hogy mely latin szavaknak nem volt magyar szinonimája. Aligha kétséges, hogy a kevert nyelvűség egyik fő területén: a jogi nyelvben az efféle hiányok igen számottevőek lesznek. Erre egyébként egyes címszók (*deszumál, diszkretizál* stb.) erősen körülírászerű értelmezése önmagában is figyelmeztet. S az egész jelenségkör: a fogalom megléte s a magyar nyelvű megnevezés hiánya között fönnálló feszültség — tágabb összefüggésben — a magyar szókincs fejlődésének azokra a tendenciáira is rávilágít, melyek elkerülhetetlenül vezettek a nyelvújításhoz.

5. A Tár felölelte hatalmas anyagnak grammatikai jelentősége is igen nagy. Egyrészt azért, mert az adatok mennyisége eleve lehetővé teszi, hogy bármely terület kérdéseire választ találjunk. Így nemegetszer a „lajstrom-mondattan” szabályaira figyelhetünk fel (1615: „Egj regj Biblia Deak”, *deák* a.); máskor a közölsének, e prózában ritkább mondattani jelenségnek a szép példái lepnek meg (1672: „kivan matkajatul absolutiot Bodoki Thamastul”, *elme* a.). Ennél is fontosabb azonban az, hogy a címszóknak igen tekintélyes hányada a történeti nyelvtan (s azon belül elsősorban az alaktan) számára közvetlenül hasznosítható, rendkívül becses anyagot szolgáltat. Hadd szemléltesse ezt egy határozószósor, melynek tagjai többé-kevésbé szinonimák: *egyelőszeren, egyelőszőr, egyelsőbbed, egyelsőben, előbbszőr, először, elsőben, elsőbbszőr, elsőben, elsőször*. S ha meggondoljuk, hogy a fentiek használatát összességében több mint kétszáz adat szemlélteti, aligha túlzás azt mondanunk, hogy a történeti nyelvtan számos alakí és funkcionális kérdésére a legteljesebb választ ma a Tár kínálja. Éppen ezért külön számon kell tartanunk azokat a területeket, ahol a jelen és a jövő kutatásai a legtöbbet meríthetnek belőle. Ide tartozik mindenekelőtt a viszonyozók teljes köre, s számos más, grammatikailag

fontos szerepet játszó szófaj: a névelők (köztük az *e* határozott névelő!), a névutók, az igekötők, a kötőszók, a módosítószók, az indulatszók, a névmások. Ide tartoznak másfelől mindazok a toldalékok, melyek a címszó rangjára emelt alakulatokban szerepelnek — márpedig ezek körét a Tár szerkesztője a szokásosnál bőkezűbben húzta meg. Ilyen módon nemcsak a képzők teljességéről kapunk képet (beleértve a már említett szenvedő, visszaható stb. származékokat is, melyek grammatikai vizsgálata így lehetővé válik!), hanem számos olyan ragról, jelről is, mely határozószók elemeként szerepel. Igen tanulságosak például a *-kor*, a *-szor/-szér/-ször* s a *képpen* morféimákat tartalmazó címszók: mindhárom esetben a fiatal rag névutói eredetének nyomai még a Tár középmagyar kori adataiban is föllelhetők. S a grammatikának számos más fejezete — például az összetételeké — szintén olyan anyaghoz jut, mely a fejlődésnek nemcsak kész eredményeit veszi számba, hanem az oda vezető út korábbi állomásait is fölmutatja.

6. Két terület van még, melynek kérdéseiről lehetetlen nem szólnunk: a névtan és a művelődéstörténet. Az előbbi sajátos módon van jelen a Tárban; a címszóanyagban nem, az adalékokban viszont annál gazdagabban. E kettősség önmagában is jelzi, hogy a névtan egyik legsúlyosabb kérdése, a közszó és a tulajdonnév viszonya a Tár számos szócikkében igen érzéketlenül rajzolódik ki előttünk. A helynevek vonatkozásában ilyen a *csegely*, a *csengő*, a *déllő*; a személyneveiben a *deák*, a *dobos*, a *doktor*. Mindezekben az esetekben — Hn., illetőleg Szn. jelzéssel elkülönítve — gazdag névtani adattár áll előttünk, mely a név megszilárdult vagy ingadozó voltára, az átmeneti alakulatokra s nemegyszer a névadás hátterére is (vö. 1595: „Dobos Ferencz az varos dobossa”) igen pontos fényt vet.

A művelődéstörténeti tanulságokból — a bőség zavara miatt — még ízelítőt adni is nehéz, hiszen a Tár több évszázad teljes anyagi és szellemi műveltségének valóságos enciklopédiája. Csak két példát emelnék ki, a más vonatkozásban már említett latinos műveltség köréből. Az egyik a *dónát* címszó: Donatus Európa-szerte használt nyelvtanának a magyarban köznevesült neve. A másik a *deáktalan* melléknév I. jelentése: 'írás-tudatlan'. Írni tudásnak és latinul írni tudásnak a középkorból ismert azonosságát egy XVIII. századi adat visszhangozza, kései, de annál jellemzőbb lenyomataként a „magyar deákság”-nak.

Az, hogy a Tár a legkülönbözőbb tudományok számára felbecsülhetetlen értékű forrás, ma már fölmert és elismert tény. Fölmerülhet ezzel kapcsolatban egy kérdés: nem lehetne-e majdan egy olyan mutatót is szerkeszteni hozzá, mely a címszóanyagot (vagy annak művelődéstörténetileg legbecesebb részét) fogalomkörök szerint rendezi? Oktatásügy, kelmenevek, pénznemek, öltözködés, betegségek, babonák, büntetések, adózás, céhek élete — megannyi önként kínálkozó címszó egy ilyen mutatóhoz, mely a gyakorlati használhatóságot (a műnek e minden vonatkozásban érvényesülő szempontját) szolgálhatná tovább.

7. A Tár olyan jellegű alkotás, melyben a szerkesztő személyes hangja sohasem kerül előtérbe. Mégis jelen van: egyrészt az értelmezésekben, másrészt a jegyzetekben. Az előbbieken rendkívüli pontosság, szabatosság s színeivel, ízeivel gyönyörködtető kifejezőmód találkozik. Az utóbbiak gyakran egyszavasak, s mégis páratlan erejűek. Egy adalékban ez szerepel: „az hatalmas Nemzettül” — s a hozzá kapcsolódó jegyzet: „A töröktől”. Másutt ezt olvassuk: „az testnek fogadására” — s Bocskay István holttestéről van szó. Az ilyen megjegyzések valósággal bevilágítanak olyan történelmi korokat, helyzeteket, melyek a szerkesztő jóvoltából válnak az olvasó számára egyértelművé. S még nem is szóltunk a hosszabb jegyzetekről (*deszkaköponyeg*, *dézma*, *diófa-porozó*, *diós*, *-e*, *-é*, *éjjeli-bátor* stb.), melyek gyakran pontos technikai részletekre vonatkoznak, nem-

egyszer történeti érdekű személyes adalékkal szolgálnak, a tudománytörténet számára pedig valósággal felkiáltójel-értékűek.

8. Az ismertetés műfaja ritkán engedi meg a személyes hangot. Egy megjegyzést mégsem hallgathatok el. Annak, hogy e dolgozat ilyen — a műhöz nem méltó — késéssel jelenik meg, igen sok oka van, de közülük a legmélyebb minden bizonnyal ez; az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárról szólni, annak jelentőségét méltatni olyan vállalkozás, melynek során csak azt érezhetjük újra meg újra, hogy e munkáról méltóképpen írni lehetetlen. Az ismertető felelősségét nem menti, de tény: vannak alkotások, melyek előtt elnémülünk. Maga a mű azonban annál beszédesebb.

KOROMPAY KLÁRA

A román—magyar nyelvi kapcsolatok története

BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 560 lap

1. Alig egy évtized alatt immár a harmadik olyan könyv jelenik meg, amelyik a román—magyar nyelvi kölcsönhatás egy-egy kérdését monográfiászerűen tárgyalja. Míg a két előbbi, MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai (Kriterion, Bukarest/Kolozsvár, 1972. 601 l.) és MÁRTON GYULA—PÉNTÉK JÁNOS—VÖÖ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai (Kriterion, Bukarest, 1977. 469 l.) a jelenkori (illetőleg elsősorban a második világháború utáni nyelvi anyag) leíró elemzését tűzte ki céljául, addig BAKOS FERENC új könyvében olyan történeti összefoglalásra vállalkozott, amelyhez fogható méretűt nem ismer a román—magyar nyelvi érintkezést vizsgáló kutatásunk.

Mégis, Bakos könyvének olvasása közben fontolóra kell vennünk, hogy érdemes volt-e most ilyen jellegű átfogó elemzésre vállalkoznia a szerzőnek, hiszen — amint írja —, a kolozsvári nyelvészek SZABÓ T. ATTILA irányításával a magyar szókincs feudálizmuskori román elemeinek vizsgálatát jó tíz éve befejezték (a kézirat nyomdára kész, vö. B. GERGELY PIROSKA cikkét a Korunk című kolozsvári folyóirat 1978/37. évf. 801. l.). A tudományban azonban, így a magyar nyelvet ért román hatás vizsgálatának rendjén is csak helyeseltethetjük, ha minél több oldalról, minél több kutató foglalkozik egy-egy kérdéskörrel.¹ Bizonyára az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság kötetei is gazdag anyagot szolgáltatnak majd a román—magyar nyelvi kölcsönhatás kutatói számára, s a Bakos Ferenc és Szabó T. Attila kijelölt úton haladva újabb fiatal szakemberek csatlakozhatnak majd a román jövevényszavak történetének felkutatásához.

Bakos és a kolozsvári nyelvészek kutatási módszerei már első összevetésre különböznek egymástól. Gazdagabb gyűjtési lehetőségeik révén a kolozsvári nyelvészek mindig szöveggörnyezetben vizsgálják meg a gyűjtött szavakat, s Bakostól eltérően az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár kéziratot anyagát felhasználva a közszoói eredetű történeti hely- és személynévanyag kritikai átfésülésére is vállalkoznak. Míg Bakos inkább a hang, szó, jelentés irányában kutat, a kolozsváriak a szöveggörnyezet felé bővítik ki a vizsgálódás területét.

¹ E gondolatot részletesebben BENKŐ LORÁND fejtette ki SZABÓ T. ATTILA 1982. február 5-én, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott „A magyar szókészlet román eredetű kölcsönszavainak kutatása” című előadásának vitalezáró méltatásában (vö. MNy. LVXXIII, 4. sz.).

2. Bakos Ferenc tíz nagyobb és ezen belül több kisebb fejezetre osztja könyvét. A nagyobb fejezetek: 1. Hangtan (15–56); 2. Alaktan (57–84); 3. Jelentéstan (85–110); 4. Szóföldrajzi megjegyzések (111–38); 5. A több ízben történt szóátvétel és típusai (139–64); 6. Többszörös etimológia (165–78); 7. A kétnyelvűséggel kapcsolatos jelenségek (178–88); 8. Az idegen elemtől a meghonosodott szóig (189–98); 9. A magyar szókészlet román elemeinek kronológiája, területi és a különféle stílusrétegekben való elterjedtsége (199–400); 10. Román jövevényszavaink fogalomkörök szerinti megoszlása; gazdaság- és művelődéstörténeti tanulságok (401–52). A kötetet egy hat lapnyi Bevezetés nyitja, az Összegezés (453–6), a Függelék (457–82), a Forrásjelzések és egyéb rövidítések (483–502), valamint a Szómutatók (503–60) zárják.

Mielőtt az egyes fejezetek részletesebb ismertetésébe kezdenék, egy elvi terminológiai kérdést szeretnék tisztázni: a magyar szakirodalomban mindeddig szinte-szinte kizárólagos volt a ném. *Lehnwort*, ang. *loanword*, finn *lainasana* fogalmára a *jövevényszó* (vö.: KNEZSA, SzJsz.; TESz.). Ezt az egységes szóhasználatot az erdélyi magyar nyelvészek a második világháború után nem vették át; következetesen *kölcsönzó*-ról beszélnek, hiszen a *jövevényszó* összetétel előtagjának jelentése esetleg rosszindulatú képzet-társításra ad lehetőséget. Így Bakos és a magyar nyelvészek többségétől bizonyára nem rosszindulatúan használt *jövevényszó* terminus teljes mértékben felé az erdélyi magyar nyelvészek használta *kölcsönzó* szakkifejezést.

A H a n g t a n fejezet külön-külön tárgyalja a magánhangzókat, a kettőshangzókat és a mássalhangzókat, majd néhány sajátos hangtani jelenség, valamint a népetimológia és rokon jelenségek következnek. A szerzőt — saját bevallása szerint — e fejezet megírására MÁRTON GYULA fent említett könyve (1972.) sarkallta. Három fő szempont szerint igyekezett megvizsgálni a gyűjtött anyagot: 1. a két nyelv fonológiai rendszerének összevetése, azonosságok és eltérések a vizsgált hang átvétele alkalmával; 2. az elsődleges változások és másodlagos változások a beilleszkedés során; 3. a törvényszerű és az egyedi esetek elkülönítése. Minden esetben a román köznyelv magán-, mással-, illetőleg kettőshangzó rendszeréből indul ki, de lehetőleg megvizsgálja a megfelelő román nyelvjárási környezet hangrendszerének sajátosságait, s kitér egy-egy, az erdélyi magyar nyelvjárásokra jellemző hangtani jelenség tárgyalására is (vö. BENKŐ, Nyjtört, illetőleg a „Benkő: LV” jelzéssel említett „Lektorai vélemény Bakos Ferencnek »A magyar szókészlet román elemei«” című munkájáról, melyet a szerző — számunkra követhető módon — több alkalommal is megemlít könyvében).

A mássalhangzó-torlódás az uráli nyelvcsaládba tartozó magyar és az indoeurópai román nyelv fonológiai rendszerének egyik sarkalatos különbsége. Amikor a román nyelvi hatás megkezdődik, a magyarba már nagyszámú latin, szláv és német jövevényszó került be, olyanok, amelyekben — a legkülönbözőbb helyzetekben — már van mássalhangzó-torlódás, pl. HB.: *bratym*, *mitoftben* stb. Így nem lep meg bennünket a szerző igen hasznos összegező statisztikája, miszerint a réshang + mássalhangzó kezdetű román kölcsönzavak 59,1%-a feloldatlan, 28,5% változó (hol feloldott, hol nem), 12,5% csak feloldott, a többi elfízióval, protézissel vagy bontóhanggal oldja meg a könnyebb hangrendi beilleszkedés kérdését. A mássalhangzó + *t/r* típusú román szavak 70,5%-a a magyarban feloldatlan, a változatlan és feloldott alakváltozatok százalékos aránya 19,5%, a tökéletesen feloldott hangalakú szótesteké pedig 10%. Ezek az adatok nagyban emelik a kötet értékét. További anyaggyűjtés során érdemes lenne a kérdést százdanként is egy-egy jövevényszó többszörös átvételét nyomon követve megvizsgálni, hiszen a kölcsönselem akkor válik a magyar szókinés részévé, s akkor tekinthető már a magyar nyelv szerves alkotóelemének, ha mint pl. a *palacsinta* (1577: *palaczinta*: KolG1.) < rom. *plăcintă* esetén már átvette nyelvünk belső szerkezeti sajátosságait. E kérdés alaposabb történeti vizsgálata elé az gördít nehézséget, hogy a román nyelvnek a kora-

középkori írásbeliség hiánya miatt nincsen a TESz.-hez hasonló történeti-etimológiai szótára, s különösen a XIV—XV—XVI. században a TESz. vagy a SzT. nem egy román kölesönszava egyben a szó első román írásos említése is. Régi erdélyi magyar szövegek kiadása így mind a magyar, mind pedig a román nyelvészek közös érdeke. (Máskülönben vitatható azonban, hogy a latin révén velünk szemben a román nyelvtörténet kutatása előnyben van.)

Hangtani jelenségek tárgyalása rendjén Bakos a jelentéstan körébe vágó népetimológiára is kitér. Ezt a jelenséget a szabályos hangváltakozások büvkörében élő nyelvészek igen gyakran elhanyagolták, holott a román—magyar „kétnyelvű homonímia” eseteit mind a történeti, mind pedig a jelenkori anyagban tetten érhetjük. Így a XVI. század óta adatható román kölesönszavunk, a *ficsúr*, vö. rom. *fecior*, az *úrfi* hatására is válthatott *ficsúr*-rá, a szabályos hangváltakozás mellett ezzel is számolnunk kell. Jól emlékszem arra is, hogy gyermekkoromban a rom. *apozar* 'zöldségkereskedés' *apro(vizionare cu) zar(zavaturi)* kölesönszót az *apró* 'klein' + *zár* 'Schloß' magyar közszavakból „etimologizáltuk”. Jó érzékkel állapítja meg a szerző, hogy „e téren törvényszerűségeket megállapítani nemigen lehet” (53), de föltétlen számolni kell rendszerátalakító hatásukkal.

3. A román jövevényszavak alaktana eddig meglehetősen elhanyagolt terület volt. Legalaposabban MÁRTON GYULA foglalkozott a kérdéssel e bírálattal elején említett monografikus feldolgozásában. Megnehezíti a kérdés vizsgálatát az is, hogy a román nyelvtanírásban is ingadoznak a vélemények: míg a hatvanas évek elejéig három (hím-, nő-, semleges) nemet tartottak számon a grammatikák, az újabb szemléletű „Gramatica limbii române” (Bukarest, 1963.) a névszótöveket két fő nem, a hím- és a nőnem szerint csoportosítja. Bakos szerencséjére a román főneveknek a magyar morfológiai rendszerbe való beilleszkedése során a nyelvtani nem semmiféle szerepet nem játszott, a melléknevek egy része azonban csak nőnemű formában került át a magyarba, s főnevesült. Ennek az oka — mint ezt Bakos igen jól kimutatja — az, hogy a nőnemű melléknév jelzős kapcsolatból szakadhatott ki, és könnyen főnevesült (izgalommal várjuk a kolozsvári nyelvészek újabb román kölesönszó-feldolgozását, amelyben valószínűleg ennek a szövegkörnyezetből való kiszakadásnak a folyamata is tetten érhető). B. KOVÁCS JÚLIÁNAK Domokosról származó gyűjtésében (NyIrK. VII. 288) már a román nyelvi hatás olyan foka észlelhető, amely a magyar nyelvtani rendszer egyik sajátosságát változtatja meg: a *mutuj* 'ügyetlen férfi', a *muta* 'ügyetlen nő'; SÓFALVÁN NAGY JENŐ jegyzett le *kjrnuj* 'pisze férfi', *kjrna* 'pisze nő' szópárt (Iordan-Eml. 623). Ha az erdélyi magyarság nyelvére gyakorolt román nyelvi hatás tovább növekedik, egy adott fokon az itteni magyar nyelv rendszerében is lényeges változásokra számíthatunk (egyelőre azonban egy-két ilyen és hasonló, a nyelvtani nem irányába mutató adat alapján nem vonhatunk le messzemenő következtetést az erdélyi magyar nyelvfejlődést illetően, hiszen még az igen erős román hatás alatt álló moldvai csángóban sem számottevő az ilyen jellegű megkülönböztetés aránya). A román jövevényszavak, ha huzamosabb átvételre kerül sor, szervesen beilleszkednek a magyar nyelv alaktani rendszerébe: így két hímnemű *e* végű román szó az igen nagyszámú magyar *a* végű főnév hatására szintén *a*-val végződik: *purece* > *purecsa* 'bolla', *jude* > *dzsugya* 'felnagy' (az utóbbi esetben a „szabályos” *dzsude* is megvan). A magyarba átkerült román szó végződése a véletlen folytán egybeeshetik nyelvünkben már meglévő toldalékkal, pl. a birtokos személyrag *-a* változatát vélte felfedezni a magyar beszélő a román *dugheană* szóban, átvétele a *dogány* 'mészárszék'. Egyes esetekben ingadozik a jövevényszó használata, pl. 1672: *apacsina* ~ 1807: *apacsin* 'a tutaj kormánylapátja', 1732: *drányica* ~ 1869: *drányic* 'zsindelyfajta' stb. A magánhangzóra végződő alakok korábbi gyakoriságában talán nem szabad szem elől

téveszteniünk azt sem, hogy a XVI–XVIII. század magyar frástudói jórészt kétnyelvűek: a magyar mellett latinul is írnak és beszélnek. Az alakítani beilleszkedésnek másik, igen érdekes módjára is felhívja Bakos figyelmünket; a már meglévő román todalék mellett megjelenik magyar megfelelője. Így a *corturar* 'sátoros cigány' valószínűleg éppen a *sátoros* hatására *korturáras*-ként, román *-ur* nomen agentis + magyar *-as* todalékkal is előfordul, a *mucuț* 'csonkocska' *-uț* kicsinyítő képzőjét a magyar beszélő *-ka*-val toldja meg; *mukucka*. Képzőcserés beilleszkedésre is jócskán sorol fel példákat a szerző. A jelenség több román melléknévi csoportot érint (67–71). Legérdekesebb esete a román *mic* 'kicsi' és a magyar *-nyi* melléknévképző összeötvöződése, a *miknyi* 'parányi' csak a román-szággal érintkező területek széleiről, Csongrád és Abaúj-Torna megyékből adatható.

Az idegen nyelvekből átvett igék a magyar nyelv alakítani rendszerébe általában *-l* képzővel illeszkednek be. Így 239 román eredetű cselekvő ige közül 220 *-l*, 52 visszaható közül pedig 47 *-lódik* végződésű. Vitathatónak tartja Bakos azt a nézetet, hogy az idegen igetövekhez járuló *-z* képző csak egy *-l/-z* képzőcseré eredménye lehet (vö. Kiss JENŐ; MNy. LXVII, 174), de egy-egy szűkebb területen, pl. Makó környékén maga is képzőcserét tételez fel (72). Igen jól érzékelteti a szerző a különböző szófajok kölcsönzése közötti aránytalanságokat; 1687 főnévi tőszó ~ 39 főnévi származék, 235 melléknévi tőszó ~ 96 melléknévi jelentésű származék, 290 ige ~ 176 származékige van a vizsgált anyagban. A kölcsönzés régisége és a produktivitás között egyértelmű az összefüggés, s amint arra SZABÓ T. ATTILA több ízben is rámutatott, a „gazdag jelentés és a szócsalád kialakulása a jövevényszó teljes meghonosodásának fontos ismérve” (81). Így a *berbécs* 'kos' szó jelentésterülete: 1. 'ürü', 2. 'kos', 3. 'verőkos', 4. 'bőrkötény', 5. 'báránybőr-süveg', 6. 'báránybőr ruhadarab', 7. 'goromba, nyers ember', 8. 'kolozsvári unitárius diákok gúnyneve', 9. 'ökölnyi kavics' (11. 204–5), és szerteágazó szóbokor is kialakult körülötte: 1629: *berbécssecske*, 1631: *berbécsbárány*, 1660: *berbécsbőr*, 1795: *berbécsbőrunda*, 1688: *berbécsbőrirha*, 1715 k.: *berbécscímer*, 1686: *berbécsgyapjú*, 1629: *berbécsbőr*, 1696: *berbécsjuh*, 1782: *berbécskirlán*, 1688: *berbécs-legetetés*, 1743: *berbécsmióra*, 1688: *berbécs-pásztor*, 1715 k.: *berbécspecsenye*, 1730: *berbécsstök*, 1794: *berkeberbécs*, 1732: *dézamaberbécs*, 1627: *dászkeberbécs*, 1728: *fiaberbécs*, 1800: *kosberbécs*, 1818: *mióraberbécs*, 1690: *nótimberbécs*, 1775: *nótim-berkeberbécs* (1. SzT. I, 803–6). A jövőbeli jövevényszó-vizsgálódás rendjén talán a szóösszetételek elő-, illetőleg utótagjaként jelentkező kölcsönlemek kutatása terén még bőven akad tennivalónk (vö. 196–7. l.).

A közvetlen népi érintkezés folytán történő kölcsönhatás eredménye az alakvegyülés: a) a román szó módosulása valamely magyar elem hatására, pl. *árija* × *szérü* = *szérija* 'szértü'; *szulica* × *szúr* = *szurnyica* 'lándzsa'; – b) alakvegyülés egy román és egy magyar lexéma között, pl.: *romina* 'rom': r. *ruina* 'rom' × m. *rom*; *pucinkó*: r. *putin* 'kevés' × m. *picinyke*; – c) az új alak két román jövevényszó kontaminációja, pl.: *tránkáló* 'rosszul herélt csődör/bika' < *ránkáló* 'ua.' × *tránkáló* 'serencsétlen, élhetetlen'; – d) a román kölcsönzó jelentését egy hasonló hangzású magyar szó módosította, pl.: *nyékészál* 'akadozva beszél' < r. *necaji* 'kínlódik' × m. *nyekeg*, *nyökög* (83–4).

4. A magyarba átkerült kölcsönzavak jelentéstani vizsgálatát megnehezíti az a tény, hogy nyelvünk szóanyagának mindmáig nincsen a némethez hasonlóan kidolgozott fogalomkörökben csoportosított rendszere (vö. FRANZ DORNSEIFF, *Der deutsche Wortschatz*. Berlin, 1934. 5. kiadása 1959.). A jövevényszó kutatásban átfogó és rendszeres jelentéstani vizsgálódásokra nemigen került sor, hiszen ehhez nemcsak alapos nyelvészeti, hanem olyan gazdag és szerteágazó művelődéstörténeti ismeretekre is szükség van, amelyek egy-egy tudós befogadóképességét meghaladják. Kutatócsoportoknak (a néprajz, a történelem, a szociológia, a különböző nyelvek, a természettudományok...) szakembereinek pedig még nem sikerült egységes szemantikai rendszert kidolgozniok.

Bakos több ponton rávilágít a jelentéstani kutatások elvi feladataira (85–8): az invariáns elemek felmérésére, a jelentésmódosulás és az önálló jelentésfejlődés elhatárolására. A jelentésmódosuláson belül a szinonimika, a jelentésmegoszlás és részfogalom, valamint a jelentésmódosulás a felhasználás módja alapján című részekre tagolja a kérdéskört. Az önálló jelentésfejlődésen belül megkülönböztet: 1. az eredeti szövegkörnyezetből való kiszakadást; 2. a magyar szóképzési rendszer vonzása folytán előállott jelentésváltozást; 3. metaforás átvitelen alapuló jelentésváltozást; 4. jelentéseltolódást; 5. jelentéselkülönülést; 6. jelentésbővülést; 7. pejorációs eltolódást; 8. ameliorációs eltolódást; 9. a szó belső terjedésével párhuzamos jelentésváltozást; 10. elhomályosulást. A gazdaságtörténet és a jelentésváltozás viszonyára több, jól megválasztott példával hívja fel figyelmünket. A XIV. században a *cserge* a román jobbágycsoport természetbeni szolgáltatása, a XVI. században jelentése már *adó* szavunkhoz közelít: *csergepénz* (I. Szt. II, 116). Igen izgalmas a szókölcsonzés indítékai (105–9) című rész, amelyben az ok-okozati viszonyt konkrét nyelvi anyag alapján igyekszik felderíteni a szerző. Az újdonság (az új fogalom), az úgynevezett vlach terminológia (a hegyi pásztorkodás szakszókincse) mellett az erdélyi kukoricatermesztésben és a fakitermelésben is jelentős szerepe volt a románságnak. Emellett azonban a „tabu”-szavak behelyettesítése is történelmet román jelentésbeli megfelelőik segítségével. Az úgynevezett „illetlen” szavak átvétele (*futos* 'megbasz', *durgu* 'fasz', *lingyik* 'csikló', *puca* 'pipilő', *pula* 'fasz') pedig – tapasztalatom szerint – a népek közötti érintkezés szintjén igen gyors. Itt Bakossal ellentétben nem tartom valószínűnek, hogy az eufemizmus jelentős szerepet játszana, hiszen a kétnyelvű közösség számára e szavak éppoly „illetlenek”, azaz egyszerűen éppoly közönségesek, mint magyar megfelelőik.

A román jövevényszavakkal kapcsolatos szóföldrajzi megjegyzések (111–37) keretén belül a szerző tájegyiségként tárgyalja az Erdélyen kívül és az Erdélyben jártos román kölcsönelemeket. Ebből az igen tanulságos részből erősen hiányolok néhány jó térképet, bár tudom, igen nehéz dolga van a szerzőnek, hiszen a MNyA. gyűjtői Romániában csupán 22 kutatópontra szállhattak ki, az Európai Nyelvatlaszba három erdélyi magyar helység került be, a Moldvai Csángó Nyelvatlasz anyaga (92, ill. később 43 kutatópontról 1372 kérdés) pedig mindmáig kiadásra vár, a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának 132 kutatópontjáról már egybegyűjtött kiadatlan 446 028 adat is igen értékes a román–magyar kölcsönhatás jelenkori történetét illetően. Ezek az adatok azt bizonyíthatnák, milyen gazdagon, az anyagi és a szellemi kultúra milyen széles területén hat a román nyelv a magyarra.

A visszakölcsönzés és a több ízben történt átvétel, az azonos szónak több morfológiai alakban való átvétele témájában (139–63) a szerző meggyőzően tárgyal olyan igen lényeges nyelvföldrajzi és pszicholingvisztikai vonatkozású kérdéskört, amelyet alapos kölcsönzőkutatások során nem mellőzhetünk. Érvényes ez a megállapítás a többszörös etimológia (165–78) fejezetére is, amelyben Bakos 1. a vlach terminusok terjedésének kérdéseivel, 2. a Balkán félszigetről hozzánk került néhány műveltségzónak több nyelvből való átvételével, 3. a szláv–román többszörös átvételekkel, 4. a német–román többszörös átvételekkel foglalkozik.

A kétnyelvűséggel kapcsolatos jelenségek (179–88), melyeket Erdély nem egy részén a háromnyelvűség is bonyolíthat, fontos része Bakos könyvének. Ezen belül azonban nem ártana kitérni – talán külön fejezetben – arra a jelenségre, amit finn nyelvészek a svédországi vendégmunkások gyermekeinél észleltek: a „f é l n y e l v ű s é g r e”, mely már-már a gazdasági és a kulturális életet gátló tényezővé fajult a fejlett skandináv országban. A szellemi élet irányítói – ha későn is – Stockholmban észbekaptak, s az anyanyelvi óvodai és elemi, valamint a középiskolai (igen költséges, de hosszú távon kifizetődő) oktatás megszervezése révén gátat vetettek a szellemi sivatag terjedésének.

Ilyen jellegű kutatások hiányát azonban semmiképpen sem róhatjuk fel a könyv szerzőjének. Ez meghaladja Bakos Ferenc jelenlegi lehetőségeit.

Az idegen elemtől a meghonosodott szóig (189–95) igen hosszú az út. Egy-egy román szó, kifejezés akkor válik a magyar nyelv szerves részévé, ha beleilleszkedik a magyar alaktani csoportokba, és ennek morfológiai jegyeit is felveszi. A szóképzés és a szóalkotás mellett itt a szóösszetétel alkotóelemekénti gyakori jelentkezés is lehet a meghonosodás egyik ismérve.

Bakos könyvének gerincét a magyar szókészlet román elemeinek kronológiája, területi és a különféle stílusrétegekben való elterjedtsége (199–400) alkotja. Példamutató, alapos filológiai feldolgozás; évszázadonként lépésről lépésre haladva mutatja be, hogyan gyarapodnak a XIV. századtól a XX. századig a román jövevényszavak. Összesen 2374 román kölcsönelemet vesz számba. Életképességük azt mutatja, hogy a magyar nyelv története folyamán ezidáig szervesen beilleszkedtek szókincsünkbe, nem veszélyeztették nyelvi rendszerünket, s olyan fogalomkörökben gazdagították nyelvünket, ahol valóban igen nagy szükség volt rájuk. E fogalomköröket s az ezekhez fűződő gazdaság- és művelődéstörténeti tanulságokat külön fejezetben tárgyalja a szerző (401–52). E szókincs felöleli a népek közötti érintkezés legkülönbözőbb területeit: a juhtenyésztéstől a földművelésen át a népi orvoslásig és az egyházi szervezet, a vallás terminológiájától az időjárás jelenségekig arra utal, hogy a Kárpát-medencében évszázadok óta testvéri szimbiozisban éltek a románok és magyarok. A magyar nyelvújítási, nyelvtisztítási hullámok nemhogy nem vetették ki a román eredetű szavakat, hanem — t a l á n ezeket a nyelvünket ért erős latin hatásnak köszönhetően is — magáénak érezte a magyar beszélőközösség. „A magyar–román nyelvi kapcsolatok története — mint ezt Bakos írja összegezésében — a közvetlen nyelvi érintkezésnek és természetes velejárójának, a kétnyelvűség különféle fokozatainak olyan kitüntetett területe, amely az általános nyelvészet számára is bő forrásanyagot szolgáltathat” (453).

Izzagommal várjuk a kolozsvári kutatók újabb, nyelvünk feudalizmus kori román elemeinek feldolgozására vállalkozó munkáját, hiszen ez is, akárcsak Bakos Ferenc kitűnő könyve, nyelvi önismeretünk szempontjából nélkülözhetetlen. Remélhetőleg előbb-utóbb sor kerül személy- és helynévanyagunk ilyen jellegű, történeti elemzésére is, egymás jobb megismerése végett.

SZABÓ T. ÁDÁM

Tolna megye földrajzi nevei

VADAS FERENC vezetésével gyűjtötték a Tolna megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak, tudományos irányító ÖRDÖG FERENC és VÉGH JÓZSEF, közzétette HAJDÚ MIHÁLY, KIRÁLY LAJOS, ÖRDÖG FERENC, RÓNAI BÉLA, SZABÓ JÓZSEF, VADAS FERENC.

Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 841 lap

Hazánk jelenkori helyneveinek kiadása — ha nem is rohamos ütemben —, de megnyugtató módon halad előre. Az úttörő vállalkozás a megyei helynévgyűjtésekben Zala megyéé volt 1964-ben. A következő teljes megyei adattárként Somogy megye következett (1974.), a sorozat harmadik tagja a most ismertetendő Tolna megye (1981.). Tudomásom szerint a gyűjtés kész és a szerkesztés is előrehaladott állapotban van Vas és Baranya megyében. Folyik a gyűjtés a többi dunántúli megyében (Győr-Sopron, Veszprém, Komárom, Fejér). Járásonkénti kiadás kezdődött Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Veszprém megyében. Eddig megjelent (1967.) a Baktalórántházi járás (MEZŐ

ANDRÁS), sajtóra kész a fehérgyarmati (KÁLNÁSY ÁRPÁD) és a csengeri (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Heves megye járásai közül a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai közt jelent meg az egri (1970.) és a füzesabonyi járás (1975.), kész a hevesi, mindhárom PELLE BÉLÁNÉ műve. Hajdú-Bihar megyéből is megjelent a nyilvánosság szinte teljes kizárásával a polgári járás helyneveinek füzeté. Így tehát három megye teljes anyaga megjelent, ugyancsak három megye egy-két járása, és majdnem ugyanennyi áll többekévé kiadásra készen. Ez a dicséretes vállalkozás elismerést váltott ki a világ névtani közvéleményében is, már több nemzetközi névtani kongresszus elnöki megnyitójában megemlítték.

Ha tehát a 19 megyéből 3 jelent meg egészben, három részben, kettő van sajtóra készen, még mindig 11 megye áll a gyűjtésnek valamilyen fokán vagy sehogy. Reméljük azonban, hogy a vidéki akadémiai bizottságok (Szeged, Pécs, Veszprém, Debrecen, Miskolc) is feladatuknak tekintik a megyei és járási helynévgyűjtések támogatását.

Noha az említett megyei és járási gyűjtések nagyjából azonos elvek alapján készültek, mégis szinte mindegyik adott valami újat, valami többletet is. Az úttörő zalai kötet után a somogyi már történeti anyagot is közöl (az 1852-es ún. *croquis*, PESTI FRIGYES 1864., JANKÓ JÁNOS; Balaton melléke, kataszteri térképek). Ugyanitt találunk egy földrajzi köznévjegyzéket is a megyéből. Mindez megvan a Tolna megyei kötetben, de ott az egykori tekintélyes számú német telepesek miatt (a 108 községből 56 német vagy német—magyar volt a XVIII. századi telepítéstől a második világháború végéig) megvannak a német nevek német dialektológiai átírásban is.

A jelenkori helynevek egy része nagyon régi, esetleg az Árpádok korában keletkezett, nem is szólva több mint kétezer éves vízneveinkről, mint a Maros, Körös, Zala, Rába. Nagyobb részük természetesen jóval újabb, többségük legfeljebb száz-százötven éves, az utcaneveket meg a több mint száz év óta tartó felelőtlen névváltoztatás annyira eltorzította, hogy alig maradt fenn régi utcaneveink közül egynéhány. Ebből a szempontból is pótolhatatlanok a megyei és járási helynévkiadványok, mert mindenütt őrzik az utcanévpusztító örület előtti, nagyrészt természetes módon keletkezett utcaneveket.

Sajnálatos módon „Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza” című kitűnő sorozat második kötete már 21 év óta várat magára. Nem tudom, mi hátráltatja ennek a nyelvtudományi, névtani és településtörténeti szempontból páratlanul értékes műnek a folytatását.

Mivel Zala és Somogy megyéhez hasonlóan Tolna megye is az ábécé végén van, nem hasonlíthatom össze a GYÖRFFY GYÖRGY említett művében annyira érdekes határjárásokkal a mai dülőneveket. Így csak az elpusztult község (település) nevek után tudok CSÁNKI DEZSŐ III. kötete (1897.) alapján utánanézni.

Mint ahogy a zalai és a somogyi kötet sok hasznot nyújt a középkori elpusztult falvak lokalizálásában, Tolna is segít több, CSÁNKINÁL előforduló falu helyének pontosabb meghatározásához.

Így CSÁNKI a középkori *Balya* falut Döbrököz, Kurd vidékére teszi, a most ismert kötetben közelebről is megtudjuk a helyét. Dalmand határában vannak ugyanis *Ballai* előtagú helynevek. A *Chechuk* stb. helységnév elhelyezésére vonatkozólag CSÁNKI semmiféle fogózt nem ad. Aparhant, Majos és Bonyhád határában egymáshoz közel vannak azonban *Csöcske* (ném. *Szöcskë*) előtagú helynevek, Bonyhád mellett (77/463) pedig meg is találjuk a megjegyzést: „Faluhelye lehetett” (361). Ugyancsak tájékoztatólagos vagyunk *Cseke* ~ *Csekő* falu egykori hollétét illetően. Van azonban Decs határában egy *Csekőfoka* nevű víznév (102/69–70). *Cseres* falu helyére mutathat a bátai határában a Duna menti *Cserés* (108/170) helynév, hiszen 1447-ben kapja az ócsényi Báli Illéstől a bátai apát (CSÁNKI III, 420). A CSÁNKINÁL *Edelény* néven szereplő pusztát Értény mellett ma *Eledény* (hangátvetéssel). *Endréd* egykori falu neve Nagyszokoly határában az

Endrédi völgy nevében maradt meg. CSÁNKI szerint *Etthey* ~ *Ethe* falu Bátaszék és Bonyhád körül feküdt. Ma már pontosan meghatározható: Decs határában (102/141) *Eteváros* : *Ete vára* : *Városhel* : *Etedomb* régebben legelő, ma szántó. A hagyomány szerint itt város állt. A törökök feldúlták és elpusztították. Régészek templom maradványaira bukkantak, és pénzeket, cserépedényeket is találtak (483). CSÁNKI szerint (425) *Gencs* helyét Tolna, Zomba, Kölesd közti vidéken kereshetjük. Ismertetett kiadványunk Sióagárdtól északkeletre említi, de még ugyanezen község határán belül öt, a szomszédos Harc falu határában pedig egy Gencsre utaló helynév található, tehát ott kellett *Gencs* falunak lennie. *Hór* Várong szomszédja volt, de ma a környéken semmi sem utal e falunévre. Az Ozora vidékére helyezett *Huszt* helység neve a mostani gyűjtésben Magyarkesziben bukkant fel (2/28). A helyi magyarázat szerint egy *Huszt*i nevű gulyásról nevezték el. Ez sem lehetetlen, de a XVI. század közepén (1543-ban) még említik ezt a falut a megye északnyugati részén. A falunév még évszázadokig fennmaradhatott, és keletkezhetett belőle vezetéknév. Bizonyos fokig falu voltára utalhat a falurész nevének *Huszt* változata. *Iván* község CSÁNKI szerint Bonyhád közelében feküdt. Az itteni apátság falait találták meg 1945-ben lövészárkok ásása közben könyvünk szerint (77/421). Hogy vajon a Kéty határában található (61/75–76) *Kemecse* helynév azonos-e a CSÁNKI-nál (III, 434) említett Ozorai-birtokkal, még történeti vizsgálatot igényel. CSÁNKI Bátaszéken keresi *Kesztölc* falu egykori helyét. Ma számos *Kesztölc* helynév található az egymással szomszédos Alsónyék, Alsónána, Decs és Várdomb határában. A megye nyugati határán épült egykori *Kethzel*, *Kethzeer* falu neve talán azonos az Értényben (16/3) található *Keceli* dűlővel. *Kesztölc* közelében említik *Kirtes* falut. E név azonos lehet a mai alsónánai *Kürtös*-hegyével. CSÁNKI a Henyei Tiborc család birtokait mind Regöly vidékére teszi, de *Koromszó* és *Tüttös* helynevek ma csak jóval délebbre találhatók (80/95, itt romok is maradtak fenn, illetve 81/36 és 102/243). *Mény*-ről annyit említ, hogy Tamási várához tartozott. Ma kilenc helynév (*Méni* árok, forrás, hegy, híd, köz, lap, patak) található Iregszemcse határában, és a hagyomány szerint (8/135) itt volt *Mén* község. A középkori *Perbel* falu nevét több *Pörbő*, *Pörböli* helynév őrzi Alsónyék és Bata határában. Talán az egykori *Saul* falura utal a szekszárdi *Sauli* völgy (99/383). *Szabaton* nevezetes hely lehetett Tolna vármegyében. Sokszor említik a XIV–XV. században, megyegyűlést is tartottak itt. Ma Gyöng határában lakott hely és több helynév utal rá, Varsádon utca, Udvariban út nevében fordul elő, ez is egykori fontosságára utal (a *Varsádi utca* természetesen hivatalosan ma már *Kossuth utca*, hiszen hogyan maradna fenn Kossuth neve, ha Varsádon nem volna utca elnevezve róla...). *Tita* egykori falu nevére ma nyolc helynév utal Magyarkeszin. Az egykori *Visnye* helyére CSÁNKI nem utal. Ma Ócsényben egy falurész neve.

Tolna a legjobban elpusztult vármegyék közé tartozott, hiszen már a balkáni török előnyomuláskor rác menekülők vonultak és telepedtek le a megyében. A XVI–XVII. században számtalan török sereg vonult át a megye területén. Az elpusztult területekre a XVIII. században — akárcsak Baranya északi részére — német és rác lakosságot telepítettek a földesurak. A mai Bonyhádi (korábban Völgysegi) járásnak szinte minden községe német többségű volt a második világháború végéig. Ekkor a német lakosság egy része távozott, vagy a hatóságok telepítették ki őket Németországba. Több mint a felük a helyén maradt, de az áttelepültek helyére székelyek, csángók és felvidéki magyarok kerültek, és így a járásnak szinte minden települése vegyesen magyar és német lakosságú. A szerb lakosság többsége a trianoni béke után Jugoszláviába költözött.

Érdekes, hogy a viszonylag csekély számú rác telepés három község eredeti nevét saját nyelvéhez idomította: így *Belcs* ~ *Bölcs* puszta személynévből keletkezett helységet (elsőnek 1808-ban említi Lipszky *Belecska* néven). A XIV. századi *Garab* az újratelepüléskor kapta a *Grabovec* népetimológiával átalakult nevet, amelynek magyar alakja

Grábóc lett (1773-ban már így nevezik). *Medina* régi neve *Mede* volt, ezt látták el délszláv képzővel a később betelepülő rácok (vö. FNESz.), 1725-ben már a szlávos alakot említik.

A német települések átvették az egykori magyar neveket, csak hozzáigazították saját nyelvjárásuk hangtani rendszeréhez. Az összetett nevek megkülönböztető tagját pedig lefordították: *krüsekl* (Nagyszékely), *klátorok* (Kisdorog), *krösmänok* (Nagymányok), *klāmünok* (Kismányok) vagy más nevet használtak megkülönböztetésre, mint *tajtsveka* (Nagyvejke, szó szerint: német-V.), *unrišveka* (Kisvejke, szó szerint magyar-V.), *rätsnāna* (Alsónána, tkp. Rác-nána). A legtöbbször azonban egységként fogták fel a magyar összetételeket, és fordítás nélkül vették át: *falšnāna* (Felsónána), *mutšvo* (Mucsfa), *vārola* (Vár-alja), *vārtum* (Várdomb), *pādasek* (Bátaszék), *hirakūt* (Hidegkút). A *-d* helységnévképző vagy elmarad, vagy a puszta személynévi alakot vette át a német lakosság: *saraš* (Szárasd), *varaš* (Bonyhádvarasd), *kokaš* (Kakasz). A szóvég másképp is átalakulhat: *utvō* (Udvari), *sakatōl* (Szakadát), *kimlīŋ* (Dunakömlő), *jirkīŋ* (Györköny), *tušau* (Dúsz), *mutšīŋ* (Mucsi), *kalus* (Kalaznó), *kīk* (Kéty), *lendl* (Lengyel), *ismi* (Izmény), *jerēva* (Györe), *ponhart* (Bonyhád), *metška* (Mócsény), *marats* (Mórág), *tolnau* (Tolna).

Mint minden megyei és járási helynévgyűjtésben, Tolna kötetében is kirajzolódik a helynevek alapján bizonyos nyelvjárási izoglosszák. Faddon található *Űrszélet-major*, *Főstetics-rét*; Bogyiszlón: *Szélös-Görönd*, *Cigán kertök*; Ócsényben: *Zsellérok kertje*, *Kendöráztató*, *Hengör-föd*; Decsen: *Högyi iskola*, *Kendörös*, *Kertökálja*; Sárpilisén: *Epör-fás*, *Sebős-fok*; Alsónyéken: *Széköd*, *Fős-högy*, *Szélös út*; Bátán: *Vakször*, *Pándíveröm*, *Címörjok*, *Ékös-högyi*, *Kendöráztató*. Így tehát a szekszárdi járás Duna menti falvaiban általános az *ő-zés*.

A Tolna megyei kötet beosztása nagyjából azonos a Somogy megyeivel. A bevezetés közli a gyűjtés történetét, megmagyarázza népi (szóbeli) és az írásbeli (részben hivatalos) nevek egymás közti viszonyát, jelzi az egyes helynevekhez fűződő hiedelmeket, régészeti, történeti megjegyzéseket, leírja a hangjelölés szempontjait. Ezután következik az útbaigazítás az Adattár használatához, majd a rövidítések jegyzéke. Ugyanez rövidebb formában olvasható németül és oroszul is. Az anyag gyűjtőinek és közlétevéinek jegyzékéből kiderül, ki melyik faluért vagy járásért felelős. A községnevek egyrészt betűrendben, másrészt sorszám (járások) szerint olvashatók. A Tolna megyei földrajzi községnevek értelmezése — MARKÓ IMRE LEHEL munkája — mintegy 700 címszóból áll, legalább a felük tájászó. Ezután következik a Névanyag (49—524). A községek járásonként csoportosulnak (tamási, paksi, dombóvári, bonyhádi és szekszárdi). Az első térképen találjuk a megyét a járási határokkal és székhelyekkel, majd a fenti sorrendben a járásképeit a városokkal, községekkel és lakott helyekkel. Öröndetes újítás a Somogy megyei kötet után, hogy a községnél kisebb lakott helyek (puszták) is föl vannak tüntetve. Ezek egy része egykori falu vagy ún. praedium, más részük a XIX. századi nagybirtokon keletkezett kisebb település: major, üzem vagy kastély. A községi térképek közül néhányban a belterület kinagyított alakban tanulmányozható. Az élő nevek után következnek azok a XIX. századi írott nevek, amelyek ma már nem azonosíthatók. Az egészen vagy részben német lakosságú falvakban mindenütt gondosan följegyezték a gyűjtők a német elnevezéseket is magyaros helyesírással. Egy külön részben (525—577) közli a kötet községenként a német neveket német dialektológiai átirásban. Ezután következik használati utasítással a betűrendes mutató (578—810), és külön a német mutató (811—841).

Tolna megye területe alig több, mint Somogynek a fele, de Somogyban 253 község található, a népsűrűség 59 négyzetkilométerenként, Tolnában a községek száma csak 108, a népsűrűség 72. Mindkét megyéből hiányzik a nagyváros. Míg azonban Kaposvár lakossága megközelíti a 60 ezret, Szekszárdé a 25 ezret sem éri el. 10—20 ezer közti

lakossága van Dombóvárnak, Paksnak és Dunaföldvárnak, megközelíti a 10 ezret Bonyhád, Tolna és Tamási.

Vízrajzi szempontból a megye fő folyói: a Sió, Sárvíz, Kapos és Koppány. Keleti határa pedig a Duna. A kötet igen alaposan feldolgozza a vízrajzot. A dombos területen sok a patak, ezeknek vizei közvetve vagy közvetlenül a Dunába ömlenek. A Duna menti fokok és holtágak gazdag névrendszerrel rendelkeznek.

Az utcanév-állomány — mint az egész országban — itt is természetesen eltolódott, teljesen értelmetlenül, a személynevek felé. *Ady Endre utca* például szinte minden faluban — városban van. Nem tudok róla, hogy a költő valaha is járt volna a megyében. Babits Mihálynak, a megye egyik legnagyobb szülőttének viszont összesen négy helységben jutott utcanév. A szegedi Dankó Pistának duplaannyi községben van utcája. Garay Jánosról, a megye egy másik szülőttéről, „Az obsitos” szerzőjéről tíz település emlékezett meg, de Kodályról, a Hány János megenésítőjéről csak három. *Kossuth (Lajos) utca* vagy tér minden településre jut. Bölcskén még Dimitrovtól sem sajnálták. A pincehelyi *Pörnye* (más néven) *Kurva domb Vörös Hadsereg útjára* avanszált. Bonyhádön a népi elnevezésű *Főtér* vagy *Templom tér* — németül *Hauptplatz* (így hívják egymás közt) — szépen mutatja a történelem fordulatait: 1892-ig *Piac tér*, 1930-ig *Fő tér*, 1945-ig *Horthy Miklós tér*, 1956-ig *Sztálin tér*, azóta *Szabadság tér*. Egyszer talán megint *Fő tér* lesz. A belga és holland városok központi helyét ma is így nevezik minden városban és faluban, tehát évszázadok óta, némelyiknek már vagy egy évezrede ugyanaz a neve, mint a funkciója. A félezer lakosságú Újireg 12 utcájából jutott egy Leninnek és egy a Vörös Hadseregnek. Ugyancsak megszaporodott a *Szabadság* utak, terek és telepek száma (főleg Rákosi idején).

A megye egy apró községét hozom fel példának, hogy a régi, természetes utcanévek közül egy sem menekült meg (zárójelben az utca mai, hivatalos neve): *Templom utca* (*Petőfi Sándor u.*), *Kutyaszorító* (*Kossuth Lajos u.*), *Szállás* (*Dózsa György u.*), *Buzsák* (*Rákóczi Ferenc u.*), *Kút völgy* (*Jókai Mór u.*), *Budavár* (*József Attila u.*). Vajon szüksége van-e Petőfinek, Kossuthnak, Dózsának, Rákóczinak, Jókainak és József Attilának (mindegyiknek van a megyében is több tucat utcája), hogy a félezer lakosú község a rá jellemző *Budavár*, *Buzsák*, *Szállás*, *Kút völgy* falurész- vagy utcanevei eltűnjenek? *Budavár* falurész név megtalálható a megyében máshol is: Értényben nem hivatalos falurész név, Mázán utcanév, de hivatalos neve *Rákóczi Ferenc u.* *Buzsák* mint falurész- vagy utcanév máshol nem fordul elő a megyében, *Kút völgy* csak dülönévként, a *Szállás* belterületen ritka.

Kötetünk igen gazdag német névanyaga miatt a germanistákat is méltán érdekelheti itthon és külföldön egyaránt. Csak egészen futó áttekintés után is számos magyar jövevényszót találunk a német nyelvű községek névanyagában: *hajagos* (12/525), *pikoštal* (bikaistálló 17/3), *kezepeta* (középhegy 20/54), *hortalás* (hordóállás 20/65), *vatjonváltásájkelt* (vagyonváltásáfgöld 21/29), *hajnalvíza* (hajnali-rét 21/39) stb.

Kissé hosszúra nyúlt ismertetésemet azzal zárom, hogy ez a kötet is adatfeltáró, de egyben nyelvtudományi, névtudományi, történet- és névtudományi, művelődéstörténeti forrásmunka, amely társaival együtt évszázadok múlva is nélkülözhetetlen marad az említett tudományágak számára. Hálásak lehetünk a kötet minden munkatársának, adatközlőjének és azoknak az intézményeknek és testületeknek is, amelyek e fontos anyag gyűjtését és kiadását elősegítették.

KÁLMÁN BÉLA

Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok

1–9. sz. (Bp., 1980., 1981.)

1. Magánbeszélgetésekben nemegyszer dicsért, a tudományos közvélemény különböző fórumain (pl. a folyóiratokban) mégis szinte visszhangtalanul maradt Magyar Személynévi Adattárak (hamar népszerűvé vált nevükön „sárga füzetek”) sorozatának 1974-es és az őket követő Magyar Névtani Dolgozatok (a „kék füzetek”) 1976-os megindítása után (mindkét sorozat szerkesztője HAJDÚ MIHÁLY, kiadója pedig az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége) 1980-ban Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok címmel újabb sorozat vette kezdetét (szerkesztője ugyancsak HAJDÚ MIHÁLY, kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete). Hogy e sorozatok megjelentetése milyen sok tudományos érték felszínre hozását jelenti, és milyen ösztönző hatású lehet a további kutatások és egyes — főleg a fiatal, pályakezdő — kutatók számára, azt a nehezebbé vált kiadási lehetőségek ismeretében aligha szükséges hangsúlyozni. Önzetlen, áldozatos munkájáért elismerés illeti mindenekelőtt e sorozatok szerkesztőjét és mindazokat, akik e vállalkozásban részt vesznek, sikerén fáradhatatlanul munkálkodnak!

2. A) Ismertetésemben a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok eddig megjelent kilenc számáról (két év, 1980 és 1981 terméséről) igyekszem rövid, ismertető, értékelő áttekintést adni.

A sorozat nyitó számát „A csoportnyelvekről” címmel maga a szerkesztő, HAJDÚ MIHÁLY írta. Ez a „bordó füzetek” elvi-elméleti jellegű „Előszavá”-nak tekinthető. A Bevezetésben a szerző a sorozat létrejöttének céljával, majd címével foglalkozik. Ezeket a következőképpen indokolja meg: „A magyar természetesen magában foglalja az egész magyar nyelvterületet. ... A dolgozat a füzetek minőségi színvonalát igyekszik kifejezni. ... Legnagyobb figyelmet a csoportnyelvi jelző érdemel a sorozatcímében, hiszen ez szabja meg a füzetek tartalmát” (5.1). S hogy a csoportnyelven mit kell érteni, mekkora területet fog át, és mivel érintkezik szorosan, tulajdonképpen ez a kérdés áll a dolgozat középpontjában.

Munkáját két, nagyobb témakörbe osztja. Az elsőben a nyelvi csoportokról és nyelvhasználati különbségeikről szól, ezen belül a csoport fogalmával foglalkozik, majd a csoportnyelv összefüggéseit vizsgálja a nyelvjárással, etnikummal, nyelvtörténettel, a nyelvi rétegződés kérdéseit fejtegetve pedig az iskolai végzettség, a műveltség, a foglalkozás (szakmák, foglalatosságok) szerepét tekinti át a csoportnyelv szempontjából. — A dolgozat második, nagyobb fejezetében a nyelvi jelek típusainak csoportnyelvi sajátosságait foglalja össze. Elsősorban a szókincs csoportnyelvi vonásait rajzolja meg érzékeltesen, a hangtani és főképpen a mondattani sajátosságok áttekintése — érthető okokból — vázlatosabb, elnagyoltabb.

A szerzőnek az összefoglalásban említett aggálya, amely szerint a szakirodalmi hivatkozásnak teljesebbnek kellett volna lennie, véleményem szerint fölösleges, ugyanis inkább nehezítette, semmint könnyítette volna a meglehetősen kidolgozatlan téma áttekintését. HAJDÚ dolgozata több vonatkozásban újat hoz, mindenképpen elismerésre méltó.

B) A kilenc szám közül négy egy-egy foglalkozás, kismesterség szakszókincsét öleli fel (NÉMETH MARIETTA, A mályinkai szénégetés szakszókincse. 2. sz. Bp., 1980.; TÚRI TEODÓRA, A kisbéri szíjgyártás szakszókincse. 3. sz. Bp., 1980.; KISS JENŐ, A cipész-mesterség szakszókincse a rábaközi Mihályiban. 5. sz. Bp., 1981.; BANA ENIKŐ, A kis-paládi pokróckészítés szakszókincse. 8. sz. Bp., 1981.).

NÉMETH MARIETTA az ózdi járásban fekvő kis község, Mályinka lakóinak napjainkban is üzött, ősi foglalkozását, a szénégetést választotta dolgozata tárgyául. Részletes képet nyújt a szénégetés munkafolyamatáról, a fa kitermelésétől a *boksa* (vagy ahogy Mályinkán nevezik: a *mile*) kibontásáig (6–19). Ezután a szénégetés szakszókincsét mutatja be (21–46), majd az adatközlők névsora és a munkamenet leírását jól kiegészítő rajzok zárják a dolgozatot.

TÚRI TEODÓRA a kihalóban levő kisbéri szíjgyártómesterséget dolgozta föl két adatközlő segítségével. A műhely bemutatása után a mesterség alapanyagairól és szerzőszámairól szól részletesen, majd a lószerszám készítésének aprólékos leírását adja (5–24). Mindezt a szakszókincs betűrendes közlése követi (27–52) akképpen, ahogy NÉMETH munkájában, vagyis a jelentésmegadás mellett a címszó toldalékos formáit is közli, és példamondattal világítja meg a szó jelentését és használatát. A feldolgozást nagyszámú, szépen sikerült rajzok (53–70) illusztrálják.

Szerkezeti felépítésében, anyagközlési módszerében a fenti két dolgozathoz hasonló BANA ENIKŐNEK a pokróckészítés szakszókincsét összefoglaló munkája, amelynek anyagát a Szabolcs-Szatmár megyei Kispalád községben gyűjtötte. „A dolgozat tulajdonképpeni célja a szakszótár elkészítése, ennek a bemutatása előtt azonban szövegek a kendermegmunkálás eszközeiről, a szövőszék részeiről és az egész munkafolyamatról is” — írja a Bevezetésben (3). Dolgozatát néhány — szintén jól sikerült — ábrával zárja (39–44). A közölt példamondatok egy része nem felel meg a célnak, ugyanis nem világítják meg pontosan a szó jelentését, legföljebb csak nagyon hozzávetőlegesen.

KISS JENŐ megannyi, Mihályi község nyelvjárását feldolgozó önálló kiadvány és szócikk után arra vállalkozott, hogy egy ugyancsak kihalóban levő kismesterség, a cipésmesterség szakszókincsét tegye közzé szülőfalujából. A Bevezetésben (3–8) kitűnő áttekintést ad egyrészt általában a különböző mesterségek szakszókincsének korábbi feldolgozásairól, másrészt a cipésmesterség műszókincsének eddigi gyűjtéseiről. Adatközlője édesapja, Kiss József volt, akinek segítségére már a Mihályi tájszótár (NytudÉrt. 103. sz. 6) anyagának összegyűjtésében is nagyban támaszkodhatott. „A gyűjtés szempontjából nem lényegtelen körülmény — írja Kiss —, hogy adatközlőm szakmáját apjától tanulta, aki 1890-től 1895-ig Bécsben dolgozott segédként” (7). Hozzávéve mindehhez Kiss sok területet átfogó, gyűjtésmódszertani tapasztalatait, biztos vagyok abban, hogy most is megbízható, forrásértékű anyagot tett közzé. Megokolja, hogy miért nem vállalkozott a munkafolyamatok leírására és példamondatok közlésére (7–8). Az ezzel kapcsolatos indoklását és a szótári rész (11–65) összeállítására vonatkozó módszertani eljárását általában jónak tartom, a példamondatok elhagyását azonban kifogásolom. A jól megválasztott példamondatok ugyanis — ilyeneket ő viszonylag könnyen gyűjthetett volna kitűnő adatközlőjétől — még a nagyon pontos szóértelmezésben is többletet adnak azzal, hogy a szó használati körére is fény derül(het) általuk.

Mind a nagy — az előzőekben ismertetett — dolgozatra érvényes KISS JENŐNEK azon megállapítása, amelyet ő általában a leletmentő gyűjtőmunka fontosságáról a következőképpen fejtett ki: „Minden olyan tevékenység, amely visszaszorulóban, pusztulóban levő eszközt, tárgyat, szokást, nyelvi jelenséget, tehát például táj- és szakszavakat őriz meg a jövő számára, értékmentés” (4).

3. Nagy érdeklődéssel vettem kézbe a sorozat 6. számaként 1981-ben megjelent „Falucsúfolók a tapolcai járásban” című dolgozatot, amelynek MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA a szerzője. Kíváncsiságom egyrészt abból fakadt, hogy a somogyi kötet (Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974.), majd a „Tolna megye földrajzi nevei” című kiadvány (Bp., 1981.) egyik közlétevéjeként magam is jó néhány falucsúfolót gyűjtöttem, másrészt viszont a falucsúfolók felosztásának, csoportosításának mikéntje foglalkoztatott,

hiszen ilyen jellegű feldolgozás — tudommal — még alig készült. Nem tudom, hogy van-e még egy olyan járás hazánkban, mint a tapolcai, ahol 52 településből 40 községről találtak falucsúfolót, s ezeknek a száma 102!

Igaza van a szerzőnek, amikor azt fejtegeti, hogy „a falucsúfolók meglétében és milyenségében az adott táj lakóinak lélekvilága” játszik szerepet, s hogy többségükben a „humor, az életvidám természetszemlélet, életszeretet jut kifejezésre” (3). Az adattárban (5—15) a településeknek a dolgozathoz csatolt térképen szereplő sorrendjében közli a falucsúfolókat, majd ezeknek elemzését végzi el (17—31), mégpedig kitűnően. Rövid összefoglalás, a községeknek sorszám szerinti és betűrendes mutatója zárja a dolgozatot.

4. A kilenc szám egyharmada szöveggközlés. Közülük kettő regionális köznyelvi anyagot tartalmaz (G. VARGA GYÖRGYI, Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. 4. sz. Bp., 1980. és ZILAHY LAJOS, Regionális köznyelvi szövegek Orosházáról. 9. sz. Bp., 1981.), egy pedig nyelvjárástörténeti anyagközlés (HAJDÚ MIHÁLY, Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII—XIX. századi Orosházáról. 7. sz. Bp., 1981.).

Mind a 4. szám, mind pedig a 9. szám tulajdonképpen részeredménye azoknak az utóbbi évtizedben kibontakozott kutatásoknak, amelyek a regionális köznyelv sajátosságainak feltárására irányulnak (l. erre részletesebben ZILAHY összefoglalását; i. m. 3), s mindkét füzet anyaga kapcsolódik azokhoz a vizsgálatokhoz, melyekről G. VARGA és ZILAHY is bizonyos vonatkozásban már számot adott (vö. NytudÉrt. 100. sz. 7—31; illetőleg 79—104).

Az örvendetesen nagy terjedelmű szöveggyűjtemény (8—292) elé írt Bevezetésben (3—7) G. VARGA GYÖRGYI megemlíti, hogy a szövegeket az ELTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékesportja keretében tevékenykedő egyetemi hallgatók gyűjtötték és jegyezték le 1975 és 1978 között. Beszámol továbbá a gyűjtési szituációról, az adatközlők szociális rétegződéséről, és részletesen foglalkozik a szövegek lejegyzésének problematikájával (pl. a mondategységek egymástól való elhatárolásának nehézségeivel), a lejegyzők által alkalmazott eljárással. Fejtegetését a következőkkel zárja: „E kötet közvetlen célja, hogy szociológiailag rétegzett mintát adjon Hatvan regionális köznyelvéből, de hisszük és reméljük, hogy anyagunk felhasználható lesz az élőnyelvi szöveggkutatásban is” (7). Biztos vagyok benne, hogy e szövegmutatvány a kitűzött célnak teljes egészében megfelel.

ZILAHY LAJOS szöveggközlése (8—71) alkalmas arra, hogy kiinduló alapul szolgálhasson Orosháza regionális köznyelvének különböző szempontú (pl. alaktani, mondat-tani stb.) kutatásához, esetleges nyelvészeti vizsgálatokhoz azonban — újabb szöveggközlések készítésekor — nyilvánvalóan bővíteni kell az adatközlők szociológiai rétegződés szerinti kiválasztását (ZILAHY adatközlőinek rövid életrajzát l. NytudÉrt. 100. sz. 83—4, 87, 90, 93, 96. és 100—1). A Bevezetésben (3—7) hasznos áttekintést kapunk a szövegeknek például a regionális köznyelvi kutatásokban betöltött szerepéről, a szövegek gyűjtésének és lejegyzésének általa alkalmazott módszeréről, általános problémáiról.

Akinek kedve támad a nyelvjárássziget-helyzetű Orosháza egy-két évszázaddal korábbi nyelvállapotának tanulmányozására, az HAJDÚ MIHÁLYNAK — már említett — nyelvjárástörténeti szöveggközlése alapján megteheti. (S természetesen Orosháza nyelvjárásának változását is vizsgálhatjuk például éppen az itt ismertetett 7. és 9. „bordó füzet” nyelvi anyagának összehasonlításával.)

HAJDÚ a Békés megyei Levéltár gyulai főlevéltárában kutatva bukkant értékes iratokra. Ezeknek csak egy kisebb része XVIII. századi, a XIX. század elejéről azonban már szép számmal maradtak fenn nyelvjárástörténeti szempontból is hasznosítható följegyzések. „Orosháza esetében már azért sem lehetett korábbi iratokat találni — írja a

Bevezetésben: 4 —, mert ekkor, 1744-ben települt újjá a község”. A fölkatott anyagot betűhíven közli, és nyelvjárástörténeti szempontok alapján három csoportba rendezve (I. Eredeti népi följegyzések. II. Tollbmondások és III. Honoráciorok följegyzései) teszi közzé őket (7—14). Nagyon hasznosak azok az észrevételek, amelyeket az említett csoportokba sorolt iratok nyelvészeti felhasználhatóságáról fejt ki. A szövegek és följegyzések hasznosítását, egy-egy szó vagy szókapcsolat megtalálását nagyban megkönnyíti a dolgozathoz csatolt Szó- és szintagmatár (73—97).

5. Ha megpróbálom röviden összegezni a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1—9. számáról kialakult véleményemet, akkor azt mondhatom: sikeres vállalkozásnak indult a „bordó füzetek” sorozata, hiszen az eddigi számok azt mutatják, hogy megfelelnek annak a szerepüknek, amelyet a szerkesztő ekképpen fogalmazott meg: „Vannak olyan vidékek, szakmák, foglalkozások, tevékenységek, amelyekről a nyelvtudomány igen keveset tud, szókincsük még annyira föltáratlan, hogy minden, a legkevesebb adatközlés is forrásértékű lehet. Az ilyen területekről még a válogatások, ízelítőül közölt adatok, úgynevezett »mazsoláztatások« is értékesek lehetnek” (1. sz. 36).

A szép kezdet után várjuk a sikeres folytatást!

SZABÓ JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVIII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982. június 8-án tartotta meg LXXVIII. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Imre Samu akadémikus adott elő „Az é rehabilitációjáról — gyakorlati szempontból” címmel.

2. Ezt követően Szathmári István főtítkárral terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Az 1981—1982. évben Társaságunk tovább folytatta tevékenységének néhány esztendővel ezelőtti megkezdett kiszélesítését. Az a kétségtelenül helyes megállapítás, amely szerint a Magyar Nyelvtudományi Társaságot mindenekelőtt az a körülmény tartotta fenn háromnegyed évszázadon át, hogy mindig felelősséggel részt kért és részt vállalt mindenből, ahol a nyelv, az anyanyelv ügyéről esett szó — immár úgy is érvényes, hogy még a viszonylag szűkebb körű efféle rendezvényeken is jelen vagyunk, és hallatjuk szavunkat nyelvtudományunk, illetoleg a nyelvi műveltség emelése érdekében. Társaságunk a múlt év őszén társrendezője volt a sátoraljaújhelyi Kazinczy-tudományos ülés-szaknak. Részt vettünk a hozzánk közel álló Magyar Irodalomtörténeti Társaság jubileumi ülésén; a „Tolna megye földrajzi nevei” című igen jelentős gyűjtemény megjelenése alkalmából Szekszárdon megrendezett tudományos ülésen, valamint a MARKÓ IMRE LEHEL „Kiskánizsai szótár” című munkájának bemutatására szervezett nagykuni-zsai tanácskozáson. Folytattuk Budapesten és vidéken felolvasó üléseinket, és bár elsősorban tagjaink elfoglaltsága miatt egy-egy előadás látogatottsága kisebb volt, mint

amilyent maga az előadás megérdemelt volna, azt kell megállapítanunk, hogy viszont a vitaszellem emelkedett, nemegyszer az idő előrehaladott volta miatt az elnökek szinte be kellett rekesztenie az ülést. A Társaság egyéb — kiadói, ismeretterjesztői, tagfelvételi stb. — tevékenysége rendben folyt, csupán még azt emelem ki, hogy mintegy másfél hónapja közzétettük nyelvtudományi pályázati felhívásunkat. És az eddig mondottakhoz mindjárt hozzátehetem: tervekben sincs hiány. Nemsokára, július elején rendezzük meg az immár ötödik „Anyanyelvoktatási Napok”-at Nyíregyházán — ezúttal az általános és középiskolai tanárok továbbképzése jegyében. Ősszel tudományos ülés keretében emlékezünk Kodály Zoltánra, majd Arany Jánosra — anyanyelvünkkel kapcsolatos munkásságukat állítva előtérbe —, illetőleg a 150 évvel ezelőtt kiadott első helyesírási szabályzatra.

De lássuk az eddig említett eseményeket sorjában, főként a Társaság múlt évi tevékenységét egy kissé részletezve.

2. Méltó módon, sokoldalúan idézte meg Kazinczy Ferencnek nyelvünk és irodalmunk alakulását annyira meghatározó egyéniségét 1981. október 16–17–18-án Sátoraljaújhelyen az a tudományos ülésszak, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a mi Társaságunk, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Sátoraljaújhely város Tanácsa, valamint a TIT Irodalmi Választmánya rendezett a költő, író, nyelvújító, irodalomszervező halálának 150. évfordulóján. Nem sorolhatom fel valamennyi előadó nevét, csupán arra utalok, hogy tartalmas dolgozatok tárgyalták Kazinczy irodalomszemléletét, egyes költői és prózai műveit, levelezését, kapcsolatát a magyar múlttal és művészetekkel, kitérve olyan eddig jobbra mellőzött kérdésekre is, mint Kazinczy helye a magyar gyűjtéstörténetben, Kazinczy és a könyvművészet, valamint Kazinczy és a színház. Természetesen fontos helyet foglalt el az ülésszakon Kazinczynek a nyelvvel kapcsolatos munkássága. Társaságunk mindenekelőtt ennek a bemutatásához járult hozzá. Elnökünk, BENKŐ LORÁND „Kazinczy Ferenc és a magyar nyelvtudomány” címen tartott széles távlatokat nyitó előadást. Ehhez csatlakozott három korreferátum: ÉDER ZOLTÁN „Tudós mérséklet érvényesülése a nyelvújítási harcban (Kazinczy és a két Teleki gróf)”, RUZSICZKY ÉVA „Kazinczy tájnyelvi szemlélete” és SZATHMÁRI ISTVÁN „Kazinczy stilisztikai nézeteiről” címen mondta el gondolatait.

Megemlítem továbbá, hogy a fennállásának hetvenedik évfordulóját ünneplő Magyar Irodalomtörténeti Társaságot elnökünk köszöntötte a december 10-i jubileumi ülésen, utalva e fontos testület eredményes tevékenységére, valamint a két társaság kapcsolatára. Ezúttal is azt kívánjuk, hogy testvértársaságunk az eddigiekhez hasonló buzgalommal munkálkodjék irodalmunk s nyelvünk érdekében. — Ugyancsak elnökünk képviselte a Magyar Nyelvtudományi Társaságot azon a színvonalas tudományos ülésen, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Bizottsága, Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint Nyelvtudományi Intézete, Társaságunk és Tolna megye Tanácsa rendezett 1982. március 25-én Szekszárdon a „Tolna megye földrajzi nevei” című újabb földrajzinév-gyűjtemény megjelenése alkalmából.

Még ez évben megvalósuló terveinkről majd később, a választmányi ülések ismeretésekor szólok egy kissé bővebben, minthogy ezek itt nyerték el végső formájukat.

3. Hogyan alakult felolvasó üléseink rendje? Budapesten az 1981–1982-es évben 27 felolvasó ülést tartottunk. Ezek az egyes szakosztályok között szám szerint a következőképpen oszlanak meg: Magyar szakosztály 6 (ebből 1 a germanisztikai-romanisztikai szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály: 1. — Szlavisztikai szakosztály: 3. — Germanisztikai-romanisztikai szakosztály: 1 (ez a magyar szakosztállyal közösen). —

Nyelvoktatási szakosztály: 5. — Névtudományi szakosztály: 1. — Fonetikai és beszéd-művelési szakosztály: 1. — Szemiotikai szakosztály: 2. — Szaknyelvi szakosztály: 7. — És itt említtem meg, hogy társasági szinten, valamennyi szakosztály részvételével, illetőleg a százat is meghaladó hallgatóság előtt tartotta meg nagy érdeklődést keltő előadását SZABÓ T. ATTILA kolozsvári professzor „A magyar szókészlet román eredetű kölcsön-szavai” címen. Azt mondhatom — és ezt a résztvevők száma, valamint lelkes érdeklődése is világosan mutatja —, hogy nekünk rendkívüli összejövetel, szinte ünnep, ha Szabó T. Attilát, a sokrétű tudóst és igaz barátot körünkben köszöntjük. Egyébként — visszatérve felolvasó üléseinkre, tevékenységünknek e legeredetibb és ma is fontos formájára — általánosságban még a következőket állapíthatjuk meg. Igen öröndetes, hogy a már említett élénk tudományos vita jellemezte valóban változatos és időszerű tematikájú felolvasó üléseinket; hogy szaknyelvi szakosztályunk az elmúlt évben is vezet az összejövetelek számát illetően; ez egyébként annál is inkább fontos, mivel éppen a tudományos-technikai forradalom következtében a szaknyelv nap mint nap újabb problémákat vet fel. Öröndetes továbbá, hogy ez évben is ápoltuk más társaságokkal való kapcsolatainkat: VÉGH JÓZSEF kollégánk magyar szakosztályunknak a Néprajzi Társaság társadalomnéprajzi szakosztályával együtt rendezett összejövetelén mondta el igen érdekes előadását „A békési nyelvjárás (hangtani kérdések, a népi stílus, a népi udvariasság kifejezései)” címen. Sajnálatos viszont, hogy — mint már utaltam rá — egy-egy találkozáson a kívánatosnál kisebb volt a megjelentek száma, és hogy az általános nyelvészeti szakosztály ebben az évben nem szervezett felolvasó ülést, bár ez utóbbit csaknem teljes mértékben menti az a körülmény, hogy az elhangzott 27 előadás bőséggel tartalmazott általános nyelvészeti vonatkozásokat; egyébként talán nem hirdetek eretnek nézetet, ha azt mondom, az általános nyelvészethez elsősorban a speciális nyelvtudományokban, azok valamennyi diszciplínájában kell jelentkeznie.

Az elmúlt évben Budapesten három külföldi kollégát üdvözölhattünk előadóink sorában. Október 13-án a nyelvoktatási szakosztály felolvasó ülésén mondta el gondolatébresztő előadását REINHARD STERNEMANN professzor, a berlini Humboldt Egyetem tanszékvezető tanára „Sprachvergleich und Fremdsprachunterricht” címen. — A szlavisztikai szakosztály fogadta december 8-án JURIJ VLADIMIROVIC SZOSZGYESZTVENSZKIJ professzort, a Moszkvai Lomonoszov Egyetem Általános nyelvészeti tanszékének vezetőjét, ő „Общественно-речевая практика в СССР” címen adta elő érdekes és sajátos eredményeit, elgondolásait. — Végül április 29-én köszönthettük EBERHARD STOCK professzort, a Halle-wittenbergi Martin Luther Egyetem tanárát a fonetikai és beszéd-művelési szakosztály ülésén. Stock professzor „Probleme der phonetischen Wirkungsforschung” címen tájékoztatta az egybegyűlt hallgatóságot.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vidéki csoportjai közül az elmúlt időszakban a debreceni 4, a pécsi 5, a szegedi pedig 2 felolvasó ülést rendezett. A debreceni csoport előadói között szerepelt három kelves finn barátunk is; az 1981. október 14-i ülésen PERTTI VIRTARANTA professzor „Karjalaiak között” címmel tartotta meg finn nyelvű, diákepekkel és természetesen tolmácsolással kísért hatásos előadását. VIILJO TERVONEN kollégánk viszont magyarul olvasta fel „A magyar irodalom fogadtatása Finnországban a XIX. században” című érdeklődést keltő értekezését. PAAVO PULKKINEN jyvaskyläi egyetemi tanár pedig április 28-án adott elő „A finn nyelv-művelés elvi kérdései” címen, szintén élvezetesen és finnyul, de magyar tolmácsolással. Ezenkívül debreceni csoportunk a Finnugor és a Magyar nyelvtudományi tanszékkel közösen példamutatón szervezte meg november 12-től 14-ig a Debreceni Nyelvésznapok című előadásorozatát, amelynek a keretében a nagy nyelvész-léldök (Pápay József, Csúry Bálint, Papp István és Bárczi Géza) Debrecenhez fűződő munkásságára emlékeztünk. Most sem hallgathatom el a debreceni csoport páratlan buzgalmát, amelynek eredményeképpen a „Magyar nyelv hete”

megyei rendezvényeinek keretében nemcsak Hajdú-Biharban tartottak mintegy száz előadást, rendhagyó magyarórát, nyelvhelyességi fórumot stb., hanem szerepeltek Szabolcs-Szatmárban, sőt Borsod-Abaúj-Zemplénben is. — Pécsi csoportunkban három előadás hangzott el, a nyelvelmélet és kettő a leíró és alkalmazott nyelvészet témaköréből. Az első témakör előadói között volt Petőfi Sándor János bielefeldi professzor is, „Szöveg és jelentés” címen adta elő modern szemléletű mondanivalóját. Ezenkívül a csoport részt vett és előadott a több szervezet és intézmény közös rendezésében 1981. október 21-én és 22-én lebonyolított „Nyelvtanítási stratégiák és taktikák” című konferencián. Örömmel jelenthetem továbbá, hogy a „Baranya megye földrajzi nevei” című hatalmas munka első kötete még ebben a naptári évben napvilágot lát. És természetesen — mindenekelőtt Tóth István tagtársunk tevékenysége folytán — működött a nyelvemlék közönségszolgálat, és megjelentek idevágó ismeretterjesztő cikkek. — Szegedi kollégáink látszólag két ülést szerveztek — az október 29-én Deme László, a március 10-én Nyíri Antal professzort köszöntötték születésnapjuk alkalmából —, de mindkettőn 3–3 igen érdekes témájú előadás hangzott el.

Az elmondottakon kívül — beleértve az egyes szakosztályok itt fel nem sorolt, de a közművelődést közvetlenül vagy közvetve szolgáló előadásait, vitauléseit — Társaságunk számos egyéb formában kivette részét ezúttal is a közművelődés, mindenekelőtt a nyelvi ismeretterjesztés munkájából. Idetartozik a földrajzinév-gyűjtés és -kiadás sokoldalú támogatása, az anyanyelvi nevelés eredményesebbé tételének sokrétű segítése, Budapesten és vidéken a TIT nyelvi szakosztályaival való szoros együttműködés, főként a mindenkori — országos, valamint budapesti és egyéb vidéki — „Magyar nyelv heté”-nek a megszervezésében és lebonyolításában való részvételünk. E fontos rendezvény előadói nem kis hányadukban ebben az évben is Társaságunk tagjai közül kerültek ki.

4. Igen szerény anyagi lehetőségeink és a nyomdai árak állandó emelkedése miatt az elmúlt időszakban (1981-ben) csupán három számmal tudtuk gyarapítani sorozatunkat. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 153. számaként jelent meg Mészáros Györgynek „A magyarországi szinto cigányok (történetük és nyelvük)” című munkája. 159. számként kiadtuk Kiss Jenő „Nyelvjárási tanulmányok” című dolgozatát. És 161. számként látott napvilágot az „Emlékezés Mészöly Gedeonra” című kiadvány, amely — a Magyar Nyelv LXXVII. évfolyamából átvéve — tartalmazza a Mészöly Gedeon születésének 100. évfordulója alkalmából 1980. május 21-én Szegeden rendezett tudományos ülészaknának valamennyi előadását.

A régi hiányzó MNyTK.-számok közül nemrégiben (1982-ben) sikerült reprint eljárással újra megjelentetni a 72. számot, Lovas Rózsának „A magyar impresszionista költészet stílusformái” című nagyon hiányzó munkáját.

Jelentem továbbá a tisztelt Közgyűlésnek, hogy megjelenőben van Deme László „Közigazgatásunk nyelve” című tanulmánya, a Magyar Nyelvőrben napvilágot látott cikksorozatot átvéve. Mivel a nyomda nagyon drága, és az ide leadott munkák több ok miatt igen lassan készülnek el, két dolgozatot (Lotz János „Az igék alakjai a Jókai-kódexben” és Kiss Jenő „Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából”) szedőírógépes eljárással a KESz.-nél jelentetünk meg.

Más szervek anyagi támogatásával ugyancsak megjelenőben vannak a következő munkák: Név és társadalom (a veszprémi névtudományi konferencia anyaga) — Veszprém megye és Veszprém város támogatásával; Veszprém megye földrajzi nevei: A tapolcai járás — a járás támogatásával; és Szabó József, Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyvből — a Tolna megyei tanács támogatásával.

Ezenkívül megemlítem, hogy a Nyomdaipari Egyesülés segítségével ez év végéig megjelenik a „Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai” című, 1822-ben kiadott

munka, az Akadémia első helyesírási szabályzata, a 150. évforduló alkalmából ezzel is emlékezve a reformkori elődök úttörő, máig meghatározó tevékenységére.

5. Az elmúlt évben három választmányi ülést tartottunk.

A február 2-i ülésen a választmány megtárgyalta az 1982. évi rendezvények ügyét, és úgy határozott, hogy az Arany János halálának századik évfordulója alkalmából rendezendő társasági megemlékezés késő ősszel az Akadémián legyen, s előadókul Keresztury Dezsőt és Szathmári Istvánt kéri fel. Kodály Zoltán születésének századik évfordulóját szintén az Akadémián ősszel rendezendő tudományos üléssel ünnepli meg a Társaság. Itt az előadó Lőrincze Lajos és Vargyas Lajos lesz, és szerepel az Eötvös Loránd Tudományegyetem énekara is. Bekapcsolódunk továbbá a soproni Líceum 400 éves évfordulóján rendezendő ünnepségsorozatba, és az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya szervezésében részt veszünk Gombocz Zoltán emléktáblájának a felavatásán. Tárgyaltunk még a nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napok programjáról és az 1832-i első helyesírási szabályzat megjelenésének a méltó megünnepléséről; ez utóbbi megemlékezés előadója Fábíán Pál és Szemere Gyula tagtársunk lesz. — Ezen az ülésen ismertette Imre Samu tagtársunk, a kiküldött állandó bizottság elnöke, hogy 1982-ben hogyan köszöntük jubiláló tagtársainkat. Ennek és a körülötte kialakult vitának az eredményéről a későbbiekben, a köszöntéseket felsorolva szólok. — Itt ismertette Rácz Endre tagtársunk, a kiküldött bizottság elnöke a meghirdetendő nyelvtudományi pályázat szövegére tett javaslatot. A választmány az előterjesztést alapján elfogadta, de kisebb módosításokat javasolt, többek között azt, hogy a pályázat a magyarországi nyelvtudományt fogja át, ilyenformán felkérte Balázs János tagtársunkat romanisztikai, Mollay Károlyt germanisztikai, Bereczki Gábort finnugor és Péter Mihályt szlavisztikai témák megjelölésére. Így született meg a végleges szöveg, amelyet közreadtunk a Magyar Nemzetben, az Egyetemi Lapokban, közreadunk nyelvészeti folyóiratokban, és amelyet most itt is idézek, hogy a tisztelt Közgyűlés résztvevői megismerhessék, ha még nem olvasták volna (l. MNy. LXXVIII, 247–8).

— Egyébként ezt az ülésünket használtuk fel arra, hogy egy korábbi hagyományt követve fényképen is megörökítsük a Társaság vezetőségének, azaz tisztikárának, szakosztályelnökeinek és -titkárainak, valamint választmányának a jelenkori tagjait.

A második, április 13-i ülés mindenekelőtt mostani tisztújító közgyűlésünk előkészítésével foglalkozott, és külön bizottságot küldött ki a tisztikarra és a választmányra való javaslattételre (elnök: Hadrovics László; tagok: Mollay Károly, Velcsov Mártonné, Juhász József és Pusztai Ferenc). Mint ismeretes, az idén a Csúry-emlékérmet és a Fokosdíjat adjuk ki, a választmány — elnökünk javaslatára — megállapodott a két bizottság összetételében (l. később). És ez az ülés véglegesítette a már említett, július 4-én, 5-én és 6-án ismét a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán sorra kerülő „Anyanyelvoktatási napok” programját. Fő elvünk az volt, hogy az általános és középiskolai tanárok továbbképzését szolgáljuk, mégpedig azokban a diszciplínákban, amelyek kevésbé kidolgozott voltak stb. miatt erre a leginkább rászorulnak, továbbá a legjobb szakemberektől a legjobb elméleti tudnivalókat nyújtva alkalmat adjunk külön általános és külön középiskolai szekciókban a legfontosabb gyakorlati következtetések levonására. Ilyenformán DEME LÁSZLÓNak érvénybe lépett tanterveink alapjairól és tendenciáiról szóló mintegy elvi alapozó előadása után a következő diszciplínák kerülnek sorra: a beszédművelés tudományos és iskolai problémái, a szövegnyelvészet eredményei, a nyelvtörténeti ismeretek oktatásának jelentősége és a fakultatív anyanyelvi oktatás lehetőségei. Ezenkívül kerekasztal-megbeszélést folytatunk a főiskolai magyar nyelvészeti tantervekről, és megtekintjük az OOK bemutatóját is. Reméljük, az ötödik „Anyanyelvoktatási

napok” hathatósan hozzájárul ahhoz, hogy iskoláinkban eredményesebb legyen az anyyira döntő anyanyelvi nevelés.

A ma egy hete, június elsején tartott harmadik ülésünk tisztázta a mai közgyűlés még nyitott kérdéseit; rögzítette őszi rendezvényeink időpontját; továbbá meghallgatta, megvitatta, majd elfogadta a Csúry Bálint-émlékérem, illetőleg a Fokos-díj odaítélésére korábban létrehozott bizottságok javaslatát (elnök: Deme László, tagok: Balogh Lajos, Hajdú Mihály és Ördög Ferenc; — elnök: Hajdú Péter, tagok: Kálmán Béla, Honti László és Mikola Tibor). Ennek eredményéről az érem és a díj átadása előtt elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést. A választmány úgy határozott, hogy az új helyzetnek megfelelően a Gombocz-émlékérmeket csak jövőre adjuk ki.

Végül természetesen mindhárom választmányi ülés foglalkozott a tagfelvételekkel, a kiadványok ügyével és a mindig felvetődő egyéb kérdésekkel.

Itt mondok ismételten köszönetet Schmidt Gyuláné szervező titkárunknak eredményes munkájáért, aki nagy hozzáértéssel, kiváló érzékkel és lelkesedéssel szervezte meg választmányi üléseinket és minden rendezvényünket. Köszönet illeti adminisztrátorunkat, Kondor Andreát is, aki tenni akarásával, pontosságával, kedvességével és szerénységével tűnik ki.

6. Társaságunk életének egyéb eseményeiről a következőkben számolok be.

A választmány korábbi határozatának megfelelően a Magyar Néprajzi Társaság 1981. november 11-i plenáris ülésén tolmácsolta Balassa Iván tagtársunk a mi Társaságunk szívből jövő jókívánságait is Gunda Béla akadémikusnak, a sokoldalú tudósunk, a nyelvi kérdésekkel is gyakran foglalkozó kutatóunk, 70. születésnapja alkalmából. Hasonló alkalomból üdvözölte meleg szeretettel Balázs János tagtársunk Bakos József kollégánkat a magyar szakosztály március 23-i ülésén. A népes hallgatóság lelkesen ünnepelte jubilánsunkat, aki munkásságával úgyszólván az egész magyar nyelvtudományt átfogta Comeniustól a népi gyermekmondókákig, a retorikától mai költészetünk stilsztikájáig. Rajtuk kívül levélben köszöntöttük Gyarmati András ny. gimnáziumi tanár, Tóvölgyi Henrik ny. docens, Tóth István tanár és Zakar András mérnök tagtársunkat. Minden jubiláló tagtársunknak erről a helyről is még egyszer jó egészséget, hosszú életet és további alkotó kedvet kívánok.

Az élet szomorú rendje szerint 1981–82-ben is voltak veszteségeink. Örökre eltávozott közülünk Sipka Sándor, az eszményi tanár, aki nemcsak az egyetemisták nemzedékeit oktatta az anyanyelvi nevelés eredményesebbé tételére, hanem a vásárhelyi hagyományoknak megfelelően kutatta Németh László stílusát is. Néhány hete, fiatalon húnyt el Végh József Mihály főiskolai docens, akitől még oly sokat vártunk a prózaritmus és egyéb stilsztikai jelenségek feltárásában. És elvesztettük Varsányi István tagtársunkat, a kiváló nyelvtanárt is. Mindnyájuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Jelentem még a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a múlt évben június 24-én koszorút helyeztünk el volt szeretett elnökünknek, Zsirai Miklósnak a Bimbó út 10/a számú ház falán elhelyezett emléktábláján, az avatás alkalmából; az avató beszédet egyébként alelnökünk, Lakó György akadémikus mondta.

Végül jelzem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság taglétszáma — a június elsején felvetteket nem számítva — 634.

7. Jelentésem azzal zárom, hogy még egyszer felhívom kedves tagtársaink figyelmét a nyíregyházi „Anyanyelvoktatási Napok”-ra. Legyünk ott minél többen, és hozzájárulásainkkal, javaslatainkkal járuljunk hozzá az anyyira fontos anyanyelvi nevelés még eredményesebbé tételéhez.

Végül minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánunk.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésem fogadja el.

3. A továbbiak során **B e n k ő L o r á n d** elnök bejelentette, hogy a választmány ebben az évben a Csúry Bálint-emlékérmet **S z a b ó J ó z s e f** egyetemi docensnek (Szeged), **B á r d o s i J á n o s** szombathelyi múzeumigazgatónak és **P. G e r g e l y P i r o s k á n a k** (Kolozsvár), a Fokos-alapítvány díját pedig **S z í j E n i k ő** nek kívánja adományozni, majd Szabó Józsefnek méltató szavak kíséretében átadta az emlékérmét (Bárdosi János októberben Szombathelyen fogja megkapni, Szíj Enikő pedig nem lehetett jelen az ülésen, mivel a Szovjetunióban tartózkodott hivatalos úton).

4. **H a d r o v i c s L á s z l ó** akadémikus, a tisztújítást előkészítő bizottság elnöke felolvasta a választmánynak a tisztújítással kapcsolatos javaslatát: A tisztikar **maradjon** meg lényegében változatlanul. A számvizsgáló bizottság elnöke, Lovas Rózsa lemondott, helyére **Velcsov Mártonnét** javasolják. A választmányt a következőkkel kívánják bővíteni (figyelembe véve a területi megoszlást és a szakképviselést is): **B a c h á t L á s z l ó**, **B a k o s F e r e n c**, **B é k é s i I m r e**, **G u l y a J á n o s**, **L o v a s R ó z s a**, **M i k o l a T i b o r**, **S z a b ó G é z a** és **S z ú t s L á s z l ó**.

A javaslatokat a közgyűlés egyhangúlag elfogadta, majd titkos szavazással megválasztotta a választmány jelöltjeit. A tisztikar névsora: elnök: **B e n k ő L o r á n d**; alelnökök: **L a k ó G y ö r g y**, **T a m á s L a j o s**; főtitkár: **S z a t h m á r i I s t v á n**; titkár: **K i s s J e n ő**; jegyző: **K e s z l e r B o r b á l a**; pénztáros: **B a l o g h L a j o s**; ellenőr: **B a l á z s J á n o s**; szakosztályelnökök: **L ó r i n c z e L a j o s** (magyar), **K á l m á n B é l a** (finnugor), **P é t e r M i h á l y** (szlavisztikai), **H e r m a n J ó z s e f** (germanisztikai-romanisztikai), **K á r o l y S á n d o r** (általános nyelvészeti), **J u h á s z J á n o s** (nyelvoktatási), **P a p p L á s z l ó** (névtudományi), **M o l n á r J ó z s e f** (fonetikai), **V o i g t V i l m o s** (szemiotikai), **G r é t s y L á s z l ó** (szaknyelvi); szakosztálytitkárok: **R á c z E n d r e** (magyar), **B e r e c z k i G á b o r** (finnugor), **N y o m á r k a y I s t v á n** (szlavisztikai), **M a n h e r z K á r o l y** (germanisztikai-romanisztikai), **K i e f e r F e r e n c** (általános nyelvészeti), **S z e n d e A l a d á r** (nyelvoktatási), **Ö r d ö g F e r e n c** (névtudományi), **B ü k y B é l a** (fonetikai), **M á t é J a k a b** (szemiotikai), **P u s z t a i I s t v á n** (szaknyelvi); a vidéki csoportok elnökei: **S e b e s t y é n Á r p á d** (Debrecen), **T e m e s i M i h á l y** (Pécs), **N y í r i A n t a l** (Szeged); a számvizsgáló bizottság tagjai: **M á t a i M á r i a**, **A. M o l n á r F e r e n c**, **V e l c s o v M á r t o n n é**. A választmány névsora: **E. A b a f f y E r z s é b e t**, **B a c h á t L á s z l ó**, **B a k o s F e r e n c**, **D. B a r t h a K a t a l i n**, **B é k é s i I m r e**, **B e n c é d y J ó z s e f**, **B e r r á r J o l á n**, **B o l l a K á l m á n**, **C z e g l é d y K á r o l y**, **D e m e L á s z l ó**, **E l e k f i L á s z l ó**, **F á b i á n P á l**, **G u l y a J á n o s**, **H a d r o v i c s L á s z l ó**, **H a j d ú M i h á l y**, **H a j d ú P é t e r**, **H o r v á t h M á r i a**, **H u t t e r e r M i k l ó s**, **I m r e S a m u**, **J u h á s z J ó z s e f**, **K á z m é r M i k l ó s**, **K e l e m e n J ó z s e f**, **K i r á l y P é t e r**, **S z. K i s p á l M a g d o l n a**, **K i s s L a j o s**, **K o v a l o v s z k y M i k l ó s**, **L i g e t i L a j o s**, **B. L ó r i n c z y É v a**, **M i k o l a T i b o r**, **M o l l a y K á r o l y**, **N a g y F e r e n c**, **O r s z á g h L á s z l ó**, **P a p p F e r e n c**, **P u s z t a i F e r e n c**, **R é d e i K á r o l y**, **S i p o s I s t v á n**, **S z a b ó G é z a**, **S z e m e r e G y u l a**, **S z é p e G y ö r g y**, **S z ú t s L á s z l ó**, **T e l e g d i Z s i g m o n d**, **T o m p a J ó z s e f**, **T. L o v a s R ó z s a**, **Ú r h e g y i E m i l i a**, **V é g h J ó z s e f**.

5. **B a l o g h L a j o s** pénztáros jelentését távollétében **K i s s J e n ő**, a társaság titkára olvasta fel.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1981. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01/1 rovat:	Főfoglalkozásúak alapbére	35.768, — Ft
01/2 „	Részfoglalkozásúak alapbére	17.080, — Ft
01/5 „	Megbízási díjak	2.112, — Ft
02/1 „	Állományba tartozók jutalma	4.700, — Ft
02/2 „	Tudományos aktívák jutalma	4.500, — Ft
02/5 „	Kiküldetés	750, — Ft
02/6 „	Reprezentáció	505,20 Ft
02/8 „	Különféle személyi kiadások	16.155, — Ft
03/2 „	Ingófenntartás	5.140,50 Ft
03/9 „	Szállítás	550, — Ft
03/12 „	Posta	13.158,80 Ft
03/13 „	Társadalombiztosítási járulék	5.496, — Ft
03/15 „	Egyéb szolgáltatás	29.034, — Ft
	Összes kiadás:	134.949,50 Ft

B) Bevételek:

51/1 rovat:	Működési bevétel	64.000, — Ft
51/3 „	Jogi tagdíj	40.780, — Ft
51/4 „	Költségvetési támogatás	64.900, — Ft
51/5 „	Előző évi pénzmáradvány	21.651,60 Ft
51/8 „	Kiadvány	15.614,50 Ft
	Összes bevétel:	206.946,10 Ft

C) Független tételek:

Heves megye	253.437,30 Ft
Veszprém megye	134.272, — Ft
Tolna megye	30.950, — Ft
Komárom megye	200.000, — Ft
Összesen:	618.659,30 Ft

6. A pénztári beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mind a két jelentést elfogadta.

7. Ezek után ismét Kiss Jenő emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés !

Társaságunk 1982. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

01/1 rovat	Főfoglalkozásúak alapbére	37.200, — Ft
01/2 „	Részfoglalkozásúak alapbére	17.100, — Ft
01/5 „	Megbízási díjak	2.200, — Ft
02/5 „	Kiküldetés	1.700, — Ft
02/6 „	Reprezentáció	500, — Ft
02/8 „	Különféle személyi kiadások	13.000, — Ft
03/2 „	Ingófenntartás	10.000, — Ft
03/9 „	Szállítás	3.000, — Ft
03/12 „	Posta	12.000, — Ft
03/13 „	Társadalombiztosítási járulék	5.600, — Ft
03/15 „	Egyéb szolgáltatás	60.000, — Ft
	Összes kiadás:	162.300, — Ft

B) Bevételek:

51/1 rovat:	Működési bevétel	52.300, — Ft
51/3 „	Jogi tagdíj	44.000, — Ft
51/4 „	Költségvetési támogatás	52.000, — Ft
51/8 „	Kiadvány	15.000, — Ft
	Összes bevétel:	162.300, — Ft

8. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki záró szavaival ért véget.

A hetven éves Végh József köszöntése*

A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya nevében tisztelettel és nagyrabecsüléssel köszöntöm a hetvenéves Végh Józsefet, a magyar népryelv- és helynévkutatás nagyérdemű, kiváló képviselőjét. Egykor az ókorban a hetven évet az emberi élet végső határának tekintették, ma számunkra a tudós pályájának és életművének csúcspontját jelenti. Ha most Végh József közel félévszázados tudományos pályafutásának és munkásságának a magaslatáról visszatekintünk, világosan kirajzolódnak előttünk rendkívüli életművének mindig feljebb vezető lépcsőfokai. Az egyik sajátos magyar nyelvjáróterületről, Békésről a híres debreceni Református Kollégiumba került kitüntetéssel érettségizett diák már egyetemi tanulmányai során felcsillantotta kiváló képességeit. Érdeklődése Csúry Bálint népryelvi kutatásai felé vonzotta, s ez a vonzalma mindmáig meghatározója maradt tudományos életművének. A kitűnő diákból kitűnő fiatal tudós lett, akit „Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez” című értekezése alapján 1936-ban „sub auspiciis gubernatoris” avattak bölcsészdoktorrá. Lázás, munkával telt évek következtek életében: fontos, a népryelvvel foglalkozó munkák sorozata — köztük „A derecskei népryelv ígétövei és igealakjai” —, amelyekért a Sámuel Kölber-jutalmat és díjat is meg-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982. szeptember 28-i felolvasó ülésén.

kapta, nyelv-művelő cikkek, néprajzi tanulmányok, oktatómunka a Református Kollégium Gimnáziumában, majd előadások a debreceni egyetemen és tanárképző intézetben, a Magyar Népryelv évkönyv-sorozatának szervezése, 1944-ben egyetemi magántanári képesítés a „Szótan és szóragozástan különös tekintettel a magyar népryelvre” című témakörből, közben bekapcsolódás a GYÖRFFY ISTVÁN ösztöndíjára létrejött táj- és népkutatásba, amelynek keretében 1942-ben megjelenik kitűnő kézikönyve, a „Táj- és népkutatás a középiskolában”, táj- és népkutató szakkör szervezése a Református Kollégium Gimnáziumában, áldozatos népryelvi gyűjtőmunka, amelynek legszebb eredményei a „Sárréti népmesék és népi elbeszélések” című kötetében, az első nyelvészeti szempontból hiteles népryelvi mesegyűjteményben láttak napvilágot.

Hallatlanul termékeny korszaka volt ez életének, amelyet azonban a háborús események kegyetlenül félbeszakítottak. A nagy kataklizma után általános iskolai tanárként, majd igazgatóként Vas megyében, Óriszentpéteren találjuk, ahol az iskolaszervezésben is megcsillogtatta képességeit. De eltávolodása hazánk tudományos központjaitól csak növeli összeforrottságát a magyar tájjal s a táj nyelvét beszélő emberekkel. Sokoldalú oktató és közéleti tevékenysége mellett az őrségi és hetési községekben regionális nyelvatlaszt készít, amely mintegy bevezetése tudományos életpályája máig tartó szakaszának.

1952-ben a MTA Nyelvtudományi Intézetébe kerül, s ennek munkája, majd főmunkatársaként negyedszázadon át kifejtett tudományos tevékenységével olyan eredményeket ér el, amelyek jelentősége túlnő a Nyelvtudományi Intézet, a nyelvtudomány vagy akár a tudományos közélet keretein is. Munkatársa s egyik legtöbbet gyűjtő és az ellenőrzésben végig résztvevő oszlopa volt a „Magyar nyelvjárások atlasza”-nak. De ennél sokkal fontosabb mai történeti megítélésünkben az az áldozatos tevékenysége, amelyet az önkéntes néprajzi és népryelvi gyűjtők munkájának megszervezésében és irányításában kifejtett. Így válhatott széleskörű mozgalommá „az önkéntes néprajzi és nyelvjárás gyűjtőpályázat”, s ez teremtette meg az alapját annak az országos mozgalomnak, amely az általa kidolgozott módszerekkel és tervek alapján hazánk helyneveinek olyan korszerű, magas tudományos színvonalon álló gyűjteményét hozza létre, amely párját ritkítja a világon. Ez a munka, amelyet nagy lelkesedéssel és ha olykor botladozó egészséggel, de mindig töretlen erővel éppen két évtizede indított el munkatársainak kis baráti csoportjával, ma már olyan eredményekre tekinthet vissza, mint Zala megye 1964-ben, Somogy megye 1974-ben, Tolna megye 1981-ben és Vas megye 1982-ben megjelent helynév-gyűjteményei, számos más megyében a helynevek összegyűjtésének befejezése, a többiekben pedig a gyűjtőmunka sikeres előrehaladása. Végh Józsefnek e hallatlan méretű munkában kifejtett szervező és tudós tevékenységét alig lehet felbecsülni. E tudományos vállalkozás, amely ugyanakkor országos társadalmi mozgalom is, mindeztideig egyedülálló jelensége tudományos és társadalmi életünknek. Mi képesítette őt e hallatlan erőfeszítésekre és teljesítményekre? Első helyen a táj és a táj nyelvének és emberének szeretete. Mindig tudta – hogy Váci Mihály sorait idézzem –

Van egy másik Magyarország,
 ahol a földeken térdelnek a parasztok
 ...
 ahol a napverte tájon
 ...
 történnek a világteremtés dolgai:
 – új emberi szavak születése
 ...
 hazát emelő önkéntes nekifeszülések,
 mikről a jelentések nem szólnak...

Mindig hitt abban, aminek tudós életét szentelte, megvolt benne a platon*e r o s*, a szenvedélyes összeforrottság kutatásának tárgyával, ami nélkül igazi tudós nem képzelhető el. És mindig megvolt benne az a kitartás és hallatlan erő, amely ezernyi nehézségen és akadályon is túlsegítette. Amikor most mindezért a MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya köszönetét, elismerését és nagyrabecsülését tolmácsolom, szívből kívánom, hogy még sokáig őrizze meg hitét, egészségét, munkaerejét e nagy munka folytatásának támogatására, s őrizze meg mindig összeforrottságát tudományának tárgyával, a napverte tájjal, ahol a világt teremtes dolgai történnek — az új emberi szavak, a tájnyelvek és a helynevek születnek.

HARMATTA JÁNOS

A hetven éves Martinkó András köszöntése*

Örömmel teszek eleget annak a megtisztelő felkérésnek, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a nyelvész kollégák nevében köszöntsem *M a r t i n k ó A n d r á s*t hetvenedik születésnapja alkalmából. Martinkó András annak a ma már sajnos egyre ritkább tudóstípusnak a képviselője, amelynek a két testvér tudomány, a nyelvészet és az irodalomtörténet egyaránt kiváló alkotásokat köszönhet. Önálló kötetben megjelent munkái irodalomtörténeti tárgyúak, tudományos fokozata irodalomtudományi, s a szélesebb nagyközönség is inkább mint irodalomtudóst ismeri rádióelőadásai révén. Am a Nyelvtudományi Intézetben eltöltött évtized, amelyről az irodalmi hetilapban megjelent méltatás is szükségesnek tartotta megemlékezni, nem tekinthető múlt epizódnak pályáján. Intézetünkkel állásváltoztatása után is kapcsolatban maradt, mint Petőfi-kutató mindvégig „nem hivatalos” tanácsadója volt a Petőfi-szótárnak, a megjelent köteteknek pedig ismertetője és bírálója. 1973-ban, a Petőfi-jubileum évében irodalomtörténeti tanulmányai mellett Petőfi nyelvről is közzétett egy igen érdekes, korszerű szemléletű cikket (Petőfi nyelve kora ízlésének tükrében: MNy. LXIX, 385—407). Az utóbbi években — tudjuk — az Ómagyar Mária-siralommal foglalkozik, nemcsak irodalomtörténeti, hanem nyelvtörténeti szempontból is, amint ezt a MNy.-ben ez évben megjelent, önironikus címét meghazudtolóan komoly, új gondolatokat felvető cikke tanúsítja (A vak tyúk szemet keres: MNy. LXXVIII, 38—47).

Nem akarom Martinkó András nyelvészeti munkásságának teljes bibliográfiáját felsorolni, hiszen ez alig választható el irodalomtudományi tevékenységétől; csupán emlékeztetni szeretnék főhivatású nyelvészként eltöltött éveire. Martinkó András egyik szerkesztője volt a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának. Ezt mindenki tudja, aki elolvasta az ÉrtSz. első kötetének címlapján a munkatársak névsorát, vagy forgatta azokat a tanulmányköteteket, amelyek ennek az első nagy kollektív szótári vállalkozásnak a tapasztalatait és tanulságait összegezik. De azt már csak az egykori munkatársak tudják — én is közéjük tartoztam kezdőként vagy két esztendeig —, hogy Martinkó András tevékenysége nem korlátozódott szócikkek írására és szerkesztésére. Éppen mert az Értelmező Szótár volt az első nagy szótári munka, ugyanakkor az első nagy kollektív intézeti tervmunka, lépten-nyomon felvetődtek szakmai, tudományos, módszertani, technikai, szervezési és egyéb problémák, amelyeket menet közben kellett megvitatni és úgynevezett kollektív bölcsességgel megoldani, hogy továbbléphessünk. Ezeknek a vitáknak egyik főszereplője volt Martinkó András; az ő észrevételei, gyakran humoros, gyakran

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982. október 5-i felolvasó ülésén.

csipkelődő megjegyzései segítették kiformalódnia a lexikográfiának azt az elméleti alapvetését és gyakorlati módszertanát, amelyet — a különböző szótári műfajokhoz megfelelően alkalmazva — azóta is követünk. Martinkó András ugyanis abban a tekintetben is ritka tudóstípus, hogy nemcsak írott, hanem kiejtett szava — és nemcsak katedrán vagy rádióstúdióban, hanem magánbeszélgetésben kiejtett szava is tudását gyarapítja, szellemét gazdagítja annak, aki hallgatja. Hadd tegyem még hozzá, tovább bővíve a kört az ő színes és sokoldalú egyéniségének megfelelően: nemcsak olyankor, amikor szakmai kérdésekről, nyelvről vagy irodalomról beszél, hanem akkor is, ha például sportról, különösen futballról van szó, amelynek szintén avatott szakértője. Nem vállalkozom arra, hogy ilyen tárgyú kinyilatkoztatásaiból idézzek, hiszen az én tolmácsolásomból hiányozna az ő személyiségének utánozhatatlan zamata; de nem tudom megállni, hogy fel ne idézzem egy ötletét a szűk esztendőkből, amikor feltalálta a komplex futballpályát: két kapu a pálya két végén, kettő a két oldalán, és két meccset lehet egyidejűleg játszani keresztben és hosszában...

Egy másik műve, amelyhez személyes közöm van, egy gyűjteményes kötetben megjelent szerény terjedelmű, de jelentéstani és névelméleti szempontból kimagasló jelentőségű, nemzetközi viszonylatban is úttörő érdemű cikke: A tulajdonnév jelentés-tanához (Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Bp., 1956. 189–95). S hogy a névféjtés kérdései is foglalkoztatják, arról tanúskodik legutóbbi előadása, amelyet az Irodalomtudományi Intézetben tartott ugyan, de a névtudományi szekta/szekció tagjai is gyönyörűségüket lelhetik benne: a Petőfi leleményének tartott *Okatootíia* ország-név eredetét nyomozta ki lenyűgöző szellemességgel és meggyőző hatással.¹

Elnézést kérek a tisztelt Társaságtól és az ünnepeltől, hogy köszöntőmbé szubjektív hangok is becsúsztak: a több évtizedes személyes, ha szabad így mondanom, baráti kapcsolat a ludas ebben. Azt is bevallom, példakép gyanánt az az ünnepi megemlékezés lebegett a szemem előtt, amelyet Horváth János születésének centenáriumán mondott el Martinkó András (Horváth János és az Eötvös Kollégium: Kortárs 1979/1: 90–8). „A magam rudimentáris módján” (ahogy ő fejezte ki magát) természetesen nem közelíthettem meg ennek az emlékbeszédnek a színvonalát, de hiszen a mi ünnepeltünknek is még harminc éve hiányzik a százhoz. Kívánjuk, hogy addig is jó egészségben és friss alkotóerőben még sok szellemi élményben részesítse nyelvész és irodalomtörténész kollégáit, barátait, tisztelőit, olvasóit, hallgatóit.

SOLTÉSZ KATALIN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

massza 1788. — 1578/1978: „e porokat csinálnak *massává*, azaz téstává” (Mellius 224).

matróna 1787. — 1621/1855: „az terhes *matronák* méhéből” (ETA. I, 356).

medicina 1786. — 1698/1933: „*medicinara* indul Helvetiába” (NAGY GÉZA 18. sz.).

medikus 1693. — 1592: „az *medicus* doktorok” (VERESS ENDRE, A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp., 1915. 244).

¹ Vö. ItK. LXXXVI, 275–88.

* L. MNy. LXXIX, 123–7.

melankólia 1579. — 1578/1978: „*melancholiát*, fekete epét kiűz” (Melius 152); — „*melancholiát*, bánkodó betegséget meggyógyít” (uo.); „*melancholia*, gondolkodó betegség” (uo. 209).

menza 1865. — 1716: „öt Magyar Deák számára in perpetuum gratuita *Mensát* adtanak” (Adattár VI, 278).

miniszteriális 1796. — 1730: „mikoron lenne *miniszterialis Conferentia*” (MPEA. IV, 11).

minisztérium 1763. — 1697/1933: „ha mi seminariuma lehet ide fel a *ministeriumnak* a mi nemzetünkben” (NAGY GÉZA 13. sz.).

moderál 1737. — 1592/1858: „ugy hordozzad és *moderáljad* magadat” (ETA. III, 317).

mohamedán 1757. — 1573: „à *Mahometác* auagy Tőrecek” (Practic[a]... 1573. Az Iacobeus Sztanislo Mestertől. Crackoban. RMNy. 315).

momentum 1806. — 1621/1858: „ha lehetne egyik religio az másikat egy *momentumban* vesztené el” (ETA. II, 394).

motivum 1671. — 1627/1855: „ebből oly *motiuákkal* éljen” (ETA. I, 368).

mufti: ’török főpap’ 1757. — 1620/1972: „mondá az *mufti*” (Borsos 93).

muskéta 1660. — 1620/1855: „csak egy *muskáta* lövésznyire vannak” (ETA. I, 336).

múzeum 1752. — 1634/1928: „építsen az kozmai prédikátornak *museumot*, egy kamarát és egy istállót” (MPEA. XII, 194).

náció 1791. — 1552: „uram be irta magát az német *naczioba* és adtam az *naczió* kezibe” (Veress 164); 1736/1978: „Erdélyi magyar, székely, szász, három *náció*” (Apor 41).

nesz 1779. — 1608: „Itt Also Austriabanis mind *neszet* fogattak az euangelicuskok” (MPEA. XV, 54).

norma 1763. — 1717/1902: „annyiban *norma* a ratio, amenyiben az által hiszszük a *revelatiót* is” (MPEA. I, 13).

normann 1757. — 1602/1979: „az *northmanusok*, vandalusok és magyarok” (Magyari 136); „az dánokat, *northmanokat* és vandálokat” (uo.).

óbestér 1707. — 1640/1862: „Ezentúl érkezik *oberster* Traun az herczegtől” (ETA. IV, 370).

oratórium 1752. — 1721/1903: „*Oratoriumot* fából építettek” (MPEA. II, 177).

ordonánc 1763. — 1621: „mas uy *Ordinancza* érkezett Groff Vramnak” (Adattár V, 285).

ortodox 1748. — 1612/1905: „szép *orthodoxa* ecclesiának” (MPEA. IV, 54).

ovális 1793. — 1731: „*ovalis* formaju táblakra” (Adattár VI, 260).

összevissza 1780. — 1601: „vgy keregette az Marhat Myndenestulis aprostul *eozue vysz*” (Adattár V, 87).

paragrafus 1787. — 1715: „ámbár netalán *modificáltatik* is némely *paragraphus*” (MPEA. I, 10).

parókiá 1754. — 1613: „a *parochia*hoz szőlős nintsen” (MPEA. XV, 143).

pátens 1748. — 1614: „egi *patens* leuelet adni” (MPEA. XV, 169—70).

patriarkális 1833. — 1694: „*patriarchális* residentiával” (Bethlen 132).

patrónus 1568. — 1554: „kegyelmes Uramat, *Patronosomat* és kegyös Királyomat” (RMKT. III, 5).

pedellus 1770. — 1694: „a magnificus rector, ki előtt is 6 *pedellus* megyen togatus” (Bethlen 93).

periféria 1795. — 1721: „a virágjának a *peripheriája* egj arasznyi” (Adattár VI, 201).

- perzekutor* 1792. — 1614/1972: „az religiónak erős *persecutora* lón” (Borsos 48).
- piánó* 1836. — 1790: „5 trombitások *piánó* keserves nótával” (MPEA. V, 190).
- pikszi* 1758. — 1722: „a *pyxist* Londinumban hagjtam meg nem igazíthaták” (Adattár VI, 204).
- pilóta* 1814. — 1694: „Várjuk unalommal a *Pilotot*” (Bethlen 86).
- polip* 1793. — 1602/1979: „mint egy *polipus* változván” (Magyari 12).
- politika* 1734. — 1728: „Tsak hamar meg halgatom a’ *Politicalt*” (Adattár VI, 321).
- politikus* 1749. — 1693: „papok *politikusokkal* edgyütt” (Bethlen 55); 1695: „Ez *politicus* ember igen” (NAGY GÉZA 3. sz.).
- pólus* 1776. — 1589: „az wdeonek hozzasagath szabya kegdk az warasban az Brithaniay *polusnak* eleuatioyara, meljben az echakak ell wesznek az Napnak Cursusa keozoth” (Adattár V, 75).
- pompa* 1583. — 1554: „nagy *pompával* Bátorban szálla” (RMKT. III, 15).
- porció* 1588. — 1564: „kwrtha feyereghazba *porcio* . . . gywlawarsanba *porcio* . . .” (MPEA. XI, 102).
- prémium* 1698. — 1593: „elég *praemium* leszen énnekem” (Veress 260).
- privát* 1786. — 1714: „a *privatus* nemesek” (MPEA. I, 7).
- prolongál* 1763. — 1621/1858: „az induciákat nem *prolongálhatom*” (ETA. II, 391).
- propagál* 1799. — 1620/1855: „az ozmánli birodalmat . . . *propagálhatja* igen nagyot” (ETA. I, 345).
- prospektus* 1752. — 1694: „igen szép *prospectusú* királyi ház” (Bethlen 94).
- protekció* 1784. — 1610: „eó Felsegenek Kiraly Vrunknak az Apaczak kiualtkeppen walo *protectioiaban* wadnak” (Adattár V, 128).
- protektor* 1767. — 1685: „Kálmáncsehi Márton munkácsi pap, és annak *protectora*” (MPEA. V, 138).
- provincia* 1692. — 1575: „az kyral megh czyrkaltatta az egez *provinciath*” (Adattár V, 50); 1605: „magyar orszaghoth *provinciawa* tegyek” (uo. 28).
- provokál* 1763. — 1621/1858: „parancsoljuk is a *provocált* Mátyás királytól nekik adatott privilegiumok szerént” (ETA. III, 346).
- publikáció* 1796. — 1712: „még ugyan a *publicatio* nem celebraltott” (Adattár VI, 24).
- púder* 1725. — 1713: „*puder* helyett korpával hintetett meg parokám” (Adattár VI, 30).
- punktum* 1620. — 1611: „Mostani Irasunkat ez eginehani rövid *punctumba* foglalliuik” (Adattár V, 193).
- ráció* 1634. — 1617/1855: „én az békességre inteni kezdettem őket bizonyos *ratiokból*” (ETA. I, 317).
- realitás* 1823. — 1620/1855: „bizonyos biztató *realitással*, resolutioval” (ETA. I, 342).
- reflexió* 1769. — 1717/1902: „kegyelmed . . . irántam való *reflexiója*” (MPEA. I, 11).
- renová* 1692. — 1620/1855: „*renoválni* és erősíteni kévännók császárral való frigyet” (ETA. I, 332).
- reparál* 1656. — 1620/1855: „Az cseh király is *reparálta* csak eddig is alkalmasint hadait” (ETA. I, 343).
- repetál* 1645. — 1618/1972: „Nagy sok szóval idem per idem három vagy négy úttal is *repetála*” (Borsos 132).

respublica 1620. — 1612: „az Senatus, uagi inkább *Respublica*” (Adattár V, 203).

rezidencia 1620. — 1613: „*residentia*ja itt legjen” (MPEA. XV, 142); „az superintendenseknek it volt *residentiaiok* mindenkoron” (uo.).

rinocérosz 1745. — 1694: „*rinocérosz* fogaiból” (Bethlen 135).

ritus 1763. — 1693: „a reformátusok között . . . azon edgy a *ritus*, mint minálunk” (Bethlen 56).

*román*¹ 1705. — 1575: „Romaiác . . . , Kiktől meg maradtanac az Olahoc az erdőkben és hauasokban, kiket mostan is *Romanusoknac* neuezneec” (Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknac dolgairol. Kolozsvár, 1575. A6b lev.).

sajdít 1784. — 1602/1979: „Oly ha ugyan *saldítanám* én, hogyha szinte megszabadulnánk is” (Magyari 115).

skandalum 1805. — 1592: „az melyet könnyen, minden *scandalum* nélkül eltávoztathatunk” (Veress 244).

skrupulózus 1835. — 1712: „ez a *scrupulosus* világ rosra magyarázza” (Adattár VI, 24).

skrupulus 1604. — 1578/1978: „két obulusni vagy egy *scrupulust*, azaz két pénz nyomónét” (Melius 186).

sóvárog 1766. — 1712: „minden Deák ugy *sováro*g és koplal Német Országban” (Adattár VI, 17).

sörbet 1629. — 1618/1972: „lophassak valami keveset, *serbetre* való” (Borsos 120).

spekulál 1795. — 1693: „a város felől való bástyában *speculáltuk* azt a scri-niumot” (Bethlen 59).

statisztika 1786. — 1741: „a’ mi a’ *Statisticát*, és az országoknak dolgait illeti” (Adattár VI, 266).

stilizál 1768. — 1725: „az commissionalis acták censurája körül való vigyázásra s agentiára fordittatnának és *stylizáltatnának*” (MPEA. I, 16).

stílus 1613. — 1591/1915: „17 napján Octobernek jövének ide, az uj *stilus* szerént” (Veress 235).

stúdium 1730. — 1712: „az micsoda *Studiumokat* kezdettem az Medicinában” (Adattár VI, 15).

svadron 1742. — 1740/1903: „megállapodott *svadronban* a plebánia előtt” (MPEA. II, 185).

sakramentum 1621. — 1592: „kjk *sacramentomnak* tartotak az Attjok akaratiat” (Adattár V, 19).

szegrőlvégről 1666. — 1601: „gondollya megh az Istent, s az mi zegyn atyank zolgalattiat, Es *zeggul vegul* az enimetis” (Adattár V, 87).

szeminarista 1789. — 1736/1978: „az *szeminarista* deákoknak” (Apor 154).

szeminárium 1709. — 1697/1933: „ha mi *seminariuma* lehet ide fel a minis-teriumnak a mi nemzetünkben” (NAGY GÉZA 13. sz.).

senátor 1789. — 1711: „egy városi *senator*” (Adattár VI, 13).

senátus 1782. — 1612: „az *Senatus*, uagi inkább *Respublica*” (Adattár V, 203).

szeparál 1789. — 1730: „a cassát tőlök *separáltuk*” (MPEA. I, 20).

szerb 1757. — 1602/1979: „az bolgárok és *szerviusok*” (Magyari 176).

szuggerál 1835. — 1616: „nekemis igen teczyk, es *suggeralomis* a’ kiknek kiuantatik” (Adattár V, 252).

szuperál 1765. — 1619: „*superalt* az a vox, hogy . . .” (MPEA. XV, 249).

szüret 1519. — 1471: „de locis colatorys, vulgariter *zijwrethel vocatis*” (REIZNER JÁNOS, Szeged története. IV. köt. Szeged, 1900. 70).

t a m á s 1661. — 1616: „kiuantatnék ha iol informálnaia eö keglme, de *Thamas* vagyok” (Adattár V, 251).

t e a 1752. — 1693: „gyapot, *thee*, kofe gyümölese” (Bethlen 64).

t é k a 1708. — 1693: „királyi *téka*, vagon benne mintegy százezer könyv” (Bethlen 58).

t e o l ó g u s 1770. — 1696: „ab anno 1691 jött könyv ki Franekerában akár philosophus, akár *theologus*” (NAGY GÉZA 6. sz.); 1712: „confessive minnyájon *Theologusok* vagyunk” (Adattár VI, 15).

t e r r o r 1854. — 1621/1858: „császár hadának is azzal *terrort* ne hozzak” (ETA. II, 391).

t e s t á l 1766. — 1563—71/1858: „pénzen szerzette volt, onnan következett, hogy *testálhatott* róla” (ETA. III, 254).

t o r h a 1694. — 1663: „Hogyha à vér színben mint egy el hervadot, *Es torha* modgyára felyul czoportozot” (Uj és o kalendariom Kristus Urunk Születése után való M. DC. LXIV. esztendőre. Kürner Leopold es Mate . . . által. Bécs [1663], Kürner Jakab János. B2b lev.). — Vö. „a’ kikbe *torhas* nedvesség bővelkedik, a’ kik el érték a’ jó venséget” (uo. B1b lev.).

t r a k t a 1623. — 1608: „mikor az *tracta* uolt kózóttwnk” (Adattár V, 112).

t r a k t u s 1752. — 1730: „a Zemplén vmegyei *Tractusokból*” (MPEA. IV, 9).

t u m u l t u s 1655. — 1618/1972: „az *tumultus* indultatott Havaselföldébe” (Borsos 116).

v a c o k 1680. — 1618/1972: „egy ernyős *vacok* szekeren” (Borsos 174).

v a k á c i ó 1787. — 1613: „hadban ualo keszülésnek *vacatioj*” (MPEA. XV, 159).

v a z a l l u s 1759. — 1716: „*vasallusokká* tévén” (Adattár VI, 131).

v i r t u s 1602. — 1591/1915: „hadd mutathassam meg, hogy az székelyeknek is vagon *virtusok*” (Veress 238).

v i v á t 1725. — 1693: „kiáltanak *vivát*” (Bethlen 80).

z ó n a 1757. — 1619/1972: „Egiptus az *torrida szóna* alatt vagon” (Borsos 413).

z s u g o r g a t 1691. — 1593/1915: „akar mint *sugorgassuk* pénzünket” (Veress 255).

KULCSÁR PÉTER

Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából

Az alábbi, nyelvjárástörténeti szempontból érdekes emlékek Somorja mezőváros 1732 és 1748 között íródott feljegyzéseiből, illetőleg a feljegyzéseket tartalmazó összefűzött ívek (összesen 8 kötetben) közé becsúsztatott lapokról származnak. Valamennyi irat jelenleg személyes tulajdonomban van: édesapám 1945 előtt több évig volt közjegyző Somorján. Ő tehetett szert ezekre a régi írásokra, amelyek számomra csupán néhány éve, családi iratok rendezése során váltak ismertté.

A feljegyzéseknek (connotatiók) nyelvészeti értékén túl néprajzi és történettudományi jelentőségük is van. Zömükben magyar nyelven íródtak, de Somorját akkoriban németek is lakták, így kisebb részük német nyelvű, néhány feljegyzés pedig latinul készült.

A szövegeket igyekeztem úgy összeválogatni, hogy tartalmuk sokrétű legyen, és lehetőség szerint tükrözzék a korabeli nyelvjárási sajátságokat. Hangtani, alaktani, mondatnani és szókincstani szempontból is jól használható adatokat tartalmaznak, és ezen kívül még Somorja földrajzi neveinek történetéhez is adalékul szolgálnak. Nyelv-

járás tekintetben természetesen nem egységes kép rajzolódik ki, hiszen a szövegek írói különböző műveltségű emberek voltak, és nyelvi tudatosságuk is eltérő volt. (Ebből a szempontból különösen kirívó Bukoczy Judit levele, amelyben a levél írója szinte szándékosan kerüli a csallóközi nyelvjárási sajátosságokat.) A szövegek elsősorban Somorja XVIII. századi nyelvét mutatják, de nem tartottam fölöslegesnek néhány, a környékről keltezett levél közlését sem (Naszvadi László, Nagy Péter és Bukoczy Judit levele).

A szövegeket eredeti helyesírással közlöm, a rövidítéseket nem oldottam fel. Az eredeti szövegben található törlések (. . .) zárójelben vannak. A sorvégeket | -val jelölöm. Saját megjegyzéseim és a javítások [. . .]-ben vannak.

M é s z á r o s Ö r z s é b e t v é g r e n d e l e t e . 1732.

A 1732 Die gb Samarjában

Én Mešáros Őrfebet, Istenben Boldogul ki mult, Kocsis Istváný | meg hagyot Őzvegýe, mint hogy igen fullýos nehéz Betegség- | ben lévén és magamban Tapaštalván naprol napra valo | Sullýossab nyýavalámot, kire nézve a 3 Istennek Decretoma | es rendőlese fzerint Felvén az Hirtelen valo Haláltol mig | Fris elmevél volnék Tettem a 3 én lőlkóm- ról es Tőstem | ról es a 3 utan kevés javaimrol magam šabados aka- | rattýából illetén Testamentomat. ā mint következik.

Attýanak Fiunak és ā Izent Lélek Istennek nevében | Ajánlom a 3 én lőlkómót, a 3 Minde- neket Teremtő es Minden | ható Attya Ur Istennek, és a 3 Boldogságas Izűz Máriától űüle- | tett Ur Iesus Christusnak, és a 3 meg Szentölő Sz: Lélek | Ur Istennek ugy mint egy Őrők Istenségnek keziben. | Testemet pediglen a 3 Boldog Fől Támodásnak igaz remensége | alat ā Honnad vétetet a 3 ō Annjának a 3 Földnek | gyómrának.

i mo Moftaný Refidentialis Házomāk Felét Hagýom az Nemes Vá- | rónak, és Felét a 3 Nemes Tanácsnak minden pertinenti | ajával együtt, Hafonloképpen a 3 kertetis, mivel nem a 3 | Ha 3hoz valo Felét a 3 Városnak Felét a 3 Nemes Tanácsnak |

2do El Adván ezen említet Házot es kertet A 3 Ispítátra adatas | sék Birak Uraimek rendőleséből ā mit Itilnek ā kñek Hafonlo | képpen az Templomrais.

3tio Az Házomnál elvešet pénzemet pedig mostis Halálos Agýomban | igaz lőlki Isme- retem és Hittöm šerint vallom hogy mas fenki | el nem lopta (más) Hanem Karácsony György Feleségével együt | ők a 3 en Gyilkosim Őregfégemre azt vallom, ā mellý eránt | Kérem a 3 egéš Tanácsot Halálom utánnis ezen Föllýeb említet | Karacsoný Györgýött véle Törvén šerint proczédálván meg | lanyargassa es a 3 én nehezen kereset igaz pénz- met elő | adasa elő adván, Annakis Felét a 3 Nemes Varosnak Hagýom | Felét a 3 Nemes Tanácsnak és ebbőlis mind a 3 Templomra | s mind a 3 Ispítátra ā mi ki telhető adattassék, ā mint | jön ešemben nem fok Heja léšen kétt šáz Forintnak |

4to [lap alja]

4šer és utolšor Dercsikán Lakozo Fekete¹ névő ember | séges ember ā kiis a 3 Malmomat meg vette még a 3 ma- | lom árában Restál Tiz Forintal ā mellý Tiz forintot Biro | Uram egy Tanácsbeli emberét le küldvén a 3 kérje meg | meg hozván azon pénzből az Testa- mentarius Uraimek | adattassék Kétt Kétt Forint mindenikének és ha | történet šerint abbol ki nem telnék a 3is a 3 Ház | és kertből Telljék ki.

Mivel pedig a 3 Márcus itt Házomnál lakik a 3 ō Felesége | Had vífelljen Gondot körülöt- tem. és mig ezen a 3 Árnyék | világon elek. ezen betegfégemben meltoztassék a 3 Nemes Tanács | gondomat Vifeltetni. ez világbol valo ki mulasom után pedig Hideg Tete- | met el takarítani.

¹ A keresztnév számára helyet hagytak.

Mind ezen Testamentaria Difpofitium Berint valo | Rendölésemet az kittis Babados akaratombol tettem | nem lévén femmi Örökös fuccessorom akarom hogy | azon Berint meg tartassek és ā mit Hova rendöl | tem meg adattasék
Praefentibus mi aláb meg nevezet Testamentariusok | kik lévén Recognoscálljuk.
Georgius Mattkovith.

Pellik Mihály végrendelete. 1735.

Anno 1735 | Die 29 Xris

Az Attyanak Fiunak és Sz: Lélek Istennek | neveben Amen. | En Pellik Mihály Mivel Istennek ő Sz: Fölségének. | Decretoma azt tartya hogy az Embernek megh kölletik | halni, én is az én vegemet előttem viselvén teszek az én | Ioszágom között ilyen Intezest. Az én Feleségemnek Lazar [J]¹Zuskanak hagyok az hazbul | 40 fr: Az mesterséget mig lehet Dolgoza az (Any) Mos- | toha annya mellet az fiam.

Hagyom az én Fiamnak Pellik Josepnek az két Öreg | jebik Okróköt Szekerel edgyút. Hagyom az Örebik Jutka léanyomnak az kissebbik | ökrókbül egyet. | Ugyan az kissebbik Zusa Léanyomnak is egy ökrót.

Vagyon két Tavali tinok azokat pedig el adgyak és | az Temetés abul tellyek ki.

Pomle felöl valo Negyesben vagyon 4 Hold Buzam tallo | földben azt is egészen hagyom Feleségemnek.

Vagyon egy Tehén azt is hagyom Feleségemnek.

Az haz pedig ha el adattatik az Feleségemnek 40 fr. ki | tellyek elősöris, az Utan az minemű Adosságok találkozik - | nak az Maradék pedig Oszoltassék az negy Gyeremőkim | közé.

[A lap tetején:] Pellik Mihály | Testamentoma

V a g y o n m e g o s z t á s . 1737.

Año 1737 1. 7bris

Fazékas Ferench és az Mostoha Fia Tabor Mihál közt valo | osztál, az hazrul és hol mi aprolikosrul

Haz 1. fertal az Fazékas Ferenchnek. 1. Fertal Tabor Mihálnak | Valami némű buza volt ment két felé. Az Izekér ment két féle | Tabor Mihálnak pínze vagyon az öreg riten f 14 az két osztalon | vagyon f 20. az egyiket osztalt, az említet Tabor Mihál | engette az Mostoha Atyának. Becskedi fél hold földön vagyon | fazékas Gyurkonak f 5. Nigyesi 1 hold földön vagyon az | Tabor Mihálnak f 7. Becskedben az kurta holdon vagyon | Tabor Mihálnak f 8. Az örebik Lean, pedig ha megtalal | halnyi, tehát az jusat Senki fe pretendala, (h)

S z á m l a P o d a M i h á l y n a k v é g z e t t m u n k á r ó l . 1737.

	1737
Poda Mihálnok ā mit Munkalottam	f
Elsőben vasasztam kereket uj vasal	65
Azután Nadoltam Szántovásat Egifzen	60
Csináltom egy uj Derik Szeget	25
Nadoltam fe Nadlafsol Szantovásat es Csorosztat	65

¹ J javítva Z-re.

Elesítettem Szánto vasakat 5ször	15
Vasasztam egy hátuso Tengelt uj Vasakal	80
Első Tengel Rudgyáro csináltom 3 karikat es 2 flepántot	15
Elesítettem Szánto vasakat 4szer	12
Szánto vasat Nádoltam fe Nádlaľsal	25
Aczellottam ket öreg fejszet	50
Csináltom egy uj Szánto vasat attul maratadot [!]	10
Vasasztam egy Első Tengelt uj Vasakal	125

fűma f 5947

[Az összeg utolsó két számjegye más tollal áthúzva; ugyanezzel a tollal, más kéz írása:]

poda Mihál Dolgozott

Egy Hold fákkal Szántot Zabál f	1	
Szigetbűl Hozott 1 Szekér fát	40	500
Csólvátóruľ 2 Szekér fát Hozott	40	180
	<hr/>	<hr/>
	180	320

M e g á l l a p o d á s. 1739.

Año 1739 Die 9 8bris

Sziárto Istvan az Öcsével fziárto Ferenchel meg | egyezet. azon adosagokra (l)¹ adot fziarto Ferenchnek | hoszú holdba fél hold földet, és Buczu háza előtt | fél holdnak felit. tíz forintokban. id est fr 10. | és enek utana mar többet nem fog Sziarto Ferench | az Batyyan fziarto Istvanyon femit pretendal- | nyi, és ha ki akarja valtonyi tehat mind | az két darabot eczersmind valesa ki.

H a g y a t é k f e l m é r é s. 1740.

Año 1740 Die 5 7bris

Ki küldettűnk Fillo János Biro | Uramtul. fnajder János és Novák | János, Nyeregjárto István Uraimék | ugy hasonló kipen. Asztal János For- | mund Uram. Nehaj Andicsics Pál Hazá- | nak estimatiojara és hol mi kis javajrul | (közű) rendeliseket tenyi, az három meg | maratod, arvaj közűt, ugy mint, Ferench | Márton, és Marinka gyermekei közűt.

1. Az Ház bűcsűltetett, az őrebik Finak Ferenchnek } 315,—

Vett kezűhez, az emlűtet Ferench Fi 30 fzapu | buzat. az melet is el adot } f 1.9.25. mel-

nek | az ára tiszten mindenűstűl f 37. 50 k 37,,50

f.V. három fűrtis bűcsűltetett „ 8,,

fm. 360,,50

Város Restantiaja

Año 1729. Urasag adoval Rest.	f	3,, 10,,
1730tul fogva 739 inclusive	„	47,, 50,,
1740 Restal urasag adoval — — —		4,, 75,,
1740 Portioval Restál	„	5,, 59
Az öreg Rűtt vagyon az varosnal	„	20,, —
Medvacz Mihálnal az osztal rűtt	„	25,, —
Gutorfelé őttűsben 2 1/2 hold föld Hujbernal	„	25
Szakolczaj Jánosnal tűrvinfánal 1 hold	„	12

¹ Az l betű áthúzva.

Becskedben fél hold Hujbernal	„	4	
Novak Janosnal Pomlénal Labfold 1. hold	„	10	
Medvacz Mihalnal Samoti kétősben 1. hold	„	10	
Szakolczaj Janosnal ujosztalba 1. hold	„	10	
Senkarik Istvanál 1. hold pomlé alatt —	„	10	198,,57
Tajkner timárnak adósága	„	7,, 50,,	161,,93
Petőcz Péternek is tartozunk	„	4,, 15	
	f	„	198,, 57

Ezen sumat három felé dividalvan gyön egy részre f 53. k. 47.

Naszvadi László¹ szolgabíró levele a városhoz. 1741.

Isten Algya kegyelmeteket, Portalis helységi Bírak Fölsíges királné Aszonyunk kegyelmes Parancso- | latyábul bizonyos Magaczinumok rendeltetnek, | Marhék, Szakolcza, Nájfeld, s Pruk névű | helységeken, a vigre hogy, Fölsíges Aszonyunk maga | Vitizló rendinek elígsíges Provisiot kívánvan tenyi | Afa valo nizve, kinek el ado Rosos gabonaja vagyon. | és Zabja, vigye az fönt nevezet² helekben livó, Magaczinumokban | mi az árat illeti, Felsíges Aszonyunk által rendelt Tisztek | ilendőkípen meg fogják fizetni. | Az is adatik ertisire az Portális helységeknél, hogy az | alatt fogadot Hajdukk. Mito- ságos Palatinus Urunk | eö Excelencziaja Parancsolatyabul, nap számjok nem töb, | hanem kétt fönt kenyér és nigy Grajczár, mely paran- | csolathoz, kegyelmetek magát alkal- maztasa. Ezel Isten | tarca² kegyelmeteket, s-Maradok uszor die 16. 10bris Año. 1741 | kegyelmeteknek

szolgáló jo Akaroja
Naszvadi László szolga Biro

Nagy Péter bíró levele Nyeregjártó István somorjai bírónak. 1742.

Décsértessék Iesus Kristus.

Ajánlom kötelessíggel való szolgálatomat Kedvef Biro Uram. | Vettem Kégyelmednek böcsülettel irt Levelít, a' melyből értem, | Gábor Bognár Uramnak böcsülete rövidsígít, hogy az Czéh | is büntette volna, erre azt ahatom választol [|] hogy említett | Andrásí Istvány Maga felől azt mongya, hogy ha azon | négy Ember hittel bizonyítják hogy az ő Szájából hal- | lották volna, hogy ő Gábor Bognárnak kéz kerekeket ho- | zott volna tehát érdeme fzerint fog felelni vagy ha | pedig büntettődíkí, de ő azt valla hütt fzerint rá | kérdettem, hogy talpakott hozott Svómezpokrul [|], de ke- | reket kizset Soha nem hozott, hanem arra ajánla | magát másodfzor íf, hogy ha kívántatik Szolga Biro | Uram előtt is ezt fogja felelni, azt mongya pedig | hogy tálán arra az böcsületel mefter Emberre | irigysígíbul mondannak azt a kiffebsígít az Emberek | magafelől azt mondgya hogy mindenekben elő álló | ember fog lenni és meg fog felelni; ennek utánna | Szerdaheli Csereft is értem, de énode keveset parancsollok | vagy azt mondhatom hogy Semmit Sem azirt a' Bárátam | azt értem hogy rósot Czelekedet, hol(g)ott Tekintetel vá- | ros Biráját nem kereste a' panasz tivő ember, hát ha | mert áríftálni, tegyen Sátiffactiót és Lakal- lon, ezek | után maradok

¹ Mind nyelvi (fokozottan nyelvjárásias), helyesírásí, mind az íráskép alapján eltér a Naszvadi Lászlótól írt többí levéltől.

² Betoldás.

Lk̄k Biro Uramnak Igaz jo Akaroja

Gelle videk Birája Nagy Péter

Csecsenpatonyba die 27 Janū 1742

De én kedvel Birák Uraimék á mint tapasztallom, csak | olyan rifzeg is alat valo hejába
valo befzidek voltak | a' kit erre az böcsületef Emberre költöttek, mert Andráfi | Istvány
oka volna, nem ajánlanná magat, hogy elő fog | állanyi, á midőn leg kifzebbik parancso-
latomat meg | é koráig meg nem vetette azirt magam if alázatossággal | kerém Tekintetel
N Tánácsot, hogy böcsületit hozza helyre | jo Uraimék kegyelmetek mert ok nélkül valo
Embernek | tapasztallom.

[Kívül:] Adassék ezen Levelem N. | Nemzetes Nyeregjártó Iftvány | T. Nemes Samarja
városának | erdemes Birájának, nékem | jo Akaro Uramnak böcsülettel

Samarja

[A piros pecséten P. N. betűk, és egy kalászt (?) tartó madár.]

Bukoczý Judit levele Somorja tanácsának. 1742.

Dicsertessék ā Iesus Christus!

Érdemes, és Böcsületes Samarjáj Tanács | Nékem Bizodalmas Jó Uraim.

Mind az Irigyeknek nyughatatlansága, mind az gonoß | Nyelveknek Rágalmazásátul
oßtönöztetvén, kénte- | lenéttetem az említett erdemes Tanácsnak eleiben bi- | zodalmas-
san folyamodnom, S-Azont alázatossan | kérnem azon okbul, hogy tudni illik, az itt
valo Iri- | gyeim, Rágalmazóim engemet Uram el hagyonak, | és más holmi ā félének,
nem kis gyalázatommal | hiressétvén, gonoß Nyelveknek meg Zabolázására, | neterhel-
tetnék. Azon erdemes Tanács, nékem gyá- | moltalan Özvegynek Hiremben. Nevemben,
és Bö- | csületemben gázlok ellen, Partomat foghny. | Tudva lévén azért az erdemes
Tanácsnak Sok eßten- | dőkig Üdvezült Uramal való békességes laká- | som, Szegény
Uram halá [!] után pedig három Eßten- | dői én altalam való Mesterség üzése, és min-
den- | kori olly böcsületes magam visselésse, hogy nem | kéntelenéttetem Uramot el
hadni, és ā Városbul | ki menný [lap vége] ki menný; Könyörgök alázatossan, mél-
toztassék | erdemes Tanács, mind böcsületes magam viselé- | sérül, mind Szegény Uram-
nak, ugy az Varosnak | el nem hagyásáru, főt Uram Halála után, | három eßtendeig
altalam való Mesterség Üzé- | sérül, az egéß erdemes Tanács Neve alatt, Au- | thenticē
Attestatiot ki adni, S-nékem kezem- | hez küldený. Melly ebēli Szegény Özvegyhez |
való meg mutando Jo Akarattyát, ha más- | ként nemis, méltatlan Imádsághim
által | meghálalni ell nem mulatom. maradván

Erdemes és Böcsületes Tanácsnak | Alázatos Szolgalója | Bukoczý Juditta, Kaniczky |
Lakatos Györgynek meg | hagyott Eözvegye

Posoný die 7. Octob̄ | 1742

P. S.

Azon Attestatiot ā midőn Expedialtatni foghja aß | Nemes Tanács, kérem alázatossan,
méltostassék | az Öregh Pocsétot roá tétetni, mellynekis Taxa- | jára ime küldök ezen
Levelembe includalva | Két Foréntot. Melly hogyha elegendő nem volna, | méltostassék
értessemre adni, még mivel fo- | gok tartozni, alázatos köbfönettel hová hama- | réb meg
küldöm, csak énis azon Atteftatiot | mentül hamaréb vehessem Kezemhez.

[A borítón:] Az Privilegiált Samarja Me- | ző Varosa Nemes, és érde- | mes Tanácsának,
nékem | Bizodalmas Jó Uraimnak | alázatossan adassék | Samarjában.

[A pecséten virágok közt páncélos lovas]

Odor Mihály földjeinek felsorolása. 1743.

Anno 1743 Die 4 Februari

	f	k
Odor Mihály Haza Utan valo Földeknek Specificatioja		
1 Hold Duna felől valo négyesben Szabadon		
1 Hold azon Dúlőben fölső része Vajda Janosnal Zaloghban	9	—
2 1/2 Hold Gutor Felől valo Ötösben Iffju Fekete Janosnal Zalogh	20	—
1 Hold Tövenyfai [o: Törvenyfai] Ötösben Szemeti utul fogva Posony utigh meri Palnal Zaloghban	10,,	—
1 1/2 Hold Azon Dúlőben Tornacsi Andrasnal Zaloghban	12,,	
1/2 Hold Gancshazi Erdő alatt Vajda Janosnal Zaloghban	5.	
1 Hold Balinthazi föld Meri Palnal Zaloghban	10.	
1 Hold Becskei Szabadon		
1 Hold Haz Helyeknel Tornacsi Andrasnal Zal:	10.	
2 Hold Pomle felől valo Negyesben Meszaros Istvanal	19	
1 Hold Pomle alatt Vajda Janosnal Zaloghban	10	
1/2 Hold Bucsuhazi Kert alatt Macshazinal	5	
1 Hold Samoti Kettősben Meri Palnal	10	
1 Hold Uj Osztalban Meri Palnal	10	
Az öreg Rét Vajda Janosnal Zaloghban	12	
Fekete Viznel egy Osztal Vajda Janosnal	5.	
Tillos alatt egy Osztal Meri Palnal	10	
	<hr/>	
	159	

Portio Restantia

A: 17 $\frac{39}{40}$ Datan Palnal Res:	6	15
A. 17 $\frac{40}{41}$ Farkas Iftvannal Res.	10	
Ann. 17 $\frac{41}{42}$ Hajpoker Janosnal Res.	9	10
Urasagh Adoja		
Anno $\frac{1740}{41}$ Seelmecser Josephnal Ket Estendőbeli Restantia	9	50
A: 1742 Datan Palnal Rest.	4	75

Bokros Ádám hagyatékának felosztása. 1743.

Anno 1743 Die 30 xbris

Biro vramtul küldettünk Nemes Pál (UR) | Farkas István, és Poor Samuel Bokros | Pál házához, Néhaj Bokros Adamtul maradott | háj eszközt avagy is ruhát az Arvák között | el intéznyi, ezen dolgot penigh Fillo Janosné Aßonyom, Mesterné Aßo- | nyomal magokra vévén föl | osztották mint következők.

Bokros Maris Leány részire iutott

- 16 Hoszu űmeg.
- 8 Vánkos héý, melly 3 kartonbol, és 5 Pamukal varott
- 6 Fölső Lepedő, melly 3 Reczés és 3 varatos
- 6 Allsó Lepedő.
- 10 Abrosz melly kőzöt 6 Csinatos.
- 10 Kendő melly kőzöt 7 Vörös Pamukal fűzött.

- 9 Ketény, melly 6 Fehér és 3 Kék.
 6 Aßtal keszkenyő.
 4 Fehér nyakra való keszkenyő. edgyik csipkés.
 1 nyakra valo Selóm keszkenyő.
 1 Karmasin Szűnyű Selóm fűző.
 3 réf gyolcs.
 18 réf Slesiaj Len vászon.
 28 réf magyar Len vászon.
 2 Derkal
 1 Donyha Kék héýal.
 9 Vánkos kék héýal
 1 Fődeles ágy.
 1 Fekete Almárjom.
 Bokros Adamnak jutott.
 1 Főllsó Lepedő varással.
 1 Allsó Lepedő.
 3 Kendő.
 2 Abrosz.
 1 Fehér Derkaly.
 3 Vánkos
 1 Ezüst kalán.
 Bokros Josephnek iutott.
 1 Főllsó Lepedő. vörös párta hiñmel
 1 Allsó Lepedő.
 3 Kendő.
 2 Abrosz.
 1 Donyha.
 3 Vánkos
 1 Ezüst Kalán.
 Talaltatot ýmeg és Labra való a3 Iosephnek | el tétetett.
 Bokros Pálnak iutott.
 1 Főllsó Lepedő.
 1 Kendő.
 1 Abrosz.
 4 Aszta! Keszkenyő.
 1 Derkal.
 1 Ezüst Kalán.
 Kevés Len fonál és Len feý Köz akaratul | ide engedtetett. |
 96 réf magyar Len és Kender vászon maradt | Bokros Pál Kezében az Kis Arvák-
 nak | ruházattyára.
 fölyűl Specificált [!] ruha és e3 Köz mind | Bokros Pál gonvisellése alatt vagon.
 [Kívül:] Bokros Adám Arváj | ruhájának Spetificatioja

(Folytatjuk.)

ZELLIGER ERZSÉBET

Rövidesen megjelenik

A MAGYAR NYELV LI—LXXV. ÉVFOLYAMÁNAK MUTATÓJA

*A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából szerkesztette
Szemere Gyula*

A magyar nyelvészet vezető szakmai folyóiratának olvasói e kötettel újabb eligazító munkaeszközhöz juthatnak hozzá. Szemere Gyula gondosan törekedett arra, hogy összeállítása mind szerkezeti, mind tartalmi vonatkozásban szerves folytatása legyen a folyóirat két korábbi regiszterkötetének, az I—XXV. és a XXV—L. évfolyam anyagából készült mutatóknak, amelyeket Juhász Jenő szerkesztett követésre méltó céltudatos-sággal.

Ennek megfelelően ez a kötet is három szerkezeti egységre tagolódik. A *Tartalom* fejezete a szerzők nevének betűrendjében közli a huszonöt feldolgozott évfolyamban megjelent tanulmányok, cikkek és egyéb közlemények címét, valamint a velük kapcsolatos arcképek, mellékletek jegyzékét. Ezt a *Tárgymutató* követi, mely a publikációk témáit, témárészleteit sorakoztatja fel ugyancsak betűrendben, s a tájékozódást segítő, kellő számú utalással. A kötet legterjedelmesebb fejezete a *Szómutató*. Ez a hatalmas lista nyelvek szerinti bontásban — az uráli, altaji és egyéb nyelvek sorrendjében — azokat a szavakat és különféle szókapcsolatokat tartalmazza, amelyek a Tartalom fejezetében közölt szakirodalomban etimológiai vizsgálat tárgyaként, szemléltető anyagként vagy egyéb céllal kaptak helyet.

320 oldal — 17 × 25 cm — ISBN 963 05 3078 3 — Kötve 90,— Ft

Kérjük, hogy rendelését borítékba helyezve postázza az alábbi címre:

AKADÉMIAI KIADÓ KERESKEDELMI OSZTÁLYA
Budapest, Postafiók 24. 1363

MEGRENDELŐLAP

A MAGYAR NYELV LI—LXXV. évfolyamának mutatóját (ára 90,— Ft)

... példányban megrendelem/megrendeljük.

* A kötetet utánvétellel kérem címemre megküldeni.

* Árát az Akadémiai Kiadó MNB 215—11—488 pénzügyi jelzőszámára egyidejűleg átutaltuk (közületeknél).

Név: Város/község:

Út/utca/tér: szám: emelet: ajtó:

Irányítószám:

* A nem kívánt rész törölnöd.
Írógéppel vagy nyomtatott betűkkel kérjük
kitölteni.

.....
aláírás
(közületeknél cégszerű aláírás)

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatónak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilsztika, (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadvics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd és K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI.-XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükrözők és tükrőjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Ország László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-énekek. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtanai útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 20,— Ft

Előfizetés egy évre: 80,— Ft

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

142. Rác Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
143. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Mátai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rác Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a esüdök. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárás tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rác Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárás szöveggyűjtemény Nagykönyvből. 1982. 40,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.

Főnyomtatásban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

15. Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna: Napjaink különleges keresztnévdívatja. 1981.
16. Knausz Ágnes: Kutyá-, ló- és szarvasmarhanevek Miklósfán. 1981.
17. Fülöp László: Kaposvár utcaneveinek névtani vizsgálata. 1981.
18. Tóth Éva: Letenye és Sormás kutyanevei. 1981.
19. Halász Péter: Magyarfalu helynevei. 1981.
20. Paulusz Julianna: Szarvasmarhanevek Nagykanizsa környékén. 1981.
21. É. Kiss Sándor: Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye. 1981.
22. Nagy Géza: A bodroghközi kacsá állatnevei (1959—1979) 1981.
23. Matijevics Lajos: A jugoszláviai Ferenc csatorna víznevei. 1981.
24. Herényi István: Alsóór genealógiája. 1982.
25. Névtudományi tanácskozás Kalocsán. 1978. július 27. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. em. 10).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX.

ÉVFOLYAM

1983.

3. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felolós szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Lőrincze Lajos</i> : Kodály Zoltán és a magyar nyelv	257
<i>Vargyas Lajos</i> : Kodály, a tudós és tudós-nevelő	265
<i>Papp Ferenc</i> : Adalékok a XVIII. századi magyar–oroszlilológiai kapcsolatok történetéhez	275
<i>Kiss Jenő</i> : Az onomatopoeitikus igék és a jövevényigék	284
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Az igékötös igék kötött bővítményei a kései ómagyar korban	291
<i>Zelliger Erzsébet</i> : Az igével kapcsolatos szófajváltásokról	300
<i>Fülei-Szántó Endre</i> : Gazdasági élet és kommunikáció	309
K i s e b b k ö z l e m é n y e k . <i>Sasvári László</i> : Görög katolikus naptári elnevezések a mai magyar nyelvben	321
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k . <i>Kő Benedek</i> : Észrevételek <i>bordély</i> szavunk eredetéhez. — <i>Reuter Camillo</i> : Adalékok <i>alacs</i> szavaink történetéhez ...	324
N y e l v m ű v e l é s . <i>Hexendorf Edit</i> : Túlélő, túlélés	333
N y e l v j á r á s o k . <i>Szabó Géza</i> : Tájszótárak és nyelvjárási régió. — <i>Balogh Lajos</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai	340
S z e m l e . <i>Benedek Nándor</i> : A magyar nyelv és kultúra mint areális jelenség. — <i>Szathmári István</i> : Nagy Ferenc, Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. — <i>Szabó Zoltán</i> : Herczeg Gyula, Móricz Zsigmond stílusa. — <i>Bulázs Judit</i> : Nyelvészeti Tanulmányok	351
K ű l ö n f é l é k . <i>Harmatta János</i> : Köszöntő Borsod-Abaúj-Zemplén megye földrajzi névanyagának összegyűjtése alkalmából.	366
T á r s a s á g i ü g y e k . <i>Benkő Loránd</i> : A nyolevan éves Ligeti Lajos köszöntése. <i>Bulázs János</i> : Kelemen József	369
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k . <i>May István</i> : Magyar nyelvű imádságok másolatai idegen nyelvű szövegek között a XVI–XVII. században. — <i>Zelliger Erzsébet</i> : Régi szövegek a Felső-Osallóköz nyelvjárisából. — <i>Molnár Anna</i> : Szóttörténeti adatok XVIII. századi német jövevényszavaink köréből	373

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKH 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKH 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKH Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Indexszám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Posti Barnabás u. 1., III. 9 sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXIX. ÉVF.

1983. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottsága 1982. október 20-án Kodály Zoltán születésének centenáriumára emlékülést rendezett az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Lőrincze Lajos „Kodály Zoltán és a magyar nyelv”, Vargyas Lajos „Kodály Zoltán a tudós és tudós-nevelő” címen tartott előadást, majd az egyetem Bartók Béla énekkara Baross Gábor vezetésével Kodály-műveket adott elő. A következő két közlemény a megemlékező előadásokat tartalmazza.

Kodály Zoltán és a magyar nyelv

1. Negyvenöt évvel ezelőtt, 1937. december 9-én tartotta meg KODÁLY ZOLTÁN a „Magyar kiejtés romlása”-ról szóló nevezetes előadását a Kollégium volt tagjai szövetségének közgyűlésén. Ebben az előadásban, melyet Kodály „riadó”-jaként is szoktunk emlegetni, s amely több alkalommal meg is jelent (először a Szövetség 1936–37. évi Évkönyvében, majd „A jó magyar ejtés aktái” című kötetben, 1941-ben, továbbá a Kodály különféle írásait összefoglaló Visszatekintés című kötetben, 1964-ben), bemutatja kiejtésünk általa észlelt romlásának tüneteit, számba veszi a romlást előidéző okokat, s javaslatot tesz a feladatokra nézve is; mit kellene tennie a tudományos kutatásnak, az iskolai oktatásnak, az egész népre kiható nyelvi nevelésnek.

Kodály gondolatai ma már jelen vannak, termékenyítő erővel hatnak életünkben, nyelvművelő munkánkban. Több gondolatát szállóigeként idézzük, emlegetjük. Azt például, amelyben szárnyaló szavakkal ecsetelte, milyen lényeges vonása egy nyelvnek a betűvel le nem írható, csak füllel hallható része. „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet már messziről, mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egyszóval zenéje. A magyarét egyre többen fűjják hamisan.”

Riadója után Kodály szinte egyenlő arányban osztotta meg idejét s erejét a magyar zene nyelvének s a magyar nyelv zenéjének gondjai között. Nem volt nyelvész. Más szempontból, magasabb szintről szemlélte nyelvünket: népben, nemzetben gondolkodott. Méltó és méltányos hát, ha mesterünkre -- születésének századik évfordulóján — mi is megemlékezünk.

2. Talán nem leszek ünneprontó, ha ezt az ünnepi alkalmat Kodály egykori fogadtatásával kezdem, amely — enyhe szót használva — nem volt egyértelműen elismerő. De úgy gondolom, hogy Kodály szelleme, egyénisége nem-

csak megengedi, hanem meg is követeli ezt az őszinte számvetést. Arról nem is szólva, hogy erkölcsi kötelességünk ezt megtenni.

Kodály megfigyeléseivel, javaslataival legrészletesebben LAZICZIUS GYULA foglalkozott a Magyar Nyelv XXXIV. évfolyamában, 1938-ban. Általában elutasítólag. Nézzünk néhány példát bírálatából.

A hangképzés terén mutatkozó hibák közül Kodály említi az „elnagyoltabb, futólagosabb” hangképzést, mely a „tisztá és erős magyar artikuláció” helyébe lépve a hangzók színét fenyegeti. „Elmulasztjuk az ajakgömbölyítést: *o*-ból *a* lesz (*nyalc árakar*). Ha nem nyitjuk ki a szánkat, hanem félig csukva tartjuk, mint az angol, valamennyi hangzónk színe elváltozik.”

Lazicius megkérdőjelezi a *futólagos* jelzöt (futólagos hangképzés) — valóban nem valami szakszerű. Megjegyzi, hogy az *a* hang szintén ajakgömbölyítéssel képzett hangzó. Ez is igaz; s igaz, amit a lényegnek tart Kodály megállapításával szemben: „Minden nyelvben minden hangnak megvan a maga képzési köre, melyen belül a képzés ingadozhat. Ingadozik is a hangkörnyezet, a beszédet színező érzelmek, sőt az egyének adottságai szerint is. Az ingadozási körön belül vannak optimális pontok, amelyek a »tisztá és erős« hangképzés érzetét keltik; és vannak pesszimumok, ahol már »elnagyolt« a kiejtés. De ez minden nyelvre egyaránt áll, és egyiknek sincs különösebb privilégiuma sem az egyik, sem a másik irányban.” (I. h. 308.)

De Kodály igazsága ennek ellenére mégis igazság marad: az, hogy sok a hiba a magyar hangok képzésében, ilyen a laza, lusta ajakmozgással, alacsonyabb nyelvállással képzett magánhangzó is, de ilyen az ellenkezője is, az *o*-ba hajló *a*, az *u*-ba hajló *o*, amelyet szintén gyakran hallunk, amely kétségkívül hibája a magyar kiejtésnek, s amelyet orvosolni kell.

Rámutat Kodály a beszédhangok kvantitásának, időtartamának megfigyelhető romlására is. Például: *köszönöm, beszél a köszönöm, beszél helyett; kelemes, szelemes a kellemes, szellemes helyett*. Hiba ez, mert „a mi nyelvünk az egyetlen e tájon, amelyben egy kis nyújtott ejtés azonnal megváltoztatja a szó értelmét” — írja Kodály. Lazicius azzal nyugtat meg bennünket, hogy „A fejlődés sok nyelvben elenyészttette az időtartam értelemmegkülönböztető szerepét. Az össztláv kvantitás pl. az orosz hangfejlődésben felszívódott. Az orosz ma sem tud az időtartammal szavakat megkülönböztetni, de azért mégis megvan”. (Uo. 308.) Hogy egy nép j e l e n é n e k gondjaiban, nyelvi s egyéb küzdelmeiben mennyire lelkesítők az ilyen — különben valódi — történelmi példák, arról talán ne beszéljünk. Azt is mondja Lazicius — nem kis iróniával —, hogy „abba még egy nyelv se halt bele, hogy elpusztult a kvantitása”. Kodály ugyanis ezt írja, s ezt a mondatot idézi Lazicius: „bizony belehal a nyelv, ha ki nem hal ez a rút hiba.” Valóban drámai kép és túlzás, de azonnal másként látjuk a dolgot, ha pontosan idézzük Kodályt, Kodály szójátékát. Ezt írta: „A *viszonthalásra!* búcsúzott megint a minap a rádió. Bizony belehal a nyelv, ha ki nem hal ez a rút hiba.”

Lazicius igazsága mellett ismét elsikkad Kodály nagyobb igazsága: valóban baj van hangzóink kvantitásával is. S a történelem nem vigasztal bennünket, ma kell a bajon segíteni. És sokkal nagyobb baj van, mint Kodály is gondolta. Akik ismerik magyar nyelvjárásainkat, tudják, hogy például az erdélyi magyar nyelv egyik legjellemzőbb tünete a magán- és mássalhangzók időtartamának megváltozása, a hosszú hangzók megrövidülése.

Még egy példát említek. Kodály felhívja a figyelmet a hanglejtés hibáira is. Egyebek között a kérdő mondat hanglejtésére. Saját megfigyelése alapján

ilyen mondatokat idéz: *Benn voltál a hangversenyben? Elhoztad a kis lámpát?* (Ezekben a mondatokban a dallamcsúcs — hibásan — a *hang-* szótagra, illetőleg a *kis* szóra került.)

„Ezeknek a hanglejtése — írja Laziczius — valóban suta. Elhibázott annyira, hogy egy magyarul beszélő csak nagy igyekezettel tudja reprodukálni. A feljegyzés hitelességében természetesen eszembe sem jut kételkedni, de abban már igenis kételkedem, hogy egy-egy ilyen suta vagy elhibázott nyelvi megnyilvánulástól féltenuünk kellene a magyar beszédet.” (Uo. 311.)

Nos, ezt a hibatípust én sem éreztem és érzem gyakorinak. De hogy a magyar hanglejtéssel s különösen a kérdő mondatok hanglejtésével igen komoly bajok vannak, arról — napi tapasztalataim alapján — meg vagyok győződve. Hogy csak egyetlen példát mondjak, szinte mindennap találkozom ilyen dallamú mondatokkal: *mit akarsz már megint? Miért kezdtek ilyen későn a munkát?* S ezek nem egyéni hibák, nem nyelvbotlás születtei, hanem lassan már társadalmi méretűvé válnak. Ha nem teszünk ellenük.

Nem folytatom. A lényeg az, hogy Laziczius Kodály figyelmeztetését túlzott rémlátásnak tartja: „aggodalomra komoly ok sem a beszédhangok színe vagy időtartama, sem pedig a magyar hangsúly vagy hanglejtés tekintetében nincs” (uo. 312). Továbbá: „Amilyenek a tünetek, ugyanolyanok az okok is Kodálynál: félreértésen alapulók. Nincs köztük egyetlenegy sem, amely megállná a sarat, megbírná a bonckést. De nem bírja meg a kritikát az az eljárás sem, amelyet Kodály ajánl az állítólagos romlási folyamat megállítására és megszüntetésére.” (Uo. 314.)

Valamit mégis elfogad Kodály megállapításai közül, némi korrekcióval. Azt, hogy nálunk nincs beszédkultúra. „Ez így túlzás — írja Laziczius —, az azonban kétségtelen, hogy beszédkultúránk csakugyan hiányos. A hiányokat én két körülményben látom. A közömbösségben, ami a nyelvhasználat választékosságával és gondozottságával szemben még a műveltebb rétegeinknél is tapasztalható, és a fonetikai iskolázottság sekélyességében.

Nem a beszédhibák vagy helytelenségek kigyomlálása tekintetében volna a tehát szerintem tennivalóink, hanem inkább a beszéd szépségei, esztétikumai iránti érzék felkeltésében. Hogy minél többen becsüljék és becsültessék meg a pallérozott magyar ejtést. Ennek a megbecsülésnek a tudatosításához nagymértékben járulna hozzá a fonetikai ismereteknek az eddiginél hathatósabb terjesztése.” (Uo. 315.)

Lazicziusnak ez a véleménye, megállapítása számomra azt mutatja, hogy meg lett volna a lehetőség felfogásuk közelítésére, Kodály felfogásának jobb megértésére. Nem lett volna okvetlenül szükség arra, hogy Laziczius mindent leseperjen az asztalról, a szaktudás fölényével oktassa ki Kodályt a szakkifejezések pontos használatára, ironikusan, gúnyosan, alig rejtett ellenszenvvel mutassa ki valódi vagy vélt tévedéseit, elnagyoltabb, szakszerűtlenebb (de szerintem mindig világosan érthető) megfogalmazásait.

E vitára gondolva s Kodály megfigyelésének, felismerésének, gondolatainak sorsát nézve Arany János sokszor idézett, nagyon igaz verse jut eszembe. Azé az Aranyé, akinek halála évében Kodály meglátta a napvilágot.

„A nyelvnek is törvényeit:
Széppé, jóvá mi teszi:
Nyelvész urak jobban »tudják«,
A költő jobban »érzi.«”

Nem tartozik szervesen ide, Aranyt idézve azonban eszembe jut egy másik Arany-idézet is — Kodállal kapcsolatban. Aranynak az az intése, hogy ne csak a szavak egérfarkába kapaszkodjunk, ne csak a szavakon, azok helyességén — helytelenségén nyargaljunk, hanem gondoljunk a nyelv nagyobb egységeire is.

Nos, emlékezem, 1941-ben, a bölcsészeti kar kiejtési versenyén hasonló gondolatokat mondott Kodály (utalhat rá a ma népszerű, modern *s z ö v e g t a n i s*): „Hibák inkább csak a beszéd nagyobb egységeiben mutatkoztak . . . a mondat hangsúly elhelyezésében, a mondat dallamának kikerekítésében több volt a bizonytalanság. Lendületesen egy darabban ívelő mondatdallamok helyett gyakran hallottunk szaggatott, töredékesen összerakott mondatokat. Hosszabb részek felépítése, változatos, emelkedő formába öntése már igen keveseknek sikerült. Ez már nehéz feladat, hosszabb tanulmány nélkül nem igen oldható meg, s együtt jár az író egyéniségének éreztetésével. Ezek már a felolvasás művészi követelményeihez tartoznak, s ma még alig kívánhatók meg a hallgatóktól” (Visszatekintés II, 305).

Igen, Kodály *k ö l t ő v o l t*. Költő is volt. Különben az említett előadását maga is kidolgozatlan vázlatnak nevezi. Nehéz tehát megérteni, miért rejti el a nagy gondolatot, a lényegét a bíráló elől a megfogalmazás pontatlansága vagy egy bizonyító anyag nélküli sejtés kimondása. Az utóbbit még szakembertől sem szoktuk visszautasítani. Talán már nem is tartozik ide: maga Lazicius is megfogalmaz nagyon megkérdőjelezhető megállapításokat ebben a cikkében is.

Amikor elutasítja Kodálynak a hangzók kvantitásával kapcsolatos a gondalmát, ezt jegyzi meg: „Az időtartam tekintetében valóban vannak a magyarban változási folyamatok. Vannak természetes fejlődési jelenségek, amelyek nyomán időtartam-eltolódásokról igenis lehet beszélni. Az *i*, *ú*, *ü*-vel kapcsolatban pl. lehetne pusztuló kvantitásról is beszélni, mert ez a folyamat meglehetősen előrehaladott állapotban van már nemcsak a népnyelv egyes területein (nyugati, dunántúli nyelvjárasterület), hanem magában a köznyelvben is. Az *e*-k (nyílt *e*) és *a* megnyúlása (népnyelv, köznyelv) viszont új hangeszközök születését ígéri. Hallatlanul érdekes figyelni a hangok keletkezésének és pusztulásának e kicsi drámáit, de belenyúlni a természetes folyamatokba ki merészelne?” (Uo. 309.)

Bizony, ezeket a megállapításokat is joggal megkérdőjelezhetné a kritikus. És még csak nem is lehetne akadémikuskodással, szórszálhasogatással vádolni. A dunántúli nyelvjárasterület rövid *i*, *u*, *ü* hangja valóban rövidülési tendencia eredménye? S ez a kvantitáspusztulás napjainkban is érvényes? A köznyelvben valóban rövidülnek ezek a hangok? Ki figyelte meg őket, ki mutatta ki a rövidülési tendenciát? Ki figyelte meg az *e* és az *a* köznyelvi megnyúlását? S ha valóban van ilyen, miben mutatkozik az a gazdagodás, amelyre Lazicius utal? S ha ezek vannak, s ezeket figyelembe kell venni, miért kell elutasítani Kodály megfigyelését? S hogy ezekbe a folyamatokba senki se szólhat bele, arról legalábbis vitázni lehet. Lazicius saját magával is vitázik, ebben a cikkben is, mert néhány lappal később ezt mondja: „. . . a nyelv életébe mesterségesen is be lehet avatkozni, sőt, ha szükség van rá, kell is.” (Uo. 316.)

Mindezek ellenére azt kell mondanom, hogy Lazicius véleményét, állásfoglalását — ha elfogadhatóvá nem is — több minden érthetővé teszi. Vagy pontosabban szólva: megmagyarázza.

Laziczius — sok más nyelvtudóssal együtt — nem tartotta nyelvtudományi feladatnak a nyelvművelést; a tudós megfigyeli, leírja a nyelv jelenségeit, de értékelésükbe nem bocsátkozik. Ezért is voltak idegenek számára Kodály szempontjai. De — mint már mondtam — Kodály több mindenben valóban tévedett, hibázott is. Lényeges és lényegtelen dolgokban egyaránt. Eltúlozta például az idegen nyelvek káros hatását. Nem fejtette ki a köznyelv és a nyelvjárások egymáshoz való viszonyát, amiből (különösen lelkes tanítványai tolmácsolásában) egyoldalú tájnyelv-romantika, köznyelv- és városellenesség lett. Pedig a magyar köznyelv — hangsúlyozza jogosan Laziczius — élő valóság. „Ennek az ejtésnek megvannak a sajátosságai, amelyek végső fokon a népnyelvi ejtésben gyökereznek anélkül, hogy bármelyik népnyelvi terület ejtészajátságaival pontosan egyeznének. A magyar köznyelvi ejtés a népi ejtés fölé boltsodva kiegyenlíti a nyelvjárások ejtészajátságaikat. Aki nálunk a fórumra (szószékre, színpadra, rádió elé stb.) lép, annak le kell oldania a magyar tájnyelvi ejtés szélsőséges sajátosságainak saruit, és el kell sajátítania azt a valóban semleges, de egyáltalán nem ízetlen és nem színtelen ejtést, amelyről Kodály is beszél . . .” (Uo. 313.)

3. A másik bíráló, akit még kevésbé tudok megérteni, SÁGI ISTVÁN — ugyancsak kiváló szakember, akkoriban emlékezetem szerint az egyetemi Tanácsvizsgáló Bizottság tanára. Az ő véleménye inkább lehangoló, mint termékeny vitára készítő. Igazat ad ugyanis Kodálynak abban, amit a magyar kiejtés, a magyar beszédkultúra helyzetéről mond, de véleménye szerint nincs szükség új kezdeményezésekre, nincs szükség különleges beavatkozásra, mert az illetékesek már mindenre gondoltak. Kodály szerint nagyon hiányos a beszédkultúra nálunk, nincsenek tisztázva a hangzó beszéd alaptörvényei, nem törődünk a nyelvnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemeivel, nincs beszédnevelés az iskolában, az egyetemeken stb. Sági ezzel szemben úgy véli, hogy nincs baj, nincs új feladat, hiszen „már az elemi iskola első osztályától kezdve az olvasás tanításának meg a beszédgyakorlatoknak egyik főcélja az irodalmi nyelvnek és a köznyelvi kiejtésnek az elsajátíttatása.” — „A középiskolában . . . Nemcsak olvasásra, hanem szóbeli előadásra, szaválásra is tanítják a középiskolai tanulót.” — „A középiskolai tanárvizsgálati szabályzat megköveteli a magyarszakos jelölttől a magyar nyelv hangtanának ismeretét. A rendszeresen ismétlődő egyetemi fonetikai előadások természetesen a kiejtés kérdéseit is tárgyalják.” (MNy. XXXIV, 318—9.)

A nyelvművelést sem kell különösen buzdítani, mert: „A Nyelvművelő Bizottság megalakulásakor céljai közé sorolta a szép magyar szó tiszteletének terjesztését, a beszéd- és írásmód ízléses tisztaságát (Msn. I, 2). Folyóiratában többször tárgyaltak egyes felbukkanó, kiejtésbeli hibákat.” (Uo. 319.) Nincs baj a nyelvi öntudattal sem, mert — lám — még Kodály Zoltán is érdeklődik iránta. Igen, ez olvasható ki a következő mondatokból: „Kodály Zoltán előadása örvendetes jele annak, hogy újabban mind többen érdeklődnek a magyar nyelv gyakorlati kérdései iránt. A magyarság nyelvi öntudata, aminek a hiányát fájjalja az előadás, úgy látszik, nem lanyhul, hanem inkább erősödik.” (Uo. 320.)¹

¹ L. Gy. figyelmeztet rá, hogy Sági István túlzóan „hivatalos” állásfoglalásában erőteljesen tükröződik akkori hivatali főnökének véleménye.

4. Nincs szándékomban, nem is lehet feladatomban itt és most Kodály nyelvészeti fogadtatásának filológiai pontosságú bemutatása, a vele vitázók vagy az egyetértők hiánytalan felsorolása.

A kép másik oldalát jobban ismerjük. A fentiek ellenére nyelvtudományi berkekben általában helyesléssel fogadták Kodály kezdeményezését. Helyeselte Kodály javaslatait például NAGY J. BÉLA, a magyar nyelv-művelés széles látókörű, kiváló munkása (MNy. XXXIV, 317). Lelkesen szól róla CSÚRY BÁLINT is: „Fejtegetéseinek számos finom megállapítása mellett különösen megkapott az a gondolata, hogy mennyire jogosult, természetes és szükség-szerű tevékenység minden nyelvben az idegenszerűségek beözönlése elleni védekezés.” „Beteg az a nyelv, mely nem védekezik az idegenszerűségek beözönlése ellen. Aki pedig gúnyolja, vagy fölöslegesnek hirdeti ezt a védekezést, az voltaképpen a romlás csíráit terjeszti.” (MNy. XXXV, 32.) Továbbá: „Legyen a szószék, a színpad és a rádió a helyes magyar kiejtés mintaképe. A magyar közoktatásban pedig foglaljon helyet a nyelvhelyességre, a helyes magyar kiejtésre való figyelem és gond a Kodály Zoltántól oly szépen kifejtett, okos gyakorlati tanácsok szerint.” (Uo. 39.)

Részletesen azonban egyikük sem taglalta Kodály elgondolásait, ahogy nem boncolgata, nem bírálta BÁRCZI GÉZA és PAIS DEZSŐ sem, akik különben mindig támogatták Kodály törekvéseit. Nem bírálták, de nyilván nem azért, mert a már országos hírnévű mester, az Eötvös Kollégium díszé nem tűrt volna ellentmondást, vagy nem bírta volna el, nem hallgatta volna meg a kritikát.

5. Hogy mennyire nem így volt, arra hadd idézzek egy-két példát a magam emlékeiből, tapasztalataimból. Talán nem veszik túlságosan szerénytelenségnek.

Kezdő kollégista koromban, 1938 őszén magához hívott Keresztury Dezső, kollégiumunk fiatal tanára. Elmondta, hogy Kodály Zoltán egy értelmes kollégistát meg akar bízni valamivel. Ő rám gondolt, menjek el hozzá, majd *Kodály úr* elmondja, mit akar. (Így nevezték, emlegették a régi kollégisták, szeretettel, büszkeséggel.) A találkozás létrejött, Kodály (a mostani Kodály köröndön sétálva) elmondta, hogy ő felvetett valamit, ami a kiejtés romlásának egyik legfőbb oka lehet: az idegen származásúak beolvadása. Az ő magukkal hozott, öröklött hangképzési adottságaik, *atavisztikus fonetikájuk* változtatta, változtatja meg a magyar kiejtést. De ez csak ötlet, meg kellene a kérdést alaposan vizsgálni. Ha van kedvem rá, vállalom el szakdolgozati témának. Megad hozzá minden segítséget, megtanít az abszolút hallásra is.

Meglepett, s mondanom se kell, nagyon hízelt az ajánlat, de nem mertem se ígteni, se nemet mondani. Néhány hónapi haladékot kértem. Összel aztán ismét jelentkeztem, s nem kevés zavarral bejelentettem, hogy nem vállalom a feladatot. Mert nem hiszem, hogy a feltevés bizonyítható volna.

Aki persze ismeri a Kodály „riadó”-ja körüli vitát, azt mondhatná: nem kellett hozzá sok fejtörés, hogy erre rájöjjenek, hiszen ezt már megírta Laziczius elég világosan, előbb is emlegetett cikkében. Én azonban azt a cikket — szégyen, de így van — csak később olvastam, s az is nagyon lehetséges, hogy a mi beszélgetésünk idején még meg sem jelent. Az én elhatározásom nem tudományos fejtegetések hatása alatt született meg.

Györffy Istvánnal, aki neves néprajztudós és nagyszerű ember volt, valamelyik alföldi faluban voltunk. Ott többek között egy cigány családdal is beszélgettünk — már nem tudom, mi okból hívta fel rá a figyelmünket

Győrffy professzor úr. Engem meghökkentett, hogy a család apraja-nagyja milyen szép magyar nyelvjárásban beszél. Mint a többi magyar a faluban. S eszembe jutott a Kodálytól kapott feladat: íme, ezek már nem a maguk közösségében élnek, hanem a magyarokéban, s teljesen átvették azok nyelvét. Aligha lehetséges hát, hogy a beszédkészségben, a fonetikai adottságokban generációkon keresztül megmaradjon a régi, az idegen sajátosság. S arra gondoltam: ha egy csecsemőt Afrikából Göcsejbe vagy a palócok földjére visznek, az — felnővén — göcseji vagy palóc módon fog beszélni, hibátlanul.

Kodály meghallgatta ellenvetéseimet, s azt mondta: ez egy nagy, szép téma volna, de nem erőlteti; ha meggondolnám, jelentkezzem . . . Nem jelentkeztem, de 1939 tavaszán újra találkoztunk az első magyar kiejtési versenyen. Keresztury tanár úr biztatására ketten is indultunk a kollégiumból, Urbán Ernő és én. Mindketten sikeresen szerepeltünk. (A bíráló bizottság tagjai: Kodály Zoltán, Horváth János, Pais Dezső, Zsirai Miklós, Németh Gyula, Laziczius Gyula, Győrffy István. A rádió számára Ortutay Gyula készített tudósítást.) Nos, az eredményhirdetés után azt kérdezte tőlem Kodály: „Na, nem gondolta meg?” Azt dadogtam zavaromban, hogy a falum dűlőneveiből írok szakdolgozatot, Pais tanár úrhoz. Ami igaz is volt. S két év múlva megint felhívott Kodály, egy rádiósfelvételnél kellett asszisztálnom, de akkor már nem került szóba a tanulmány. Gróf Zichy István, Weöres Sándor, Laziczius Gyula és mások nyilatkoztak Kodály kérésére arról, hogyan és hol sajátították el nyelvüket, hogyan állnak az idegen nyelvvel stb. A kérdőívet, jegyzeteimet ma is őrzöm, sajnós, a felvétel megsemmisült, hiába kerestük Kodállyal a fel szabadulás után.

Mindezt miért mondtam el? Kezdő egyetemistaként egy igen lényeges ügyben ellentmondtam Kodálynak, de ő egy pillanatra sem sértődött meg. Ellenkezőleg: meg vagyok róla győződve, hogy ez az ellentmondásom volt szilárd alapja, meghatározója további együttműködésünknek, annak a bizalomnak, szeretetnek, amelyet részéről élete végéig tapasztaltam. Pedig később is volt köztünk nézetkülönbség, kisebb és nagyobb dolgokban egyaránt.

„Nyelv és élet” című könyvemhez ő írt előszót. A nyelvszokás erejéről, a nyelvi változásokról szólva azt írtam egyik cikkemben, hogy én már nem ragaszkodnék az *ural* ige régi jelentésének (= 'urának tart') megőrzéséhez. Kodály — aki a könyv minden sorát elolvasta — előszavában vitába szállt ezzel a véleménnyel. Máskor a *síel* védelmében soroltam fel érveket egyik rádióelőadásomban. Kodály *síz*-párti volt, s néhány nap múlva már küldött is egy lapot: „Azért én mégis a *síz*-re szavazok!” (Csak zárójelben jegyzem meg: az „Így láttuk Kodályt” című kötetben többször is előfordul ennek a téli sportnak az igéje, de sohasem a Kodály által kívánt, helyesnek tartott formában. A szerkesztő Bónis Ferenc Kodály szájába is a *síel*-t adja. „Már nem *síel* . . . mondotta.” Szabolcsi Bence közös téli sétáikról ír: „Felvitt a Normafához, ő *síelt*, engem meg ródlizni tanított.” Idézhetem Illyés Gyulát is: „Már régebb idő óta ismertük egymást; egyszer együtt töltöttünk a Mátrában egy hetet. Magam is akkor már eléggé tudtam *síelni*, de csodálkozva láttam, hogy ő, aki tán húsz évvel volt idősebb nálamnál, milyen hűségesen fölcsatolta a léceket minden reggel, és milyen jól suhant a bokrok között.”)

Még nagyon kedves közös ügyünk a zárt *e* hang dolgában is előfordult vita. Az emlékezetes egri kiejtési konferencián (1965-ben) a zárt *e* megőrzésének lehetőségéről is beszéltem előadásomban. Kodály — tudjuk — szilárdan

hitte, hogy vissza lehet hozni, mindenki által használttá lehet tenni ezt a hangot. Nekem akkor már igen sok negatív tapasztalatom volt, s azt fejtegettem, hogy csak a megőrzésre, a népszerűsítésre van lehetőségünk, de itt is sok még a feladat. Szerezzünk ennek a kiejtésnek tekintélyt, hogy aki hazulról a birtokában van, ne szégyellje, hanem igyekezzék megtartani; népszerűsítse ezt a rádió is bemondói, állandó szereplői által, de hogy helyesírásunkban is jelöljük, s mindenkit megtanítsunk rá, arra aligha van remény. Amikor idáig értem, Kodály — egymás mellett ültünk az elnökségben — felemelkedve közbeszólt; „Ne higgyenek neki! ne higgyenek neki!” S a szünetben birkozó, ökölvívó pózban elém állt: „Megküzdjünk?” „Inkább bízzuk a történelemre” — mondtam.

A vitát természetesen sohasem kerestem, s a lényegét, Kodály nagyobb igazságát nem tévesztettem szemem elől.

6. Visszatekintés címen 1964-ben megjelent gyűjteményes kötetének előszavában — küzdelmeire, megtett útjára visszatekintve — így vall: „Mi lehetett a hajtóerő, amely minden akadály ellenére máig egyenes úton hol röpítette, hol vonszolta ennek az életnek szekerét? Egy reménytelen, viszonzatlan, viszonzhatatlan szerelem. A néphez, melynek ezeréves látható története, és talán még jobban nyelvében, dalában élő több ezer éves láthatatlan élete ellenállhatatlanul vonz magához, vérségi kötelék nélkül is.”

Amikor ezeket a sorokat leírta, szinte már egyformán osztotta meg erejét és idejét a zene és az anyanyelv — mondhatnám így is: „a zene nyelve” és „a nyelv zenéje” — között. Cikkeket írt, lelkesített, agitált, szervezett, hiszen a jó magyar kiejtésért való harcát ugyanaz a nagy cél és gondolat indította el, mint zenei nyanyelvünk újrafelfedezéséért és közkinccsé tételéért való küzdelmeit: hogy legjobb, legértékesebb nemzeti sajtóságainkat megőrizzük, fejlesszük, gyarapítsuk és egész népünk tulajdonába juttassuk.

Ez a szerelem hozta közénk. Ez készítette, hogy vállalja a Nyelvművelő Bizottság elnöki tisztét, ez ösztönözte, hogy a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének egyik legtevékenyebb, leglelkiismeretesebb tagjaként folyóiratunk gondjait is vállalja, ezért vett részt értekezleteinken, konferenciáinkon, ezért küzdött a megindítandó népszerű nyelvművelő folyóiratért, ezért támogatta szóval és tettekkel a külföldön élő magyarok közt végzett nyelvmegőrző, kultúra-ápoló munkát, és — ismét elnézést kérve a magam említéséért — ezért buzdított engem is a rendszeres rádióelőadásokra, indította el s támasztotta fel újra a maga előadásával — majdnem napra pontosan harminc évvel ezelőtt — az „Édes anyanyelvünk” sorozatot.

7. Kodály igazságához ma már alig férhet kételkedő szó.

Ma már valóban nem kétséges, hogy a nyelv hallható része milyen fontos — napjainkban egyre fontosabb — része az egésznek. Mind a közlés sikeressége szempontjából, mind esztétikai szempontból. (Ami tulajdonképpen nem is nagyon választható el egymástól.)

Azt sem kell ma már bizonyítani, hogy a magyar élőbeszéddel — országos viszonylatban, köznyelvi szinten — sok baj van. Baj van a hangképzéssel, a hangok időtartamával — amely a magyar nyelvben fontosabb, mint sok más nyelvben —, a hangsúlyozással, mondataink hanglejtésével, dallamával stb. Azt is valljuk ma már, hogy ezzel a kérdéssel törődni kell, ezt nem lehet elhanyagolni, nem lehet az időre, a véletlenre bízni.

A feladatok is világosan állnak előttünk: hogy mit kell tennie a tudományos kutatásnak, az iskolai nevelésnek, s hogy milyen szervezési feladataink s lehetőségeink vannak a kitűzött cél megközelítésére.

És az eredmények sem jelentéktelenek!

Széles körűvé vált a hangzó beszéd tudományos kutatása; elkészülőben van kiejtési kézikönyvünk; nagy helyet kaptak a kiejtés kérdései a „Nyelvművelő kézikönyv”-ben; több fórumhoz jutott a beszédművelés; s ami a leglényegesebb: Péchy Blanka áldozatkészsége, fáradhatatlan szervező, irányító munkája nyomán országos üggyé vált a szép magyar kiejtés.

Mindaz, ami ma történik, közvetve vagy közvetlenül kapcsolódik Kodály javaslataihoz, ha nem is mindig az ő elgondolásainak a következménye. De mindegyikben ott van Kodály lelke, Kodály nagy álma.

8. Befejezésül hadd emlékezzem vissza Nyelvművelő Bizottságunk egy régi ülésére, amelyen a hetvenéves Kodály Zoltánt s bizottságunk másik tagját, mostani elnökét, az ötvenéves Illyés Gyulát köszöntöttük. PAIS DEZSŐnek, azóta elhunyt másik mesterünknek Kodályról mondott szép szavait idézem: „Magasztos hivatást választott és tölt be a zene területén: a nép zenéjét, a magyarság lelkéből fakadt zenét adja vissza a népnek megtisztítva, művészi magaslatra emelve; ami addig csak egy kis közösségé, egy-két falué volt, nemzeti kincsé, köztulajdonná tette. Ezt törekszünk mi tenni a magyar nyelvvel. S ebben sokat, nagyon sokat köszönhetünk Kodály Zoltánnak.

A múltat és a jelent, a magyar múltat és a jelent magyar jövőre átváltani: ezt tette meg világra szóló sikerrel Kodály Zoltán a művészetben, és bizonyára hasonló céllal vállalta el a mi munkánk irányítását is. Tudja és tudjuk, hogy a magyar nyelv jövője a magyarság jövője is, és éppen ezért ezzel a nyelvvel törődni kell, nyelvünket művelni, fejleszteni kell, mert ezzel népünk jövőjét biztosítjuk, építjük.” (MNy. LII, 6.)

LŐRINCZE LAJOS

Kodály, a tudós és tudós-nevelő

Egy alkotó pályának jelentősége azon mérhető le, mit talált maga előtt, és mit hagyott maga után. Mit talált maga előtt a tudós és művész Kodály pályája indulásakor? A népdal ismeretlen volt nemcsak a műveltek és kevésbé műveltek előtt, hanem jóformán ő maga előtt is. Ritka falusi emlékek, diák-társainak egy-egy dala hozott valami hírt egy más zenei világról, de lényegében nem ismerte azt. Inkább csak élt benne a sejtelem, hogy valami másnak kell lennie azon kívül, amit mindenki tud és énekel. Nem volt jobb a helyzet a magasabb magyar zene területén sem. Magyar zenetörténet, úgy látszott, nincs más, csak amit a XIX. század néhány nagy zenésze alkotott. Régi idők dallamai szétszórt, alig hozzáférhető kéziratokban, egykorú kiadványokban könyvtárak mélyén lappangtak. Legtöbbjük még ismeretlenül várt a feltárássra. A zenész hagyomány nélkül, magára hagyva volt kénytelen alkotni, a tudósnak, akit népe zenei kultúrájának megismerése vonzott, egyedül kellett elindulnia egy ismeretlen világba fölfedező útra.

A művész magából is tud világot teremteni, ha zseniális; a tudósnak a zsenialitás mellett legalább annyira szüksége van az alapos képzettségre is.

Nagy szerencséje a magyar zenetudománynak, hogy a fölfedező útra induló Kodálynak megvolt ez az alapos felkészültsége. Ő nemcsak a bölcsészkaron szerezte meg a Zeneakadémia mellett tudományos képzettségét, ahol magyar—német szakon tanult irodalomtörténetet és nyelvészetet, hanem az Eötvös Kollégiumban is, ahol a kitűnőket képezték ki külön kitűnőkké. Nem volt véletlen, bár ő úgy emlékezik vissza, hogy anyja kívánságára lett bölcsész is a Zeneakadémia mellett; de egész későbbi tudós egyénisége alapján ítélve kétségtelen, hogy személyes hajlamainak is megfelelt ez a képzés: érdeklődése annyira történeti, annyira a magyarság kultúrájának problémáira irányult, hogy az irodalomtörténet és nyelvészet azt adta meg számára, abban várta fel módszerrel és ismeretekkel, ami legbelül érdekelte. Megadta az alapot és a legszükségesebb irányítást.

Ez mindjárt első munkája során kiderült. Doktori értekezése a magyar népdal strófaszervezetének feldolgozása volt. Csak a tudományos étellel szoros kapcsolatot tartó Eötvös-kollégista bölcsész szerezhetett tudomást arról, hogy a Néprajzi Múzeumban, a közönség szeme elől szinte elrejtve, lappanganak Vikár Béla fonográf-hengerei a népdal valódi kincseivel barázdáikon. Nemcsak az értekezés lett jobb általuk; — bennük fedezte föl Kodály a népdal igazi szépségeit, egy új világot, amire mint művész vágyott, s amiben mint tudós azonnal problémák sokaságát látta meg. Ez a találkozás döntötte el a nagy népdalgyűjtés sorsát: mindketten ettől az élménytől föllelkesülve fogtak hozzá Magyarország zenei fölfedezéséhez. Kodály boldog napokat töltött a Néprajzi Múzeum kis szobájában, ahol a hengerek lehallgatása azonnal művészi munkára, zeneszerzésre is ösztönözte, s a kis zongora sokszor megszólalt, amint rajta első gondolatait próbálgatta.

Már itt túlment a meghallgatáson: újabban kerültek elő lejegyzései, amiket ebben az időben készített a hengerekről. Később, amikor Bartók minden idejét és energiáját rászánta a teljes Vikár-gyűjtemény lejegyzésére, ezeket a kottákat félretette, és soha egyetlen szóval sem említette; átengedte a feladat megoldását Bartóknak.

Még egy másik vonatkozásban is így járt el. Ő maga is megkezdte gyűjtése kezdetén a szlovák dalok följegyzését; volt olyan szlovák falu, például Darázs, ahonnan Bartók levélbeli színes leírását ismerjük gyűjtéséről, ahová Kodály előbb ment, s ahonnan származó dalát egy korai munkájában közölte is. De amikor látta, mekkora energiával lát hozzá Bartók a gyűjtésnek a szomszéd népek között, ezt is abbahagyta, és sosem említette saját kezdeményezését. Annyi volt az előttük álló feladat, hogy maradt elég mindkettőjüknek. Csak ezzel az önkéntes munkamegosztással lehetett megbirkózni velük.

Kodály gyűjtése már megindulásakor tudatos rendszert mutat. Végig akart menni a nyelvhatáron. Kezdte a Mátyus-földjén, majd a Zobor-vidék gazdag hagyományait ismerte meg, s eljutott Hont és Bars falvain keresztül Gömörbe Rozsnyóig és a Mátra palócságáig. Ezt nemcsak gyűjtése időpontjaiból és földrajzi útvonalából lehet kikövetkeztetni. Ő maga mondta nekem, amikor kerestük a falumonográfia legmegfelelőbb helyét: „Én végig akartam menni a nyelvhatáron, Rozsnyóig jutottam; maga folytassa onnan tovább.” Vagyis tisztában volt a peremvidékek, a nemzetiségek közé ékelt szélső népcsoportok néprajzi jelentőségével. Tudta, hogy ott őrzik a legősibb hagyományokat. Ez a meggyőződés, amit éppen Zobor-vidéki gyűjtése igazolt fényesen, vitte el később a bukovinai székelyekhez. Tudjuk, hogy mindketten szerettek volna eljutni a moldvai magyarokhoz is; de az már nem volt lehetséges. Azok

Romániában éltek, míg a bukovinaiakat a Monarchia határain belül el lehetett érni.

Kettejük munkájával pár év alatt több ezer dallam gyűlt össze. Ez Vikár hagyatékával kiegészítve, valamint már kezdetben jelentkező követőik-tanítványaik, Molnár Antal, Lajtha László gyűjtéseivel együtt olyan nagy tömeget jelentett, amelyben eligazodni csak valamilyen rendszer segítségével lehetett. S itt ismét a finnugor tanulmányokkal felvértezett Kodálytól jött a tájékozódás. Ő szerzett tudomást a finn Ilmari Krohn kísérletéről, amellyel a finn dallamokat zenei rendszerbe sorolta. Annak nyomán közös záróhangra írták át a dallamokat, ami a dalok hangnemi, dallam-mozgási sajátosságainak összehasonlítását tette lehetővé, s a dallamokat különböző sajátágaik szerint zenei rendszerbe osztották. Ketten kétféle sajátosság szerint alkották meg a rendszert, s ez mindjárt zeneszerzői érdeklődésükre is fényt vet: Kodály a dallammozgás sajátosságait akarta megragadni, ezért első helyen a dallamsorok záróhangjait — legfőbb pontjait — vette tekintetbe az osztályozásban; Bartók a metrikai és ritmikai sajátságokat. Második helyen, természetesen, mindketten tekintetbe vették a másik szempontot is. Így mindjárt a gyűjtés kezdetén eljutottak olyan megoldáshoz, amit eddig sehol a világon így meg nem valósítottak, csak szomszédaink, akiknek erre saját anyagukban Bartók adott példát. De ők ezt a példát csak részben és másképpen követik. A világ más részein pedig még mindig csak a szöveg szerinti rendezés van használatban, ami elválasztja egymástól az összetartozó dallamokat. Az ő zenei rendjükben egyrészt összekerülnek az összetartozó variánsok, másrészt minden dallamot tulajdonságai alapján könnyen fel tudunk keresni. Vagyis a nagy gyűjtemény zenei kutatásokra alkalmassá vált.

Más vonatkozásban is túljutottak az akkor – többnyire maig – szokásos gyakorlaton. Éspedig a lejegyzés tökéletesítésében. Minthogy sokoldalúan képzett és alkotó zenesz nyúlt a dalokhoz, aki a régi dalok sajátos szabad ritmusát s a díszítőmenyek zenei hatását azonnal értékelte, nem elégedhetett meg azzal a vázlatos lejegyzéssel, ami előttük szokásban volt, s amit még ők is használtak gyűjtőmunkájuk kezdetén, szinte gyorsírásként első benyomásaik rögzítésére. Innen igen hamar eljutottak a ritmus finomságainak és a díszítő hangoknak hajszálpontos rögzítéséig. Különösen fontossá tette ezt az a körülmény, hogy a fonográf-henger megörökítette ugyan a dallamot, de csak rövid időre: minden használattal, minden lehallgatással kopott, romlott, és veszítette el eredeti hangzását. Meg kellett hát örökíteni a lejegyzéssel. Az Ethnographiában közölt első gyűjtőbeszámoló kottái után később már olyan részletes lejegyzéseket találunk, például a „Nagyszalontai Gyűjtés”-ben, ahol nemcsak a szabad ritmus van pontosan feltüntetve, hanem a versszakonkénti eltérések, a variációk is. S mindennek csúcса a „Kelemen kómies balladája” címen közölt lejegyzés, ahol Kodály egy 36 versszakos ballada teljes előadását rögzítette pontos kottába, hogy képet adjon egy ilyen átélt előadás teljes atmoszférájáról. A versszakról verszakra változó díszítőmenyek, néha főhangok is, a ritmus apró módosulása a szabad parlandóban s a váltakozásokból kialakuló előadói felépítés volt a cél, ami ezt a különleges teljesítményt életre hívta.

Mert itt nemcsak a 36 versszak pontos lejegyzése a teljesítmény, hanem maga a fölvétel is. A fonográf-hengeren legföljebb 5–6 versszak fért el; vagyis többször kellett hengert cserélni. Elgondolhatjuk, milyen gyűjtő-tapintat kellett hozzá, először is olyan embert találni, aki ilyen előadásra képes volt, másodsor, aki arra is képes volt, hogy ennyiszor megszakítva is folytatni

tudja teljes átéléssel. De a nehézséget végül is legyőzte annak az akarata, aki tisztában volt egy ilyen teljesítmény jelentőségével.

Az egyes dal életszerű megragadása is csak egyik oldala a néprajzi kutató igényének. Aki nemcsak adatokért járt a falvakba, hanem az érzékeny művész fogékonyságával, az egy emberi világot talált ott, amiben a dalok nem elkülönülten éltek, hanem együtt egy sajátos zenei kultúrában. A gyűjtés tehát az egyes dalok, a zenész számára fontos zenei anyag mellett egyre többet mutatott ebből az emberi világból a két kutatónak. Hogy ebből az emberi világból milyen élményeket szívott fel az alkotó művész, arról mindkettőjük számos nyilatkozata tesz tanúságot. De a tudós számára is adott ez új ösztönzéseket. Nem kiragadni néhány szép dallamot a saját művészi céljaink számára, hanem egyre jobban megismerni ezt a zenei világot: ez alakult ki egyre jobban Kodályban, a tudósban. Mindketten folytattak egy-egy faluban olyan gyűjtést, ami a falu lehetőségig teljes dallamkincsének kimerítésére irányult. Kodály Nagyszalontán jutott abba a helyzetbe, hogy ezt a célt teljesen megvalósítsa. A Néprajzi Társaság és a Folklor Fellows magyarországi szakosztálya rendezett ott nagyszabású helyi gyűjtést — a cél az Arany János által ismert néphagyományok feltárása volt —, s a később bekapcsolódó Kodály itt hosszabb gyűjtés és az előző gyűjtések zenei revidéálása során körülbelül kimerítette a falu népdaltudását, mint maga megemlékezik róla: mintegy 450 dallal. Ebben a számban nyilván benne foglaltatnak a „kevésbé értékes” dalok is, minthogy a nagy gyűjteménybe ennek csak egy részét adta be: Bartók kimutatása csak 247-et tüntet fel a faluból. Vagyis Kodály itt már eljutott az értékek keresésétől a teljes élet vizsgálatáig. Évekkel azután, hogy velem megíratta disszertációként egy falu zenei életének leírását, kezembe adott egy csomag papírszeretet: különböző hozzá írt levelek hátára, levélborítékokra és más cédulákra sebtében följegyzett emlékeztető szavak voltak rajtuk, ahogy eszébe jutott, mi mindent kellene följegyezni egy dallal kapcsolatban: hányan tudják, honnan tanulták, fiatalok éneklük vagy öregek, és hasonlók; néha ugyanaz az ötlet később újra fölbukkan, de egyre több a követelmény. Vagyis megmutatta utólag, hogy alakult ki benne az, amit ő mint a gyűjtés legteljesebb igényét foglalt össze 1937-ben, s tegyük hozzá: amit ma már az egész etnológiában mint modern követelményt tartanak számon: egy közösség teljes (zenei) életének leírása.

A gyűjtés teljessége és a zeneileg rendszerezett anyag biztos alapot szolgáltatott a tudományos feldolgozásra. Kodályt tudományos felkészültsége és egyéni érdeklődése egyaránt a történeti kutatásra és a rokon népi összehasonlításra ösztönözte. Talán ezért is engedte át teljesen Bartóknak a szomszéd népi összehasonlítás feladatát, tudva, hogy a másikat viszont csak ő tudja elvégezni. Már az első években megjelent három tanulmánya, amely mind a filológiai képzettségű Kodály érdeklődéséről tanúskodik. A „Hitetlen férj” balladának néhány változatával kapcsolatban XVI. századi költészetünk versformáinak továbbélését mutatja ki a néphagyományban: az 5 + 5 + 6 szótagos sorokból felépített versszaknak többé-kevésbé épen maradt formáit a ballada egyes variánsaiban. A másik: „Három koldusének forrása” egy rövid helyreigazító hozzászólás keretében, amelyet egy dilettáns gyűjtőtől köölt koldusénekhez fűzött, egész sorát hozza fel gyűjtéséből a koldusénekeknek, egyházi népekeknek, és hivatkozik a megfelelő ponyvafüzetekre, amit vagy a falvakban, gyűjtéskor talált, vagy a fővárosban kinyomozott. Vagyis már gyűjtése kezdetein kiterjesztette érdeklődését ezekre a néphagyomány periferiáján levő jelenségekre is, és nem restellte a fáradságot utánajárni a pony-

váknak is, ami a néphagyományba nemcsak selejtet ömleszt bele nagy tömegben, hanem régi korok értékes műveltségi emlékeit is közvetítette. „Régi karácsonyi énekek” című közlésében pedig egy Nyitra megyei faluban talált karácsonyi énekek nyomán elindulva kinyomozta, hogy valamikor úgynevezett pásztormisék éltek a környéken, amikor pásztorok dudáltak a templomban, s olyan dallamokat énekeltek, „amire táncolni lehetett volna”, az orgona dуда módjára zengett. Mint írja: „folytattam a nyomozást, mert templomba került misztériumot sejtettem a dolog mögött”; s karácsonykor magyarul énekelt miszeriszletek és pásztori közreműködéssel folyó sajátos misegyakorlat derült ki a nyomozásból. Látjuk, milyen széles körre terjedt ki érdeklődése, mennyi mindent belevont a „népdalgyűjtés” fogalmába. Már akkor a későbbi magyar zenetörténeti kutatások csírái jelennek meg e néhány első közleményében. De a filológus később még egyértelműbben nyilatkozott meg abban a két munkájában, amit „Magyar zenei folklór 110 év előtt” címen és Arany János népdalgyűjteményének kritikai kiadásában tett közzé. Az előbbi egy aukción fölfedezett és megvásárolt ritkaságról számol be: az Akadémia 1830-as népdalgyűjtő felhívására beküldött és elvesztett két közlés, amelyben a két egykorú gyűjtő a dallamok zenei rendszerezésére tesz javaslatot. Kodály igazán méltányolhatta ezt a kísérletet, ami, ha megvalósul a kiadással együtt, bizonyára korábban juttatta volna el a magyar népzenekutatókat azokhoz az eredményekhez — talán már Liszt idejében —, amit később Kodályéknak kellett elérniük. A másik, Arany János népdalgyűjteményének kiadása tulajdonképpen nem is annyira folklór jellegű feladat volt, mint magyar zenei művelődéstörténeti. Arany János túlnyomórészt diákkori dallamkincsét vetette papírra, s ennyiben a dallamok nyomozása a magyar dallamtörténeti adatokkal való egybevetést jelentett, zenei filológiai feladatot. Persze vonzotta őt, a nagyszalontai anyag ismerőjét az a kérdés is: mit talál benne azokból. Sajnos, elég keveset. Amennyire forrás nagy költőnk minden munkája a népelet régiségeire nézve, annyira nem találjuk gyűjteményében sem szűkebb hazájának, sem a nagy magyar népdalkincsnek értékeit. De Kodályt vonzotta a műveltek dallamtudásának történeti alakulása is, s ez a kötet mindkét irányú munkásságának tanúbizonysága.

De érte nagyobb meglepetés is a filológus Kodályt, ha nem Nagyszalontán, akkor Bukovinában. Amikor először hallotta előszájából elhangzani néhány sorát a XVI. századi Árgirus-széphistóriának. Erről szóló híradása nem csekélyebb kérdést old meg, mint XVI. századi históriás énekeink előadásmódjának és ritmusának kérdéseit. Ahogy az Árgirust énekelték a szabadon recitált parlando 12 szótagos sorokra, az egyszerűben megértette, miért dőcögnek Tinódi versei, ha a felező metszetet akarjuk éreztetni benne: mert ezek a 12-esek nem kívánják a felező metszést; állandóan változó recitálásukkal tökéletesen megvannak a metszet nélkül is. Vagyis nemcsak egy fölfedezés: a „megtalálás” jelentkezett a tanulmányban, hanem mindjárt kettő is: a „felismerés” és a „következtetés” is.

Később újabb közös népzenei-zenetörténeti témával állt elő „Néprajz és zenetörténet” című felolvasásában, ami a Néprajzi Társaság folyóiratában meg is jelent. Itt több párhuzamos példával mutatta be, hogy egykorú vázlatos följegyzések XVII—XVIII. századi dallamokról mint kapják meg valódi formájukat a néphagyományban fennmaradt, élő változataiktól; a csontvázra hogy épül rá az élő hús; vázlatos és néha hibás kottairást hogy díszít föl az élő előadás a dallamot körülfonó ékesítő hangokkal, hogy kapja meg igazi hang-

nemét a rossz előjegyzéssel vagy előjegyzés nélkül felírt vagy sajtóhibával ki-nyomtatott dallam. S itt már rámutat arra az útra, amelyen a magyar zene-kutató legyőzheti az akadályokat, amelyek elébe állnak a történeti zenei hagyomány követésében régi írásbeliségünk pusztulása, illetve későbbi hiánya következtében. A zenei néphagyományhoz kell fordulni, ahol még rengeteget megtalálhat abból, ami a magas kultúrában elveszett.

Itt tehát látjuk Kodálynak az egykori irodalomtörténeti tanulmányokat folytató, búvárkódásra hajlamos Eötvös-kollégistának tudományos kiteljesedését. De megjelenik nemsokára a nyelvészeti tanulmányokat folytató, a rokon népek felé forduló tanítványnak kiteljesedése is. Bizonyára ő volt az, akinek először feltűntek a Néprajzi Múzeumban őrzött cseremisiz felvételek, amelyek egy finn folklorista gyűjtését tartalmazták. S amikor a magyar zenei hagyományban fölfedezte az ötfokúság erős jelenlétét — ez is a különleges régiségek iránt érdeklődő Kodálynak tűnt föl Bartók Csík megyei gyűjtésében —, akkor irányult rá mindkettőjük figyelme ezekre a hengerekre, amelyekben akkor még csak valami hasonlót fedeztek föl az egyre világosabban kirajzolódó régi magyar dallamstílushoz. Ezen az úton azonban még sok lépést kellett meg-tenni.

Mindenekelőtt meg kellett ismerkedniük a rokon népek zenéjével. Rokon népeken itt nemcsak a nyelvrokonokat kell érteni, hanem a történelmi érintkezés, összeolvadás és közös kultúra révén rokonokat is: tehát a finnugorok mellett a török-tatár népeket is. Kodály minden lehetőséget megragadott arra, hogy ezekről szóló zenei kiadványokhoz hozzájusson. S amilyen mértékben tisztázódott a magyar anyag képe, amilyen mértékben kirajzolódott egy régi, ötfokú stílus körvonala a magyar népzeneben, ami Európában magányosan áll, olyan mértékben gyűltek az adatok hozzá eljutó kiadványokból hasonló dallamokra a keleti rokonoknál. Az első nagyobb jelzést a felgyűlő tapasztalatokról abban a tanulmányában adta, amit még nem is a magyar dallamokról írt: a „Sajátságos dallamszerkezet a cseremisiz népzeneben” címűben. Itt a kvintváltó cseremisiz dallamoknak arról a sajátságáról számol be, amelyben a kvinttel mélyebben ismétlődő dallamrészben ugyanúgy oldják meg a hangrendszerből hiányzó hang megkerülését, mint ahogy a fűgában Bach emelte ki a hangnem fő pilléreit az úgynevezett „tonális válaszbán”, eltérve a hangról hangra pontos kvint-megfeleléstől. Itt, látszólag csak egy távoli nép zenéjéről szólva már a magyar zene őstörténeti kapcsolatai lebegnek szeme előtt. A tanulmány végén csak általánosságban hivatkozik rá, hogy hasonló jelenségek a magyar dalokban is tapasztalhatók. De még kézzelfogható összefüggésről nem nyilatkozik. Az már csak nagy összefoglaló tanulmányának, „A magyar népzene”-nek volt igazi meglepetése.

Ez a tanulmány Bartók korábbi — 1924-ből keltezett — összefoglaló könyvének leíró-tipológiai jellege után a történeti-filológiai összefoglalást jelentette. S ebben már 11 közvetlen dallamegyezésre hivatkozhatott az általános stílusjegyzésen belül, amikor kvintváltó és kvintváltás nélküli ötfokú dalaink mellé cseremisiz, csuvas, votják, tatár dallamokat állított párhuzamként. Az összehasonlító nyelvtudományban kiképzett Kodály megteremtette az összehasonlító népzene-tudományt; kimutatta a rokon népek zenéjével összehasonlított magyar népzene honfoglalás előtti örökségét.

Ez az összefoglalás azonban mást is megteremtett: a népzene történeti feldolgozásának első összefoglalását is. Egész sor példán mutatta be a hagyományban fennmaradt régi műzene maradványait. Egy aratás-végző éneken

egy középkori gregorián alleluját, nyugati dallampárhuzamokkal a középkori Nyugat jelenlétét Magyarországon; XVI. századi versünk nép közt fennmaradt énekelt változatában Balassi strófaformáját s rajta keresztül egy XVI. századi műzenei emléket; legklasszikusabb példájában pedig bemutat egy dallamcsaládot, amely XVII—XVIII. századi forrásokban hol egyházi énekként, hol hangszeres táncdallamként, vagy Pálóczi Horváthnál cigánycsúfólóként van följegyezve, a néphagyományból pedig Rákóczit, Bercsényit emlegető szöveggel vagy bordallal, balladával párosulva került elő, s ezzel a Rákóczi-nótának széles körű hagyományát tudta igazolni. Népzeneiben és zenetörténetben egyaránt új utak lehetőségét fedte föl ezekkel az egybevetésekkel, s mindkét tudományág számára jelentős eredményt produkált: nemcsak kész eredményt nyújtott, hanem további kutatások lehetőségét is felvillantotta; az egyikben ismeretlen eredetű, sokféle népzenei típusaink eredetkérdésének megoldását adta, a másikban eddig ki nem aknázott források feltárásának szükségét és lehetőségeit mutatta meg.

Mindezek az eredmények és a bennük feltáruló lehetőségek tanítványainak, követőinek egész életmunkáját indították el. Mindenekelőtt Szabolcsi Bencéét, a legátfogóbb érdeklődésű zenetörténészét, aki mind keleti párhuzamok fölkeresésében, mind pedig, főleg a magyar zenetörténet emlékeinek föl kutatásában és a népzenevel való kiegészítésében egész életében követte és kiegészítette mesterét. Ő volt az első, aki Tinódi és a XVI. századi Hofgreff-énekeskönyv dallamait újra közreadta, majd tanulmányaival a XVII. századi főúri zenének és a XVIII. századi kollégiumi dallamföljegyzéseknek első szám-bavételét elvégezte. Nyomában megindult a források felkutatása és kiadása. Először a XVIII. századi diák-melodiáriumok anyaga került kiadásra, de hamarosan követték a XVI—XVII. századi világi és egyházi dallamok összkiadásai is. Szorgalmas utódok felkutatták a nálunk és szomszédainknál könyvtárakban lappangó XVIII. századi kottás följegyzéseket a korabeli táncokról; összegyűjtötték és megkezdték kiadását középkori gregorián-énekeinknek; megjelent egyik tanítványa könyve egy XIX. századi dalszerzőnkéről; kiadták Pálóczi Horváth Ádám nagy gyűjteményét; XVI—XVIII. századi táncdallamainkról számos kisebb-nagyobb gyűjtemény és tanulmány jelent meg. A népzene-kutatók széles tábora, követve Kodály korai példamutatását, gyűjteni kezdte az egyházi népénekeket az egész nyelvterületről, különösen a virrasztó énekek anyagát. Ez, főleg ami a Szerémségből, Bukovinából és Sopron megyéből került elő, teljesen új megvilágításba helyezi XVI—XVIII. századi zenénket, s bizonyos mértékben a középkori magyar dallamvilágot is. Tanítványának, Vikárnak a nyelvész Bereczki Gáborral több éven keresztül folytatott Volga vidéki gyűjtése pedig értékes anyagot hozott rokonaink zenéjének pontosabb ismeretéhez, s egy sor zenei őstörténeti kérdés helyesebb megítéléséhez. És ne feledjük el: megkezdődött és testes kötetekben megvalósult a nagy népdalkiadvány, amit még sokkal kisebb arányokban terveztek az első világháború előtt Bartókkal, s ami kibővült célkitűzésekkel valósítja meg a teljes magyar népzenei anyag megismertetését.

Mindez az eredmény nem születhetett volna meg egy nagy tudós szellem kisugárzó hatása nélkül. Itt természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a zeneszerző — és pedig két nagy zeneszerző — hatásának szerepét sem. De kellett a tudós fölfedező és tudományra serkentő hatása is, és mindaz, ami munkáiból, érdeklődéséből környezetére kiáradt: problémalátás és kutatási lelkesedés. És az a tudományos magatartás, ami jellemezte, s amit környeze-

tében lehetetlen nem volt érezni és látni s hatását valamiképpen magunkon tapasztalni. Amikor Kodályról, a tudósról megemlékezünk, lehetetlen meg nem emlékeznünk egyúttal a tudományra nevelőről is.

Semmiképpen sem volt az az általánosan elismert „jó tanár”, aki előadásaival magával ragadja hallgatóságát, vagy aki a leggyengébből is kihozza a lehető legtöbbet. Ilyen értelemben ő nem volt „jó tanár”. És mikor arra vállalkozott, hogy a nagy tömegnek, az összes zeneakadémista növendéknek népzeneórát tartson, arról legtöbbször rossz emlékei maradtak fenn. Ő nem volt való az érdekteleneknek, a kényszerítetteknek tanítására. Annál inkább azok számára, akik elkötelezettnek érezték magukat arra, amit ő akart, folytatására annak, amit ő csinált. Vagyis az ókori peripatetikusok, a humanista költő-tanárok utóda volt: a keveseknek pótolhatatlant adni, a keveseket végleg elkötelezni, azoknak egész életre irányítást adni. Ebben utólrétegzett volt.

Elsősorban példájával hatott. Egyik legfőbb tulajdonsága volt: nem nyilatkozni addig, amíg véglegeset nem tudott mondani. A várni tudás, amit szóval is lelkekre kötött, saját munkájában is fő irányelv volt. Nem véletlen, hogy Bartók 1924-beli közlésében még függelékben közölt és jegyzetben említett három cseremiszt. Kodály akkor még nem szólalt meg ebben a témában. 1934-ben is, amikor a sajtószerű szerkezetről értekezik a cseremiszt népzeneben, még nem beszél zenei őstörténetéről, a magyar zene honfoglalás előtti rétegéről. Azt csak 1937-ben emlegeti, de akkor teljes meggyőződéssel, amikor már megtalálta a kétségtelen bizonyítékokat a keleti párhuzamokban. Pedig ez a kérdés igazán a lelkéhez nőtt. „A magyar népzene” tanulmányát sokszor kiadták még életében is; soha semmit nem változtatott benne — pedig itt-ott voltak már új eredmények, olyanok is, amelyeket ő is elismert, mégsem dolgozott bele —, egyedül keleti párhuzamait szaporította újakkal későbbi kiadásokban, egészen az idegen nyelvű kiadásokig. Ezt tartotta legfontosabbnak.

Másik ilyen „kivárása” a siratókkal kapcsolatos. Bartók már hivatkozott könyvében Kodály sajtó alatt levő dolgozatára a siratókról, s tudjuk, hogy kottái kimetszve már kefelevonatban is megvoltak, mégis elállt a közléstől. Más oka nem lehetett, mint hogy belátta: egy szűkebb területről gyűjtött 10–20 darab nem lehet elég végleges következtetések levonására egy műfaj bemutatásában. S hogy mennyire igazra volt, azt sok évtizeddel később a megjelent sirató-kötet igazolta, amely a nyelvterület egészét felölelő gyűjtés alapján sokkal gazdagabb és árnyaltabb képet nyújtott a siratóról, és sok tekintetben kiegészítette, tehát megváltoztatta azt a képet, amit ő akkor a Zobor vidéki változatok alapján adhatott volna.

Nekem meg is fogalmazta ezt a magatartását: amikor egy korai tanulmányomat mutattam neki, amiben néhány régi és sok új dalunk sajtószerű elhelyezkedéséből a hangrendszerben arra következtettem, hogy kellett lenniük régebben dúrosabb jellegű, *szo-ra* végződő dallamainknak is, nemcsak moll jellegű, *la-ra* végződőknek. Nem mondott ellene — ma már tudom, hogy őt is foglalkoztatta a gondolat —, csak annyit mondott: „várjunk még, hátha kerülnek elő még jobb adatok is.” Azok hamarosan előjöttek, amikor egyre több keleti dallampárhuzamban mutatkozott olyan eltérés, hogy a *la-ra* végződő magyar dalnak *szo-ra* végződő keleti dallam felelt meg. Később rá is tért erre egy beszélgetésünkben: „Hát már úgy látszik, mégis voltak *szo-végű* dalaink”, és erre az eltérésre hivatkozott. Sőt tovább is ment, s ez a nyelvész-kultúrájú Kodályra igen jellemző: azt mondta „úgy látszik, ez is olyan »szabályos eltérés« lesz a zenében, mint a nyelvészek szabályos hangmegfeleléseiben”.

Másik ilyen „tanításáról” is már megemlékeztem: amikor Tinódinak „Egervár summája” dallamáról azt vettem föl, hogy nem is dúr dallam, hanem moll, csak egy terccel följebb maradt a záróhangja; szerintem azért, mert az alaphangot a lant adhatta meg. Kodály ezt sem utasította el, inkább kiigazította, hogy lehet az sajtóhiba is, mert sokszor tapasztaljuk régi kottáinkban, hogy egy vonallal följebbre sikerül egy hang, főleg a záróhang. Sőt elő is hozta egy alkalommal ezt az elképzelésemet mások előtt. Tehát foglalkoztatta a kérdés. Mégis azzal zárta le: „hát ha tud hozni még vagy húsz ilyen esetet abból a korból, akkor igaza lehet.” Abból a korból akkor még csak kb. 40 dallamot ismertünk — a fogalmazás tehát azt jelentette: egyelőre nem bizonyítható a föltevés, félre kell tenni.

Különben ilyen és hasonló kérdések „megbeszélése” néha valóban peripatetikus módon történt: óra után hazakísérve beszélgettünk a legtöbbit; korábban pedig, amikor szinte egyedül jártam óráira az egyetemen, ahol zene-folklor-gyakorlatokat hirdetett. És most visszagondolva arra, amit ezeken az órákon csináltunk, látom világosan, miért volt ő csak azok számára jó, akikben látta az érdeklődést: sosem tartott „órát”, ahol az „anyagot” ismertette volna. Első félévesként, mikor mint ismeretlen fiatal kerültem elébe, azt akarta látni, mit tudok, s ahhoz tette hozzá, amit még tudni kell; mit tudok hibásan, s azt igazította ki. De amit tudhattam, mert meg volt írva — akkor még néhány cikkben és főleg Bartók könyvében —, azt nem „adta elő”, azt tudni kellett. Nyilván csak azért tartotta érdemesnek, hogy foglalkozzék velem, mert látta, hogy ezeket tudom. Később, negyedévesként azzal tisztelt meg, hogy elhozta készülő „A magyar népzene” tanulmánya kottalevonatait, s azokat énekeltette el az órán, s magyarázta a hozzá tartozó problémákat. Vagyis legújabb, még közöletlen eredményeivel ismertetett meg. Azokat ugyanis nem tudhattam, nem kellett tudnom.

Különben éppen az a mód, ahogy valamire rávezette az embert — amit leginkább kifogásoltak az óráira járni kényszeredett hangszeres tanítványok —, azt lehet a leginkább pedagógusi magatartásnak tartani. Hogy nem közölte egyszerűen a „tudnivalót” a tanítványokkal, hanem igyekezett belőlük kihúzni. Néha bejártam azokra az óráira is, amiket a Zeneakadémián tartott népzeneből, amikor én már állásban levő „öreg” voltam. Egyszer végigéltem, hogy kínlódtak növendékei, amikor azt kérdezte valami példával kapcsolatban: mikor rázta le a német zene az olasz fegyelem hatását. A tanítványok találgattak, az egyik későbbre, a másik korábbra tette. Kodály csak cáfolta őket, de nem igazította ki. Hosszú percekig ment a találgatás, a kör egyre szűkült; s bennem is akkor világosodott meg, ami végül is Kodály „úgy van”-át elnyerte: hogy a Weberrel induló német romantikában. De ezt csak vagy negyedórai találgatás után engedte bmondani, amikor végre le akarta zárni a kérdést: „Hát senki sem tudja?” És biztos, hogy ez a fokozatos megvilágosodás és a kérdésen ennyi ideig való rágódás sokkal erősebben belevészte a dolgot emlékezetünkbe, mintha egy azonnali megjegyzésből kellett volna megjegyezni vagy elfelejteni. Ugyanígy hallottam egy óráján egy másik „kérdését”, hogy a tripodia — három ütemű sorok, ami a magyar népdalban annyira gazdagon van képviselve — hol fordul elő a klasszikus zenében. Itt is hosszú találgatások és hallgatás után vezette rá a tanítványokat, hogy összesen két helyen: Mozart g-moll szimfóniájának izgalmas, fűtött harmadik tételében és Beethoven 9. szimfóniájának scherzójában, ahol egyszer a téma átalakul 4 ütemesből 3 ütemesre, szintén az izgalmas hatás kedvéért. Ezt sem

felejttem el életem végéig. Mindez azt jelentette, hogy fontosabbnak tartotta, hogy néhány dolgot jól belevéssen az ember emlékezetébe, semmint hogy sokat próbáljon belegyömöszölni, aminek nagy része azután kihull belőle, vagy igazán bele sem jut. Hallottam azt is, hogy zeneszerzés-növendékeinek egy bizonyos fornaproblémát kellett keresniük „a zeneirodalomban”, minden közelebbi irányítás nélkül. Több héten át bújták az Akadémia kottatárát, hogy találjanak rá példát. S mikor már több hét után sem találtak, akkor szólalt meg: „Hát senki sem nézte meg Bach fuvola-kettőseit?” Szerintem ez a magatartás az igazi pedagógusé, a nagy tanítómesteré, aki a tanítvány öntevékenységen keresztül nevel és juttat el ismeretekhez, még ha ez a módszer sokaknak nem is tetszik.

Sokat emlegetik szótlanságát, hosszú hallgatásait. De ez ugyanabból fakadt, mint azok a hosszú, elmélyült, figyelmes vizsgálódásai, amivel nézte, ha valamit vitt vagy mutatott az ember. Látszott, hogy mindent szinte belevés az emlékezetébe, amikor néz, hogy mindent megrág, amikor hallgat. Még akkor is ilyen koncentrációval nézett mindent, amikor végül azzal adta vissza, hogy nincs benne semmi érdekes. Hát még mennyire vizsgálhatta, amikor jelentőséget tulajdonított neki. Ennek köszönhető, hogy szinte határtalan memóriájával akkor is tudott kutatási eredményt produkálni, amikor még csak erre a memóriára volt szorulva, mert a könnyen átnézhető kiadványok még csak az ő ösztönzésére később születtek meg. Amikor tehát egy-egy forrás ritka könyvtári példányának egyszeri átnézésével kellett összehasonlító eredményeit megteremtenie népzene és történeti emlékek közt. Igaz, saját és Bartók gyűjtésével a fejében. De az is hatalmas teljesítmény már magában véve is; de mennyire föl kellett szívnia magába egy régi kézirat — mondjuk az Almási-gyűjtemény vagy a Pálóczi Horváth-kézirat — teljes anyagát, hogy képes volt mindig hivatkozni a megfelelő darabra, ha valami összefüggésben szükség volt rájuk. Szerencsére ebben már nem kell követnünk őt — nem is volnánk képesek rá —, mert ma már nincs szükség ekkora teljesítményre: gondoskodott a kutatás megkönnyítéséről.

Aki maga ennyire komolyan vette a tudományt, akinek csak a teljesítmény számított, az másoknál is megbecsülte a teljesítményt, fiatalabbaknál is. Különösen ha olyan területen értek el eredményt, ami nagyon érdekelte. Ilyen volt a néptánc is, ami a népzenevel legszorosabban összefügg, s amiben nyilván sokszor gyönyörködhetett falujárásai alkalmain. Már rég nem járt előadásokra, a Néprajzi Társaságba sem, amikor két fiatal tánckutató beszámolót tartott újabban végzett kutatásaik eredményeiről. Egyszer csak kinyílt az ajtó, és megjelent Kodály, aki nagy figyelemmel hallgatta a beszámolót, s utána számos kérdéssel is faggatta a kutatókat. Később, első infarktusa után, az volt az első alkalom, hogy valahol megjelent, sőt lépcsőmászásra is vállalkozott, amikor Martin előadására jött el. Az előadás ugyanis arról a jelenségről számolt be, ami cigányok botoló táncában került elő: hogy a dalolva kísért fegyvertáncban XVI—XVII. századi források proporciós gyakorlata élt tovább, amikor is a 4/4-es, páros ütemű dallamot később gyorsabban, 3/8-ban, páratlan ütemű formában folytatják. Nem akarom itt részletezni, mit jelentett ez a fölfedezés népi ritmusvariánsaink jelentőségének felismerésében.

Kodály később is minden lehetővel segítette a fiatalok tánc kutatását. Mikor Martin állás nélkül maradt, odavette a Népzene-kutató Csoportba, szerzett nekik az UNESCO útján hangosfilm-fölvétőt, mindenképpen elősegítette azt a kutatást, amiről meggyőződött, hogy eredményes.

S hogy mennyire fogékony volt minden újra, olyan új módszerekre is, amit tanítványai az új technikai lehetőségekkel próbáltak megteremteni, arra csak egyetlen példát szeretnék felhozni. Amikor számítógépes dallamrendezést próbáltunk ki néhány zenész-matematikussal a Nehézipari Minisztérium gépén, s az első bemutatkozás sikerrel kecsegtetett az International Folk Music Council budapesti konferenciáján, megkérdezte a matematikust, mennyibe kerülne egy gép, mert saját pénzén akart venni a Csoportnak. Sajnos, a költség meghaladta volna az ő anyagi lehetőségeit is. De a szándék maga is elárulja, mekkora volt benne az érdeklődés az új lehetőségek iránt.

Ez a teljesítményeket méltányoló, embereket pályára állító, segítő, irányító és ösztönző ember, aki ezenkívül nagy teljesítményeivel is vonzott és ösztönzött, olyan kisugárzó központ volt, aminek vonzásában nemzedékek nevelődtek és álltak rá egy-egy tőle jelzett munkára. Saját munkája, saját teljesítménye önmagában is hatalmas — hiszen ha csak népdalgyűjtése mértékét és minőségét hagyta volna ránk, az is elég volna rá, hogy neve mint tudós fennmaradjon a magyar művelődés történetében —, de legalább olyan hatalmas az a mozgató erő, amivel nemzedékeket állított munkába, és végeztette el velük azt, amit már egyetlen ember el nem végezhetett.

S ha most eszünkbe idézzük a kiindulást, hogy mit talált pályája kezdetén, s hozzávetjük mindazt, ami halálakor volt, sőt azt is, ami akkor már útban volt, akkor mérhetjük le pályája jelentőségét. Előtte nem volt népzene, és nem volt magyar zenetörténet. Utána mind a kettő imponáló kötetekben és imponáló teljesítményekben áll előttünk. Népzeneinknek látjuk fejlődését és a fejlődés különböző rétegeit valami messzi őskortól az utolsó századfordulóig; zenetörténetünk pedig egyre tisztábban lát a középkor magas kultúrája, majd a későbbi századok termésének értékei közt, a korszakok divatát követő magyar zenei ízlés történetében. A semmi helyén ma imponáló épületek állnak.

Kodály nemcsak mint művész, hanem mint tudós is megváltoztatva hagyta maga után és maga körül a világot.

VARGYÁS LAJOS

Adalékok a XVIII. századi magyar—orosz filológiai kapcsolatok történetéhez

Írásomnak stílusosan s folyóiratunk hagyományaitól sem eltérően ezt a címet is adhattam volna: Szenci Molnár, Pápai Páriz, Bél Mátyás, Lomonoszov — és ami körülöttük van. Mert erről lesz szó az alábbiakban, ennek magyar kiterjesztésű summájáról: kivált orosz vonatkozásban teljesebben, minden vonatkozásban bővebb dokumentációval a *Studia Slavica* hasábjain szándékozom beszámolni e kérdéskörrel.

I. Úgy látszik, nem csupán a könyveknek — a bibliotékáknak is megvan a maguk sorsa. Egy leningrádi könyvtáros negyedszázada megjelent, csodálatosan alapos és sokoldalú kutatásából mindent tudtunk Lomonoszov magánkönyvtáráról; szinte a katalógusát is ismertük, ahogy azt e mű alcíme ígéri — ám magát e hatalmas könyvtárat mintha a föld nyelte volna el: két évszázad

keresései teljesen hiábavalónak bizonyultak felderítésére. Így a legutóbbi időnkig mindössze három egységet tudtunk felmutatni, mint a nagy tudós ránkmaradt birtokát: Tregyiakovszkij verstanát, Kalmár kisebb héber nyelvtanának két egybekötött példányát meg egy francia stiliztikát. (Erről s egyebekről bővebben l. MNy. LXXVI, 1–12.) Külön figyelmet, részben az alább elmondandók miatt, az orosz pályatárs műve érdemel. A Kalmár-példányokkal szöges ellentétben, ez „nagyonis” Lomonoszov tulajdona volt, a következők okán. Tregyiakovszkij verstana 1735 vége felé jelenik meg Pétervárott. Az akkor huszonöt éves halászfiú, a moszkvai szláv–görög–latin gimnázium bár túlkoros, de legtehetségesebb végzett növendékeként 1736. január 1-én érkezik meg ugyanide, s legelső ösztöndíjából még ugyane hónap végén megveszi magának ezt a könyvet, majd magával viszi Németországba is, onnan hűségesen visszahozza — s marad az az asztalán halála napjáig; marad ezért örökösei tulajdonában, majd az akadémiai Archívum Lomonoszov-hagyatékában napjainkig. Úgy lehet, nem nagyon ismerte még ki magát a főváros nyüzsgő lagúnái között; a kevesebb, mint szerényre méretezett ösztöndíjnak is lett volna száz más helye — de az akadémiai könyvesboltot már ismerte, a Tregyiakovszkij-kötetet tüstént megvette. Gyermekszobátlan gyermekkorából hozta magával különös módon a könyvek e szenvedélyes szeretetét. Immár negyvenkét évesen, akadémikusként, így emlékezik erre vissza: „... apám ugyan természet szerint jó ember volt, de legvégső tudatlanságban nevelkedett; mostohám meg gonosz és irigy, mindenképpen haragra kívánta gyűjtani apámat, mondván, hogy folyvást csak hiában ülök a könyvek mellett. Amiértis olvasnom s tanulnom, amit lehetett, sokszor magányos puszta helyeken kellett, ott tűrve fagyot és éhséget...” (ÖM. X. 481–2.) A francia stiliztika történetét nem ismerjük. Ám azt némi joggal feltételezhetjük, hogy ha a Kalmár-kötetek, akkor még egybe nem kötve, talán azért maradtak nála, mert meghagyta feleségének: ezeket el kell juttatni a címzettekhez (ám az asszony néhány hónappal az ura után halt), akkor az orosz verstan éppen fordítva: hogy azt oda ne adják senkinek, az az ő első saját könyve, az első pétervári keresményéből.

No de ki fenyegette ezt a könyvtárat, hova is lett az a száz és száz (ezer és ezer?) antikváriumban vagy újonnan megvett, gondosan gyűjtött kötet? (Ugorjunk előre, vagy inkább át, Studia Slavica-beli közleményünkre: melyeknek, mint most már tudjuk, majd mindegyike magán viseli tulajdonosuk keznyomát, lúdtollas-plajbászos alá- s melléhúzásait, haragos kritikai megjegyzéseit.) Korábban futólag említettük, az akadémikus Lomonoszovnak is voltak anyagi gondjai, immár nem kopejkások, hanem azt nagyságrendekkel meghaladó, mozaikgyára miatt. Ezért a mára felderített dokumentumok tanúsága szerint még életében eladta ezt az egész kincsesbányát, összes vagyonát Orlov grófnak, feltehetőleg azzal, hogy élete végéig használhatja őket. Nincs ötvenöt éves, amikor meghal: a gróf a könyvtárat átviteti egy közeli saját palotájába, szintén a Mojka partján; majd úgynevezett Márvány palotájába; innen száll az grófi örökösről örökösré — mondom, az említett három mű kivételével. S végül, immár a XIX. század derekán, kiköt az egész grófi könyvtár a helsingforsi egyetemi könyvtárban, a cár által ösztöndíjjal ajándékként. Így őrződik az a mai napig is a Helsinkii egyetemi könyvtárban; 1977. nyarán közös finn–szovjet könyvtárosi erőfeszítések eredményeképpen az első megtalált és azonosított ötvenöt darab újból meglelte hazáját — visszatért a leningrádi akadémiai könyvtárba. Megjegyezhető még, hogy a „könyvtárosi erő-

fesztést” a szó legszorosabb értelmében is lehet venni: az egyetemi bibliotéka milliós tengeréből, a raktárak olykor félméteres porából kellett kibányászni ezt a kincset; a feltáró-bányászó munka napjainkban is tovább folyik.

2. A feltáró munkát nagyban elősegíti az, hogy az egyik Orlov-örökös 1826-ban német könyvtárosukkal leltárt készítettetett a Márvány palota könyveiről. E leltár tovább vándorolt Helsinkibe a későbbi ajándékozás során, de egy xerox-másolatát a leningrádi akadémiai könyvtárban őrzik, ott azt magam megtekinthettem 1982. nyarán; hozzáférhető nyomtatásban a fő felfedező, Je. Sz. Kul’abko könyvében (ezt a nevet azért is említem, mert még egyszer elő fog fordulni, Bél Mátyás kapcsán). Az 1104 könyvtári egységet tartalmazó katalógusban öt magyar vonatkozású műre bukkantam. Ezekről röviden szólok az alábbiakban, előrebocsátva, hogy egyrészt ami 1826-ban Orlov-tulajdon volt, az nem okvetlenül megy vissza Lomonoszov magánkönyvtárára; másrészt Lomonoszov könyvei még más gyűjteményekben is rejtőzhetnek. Így e művek felsorolásának közvetlen értéke annyi, hogy ez biztosan megvolt egy a XVIII. század derekáról keltezett orosz nagyúri könyvtárban — ennyiben egy porszemmel hozzájárulhat a külföldi hungarológia történetének kutatásához; másrészt ezen könyvekről jó valószínűséggel feltételezhető, hogy Lomonoszov tulajdonát képezték, többségük onnan került Orlov grófhhoz. Nehogy csalódást okozzak az olvasónak, azt is mindjárt megjegyzem, hogy eddig épp ez az öt könyv, melyek más példányai nyilván megvannak ott, még nem került elő a Helsinki egyetemi könyvtár Orlov-gyűjteményéből; ám valószínűleg naivság lett volna feltételezni, hogy elsőre e hungaricumok is előkerülnek, éppen terjedelmes Lomonoszov-bejegyzésekkel.

Az 1826-os Orlov-leltár 115. lapján külön szekciót tartalmaz „Histoire de Hongrie” címmel (hasonló szekciók még e részben: Olaszország története, Spanyolország és Portugália története, Franciaország története stb.), benne a következő négy művel:

937. *Hungariae antiquae et novae prodromus*, Mart. Belius, Norimb., 1723, fol., VII, 54 [ez utóbbi két szám értelme: „VII. sz. szekrény, abban az 54. sz. könyv”] — nyilván nem túlzott merészség feltételezni e nem egészen mai címléírás alapján is, hogy itt Bél Mátyás Prodromusáról van szó.

938. (*Annales sultanorum*) = *Historia Chronologica Pannoniae*, Goth. Arthus, Francof., 1608, 4°, IV, 204 [tehát ez, egyébként az alább következőkkel együtt, egy másik szekrénybe került — találóbban azt kell mondanunk, hogy Bél Prodromusa került el a többi magyar könyvtől; az ilyen technikai-könyvtárosi apróságoknak akkor lehet esetleg jelentőségük, ha kiderül: ennek alapján meg lehet állapítani, mi honnan jutott a főúrhoz] —, teljes biztonsággal eddig itthon nem sikerült azonosítanunk. BOR KÁLMÁN szíves közléséből tudom, hogy a Széchényi Könyvtár Antiqua-állományában Ant. 3553 jelzet alatt van egy mű: „*Annales sultanorum Otomanidarum*”, de ez korábbi: 1588!¹

939. *Notitia Hungariae antiquo-modernae*, Mart. Schoedelius, ed. Ferd. Behamb, Agentor., 1677, 8°, IV, 225 — viszonylag könnyűnek látszik a dolog: SZABÓ KÁROLY: RMK. III, 2773. tétele rövidítve így szól: „BEHAMB (JO. FERDINANDI JCTi, & Profefloris...) *Notitia Hungariae Antiquo-Modernae* ...

¹ Az alább következő könyvészeti adatok is BOR KÁLMÁNTÓL, a Szenci Molnárki-adásokra vonatkozóak az ő közvetítésével VÁSÁRHELYI JUDITÓL valók. Szíves segítségükért itt mondok hálás köszönetet.

Argentorati, ... M. DC. LXXVI. 8r. ...". Nyugtalanító momentumok: a) Ebben a címléírásban sehol sem szerepel Mart. Schoedelius, SZABÓ csupán a címléírást követően petittel megjegyzi: „Schödel Márton Strassburgban 1626-ban megjelent munkájának újabb kiadása, Behamb Indexével és jegyzeteivel”. Honnan vette ezt az adatot N. SCHMIDT, az 1826-os leltár készítője? b) Eltérés az évszámban: itt 1676, SCHMIDTNél 1677. Nem lehet kétséges, hogy ennek a műnek éppen erről a kiadásáról van szó. Talán SCHMIDT és SZABÓ egy-egy más címlapról dolgoztak (egyikük példányán a legelső címlap hiányzott)? (Magam hasonlót észleltem a Pápai Páriz szótár esetében, erről alább.)

940. Hungarisch—türkische Chronik, Nürnberg, 1685, 8°, IV, 226 [vagyis e mű s az előző feltehetőleg egymás mellett állt a IV. szekrényben] — OSZK. App. H. 2705.

És végül, a „Dictionnaires” szekcióban, a 144. lapon ez áll:

1107. Dictionarium latino-ungaricum et ungarico-latinum, Fr. Pariz-Papai, Lutschoviae, 1708, 8°, VI, 316 — hát ez megint nem kíván sok kommentárt a magyar filológus-olvasónak. Legfeljebb SCHMIDT becsületét védendő a szkeptikusabb olvasó tudomására hozhatjuk, hogy MELICH JÁNOS ugyanígy, ezen látszólagos német beütéssel (ti. „-ungaricum” és „ungarico-”, szókezdő „h” nélkül) közli az első kiadás közös címét (A magyar szótáirodalom. Bp., 1907. 173); magam pedig csak MELICH e címléírása alapján láttam, hogy SCHMIDT eszerint dolgozott, az évszámot és a megjelenési helyet már a latin—magyar rész külön címlapjáról másolva át, mert a rendelkezésekre álló példány (Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvészeti Szeminárium. 153.; beszerzési éve: 1916.) a közös címlapot nem tartalmazza.

3. Ám Bél Mátyás nem csupán 1723-as Prodrömsa révén jelent meg a Mojka partján, hanem közvetlenebbül is. 1726 és 1734 között intenzív levelezésben állt Bayer akadémikussal, majd ennek 1738-ban bekövetkezett halála után a pétervári akadémia titkárával, a híres matematikussal, H. Goldbachhal. E levelezés egy része tulajdonképpen századok óta hozzáférhető: megjelent Bél 1735-ös könyvében (Aparatvvs ad Historiam Hngariae... Conquifuit, ... atque Notis illuftrauit Matthias Bel. Pofonii, Typis Joannis Paulli Royer, A. MDCCXXXV, p. 408—15). Másik részét meg a SZUTA leningrádi archívuma őrzi a Bayer-dossziében, erről az archívum egyik munkatársa számolt be viszonylag nemrég (E. C. КУЛЯБКО, К истории словацко-русских научных связей в XVIII в. Письма М. Беля в Архиве АН. — Русская литература XVIII века и славянские литературы. Исследования и материалы. Москва-Ленинград, 1963. 168—71. Nem csodálkoznék, ha e közlemény címe, az őt magában foglaló cikkgyűjtemény elnevezése miatt eddig kevésbé hívta volna magára a hazai Bél-kutatók figyelmét. Magam 1982. júniusában igyekeztem elmondani az agg tudósnak, milyenek is lehettek a XVIII. században a pannoniai nemzetiségi állapotok.)

A tartalmi kérdésekre a következő pontban kívánván csak rátérni, ragadjunk meg e levelezésből egyelőre két formális momentumot — igaz, az elsőt illusztrálandó Bayer-idézet mindjárt a tartalmi kérdések közepébe is vezet.

Az első kérdés: milyen nemzetiségű volt Bayer akadémikus, avagy: mit jelenthetett, legalábbis egyik jelentésében, a XVIII. században a *hungarus* melléknév? Gottlieb (latin nyelvű leveleiben: Theophilus) Siegfried Bayer 1694-ben született Königsbergben, ugyanott végezte egyetemi tanulmányait

is. 1725-től Pétervárott a régiségek és keleti nyelvek professzora — ezen kinevezéséről, mentegetődzve a késedelmes válaszáért, 1726. jan. 12-i levelében értesíti is Bél-t, aki 1726. szept. 24-i válaszában gratulál neki ehhez (Adparatus 408–9, ill. 410: „... primo quidem omnium, TIBI gratulor, mihi gaudeo, optime Bayere!”). Ez az „optimus Bayerus” a normann elmélet megalapítója, mint ilyen, Lomonoszov nagy szellemi ellenfele, évszázadokig persona non grata az orosz tudományos életben. Korábban láttuk: Lomonoszovnak a magyar orosz népelnevezés 1750. tavaszán a Millerrel folytatott vitában épp a normann elmélet elleni döntő — s máig sem, az elmúlt majd negyed évezred alatt, meg nem döntött! — bizonyítékként kellett. Volt azonban akkor, egyebek mellett, egy másik ága is Lomonoszov bizonyítási rendszerének, a balti-szláv egység gondolata: a lett nyelv a litvánal és az óporossal együtt a szláv nyelvek rokona. Miller akadémikus szerint ez nem áll: fordult volna Lomonoszov inkább Bayerhoz (ti. az ő műveihez: Bayer ekkor már több, mint tíz éve halott), ő porosz volt, megmondta volna neki az igazat. Lomonoszov visszadörög a Kunsztkamera (az Akadémia akkori épülete) falai között: „Curoniam linguam [ez akkor a lett egyik elnevezése] a Slavica ortam et non magis diversam esse ab ea, quam Swecicam a Germanica, non à Borusso Bejero, sed a plerisque eruditis Curoniae indigenis didici” (ÖM. VI, 54). Valóban, ma már tudjuk, Lomonoszov — nyilván még e vita előtt — alaposan áttanulmányozott egy 1685-ös kiadású, német nyelvű lett nyelvtant, olyannyira, hogy a kötet vége felé már a sajtóhibákat is javítja benne: széljegyzeteiből, aláhúzásaiából, összekapcsolásaiból világosan kirajzolódik a balti-szláv egység eszméje, melyet ugyan ránkmaradt műveiben tételesen sehohsem fejtett ki, csak e vitában, majd később orosz történetében használt fel néhány odavetett megjegyzés erejéig. Ám hagyjuk most a vitázó feleket, s fordítsuk figyelmünket csupán arra a különös részletre, hogy ez az optimus-pessimus, de mindenképpen „Borussus” (porosz) „Bejerus” maga — törzsökös hungarusnak nevezi magát, épp ezért a magyarokat következetesen a „noster” jelzővel illeti leveleiben. Íme, egy jellemző részlet 1726. jan. 12-i leveléből: „Quaeritur inter nos [ti. Bayer és Bél között]: *quanam gentes stirpem suam ad Scythas referant?* Inuenio igitur, *Alanos, Lithuanos, Verulos* seu *Herulos, Fennos, Lapponas, Aeftios, Liciones, Pruffos*, *Scythici* corporis, a maiorum stirpe esse: at *Sarmatas, Slauicas* gentes omnes; *Hungaros* noftros (nam & ipse patrem, auum, atauum Hungaros habui) aliarum originum populos fuiffe” (Adparatus 409; a dőlt szedések e forrásnak megfelelően). A számunkra itt fontos részt lefordítom, bár nyilván anélkül is érthető: „a mi *hungarusaink* (hiszen nekem magamnak is apám, nagyapám, dédapám *hungarus*) más eredetű nép volt”. Tehát a *noster* birtokos névmást explikálja, itt először előfordulván, zárójeles megjegyzésével családja eredetét illetően; később e névmás minden további magyarázat nélkül áll a *hungarus* előtt. Hogy egy „Gottlieb Siegfried Bayer” *hungarus* apai ágon — az feltehetően csak úgy lehetséges, ha a *hungarus*¹ = ‘az, aki Pannóniában született’. (A *Pannónia* elnevezést e fogalomra Bél-től kölcsönöztem, ő Prodrumusának címlapján így nevezi meg magát: „Avctor Matthias Belivs Pannonivs”. Negyed évezred után is köszönöm neki e terminológiai segítséget.) Természetesen ugyane levelezésben, Bél műveiben, egyéb korabeli művekben előfordul bőven a *hungarus*² = ‘a *hungarus*-ek közül az, aki egy bizonyos, egyelőre vitatott eredetű és rokonságú, de nem szláv, nem német, nem román [ekkor kb.: moroulachus] nyelven beszél anyanyelvként’. A *Hungaria* viszont nyilván teljes szinonimája a *Pannonia*-nak, annak fenti széles értelmében. Így, hogy

ne menjünk messze, a „*Hungariae antiquae et novae Prodomvs*” bőven ad tájékoztatást a szlávokról, ruthénekről, németekről stb., már akik Hungáriában/Pannóniában laknak; sok szó esik benne természetesen a hungarusokról (ti. *hungarus*² elnevezésükről) is. Bayer az idézett helyen játszik a szavakkal: a zárójelen kívüli első előfordulás (*Hungaros nostros*) nyilván a *hungarus*², a zárójelen belüli, apáira utaló — *hungarus*¹. Nem játék csak a *noster*: Pannónián belül a magyarok is, szlávok is, németek is stb. a „mieink”.

És a másik, más jellegű megjegyzés. Bayer 1732. szeptember 4-i leveléből értesülünk arról, hogy egy szótár megrendítette őt a magyar és a finn nyelv rokonságának hitében: „Nam, quantum iudicare possum, ex *Molnari* dictionario, maior & potior pars *Linguae Hungaricae*, a *Fennica*, abhorret” (Adparatus 415). Korábban erről a forrásról a rendelkezésünkre álló levelekben nem esik szó. Feltételezhető tehát, hogy a kiváló Bayer akadémikus nem sokkal 1732. ősze előtt — (Szenci Molnár szótárát vette a kezébe: talán nem túlságos merészség részemről feltételezni, hogy éppen erről a „Molnarus”-ról van szó. MELICH tanúsága szerint (i. m. 126 kk.) e szótár egymást követő kiadásai: 1604., 1611., 1621., 1644—1645., 1708. (az 1700-as és 1740-es kiadásról, melyet MELICH is kételkedve említ, nem tudnak a Széchényi Könyvtárban). 1708-ban tehát megjelenik a) új kiadásban Szenci Molnár műve, Nürnbergben és b) Pápai Páriz első kiadása Lőcsén. Több lehetséges gondolat közül (ilyen pl.: valahol lappang, talán az Akadémia archívumának Müller-dossierében, egy Szenci Molnár: érdekes lenne megnézni, kié volt, ki használta, tett-e bejegyzést stb.), illetőleg helyett itt ismét csak egy könyvészetire hívom fel a figyelmet. Nevezetesen: ha az Orlov-könyvtárba épp egy 1708-as lőcsei kiadású magyar szótár került s nem nürnbergi, akkor: a) jó szemű volt a könyvtáros: tudta, mit kell megvenni — jobb szemű vagy szerencsésebb kezű, mint a „hungarus” Bayer; b) talán volt valami pannóniai kapcsolata, ennek híján tudniillik esetleg azt kellene feltételeznünk, hogy a pannóniai könyvterjesztés külföld felé a XVIII. század első felében lényegesen jobb volt, mint a germániai; e feltevés elég fantasztikusnak tűnik, legalábbis a mai pannóniai könyvterjesztéshez szokott szemünknek. Egy szóval sem állítom, hogy Lomonoszov volt a beszerző, például egy marburgi antikváriumban; de semmiképpen sem csodálkoznék rajta, ha így lenne — vö. a fentebb Tregyiakovszkij könyve kapcsán mondottakkal: e h e z (is) volt esze ennek az embernek.

S végül a teljesség kedvéért még egy könyvről. Bél írja Bayer 1732. szeptember 4-én hozzá intézett leveléhez fűzött megjegyzésében, hogy akart neki küldeni egy példányt magyar nyelvtanából (nyilván az 1723-as „*Sprachmeister*”-ről van szó — „*Prodromus*”-át, mely ugyancsak 1723-ban jelent meg, aligha nevezi „*Grammatica Hungarica*”-nak a szerző — vö. Adparatus 415, d) lábjegyzet). Vajon elküldte-e? (Bayer az Adparatus megjelenését követő harmadik évben már halott.) S ha igen, vajon fellelhető-e ez például az akadémia Bayer-hagyatékában?

4. Vajon mit adtak t a r t a l m i l a g a pétervári olvasónak az előző két pontban kívülről jellemzett könyvek, levelek; mennyiben járultak hozzá ezek a magyar megnyilatkozások a pétervári akadémiai magyar-kép kialakításához, immár függetlenül attól, hogy Bayer, Miller, Lomonoszov vagy más kezébe kerültek?

Ami a legalapvetőbbet illeti, megtehették a maguk feladatát: ha korábban már fel is hívódott erre a figyelem, e források továbbra is ébren tartják a

figyelmet a magyar nyelv mint olyan iránt, amely közvetlen környezetében egészen egyedül áll. A legpregnansabbban a tárgyalt könyvek közül Csécsi munkája teszi ezt meg (*Observationes Orthographico-grammaticae*), mely az 1707-es Pápai Páriz-szótár mellékleteként, külön paginációval ugyan, de ahhoz szervesen hozzákötve, PP bevezetőcskéjével ellátva jelent meg. Ha például Lomonoszov, aki igen szerette a könyvek kezdő és végző üres lapjait, arra számos kommentárt írt az 1. pont alatt jelzett, most megtalált könyveiben, a szótárt végiglapozta vagy mindjárt a végén nyitotta ki, ott Csécstől a következőket olvashatta: „1. *L i n g v a H U N G A R I C A* cum nullâ Europaeâ habet Cognationem...”, majd néhány sorral lejjebb egy ma is helytálló gyakorlati megfigyelés-félt: „3. b. *Egreffum finibus suis nativum Hungarum, oportet esse mutum, pariter ex aliis in fines Hungariae ingreffum*”: ha ki született magyar elhagyja határait, némának kell lennie épp úgy, mint a más határból a magyar végek közé lépő idegennek. Közvetve a magyar nyelv itteni idegen voltára utalnak az 1723-as *Prodromus* első szavai is.

Ha egy szinttel lejjebb lépünk s megnézzük: mely irányban mutatják e források a rokonságot, immár kevesebb jót mondhatunk. Csécsi idézett legelső mondatát a héber rokonsággal folytatja; ugyanez az eszme, a scytha rokonságával fűszerezve, felbukkan a *Prodromus* első lapján; a tervezett sorozat egész struktúrája is a scytha—avar rokonságra épül; a többi forrásból esetleg a török eredet is „kiderül”. Ezen belül a részletek némileg eltérhetnek; Bélnél megcsillan a görög rokonság is; Csécsi bevezetőjében határozottan elveti a görög, latin, szláv és germán rokonság gondolatát. Felhívják e források a figyelmet arra, hogy a magyarban számos kölcsönzés van a szomszédos nyelvekből — ez megint igaz, s bármely eredeztetés-koncepció mellett egyaránt hasznosítható. Korábban láttuk, hogy a magyar nyelvnek erre a sajátságára s ezért a többi csúd nyelvtől való eltérésére Lomonoszov is hangsúlyozottan felhívja a figyelmet — nyilván nem alap nélkül, hanem az ilyen és efféle források tanúságára támaszkodva. Ha esetleg valóban Lomonoszov vette-rendelte a *Prodromust*, mindjárt az elején félredobhatta nem csupán a héber rokonság miatt, hanem amiatt is, hogy Bél a 3. lapon a bábéli nyelvkeveredésről ír, mint aminek a scytha nem volt alávetve, innen a viszonylag tiszta magyar nyelv stb. Lomonoszov ezzel olykor maga s családja életét is kockára tevő kísérletező természettudós volt, a nyelveket a leibnizi elvnek megfelelően mint a népek ősi történetének objektív tanúit vizsgálta, úgyhogy az efféle biblikus utalások erősen visszariaszthatták. (Vallásossága következtében: a biblia mellett a természet, benne a népek-nyelvek történetével, az isten másik nagy könyve, s azt tanulmányozni szent kötelességünk. Nem tudok ugyan Lomonoszov efféle konkrét kijelentéséről, de egész tevékenysége, egyes politikai-közgazdasági jellegű írásai erre az alapkonceptióra engednek következtetni. „Urunk az értelem!” — kiált fel „*Esti gondolatok a fenséges északi fénynél az isteni nagyságról*” [Simor András ford.] című, 1743-i ódájában. Vö. SZÖKE: VII. VII, 382.) — Kiemelkedik e szinten Bél levelezése. Bár scytha—avar rokonsági felfogása világos, erre építi majd egész sorozatát, korrespondenciájában rendkívül nyíltan és rugalmasnak mutatkozik: ígér vagy talán küld is magyar nyelvtant Pétervárra, hogy az ottani tudós férfiak a magyar nyelv rokonsági viszonyait jobban tanulmányozhassák — szó sincs arról, hogy azért: hadd győződjenek meg a magyar—finn rokonság tarthatatlanságáról! —, finn nyelvtant kér Bayertől, fájjalja, hogy az ifjabb Ö. Rudbeck könyvét még nem kapta meg stb. „Nem vagyok azok ellensége, akik másként gondolkodnak”

— jelenti ki nem sokkal később Lomonoszov Pétervárott (ÖM. X, 507); Bél meg Pozsonyból 1726. szeptember 26-án ezt írja Pétervárra: „Nem vagyok olyan ember, aki más művelt megmondolásai ellen hadakozik, vagy aki abban tetszelegne, hogy az illő érveléssel megmagyarázott igazságnak nem akar babért nyújtani; sőt éppen ellenkezőleg: mi sem olyan kedves s elfogadható számomra, mint az, amikor lehetőségem nyílik a más munkájával kiművelt igazságot a magamévá tennem” („Non is sum, qui abs re eruditis alterius coniectationibus bellum indicat...”: Adparatus 414). Méltatlan az összehasonlítás, de nem tudom nem megtenni: a tudatlan Deskó százegynéhány év múlva egy egész magyar grammatikát ír, hogy vélt igazát bizonygassa — a tudós Bél Mátyás is mindent megtesz, de csak hogy az igazság jobban kiderüljön, még ha az ő felfogásának esetleg ellent is fog mondani. A Bayer — Bél levelezés eddig áttekinthető részéből ezért rendkívül plasztikusan kirajzolódik előttünk a finnugor rokonság elméletének korai alakulása, a magyar—finn, mordvin—finn, magyar—mordvin hasonlóság—eltérések szüntelen vizsgálata.

S végül a szótárak, akár Szenci Molnáré, akár az Orlov könyvtárban lajstromozott Pápai Párizé, akár egyes kisebb szójegyzékek bő nyersanyagot szolgáltathattak a külföldi tudósok számára szókincsünknek a finnével, mordvinével — vagy éppen a héberével vagy más keleti nyelvével — való közvetlen összevetésére. Az a gondolat, hogy e szavak minél régebbi alakjait kellene összevetni egyéb nyelvek minél régebbi alakú szavaival, ekkor még nem vetődött föl, talán mert megvalósíthatatlan is lett volna: az oroszországi kisebb csúd népek az írást nem ismerték; ilyen jellegű magyar adatok akkor még a hazai kutatóknak sem álltak összegyűjtve a rendelkezésére. Pápai Párizé gazdag hely- s nemzetrév anyagára MELICH felhívta a figyelmet, elemzi is ezt az anyagot több szempontból. Mi most vessünk egy pillantást arra, mit találhatott e mű 1708-as kiadásában a külföldi olvasó, ha azt a kérdést tette fel magának: hogyan nevezik a magyarok a szlávokat — korábban láttuk, épp egy ilyen sajátos kérdésfeltevés kellett Lomonoszovnak történeti okfejtései számára. Íme, betűrendben és feltételezve persze, hogy a külföldi olvasó legalábbis először épp a latin—magyar részt használja csupán: „Böhémia, ae: f. 1. *Tseh ország*. Unde Bohemus, mi: *Tseh*”. Egy nem éppen szláv ország — de akkor ez nem lehetett még vitathatatlanul közismert: „Dácia, ae: f. 1. *Dátzia ország a' Duna mellett*. Dacia mediterranea: *Erdély országa*. Dacia alpeftris: *Havasalfölde*. Dacia ripensis: *Móldova*. Dacicus, a, um & Dacius, a, um”, és ehhez, immár átugorva mai ismereteinkbe: „Gétae, arum: m. 1. Gr. *Oláhok*. Gëticus, a, um: *Gétákhoz-tartozó*”. Esetleg a magyarok saját elnevezése is érdekelhette: „Hungaria, ae: f. 1. *Magyar-ország*. | Hunnus, Hungärus, i: m. 2. *Magyar*”; „Illýrium & Illýricum, i: n. 2. *Tót és Horvát-ország*. | Illýricus, a, um: *Tót 's Horvát-országban-való*”. Megint saját elnevezés: „Pannónia, ae: f. 1. *Magyar-ország*. | Pannónii, örüm: m. 2. pl. *Magyarok*. Indè Pannónicus, a, um: *Magyar-országi*, Pannon, önis m. 3. & Pannónius, a, um: *Idem*”. „Pölonia, ae: f. 1. *Lengyel-ország*. | Pölonus, i: m. 2. *Lengyel*”. És ahol alkalmasint először ütötte fel a kötetet korabeli keleti kollégánk: „Ruffia, ae: f. 1. *Orosz-ország*. | Ruffus, i: m. 2. *Orosz*” (ugyanitt a következő címszó: „Ruffus, a, um: *Verhenyő, Veres*”). Hívjuk fel a figyelmet egy „nulla-címszóra” (vö. „null-morféma”): *Sl* kezdetű címszó egyáltalán nincs; *Scl* kezdetű egy teljesen más, hangutánzó szó — tehát az összefoglaló *szláv* elnevezés korabeli latin megfelelőjét hiába kereste. Ha azután nem sajnálja a fáradságot, s az egész kötetet, sőt annak függelékét is áttanulmányozza valaki, ott végül, Csécsi egyszerű szavakra

vonatkozó második regulájában azt találja, hogy minden magyar szó egyszerű mássalhangzóval kezdődik; a kölcsönzésekben található csak szókezdő mássalhangzó-kapcsolat: *Trombita*, *Prókátor* stb.; másrészt a magyarok ily szavakat használván e mássalhangzók elé vagy után (o: közé) szoktak illeszteni egy-egy magánhangzót: *Oskola* vagy *Iskola* stb., s itt végre rábukkan a keresett összefoglaló elnevezésre: „*A/ztal*, *Menla*. à *stól* *Sclavonico*” (Csécsi i. m. 4). Ha ezek ismeretében immár a magyar—latin részben igyekszik azonosítani magát a *sclavonus* szót, sem a *szl* alatt (ilyen kezdetű magyar címszó nincs is), sem ennek magánhangzóval könnyített változatai alatt semmit sem talál. S tovább ismét csak a korabeli földrajzi neveket s viszonyokat jól ismerőnek mondhat valamit a *Transalpīnus* címszó alatt a „*Valachia Transalpina: Havas-al földē*” (latin—magyar rész 585. lap), vagy a *Valachia*; *Valachus*, *Valacha* címszavak. S ha ezen előtanulmányok után a külhoni tudós átmerészkedik a magyar—latin részbe is, ott megtalálná az *Erdély* címszót (*Transylvania*, *Dacia*: a latin—magyar részben, mint láttuk, csak ez utóbbi alak található fel). Majd: „*Magyar-ország: Hungaria, Ungaria, Hunnus, Pannon, Pannonius*”, kevéssel tovább: „*Magyar-ország: Hungaria, Ungaria, Pannonia*. | *Magyar-orfzági: Ungaricus, Pannonicus, a, um*. | *Magyarság: Ungarismus*. Item. *Gens Ungarica*”. Természetesen örömmel nyugtázta volna, de magától aligha talál rá a következőre: „*Mulzkák: Mosci, Moscovitae, Hyperborei*. | *Mulzka-orfzág: Moschovia, Ruffia*”. Majd az *Oláh, Oláh-orfzág (Valachus, Geta; Valachia)* (s nem sokkal alább az *olasz* s a vele alkotottak) után: „*Orofz: Ruthenus*. | *Orofz-orfzág: Ruffia*”. Vagyis, ha a latin—magyar rész *Ruffia* címszava után visszakereséssel idejut, még a *Ruthenus* latin változatra is rábukkan, de az biztos, hogy a magyar szó *orosz*, akárhonnán forgassuk, nincs más változata (illetőleg lennének a *muszkák*, ha rájuk talált). És még tovább: „*Rátz: Thrax, Rascianus*. | *Rátz-alfzony: Threffa*. | *Rátzi: Thracius, a, um*. | *Rátz-orfzág: Thracia*.”; „*Tót: Sclavus, Dalmata, Illyricus*. | *Tót-orfzág: Slavonia, Dalmatia, Illyria, Illyricum*. | *Tót-orfzági: Sclavonicus, Dalmaticus, Illyricus, a, um*”. Csakhogy ezt megint meg kellett valahol találni; ha véletlenül megtalálta — ott látja ugyan a nem szótárjellegű (történeti, földrajzi) forrásokban gyakran előforduló *sclav*... tövet, ám csak a szlávok egy részének a jelölésére. Ugyanígy: „*Tseh: Bohemus*. | *Tseh-orfzág: Bohemia*”. Ennek meg a helyesírása s ennek megfelelően betűrendi helye kiderül ugyan a Csécsiből — de hát ez már speciális magyar nyelvi stúdiu-mokat feltételez. — Összegezzük e rövid népnév-országnev-áttekintést Lomonoszov korábban idézett 1749-i kijelentése („... a magyarok bennünket rusz-szoknak, a [többi] szlávokat pedig razoknak hívják”: ÖM. VI, 33) szempont-jából. Pápai Páriz művében ugyan több szláv országnév megbújik, a *Russia* is; több szláv népnév, a *Russus* is, így Lomonoszov ezt az adatát éppenséggel még innen is meríthette; ám a „többi szláv”-ra itt olyan bőség van, s az összefoglaló elnevezés annyira hiányzik (mint láttuk, Csécsinél bújik meg), hogy legalábbis arról nyilván másutt kellett megbizonyosodnia. Tegyük hozzá: forrása feltehetően dél-hungarus¹ (déli országrészekbeli magyar avagy magyar-országi délszláv) lehetett: ezek szemszögéből természetes, hogy a magyarok „minden egyéb szlávot rácnak hívnak”.¹ Hogy ez a forrás könyv volt-e vagy például marburgi diáktárs, arra ezekből az adatokból továbbra sem tudunk következtetni. S a könyv-források sorából zárjuk ki Bél Mátýásnak mind az

¹ E sorok már nyomdában voltak, amikor megjelent egy közlemény Lomonoszov erdélyi származású marburgi diáktársáról: NÉMETH S. KATALIN: Kortárs XXVI, 1953—5.

Orlov-katalógusban szereplő, mind egyéb s így esetleg Lomonoszov kezébe kerülhetett műveit, leveleit: annyiszor előfordul azokban a *sclav...* az egyéb szlávok jelölésére, s annyira nem vagy alig a *rác*, hogy onnan sem jöhet ez az éles lomonoszovi szembeállítás (ti. „oroszk” — „összes többi szlávok: *rácok*”). Így hát ha látta is egyáltalán az Orlov-katalógusban szereplő hungaricumokat pétervári kollégánk — az már csak ezen akadémiai vitát követően lehetett; igaz, e vita viszonylag korán zajlik le: Lomonoszov ekkor 38 éves, 8 éve tért meg németországi tanulmányútjáról, 4 éve akadémikus.

4. Az eddig a XVIII. század derekára s csupán Lomonoszov és Kalmár körül fűződő pétervári—magyar filológiai kapcsolatokat tehát egyrészt korábbról kell kezdenünk: a század első évtizedétől, Pápai Páriz, illetőleg Szenci Molnár szótárának a megjelenésétől. Másrészt az érdekelt személyek sorába be kell iktatnunk Bayer akadémikust és főleg Bél Mátyást, aki könyveivel, levelezésével kiemelkedő helyet foglal el e kor kapcsolattörténetében. Némileg új szint kap Kalmár 1756. nyarán Pétervárott tett látogatása: Lomonoszov héber rokonításáért nem kinevethette őt mint csodabogarat, hanem támadhatta annak tudatában, hogy kivétel nélkül minden rendelkezésére álló magyar forrás efféléket hirdet, Kalmár tehát tipikus képviselője hazai tudományosságának, mely e kérdésben akkor szembeállt az egész „művelt világgal”, Pétervártól a germániai egyetemekig. (Az eddig vizsgált személyek-források között egyetlen lámpás volt a magyar glóbuszon: Bél Mátyás, aki ugyan szintén a scytha-héber rokonságot vallotta, de éhes szemmel-füllel figyelt az ezzel ellenkező nézetekre, érvekre, tényekre.) Ma már elég pontosan ismerjük azokat az orosz kifejezéseket is, melyeknek ekvivalenseivel Lomonoszov, aki sajátkezü feljegyzései objektív tanúsága szerint orosz—latin kétnyelvű volt, latinul szidhatta Kalmárt. Szerencse, hogy ezek közlése, értékelése stb. a bevezetőben említett terjedelmesebb közleményemre maradt — a XVIII. századi stílárís struktúrát véve figyelembe ezek némelyike ugyanis feltehetően nem tűrt akkor nyomdafestéket; alig bírta el őket szemmel láthatóan a lúdtoll is, olyan energiával véste őket szeretett könyvei, szerző-vitapartneri művei margójára, lapaljára, sorai közé ez a nyughatatlan, szüntelenül s szenvedélyesen az igazságot kereső szellem: Lomonoszov.¹

PAPP FERENC

Az onomatopoeitikus igék és a jövevényigék

I. Az onomatopoeitikus igék

1. A TESz.-ben 951 biztosan onomatopoeitikus, azaz hangutánzó, hangfestő, hangutánzó-hangfestő minősítésű igei címszó és alcímszó van. Ezek az igék alakulásmódjuk, morfológiai szerkezetük szerint négy, egymástól világosan elkülönülő csoportra oszlanak, gyakoriságuk szerinti sorrendben a következőképpen: 1. párhuzamos képzésűek (*forog : fordul* típus) 771 = 81,2%; — 2. igésítő képzősek (*csamog*-típus) 151 = 16%; — 3. töigék (*csip*-típus) 23 = 2,2%; — 4. ikerítések (*cseng-bong*-típus) 4 = 0,4%.

¹ Hálás köszönetemet fejezem ki TEGYEY IMRÉNEK, aki latin fordításaimat kontroll-szerkesztette, továbbá WELLMANN IMRÉNEK, aki kivált a Bél—Bayer kérdéskörben kifejített álláspontomat ellenőrizte.

2. Az onomatopoetikus igék több mint négyötöde párhuzamos képzésű. Milyen képzők vesznek részt képzésükben? Elsősorban a termékeny és gyakori képzők, de analógiás hatásra improduktív és ritka képzők is. Mivel a képzők termékenysége és gyakorisága változik, illetve változhat, célravezetőnek látszott, hogy a korai, a XVII. századból és korábbi adatolható párhuzamos képzésű igék képzőit külön megvizsgáljam. Az eredmény gyakorisági — és egyúttal fontossági — sorrendben a következő:

-G	-AN	12	}	45	-ÍT	-GAT	3	}	4	
	-DUL	10				-KOL	1			
	-GAT	9				-T	-L	1	}	2
	-NT	8				-D	1			
	-ROG	2				-GAT	-L	1		
	-DÍT	1				-N	-D	1		
	-DOZ	1								
	-ÍT	1								
	-KOL	1								
	-DÍT	-DUL			7					
	-ÍT	-UL	4	}	6					
		-ODIK	2							
	-SZT	-AD	5							

Tehát: a) az esetek 63%-ában a *-G* gyakorító képző a képzőpárok egy tagja; b) a képzőpárokat több mint kétharmad részben antonim s nem egészen egyharmad részben szinonim képzők alkotják; c) a képzőpárok kifejezte grammatikai viszonyok: antonimia (tágabb értelemben): műveltető—visszaható, tranzitív—intranszitiv, gyakorító—mozzanatos; szinonimia: gyakorító—gyakorító.

Minél régebbi a párhuzamos képzésű igei szócsalád valamely tagja, annál több lehetősége volt analogikus bővülésre, s az esetek többségében ez be is következett, 1. például: *csorog, csordul, csordogál, csordít, csurran* (XIII. sz.); *csörög, csörget, csörgedezik, csörren* (XIV. sz.); *zörög, zördül, zördít, zörget, zörömböl* (XIV. sz.); *dobog, dobban, dobbant* (XV. sz.); *zeng, zendül, zendít* (XV. sz.); *köhög, köhint, köhécsel* (XVI. sz.). — Az újabb adatolhatóságú párhuzamos képzésű igék zömére a gyakorító : mozzanatos szembenállás, illetőleg a gyakorító : gyakorító szinonimia jellemző.

Az igésítő képzős igék alkotják az anyag 16%-át. 21 igésítő képző van, tehát egy-egy képzőre 7,2 származék jut. A 21 szóban forgó képzőt s származékaik számát gyakorisági sorrendben az alábbi táblázat mutatja:

1. -G	20	11.—21.: -D, -DOZ, -GÁL, -GOL,		
2. -L	40	-KODIK, -NT, -ODIK,		
3. -KOL	9	-R, -ROG, -TÁL, -UL	1	
4. -ÍT	7			
5. -CSOL	4			
6. -Z	3			
7. -AD	2			
8. -GAT	2			
9. -LT	2			
10. -AN	1			

Azaz: az esetek majdnem felében (46,3%) a *-G* az igésítő képző. A *-G* és *-L* képzővel alakult igék együttesen a korpusz 72,8%-át, a *-G*-re és *-L*-re végződő képzőkkel alakultakat is ideszámítva 83%-át alkotják. 100 igésítő képzős igéből 83 tehát vagy *G*-re, vagy *L*-re végződik.

Onomatopoetikus tőigénk 23 van, az anyag 2,3%-a. Ez a szóréteg tüze-tesebb vizsgálatot érdemel.

A 23 tőige: *csap*¹, *cse**sz*, *csíp*, *csókol*, *csúszik*, *forr*, *fosik*, *fúj*, *hurut*, *koc* (*kocog* a.), *köp*, *leh* (*lehel* a.), *nyi*, *pih* (*piheg* a.), *ri*, *rop*, *sí*¹, *sír*¹, *sor* (*sorol* a.), *szil*¹, *szív*¹, *szopik* és *tomb* (*tombol* a.). — Megjegyzés: a *csíp*, a *forr* és a *szil* a TESz. szerint „valószínűleg ősi” onomatopoetikus igék. A „valószínűleg” megszorítás e szavak keletkezésének idejére, nem pedig onomatopoetikus eredetükre vonatkozik. Jóllehet onomatopoetikus eredetükhöz nem fér kétség, nem egészen világos alakulásmódjuk miatt nem tárgyalom a *top* és a *zúr* (*zurbol* a.) igéket.

Mi jellemzi a fenti igéket? A következők: 1. egységes csoportként válnak ki a tekintetben is a zömükben késői adatolhatóságú, illetőleg késői keletkezésű hírnevében álló onomatopoetikus szavak közül, hogy kevés kivétellel mindet koránról tudjuk adatolni (a tulajdonnévi adatokat is figyelembe véve) a *csókol* (XIV. sz.), a *fosik* (XVI. sz.) és a *fúj* (XIV. sz.) alapnyelvi eredetű; a *csap* (XIV. sz.), *csíp* (XV. sz.), *forr* (XII. sz.), *szil* (XV. sz.) és a *szív* (XV. sz.) is valószínűleg még a rokon nyelvi együttélés idején keletkezett. A többi kronológiája: XIII. sz.: *cse**sz*; XIV. sz.: *hurut*, *sír*, *szopik*; XV. sz.: *köp*, *leh*, *ri*, *sí*; XVI. sz.: *csúszik*, *nyi*, *pih*, *rop*, *tomb*; XVIII. sz.: *koc*, *sor*. Figyelembe kell vennünk, hogy a hangutánzó-hangfestő szavakat az ómagyar korban „mindenekelőtt a vallásos szövegekben irodalmon kívül esőknek, alantasabb stílusértékűnek tartották vagy érezték, s valószínűleg tudatosan is kerülték írásba való hevítelüket” (BENKŐ: MNyTört. 75). Hogy a felsorolt igék ennek ellenére előfordulnak a kor írásbeliségében, azt valószínűsíti, hogy a szókinés aktív, általános használatú tagjai voltak, következésképpen bizonyára korábban, esetenként pedig jóval korábban keletkezettek. — 2. A 23 tőige közül — nem tekintve a másodlagosan ikes igévé vált *csúszik*, *fosik*, *szopik*-ot és a *csókol*-t, amely *-L* képzőjét még az ugor korban kapta — 18 egyszótagú. Minthogy azonban az ikes igék *-IK* végződése nem tartozik a tőhöz (vö. *csúsz*-om, *csúsz*-ni), jogos így is fogalmaznunk: az ugor eredetű *csókol*, illetve a *hurut* kivételével valamennyi onomatopoetikus tőigénk egyszótagú. Mint fentebb láttuk, ezen igék szókincsünk ősi rétegébe tartoznak. Az egyszótagúság azonban nemcsak a tőigék, hanem az igésítő képzősek körében is egyértelműen korai keletkezésre utal: XIII. sz.: *zúg*; XIV. sz.: *nyög*, *súg*; XV. sz.: *hög*, *peng*, *zeng*; XVI. sz.: *bong*, *búg*, *cseng*, *dong*, *döng*, *fig*(*ik*) (ez utóbbi ősi uráli hangutánzó szó, *-G* képzőjét a magyarban kapta), *kong* (*kondít* a.). Ezt bizonyítja SÁMSON EDGÁR összeállítása is (A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 124 kk.). — 3. Hat tőige: a *fos*(*ik*), *hurut*, *köp*, *pih*, *rop* és a *szil* nomenverbum jellegű, s mint ilyen szinte bizonyosan igen korai keletkezésű (l. BENKŐ: Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Hrg. von W. SCHLACHTER. Göttingen, 1970. 36–45). — 4. A 23 tőigéből 8-nak a végződése olyan mássalhangzóval azonos, amelyek ősi (de — az *-L* kivételével — már régóta improduktív) gyakorító és mozzanatos képzőknek felel(het)nek meg; *sz*: *cse**sz*, *csúsz*(*ik*); *r*: *sír*, *sor*; *l*: *szil*; *p*: *köp*, *rop*; *t*: *hurut* (vö. D. BARTHA; Szóképz. 23–4, 26–7, 35–7).

Ikerítéses alakulásmódú onomatopoetikus ige csupán 4 van anyagunkban: a *cseng*-*bong*, *ihog*-*vihog*, *kajál*-*bajál* és az *óg*-*móg*. Mint látható, 3 *-G*, 1 pedig *-L* képzős.

3. Mit hasznosíthat mindezekből az etimológus? Bár a fenti tények önmagukért beszélnek, s mindenféle kommentár nélkül is segíthetik a szófajtót, mégsem lesz haszontalan röviden némely összefüggésre rámutatnunk, s az anyag kínálta fontosabb következtetéseket levonnunk.

Onomatopoetikus igéink — három tőige: a *nyí*, a *ri* és a *si* kivételével — szótári alakjukban is mássalhangzóra végződnek. (Bizonyos toldalékok előtt az említett három igének is mássalhangzós tőváltozata jelentkezik azonban, vö. pl. *rív-ok*.) Végződésük — a tőigéket nem tekintve — szinkrón szempontból képző, illetőleg annak felel meg. Az onomatopoetikus igék legjellemzőbb képzője, illetőleg végződése a *-G*: mind a párhuzamos képzésű, mind az igésítő képzős, mind pedig az ikerítéses alakulásmódú igék messze leggyakoribb alkotóeleme. Mellette — igésítő képzős alakulatokon — csupán az *-L* gyakorító képzőnek van számottevő szerepe, a többi képzőnek nincs. A hangutánzó-hangfestő igék *-G*-központúságát mutatja az is, hogy az igésítő képzős igék legrégibb, egy szótagú részlege *-G* képzős. Az *-L* képzővel alakult igésítő képzős onomatopoetikus igék között nincs egy szótagú (l.: SÁMSON i. m. 7 kk.; D. BARTHA i. m. 20—2). Ez arra mutat, az *-L* gyakorító képző csak később vált az onomatopoetikus igéken is termékeny képzővé. Mint láttuk, fontosságban nem vetekszik a *-G*-vel, nyilván azért, mert a *-G* már nagyon korán az onomatopoetikus igék tipikus képzőjévé vált, s szinte egyedüli funkciója volt ezen igék képzése, az *-L* képző ezzel szemben más funkciókban is gyakori (pl. denominális igeképző, a jövevényigék meghonosítására szolgál stb.). A *-G*-t megtaláljuk a párhuzamos képzésű igék mintegy kétharmadában is. Ez pedig azt bizonyítja, ezen igei származékok minden bizonnyal úgy keletkeztek, hogy a kezdetben volt *-G* igésítő képzős ige analógiás hatásra passzív tövű igei származékpárrá alakult, esetleg szócsaláddá terebélyesedett, mint pl. a *csorog* (XIII. sz.) → *csor-og* : *csor-dul* (XV. sz.) → *csor-og*, *csor-dul*, *csor-dít*, *csor-dogál*, *csorr-an* (XVIII. sz.). Előfordulhatott azonban, hogy a nyelvbe lépő új onomatopoetikus ige a már meglévők hatására azonnal párhuzamos képzésűként vált általánossá, anélkül tehát, hogy egy ideig csupán igésítő képzős alakulatként használták volna.

A gyakorító *-G* „az egész magyar nyelvtörténet folyamán nagyszámú származék formánsaként szerepel. Elevenségét máig megőrizte, bár már hosszú idő óta csak hangutánzó-hangfestő származékok képzésére veszi igénybe a nyelvhasználat” (D. BARTHA i. m. 26). Régi és mai termékenységet bizonyítja, hogy „Ez az egyetlen képző, amelynél alig van elhomályosult jelentésű származék. — A *-g* egytagú szavakban is érezteti a gyakorító jelentést.” (SÁMSON i. m. 192.) Mint láttuk, a *-G* az ómagyar kor onomatopoetikus igéken legtermékenyebb és leggyakoribb képzője volt — s változatlanul az ma is. Bizonyosra vehető azonban, hogy termékeny volt már az ősmagyar kor végén is, mert a *-GAT* képző — a szóban forgó *-G* és a műveltető *-T* összekapcsolódása útján — az ősmagyar kor végén keletkezett (D. BARTHA i. m. 30—1; KESZTYŰS, Entstehung und Entwicklung des Frequentativsuffixes *-gat* unter Berücksichtigung der Frequentativsuffixgruppen im Ungarischen. Göttingen, 1971. 34), s ez csak úgy volt lehetséges, hogy *-G* képzős származékok már akkor viszonylag nagy számban voltak nyelvünkben. Ez pedig föltételezi a *-G* akkori termékenységet.

Ha igaz az, hogy a *-G* képzős, illetve igésítő képzős onomatopoetikus igék az ősmagyar kor végén, illetve a nyelvemlékes kor elején képződtek már, akkor ebből az következik, hogy az onomatopoetikus igék sajátos morfológiai szer-

kezetükkel világosan elkülönülő csoportja: a tőigék ezeknél is korábbiak. E vélemény megtámogatható más oldalról is. Nyelvelméleink tanúsága szerint a magyarba a nyelvelméles korban, tehát a honfoglalás után bekerülő új igék — jövevények, onomatopoetikusok egyaránt — képző hozzátoldásával honosodnak meg. Képzőik miatt lesznek egyértelműen igékké. Az új igéknek képzővel való kötelező, automatikus ellátása az egész nyelvelméles korban kizárja az ún. nomenverbumok létrejöttének a lehetőségét (szabályt erősítő kivétel itt is lehet). Nyelvünkben viszonylag sok a nomenverbum, ezek azonban vagy ősi, rokoni örökségek, vagy az ősmagyar korban keletkeztek, s nyelvelméleinkben már csupán egyre gyorsuló visszaszorulásuk figyelhető meg (részletes elemzésüket l. BENKŐ: i. h.). Onomatopoetikus tőigéink egy része (hat, l. fentebb) nomenverbum jellegű, s mint ilyen szinte bizonyosan igen régi keletkezésű. Az a tény, hogy a szóban forgó — s hangsúlyozom: a többi onomatopoetikus igéktől szerkezetében világosan elkülönülő s kifelé egységes csoportként viselkedő — tőigék egy része bizonyítottan uráli, finnugor és ugor eredetű, az egész csoport, valamennyi tőige igen korai keletkezését is valószínűsíti. S még valamit. Arra gondolhatnánk, hogy a tőigék egy része igei (igésítő képzős vagy párhuzamos képzésű) alakulatból elvonással keletkezett (vö. pl. a *top* és *zurbol* a.). Ez teljesen valószínűtlen. Ellene szól mindenekelőtt az, hogy a párhuzamos képzésű igék passzív töve egyetlenegy esetben sem vált önállóan élő igévé, pedig ha valahol, itt lett volna, lenne s van is rá alkalom. De arra sincs biztos példánk (az esetleges nyelvújításiak külön kezelendők), hogy elvonással jött volna létre ige. Ez elméleti oldalról nézve természetes is. Hiszen ha egyszer az igéken kötelező az (igésítő vagy párhuzamos) képző, akkor — hacsak nem akarunk szófajt váltani — nem szabad azt eltávolítanunk (vagy csak akkor, ha az így létrejött szóelem végződését a nyelvérzék igéképzőnek fogja föl). A tőigék egy részének kihalásában minden bizonnyal szerepe volt annak is, hogy végződésük — pl. a *hurut*-é — nem felelt meg az igei szófaj alakjainak követelményeinek, tehát igésítő képző meglétének. A megmaradás legbiztosabb módja az volt, ha a tőigék képzővel bővültek. Ahogy (szótári alakjukban) magánhangzós végű igéink is: *fő* : > *föl* (*fő*¹ a.), *lő* : > *lül*, *nő* : > *nöl*, *nyí* : > *nyill*, *nyű* : > *nyül* (*nyű*¹ a.), *ri* : > *ríl*, *sí* : > *síll* (*sí*¹ a.), *szó* : > *szól*; vö. még *szív* (nyj-i *szi*) : > *szil* (*szív*¹ a.), *hív* (nyj-i *hi*) : > *hil* (*hív*¹ a.) (l. a TESz. megfelelő címszavai a.). A TESz. szerint az *l* a fenti esetekben „vagy képző, vagy talán analogikusan került oda némely toldalék előtt” (*fő*¹ a.). Akár így, akár úgy történt, azért került oda, hogy a kérdéses igék igei volta morfológiailag is nyilvánvaló, egyértelmű legyen (vö. ehhez: jövevényigéink túlnyomó része is -*L* képzővel honosodik meg).

II. A jövevényigék

1. A TESz. 495 biztos minősítésű jövevényigét tárgyal. Közülük 473 (= 96%) képzéstani szempontból szabályos. Ebbe a csoportba a jövevényigék két, kronológiailag és szerkezetüket tekintve egyaránt világosan elkülönülő rétege tartozik. A honfoglalás előttié, amelyek pusztán tőalakjukban honosodtak meg a magyarban, s a honfoglalás utániaké (a nyelvelméles korban átvettek), amelyek vagy az -*L*, vagy a -*Z* (-*ÍROZ*) denominális igéképzővel bővülve nyertek polgárjogot nyelvünkben. A honfoglalás előtti jövevényigék a következők: *bocsán* (*bocsát* a.), *bocsát*, *csökkik* (*csökken* a.), *gyúr*, *ír*¹, *késik*,

őrül, seper, szán¹, szór, szökik, szűnik, szűr¹, tűr — mind a 14 ótörök eredetű. A felsoroltak és a több-kevesebb magyarázatra szoruló 23 jövevényige (l. alább) kivételével valamennyi többi, tehát 458 (= 92%) *-L* vagy *-Z* (*-ÍROZ*) képzős alakulat. Ennek a 458 igének mintegy tizede *-Z* (*ÍROZ*) képzős, 3–5%-ának volt vagy/és van *-L* és *-Z* (*-ÍROZ*) képzős változata, a túlnyomó többség *-L* képzős.

2. Lássuk a magyarázatra szoruló eseteket!

Hat honfoglalás utáni jövevényigénk tóalakban honosodott meg: a német eredetű *héhel* (1585.), *kámpol* (1748.) és *muszol* (1617.), valamint a cigányból átvett *csór* (1890.), *kajál¹* (1862.) és *piál* (1862.). Képzőtlenségük nyilvánvaló oka — a *csór*-t nem tekintve — az, hogy végződésüket a nyelvérzék a jövevényigéken szokásos *-L* igésítő képzőnek fogta föl. A *héhel*, *kámpol* és *muszol* előzményében az *l* a tőhöz tartozik (vö. ném. *hecheln*, baj.-osztr. *kámpln*, *mosteln*), a *kajál* és a *piál*-éban pedig az egyes szám 3. személyű cigány igei személyragnak (*-el*) a része. Arra a jelenségre, hogy a jövevényigék abban az esetben külön morfológiai kitevő (ez esetben: igésítő képző) nélkül honosodnak meg, ha az átvett ige végződése egybeesik a honosító képzővel, több nyelvből is idézhetünk példákat (az osztjákra l. KISS: NyK. LXXIV, 313, a vogulra 315, az észtre 320, a finnre 322). Az átvevő nyelv szempontjából közömbös, hogy az átvett jövevényige végződése a tőhöz tartozik-e, esetleg képző-, jel- vagy ragmorféma. A nyelvérzék számára tehát a fönti öt ige az *-L* igésítő képzős jövevényigék sorába tartozik. — A *csór* kirí a sorból (az átvett cigány *tsar*- 'lop' szóalak igei és egyben az egyes szám 2. személy felszólító módú igealakja is. A TESz. szerint e jövevényigét egy már meglevő magyar igével — a *csavar*-ral — való alaki hasonlósága segítette ahhoz, hogy polgárjogot nyerjen nyelvünkben. Úgy vélem, szerepe lehetett a *csór* szabálytalan alakulásmódjában annak a nyelvi rétegnek, tudniillik az argónak is, amelybe először bekerült. Az argó ugyanis tudatosan jár a köznyelvtől eltérő utakat elsősorban éppen szóalakítási, szóképzési tekintetben.

Magyarázatra szorul a *bifláz* típusú jövevényigék képzője. Az idetartozó 9 ige: *bifláz* (1885.), *frocliz* (1910.), *paklizik* (*pakli* a.) (1875.), *pendlizik* (1939.), *pitizik* (1900.), *rapliz* (*rapli* a.) (1898.), *rigliz* (*rigli* a.) (1863.), *ródlizik* (1910.), *vándlizik* (*vándli* a.) (1895.). Valamennyi német eredetű, s valamennyi *-eln* végű német (bajor-osztrák, ausztriai német, bécsi német, hazai német stb.) ige átvétele. Ezekben az esetekben nem következett be az, ami az előző csoport tagjaira jellemző volt, hogy tudniillik a német igék *l*-jét a nyelvérzék igésítő képzőnek fogta föl. A szóban forgó igék ugyanis azon újabb, csak a XIX. és főként XX. századi átvételeink közé tartoznak, amelyekről KUBINYI LÁSZLÓ kitűnő tanulmányában ezt állapította meg: „az infinitívus írott alakjában *eln* végű német . . . igék a magyarban *-z* képzővel honosodtak meg. . . , mégpedig úgy, hogy a német *l* tövéget. . . követő magyar *-z* képző elé *i* hang csatlakozik: *iz(ik)*” (MNY. LXIX, 288). Az előző *l*-es csoport tagjai jóval korábbi átvételek.

A *bosszant*, *bosszankodik*, *csökken* és az *őrül* azért kíván magyarázatot, mert ótörök eredetűek lévén a honfoglalás előtt kerültek nyelvünkbe, s ennek ellenére képzős alakulatok. A német, illetve bajor-osztrák előzményre visszamenő *passzit*, *pántolódik*, *pántolkodik* pedig azért, mert képzőjük nem a várható *-L* vagy *-Z* (*-ÍROZ*).

Azok a honfoglalás előtti ótörök jövevényigék, amelyek ma, illetve nyelvemlékeinkben valamilyen képzőt mutatnak fel, az átvétel, a tóalakban

történt meghonosodás után lettek származékszavakká a már meglevő uráli, finnugor, ugor eredetű származékszavak analógiás hatására. Megtörtént, hogy az átvett tőige még a nyelvemléktelen korban kiveszett, s csak a származékszavak maradtak meg. A *bosszant*, *bosszankodik* mellől pl. kihalt az átvett **busan-* 'bosszankodik, elkeseredik' tő. Erre a sorsra jutott a finnugor eredetű *fakad* : *fakaszt* szópár töve is. Arra is van példánk, hogy mind az átvett igető (*csökik*), mind a magyarban továbbképzett alakja (a mozzanatos *csökken*) él a nyelvben. Ha igaz az, hogy az először 1670-ben adatolt s ma már csak nyelvjárási szinten élő *őr* 'öröl' ige az ótörök igető továbbélése (l. *öröl* a.), akkor az *öröl* gyakorító képzős származékkal ide tartozik ez a szópár is. Sőt azt a típust is tudjuk adatolni, amelyre az jellemző, hogy az átvett ótörök igető (*örül* < ótörök; vö. ujj. *äbrül-* 'forog' stb.) *l*-jét képzőnek érezve tévesen paszszív tövet következettek ki, s párhuzamos származékokat (*örjög*, *örjít*) alkottak segítségével.

A *passzit* a szabályos képzésű *passzol* (< ném. *passen* : TESz. *passzol*² a.) igéből keletkezett a *rándul* : *rándít*, *mozdul* : *mozdít*-féle igepárok mintájára.

A *pántolódik* (1562.; < baj.-osztr. *bántln* 'kötekedik') ige magyarázatául l. KUBÍNYI szavait: „az *eln* végű német igék közül azok, amelyeknek *l*-je az át nem ható cselekvés elaprózottságát, vontatottságát, esetleg mintegy önmagába való visszatérését vagy intenzitásának csökkent voltát kifejező képző... , meghonosodhattak a magyarban a gyakran hasonló funkciójú *-lódik* *-lódik* ... képzőbokkal is” (MNy. LXIX, 294). Nem ejthető el azonban a másik magyarázati lehetőség sem, nevezetesen az, hogy a baj.-osztr. *bántl* szabályosan, *-l* végződéssel került nyelvünkbe (van is rá példánk: N. *felpáncol* 'fölheccel, fölbújt', magyarázatát l. TESz. *pántolódik* a.), s a szabályos alakulásmódú tőigének a továbbképzése a *pántolódik* (KUBÍNYI fenti magyarázatára a *pántolódik*-on kívül csupán 1 valószínű és 4 bizonytalan példát említ: i. h. 294—6). A *pántolkodik* (1719.) a *pántolódik*-ból alakult képzőcserével az olyan rokon értelmű igepárok analógiájára, mint a *veszódik* : *veszekedik*, *cívódik* : *cívakodik*, *kötődik* : *kötekedik*.

Az utolsó rendhagyó típusba egyetlen ige, a *tapenol* tartozik. Német eredetű, vö. ném. *tapen* 'megtapint, megtapogat', ném. argó *tappen* 'hozzányúl'. A TESz. szerint „valószínű, hogy az argóban szokásos tréfás szóalakítással van dolgunk”. (Bár a német nyelv familiáris stílusrétegéből tudunk olyan igét kimutatni, amelyből a *tapenol*-nak *taperol* változata — s elhasonulással a *tapenol* — szabályosan is keletkezhetett volna, a jelentések különbözősége azonban eleve ellene szól az esetleges származtatási kísérletnek; vö. *tapern* 'sich unbeholfen benehmen, unüberlegt handeln': KÜPPER, *Handliches Wb.* der dt. Alltagssprache. Berlin, 1969. 395; 'sich zitterig, unbeholfen bewegen': WAHRIG, *Wb. Tapergreis* a.) A német *tapen* a magyarban szabályosan *tapol* alakban honosodott volna meg. Hogy mégis *tapenol*-lá lett, azért van, mert a német infinitívuszi alakhoz járult az *-L* képző s nem a tőhöz. De miért? Ezzel a jelenséggel viszonylag gyakran találkozhatunk (magam is többször találkoztam) német nyelvterületen élő magyar anyanyelvűek familiáris nyelvhasználatában (pl. *fárénol* 'utazik', *félénol* 'hiányzik'). A kétnyelvűség játszik tehát döntő szerepet benne. Beszéd közben nem az anyanyelvi, hanem az idegen nyelvi szó idéződik fel először, s a beszélőben — talán azért is, mivel tudja, hogy hallgatói éppúgy értenek az idegen nyelven — nincs már jelen a belső nyelvi kontroll, amely ilyen esetekben a különböző nyelvi szavak keveredését megakadályozná. Az idegen szavakhoz is anyanyelvi toldalékokat tesznek

azonban, s az igéket anyanyelvük szellemét követve ellátják az *-L* igésítő képzővel, csakhogy nem a tőhöz, hanem az infinitívuszhoz kapcsolják. Talán helyes úton járunk, ha az argó *tapenol* alakulásmódjában számolunk ezzel a lehetőséggel is.

KISS JENŐ

Az igekötős igék kötött bővítményei a kései ómagyar korban

A készülő történeti nyelvtan munkálatai közben felmerült az igekötős igék bővítményének a kérdése is. Az utóbbi évtizedek szakirodalma elméletileg tisztázta azt a jelenséget, hogy az igekötő a magyar igék szintaktikai szerepét igen gyakran megváltoztatja, és hogy az irányt jelölő igekötők és a meghatározóragok között bizonyos párhuzamosság fedezhető fel. (Vö. J. SOLTÉSZ, *Az ősi magyar igekötők*. Bp., 1959. Ebben a műben lásd a korábbi szakirodalmat is.) A határozószó, a határozórag, a névutó és az igekötő viszonyára vonatkozó újabb kutatási eredmények a TESz.-nek a határozószókról írt szócikkeiben található meg. Ebbe a körbe vág még bizonyos szakirodalom, mert keletkezéstörténeti vizsgálatai érintik az általam tárgyalandó igei szerkezeteket is (BUDENZ: NyK. II, 172—3, III, 305; KLEMM, *TörtMonDt.* 253—60; FOKOS: NyK. LVIII, 91; PAIS: MNy. LV, 184, LVII, 269; PAPP I.: Nyr. LXXXVIII, 463; HADROVICS, *FMondt.* 99—102; SEBESTYÉN, *Névut.*). Igen jelentős az a felismerés is, hogy bizonyos igekötős igék és bővítményük között nemcsak párhuzamosság, hanem grammatikai kötöttség is található. Ez a kötöttség azt jelenti, hogy „az igekötős igéknek igekötőjüktől meghatározott bővítményük” van (H. MOLNÁR: *ÁNYT.* VI, 240). H. MOLNÁR ILONA példái: *beleesik vmibe, rálép vmire, kihull vmiből, átlép vmin, visszamegy vhonnan vho*va igen találóak. Kutásaim során ezeket az eseteket tartottam szem előtt. S a példák típusoknak bizonyultak. A nyelvtörténeti anyagból olyan összefüggések tárultak elő, amelyekre eredetileg nem is gondoltam.

Anyagomat a készülő történeti nyelvtan számára írandó „Igei csoport” című fejezethez hivatalosan kijelölt kódexrészletekből sajátkezűleg gyűjtött igei állítmányú mondatokat tartalmazó cédulaanyag határozta meg. Ebből a példatárból az igekötős igéket kiemelve azonnal világossá vált, hogy a meg igekötős igéket kivéve bizonyos rendszerszerűség fedezhető fel az igekötő és a mondatban található egyes határozók között. E rendszer felvázolása után adatokat gyűjtöttem a JókK.-ból és a PéldK.-ból, kicéduláztam KÁROLY SÁNDOR értékelése alapján (A Bécsi Kódex nyelvtana) néhány igekötős ige a BécsiK.-ból, végül adatokat kerestem a TESz., a NySz. alapján, valamint átlapoztam az AporK.-et, sőt néhány orvadattal is bővítettem példatáramat. A feltűnően érdekesnek tetsző igei szerkezetek feldolgozása során a következőkben kifejtendő eredményre jutottam.

Elsősorban az ősi igekötős igék között találunk olyan szerkezeteket, amelyekben a határozó kölcsönös viszonyításban van az igekötővel (*vki benéz vmibe, vmi beleakad vmibe, vki bemegy a házba, vki benyom vmit vmibe* stb.). Ezek a szerkezetek valószínűleg a határozószóknak szólamhatár-eltolódással igekötővé alakulása idején keletkeztek. A határozóragos főnevet nyomósítás kedvéért mellérendelő viszonyban követte a határozószó is, kettős jelölés keletkezett: *az ebek a juhokat | az akolba be | hajtották; a kőbe bele | ütközik* stb., s az

így létrejött igei struktúrák forrásai lehetnek később a *r(e)ám*, *neki* és a *hozzá* határozószók igeikötővé válásának (PAPP I.: MNy. IV, 111–2; R. HUTÁS: MNy. LXXIV, 69–73). Ezeket a szerkezeteket két nagy csoportra oszthatjuk: 1. az igeikötő meghatározza magát a bővítmény formáját; 2. Az igeikötő csak az irányt szabja meg.

1. Az igeikötő meghatározza a kötött határozói bővítmény formáját. Ez azonban nem jelent minden esetben az igeikötő és a határozórag között tökéletes formai azonosságot, mert a szerkezet függvénye a határozószó, illetőleg a határozórag nyelvi rétegekként (nyelvjárásokként?) különböző változatának, illetőleg funkcióváltásának.

Alany + *be* igeikötős ige + *-ba/-be* határozóragos névszó. Intranszitiv, mozgást jelentő igei szerkezetben: BécsiK. 58: „*akar férfitv akar nemberi [bè] hiuatlan béménéd kiralnac palotaiaba* : ... quod sive vir, sive mulier non vocatus interius atrium regis intraverit”, 263: „*menbè a' farba* : intra in lutum”; MünchK. 86vb: „*hanè ha ki èfmg žulètèndic vizbøl qicènt lèlècbøl nem mèhetbè iftènne oržagaba* : nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non potest introire in regnum Dei”; AporK. 81: „*es be ment* mikent *viz o belolibe* : es mikent *olaj o tetemibe* : et intravit sicut aqua in interiora eius et sicut oleum in ossibus eius”; BirkK. 3a: „*Midon az sorok [= sororok] Orara, es az graciafra ežhazba be mènec* : Ad canonicas horas, et ad gratias ecclesiae ... intrant”; DöbrK. 376: „*Mikoron be menne Iefus nemel' farifeof feiedelmnek hazaba* : zombaton keéret enni : cum intraret Jesus in domum cuiusdam principis pharisaeorum sabbato manducare panem”; PéldK. 5: „*Myndenek kjk bemenek vala az monostorba*”; CornK. 54r: „*Es be hayla janos es be tekente az coporfoba*”. Transzitiv szerkezetben implicit vagy explicit tárggyal bővülve: BécsiK. 287: „*è bèhòzatatò ahazba* : et intulistis in domum”; GuaryK. 29: „*es nomjad iol be živedbe ... hož mind èz velagnac bine ... veth maganac eredetò*”; KazK. 77: „*ennekutanna az papirofth markaba be zoritha*”, 78: „*kjt the fyadnak zeretetiart uduarodba be foguttaluala*”; VirgK. 44: „*Nyoyczad be atte kezedet atte kebeledbe* : Mitte manum in sinum tuum”. Ez a szerkesztésmód behatolt az *el be* igeikötő-kapcsolattal alakult igei struktúrákba is. Az *el be* a mozgást jelentő igék mellett már igen korán megtalálható: MünchK. 51 va: „*Peter ke. mèžžøl kouèti vala otet mèd èl be a' papoc feiedèlmè pituaraiglan*”. Kötött bővítménnyel intranszitiv szerkezetben: KazK. 71: „*ez bodogh zenth elek iegòffeuel ažiafhozokba el be menne* : ol mintha el nugouaira”, 72: „*Èt titkon èž haioba el be mene* : ascensuque occulte navem”. Transzitiv szerkezetben: KazK. 75: „*es zenth elekòt kezòn fogua* : az zent ežhazba naž tyztòffègel *el be uiue*”. Mivel a kötött bővítményt a második igeikötő, a *be* (sőt a későbbiekben tárgyalandó *el ki* kapcsolatban a *ki*) határozza meg, szinte bizonyosra vehető, hogy az *el*-nek más igeikötőkkel való párosulása fokozó, nyomatékosító szerepet hozott létre. (Vö.: PAPP I.: i. h.; J. SOLTÉSZ: I. OK. XI, 239; MÁTAI: MNy. LXVII, 330–4.)

Alany + *be* igeikötős ige + *-ban/-ben* határozóragos kötött bővítmény. Intranszitiv szerkezetben: PéldK. 44: „*es mynd ketten bemenenek az ežhazban*”; MargL. 7: „*Mykoron az refectoriumban be megen vala*”; CornK. 54v: „*kjk bemenenek ierufalemben* : intrantes civitatem”; JordK. 382: „*Vala mel' vrozfan kedyglen awaž ffalvban be menendotek* : In quamcumque autem civitatem aut castellum intraveritis”, 388: „*Mykeppen be mzene az Iftennek templomaban* : quomodo intravit in domum Dei”. Mediális átvitt értelmű ige mellett: ÉrdyK. 511: „*oly meel zeretethnek tyzeeben efeek be az wr ffyov*”. Szenvedő igei struktúrák-

ban: BirkK. 3a: „*kikben nem xak az mōdott feǵhetetlĕnok de fot az meg dogletok* Es *kikhoz bizōnal ǵonofag vaǵion . . . Be rekezteffenek* : in quibus non solum praedictae incorrigibiles, sed etiam contagiosae . . . poterunt recludi”; MargL. 4—5: „*be rekezettek az clastromban*”. Tranzitív szerkezetben tárggyal bővülve: BécsiK. 36: „Es *bĕviuec otĕt o zolǵay a hailacban* : Et induxerunt illam servi eius in tabernaculum”; PéldK. 86: „*be fogagyunak tegedet az ewrek bodogfayban*”; NagyszK. 17: „*kik naǵ kemenleggel engōmeth megfogvan, es naǵ kegōtlenleggel megkōtōzuen bevynec a varosban*”; KazK. 76: „*es ez zeǵen zarandokot : hazaban be fogada fyanak zeretetiert*”. Ez a szerkesztésmōd még az igenevek között is megtalálható: FestK. 373: „Es *meg hywevlth tagokbān lĕketh be evttenj* : Et gelidis artubus spem infundere”; PéldK. 50: „Akaronke *be mennj fenes menjorzagban*”. Az *el be* kapcsolattal létrejött szintagmákban is fellelhető: ÉrdyK. 496: „Egy rezeet *kyldee yztragomy kappwra . . . az Negyedyketh el bee erdelben*”. Ezen igei struktúrák létrejöttének a magyarázatára több lehetőség is kínálkozik. Magyarázhatjuk úgy is, hogy a fordító nyelvében a *be* igekötő élt, de csak a *-ban/-ben* határozórag (lativusi értékben is). Gondolhatunk arra is, hogy a *vki bemegy vmibe* és a *vki benn van vmiben* szerkezet keveredése hozta létre. Ez utóbbira szép példa a JókK. 74: „*ben uoltam en attjāmnak fereneznek zent egj hazaban*” adat. Természetesen egyéb okai is lehetnek, hiszen előfordul, hogy a vonzat az alapigéhez és az igekötőhöz is tartozhat: MünchK. 87rb: „*Ebbĕn azert ĕn oromĕm bĕ tolt* : Hoc ergo gaudium meum impletum est”; RMKT. I², 493: „*zwrben be oltoztek*”.

Alany + *bele* igekötős ige + *-ba/-be* határozóragos kötött bővítmény: KeszthK. 14: „*Az turbe . . . wnen labok bele akadoth* : in laqueo isto . . . comprehensus est pes eorum”. (Vö.: SIMONYI: Hat. I, 56; GOMBÓCZ: Synt. 146—7; BENKŐ, ÁrpSzöv. 281.)

Alany + *bel* igekötős ige + *-ba/-be* határozóragos kötött bővítmény eléggé elterjedt a korai kódexirodalomban. Intranszitiv szerkezetben: JókK. 43: „*kjĕnek vjlagoffaga bel megyenuala az hazba a haznak aytāyan* : cuius splendor ingrediebatur per ostium” 84: „*yewjbel az hazba* : intres domum”; KulcsK. 275: „*es bel mene wnen bele e* [‘belébe, belsejébe’] *mykeppen wyz es mykeppen olay w tetemebe* : et intravit sicut aqua in interiora eius et sicut oleum in ossibus eius”. Igenévi szerkezetben: JókK. 56: „*es belmenuen varaba* : Et intrans ecclesiam aliquam”; BirkK. 4a: „*Bel mĕuen . . . az pap infirmariaba* : Intrans . . . sacerdos infirmariam”. Sőt igekötős igéből alakult főnév mellett is: FestK. 387: „*meg nytodtad bel menetyit te lakodalmadba* : aperuisti aditum in tabernacula tua”. Ezt a formát akár hátravetett jelzős szerkezetnek, akár kihagyásos alakulatlaknak (*bel* [való] *mentetit te lakodalmadba*) értékeljük, az igekötős ige kötött bővítményével állunk szemben. Tranzitív struktúrában: JókK. 141: „*kybe en teftemet beltakarjad* : in quo corpus meum involvas”. Végül az *el* igekötő nyomatékosítás céljából még ebbe a szerkezetbe is benyomult: RMKT I², 478; „*kewetlegen el Bel kewldeek therek orzagba*” (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 282).

Alany + *bel* igekötős ige + *-ban/-ben* határozóragos kötött bővítmény. Intranszitiv szerkezetben: FestK. 368: „*de bel hatoth chontymban* : sed inhaeret ossibus”. Igenévi szerkesztésben már első kódexeinkben: JókK. 71: „Aluala gyakorta cellajaban *bel rekeztuen* : stabat continue cella reclusus”; JordK. 382: „*Bel menven az hazban* : Intransentes autem in domum”. Tranzitív szerkezetben tárggyal bővülve: ÉrdyK. 511: „*kyt mykoron bel vytttenek volna kōzykhen elfew reenden valook*”.

Alany + *el* igekötős ige + *előle* névutós névszó mint kötött bővítmény. Intranszítív, mozgást jelentő igei szerkezetekben: PéldK. 15: „*el* futhna ew *elewle*”, 30: „*ha en* egyzer *el* zaladhatnak az *confeffor elewl*”. Mediális, állapotváltozást is kifejező struktúrákban: PéldK. 46: „legottan ev *elewlek el* enezeek az *clafrom kyt elewb* hatnak”; KeszthK. 13: „*meg* korwlnak ees *el* weznek the *zyned elet* : . . . et peribant a facie tua”. Szenvedő szerkezetben: KeszthK. 15: „*El* *wetethnek* the *yteletyd w elele* : auferuntur iudicia tua a facie eius”. Deverbális névszói (főnévi) szerkezetben: PéldK. 65: „. . . nem haznal az *tewruennek en elewlem el vetele*”. Transzítív szerkezetben: SándK. 22: „*ez* *meg* bolondulth *vigeek el előlem* : *Ista insanit amoveatur*.” Az *el* igekötő legtöbbször azonban csak az irányt jelöli meg. Itt jegyezném meg, hogy a *ki* + ige + vmi *kívül* szerkezet is kialakult: JókK. 80: „*es kyüjge* az *fewuennek* helye *kyuewl* : *et extra sepem loci portare*”; PéldK. 39: „*hog* az *haragoffag* az *en* torkomnak *kjuevle* fo*ha* *kj* ne *menjen*”.

Alany + *reá* igekötős ige + *-ra/-re* határozóragos kötött bővítmény. Intranszítív, mozgást jelentő igei szerkezetekben: JordK. 574: „*kykre* *reaok zakada* az *fyloe tornya*, es mynd *megh őlee hűket*”; ÉrdyK. 271: „Ottan azért *zent* *Mark hayoya* choda keppen *reca ygazodeek* nagy hertelen az *maf hayora* es ottan *el töree* az *oldalaat*”. Igenévi struktúrákban: DebrK. 202: „*reiaia tulduluan* a *Bolond neep eh zent Apostolra* meg fogak . . . őtet”; ÉrdyK. 594: „*Reca tekenthween* *zent* demeternek angyal *zynew zeep orcaiyara*”. Átvitt értelmű használatban: ÉrdyK. 190: „*Ez bezeedre* mynd *reca haylanak* az *fydo doktorok*”. Tárggyal bővülve transzítív szerkezetben: DebrK. 7: „*reiah* *vete* az *ördőgre* a *píspók* a *kerdel tetelt*” (vö. R. HUTÁS: i. h.).

2. Az igekötő a határozói bővítmény irányát határozza meg. Ennek két fajtája lehetséges: a) az irányt jelölő rag állandó; b) az irányt jelölő rag változó.

A) Az irányt jelölő rag állandó. Ide sorolhatjuk azokat a szerkezeteket, amelyekben az igekötő eredeti határozószói formájából származik a vonzat.

Alany + *ki* igekötős ige + *-ból/-ből* határozóragos kötött bővítmény. Elsősorban mozgást jelentő intranszítív igei szerkezetekben, beleértve a valahonnan kikerülés fogalmát kifejező igéket is: JókK. 68: „*latum* *hogy az ver* zenetlen *ky futwala* az *lebbelewl* : *Videntes insuper, quod sanguis ille defluebat continue*”; BécsiK. 17: „*et* nem *mégen ki hamis ije en zambol* : *et non egredietur verbum falsum ex ore meo*”; PéldK. 78: „*ez* *vylagot* *meg* *vtalom* *mezeytelen* *belewle ky megyek* . . . *nudus transeo*”, 13: „*es* a *ferfýwal* az *celbabol kimene* : *et cum viro de cella exivit*”; CornK. 55v: „*kyk* *meeg* nem *mentek valaky* az *kerbevl* : *quae nondum exierant hortum*”; TelK. 21: „*igön* *meg* *zomorodum* *ke: kymene a templombol* : *Maestus autem nimis egressus est templum*”; FestK. 374: „*e*s *kw*t *feyek ky omolyanak* *ez kemenfeeges djamantbol* : *et fontes prorumpant ex adamante durissimo*”; KazK. 75: „*tehat attya* az *cazaroknak* *uduarokbol* *nag* *leregél ky idődgel*”, 78: „*Tehat hamar* az *cellabol ky fordula*”, 75: „*zent* *elek* . . . *tytkoon* az *uaro**bol ky futha*”; 1533: „*tot* *orzagbol* *es ky bontokoztak* [*elköltözködtek*]” (LtK. I, 142); NádK. 337: „*es* *orrokbol* *kegök* *ki zarmaznac* *vala* : *visi sunt ex naribus exire serpentes*”; MargL. 16: „*es* az *fyralmnak* *vize ky ju* *vala* *belewl* az *velombol*”; CzechK. 70: „*kyból* *te* *zent* *weeröd* *nagy* *bewlegwel ky folya*”; KazK. 76: „*es* *sómeiből* az *kön* ottan *ky indula*”. Mediális vagy átvitt értelmű igei struktúrákban: RMKT. P, 165: „*Ez* *vylagbol* *ha ky mwlom*”; 1512: „*melj* *nagy* *ferencz* *ez* *leuelnek* *kj* *adalaig* *ez vilagbol* *kj mult*” (MNy. LXIX, 229); 15/2/9: „*az* *zalagos* *lewl* *keljenkj* az *kap-*

talamból” (MNY. XXXVII, 277); GuaryK. 23: „*az ragalmazó embornék es í zsiueból, az atkozot íregfegnec, gúlofegnec, es haragoffagnac fergei, ha ki vezédnec*”. Szenvedő igék mellett: Apork. 81: „*kiuetteffenek o lakodalmokból : eiciantur de habitationibus suis*”; GuaryK. 29: „*hog mindon emborogból az isteni, es atafiufagnac zereteti kizaggattatnec. es kí vezne*”; KulcsK. 274: „*es ky vetefsének w lakodalmokból : et eiciantur de habitationibus suis*”. Igenévi szerkezetben: JókK. 67: „*kezde . . . az vajalokbalol eleuen veer ky zarmagnij : inceptit sanguis de ipsis effossionibus emanere*”; NagyszK. 11: „*es e velegból kimulnod*”; SzabV.: „*Erws Sabachból Twrwkwk kwzwl | Nagy fjeteteffegwel ky zwknij kezwl*”; BécsiK. 18: „*Es a vészés téngezből ki mēuēn : Egressis autem mare rubrum*”; CzechK. 72: „*belőle te zent weeród ky folywan*”. Igekötős igéből alakult főnév mellett is: CornK. 53r: „*. . . criftulnak az koporsóból ky jérveseet*”. Ez a szerkesztésmód áterjedt az *el ki* igekötő-kapcsolattal alakult igei struktúrákra is: JókK. 60: „*es mendennek kezebelewl elkj zalada : de manibus omnium exilivit*”, 62: „*hogy mjvntan elkj mulok ez világból : quod postquam recessi de mundo*”; KazK. 72: „*es ekkeppen etzaka attyanak udurabol el ky mene*”, sőt az ilyen igekötős igéből képzett főnévi szerkezetre is: NagyszK. 15: „*az en ez velegból elkymenefsómnecc ideye*”. Transzitiv, tárggyal bővült igekötős igék mellett: JókK. 43–4: „*hogy zent fferencz ky terijeztyuala ew kezeijtt ez felewl mondot langbalol : quod sanctus Franciscus extendit manum suam ter ad flammam praedictam*”; MünchK. 86rb: „*ki vete mēd a-templomból a iuhokot v a-téhénékēt : omnes eiecit de templo, oves quoque et boves*”; Apork. 77: „*Es kiuite azokat a fetetfegből es halálnak arnekából : et eduxit eos de tenebris et umbra mortis*”; BirkK. 2b: „*kiket ha zatokból ki zalagtondotok : quae si emissia fuerint ex ore vestro*”; GuaryK. 24: „*ekkeppē v belole magocat ki ragiac*”; NádK. 336: „*. . . nem adna a fene, es kegetlen őrdóg ej lelköt ki az ő fogfagabol : Non daret Diabolus ferus et effrenis unam vinctam animam in suis catenis*”; VirgK. 39: „*Az kyraly kedig az nepet az hazból mynd ky kwlde*”; KulcsK. 267: „*Ky weue wketh kegyetlensfegnek vtabol : Suscepit eos de via iniquitatis eorum*”, 269: „*ky hoza wketh w narvalyayokból : de necessitatibus eorum eduxit eos*”; RMKT. I², 468: „*es ynneyten es fogfagból engem ky lem vyend*”; implicit tárggyal: 15/2/9: „*es hatalmas kij ne ýzen belele*” (MNY. XXXVII, 277). Igenévi struktúrákban: JókK. 157: „*nem hagyta az megalut testet kyvynnij az hazbalol : non permisit extinctum corpus efferri*”; FestK. 373: „*ees ky wonny veztegh fekewt koporsóból : et extrahere iacntem de sepulcro*”; KazK. 78: „*az leuelet kezéből ky uenny*”. (Vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 264.)

Alany + által igekötős ige + -n helyhatározóragos kötött bővítvény. Az -n ragos bővítvény nem tartozott eredetileg az által határozószóhoz, hanem önállóan kapcsolódott az igéhez: JókK. 72: „*bel mene erdewbe es altal menuen az erdewn: intravit in silvam; et eundo per ipsam*”; Apork. 13: „*Altal mentonk túzon es vízen*”. Mivel értelme szerint illett a szerkezetbe, könnyen állandósult. Az által igekötőnek olyan pregnáns szemantikai tartalma volt, hogy a mozgást jelentő intranszitiv igéket transzitivvá tette, bár az ezekben a szerkezetekben található nyelvtani tárgyat nem értékelhetjük valódi tárgynak, csak a tárgy és a határozó közötti átmenetnek: BécsiK. 13: „*Es mikor által mētekuolna Affiiofoknac végēyt : Cumque pertransisset fines Assyriorum*”, „*v általmēnē Effqatēst : Et transivit Euphraten*; FestK. 365: „*Menden darabofokat, ees bel hatatlanokāt által yaartam : Aspera quaelibit et inaccessa penetravi*”; KeszthK. 30: „*een yftenembe kw falth athal megyek : et in Deo meo transgrediar murum*”. Igenévi szerkezetben is: BécsiK. 15: „*Altal mēuēn kēdeg Siziāt Sobalt v mēd*

Affamiamot 7 mend Nefopotamiat : Pertransiens autem Syriam Sobal, et omnem Appamiam, omnemque Mesopotamiam". Az ilyen szerkesztés azonban elszigetelt maradt. Az intranzitív és tranzitív szerkezetek között kialakult, sokszor igeneves szerkezettel terhelt igei struktúrák lehettek az alapjai az által igekötős igék állandósult szerkezetei kialakulásának: BécsiK. 18: „7 ezec 7az7az labbal a tēngē7n7 fēnēkēt *iazuā által ménēn7* : et isti pede sicco fundum maris perambulando transirent"; SzékK. 20: „es ezek az tengernek fenekeén, zaraz labval *yarvan, által kelēnek* : et isti pede sicco fundum maris perambulando transirent". Ezért már ebben a korban és ezekben a kódexekben is megtalálható a *vmin által* igekötős mozgást jelentő igei struktúra: JordK. 388: „Az ydóben egy ynnepen *meegyen vala Iesus az vetemeenyen atal*"; SzékK. 9–10: „*Átal ménē* kedeegh az *Olofernes sobalnak 7yriayan, es mynd eghēz appamyan, es mynd az mēfopotam||mian* : Pertransiens autem Syriam Sobal, et omnem Appamiam, omnemque Mesopotamiam"; KulcsK. 258: „*folyo vyzeken által menenek* zarazon : abierunt in sicco flumina". Sőt már főnévi szerkezetben is: BécsiK. 15: „*kikén által ménēt* lēhētvala : per quos viae transitus esse poterat". Természetszerűleg az által mint igekötő tranzitív (tárgyas) igékhez is járulhattott, s itt is megtaláljuk a helyhatározót, közötté az -n ragos formát is: Apork. 72: „es *által wite azokat a mēlsegben* mikent kietlenben : et deduxit eos in abyssis sicut in deserto"; KulcsK. 260: „es *által hoza wketh w feneken* mykeppen az *pwztaba* : et deduxit eos in abyssis sicut in deserto". (Vö.: SIMONYI, Hat. II, 162–4; SEBESTYÉN, Névut. 94.)

b) Az irányt jelölő rag vagy névutó változó. Ide sorolhatunk olyan igekötős szerkezeteket, amelyekben nincs kötött bővítmény, vagy csak egy kötött bővítményük lehetséges, s egyéb irányulást kifejező határozójuk szabadabb szerkezet. Vagyis az igekötő bizonyos esetekben megőrizte az irányulás jelölésének kötelezettségét, de a jelölés nem kötődött kizárólagos formához.

Alany + *el* igekötős ige + ablativusi értékű helyhatározó. Kötött bővítménye az *előle* határozószó (lásd ott). Szabadabb bővítmény a mozgás kiindulópontját jelölő helyhatározó : névmási határozószóval, közelre mutató névmással: 1502: „*myg en innen el indulok*" (MNY. XXXVII, 203); NádK. 325: „*meñnel innen* : recede"; JordK. 388: „Es mykoron *ennen el ment cona* : Et cum inde transisset"; PéldK. 29: „hog ha *en egyzer jñnet el zaladhatneek*"; igenévi szerkezetben: 1527k.: „... sem kelleth volna k. *ynnen el mennij*" (MNY. XXXVII, 206); távolra mutató névmással: JordK. 389: „*Iesus kedyglen meg thudwan el meene oñan* : Jesus autem sciens recessit inde".

Az *el* igekötő eredeti eltávolodást kifejező funkciója igen megnehezíti annak eldöntését, hogy egy-egy igei szerkezet esetében az igekötő vagy az ige, esetleg a képzett ige alaptagjának a kötött bővítményével van-e dolgunk. A -tól/-től, a -ból/-ből és a -ról/-ről ragos bővítményeket sorolhatjuk ide. Legkönnyebb a *vki eltávozik vmitől, vkitől* struktúra elemzése, hiszen visszavezethető a *távol vmitől, vkitől* alapszerkesztésre. Bár amint látni fogjuk, még ez az igei szerkesztésmód is ingadozik a -ból/-ből és -ról/-ről ragos bővítmények között. Először azokat a szerkezeteket soroljuk fel, amelyek -tól/-től ragos névszóval rendelkeznek. Intranzitív szerkezetben: RMKT I², 167: „*twled addeeg el nem megyok*"; RMKT. I², 493: „*Penztol el futamtak*"; PéldK. 16: „*elfordwla ew tewle* : faciem suam ab illo avertit"; ÉrdyK. 510: „Mykoron azért *az wr ffyw es az mennyey vendeeq egy mastwl el valtának volna*". Igenévi szerkesztésben: BirkK. 3a: „*el valuā az tobbitol*". Igéből képzett főnévi szerkezetben: GuaryK. 30: „*egmastwl elzacadafocat*". Tranzitív szerkezetben tárggyal bővítve: CzechK.

73: „the zent lelködeth te teftódtwl el boczatad”; JordK. 387: „el eneztotted ezeket az bölczekthül es ertelmefekthül : quia abscondisti haec a sapientibus et prudentibus”; ÉrdyK. 509: „es myre vonzod el en tewlem az te zeep vygaffagus zynódet”. Igenévi szerkezetben: RMKT. I², 163: „magad thwle el vonny”; JordK. 384: „az ffyat el valasztany hw att” athwl es leanyat hw annyathwl, es napat hw ypathwl : separare hominem adversus patrem suum, et filiam adversus matrem suam, et nurum adversus socrum suam”; KazK. 70: „azokat hazatul el bocyatuan”. A helyhatározóragok ingadozására szép példa: NádK. 333: „Hog en el vezendő volnec a ioknac jólokózetiből, es iftennec gonjátol”, de természetesen értékelhetjük stíluselmként, a változatosságra való törekvés megnyilvánulásként. Nehéz megállapítani azt is, hogy a *-ból/-ből* ragos névszó az igekötőhöz vagy az igéhez kötődik a következő szerkezetben: BécsiK. 19: „mikor eltauoztakuolna az vtól : cum recessissent a via”. Biztosabban köthetjük az igekötőhöz az intranszitiv *elvész* ige szerkezetében: JordK. 382: „*kyk el veztenek Izraelnek hazabol* : quae perierunt domus Israhel”; és a tranzitív *elvész* ige szerkezetében: CornK. 54r: „*El vetteek vronkat az coporfobol* : Tulerunt Dominum de monumento”. Az *el* igekötő eredeti eltávolodást kifejező jelentésébe a ’félre, máshová’ jelentés is beleolvadt, sőt kialakult még a perfekzív funkció is. E hármas funkciót találjuk meg néhány igei struktúrában, amely alanya, igére és *-ról/-ről* ragos határozói bővítményre bontható. A kötött bővítmény egyszerre tartozhat mind az igekötőhöz, mint az igéhez, kétségtelen azonban az, hogy az igekötő felerősíti az eredeti szerkezet jelentését. Intranszitiv formában: JókK. 9: „*mene el helerewl* : recessit a loco”; AporK. 81: „es el vezien földrol o emlekezetek : et disperat de terra memoria eorum”; 1488: „hogy *El vesen Ianofrul az szemelchew*” (MNY. XVI, 79); SzékK. 23: „mykor eltauoztanak volna az vtól : cum recessissent a via”; szenvedő szerkezetben: TelkK. 18: „hog ha a meddőfegnec zydalma óroloc eluetetnyec : si ablató sterilitatis probrio”. Tranzitív szerkezetben tárggyal bővülve: BirkK. 3b: „*kit az feghetlenokrol el vegeztonk*”; CornK. 53v: „*kychoda vezy el az kevet a coporfonak zayarol* : Quis revolvit nobis lapidem ab ostio monumenti”; VirgK. 42: „es temagadat az herrewl elne indihad : Ne te moveas de loco!”; RMKT. I², 485: „*Terekeknek sokasagyt rolatok el izte*”; igenévi szerkezetben is: TelK. 20: „nag haragal e scent Joachimot az oltarrol előzve : cum indignatione ab altari repulit Joachim”. (Vö.: J. SOLTÉSZ, Igeköt. 57–85; MÁTAI: i. h.)

Alany + *ki* igekötős ige + zárt tér belsejéből kívülre irányulást, jutást jelentő határozó. Kötött bővítménye a *-ból/-ből* ragos névszó, amelyet névmási határozószóval (kérdőszóval) körül lehet írni. Közelre mutató névmással, tárggyal bővülve: MünchK. 86rb: „*vigétéc ki ézekét innèn* : Auferte ista hinc”; távolra mutató névmással intranszitiv szerkezetben: BécsiK. 17: „hog *ki mēnēnc onnan* : ut exirent inde”; JordK. 382: „myglen *onnan kywe mentók* : donec exeatis”; tranzitív szerkezetben tárggyal bővülve: JordK. 389: „nemde *kywe emely hutet onnan?* : nonne tenebit et levabit eam?”; igenévi szerkezetben: JordK. 389: „*Onnan ky nyomothwan* : Exeuntes”; kötőszóként használt kérdőszóval: ÉrdyK. 510: „*honnan az keferwes halaal ky rekeztetót*”. Az *el ki* igekötő-kapcsolattal: SzékK. 18: „hog *onnan el ky yóyenek* : ut exirent inde”.

Alany + *fel* igekötős ige + a térbeli emelkedésnek vagy a kiindulópontját vagy a végpontját jelölő helyhatározó. A kiindulópontot jelölő intranszitiv szerkezetek: JókK. 4: „*felkele az agjrol* : surgit de lecto”; MünchK. 86va: „*Mikoz azeqt félkoltuolna halottaibol* : Cum ergo resurrexisset a mortuis”; PéldK. 66: „*fewldre (efteem) esneem es onnet fel nem kelhetnek* : In terram forte

caderem, nec inde me levarem”; KazK. 72: „*ennenes felkele*”; VirgK. 41: „*melí helrewl ez zent atya fel emelkwdwt*: unde sanctus pater orando erat assumptus in altum”. Transzitiv szerkezetek: KeszthK. 14: „*ky fel magasztal engemeth halálnak kapuyarol*: qui exaltas me de portis mortis”; KazK. 78: „... *az zolgak az földről felemelek*”. A cselekvés kiindulópontját és végpontját egyidejűleg kifejező intranzitív szerkezetek: JókK. 42: „*fewldrewl fel emeltettettel* békfa *keuzepiglen*: usque ad medios fagos elevatum a terra”; NagyszK. 15: „*hog inneten ez velagbol fel mennec en meñnei atyamhoz*”; CzechK. 72: „*kóroztfanak magasagara földtvl fel emelteteel*”. Csak a cselekvés végpontját jelölő intranzitív szerkezetek: JókK. 39: „*Es vele ewzuen ez mondott hegjre fel menenek*: simul cum ipsis ad dictum montem accessit”, 37: „*fel haga nemý kewfarra*: super quendam murum ascendit”; BécsiK. 13: „*felmenè omédz kastelokra*: ascenditque omnia castella eorum”; KeszthK. 17: „*reytezel fel magasfagra mykeppen weréb*: Transmigra montem sicut passer?”; SzékK. 26: „*Annakokaert ... meñónk fel a hegekre*: quoniam ... ascendamus in montana”. Transzitiv szerkezetekben tárggyal is bővülve: JókK. 100: „*kezéd menbe fel emelne*: levabat manus ad caelum”; GuaryK. 31: „*ki meg az isteñec fiates az magas acasztofara fel feieyted* [’feszítéd’]”; JordK. 387: „*Vegyetek ffele az ygamat ty reatok*: Tollite iugum meum super vos”; SándK. 29: „*ottan közzel ualo hegnek teteere fel viueek*”; KeszthK. 29: „*Ees feel wyn engemeth tagaffagra*: et eduxit me in latitudinem”; TelK. 22: „*hog felemelnem az en zemeymet a hegekre*: az az a *mennorzagra*: ut levarem oculos meos in montes”. A térbeli emelkedésnek a végpontját ezenkívül még egyéb határozóraggal vagy magasságot jelentő szóval (*ég, mennyország, isten*) ki lehetett fejezni. Ez vonatkozik az eléggé gyakori igenévi szerkezetekre is: JókK. 41: „*egbee fel emeltettet*: elevatum in aere”. De nemcsak a hegy, kőfal, kastély és az ég volt az emberhez viszonyítva magasán, hanem a ló és az öszvér háta is, amelyre fel kellett jutni, ha az állatot közlekedési eszközként akarták használni. Ennek a ténynek a kifejezésére alkalmazták a *fel* igekötőt és a *-ra/-re* ragos határozót: PéldK. 15: „*es lo hatra felilwen*: et equum ascendes”; ÉrdyK. 509: „*az wr ffyw ees ele akarwan keferny ffele yle lowa hathara*”, uo.: „*ffele yle özweerere*”, átvitt értelemben, képszerűen: 510: „*es ffele yle nagy ewremmel az meennyey wth vyffelöre*” Ugyanez vonatkozik a hely elhagyására is, ugyanis ezt a *le* igekötővel és *-ról/-ről* ragos bővítménnyel fejezték ki. (Vö. SOLTÉSZ, i. m. 125–40.)

Alany + *le* igekötős ige + a térbeli süllyedést, a magasabb helyről alacsonyabbra jutást, a cselekvés kiinduló pontját vagy végpontját jelölő helyhatározó. A cselekvés kiindulópontját vagy *-ból/-ből*, vagy *-ról/-ről* helyhatározóragos névszó jelöli. Intranzitív szerkezetekben: BécsiK. 14: „*Tahat le zallu a louagockal a hégécbol nag tètèfeggèl*: Tunc descendit de montibus cum equitibus in virtute magna”; MünchK. 87ra: „*ki lezallot menból embecne fia*: qui descendit de caelo Filii hominis”; FestK. 368: „*ha walamikor le esfneyek een nyakambol*: si tandem excidat a collo meo”; CornK. 53r: „*Vrnak angela le zalla menyorzagbol*: Angelus enim Domini descendit de caelo”; SzékK. 7: „*Tahat lé zalla az hegekről*, az louaghokval, nag hatalomval, es nag erővel: Tunc descendit de montibus cum equitibus in virtute magna”; ÉrdyK. 510: „*Azonnal le zókölleek lowa hatarol*”, 511: „*es lee zalla rola* [= öszvérről]”. Igenévi struktúrákban: JókK. 83: „*zent ferencz etelre le zaluan kamorajabol*: Descendens beatus Franciscus de cella ad comedendum”; MünchK. 85va: „*le zallatta menból*: descendentem ... de coelo”; VirgK. 43: „*le zallani menibwl*: descendentem de caelo”. Transzitiv szerkezetben: JókK. 16: „*fem arczaját le*

nem *hajta menbeul* : nec faciem declinando a caelo”; JordK. 382: „... *ruzyatok le az port ty labatokrol* : . . . excutite pulverem de pedibus vestris”; SándK. 26: „*el ruhayokath rolok le vongyak* : et abstractis vestibus publice denudentur”. Igenévi szerkezetben: KazK. 72: „*draga ruhaiat rola le hanyuan*”. A cselekvés kiindulópontját és végpontját egyidejűleg jelöli: JókK. 43: „*magas menbeleul zent ferenc feyre le zallanija* : descendentem a summis caelorum usque ad caput sancti Francisci”; VirgK. 41–2: „*le zalania az mennyeknek magasagabol, mynd || zent ferencznek feyeig* : descendentem a sumnis caelorum usque ad caput sancti Francisci”. A cselekvés végpontját elsősorban a *-ra/-re* ragos helyhatározó jelöli. Intranszitiv szerkezetben: BécsiK. 13: „*Ez vtan lezalla Damaskofnac mézgozé aratafnac napiban* : Et post haec descendit in campos Damasci in diebus messis”; MargL. 15: „*tahat ez zent vz le teryzkedyk vala az fevdre*”; CzechK. 71: „*kynek [= keresztfának] nehelfegeerth fokzor az földre le efeel*”; JordK. 387: „*pokolnak meelfeghere zallaz lee* : usque inferum descendes” (vö. Apork. 78: „*le zalnak melfegekiglen* : descendunt usque ad abyssos”; igenévi struktúrában: lásd JókK. 43; MünchK. 86ra: „*ifténnc angalit felmenoket ı lézallocat emberne fiaza* : et angelos Dei ascendentes et descendentes supra Filium hominis”; BirkK. 3b: „*foldre le esuen* : prostrata”; KazK. 79: „*es zenth fyanak testere le buruluan*”. Transzitiv szerkezetben: JókK. 42: „*Es magatt ew helere mendeneltewfogan fevdre le teryzgtiuala* : et totum se extendebat in terram”; MargL. 13: „*Az koron ez zentfezes vz. zent margyt azzon. le teryzty vala ev magat az fevdre. nagy fyralmakal*”; CornK. 54v: „*Es az azzonyallatok le haytak ev orchayokat az fevdre . az azzonyallaty zemermeffegbevl* : et illae declinaverunt vultum in terram, hoc ex verecundia feminina”; KeszthK. 36: „*w zemeket feldre le haytottak* : oculos suos statuerunt declinare in terram”; KazK. 74: „*es agalhaznak egik zegeben: zakoth terithe le : az földre*”. Igenévként: JókK. 45: „*magat terdre le hajttuan frat[er] lleo* : genuflectus frater Leo”. (Vö. J. SOLTÉSZ, i. m. 141–54.)

Összefoglalva mondanivalómat, meg kell állapítani, hogy valószínűleg PAIS DEZSŐNEK és PAPP ISTVÁNNAK igaza lehetett abban, hogy az igekötővé válás lényeges mozzanata a határozóraggal ellátott főnév és a határozóköz között fennálló viszony. Ezt a feltehetőleg nyomósítás, kiemelés végett létrejött szerkesztésmódot igen kedvelték az általam tárgyalt korban. Egyébként nem is jöhetett volna létre annyi variáció ezekben az igei struktúrákban. Természetesen ezzel nem akarom azt állítani, hogy csak így keletkezhetek igekötők. Már ebben a korban is adódtak egyéb lehetőségek. Anyagunkban ilyen volt az *által* névutó igekötővé válásának folyamata. De utalhatunk akár az *egybe*, akár az *ellen* vagy a *vissza* határozószóra is, hiszen más-más úton és ebben a korban váltak igekötővé. Kétségtelen azonban, hogy az ősi igekötők közül azok, amelyek megőrizték eredeti határozószói jelentésüknek leglényegesebb jegyét, kötött bővítémenyeket vettek maguk mellé. Dolgozatomban elsősorban e kötöttség bemutatását tűztem ki célul, és csak másodsorban törekedtem az okok felkutatására. Annak bizonyítására, hogy ezek a bővítémenyek nem minden esetben voltak kötelezőek, nem sorakoztattam fel példákat. Természeteszerűnek tartom, hogy az általam idézett forrásokba való akárcsak futó beleolvasás révén is bárki megbizonyosodhat arról, hogy a szövegösszefüggés, az ismétlés elkerülésére való törekvés olyan nyelvi szituációkat hozott létre, amelyekben az igekötős ige mellé felesleges lett volna kitenni a határozói bővítémenyt.

R. HUTÁS MAGDOLNA

[Az igével kapcsolatos szófajváltásokról

1. Az igével kapcsolatos szófajváltás összes kérdésével átfogóan a szakirodalom mindeddig nem foglalkozott. A szófajváltásra vonatkozó elméleti szakirodalom (KÁROLY: ÁltNyelvTan. I, 179—86; TELEGGDI: ÁltNyelvTan. I, 295—305; UÓ.: NyelvTan. 25—48) mellett konkrét magyar tematikát vet fel TEMESI MIHÁLY (NyelvTan. 69—82). G. VARGA GYÖRGYI (SzófÁltTan. 62—73) a szófajváltással kapcsolatos leíró nyelvészeti problémákról ír. Mindketten az igei szófajváltásnak egyik — nagyobb, ismertebb — részét, az ige > névszó változást tanulmányozzák. TOMPA JÓZSEF az igéből lett névszók egy sajátos csoportjával, a *mehetnékem*, *rihatnékom* (*van*) féle főnevekkkel foglalkozott (MNy. LV, 281—8). A szófajváltásnak ez a fajtája mint stiláris eszköz is ismert (FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, Stíl. 220—1).

A főnév > ige szófajváltás egyik típusát ZOLNAI GYULA (MNy. XL, 154—8) és BÁRCZI GÉZA (MNy. XLIV, 84—94) elemezte. A *szabad* melléknév igesülésével kapcsolatos kérdésekről VELCSOVNÉ (Népr. és Nytud. 5—6. sz. 10) és E. ABAFFY (MNy. LXVI, 29—33) írt.

Munkámban igyekeztem az igesülés és az ige → más szófaj változás egészét a megjelent szakirodalom és a TESz. által feltárt újabb szótörténeti és etimológiai anyag alapján összefoglalni. Amennyire ez lehetséges, megkísérlem a szófajváltozás korát is meghatározni. Utalok az eredeti és az újabb szófaji értékben való szóhasználat mai nyelvi helyzetére is. Vizsgálataimat azonban nem terjeszttem ki a szófajváltás esetleges második, harmadik lépcsőfokára, vagyis az ige → más szófaj → más szófaj változásra. Így például az *éljen!* csak mint indulatszó szerepel feldolgozásomban, az ebből keletkezett főnév meglétére már nem utalok.

Adatokat csak akkor közlök, ha erre különös ok (pl. a változás folyamatának érzékeltetése) mutatkozik. Általában utalok az első előfordulásra: okleveles, illetőleg az OklSz.-ből származó egyéb adat esetén a forrás keletkezési dátumára, egyéb esetekben az adat lelőhelyére. Évszámot és lelőhelyet a szakirodalomban található nyelvtörténeti adatoknál és ott adok meg, ahol ez a lelőhely azonosításához szükséges (pl. SzD., Tzs.).

Az igei szófajváltás tárgyalása kapcsán először egy olyan kérdéskört kell említenuünk, amely vizsgálódásunkkal nem tartozik szorosan össze. Ez pedig az igei-névszói kettős szófajúság, azaz a nomenverbumok kérdése. Ilyen kettős szófajú szavak mai nyelvünkben is vannak, a finnugor—uráli alapnyelv korában pedig bizonyára jóval nagyobb számban fordultak elő. Szófajváltással esetükben nem mindig lehet számolni, többnyire csupán arról van szó, hogy az ilyen szótó a mondatban névszói toldalékokkal névszói szerepet töltött be, máskor igei toldalékokkal igei funkcióval rendelkezett. Említésük csupán azért fontos, mert folyamatos nyelvi jelenlétükkel a szófajváltások egy részénél analógiás hatásuk volt.

2. A) I g e s ü l é s. — Azt a finnugor korban is elképzelhetőnek lehet tartani, hogy a névszói, illetőleg igenévi állítmány általános használata névszók igévé válását is lehetővé tette (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 61). Bizonyos ige-nevekből rendszerszerűen igealakok lettek már a finnugor alapnyelv korában: a *-k igenévképzős szavak felszólító módú igékké, az *-j igenévképzősek pedig elbeszélő múlt idejű igékké ilyen szófajváltás következtében váltak (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 61; MNyT. 413—5).

Igenévből keletkezett igealakokkal később, az ősmagyar korban is számolnunk kell: ekkor lett a befejezett melléknévi igenév *-t* képzője a befejezett múlt idő jele.

A hasonló jellegű előmagyar, illetőleg ősmagyar kori szófajváltás csupán a mai nyelvtudat számára nem azonos, amennyiben a felszólító módú és az elbeszélő múlt idejű igealakokban ma már egyáltalán nem érződik az igenévi eredet. A (befejezett) múlt idő *-t*-je viszont az átlagos nyelvhasználó számára is kapcsolatban van a megfelelő igenévvvel. Ez természetesen mindenekelőtt azért van így, mert a *-t(t)* időjelként és igenévképzőként egyaránt él mai nyelvünkben, *-k* és *-i* igenévképzőt viszont ilyen alakban egész nyelvemlékes korunkból nem tudunk adatolni.

A fenti esetekben a szófajváltás ténye mellett tulajdonképpen arról van szó, hogy bizonyos toldalékok átértékelődtek: képzőből jellé váltak, és éppen eredeti szófajmegváltoztató képességüket veszítették el, az igei alapszó szófaja vált uralkodóvá.

Az állítmányi funkcióval összefüggésben igésült az *-n* deverbális névszóképzővel (esetleg igenévképzővel) ellátott *vagyon* is. A szófajváltást a toldalék átértékelődése: igei személyraggá válása követte (vö. *mégyén, tészén, vészén* stb.). A *vagyon* igeiként először a KTSz.-ből adatható.

Állítmányi szerepben igésült a *nincs* (<: *nem + és ~ is*), a *szabad* és a *muszáj*. A *nincs* első adata a JókK.-ból való (29), a *szabad* 1526-tól (SzékK. 72), a *muszáj* 1888-tól (Bródy S.: Emberek 27: NSz.) adatható igeiként. A szófajváltás a *vagyon* és a *nincs* esetében az ősmagyar korban mehetett végbe. A *szabad* az ómagyar kor végén vált igévé; az ezzel kapcsolatos mondat szerkezeti, illetőleg vonzatbeli változásra vö. E. ABAFFY: MNy. LXVI, 29–33. A *muszáj* igésülése nem sokkal az átvétel utáni lehet. Eredeti — állítmányi névszói — funkciójában először 1805-től van rá adatunk (MNy. LVII, 348), széleskörű nyelvjárási elterjedtsége alapján azonban jóval korábbi átvétele is feltehető.

A *vagyon* — mint láttuk — beilleszkedett alapszavának paradigmájába. A *nincs*, *szabad* és *muszáj* igésülése után következett be ragozási rendszerük kialakulása. A három szó esetében ez különböző mértékben történt meg. A *nincs* csupán kijelentő módú 3. személyű alakokkal rendelkezik (*nincsen, nincsenek*). A *szabad* igeragokkal nem látható el, módjeles alakjai (*szabadjon, szabadna*) elfogadottak már a múlt század végén, időjellel ellátva viszont ekkor még szokatlan (CzF.). Mai nyelv művelésünk már nem helyteleníti, a választékos nyelvhasználat azonban még ma is kerüli ez utóbbi igei toldalékos alakokat (vö.: BÁRCZI: MNy. XLIV, 92; VELOSOVNÉ: Népr. és Nytud. 5–6. sz. 10; KOVALOVSKY, NyelvNyelv. 78–9). A *muszáj* legáltalánosabban elterjedt idő- és módjeles alakjai (*muszájít, muszájna, muszájjon*) már az MTsz.-ből idézhetők. Ezek mellett a Vajdaságban magam is hallottam (regionális) köznyelvet beszélők szóhasználatában a *muszajok* formát; a szerémségi Ürög nyelvjárásában pedig teljesen úgy viselkedik, mint a többi ige (PENAVIN: NytudÉrt. 79. sz. 8). — A *nincs* esetében tökéletes szófajváltás ment végbe, a *szabad* és a *muszáj* szófajváltása kettős szófajúságot eredményezett (ha egyéb szófaji értékekre nem vagyunk tekintettel).

Állítmányi funkción keresztül vált igévé a keleti nyelvjárások (*meg-maurit*, (*meg*)*morit* 'meghal, megdöglik' (MTsz.) szava is (BÁRCZI: MNy. XLIV, 91; MÁRTON—PÉNTEK—VÖÖ, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977.).

B) Sajátosan elkülönülő csoportot alkotnak azok az eredetileg nem igei szófajú szavak, amelyek azáltal igésültek, hogy végződésük erre a szófajra jellemző. Ezekkel a szavakkal korábban ZOLNAI GYULA (MNy. XL, 154–8), majd BÁRCZI (MNy. XLIV, 84–94) foglalkozott. Eredményeiket jórészt ma is elfogadhatjuk, és csupán néhány esetben kell helyesbíteniük, illetőleg kiegészíteniük őket. (Meg kell említeni, hogy egyes — főként szűkkörű nyelvjárási használatú — szavakat a TESz. nem említ, máskor viszont éppen a szótárban találjuk a szófajváltásra való utalást.)

„Igei” végződése alapján keletkezett igéink között a következő szavakat tartjuk számon:

a) Főnév → ige: *ábráz* JókK. 125 → SermDom. 2: 663. Kihalt szavak. | *acél* ? 1135 k.: szn.; BesztSzj. 720. → 1737: *Aczellottam* (MNy. LXXIX, 252). Az ige nyugat-dunántúli nyelvjárási szó. A TESz. az igei használatra nem utal. | *bolt* BécsiK. 286 → 1664: „A klostrot megépítette, megboltotta, megfeddette” (Egyh. Lapok II [1869.], 541: NySz.); — de vö. 1652: „Ez konyhábol van ajtó hely, egy kis keskeny boltásos házra” (SzTár.). Az ige erdélyi nyelvjárási szó. (Vö. még MTsz., ÚMTsz. *bebolt* a.) A TESz. az igei használatra nem utal. | *ferhel* ’katonai előjáró által tartott kihallgatás’ (M. Kurir 1787. 108: NSz.) → ’korhol, szapul’ (SzegSz.). Főnévként elavult, igeként szűkkörű nyelvjárási szó. ZOLNAInál nem szerepel. | *gyámol* SermDom. II, 334 → MNyil: Agend. 286: NySz. A főnév kihalt, az ige nyelvjárási szó (MTsz., ÚMTsz.). | *mordály* 1165/1337: szn.; DebrK. 134 → 1581: „valakit ök uramra fogadnak, hogy meg *mordálja*” (LevT. II, 38). Az ige kihalt szó. A TESz. nem említi az igei használatot. | *motoz* ’a kergékór és okozója’ (KASSAI 3: 384) → Baróti Szabó: Tóldalék 9: NSz. (TESz. *motoz*² a.). A főnév, bár későbből adatolt, etimológiája alapján elsődleges. Alakjukra a *motoz* ’átvizsgál’ ige is hatással lehetett. Nyelvjárási szavak. ZOLNAInál nem szerepel. | *póráz* ? 1406: hn.; 1554 → Endrődy J.: Költ. 106: NSz. Az igei használat szórványos lehetett. | *tegez* 1342: > 1772: MNy. XL, 157. A főnévi használat tárgy történeti okokból háttérbe szorult, és ez is segíthette a szóvég analogiájára bekövetkezett igésülést. Kihalt szavak.

A *héhel* ige (Cal.) és főnév (1637.) kettőssége bizonyos mértékig eltér a fentiektől. Az átvett német főnév végződése alapján igeként is viselkedhet a magyarban, de az igei használatot az is segíthette, hogy az átadó nyelvben *-el(n)* végű ige is van. A ZOLNAItól külön tárgyalt *léhel* a *héhel* alakváltozata. Nyelvjárási szavak.

b) Melléknév → ige: *szabódik*: *szabad* szárm. HB.: > *szabódik* (1536: Nyr. XXVIII, 228). A szófajváltás az *-ad* végű tárgyatlan igék hatására következett be, majd az igésült *szabad* az ikes igék közé sorolódott. Alakilag és jelentésében erősen eltávolodott a *szabad* melléknévtől (vö. még VÉGH JÓZSEF MIHÁLY: Népr. és Nytud. 11. sz. 63–6; másként: ZOLNAI: MNy. XL, 153). | *üdvöz* KTSz.: > ? GömK. 34; Görcs. Máty. 53: NySz. Igei használatára kevés és részint bizonytalan adatunk van. Kihalt szavak. (Vö. TESz. *üdvözít* a.).

c) Határozószó → ige: ? *átall*: *által* ? 1258; 1348 → BécsiK. 36. Ha az *átall* ige így keletkezett, akkor a jelentés- és szófajváltást alaki módosulás is követte. A szófajváltás lehetőségét a TESz. említi először. | *hamar* KTSz. → 1719: MNy. XL, 155. Deverbális képzőkkel ellátva (*-gat*, *-tat*) is van rá adat. A *hamar* igeként ragozva kihalt szó, az MTsz. ide vonatkozó adatai (2. *hamar* a.) határozószók (vö. SzlavSz., ÚMTsz.). Az igei használat a TESz.-ben nincs adatolva. | *jelen* ? 1156: hn.; JókK. 67 → GyS. Mai köznyelvünkben az ige

csak *meg-* igekötővel használatos, így a határozószótól alakilag és jelentésében egyaránt messzire távolodott. ZOLNAINál nem szerepel.

A vizsgált szavakra jellemző, hogy igei használatuk vagy kihalt, vagy csupán nyelvjárásokban él. A fenti adattár 15 olyan névszó-, illetőleg határozószó-tövet tartalmaz, amely egyúttal — végződésének igékre jellemző volta következtében — igetőként is szerepelt. Ebből egy szó (*átall*) ilyen magyarázata bizonytalan. Kihalt az eredeti névszó két esetben (*gyámol*, *ferhel*), közülük a *ferhel* ige is csak szűk nyelvjárási körben él; a keletkezett ige kihalt három esetben (*hamar*, *mordály*, *póráz*). Sem a névszó, sem a belőle keletkezett ige nem él három esetben (*ábráz*, *tegez*, *üdvöz*). A szófajváltás eredeti tagja és a keletkezett ige nyelvjárásokban él három esetben (*bolt*, *héhel*, *motoz*). A keletkezett ige nyelvjárási szó egy esetben (*acél*). Köznyelvi szó eredeti és újabb szófaji értékben kettő (*jelen* : *megjelenik*; *szabad* : *szabódik*); mindkettő jelentős alaki és jelentésbeli eltérést mutat szópáronként.

ZOLNAI idézett tanulmányában több olyan névszó-, illetőleg határozószó-tövet találunk, amelyeknek deverbális képzővel alkotott származékaira van több-kevesebb adat. Ezekben a szavakban talán a *mordály* : *mordál* kivételével (l. fent is) a szófajváltás alkalmi lehetett. Alakulásukra analóg példák is említethetők. Ilyenek: *-at/-et* képzővel: *arcul* hsz. :> *arculat* (vö. *fordulat*, *mozdulat*); *fedél* fn. :> *fedelet* (vö. *kel* ~ *kél* :> *kelet*, *lél* ~ *lél* :> *lelet*); *hagymáz* fn. :> *hagymázat* (vö. *alázat*, *példázat*); *kalász* fn. :> *kalászat* (vö. *halászat*, *vadászat*); *öszön* fn. :> *öszönlet* (vö. *köszönlet*); *zugoly* fn. :> *zugolat* (vö. *parancsolat*; vö. még: *mordály* : *mordál*) || *-ás/-és* képzővel: *kalóz* fn. :> *kalózás* (+ *kalózó*) (vö. *hajózás*, *adózás*); *mordály* fn. :> *mordálás* (+ *mordáló*, *megmordál*) || igenévképzővel (az idézettek kivül): *lemez* fn. :> *lemezett*, *lemezve*, *lemező* (+ *lemeztek*) (vö. *szemez*, *címez*); *penész* fn. :> *penészni* (vö. *csempész*, *egerész*). Egy adat van a *tömlőc* fn. *-tet* képzős származékára (1774: MNy. XL. 157); ez az *üldöztetés* hatására keletkezhett (vö. ZOLNAI i. h.). A fenti szavak igetőként való használatára a TESz. nem utal.

ZOLNAI néhány olyan névszót is idéz, amelyeknek igetőként való használatát a TESz. alapján megkérdőjelezhetjük. Így a *fátyol* R. *fátyolat* változata a *fátyol* és a *patyolat* vegyülésének eredménye lehet (vö. EtSz., TESz.), nem szükséges a *gondol* : *gondolat*, *markol* : *markolat* stb. mintájára gondolnunk. — A *téhely* főnév és a *téhel* ige viszonyára nem a névszótó igeként való alkalmazása jellemző, hanem ellenkezőleg a *téhel* ige *téhelez* származékából lett a főnév elvonva (TESz. *téhel* a.).

Olyan szó, amelyben az igesülést csak a hozzá kapcsolt deverbális képző jelzi, anyagomban 10 van. Ezekből a mai köznyelvben egy él (*arculat*), a többi a nyelvtörténet folyamán bizonyára szórványosan bukkant fel; nyelvjárási szinten egy él (*hagymázat*). Szembeszökő, hogy az igetőknek felfogott névszókhoz leggyakrabban az *-at/-et* képző járult (6), ezen kívül az *-ás/-és* képző, valamint az igenévképzők fordulnak elő.

A szóvég igékre jellemző volta alapján bekövetkezett szófajváltás nem tendenciaszerű; olyan korszak, amelyre jellemzőbb volna, mint valamely másikra, nem állapítható meg. A szóvég analógiáján kívül többnyire számolni kell egyéb körülményekkel is, mint a szófajváltás okával. Ilyen az eredeti szófaji értékben használt szó jelentésének elhomályosulása (vö. pl. *ábráz*, *gyámol*, *tegez* stb.), hasonló hangalakú más szavak analógiája (*motoz*), vagy az alkalmi szövegkörnyezet (pl. „*fődelet* ... *fedelet*”; vö. ZOLNAI: MNy. XL, 155).

Azon az alapon, ha egy nem igei szófajú szóhoz igei toldalék járul, TEMESI a *szervusz* tegező köszönési formának a több személyre vonatkozó *szervusztok* alakjáról elképzelhetőnek tartja, hogy igeinek tekintsük (Nyelvtan. 73; vö. még KOVALOVSKY, NyelvfNyelvh. 79). Itt azonban a *-tok* személyrag — mint TEMESI (és KOVALOVSKY) is említi — eredetileg birtokos személyrag, a köszönési formának igei szerepe a beszédben nincs, talán jogosabban tekinthetjük indulatszónak (illetőleg mondatszónak, vö. ÉrtSz.). Ugyancsak a mondatrész-szerep alapján dönthetünk hasonlóan a TEMESI által idézett (uo.) *ne : netek, nesze : nesztek* stb. alakokról.

d) Az igésülésen belül említendő még meg az *ok(ik)* és *szelid* nomenverbum jellegű szópár. Bár igésülésük nem bizonyítható egyértelműen (az *okik* — mint az *ok* főnév igei párja — külön török átvétel is lehet; a *szelid -get* gyakorító képzős származéka pedig az igei szófaj elsődlegességét sugallja), a TESz. mindkét esetben a másodlagos igésülést tartja valószínűnek. A két szó szófajváltása kapcsán az eredeti nomenverbumok (*fagy, les, nyom*), illetőleg a kései igenév-szó jellegű szavak (*zár, zavar* stb.) analógiás hatásával is számolhatunk.

Az *ok(ik)* ige nyelvjárásokban él. A *szelid* igeiként csak néhány elszigetelt adatban mutatható ki.

3. I g é b ő l a l a k u l t m á s s z ó f a j o k . — A) Főnevesülés. a) Az igésülésnél több példát láttunk arra, hogy az igeekre jellemző szóvégnék szerepe volt a szófajváltásban. Ellenpéldaként egy szó említhető: a *lehel* ige (MűnchK. 105) a *fonal, lepel* stb. főnevek végződésének analógiájára főnevesült (Zechenter: Fedra 74: NSz.). A *lehel* fn. kihalt szó.

b) A következő csoport létrejöttében feltehetően a nyelvben élő nomenverbumok és az ilyenszerű ige : főnév párok analógiájának is szerepe volt. Ige → főnév változás történt nyelvjárásaink némelyikében a *nyit* (vö. *nyitja valaminek*: 1792: Magyar Hirmondó 1: 22: NSz.); *lejt* 'tánc; lejtő' (Verseghy F.: Rikóti 56: NSz.); *dug* 'dugó' (MTsz.); *csap* 'ütés' (MTsz.); *túr* 'túrás' (MTsz.) esetében. Hasonló változás sokszor tudatos nyelvi beavatkozás következtében a nyelvújítás során történt. Az így keletkezett főnév az esetek egy részében nem bizonyult életképesnek (ezt a tényt a szó előtti †-tel jelölöm): †*buk* 'esés' (Fal: UE. 398: NySz.); *cserkész* 'erdőőr' (Adámi: Wb. 14: NSz.); †*hajhász* 'hajtó, nyomozó' (Szalkay: Virg. Éneás. 98: NSz), de vö. *élvhajhász*; *csavar* (Szendrey Weres: Státistika 13: NSz.); †*kórász* 'böngésző, kutató ember' (P. Thewrewk J.: Vel. szapp. 158: NSz.), de vö. *éhenkórász* (Bartzafalvi Szabó: Szigvárt 1: 308: NSz.).

Több szóban az ige → főnév változás lehetősége mellett számolnunk kell az eredeti nomenverbum jelleg megőrzésével is. Ezek: *vagy* 'ami van; vagyon' (1138/1329: szn.; BécsiK. 75); *csal* 'csaló; csel, kelepce' (Tinódi: Cronica q3, vö. még *csel*); *szil* 'szilánk' (CzF.)

Néhány esetben tisztázatlan az igei és a névszói változat egymáshoz való viszonya. Ezek megítélése a TESz. alapján különböző: *akad* (fn. 'akadék') esetleg *d-* gyakorító-, illetőleg *-d* kicsinyítő képzővel; *fodor* (i. 'sodor') esetleg igenévszó; *lak* ('bűn; lakol') ?; *zavar* ?. A főnevesülés lehetőségét is számba veszi a TESz. a *nevet* 'nevetés' (GuaryK. 8) és a *sodor* 'sodrat, fonal; stb.' (1138/1329: szn.; 1792: SzD.) szavakban.

c) Nagy — és tovább tagolható — csoportot alkotnak a ragozott igealakból keletkezett főnevek. Legkorábbi, bár nem kétségtelenül ide tartozó szavunk a *vagyon* főnév (első, bizonytalan adatunk rá személynévként van

(1138/1329), közszóként először I. Kár: Bibl. 1: 627: NySz. II, 985). Nagyobb számban ilyen főnevek a XVII. századtól fordulnak elő. Viszonylag kései adatolhatóságuk bizonyára összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy elsősorban a népnyelvben élnek. Nyelvjárási adatok az itt bemutatandókon kívül is bőségesen találhatóak (vö.: STEINER: Nyr. III, 115; SIMONYI: Nyr. VII, 434—5; ZOLNAI GY.: Nyr. XX, 261; BERZE NAGY: NyF. 16. sz. 24; HORVÁTH E.: NyF. 34. sz. 29; VASS: NyF. 57. sz. 32—3; RADVÁNYI: Ipolysz. 26; DONGÓ: Kisk. 24; BEKE: Nyr. LXXI, 124, LXXII, 268). Stilisztikai hatásuk ma is igen erőteljes (vö.: SPITZER: Nyr. XLVII, 103—5; PROHÁSZKA: Nyr. LXXIX, 190—4; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, Stil. 220—1).

A ragozott igéből vált főnevek csoportjába tartozik néhány ikerszó. Legkorábról a *mendemonda* adatolható (Prág: Serk. B₂: NySz.). Ezzel a szóval kapcsolatban nem tisztázott, hogy melyik alak volt a főnevesülés alapja (**mondá*, *mondá*; **monda*, *monda*; *mondom monda*, *mondi-monda*, vö. TESz.). Egyes szám 3. személyű tárgyas igealakból keletkezett a *hányaveti* (Gelei J.: Robinson 85: NSz.) ← *hányja-veti magát* (TESz.). Ilyen még az egyes szám 1. személyű *eszem-izsom* és *szánom-bánom* is.

A szófajváltás során többnyire nem ikerszó keletkezett. Egyes szám 2. személyű alanyi ragozású ige főnevesülése a *félsz* (ACsere: Enc. 152: NySz.) és a *mersz* (Kazinczy G.—Raupach: Fricska 367: NSz.). Az előbbi tréfás, az utóbbi bizalmas stílusértékű szó napjainkban is (ÉrtSz.). Nyelvjárásainkban ezekhez hasonlók kutyanevként is előfordulnak (vö. SIMONYI: Nyr. VII, 442).

Egyes szám 1. személyű tárgyas igealakból keletkezett a *hiszem(ben)* (Czepl: MM. 45: NySz.); *gondolom* (Pós: Igazs. 2: 108: NySz., vö. még: *gondolomformán*); *találom(ra)* (Öri Fülep G.: Nemz. büszk. 121: NSz.); *hozom(ra)* (Bakahumor 162: NSz.). — 2. személyű tárgyra utal az *ütleg* előzménye (M. Hírmondó 1785. 417: NSz.) ← *ütlek*. Alkalmilag más igék ilyen alakjai is főnevesülhetnek (vö. SIMONYI: Nyr. VII, 440).

A ható igék egyes szám 1. személyű alanyi ragozású alakjainak főnevesülését a szakirodalom részletesen tárgyalja (SIMONYI: Nyr. VII, 437—8; PETROVÁN: Nyr. XLV, 321—2; TOMPA: MNy. LV, 481—8). Az irodalmi nyelvbe a Faludi-féle népies irányzat révén került. A TESz. az *eszik* ige kapcsán adja a típust (Andrád S.: Anekdoták 2: 66: NSz.).

3. személyű igealak nyelvjárási főnevesülése a *van* 'a meglévő; létező, lény' (Vajda P.: Nyelvt. 109: NSz.). További tájnyelvi adatokat SIMONYI közöl (Nyr. VII, 440—2).

Többes számú igealak főnevesülésére csak egy szót tart számon a szakirodalom: *aszonygyákból (tudja)* (SIMONYI: Nyr. VII, 442; PETROVÁN: Nyr. XLV, 324).

A felszólító mód 2. személyű alakjából főnevesült a *haddelhadd* (GKat: Titk. 96: NySz.), *fogd meg* (1750: MNy. LX, 227: szn., Kónyi J.: Democritus 2: 9: NSz.) és a *lebujs* (Farkas A.: Lói tan. 59: NSz.: szn., 1838: Tzs.). 3. személyű felszólító módú igealak megkövesülése a *dicsértessék* mint köszönési forma (ÉrtSz.). — Felszólító módú igealak főnevesülése — *rikkancs* (1775: MNy. LVIII, 109); *lebbencs* (Nátlly J.: Vél. 33: NSz.); *puffancs* (Tsz.) — volt a játszics képző (*dübbencs*, *pukkanacs*, *röffencs*, *toppanacs* stb.) kialakulásának alapja (BARTHA, Szóképz. 77).

d) Az igéből keletkezett főnevek külön csoportjaként lehet számontartani a mondatból keletkezett főnevek nagyrészét. Legkorábban — csupán egyetlen

szóval — jelentkező típusa a kijelentő mondat főnevesülése: a *temonddád* (OrvK. 37) különböző növények megnevezéseként, majd 'pletyka' jelentésben.

Nagyobb csoportot a felszólító mondatból alakult főnevek alkotnak. Ezek egy része népnyelvi alkotás, mint a *Nehadd* (kutyanév), *fogdmegjól*, *szent Heverdel napja* stb. (SIMONYI: Nyr. VII, 436–7).

Nyelvújítási szó a *mentsvár* (Csokonai ÖM. 1/2: 405) és a *légyott* (NyŰSz.); az utóbbinak francia mintája (*rendez-vous*) volt. A *mentsvár*-hoz hasonló más szavak is voltak nyelvünkben, mint pl. a *mentsbér* 'váltásdíj' és a *mentsút* 'kiút'.

Ebbe a csoportba néhány tükörszó is tartozik. Legtöbbjük virágnév: *nefelejcs* (Kazinczy: Orpheus 2: 125: NSz.) < ném. *Vergißmeinnicht* (hasonló nevek más nyelvekben is vannak); N. *hosszámnennyülj* 'nebáncsvirág' < ném. *Rührmichnichtan*. Maga a *nebáncsvirág* (Haszn. Mul. 2: 343: NSz.) szó latin mintára keletkezett (vö. *Impatiens noli-tangere*), de előtagja már a XVIII. század végétől adatolható virágnévként (*engemnebáncs*, *nebáncs*), sőt vö.: *Ne Banach veza* (1550: MNy. XXVI, 150). — Több nyelvben is hasonló a magyarhoz a *keljfeljancsi* (Borssz. Jankó 1915. júl. 25. 4: NSz.) neve.

Kérdő mondat főnevesülésével keletkezett a *mitugrász* (Bud. Kalend. 1860. 26: NSz.).

e) Jellegzetes csoport a főnevesülésen belül az idegen eredetű igék, illetőleg igét tartalmazó mondatok, amelyek a magyarban csak főnévként használhatók. Itt tehát nem a szófajváltás szabályos esete forog fenn, hanem arról van szó, hogy az idegen nyelvi igét főnévként vettük át. Az átvétel alapja a szavajárási szóhasználat volt. Ilyenek: *kótyavetye* (1540.) < szb.-hv. *kò (h)öcē vēcē ~ ko ée vēcē* 'ki akar többet (ti. adni)?'; *dígó* 'olasz ember (1835 k.: Nyr. XXVI, 74) < ol. (velencei) *digo* 'mondom'; *vartapiszli* 'finánc' (1881: AkNyÉrt. 10/1: 23) < ol. (velencei) *digo* 'mondom'; *vartapiszli* 'finánc' (1881: AkNyÉrt. 10/1: 23) < ném. N. *wart a bissl!* 'várj egy kicsit!'; *vigéc* 'ügynök' (Teleki S.: Term. ut. 215: NSz.) < ném. *wie geht's!* 'hogyan van?'; *csues* 'szláv paraszt' (1920: Nyr. XLIX, 44) < szb.-hv. *čujes* 'hallod-e?'. Ez utóbbira vö. EtSz.) — A *fakszimile* főnevesülése (vö. lat. *fac simile!* 'készíts hasonlót!') az angolban következett be.

B) Melléknevesülés. — Az ige → melléknév szófajváltás az előbbinél jóval ritkább. Alapvető típusa a szintagma melléknevesülése. Ezek közül a *borissza* 'bort kedvelő' (1434: szn.; Decsy G.: Préd. 35: NySz.) és a *bornemissza* (1434: szn.; Tin. 267: NySz.) elavulóban van. Nyelvjárási szó, illetőleg népies színezetű a hasonló szerkezetű *húsnemeszi*, valamint a *kivagyok-mivagyok* 'beképzelt, büszke', *teddide-teddoda* 'gyámoltalan' (TESz. *borissza*, *mihaszna*, *haddelhadd* a.). Rokon ezekkel az olyan alkalmi melléknevesülés, mint a *nemszeretem*, *nemtörődöm* stb. Valamelyest eltér tőlük a *tébláb* 'lávalatti, gyámoltalan' (NyF. 17. sz. 42.) melléknevesülése, amennyiben a *téblábol* származék kialakulása megelőzte, és az *épkézláb* melléknév mintája támogatta.

A nomenverbum-szerű főnevesülésnek mintegy „mellékterméke” néhány igéből keletkezett melléknév, mint a *tár* 'nyitva levő' (1784: SzD. 88); *fürkés* 'fürkésző' (1789: NyF. 50. sz. 13); *kajdász* 'kiabáló, lármázó' (Takáts R.: Told. S. r.: NSz.).

Legújabb és csupán szűk szakmai (kereskedelmi) nyelvhasználatban élő mellékneveink a *tartozik* és a *követel* (ti. *oldal*) (ÉrtSz.).

C) Igéből keletkezett határozószók. — A határozószóknak ez a csoportja többnyire a mondat szerkezetének átrendeződésével keletkezett úgy, hogy az eredetileg önálló mondat értékű ige az utána következő mondatba

olvadt, és annak mondatrészévé vált. Így magyarázható az *akár* (JókK. 108) ← *akar*; *talán* (BirkK. 3) ~ *tán* ← *találo*; (*talántán* (JókK. 63) ← *talán* + *tán*). (Részlegesen hasonló fejlődés mai — pongyola — köznyelvünkben is megfigyelhető. A főmondat értékű, tulajdonképpeni közlést bevezető *azt hiszem*, (*hogy*) formula megrövidülése (*asszem*), és helyenként a mondathatár eltolódása: „*azt hiszem, hogy beteg vagyok*” → „*asszem, hogy beteg vagyok*” → „*asszem beteg vagyok*” azonban szófajváltozást nem eredményezett.

Tekintettel arra, hogy a fent tárgyalt igéből keletkezett határozószók mindegyikével már korai kódexeinkben találkozunk, és nemcsak az új határozószói funkcióban, hanem az új jelentéssel együttjáró alaki módosulás is bekövetkezett valamennyiben (legfeljebb az *akár* kivétel az alaki módosulás alól, amennyiben nyelvjárásokban ma is él *akar* formában), meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a szófajváltás már az ősmagyar korban végbement. Az sem érdektelen, hogy mindegyik ilyen határozószavunk alapigéje ősi szókincsretegünkbe tartozik.

Szóösszetétellel keletkezett határozószavunk a *mindjárt* és a TESz.-ben nem szereplő *tessék-lássék*. Ez utábbi először BALLAGI „Új teljes magyar és német szótárá”-nak 1890-es kiadásában van szótározva, az ÉrtSz. azonban már Aranytól idézi.

A *mindjárt* csak részint tekinthető igei szófajváltás eredményének, ugyanis a *jár* ige mellett annak *járás* származéka is hasonló határozószóvá forrt össze a *mind* határozószóval: *mindjárt* (vö. még *egyjárt*: Matkó: BCsák. 445: NySz.). Időrendben a *mindjárt* bukkan fel korábban (1524: MNy. XXV, 70), de a *mindjárt* forma sem sokkal későbből adatolható először (1535: Ozor: Christ. 51. 168: NySz.). A két változat egymáshoz való viszonyára, vagyis esetleges párhuzamos keletkezésük mellett valamelyik korábbi voltára nehezen lehetne következtetni. Ugyanígy a határozószóvá válás idejét is bajos közelebből megállapítani.

Az előbbiektől eltérő módon vált határozószóvá a *tébláb* ige. Első határozószói előfordulása: 1872: Nyr. I, 426. A már említett melléknévesüléshez hasonlóan ez a szófajváltás is a *téblából* származék kialakulása után vált lehetővé, és más szavak (pl. *mezítláb*, *négykézláb* stb.) analógiája segítette. Mind az ige, mind a határozószó a nyelvjárásokban él.

D) Igéből keletkezett kötőszók. — A határozószókhöz hasonlóan a kötőszók igéből való létrejötte is a mondat szerkezet átalakulásával járt: a tartalmatlanná vált főmondat a következő mondat kötőszavává vált. A szófajváltást egyes esetekben alaki módosulás is követte.

Igéből keletkezett kötőszó az *avagy* (ÓMS.) ← *az* ~ *a* mutató névmás + *vagy* 'van'; *jóllehet* (JókK. 81) ← *jó*, *lehet*; *vagy* (BesztSzj. 1007.) ← *vagy* 'van'; *tudniillik* (WeszprK. 118) ← *tudni illik*, itt a latin *scilicet* 'ua.' hatásával kell számolnunk; *hiszen* (JordK. 348) ~ *hisz* ← *hiszem*.

A fenti kötőszók közül az *avagy* és a *vagy* szófajváltása a *vagy* 3. személyű igealakként való használata alapján az ómagyar kor első századainál későbbre nem tehető. — A *jóllehet* első előfordulásaiban még elég jól érezhető a korábbi főmondati szerep, amit olykor a *hogy* kötőszó használata is mutat: JókK. 28: „*yollehet h o g y e z z e r z e t t n e k f r a t e r r y . . . a g y o n a k z e n t f e g n e k . . . y o p e l d a j a t*”, 113: „*yollehet a z . . . b a r a t o k h o g y a z t i n k a b n e m t u d y a k*”, 161: „*yollehet . . . l a t t a t n a k a z g e r m e k . . . m e g h o l t n a k l e n n y*”. Az idézett példák alapján a kötőszóvá válás a kódexek korának elejére fejeződhetett be. — A *tudniillik* és a *hiszen* kései jelentkezése, a *tudniillik* latin mintája és korábbi

más magyar megfelelői alapján ez a két nyelvi elem a kódexek korának vége felé válhatott kötőszóvá. Példák: *tudniüllik*: WespzrK. 118: „kyuanando, kedyg lelekben es yozagban, *tudnya, illik* hogy az belel taneychon”; — de: JókK. 104: „voltak meg yzentetek . . . *tudny* melt hogy . . . nem fogyadcoznak meg” (vö. még BécsiK. 1: *tudni mént*; NádK. 684: *Tudña mint*) || *hiszen*: JordK. 348: „yewel welwnk, *hyzem* yob hogy egy nemzethnek Izraelben legy atya, es papya” (eredetibb értelme: 'aszt/úgy hiszem, jobb'; vö. még KLEMM, TörtMondt. 453); ÉrdyK. 540: „ha . . . embert zabad akarattyara hadna, soha *hyzem* fenky nem Idwözwlhetne” ('aszt/úgy hiszem' értelme is lehet közbevetésként); MA: Scult. 468: NySz.: „Mire bánkodunc tehát? *hiszem* nem lehet az bűn olly nagy”.

E) Igéből keletkezett módosítószók. — Ez a szófajváltás is a mondat-szerkezet megváltozásával függ össze: az eredetileg főmondat értékű ige alárendelt mondatába olvadt. Így keletkezett a *hadd* (JókK. 90) ← *hagyd*; *lám* (MünchK. 43) ← *látom*; *tessék* (Kazinczy: Lev. 2: 58: NSz.) ← *tessék* felszólító módú igealak; és (amennyiben módosítószó) valószínűleg ugyanígy a *jöszte* (PetSz.). A *hagyján* (Zvon: PázmP. 214: NySz. 2: 18 *hagy-járjon* a.) módosítószó előzménye a *hadd járjon* (CsomaK. 15: NySz. 2: 18) ~ *hagy járjon* szerkezet. A módosítószóvá fejlődés folyamata néhány esetben jól érzékelhető: JókK. 90: „Es monda bodog ferencz: *had* zolyonak” (eredeti értelme: 'hagyd! szóljanak!'); WespzrK. 80: „*had* haliaik meg te veled”. — A *hagyján* alakulása a TESz.-ben idézett nyelvtörténeti adatokból pontosan nyomon követhető.

A szófaji értéknek ez a megváltozása a szó alakján is módosulást eredményezett. Ennek talán első pillantásra a *tessék* módosítószó ellentmond, ez maga azonban olyan ige (*tetik*) felszólító módja, amellyel kapcsolata már igei jelentésében (pl. *tessék venni*) is erősen meglazult (vö. még *tetszik*).

F) Ige → kérdőszó. — Ez a szófajváltás hozta létre bizonyára a *vajon* kérdőszót (FestK. 401) a *van* egyes szám 3. személyű felszólító módú alakjából. A változás a mondat szerkezetének átalakulása következtében történhetett. Ennek feltételezett folyamatát a szófajváltás valószínű korai végbemenetele miatt nyelvtörténeti adatokkal nem lehet kielégítően igazolni (TESz.).

G) Igéből keletkezett indulatszavak. — Az ige → indulatszó szófajváltás példái között döntő többségben a felszólító módú igealakok szerepelnek. Ilyenek: *éljen!* (G. Kat: V. titk. 1: 705: NSz.) ← ünneplő kifejezésekben igeként (1552: Nyr. XXX, 74), a *vivat* hasonló jelentés- és szófajváltozása már a latinban bekövetkezett. A magyar *éljen!*-re analógiája hatott. Továbbá: *vigyázz!* (Peretsenyi Nagy L.: Gond. 19: NSz.). A *hoci* (Decsi: Adag. 326: NySz.) 'ide vele!' indulatszóban a *hozd* igealak *-sza/-sze* nyomósító szócskával bővült. Vitatott, de valószínűleg hasonló eredetű az egymással is összefüggő *ne* (Heyd. 31), *nesze* (Helt: Mes. 68: NySz.) és *ni* (RMKT. 4: 127) ← ? *nézd*.

Felszólító igealakot tartalmazó esküvési formából rövidült káromkodás az *istenuccse* (Adámi: Spr. 180: NSz.) ← *Isten (engem) úgy segítjen!*. Több, korábban igei eredetűnek vélt káromkodásnak, sztokszónak (*ebadta, kutya-teremtette, teringette* stb.) az utótagja újabb felfogás szerint személyragos igenév.

Az egyetlen kijelentő módú igealakból keletkezett indulatszó a *la* (Heltai: Dial. D6a) ← : *lád* ← *látod*.

Az indulatszavak között van egy olyan — igei eredetű — csoport, amely a magyarban igei jelentéssel sohasem rendelkezett, végső elemzésükben azonban ezek igei eredetűek. (Hasonló csoport a főnevesülés körében is van, l. ott.) Néhány közülük már az átadó nyelvben sem ige (pl. *alómars* (1774: MNy. LX,

108) < ném. < fr.; *kuss* (Amade 202: NSz.) < ném. < fr.), részint a szófajváltás az átadó nyelvben történt (*hapták* Besze J.: Él. bety. 60: NSz.) < ném. *habt acht!* 'vigyázz! <vezényszóként>'. Az indulatszóként való átvétel magyar a *halberdó* (Csodab. napét. 52: NSz.) < ném. *halt! wer da?* 'állj! ki vagy?' esetében.

4. A fenti áttekintés alapján a keletkezett szófajok szerint is megállapíthatók bizonyos sajátságok, amelyek az igével kapcsolatos szófajváltozásokra jellemzőek. Az igésülésnek így természetes előidézője más szófajú szavak állítmányi helyzetben való gyakori használata. Ugyancsak az igékre jellemző a szó végződése alapján végbemenő szófajváltás, hiszen az igéket — kiváltképp mintegy a honfoglalás óta, amikortól pusztán szótó nem tölti be új ige szerepét — (igésítő) képzők jellegzetesen zárnak le. Ez a tény az ilyen jellegű szófajváltások korának alsó határát is megjelöli.

Az igéből keletkezett főnevek és melléknevek között legnagyobb számban a ragozott igealakok szófajváltása fordul elő (ide számítva az ilyen igét tartalmazó mondatok főnevesülését, melléknevesülését is). Felszólító módú igealak többnyire az igéből keletkezett indulatszók alapja. Ha különböző mértékben is, de az igésülés és az igéből keletkezett főnevek és melléknevek között is megtalálhatjuk a nomenverbumok mintájának hatását.

Az igéből alakult határozószók, kötőszók és módosítószók szófajváltása legtöbbnyire a mondat szerkezetének megváltozásával járt együtt. Az egyetlen igei eredetű kérdőszóra is ez jellemző. Ezekben a szófajokban szinte valamennyi szó elvesztette a mai nyelvérték számára kapcsolatát az eredeti igealakokkal.

ZELLIGER ERSZÉBET

Gazdasági élet és kommunikáció

1. Bevezetés. — A közgazdaságtudomány státusát a társadalomtudományokon belül a nyelvtudomány hasonlóan értelmezett státusához viszonyíthatjuk. Életünk tekintélyes részét éppen a gazdálkodás teszi ki. A gazdálkodó ember kommunikációs helyzetei, a gazdasági élet nyelvhasználattal egybevegyülő szférái; az ipar, a kereskedelem, a nemzetközi gazdasági élet írott és élő szövegváltozatai, a terhelési és/vagy a fogyasztási területen végbemenő kommunikatív aktusok (= beszédaktusok) egyaránt modern kutatási területet jelenthetnek, heurisztikus értékűek, és igen gazdag gyakorlati haszonnal kecsegtetnek.

Van-e egy olyan tudományközi sáv, más szóval interdiszciplína, amelyet *linguistica oeconomica*-nak nevezhetünk? Ha van, milyen más alap- vagy alkalmazott tudományból eredeztethető, hol van szellemi helye a tudományok állandóan átrétegződő, alakuló térképén? Ez a kérdés merül fel azoknak a tudományos műhelyeknek, intézményeknek az életében, ahol nyelvészek és közgazdászok együtt dolgoznak.

Ha van ilyen tudomány, akkor nyilvánvaló, hogy logikai rendben megelőzi a szakszövegek kutatását, a terminológia problémáit, a kereskedelmi levelek stílusának kérdéseit, a piaci befolyásolás nyelvi formáit, a gazdaságtörténet és a nyelvtörténet korszakváltásainak összefüggéseit elemző problémakört, vagy akár a mindennapi és a vállalati döntések nyelvi struktúráinak

összefüggéseit. A *linguistica oeconomica* olyan alkalmazott és/vagy résztudománynak látszik, amely ebben a minőségében is sok határjelenség alapjának tekinthető.

A következőkben felvázolom a gazdasági nyelvészet problémaköreit, elképzelt fejezeit: 1. Az új tudomány noetikai státusa, szellemi helye a tudományok térképén. — 2. Egyetemes és gazdaságtörténet, elmélet- és nyelvtörténet kölcsönös összefüggései, a társadalom és a nyelv historikumának kiemelt kutatási területei. — 3. A gazdasági élet szemiotikai struktúrái, a különböző rangú és funkciójú jeltípusok, jelkombinációk kutatása a gazdasági életben. Minthogy a nyelv jelrendszer, kutatható a természetes és a mesterséges nyelvek együttélése az országon belüli vagy akár a világgazdasági életben. A szemiotika magába foglalja a kommunikáció-kutatást. Elemezni illő a gazdasági folyamatok kommunikációs struktúráit, a gazdasági élet kommunikatív aktusait: az információt, a döntést, a reklamációt stb. — 6. A funkcionális stilisztika tartománya a szaknyelv, a tudományos nyelv sajátosságainak kutatása. Vonatkozhat ez a gazdasági élet beszélt és írott szövegváltozataira, a szakszókincsre, a terminológiára stb.

A felvázolt négy fejezet a tudományelméletből indul ki, vizsgálja a szóban forgó alapfogalmak történeti struktúráit, megkísérli a szemiotikai—kommunikációelméleti elemzést, és kitér az élet egy lényeges szférájának nyelvhasználati problémáira is. Nem minden fejezet egyformán „terhelt” információval. A fejezetek alrészekre bomlanak. Elkerülhetetlen a cselekvés és beszéd viszonyának kutatása, és ugyancsak szükséges a gazdálkodás szintjének legalább három részre történő felosztása. Ezt a következő egyszerűsített mátrixban adom meg:

Talán belátható, hogy a fenti táblázatban a csoportok számossága szerint eredményként kapjuk meg a dolgozó ember, az üzem, az ország, (az ország a világgazdaság termelői része), valamint a fogyasztó ember, a család, a piacstruktúra, a kereskedelem fogalmait, terminusait.

Az árucserre folyamatai, a marketing szemlélet realizálódása, a könyvvitel, a nemzetközi szerződések és minden egyéb gazdasági tény, folyamat elhelyezhető ebben a táblázatban. Hangsúlyozni szeretném, hogy a valóság sokkal bonyolultabb, hiszen gondoljunk csak a termelői fogyasztásra vagy a közlekedés és az oktatás infrastrukturális jellegére, ám már ez a nagyon egyszerű mátrix is segít abban, hogy a komplex fogalmak valamilyen halvány szemléleti formához csatlakozhassanak.

Vegyük tehát sorra a *linguistica oeconomica* ideális fejezeit, amelyekben beszélhetünk egyről-másról akár vitaindító jelleggel is!

2. A gazdasági nyelvészet tudományközi, noetikai helye. — FERRUCCIO ROSSI-LANDI „Linguistics and Economics”

(The Hague—Paris, 1977.) című könyvében sajátos homológ azonosságot tétel fel az áru és az üzenet között. Nyomon követhetjük benne az áru és az üzenet keringésének részleges azonosságát. Magának a bevezetésnek egy része így hangzik: „... a semiotic elaboration of the two social processes” = „a két társadalmi folyamat szemiotikai feldolgozása”. Eszerint az ember nemcsak javakat termel és fogyaszt, hanem jeleket is. Az analóg, az izomorf és a homológ struktúrák fogalmi elkülönítése révén a monográfia nagyjából azonos fogalmakkal két külön folyamatot modellál. Egy-egy részfejezetet olykor üres elméletieskedésnek érezhetünk, mint például a beszélő embernek, „linguistic worker”-ként (nyelvi munkásként) való értelmezését, az egész okfejtés mégis gondolatébresztő jellegű.

Nos, ha új diszciplinánkat ROSSI-LANDI szemszögéből kívánjuk jellemezni, akkor az a szemiotika egy tartománya lehetne, mégpedig a gazdasági szemiotika, és a gazdasági nyelvészet annak lehetne alfaja. Ebben az esetben a szemiotika, a szemiológia klasszikusainak nyomán kell megindulnunk, és a jeltípusok osztályozásán keresztül jutnánk el a gazdasági élet egyes jeltípusainak, jelkombinációinak a felderítéséhez. Szó eshetne itt az áru viszonylatokat megtestesítő jellegéről, a pénz szemiotikai funkcióiról, a hitel ugyancsak szemiotikai struktúrájáról. Az áru diakroniája például maga a marxi elmélet, szinkroniája pedig a piacra történő termelés árukombinációja, az egymást kiegészítő árucsoportok közös megtervezése, termelése, az egyes, konkrét áru árukontextusa.

Ha azonban az áru fogalmát tágabban értelmezzük, akkor nemcsak megfogható termékeket értünk rajta, hanem szolgáltatást is. (A konzerv leegyszerűsített meghatározása = áru + szolgáltatás.) Az *invisible*-nek nevezett áru, a *know-how* és a licenc, az oktatási módszer, sőt maga az információ is valóságos terméket helyettesít, és ilyenkor valóságos nyelvi alakulatok járnak az áruforgalom útját. Maga a termelés és a fogyasztás is felfogható egy hatalmas makroviszonylatú párbeszédnek is, amelynek a nyelvi és a cselekvésbeli aktusok szövevénye adja meg a tartalmát.

A *linguistica oeconomica* tehát egyaránt lehet tartománya a szemiotikának és/vagy a kommunikációelméletnek. A kommunikáció a gazdasági élet eszközértékű alkotójának is tekinthető, de lehet maga a gazdálkodás az általános kommunikáció egyik jelentéstartománya.

Felfogható azonban a gazdasági nyelvészet úgy is, mint a szociolingvisztika egyik tartománya. Társadalom és nyelv viszonyának elemzésekor vizsgálhatjuk a társadalom gazdasági történéseinek nyelvi vetületeit is. JOHN G. GUMPERZ (*Types of Linguistic Communities. Anthropological Linguistics IV/1.*) a nyelvi eloszlást egy társadalmi vagy földrajzi téren belül általában a *speech community* (nyelvi közösség) fogalmával írja le. FRINGS és más német dialektológusok a kereskedelmi és közlekedési rendszerek, az anyagi kultúra eloszlása alapján határozzák meg a kulturális terület egységeket, és ezekben vizsgálják a beszédeloszlást. A vadászó-gyűjtögető életmódot folytató kis csapatok közt például a kontaktus a szemtől szembe végbemenő (face-to-face) kommunikációra vonatkozik. A társadalmi rétegződés minimális, az idegenekkel való érintkezés ritka, a beszéd mégsem teljesen egységes. A nagyobb, gazdaságilag fejlettebb nyelvi közösségek gyakran kereskedelmi kapcsolatokat tartanak fenn a külvilággal, és a más nyelvű törzsekkel folytatott kereskedelem kétnyelvűséget követel. Ha a kereskedelem tevékenysége kiszélesedik, megjelenik a kereskedők specializált csoportja, egy vagy másik

törzsi nyelv széles területen terjedhet el kereskedelmi nyelvként, mint a hausza nyelv Afrikában. A közösség kétnyelvűsége, a beszéd rétegződése vagy a nagyobb stílusbeli eltérések csak akkor válnak lehetővé, ha a gazdasági alap bősége megengedi a gazdasági rétegződést.

A szociolingvisztikán kívül az antropológiai nyelvészet is lehet a gazdasági nyelvészet *genus proximuma*, felső fogalma. Ha igaz az, hogy a nyelv a kultúrától elválaszthatatlan, akkor a kultúra gazdasági részére nézve is igaz ez, és hasznos gondolatok meríthetők akár HENRI LEFÈVRE (*Le langage et la société*. Paris, 1955.), akár CLAUDE LÉVI-STRAUSS (*Anthropologie structurale*. Paris, 1948.) műveiből.

Tudományrendszerezési fejtegetéseink végére érve több megoldást kínálunk. A választ valószínűleg akkor lehet megadni, ha a jelzett interdiszciplína keretén belül sokkal több kutatás lát majd napvilágot.

3. A gazdaságtörténet és/vagy az elmélet történet összefüggése a nyelvtörténettel. — A marxi gondolat a történetiségről ma már sok szaktudományos kutatást frissít fel. A közgazdasági gondolkodásban is döntő szerepet játszik. A gazdaságtörténet és a gazdasági elméletek története nem nélkülözi az új fogalmak kialakulásának, megnevezésének múltbeli tényeit. A szótörténeti tanulmányok egyik módszere a „Wörter und Sachen” módszer, amely a tárgyi néprajzban és a dolgok elnevezésének kutatásában mélyedt el. Maguk a megszülető jelenségek verbalizálódtak, ám például érdekes a közgazdasági típusú szavak érzelmi konnotációs változásait nyomon követni. Tacitus a Germániában így ír: „homo mercator vix aut nunquam potest Deo placere” = „A kereskedő ember alig vagy soha sem tetszhet Istennek”. Aquinói Szent Tamásnál szerepel az erkölcsi posztulátum: „pecunia non parit” — „A pénz nem szül”. Végigfuthatnánk a *kamat* szó konnotációs történetén is. Ám ha a gazdaságtörténetbe pillantunk be, és megvizsgáljuk például a *merkantilizmus* egy régi definícióját, ezt találjuk: 'fejedelemtől irányított jóléti politika rendszere'. E definíció magán hordozza a XVI–XVIII. század fejedelmi abszolutizmusának az ideológiáját, szinte hasonlóan Shakespeare drámáihoz, amelyekben a tömeg mindig az abszolút monarcha szempontjából helyeztetik mérlegre. A merkantilistáktól ered az aktív külkereskedelmi mérleg fogalma is. Tudjuk, a klasszikus kapitalista közgazdászok helyel-közzel nyelvészek is voltak. Quesnay „tableau économique”-ja jó szövegrésze egy gazdasági nyelvtörténet fejezetének. A „laissez faire, laissez passer” elve manapság a csoportszociológia kedvelt fogalma, egyike Moreno csoportstruktúráinak, amelynek az a lényege, hogy a vezető egyáltalán nem szól bele a dolgok alakulásába. Egybevethető ez W. Sombart „Nachtwächterstaat” (éjjeli őr-állam) terminusával is.

Ha az elmélet-történet fejezeteit lapozgatjuk, számtalan példa adódik arra nézve, miként virágozik fel a szókincs egy konkrét tartománya az elmélet szellemi irányának következtében. A szubjektív közgazdaságtan, a határtermelékenységi elmélet, a racionális választás teóriája egy sor pszichológiai szövegiséget emelt ki cikkeiben, könyveiben. A keynesi fordulat az érték-, ár- és a jövedelemelosztás területein kívül fő figyelmét a foglalkoztatás területeire irányítja. Így születik meg például az *aggregát kínálati ár* fogalma (MÁTYÁS ANTAL, *A modern polgári közgazdaságtan története*. Bp., 1973.).

A gazdasági fejlődés elméletei sem tekinthetnek el a nyelv fejlődésétől. Maga SCHUMPETER, aki evolúcióellenes közgazdász, így ír könyvében: „A gaz-

dasági változás nem magyarázható meg kizárólag a megelőző gazdasági helyzet alapján. Egy-egy nép gazdasági helyzete ugyanis nem egyszerűen a korábbi gazdasági feltételekből bontakozik ki, hanem a korábbi időszak életfeltételeinek összességéből.” (JOSEPH A. SCHUMPETER, *A gazdasági fejlődés elmélete*. Bp., 1980.) Vajon találunk-e példát arra, hogy egy-egy gazdasági változás kommunikációs szükségletet is felvet, a megnevezés problémáját? SCHUMPETER a fejlődést új kombinációk megvalósításaként határozza meg. Figyeljük meg az ő öt esetváltozatát: 1. Új — tehát a fogyasztók körében még nem ismert — javaknak vagy egyes javak új minőségének az előállítása. — 2. Új, tehát a kérdéses iparágban még gyakorlatilag ismeretlen termelési eljárás bevezetése. — 3. Új elhelyezési lehetőség, új piac megnyitása. — 6. Nyersanyagok vagy félkész áruk új beszerzési forrásának meghódítása. — 4. Új szervezet létrehozása, például monopolhelyzet teremtése trösztösítéssel.

A fenti öt eset mindegyike megköveteli a *naming*, a megnevezés nyelvi műveletének meglétét, a kreatív nyelvhasználatot.

Mindezt gazdag színvonalúakat révén egy egyetemes történetiség tudja kidolgozni. Ha a kommunikáció története áll a középpontban, amelynek csak egy része a nyelvtörténet, akkor ez a diszciplína sokat kaphat a gazdaság-és/vagy az elmélet-történettől.

4. *A gazdasági élet szemiotikai és kommunikációelméleti elemzése.* — Ez a fejezet tulajdonképpen több alrészre oszlik, amelyek közül az első foglalkozik a gazdasági élet jelkombinációival, a második a természetes és mesterséges nyelvek együttélésével, a harmadik a gazdasági szféra kommunikációs szituációival és a negyedik a gazdasági kommunikatív aktusokkal.

A) Már az előzőekben utaltam arra, miként vethető egybe a marxi áruelmélet a tárgyak szemiotizálódásával, de akár még arra is gondolhatunk, hogy maga az árufétiselmélet is szemiotikai folyamatot ábrázol. Az ikon, index, szimbólum hármasa jól nyomon követhető a reklámok szerkezetében. A félig képi, félig alfanumerikus reklámnyelvezet részben ikon, hiszen sokszor az áru helyett mutatkozik meg, ugyanakkor azonban felhívó jellege is van, tehát interakciót indít meg. Maga a pénz, a hitel, az értékpapír is jelkombináció, szemiotikai szerkezete tüzetes fogalmi elemzést igényel. C. S. PEIRCE könyvében (*A jel tudománya*. Bp., 1947.) szó esik a réma jeltípusáról, amely értelmezője számára a minőségi lehetőség jele, a tételről (propositio), amely viszont a tényleges fennállás jele, és az argumentumról, amely a törvény jele. E kiragadott példa talán megsejteti, milyen tüzetes fogalomelemzés vethet némi fényt erre a területre. Ugyancsak a gazdasági életben találkozhatunk olyan mikrocselekvésekkel, amelyek bár elsősorban nem nyelvi alakulatok, az adott referenciában jelentést mutatnak. Lehetséges, hogy az ilyen akció láncok szférájában a jelentés fogalma közel jár a cél, a szándék fogalmához.

B) A filozófiatörténetnek, főleg a polgári filozófiának a figyelme ma egyre inkább a nyelvre irányul. B. RUSSEL dönti meg az arisztotelészi logika abszolútnak hitt rendszerét. Kialakul az a belátás, hogy a természetes nyelvek — éppen történeti fejlődésük következtében — nem pontosak, többértelmű kijelentések születhetnek meg használatukkor, ám éppen belőlük kifejleszthetők olyan mesterséges nyelvek, amelyek azon a területen, amelyen használgják, egyértelműek, megbízhatóak és pontosak.

A gazdasági életben azonban többféle nyelv játszik fontos szerepet, nemcsak a természetes és a szűkebb értelemben vett mesterséges nyelv. Tudjuk, a szimbolikus logika és annak alkalmazott logikaváltozatai szintén „nyelveknek” tekinthetők. Maga a matematika is adott területen felhasznált jelrendszer. Példának vehetjük többek között azoknak a görbéknek a felvázolását, amelyek arra adtak választ, miként kell a fogyasztónak a kialakult árak mellett a rendelkezésére álló jövedelmét a különböző javak vásárlása közt úgy elosztania, hogy maximális összhasznosságot érhesen el. A közömbösségi és az *is o q u a n t* görbék rendszere a fogyasztó jövedelmének többirányú felhasználási változatait önti matematikai formába. (L. MÁTYÁS ANTAL, *A modern polgári közgazdaságtan története*. Bp., 1973.)

A számítógép megjelenésével kialakították a programnyelveket, azok különböző változatait. A természetes, a mesterséges, pl. a programnyelv, a matematika megfelelő részei és a logikák mind együtt alkotják a gazdasági élet nyelvezetét.

Érdekes példát olvashatunk egy tanulmányban (LENKEY—ERDÉLYI—TEMESSZENTANDRÁSI—PAPP, *Értékelemzés*. Bp., 1971., kézirat). Az értékelemzés adott viszonyban van a hagyományos gyártmánytervezéssel és költségelemzéssel. A funkció előtérbe állításának szempontja a funkció és a költség olyan elválaszthatatlan vizsgálatát igényli, amely egységes műszaki-gazdasági szemlélettel a legkedvezőbb érték létrehozását teszi lehetővé. A cikkben a képlet a következő:

$$\frac{\text{funkció (f)}}{\text{költség (k)}} = \text{érték (É)}$$

Minthogy a funkció a központi kategória, a következő sorozatot állítják fel: főfunkciók, mellékfunkciók, felesleges funkciók, esztétikai funkciók. Beszélnek olykor használati és érvényesítési funkciókról is. A funkciók megfogalmazásakor általánosan kell eljárni, ezt segíti elő a főnév-ige párok alkalmazása. Ily módon az izzólámpa funkciói: fényt ad, meleget ad, áramot vezet, jelt ad, időmúlást mér. Mindezek alapján pontosabbá válik a költség-meghatározás.

A fentiekben láttunk egy képletet és öt szintagmát. Nos, ez a gazdasági élet kevertnyelvűségének kiugró példája. Maga az ügyvitel-gépesítés is azt igényli, hogy kevert nyelvi szövegek keletkezzenek.

A legegyszerűbb „gazdasági kétnyelvűség” példája a számlákra történő könyvelés. A vállalati vagyonszámlázások egy-egy esetét, egy gazdasági műveletet két könyvviteli számlán számolunk el. A számlák nyelvezete alfanumerikus jellegű: számok és szavak szerepelnek benne. Ugyanilyen nyelvezet szerepel a termelési költségek csoportosításában, a könyvviteli számlák típusaiban, az idősoros és a számlasoros elszámolásban.

Valamennyi szűkebb és tágabb értelemben vett mesterséges nyelv az anyanyelvből született. Természetesen nem egy anyanyelv rejtőzik háttérükben, vagy legalábbis nemcsak egy anyanyelv. Mindezt együtt nevezhetjük a gazdasági élet nyelvezetének.

C) A gazdasági élet kommunikációs struktúrái. — A kommunikáció fogalmát ezúttal szélesebb értelemben fogjuk fel, és mind a verbális, mind a nem verbális üzenetváltást ide soroljuk. RAY L. BIRDWHISTELL (*Kinesics and Context*. Pennsylvania, 1970.), FERNANDO POYATOS (*Man beyond words*.

New Brunswick, 1975.) és BUDA BÉLA, LÁSZLÓ JÁNOS (Beszéd a szavak mögött. Bp., 1981.) művei után ez a kutatási terület Magyarországon is nyitott. Mi azonban még messzebb szeretnénk jutni, és a beszéd nélküli nagyobb akcióláncoakat is belefoglaljuk a gazdasági élet általános kommunikatív struktúráiba. A beszédaktusok elmélete óta egyre több monográfia foglalkozik azzal, miként lehetne egy általános cselekvéseméletbe ágyazni magát a nyelvi közlést, a közlések sorozatát, szinte bármely dialógust. Am a gazdasági életben egyaránt fellelhetők a mikroakciók és a nagy, átfogó makroszintű cselekvésláncok, stratégiák. Szántszándékkal tekintek el a morálfilozófiai és közgazdasági érintkező pontok kutatásától, hiszen ezekben az emberi cselekvés normatív szempontból elemeztetik. Éppen csak megemlíteni kívánom a modern logikai irodalom dialogikus logikákról szóló fejezetét, amelyben az igaz—téves fogalom párt felváltja a megvédhető—nem megvédhető kettőse, ahogy erről HANS JÜLIUS SCHNEIDER kis összefoglaló könyvében (Pragmatik als Basis von Semantik und Syntax. Frankfurt, 1974.) olvashatunk érdekes részeket. TALCOTT PARSONS „The structure of Social Action” című művében egyéb monográfiáival ellentétben egy általános cselekvésemélet legelvontabb jegyei kerülnek elemzésre. Minket azonban a cselekvések, az akciók minden nagyságrendje és minden volumene érdekel, kezdve a referencia és a predikatívizálás mondataalkotó aktusától a döntési játékok rutinláncáig. Mindenekelőtt azonban az akciók, az interakciók és a beszédhasználat egybeszőződése érdekel. Az interakciók, az üzenetváltás, a párbeszéd szituációkban zajlanak le, és a helyzet adottságai befolyásolják magukat a nyelvi alakulatokat. Szinte magától kínálkozik mindazoknak a szituációknak a kutatása, amelyek a termelés és a fogyasztás már említett makroszintű dialógusába beleágyazódnak.

Van gazdasági jellegű tömegkommunikáció, mint amilyen a reklám, a kereskedelmi körlevél, és vannak „face-to-face” párbeszéd magában a termelés folyamatában, az üzemen belül vagy a piacon. Ugyancsak léteznek párbeszéd vállalatok, cégek között. Persze ezekben a dialógusokban igen fontos szervező szempont a mellérendelt vagy a beszélők alá- és/vagy fölrendelt helyzete, szóval az intézménystruktúrában betöltött szerep.

ANDRÉ MARSHALL francia közgazdász és szociológus fogalmazta meg FRANCOIS PERROUX nyomán a statikus struktúra fogalmát, amely az egy időben és egy helyen elhelyezkedő gazdasági együttes arányairól és kapcsolatairól szól (Strukturalizmus: Modern Könyvtár. 207. sz. Bp., é. n.). *Közgazdasági struktúrák*-nak nevezi a háztartást, a céget, a gazdasági szektort, a nemzetet, és *keretstruktúra*-nak a fizikai, szociális, demográfiai, szellemi stb. milieu-t. A dinamikus közgazdasági struktúra ezzel szemben egy gazdasági együttes elemeiről szól, amelyek egy meghatározott időszakban viszonylag állandóaknak tűnnek. Szerintünk a dinamikusság éppen a gazdasági egységen belüli információkeringés, kommunikáció fogalmi jegyeit is magában foglalja.

A gazdasági élet területén végbemenő mikro- és makrojellegű kommunikációs helyzetek leírását nagyban segíti a szervezetek rendszerelemzésének a technikája is (l. ANDRZEJ K. KOZMINSKI, Szervezetek rendszerelemzése. Bp., 1980.). Amennyiben a MARSHALL által statikusnak és dinamikusnak nevezett struktúrákat rendszereknek tekintjük, akkor a bonyolult, sok szintből álló, hierarchikus felépítésű rendszerekben végbemenő vezérlési és szabályozási folyamatok, a rendszer közvetlen környezetében (= a társadalom) érvényesülő attitűdök, normák és értékek verbalizálása és verbalizálódása, nyelvi formákba, közlésekbe és közlések láncolatába történő

foglalásuk a mi sajátos kutatásunk kitüntetett területe. Így például a *marketing* korszerű fogalma egy definíció szerint: 'a csereviszonyok létrejöttéhez szükséges és elégséges tevékenységek összessége' (R. J. HELLOWAY—R. S. HANNOCK, *Marketing in Changing Environment*. New York, 1958.). A marketing szakemberei tehát a termelőtől a fogyasztóhoz irányítják a javak és szolgáltatások áramlását, vagy a felhasználóhoz irányítják azt a fogyasztók szükségleteinek kielégítése és a vállalat céljainak megvalósítása végett (I. E. J. McCARTHY, *Basic Marketing a Managerial Research*. Illinois, 1956.). Ám a javak és a szolgáltatások áramlása párhuzamos a nyelvi kommunikációval is.

Nyilvánvaló, hogy a vásárló és a vevő párbeszéde kommunikatív aktus, témánk szempontjából azonban különösebb figyelmet nem érdemel. A kommunikatív struktúrák általában lehetnek spontánok, intézményesültek vagy félig intézményesültek. Ez nagyjából az angol *formal/informal* vagy még inkább a *ceremonial/vernacular* fogalompárosáig vezethető vissza. A tömbösödött, félig rutinszerű párbeszéd további közlésváltozatai prediktábilisak, előre megjósolhatók. Nos, a vevő-eladó párbeszéd részben ilyen jellegű, részben spontán típusú.

B. BERNSTEIN kidolgozott és korlátozott kódról beszél (*Class, Codes and Controls*. London, 1971.). Így ír: „A társadalmi viszony sajátos formája határozza meg, hogy mit mondanak, mikor mondják és hogyan mondják a beszélők, amit mondanak.” A társadalmi viszony formája leszűkíti, illetőleg kibővíti a beszélő rendelkezésére álló szintaktikai és lexikai formák választékát.” Ha ezúttal mi a társadalmi viszony fogalmát a gazdasági reláció fogalmával helyettesítjük, világos lehet a kutatás további menete.

A gazdasági élet termelési oldalának viszonylag stabil alrendszere a vállalat, az üzem, amelynek jogi, szervezeti és pénzügyi önállósága van. Ahhoz, hogy a vállalat szimbolikus értelemben kérdezni és felelni tudjon, meg kell szerveznie a helyes kérdéseket, és a kollektív-hierarchikus struktúrában kell előkészítenie a helyes választ. A vállalathoz intézett kérdés, stimulus-közlés maga a szükséglet és annak rétegződése. Tervgazdasági struktúrában a kérdésre adott választ az előrejelzés, az elemzés, a tapasztalatok adják meg. A gazdasági számvitel az a folyamatos írásbeli feljegyzés, amely tükrözi az elvégzett tevékenység valamennyi mozzanatát, belső és/vagy külső szervek tájékoztatására képes. Magyarán szólva: képes felelni. L.: Könyvviteltan. MKKE. Bp., 1979.; DR. SCHUSTER EDE, Számítógépes ügyvitel rendszere és szervezése. MKKE. 1975.)

Úgy látszik, az üzem, a vállalat, mint önálló alrendszer egyszerre vesz részt a nagyobb kiterjedésű, a makrojellegű kommunikációban, amely a termelés és a fogyasztás közt zajlik le, egyben azonban van belső kommunikációs rendszere is, amely mintegy előkészíti, finomítja, visszakapcsolásokkal erősíti a hosszútávú kommunikációt.

A termelésbe való bekapcsolódáshoz szükség van a beszerzési források felderítésére. Íme, egy sajátos, oldalági kommunikáció.

A vállalaton belüli kommunikáció belső nézőpontból tekintve dialógus, de ő maga egy, az értékelést, ábrázolást magába foglaló írott monológ segítő eszköze. Ez az írott monológ a gazdasági és pénzügyi műveletek szervezett feljegyzése. Persze ez a vállalati monológ egy makrojellegű párbeszéd egyik ágává válik. A kooperatív előkommunikáció, az adatbegyűjtés, az adatfeldolgozás, a számlák analitikus vagy szintetikus kezelése stb. mind megelőzi a valóságos kommunikációt: a termék elszállítását.

Végezetül megadjuk az ismert kommunikációelméleti modellt, amely mindenfajta hírvitelre alkalmazható:

0.....K.....csatornaDC
 Forrás Kódolás (z a j) dekódolás cél

Minden, ami az egyik helyről a másikra jut el, adott közegen, valóságos vagy jelképes csatornán át jut céljába. A forrás alapanyagát a továbbvitel céljából át kell alakítani. Ez a kódolás folyamata. Így lesz a gondolatból, érzésből, tudattartalmakból nyelvi közlés, a nyersanyagból termék. Maga a továbbvitel, még az üzenet szállítása sem akadálymentes. A zaj szimbolikus fogalma azt jelenti, hogy az üzenet megkopik, ahogy az áru is megrongálódhatik szállítás során. A dekódolás viszont azt jelenti, hogy vissza kell állítani a „szállítmány” eredeti állapotát. Lényeges strukturális különbség van az áru és az üzenet között. Az üzenetből újra nyelvi közlést, mondatot kell alakítani, az árut csak be kell csomagolni, kirakatba helyezni stb.

A csatorna továbbítja a hírt, a forgalom, a szállítás az árut. Maga a forgalom, a szállítás, a közlekedés már apró „face-to-face” dialógusokból áll, amelyek végigkísérik a továbbvitel útját.

A szállítás vonatkozhatik országon belüli és országok közti relációkra is. Így alakul ki a hazai belkereskedelem és a nemzetközi vagy külkereskedelem szerkezete. A kereskedelmi élet összes dialógusa, azok írott és beszélt formái érdeklődésünkre tarthatnak igényt.

D) A gazdasági élet kommunikatív aktusai. — J. R. SEARLE és J. L. AUSTIN immár klasszikusnak tekinthető művei nyomán született meg a beszédaktus-elmélet. Nem a nyelvészet műhelyeiben született meg, hanem a cambridge-i analitikus filozófia területén. Míg első apostola megkülönböztette a deklaratív, kijelentő közléseket a performatívoktól, azoktól tehát, amelyeknek a kimondása egybeesik egy bizonyos cselekedettel (*Én ezt a hajót Queen Mary-nek keresztelem el*), folytatói és kritikusai már az egyszerű közlést, a kijelentő mondat formájába öltöztetett közlést is aktusnak, cselekedetnek tekintették. A már említett dialogikus logikák is egy általános cselekvéseméletbe igyekeznek minden gondolatformát beágyazni, azzal a céllal, hogy a „metafizika bizonytalanságait” elkerüljék.

Az NDK nyelvpedagógiai iskolái leegyszerűsítve az *informieren* és az *aktivieren* fogalompárosára vezetnek vissza minden beszédmegnyilatkozást. Nos, a beszédaktusok egy nagy csoportja az általános lélektan terminológiájával: *attitűdök*. Beszédaktus a panasz, az ígéret, a fenyegetés, a gratuláció, maga a köszöntés és a megköszönés is. A szimbolikus logika szemszögéből performatív közlés az, amelynek nincsen igazságértéke. Egy elhangzó ígéret nem igaz és nem téves, hiszen csak egy jövőbeli aktust ígér meg.

A szűkebb értelemben vett beszédaktus-elmélet tételeit, tehát J. L. AUSTIN felosztásának elveit jól hasznosíthatjuk a gazdasági életre is. Először is beszédaktusnak tekinthetjük az írásbeli cselekvéseket is. Ennek pregnáns példája egy kínálatot jelző kereskedelmi levél. Írásbeli ígéret a váltó is, sőt maga a csekk is. Beszédaktusnak, pontosabb fogalmazással kommunikatív aktusnak tekinthető a legkülönbözőbb szintű utasítás szóbeli vagy írásbeli formája, többek között az információ kérése vagy megadása, sőt maga a döntés is.

Nem céloim ebben a cikkben valamennyi gazdasági kommunikatív aktus felsorolása és értelmezése, hiszen mindegyikük külön fejtegetést igényelne. Éppen csak kettőt ragadok ki, amelyek különösen vállalatelméleti szempontból látszanak lényegesnek. Ezek az információ és a döntés. Ez egyben halvány analógiája az austini deklaratív-performatív fogalompárnak is. Hiszen az információ lehet igaz vagy téves, a döntés csak sikeres vagy sikertelen lehet. Mind az információ, mind a döntés a gazdasági élet üzemegységeinek alapanyaga. Mint majd látni fogjuk, visszavezethetők a kérdés-felelet nyelvi interakciójára, valamint az utasításra, illetőleg annak előkészítésére.

5. Az információfogalom három változata. — A szigorú matematikai-műszaki gondolkodás az információn csak kvantálható egységeket ért. C. F. VON WEISSÄCKER (Válogatott tanulmányok. Bp., 1980.) az „Anyag, energia, információ” című fejezetben úgy határozza meg az információt, mint a forma mennyiségének mértékét. Ha E egy formálisan lehetséges esemény, és W az esemény valószínűsége, akkor $I = -\log_2 W$, az az információ, amelyet az E esemény bekövetkezése szolgáltat. Az egy esemény által szolgáltatott információt úgy is lehet definiálni — írja WEISSÄCKER — mint azoknak a teljesen eldöntetlen egyszerű alternatíváknak a számát, amelyeket az esemény bekövetkezése eldönt.

Sokszor beszélnek kvalitatív információelmületről is. Ha WEISSÄCKER szerint az információ a formát méri, akkor nekünk témánk szemszögéből éppen a tartalmat kellene, ha nem is mérni, de legalább osztályozni, csoportosítani, súlyozni.

A vállalatnak szüksége van az információra, akár kérdeznie, akár felelnie kell. Információt kérünk és adunk. Az információkeringés alapja az adatszolgáltató és a hírközlő rendszer. Egy üzemen belül kétfajta információs rendszer létezik: egy belső és egy külső. A vállalat önmagát kérdezi meg egy-egy adott tárgykorben, hogy a választ külső kérdésekre is megadhassa. Az adatszolgáltató és hírközlő rendszer merész hasonlattal az emberi memória szervezeti-szerkezeti modellálása. A vállalat belső információs rendszerének két lényeges alkotórésze a könyvvitel és az üzemi statisztika. Ehhez járulnak a műszaki, gazdasági és a piackutatási dokumentációk. Maga a számvitel olyan lejegyzések sorozata, amely az ellenőrzést szolgálja.

ROZGONYI TAMÁS—ANDICS JENŐ „A gazdaságsszociológia egyes kérdései” (Bp., 1973.) című könyvükben így írnak: „Az emberek közötti kommunikáció formálisan kialakított rendszeréről, az úgynevezett információs rendszerről . . . csak a gazdasági szervezeteken belüli munkamegosztás bizonyos fokán beszélhetünk.” Egy adott technikai csoportosítás a szóbeli és az írásbeli, az alá-, fölé- és mellérendelő típusú információs utakról szól. SCHUSTER EDE (Számítógépes ügyvitel rendszere és szervezése. Bp., 1975.) a következő felosztást adja: analóg formájú információ esetében a paraméter állandóan változik; rögzített formájú információ viszont meghatározott számú külső alakot, kombinációt vehet fel, pl. numerikus, alfabetikus, alfanumerikus elemek stb.

Felhasználási céljaink szerint szólhatunk rutininformációkról és visszaható információkról. A riasztó információk általában egy adott tevékenység megszüntetésére vagy megindítására ösztönöznek: intézkedések előkészítésére, helyesbítő intézkedésre vagy intézkedések mérlegelésére.

Az információs rendszer hatékonyságát befolyásoló tényezők az információk mennyisége, tartalmuk, a várható veszteség és a torzulás. Megemlíthető még a címzettek informáltsági igénye.

Az a néhány paraméter, amelyet a fentiekben megírtunk, az információ közgazdasági-üzemszervezési szférájából ered, és erősen eltér a természettudományos fogalomtól. Egyikben sem érintettük az információ valóságos tartalmát, amely mindig valamilyen predikátum fajta, vagy pedig valamilyen ismert topichoz, tényhez fűződő kommentálás. Az információ igazi és belső tartalma esemény, történes, akció, állapot, állapotváltozás vagy tény. Nyilvánvaló, hogy nagy kiterjedésű területeken a felsorolt tételek csoportjai szerepelnek: eseménysor, történések sorozata, folyamatok egymás utáni vagy egymás melletti tömege. A valószínűség és az információ összefüggése még a kvalitatív informatikában is megmarad, hiszen a magas hírtartalmú információ jobban tárolható a rövidtávú memóriában. Előfordul, hogy a hírérték a mondatlánc második tételétől lesz magas. ROLAND BARTHES kitűnő példája: „Letisztították az igazságügyi palotát. Száz esztendeje most került rá sor először.” (A napihír struktúrája: Sýtrukturalizmus I. Bp., é. n.). Nos, az üzemi információrendszerben főleg rutin jellegű feladatok szerepelnek, a hírérték csak olykor magas. Ám a vezetés, a tervezés, a szervezés nem kommunikatív aktusok-e? Ezek valóságos aktusok sorozatai, és ezekből alakul ki például a műszaki fejlesztés, az ÁKN (ár-költség-nyereség) struktúra tervezése.

Az információt természettudományi fogalma mellett rögzítési formája, felhasználása szerint értelmeztük műszaki-gazdasági szempontból. Értelmezésünk kell még kommunikatív szemszögből is. Az elemi proposíció, a logikai ítélet elemi formája bővíthető lokális, temporális, modális stb. kiegészítőkkal. De magát a hírt, az adatot, a tényállás rögzített formáját lehet kérni, és meg lehet adni válaszként. Nagyon sokszor egészül ki az elemi közlésforma számhatározóval (hányszor, hány havonta, mennyi?). Az információ volumene tekintetében nyelvészeti háttérként a mondatelmélet és a szövegelmélet tételeit vizsgálhatjuk. Ahogy a fogyasztói aktusok egy általános cselekvéseméletben elemi akciók, úgy a tervezés, a szervezés, az ellenőrzés, a szerződéses viszony aktusok sorozata, műveletek láncolata. Éppen ez adja meg a mikro- és makroszintű szempontokat.

Az i n f o r m á l á s tehát valóságos beszédaktus, kommunikatív cselekvés. Az interdiszciplína feladata a három nézőpontú analízisek egymásra történő vonatkoztatása.

6. A döntés mint kommunikatív aktus. — Ha a döntés, az elhatározás mindennapi beszédaktus-jellegét kutatjuk, akkor az emberi akciók fogalmi vázában helyezhetjük el. Szinte minden fázis jellemezhető egy igével: *akar, mérlegel, elhatároz, megkísérel, akadályokat hárít el, sikerrel végzi el a cselekvést.* A döntés, az elhatározás önmagában már beszédaktus. A döntéssel ugyanis az akadályozó tényezők egy serege elhárult a cselekvés útjából. Kollektív döntések megszületése bonyolult folyamat. A társadalmi munkamegosztás betör a döntési folyamatba. Az üzemekben, a végrehajtás szerveinek hivatalaiban a döntéshozatal elszemélytelenedett világa alakul ki. Éppen a munkamegosztás alapján vannak *felügyeleti, koordinációs és kooperációs döntések.* Vannak azután rutin jellegű, programozott és sok bizonytalansági tényezővel járó, egyedi döntések. A döntéshozatalnak különböző módszerei vannak. A hagyományos döntéseket a jog, a belső

szabályok, a megismert gyakorlat, a szokás, a precedensek és a sztenderd szakismeret befolyásolta, mindez forrásául szolgált. A korszerű döntések genezise a műveltség, a matematikai-logikai modellek, a szimuláció és a gépi adatfeldolgozás akcióiig megy vissza. A döntéseket befolyásolja a vezető képessége, intuíciója, felelősség- és kockázatvállalása, képzettsége, konkrét elvi és ténybeli tájékozottsága.

HEGEDŰS ANDRÁS döntés-típológiája pragmatikai jellegű: egy személy döntött, több személy döntött egymástól függetlenül, bizottság döntött, vagy akár szólhatunk kollektív döntésről is. A döntések alapját képező információ származhat: egyes személyektől, felelős szakértők írásos szakvéleményéből, bizottsági vitából és kollektív vita alapján is.

A döntések tartalma ugyanaz, mint az információké: munka- és bérviszonyok, műszaki fejlesztés, vállalatfejlesztés stb. A döntés egyik fajtája maga a rangsorolás is. Van, aki a bizonytalanság három tényezőjét különbözteti meg: a természetet, az „emberi gyengeséget” és az információk elégtelenségét.

Két gazdasági kommunikatív aktusról szoltunk, az informálódásról és a döntésről. Szólhatnánk még egy sor beszédaktusról is. Új tudományunk feltérképezésekor a vállalatelmélet szemszögéből válogattunk példát. Sok további kutatás vethet fényt a még nem felismert összefüggésekre.

7. A gazdasági élet beszélt és írott szövegváltozatai. A szaknyelv problémái. — Fejtegetéseinkben inkább a *szövegváltozat* megnevezést használjuk, mint a *műfaj*-t. Láttuk, a beszédaktusok is egyfajta írott vagy szóbeli szövegvariánsok voltak. Ezúttal azonban nem funkciókban vesszük őket szemügyre, hanem mintegy a gazdasági szövegnyelvészet szemszögéből. A szállítási bizonylatok, a fuvarlevél, a szerződések írásos anyaga, a kereslet és a kínálat levélformái, a szakcikkek, konferenciák jegyzőkönyve mind szaknyelvi szövegváltozat. A szaknyelv rétegnyelv. Az univerzum, amelyre vonatkozik, nem teljes, és nem olyan homályos, heterogén, mint az általános nyelv világbeli háttere. A valóságnak az a szférája azonban, amelyet ábrázol, megtestesíthető monológ, párbeszéd, leírás formájában egyaránt. Számtalan metodikai jellegű cikk látott már napvilágot a szaknyelv nyelvtanáról, a leggyakoribb nyelvtani szerkezetekről, a szakszókincs strukturálódásáról, valamint arról a stílus kutatásról, amelyet éppen a tudományos nyelvek vonatkozásában *funkcionális stilisztiká*-nak neveznek (O. D. MITROFANOVA, *Jazyk naucno-techniceszkoj literatury*. Moszkva, 1973.). L. HOFFMANN (*Sprache und Wissenschaft und Technik*. Leipzig, 1978.) a Szovjetunió másik elvi szaknyelvkutatási irányát a nyelvtatisztikai szempontok érvényesítésében látja (I. R. G. PIOTROVSKIJ, *Tekszt, masina, cselovek*. Leningrád, 1974.). Az angol szakirodalom a szaknyelvet az LSP (language for special purposes) főfogalma köré csoportosítja. De bármilyen kutatási irányt fogadunk is el, legalább három kérdésre válaszolnunk kell: 1. Hogy viszonylik az általános nyelv grammatikája, stilisztikája a szaknyelvéhez? — 2. Milyenek a dinamikus összefüggések folyamat, fogalom, lexikai egység és terminus között? — 3. A megközelítés nyelven kívüli vagy szemasiológiai jellegű (nyelvből kiinduló) legyen-e?

Az első kérdésre ezúttal nem kívánok kitérni, mindössze azt a kijelentést kockáztatom meg, hogy olyan szintetikus módszerekre van szükségünk, amelyek egyszerre elemzik grammatika és lexika kérdéseit. A szakszókincsbe tar-

tozás valójában az egyes lexikai elemek nem immánens velejárója, inkább kontextuális a szerepük. Az *alma* szó a hétköznapi nyelv egysége, de egy gyümölcsstermesztési szakszövegben a szakszókincs tartozéka. Vannak olyan szavak — főleg az igék ilyenek —, amelyek erősen tapadnak egy vagy akár több szaknyelvi kontextushoz, és nemigen szerepelnek a mindennapi szókincsben (*vonatkozik, kapcsolatban van* stb.). A természetes nyelv homályából és elkerülhetetlen pontatlanságaiból élesen rajzolódnak ki a meghatározott kutatási területekre megalkotott szaknyelvek, akár mesterséges nyelvek modelljei.

A fogalom kialakulásának genezise elkerülhetetlenné teszi a történeti vizsgálódást. Tényekből, folyamatokból, jelenségekből alakulnak ki a fogalmak, és megnevezésük — ezt fentebb említettem — a nyelv kreatív erejéről tanúskodik. A fogalmak nyers lexikalizálódását jelzik a főnévi szerkezetek és az összetett szavak. Ha egy tudományos fogalmat jelölő szó jelentésének egyértelmű és határozott rögzítésére törekszünk, már a terminológia területén járunk. Terminológia azonban minden szaktudományhoz kapcsolódik. Nem elképzelhetetlen egy metaterminológia kialakítása, amely valamennyi felső fogalmát kutatja (vö. T. L. KANDELAKI, *Znacsenija terminov i szisztemy znacsenij naucsno-technicseszkih terminologij: Problemy jazyka nauki i tehniki*. Moszkva, 1970.).

Hogy tudományos szövegek elemzésekor nyelven kívül vagy a nyelvből kell-e kiindulnunk, nem dönthető el elméleti egyértelműséggel. A szakszókincs mögött rejlő fogalmakat, azok összefüggéseit ismernünk kell. Lehet azonban az is, hogy egy merész ontológiai ugrással be kell hatolni magának a szakterületnek valóságsszférájába is. Akárhogy is döntünk, a nyelv mindig a világ és közöttünk feszül, elkerülhetetlen tehát a szemasiológiai megközelítés is. Gyakorlati értelemben mindig hatékonyabb a célnyelvet ismerő szakember fordítókészsége, mint a szakmát alig, de a célnyelvet jól ismerő filológusé.

Ha a *linguistica oeconomica* jogosultságát elismerjük, azt is el kell ismernünk, hogy sokkal hatékonyabb lesz szakszöveg-értelmezési készségünk, ha ezt az interdiszciplínát műveljük, kutatjuk, vagy azok eredményeit használjuk fel, akik kutatják, művelik. A kommunikációs struktúrák felderítésekor, a több történeti fonalat egybenyaláboló historikum művelése révén hamarabb villan fel mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi szöveg értelme, és sokkal könnyebb mindegyikük nyelvhelyességét is művelni.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Görög katolikus naptári elnevezések a mai magyar nyelvben

Érdekes dologra hívja fel figyelmünket a magyar ortodox egyház folyóiratának egyik cikke (Egyházi Krónika LXXV/5 : 2) Szent Demeterről írva; hazánk Európa legnyugatibb országa, ahová eljutott Szent Demeter kultusza. Szávaszentdemeteren a XIV. századig fennállott egy ortodox monostor, mely a szent nevét viselte. VI. Kelemen pápa írja 1344-ben, hogy e monostorban alapításától kezdve g ö r ö g, m a g y a r és s z l á v szerzetesek éltek együtt.

Ezen adatok elgondolkoztatóak, mert ha napjainkban már nem találkozunk is Szent Demeter kultuszával, a bizánci és szláv hatásra kialakult kultuszkör fogalmainak magyar nyelvi megfelelői élnek ma is.

A magyar görög katolikus egyház naptára¹ tartalmazza ugyan a görög egyház régebbi szentjeinek a neveit (az újabb, ortodox eredetű vagy „kifogásolt magatartásúakét” nem), a szentek olyan nagy mérvű kultuszáról azonban, amely a római katolikus egyházra jellemző, nem beszélhetünk. Ennek oka részben abban keresendő — véleményünk szerint —, hogy a római katolikus egyházi vezetőség küzdött a görög katolikkussá vált ortodoxok körében az esetleges ortodox eredetű, ennek nyomán eretneknek vélt szokások ellen. Ilyenrel találkoztunk még napjainkban használatos énekeskönyvben is; tilalmazza Palamita Gergely tiszteletét, mely néhány régebbi magyar énekeskönyvbe „becsúszott” (Dicsérvétek 666). Azonfelül a forgalomban levő, újabb kiadású énekeskönyvek is elég kevés, szentek tiszteletére írt szöveget, éneket tartalmaznak.

Van azonban néhány, sajátos, szentekre alkalmazott kifejezés: *előkövet* 'Keresztelő János'; *isteni ősök* 'Joákim és Anna, Jézus nagyszülei'; *Istenszülő* 'Szűz Mária'; *szent ingyenorvosok*, például Szent Kozma és Damján, a kifejezés a görögből: *ἄγιοι ἀναγύγοι* 'ingyen gyógyító szentek' (VIDICAN GYÖRGY, *Szentelmények a görög egyházban*. Szamosújvár, 1914. 45); *a líciabeli myrai érsek, csodatevő Szent Miklós atya* (Dicsérvétek 121), a szláv megfelelője: *Svjatado Otca našedo Nikolaja Muir-Likijsyich Čudotvorca* (NIKOLAJ ČOMA, *Malyj Izbornik*. Užhorod, 1924. 184); *nagyvértanú*, például Szent György. Érdekes, hogy az általában ismert Nagy Szent Vazul nevét a görög katolikusok Nagy Szent Bazil formában használják.

Sokkal elterjedtebb a szentek ünneplésénél az egyes események ünneplésének kultusza. Sok ünnepnek a római katolikus egyházban, valamint a köznyelvben használt nevét átvették: *karácsony*, *húsvét*, *gyertyaszentelő*, *nagyboldogasszony* stb. Idősebbek még ismerik az egyházi szláv elnevezéseket: *obrazovanie* 'január 1.', *uszpeszenie* 'augusztus 15.' stb. Arra is van adatunk, hogy Hajdúdorogon az öregek ajkán élt az *epifánia* 'január 6.' elnevezés. A köznyelvvél megegyező ünnepelnevezések mellett vannak azonban csak görög katolikusok használta elnevezések is: az előbb említett január 6. *vízkereszt* elnevezése mellett él az *úrjelenés* (BÁLINT 154), vagy egy ünnepnek több szinonimája is akad: *dídozocsütörtök* = *a mi Urunk Jézus Krisztus mennybemenetele* vagy röviden *mennybemenetel* (Dicsérvétek 899 és 369). A példákat még lehetne folytatnunk.

Az egyes ünnepek rangjának elnevezését bizonyos szertartási előírások adják: *litiás ünnep*, ha az ünnepet megelőző napon *litiá* (*kenyéráldás*) végzése van előírva; *sokírgalmús ünnep* és *doxológias ünnep*, ha az ünnep reggeli istentiszteletén a *sokírgalmús*, illetve a *doxológia* nevű éneket kell énekelni az előírások szerint. Karácsony három napja például így oszlik meg: december 25. Jézus születése — *litiás ünnep*; december 26. Mária emlékezete — *doxológias ünnep*; december 27. Szent István — *sokírgalmús ünnep*.

Élnek különböző vasárnap-elnevezések. Ez a következők alapján történhet: 1. A felolvasott evangéliumi szakasz szerint *tékozló fiú vasárnapja*, *Tamás-vasárnap* (a kétkedő Tamás történetéről) stb. 2. Az ünnep tárgya vagy az ünnepeltek alapján *kereszt-hódoló vasárnap*, *mindenszentek vasárnapja* (pünkösd utáni 1. vasárnap) stb.

¹ Alapvető forrásunk: Új Ember falinaptára, 1974, a görög szertartású katolikus hívek részére. — A továbbiakban felhasznált irodalom és rövidítései: BÁLINT = BÁLINT SÁNDOR, *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Bp., 1973. — Dicsérvétek = Dicsérvétek az Úr nevét. Miskolc, 1938. — Szert. = MELLES EMIL, *Görög katolikus szertartás*. Átdolgozták: SZÁNTAY-SZÉMÁN ISTVÁN és KOZMA JÁNOS. IV. teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1937. — Végül köszönetet szeretnénk mondani adatközlőinknek, akik közül név szerint is meg kell említenünk Kováts Béla nyugdíjast.

Farsangvasárnap vagy húshagyó vasárnap a görög szertartásban *vajhagyó vasárnap*, míg *húshagyó*-nak az egy héttel előbbit nevezik (BÁLINT 173). Az eltérő elnevezések magyarázata a régi görög nagyböjti előírásokban rejlik. Először elhagyták a húsevést, majd vajhagyó vasárnapkal a tejes ételeket (*fehér eledelek*). Hamvazószerda nincs — farsang sincs —, a nagyböjt vajhagyó vasárnap este elkezdődik.

Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a görög katolikus naptárban nem szerepel *úrnapja* 'pünkösöd utáni 2. csütörtök', *mindenszentek* 'november 1.'; ugyanakkor vannak sajátos ünnepek, például november 8. — *Szent Mihály*, november 21. — *Mária templomba-vezetése* stb.

Van néhány jeles szombat is: 1. *halottak szombatjai* (húshagyó vasárnap előtt, nagyböjt 2., 3. és 4. szombatja meg a pünkösöd előtti), 2. *akathisztosz szombat* (nagyböjt 5. szombatja), ekkor végzik az állva vagy térdelve mondandó Mária-ájtatosságot, melynek neve *akathiszt*, a görög *ἀκαθίζουαι* 'nem ülök' szóból (Szeret. 141 és 215). 3. *Lázár szombatja* (virágvasárnap előtt) az evangéliumi olvasmány alapján.

A kiemelkedő időszakok közül elsőnek a böjtöket említjük: *nagyböjt* (húsvét előtt), *apostolok böjtte* (Péter-Pál előtt), az *Istenszülő böjtte* (augusztus 1-től 14-ig), *karácsonyi előböjt* (november 15-től december 24-ig); befejező napját, december 24-ét általában *vília* néven emlegetik (BÁLINT 54). Vannak időszakok, amikor nem böjtölnek még pénteken sem, ezek a *szabad hetek*. Ilyen húsvét hete is, a *fényes hét*. A húsvétól pünkösödig terjedő idő neve, mivel ötven napig tart; *ötvened*.

Az egyes időszakokhoz külön görög katolikus köszönések is kapcsolódnak: 1. általában *Dicsőség Jézus Krisztusnak!* — *Dicsőség mindörökké!* 2. húsvétkor *Feltámadt Krisztus!* — *Valóban feltámadt!* 3. karácsonykor *Krisztus születik!* — *Dicsőítsétek!* (Szeret. 216). A húsvéti köszönést még sokan tudják egyházi szláv vagy román nyelven is. A karácsonyt már nemigen használják, inkább betlehemes népi játékok bevezetőjeként ismert (például Mikóháza, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei községben).

A görög katolikuság ünnepeihez, jeles időszakaihoz fűződő népi hagyományok csak igen kis részben vannak feltárva. BÁLINT SÁNDOR könyvében — melyet mi is felhasználunk — publikáltakon kívül BÉRES ANDRÁS gyűjtötte egybe a kegyeleti szokások leírását, és ennek kapcsán írja, hogy messzemenő kutatásokat lehetne folytatni, például a termékenységgel kapcsolatos Miklós-napi *kakasáldás*-t említi (Ethn. LXXXIV, 356). Számunkra az anyaggyűjtés során egy érdekes etimológiai részkérdés tisztázódott. KNEZSA ISTVÁN írja a *cékla* szó szláv származtatását tárgyalva: „legvalószínűbb az EtSz. szerint, hogy az egyházi szláv *svékla* átvétele (de mi köze a céklának a görög-keleti egyházhoz ? ?)” (SzlJsz. 114—5). Nem kívánunk a szó hangtani fejlődésével foglalkozni, csak annyit jegyzünk meg, hogy ukrán — így kárpátaljai — népszokás szerint a böjti idő minden harmadik napján céklalevest főztek. (Úgynevezett *szárazböjt* van nagyböjtben: húst, tejet, zsíros ételt nem fogyasztanak; a változatosságot az első napi borsó, a második napi burgonya, a harmadik napi cékla képviseli). Találtunk irodalmi példát is egy román írónak az ortodox szerzetesek életét tárgyaló, magyar nyelven is megjelent regényében: *neamti céklalé* (Damian Stănoiu: Apátnőválasztás. — Szent Antal tanítványai. Bukarest. 1975. 57). E néhány adalék is figyelmeztet bennünket arra, hogy a tárgyalat témakör még koránt sincs kimerítve.

SASVÁRI LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Észrevételek *bordély* szavunk eredetéhez. 1. A szó legelső magyar nyelvi adata — jelenlegi ismereteink szerint — a Schlägli Szójegyzékből való: 2030.: „pftibulü: *bödel*”, feloldva: „proftibulum: *bordel*”. XV. századi adatai találhatóak még a BécseiK.-ben is (110, 209). További alakváltozatainak legkorábbi előfordulásai: 1519: *burdelban* (CornK. 413); 1519 k.: *Bordeliba* (DebrK. 29); 1759: *Bordéj* (ErdSzT.); 1792: *bordellája* (Nyr. XIV, 490). Jelentése mindig ’prostituált nők lakó- és találkahelye, nyilvános ház’. Elég korai időtől kezdve gyakran szerepel *ház* utótaggal is, ugyane jelentésben; először 1572-ből, a Zsélyi Szójegyzékben: „Prostitulum: *Bordel ház*” (MNY. XXVI, 230). Legkorábbi származékai CALEPINUSnál: 590: „lenocinium: Kerítés *bordély sággal* való kereskedés”; 865: „prosto: Testömmel kereskedöm, *bordélyoskodom*”. Számos régi adatát l. még NySz., ErdSzT. stb.

A továbbiak jobb megértése miatt szükséges röviden bemutatni még egy másik olyan szót is, amely ha etimológiailag nem is, de szótörténetileg mindenképpen elválasztandó az előbbitől. Ez a főként a keleti magyar nyelvterületen elterjedt ’kunyhó, viskó, pajta, verem stb.’ jelentésű *burdé*. Első ismert adata: 1731/1734: „a’ Bárbully Szubulyesz *Bordélyá[na]k a’ kertin*” (ErdSzT.). További főbb alakváltozatai: 1755: *Burdélyya* (ErdSzT.); 1801: *burdé* (BAKOS, RomEl. 251); N. *burdi, burgyé* stb. (uo.).

2. Ami e másodikul említett szót illeti, magyar nyelvészeti szempontból kevés vele a probléma. Etimológusaink régtől fogva egyöntetűen vallják, hogy regionális kölcsönzéseként a románból került nyelvünkbe; vö. rom. *bordéi*, N. *burdei* ’kunyhó, putri’ (l. pl.: ALEXICS: Nyr. XVI, 401; DAMIÁN: NyF. 67. sz. 16; EtSz.; BLÉDY, Infl. 26; TESZ. *bordély a.*; MÁRTON, CsángKölc. 225; BAKOS, RomEl. 251). Hogy a román nyelv szókinésébe hogyan, mi úton-módon jutott, az nem egészen tisztázott, s mivel a mi tárgyunk szempontjából e szó legfőbb mellékszereplő, e probléma szakirodalmi vonatkozásainak további részletezésére nincs is okvetlenül szükség. Így elegendő lesz csupán két ide vonatkozó észrevételt tenni. Az egyik az, hogy e szó végső etimonjában bizonyosan nem független a m. *bordély* idegen nyelvi előzményeitől. A másik az, hogy a románon kívül megvan több más kelet-európai és balkáni nyelvben is, nemegyszer némi alak- és jelentésbeli keveredésben származásbeli rokonával.

A magyarba kerülés szempontjából nem ilyen egyértelmű a helyzet a ’nyilvános ház, találkahely’ jelentésű *bordély*-lyal, ennél fogva etimológusaink véleménye is erősen megoszlott e kérdésben. Mintegy évszázadra tekinthet vissza a németből való származtatás (l. pl.: SIMONYI: Nyr. VII, 245; KÖRÖSI: Nyr. XXI, 416; MELICH: Nyr. XXIV, 65; BEKE: Nyr. LVIII, 79). Ezzel szemben fokozatosan erősödött a francia, közelebbről ófrancia eredet feltevése, némelykor bizonyos fenntartásokkal (l. pl.: MELICH: MNY. X, 390—1; BÁRCZI: MNY. XXV, 181—4, XXVI, 179, FrJsz. 20; HORGER: NéNy. VII, 104; ZOLNAY, Nyelv és stílus 240). Közben az olaszból átvevés lehetősége is fölmerült (l. MAGYARY—KOSSA, OrvEml. I, 174, 222). Az eredeztetés-típusok talán legerősebb törzsét a vándorszói jellegű minősítések alkotják, vagy expresszis *verbis* kimondva a „vándorszó” terminust, vagy a több nyelvből való átkerülés lehetőségére utalva; e véleményekben a francia vagy az olasz általában egyetlen hangsúllyal szerepelt, a német legfőbb még számításba jöhetően (l. pl.: SPITZER: Nyr. XLIV, 372; EtSz.; BÁRCZI, FrJsz. 47, SzófSz., MNY. XLVI, 167, Szók. 47; KARINTHY, OlJsz. 32; BENKŐ, *LyTört.* 17; TAMÁS, UngElRum. 141). Ez utóbbi véleményekhez csatlakozott a TESZ. is, a vándorszói minősítés mellett ezt mondva: „A magyar szó közvetlen forrásaként az ófrancia (vallon-francia) vagy az olasz jöhet számításba.”

Legújabban MOLLAY KÁROLY „Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” című kiváló munkájában az ügyben perújítást jelentett be, a szót középfrancia eredetűnek vallva (205—6). Érveire alább még visszatérek.

3. A *bordély* a mi nyelvünkben is képviselt jelentésével megvan a legtöbb európai nyelvben, így a magyarral szomszédos nyelvekben is. Tipikus vándorszó, vagy ha tetszik: „műveltség szó” tehát. Ezek útját és egy-egy nyelvbe bekerülésük körülményeit — mint köztudott — az alaki és jelentésbeli kritériumok nagymértékű hiánya miatt legtöbbször lehetetlen vagy legalábbis kevéssé lehet pontosabban földéríteni, legfőljebb kronológiai és művelődéstörténeti tényezők adhatnak róluk bizonyos eligazítást. Amellett mindig számolni lehet vagy éppen kell a több úton-módon, egyszerre vagy egymás után több nyelvből bekerülésük lehetőségeivel is. Ezért az ilyen típusú szavak esetében közvetlen átadó nyelvet, különösen pedig egy bizonyos nyelvet meghatározni már eleve meglehetősen nehéz, olykor éppen sziszifuszi vállalkozás. Az egy átadó nyelvre korlátozás gyakran hiábavaló igyekezete hozta létre az efféle szavak eredeztetésében gyakran tapasztalható és föltétlenül feloldást kívánó szembenállásokat is. Ezt láttuk a m. *bordély* fentebb bemutatott egyoldaló származtatásaiban is, de nem kell messzire menni e szó más nyelvi helyzetének hasonló megítéléséért sem. Elegendő lesz itt csupán egy példára utalni: a szerbhorvát *burdelj* közvetlen átadójára kizárólagos jelleggel megjelölték már a magyart (EtSz.), a németet (SCHNEEWEIS, DtLwSkr. 132) és az olaszt (SKOK, EtRHrv. I, 239).

Ezek a nehézségek, illetőleg ezek a megoldási ellentétek természetesen nem jelentik azt, hogy a vándorszavak — s közöttük a *bordély* — közvetlen átadó nyelvére vagy nyelveire ne kíséreljünk meg következtetni, hiszen az etimológus e nehéz feladatot sem kerülheti meg. Csakhogy az efféle meghatározásokat megfelelő érvekkel kell alátámasztani, és még ilyen érvek birtokában sem árt az óvatos véleménynyilvánítás.

4. Úgy látom, MOLLAYnak *bordély* szavunk középfrancia eredetére vonatkozó nézete — az egy nyelvhez való teljes lekötés eleve problematikus voltán kívül — egyéb okokból sem támaszkodik meggyőző érvelésre.

Első érvként azt hozza föl, hogy a szó a SchlSjz.-ben még nyilván neologizmus, mivel a közvetlen megelőző „fornix: *kūuas*” [ti. 'kurvás hely'] tétellel együtt hiányzik a SchlSjz.-kel rokon, de mintegy évtizeddel korábbi BesztSjz.-ből. MOLLAY azonban nem vette észre, hogy a BesztSjz.-ben nemcsak ez a két szó nincs benne, hanem — feltehetőleg világnézeti-erkölcsi okokból — az az egész fogalomkör sem, amelyet viszont a SchlSjz. e témára és kapcsolódó fogalmi mezőire bőven tartalmaz (l. a SchlSjz. 1998—2039. közti tételeit). E tételek számos szava — köztük olyan közeli rokon jelentésű, mint a *parázna*, *beléndes* stb. — részben etimonja, részben adatolhatósága miatt jóval korábbi a XIV—XV. század fordulójánál. Hogy tehát a SchlSjz.-be a *bordély* mint nyelvünknek akkor egészen új fejleménye került volna be, azt a két szójegyzék adatainak szembeállításával bizonyítani aligha lehet.

A SchlSjz. e szerinte frissen neologikus jelenségéhez kapcsolódik MOLLAY következő megállapítása. Véleménye az, hogy e szót „az 1396. évi, török elleni háborúba Magyarországra érkezett francia seregek (Hóman—Szekfű: MagyTört.² I: 342) [c: II, 342] hozták magukkal”. E megállapítással szemben megintcsak felmerülhetnek kételyeink. Legkevésbé talán az, hogy az említett seregben nemcsak franciák, hanem angolok, németek, olaszok, csehek stb. is voltak; ez a franciák szerepét ugyan még ki nem zárja, de persze nem is teszi kizárólagossá. Már inkább meggondolkodtató, hogy egy frissen hozott szó egyetlen évtizeden belül vajon úgy elterjedt-e, hogy az ide vágó terminológia szilárd elemévé vált, s a szójegyzékíró azon nyomban regisztrálta is. Végül és legfőképpen az gyanús, hogy a szó használati köre a magyarban nem mutat a katonai nyelvre. A katonai

nyelvnek tudvalevőleg igen szoros a kapcsolata a népi nyelvvel, a *bordély* azonban a magyarban kezdettől fogva egészen máig nemigen volt népi szó; nem véletlen, hogy táj-szótáraink vagy egyáltalán nem, vagy csak szórványosan említik. Jellegzetesen polgári, „értelmiségi”, köznyelvi, eufemisztikus jellegű szó volt, e minőségében került be sokszor már a kódexekbe, és vonult be a szépirodalomba is. BÁRCZI (MNY. XXVI, 179) is valószínűnek tartja, hogy a *bordély* — más műveltségyszavakkal együtt — a felsőbb körökben terjedt el nálunk. Magasabb használati szintű, eufemisztikus jellegű egyébként több más nyelvben is; mint idegenből vett eufemizmus nyomult be a népi szavak helyébe például a spanyolban és a portugálban is (l. COROMINAS, *DiccCrítEt.* I, 546). A szóra vonatkozó régi magyar adatokban az e szóval jelölt „intézménybe” járók között általában a társadalom közép- és felső rétegeibe tartozók említetnek, katonák sohasem; az utóbbiak ebbéli szerepét e tény önmagában természetesen még nem cáfolja föltétlenül, de a szó használati körét mindenesetre jelezheti.

MOLLAY harmadik érve, hogy a *prostibulum* és a *fofnix*, melyek szerinte a magyarországi latinságban csak a SchlSjz.-ben szerepelnek, a franciaországi és az itáliai latinság elemei. Nem szólva most arról, hogy a *prostibulum* a szintén magyarországi eredetű Zsélyi Szójegyzékben is előfordul szavunk latinjaként (l. a fentebb már idézett adatot), ez az érv legföljebb a francia vagy az olasz eredet azonos súlyú bizonyossága lehetne, kizárólag a franciáé nem.

E nem valami erős lábon álló érveken túlmenően van azonban a francia, különösképpen pedig a középfrancia eredetnek nagyobb bökkenője is. Hogy a nehézség itt miben is áll, azt a szó végső etimónjának, illetőleg kiinduló történetének rövid áttekintése világíthatja meg.

A szó végső fokon germán, közelebbről frank eredetű; vö. frank *bord*, *borde* 'deszka', **borda* 'deszkaépület, deszkakunyhó'. Ennek átvételével az óprovanszáiban és a déli ófranciában képződött a *bordel*, melynek 'kis ház, kunyhó, csűr, tanya, parasztház stb.' jelentése mellett kifejlődött pejoratív, 'prostituáltak háza' jelentése is. Ez utóbbi jelentésben ment át igen korán, még a XII. században az olaszba, vagy az óprovanszáiból, vagy a déli ófranciából. Az ófrancia *bordel* alak azonban a XII. század végétől kezdve fokoatosan átadta a helyét a *bordeau*, *bordiau*, *bordeaus*, *bordiaus*, ritkábban *bourdeau*, *bourdeaus* formáknak, melyek a XIII—XVII. századi franciában általánosak. A későbbi-mai francia *bordel* 'nyilvános ház, találkahely' másodlagos visszakölcsönzés vagy a provanszáiból, vagy az olaszból; első újfrancia adata 1609-ből. (A kérdésre l. pl.: GAMILLSCHEG, *EtWbFr.* 122; WARTBURG, *FEW.* I, 439; BATTISTI—ALESSIO, *DizEtIt.* I, 563; COROMINAS, *DiccEtCast.* I, 546; BLOCH—WARTBURG, *DictÉtFr.*⁵ 78; l. még: MELICH: MNY. X, 391; BÁRCZI: MNY. XXV, 181). Mindebből következik, hogy a szó a franciából a magyarba vagy csak igen korán, az ófranciából, vagy csak igen későn, az újfranciából jöhetett volna át, a középfranciából aligha. A magyar szótörténet azonban az újfranciát teljesen kizárja, az ófranciát — mint alább még lesz szó róla — legalábbis erősen kétségessé teszi.

5. A kérdés megítélésében nagy segítséget jelentene, ha a szó jelölte fogalom magyarországi történetéről elsősorban a kronológia tekintetében többet tudnánk. Erre azonban a már tárgyalt szótörténeti adatokon kívül nincs egyéb támpontunk, így legföljebb a közvetett következtetésekig juthatunk el. Kevésbé valószínű, hogy a hozzánk a középkorban nyilvánvalóan nyugati kultúrhatás révén átkerült bordélyházi „intézmény” már az Árpádok alatt, különösképpen pedig a XII. század vége előtt eljutott volna; az akkori magyar társadalmi viszonyok ugyanis erre nemigen adhattak lehetőséget. Ezért ha az ófranciából való átvétel lehetősége a felderítetlen történeti tényezők miatt nem is háriható el teljesen, valószínűségi hányadosa mindenesetre igen csekély.

A hazai viszonyok alakulása és benne a nyugati kultúrhatások erősödése a szerve-

zett prostitúciónak inkább az Anjou-kori meghonosodására látszik mutatni, s a magyar szótörténeti adatok is a XIV. századot sejtetik a szóátvétel koraként. A fentebb mondotak értelmében a provanszálból ekkor is bekerülhetett volna a szó nyelvünkbe. Ám a magyar—provanszál művelődési-nyelvi érintkezések általában is meglehetősen gyengék voltak, s akár a magyarok provanszi területre járása, akár provanszi telepések hozzánk jövése a XIV. század táján is elenyésző volt. Így ha *bordély* szavunk provanszálból való átvételét az ófranciához hasonlóan, bár attól részben eltérő okokból nem is lehet teljes mértékben kizárni, a pusztai elvi lehetőségen kívül nem nagyon látjuk valószínűsíthetőnek.

Még az előzőeknél is jobban ki lehet rekeszteni az eredetileg átadó nyelvek köréből a németet. Ezt a negatívumot már korábban is több oldalról pedzették (l. pl.: MELICH: MNy. X, 390; EtSz.; TESz.), s MOLLAY (i. m. 205) még további meggyőző érvekkel támasztja alá. Legfőjebb az lehetséges, hogy a szónak egy bizonyos magasabb stíluszinten való megmaradásában (vö. ÉrtSz. is) az eufemisztikus elemekben bővelkedő magyar polgári társalgási nyelvet ért német hatás is közrejátszhatott. Megjegyzendő, hogy a szintén a fogalom nevévé vált, valóban német eredetű *kupleráj* már a magyar argóban súlylyedtt lényegesen alacsonyabb stíluszintre, eredetibb 'elcsábítás, kerítés' jelentésből kiindulón (l. TESz.).

6. Az átadás szempontjából számbajöhető egyetlen nyelvről, az olaszról nem szóltam eddig. Nem véletlenül hagytam azonban a témával kapcsolatos észrevételeim végére, tudniillik a probléma megoldási lehetőségeinek leginkább számításba jöhető változatát itt látom.

Mindenekelőtt azt szeretném jelezni, hogy *bordély* szavunknak az olaszból való átvétele ellen — a fentebb tárgyalt nyelvektől eltérően — egyetlen nyelvi (alaki, jelentésbeli), művelődéstörténeti és kronológiai érvet nem lehet felhozni. Ez a körülmény az eddig mondottak tudatában már önmagában is figyelemre méltó pozitívum. Hogy azonban e vélemény valóban meggyőző erővel rendelkezék, természetesen konkrét tények fölemlítésére is szükség van.

Hogy a szó olasz földön igen korán ismert és használt lehetett, azt a XII. századi itáliai latinság *bordellus*, *bordellum* adatai sejtetik. A XIII. századtól kezdve pedig már az olasz nyelvi adatok is egyre nagyobb bőségben állanak rendelkezésünkre. Legelőször a firenzei születésű Brunetto Latininál (1220 k.—1294.) tűnik föl. A korábbi adatok főként Észak-Itáliára mutatnak, a XV. századtól kezdve azonban már Közép- és Dél-Itáliából is előjönnek. A *bordello*, *bordell*, *bordel* mindig a prostituált nők lakó- és találmahelyét jelöli; az adatok szerint ide sokféle rendű és rangú férfinépség jár, a polároktól, kereskedőktől kezdve a nemes urakon át a diákokig, literátusokig. Novellino (XIII. század) például egy filozófus mulatságos bordélyházi kalandjait beszéli el. Az adatokból kitűnik, hogy a szó korábban nem volt alacsony stílusértékű, a mai olaszban erősebben triviális ízt csak később, fokozatosan kapta meg. — A fogalom és az azt jelölő szó korai széles elterjedtségét egyébként jelzik a már a XIII—XIV. századtól adatolható efféle származékok is: *bordelliere* 'a bordélyház látogatója', *bordellaio* 'a bordélyház gazdája', *bordellare* 'prostituált nő mesterségét űzi', *bordelloso* 'bordélyházi, parázna' stb. (Az adatokat l. GrDizIt. II, 310; vö. még BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. I, 563).

Látható tehát, hogy a XIV. században, amikor a szó — és vele feltehetően az intézmény — magyarba kerülése tehető, Észak-Itáliában a bordélyházak rendszere és a hozzá kapcsolódó tevékenység köre már teljes „virágzásban” volt. A fogalom megismerésére, az intézmény hozzánk való kerülésére és vele a szóátvételre éppen ebben az időben igen kiterjedt lehetőségek adódtak, hiszen a már korábban is meglévő olasz—magyar kapcsolatok a XIV. században nagyon megélnkültek, a magyar diákok Itáliába járása, illetőleg olasz udvari emberek, kereskedők, pápai adószedők stb. Magyarországra jövése,

valamint olasz városi polgárság hazánkba való beköltözése egyre jelentősebb méreteket öltött.

Az átvett szó alakjára nézve nyilvánvaló, hogy északi olasz, közelebbről északkeleti olasz forma került nyelvünkbe: *bordel* (l. pl.: ZANETTE, DizVittVen.; PINGUENTINI, DizTriest.; ROSAMANI, VocGiul.; MIGLIORINI—PELLEGRINI, DizFeltr.; MAJONI, VocCort.; AZZOLINI, VocVern.; stb.); *bordell* (l. pl.: PIRONA, VocFriul.; VocRegg.; CHERUBINI, VocMil.; stb.). — Az észak-olaszból való átvétel szempontjából figyelemre méltó a viszonylag korai magyar *burdel* alak is (l. fentebb). Ez a változat már csak a hangsúlyos helyzet miatt sem keletkezhetett a magyarban, csupán átvett forma lehet. Világos, hogy a már emlegetett román N. *burdei* és annak keleti magyar *u*-zó folytatói sem időrendi, sem területi okok miatt analógiás hatásukkal nem jöhetnek számításba először a CornK.-ben, a nyugati magyar nyelvterületről, a XVI. századból feltűnő *u*-zó változat magyarázatában. Az észak-olasz nyelvjárások egy részében, elsősorban a Pó középső-alsó folyásától délre eső lombardiai vidéken azonban az *o* helyén álló *u* közönséges; bőven adatosható tárgyalt szavunk olasz megfelelőiben is: *burdel* (JABERG—JUD, AtlIt. 1645.; MARANESI, VocMant.); *burdell* (MORRI, VocRomagn.). Minden valószínűség szerint ennek az olasz *u*-zó változatnak a folytatója a szerb-horvát *burdelj* is.

A mondottakhoz már csupán egy rövid hangtani megjegyzés kívánkozik még. Szavunk korábbi eredetmagyarázói (pl.: MELICH: MNy. X, 391; BÁRCZI: MNy. XXV, 181) nehézségként emlegetik, hogy az idegen nyelvi megfelelők második szótagbeli nyílt *e*-jével szemben a magyarban szerintük zárt *é* áll. Ez a megállapítás elsősorban a BécsiK. két adatára (110: *bordelba*, 209: *bordelba*) épül, melyeken nincs *è* jelölés. Tudni kell azonban egyfelől azt, hogy a BécsiK. zárt és nyílt *e*-jelöléseiben hasonló helyzetekben sok az ingadozás a nyílt *e*-s indulású szavakban is: 123: *Lèreppèl* ~ 124: *Lèreppet*, 212: *keñernèc* ~ 192: *keñèrec*, 252: *menefe* ~ 24: *mènef* stb. Másfelől az eredeti nyílt *e* nyúlását, majd záródását a rá következő *l* és a hangsúlytalan szótagi helyzet bőven magyarázza; vö. *level* > *levèl* > *levél*, *fedèl* > *fedél* > *fedél* stb., sőt az eredetibb hangsúlytalan nyílt *è*-k záródása akár az *i*-zésig is elmehet; vö. N. *kenyír*, *nehíz*, *tehín*, *menis* stb. Hangtani probléma tehát a nyílt *e*-ből induló fejlődés magyarázatában nincs, arról nem is szólva, hogy a *bordély*-nak nem ismerjük a zártság régi voltát jelezhető *i*-zó változatát sem.

7. A *bordella* változat olasz eredetéhez nem fér kétség. Alakja akár korai átvételre is mutathatna az olasz *bordello* alapján. Mivel azonban a „Peleskei nótáriusnak pokolba menetelé”-ben (1792.) tűnik föl, nyilván az olaszul jól tudó Gvadányinak tudatos átvétele. Csupán annyi kérdéses, hogy mi volt az átvétel közvetlen előzménye, ’nyilvános ház’ jelentésű *bordella* szó ugyanis nincs az olaszban. Így vagy az ugyanerre az etimonra visszamenő ’fiatal, pajkos nő, állat’ jelentésű olasz *bordella* szolgált alapjául, vagy a *bordello*-ból változtatta át Gvadányi.

8. Mindent egybevetve tehát *bordély* szavunk eredetéről azt mondhatjuk, hogy vándorszói minősítését, melyet a TESz. képvisel, nem kell föltétlenül megváltoztatni, hiszen a szó szinte egész Európán végighaladt. Közvetlen átadója megjelölésében a középfrancia nagy valószínűséggel kiiktatható, az olasz viszont jelentékeny mértékben megerősítendő. A magyarba kerülés problematikájában az olasz szerepe akkor is elsőrendű, ha mellette netán a provanszálból vagy/és az ófranciából való átvétel lehetőségét sem tagadjuk meg. Így a TESz. ide vonatkozó véleménye mindenképpen tovább finomítandó.

Adalékok *alacs* szavaink történetéhez. I. *Alacs*¹. E ma már kihaltnak ismert ritka tájszóhoz óhajtok újabb adattal szolgálni. Ugyanis az előkerült adat a szó származásának, átvételének — az eddig megismerteket megkérdőjelezve — más útját is mutatja, bővítve török eredetű szavaink kun-besenyő rétegét.

1328-ban, a ma már elpusztult Bács megyei Varjad községből 3 tehenet loptak el, s a nyomozás során közülük egyet Ütefalván megtaláltak. Az oklevél „de ipsi pecudibus furatis unam vaccam *alach* coloris” szavakkal írja le a tehenet (Dl. 91 224 nyomán GYÖRFFY I², 244). A tehenet Nagy Fábián házában, Mysce fia Jakab jobbágyánál találták meg. — Ismerve Bács és Bodrog megyék népességének súlyos pusztulását a tatárjárás során, tudjuk, hogy kun törzsek letelepítésével igyekeztek az emberhiányt pótolni. Így kerültek a kun Tepremez fiai és rokonsága, valamint a kunok Csertán nemzetsége Bodrog megyébe (GYÖRFFY i. m. 702). Így kerülhetett el Ütefalvába is a Mizse fia Jakab s más kun nemzetiségű lakos, akik szónkat elterjesztették.

A szóval illetébb MUNKÁCSI BERNÁT foglalkozott (NyK. XVIII, 98 és XXI, 36), mint a votják, illetőleg csuvas nyelv szavával, s mindkettőben 'tarkán sávolt, csikos' jelentést mutatott ki.

A magyarból először RÉCSEY VIKTOR ismertette, a Szt. Benedekrend pannonhalmi központi főkönyvtára egy 1532. évi kiadású PEROTTUS szótárában levő széljegyzetből, amelynek korát a XVI. század közepére vagy végére becsülte (MNy. III, 85). A bejegyzés a szótár 1125. lapjának felső szélén olvasható: „Infignes. *alacz*.” RÉCSEY a szót a latin *insignes* szóval magyarázza („insignes appellatur boues, qui in femine et in pede album habent, quasi insigniti: *alacz*”), körülbelül ugyanaz, mint a mai *hóka*. Szavunkat — további vizsgálat nélkül — összeveti KASSAI (I, 140) ismeretlen eredetű *alacs* 'Butomus umbellatus L.; virágkaka' növény nevével.

A pannonhalmi rendi főkönyvtár¹ szíves közlése szerint a PEROTTUS-szótár 1804-ben került oda, a rend 1802-ben történt feloszlatakor károk pótlására, valószínűleg Bajorországból. Többet a könyv származásáról nem tudnak, erdélyi monostoraikból semmi nem került Pannonhalmára.

A rendelkezésre bocsátott mikrofilmfelvétel nyomán — kérésemre — BÜKY BÉLA a részben igen nehezen olvasható bejegyzést „Inscriptus catalogo monasterii Prelacensis [? Paelacensis] 1628”-nak állapította meg. Ugyancsak ő közölte, hogy a Benediktinisches Klosterleben in Deutschland. Geschichte und Gegenwart. Berlin, 1929. (herausg. von der Abtei Maria Laach) alapján egyetlen szóba jöhető helységnév merült föl: *Preetz*. Ellene szól azonban e feltevésnek az, hogy ez a *Preetz* mint apácakolostor a XVI. század végén megszűnt, tehát 1628-ban nem lehetett könyvtára. BÜKY ezek után arra gondolt, hogy a megfejtetlen utolsó tag nem helységnév, hanem egy olyan jelző, ami a középkori latin, illetőleg az újkori latin *prelatio*, *praetatio* 'főpapi méltóság, elsőbbség, elsőség' szóból képződött. Ha a feltevés helyes, akkor a bejegyzés jelentése BÜKY magyarázatában: „A főmonostor katalógusába bejegyezve 1628.”

Sajnos e nyom sem volt járható, mert mint KARSAI GÉZA szíves volt közölni, a praelaturának nem volt külön könyvtára, és Pannonhalmán 1626 táján mind Himmelreich főpát nevével jegyezték a könyveket. Az általa átnézett L. H. COTTINEAU, Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés. Maçon, 1939. két kötetében sem talált még hasonló címszót sem, s a megkérdezett rendtörténészek sem tudtak választ adni. Felvetett egy gondolatot, miszerint a bejegyzés *M[ari]e Lacensis* 'Maria Laach' is lehetne, de a szókezdetet szintén *P*-nek olvasta.

¹ Köszönettel tartozom KARSAI GÉZA főkönyvtáros úrnak fényképfelvételek elkészíttetéséért és a kapott több ízbeni értékes tájékoztatásért.

A híres Maria Laach-i könyvtárnak megküldött fényképfelvétel alapján P. Kornfeld Ignác könyvtárvezető úrtól kapott szíves felvilágosítás szerint e PEROTTUS-szótár nem tartozott könyvtárak állományába. Véleménye megalkotásához különben kikérte P. Volk Pál rendtörténészük tanácsát is.¹

Még egy nyomot tartok megemlítenédnek. Csehország pardubici kerületében van *Přelouč* ~ *Přelauč* nevű, régi egyházáról nevezetes városka. A pozsonyi cseh szótár 876. sorában olvassuk: *przieluczan* 'Praelucensis'. Abból, hogy e nyelvemlék szükségesnek látta felvételét a szószeretbe, a hely jelentőségét mutatja. Sajnos semmiféle összefüggést nem találtam e városka és a Szt. Benedekrend, illetőleg Pannonhalma között (MĚNČEK, Prešpurský slovník. Prága, 1892. 36).

Talán többet is időztem a „habent sua fata libelli” érvényesülésével hazánkba került PEROTTUS-szótárral, de szónk származásához véltem vele kulcsot találni. Sajnos nem sok fény derült a bejegyzésre. Közlésével viszont a jövő kutatóit helyesebb nyomra juttathatom, mint amerre én kerestem.

RÉCSEY VIKTOR közlése alapján GOMBOCZ ZOLTÁN azonnal felismerte a szó török származását, és azt egy újabb, a magyarzsombori Sombory-család levéltárából származó adatával szerezte meg (MNY. V, 421). Miután közlője nem betűhíven írta le adatát, azt most pótlom: „Egy eoreg wneo, tawalý boriawal, egy fekete *alacz* boriw” (OL. Sombory család lt., P. 607. 1596. ápr. 26. 7. verso oldal mikrofilm felvétele után). GOMBOCZ rámutatott arra, hogy a szó a török *ala* 'bunt, scheekig, grossfleckig' deminutivuma > *alača* ~ *alaža*.

Az adat kétségtelenül erdélyi, mégpedig Magyarzsombor vidékéről származik. Erre mutat ugyanezen lapon levő következő mondat is: „Juh volt Egerbegien 32, kybeol harom iwtot Sombory Sigmondnak.”

A továbbiakban ALEXICS GYÖRGY adatközlésével szónk vizsgálatának története befejeződött (MNY. VI, 79—80), mert megállapítását átvette mind az EtSz. (I, 57), majd nyomán a későbbi nyelvészeti irodalom. ALEXICS kimutatta, hogy a szó ismeretes Bukovinából és az erdélyi Szilágyságból is. Szerinte is a „török *alača*-ból (származik), amelyet az oláh nyelv nőnemű formának érzett, az oláhban lett *alac* [hímnemű alak].” A magyarázat helyes elvből indul ki, mert románból melléknevek nőnemű alakjának átvételére nincsen példa (TAMÁS LAJOS, Rómaiak és oláhok Dácia Trajánában. 202. lap, 173. jegyz.). ALEXICS ezekután innen eredeztette a m. *alacs* szót, nagyon helyesen rámutatva arra, hogy feltevését támogatná, ha a Sombory-levelestárból előkerült adat erdélyi lenne.

KÖPECSI BÉLA (AECO. VIII [1942.], kny. 9) a m. *alacs*-ot — BLÉDY nyomán — a román *alaciu* 'bunt' szóból származtatja, elfogadva, hogy egyike a XVI. századból adatolt román eredetű jövevényszóinknak.

Újabban BAKOS FERENC foglalkozott szónkkal (NyK. LXXIII, 72 és LXXIV, 337) részben BLÉDY GÉZA munkájára (Influența limbii române asupra limbii maghiare: Studiu lexicologic. Nagyszében, 1942.), illetőleg MAKKAI LÁSZLÓ, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). (Bp., 1954.) című munkájából közölve adatokat (452, 620), s felismerve a MNY. LXVI, 108. lapján tévesen kiegészített adatközlést. Ez adatok 1632-ből Fogaras, 1644-ből Görgény és 1684-ből Huszt várának uradalmából származnak.

BAKOS dolgozatainak megjelenése előtt kezdtem szónk vizsgálatát, s még ekkor hívta fel figyelmemet MIKESY SÁNDOR arra, hogy FERENCZI ZOLTÁNTÓL 1899-ben kiadott „Vásárhelyi daloskönyv” (Régi m. könyvtár 15. sz.) tartalmaz egy verset (151—2. lap), amelynek egy sora „Darázs dereku, *alacs* disznó, varju rívása” szónk eddig ismeretlen

¹ Fogadják közreműködésükért e helyen is köszönetemet.

lelőhelye. (Újra kiadták: Régi m. költők tára XVII. század 3. köt. Bp., 1961. 282. lap: „Darás dereku *alacs* diszno” írásváltozattal.) — FERENCZI a bevezetőben elmondja, hogy a kiadásnál mai helyesírást alkalmazott, s a 152. lap 1. jegyz.-ben szónkat „Talán alász, alás = aljas. Vö. Szinnyei: Tájszótár.” magyarázattal kíséri. Versünk 1961-es kiadása sem tudja a szót értelmezni. — A „Vásárhelyi daloskönyv” eredete nyomán ez az adat is erdélyinek ismerhető föl.

Még bővebben jelentkeznek az erdélyi adatok SZABÓ T. ATTILA történeti jelentőségű szógyűjtésében (EMSZT. I, 197, 199) 1587—1722 között. Az egyívású *alacs* (írva: *alach* ~ *alacz* ~ *alats* ~ *alacs*) adatokból kiviláglik egy korai, 1591. évi „fekete *alaczy* eokre . . . veres *alaczy* borywt” adat, Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyvéből; külön vizsgálendő lenne, hogy ez ejtés, vagy csak a *cs*-hang különleges (a *chy* betűcsoporthoz hasonló) jelölése.

Élő nyelvi adatot szónkra nem ismerünk (MTsz., EtSz., TESz., ÚMTsz.), nem tárgyalja azonban MÁRTON—PÉNTÉK—VÖÖ, A m. nyelvjárások román kölcsönszavai (Bukarest, 1977.) című alapvető munka sem. Ez azt bizonyítja, hogy az élő nyelvben mint román kölcsönszó nem használatos. — Külön és nem is lényegtelen kérdés lehet használatának megszűnése.

ALEXICS az *alacs*-ot HAŞDEU, ŞAINEANU kutatásai nyomán tatár jövevényszónak állapítja meg a románban, PUŞCARIU, DAMÉ szótáraiból élő nyelvek adatolja, — különösen Bukovinából *alace*, Szilágy megyéből *alac* változatban. BLÉDY *alaciu*-t, BAKOS román R. *alaci*-t közöl.

CONSTANTINESCU (Dicţionar onomastic rominesc. Bukarest, 1963.) „nume laice” fejezetben *Alaci* címszó alatt közli (többek között), hogy a moldovai örmények tatár neve: *alaci*, másrészt bukovinai tájszóként *alaciu* ’pestrit’ (= ’tarka’) szót közöl, a tatár *alaça* vagy török *alaça* átvételeként.

A közöltek alapján annyi már biztonsággal megállapítható, hogy az *alacs* először a török nyelvek kun-besenyő rétegéből került hozzánk. A másik, hogy e nyelvekből is *alaça* > m. *alacs* volt a fejlődés, ugyanúgy, mint a (feltételezett) román nőnemű formának érzett *alaça* a románban lett *alac* (hímnemű alak). — Kérdés, hogy feltételezhetünk-e ilyen kísértetiesen azonos fejlődést vagy átvételt, miközben a több évszázados (feltételezett) átvétel között a magyar nyelv fejlődése sem állt meg.

Döntőnek látom, hogy GOMBOCZ nem tért ki a szóvégi *a* hiányára. Gondolhatunk arra — hasonlóan a török **tar* alapszóra visszavezethető *tarka* és *tarcsa* ’bunt’ szóhoz —, hogy egy eddig nem adatolt török *ala* ’bunt’ átvétele nyomán magyar kicsinyítő képzővel alakult: *ala* + *-cs*. Sőt megpendítem azt a gondolatot is, hogy a m. *alak* is ide tartozik, mert a népnyelvben ’1. báb, baba, 2. kép, festett kép’ (MTsz.) jelentése is van, amely a *tarka* jelentésből könnyen érthető, levezethető. Vö. EtSz. I, 59—60, mai jelentése csak 1750-től! Míg a régebbi adatokban a *tar* ’kopasz’ szótól szinte elválaszthatatlan (1284/1425: „p. *Tarchkereke*”; 1397/1397: „*Tarch* (dictus) István fia György”: Zsigm.-Oklt. I, 5110; Kistarcs, Veszprém m.: Hnt. 1907.), addig TAKÁTS SÁNDORTÓL (Rajzok a török világból II, 291—3) 1594—1671-ből közölt sok-sok *tarcsa* szőrű ökör már csak ’tarka’ lehetett. Itt tehát szintén a m. *-cs* és *-csa* kicsinyítő képzőket találjuk meg.

2. *Alacs*². Az előbbieken bemutatott *alacs*¹ ’tarka’ szónk történetének nyomonzása közben bukkantam nyelvünk másik *alacs* szavára, amelyet alábbiakban mutatok be.

IV. Béla magyar király 1254-ben újra összefoglaltatja a tatárjárás során okleveleiket vesztett pilisi apátság javait, s a következőket mondja: „nomina villarum, quas eadem ecclesia [de Plis] pacifice possidet in comitatu Posoniensi, sunt haec: Chakan, Buhtirian et *Oloch*” (BÉKEFI REMIG, A pilisi apátság tört. I, 317). 1254/XV. század [az előbbi oklevél hátlapján]: „item de Chakan, de Buthirian [!] et *Oloch*” (uo. 319).

Következő említése ennek az *Alacs* birtoknak 1291-ben történik, mint *Apka* birtok szomszédosának: „ipsam terram *Apkam*, que a parte septentrionali terre Iwanch contiguatur; item a parte vero orientali ville Abbatis [de Plis] *Oloch* vocate vicinatur; item a parte meridionali terre comiti Petri filij Tyburchij Adasioanusfelde vocate, et villis Reche et Pekchen vocatis similiter vicinatur” (ÁÚO. X, 70 > ŠMILAUER, Vodopis 27). 1326-ban újra leírja a pozsonyi káptalan *Apka* birtok határait, amelyekkel szomszédos a pili apátság *Alach* birtoka: „. . . in latere cuiusdam vallis fluvii memorati Pelewa [ma Bláva patak] est quidam truncus, qui est pro meta, qui distinguit dictam terram *Apka* de terra *Alach* ecclesie de Plis, abhinc similiter eundo ulterius sunt due mete antique collaterales distinguentes ipsam terram *Apke* de terra dicte ecclesie de Plis, deinde protenditur similiter et venit iuxta fluvium Dudwag” (AnjO. II, 250, in-nen BÉKEFI i. m. 169, 329). Egy 1573-ból származó átiratot közöl a HéderváryOkt. I, 23.

Meglátásom szerint e helységnév nem vonható össze az alább tárgyalt *alacs*¹ szónkkal, mert első írásos adatai kifejezetten *Oloch* változatot mutatnak. Már pedig török jövevényszavaink *a* hangját frásbeliségünk kezdettől fogva az *a* betűvel adta vissza. Legnyilvánvalóbb példa erre *alma* szavunk, s a belőle képzett földrajzi nevek hosszú sora. Ezzel szemben a mai *al* szónk régen *ol* alakban íródott (l. ugyancsak e szót tartalmazó földrajzi neveinket). E következetes írásmódok alapján *alacs*¹ és *alacs*² szónk szétválaszthatók, s a második szó az *al* szó kicsinyítő képzős alakja. Másnonnan e szót nem ismerem, az EtSz. és a TESz. sem említi. Képzőbokkal alakított formája a mai szóhasználatban is élő *alacsony*. Csak gyanítható, hogy *alacs*² szónk valószínűleg személynéven keresztül válhatott földrajzi névvé.

Az *alacs*² másik képzőbokros származéka a ma is élő Borsod megyei *Alacska* helység nevében ismerhető fel: é. n. [1280 k.]: *Olochka* stb. (GYÖRFFY I², 752); 1440: „Domin. f. Ladislai de *Alachka*” (HazOkl. 403); másként FNEsz. 44, de vö. hogy a veszprémi és zalai *Olasun*, puteus; *Olosun* ~ *Olasun*; poss., „*Alasunkutha*”, puteus neveket a TESz. — feltehetően a megőrzött etimologikus *s* miatt — csak kérdőjellel vonja *alacsony* szónkhoz, a FNEsz. 439 pedig egy szl. **Vlasin* személynévből eredezteti.

3. *A l a c s*³. E szavunk fiatal s rövid életű, bár azonos az *alacs*²-vel. A NyÚSz. nem ismeri, habár valószínűleg a nyelvújítás terméke. Eredete a mai *alacsony* szónkra vezethető vissza, annak megkurtított alakja. Adataim — a NSz. gyűjtése nyomán — a következők: 1811, 1815: „Kik *alacsra* születtek, az érdem Fényénél nem jól látnak” (Virág B.: Poémák 41: Hor. lev. 64); 1816: „Virágnál . . . *alacs* (alacsony helyett) . . .” (Helmeczi M.: Ért. 10); 1824: „sok igaztalanok *alacs* tettnek vélik még most is törekedésünket” (Náty J.: Új Szellem 56).

Szónk rövid élete szinte a nyelvújítás keresztmetszetét adja. Nagyon érdekes, hogy Virág Benedeknél bukkan fel, aki pedig nem tartozott a nyelvújítók közé. Tudjuk róla azonban, hogy Bartzafalvi és Dugonics szavait Kis Jánossal egyetemben átvette (TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás 112). Bartzafalvitól TOLNAI (i. m. 63) a következőket közli: „a követske mert ebben két kicsinyítő betű van a' *ts* és a' *k*” helyett ajánlja a *követs* szót. Ilyen elgondolás alapján születethetett újjá az *alacs* szó is. Dugonicsnál is ismerjük a szórövidítést például *érzékeny* > *érzék* szónknál (TOLNAI i. m. 50).

Természetes, hogy Helmeczi — aki Virág tanítványai közé sorolható —, szintén átveszi a számára kedvelt módon alakított új szót, s hivatkozik is Virágra.

Bár a nyelvújítás során igen kedvelik a rövid szókat, még sem tud meggyökere-sedni; vö. Toldy Ferenc 1822-ben Virág és Kazinczy tekintélyével védi a r ö v i d szókat az Isokrates Paraenesis fordításához csatolt „Glosszák vagy gáncsos magyar szavak”-ban (TOLNAI i. m. 153).

Az ortologus Nátly József e szót is tolla hegyére vette, talán nem is ügyelve arra, hogy a „szent öreg” egy szavát veszi célba. Bizonyára Helmecezi gyermekének vélte. Rövid élete ezzel véget ért, észrevétlenül múlt ki, mint a nyelvújítás annyi más terméke.

REUTER CAMILLO

NYELVMŰVELÉS

Túlélő, túlélés

(Gondolatok egy újszerűség szótári tükröztetése nyomán)

1. A Magyar Értelmező Kéziszótárban (1972.) a *túlél* igéről a következőket találjuk: „ts ige 1. Vkinél, vminél tovább él. *~te a fiát*. 2. <Életveszéllyel járó eseményt v. folyamatot> átél, és életben marad. *~te a háborút*. 3. *~i magát*: természetes élettartamát leélve, szerepét betöltve hanyatlásnak, pusztulásnak indul”. A *túlélés* főnév értelmezése ugyanitt: „Az a körülmény, hogy vki túlél (vmely veszélyt)”. A *túlélő* szófaji minősítése: „fn (mn-i ign is)”, értelmezése példával: „Aki vmit átvészelve életben maradt. *A ~k*.” — Az igekötős ige értelmezésének alapja a hétközetes értelmező szótár, amelynek megfelelő kötete tíz évvel korábban jelent meg, s amelyben az ige származékai közül egy sincs külön szócikkben kidolgozva, az ige szócikkének végén értelmezés nélkül felsoroltak között viszont a *túlélés* és a *túlélő* szintén szerepel. Az újabb kéziszótár bizonyos vonatkozásban kevesebbet, másban pedig valamivel többet nyújt. A következőkben foglalkozom a szótárbeli megoldások különbségeivel, nem csupán a tartamot illetően, hanem főként a kéziszótárbeli anyaggal általában is. Úgy tűnik, hogy e szótár készítésekor nem jártak el a *túlél* családjának kérdéseiben eléggé körültekintően, és becsúsztak olyanféle hibák, amelyeknek bírálataival előkészíthetem azt, amit a *túlélő* és a *túlélés* származékoknak egy bizonyosfajta újszerű használatáról kívánok elmondani.

2. A *túlél* a szótári minősítés szerint is tárgyias ige. Hozzátehetjük, hogy nem is akármilyen. Vannak ugyanis olyan tárgyias igéink, főként a perfekтивáló igekötővel ellátottak között, amelyek tárgyatlan értelemben, tárgyi bővítmeny nélkül nem használhatók (MMNyR. I, 207). A *túlél* ezek közé tartozik. Az ilyen igék jelentésének megfogalmazásában gyakran folyamodunk olyanféle körülíráshoz, amelyben utalunk a kötelező tárgyi bővítmenyre, esetleg némi megszorítást is jelezve a tárgy fogalmkörére vonatkozólag. Arról az alapvető követelményről, hogy tárgyias igét csak tárgyias igét tartalmazó körülírással szabad értelmezni, illetőleg hogy ha ez nem oldható meg, akkor feltétlenül utalni kell az értelmezendő és az értelmezésben szereplő igék úgynevezett vonzatstruktúrájának különbségére, talán nem is kellene szólnunk, ha nem derülne ki, hogy éppen ennek az alapvető követelménynek a figyelmen kívül hagyása vezet nem kevés esetben kifogásolható szótári megoldásokhoz. A *túlél*-nek az 1. szám alatti értelmezése, amelyet idéztem, *-nál/-nél* ragos vonzatú *tovább* bővítmenyvel tárgyatlan igét tartalmaz, tehát csak akkor lehetne helyénvaló, ha nem a *túlél*, hanem a *túlél valakit, valamit* szókapcsolat volna így értelmezve. A nagy értelmező szótárban a megfelelő jelentéskörülírás valóban a *túlél valakit, valamit* kifejezést értelmezte. Utalás volt benne az élőlény fogalmkörébe tartozó alanyra is: „(ember, állat, növény)”, a másféle alannyal kapcsolatos használat pedig választékosnak minősített árnyalatként volt felvéve az 1. jelentés alatt. Ha jobban belemerülhetnénk a részletekbe, akkor jelezni lehetne még azt a kis megszorítást is,

hogy többnyire a szokásossal, természetessel, várhatóval ellentétben él tovább az, aki túlél valakit. Nemigen alkalmazzuk a *túlél valakit* fordulatot akkor, ha természetesnek találjuk az alanyban megjelölt személy további életben maradását. Nagyobb szövegkörnyezet nélkül kissé furcsállnánk egy olyan szótári példát, hogy *Túlélte az apját*. Részben ezért is volna szokatlan, szinte sértőnek ható tapintatlanság a *Ha meghalok* vagy *Ha előbb halok meg* helyett az ilyenféle feltételes fogalmazás: *Ha túlélés. . . A valamennyivel túlél valakit* esetére már nem érvényes ez az eléggé magától értetődőnek látszó megszorítás. Az, hogy többnyire valamilyen körülmény ellenére (pl. idősebb kora, súlyos betegségei, érdemtelensége, jelentéktelensége stb. ellenére) marad életben valaki vagy ritkábban marad meg valami tovább, mint más, az 1. jelentésnél azért érdemelne említést, mert jól megértetné a 2. jelentéshez való átmenetet: az életveszélyes helyzetből való megmenekülés esetében szintén valaminek az ellenére marad életben valaki. — A 2. jelentés körülírásában helyesen szerepel csúcsos zárójelben, tehát a szövegkörnyezettel kapcsolatos megszorításként a tárgy, amelynek jelzője fogalomköri szűkítést tartalmaz. Kicsit furcsán hat viszont az „átél, és életben marad”, részben megintcsak a tárgyias és tárgyatlan igék diszharmoníája miatt (ez egyébként a nagy értelmező szótárban is hasonlóan van, de vessző nélkül, tehát kevésbé feltűnő és elgondolkodtató a két mozzanat különbsége). Kissé tautologikusnak is látszik, de csak látszik, mert ha viszont jól belegondolunk, túl lehet élni egy veszélyes helyzetet úgy is, hogy közvetlenül utána egy váratlan halál mégis végez az illetővel. Talán egyszerűbb megoldás lehetne és a tárgyra való csúcsos zárójeles kiegészítést is fölöslegessé tehetné egy ilyenféle megoldás: „*Valamit túlél*: valamit átvészel, valami veszélyen túljut”. Mivel valamennyi időt is kifejezhet a tárgy (pl. *Nincs rá remény, hogy ezt a hetet túléli*), legalább egy példával ezt a használatot is szemléltetni kellene. Ezzel a 2. jelentéssel kapcsolatban még megemlíthetjük, illetőleg egy nagyobb szabású, igényesebb szótár készítése esetén javasolhatnánk, hogy érdemes volna számon tartani a *túlél*-nek azt a bizalmas nyelvi, túlzó használatát, hogy tréfás bátorítás, ironikus önvigasztalás, felnagyított ijedelem, sajnálkozás stb. esetében is élünk a *túl fogod élni, túl fogom élni, ezt nem élem túl* stb. fordulattal. Szerencsére ritkán kerülünk súlyosan veszélyes körülmények közé, nem mindenkivel történik olyasmi, hogy életben maradását szinte alig remélhető, csodával határos dolognak mondhatjuk. Viszont pillanatnyilag nagy jelentőségűnek érzett kellemetlenségeket mindenki átél, s így egy foghúzás, egy vizsga, egy apró kudarc, ideig-óráig tartó csalódottság alkalmat ad arra, hogy mindennapos élményeinkkel kapcsolatban egy eredetileg súlyosabb helyzetre utaló kifejezést használjunk. Összevethető ez a *belehalok, nem halsz bele* stb. fordulatoknak a bizalmas nyelvhasználatbeli túlzó értelemben való alkalmazásával, amelyet szótáraink nyilvántartanak. — A *túléli magát* kapcsolat felvétele (3. jelentés) és értelmezése nem kíván kritikai észrevételt.

3. Az, hogy a kézisztár értelmezéssel tartalmazza az *-és* képzős főnevet és az *-ő* képzős származékot, annak a következménye lehet, hogy ezeknek a szavaknak az alkalmazása a nyelvfejlődés legújabb szakaszában talán valamelyest gyakoribbá vált, s esetleg valami sajátosság is jellemzi használatukat az igei alapszóval szemben. A *túlélés* jelentésének megfogalmazása nem eléggé szabatos. Először is a „körülmény” előtt feltétlenül kellene utalni a folyamatra, hiszen az *-ás/-és* képzős főnevek általában elsősorban folyamatra vonatkoznak, úgyszintén vonatkozhat a *túlélés* tényre is. Tehát: „Az a folyamat, tény, körülmény. . .” állhatna bevezetőül. Sőt a *körülmény* már nem is volna okvetlenül szükséges, hiszen bizonyos szempontból nézve minden folyamat és tény körülmény is lehet, tulajdonképpen jelentéstöbblet nélkül. Az, hogy a tárgyra kerek zárójeles kiegészítés utal, szintén nem szerencsés megoldás, mivel kerek zárójelbe a szótárban a tetszőlegesen el is hagyható kiegészítés szokott kerülni, márpedig az, hogy *valaki túlél*,

így tárgy nélkül nem mondható. De a kerek zárójelbe tett tárggyal sem lehetünk megelégedve. Ez a megoldás leszűkíti a *túlélés* jelentését, a származékot csupán az ige 2. jelentéséhez rendeli hozzá, holott az *-ás/-és* képzős származék megalkotása jelentésektől független, minden jelentésváltozat mellett fennálló lehetőség. A *túlélő* jelentésének megfogalmazásában hasonló leszűkítést találunk. E származék szófaji minősítésében furcsa, hogy a főnévi jelentést történetileg megelőző igenévi szerepre való utalás zárójelbe tett toldalékként szerepel. Ennek akkor is meg kellene előznie a főnévi használat nyilvánartartását, ha az utóbbi értékben gyakrabban szerepelne ez a származék. Az igenév és a főnév összevont értelmezése ebben a formában nem helyeselhető, mert a megadott jelentés alapján inkább csak főnévre gondolhat és csak személyre gondol az olvasó, pedig például lehet szó az *árvízet túlélő állatok*-ról, az *alkotót túlélő művek*-ről, az *embert túlélő tárgyak*-ról stb. Természetesen erre azt mondhatná valaki, hogy a kézisztótar elvszerűen nem értelmezi az igeneveket. De ha ezt a megoldást választották, akkor a szófaji minősítésben jobb lett volna meg sem említeni az eredeti szófaji értéket. Kicsit szokatlan, hogy a folyamatos melléknévi igenév képzőjével alakult szó értelmének körülírásában múlt idejű igealak szerepel, ezt különösképpen mégsem kifogásolhatjuk, hiszen az alapszó jelentéséből következik, hogy folyamatosságról itt tulajdonképpen nem lehet szó. De éppen ezért a jelen idejű alak sem zavarna, lévén ennek a jelenidejűsége is grammatikai formalitás csupán. Végül vitatható, hogy ér-e valamit az olyan szótári példa, amely semmit nem szemléltet a névelővel való használat lehetőségén kívül, ami viszont már a szófaji minősítésből következik. — A legfontosabb kérdés azonban a két önállósított származékkal kapcsolatban, hogy szabályos-e és eléggé gyakori-e a főneveknek személyragtalan formában való használata, hiányozhat-e mellőlük a tárgyra való utalás.

4. A szócsalád tagjainak szokásos, hagyományos, szabályszerű használata szerint a szövegkörnyezetből ki kell derülnie annak, hogy valaki, illetőleg valami kit vagy mit élt túl (pl. szülő a gyereket, beteg a krízist, a szívinfarktust, a műtétet, a következő hónapot, állat a gazdáját, a dögvészt, utas a karambolt, lakos a földrengést, rab a börtönbüntetést, katona a frontszolgálatot, a hadifogságot, a járványt stb., stb.). A legegyszerűbb és leggyakoribb módja e követelmény kielégítésének, hogy a mondatban kitétt grammatikai bővítmény: az ige és igenév esetében a tárgy, a főnévi értékű származékok esetében pedig a birtokos jelző mondja meg, hogy kinek vagy minek a túlélésére kell gondolnunk. Tehát például ilyeneket mondunk: *A legfiatalabb testvérét is jóval túlélte; Az utasok közül senki sem élte túl a légikatasztrófát; A gyermeküket túlélőkkel a szomorú hírt csak állapotuk javulása után közölték; A súlyos földrengés túlélőinek új otthont kell biztosítani; Nem sok remény lehetett az operáció túlélésére.*

Előfordulhat, hogy a szövegkörnyezetbeli előzmény egyértelműen meghatározza, milyen tárgyra gondolhatunk. Ilyenkor az egyébként kötelező bővítmény elmarad. Az ige esetében a tárgyas ragozású forma biztosítja, hogy gondolatainkban felidéződik a tárgy akkor is, ha az előzményben nem grammatikai tárgyként fordult elő az erre utaló szó. Például: *Férje a háború áldozata lett. Tízennyolc évvel élte túl.* Az egyes szám 1. személyű tárgy elhagyására, ami elvben szokásos lehetőség — *Ha túlélés [tudniillik engem], Ha túléltek [tudniillik engem] —*, ritkán kerül sor, mivel a már említett oknál fogva az ige használata bizonyos helyzetekben ritka, és ez az egyes szám 1. személynek a tárgyként való szereplését érinti elsősorban. Persze azért akad rá példa, de inkább 3. személyű alany mellett. Mondjuk egy idős ember kutyájáról beszél valakivel, s ezt mondja: *Ha túlél, gondoskodj róla Te.* Az igenév, amely rendszeren jelzői szerepű szokott lenni, a hosszú időn át szilárd szabályok szerint kötelező tárggyal állt: *a gyermeküket túlélő szülők, a szerencsétlenséget túlélő utasok* helyett nem lehetett *túlélő szülők*-et, *túlélő utasok*-at említeni. Alkalmi főnévként is megkívánta az igenév a tárgyat: *A balesetet túlélők vallomása sze*

rint . . ., a *túlélők* a *túlélő utasok* szerkezettel egyenértékű, ha közlekedési balesetről van szó. A szófaji kategóriaváltás azzal zárult le igazán, hogy az igenevet birtokos szerkezet alaptagjaként személyre utaló toldalékkal alkalmazták: a *baleset túlélői*-ben már nem cserélhetnénk fel a *túlélői-t túlélő utasai*-val, a baleset túlélői a jármű utasai voltak. Mivel az előzményekből világos tárgyának az ige természete alapján kötelező használatát a szövegformálás folyamatosságában sokszor furcsának, nehézkesnek, fölöslegesnek találhattuk volna, szokássá vált, hogy a *valamit túlélő* helyett inkább az *életben maradt* fordulattal folytatták a balesetekről szóló híreket, veszélyes helyzetek átéléséről szóló szövegeket.

A főnévi értékű *túlélő* és a *túlélés* a legújabb időig a köznyelvben csak birtokos személyraggal volt használatos, de a birtokos jelző elmaradhatott mellőle, ha a szöveg-előzmény után nem volt szükséges kitenni. Például: *A rossz látási viszonyoknak jelentős szerepe volt a baleset bekövetkezésében. Túlélőinek vallomása szerint . . .*; vagy: *Súlyos katasztrófa volt. Túlélése valósággal csoda. Ha személyrag nélkül, névelővel állnának itt a főnévi származékok, akkor hiányérzetünk támadna, annak ellenére is, hogy tudnánk, minek a túlélőire vagy túlélésére kell gondolnunk. Persze lehet, hogy ma már nem mindenkinek támadna hiányérzete. Az utóbbi időben ugyanis kezd divatosná válni e szavaknak az eredeti birtokos szerkezetből kiszakított főnévként való használata. Szórványosan egy-egy szöveg belsejében bizonyára régebben is előfordult, hogy megfelelő előzmény után sor került az efféle önállósításra. Például egy tömegszerencsétlenségről szóló szövegben: *Egy túlélő vallomása szerint . . . 'egy életben maradt szemtanú vallomása szerint'*, vagy életveszélyes műtét előtt áll emberről mondhatták alkalmilag: *A túlélés reménye mégis felülkerekedett elkeseredettségén, a túlélés-t az életben maradás helyett, vagy a túlélés reményét az élnivágyás helyett alkalmazva. Lehet, hogy találkoztam ilyenféle esetekkel, de az adott helyen nem voltak különösen szembeötlők, s egy túlságosan alkalminak vélt megoldás esetleges szabályszerűtlensége nem foglalkoztatja az embert. Először irodalmi újdonságok ajánlásában, egy szépprózai mű címeként bukkant elém egy olyan túlélők, amely magára vonta a figyelmemet. Ezt a használatát a poetica licentia jogának elismerése alapján nem találtam rossznak, hiszen a címben a hiányosság érdekeltő lehet. Manapság, amikor már megtanultuk, hogy „A modern művészet kihagyással Dolgozik”, megpróbáljuk ennek az elvnek az érvényesülését apró részletekben is értékelni. Lehetséges azonban, hogy a nagyra becsült szerző csupán korábban figyelt föl a szónak ilyenféle önállósítására, és az ő nyelvrésze kevésbé berzenkedett ellene, mint az enyém. Mert én annak már semmiképpen sem tudok örülni, hogy amit stilisztikai ritkaságként megpróbáltam méltányolni, az egyre gyakrabban kerül elém esztétikai igénnyel vagy hatással nem védhető alkalmazásban. Leginkább a háború és a fajüldöztetés veszélyeinek a túlélésével kapcsolatban lehet találkozni a *túlélő*, *túlélés* főneveknek a hagyományostól eltérő, birtokos szerkezeten kívüli alkalmazásával. Lehet, hogy naívnak, túlságosan szubjektívnak tűnő kifogás, de a bővítmény nélküli *túlélő* esetében – talán a *túlél* 3. jelentése, illetőleg egyszerűen a *túl*-nak a túlságosan soká, a kelleténél tovább tartó dolgokkal kapcsolatos használata hat rám ilyen irányban – nekem hirtelenben a túl sokáig élő, életnek alig nevezhető tengődést folytató, a testi és szellemi hanyatlás szomorú tüneteit mutató szerencsétlenek jutnak az eszembe, és nem azok, akik egy veszélyes helyzetből megmenekültek. (Az 5. pont egyik példája mutatni fogja, hogy a *túlélő*-be már más is érzett bele ilyesmit.)**

A legvilágosabban az árulja el a szóhasználatnak és a szövegformálásnak az egymással összefonódó pongyolaságát, hogy az egyszerűen 'életben maradás'-t, és nem 'valaminek az átvészelésé'-t jelentő *túlélés* származék olyan birtokos szerkezet alaptagjaként is előfordul, amelyben a birtokos jelző nem az ige tárgyának, hanem alanyának a megnevezője. Egy ismeretterjesztő tanulmányban például, amely a családról mint önszabá-

lyező rendszerről szól, furcsa előfordulásaiival találkoztam a *túlélés*-nek. Azt olvashatjuk, hogy a család alapvető funkciói közül önmagában egyik sem biztosítja „a rendszer fennmaradását és *túlélését*”. Az olvasó csak a további fejtegetést megértve veszi észre, hogy logikátlan pleonazmussal van dolga: a kapcsolatos viszonyú szó szerkezetben a második elem nemcsak fölösleges, de rosszul választott szó is egyben. Később egy történelmi példáról van szó: bizonyos erős családi tradíciók „segítették elő évszázadokon keresztül nehéz, illetve veszélyes körülmények között élő rétegek *túlélését*, például szegény paraszt vagy zsidó családokban”. (A tanulmányból idézett szövegben a kiemelés tőlem való.) Leginkább akkor lepődtem meg, amikor egy kiváló író a nukleáris fegyverek alkalmazásának veszélyeiről folyó beszélgetésben aggodalmának adott kifejezést amiatt, hogy *az emberiség túlélése* forog kockán (a beszélgetés a rádió műsorában volt).

Semmi kétség afelől, hogy a *túlélő*-nek, *túlélés*-nek a birtokos szerkezeten kívüli használata felkapottá vált. Újszerűségét, szokatlanságát azonban a jó nyelvérzékű ember ma is érzi, esetleg utal is arra, hogy nem egészen szabályos. Egy idézőjel vagy egy *ügynevezett* jelző alkalmazása elárul valamit ennek az újszerűségnek a nyelvi helyzetéről. A napokban egy néprajzkutatóval készült interjúban láttam egy idézőjelbe tett „*túlélő*”-t. Alkalmi főnévként olyan hiedelmekre utalt, amelyek a természettudományos gondolkodás terjedésének ellenére még nem számolódtak föl egészen. Egy kicsit az ’önmagát túlélő’, ’idejét múlta’, ’túl sokáig megmaradó’ jelentésárnyalatot is éreztem ebben, s elsősorban ezért találtam jónak, persze az idézőjel eleve ki is zárta a megítélés szigorúságát, a hibáztatás jogát.

5. Úgy gondolom, meg kell okolnom azt a nyelvtörténész részéről szokatlan eljárást és az eddigiekben talán furcsán is ható hiányt, hogy a hagyományos szerkezetekből kiszakított származékok újszerű használatát nem kapcsoltam hozzá a *túlél*-nek és családjának történetibb jellegű vizsgálatához. Joggal kérdezhető, hogy miért csinált példákon mutattam be a szokásos bővítményeknek természetes vagy több-kevesebb alappal kifogásolható elhagyását, amire pedig talán történeti adatokat is lehetne találni. Úgyszintén szokatlan lehet, hogy a kritikával illetett esetekben nem hivatkoztam pontosan az adatforrásokra.

Írássomat nem szántam történeti szótanulmánynak, eredetileg nem is gondoltam szakfolyóiratbeli megjelentetésére. Az időszírnének gondolt nyelvhelyességi kérdésekben való állásfoglalás nem minden esetben függ a szótörténeti tájékozottságtól, a beszélők a mai szóhasználati szabályokat a mai nyelvvállapotból következtetik ki. Nyelvész részéről mégis felelőtlenség volna a minimális történeti tájékozódás elmulasztása, s ha írása szakembereknek szánt publikációban jelenik meg, a tájékozódás eredményéről olvasóit is illik tájékoztatnia. Ebben a pontban tehát egy kis kitekintést adok az előzményekre.

A *túl* határozószó igekötői szerepének kialakulására, a *túl*- igekötővel alakult különféle típusú kifejezések történetének vizsgálatára a szakemberek eddig még nem fordítottak kellő figyelmet. Pedig már a NyÚSz. anyaga alapján is gondolni lehet, hogy tanulságos volna a behatóbb vizsgálódás. A *túl*- előtagú összetett szavak köre tágabb, mint a *túl*- igekötős szavaké. Az utóbbiak adatainak vizsgálata alapján egy más típusú nyelvtörténeti munkában módosítani lehetne azt a képet, amit a *túl* szófaji értékeiről, a határozószó jelentésárnyalatairól, illetőleg a *túl*- előtaggal alakult összetételekről a TESz. nyújtani tudott. Szükségesnek látnám több határozószó esetében is az igekötői használat nyilvántartását, dokumentálását. Valószínű, hogy a *túl* esetében korábbra tehető volna a fokhatározói jelentés, vagy ha nem, akkor kialakulásának sajátos módjára kellene rávilágítani. Magyarázatot kívánna a deverbális névszó utótaggal alakult *túl*-előtagú összetett szavaknak és a *túl*- igekötővel alakult igéknek az egymáshoz való

viszonya, ami nemcsak elvben lehet többféle, de a nyelvtörténet valóságában is többféle volt. Némely esetben természetes belső nyelvi fejlemény is lehet, ami német tükörszónak látszik. Néhány kifejezés közkeletűvé válása nagyobb számú analógiás szóalakításhoz adott szilárd nyelvrendszerbeli alapot. Azzal, hogy a *túl*- előtagú kifejezések jelentős hányada német mintájú tükörszóként jött létre, még nem magyaráztuk meg eléggé azokat sem, mert hogy a *túl*-nak melyik jelentéséhez kapcsolódtak hozzá, vagy hogy később milyen összefüggések alapján sorolja őket a beszélők nyelvérzéke ide vagy oda, az sokkal fontosabb kérdés, amelyet persze csak részletvizsgálatokkal lehet megközelíteni. Az ilyenféle kutatásnak megfelelő szótörténeti adattár hiányában komoly nehézségei vannak.

A szótári adatok a szövegekörnyezet hiánya miatt a minket most érdeklő kérdések tanulmányozásához nemigen nyújtanak lehetőséget. Mégis megemlítem, hogy a gazdagabb anyagú kétnyelvű szótárak némelyikében (így a KELEMEN-féle német–magyar, magyar–német szótárnak már korai kiadásában is, vagy SAUVAGEOT francia–magyar és magyar–francia szótárában) megvan a *tüélő* mint főnév. Bizonyos kifejezések alapján úgy sejttem, hogy a *tüélő* főnév a jogi nyelvben mint örökösödési, hagyatéki ügyekben használt szakkifejezés volt forgalomban, minden bizonnyal a német *Überlebende* fordításaként jött létre, a *tüél*-nek az 1. jelentéséhez kapcsolódva. Nem lehet tudni, hogy a felszabadulás után készült nagyszabású szótárakba (ECKHARDT SÁNDOR, ORSZÁGI LÁSZLÓ, HALÁSZ ELŐD munkájába) a kifejezés valamilyen gyakorlati használatának ismerete alapján került be a személyragtalan *tüélő* főnév, vagy inkább csak az idegen nyelvi thesaurusok anyagának félig-meddig kényszerű tüközéseként. Én mindenesetre – számos példáját ismerve a szövegelemlekekből nem idézhető szótári szavak létének – hajlamos vagyok arra, hogy bizonyos jelekből a *tüélő* főnév nyelvi helyzetének bizonytalanságára következtessék. Így például eléggé gyanút keltő az a szónak tükörkifejezés voltával kissé nehezen összeegyeztethető tünet, hogy a magyar–német szótárakban a század eleje óta meglevő *tüélő* a német–magyar részekben kevésbé következetesen szerepel. Például a HALÁSZ-féle szótárban (1967., 2. kiadás) az *Überlebende* megfelelője „életben maradt (férfi, ill. nő)”, az *Überlebensrente* összetételé; „a) özvegynek/árvának folyósított (élet)járadék; b) özvegyi nyugdíj”. – Tehát én úgy látom, hogy a kétnyelvű szótárak adatai nem igazolják, hogy a köznyelvben hagyományá volna az 'aki nyelmit átvészelve életben maradt' jelentésű *tüélő* főnév személyragtalan használatának.

Az akadémiai nagyszótári gyűjtés kéziratot anyagában a *tüél* igére és származékaira körülbelül 200 adatot találunk, az 1802. és 1961. közötti időszakból. A *tüél* a *tüel* igekötős igék közül viszonylag régi, az igekötő a *tüel*-nak 'időben tovább' jelentéséhez kapcsolódik benne. Néhány adat a múlt század első feléből az *él* tárgyatlan jelentése alapján érthető tárgyatlan használatot és *-n* ragos vonzatot mutat. Kissé vitatható is, hogy ezekben mindenütt igekötőnek tekinthető-e a *tüel*, vagy inkább névutószerű határozószó. A kötelező bővítmények elmaradása, elhagyhatósága szempontjából kevés adat érdekes. Természetesen ha a tárgy elmaradását vizsgáljuk, figyelmen kívül hagyjuk a szenvedő jelentésű *-t* képzés igenevet. Ez 'elmúlt', 'túlhaladott' értelemben szinte már önállósult melléknévként értékelhető, és grammatikailag jelzője annak a szónak, amely igei alaptagú szerkezet esetében tárgyi determináns lehetne.

Az igenévi értékű *tüélő* mellől mindössze egy esetben hiányzik a tárgy; egy Jókai-műben van szó valakiről, aki meghalt, tíz élő gyermeket és „*tüélő* özvegyet” hagyva maga után (1872/1894-ből, Jókai 50: 64). Ez az adat egy kicsit a jogásznyelvinek gondolt *tüélő*-re emlékeztet; a szövegben különben az *öt tüélő* helyett álló *tüélő* tulajdonképpen fölösleges, az özvegy fogalmában benne van, hogy túlélt házastársát. — A *tüélő* igenév két adatban alkalmi főnévi szerepet tölt be. Reviczky Gyulának egy versében a gyász-
hírrrel találkozó olvasóra utal; 1895: „A *tüélő* olvassa hidegen, Miben halt meg, hány

éves volt N. N.” (Költ. 1: 287). A másik adat Adytól való: „Mi majd másként kezdjük, Bizony másként kezdjük, De nem aggokkal S *túlélőkkel* együtt” (Ünnep a dombon). A költő itt azoknak a szabadságért küzdő fiatal harcosoknak a nevében beszél, akik elutasítják a szabadság zászlaját egykor megvédeni nem tudó, emlékeikbe, a hajdani események ünneplésébe merülő öregekkel való együttműködés gondolatát. A fiatalok mindent másképpen, „kurucabban” akarnak tenni elődeiknél: „Most már a sor rajtunk, Pusztuljatok vének”. Ebben a szövegkörnyezetben a *túlélők*-be belejátszik az előregedettség, a fizikai tehetetlenné válás és a gondolkodásbeli elmaradottság, egy kicsit tehát olyasmi, ami a *túlél*t igenévből, a *túlélte magát*-ban, s ami a *túl*-nak a ’kelléténel tovább, illetőleg jobban’ határozószói és igekötői jelentésében van, s ami – mint említettem – a determináns nélküli *túlélő* hallatára bennem akaratlanul fölmerül.

A *túlélés* főnévnek egy múlt század végi adata kereshető meg a nagyszótári cédula alapján. Egy közgazdasági tanulmány a nemzeti vagyon felmérésének akkor új, Foville-féle módszerét ismerteti. 1899: „Ennél még pontosabb értékhez vezet az, ha nem az átlagos élettartamból indulunk ki, hanem a nemzedék vagy a *túlélés* fogalmából, értelmezvén a nemzedék fogalmát akképp, hogy az terjed azon időponttól, midőn valaki örökségbe lép azon időpontig, míg az ő halálával ismét valaki utána lép abba az örökségbe” (Budapesti Szemle XCIX, 377). Ugyanott a módszer bírálatával foglalkozva ír a szerző arról, hogy sok függ attól is, milyen számban fejezzük ki az „átlagos *túlélési* arányt”. A cikk példái azt igazolják, hogy nem tapogatódtunk rossz helyen, amikor azt jeleztük, hogy a *túlélés*, *túlélő* főneveknek régebbi személyrag nélküli előfordulása nem köznyelvi, hogy e használat szaknyelvi eredetű, az örökösödés hivatalos kérdésével foglalkozó írásokban, minden bizonnyal idegen minta alapján került rá sor. Azaz olyan szakmunkák nyelvéből való, amelyeknek a köznyelvi normákat sokszor figyelmen kívül hagyó, saját szerű újításaitól gyakran kénytelenek vagyunk idegenkedni. Persze talán nem mindenki, s aki igen, az sem egyenlő mértékben. Én nagyon.

A nagyszótári gyűjtésben egy-egy újságnyelvi adat van a *túlélő*-nek és a *túlélés*-nek arra a fajta újszerű használatára is, amellyel cikkemben foglalkoztam. Francia, illetőleg német kifejezés fordításában találkozunk velük. 1959-ben egy újsághír arról tudósít, hogy megalakult Párizsban a *Túlélők Klubja*, amelynek bárki tagja lehet, aki igazolni tudja, hogy valamilyen életveszélyes helyzetből megmenekült. 1961-ben egy osztrák újságról „a *túlélés világbajnoka*” címmel titulált egy hajdani SS-katonát, akinek sikerült elkerülnie büntetését. Ha a nagyszótári gyűjtés nem maradt volna félbe, bizonyára szaporodtak volna még a példái a két főnév újszerű használatának. Erről a használatról nekem az a véleményem, hogy nem természetes, nem belső nyelvi fejlemény, hogy sérti e szavak hagyományos használatának normáit, hogy nem köznyelvi szintű és elterjedtségű még ma sem. Szótárban nyilvántartani persze érdemes, de sajtónyelvinek, ritkának, újnak minősítve, illetőleg ha a szótár nyelvhelyességi állásfoglalásokat is tartalmaz, akkor jelezni kellene, hogy ez a használat sérti a jelenleg uralkodó normákat. Kudarokra ítélt kísérletezésnek kell tartanunk viszont, ha a szótárírók a hagyományos használat lehetőségeinek leírása és szemléltetése nélkül próbálják meg bemutatni az újszerűséget.

Mivel a szerintem kifogásolható újszerű szóhasználatról a nyelvközösség egészének ítéletét még nem ismerhetjük, nem tartottam volna illőnek, ha név szerint mintegy pellengérré állítom azokat, akiknek írásbeli vagy rádióműsorbeli megnyilatkozása a cikkben foglaltak elmondására készített. Ezért nem közöltem bizonyos adatok mellett forrásjelzéseket.

6. Össze kell foglalnom a látszólag talán aránytalanul részletezve tárgyalt kérdések vizsgálatának általánosabb tanulságait.

Ha egy igéből képzett névszót — igenevet, főnevesült igenevet, főnevet — használunk, gondolnunk kell az ige jelentésére, s a szűkebb értelemben vett jelentéstartalmi mozzanatokon túl arra is, hogy az ige használatának fogalomkörü és szöveggörnyezeti jellemzői sajátos megszorításokat jelentenek abban is, hogy a belőle alakult származékokat hogyan használhatjuk. Ha valami hosszú időn át nem jön létre — például egy tárgyias igének nem válik szokásossá tárgyatlan értelemben való használata, s a belőle képzett főnév nem szerepel személyragtalanul —, az nem ok nélkül van így. A most vizsgált szavakra vonatkoztatva a mondottakat: a beszélők többsége jól érezte, hogy a *túlél* mást jelent, mint a *tovább él*, és mást, mint az *életben marad*, s hogy a nehezen meghatározható különbség gyakorlatilag sajátos szövegformálási kötöttségben jelentkezik. Ezért nem használta a főnévi értékű származékokat olyan formákban és olyan fordulatokban, amelyek a differenciálás lehetőségét veszélyeztették.

Végül visszatérek a szótári megoldásokra, a szótárírók felelősségének kérdésére. A közvetlenül csak kevés lexikográfus szakembernek szóló mondanivalót szintén a teljes nyelvközösség érdekében tartom szükségesnek hangsúlyozni. Hogy az írók forgatják-e értelmező szótárainkat, azt nem tudhatom. Az olvasók valószínűleg inkább csak akkor néznek utána valaminek a szótárakban, ha számukra szokatlan szóhasználattal találkoznak. Ezért amikor a legújabb fejlődés eredményeit is nyilvántartó szótárt készítünk, különös gonddal kell kezelni az újszerűségeket, szigorúbb kritikai megfontolással kell alkalmazni a szóhasználat esetleges helytelenségére utaló jelet. Legalább azt jelezni kellene, ha inkább csak az újabb sajtónyelvben vagy ritkán fordul elő valami. Ezzel el lehetne kerülni az elhamarkodott állásfoglalás veszélyét vagy a túlzott merevség vádját, de mégis felhívánk a figyelmet arra, hogy a szokatlan használatról a nagyközönség még nem döntött, még nem bizonyos, hogy köznyelvvé válik. — De legfőképpen arra kell vigyázni, hogy rövid megoldásra törekedve se adjunk a szavaknak többé-kevésbé megszilárdult használati szabályairól hiányos vagy torzító képet. A hagyományos használat pongyola leírásában esetleg ugyanaz a hiba — vagy ugyanannak a hibának az elkövetésére való hajlandóság — lepleződik le, amit az újszerű használatban kifogásolhatunk. Pedig a szótárnak az is feladata, hogy tudatosítsa bennünk azokat a szabályokat, amelyekhez viszonyítva jónak vagy rossznak, elfogadhatónak vagy elutasítandónak kell tartanunk valamilyen újszerűséget.

HEXENDORF EDIT

NYELVJÁRÁSOK

Tájszótárak és nyelvjárási régió

(A Kiskanizsai Szótár anyaga kapcsán)

I. Nem kell különösebben bizonyítanom, hogy a magyar nyelvjáráskutatásnak a tájszavak gyűjtése, szótárba rendezése eredményekben gazdag területe. Ez több okra vezethető vissza. A gyűjtők igen korán felismerték, hogy nyelvjárásaink — különösen a perem- vagy azzal érintkező részlegek — gazdag tájszókinccset hordoznak. A tájszógyűjtésbe a nyelvjárások iránt, pontosabban talán a népi kultúra iránt érdeklődők könnyen bekapcsolódhattak.

Különböző erősségű hullámokban ugyan, a XIX. századtól napjainkig valóságos társadalmi méretű tájszógyűjtés tapasztalható, noha a korábbi — XVIII. századi — érdeklődés is figyelmet érdemel. A tájszógyűjtést a kezdetektől szinte a mai napig — mint

tudjuk — sokféle érdeklődés ösztönözte. A XVIII. és a XIX. században, legalábbis annak első felében a köznyelv és az irodalmi nyelv bővítése, gazdagítása meghatározó tényező volt.

A tájszógyűjtésben mindmáig számottevők a néprajzkutatók fáradozásai. Az ÜMTsz. cédulaanyagába, illetőleg a már megjelent I. kötetébe betekintve meggyőződhetünk arról, hogy mérhetetlenül sok nyelvi adatot köszönhetünk néprajzkutatóinknak. Sőt a nyelvészek is gyakran követték néprajzi szempontokat gyűjtőmunkájukban. A népi kultúrát, folklórt igyekeztek minél alaposabban feltárni, szó- és kifejezőképességét feljegyezni, szótárba rendezni. CSÜRY BÁLINT Szamosháti Szótárát ebből a szempontból is példaként kellene megemlítenünk. De ide kell sorakoztatnunk a Csüry-iskolához kapcsolódó tárgykörmonográfiákat is, a népi kismesterségek, illetőleg a földművelés, állattartás körébe vágó szókincsgyűjteményeket, valamint a szakmai folyóiratokban napvilágot látott vagy esetleg kéziratban maradt tájszógyűjtéseket.

KISS GÉZA — KERESZTES KÁLMÁN Ormánsági Szótárának (1952.), BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótárának (1957.) említése elegendő arra, hogy nyilvánvalóvá váljon számunkra: a magyar dialektológiában a néprajzi elvű tájszógyűjtésnek nagy hagyománya van. A felsorolást tovább folytatva meg kell említenem PENAVIN OLGA Szlavóniai (kórógyi) Szótárát (1967., 1975., 1978.), valamint MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai Szótárát (1981.).

A tájszótárak készítésénél, pontosabban nyelvi anyaguk gyűjtésénél a néprajzi érdeklődés középpontba állítása nagyon is kézenfekvőnek látszik, hiszen nyelvjárásaink tájszókincse mélyen gyökerezik a hagyományos paraszti kultúrában. Ennélfogva egyéb tájszótárunk nyelvi anyagának a középpontjában is a hagyományos paraszti világnak ma már jórészt archaikus nyelvi anyaga, szó- és kifejezőképessége áll, noha talán a folklór szempontja nem válik ki annyira élesen.

A hagyományos paraszti életforma átalakulása kétségtelenül érzékenyen érinti a tájszókincset is. Elsősorban a valódi tájszavaknak azt a részlegét, amely szervesen kötődik a régi életmódhoz, gondolkozáshoz. Éppen innen ered az a sokat megfogalmazott aggodalom, hogy a népi (értsd: hagyományosan paraszti) tájszókincs a generációknak egymást váltásával rohamosan pusztul. Különösen az utóbbi egy-két évtizedben több publikáció adatszzerűen is érzékelteti a hagyományos paraszti szókincs pusztulását) l.: IMRE SAMU: ÁNyT. VIII, 100–2; SZABÓ JÓZSEF: MNy. LXXII, 111–2; KISS JENŐ: Nyr. CIII, 343–6; BOKOR JÓZSEF: Nyr. CIII, 346–53). Ezek a nyelvi változások sürgetik a mentési munkát, a kiavuló szókészleti elemek felgyűjtését, szótárba rendezését.

A nyelvtörténet, konkrétan a nyelvjárástörténet számára is felbecsülhetetlen jelentőségű a tájszókincs összegyűjtése, kiváltképpen szótárba rendezése, hozzáférhetővé tétele a kutatómunka számára. Tájszótáraink valóságos kincsesbányái a magyar nyelv szókészlete archaikus elemeinek. Adataikat a történeti-szókészleti kutatások nyilvánvalóan nem nélkülözhetik.

Ugyanakkor hangsúlyoznom kell, hogy a tájszógyűjtés, a tájszótár — ha a néprajzi és a nyelvészeti szempontokat szerencsésen ötvözi — akkor a leíró nyelvjárástani kutatásoknak is felbecsülhetetlen eszközévé válhat. A tájszókincs gyűjtése, a tájszótár készítése során nem csupán az archaikus, kihaló, visszaszoruló szókészleti elemeket kell felgyűjtenünk, hanem az életerőset, sőt a terjedőt, az újat is. Soha nem szabad elfelejtenünk, hogy a tájszótáraknak — különösen a regionális tájszótáraknak — az élőnyelvet kell tükrözniük. Különben a nyelvjárás szókészletéről adott kép nem lesz reális. De az archaizmusok gyűjteménye a tájszó fogalmát is torzítja, a tudományos közvéleményt megtévesztheti.

Másfelől nem szabad megfélekednünk arról, hogy a magyar dialektológiában a nyelvjárási monográfia műfaja nem talált kedvező talajra. Mint tudjuk, egy-egy község-

ből vagy egy-egy kisebb, többé-kevésbé egységesnek mondható nyelvjárási területről alig-alig van nyelvészeti kutatások számára alkalmas, nagyobb terjedelmű fonetikus lejegyzésű szövegek. Sőt, még hozzáférhető jó magnetofonos szövegeknek sem vagyunk bővében. Éppen ebből az összefüggésből kiindulva kívánom hangsúlyozni tájszótáraink hasznát a dialektológiai kutatásokban.

A nagyobb terjedelmű tájszótárak lényegében pótolhatják a hiányzó nyelvjárási monográfiákat is. Bőséges nyelvi anyaguk, a beszélt nyelvből rögzített példamondataik összességében jelentős terjedelmű nyelvjárási szövegeként állnak egybe a kutató számára. Még akkor is, ha a gyakorlatiasságból fakadó lejegyzésbeli egyszerűsítés a finomabb fonetikai vizsgálódásokat nem teszi is lehetővé.

2. A fent elmondottakból következik, hogy MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai Szótára igen értékes segédeszköze lehet Kiskanizsa — és többé-kevésbé „környéke” — nyelvjárásiának is. Joggal feltehető ugyanis, hogy a szóban forgó tájszótár Kiskanizsa szűkebb nyelvi régiójából nem csupán szókészleti, hanem alaktani, mondattani, sőt igen gazdag hangtani információt is nyújt. Még akkor is így van ez, ha a szótár lexikai adatainak egy bizonyos hányada, valamint az itt található hangtani sajátosságok egyik-másik eleme Kiskanizsán kívül nem fordulna elő.

Ám semmi alapunk sincs azt feltételeznünk, hogy a szótárban Kiskanizsa nyelvjárásiának akár egyetlen olyan vonásával is találkozhatnánk, amely a település környékén valahol ne fordulna elő, noha nyelvjárási archaizmusokban a munka — örömünkre — éppen nem szűkölködik. Ennek illusztrálására példaként egy feltűnően ritka nyelvi sajátosságot hadd említsek meg: A befejezett melléknévi igenév *-tt* (*~t*) képzője a Kiskanizsai Szótárban igen gyakran *-tty* (*~ty*) alakban fordul elő: *aggatty: aggott* (15), *állotty: állott* (19), *apatty: apadt* (21), *avetty: avult* (24), *főtty: főtt* (90), *higgatty: higgadt* (112) stb.

Éppen MARKÓ (MNY. LIII, 289—91) mutat rá tanulmányában, hogy a szóban forgó jelenséget már korábban Nagykanizsa nyelvéből (SZABÓ LAJOS: NYF. 48. sz. 12), illetőleg a várostól északra, Hosszúvölgyről (HÉJJAS ZOLTÁN, Hosszúvölgy nyelvjárásiának hangtana 43) a szakirodalom említi. Megjegyzem, hogy az újabb nyelvjárástani irodalom a jelenségről nem szól. Az atlaszkutatások során — úgy látszik — ez a ritka nyelvjárási sajátosság nem juthatott felszínre (vö. IMRE SAMU, MNYJR. 327). Egy speciális vizsgálódás földeríthetné a palatalizálódott melléknévi igenévképző jelenlegi földrajzi, szociológiai helyzetét Kiskanizsa körzetében.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni szeretném, hogy MARKÓ tájszótárának s benne minden nyelvi adatának kiskanizsai voltában egyáltalán nincs okunk kételkedni. De általában a nyelvnek, konkrétan nyelvjárásiainknak természetéből fakadóan minden nyelvi formáció elkülönít s összeköt egyszerre. Kiskanizsa nyelve — s így természetesen a Kiskanizsai Szótár anyaga is — nyilván nemcsak a köznyelvhez kapcsolódik sok-sok szállal, hanem a környező, közelebbi és távolabbi dunántúli nyelvjáráshoz. Számtalan szókészleti, valamint hangtani, alaktani példát lehetne idézni, ami azt mutatja, hogy ismét gazdagabbak lettünk egy dunántúli tájszótárral.

Ennek igazolására hadd ragadjak ki néhány olyan tájszót, amely Dunántúlnak délnyugati, nyugati pontjain — elég nagy területen — ismert, illetőleg használatos. A kisebb hangtani eltéréseket itt most figyelmen kívül hagyom a szókészleti példaanyag könnyebb áttekintése érdekében. Hasonló okból a szó jelentésében mutatkozó jelentéskülönbségre általában nem utalok. Az *agyon* igekötő a cselekvés túlzott mértékére, nagy erejére, intenzitására utal. Az ige tartós—huzamos történéssé: *agyoncsápol: Mind agyon van csápolva a soláta, ollan gyég vót* (16); *agyontipor: Ugy agyon lösz tiporva a szőlő főggye* (uo.). Egyéb példák: *anyagyel* 'anyagjegy' (21); *becce, böcce* 'tehen vagy borjú' (gyermekesülvi szó) (28); *bogár* 'légy' (38); *bökölődik* 'csipkelődik' (41); *bubul* 'párzik' (uo.); *cafat*

'ringyó; rossz, kellemetlen valami' (45). Nyugat-Dunántúl számos pontján megvan még 'harmat, csapadék növényen' jelentésben is. A *csapa* 'nyom' nagy területen él (49). A *csesz*, *cseszéget* regionális köznyelvi szó Nyugat-Dunántúlon (51). A *csicsédli* 'aprópénz; apró, értéktelen valami' jelentésben Nyugat-Dunántúlon nagy területen előfordul. A KkSz.-ban *csincsödli* alakban találkozunk vele 'értéktelen apróság' jelentésben.

A tájszótár szókészleti anyagának jellemzéséhez megemlítek még néhány olyan lexémát, amely főleg Nyugat-Dunántúlon van elterjedve: *csingál* 'hintázva kapaszkodik' (52); *csór* 'fűben lendít vmivel' (54); *csötönyöz (csötönöz)* 'jön-megy' (55); *fenye* 'fene' (85); *galambica* 'egy gombafajta' (94); *gánica* 'krumplival vagy kukoricaliszttel készített, főzés után zsíros kanállal gombóccá szagztatott étel' (uo.); *grábla* 'gereblye' (95); *gyepü* 'élősövény' (103); *héring* 'hering' (111); *hóharmat* 'dér' (113); *hordóbeli* 'kádban savanyított (káposzta)' (114); *hupolagos* 'egyenetlen (felszínű)' (116); *kágyilló* 'meztelen csiga' (124); *kölletlen* (132); *képesént* 'mértékkel' (134); *késik* 'elidőz valahol' (136); *kü* 'ki' igekötő — foltszerűen több helyen Nyugat- és Délnyugat-Dunántúlon (Velemenben Kőszeg-Hegy-alján; Őrségben, Göcsejben és néhány szomszédos helyi nyelvjárásban) (138); *köveszt* 'megfőz' (151); *lajog* 'lóg' (155); *mácsik* 'metélt kifőtt tészta' (167); *maszitt* ~ *maszul* 'szétnyom' (169); *mékfájásul* 'megfásul' (172); *mökkotor* 'kaparva megtisztít' (175); *mékkörmöz* 'megkarmo' (uo.); *ményetasszon* 'menyét' (182); *nékün* 'nélkül' (189); *ókula* 'szemüveg' (193); *öt-kiát* 'kiabál' (197); *péra* 'nőstény állat ivarszerve' (205); *pizlik* 'korhad, porlad' (208); *prántyás* 'lucskos' (211); *pusli* 'köteg' (212); *rábeszél* 'rosszat mond vkre' (214); *rádli* 'derelyemetsző' (214); *rogya* 'rozsdá (növénybetegség)' (215); *rastog* 'recseg' (216); *ripacos* 'himlőhelyes' (219); *srágla* 'saroglya' (223); *silinga* 'füles vesszőkosár' (225); *sült* 'a sapka ellenzője, silt' (225); *sültössapka* 'siltes sapka' (225); *táttába* 'hazulról el' (gyermeknyelvi) (247); *tökös* 'tollasodni kezdő (madárfióka)' (255); *tőzike* 'egyfajta koratavaszi vadvirág' (256); *tutol* 'vonít (kutya)' (258); *üdügel* 'üldögél' (263); *vásik* 'kopik' (269); *vértakol* 'virraszt' (270); *vimödli* 'pattanás (bőrön)' (272); *véndő* 'vindely' (uo.); *vérrad* 'virrad' (uo.); *vüsz* 'visz' (273); *acskó* 'zacskó' (275).

Mégis Kiskanizsának földrajzi-nyelvjárási helyzetéből eredően a szótárból egy sajátos nyelvi kép bontakozik ki. A magyar nyelvatlaszkutatás alapján (vö. IMRE i. m. 335—6, 340—1) megállapítható ugyanis, hogy Kiskanizsa nyelvjárása a zalai és a dél-somogyi nyelvjárástípus közötti átmenetet képviseli. A szótár nyelvi anyagában a zalai kötődés látszik erősebbnek. A tájszótár adataiból arra kell következtetnünk, hogy Kiskanizsa nyelvének is történetileg kialakult régiója van. Valójában ezt a kis régiót mutatja be MARKÓ munkája, de a dolog természeténél fogva, kiskanizsai megközelítésből.

3. A nyelvjárási régiók létét nem vonhatjuk kétségbe, hiszen a magyar dialektológiában is évszázados tapasztalatok igazolhatják. Sajnos, idevágó ismereteink még sok hiányosságot tükröznek. A nyelvjárási régió fogalmát ugyanis eléggé felszínesen ismerjük. A szóban forgó kérdés meglehetősen bonyolult dialektológiai problémákat vet fel. Ennek boncolgatásába itt most nem kívánok belemenni. Ugyanakkor a régió néhány összefüggésére mégis utalnom kell.

A régió a nyelvjárásoknak szorosabb-lazább területi egysége, amely a n e p — n y e l v — t e r ü l e t kölcsönösségén alapul. A régió egy nagyjából azonos nyelvi (nyelvjárási) tér, ahol a nyelvi normáknak viszonylagos egyensúlyi állapotával kell számolnunk. — Az utóbbi időben a nyelvi (nyelvjárási) régió egyre több oldalról kerül elénk. Így például egyre többet foglalkoztat bennünket a regionális köznyelvek, a regionális köznyelviség kérdése (vö. SZABÓ GÉZA, A nyelvi kontaktus kutatásának néhány kérdése a nyugati magyar nyelvjárásokban: A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei II. Szombathely, 1980. 40 k. Itt további szakirodalom is!). — A regionális tájszótárak háttérben ugyancsak a nyelvi régió áll (i. h.).

Hogy a tájszavak, illetőleg a nyelvjárások régiókban élnek, azt CSÚRY BÁLINT, a Szamoshat nagy kutatója gazdag munkásságával már korábban kifejezésre juttatta (vö. IMRE i. m. 10–9). Ugyanakkor CSÚRY felfedezésének vagy inkább megsejtésének negatív következménye is tanulságos lehet dialektológiánk számára. A Csúry-iskola módszerbeli fogyatékossága egyrészt éppen azzal hozható összefüggésbe, hogy a nagy kutató szinte minden nyelvjárástani kérdést a szamoshati régióból közelített meg.

A régió szemléletű nyelvjáráskutatás megköveteli, hogy a nyelv és társadalom legtágabb horizontjával számoljunk. Ennélfogva nem csupán a szociolingvisztikának kell az érdeklődés homlokterébe kerülnie, hanem a népiségtörténetnek is. Sőt nálunk, a nyugati, délnyugati peremnyelvjárásokban, illetőleg közvetlen szomszédságukban — a nyugat-dunántúli, délnyugat-dunántúli régiókban — hosszú idő óta, egészen napjainkig figyelmet érdemlő tényező a nyelvi érintkezés, kölcsönhatás is.

A nyelvjárási régiók alaposabb kutatása, feltárása még előttünk áll. Az eddigi gyűjtőmunka, különösen a magyar nyelvatlaskutatás, valamint IMRE SAMU nagyszabású monográfiája (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.) lényegében a magyar nyelvjárások régióinak kontúrjait is megrajzolja. E régiók helyi nyelvjárásainak alapos feltárása, normáinak felderítése nem kis feladat. Jelenlegi ismereteink alapján állíthatjuk, hogy a régió nem hordoz homogén állapotot. Ám joggal feltehetjük, hogy benne a közös vonások vannak túlsúlyban.

A régiókutatás eredményei bizonyára csökkenteni fogják a helyi nyelvjárásoknak — általában egy-egy település nyelvének — az utóbbi időben túlzottan magasra szökött „árfolyamát”. Abból a jól támogatható feltevésből indulunk ki, hogy a helyi nyelvjárások általában nem izoláltan léteznek, létük ugyanis régiókhoz van kötve. Más szóval: a helyi nyelvjárások életüket a régiókban élik. A régiókat normák, sőt normák valóságos rendszere öleli át. Noha a helyi nyelvjárásoknak is van normájuk, ám azt a regionális normák igyekeznek maguk alá gyűrti. A régiót nem csupán a normák, hanem azok küzdelmei, valamint az ideig-óráig tartó erőegyensúly jellemzik.

4. A Kiskanizsai Szótárnak bőséges élőnyelvi anyagából aprólékos elemző munkával meg lehetne rajzolni a kiskanizsai nyelvjárási régió vázlatos képét. Szótárról lévén szó, nyilvánvalóan a lexikai anyag megvallatása látszik kézenfekvőnek. Ám nyomban megjegyzem, hogy nyelvjárásaink szókészletének földrajziségéről, sajnos, még ma is keveset tudunk. Regionális tájszótáraink gyakran nem igazítanak el bennünket. Ennek részben a kisebb terjedelem, részben pedig az anyaggyűjtésben követett eljárás mód az oka. A folklór és a nyelvi régiesség szempontjának középpontba állítása miatt a tájszó-kincsnek élő, újabban terjedő, illetőleg szinte most keletkező elemei sokszor nem részesülnek kellő figyelemben — mind a mai napig. Másrészt a gyűjtésben alkalmazott aktív indirekt és direkt módszerek sem kedveznek eléggé az élő nyelvjárásoknak. Egy-egy nyelvjárási egységnek (helyi nyelvjárásnak) tájszókinccse — különösen Nyugat- és Dél-nyugat-Dunántúlon — sokkal nagyobb lehet, mint sejtjénk. Az aktív indirekt, főleg pedig direkt módszerű gyűjtéssel sok értékes adat nem jön felszínre.

Tájszavak nemcsak régen keletkeztek. Ma is keletkeznek, illetőleg vannak keletkezésben. A spontán gyűjtés — bármennyire hosszadalmas — ma is nélkülözhetetlen eljárás mód. Különösen a valóságosan elhangzott „példamondattal” együtt lejegyzett tájszavak képviselik igazán élő nyelvjárásainkat. MARKÓ IMRE LEHEL tájszótárának egyik igen értékes vonása, hogy a szavakat sok-sok elhangzott — és azon nyomban följegyzett — példamondattal adja közre. Mivel a szerző az élőnyelvet kívánja bemutatni, ezért sok olyan szót is felvesz szótárába, amely ugyan tájszónak nem minősíthető, de a nyelvjárási szöveget tekintve mégis kiskanizsai adatnak számít. Bizonyára egyik-másik adata nem szociális érvényű. Talán csak „egyszer” elhangzott szóval van dolgunk.

Az élőnyelvet tükröző szótárban – tájszótárban! – az ilyen adatnak is helye lehet. A jelenségre, természetesen, egyértelműen utalni kell. Ebből a megközelítésből alig egy-két szó fogható ugyan gyanúba: *aknatáska* 'aktatáska' (17); *alajgátér* 'elevátor' (67); *nyaficol* 'nyafog' (190); *papagány* 'papagáj' (202). – Bárhogy is állna a dolog, a nyelvhasználatból a ritkán előforduló, illetőleg a most keletkező szavak nem rekeszthetők ki.

Egészen természetes, hogy a Kiskanizsai Szótár szóanyagában egy jellegzetes délnyugat-dunántúli régiót képvisel. Ennélfogva számos nyugat-dunántúli tájszót hiába keresünk a szótárban. Néhány példa ennek bizonyítására: *baca* 'bolond, hülye', *bepöccen* 'méregebe gurul', *bosztohó* 'faragatlan, nehézkes gondolkozású', *böszme* 'bolond, szellemileg fogyatékos', *bucinudli* 'sodrott krumplisztészta', *csékédli* 'aprópénz; csekély értékű, silány valami', *észér* 'kapzsi, önző, ravasz', *kepesztet* 'erőlködve, nagy igyekezettel, de mégis lassan haludva megy', *kráfli* 'hájastészta' stb. Nyilván hosszan lehetne még sorolni a nyugati magyar nyelvjárások jellegzetes szavait, amelyek ismeretlenek (lehetnek) a kiskanizsai régióban.

Kiskanizsa földrajzi-nyelvi helyzetéből ered, hogy nyelvjárásának szókészlete első sorban a délnyugat-, illetőleg dél-dunántúli régiót képviseli. A MARKÓ szótárából idézett tájszavak ízelítőt adnak ennek a két nagy nyelvjárási régióknak tájszókincséből. Arra már nem vállalkozom, hogy a példaként felhozott szókészleti elemeket földrajzilag közelebbről is meghatározzam, noha jól kitapintható az idevágó adatok egy részében a kétféle nyelvjárási régió – Zala, illetőleg Somogy – megléte. Példák: *áj* '(a földből) kiás vmit' (16); *akkorán* hsz. 'annyira' (17); *aku* 'akol' (uo.); *alajjair* 'aláír' (uo.); *alég* 'alig' hsz. (18); *akámas* 'elég nagy' (19); *akomodik* 'estére hajlik' (uo.); *állétt* 'állít' (uo.); *által* 'miatt' (20); *án* 'ám' hsz. (uo.); *annyrig* ~ *annyrin* 'annyira' hsz. (21); *áti* igekötő: *átijur*, *átigyün*, *átimögy* (23); *avetty* 'avult' (24); *bannjos* 'erjedt': *bannjos turó* (27); *barac*, *boroc* 'barack' (uo.); *bédák* 'ostoba' (29); *bédákos* 'hóbortos' (uo.); *befalatúz* 'a jóllakásig eszeget' (uo.); *bekum* '(szemet) behuny' (uo.); *befafitol* 'behabzsol vmit' (31); *belegyőjtöz* 'belenyugszik' (uo.); *belehól* (= belehal) (uo.); *bérés* ~ *bőrös* 'béres' (33); *borsó* 'bab' (39); *borza* 'porhanyó' (40); *borzét* '(földet) porhanyít, fellazít' (uo.); stb.

A példákat lehetne szaporítani, ám a terjedelmi keretek ennek nyilván gátat szabnak. Egy speciális vizsgálódás tisztázhatná, hogy a szótár egyik-másik adata Kiskanizsán kívül hol fordul még elő, ugyanis vannak olyan szavai, amelyeknek az ÚMTsz.-ben is csupán a Kiskanizsai Szótár kéziratot anyaga az egyetlen előfordulási helye: *bigyörget*, *bikécs*, *biktet* stb. – Ezek az adatok arra utalnak, hogy Kiskanizsának jellegzetes helyi régiója van tájszókincsében is.

A Kiskanizsai Szótár nyelvi anyaga, különösen a beszélt nyelvből feljegyzett példamondatai a szűkebb régió hangtani, alaktani arculatára is fényt vet. A szótár egy részletének (13–23. l.) nyelvi anyagát megvizsgálva bepillantást nyerhetünk Kiskanizsa jellegzetes ő-zésébe. Az adatok azt mutatják, hogy a nyelvjárási alaprétegbe tartozó erős fokú ő-zéssel a nagyobb régió é-ző normája kemény harcot vív.

Ő-zés egytagúakban, illetőleg több tagúak első szótagjában: *böcsületéssebbet*; *föl* ik., változata: *fő* (mássalhangzó előtt, illetőleg szó végén); *gyöbbü* 'gyepből', *högy*, *högye*, *högyön*, *högyrű*; *köll*, *köllene*, változata: *kő* (mássalhangzó előtt); *körösztfáná*; *lő* 'le' ik.; *lőnek* hsz.; *lősz*, *lőszö*, *lött*, *lőgyön*, *lőhetne*; *mög* ik.; *mögy* 'mög'; *mönök*, *mönünk*, *mönt*, *mönnyön*, *mönnyünk*, *mönnyé*; *nöm* 'nem'; *ölig* 'elég'; *röggelig*; *röndös*; *sömmiféle*; *szögénnek*; *szöggye* *lő*; *vögye*.

Többnyire ugyanazok a morféimák é-ző alakban is előfordulnak a nyelvi mintában. A helyvel való takarékoság miatt nem közlöm itt őket. Csupán azokat említem meg, amelyek ő-ző nyelvjárásokban is ritkán fordulnak elő ő-vel: *ëggy*, *ëgyedü*, *në*, *së*. Megjegyzem, hogy somogyi gyűjtőútjaim során már hallottam *ső*, *söm*, és ha jól emlékszem, még *nő* hangalakot is, noha VÁRKONYI IMRE (A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás: MNyTK.

113. sz. 36.) ezeknek a morféimáknak *ë-zõ* ejtésérõl tud. Igaz, hogy adatai a büssüi helyi nyelvjárást képviselik.

Kiskanizsa nyelvének *õ-zõ* alaprétege egyébként feltûnõen erõs „független” *õ-zést* tükröz. Az *õ-zõ* adatok elõfordulása – különösen néhány morféimában – gyakoribb, mint az *ë-zõké*. Így például: *lõ* ik. (9) : *lë* (1); *lõsz* és nyelvtani alakjai (15) : *lësz* és nyelvtani alakjai (7); *mõg* ik. (9) : *mëg* ik. (5); *mõgy* és nyelvtani alakjai (12) : *mëgy* és nyelvtani alakjai (3). A vizsgált „korpuszban” csak *õ-zve* fordulnak elõ: *fõl* ik. (4); *hõgy* és nyelvtani változatai (4); *kõll* és nyelvtani változatai (6).

Az itt említett *õ-zõ* morféimák valószínûleg szilárdabban tartják magukat az *ë-zéssel* szemben, illetõleg bennük a nagyobb régióknak a részleges *õ-zést* fenttartó normája tükrözõdik. Ugyancsak a nagyobb területiségû norma mûködését láthatjuk abban, hogy a *nëm* forma ötször fordul elõ, a *nöm* pedig csak egyszer a vizsgálatra bevont nyelvi anyagban.

Lehet, hogy a véletlen játék, de a *mëg* ksz. (3) mellett *õ-zõ* változat nem tûnt elõ. Hangsúlytalan helyzetben, valamint tóvhangzóban (= kötõhangzóban), illetõleg toldalékmorfémában hasonlóképpen erõs *õ-zés* tapasztalható, de meglehetõsen erõs *ë-zõ* „ellenpéldával”. A további *õ-zõ*, *ë-zõ* adatok közlését elhagyom.

Egy tüzetes regionális nyelvjárási tanulmány számára nyilvánvalóan a Kiskanizsai Szótár nyelvi anyagának jóval nagyobb részét kellene megvizsgálni. Efféle kísérlet túlfeszítené elõadásom kereteit. A vizsgálódásra kiemelt nyelvi anyagnak itt csupán néhány nyelvföldrajzi vonására szeretnék még rámutatni. A köznyelvi *i* (~ *í*) fonémával szemben jelentkezõ *ü-zés* inkább a délnyugati – s így itt most a zalai – nagyobb régió irányába mutat: *kü* ik. 'ki', *füzet* 'fizet', *szüme* 'színe', *szüves* 'szíves', *vüsz* 'visz'. Bár a *füzet* alak Dél-Dunántúlon is sok helyen megvan (vö. MNyA. 895. térképlap).

Kiskanizsa nyelvi régiója szempontjából meghatározó a szótagzáró, illetõleg szóvégi *l* kiesésével kapcsolatos magánhangzó-idõtartam. Jellegetesen délnyugat-dunántúli megoldás a rövid magánhangzó megmaradása az *l* kiesése után: *emõnt* 'elment', *ehijattam* 'elhívtam', *fõmënt* 'felment', *gyerõkéve*, *sziva*. Bár gyakoribb a pótlónyúlásos megoldás: *ëkeszték*, *abrakútuk*, *lõszõ* 'leszel', *mõkhät*, *készütünk* stb.

Az archaikus alaktani vonások között – a nyelvi mintában – a délnyugat-dunántúli régióra utaló többségben van: *annája*: *Isten annája*, *hogy a nyaka törgyön kü* (14); *látnája*: *Hej, ha látnája az asszon* (23); *áti* ik. 'által, át'. Erre a nyelvjárási vonásra már utaltam. A köznyelvi *-val/-vel* helyett a *-vë* alak mély hangrendû tóhöz is járulhat: *sukkë* 'sukkal', *aprõvë* 'apróval', *aknatáskävë* 'aktatáskával'. A *-nál/-nél* rag *-ná(l)* párja magas hangrendû tóhöz is hozzájárul: *gyepüná* 'gyepünél' stb.

A szótár nyelvi anyagát aprólékosan feldolgozó munka során nemcsak Kiskanizsa nyelvjárása, hanem szûkebb és tágabb nyelvi régiója is kirajzolódna elõttünk. Jelen elõadásomnak más célja nem lehet, mint hogy nyomatékosan rámutassak a tájszótárak fontosságára nyelvjáráskutatásunkban, és egyben az elkövetkezendõ tájszótárak készítését arra buzdítsam, hogy gyûjtésük során merítsenek minél többet az élõnyelvbõl. A valóságosan elhangzott mondatokat ne hagyják ki munkájukból. Az így készült tájszótárak nemcsak a szókészleti elemeket, hanem magát a nyelvjárást is jobban hozzáférhetõvé teszik a kutatás számára.

SZABÓ GÉZA

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai*

I. *egy hét múlva* (I, 319.) — Ma szombat van, a jövő szombat mikor lesz? Pontosan...

Alaktani és hangtani vonatkozásban tartalmaz gazdag adatokat ez a térképlap. Elsősorban a morfológiai szerkezeteket tekintsük át, azt, hogy a nyelvterület különböző pontjain milyen névutós és ragos alakok fordulnak elő. Vannak általános jellegűek, amelyek szinte valamennyi nyelvjárásban megtalálhatók, mások viszont területhez köthetők, csak egy-két nyelvjárástípusban találkozunk velük. Néhány hangtani jelenség kiemelése is szükségesnek látszik.

Egy hét múlva. A kutatópontok legnagyobb részén csak ez az egyedüli alak használatos. Ahol egyéb táji szintagmatikus formák is élnek, ott ez a köznyelvi alak újabban terjedt el. Nagyon sok hangtani változatban jegyezték fel a gyűjtők. Az *egy* számnév kivétel nélkül zárt *ë*-vel hangzik valamennyi fonematikusan zárt *ë-ző* nyelvjárásban: *ëty hét múlva* (A-3, B-34, D-5, G-1 stb.). Mássalhangzója néha asszimilálódik az utána következő szó kezdő hangjához: *ëh hét múlva* (C-21, 22, 23). Gyakoribb azonban, hogy az így keletkezett hosszú *hh* lerövidül: *ë hiët múlva* (A-24), *ë hët müva* (B-16) stb. Ez a jelenség nagyobb részben a Dunántúlra jellemző. Említésre méltó még, hogy a *múlva* névutó szótagzáró *l*-je szinte az egész nyelvterületen kiesik pótlónyúlás kíséretében: *ëty hét müva* (C-12, D-14, F-15 stb.). A pótlónyúlás azonban el is maradhat: *ëty hét müva* (A-1, C-10, E-16 stb.). Ha nem esik ki az *l*, az *u* hang akkor is szinte mindig rövid a Dunántúlon: *ëty hiët múlva* (A-14, D-1 stb.), *ëty hét múlva* (B-34, G-4 stb.) — *Egy hét müvân.* Győr-Sopron megye keleti részén, Komárom megyében, egy Fejér megyei és egy szlovákiai kutatóponton jegyezték fel a gyűjtők: *ëty hét müvân* (C-7, 10), *ëty hét müvân* (Csz-3) stb.

Egy hét alatt. A nyugat-dunántúli nyelvjárásokban, kizárólag csak Győr-Sopron, Vas, Zala és Veszprém megyében találkozunk vele. Sok helyütt egyedüli adatként írták rá a munkatérképre. Ha ezen a területen a köznyelvi *egy hét múlva* is szerepel a térképen, akkor ott az utóbbi variáns többnyire ritka vagy újabban terjedő alak. Nyugat-Dunántúlon egyébként az *alatt* névutó más esetekben is használatos 'múlva' jelentésben. Sajnos, sem az MTsz.-ben, sem az ÜMTsz.-ben, de a dunántúli regionális tájszótárakban sem találtam erre adatot. Pedig szülőfalumban, a Vas megyei Bük községben arra a kérdésre, hogy Hány óra van?, az idősebb, nyelvjárásban beszélők még ma is így válaszolnak: *Tisz përc alatt tizënkettüö.*

Egy hétre. Különösebb területi kötődés nélkül elég jelentős mennyiségű adat található a térképen: *ëty hiëtire* (A-6), *ëty hétre* (F-10), *ëty hétre* (G-10) stb. — *Egy hetëre.* Csak két faluban jegyezték fel a gyűjtők: *ëty hetirë* (A-2), *ëty hetire* (A-4).

Ma egy hétre. A kissé szokatlan, laza szerkezet Borsod megye nyugati részén fordul elő öt kutatóponton; *má ëty hétre* (L-6) stb.; ezen kívül még két helyen: *ma ëty hiëtire* (A-7), *ma ëty hétre* (Csz-25). — *Mához egy hétre.* Lehet, hogy a köznyelvből került a nyelvjárásokba. Ma már eléggé elterjedt mindenütt, az *egy hét múlva* mellett ez a másik általánosan használt szó szerkezet, bár közel sem olyan gyakori, mint a névutós változat. A *-hoz* határozórag Somogy és Baranya megyében *-hol* alakban is hallható: *máhol ëty hétre* (D-13), *máhol ëty hétre* (D-30). Az Alföld középső, déli részein pedig elszórtan a *-hoz* rag helyett *-hon* is járatos: *máhon ëty hétre* (Ju-10, K-8 stb.). — *Mához egy hetire.* Csak egy helyen fordul elő: *máoh ëty hetire* (A-1). — *Mához egy hét.* A vonzat egyik elemé-

* L. MNy. LXVII, 362–9; LXIX, 239–44; LXX, 355–60; LXXIII, 104–9; LXXVI, 221–5.

nek rag nélkülisége erdélyi nyelvjárási sajátosság. Csak a romániai kutatópontokon találkozzunk vele és a Magyarországra áttelepített bukovinai székelyeknél, moldvai csángók-nál: mához *ëty hét* (F-16), máhaz *ëty hét* (Ro-8) stb. — *Mától egy hétre*. Csak egyetlen ausztriai kutatóponton jegyezték fel ezt a *-tól* ragos szerkezetet: *muatu ë hiëtre* (Au-4).

Egyéb ritka alaktani megoldások: *ëty hétrë rá* (D-2), *utánna ëty hétre* (C-18), *ëty héttel utóbb* (D-6), *ëty héttë később* (D-30), *követő hétën* (E-4), *hét nap múlva* (J-5).

2. *ma i* (I, 320.) — Ami kenyeret tegnap sütött, az tegnapi, amit ma, az a . . .

Különösebb tanulságok nélküli térképlap. Minden kutatópontról van adat. Hangtani vonatkozásban figyelemre méltó az a tény, hogy a gyűjtők az *ai* hangkapcsolat között szinte kivétel nélkül mindig jelezték a *j* hang jelenlétét: *máji* (D-5 stb.). Ez az írásmód azt bizonyítja, hogy a népnyelvben talán valamivel erősebben hallható az ejtés-könnyítő *j*, mint a köznyelvben. Azt a kérdést azonban most ne feszegezzük, hogy az *ai*, *aj* vajon kettőshangzó-e vagy fonémakapcsolat. Erről legutóbb a Kárpát Nyelvatlasz szerkesztőségi értekezletén volt nagy vita 1982 júniusában, Moszkvában, többek között a magyar *pajta*, az ukrán *tajstra*, *tajstra*, a szlovák *mlieko*-féle alakok írásmódjáról és az *aj*, *ai*, *ie* stb. hangkapcsolat fonológiai értékéről. A magyar dialektológiai szakirodalom többnyire csak a hosszú magánhangzó-fonémák (*á, ó, ő, é*) helyén álló két hangot tekinti diftongusnak. A *mai* esetében például a két magánhangzó önállóságát még morfológiai szempontok is erősítik, hiszen az alaktani elemzés éppen az esetleg kettőshangzónak vélt *ai* hangkapcsolatot vágja ketté: *ma + i*.

Elég szép számban találunk a munkatérképen *máji* (B-18), *máji* (D-27) adatokat is szinte kizárólag csak a Dunántúlon és Erdélyben. A *ma* határozószó helyett a magyar nyelvterület nagy részén használatos a *máma* (l.: ÚMTsz. kézirat; TESz. *máma*: < *már* és *ma*). Ezért elszórtan ennek az összetételnek az *i* képzős származékai is megjelennek a térképen: *mámáji* (B-4), *mámóji* (B-27), *mámamáji* (F-18, J-7, Ju-10), *mámáji* (J-2, Cszs-5, 15), *mámáji* (Cszs-15). Egy ilyen adatot is följegyeztek: *mái nap* (H-6).

3. *mától fogva* (I, 321.) — Valaki ma elhatározza, hogy leszokik a dohányzásról. Aznap cigarettával kínálják. Azt mondja: nem kell. Kérdik: mióta nem dohányzol? Mit felel?

A címszóként írt névutós szerkezet, a *mától fogva* az egész nyelvterületen megtalálható, valójában ez a leggyakoribb forma. A *-tól* rag többféle hangtani változatban jelenik meg a térképen (*-tu, -tú, -tul, -tó^u* stb.), de területi elterjedésükről itt nem érdemes szólnunk, mert számos közzétett térképlap megbízhatóbb adatokat szolgáltat erre (pl. 1066. *bírótól*, 1074. *asztaltól*, 1088. *Mihálytól*, 1123. *Sándoréktól*). Érdemes azonban kiemelnünk a két illeszkedés nélküli alakot: *mátü fogva* (B-4), <*mátü fogva*> (B-20). Említésre méltó az a tény is, hogy a *-va* igenévképző *v*-je néhány esetben asszimilálódik, összeolvad a tőszó utolsó mássalhangzójával: *mátü foggá* (D-35, E-5, 8, K-10), *mátü foggá* (F-2, 9), *mátü foggà* (E-10), *mátü foggà* (E-10). Amint a kutatópontok számaiból is látszik, ez a jelenség a nyelvterület középső részén, a Komárom, Pest, Fejér, Bács-Kiskun és Baranya megyékben levő nyelvjárásokra jellemző. Ezt támasztja alá az MNyA. VI. kötetének 1121. *lábánál fogva* térképlapja is. Az ÉrtSz.-ban népiesnek és elavultnak minősített *fogvási*-ra szintén van három adat: *mátü fogvást* (M-10, 16), <*mátul fogvást*> (J-16). A már említett 1121. térképlapon azonban erre is több példát találunk. Ritkán ugyan, de a *fogton* is előfordul mind az időhatározós, mind a módhatározós szerkezetben, és talán nem is véletlen, hogy szinte ugyanazokon a Baranya megyei kutatópontokon: *mátu fokton* (D-37, 38); *lábáná fokton* (MNyA. 1121. D-36, 37), *lábáná fokton* (MNyA. 1121. D-38).

A másik szó szerkezet, amely ugyancsak behálózta az egész térképet, a *mától kezdve*. Különösebb alaktani tanulságai nincsenek. Hangtani vonatkozásban a bilabiális β érde-

mel figyelmet, amelyet a romániai Torockószentgyörgyön jegyeztek fel a gyűjtők: *moto kezdŕe*, *motò kezdŕe* (Ro-10).

A *fogva* helyett az *óta* névutó is járatos, ilyenkor természetesen az időhatározó szó ragtalan: *ma úta* (A-18, F-23, G-12), *mámma úta* (C-10), *mámmá óta* (J-19) stb.

Névutó nélkül, pusztán csak a ragos időhatározó is kifejezi ezt a jelentést: *mátuol* (Ro-22), *mátó* (Cszs-3), *mámmátó* (H-5, 9, J-9), *mámmátul* (J-3, 13) stb.

Még néhány különlegesebb adat: *maji naptul fogva* (A-21), *maji naptu fogva* (B-25); *mától emère* (F-16); *mán túl* (Ro-8); *attú fogva* (D-16).

4. *t a v a s s z a l* (I, 340.) — Ami föld télire vetetlen maradt, azt mikor vetik be ?

A köznyelvi *-val* ragos alak mellett a nyelvjárásokban egyéb határozóragos formák is használatosak: *tavaszkor*, *tavaszon*, *tavasza*. Sőt, vannak olyan területek, ahol a népnyelvi változatok az uralkodók, a köznyelvi *tavasszal* csak újabban terjedt el. Bár *-val/-vel* ragos névszó több is van a kiadott térkélapok között (MNYA. 258. *késsel*, 970. *kövel*, 1044. *kézzel*, 1064. *reggel*, 1117. *lábbal*, 1130. *hamuval*), azért talán nem érdektelen, ha e rag használatának néhány hangtani és alaktani sajátágát itt is érintjük.

A *-val* szóvégi *l*-je kiesik nagyobb részben a Dunántúlon és a Duna—Tisza között: *tavasszà* (C-18 stb.). A nyelvterület nyugati részén, ahol a magánhangzórendszerből a hosszú *à* hiányzik, ott *uo* kettőshangzó hallható a ragban: *tavasszuo* (A-8), de ez a hangtani megoldás már a gyűjtés idején is eléggé archaikus volt. Elszórtan, néha pótlónyúlás nélkül is kiesik az *l*: *tavassza* (A-25, B-34 stb.). A nyugati palóc nyelvjárásokban a *-val* rag *v*-je nem mindig hasonul a tővégi mássalhangzóhoz: *tavaszzal* (Cszs-4, H-1 stb.). Az őrségi, hetési nyelvjárásban pedig a hangrendi illeszkedés hiányzik; *tavasszè* (B-24, 26), *tavassze* (B-18 stb.). Három ausztriai kutatóponton a toldalékmorféma *je*: *tavasze* (Au-2-4).

Határozottan kirajzolódik a munkatérképen a *tavaszkor* elterjedésének a területe. Ez a ragos alak nagyobb részben a palóc nyelvjárásokra jellemző, a Nyitra folyótól a Hernádig: *tavaszkor* (H-7 stb.). Egy másik nagyobb összefüggő területe Baranya megyében van, amely még folytatódik a Dráva vidékén, Jugoszláviában: *tavaszkor* (G-8, Ju-3 stb.). Dél-Dunántúlon a *-kor* rag *r*-je is gyakran kiesik: *tavaszko* (G-12 stb.). Néhány *-kor* ragos alak Erdélyben is található, többnyire *a*-zó változatban: *tavaszkar* (Ro-3).

A *tavaszon* alaktani változatnak nincs különösebb területi kötődése. Legföljebb annyi negatív tanulsága van, hogy a Dunántúlon még elszórtan sem találkozunk vele. Egy-két példát azért idézzünk: *tavaszon* (J-17 stb.), *távászonn* (Cszs-3 stb.), *tavaszom* (Ro-17).

A *-val* ragos alakkal azonos jelentésben néhány *-ra* ragos alakot is feljegyeztek a gyűjtők: *tavasza* (E-6, 13, 17), *tavaszra* (H-5).

Három kárpátaljai kutatóponton a ragtalan pusztai főnév is használatos határozóként: *tavasz* (Szu-2-4). A gyűjtő — IMRE SAMU — lábjegyzetet fűzött hozzá; „Biztosan így! A kérdésre: *tavasz vetig be, ha õsszèl nem!*”

5. *egyenesen (oda)* (I, 351.) — Kérdem valakitől, merre kell menni X községbe. Azt mondja: ne menjen se jobbra, se balra, menjen csak ezen az úton, ez az út magát...

A kérdező mondat bizonytalansága némiképpen megmagyarázza, hogy tulajdonképpen miért is maradt ki ez a térkélap az atlasz köteteiből. Az elkezdett mondatot többféleképpen lehet kiegészíteni, és a zárójelbe tett (*oda*) is zavarta a gyűjtőket, mert hol felírták a szó szerkezet második elemét, hol nem. Ezt a bizonytalanságot tükrözik a válaszok és a feljegyzett adatok, amelyek nem mindig azonos grammatikai értékűek. Alaktani szempontból változatossá teszi a térképet az *egyenesen* és az *egyeneset* nagyjából

egyenlő arányú előfordulása az egész nyelvterületen: *ëgyenëssen* (A-3), *igyenëssen oda* (D-9), *igënyëst* (Ju-6), *igyenëst oda* (Ro-21) stb.

Az *ëgyenes* melléknév megjelent a MNyA. IV. kötetében (708. térkép). Ez a térképlap igen jó tájékoztatást ad a valóban rendkívül gazdag hangtani változatok területi elterjedéséről. Mutatóban azért innen is idézünk néhány adatot; *ëgyenëssen* (A-18), *igyenëssen* (D-11), *igyenëssen* (D-31), *igënyësen* (Csz-16), *ëgënyësen* (J-12), *igenyëssen* (N-11), *ëgyenëssen* (P-11) stb.

Nagyobb figyelmet érdemel azonban a *-n* modális rag kötőhangzójának minősége, amely a nem teljes értékű munkatérképen is tanulságos szemlélődésre ad alkalmat. Az *-s* melléknévképző utáni kötőhangzó problémáival részletesen foglalkozik TOMPA JÓZSEF „A kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe” című munkájában (NytudÉrt. 14. sz. 3—8, 38—45). Hivatkozik a régebbi szerzőkre, akik ezt a kérdést már érintették, és áttekinti a nyelvjárási irodalmat, szöveggyűjteményeket, amelyekből számos tanulságos példát idéz. A modális *-n* kötőhangzójáról SZABÓ ISTVÁN tanulmányára támaszkodva azt írja TOMPA, hogy a békési nyelvjárásban *s* után a kötőhangzó leginkább zárt: *biszoson, gyalogosonn, rëttënetëssë, tejjëssënn* stb. (i. m. 40). Egyéb nyelvjárási példák azonban azt igazolják, hogy főleg a Dunántúlon a nyílt kötőhangzós alakok a gyakoribbak. Ezzel magyarázza TOMPA azt a tényt, hogy „ma pl. bizonyos dunántúli tájakról származó írók valamivel gyakrabban használnak melléknévi kötőhangzóul az *-s* képző után *a-t, e-t*, mint némely, a Duna vonalától keletre eső tájakról valók” (i. m. 43). Nézzük meg, hogy mit mutat e tekintetben a mi nyelvatlazstérképünk.

Hosszú *ss* és utána nyílt *e* kötőhangzó található az egész Dunántúlon, a nyugat-szlovákiai magyar nyelvjárásokban, a Duna—Tisza közén, Jugoszláviában a Mura-vidéken, a Dráva mentén és Bácskában, Erdélyben pedig a Székelyföldön: *ëgyenëssen* (B-4), *igyenëssen* (D-36), *igënyëssen* (Ju-4), *igyenëssen* (Ro-15) stb. Ez az ejtésmód jellemző tehát a magyar nyelvterületnek mintegy a felére, a Székelyföldet kivéve a nyugati félre. Néhány zárt *ë-s* kötőhangzós adat azonban a Dunántúlról is fölkerült a munkatérképre; *ëgyenëssën* (A-12), *igyenëssën* (B-18) stb. Ahol újragyűjtés volt, ott mindenütt kiderült, hogy ezek téves feljegyzések, valójában a Dunántúlon az *-s* melléknévképző után a modális *-n* előtt a zárt *ë*-nek nincs realitása. Ha a térképlap anyagát ellenőrizték volna a nyelvatlazs munkatársai, akkor valószínűleg a többi dunántúli *ë-s* adat is kiesett volna a rostán.

Rövid *s*-et és az *-n* rag előtt nyílt *e* kötőhangzót találunk nagyjából a keleti palóc nyelvjárásokban, valamint a nyelvterület keleti részén, ahol a zárt *ë* nem önálló fonéma; *ëgyenësen* (Csz-19), *igënen* (J-2), *ëgyenesen* (O-8) stb. Borsod megyében, a palóc és az északkeleti nyelvjárás határán szintén fölkerült néhány zárt *ë-s* adat a munkatérképre; *ëgyenëssën* (L-8), *ëgënyëssën* (L-17) stb. Ez utóbbi adatok *-n* előtti kötőhangzójának közép-zárt volta azonban fonológiai szempontból erősen megkérdőjelezhető, hiszen köztudomású, hogy itt van a zárt *ë*-zés és a nyílt *e*-zés határa, ezért gyakoriak a zártabb realizációk (*ę, ě, sőt ë* is) a nyílt *e* fonéma helyén. Ezeket a hangokat tehát valójában nem zárt *ë*-nek, hanem az alsó nyelvvállású nyílt *e* fonéma zártabb realizációjának kell tekintenünk.

A rövid *s* képző és utána a zárt *ë* kötőhangzó aránylag nem nagy területre korlátozódik. Valójában csak a SZABÓ ISTVÁN által is említett Békés megyei nyelvjárásban és bizonyos fokig még Biharban fordul elő: *ëgyenëssën* (N-4, 6), *ëgyenëssë* (P-17), *ëgyenesën* (Ro-1) stb.

Arra már SIMONYI ZSIGMOND is felfigyelt, hogy a hosszú *ss* után mindig nyílt *a* kötőhangzó, pl. *jëgyëssëk* (TOMPA i. m. 4). Ezt a megfigyelést igazolják a nyelvatlazs adatai is. Viszont megfordítva ebből a hangtörvényből az már nem következik, hogy *-n* modális rag előtt a nyílt *e* mindig hosszú mássalhangzóval párosul, hiszen — amint

fentebb láttuk — a keleti palóc és az északkeleti nyelvjárásokban a nyílt *e* előtt nem nyúlunk meg az intervokális helyzetben álló mássalhangzó.

Végül is sajnáljuk, hogy ez a térképlap nem jelent meg az MNyA. köteteiben, mert így a palatális hangrendű *-s* képzős melléknevek modális alakjára nincs példaszó a nyelvatlaszban. A nyomtatásban közzétett modális *-n* ragos melléknevek ugyanis a következők: 685. *szépen*, 707. *okosan*, 742. *gyorsan*.

6. *kicsi* (I, 378.) — A mákszem nem nagy, hanem...

Alapjában véve elég jól használható ez a térképlap is, a tanulságai azonban a vizsgált szó természeténél fogva viszonylag egyszerűek. A címszóul választott *kicsi* hangtani változatok nélkül egyedül áll elég nagy területen: a Dunántúl keleti, délkeleti részén, a Duna–Tisza között, a Tiszántúlon, a jugoszláviai és az erdélyi magyar nyelvjárások nagy részén.

Az eredetibb és a török megfelelőkhöz közelebb álló *kicsin* ~ *kicsiny* (l. TESz.) alakok a Dunántúl középső és nyugati részén, valamint a nyugat-szlovákiai magyar nyelvterületen gyakoriak. Az *n* végű *kicsin* (A-18, B-21 stb.) Sopron, Vas és Zala megyében járatos. A jelenséget leíró szempontból az itt szokásos szóvégi depalatalizáció egyik megnyilvánulásaként tartjuk számon, annak ellenére, hogy az *n*-es alakok a török előzményekből is levezethetők. (Vö. MNyA. 112. *kökény* > *kökin*, 444. *kötény* > *kötín*, 468. *legény* > *legín* stb.)

Palóc nyelvterületen is előfordul néhány *kicsiny* (H-6), *kicsiny* (L-15) adat, ezek azonban a címszóval megegyező változatok mellett kisebbségben vannak. A választékosnak tűnő *kicsike* (D-27 stb.) szintén ritka. Nyelvjárási, népnyelvi vonatkozásban ez utóbbinak a Székelyföldön van realitása, ahol úgy tűnik a térképlapról, hogy valóban a képzett alakok a gyakoribbak: *kicsike* (Ro-9, 14, 19, 22), *kicsiké* (Ro-14, 20), *kicsiké* (Ro-21), *kicsikke* (Ro-15).

BALOGH LAJOS

SZEMLE

A magyar nyelv és kultúra mint areális jelenség

(La lingua e cultura ungherese come fenomeno areale)

A magyar nyelvtudományi, irodalomtudományi és finnugor filológiai III. egyetemközi kongresszus (Velece, 1977. november 8–11.) aktái, Csillaghy András gondozásában. A Velencei Tudományegyetem Iráni, Urál-altaji és Kaukázusi Nyelvészeti Intézetének kiadása, Velece, 1977–1981.

I. A tanulmánykötet bevezetésében CSILLAGHY ANDRÁS röviden áttekinti az olaszországi magyartanítás történetét, és bemutatja azt az örvendetesen felfelé ívelő fejlődést, amely az első lépésektől a jelen kongresszusig ment végbe. A kezdeti időszak kizárólagos nyelvoktatása után ma az olasz egyetemeken magyar nyelvészeti, irodalmi, kultúrtörténeti kutatások folynak, és a finnugor filológia terén is jelentős az előrehaladás. Az MTA és a velencei Cini Alapítvány által közösen szervezett kongresszusok eredményeként olyan gazdag tanulmánykötetek jelentek meg, mint a „Venezia e Ungheria nel Rinascimento” (Firenze, 1973.) vagy a „Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento” (Bp., 1975.). E munkák szervezése, koordinálása elsősorban Vittorio Branca,

Kardos Tibor, Klaniczay Tibor és Köpeczi Béla érdeme volt. Jelentős szerepe volt az olasz—magyar tudományos kapcsolatok elmélyítésében Fogarasi Miklósnak, aki páduai egyetemi tanári működése alatt kezdeményezője volt az olaszországi egyetemeken magyartanító tanárok összefogásának. Első összejövetelüket Páduában tartották 1973-ban, a másodikat Nápolyban, a Nápolyi Egyetem Orientalisztikai Intézetének szervezésében, 1975-ben. Egyre élesebben vetődött fel az olasz—magyar nyelvészeti kutatások szükségessége mind leíró, mind kontrasztív, mind történeti szempontból. Így indult meg az olasz—magyar nyelvészeti konferenciák sorozata. Az elsőt Páduában tartották 1976-ban Giovan Battista Pellegrini és Fogarasi Miklós professzorok szervezésében, ezen főleg etimológiai kérdésekkel foglalkoztak. E kongresszus eredményeként jelent meg a *Giano Pannonio olasz—magyar nyelvészeti folyóirat* I. kötete. A második konferenciát Visegrádon tartották 1978-ban (előadásait I. a *Giano Pannonio* II. kötetében).

Ilyen előzmények után került sor a magyar nyelv és irodalom, valamint a finnugor filológia oktatóinak és kutatóinak konferenciájára Velencében, 1977. novemberében. E konferencia mind a szervezés méreteiben, mind a témák gazdagságában minden eddigit felülmúlt, és méltán viseli az „egyetemközi” (interuniversitario) jelzót, mert 10 olasz és 2 magyar egyetem professzorai és kutatói mellett az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Società Italiana di Glottologia, a Római Magyar Akadémia, a Conservatorio di Venezia küldöttei is részt vettek az összejövetelen. A konferencia alapvető célkitűzése az volt, hogy a magyar nyelvet és kultúrát mint areális jelenséget vizsgálja, hiszen az emberi nyelv és kultúra időben és térben folyó tevékenységek, így fejlődésükre, változásukra — egyéb tényezők mellett — elsősorban az adott térség természeti adottságai, politikai-szociológiai viszonyai, speciális közlési szükségletei hatnak.

A kongresszuson 33 előadás hangzott el, ebből 28-nak az anyagát tartalmazza e kötet tanulmányok formájában, 5 sajnálatos módon kimaradt. A rendelkezésünkre álló szűk keretek azonban nem teszik lehetővé mind a 28 tanulmány részletes ismertetését. Kénytelenek vagyunk ahhoz az eljáráshoz folyamodni, hogy tematikai csoportokba foglaljuk a tanulmányok anyagát, és csak a magyar témákkal közvetlen kapcsolatban álló tanulmányokra fordíthatunk valamivel több figyelmet.

2. Nyelvészet. — Egy bevezető jellegű és a genetikailag nem rokon nyelvek közötti kölcsönös hatások lehetőségeit, formáit, határait vizsgáló írás (ROBERTO GUSMANI) után az uráli nyelvek osztályozásának problémájával foglalkozó, új gondolatokban gazdag tanulmány következik (HAJDÚ PÉTER). Az eddigi osztályozásoknak — CASTRÉN, DONNER, AHLQIST, egészen a ma használatos családfáig — alapvető hibája volt, hogy nem nyelvi kritériumokra épültek, hanem történelmi ismeretekre alapoztak. Az újabb fonetikai, nyelvtani és lexikológiai kutatások azonban kimutatták, hogy a családfa szerint egymástól távolabb eső nyelvek közt szoros rokoni kapcsolatok állapíthatók meg. Tehát új módszerrel, konkrét nyelvi tények és tipológiai egyezések alapján kell az osztályozást elvégezni. Hajdú módszerének lényege az, hogy egy kb. 200 kérdést tartalmazó kérdőív alapján lehetővé válik olyan strukturális jegyek megragadása, amelyek alapján a nyelvi valóságnak megfelelő konkrét osztályozás jöhet létre. Ez az osztályozás reális adatok alapján mutatja, hogy az egyes uráli nyelvek közül az alapvető tulajdonságok tekintetében melyek állnak közel egymáshoz, melyek távolabb egymástól, jól tükrözi a nyelvek areális eloszlását, és hasznos perspektívákkal szolgálhat a nyelvtörténet számára is.

Az uráli nyelvekben található ősi iráni és török elemeket tárgyaló következő tanulmány (szerzője CSILLAGHY ANDRÁS) egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a nyelvtudománynak ködös makroareális és prehisztorikus feltételezések helyett világos és történetileg megalapozott magyarázatokat kell adnia a kongruens jelenségek tekintetében. Gazdag dokumentációra alapozva bizonyítja a szerző, hogy két nyelvi rendszer bizonyos pont-

jain végbeemelő érintkezéseket és interferencia-jelenségeket nem szabad erőszakosan egy közös ősnyelvre visszavezetve magyarázni.

A következő tanulmány BALÁZS JÁNOSÉ: a magyarországi latinságra, mint az egyik legtipikusabb areális jelenségre hívja fel a figyelmet. A magyar nyelv latinból vett szavai ugyanis elérik az 5,8%-ot, míg más finnugor nyelvekbe a latin szinte egyáltalán nem vagy csak alig tudott behatolni. A szerző azonban túllép a nyelvstatisztika adatain, és a magyarság kultúrtörténetének teljes birtokában feltárja a történelmi okokat is, rámutatva arra, hogy a latin kölcsönszók mellett a magyar nyelv számos latin képzőt és nyelvtani szerkezetet is átvett. A latin ma is eleven hatóerő a magyar nyelvben, mai szóalkotásaink gyakran használnak fel latin elemeket.

A nyelvtani szerkezetek areális hatását elemzi a magyar összetett szók esetében FÁBIÁN PÁL tanulmánya. Egy adott nyelvi struktúrával teljes ellentétben álló hatás aligha hagy számottevő nyomot. Ha azonban az egyik nyelv hatása a másik nyelvben is meglevő belső analógiákat érinti, akkor olyan belső fejlődés serkentőjévé válhat, amely fejlődés e külső hatás nélkül vagy egyáltalán nem indult volna meg, vagy csak sokkal lassabban jött volna létre. Ezt a megállapítást a szerző német és magyar összetett szók tipológiai egybevetésével dokumentálja.

A szókincstani kutatások areális problémáit BENKŐ LORÁND tanulmánya elemzi. Amíg a nyelvi struktúrák kölcsönös hatása meglehetősen lassú folyamat, addig a szókincs elemei — minthogy igen gyorsan reagálnak a társadalmi, kulturális és technikai változásokra — kevésbé tisztelik a nyelvi határokat, és szinte végigcikáznak a különböző nyelvek egész során. A nyelvésznek arra a nehéz kérdésre kell helyes választ adnia, hogy a számtalan frazeológiai és lexikális kongruencia közül, amelyek egy adott térség különböző nyelveiben megtalálhatók, melyeket lehet valóban areális jelenségnek tekinteni? Nem tekinthetők ugyanis areális jelenségnek a genetikai alapon jelentkező kongruenciák (pl. a közép- és kelet-európai térséget egykor uraló szláv nyelvek közös szavai), sem pedig a klasszikus kultúra vagy a modern nemzetközi szókincs szavai. A Duna-medence népeinek nyelvei (kivéve talán bizonyos mértékig a magyart) nem rendelkeztek azzal a kisugárzó erővel, amelynek kölcsönös hatása egymás szókincsében jelentős nyomot hagyott volna. Ilyen hatása inkább a szomszédos török, olasz, de főképp a német (bajor-osztrák) nyelvnek volt. A német nyelv nagy hatóereje a történelemből ismert gazdasági, politikai és kulturális fejlettségnek volt köszönhető. A Habsburg-birodalom népei, csehek, lengyelek, szlovákok, magyarok, románok, szlovének, szerb-horvátok százával vették át ugyanazokat a német kölcsönszókat. Még a francia és angol eredetű szók is a legtöbb esetben német közvetítéssel érkeztek e térségbe. Az a tény is, hogy a befogadó nyelvek szinte teljesen azonos kategóriákban vették át a német frazeológiát (kereskedelem, kézműipar, bányászat, közigazgatás, hadsereg, iskola stb.), a jelenség areális jellegét bizonyítja.

A magyar nyelv szókincsének nemzetközi szavaival FOGARASI MIKLÓS tanulmánya foglalkozik. Először is a „nemzetközi szó” fogalmának tisztázására kerül sor. A múlt században és e század elején a „nemzetközi szó” fogalmának a felvilágosodás és a romantizmus által elterjesztett „europeismo” felelt meg. Nyilvánvaló, hogy ma ez már túlhaladott szemlélet, és a nemzetközi szó fogalmának korszerű értelmezésében a szerző a TESz. programjának 3. pontjába foglalt kritériumokat fogadja el. Igen figyelemreméltó a szerzőnek az az észrevétele, hogy — mivel a nemzetközi szók izoglosszái bizonyos kultúrák területeit kötik össze, és minthogy maguk a kultúrák, valamint a kultúrákat tükröző szók történetileg kialakult kategóriák — a nemzetközi szók tanulmányozásában olykor elkerülhetetlen a történeti módszerek alkalmazása. A nemzetközi szók és a nemzetközi eredetű szók közt nem lehet olyan éles különbséget tenni, mint a nemzetközi képzők és a nemzetközi eredetű képzők esetében, amennyiben ez utóbbiaknak az a kritériumuk, hogy magyar töveken is megtalálhatók. Modern életünkben elkerülhetetlen az idegen szók

használata, de teljesen felesleges azokban az esetekben, amikor minden szempontból azonos értékű magyar szók és kifejezések állnak rendelkezésre.

Nyelvészeti témájú tanulmányokat találhatunk még az uráli nyelvek névutóiról (DANILO GHENO) és a finn nyelv feltételezett irrezultatív igéiről (EVA UOTILA ARCELLI).

3. Kultúra és történelem. — Az első tanulmány (szerzője KATONA IMRE) a honfoglalás előtti folklór nyomait kutatja, amelyek szinte teljesen eltűntek a honfoglalást követő századok folyamán. Népmeséink frazeológiája és a mai magyar nyelv szókincsének jónéhány közhasználatú szava azonban megőrzött valamit ősi kultúránk, életmódunk, szokásaink emlékeiből. A szerző szemléletes példákkal igazolja, hogy mai nyelvünkben úgy tudunk visszakövetkeztetni ősi kultúránkra, ahogyan egy felnőtt arc is sejtetni enged a gyermekkori arcvonásokat.

Magyarország és Európa középkori zenei kapcsolatait FALVY ZOLTÁN tanulmánya elemzi. A szerző megállapítja, hogy az udvari muzsika Magyarországon is ugyanolyan jellegű volt, mint Európa más udvaraiban. Már Anonymus is említést tesz a ioculatorokról, akik versekben dicsőítették a haditetteket. Ugyancsak ő utal arra is, hogy hangszereseken (cythara, fistula) játszó zenészek is kísérték a ioculatorok énekét. A XII. században két trubadúr, Peire Vidal és Gaucelm Faidit is néhány évet tölt a magyar királyi udvarban. Ez utóbbi éppen magyarországi tartózkodása alatt írt sirató éneket Oroszlánszívű Richárd halálára, amelyben — minthogy ennek dallama is fennmaradt — egyes kutatók magyar folklór-motívumokat vélnek felfedezni. E kérdés tisztázása még további kutatásokat igényel, de mindenestre feltételezhető, hogy a magyar udvarnál eltöltött néhány esztendő nyomot hagyott az idegen trubadúrok alkotásain.

A XVI. századi Magyarország kulturális áramlatait tárgyaló tanulmány (szerzője SZÉKELY GYÖRGY) belső társadalmi tényezőket és külföldi kapcsolatokat vizsgál. Kétségtelen, hogy a humanista gondolkodás elsősorban Mátyás király személyéhez kötődik, az újabb kutatások azonban lehetővé tették Janus Pannonius és Vitéz János működésének közelebbi megismerését, és így Buda vezető szerepe mellett méltó elismerésben részesülhet Nagyvárad, Pécs és Esztergom humanista jelentősége is. A humanista gondolkodás győzelmét bizonyítja az a körülmény is, hogy a híres Corvina könyvtár fennmaradt kb. 400 kötetéből mindössze tíz teológiai tárgyú, a többi világi tudományokkal és művészetekkel foglalkozik. Ebben a korban jelenik meg a huszita biblia magyar fordítása is. Ennek a külföldre is kisugárzó humanista ragyogásnak azonban árnyoldalai is voltak, pl. Magyarországnak nem volt egyeteme. A magyar diákok főként Itália és Lengyelország egyetemeit látogatták.

A kulturális kapcsolatok egy érdekes formájára hívja fel figyelmünket CARLA CORRADI a XVII. és XVIII. századi olasz öltözködés magyaros divatjával foglalkozó tanulmányában. A magyarok török elleni harcai nemcsak az irodalmat ihlették, hanem a szalonok kedvelt társalgási témái is voltak. Ünnepeles alkalmakkor, karnevál idején divattá lett az előkelőbb körökben „alla Rákóczi”, „alla Zrínyi” öltözködni. A tanulmány az olaszok körében elterjedt jónéhány magyar ruhadarabot sorol fel, és hivatkozik azokra a festményekre, amelyeken ezek láthatók.

A zenei nevelés terén lehetséges olasz—magyar együttműködés gondolatát RUZICSKA PÁL veti fel. A Kodály-módszer lényege nem merül ki csupán az oktatástechnikai eljárásokban, hanem magába foglalja elsősorban azt, hogy az oktatás a magyar népzenei örökség anyagára („a gyermek zenei anyanyelvére”) épül. Magyarországon a Corpus Musicae Popularis Hungaricae köteteinek megjelenésével a népzenei örökség olyan feltárása és közkinccsé tétele indult meg, amelyhez hasonlóval Olaszország nem rendelkezik. Olaszországban kb. 15 000 népdalt gyűjtöttek eddig össze, ez az anyag azonban csak hangszalagokon van tárolva, és nincs még se tudományosan feldolgozva, se

kinyomtatva. Ennek az anyagnak a feldolgozásánál és megjelentetésénél fel lehetne használni Kodály tapasztalatait és módszereit.

Tematikailag ebbe a csoportba sorolható a „De administrando Imperio” 38. fejezetéről szóló (MARIO GRIGNASCHI) és az észti nemzeti eposznak, a Kalevipoegnek az Olaszországban való megismertetésével foglalkozó tanulmány (EDOARDA DALA KISFALUDY).

4. Irodalom. — A magyar irodalomnak a Duna menti népek irodalmával közös vonásait KLANICZAY TIBOR elemzi. A magyar irodalomnak ugyanis sokkal több közös vonása van a környező, etnikailag nem rokon népek irodalmával, mint a nyelvileg rokon finnugor irodalommal és kultúrával, amelyekkel csak bizonyos folklór elemekben mutatható ki egyezés. A kelet-európai irodalmakat általában két korszakra lehet osztani: a felvilágosodást és a romantícizmust megelőző korszakra, valamint az ezt követő időszakra. Ez utóbbi azonban sokkal radikálisabb változásokat mutat fel, mint a nyugati irodalmak hasonló korszaka. A nyugati irodalmakban a nagy újítás, a nemzeti irodalom győzelme a reneszánsz korra esik, míg a kelet-európai irodalmakban ez csak a felvilágosodás és a romantícizmus korában következik be. Ilyen értelemben a magyar irodalom is tipológiailag a kelet-európai irodalmak körébe tartozik, tehát a történelmi-társadalmi fejlődés vált meghatározóvá az etnikai és nyelvi tényezőkkel szemben. Magyarország keletkezésének pillanatától a Habsburg-birodalomig mindig sok nemzetiségű ország volt, és az irodalom művelői különböző népekhez tartoztak, de az irodalom latin nyelve elfedte a nemzeti különbségeket. Így tulajdonképpen a kezdeti időszakra vonatkoztatva helyesebb volna magyarországi irodalomról, mint magyar irodalomról beszélni. Később is, a nemzeti nyelvű irodalmak megjelenése idején Magyarország a különböző nyelvű irodalmak közös hazája maradt (pl. a Budai Egyetemi Nyomdában nemcsak magyar, hanem szerb, román, bolgár, sőt újgörög művek is megjelentek.) Sokszor igen nehéz egy író nemzeti hovatartozását eldönteni. Janus Pannoniust például, aki horvát családból származott, magyar környezetben élt és latin nyelven írt, mind a magyar, mind a horvát irodalomtörténet a maga latin nyelvű írói közt tartja számon. Vagy hová tartozik Beniczky Péter, aki magyarul és szlovákul írt? Az újabb kutatásoknak kell majd betemetni azt a szakadékot, amelyet a nacionalista szemlélet mesterségesen hozott létre.

Születésének századik évfordulója alkalmából Adyról emlékezik meg PAOLO SANTARCANGELI. Annak ellenére, hogy Ady nemcsak a magyar líra megújítója, hanem az európai kultúra egyik legkiemelkedőbb képviselője is volt, a korabeli hivatalos kritika igyekezett forradalmi alakját — Petőfiéhez hasonlóan — a politikailag kevésbé veszélyes „szerelem költőjére” leszűkíteni, figyelmen kívül hagyva újságírói tevékenységét, forradalmi szellemű polémikus írásait. A tanulmány ezután röviden elemzi Ady szimbolizmusát, szerelmi líráját és politikai költészetét.

Az olasz tájnak, olasz embereknek, olasz életmódnak, olasz nyelvi elemeknek a magyar irodalomba való behatolását SZABÓ Győző elemzi Babits, Kosztolányi és Móra műveinek tükrében.

Ugyancsak ehhez a tematikai körhöz tartozik Ady költészetének belső rugóit, a költő egyéniségében rejlő belső ellentmondásokat feltáró rövid tanulmány (UMBERTO ALBINI); az építészetnek Ady kora szellemi életében vitt szerepéről szóló tanulmány (MERÉNYI FERENC), a törökellenes irodalom és a magyar epikus költészet kezdetének kapcsolatait elemző tanulmány (AMEDEO DI FRANCESCO); valamint az 1915—1919 közötti magyar avangardista irodalom néhány sajátos vonását bemutató írás (MARINELLA D'ALESSANDRO).

5. A magyar nyelv és a finnugor filológia oktatása Olaszországban. — GIOVAN BATTISTA PELLEGRINI tanulmánya rámutat arra,

hogy a nyelvtipológiával foglalkozó általános nyelvész számára milyen óriási előnyt jelent egy agglutináló nyelv gyakorlati ismerete. A magyar nyelvnek számtalan olyan fonetikai, alaktani és mondattani sajátossága van, amelyek igen szemléletesen egybevetethetők az olasz nyelvvel, illetve az indoeurópai nyelvekkel. Ami a szakirodalmat illeti, az eddigi kezdeményezések igen hasznosak, szükség volna azonban egy olyan gyűjteményes kötetre, amely az alapvető munkákat tartalmazná megfelelően redukált formában. Egy felelős szerkesztő vezetésével a magyar szakemberek olyan kézikönyvet állíthatnának össze, amely jelentős segítség lenne az olasz diákok és az olasz nyelvészek számára.

Az olaszországi magyartanítás problémáival foglalkozik a következő három tanulmány. TÓTH LÁSZLÓ azt a gondolatot veti fel, hogy a magyar nyelvet idegen nyelvként külföldi környezetben eddig még nagyon tanították. A külföldön dolgozó magyartanároknak kell tehát az eredményes módszerhez vezető utat megtalálniuk, azaz a magyar nyelv és az idegen nyelv közti strukturális különbségek nehézségeit megoldani. A hazai magyartanítás ehhez a szókincsminimum megállapításával, fokozatos nehézségű gyakorlatokkal, aktuális témák megadásával járulhatna hozzá. ÉDER ZOLTÁN részben terminológiai, részben rendszerezési problémákat vet fel a magyar igeragozással kapcsolatban. Az alanyi és tárgyias ragozás olasz megfelelőjeként a *coniugazione generale* és a *coniugazione determinata* terminusokat javasolja a szerző, a *-lak/-lek*, személyragos implicative alakot pedig a *coniugazione generale* kategóriába sorolja. A harmadik írás TÓTH LÁSZLÓÉ, válasz a másodikra, a *coniugazione indeterminata* terminust javasolja az alanyi ragozás olasz megfelelőjeként, hiszen ez pontosan a *determinata* logikailag ellentétes párja, másrészt valóban csakis határozatlan tárgyra vonatkozhat. A *-lak/-lek* ragos alaknak az alanyi ragozás kategóriájába való besorolását nem tartja helyesnek, mert így az egyes szám 1. személyében kettős alak lenne (*látok, látlak*), ami nagyon zavarná a tanulót, és egy csomó logikailag megmagyarázhatatlan kérdést vetne fel. Fenntartja azt a felfogását, hogy legcélszerűbb ezt az igealakot önálló kategóriaként kezelni.

Ugyancsak az olaszok számára való magyartanításban előforduló nehézségeket gyűjti típus-csoportokba DANILO GHENO. A fonetika területén elsősorban az *a—á* különbsége (*agy, ágy*), a rövid és hosszú magánhangzók különbsége (*tör, tör*), a *h, ty, gy* helyes ejtése és a hasonulás okoznak gondot. Az alaktanban a latin deklináción nevelkedett olasz hallgatók számára szinte elkészerítő nehézséget jelent a magyar esetragok tömkelege, valamint az igeragozás kettőssége. A mondattan területén viszont egy bonyolult rendszer, a *consecutio temporum* hiánya nem könnyíti, hanem nehezíti a helyzetet az olaszok számára („*ho detto che ero veneziano*”: mondtam, hogy velencei *vagyok*”). Nehézséget jelent még a tárgyias igeragozás használata és a szórend, főleg a birtokviszony szórendje is.

Az olaszországi magyartanítás és finnugor filológia mérlegelt vonja meg utolsó elemzőként FOGARASI MIKLÓS. Az 1973. évi első páduai összejöveteltől a jelen kongresszusig eltelt idő alatt általában megvalósultak a célkitűzések. Megjelent két kitűnő tankönyv (TÓTH LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL munkái) az olaszok számára, rendeződött az ösztöndíjak kérdése, és három városi középiskolában (Nápoly, Pádvia, Róma) kísérleti jelleggel magyar nyelvet tanítanak. Hiányzik azonban a finnugor filológia olasz nyelvű kézikönyve, hiányzik a magyar nyelvet tudományos igényességgel bemutató munka (a „*The Hungarian Language*”-hoz hasonló könyv létrehozására — BENKŐ LORÁND irányítása alatt — ígéretet tett a kongresszus végén CSILLAGHY ANDRÁS), és hiányzik egy olasz nyelvű magyar nyelvtörténet. Igen hasznos volna a tervezett kétnyelvű magyar irodalmi antológia mielőbbi létrehozása is.

6. Megítélésünk szerint a tanulmánykötet megjelenése amellet, hogy jelentős forrás az olasz szakemberek számára a nyelvünkre és irodalmunkra vonatkozó ismereteik elmélyítéséhez, nem kis számban hozott a hazai nyelvtudományunkat és irodalomtudomá-

nyunkat gazdagító új gondolatokat is. Az elméleti problémák mélyreható elemzése mellett a kötetben megtalálhatók a nyelvoktatás gyakorlati kérdéseivel foglalkozó írások is, tehát a kötet az elmélet és gyakorlat egységének is szép példáját szolgáltatja. Természetesen a munka további folytatásának számtalan nehézsége, társadalmi, anyagi vonatkozású feltétele van. Úgy véljük azonban, hogy az a tudományos együttműködés, amely ilyen fajsúlyú kötetet tudja munkáját dokumentálni, további terveit, jövőbeni célkitűzéseit is hasonló színvonalon fogja valóra váltani.

BENEDEK NÁNDOR

Nagy Ferenc, Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába

Éötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 155 lap

1. Azzal kezdem: a szerző nagy bátorságról tett tanúbizonyságot, hogy vállalkozott ennek az egyetemi jegyzetnek a megírására. Ismeretes ugyanis, hogy bár egyfelől igen sokat gazdagodott a nyelvtudomány az utóbbi évtizedekben (nem utolsósorban a szövegtannal), de ez a gazdagodás nagy zűrzavart is eredményezett. E zűrzavarból két dolgot emelek ki: egyrészt azt, hogy több új vagy lényegesen megújult diszciplína (pl. a szövegtan is, de a szemiotikáról, a szemantikáról, sőt a mai stilisztikáról szintén elmondható) igyekszik mintegy „bekebelezni” a többit (ez természetesen lényegbe vágó számos következménnyel jár), másrészt arra utalok, hogy ezek a diszciplínák — különösen egy egyetemi stúdium (tantárgy) kereteire gondolva — sok ponton nincsenek kidolgozva.

Ami most már a hazai szövegtant illeti, megjelent 1979-ben „A szövegtan a kutatásban és az oktatásban” című vándorgyűlés előadásait tartalmazó munka (MNYTK. 154. sz., szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE; egyébként itt állapodtunk meg a „szövegtan” elnevezésben is), továbbá az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI., szövegtani kötete és több tanulmány különböző folyóiratokban. És természetesen külföldön — már korábban is — több, igen különböző koncepciójú és módszerű, szöveggel foglalkozó könyv.

Nos, NAGY FERENC alapos ismeretekkel és igen jó érzékkel írta meg ezt a tudományos igénnyel készült s ugyanakkor igazán didaktikus munkát, amely kitűnő alapozás, nyeresége a nyelv- és irodalomtudománynak, továbbá alkalmas az oktatásra és a tanulásra, akkor is, ha — az előbbieken megjegyzettek miatt is — kisebb módosításokra, a későbbiekben pedig — ha a kutatások elérkeznek odáig — kiegészítésre szorul.

2. A szerző az előszóban tájékoztat munkája beosztásáról: „A jegyzet két részből áll. Az összegző, áttekintő fejezetek bemutatják a szövegtan egyes szintjeit, példákkal szemléltetik az új vagy újak tetsző szövegtani fogalmakat, és irodalom közlésével szolgálják a szövegjelenségek mélyebb megismerését. A jegyzet második része szövegszintek, szövegtani kategóriák szerint közöl olyan gyakorlatokat, feladatokat, amelyek az elméleti ismeretek megszilárdítását segíthetik elő.” (3.)

Az első rész „A szöveg tudománya” című fejezettel kezdődik, és ennek keretében olvashatunk a „történeti előzmények”-ről, valamint „a szövegtan felosztásá”-ról. A szövegtan történeti előzményeit tárgyalván a szerző helyesen emeli ki, hogy a „nyelvészeti gondolkodás az idők során vissza-visszatér bizonyos kevésbé megoldott kutatási témákra azon egyszerű oknál fogva, hogy az adott kor tudományos színvonalán még mélyebb összefüggéseket, ismeretanyagot tárjon föl” (5). Majd ügyesen foglalja össze (5–11), hogy mely

diszciplínák (a leíró nyelvtan; az antik retorika; az ars dictandi; a modern retorika; a filológia, benne különösen a klasszika filológia; a szerzőségvizsgálatok; az epigonirodalomra, a stílusutánzásra, a stílusparódiára irányuló irodalomtörténeti vizsgálódások; a stilisztika; illetve végső soron a nyelvészet: a hagyományos szintaxis, a strukturalista és a generatív kutatások, később a tartalomelemzés, valamint a szövegstatisztika és a szemiotika) hogyan segítették a mai szövegтан kikristályosodását.

A szerző a „szövegтан” elnevezés helyességét ügyes érvekkel bebizonyítva ez új diszciplínán belül megkülönböztet szövegelméletet és szövegtipológiát, illetőleg különleges — azaz egy meghatározott nyelv idevágó kérdéseivel foglalkozó — szövegтан (11—3). Ez a szövegтан viszont lehet minőségi (kvalitatív) és mennyiségi (kvantitatív), valamint leíró (szinkrón) és történeti (diakrón). Ezek részterületei: a szöveggrammatika, a szövegjelentésтан és a szövegstilisztika. Joggal és okkal említi meg Nagy Ferenc az alkalmazott szövegтан, benne a szövegтannak — régebbi elnevezéssel — a fogalmazás-tanításra gyakorolt hatását, a kriminalisztikai és a pszichiátriai nyelvészetet.

Ezután olvashatunk a szöveg fogalmáról és jellemzőiről (15—7; helyesen emeli ki a szerző, hogy „... a nyelvi jelek szöveggé válása együtt járhat más jelek szerveződésével”: 15), majd a szöveg fajtáiról (18—21; beszélt és írott szöveg, a kohézió szerepe a szöveg kötöttségében stb.).

„A szöveg szerkezete” című fejezet (22—32), miután utal a szövegтан közelebbi feladatára: „... a szövegalkotás azon formái (grammatikai) és értelmi (jelentésbeli) lehetőségeit leltározza, amelyekben az író, a beszélő az alkalomhoz illően választhat” (24), szól a szöveg mikroszerkezetéről (szövegmondat, mondattömb, bekezdés stb.), illetőleg makroszerkezetéről (bevezetés, tárgyalás és befejezés, hiányos és teljes szerkezetű szövegtípus stb.).

„A szöveg grammatikája” című rész (33—44) tárgyalja az egyes elemek szöveggé szerveződésének a grammatikai szabályait (a mondatfonetikai eszközök, az egyeztetés és a sorrend szerepe; a téma—réma, illetőleg topic—comment kérdései; mondategész és mondategység, valamint szabad és csonkított mondat; a kötőelemek — konnektorok — funkciója; a hátra-, a jelenre és az előreutalás és ezek eszközei; a szövegíró; stb.).

„A szöveg jelentésтана” (45—56) taglalja a lineáris kohézió eszközeit, mindenekelőtt az antik retorikában gondolatalakzatnak nevezett jelenségeket (felsorolás, felosztás stb.), továbbá a tartalomelemzés kategóriáit, a jelentéssíkok létrejöttét és az előfeltevéis vagy presszuppozíció kérdéseit.

A „Szöveg a közlésben” című fejezet (57—68) a hét kommunikációs összetevő tárgyalása során kitér olyan fontos jelenségekre, mint a közlés stratégiája és taktikája, az egynemű és heterogén szövegek, a redundancia és a szövegfolytonosság bizonytalansága, a beszédhelyzet, a kontextus és a szövegelőzmény, valamint a metakommunikációs eszközök.

„A szöveg stílusa” című fejezetben (69—84) szó esik a következő szövegstilisztikai jelenségekről: a korstílus, a csoportstílus, a műfaji és az egyéni stílus szövegjegyei; az előismeretek fontossága; származtatott szöveg, stílusparódia és szövegkeveredés; kapcsolódási lehetőségek, a tömbösödés és az utaló eszközök, laza és szoros lineáris kohézió; a történeti szövegstilisztika.

Mintogy Nagy Ferenc tíz évvel ezelőtt megjelentetett egy igen hasznos egyetemi jegyzetet „Kvantitatív nyelvészet” címen (Bp., 1972.), és mivel azóta is foglalkozik efféle kérdésekkel, mostani jegyzetébe is — helyesen — beiktatott egy hasonló fejezetet „A szöveg mennyiségi viszonyai” címen (85—95). Szól itt az egyes szövegjelenségek aránykülönbségeinek stilisztikai értékéről, a lineáris kohézió erősségének a méréséről, végül pedig arról, hogy a szövegjelenségek keverési arányaiból hogyan lehet következtetni a fogalmazó személyiségi vonásaira.

A jegyzetet — mint utaltam rá — az egyes fejezetekhez kapcsolódó gyakorlatok, feladatok teszik teljessé, és az idegen műszók rövid értelmezése (147—9), valamint az ezúttal különösen hasznos tárgymutató (151—3) zárja.

3. Nagy Ferenc egyetemi jegyzetének a következő föltétlen pozitívumait emelem ki. 1. Helyes célkitűzés: „Jegyzetünk arra a feladatra vállalkozik, hogy a szerteágazó szövegtani kutatásokat rendszerbe foglalva és kritikailag elemezve áttekintést adjon a tudományok egész sorából kinőtt és most már önálló életet élő szövegtanról.” (3.) — 2. Helyes eljárás mód: a szerző nem „egy-egy szövegtani irányzat szellemében” (3) írta meg jegyzetét, hanem az idevágó régebbi és új munkákat józan és reális szemlélettel felmérve szintézist adott a mai oktatás számára. — 3. A jegyzet felöleli a szövegtan valamennyi fontos területét. — 4. A megfelelő elméleti tudnivalók mellett megfelelő szinten kitér a gyakorlatra, a legkülönbözőbb műfajú szövegek megszerkesztésének, megfogalmazásának az alapvető kérdéseire. — 5. A jegyzetben a szövegértés szintén megkapja a kívánatos teret. — 6. Változatos és kitűnő illusztráló szöveget alkalmaz (l. a Forrás-jegyzék című részt: 145), beleértve a beszélt nyelv műfajait is. — 7. Jó összefoglalások, szemléltető ábrák stb., továbbá kitűnően összeállított szakirodalmi jegyzékek találhatók a jegyzetben. — 8. Változatosak, meggondolkoztatóak a feladatok. — 9. Utoljára, de nem utolsósorban külön utalok a jegyzetnek a jó értelemben vett didaktikus jellegére. Az eddig mondottakon kívül megemlítem még világos felépítését, a mondanivaló érthető megfogalmazását, a lényeges dolgok megfelelő kiemelését, valamint azt, hogy a szerző igyekszik minden — új — fogalmat megmagyarázni, és hogy utal a korábban — főként a grammatikában — tanultakra.

4. Mivel a tárgyalt jegyzet esetében szinte előzmények nélküli, úttörő munkáról van szó, nem illendő negatívumokról beszélni. Inkább tehát arról szólok röviden, felsorolásszerűen, hol és hogyan lehetne, kellene kiegészíteni, illetőleg módosítani. 1. Kisebbs-nagyobb mértékben — mint a szerző maga is utal rá — alaposabb kidolgozást kíván minden fejezet, különösen a szövegstiliztikával és a mennyiségi viszonyokkal foglalkozó rész. (Egyébként a szövegstiliztika nemcsak a befejezett nyelvi művek stilisztikai eszközeit tárgyalja, l. 12; — „A nyelvi szöveg grammatikai és jelentéstani szabályok egyidejű felhasználásából keletkezik”: én a „stilisztikai szabályok”-at is hozzátenném, l. 33; stb.). Ugyancsak részletesebben kellene foglalkozni — különösképpen — a globális kohézióval, a jelentéssíkokkal (és az átvezető szavakkal), a csoport- és a műfaji stílussal stb. — 2. Véleményem szerint nem teljesen megnyugtató a gondolatalakzatok tárgyalása, talán nem is elsősorban amiatt, hogy például FÓNAGY IVÁN az új Világirodalmi Lexikonban lényegesen más felosztásban mutatja be őket hasonló címszó alatt (egyébként magam is ezt ismerem), hanem mert Nagy szövegtani jegyzetében mintha nagyon távoli jelenségek kerülnének e fogalom alá (l. 6—7, 22, 41, 46, 81). — 3. Jó volna a későbbiek során még több „fogódzót” adni az ún. szövegalkotáshoz, hogy a szövegtan igazán nyelvhasználat-központú legyen. — 4. Végül, a szerző — helyesen — törekedett az idegen nyelvű terminus technicusok magyarra tételére, de még tovább kellene mennünk, hogy a *deskriptorizálás*-féle nehezen kiejthető stb. szavak se zavarják a szövegtan megértését, megtanulását.

Kívánatos, hogy ez a korszerű, hasznos jegyzet még teljesebb, még kidolgozottabb formában könyv alakban is napvilágot lásson.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Herczeg Gyula, Móricz Zsigmond stílusa

Tankönyvkiadó, Bp., 1982. 317 lap

1. HERCZEG GYULA alkotó produktivitását egy újabb kötet bizonyítja. Témája: Móricz Zsigmond egyéni stílusának a leírása. Mint oly sok más könyvének (ideszámítva az olasz témájúakat és nyelvűeket), ennek is jelentős múltja van már. A szóban forgó témával való kitartó foglalkozásról tanúskodnak korábbi dolgozatai: Móricz képköltésének néhány kérdése (Nyr. LXXXII, 61—73.), Móricz Zsigmond stílusa (Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961.), a próza stílusát tárgyaló könyvében sok jelenség vizsgálataiban az egyik leggyakrabban szerepeltetett író ugyancsak Móricz (A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975.).

2. A kötetnek ugyan nincs célt, szándékot és módszert jelző, a vizsgált jelenséget elméletileg megvilágító előszava, bevezetése, a tartalomjegyzékből is jól kivehető azonban, hogy a szerző Móricz egyéni stílusát szándékszik jellemezni, bemutatni és méltatni a Herczegnél már rég kialakult, a nevéhez és tevékenységéhez már könnyen és hamar társuló, a szakemberek számára ugyancsak régóta ismert módszerrel: több-kevesebb nyelvi forma főleg grammatikai, részben szemantikai leírását követő stilisztikai minősítésekkel.

A vizsgálatnál összefüggő elméleti és módszertani kérdések tisztázása vagy legalábbis a bizonyos lehetőségek melletti pusztá állásfoglalás azonban még így is, az előbbieket feltételezése mellett is hiányolható. Főleg annak a kifejtése, esetleg csak pusztá jelzése lett volna fontos, hogy mi is az egyéni stílus, mi és milyen a vizsgálatnak megfelelő stilisztikai ág (mennyi benne a szinkrónia, és mennyi a diakrónia), vagy hogy mi a viszony az egyéni stílus és a művek, valamint az irányzatok stílusa között, továbbá a kérdés története: a Móricz stílusával és — tágítva a kört — írásművészetével foglalkozó munkák rövid értékelése, hozzájuk viszonyítva a továbbfejlesztés megindoklása stb. Mindez nyilván nem fogható fel öncélú elméletieskedésnek. Ha ugyanis ezek a kérdések szóba kerültek volna, a könyv olvasója számára lenne egy világos vezérfonal, a könyv bizonyos részletei közötti összefüggések megvilágításához egy jó útmutató, esetleges kételyek eloszlatásához elégséges megokolás, eligazítás, és így a könyv utóéletében lehetséges vitákat, nézeteltéréseket, félreértéseket is könnyebben el lehetne kerülni.

Persze nyugodtan állíthatjuk — ez lesz ismertésem elvi alapja —, hogy nem azt kell az értékelés előterébe állítani, ami a könyvből hiányzik, hanem azt, ami benne van. Éppen ezért az ismertté tevés, népszerűsítés és egy értékelő összegezés érdekében sorra vesszük a kötet hét fejezetét.

3. Az első két fejezetet (A közlésformák, A szabad függő beszéd használatának feltételei), valamint a színpadi párbeszédet tárgyaló negyediket (A színművek nyelvi stílusa) részben közös tartalmuk miatt egybevonhatjuk. Hogy Herczeg Móricz stílusának leírását az egyik közlésformával, a szabad függő beszéddel kezdi, jól bizonyítja, hogy szerinte ez nála elsődleges értékű stíluseszköz. Valóban jól kihozza, hogy az élőszó visszaadására törekvő Móricz a bántó nyelvi naturalizmust csak úgy kerülhette el, hogy gyakran fogalmazott ebben az egyenes és a függő beszédet egyesítő közlésformában. Szüksége volt erre Móricznak a nála gyakori vívódó, töprengő, eszmélkedő hősök jellegzetes belső monológjának megszerkesztéséhez is.

Hogy e két funkcióban miért jelentős a szabad függő beszéd, azt Herczeg nagyon helyesen egy Eötvöstől vett, függő beszédet tartalmazó részlet elemzésével világítja meg, és ezzel a prózaírás korábbi nehézségét, az újabb fejlődés eredményeit is szemlélteti. A prózai művek sok-sok részletének az elemzésével Herczeg igazolta azt a fejlődéstörté-

neti tényt, hogy Móricznak sikerült elérnie, „hogy a szereplők gondolatai, belső vívódásai, a történet cselekményébe beépített esszészzerű betétek úgy hassanak, mintha a szereplő nyilatkoznék meg egyenes beszédben” (45). Lényegében ugyanerre az eredményre jut a színművek stílusát tárgyaló fejezetben is: Móricz éppen „a szabad függő beszéd széles körű alkalmazásával érte el a drámai hatást” (183).

Magának a szabad függő beszédnek a grammatikai leírását és stilisztikai funkcióinak a minősítéseit jórészt a második fejezetben olvashatjuk. Itt a szerző nagyon sok és jól megválogatott szövegrészletet elemez. Fontosabb előfordulásai, funkciói közül a következőket emeli ki: „a haragvó, dühkitörésekkel tarkított gondolatok”-ban (71), „a bizonytalan helyzetekből folyó gyötrődés”-ek ábrázolásában (76), szerelmi ügyekben, féltékenységekben, a „házasság körüli filozofálgatások”-ban (80), politikai tényállások, események bemutatásában, „a tárgyilagos történeti tények” átszínezésében (81), vagy ha „a szereplő életviszonyai, vagyis a külső tények, események színesednek át” (88). Mindezekben az esetekben a szabad függő beszéd az érzelmi aláfestés eszköze. Ennél is gyakoribb az előfordulása a szereplők gondolatainak, vélekedéseinek, reflexióinak a visszaadásában, de előfordul a környezetrajzban, valamint a portréban is és még inkább a szereplők beszélgetésében.

A színművek nyelvéről szólva elsősorban a vívódást ábrázoló dialógusokat emeli ki, azokat elemzi és minősíti részletesen. Az író itteni stílustechnikáját „megelevenítő eljárás”-nak nevezi, amelynek segítségével „az összetett mondanivalót élvezetes és hatékony nyelvi formába öltözteti” (194).

4. Nagy érdeme a szerzőnek, hogy tüzetes elemzéseinek az eredményeit fejlődés-történetileg is megvilágítja. Amint már szóba került, Móricz mondat- és szövegszerkesztési eljárásait az Eötvöséhez és ugyanúgy a Keményéhez viszonyítja, és így technikájának lényegét még jobban tudja minősíteni. Ugyanezt teszi meg Móricz egyéni stílusának diakronikus megközelítésében: kronológiailag eltérő tényeket vet egybe. Ezekből a részletekből megtudjuk például azt, hogy „első regényeitől fogva [meg]figyelhető a szabad függő beszédben foglalt szakaszok terjedelmének növekedése, és az is, hogy a merevebb szerkesztést egyre inkább váltják fel a mozgalmas, a már bemutatott élenkítő eljárásokra épülő változatok” (68).

A színművek nyelvi stílusának a bemutatásában, ahol a vizsgálat tárgya a párbeszéd (a naturalizmussal, nyelvjárásiassággal és a vívódó hősök kifejezőmódjával összekapcsolva), kiderül, hogy Móricz „későbbi darabjaiban visszafogta a nyelvjárást” (170), hogy a szóhasználat a köznyelvi felé halad (181), hogy egyre gyakoribb „stílusfogása a szaggatott előadásmodor” (190). De arról is szó esik, hogy írói fejlődésének első szakaszában „a sok retorikusnak tetsző főnévi igenév a mai színpadi beszédben modorosnak tűnhet” (193). A legfontosabb megállapítása azonban kétségtelenül az, hogy „a stilisztikai, mondattani élenkítés, színezés segítségével Móricz szakítani akar az alárendelő és mellérendelő mondatok ábrázolására épülő párbeszéd típusal” (195).

Herczeg olyan finomságokra is tekintettel van, mint amilyen a párbeszéd sokféle stílárius színezete. Szerinte a vívódó hősöket ábrázoló drámatípus kifejlesztésének „kezdetén Móricz dialógusai visszafogottak, szabályos felépítésűek, mint kortársaié, pl. Herczeg Ferencé” (196). A sokféle kronológiai egybevetésből azt a sokatmondó következtetést vonja le, hogy „a »Sári bíró« korában az ízes beszédet utánzó és csak egy-két mondatra terjedő, kevés gondolati magot tartalmazó naturalista dialógusokat ír” (203). Ezzel szemben „a pszichológiai tartalmakat, a vívódást szemléletesen megelevenítő eljárást később tanulja meg” (203). Mindezt az idetartozó nyelvi elemek (pl. az önállósult mondatrészek szerepe, a fölösleges töltelékszavak kerülése, a mondat szerkezet lazítása stb.) meggyőző elemzésével bizonyítja.

5. A szerző külön fejezetet szentel az impresszionista jegyek tárgyalásának. Kiindulópontja az, hogy „Móriczra nem jellemző a bonyolult, szerteágazó, alárendelő mondat szerkesztés” (126), és hogy mindennek egyik következménye a szabad függő beszéd gyakorisága is.

Ennek alapján von ide olyan nyelvi sajátosságokat, amelyek figyelembevételével állítja, hogy „mégis — főként a tízes, húszas években — megtaláljuk nála az impresszionista szerkesztés nem is kevés sajátosságát” (126). A legfontosabbnak, legjellegzetesebbnek a nominális stílust tartja azzal az elsődleges szerepével, hogy széttördeli a szabályos kompozíciót, és asszociatív kapcsolatokra épít. A nominális stílus kifejező funkcióit a személyek és tárgyak jellemzésébe és a környezetrajzba ágyazva vizsgálja bő anyag alapján, és összekapcsolja a pointillista módszerrel, az értelmező és elliptikus szerkezetekkel, az erős érzelmi tartalmakat kifejező elvont főnevekkel és a színnevekkel.

Végül értékeli őket, és azt a következtetést fogalmazza meg, hogy „Móricz impresszionizmusa . . . realista stíluszempléletének függvénye” (161), hisz Herczeg szerint az a nyelvi keret (pl. a párbeszéd és a belső monológot egyszerűsítő szabad függő beszéd), amelyben az említett és impresszionistának tartott stílus eszközök funkcionálnak, a realista stílusfelfogás eredménye.

6. A szerző külön fejezetben szól a tájnyelvről és az archaizálásról. A nyelvjárás szerepét mind a prózában, mind pedig a színművekben felméri. Mindkét esetben a tájnyelvi elemek felhasználását a Móriczra annyira jellemző beszédszerűséghez, az élőszó visszaadásához köti, ami elsősorban a paraszti beszélők ábrázolására jellemző. És lényeges az is, hogy mindezt a naturalizmus és a realizmus függvényeként ragadja meg.

A vizsgálatok eredményei alapján megfogalmazott lényeges megállapítása az, hogy néhány szórványos esetet (mindenekelőtt első műveit) nem számítva Móricz került a tájnyelvi elemek túlzó használatát (a naturalista „fényképezést”): „Móricznál a tájnyelv hullámszerűen jelentkezik, rendszerint csak a megokolható csúcsoknál” (207). Ezért állíthatja azt is, hogy „a köznyelv diadala akkor teljes, amikor a paraszti szereplőket fűtő belső indulat általános érvényűvé emelkedik” (216). Külön értékeli a „Rózsa Sándor”-ciklus tájnyelvi sajátosságait. Szerinte a műnek az a rendkívüli érdekessége, hogy „a nyelvjárás akkor is megjelenik, amikor nem a szereplők beszélnek” (223). És kitér az idetartozó vitatott kérdésekre, a túlzások hátterére is. A „népies mondattan” jellemzése viszont átvezet annak a mindenféleképpen pozitív eljárásnak a tárgyalásához (főleg „A boldog ember” alapján), amelynek lényege a falusi ember gondolkodásmódjának és sajátos beszédmódjának, mondatfűzésének az érzékeltetése.

Az archaizálásról szóló alfejezetben szintén felvetődnek a régies nyelvi formák használatának a szakirodalomból jól ismert vitatott kérdései. Az itt is gazdag anyag elemzése során nagyon sok figyelmenre méltó stilisztikai megjegyzést olvashatunk. Sok finom, részletekbe menő vizsgálatának egyik fontos felismerése az, hogy „s z e r k e z e t i, m o n d a t t a n i szempontból Móricz s a j á t szövegeiben nem archaizál” (253), és hogy „a színpadi nyelv archaizálása csak szűk keretek közt lehetséges” (269).

7. Külön szint jelent Móricz stílusának leírásában a képalkotásról szóló fejezet. A szerző műszava szerinti „képlátás” egyik forrása „nyugatos” jellegű (270), ezek jó része impresszionista és expresszionista. Az idetartozó képek közül nem egy erőltetett, túlzó. Nem világos, nem megokolt viszont az, hogy „A lélek kagylóhéja”-ból idézett képeket miért tekintí szecessziósnak (275).

A képek tipizálása érdekes részlet, de sok benne a szemponttörés. Nagyon jó viszont a „Kerek Ferkó”-ból idézett levél elemzése, amelyet a szerző nagyon helyesen úgy fog fel, hogy ezzel Móricz „az intellektuális-expresszionista képalkotás egyes túlzásai

ellen" küzd (278). Móricz írói fejlődésében csúcshatást tekint a képalakításnak azt a módosítást (azt, hogy szemantikailag egymáshoz közel álló fogalmakat kapcsol össze, valamint a képek tisztaságát és világos jelentését), amely miatt „szemléletes stílusú írónak” nevezhető (280). Ezt bizonyítja a képanyag jellegével is, azzal, hogy „egyre inkább a falusi életből meríti hasonlatait” (281).

8. Figyelemreméltó az „Összegezés” című fejezet. Itt a szerző vizsgálatainak eredményeit úgy összegezi, hogy ezek alapján méltatni tudja Móricz stílustörténeti érdemeit. Legnagyobb érdemét abban látja, hogy „képes volt a belső lelki tartalmakat közvetítő, a vívódó hősöket ábrázoló regényforma korszerű nyelvét megalkotni” (294), hogy „hatékony és olvasmányos” stílus alakított ki, hogy ebbe „az élőbeszéd legkülönfélébb, lexikai és szerkezeti fesztelenségét” vitte be (295). Azt is kiemeli, hogy nyelvteremtő képessége leginkább a szabad függő beszéd és az élőbeszéd alakításában nyilatkozik meg.

9. Az elmondottakból következően Herczeg könyvének az értékelése nem nehéz, nem problematikus feladat. Ha a korábbi műveihez viszonyítunk, mindenféleképpen öröndetesnek tarthatjuk azt, hogy itt a stílus fogalmába ágyazott jelenségek száma megnőtt. A megelőző kötetében a stílus körébe csak a mondat szerkezet és a vele összefüggő grammatikai formák tartoznak (ezért a témakör is túl szűk ennek a munkájának: A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975.). Új kötetében viszont jócskán bővült a kör: a szóhasználatról és a képalakításról is szó esik.

A módszer lényegében ugyanaz, mint korábban. Ismételt elmondhatjuk, hogy nagy érdeme a hasznosított adatanyag gazdagsága és változatossága, az öncélú, nem releváns elméletieskedés és módszereskedés kerülése. Soha sem állít fel hipotetikus tételeket. Ellenkezőleg, minden esetben az összegyűjtött imponáló mennyiségű és minőségű anyagból indul ki, és ennek tüzetes elemzése alapján fed fel stílusi sajátosságokat, így ér el új eredményeket. Mindez Herczeg vizsgálati módszerének nagy értéke.

Nagy érdeme továbbá az is, hogy ezzel a könyvével is a még sajnálatosan csak gyerekeiképpben járó mondatstilisztika útját egyengeti. Igaz, a szabad függő beszéd vizsgálatában tovább kellett volna lépnie, hisz ma a szövegnyelvészet kivirágzása idején általános vélemény az, hogy a mondatnál nagyobb egységek (mint amilyen a nominális stílus, a szabad függő beszéd) leírása csakis hierarchikus értéküknek megfelelő szinten, vagyis szöveggrammatikai és szövegsemantikai szinten lehetséges. Herczeg gazdag munkássága biztató ígéret arra, hogy nála a mondatstilisztika kidolgozását a szövegstilisztika kifejlesztése követi majd.

SZABÓ ZOLTÁN

Nyelvészeti Tanulmányok

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. 174 lap

Szerkesztette Teiszler Pál

A Kriterion Könyvkiadó kolozsvári nyelvjáráskutatóktól — számos önálló munka után — ezúttal tanulmánykötetet jelentetett meg. A könyv rövid előszavában TEISZLER PÁL vázolja a romániai magyar nyelvjáráskutatás helyzetét, bemutatja az anyaggyűjtés folyamatát, s érint néhány, a feldolgozással kapcsolatos elméleti—módszertani kérdést. A kötet hat tanulmánya közül az első Maros megye regionális nyelvatlásából közölt

mutatványt, a második a tájszók tipizálásához szolgált újabb szempontokat és adalékot, a következő kettő a családnevek kérdéseivel foglalkozik, az utolsó két dolgozat pedig a népi növényneveket fogja vallatóra más-más szempontból. A könyvet a szerzők munkásságának rövid ismertetése zárja.

BALOGH DEZSÓ—TEISZLER PÁL, Mutatvány a Marosvásárhely-vidéki tájnyelvi atlaszból (7—34). A szerzők 1959 és 1966 között gyűjtötték anyagukat Maros megye 130 falujában, mint írják, abszolút sűrűségű ponthálózattal, biztos alapot nyújtva ezzel a tüzetes leíráshoz. Különös értéket ad az összegyűjtött anyagnak, hogy az adott területen két nyelvjárás, a mezősi és a székely találkozik, így lehetővé teszi a nyelvjárások egymásra hatásának s átmenetiségének a vizsgálatát is. A jó kézzel kiválasztott térképlapokból s a szerzők elemzéséből kiderül, hogy jelentős számú fonológiai, morfológiai, szóföldrajzi kritériumnak megfelelően Maros megye nyelvjárása egységesnek látszik, ugyanakkor bizonyos, főként fonológiai sajátosságok három, nem élesen elkülönülő, nyitott izoglosszájú típusra (mezősi jellegű, székelyes, valamint sem a mezősi, sem a székely feltűnő sajátosságait nem ismerő átmeneti) osztják a területet. Nyelv földrajzi szempontból mellékesnek tűnnek, az igeragozás szempontjából azonban annál izgalmasabbak az ikes ragozás térképlapjai. E vonatkozásban talán hasznos lett volna egy-egy nem ikes ige lapjainak közzététele is. Végül a térképlapokkal kapcsolatban megemlíteném, hogy a könyvben tájékozódást segítette volna, ha legalább a nagyobb folyókat feltűntetik rajtuk.

GÁLFFY MÓZES, Tájosztípusok a marosmagyarói nyelvjárásban (35—50). A szerző tanulmányának első részében sorra veszi a tájszók osztályozásának lehetséges szempontjait, áttekinti a kérdéssel foglalkozó újabb szakirodalmat, és néhány ponton továbbvivő módosításokat javasol. Például a hagyományos valódi, alak szerinti, jelentés szerinti fő típusokkal egyenrangú kategóriaként kezeli azokat a tájszavakat, amelyek a köznyelvhez viszonyítva mind az alak, mind a jelentés oldaláról nézve eltérést mutatnak, ily módon megszünteti a korábbi felemás besorolást. Az alak szerinti tájszók körében pedig — helyesen — két csoportot határol el, aszerint, hogy rendszerszerű fonémamegfeleléseket tükröznek-e vagy nem rendszerszerűeket. A szerző felveti a tájszavak szerialis érték szerinti osztályozásának lehetőségét is, olyan nehéz kérdés megoldásához keres fel fogódzókat, mint a tájszók és a népi szakszavak elhatárolása, s olyan alig-alig érintett kutatási területre kalauzolva, mint a tájszavak területi elterjedtsége, generációs megosztottsága. Mint Gálffy maga is utal rá, ilyen szempontú rendszeres gyűjtéseket még nem nagyon végeztek (49. lap 14. jegyzet), így a kategóriák árnyaltabb elhatárolása a jövőbeni kutatások feladata lesz. A dolgozat második részében a szerző rendszerezésének gyakorlati használhatóságát mutatja be egy település, Marosmagyaró anyaga alapján. A tanulmányt értékes jegyzetanyag egészíti ki.

B. GERGELY PIROSKA, Szerkezeti, funkcionális és társadalmi összefüggések a családnevek népi használatában (51—90). A szerző ezúttal öt kalotaszegi falu (a felszegi Győrmonostor és Bánffyhunyard, az alszegi Kispetri, a kapusmenti Nagykapus, a nádásmenti Bács) névanyaga alapján (a nevek bemutatása falvanként, gyakorisági rendben, a nemzedéki megosztottságot is feltüntetve: 80—9) a családnevek népi használatának névrendszerbeli és névrendszeren kívüli mozgatóit kutatja. A névrendszer és a megnevezettek mikroszkopikus vizsgálatának eredményeként megállapítja, a családnevek funkcióértéke a népi névhasználatban függ a megterheltségtől, a törzsköcs vagy peremrétegbe való tartozástól, a névállomány egyéb részrendszereitől (kivált a ragadványnevektől, illetőleg a kereszt- és becenevektől). A társadalmi összefüggések közül kiemeli a nemzedéki tényezőt. Helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a különböző összetevők nem külön-külön, hanem együttesen, egymást felerősítve vagy éppen keresztelve érvényesülnek. Így például a városias Bánffyhunyard sok helyről összeverődött lakosságának gazdag névrendszere, a peremréteg túlsúlya, a fiatalabb generációk normatív névhasználat

együttesen eredményezik a családnevek gyakori előfordulását a mindennapi megnevezésben.

Úgy látom azonban, hogy indokolt lett volna a névhasználat két alaphelyzetének, a megszólitásnak és az említésnek következetes elkülönítése, a családneveket érintő kapcsolataik feltárása is (vö. ÖRDÖG FERENC, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. 79, 150). Valószínűleg a családnevek, valamint a helyükön funkcionáló ragadványnevek a vizsgált településeken is főként az említés szituációjában működnek, s a megnevezési formákat, elterjedtségüket nagymértékben differenciálja a megnevező közösség, annak társadalmi rétegzettsége, a megnevezetthez való viszonya stb. Egy-egy település közösségének tagjai tehát nemcsak mint megnevezettek hatnak a névhasználatra, hanem elsősorban mint megnevezők. Gyanítom, hogy a névhasználók különböző körében való elterjedtség adhat kulcsot például a bánffyhungyadi legnagyobb gyakoriságú *Bokor* családnév furcsa használatához is. Mint a szerző írja, nemcsak a családfőt, hanem még két lányát is pusztai családnévvel nevezik meg. Ugyanígy a névhasználók szociológiai összetétele s a domináns réteg megnevezési szokásai indokolhatják a Kolozsvár szomszédságában fekvő, változatos családnévanyagú Bács feltűnően gyakori ragadványnév-használatát.

KOVÁCSNÉ JÓZSEF MAGDA, Havasolja mai családneveiről (91—118). Örömmel olvashatjuk, hogy ÖRDÖG göcseji és hetési, B. GERGELY kalotaszegi teljes személynévgyűjtése és -feldolgozása után újabb tájegység, a Havasolja személyneveinek vizsgálatára kerül sor. A szerző a készülő nagyobb munkából közli Havasolja 23 településének mai (a gyűjtés 1970—1971-ben történt) családnévanyagát (mind betűrendben, falvankénti bontásban, mind megterheltség szerint, feltüntetve a nemzedéki megoszlást is: 96—108). A szerző ismerteti a feldolgozás szempontjait is, de a részletes elemzésre már csak területi okok miatt sem kerülhetett sor, s Kovácsné maga is jelzi, hogy a dolgozat előkészítő, adatfeltáró munkának tekintendő.

MURÁDIN LÁSZLÓ, Néhány növénynév erdélyi nyelvföldrajza (119—29). A dolgozat szerzője „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak anyagából mutatja be néhány növénynév (*orgona, rózsavadrózsa, csalán, árvacsalán, aprócsalán*) erdélyi elterjedtségét. Fölhívja a figyelmet arra, hogy nagyobb gondot kell fordítani a kérdőfüzetek szókincsanyagának rendszerszerű, mikroszisztémák szerinti összeállítására, ugyanis így válik lehetővé, hogy egy-egy nyelv, nyelvjárás szavait, azok jelentéstani, jelöléstani vonatkozásait ne elszigetelten, hanem összefüggéseik rendszerében vizsgáljuk. Murádin leírása éppen az ilyen típusú vizsgálatokhoz szolgáltat szép példát.

PÉNTEK JÁNOS—SZABÓ ATTILA, A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében (131—72). A botanikus Szabó Attila s a nyelvész Péntek János egy tájegység, Kalotaszeg történeti és jelenkori földrajzi neveinek egy csoportját, a növénynévi eredetűeket dolgozták fel. Tanulmányukban kettős célt tűztek maguk elé: részint az adott terület egykori növényföldrajzának, az abban bekövetkezett változásoknak rekonstruálását, részint a növényzet, különböző növényfajok névadásban betöltött szerepének vizsgálatát. Munkájuk alapforrása SZABÓ T. ATTILA 1942-ben megjelent nagyszabású adattára, a „Kalotaszeg helynevei”, emellett a szerzők helyszíni gyűjtést is végeztek a vizsgált terület jelenlegi növényföldrajzi állapotára, népi növényismeretére vonatkozóan. Eredményeiket az „Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató” (Bukarest, 1976.) című kötetben tették közzé. A dolgozat jelentős hányadát teszi ki az adattár (133—60). Az adatokat s a hozzájuk kapcsolódó észrevételeket a szerzők fogalmi csoportokba sorolva szócikkszerűen mutatják be. Címzőként a név alapjául szolgáló közszó szerepel, ezt követik a fontosabb alakváltozatok, majd a tudományos elnevezés, indokolt esetben a közszó jelentése. A névadatok felsorolása falvanként, ezen belül időrendben történik, a szerzők többnyire feltüntetik az előfordulás számát s a név román megfelelőjét is. A tanul-

mány történeti növényföldrajzi következtetéseivel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy az adott területen az utóbbi évezredre vonatkozóan a pollenanalitikai és paleoetnobotanikai módszer a feltárt és feltárható adatok hézagossága, illetőleg teljes hiánya miatt nem alkalmazható eredményesen, így a földrajzi névanyag vallomása egyedülálló értékű. A névtani tanulságok közül külön figyelmet érdemel a gyakorisági táblázat. Ebből megtudhatjuk, hogy valamely növény neve milyen sűrűn fordul elő földrajzi nevekben. Kalotaszegen például a leggyakoribb előfordulású növénynev a *szőlő*. Egészében tekintve azonban a természetes növénytakaró szerepe jóval fontosabb a névadásban, mint a természetett növényeké. Ez utóbbiak a vizsgált földrajzi neveknek csupán egynegyedében szerepelnek.

Végül csak reményünket fejezhetjük ki, hogy a közeljövőben újabb kötetten keresztül pillanthatunk be a kolozsvári nyelvészek műhelyébe.

BALÁZS JUDIT

K Ü L Ö N F É L É K

Köszöntő Borsod-Abaúj-Zemplén megye földrajzi névanyagának összegyűjtése alkalmából

(Miskolc, 1982. október 14.)

A földrajzi nevek gyűjtésének országos méretű vállalkozása jelentős állomásához érkezett: Zala, Somogy, Tolna, Vas megye földrajzi neveinek közzététele, Fejér, Bács-Kiskun, Komárom megye földrajzi névanyagának összegyűjtése után most befejeződtek Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén is a gyűjtés munkálatai. Így az ország megyéinek 21%-ában már közzétették a földrajzi névanyagot, 42%-ában pedig befejezték gyűjtését. Minthogy azonban a még hátra lévő 11 megyében is megindult és előrehaladt a földrajzi nevek gyűjtése, úgy becsülhetjük, hogy e hatalmas tudományos vállalkozás a gyűjtőmunkában már jelentősen túljutott a félidőn.

E nagy jelentőségű és rendkívüli méretű tudományos vállalkozás, amelynek szervezését a MTA Nyelvtudományi Intézete éppen húsz éve indította el, sohasem jutott volna el idáig, ha nem válik társadalmi mozgalommá — olyan társadalmi mozgatóerővé, amely országos és megyei intézmények, hivatalok és szervezetek, intézetek, tudományos kutatók és önkéntes gyűjtők együttműködését hívta létre és biztosította áldozatos munkájukat a kitűzött cél megvalósításában. Különösen érvényes ez Borsod-Abaúj-Zemplén megyére, ahol korábbi előzmények után az egységes szempontú és módszerű gyűjtés előrelátó szervezés alapján 1977-ben indult meg, s a közben jelentkező nehézségek ellenére is sikerült 1982 őszére befejezni azt.

A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében elismerésemet és hálás köszönetemet fejezem ki mindazoknak az intézményeknek és személyeknek, akik fáradságot nem ismerő munkájukkal és áldozatkészségükkel lehetővé tették a megye földrajzi neveinek összegyűjtését: így elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplén megye tanácsának és Művelődési Osztályának azért a közizgatási és anyagi támogatásért, amellyel a gyűjtés megszervezését, megindítását és folytatását 1980-ig lehetővé tette — Bujdos János és Brandstätter György akkori elnökhelyettes és osztályvezető, továbbá Laczkó József megyei tanácsos érdemeit szeretném kiemelni —, a Hazafias Népfront megyei bizottságának, amely elnökségi szinten is foglalkozott a földrajzi nevek gyűjtésével s aktívahálózataival is segítette azt. Köszönetet mondok Végh Józsefnek és Ördög Ferencnek a gyűjtés

tudományos előkészítéséért és a gyűjtéshez nyújtott tudományos segítségért, Kováts Dánielnek, a gyűjtési munkálatok megyei irányítójának, Nagy Gézának, Dobosy Lászlónak, Pap Jánosnak, Jónás Ferencnek, Szabó Sándornak, Pataki Sándornak, Máday Gyulának, Tóth Péternek, Slezsák Imrének és B. Tóth Illésnek, a járási szervezési felelősöknek, Balassa Ivánnak az előkészítésben nyújtott tudományos segítségért, Szabadfalvi Józsefnek sokoldalú értékes támogatásáért, Viga Gyulának a vállalkozás patronálásáért, Mizser Lajosnak, Kováts Dánielnek (ismételten) és Tóth Péternek (szintén ismételten) a gyűjtés ellenőrzéséért. Végül tisztelettel, nagyrabecsüléssel köszöntöm a megye pedagógusait és a többi önkéntes munkatársat e nagyfontosságú névanyag, egyben értékes nyelvi és helytörténeti forrásanyag összegyűjtéséért.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye földrajzi neveinek összegyűjtése értékesen gazdagítja hazánk helyneveire és nyelvünk térjelölő rendszerére vonatkozó ismereteinket. A földrajzi névanyag összegyűjtésének és közzétételének gyakorlati jelentősége az államszervezet, a közigazgatás, a térképészet, a hivatalos helynévadás és a közösségi élet minden tér- vagy helymegjelölést igénylő intézménye és mozzanata számára nyilvánvaló. Szinte határtalan távlatot nyit a többszázszézes nagyságrendű földrajzi névanyag egész sor tudományág, mint a nyelvészet, szóföldrajz és nyelvjárástörténet, a történettudomány, település- és művelődéstörténet, néprajz, régészet, történeti földrajz és agrártörténet számára is. De van a földrajzi neveknek még egy fontos funkciója, amely aránylag kevésbé részesült eddig figyelemben. Ez az a jelentős szerep, amelyet a közösségi vagy általában a társadalmi tudatban játszanak.

A helynevek s általában a tulajdonnevek sok tekintetben problematikus elemei a szókészletnek. Ennek részben az az oka, hogy meghatározásukban és elemzésükben sokszor különböző nyelvelméletek szempontjai keverednek. Más eredményre jutunk, ha a tulajdonnevek strukturális viselkedését vizsgáljuk, másra, ha nyelvlogikai szempontból kíséreljük meghatározni jelentésüket, s ismét másra, ha a nyelv pszichomechanikai szemléletéből indulunk ki. Az utóbbi megközelítésben kétségtelen, hogy a földrajzi nevek olyan szókészleti elemek, amelyeknek képzetvonzási képessége rendkívül nagy, s ez érvényesül mind synchron, mind diachron vonatkozásban. Ennek oka részben bizonyára az, hogy az emberi közösségek életének eseményei, de a természet jelenségei is térben játszódnak le, s így mindig valamilyen helymegjelöléshez kapcsolódnak. Így a földrajzi nevek az őket használó közösségek tudatában történeti és természeti képzetekkel fonódnak össze, sokszor olyan mértékben, hogy az eredeti térkeret olykor csaknem teljesen el is tűnik mögöttük. Ez a jelenség vagy sajátosság a földrajzi neveket a társadalmi tudat fontos, nélkülözhetetlen elemeivé teszi: nincs történeti tudat s szocialista hazafiságtudat sem létezhet földrajzi nevek nélkül.

A földrajzi nevek így hordozóivá válhatnak a történeti tudatnak. Vegyük a következő földrajzi nevek sorát, amely talán még a mai történelemtanítás mellett is közzismert: *Verecke, Pusztasszer, Múhi-pusztá, Nándorfehérvár, Mohács, Eger, Szigetvár, Pákozd, Szolnok, Világó, Arad*. E földrajzi nevek önmagukban, szintaktikai összefüggés nélkül is, meghatározott történeti tudatot tükröznek, mint ezt irodalmi idézetekkel igazolhatjuk:

„Verecke hires útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall”.

— írta Ady s ugyancsak ő mondta:

„Mégis csak száll új szárnyakon a dal
S ha elátkozza százszor Pusztasszer,
Mégis győztes, mégis új és magyar.”

Történelmünk tragédiái vagy sikerei mindig azonosulhatnak helyszínük földrajzi neveivel. *Mohács* „hősvértől pirosult gyásztér” és „nemzeti nagy létünk nagy temetője” irodalmi és történelmi tudatunkban, és amikor Ady azt mondja: „Nekünk *Mohács* kell”, akkor nyilvánvalóan a történelmi eseményt idézi, nem pedig a városra gondol. Az esemény történelmi és a helyszín aktuális élménye olvad egybe *Vörösmarty Szigetvár*-ában:

„Láttam veszélyes tájadat, oh *Sziget*!
Előttem állott roskadozó falad,
Előttem a múlt kor csatái
S gyászba borult ege Hunniának.

Itt késve, mérgét nyelte az agg török,
Itt táboroztak népei dölyfösen,
Ott fenn erős, de számra kisedd
S győzve fogyó hadaink tanyáztak.”

De a földrajzi nevek nemcsak a történelmi tudatnak lehetnek hordozói, hanem magukba foglalhatják jelen tájélményünket, szülőföldünkről tudatunkban élő képzeteket is: a falunak, ahol születünk, a táj jellemző formáinak, a vízfolyásoknak, a történelmi emlékeknek a képzetait, ahogy Ady „Séta bölcső-helyem körül” című verse minden tudományos fejtegetésnél világosabban mutatja:

„Ez itt a *Bence*, látod-e?
Szelíd, széles domb s méla lanka,
Tán klastrom állt itt egykoron,
Bence-nap éjén kőd-torony
Fehérlik s kong sülyedt harangja.

Ez itt az *Ér*, a mi folyónk,
Ős dicsőségű *Kraszna-árok*.
Most száraz, szomorú, repedt.
Asszonyom, tépjek-e neked
Medréből egy-két holt virágot?

Ez itt a *Kótó*, volt falu,
Elsülyedt vagy turk horda dúlta,
Csupa legendák és jelek.
Itt akartam járni veled
És most gyerünk be a falunkba.

Ez itt falu, az én falum,
Innen jöttem és ide térek.
Mindszentnek hívják hasztalan,
Mert minden gonosz rajta van,
S itt, jaj, átkos, fojtó az élet.”

A *Bence domb*, a *Pocsolyás Ér*, *Kótó*, a volt falu, egy másik versében az *Avar domb*, amely „ősz, csendes éjeken” zengi „Vad népe Bajánnak neked kincseket hagyott” és *Mindszent*, a falu, amelynek neve jelentéstani interferenciájával a költőt szellemes játékra csábítja — szerény kis földrajzi névgyűjtemény, ám benne egész a szülőföldtudat, amelynek életteljessége taszít, de vonz is egyszerre.

A földrajzi nevek — Borsod-Abaúj-Zemplén megye földrajzi neveinek gazdag gyűjteményei, amelyek összeállítóit most tisztelettel köszöntöm — nem pusztá hangsorok, hanem a múlt és jelen közösségi élet teljességének az őrzői, olyan szocialista hazafiságtudat hordozói, amely ha elhagyjuk is szülőföldünket, mindig visszatérésre ösztönöz bennünket, hogy Adyval mondhassuk:

„Ez itt falu, az én falum,
Innen jöttem és ide térek.”

HARMATTA JÁNOS

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A nyolcvan éves Ligeti Lajos köszöntése*

Tisztelt Választmány, kedves Barátaim!

Különleges alkalomra gyűltünk ma össze a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának bensőséges körében. Az a számunkra nagyon kedves kötelesség, sőt talán jobb, ha azt mondom: örömteli, ünnepi hajlandóság hozott össze bennünket, hogy nyolcvanadik születésnapja alkalmából köszöntsük *L i g e t i L a j o s t*, a hazai nyelvtudomány kimagasló jelesét, a Magyar Tudományos Akadémiának közel fél évszázada levelező, majd rendes tagját, két évtizeden át alelnökét, az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorát és nyugalmazott professzorát, a Kőrösi Csoma Társaság tiszteletbeli elnökét, a Kossuth-díj és számos magas állami kitüntetés birtokosát, valamint — ami őt e körhöz legjobban fűzi — társaságunknak legrégebb élő s ma is aktív tagját.

Tiszteletünket, nagyrabecsülésünket kifejező köszöntésünk nemcsak azért szól kiváltságos személyiségnek, mert szakmai eredményekben, iskolát teremtő teljesítményben, tudományos és közéleti vezető szerepben kevesen múlták őt felül — ha egyáltalán felülmúlták — nyelvtudományunk történetében. A tudomány nagyjai között, akik örökösen megfeszített alkotó munkában élik életüket, a kevesek kiváltsága jutott neki abban is, hogy nyolcadik évtizedének végén még mindig friss szellemi képességgel, szakmai tudásának legjavát adva dolgozik; legutóbbi cikkei, tanulmányai éppúgy ékes bizonyossággal szolgálnak erre, mint az a nagyszabású összefoglaló műve, amelyen most végzi az utolsó simításokat. Nyelvtudományunk munkásai jóleső tudattal érzékelik ezt a benne ma is változatlanul meglevő alkotó erőt, mint ahogy őszinte örömmel látjuk őt most itt is magas korához mérhető viszonylagos egészségben.

A jelenlevők előtt jól ismeretes, milyen széles tereket fog át Ligeti Lajos tudományos munkássága. Mennyiségben és minőségben kiemelkedő, nemzetközileg is jól ismert és elismert eredmények sorjázna török, mongol, dzsürcsi-mandzsú, kínai, tibeti kutatásaiban, sok-sok könyv, tanulmány, cikk tanúságtételével. Ünnepeztünk és a jelenlevők engedelmével ezek részletezésébe, méltatásába már csak szakmai inkompetenciám miatt sem mennék bele. Nálam sokkal hivatottabbak fognak erről nyilván szólni az e munkaterületek kutatóit tömörítő Kőrösi Csoma Társaságban. Tudós életének, munkásságának néhány olyan vonatkozására azonban ki szeretnék térni, amelynek egyfelől a hazai viszo-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982. október 26-i választmányi ülésén.

nyokhoz, múlthoz való kapcsolódása miatt társaságunk tagságának zöme közvetlenebb közelségében áll, s amelyről másfelől a magam ismeretei alapján is inkább tudok észrevételeket tenni.

Álljon ezek sorában elsőként — a helyhez és alkalomhoz is legjobban illendően — Ligeti Lajosnak társaságunkhoz való kapcsolata. Mindenekelőtt néhány ide vonatkozó adat: Nem is nagyon sokára hatvan éve lesz, hogy tagjaink sorába lépett. 1925 januárjában, IV. éves hallgató korában ajánlotta őt társaságunk tagjául az akkori elnök, Szinnyei József és az akkori titkár, Jakubovich Emil. Ugyanez évben jegyezte el magát társaságunk folyóiratával, a Magyar Nyelvvél, mindjárt a XXI. évfolyamban több cikkel is. Nevezetes és ritka mozzanat, hogy a már ez évfolyamban megjelent „A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje” című tanulmányáért (MNy. XXI, 50—2) a következő évben megkapta a társaság akkori legnagyobb elismerését, a Szily-jutalmat (vö. MNy. XXII, 153). A társaság működéséről szóló évi jelentésekben a harmincas évektől kezdve gyakran lehet olvasni nevét a felolvasó ülések előadójaként. 1936 óta tagja társaságunk vezetőségének: 1936 és 1942 között jegyzőként, 1943 és 1948 között választmányi tagként, 1949 és 1969 között az orientalisztikai szakosztály elnökeként, 1969-től, a Kőrösi Csoma Társaság megalakulásától mind a mai napig újra választmányi tagként tevékenykedett testületünkben.

Már ezek a tényszerű mozzanatok is jelzik, hogy ünnepeltünk mily hosszú időn keresztül és mily szorosan kapcsolódott társaságunk életéhez. De vannak e viszonyoknak olyan mozzanatai, amelyekről nyilvános dokumentumok nem vagy csak kevésbé beszélnek. Őva, védelmezve állott társaságunk mellett nehéz időkben; s nincs, nem is volt tagságunk között soha senki, aki az anyagi áldozatvállalás terén is oly mértékben segítette volna e testület ügyét, mint ő. Tamás Lajos mellett nemcsak a legrégebb ma élő munkatársa folyóiratunknak, de egyúttal egyike a leghűségesebbeknek is; bibliográfiájának leggyakoribb, folyton visszatérő, maig tartó és tudományos jelentőségben is kiemelkedő tételei a Magyar Nyelvben megjelent közleményei.

Szeretnénk, ha ezen ünnepi alkalommal is érezné Ligeti Lajos, hogy az a hűség, ragaszkodás, amellyel társaságunk iránt egész tudományos pályáján át viseltetett, a jelenlevők és rajtuk keresztül társaságunk egész tagsága részéről visszasugárik rá.

Ünnepeltünknek nem a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet volt a fő kutatási területe. Kelet-kutatásainak igen jelentékeny része azonban már tárgyánál fogva is odakapcsolódott a magyar nép és nyelv történetének, őstörténetének a tárgyköréhez. És ez a kapcsolódás nagyon gyakran nemcsak áttételes, hanem közvetlen tárgyi irányulása is volt, magyar nyelvtörténeti témák velejébe vágva. Török jövevényszóvizsgálatai, amelyekről a tanulmányaiból nemrégiben összeállított két hatalmas kötet: „A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van” (Bp., 1977., 1979.) oly kézzel fogható együttes tanúságot tesz, nemcsak új eredmények egész sorával gazdagítják e témakört, nemcsak annak bizonyosságai, hogy szerzőjük mily kitűnően ismeri a magyar nyelvtörténetet, hanem egyúttal a magyar jövevényszó-kutatásban elveken, módszerekben, kidolgozásmódban egykönnyen fölül nem múlható, klasszikus alkotásai. E tanulmányokban az anyag, a források elsőrangú ismerete, széleskörű történeti-művelődéstörténeti tájékozottság, a nyelvtörténeti látásmód, érzék kiemelkedően magas szintje, nagyon erős, biztos kritikai ítéletalkotás, ötletes, de sohasem kalandos, hanem a tényeket mindig tisztelő, a lehetséges ellenvetéseket is mérlegelő megoldási készség mutatkoznak meg, rendkívül világos, kristálytisza logikával felépített tárgyalásmódban.

Ligeti Lajos munkásságának a magyar nép és nyelv történetének tárgyköréhez, illetőleg a magyar nyelvtudományhoz fűződő kapcsolatait bőven sorolni lehetne még, szervező, irányító, oktató, segítő tevékenységének színtereire is tekintve. Hadd emeljek közülük ki csupán néhányat. Szigorú, de beosztottjaival követlen munkakapcsolatot

tartó, koncepciózus vezetője volt az egykori Magyarisztudományi Intézetnek, sok neves nyelvészünk, hungarológusunk eme tanító iskolájának. Kiemelkedő tudománytörténeti jelentősége van annak az ő szervező munkájával létrejött, illetőleg szerkesztésében megjelent kötetnek, amely népünk és nyelvünk őstörténetének addigi eredményeit foglalta össze (A magyarság őstörténete. Bp., 1943.). Közel másfél évtizeden át kritikus, segítőkész, lényeglátó lektora volt „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” turkológiai vonatkozású anyagának. Hosszú időn keresztül bölcs tapintattal vezette a Helyesírási Bizottságot; a magyar helyesírás ügyének tett szolgálatai egyik fontos megnyilvánulása a szorgalmazásával és főszerkesztésében megjelent „Keleti nevek magyar helyesírása” című nagyszabású normatív kötet (Bp., 1981.).

Tisztelt Választmány! Ha már nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy ünnepeltünket a mai nevezetes alkalommal társaságunk és rajta keresztül a magyar nyelv-tudomány munkásai nevében köszönhetem, legyen szabad néhány szó erejéig szubjektívnek is lennem. Miközben ennek a köszöntésnek a mondanivalóját egybeállítottam, magától értőddően idéződtek föl bennem azok a képek, emlékek, amelyek kettőnk kapcsolatának legeslegelejéről valók. Budapesti, Eötvös-egyetemi pályámat — mint nem egy nyelvész-pályatársam — én is a Ligeti Lajostól vezetett Magyarisztudományi Intézetben kezdtem, így hát a negyvenes évek közepén — második felében alkalmam volt elég sokat a közelében lenni, s emlékeimet róla magamba bevésni. Ma is élénken előttem van az akkor az egyetem C) épületének földszintjén levő intézet külön kis „főnöki” szobája, ahová gyakori intézeti látogatásai, tartózkodásai alkalmával összegyűjtött bennünket. Legtöbbnyire katonás rendben álltunk ott föl, s vezetők — mai ünnepeltünk — fel s alá járkálva előttünk, okított, tanított bennünket. Szavai mindig egy kiváló orátor erejével, sőt némelykor bizonyos patetikussággal szóltak hozzánk; ezeknél a külsőségeknél azonban sokkal fontosabb volt tartalmi lényegük. Ennek leggyakrabban visszatérő momentumai egyrészt kollektívánk hivatására, a munkára, fegyelemre, tudósi magatartásra, etikára utaltak, másrészt az intézet egészének és külön-külön minden tagjának konkrét munkájára vonatkoztak, behatolva tartalmi és módszerbeli kérdésekbe, kritizálva a kifogásolni valót s elismerve az eredményeket. Gondolom, nemcsak én ítélem meg az egykori résztvevők közül ezeket az alkalmakat úgy, mint egyfelől a közösséget nagyon tudatosan, alkotó módon formálni igyekvő vezető, mester törekvéseit, másfelől a mi szakmai továbbhaladásunk igen jelentékeny tényezőit.

Az ünnepeltünkről való első benyomásaim óta sok-sok idő telt el, kapcsolataink is más jellegűekké, tartalmúakká váltak. E kapcsolatok azonban továbbra is alkalmasak voltak arra, hogy személyiségének pozitív vonásai megerősödjének bennem, és újakkal is bővüljenek. Megragadott ékesszóló művészete, nagy diplomáciai érzékkel párosult tárgyalási készsége, a fiatal szakemberek ügyének felkarolása, illetőleg utánpótlás-nevelő képessége, magas fokú munkaerkölcsse, az idővel való bánni tudása, mindenben megnyilvánuló pontossága. Im már három évtizede szerkesztgetem cikkeit a Magyar Nyelvben, mindig örömmel véve kezembe kéziratait, nemcsak kiváló szakmai-tartalmi színvonaluk miatt, hanem azért is, mert megformálási gondosságban, a szövegszerkesztés logikus felépíttetésében, kiérlelt, elegáns tálalásmódban, szabatos, gördülékeny stílusban, küllemi tisztaságban, technikai következetességben és pontosságban párukat ritkítják. Ez a körülmény egy olyan formátumú tudós személyiség képében, mint amilyen Ligeti Lajos, sokak szemében esetleg mellékes apróságnak tűnhetik. Én azonban nem tartom annak: talán szerkesztői elfogultsággal is, de ugyanakkor szerkesztői tapasztalattal állíthatom, hogy a szerzői kéziratnak nemcsak tartalmi szintjében, hanem megformáltságában is benne van egy tudós alkata, tudományához való viszonya, témájához fűződő lelkesedésének, szeretetének mértéke, olvasóinak tisztelete, megbecsülése. Magától vallóan benne van a Ligeti-kéziratokban is.

Tisztelt Választmány! E néhány, epizodikus elemekből álló észrevétel, amelyet társaságunk legrégebbi tagjáról, hosszú időn át tiszttségviselőjéről s egyszersmind a magyar nyelvtudomány kimagasló személyéről előtte és a jelenlevők előtt elmondhattam, legföljebb csak érinthette azt a szerepet és jelentéséget, amelyet Ligeti Lajos a hazai nyelvtudományban betölt, és azt a kapcsolatot, amely őt hozzánk, a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz köti. Azt a célokat azonban talán sikerült elérnem, hogy e számunkra is nevezetes, emlékezetes alkalommal kifejezhettem hozzá fűződő érzéseinket, nagyrabecsülésünket, személyisége és egész életpályája iránti elismerésünket, s egyszersmind vele is megéreztettem e közösség őszinte ragaszkodását.

Tisztelt Ligeti Tanár Úr! Kedves Lajos Bátyám!

Amikor most életed kilencedik évtizedébe lépsz, kívánok Neked a magam és az általam képviselt testület nevében jó egészséget, türelmet az élet nehézségeinek elviselésében, alkotó erőt és kedvet, örömet munkádban, eredményeidben. Éljen még soká tudóshoz méltó, teremtő életet nyelvtudományunk hasznára és mindnyájunk örömére.

BENKŐ LORÁND

Kelemen József*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és Karunk Általános Nyelvészeti Tanszéke nevében megrendülten veszek végső búcsút Kelemen Józseftől, Társaságunk egyik legrégebbi és legodaadóbb tagjától, lelkiismeretes tiszttségviselőjétől, tanszékünk nagy tudású oktatójától, feledhetetlen drága barátunktól. Nehéz s szinte lehetetlen beletörődnünk abba, hogy megvált tőlünk, mert lebírhatatlannak hitt testi erejét megtörte a súlyos betegség. Társaságunk egyik legképzettebb és leghívebb tagját veszítette el az ő távoztával. Több mint negyven évvel ezelőtt, még a harmincas évek legelején lépett Társaságunk tagjai sorába. A felolvasó üléseken ekkortól kezdve tartotta mindig alaposan végig gondolt és adatokkal mindig a leggondosabban alátámasztott előadásait a legkülönbözőbb magyar nyelvtudományi témákról. Gyakran jelentek meg kitűnően megírt értekezései Társaságunk folyóiratának, a Magyar Nyelvnek hasábjain. A magyar nyelvtudományok szinte minden területe érdekelte, s majd mindegyiket művelte is. Hangtani, jelentéstani, szófaj- és mondattani értekezései és nagyobb munkái nyelvtudományunkat maradandó értékekkel gazdagították. Társaságunkhoz, amelynek körében kezdte el nyelvészeti munkásságát, hű maradt haláláig. Jellemében a legszebb és legértékesebb emberi vonások csodálatos harmóniában ötvöződtek együvé. A csillapíthatatlan tudásvágy, a tökéletességre és a teljességre való törekvés nagy akaraterevével, önfegyelmével és jellembeli szilárdsággal párosult az ő egyéniségében. Mindig az elérhető legnagyobb szabatoságra törekedett minden munkájában. Sohasem sajnálta a fáradságot, hogy felkutassa az adatokat, föltárja a forrásokat. S amikor anyagának feldolgozásához kezdett, mindig a lehető legpontosabban igyekezett megfogalmazni mondanivalóját. Amit keze közül kiadott, mindig mintaszerűen tökéletes volt. S mindezekhez az erényeihez járult még emberi tisztasága, becsületessége, megbízhatósága. Igazi közösségi ember volt. Ezért is vállalt mindig szívesen felelős tisztséget Társaságunkban s munkát a szakszervezetben. Társaságunknak összetartó, iránymutató, közösségformáló erejét tartotta a legfontosabbnak, s ezért tett meg mindent érdekében. Nem a szerepelni, kitűnni vágyás kötötte hozzá, hanem a vállalt társadalmi fontosságú ügy szolgálata. Ezért végezte örömmel évti-

* Elhangzott 1982. december 2-án, a Farkasréti temetőben.

zedeken át társaságbeli munkáját, s intézte a pénztárosi teendőket a tőle megszokott alapossággal, rendszeretettel és lelkiismeretességgel. S ezért tett meg minden tőle telhetőt, hogy Társaságunk anyagi ügyei rendben legyenek, kiadványaink az egyre nehezülő viszonyok között is megjelenhessenek, s a munka zavartalanul folyhasson. Mindnyájan tanulhatunk példájából arra nézve, hogyan kell helytállnunk tisztességgel és becsülettel a ránk bízott felelős poszton. Önzetlen munkájára mindig számíthattunk, mert a közösség érdekeit fontosabbnak tartotta egyéni érvényesülésénél.

A pontosságra való törekvés vezette el kutatásaiban szakterületünknek új ága, a matematikai nyelvészet felé is. Nemzetközileg is értékelt, komoly eredményeket ért el ezen a területen. Ezért kérte fel tanszékünk e tárgy egyetemi oktatására. Munkáját karunkon is a lehető legnagyobb elmélyültséggel, erkölcsi komolysággal és alapossággal végezte éveken át, az elhunyt tanév végéig, akkor is, amikor az alattomos betegség testi és lelki erejét felőrölte. Megdöbbenünk, amikor megtudtuk, hogy ebben a félévben már nem vehet részt oktatói munkánkban. Fájdalmas, nagyon fájdalmas most megválnunk tőle. De reményt ad a hit, hogy példáját követve a jövőben is akadnak hozzá hasonló önzetlen, nagy munkabírási s rendületlenül dolgozó magyar nyelvészek, akik egyéni érdekeikről lemondva ugyanúgy szívükön fogják viselni nyelvtudományunk ügyét, s ugyanúgy éjt nappallá téve munkálkodnak a rájuk bízott feladat megoldásán, gyűjtve az anyagot, új területeket tárva fel s ugyanolyan elmélyülten elemezve a nyelvi jelenségeket, mint ő tette munkás életének évtizedeiben. S hisszük és reméljük azt is, hogy egyetemeinken a jövőben is hozzá hasonló tudású és felkészültségű oktatók avatják be a nyelvtudomány új meg új ágaiba a tanulni vágyó ifjúságot, mint ahogyan ő tette tanszékünkön éveken át. S ha példájának akadnak követői, akkor bízhatunk abban, hogy Társaságunk, egyetemeink és az egész magyar nyelvtudomány jövője nem lesz reménytelen.

A gyász fájdalma csak akkor nem leverő, ha éltet bennünket a rendíthetetlen hit, hogy lesznek majd, akik az ilyen nagy példamutatók munkájának eredményeit méltó módon örököltik tovább. Ebben bízva búcsúunk Tőled, feledhetetlen barátunk, igaz társunk, aki mindannyiunknak példaképe voltál. Köszönjük önfeláldozó munkádat, mindig derűs emberi jószágodat, felénk sugárzó szeretetedet. Harcod megharcolta, küldetésed és küzdelmed befejezte után nyugodj békében.

BALÁZS JÁNOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar nyelvű imádságok másolatai idegen nyelvű szövegek között a XVI—XVII. században

A reformáció korától kezdve a hithirdetők különös igyekezettel buzgólkodtak a liturgikus szövegek nemzeti nyelven való terjesztésén. Bizonyára ezzel függ össze, hogy a leggyakoribb imákat (Miatyánk, Üdvözlégy) több nyelven gyűjtötték össze. Egyik-másik ilyen gyűjteményben ötven—száz nyelven — köztük magyarul is — közölték az Úr imádságát. Minthogy a külföldi nyomdász nem ismerte a magyar nyelvet, természetes a magyar nyelvű szöveg helyenkénti hibás lejegyzése. Ebből ered a következetlenség a helyesírásban (egy-egy szövegen belül is.)

E gyűjteményekre BORSA GEDEON figyelt fel külföldi könyvtárakban végzett kutatásai során; ő bocsátotta rendelkezésemre azok bibliográfiai adatait, s ezért ezen a helyen mondok köszönetet.

Nem számítjuk ide a Heyden Sebald beszélgetés-gyűjteményében (Puer. Coll. formulae... Krakko, 1539.) Sylvester által közölt imákat: egyrészt mert már jól ismeretek, másrészt mert ebben csak latin, lengyel és német nyelvű imák között szerepelnek.

1. A — tudtommal — legrégebb gyűjtemény, a Conrad Gesner é, 1555-ben jelent meg: „Mithridates. De differentiis linguarum tum veterum tum quae hodie apud diuersas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt, Conradi Gesneri Tigurini Observationes.”

Gesner a magyar imákat a spanyol és illir nyelvűek között közölte. Az Üdvözlégység és a Miatyánk előtt és után tudnivalókat írt Magyarországról (50/A, 51/AB). Az Üdvözlégység szövege: „Salutatio Angelica Hungarice. || Vdöofglied Maria malatschual tegliesch, || uruagion teueglied, tenagialdot (!) affonialatock || kofotte, eichaldot temiegniet giumpul-tfche || Jesus Christus. Amen.”

Ezután következik a tőszámnevek felsorolása 10-ig, majd „Oratio Dominica Hungaricè, nescio quam rectè scripta, ego conferendo singulas dictiones extricare me non possum, sed ut accipi ita adscribam” — azaz mentegetőzés nyelvünk nem ismerése miatt. A Miatyánk szövege: „Myattyanck ky uagy meynngnyegben, zen- | telteffek te nowed. Iwiönte zent orfagod. Le- | gen te femt akaratód myke pem meynegben | ahow kepen ez foldoys, agyad ne kwuk, | mynden napy kynyrweket. Es bochafd meg | nekwin my, uet keyn kepen my efneg bochat- | wk ahmy elemuk ueteteknek. Es ne ueg myn- | ket kezertet bru de sabadich mynden gonofzt- | wl. Mert tyed az orfzag, es az hatalom, es az di- chofeg. Amen.”

Figyelemre méltó, hogy a második részben kimaradt a tárgyrag és a hasonlító kötőszó előtagja; a *-ben* rag helyett „*bru*” szerepel és a „my uet keyn” szintagmát vessző választja ketté. Kérdéses, honnan másolta Gesner a szövegeket: Sylvester lejegyzésétől lényegesen különbözik (pl. az Üdvözlégységben Sylvesternél: „tellyes”, „The wagy aldoth azzony oknak kezethe”; a Miatyánkban: „Jewyè”, „lygyen”, „mykinth”, „megh bochafd”, „zabadoh”. Sylvesternél a záradék [Mert tyed, „...”] nem szerepel.)

A „Mithridates” több kiadásban jelent meg. Az 1610-i kiadás (Tiguri) Üdvözlégysége javarészt szó szerint egyezik az 1555-ével, míg a Miatyánk szövegében több változtatás figyelhető meg. A szerző itt az olvasó tudomására hozza, hogy az Úr imádságának magyar fordítását MA. zsoltárkönyvből másolta ki: „Oratio Dominica Hungarica, transcripta ex Psalterio Hungarico, edito ab Alberto Molnar, Herbornae. 1607.”

A magyar nyelvű imák előtt és után (55–9) itt is Magyarországról és a magyarokról közölt ismereteket. Az Üdvözlégység és a Miatyánk között szintén felsorolta az első tíz számnevet. — Ebben az összeállításban a magyar nyelvű imák a számai héber és a cseh nyelvű fordítások közé kerültek.

2. Angelo Rocca „Bibliotheca apostolica” című gyűjtésében (Róma, 1591.) a Miatyánk a 373. lapon található, a cseh és svájci német után, az angol előtt: „MI ATTILANK ki vagij menniegnben, zentelteffek az | the neued, Joion the orzagod legien the akaratód, mi- | kepen menijben, azonkepen it az foldon, mi keniereonket | minden napit aggiad mi nekeonkma, es bochafd megh mi | nekeonk az mi vetkeijnket, mikopen mies megh boczatunk | az mi elleneonk vetetteknek, es ne vigij minket az kesertet- | ben, de zabadicz minket, minden gonoztul. Amen.”

Rocca a magyar nyelvről a spanyol és jakobita nyelv között írt ismertetést (335), és ugyancsak közölte a tőszámneveket 1-től 10-ig.

3. Hieronymus Megiser gyűjteménye 1593-ban, Majna-Frankfurtban jelent meg: „Specimen quadraginta diversarum atque inter se differentium linguarum et

dialectorum . . .”; erről 1968-ban Münchenben hasonmás-kiadás készült. Itt a XXXII. a „lusaticus” és „livonicus” között helyet foglaló magyar fordítás. Az olvasatra itt is jellemző a szavak kettéválasztása: „fe öldeonnis”, „nek vvnk” (kétszer). — A szöveg: „Mi attyanck, ky vagy az men- | niegbe: megh fzentel | teflek az te neved: iűjön el te orsogod: | Legien te akaragod, mi keppen mennyben, azon keppen itt ez fe | öldeonnis: mi kenier vvnket | minden napyat adgiad nek | vvnk ma: es bochasd megh nek | vvnk az mi vetkeynket mi kep | pen meg bochatunk ellen vvnk | vetetteknek: es ne vigy mynket | az kefertet ben: de fzaaditz | megh minket az gonofz. Amen.”

Megíser tíz évvel később — kibővítve — német nyelven is kiadta gyűjteményét: „Prob einer Verdolmetschung in Fünfftzig unterschiedlichen Sprachen, darinn das heylig Vatter unser, der Englisch Gruß, die Zehen Gebott . . .” (Frankfurt a. M., 1603.) Ebben a magyar Miatyánk a liv és a kínai között foglal helyet: „Miattynack, ki vagy azmenyegbe: megh Itentel | teflek aztenewed: jűjönél az te orffagod: Le- | gyen te akaragod, mi Keben menyben, azon Kepen | it ezfeöldönnis: mi Kenyerünk es minden napyat | adgyad nekeünk mà; es bogafdmegh neckeünk az | mi vetkeynket mi Kep pen meg bochatunk ellen | wnck vetetteknek: es ne vigy mynket az Kefertet | ben: de fzaaditz megh minket azgonofztul. Mert | tyed az orszag, es az hatalom, es az dichofes. Amen.”

Ugyanebben a gyűjteményben az Üdvözlég, a Credo és a tízparancsolat is megtalálható: „Keuszennet Angyeli. || Evdvezlegy Maria, tellyes malafstal | Vuz wagion te veled. Aldot vvagy afsfony | alatok, ees aldot azte mehednek gyeu- | meulche Iesus Kristus.” (A cseh és török szöveg között.) — „Die zwölf Artickel deß christlichen Glaubens. || Hissem Iften ben Attya minden halto- | bam Menynekeees feüldnek Terem- | teuben, Ees Iesus Chrifthus bam egyetlem eu | Fiyaban mi Vrunckban, mely fogantateek | Szent lelekteul Szeületeek Izeuz Mariatul, | Szenvedè Pontius Pilatus allat, Fefeteteek | megh hala, eesel temeteteteek, Alaafsalà pok- | lokra, Harmad naprafel-tamadaa halotak- | beul, Fel haga Menyekre Eul minden hato | nak Iften attyanak yobyan Honnan yeüven- | deu etelni eleveneket es holtakat, Hifsem | fsent lelekben, Keu zeünseges fzent Egy hazat szenteknek Leuzeun segeet (!), Beüneuck- | nek Bochanatyat Husnak fel tamadasaat Ees | eureuk eletet. Amen.” (A dalmát és amerikai szöveg között.) — „Een vagyok vrad iftenned mely ki-hozza | teged Feuldi beul Egiptomnak, nemlef - | snek-teneked idegen Iftennid een élettem. || Nem-veffed-fel neveet vradnak Iften- | nennek heyaba. Meghemlekezeel hogy ffen | telyed az napot szombati. || Tiffeelyed azte-at | tyaadot es-az-te anyadot. Ne euly. Ne pa- | raznalkodyal. Ne-logy. Ne-ffoly ellem te fe- | le barátod hamisbizonfagot. Ne kevand | hazaat felebaratodnak. Ne-Keuanyad fele fegeet, ne ffolgayat, ne- ffolgalo-leany, ne- | eukreet — neffamaraat, sem-egyebet az mi- | euvee.” (Utolsó helyen, a dalmát szöveg után.)

Huszoney nyelven közöl fordítást Simeon dicsőítő énekéből, a Genesis kezdetéből és a 21. zsoltár kezdetéből; ezeket nem fordította le magyarra.

4. A hányatott életű tudós, B o c a t i u s J á n o s kassai főbíró Kassán, 1614-ben rendezte sajtó alá gyűjtését, és fia, Menyhért neve alatt jelentette meg (vö. GÁL ISTVÁN, Az első Magyarországon nyomtatott angol szöveg: MKSz. LXXV, 149–51): „Oratio dominica polyglottos, vel Pater noster etc: in XXV linguis . . . per Melchiorum Bocatius”. Ebben a magyar szöveg a flamandiai és a török közé került: „Mi Atyánk, ki vagy a’ menyegben. Meg | Bentellessék az te neved. Jóién ela’ te oršá- | god. Legyen megh az te akaragod, mi | keppen menyben, azonkeppen éz föl | dön-is: Az mi mindennapi Kenyerünk | adgyad néküünk ma. Es boczásd meg | néküünk az mi vetkeinket, miképpen mi- | és meg boczatunk elenünk vétetteknek. Es ne vig’ minket az kísértetbe. De Babadicz meg minket a’ gonosztól. Mert | tied az oršág, az hatalom, ez az | diczőség, mind örökkön örökké. Amen.”

5. Joannes Baptista Gramaye 1622-ben, Bruxelles-ben jelentette meg száznál több nyelvre kiterjedő gyűjteményét: „Oratio Dominica centvm et amplivs diversis expressa Linguis seu dialectis. . . Vniversi Orbis”. Ebben latin betűkkel, a népnevek — nem tökéletes — betűrendjében közölte a Miatyánk fordításait. Így a magyar (Hungari) a spanyol (Hispani) és az etruszk (Hetrusci) közé került; az etruszk után a héber (Hebrai), Helmetij, Hiberni következnek. — A szöveg nem értésére vall egy-egy szó kettészakítása („men-nie gben”, „gono ztul”), sőt még a kettős betűk szétválasztása is („keniere onket”, „neke onkma”). Zavaró az olvasásban, hogy az *y* és a *p* írása teljesen egyforma. — A szöveg: „Miatyank ki uagy men- nie gben | zenteltessek az the neued | Joion the orzagod legien the akara- | tod mikepen menyben | azonkepen it | az foldon mi keniere onket minden | napit aggiad mineke onkma | es boczasd megh mi nekeonek az mi vet | keynket, mikepen mi es megh bocza- tunk az mi elleneonek vetetteknek es ne vigy minket az kesertetben de | zabaditz minket minden gono ztul.”

6. John Wilkins válogatása az „An essay | Towards a | real karakter | and a philosophical | language” című enciklopédiának (London, 1668.) negyedik részében („Concerning a Philosophical Language 435—9) található. Soronkénti egymásutánban 52 nyelven közli az Úr imádságát. A magyar szöveg a 28. helyen, a dalmát és a horvát között foglal helyet: „Miatyynack ki vagy az menyegbe || Megh fzentel tefkek az te newed || Jujonel az te orffágod || Legyen te akaratod || Mi keben menyben azon kepen it ez fe old onnis. || Mi kenyerunk mindèn napyat adgyad neke unk mà || Es bochafdmegh neck eunk az mi vetkeynketmi || kepen meg bochatunk ellen wnek vetetteknek || Es ne vigy mynket az kesertet || Ben de szabaditz megh minket az gonofztul.” — Az Amen több nyelvű fordításban szerepel, a magyarban nem. Wilkins forrásai között Megisert és Gesnert jelölte meg.¹

7. Száznál több fordítást őriz meg egy 1700-ban, Londonban kiadott gyűjtemény, — egy korábbi kiadás megisméltése: „Oratio Dominica *πολυγλωττας πολυοσφος*. Nimirum, plus Centum Linguis, Versionibus, aut Characteribus Reddita et Expressa. Editio novissima.” Érdekessége a nyelvek osztályokba sorolása: „Classes lingurum, in quarum idiomata oratio dominica conversa est.” Ez a csoportosítás a következő osztályok szerint történik:

I. Asiaticae et Orientales

A. Hebraica et congen. Dialecti.

1. Hebraica, Characteres

a. Judaico. b. Samaritico.

2. Chaldaica.

3. Syriaca.

Characteres a. Elfrangelo b. Vulgato.

4. Arabica.

5. Aethiopica. a. Erudita. b. Vulgaris.

B. Persica.

C. Turcica.

Tartarica.

- D. Armenica.
- E. Gjorganica.
- F. Malaica.
- G. Malabrica.
- H. Brachmanica
- I. Sinica.
 - a. Mandarinica.
 - b. Alia.
- K. Formosana.
- L. Japanica.
- M. Siamica.

II. Africanæ et Meridionales.

- A. Aethiopica, v. Asiatica.
- B. Coptica.
 - Coptica quasi Antiqua.
- C. Angolana.
- D. Melindana.
- E. Abessinorum propè Goan.
- F. Madagascarica.

III. Europæ et Occidental. ut et Septentrion.

A. Graeca, ejusque Dialecti.

- 1. Authentica.
- 2. Graeca è Dialect. constructa.
- 3. Graeco-Barbara.
- 4. Barbara alia.
- 5. Graeca hodierna
- 6. Graeca metrica.

B. Latina, ejusque Propagines, aut filiae descententes.

1. Latina.	5. Rhetica
2. Gallica.	6. Hispanica.
3. Italica.	7. Sardica ut in Oppidis
ut in Pagis loqu.
4. Foro-Juliana.	9. Biscajna.
8. Lusitanica.	10. Berriensis.
11. Valachica.	12. Cantabrica.

C. Germanica et sorores.

1. Gothica.	5. Helvetica.	
2. Francica.	6. Saxonica Antiqua.	
3. Alemanica.	7. Britannica Vetus.	
4. Germanica Antiqua.	8. Anglo-Saxonica.	
a. Antiqua alia.	9. Anglica.	
b. Hodierna.	10. Scotica.	
11. Hibernica.	12. Orcadica.	13. Danica.
14. Svecica.	15. Norwegica.	16. Islandica.
17. Belgica.	18. Geldrica.	19. Frifica.

D. Slavonica et confonantia idiomata.

- 1. Slavonica
 - a. Charact. Hieronomiano.

- b. Char. Cyrūlico,
f. Ruffico.
- 2. Polonica. -
Bohemica.
Dalmatica.
Servica.
Croatica.
Carnorum.
Lufatica.
- E. Livonica.
- F. Eſthonica.
- G. Lithuanica.
- H. Finnonica.
- I. Lapponica.
- K. 1. Wallica.
2. Cambro-Britannica.
3. Britannica Aremoricana.
4. Cornubica.
- L. Hungarica.

IV. Americanae seu Novi Orbis.

- 1. Mexicana.
- 2. Poconchi.
- 3. Virginiana.

V. Confictae.

Philosophica.

Philosophica altera.” (1–2.1.)

A magyar szöveg a „Wallica” és a „Germanica antiqua” között foglal helyet (45). Az ismeretlen összeállító forrásként MA. Grammaticáját jelölte meg. — A szöveg: „Mi Atyánk ki vagy az mennyekben, || 1. Isenteltéség megâ te neved. || 2. Jojon el az te orfságod: || 3. Legyen megâ te akaratom, mint az || menyben, ugy itt ez foldonis. || 4. Az mi mindennapi Kenyerünket add meg || néküncma; || 5. Es boczásd meg minékünc az mi vétkeinket, || miképpen miis megboczátnac azoknac, az || kie mi ellennünc vetkeztenec. || 6. Es ne vigy minket az kifertetbe, || 7. De fsabadits meg minket az gonofstól. || Mert tiéd az orfsag, az hatalom, és â diezofeg, || mind orockè. Amen.”

8. Év és a gyűjtő megjelölése nélkül, Augsburgban jelent meg: „Oratio dominica πολύγλωττα και πολομορφα nimirum plus centum Linguis, Versionibus aut characteribus, reddita et expressa, editio novissima. . .” A miatyánk magyar szövege a 14. lapon van, a finn, vallon, öfelnémet, lapp fordítás után, a német előtt: „Mi Atyánk ki vagy az mennyekben, || 1. Ssenteltéség megâ te neved: || 2. Jojón el az te orfságod: || 3. Legyen megâ te akaratom, mint az menyben, ugy itt ez || foldonis. || 4. Az mi mindennapi kenyérünket add meg néküncma, || 5. Es boczásd meg minékünc az mi vétkeinket, || miképpen miis megboczátnac azoknac, az || kie mi ellenünc vétkeztenec || 6. Es ne vigy minket azkiseretetbe, || 7. De fsabadits megminket az gonofstól. || Mert tiéd az orfsag, az hatalom, és â diezoseg, || mind oroké. Amen.”

Figyelemre méltó, hogy két helyen a határozott névelőt az igekötővel, másutt pedig a főnévvel egybeírja („megâ”, „azkiseretetbe”). Forrássául szintén MA. Grammaticáját jelölte meg.

Szintén az év megjelölése nélkül jelent meg: „Oratio dominica polyglotta singularum linguarum characteribus expressa et delineationibus Alberti Dürer cincta. Edita a Franz Xaver Stoeger: Monachii.” Itt a magyar szöveg a 39. lapon található, a lengyel és illír fordítás között: „Mi Atyánk ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a'te neved; jöjjön-el a'te országod. Legyen meg a' akaratom, mint a' mennyben, ugy itt e'foldönis. A'mi mindennapi kenyerünket add-meg minékünk ma. Es botsásd-meg minékünk a'mi vétkeinket, miképen miis megbotsatunk azoknak, a'kik mi ellenünk vétkeztenek. Es ne vigy minket a'késértetbe; de szabadíts meg minket a' gonosztól. Amen.”

A fenti szövegek aligha adnak támpontot a feljegyzés korának nyelvi állapotára vonatkozóan, hiszen — mint az a mentegőzésből látszik — a magyar nyelvet nem ismerő gyűjtők, illetve nyomdászok munkái. Mindazonáltal néhány következtetés levonható belőlük: 1. Rocca, Megiser, Gramaye és Wilkins szövegében a „mindennapi” jelző tárgyragos értelmezőként a „kenyerünket” után következik. 2. A Megiser lejegyzése szerinti Credoban figyelemre méltók a „felhága” és „husnak feltámadása” kifejezések. 3. Ugyancsak Megisernél elmaradtak ragok („szabaditz... az gonosz”, „ne kívánd... szolgáló leány”) és a ragos névtű az „asszonyállatok” után: mindez csupán másolási hiba lehet. — Egyik-másik gyűjtő forrásként MA. Grammaticáját jelölte meg; Gesner és Rocca forrásai azonban további kutatást igényelnek.

MAY ISTVÁN

Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából*

A j á n d é k o k a z u r a s á g n a k . 1744.

A 1744 Méltóságos Uraságh Számára valo Uj Esztendő Ajándékát az Vásá ı Birák eképen Vásárltak	f	k
1 Borju	5—	50
5 páár poka á 34 gl	8—	50
11 Nyul a k 50	5—	50
6 pár Fogol a k 50	3—	—
2 par Vad kácsa	1—	1 1/2
2 pár Fácán	3—	47
9 pár koppány	4—	10
7 pár Tyuk	2—	30
1 Tyuk 9 fiaval		80
19 Tyukffj	1—	67 1/2
450 Tyukmony	4—	50
400 Csiga	1—	80
Egy Icze kása		6
kóltyh [? es 'költés']	1—	70
	fum ,,	43 k92

* L. MNy. LXXIX, 249—56.

Szócs Tamásné hagyatékának felosztása. 1744.

Küldettünk Biro vramtul Nemes Pál, Farkas István, | és Poor Samuel, Néhaý Szócs Tamásné Házához | annak megh hagyott kevés javait, az Arvák között | el intéznyj, avagy is Kőzöttök föl osztanyj.

	f	k
Elsőben az el (el)éget ház hely Bőcsültetett	„20	„ --
Kész pénz Találtatott	f 24	„ —
2 S.V. Sörtés 6 malaczal	„ 10	„ —
1 Viselt Kőntős	„ 4	„ —
16 Zák melyek Silányok a k 15	„ 2	„ 40
	f 40	k 40

Ezen Jóbágot Farkas János magára | vette, tehát ezen Sumával fogh az | Arváknak Tartoznyj.

Az Két nyomorult Gyermekeknek jutott.

2 Vánkos.

1 Derkal.

2 Lepedő.

20 réf Kender vászon.

Ezen Jóbágh Farkas János gondviselese allatt | maradtott.

Az Őrse Leánynak jutott.

4 Vánkos.

1 Donyha.

1 Derkal.

3 Lepedő

1 Abroßz.

14 1/2 réf Len vászon.

2 Ludat el adott 18 grl.

Farkas Jánosnének jutott.

2 Vánkos.

1 Donyha.

1 Lepedő

10 réf vastag vászon.

1 vas rosta.

Szócs Andrásnak ment.

1 Csőlle nád

4 vékony fenyő.

1 foldozott Süttő Tekenyő

1 jo Aßtal.

2 S.V. Malacz.

Pásztorok megfogadása. 1745.

Anno 1745 Die 8 Septembris.

Az Nemes Tanács Kősségnek jelen létében az elő- | benyi Hanß faltinger névű Őkőr Pásztort egy | esztendőre uýonan megh fogadta, mely az Őkőr és | Borju Csordát fogja őrzőnyj és fogadgya az nyárj | Tartásért mind Sz. napig azon Csordákat ingyen őrzőnyj. Eodem az N. Tanács fogadta hanß Hädert Pásztornak [!] | az ki is az Ménőst, Tehény Csordát, és S.V. Diszno | Csordát foghja őrzőnyj egy Esztendőre, Kinek is elő- | benyi Szokás Szerént lészzen az fizetése azon kívül | lészzen nyáron 6 Szombathon, az Teý Szedése az | Ki pedigh Teýet nem akar adnyj fogh egy fejős | Tehénytül Tizen Két pénznel tartoznyj.

E l s z á m o l á s . 1722 u.

	f	k
Anno 1719		
Elsőben nagy Istvány névő fzolganak attam egy orek fzőrt	2 „	40
Item azon fzolganak attam egy Dolmany fzőrt	1 „	40
Item kissinfzolganak ¹ egy őrg [o: öreg] fzőrt	1 „	40
Item azon fzolganak attam egy Dolmany fzőrt	1 „	20
Anno 1720 Banotzki Névő fzolganak attam egy Öreg fzürt	2 „	60
Item azon névő fzolganak attam egy Dolmany fzőrt	1 „	35
Item kicsin fzolganak egy őrg [o: öreg] fzürt	1 „	75
ezen fzolganak attam egy Dólmány fzőrt	1 „	20
Anno 1721 Attam kicsin fzolganak egy Dolmany fzürt	1 „	25
Item Őrg fzolganak attam Öreg fzürt	2 „	40
Item azon fzolganak attam egy Dolmany fzürt	1 „	40
kicsin fzolganak attam Öreg fzürt	1 „	40
Anno 1722 Attam Öreg fzolganak egy ² Dolmany fzürt	1 „	35
Item attam egy Őreg fzürt	2 „	30
[Más kéz írása:]	fm	24 „ 00
Anno 1720 Attam Sogor Ūamnak 1 Par Csizmat	f	1
Attam meginten egy fzüركة Dolmany fzürt	1	
Item attam 4 fzapu Arpat	2	
[Más kéz írása:]	fm	„ 4

E l s z á m o l á s . 1723 u.

	f	k
Anno 1719		
Elsőben Fizetem Faragooknak aldomast		80
Item Fizetem hafz Fedőknek	2 „	
Item Vóres János Szegőtsigiben aldomast		28
ugyan azon atam Vóres Jánosnak Foglalot		28
Anno 1720 attam buzaro f 20 abulā hufz Torint bul mard [!] adosal	4 „	50
Item masotfzor atam f 10 abul az tífz Forint- bul mart	2 „	50
ugyan aban az Eftendőben Porciora atam	2 „	
2 fzapu kölest attam	2 „	
1 fzapu arpat attam		95
Item aban az Eftendőben attam buzaro f 10 marat adosal abul az tífz Forintbul	3 „	
Anno 1721 attam i kő fot tet az aro	3 „	60
ugyan aban az Eftendőben attam Porciora	6 „	
1 fzapu Buzat attam		50
9 Etze Vajat attam Tészen az Ara	2 „	55
Item adot á Fellesigem a fogor Uramnak	1	
Item meginten	1	
Anno 1723 adot a Fellesigem nimetnek napfzamgat		95
Item adot Felesigem Ur adogyara	2	
masfzor is adot Felesigem	2	
Item Porciora adot Felesigem	1	65
	fm „	39 „ 56

¹ Javítás van a *kissin* szóban.² Betoldás.

E l s z á m o l á s. 1750 e.

Istenben el nyugodot [!] Karafz Martonyni Hafz elada- sabul Fől Vet fzerencsis Istvany	f 27
egy Tehiny arabul Vet Fől	7
Karafz Martonyni Hallalo Utan Buza arabul Fől Vet	6
Anyam Afzony Hitben Adot fzerencsis Istvany egy par Tinot Posonyi Janosnak Anyam Afzony Hallalo Utan marad 10 Lo azok közül adot el Jakap Bognar Fianak egyet	
Item Bertok Czigannak adot el egyet	
Anyam Afzony hallalo Utan Marad 1 Verem buza 4 Vereñel zab Afzt és Prententalok. 4 [?] Elftendőtől Fogva Bírta az én Jusomot Főldekrul és Rétekrul Minimú költsigem Volt Anyam Afzonyra éltiben Fizetem torka Gyogyitasatul Ferdősnek	f 3
Susa Torkatul hogy Gyogyitotak Fizetem	3
Labatul hogy Gyogyitotak Fizetem	3
Aminimú f 50 Forintokot kirt Volt Bagyam uram nagy fagos kis Afzonytul kölcsen abul az Pinfzbul Vet egy Par Ókret a többi pinfz naló mart [o: marat]	

E l s z á m o l á s. 1750 k.

Istenben elnyugodot Szerencsis Istvany ugymind édes Atgyam Hallalo utan Maratunk adosal Totzler Uramnak	f 50
Mind a(l) ¹ zon által atunk az ötven Torintra egy Verem Zabot es egy okret Istenben el nyugodot Csermak Istvány Uramnak Maratunk adosal	50
Istenben eln(uy) ¹ yugodot Letenyei Pal Uram- tul marat ² , f 25 Forint és atunk 2 Tehenyet el f 25 Forinton ugy Fizetünk meg oz ötven Forintot az Csermak Uránnak	

ZELLIGER ERZSÉBET

Szótörténeti adatok XVIII. századi német jövevényszavaink köréből

Ez a szójegyzék a KLTE Bölcsészettudományi Karán 1981-ben, „Német jövevényszavak a XVIII. századi magyar nyelvben” címmel elfogadott doktori disszertáció alapján készült. Dolgozatomban nem térképeztem fel a XVIII. századi magyar nyelvben használt összes német jövevényszót, csupán azokat a friss átvételeket, melyekkel e században gyarapodott szókincsünk. A vizsgálatnál figyelembe kell venni azt a szakirodalomban (vö.: THIENEMANN: UngJb. II, 106; BÁRCZI: MNyÉletr.³ 318) is leírt tendenciát, hogy e században kezd elmosódni a határ jövevényszó és idegen szó között, az átvett szavak egy része nem honosodik meg igazán a magyarban — mint pl. a középkori német jövevényszavak —, a mai napig megőrzi idegenszerűségét. Ha tovább él, akkor a köznyelv alacsonyabb régióiba süllyedve, a bizalmas nyelvhasználat, a társalgási nyelv elemeként (pl. *kuncsaft*, *lavíroz*, *paríroz*, *pucc*, *slafrok*, *slepp*, *trucco* l stb.), ha pedig gyorsan avuló divat-

¹ Átírás.² Betoldás.

szó volt, akkor kihalt (pl. *adrezs, bankrott, kantus, lózsi, tintok, trádor* stb.). A jövevényszó fogalmát dolgozatomban ebben a tágabb értelemben használom.

Mivel a jövevényszó-kutatásnak a magyar nyelvtudományban hagyományos, jól kimunkált módszerei vannak, értekezésemben is ezen elvek szerint igyekeztem eljárni. Mintaként szolgált a német jövevényszavakra vonatkozó első tudományos értékű összefoglalás: V. LUMTZER—J. MELICH, *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes* (Innsbruck, 1900.), ismertem GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE, *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache* (Wiesbaden, 1972.) című értekezését, és forrásértékűen is felhasználhattam HORVÁTH MÁRIA, *Német elemek a 17. század magyar nyelvében* (Bp., 1978.) — a továbbiakban: HORVÁTH — című könyvét, mely sok, a XVIII. század elejére vonatkozó adatot is tartalmaz.

Dolgozatom fejezetei a következők: I. Bevezetés (tudománytörténeti áttekintés, a magyar—német nyelvi érintkezés XVIII. századi vonásai, a felhasznált források jegyzéke), II. Adattár. Ez 320 szót regisztrál; az egyes szócikkekben 3 szempontot vizsgáltam: az első előfordulást, illetve a XVIII. századi előfordulásokat, az etimológiai részben az átadó német nyelvjárási forma meghatározására törekedtem, végül igyekeztem a fogalmak kultúrtörténeti hátterét feltárni. A III. rész az eredmények, következtetések összegzése; kitér a korszak nyelvészeti jellemzésére, felvázolja a szókincs tematikus összetételét, hangtani összefoglalást ad, illetve óvatos következtetést tesz az átadó német nyelvjárás kérdésére vonatkozóan.

A vizsgálat alapját képező szóanyagot a TESz., az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (SzT.) I—II. kötetének szócikkeiből és saját forrástanulmányokból merítettem. Forrásként nyomtatásban megjelent, XVIII. századi, nem szépirodalmi jellegű szövegeket olvastam: főúri naplókat, országgyűlési diáriumokat, emlékiratot, hadi artikulusokat, vagyonelejtárakat, számadásjegyzékeket, leveleket. A szépirodalomból való gyűjtésről azért mondtam le, mert egyrészt a TESz. igen sok irodalmi idézetet hoz, másrészt úgy gondoltam, hogy a XVIII. századi magyar irodalom gazdag anyagának áttanulmányozása témám szempontjából aránytalanul csekély eredménnyel járna. Az irodalmi nyelv kerüli az idegennek érzett elemeket; a naplóíró vagy a vagyonelejtár összeállítója viszont spontán nyilatkozik meg, eseményeket közöl vagy tárgyakat nevez meg stiláris fontolgatás nélkül. A gyűjtés során átnéztem a korabeli magyar nyelvű sajtóból a Magyar Hirmondó 1784—85-ös és 1792—1800-as, a Magyar Kurir 1798—99-es, az Uránia 1794-es évfolyamait, a RákT. I—II. kötetét, RákF: Lev. XII. kötetét, a Monírók. 27. kötetét és az erdélyi Rettégi György „Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784” (Bev. és közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND. Bukarest, 1970.) — a továbbiakban: Rettégi — című naplóját. A történeti forrásközlő folyóiratok közül a Történelmi Tár 1878—1911-i, a Hadtörténelmi Közlemények 1888—1921-i és a Századok 1867—1979-i évfolyamait. Nyomtatott forrásokról lévén szó, a magyar hangalakokra az első előfordulás feltehetően fonetikus elvű helyesírása alapján következtettem.

A feldolgozott szóanyag elemzése egyrészt megerősíti az eddig ismert állításokat a német jövevényszavakra vonatkozóan, másrészt a forrásolvasás felszínre hozott néhány új nyelvi adatot. Összesen 63, a TESz. első adatánál korábbi előfordulást találtam; ebből 29 saját új adatom és eddig nyelvészeti szempontból nem közölt, 34 közvetett forrásokban: a TESz. lezárása után megjelent művekben vagy nyelvészeti folyóiratban közzétett. A dolgozatba felvettem még 19, a TESz.-ben nem szereplő szót is, ezek alkalmi előfordulások vagy olyanok, amelyek az átnézett források alapján jellemzőnek látszottak a vizsgált korra. Feldolgoztam természetesen olyan adatokat is, melyek nem korábbiak az eddig ismert első előfordulásnál, de mindenképpen új adatok az illető fogalom XVIII. századi dokumentálásához, így megerősítik a szó jelenlétét a nyelvben, esetleg új alak- vagy jelenséget adnak.

Az alábbiakban azokat a szótörténeti adatokat közlöm, melyek forrásolvasó munkám során bukkantak fel, a TESz. első adatánál korábbiak vagy abban nem szerepelnek, esetleg későbbi, de XVIII. századi előfordulások. Az adatközlés után a TESz. vagy egyéb közvetett forrás első előfordulási adatának évszámát adom meg, időrendi sorrendben.

attakíroz. — 1663–1711: „Egy felől bavarus hada *ataquirozott*, más felől ő Felsőge hada és brandenburgus” (MonÍrók. XXVII, 42). — 1706: HORVÁTH 38; 1707: TESz.

bankrott. — 1794: „Ma hólnap *Bankróttá* leszek miatta, a' Fájdalom meg-ől, és a' Kétségbe-esés arra visz, hogy egy Golyobist kergetek keresztül a Koponyámon” (Uránia 1794: 93). — 1792: NySz.

bankrottíroz. — 1798: „Londonban 523 kereskedő *bankrottirozott* az el múlt esztendőben” (M. Kurir 1798: 454); 1799: „Amsterdámban sok kereskedő házak *bankrotti-roznak* egymás után” (M. Kurir 1799: 714).

batiszt. — 1758: „*batiszt* kendő” (TörtTár. 1899: 708). — 1763: TESz.

bilét, biléta '(kimenőre jogosító) jegy, cédula'. — 1722: „az többi stabbeli személyeknél is *bilétjeit* kiosztja estve” (HadtörtKözl. 1911: 374). — 1748: TESz.

brigadéros 'dandárparancsnok'. — 1705: „parancsoltunk tekintetes és nagyságos Palocsay György *brigadéros* és váradi bloqvadabeli commendans hívünknek” (TörtTár. 1900: 300); 1707: „egy bizonyos Staphetat Tekéntetes Bezerédi Imre *Brigadéros* Urhoz expedílatni parancsolt ő Fölsége” (RákT. I, 34). — 1706: HORVÁTH 47; 1707: TESz.

cell. — 1722: „Minden estve meghozván az adjutant az compagniaiktul beadott *tagzeliákból*, vagyis diurnális sedulákból formált *tagzeliát*” (HadtörtKözl. 1910: 615). — 1775: TESz.

cibak 'katonakenyér'. — 1798: „A Rómából ápr. 14-kén irt levelek azt hirtelik, hogy mind ott, mind pedig a Civita Vecchiában tementelen *Zwiebakot* kezdettenek sütni” (M. Kurir 1798: 574). — 1808: TESz. — A *cibak* 'kétszersült' jelentésére a TESz.-nél nem korábbi, de XVIII. századi adat: 1794: „Szárason is lehet enni ezen Pogátságat, vagy Szájban elolvasztani, mint a Tsokoládét, vagy *Tzviákkot*” (Uránia 1794: 293). — 1770: TESz.; 1789: SzT.

col. — 1704: „... item hosszucska ezüst virág másfél *czolnyi* hosszú” (Száz. 1869: 416). — 1647: SzT.; 1757: TESz.

cséza. — 1663–1711: „Akkor oly szegénységben lévén, hogy jószágombul még csak egy *sézát* nem tudtam szerezni.” (MonÍrók. XXVII, 8). — 1700: TESz.; 1720: SzT.

defilíroz 'soronként, díszmenetben felvonul'. — 1722: „... áll képpen az zászló az compagniának közepire esvén, mi *defilírozásokban* ... jobban protegáltathatik” (HadtörtKözl. 1913: 306). — 1778: SzT.; 1779: KOBILAROV-GÖRZE, DtLw. 136.

flautál, flótál. — 1764: „*flautáltam* sokat nekie, melyet úgy szeretett, hogy utoljára ő is megtanulta” (Rettegi 173).

frontéroz 'arcvonalat alkot'. — 1722: „az hadnagy pedigh tulfelül hasomlóképpen ezek fele *frontérozván*” (HadtörtKözl. 1915: 541). — A szó valószínűleg magyar igei képződmény, más, ugyancsak a németből származó *-ieren* végű igék analógiájára, pl. *brillíroz, frízíroz* stb.

(Folytatjuk.)

MOLNÁR ANNA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

84. **Velesov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az ószt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Ország László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu**. 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája.** (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István**, **Szűts László**. 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolósodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtnai útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábászentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 20,— Ft

Előfizetés egy évre: 80,— Ft

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapusznai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csüdök. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.

Főnyomtatásban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

15. Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna: Napjaink különleges keresztnévdivatja. 1981.
16. Knausz Ágnes: Kutyá-, ló- és szarvasmarhanévek Miklósfán. 1981.
17. Fülöp László: Kaposvár utcanevének névtani vizsgálata. 1981.
18. Tóth Éva: Leteny és Sornás kutyanevei. 1981.
19. Halász Péter: Magyarfalu helynevei. 1981.
20. Paulusz Julianna: Szarvasmarhanévek Nagykanizsa környékén. 1981.
21. É. Kiss Sándor: Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye. 1981.
22. Nagy Géza: A bodrogközi kacsá állatnevei (1959—1979) 1981.
23. Matijevics Lajos: A jugoszláviai Ferenc csatorna víznevei. 1981.
24. Herényi István: Alsóőr genealógiája. 1982.
25. Névtudományi tanácskozás Kaloessin. 1978. július 27. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. em. 10).

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX.

ÉVFOLYAM

1983.

4.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Megnyitó Társaságunk Arany-ünnepségén	385
<i>Keresztury Dezső</i> : Nyelvünk zajtalan forradalmára: Arany	386
<i>Szathmári István</i> : Arany János és a magyar nyelvtudomány	397
<i>Imre Samu</i> : Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról	408
<i>Rácz Endre</i> : Egy nyelvjárási inkongruencia beütései a köznyelvbe	416
<i>Jolanta Jastrzebska-Helder</i> : Az alany körül	421
<i>S. Hámori Antónia</i> : Az eredeti és másodlagos szófaji kettősség néhány kérdése	429
<i>Parkas Mária</i> : A minőségjelzős szintagmák kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben	445
Kisebbségi közlemények. <i>Tompa József</i> : Egy(ek) vagyunk. — <i>Tomory Júlia</i> : Egy Vörösnarty-vers kezdő sorainak vitájához. — <i>Henryk Jankowski</i> : Még egyszer az <i>istenadta</i> -ról	451
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Hegedűs Attila</i> : Selypestő. — <i>É. Kiss Sándor</i> : Don-kanyar. — <i>Szabó T. Attila</i> : Fuvatlan. — <i>Vigh Károly</i> : Etimológiai szótáraink margójára	462
Nyelvművelés. <i>Paavo Pulkkinen</i> : A finn nyelvművelés alapelvei	467
Nyelvjárások. <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Szófeldrajzi adatok Pápáról	472
Szemle. <i>Bakos Ferenc</i> : Henri Wald, <i>Introducere in teoria limbajului</i> . — <i>Honti László</i> : Suomen kielen etymologinen sanakirja. — <i>Tompa József</i> : Benkő Loránd, Kazinezy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. — <i>Fiers Márta</i> : Péntek János, A kalotaszegi népi hímzés és szókincese. — <i>Juhász Dezső</i> : Vincent Blanár—Ján Matejčík, <i>Živó osobné mená na strednom Slovensku</i> . I. 1. Designácia osobného mena	481
Társasági ügyek. <i>Balázs János</i> : Bakos József köszöntése 70. születésnapján. — <i>Gregor Ferenc</i> : Sipos István hetven éves. — <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	494
Nyelvtörténeti adatok. <i>Molnár Anna</i> : Szótörténeti adatok XVIII. századi német jövevényszavaink köréből. — <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adalékok	503

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Indékszám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXIX. ÉVF.

1983. DECEMBER

4. SZÁM

Megnyitó Társaságunk Arany-ünnepségén

Tisztelt Hallgatóság, kedves Tagtársak, kedves Vendégeink!

Az Arany János halálának századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülést megnyitom. A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm a megjelenteket.

1917. május 22-én Társaságunk ünnepi közgyűlésen emlékezett meg Arany János születésének száz éves fordulójáról, s a Társaság folyóirata, a Magyar Nyelv 1917. évi 5. számát teljes egészében a nagy költő emlékének szentelte, részben a közgyűlésen elhangzott előadásoknak, részben egyéb, Aranyra vonatkozó cikkeknek, dokumentumoknak a közreadásával. Arany János életművének nyelvészeti érdekű megrajzolásában, elemzésében akkor a magyar nyelv- és irodalomtudomány olyan jelesei vettek részt, mint Négyesy László, Lehr Albert, Riedl Frigyes, Símai Ödön, Voinovich Géza, Váczi János, Tolnai Vilmos, Mészöly Gedeon.

E mind mennyiségben, mind minőségben jelentős megemlékezések, amelyek részletesen tárgyalták Aranynak egyfelől a magyar költői nyelv fejlesztésében megnyilvánuló érdemeit, másfelől a magyar nyelvtudományhoz fűződő kapcsolatait, nyelvészeti érdekű megnyilatkozásait, méltán reprezentálták azt a nagy érdeklődést, amellyel a régebbi magyar nyelvtudomány Arany János felé fordult, s egyúttal kifejezték Társaságunk egykori vezetőségének és tagságának a nagy költő nyelvi műve iránti megkülönböztetett elismerését.

Arany nyelvi géniusza bizton megkívánta volna, hogy a magyar nyelvtudomány művelőinek figyelme a további kutatások tekintetében e korábbi időket is meghaladóan, fokozódó mértékben irányuljon rá. Ez azonban nem következett be, sőt a magyar irodalom e kimagasló személyisége iránt megnyilvánuló érdeklődés, benne a minket elsősorban érintő nyelvi érdeklődés — rendkívül sajnálatos módon — inkább hanyatlónak mondható. E vonatkozásban egy-két irodalomtörténészünknek valóban elismerésre méltó ténykedésén kívül az utóbbi évtizedeknek nyelvész részről szinte egyetlen számottevő megnyilatkozása FERENCZI GÉZÁNAK „Arany János, nyelvünk bűvára és művelője” című tanulmánya volt még az ötvenes években (Nyr. LXXXI, 387—402, LXXXII, 1—14, 133—49), amelyben a szerző tüzetesen, nagy filológiai apparátussal mutatta be költőnk nyelvész és nyelvművelő tevékenységét.

A hazai nyelvtudománynak Arany Jánossal szemben felhalmozódott adósságai így éppen a leglényegesebb pontokon: költői, írói nyelvművészetének, nyelvművelő, nyelvfejlesztő erejének elemzése terén mutatkoznak meg tette egyre sürgetőbb szükségszerűséggel. Mert teljesen nyilvánvaló, hogy a tudomány haladása, az irodalmi nyelv és az irodalmi stílus vizsgálatának fejlődése sokoldalú, tüzetes, monográfia méretű megvilágításokat tenne szükségessé e téma megannyi ágazatában, nemcsak a régi megállapítások újrendel-

zésével és kritikai értékelésével, hanem a „vissza a forráshoz, vissza a nyelvi anyaghoz” elv alapján a költő egész nyelvi hagyatékának, alkotásának újra való feldolgozásával és a magyar irodalmi nyelv fejlődésébe való, korszerű igényeket kielégítő beállításával. Nyelvtudományunknak is tennie kell tehát még azért, és nem is keveset, hogy nemzeti múltunk, szellemi örökségünk, anyanyelvi hagyományaink megbecsülése körében, illetőleg a mai magyar közművelődési ismeretek körében Arany János valóban azt a helyet foglalhassa el, ami őt kétségen kívül megilletné.

Tisztelt Hallgatóság! Amikor Társaságunk választmánya elhatározta, hogy az Arany János-jubileumot mostani ülésünkkel megünnepli, az előbb mondottak értelmében kettős célt igyekezett szolgálni. Egyrészt hű akart maradni régebbi nyelvész-nemzedékeknek és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak jelentékeny mérvű és súlyú Arany-hagyományaihoz. Másrészt azt a reményt akarta kifejezésre juttatni, hogy a mostani ülés régóta nélkülözött új kiindulási alap, ösztönző erő lehet a magyar szó sok tekintetben utolérhetetlen mesterének további, múlthatatlan szükségességű nyelvészeti tanulmányozásához.

Ezt a hagyományt megidézve és ennek a jövődő reménynek a jegyében adom át a szót ünnepi ülésünk előadóinak.

BENKŐ LORÁND

Nyelvünk zajtalan forradalmára: Arany

I. Forradalmi változások erőszak nélkül is lejátszódhatnak. A nagy forradalmárokat nem kell a barrikádokra képzelnünk, kibontott lobogók alá, tüntető tömegek élére vagy kivégző osztagok négyyszögébe. Newton, Edison, Koch, Einstein sehogysem illenek bele ilyenfajta szerepbe: találmányaik, zseniális fölismeréseik azonban jobban megváltoztatták a világot, mint a nagy francia forradalom. Ezt rendszerint csak akkor veszi számba a tudós eszmélkedés, amikor az eredmények már szinte természetes részei lettek a társadalmak életének. Az alkotó emberek, tudósok, föltalálók, művészek forradalmi nagyrészt ilyenek.

Mindezen akkor gondolkodtam el komolyabban, amikor egyik bírálóm szememre vetette, hogy az 1840-es években színre lépő Aranyt forradalmárnak neveztem. Most is azt tartom ugyan, hogy igazam volt. Aranyt nem Petőfi ragadta magával a politikai forradalomba sem: ezt írásai s tettei egyként bizonyítják. A politika forradalmára helyett mégis a minőség forradalmára lett, ahogy Németh László joggal nevezhette volna.

Az ő igazi forradalma a magyar nyelv világában játszódott le.

Félreértés ne essék: nyelven nemcsak a nyelvelemeknek alaktannal, szótannal, a mondatfűzés szabályaival, egyszóval a nyelvtannak valamiféle rendszerben összefoglalható együttesét értem — mint tette ezt FERENCZY GÉZA, aki a máig legalaposabb tanulmányt készítette erről a tárgyról. Nem ezt értette Arany sem. A nyelv egy-egy sokszor erősen tagolt, de nagyjában és egészében mégis egybetartozó emberközösség élő alkotása, érintkezésének eszköze, összetartozásának hordozója, életének tükröztetője, időben és térben, közösségben és egyénben mindegyre újjászülető, azonosságát lényegében megőrző, de árnyalataiban folyton változó közege és kifejezője; sokkal bonyolultabb jelenség, hogysem pusztán nyelvtani kategóriákba foghatnánk.

Aranyt táplálta, de nevelte is az a magyar közösség, amelyben — egy törzsökös magyarságára rátarti s ép nyelvét biztos nyelvérzékkel őrző és használó alföldszéli mezővárosban — született és felnőtt. Ez a közösség aztán kibővült, egyre több és változóbb színű-összetételű réteggel gazdagodott. Először a még forrongó, a nyelvújítások egész sorát magába fogadó irodalmi nyelv újdonságaival, aztán a Szalontánál sokkal városiasabb-értelmiségibb Nagykőröséivel, majd a fölhabzón magyarosodó, reakciós erőszakkal visszánémetesített s újra magyarosodó Pestéivel, aztán a magas, modern, tudós igényeket ápoló Akadémiáéival, végül az új, gyökértelen népességgel földuzzadó, nyelvi sokrétűségét, zagyvaságát, idegenszerűségét egyre tolakodóbban használó fővároséival. Arany mindezeket a rétegeket ismerte; amire szüksége volt belőlük: fölszívta, amit rossznak tartott, azzal vitába szállt, jobbat javasolt helyette. Élete, munkája értelméül a magyar közösség szolgálatát vállalta, s tudta, hogy e közösség összetartozásának, kifejlődésének egyik fő hordozója a nyelv: egyébként neki, mint költőnek is egyik legfőbb kifejező eszköze. Tanulta, gondozta, gazdagította tehát mindvégig.

De tudnunk kell, hogy azt, amit összegyűjtött, forradalmian új célok szolgálatában használta föl; ha tetszik: tökéletesen meghaladva őrizte meg. Költői nyelvünk mindennapi kenyerét valóban ő tette asztalunkra, de lisztte is ő őrlötte a gabonát, s kenyérré ő gyúrta a lisztet. Ösztönösen s aztán egyre tudatosabban gyűjtötte, fölhalmozta a nyelv nyersanyagát, s ez a mennyiségi növekedés az ő kezén is újra meg újra minőségi változásba ment át. Ha az utókor felől, mai szemmel nézünk fő műveire, olyan magától értetődő természetességgel néznek le ránk, mint a Lomnici csúcs, a Jungfrau vagy a Mount Everest. Ha azonban elébük kerülve, történelmi előzményeik felől nézzük őket, kiderül, hogy ilyen előzmény alig van, s ha igen, nagyrészt saját műveiben; arra, amit előzménynek látunk, nagyrészt az ő fényei vetülnek vissza. A kor, amelyben élt és alkotott, egyébként is tele volt forradalmi erjedéssel, földrengéses változással, a mindenütt természetes nyelvi reformoknál sokkal látványosabb nyelvi változásokkal, s ezekben — ha egyszer komolyan odafigyelünk, láthatjuk — Petőfi mellett ő hajtotta végre a legforradalmibb újításokat. Csöndesebben, mint nagy természetű költőtársa. Ezt diktálták körülményei s természetének nehéz tapasztalatokon edződött fékező erői. Mentől merészebb vállalkozásokba fogott, annál jobban került a nagy nyilvánosságot. Azt, amit kivívott, alig ismételte meg: élete végéig kísérletezett, újított, tovább lépett.

Az ötvenes évek derekán maga jegyezte föl, hogy kétszer tanult meg magyarul. Tudniillik: íróként írni. Ha egész pályáján tekintünk végig, e kettőhöz még legalább egy harmadik tanulmányi és alkotói menetet is számíthatunk. Az első a kántorpoézis világából kisarjadó iskolai poézissel kezdődhetnék, s „Az elveszett alkotmány”-nyal jut első nagy teljesítményéig. A második nyitánya a „Toldi” csodája, s lezárása a „Buda halála” aranyműves remeklése. A harmadik fő teljesítményei a drámafordítások, a „Bolond Istók” második éneke és költő estjének titkolt mesterművei, a „Toldi szerelme” s főként az „Őszikék”. Ezekben a pályaszakaszokban egy nyelvteremtő óriás tápáskodik föl, néz körül, tör magának újra meg újra utat, keresi és formálja meg a maga közéleti hangját, s hajol vissza, megbántódva s megtorpanva halkszavú bensőségébe. Közben költőileg háromszor is átértékeli-alakítja mind az őt körülvevő világ, mind sajátmaga tükörképét. Erősebben és messze távra érvényesen: alaposabban egy-egy elvonult viharnál.

2. Az elmondottak nagy részét a „Toldi” körülményeiről lehet először igazán leolvasni. Ezt a művét úgy szokás számontartani, mint valamilyen, egy táj összképébe természetesen beletartozó, abból szervesen kiemelkedő s azt magától értetődően meghatározó jelenséget: az utak odavisznek, az egész korszakra nyíló kilátás onnan nyílik, aki tovább halad, onnan kell kiindulnia. És mégis van benne valami csodaszerű váratlanság. Petőfi a kortárs géniusz éles szemével nálunk jobban látta ezt, amikor az ismeretlenségből magához emelt szövetséges társát olyan tűzokádó gyanánt ünnepelte, amely tenger mélységéből egyszerre magaslik föl. A „Toldi”-nak nincs komolyabban számbajövő előzménye, legföljebb a korszellem általános törekvéseiben, vágyában, igényében. Az a debreceni kollégium hatáskörében élő kántorpoézis, amely igyekezett megfojtani s aztán magához hasonítani Csokonait, s amelynek egyetlen igazán tövön-nőtt s mégis jelentős költői alkotása a „Lúdas Matyi”, legföljebb törmelékeket adott hozzá; a hazai tárgyú széphistória akkorra már rég a ponyvára szorult: Ilosvai sorait, ha egy-egy énekének mottójául választotta, legalább annyira pellengérré is állította Arany, mint az élő hagyomány piedesztáljára; a „János vitéz”, amelyhez — inkább csak terjedelemben, mint szellemben — mérte a maga újszülöttét, jobban szolgálhatott bátorítóul, mint például.

Hogy az előzmények keresőit a „Toldi” visszavetített fényei vezették, bizonyítsa itt csak egyetlen szélsőséges példa: Arany egyik vájtfulú és alapos ismerője úgy ítélte meg, hogy a költő „Az elveszett alkotmány” nyelvanyagát a népnyelv virágos mezőin gyűjtötte. Pedig ebben a sajtóságos, epésen, maróan satirikus politikai-költői széljegyzetgyűjteményben a szorosan vett népnyelvnek porszeméi is alig lelhetők föl. Nyelvanyaga — egyébként a kor, de Arany irodalmi nyelvének is egyik páratlanul gazdag élő gyűjteménye! — legnagyobb-részt a költő olvasmányainak legkülönfélébb rétegeiből került össze: mind-abból, amin először tanulta meg, mi a magyar irodalmi nyelv. Eredetiben vagy bicebóca átültetésekben olvasott klasszikusoktól a ponyváig, iskolakönyvektől, bibliai szövegektől a nyelvújítás magas stíljén megnyilatkozó modern írókon át a hírlapokig, politikai, társadalmi gúnyiratokig s tovább terjed a választék. Mindannak használható és használhatatlanként leleplezett elemei össze-vegyülnek itt, amit a könyvmoly csak összeolvasott, amiben az útját, hangját kereső, forrongó tehetség csak kísérletet tett, s amit aztán első nagy kudarca után — a „Bolond Istók” második énekének tanúsága szerint — tűzre vetett.

Ami mindezt egybevegyíti: egy kitörni nem képes, a maga útját keresve: minden addigi eredményt — a sajátjait is — leromboló, kifigurázó szenvedély pokolsár-fortyogása. A forradalmár azért, hogy elegyengesse a talajt, amelyen majd a maga, egyelőre inkább csak sejtett, mint megtervezett városát fölépítheti, megmutatja mindannak hiábavalóságát, romlandóságát, álságát, amit tisztelnie kellene. A Vergilius hexameterében pompázó, költői sablonjaival élő hűbéri hagyományt meg a romantika ossziáni ködökben elomló modernizmusát éppoly megsemmisítő fölényvel fordítja fonájkára, mint az újdondászok nyelvújítási szavakkal parádézó, csak látszatra valóságghú, voltaképpen pusztán felületi szenzációhajszolását, a maradiság fütykösös, italos tősgyökerességét éppúgy, mint a ripók reformizmus trükkjeit a nyelvben és stílusban egyaránt.

Nem győzöm ezt a korrajzi elemekben, groteszk, abszurd fordulatokban, keserű torzképekben, parodisztikus telitalálatokban s főként szellemes, gyilkos, mulatságos nyelvi remeklésekben egyaránt gazdag művet a mai olvasók figyelmébe ajánlani! MÓRICZNAK IGAZA VOLT, AMIKOR EZT NEVEZTE ARANY LEGBÁTRABB

művének. Ő persze Arany írói bátorságán főként a költő társadalombíráló, politizáló bátorságát értette, holott az ebben nemigen lépett tovább az egykori radikális baloldal publicisztikai közhelyein. Ennél sokkal egyénibbek, merészebbek a mű nyelvi, poétikai, ahogy ő szokta mondani: esztétikai rajtaütései. A mű szóképzésének páratlan gazdagsága, kifejező eszközeinek, szövegformálásának csapongó és mégis tömör, játékos és mégis célba találó következetessége: olyan író jellemzői, aki tisztában van eszközeivel, az alkotás és rombolás, a harc és játék lehetőségeivel. A különös vereszet „minden előleges terv nélkül” készült, de olyan szellem improvizációja, aki lépten-nyomon bizonyosságot tesz róla, hogy ha akar, szerkeszteni is tud, egyelőre persze csak a maga személyes benyomásainak és kedvtelésének sugalmára, de biztos kézzel és ízléssel. A szerkezet lazasága, a stíluslemek, hangváltások kalandos vegyülete ne vonja el figyelmünket arról, hogy a „satyrának cameleoni árnyalataival” játszó költő féltékenyen fölkeszült tudósa is mesterségének, biztos ízlésű birtokosa kora egész magyar köznyelvének s mindannak a mögöttes területnek, amiből az egybesodródik. Olyan költő, aki birtokba vette korának s a klasszikusoknak ismeretanyagából mindazt, amit csak elérhetett, aki a költészetben mindent meg mert tanulni és csinálni, amit csak akart.

3. Ez az író a géniusz ösztönös biztonságával és a kor lényeges kérdései felől tudatosan is tájékozott, művelt értelmiségi ember helyzetismeretével látta meg a Kisfaludy Társaság pályatételében azt a lehetőséget, amelyben a kor igénye s az ő képessége a legszerencsésebb módon találkozott. A „Toldi”-t készen várta helye — szoktuk írni erről a forradalmian új jelenségről, holott igazában csak a korszellem varázsvesszeje nyitott értelmes, célszerű utat annak, ami a költő szellemében, tudásában, érzés- és képzeletvilágában fölhalmozódva: kitörésre várt. Arany az időrabló, terhes és prózai napi munka utáni, lopott idejében, szinte egy lélegzetvétellel írta meg, boldogan szárnyalva és olyan Daedalusként, aki az elragadtatás mámorában sem veszíti el a mértéket, aki tudja, hogy a történelmi pillanat sodrása emeli magasra, de aki ezt az örvényt csak az első lendület segítőjének tartja: „szeretem a nemzeti költészetet; a n é p i e s s é g köntösében most, később majd pusztán” — írja 1847 tavaszán.

A „Toldi” nyelve egy forradalmian aktuális ízlésfajta nagy diadala; olyan stilizált köznyelv, amelyben a költő már meg is haladja a diadalt, nem utolsósorban azért, hogy a népiesség rétegét egy másik, ugyancsak kívánatos réteggel, a régiség, történetiség használható elemeivel egyenrangúan kiegészíti. A „Toldi” képvilágában — hogy csak ez egy példára utaljak — egyformán jelentős szerepet kapott a népi meg a történelmi életkép a maga jellegzetes alak- és helyzetrajzát szolgáló nyelvvel együtt. S ez a nagyrészt hazainak, tősgyökeresen magyarnak tartott költői kert egy a világ költészetében új korszakot kezdő, újra fölkelő klasszikusnak, Homérosznak napfényben fűdött. A „Toldi” nyelvét — rendkívüli ellentéteket, feszültségeket egyesítve benne — meg kellett szerkeszteni, össze kellett gyúrni, ki kellett égetni. Hogy a „Toldi” nyelve csinált nyelv, először talán SÓTÉR ISTVÁN merete megírni, miután észrevette az öntvény néhány nyersen maradt, cizellálatlan részletét; egyébként Petőfi óta — aki Aranyra is szerette volna ráhúzni a maga „természet vadvirága”-mitosztát — kötelező volt a népszellem és az ösztönös lángelme nászából született csodagyermeknek tartani. Hiszen Arany maga is a jósors kivételes ajándékának érezte: „Ó, ha még egy olyat énekelni tudnék!” — sóhajtott föl később e boldog remeklésre visszaemlékezve.

Már az Előhang erősen személyes hangja is elüt a népköltészetétől, szóhasználatra választékosabb, zenéje olvadékonyabb; a végére illesztett Ilosvai-sorok is — bár a legjobbak közül valók — kidöccennek az egész fölényesen virtuóz nyelvi zenéjéből. S aki elfogulatlan figyelemmel olvassa az I. ének első strófáját, már látni fogja, hogy abban legföljebb a fölidézett látvány van a népelet egykorú közhely-képtárából merítve, a nyelv ötvözete a műköltészet ritka elemeiből vegyül össze. Ki hallott a népköltészetben „a kopár szik sarjá”-ról, vagy arról, hogy „nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben”; a rafinált rímelésről nem is szólva.

S Homérosz is ott volt a sugalmazók között. Elég csak az alvó Toldi száján kicsorduló „tisztá nyál” körüli kis vitára gondolni, s arra, hogy az utolsó sorok „Ökre — örökre” rímet is a nagy görögre hivatkozva emelte vissza.

Megszületése pillanatában azonban inkább csak elhitte az őt a maga szél-örvényébe viharként fölpörgető barátjának meg a pályadíjat megkétszerező bizottságnak, hogy népi remekművet alkotott. Volt idő, amikor a valóban sokkal egyneműbben népies „Rózsa és Ibolyá”-t többre tartotta. Azt tudta, hogy amit létrehozott: kihívóan új, forradalmi szakítás az irodalmi előzményekkel is, meg az ő szűkebb pátriájában eleven hagyománnyal is. Vörösmarty nagyságát bizonyítja, hogy éppoly nyílt szívvel örült az övétől teljesen eltérő újdonságnak, mint valamivel előbb a süvölvény-zseni Petőfi verseinek: de Arany — keserűen — nem feledte, hogy korábbi művét bírálva, „irodalmunk vaskoráról” beszélt. Otthon, Nagyszalontán pedig nem engedte fölolvastatni, nehogy rossz hírbe keveredjék. A „Toldi” egyébként is csak később került méltó helyére. Önálló kötetben csaknem egy évtizeddel megszületése után, 1854-ben jelent meg, akkor, amikor Aranyt a halálosan beteg Vörösmarty helyére a nemzet költőjeként kezdte fölépíteni az irodalmi Deák-párt.

Ő maga már a diadal napjaiban más irányokban is igyekezett tovább lépni. A „Murány ostromá”-ban a Gyöngyösi-hagyományt modernizálta ugyan-csak forradalmi elszántsággal, most már a lélektani, történelmi nyelvelemek tudatos és aprólékos ötvözésével. Igazi figyelmet azonban ez a munkája nem keltett, amint ahogy a diadalmas mű folytatása, a „Toldi estéje” sem, amelyet még a szűkebb szakma is csak egy évtizedes késéssel ismert meg, akkor, amikor a költő úgy érezte: „futunk a népiestől”. Attól a népiességtől, amelyet a „Toldi”-ban üdvözölt a forradalomra készülő értelmiség, valóban eltávolodott a divat; de — közvetlen a „Toldi” szomszédságában — maga Arany is. A „Toldi estéje” más — az első „Toldi”-nál sokkal összetettebb, rezignáltabb, fájdalmasabb, humorosabb szubjektív — világ, életérzés, sorslátás, alakformálás, hangulatteremtés foglalata: nyelve is, bár rokon forrásokból táplálkozik, egészen más vegyületű. Lehet ebben része annak is, hogy Arany nem szerette megismételni magát. Sokkal több okot kereshetünk mégis a körülményekben, amelyekből ez a „túlérzékeny fájvirág” sohasem tudta magát függetleníteni.

Ma sem látjuk egészen világosan, miért írta Petőfinek, hogy ez talán utolsó műve. Megrettent a világ rideg széljárásától, amelyik Pesten fogadta, ahol mindenkinek, még Petőfinek is „más dolga volt”, mint hogy az övéire figyeljen? Lehettek napjai, amikor teljesen azonosulhatott a hazavadult és a haza becsületét megmenteni álruhában föllépő hőisével. A „Toldi estéje”-t már teljesen átítatja a humoros-személyes életfájdalom.

Petőfivel s a szabadságharc bukásával aztán minden megingott benne. Később, már látszatra nyugodtabb partokról visszatekintve, egy óriási homé-

roszi hasonlattal: olyan patak képét idézte föl a maga akkori állapotát ábrázolva, amelynek útját sziklaomlás rekesztette el, amelynek vize azonban a legváltozatosabb utakon mégis kifolyást keres magának. Hajtotta a munkaösztön, írta 1867-ben, visszaemlékezve, de nem találta irányát.

Ekkor tanult meg másodszer magyarul, pontosabban: ekkor tanulta meg, mi mindent meg tud írni ezen a nyelven: nyelvi forradalma ekkor szélesedett ki. A színekép rendkívül változatos. Egyes művekben krónikás, másokban legendás, egyesekben nyersen komikus, sőt groteszk, másokban didaktikus, politikus szatirikus elemekkel telítődik a népiesnek szánt alapréteg. Ezek közül egy teljes, rövid, de rendkívül tömör, átlátszó, de valójában igen mély értelmű és összetett eposzparódiát, „A nagyidai cigányok”-at s egy nagyra méretezett, de sajnos félbemaradt töredéket, a „Bolond Istók” első énekét kell főként kiemelni itt. Ezekben s a körülöttük elhelyezkedő rokon szándékú s hangú töredékekben — mutatis mutandis — azt ismétli meg a költő, amit „Az elvesztett alkotmány”-ban tett: kifigurázza, fölpukkasztja, eltorzítva: visszájára fordítja mindazt, amit addig elért, nagyra tartott. KÉPES GÉZA mutatta meg, hogy „A nagyidai cigányok” nemcsak a forradalom és szabadságharc gyilkosönmarcangoló szatírája, hanem a költő és barátai népies stílusának is parodizálása, már-már megtagadása. A „Bolond Istók” első énekében pedig az Alföld, az otthon, a derék, őseréjű, egészséges nép, a felebarátias emberség képzei körül kialakult romantikus-biedermeier költői álom képeinek helyére a groteszk iszonyatosságba hajló naturalista nyomorlátomások nyers, embertelen, kegyetlen ábrái lépnek. Újra a nagy kísértő, a démoni példa hat: Byron fölfokozott sugalma, amelynek földrengéskeltő érintésétől az életfájdalom gyötrődő kiéneklője, Arany mindig újra megtorpant. A költőnek ez a mind conceptusában, mind alak- és környezetrajzában, mind nyelvi gazdagságában legigéretesebb műve a saját örvényeitől megrettent lélek fájó töredék-műve maradt.

A benne mind félelmetesebben föltörő indulat, keserűség, bánat Arany ekkor először kibontakozó lírájában tört föl: költészetünk egyszerre legfájdalmasabban személyes és legvalóságosabban képies darabjaiban tördelte ezt a fájó lelkét, ahogy visszatekintve jellemezte ezt a korszakát. Hosszú ideig ezt a lírát is szokás volt félreértelmezni, nem utolsó soron a költő azon önjelmezése alapján, amellyel Csengery Antalnak mutatkozott be: „Az én érdemem ama — félig sikerült — törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni.” Egyfajta öntudatos klasszicitást jelölt meg főérdemeként ERDÉLYI JÁNOS is: „A szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendetlenségre hajlamos korszakból mint tudalmasan alkotó művész áll elő.”

Az Arany líráját jellemző darabokat persze nem a „félig sikerült”-ek közül válogatták össze; ezek részben töredékesek maradtak, részben valamilyen mesterkéltné, didaktikus zárlattal fejeződnek be, részben újra fel kell őket fedezni. Ha egészében nézzük, ezt az első sebzett, koradér-csapta virágkort, megint csak a kifejezés szokatlanul merész eszközeire, remekléseire találunk benne, főként arra a bonyolult teljességre, amely oly jellemzően veszélyessé, tömörre, mondjuk ki bátran: súlyossá vagy nehézkesé, mögöttes értelmekkel átítatottá teszi e verseket. Vörösmarty, Kölcsey, itt-ott Berzsenyi zsúfoltan enigmatikus kezdeményeinek olyan modern továbbfejlesztője mégis ez a költő, aki minden rejtélyességnél többre tartotta a köznyelvi tisztaságot, a közérthetőséget; ennek érdekében még attól sem riadt vissza, hogy értelmező lábjegyzetekkel kísérje költeményeit; — ha meggondoljuk: ez is egy kis filosz-

forradalom. Már ez a líra is légkörteremtő, hangulathordozó, a lélekbe mélyen szétgyökerező szavak, fordulatok kincsesbányája.

Nagylélegzetű epikus alkotásokra egyre kevésbé jutott ideje és ereje: így alakította ki az egyetlen ihletett állapotban, rövid erőfeszítéssel is megformálható kisepikai műveit, a lírát és tárgyiasságot remekül egyesítő költői beszélek és a balladák egészen egyéni változatait. Nem a történetek a legfontosabbak itt. Ezek nagyrészt közhelyszerűen, igen rokon s általánosan használt kaptafára húzottak. Jelentőssé, költőileg is magasrangúvá, egyénivé teszi e verseket sajátos zeneiségük, tömény hangulatuk, nyelvi zománcuk: jellegzetesen művészi, nyelvi, kifejezésbeli értékeik. Közéleti vonásuk főként az, hogy tárgyviláguk kivétel nélkül hazai, még akkor is, ha történetesen walesi bárdok a hősök. A politikai elkötelezettség is csak jelképvilágukban, mögöttes értelmükben van jelen. A költő úgy szolgálja legjobban az ügyet, ha főként művészi, költői értékükkel kimagasló versekkel teszi ezt: ez lett ekkorra hitvallása és gyakorlata.

A byronias beszélekkel nem tudott mit kezdeni a sablonok megismétlésére váró szakma. Igaz, ő maga is töredékben hagyta nagyrészüket. Csak a „Katalin”-t adta ki. Ennek sokkal nagyobb közönségikere volt, mint a „Toldi”-nak; lehet, hogy csak a divatos rémtörténet miatt, de talán meghökkenítő újszerűsége, varázslatos zenei-képi zsúfoltsága, romantikus fény-árny játéka miatt is. SALAMON FERENC „tehetsége talányának” nevezte. Valóban: a „Toldi”-hoz, de még a „Toldi estéjé”-hez mérve is egészen más nyelven szóltak meg ezek a beszélek. A byroni jambikus nyolcas, amelyet — miután a magyaros mérték mestere írta őket — még ERDÉLYI is kicsit döcögős ősi nyolcasnak hallott a költő nagy bosszúságára: izgatottá, zsúfoltsága ellenére is lebegővé tette e versek ritmusát. Képvilágukat a különös képzettársításokkal, merész összevonásokkal, kihagyásos kapcsolásokkal egyszerre villódzóvá és plasztikussá tömörítette a költő. Ezekben kovácsolta ki, ötvözte rejtélyesen félhomályos, sejtelmes hangulatúvá azt a nyelvet, amelyen balladáit szólaltak meg.

Balladait sem egy életműépítő stratégia szolgálatában írta, s ezek is tele vannak meglepő újdonságokkal; a döntő ütközet helyett megint csak merész rajtaütésekkel megelégedni kényszerült forradalmár nyugtalanító híradásaival. Ezeknek is komoly közönségikerük volt: a divatos műfaj egyszerűbb s páratlanul virtuóz darabjaiért egyaránt kapkodtak a szerkesztők. Később — egyfajta nemzeti intézményként — Arany János balladaköltészete címmel egységbe is foglalták e nagyonis szétágazó verstermést, amelyet maga a költő nem szánt egységes műfaji kompozíciónak. Kísérletek sorozatának, egy nagyobbra néző mű kényszerű előfutárainak tartotta őket. Ha nyelvi-költői szerkezeti szövetük szerint rendezzük el őket, szépen mutatják a vissza-visszakanyarodó, de végülis egyre magasabbra vezető utat az egyszerű népies életképtől a népies ízeket már csak alig-alig őrző, bonyolult, lélekrajzi, ritmikai, képfarmálási és hangulatteremtési remeklésekig.

A „korszerű”, „politikai” ihletésű költészetbe vetett hite amúgyis megrendült. Amit egyre fontosabbnak tartott, a művészet indítékai voltak. Nem kell azért persze különösebb erőltetés ahhoz, hogy észrevegyük: ezeknek a műveknek mélyen is, amelyekben „a művészetet a művészetért” annyit vitatott elve felé látszott közeledni, ott örvénylett egész életének mélyárama: a nemzeti költő hivatásának élménye. Ezekben a kisepikai művekben is arra a nagy vállalkozásra készült föl, amelynek teljesítését várták tőle, s amit ő is

elvárt magától, hogy megírja, pontosabban: korának vágyait és igényeit szolgálva, a népi, nemzeti emlékezet „epikai hitelére” támaszkodva: újra megteremtse népe valóságosnak vélt s elveszettnek tudott „naiv eposzát”.

Minthogy olyan eposzra gondolt, amelyet a képzeletében egységessé összeolvadt „nép” „vérévé tanulhatott”, ezt a művét is „az élet nyelvén” akarta megírni: a köznyelv egy archaikussá, de nem mesterkéltté, méltóságossá, de nem rituálissá, választékossá, de elevenné, márványkeménnyé, de mégis hajlatosan zengővé stilizált változatán. Ezt is tanultsága, tapasztalata mélyre süllyedt elemeiből, valahol a költői tudat alatt összeolvadó s valami belső robbanás erejével föltörő nyelven építette föl. A vulkáni hév, a legkülönfélébb elemeket egybeolvasztó szenvedély azonban biztos arányérzékkel, fékező formálóerővel párosult ebben az ötvözetben. Az első földlökés a „Keveházá”-t vetette fölszínre, ezt a „Csaba királyfi”-ről kezdett trilógia tétován tervezgetett töredékei közt hirtelen föltűnt forradalmi diadalt, amelyről ma sem lehet biztosan megmondani, hogy a germán hősi énekek vagy a Kalevala, a magyar — hun hagyomány százados hazai erői vagy a „remények évei”-nek fölszabadító hírei ihlették-e, s azt sem, hogy a nagy kompozíció tervezése közben rakta-e föl a költő az egész trilógia egyik fontos tartóoszlopául, vagy egyetlen műként hívta-e életre teremtő ihlete.

Műfaját nem lehet pontosan meghatározni. Ballada? Hősi ének? Halottbúcsúztató? Egy óriási sorsot értelmező, mitikus látomás? Arany a bűnös-büntelen megölt Attila ravatalánál mondatja el a táltossal. Olyan is, mint valami emberfölötti sorsidéző panaszima: Arany váratlanul feltörő vulkánjainak egyike.

Előzményét a költő művei közt „Az utolsó magyar” töredékei körül sejthetjük inkább, mint találhatjuk; folytatása — bár minden lényeges barátja ilyenre biztatta — nincs; külön adta ki, s később is a trilógia betétjeként alkalmazta, igaz, hogy igen lényeges szerepben. Azért kell róla külön említést tennünk, mert első, szinte egyetlen, még a születés forró lázát őrző emléke annak az óriási s a maga tengermélyi csöndjében újra csak forradalmi nyelv- és stílus-teremtő erőfeszítésnek, amely a „Buda halála”-ban — különösképpen ennek teljesen kiforrott és leszűrődött betétjében, a csodaszarvasról szóló regében — hozta létre a magyar költői nyelv ugyanolyan példás darabját, mint amilyen a „Toldi”.

E két művét ugyanarra a köznyelvi — tehát mindenki számára hozzáférhető — alaprétegre építette föl. Egyiket sem nevezte eposznak, hanem az egyiket beszélynek, a másikat regének: tehát műfajban is valami hasonlónak. Még az álmodozó, tűnődve elmerengő, személyes megszólalásban, a „Toldi” „Előhang”-jában meg a „Buda halála” indításában is van valami mély rokonság, már-már azonosság. S a két költemény nyelvét mégis világnyi távolság választja el egymástól. A hangjára lelt ifjú énekes meg a mestersége minden fortélyát fölényes biztonsággal tudó mester teljesítménye közti eltérés aligha magyarázza meg teljesen ezt a különbséget; a tárgy, az alak- és környezetrajz lényeges megváltozása sem. Nyelv- és stílustörténeti vizsgálódásnak ezen a téren még kezdeteiről is alig beszélhetünk, holott két százados jelentőségű nyelvi alkotásról lehetne szó, amelyek különbségét — ismétlem — úgy fogalmazta meg a költő: „szeretem a n e m z e t i költészetet, a n é p i e s s é g köntösében még most; később majd pusztán.”

Sajátos játéka ez a történelemnek. Arany, aki — láttuk — azzal kezdte pályáját, hogy lerombolta a százados Vergilius-hagyományt, s a nagy latin

poeta doctus helyett az akkoriban ezzel már világszerte szembeállított görög „népének” Homérosz sugalmának segítségével találta meg a maga igazinak vélt hangját, pályája derekán Vergilius szerepét vállalja — modern és hazai körülmények közt persze — : azt, hogy megírja a nemzet történelmi tudatát megfogalmazó s meg is határozó epikus művét: tudós költőként úgy, mintha naiv lenne.

A „Buda halálá”-t egyébként ugyanúgy csak a szakma vette észre mint a „Toldi”-t. A szakma udvarias meghajlással nyugtázta a teljesítményt, amelyben később Ady is csak az óriás-balladát csodálta meg rokonszenvvel. Hogy kísérletező bátorságnak és fékező ízlésnek, óriási nyelvtudásnak és biztos nyelvérzéknek milyen hajszálpontos egyensúlyára volt szükség létrehozásában, mi sem bizonyítja csattanósabban annak a jobb sorsra érdemes buzgó utódnak művénel, aki megkísérelte a félben maradt trilógiát befejezni, s kacagató paródiáját hozta létre.

4. 1863-ban költőként elnémult. 65-ben megszűnt folyóirata, a „Koszorú”, ő a megújult Akadémia titoknoka, majd főtitkára lett; a kiegyezés évében megjelentek összegyűjtött költeményei; beköltözött a Palotába, amelynek haláláig foglya volt. Az egész életét lényegében meghatározó legfőbb dolgokból semmit föl nem adott, legföljebb az lett egyértelművé, amit addig vágyképekkel s álcázással takargatott, hogy megváltoztathatatlanul Pesthez kötötte sorsát, hogy mindvégig a költészet maradt legfőbb célja, s hogy költői műhelye teljesítményével a hallgatagság tengermélyére süllyedt. Arról, hogy a műhelyben mi folyt, alig tudott valaki; a főlészínre csak néhány buborék vagy egy-egy magános sziget emelkedett.

A teljes magyar Shakespeare felelőseként hosszú, szívós munkával formálta meg azt a nyelvet, amelyen az angol lángelme s a világdrama egyik leggazdagabb nyelvű mestere méltó bőszéggel és erővel, élő nyelven szólalhatott meg magyarul. A három dráma, amelyeket ő fordított — annyi kísérlet közül egyedül —, máig megőrizte kikezdetlenségét. Ezekben a mindennapi és a mesterkél, az egyénített és a közmondások közhelyszerűségéig lecsiszolt, a barokkosan stilizált és a lazán természetes beszéd egymástól nagyonis különböző rétegeit sikerült olyan virtuózan egybehangolnia, hogy fordítása pontosan követi az eredetét. Máig ható érvénnyel megszabta így a Shakespeare-fordítás kötelező szabályait irodalmunkban. Megvédte és tolmácsolta — elég nagy közegellenállással szemben — Shakespeare „durvaságait” is. A három angol dráma fordítását örömmel, de mégis egy nagy közös vállalkozás részeként készítette el; a teljes Aristophanészt azonban csak a maga kedvére, mintegy erőpróbául; szinte egyetlen ihlet fölhevültségében. Vonzotta a kísérlet kivételes nagysága. Lehet, hogy izgatta a feladat: a lassúbb menetű hatodfeles jambust a nyugtalanabb, tömörebb s az élő modern színpadon elevenebb ötödfelesre úgy átváltani, hogy a tömörítés ne érintse a dikció semmi fontos részét. Vonzhatta a lehetőség, hogy egy nagy klasszikus tekintélyével is szentesíthette nyelvünk nyersebb, szókimondóbb, ún. trágár rétegeinek fölhasználását; bár a legvaskosabb dolgokat azért ő is — ebben kora ízlését-szokását követve — kipontozta.

Ugyanilyen magányos szigetként emelkedik ki a hallgatás tengeréből a „Bolond Istók” második éneke. A címen és néhány laza szálon kívül semmi sem köti az első énekhez, ha csak az nem, hogy nyelve annak nyelvétől csaknem ellentétesen eltér. Párhuzamba állításukkal lehet némi benyomást szerezni

arról a világnyi különbségről, ami Arany nyelvi átalakulásának második szakaszát a harmadiktól elválasztja. Ami ott nyers naturalizmus, az itt a valóság égi mása; ami ott a torzképek gyilkos aprólékossága, az itt a világ jelenségeit az emlékezés varázsával bevonó világos, érzékenyen tiszta rajz; ami ott sikoltó életfájdalom s keserű kiábrándultság, az itt a megbocsátó, könnyeken át mosolygó sztoikus derű, a humor hangja. A versnyelv zeneisége egyszerre konkrét és lebegő; a szépen, mert tárgyilagos pontossággal szólás célzattalan öröme élteti. Az a személyesség, amely első lírai virágkorának verseiben főként szelzetségből fakadó panaszként hat, itt tárgyiasult: a költő új, művészileg sokkal magasabb fokon valósította meg azt, amit Csengerynek írt egykor. A bonyolultságában is pontos, kivételesen változatos rímekkel zengő stanzákban olyan verset írt, amelyben „ama henső forma, amely a tárggyal csaknem azonos”, teljes kifejelettségében áll előttünk.

Ezt a korát annyira megelőző remekművet sem vette észre sokáig igazában senki. Arany nem is folytatta. Most talán örült is a figyelmetlenségnek: tudta, hogy nincs már elég ereje, s nem is szerezhet elég személyes, eleven tapasztalatot rá: érettebben, fölényesebben és művészileg is a maga igényének megfelelő módon megírni a magyar társadalomnak azt az ábrázolva s nem kommentálva bíráló, részleteiben is hiteles és gazdag, teljes művészi tükörképét, aminek ígéretét SALAMON FERENC megsejtette a töredéknek maradt óriási tervben. Az egyre nagyhangúbban s mind támadóbb önérzettúltengéssel hazafias kor is mást várt volna „koszorús költő”-jétől. De ő azt az üresen pompázó, hamis pátozzsal zengő, közírói patronokkal fényeskedő nyelvet károsnak, megvetendőnek tartotta: nem szólalhatott meg rajta.

Jellemző, hogy utolsó, ugyancsak tengermélyi virágkorának ugyancsak egyetlen vulkáni kitörésben megvalósuló művét, az „Őszikék” darabjait a Margitszigeten, a szennyes-mustosan pezsgő, hirtelen nőtt főváros egyetlen még akkor csöndes zugában írta, s egy kulcsra zárható kapesos könyvbe másolta be; hivatalnoki pontossággal rögzítve a versek létrejöttének időpontját s a költői, de a társadalmi tekintetekre is figyelő aggályossággal javítgatva a letisztázott szövegeken. Ott, a Sziget csöndes magányában 1877 „áldott nyarán” a „Toldi”-éhoz, a „Buda halálá”-éhoz hasonló csöndes nyelvi forradalmat hajtott végre a panaszkodva is mindvégig vállalt és mintaszerűen ellátott hivatal nyűgeitől megszabadult aggastyánszerű, de szemének és szellemének mély fényét megőrzött öregúr. Tudta, hogy a magány szabadságában, csak a maga költői ösztönére és mindentudására hallgatva olyasmit hoz létre, ami megint valami nagyonis új hangon szólal meg, legalábbis lényegében különbözik attól is, ami akkor divatban volt, attól is, amit akkor vártak tőle. Csak Gyulai erőszakának s fia tanácsának engedve adott közre néhány darabot: olyasmit, amit a maga előzményeinek folytatásaként, kevésbé kihívónak vélhetett: egy balladát, a „Tetemre hívás”-t, meg egy szelíden lírai helyzetképet, „A tölgyek alatt”-ot. Már az ünneplés is — amely inkább a megszólalás tényének, mint a művek minőségének szólt, s amely az erőszakos szerkesztők raját szabadította rá — megzavarta; még jobban a vaskos, orronverő reakció. Egy mindent jobban tudó bíráló fejére olvasta, hogy elfelejtette a balladairás szabályait, s egy névtelen parodista azt vetette szemére, hogy vén már, s hogy nem tud magyarul. Mindkét förmedvényre, amelyeket derűs fölényvel kellett volna észre sem vennie, mélységesen feldúlva reagált. Nyilván azt érezte meg benne, hogy az a közönség, amelynek szolgálatára tette föl egész életét, elidegenedett tőle; éppúgy, mint ahogy ő is megfogalmazta közéleti csalódását:

„mint remélénk, mint családánk — és magunkban mekkorát!” Az „Őszikék” új fényű és új zengésű remekei közt is elszaporodtak a torokra forrt sóhajok s a törmelékek; a „Kapesos könyv” bezárult. Darabjait csak halála után s még mindig némileg megválogatva adta közre fia, László; s még olyan bíráló sem ismerte föl jelentőségüket, mint PÉTERFY JENŐ.

Ma már közhely, hogy Arany estéjének művei nem egy „érdektelen privátlíra”, hanem egy ritka teltségű nagy költészet darabjai. SÓTÉR ISTVÁN megfigyelése is átment a köztudatba, hogy ebben a költői kivirágzásában Arany még egyszer összefoglalta s újra hangszerelte költészetének összes motívumait. BARTA JÁNOS igen fontos elemét világította meg az „Őszikék”-nek szakszerű elemzéssel. Valóban van itt ballada, dal, lírai helyzetkép, elégia, óda, rapszódia, szösszenet, s ha a „Toldi szerelmé”-t is — joggal — ideszámítjuk, eposz is. Az új hangszerelés egyes vonásairól is szó esett: a természetességről, az egyszerű, köznapi elemek föltűnéséről, a zenei, a játékos, a gyengéd hatóelem súlyának megnövekedéséről; a mindvégig megőrzött morális ítélőerő önironikus áthangelődéséről, az újonnan kialakuló kapitalista nagyváros elidegenítő, de egyes elemeiben mégis oly vonzó motívumairól, az új magyar társadalommal való szembenállásról, az új világban is megcsalódott, önbírálóan keserű közéleti elkötelezettségről, s a kozmopolita divatokat elvető hűségről a nagy nemzeti eszményekhez; a balladákban nagy szerep jut a babonás-mágikus elemeknek, a történetekben társadalmi mag van, a lélekrajz bonyolultabb, a tragikum — Keményre emlékeztetően — inkább a túlzó érényből, az elfojtódásból, a könnyelmű játékoságból ered, a bűn-bűnhődés szerkezeti mechanizmusa háttérbe szorul; az egész cikluson végighull a nagy árnyék, a halál sejtelve, hol óhajtvá, hol ironikusan elhárítva, hol az alkotó ember önérzetével legyőzve. A fölfedezések sorát — amelyek a Nyugat költőinek elődkereső írásaiban tűnnek föl, s máig mindegyre kiegészülnek — folytatni lehetne még.

Mindez azonban főként ennek az utolsó költő kivirágzásnak tárgykeré-
rére, alak- és miliórajzára, műfaji változataira vonatkozik: nyelvi világának, kifejező eszközeinek alaposabb vizsgálatára kísérlet is alig történt. Bizonyos, hogy Arany inkább ösztönösen, mint tervszerűen — mert hiszen tervszerűségről, különösen az „Őszikék” esetében, nem lehet beszélni — minden addigi nyelvi eredményét mozgósította. Ennek az utolsó szakasznak a nyelve azért is olyan gazdagon rétegezett, oly sokszínű. Arany változatlanul a köznyelvi alapra épít, de mert a szabad csapongásban leli örömét, „kedvtelésből költ”, a művészi stilizálás módja is célzattalan, tehát sokféle: a színekép a legegyszerűbb és természetesebb személyes megszólalástól a legbonyolultabb ritmikai, versmondattani, szópárosítási, rímelési remeklésekig terjed. Az a tárgyiasított személyesség, amely már a „Bolond Istók” második énekében teljesen kiforrva, leszűrődve tűnik elének, itt valamilyen, közelebből igen nehezen jellemezhető lebegéssel, a ritmusfajták mindig célszerű, a kifejezés hajlékonyságát, telítettségét vagy játékoságát szolgáló zeneiséggel jelenik meg; a hasonlat felé mélyülő kép nem veszti el konkrétságát, de áttetszővé lesz; a különféle érzéklési formák egymást erősítve, tompítva összefonódnak, egyfajta asszociációs polifónia változatos rendjében csendülnek össze; a képsorokat merész kihagyások teszik szaggatottságukkal különösen képzeletmozdítóvá; megnő a hangulati légkörökkel fölfokozottan jelentéshordozó vezérszavak szerepe; a szókapcsolatok szokásos rendje sokszor megbomlik, s ezáltal újraéled vagy más értelmet kap a szavak elhomályosult vagy elvonttá szegényült ősi, képi jelentése; a köz-

nyelvi szavak közé természetes közvetlenséggel vagy kirívó lokál-kolorit-értékkel divatszavak, idegen szavak, nagyvárosi fordulatok vegyülnek; a pesti nyelv elemei, nem rikítóan, hanem helyi jegyként, hangulathordozó elemként. Az élet nyelve ez is, de egy rendkívüli érzékenységgű, tudással, tapasztalattal teli, nyúgeiből szabaduló élet zsúfolt és mégis könnyű rajzú, fájdalmas s az alkotásban mégis föl-fölujjongó nyelve. Arany nyelvi forradalmának utolsó, a nyilvánosság számára most már végleges némaságba burkolódzó hullámáé.

Érthető, hogy vívmányai oly sokáig — sokban egészen máig — rejtve maradtak, vagy új költők új műveiben ugyanolyan természetességgel vegyültek el modern költészetünk áramaiban, mint a magyartanítás gerincévé tett „Toldi”-é a köznyelvben.

5. Azt kell főképpen tudomásul vennünk: Arany csöndes forradalmi mindig a köznyelv közegéből indultak ki és oda is tértek vissza: úgy gazdagították, fejlesztették, alakították nyelvünket, hogy jelentőségüket alig vesszük észre. Forradalmi vívmányai szinte kielemezhetetlenek. De őutána sem lehetett magyar verset úgy írni, mint előtte — még olyan újítóknak sem, mint Ady, Babits, Kosztolányi, József Attila vagy akár Kassák. Persze: az ő nyelvhasználata is együtt alakult korával. Ennek az útnak fő állomásaira s néhány jellemző vonására akart rámutatni ez a vázlat: — főképpen Arany költészetére támaszkodva — kényszerűségből; s a prózát is képviselve, amelyben, bár önironikusan kicsinyítette, költői műveikhez hasonló remeklésekre volt s főképpen lehetett volna képes. Hangsúlyozom, hogy e kísérlet: vázlat. Mert Arany történelmi pályán kibomló, — sokban sajnos töredékes — forradalmian nyelvújító eredményeinek teljes gazdagságát, e kibontakozásnak fázisait még föl kell tárnia, egymástól el kell határolnia nyelv- és irodalomtörténeti kutatásunknak.

KERESZTURY DEZSŐ

Arany János és a magyar nyelvtudomány

I. NÉMETH G. BÉLA — a ma felől visszatekintve Arany János költői pályájára — a következőket állapítja meg „Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából” című tanulmánygyűjtemény (Bp., 1972.) előszavában (7): „Arany epikai törekvéseinek korszerűségéről sok vita folyt, kivált 1849 utáni törekvéseiről. Akármiként válaszoltak is azonban a a kérdezők, abban megegyeztek, hogy oly irodalmi jelenség áll itt előttünk, amely lezárása volt egy fejlődésmenetnek . . . Arany János lírája azonban nem lezárás. Vagy ha az, épp annyira folytatás, átformálás és kezdeményezés is. Ez a líra nemcsak hogy szervesen illeszkedett bele a magyar líra változásrendjébe, nemcsak hogy fontos láncszeme volt annak, de egyszersmind egyik döntő fordulópontja is. Egyetlen Arany-verset sem lehet összetéveszteni előde műveivel, vagy elődei életművébe besorolni. Sok elődjétől tanult, de egyiket sem követte. Ő meg viszont szinte minden utódjára hatott . . .”.

Talán nem is egészen reális, ennél fogva túl merész és szokatlan a párhuzam, mégis azt mondom: Arany János — a mai, szélesebb értelemben vett nyelvtudomány felől nézve — nyelvünk működésében olyan jelenségeket látott meg, írt le és nemegyszer rendszerezett, továbbá olyan megjegyzéseket tett

a magyar nyelv, benne irodalmi nyelvünk és szépirodalmi stílusunk alakulására és alakítására vonatkozólag, ami lírájához hasonlóan szintén nem lezárás volt, hanem nyitás, nyitás a későbbiek, sőt a ma, illetőleg bizonyos fokig a holnap felé. És ebben szintén nem kismértékben megmutatkozik Arany János nagysága, időszerűsége . . .

2. Mint ismeretes, Arany nem tartotta magát tudósnak, nyelvtudósnak. Így nyilatkozott többek között, amikor MÁTYÁS FLÓRIÁN „Nyelvtörténeti szótár”-ának II. füzetéről érkezett: „ . . . bár szaktudósnak e sorok írója magát nem tartja, vagy kilenc évig ő is forgatta nyelvemlékeinket s régibb íróinkat, nagy részöket el is olvasta, legalább a mi nyomtatva megjelent; és így ha talán nem ért is, de sejt a dologhoz valamit” (Arany János Összes Művei. Kritikai kiadás XI. Szerk. KERESZTURY DEZSŐ, sajtó alá rendezte NÉMETH G. BÉLA. Bp., 1968. 566). Való igaz, hogy az irodalmunk történetét ismerők napjainkig költőként tartják számon, és a nyelvtudomány is csak nagyon ritkán hivatkozik eredményeire. Pedig már saját kora látta benne a tudóst. CSENGERY ANTAL például ezt írta Gyulai Pálnak 1860 augusztusában, amikor Arany azon töprengett, hogy elvállalja-e a Szépirodalmi Figyelő szerkesztését: „Aranyban roppant hatású irodalmi központot nyerünk irodalmunk székhelyén, s lapja által azon kényszerűségbe lesz hozva, hogy elmondja lassanként nézeteit” (idézi GELENCSÉR KÁROLY, Arany János folyóiratai. Bp., 1936. 8). SIMONYI ZSIGMOND meg a következőt jegyezte meg Aranyról: „Az »Aki« az akadémiában” című cikkével kapcsolatban 1916-ban: „Ez a remek kis értekezés igazán perdöntő, benne Arany a szófejtésben túltett a nyelvészeket” (Nyr. XLV, 3). De igazában most ismerjük — ismerhetjük — fel Arany nyelvészeti jellegű írásainak a jelentőségét, mert ha ez irányú munkásságával rendszeresen nem fogta is át a teljes nyelvtudományt, kezdeményezései, részösszefoglalásai, alkalmi megnyilatkozásai elmélyült szakmai ismeretekről, kiforrott módszerről és máig ható tudósi invencióról tanúskodnak.

Természetesen többen és többször felmérték Arany nyelvészeti munkásságát. Megemlítem SZINNYEI FERENC 1910-es (Arany János tudományos munkássága. Bp., 1910.), RIEDL FRIGYES 1917-es (Arany mint nyelvész: MNy. XIII, 146—9) és FERENCZY GÉZA 1957—1958-as dolgozatát (Arany János, nyelvünk bűvára és művelője: Nyr. LXXXI, 387—402, LXXXII, 1—14, 133—49), továbbá KERESZTURY DEZSŐnek „A múlt magyar tudósai” sorozatban (hangsúlyozom, hogy a sorozat címében a „tudós” szó szerepel) 1971-ben megjelent „Arany János” című, e tekintetben is átfogó és szépen megírt könyvét.

A megemlékezés illendőségén kívül tehát mostani előadásomat mindekelőtt a tudománytörténetnek az a tétele magyarázza, amely szerint az egyes korok és bennük az egyes alkotók, tudósok tevékenységét a mindenkori „ma” szemével időnként újra kell értékelni, mert hisz a tudománynak — a mi esetünkben a nyelvtudománynak — a tárgyköre, módszere, szemlélete, fő érdeklődési területe, valamint ennek megfelelően eredménye állandóan változik. És így a tudománytörténet időnként kisebb-nagyobb mértékben mintegy „átértékeli” a múltat, gyakran olyan értékeket is felfedezve, amelyek azelőtt ismeretlenek voltak. És most különösen fontos ez, mert a nyelvtudomány az utóbbi évtizedekben — bár a korábbi alapokon, mégis — lényegesen változott. Röviden: módosult a nyelvészlelet; eltolódtak a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű diszciplínák javára; előretört az

interdiszciplinaritás és az egzaktásra való törekvés; se szeri, se száma az új vagy részben új megközelítéseknek, módszereknek; részben vagy egészben új stúdiumok születtek, olyanok, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében a nyelvészetnek egyúttal a más tudományágakkal való kapcsolatát is jelzik, ilyenek: a kommunikációelmélet, a szemiotika, a szociolingvisztika, a nyelvtipológia, a szövegtan stb. És ezúttal kiemelhetjük, hogy a stilisztika és különösen a mostanában formálódó szövegtan révén a nyelvtudomány — egyébként nagyon is érthető módon — sokkal közelebb került az irodalomtudományhoz, az irodalomelmülethez és a szépirodalmi — költői, valamint prózai — szövegek beható elemzéséhez. Arany munkásságára emlékezve hangsúlyoznunk kell, hogy már a múlt század végéig magas színvonalra emelkedett nyelvtörténeti és összehasonlító módszer napjainkban szintén nem kismértékben gazdagodott. Ezúttal nem térve ki a gyors változással járó buktatókra (zúrzavar a módszerekben, a gomba módra szaporodó terminológiákban, a nyelv- és irodalomtudományi, valamint más diszciplínák elhatárolásában stb.), fel kell tételeznünk, hogy kiszélesedett nyelvtudományunk felszínre hozhat olyan nyelvi, stilisztikai, műfaji jelenségeket, módszereket stb., amelyeket például Arany — az akkori szinten tudományosan is megalapozott páratlan nyelvi-stilisztikai érzékével — meglátott vagy megsejtett. Ilyenformán előadásom fő célja Arany János nagyságát megmutatni a tekintetben, hogy — mai értelemben vett — nyelvészeti munkásságával mennyiben mutatott a ma felé.

3. A továbbiakban azt taglalom nagyon vázlatosan, hogy mi vitte Arany Jánost a nyelvtudomány felé, olyannyira, hogy mint KERESZTURY rámutatott, élete vége felé, amikor betegsége és az ebből is származó levertség lesz úrrá rajta, „Egy terület maradt . . . csupán, amelyhez bizonyos mértékű — s öregségével egyre növekvő — személyes kapcsolat fűzte: a magyar nyelvtudomány” (i. m. 211). Mindez tudniillik rávilágíthat arra, miért írta be Arany János a nevét a magyar nyelvtudomány történetébe is.

Arany a legmaradandóbb nyelvi élményt gyermekkorában szüleitől és a szalontaiaktól kapta, és minden bizonnyal elsősorban innen eredeztethető természetes, ugyanakkor ízes, zamatos nyelve és a rá annyira jellemző ép nyelvérzéke. „Apja ajkáról issza a meséket esténként” — mondja SZILÁGYI DOMOKOS „Kortársunk, Arany János” című, hittell megírt könyvében (Bukarest, 1969. 9–10) —, tündérek és szabad hajdúk, boszorkányok és nagyerejű Miklósok világában él . . . S olvassa a Károli-bibliát . . . és a kályha elé szórt, elegyengetett hamuban tanul meg írni . . .”. Ezt a nyelvi élményt aztán tovább erősítik a debreceni Kollégiumban eltöltött évek, majd a kisújszállási tanítóskodás. És talán nem leszek ünneprontó, ha itt az időrendet megszakítva megemlítem, hogy az utóbbi hónapokban Aranyt olvasván milyen örömmel fedeztem fel azokat a kifejezéseket, nyelvtani formákat, amelyeket nagyszüleimtől és a kisújszállási öregektől hallottam gyerekkoromban, és amelyek most egy fél évszázad távolából Arany írásaiban köszöntöttek ismét rám. A *viszen* igealak mellett csak egy 1874. augusztus 7-én kelt leveléből idézek: „A fejem fő, mit vegyek hazavinni. Ez a fürdői élet legkeservesebb része, ott ügyetlenkedni nyelves kalmárnék között, bizony nagy sor.” A *visz* helyetti *viszen* és a *bizony nagy sor* kifejezés „édes mienk” — ahogy Arany mondaná —, kétszeresen is (vö. Arany János Összegyűjtött Művei. Kritikai kiadás X. Sajtó alá rendezte KERESZTURY MÁRIA. Bp., 1962. 249). És a szalontai nyelvi élmény sértetlenül megmarad Nagykorörsön és Pesten is, mert a szülőföld gyakran

hazavonzza a költőt, ha másként nem, a rokonaival és ismerőseivel sokszor váltott levelek útján.

Szalontáról hozza magával anyanyelvének és népének mérhetetlen szeretetét — KODÁLY szerint „Ő maga a nép”, mint KERESZTURY utal rá (i. m. 24) —, s ez a ragaszkodás sugallja neki, hogy egy életre programjává váljék a közműveltség erősítése, a nép műveltté tétele (nem utolsósorban éppen az olvasás által!), továbbá ezért vizsgálja nyelvünket, ezért igyekszik szabályba foglalni az irodalmi és köznyelv, valamint a költői nyelv törvényszerűségeit.

A nyelv tanulmányozása felé vonzhatta Aranyt — bár egy kissé távolabbról — szintén otthonról hozott valóságérzéke, az, hogy minden érdekelte, hogy mindig nyitott szemmel járt a világban. Ehhez járult aztán örökké gondolkodó, töprengő természete, amelynek a hatására nyugalmat nem ismerve igyekezett a végére járni minden őt érdeklő dolognak, természetesen a nyelveknek is. A szöveget tárgyaló értekezésében például világosan megmondja, hogy ezt a rendszert — az utóbbi az Arany János szava! — már régóta vizsgálta, „... melynek minden bibéjít még nem találtam ugyan ki” — vallja be őszintén, majd így folytatja: „... de a mi körülbelül bizonyosnak látszik, megkísértem vázolni a következőkben” (ÖM. XI, 528).

Az anyanyelv sokrétű vizsgálatához Arany Jánost közvetlenül az általa betöltött és sokszor nyűgnek érzett hivatalai vezették el. Ismeretes, hogy bár iskolai tanulmányait nem fejezte be, kivételes tehetségére és valójában vasakarátára támaszkodva egy életen át tanult és olvasott — kezdetben mindent, ami a keze ügyébe esett, később a szükségtől is megszabva módszeresen —, korának legkiválóbb irodalom- és nyelvtudósai közé küzdötte fel magát. Mint KERESZTURY utal rá, HEINRICH GUSZTÁV, a magyar komparatistika atyja ezt állapította meg Arany irodalomtörténeti dolgozatairól: „... imponáns tudományos készütségről tanúskodnak — melyet úgynevezett »szakférfiainknál«, egy-kettő kivételével, bizony nem igen találunk”; továbbá később: az összehasonlító módszert „először alkalmazza irodalmunkban következetesen, tudományos alapossággal” (i. m. 98).

Hogy ide juthatott, ahhoz nem kismértékben járult hozzá 1851-től a kilenc évi nagykőrösi tanári munka. A rendkívül művelt férfiakból álló „nagy” tanári kar tagjaként mintegy rákényszerült arra, hogy közelebbi szakterületét, a magyar nyelvet és irodalmat, valamint az esztétikát módszeresen végigjárja, és tankönyvek híján azokat pótló jegyzeteket készítsen. Mindez természetesen elmélyítette irodalom-, valamint nyelv- és stílustörténeti tudását, elemzés-módját.

Ez utóbbit vitte tovább a Kisfaludy Társaságban 1860-tól betöltött tisztevel együttjáró munkája, mindenekelőtt a Szépirodalmi Figyelő, majd a Koszorú szerkesztése. Terveiről így tájékoztatja barátait, fel is szólítván őket a közreműködésre: „Szándékom minden új szépirodalmi művet először igen rövid, tájékoztató ismertetéssel mutatni be; azután a jobbakat, vagy az egymás tekintetben figyelemre méltókat tüzetesb kritikával kísélni. Továbbá a külföldi bellettristikát is folyvást szemmel tartani, s nevezeteseb tüneményekről értesíteni a magyar közönséget. E téren is óhajtom, elvárom közreműködésed.” (L. KERESZTURY i. m. 151—2.) És ráadásul közben „báronyos kézzel átsimítva” megjelenteti Madách művét, „Az ember tragédiájá”-t; továbbá fordít máig maradandóan, és mások fordítását bírálja eddig nem tapasztalt hozzáértéssel és alapossággal; elindít három nagy kiadványsorozatot: a Shakespeare- és a Molière-kiadást, valamint a Népköltési Gyűjteményt, ez utóbbinak azon-

ban csak a tervezetét készíthette el, és csupán az előmunkálatokba fogott bele.

Még az akadémiai főtitkári teendők is inspirálták Aranyt a nyelvi-stilisztikai kérdésekkel való foglalkozásra. A jelentések írása, a levelezés, a kiadványok gondozása, tárgyalás az Akadémia tagjaival stb. mind ebbe az irányba hatottak, nem beszélve arról, hogy ebben az időben is sokat és sokfélét olvas, és bár 1875-ben a Toldy Ferenc halála folytán megüresedett és neki felajánlott egyetemi katedrát nem fogadja el, tudományos tevékenységét tovább folytatja, sőt — mint már jeleztem — ekkor fordul igazán a magyar nyelvtudomány felé, ekkor kerül kapcsolatba a Nyelvőrrel, tanulmányokat, cikkeket ír, szeljegyzetekkel kíséri a folyóirat egyes számaint stb.

Hogy közben mennyire kitágult érdeklődési köre — és ez a tény is sok tekintetben közelíti a nyelvtudomány felé —, azt már a Szépirodalmi Figyelő első számát bevezető Előrajz is mutatja: „*Célja* a lapnak a magyar szépirodalom (műproza és költészet) esztétikai fejlődését előmozdítani. Eszközi a célt I. *Elméletileg*: széptani értekezések, hosszabb, rövidebb tájékozások, fejtegetések által. II. *Gyakorlatilag*: 1. Szépirodalmi dolgozatok közlése által. 2. Szépirodalmi, úgy hazai, mint külföldi termékek egyszerű vagy bírálatos ismertetése által. 3. Bármely irodalmi jelenség méltatása által, amennyiben az aesthesis körébe esik. 4. Az által, hogy a hazai irodalmi, főleg szépirodalmi intézetek — minő a Kisfaludy Társaság — működését folytonos figyelemmel kísérendi; valamint a költészettel rokon művészetekre is alkalmilag kiterjeszkedik. 5. Céljaira, hamikor szükségesnek látja, a képző és hangzó művészetek segélyét is igénybe veszi. 6. Rövid híreket közöl a bel- és külföldi társasélet, de leginkább az irodalom és művészet köréből... Az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a lelketlen kontárságnak visszariasztás kell... Óhajtam az, hogy e lap irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát.” (Idézi KERESZTURY i. m. 152–4.) Vagyis főcél a bírálat és az elvi jelentőségű kérdések kifejtése az esztétika középpontba állításával. Itt említi Arany a zene és a képzőművészetek fontosságát. Egyébként vonzódott a zenéhez: már gyermek- és diákkorában énekelt az énekkarban, továbbá gitározott is. Később régi dalokat kottázott le, élete utolsó éveiben pedig meg is zenésítette néhány saját versét, Petőfi és Amadé egy-egy költeményét (vö. DEBRECZENI ISTVÁN, Arany János hétköznapijai. Bp., 1968. 141–2), azt is tudjuk magától Aranytól, hogy nem egy remekművét zenei, tehát ritmusihletés sugallta (l. SZILÁGYI i. m. 76), végül ez irányú érdeklődésének nem kis szerepe volt alapvető vers-tani tanulmányainak a megírásában. A zenén kívül — mint ismeretes — megpróbálkozott Arany a festészettel, a szobrászattal és a színésszel is.

Érdeklődésének körét tovább vizsgálva rá kell mutatnunk, hogy Aranyt vonzotta a múlt, a hagyomány, egyáltalán a történetiség. Ez vonatkozik a népi, a nemzeti múltra, de vonatkozik irodalmunk, az egyes műfajok, versformák, továbbá nyelvi jelenségek korábbi történetére is.

Érthető módon érdekelt Aranyt a néprajz, különösen a népköltészet. Gondoljunk „Naiv eposzunk” című tanulmányára, valamint arra, hogy folyóírataiban egy-egy hazai vagy külföldi népköltési gyűjteményt ismertet, foglalkozik a népmese gyűjtés kérdéseivel, és közöl számos népdalt, népballadát stb. (l. részletesebben: GELENCSÉR i. m. 33–6).

Arany János vonzódott más népek nyelvéhez és irodalmához is. Tudott latinul, németül, olvasott görögül, angolul, franciául és olaszul. Ez az önmagában sem csekély dolog vezet el a műfordításhoz — az első nagy fordító-nemzedék legkiemelkedőbb alakja lesz — és a világirodalomhoz. KERESZTURY

DEZSŐ így utal ez utóbbira monográfiájában: „Az 1850-es évek közepétől kezdve egyre jobban elmélyedett a világirodalom nagy epikusainak tanulmányozásában; a régtől alaposan ismert Vergilius és Homérosz után az északiakba, az indusokba s az olaszokba, főként Ariostóba és Tassóba” (i. m. 94), továbbá: „Az Akadémia könyvtárában megnyíltak előtte az egykorú világirodalom jelentős német, francia, olasz, de főként angol folyóiratai: ezekből merítette eleven, sokoldalú és alapos világirodalmi tájékozottságát” (uo. 168).

Az e pontban elmondottakat így foglalhatjuk össze: Arany János pályája során tudatos költővé és sajátos módszert alkalmazva a nyelv tudatos vizsgálójává vált. Az első azt jelenti, hogy egy életen át kutatta — KERESZTURY DEZSŐ kifejezésével — a költői művesség kérdéseit, és példát adott az igazi művességre. Az utóbbi pedig abban nyilvánult meg, hogy a korábbi szakirodalom eredményeit felmérve, az elméletet előtérbe állítva, reális nyelvszemlélet alapján és mindig lelkiismeretes és aprólékos elemzéssel vonja le a nyelvi-stilisztikai adatokra támaszkodó következtetéseit.

4. Arany János a magyar nyelvtudomány történetének sajátos korszakában élt és alkotott. Mint ismeretes, a mai értelemben vett nyelvtudomány a XIX. század második felétől bontakozik ki. Röviden szólva HUNFALVY PÁL, majd BUDENZ JÓZSEF munkássága révén szilárd, tudományos alapokra helyeződik az összehasonlító és történeti nyelvtudomány, s az ugor—török háború szintén BUDENZ győzelmével végződik. Már 1856-ban megindul — Európában a legkorábbiak között — a Magyar Nyelvészet című folyóirat, majd 1862-től folytatja a ma is megjelenő Nyelvtudományi Közlemények. A finnugrisztika megalapozása után azonban hamarosan létrejön a magyar nyelvtudomány is, mindenekelőtt SIMONYI ZSIGMOND sokoldalú szervező és tudományos munkássága folytán. A felpezsdült tudományos életet jelzi egyébként a Magyar Nyelvőr megindulása is 1872-ben.

Természetesen bármennyire is joggal tartjuk az 1870-es évekkel kezdődő mintegy félévszázadot nyelvtudományunk történetében a nagy alkotók és nagy alkotások korának, nyelvünk alakulásában és az ezt számba vevő tudományban is vannak bizonytalanságok, árnyoldalak. Ezek közül hármat emelek ki, mint olyanokat, amelyek „izgatták” Arany Jánost is. Az egyik a túlzott mértékű és gyakran nem eléggé megalapozott etimologizálás. A másik a hetvenes évek korabeli nyelv állapota: a nyelvújítás túlzásainak a továbbélése, az akkoriban is erőszakolt szaknyelvi magyarítások, a hivatali nyelv idegenszerűségei, a szépirodalomtól elváló hírlapírás pongyolaságai stb. ugyanis valamiféle élettől elszakadt, nehézkes nyelvet eredményeztek (vö. NÉMETH G. BÉLA: *DolgIrNyelv.* 229—32). A harmadik a stilisztikára vonatkozik, amely ekkoriban gyakran logikai sémákba, aprólékos nyelvhelyességi és fogalmazási szabályokba merevedett megállapításokat, tanácsokat tartalmaz.

A továbbiakban mutassunk rá röviden, mit látott meg Arany János ezekből, hogyan vált aktív részesévé a korabeli nyelv és nyelvtudomány alakításának, és — főként — miben mutat a ma felé.

5. Induljunk ki abból, hogy Arany Jánosnak — mint már erre utaltam — nagyon is megvolt a megfelelő tudományos képzettsége (KERESZTURY joggal jegyzi meg: „... mind nyelvtörténeti, mind alaktani, mondatnyi tudása felér a szakmabeliekével”: i. m. 214), a régi és a népi nyelvet meg aligha ismerte bárki is nálánál jobban, továbbá — és ez sem kevésbé fontos — mai szemmel nézve

is reális nyelvszemléletet, valamint vizsgálati módszert alakított ki magának. A nyelvet változásában szemlélte, ezért is vitatkozott többször SZARVAS GÁBORÉKKAL, akik gyakran nem reális, túlzó nyelvhelyességi ítéleteiket annak a helytelen alapelvnek a szellemében hozták meg, amely szerint a nyelvi törvények, szabályok örök érvényűek. Továbbá: mint SZILÁGYI DOMOKOS megjegyzi, Aranyt valami csodálatos arányérzék jellemezte, „amellyel mindmáig járható utat talált a vad neológia Szküllája s a vad ortológia Kharüdisze között” (i. m. 32), és ugyanígy — folytathatnók —, a régi, a népnyelv és a mindenkori nyelv szokás buktatói között. A norma rangjára emelkedett irodalmi és köznyelv jelentőségét szintén felismerte, és maga is küzdött — talán mindenkinél jobban és eredményesebben — a teljesebb kialakításáért és elterjesztéséért. Ezért mint nyelv- és stíluszemléletének megvalósítója, saját életműve — KERESZTURY találó megfogalmazásában — „a magyar nyelv jelenségeinek páratlan gazdagságú összefoglalása, magas művészi rangú megörökítése, de megújulásának is élő forrása” (NyéK. 47. sz. 11).

Nem lényegtelen még megemlítenünk, hogy Arany vizsgálódásaiban a nyelvnek mely tartományaira vetette a hangsúlyt. Kutatásának középpontjában — és ez sem akkor, sem később egyáltalán nem volt általánosan jellemző — az élő nyelv állt. Továbbá — szinte mai szemmel — elsősorban a mű, a beszéd egészét vagy részegészét, azaz a mondatot, a szókötést és a szöveget vizsgálta, illetőleg ha az ezeket alkotó részjelenségeket, akkor is mindig tekintettel volt a nagyobb valós egységekre. Így nyilatkozott többek között: „Soha nagy stilista, remekíró nem volt — prózai sem, annál kevésbé költő — ki illető nyelve szókötésének minél teljesebb birtokában ne lett volna. Ha valahol, itt áll boszút magáért az idegen formákba lapulás, sőt olykor az élő nyelv hétköznapi gondatlansága is, épen úgy, mint a tudós vagy pedant fesz. Kilesni, híven följegyezni s megőrizni az élő nyelv azon ritkább, nyomatékos szókötési fordulatait, melyek úgyszólván csak ünnepnapon, azaz a lélek magasztosabb perceiben hallhatók: ily úton óhajtom én a magyar »ornata syntaxis« létrejöttét; nem pedig, hogy íróinkból latinos, németes stb. kitételeket szedjünk össze, vagy épen a latin »ékes szókötés« szabályaira erőltessünk magyar példákat.” (ÖM. XI, 235.) Ezért aztán — mint jelenleg a szövegvizsgálatokban — Arany dolgozataiban is nemegyszer nehéz szétválasztani a nyelvtani és stiliztikai, továbbá nyelvművelő, valamint a köznyelv és a szépírói nyelv kérdéseivel foglalkozókat, illetőleg a nyelvészetieken belül az egyes diszciplínákba tartozókat. Mégis a következőkben a leíró nyelvtanon belül az egyes szintek szerint haladunk (de itt tárgyaljuk a jelzett okokból az idevágó stiliztikai, nyelvhelyességi és szövegtani jelenségeket is), majd a nyelvi rétegekkel, a nyelvtörténettel, utána a verstannal és a stíuselemzéssel kapcsolatos írásaira teszünk megjegyzéseket.

6. A) Arany János leginkább előremutatott abban, hogy érdeklődésének és vizsgálódásának a középpontjába az élő magyar nyelvet állította, továbbá hogy igen korai kísérletet tett a szinkrón jellegű rendszerezésre, leírásra, és e tekintetben is mondattani vagy éppen szövegtani, mindenesetre átfogó jellegű jelenségeket dolgozott fel. Minden bizonnyal széles körű szakmai ismeretein kívül egészséges ösztöne diktálta, hogy bizonyos nyelvi-stiliztikai jelenségeket kiválasszon, és ezekre gyűjtse a példákat — nemegyszer már-már a generatív grammatika által megkövetelt teljességre törekedvén —, és hogy aztán rendszerezze őket nyelvi viselkedésük szerint. Természetesen ezek mozgását, mai

szóval: kommunikációs szerepét is figyelembe veszi, és ahol szükséges, nyelvtörténeti magyarázatot is ad, de ez a szinkrón alapú leírason nem változtat.

Érthető, hogy teljes leíró nyelvtant nem alkotott, de mindenekelőtt a mondattannak, továbbá az alaktannak számos jelenségét vagy éppen bizonyos jelenségeinek részrendszerét kidolgozta. Máig alapvető például a szórendet tárgyaló három dolgozata (A szórend: ÖM. XI, 527—31 és a töredékben maradt Mégegyszer a szórend: uo. 568—71, valamint A magyar jelentő mondatról: uo. 583—6). A kommunikáció fontos tényezőit — mint amilyen a hangsúly, az állítás és tagadás vagy tiltás — figyelembe véve írja le az úgynevezett összefoglaló és kirekesztő szórend törvényszerűségeit. Közben — szintén a ma felé mutatva — még ábrát, ahogy ő nevezi: schemát, illetőleg képletet is alkalmaz (i. h. 528, 563); bemutatja például a parancs nyomatékosításának eszközeit, és kiemeli a stílus létrejöttének egyik fontos esetét, amikor tudniillik kérdőtagadó formát használunk nyomatékos állításra, azaz, ha egy bizonyos grammatikai formával élünk egy másikkal a szerepében. Meg kell jegyeznünk, hogy bár a szövegtan napjainkban ismét előtérbe állította a szórend vizsgálatát, teljesnek mondható szórendleírásunk ma sincs; olyan munkát például, amely egy magyarul tanuló és már jobban tudó külföldit eligazítana szórendünk szabályait illetően, nemigen tudunk kézbe adni. Egyébként, hogy Arany János milyen súlyt fektetett egy-egy nyelvi jelenség teljes számbavételére, azt igazolja a következő megjegyzése: „... mennyire kiáltó szükség egybegyűjteni a szóköti árnyalatokat — hová az igeidők használata is tartozik -- az összes élő magyar nyelvből; mert csak azok nyomán lehet a tempusokra végérvénnyel határozni” (ÖM. XI, 257).

Aranynak az inkább alaktani jelenségeket tárgyaló dolgozatai közül kiemelem mint tipikusát „Az »Aki« az akadémiában” címűt (ÖM. XI, 512—6), jóllehet nem minden állításával érthetünk egyet. Jellemző, hogy először is rendszerszerűen együtt tárgyalja az *a* mutatószócskát, a határozott névelőt és az *aki* vonatkozó névmást. Visszatekint az eredetükre — hoz példákat régi íróktól is —, de csak annyiban, amennyiben mai jellemzőiket, főként helyesírási módjukat megvilágítják. Mint mindig, számos népnyelvi példát említ, ezek — megfelelő körültekintéssel — perdöntőek számára. Arany sokoldalúságát jelzi, hogy — igen helyesen -- a vizsgált nyelvi elemek kiejtését is tanulmányozza, és ezúttal sem marad el az idegen: francia, angol megfelelőikkel való egybevetés.

Hogy az egyes nyelvtani kategóriák funkcióit szintén nagy figyelemmel kísérte, mutatja a „Magyar részesítő” című kis cikke (ÖM. XI, 591). Ebben felsorolja, hogy a *mosó* melléknévi igenév mi mindent jelenthet. Példával igazolja, hogy lehet cselekvő személy, a cselekvés helye, továbbá eszköze, valamint anyaga és szenvedő tárgy.

És hogy a jelentésvizsgálathoz is volt érzéke Aranynak, azt többek között a — mai megnevezéssel — jelentéssűrítő összetételnek mondott stílus-eszköz találó leírásával igazolja, amikor is BRASSAI-val szemben helyesen megvédi a *hattyúnyak*, *darázsderék* típusú, gyakran szóképet, teljes metaforát tartalmazó alakulatokat. (BRASSAI tudniillik csak a *házfedél* típusú összetételeket helyesli, amelyeknek a jelentése egyenlő a két tag összegével.) Arany ezt írja: „A képzelem és felindulás nyelvének megvan azon szabadalma, hogy oly viszonyba helyezi a szavakat egymással, mely a nyelvtan szoros és száraz logicája szerint talán gáncsolandónak tetszik... A hevült képzelem villámsebességgel keresi fel a tárgyat, melyhez valamit például *hasonlónak* talál,

egymás mellé helyezi a két nevet, a nélkül, hogy ráérne a köztök lévő viszonyt egész pontossággal kijelölni. Így származik a képes kifejezés, több fajta tropus.” (ÖM. XI, 238, l. még uo. 234–40.)

Egyébként a mondattan és az alaktan területéről Arany még a következő jelenségekről értekezik hasonló módon: az igeidők, az igemódok, a szenvedő szerkezet, az igenevek, egyes névmások, egyes ragok és névutók, továbbá bizonyos kötőszók (részletesebben l. FERENCZY: Nyr. LXXXII, 133–49).

B) Arany külön stilisztikai vagy szövegtani jelenséget tárgyaló cikkeket nemigen írt, de a tárgyalt jelenségek stilisztikai szerepére — mint az eddigiekben is láthattuk — szinte mindig kitér, és a szöveg szemlélet is állandóan ott érződik valamennyi nyelvészeti és irodalmi értekezése mögött; tudniillik irodalmi művet mindig az egész felől elindulva elemez, és az egyes jelenségeket sem elszigetelve, hanem az adott műfajban, illetőleg szövegben vizsgálja, értékeli. Ezúttal csupán arra utalok, hogy Arany milyen szövegtilisztikai jelenségekkel foglalkozik, természetesen más tárgyú, főként verstani dolgozataiban. Magam egy sajtó alatt lévő munkámban a szövegtilisztikai eszközöket két csoportba osztottam: a mondaton túlmutató, DEME LÁSZLÓ műszavával a mondat beszerkesztését biztosító jelenségekre és a szövegegész szintjén jelentkező stílusesszókra. Megjegyzem, hogy a funkcionális stilisztika szabályainak megfelelően stíluson egyfelől a hangoztatásban, a lexikális síkon és a grammatikai szerkezetben, továbbá a szerkesztésben jelentkező többletet, a nyelvi közlést kísérő második szöveget értem. Illetőleg másfelől a stílust úgy tekintem, mint a nyelvi anyagraktárnak, továbbá a nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek — mint variánsoknak — a felhasználását, közelebbről ezek bizonyos meghatározott célú kiválogatásának és elrendezésének az eredményét. Nos Arany Jánosnál az első szövegtilisztikai csoportba tartozó jelenségek közül a következőkkel kapcsolatban találunk — sokszor lényeges — megjegyzéseket: hangzási szint: rím, alliteráció, mondatfonetikai eszközök (különösen a hangsúly és hanglejtés); a szó és kifejezőkészlet szintje: szinonimák; alak- és mondattani jelenségek: az aktuális tagolás (természetesen nem ilyen néven), hiányos mondatok, bizonyos mondatfajták, parallelizmus; stilisztikai alakzatok: ismétlés, fokozás; — a szöveg egészére kiható stílusesszók közül pedig ezekről olvashatunk Aranynál: hangzási szint: jó- vagy széphanngzás, verstani eszközök (különösen a ritmus, a versmérték, a versforma, a sorfajta stb.), refrén; továbbá: egyes ízlésirányok, bizonyos műfajok (különösen a próza és vers elkülönítése, l. ÖM. X, 220–21 stb.), stílusrétegek és stílusárnyalatok (tömörség, változatosság stb.).

Hogy milyen mértékben és módon érvényesítette Arany a ma szövegtannak nevezett stúdiumnak és a stilisztikának a szempontjait, azt szemléltetően mutatja a Jókai „Szegény gazdagok” című regényéről írt bírálata, ismeretese, amelyről NÉMETH G. BÉLA joggal állapítja meg a kritikai kiadás jegyzetében: „Jókait a legjobb elbeszélő művészek, a legkitűnőbb stílusú és nyelvű prózaírók, a népiesség egy válfaja képviselőjének tartotta Arany” (ÖM. XI, 701), és hogy „A mai kritika, irodalomtörténet (l. Barta János, Sötér István, Nagy Miklós tanulmányait) általában minden ponton egyetért Arannyal, különösen pedig Jókai elbeszélő művészetét, Jókai és a népmese kapcsolatát illetően” (ÖM. XI, 703).

Talán azt említtem még meg, hogy Arany — Kosztolányihoz, Karinthyhoz vagy Weöres Sándorhoz és sok mai költőhöz hasonlóan — nem vetette meg a nyelvi játékot, illetőleg a szellemes, humoros vagy éppen csipős stílust.

Budenzről és Simonyiról például ezt a leoninust írta: „Oh Búdencz, Búdencz, magad is már mennyire túlmensz. Nézd fiadat Simonyit! Elhagya, rád se konyít” (MNy. XIII, 157). Mint FERENCZY megjegyzi: „»Budenzhez« írta Arany 1878-ban következő »akadémiai papírszéletét« (akadémiai ülés alatti rögtönzését): »Igazi vasfejú székely a Bálint: Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int«. Bálint Gábor ugyanis a török rokonság híve volt, s a maga szenvedélyes módján támadta a finnugor rokonság hirdetőit, Hunfalvyt és Budenz Józsefet is” (Nyr. LXXXI, 394). Végül így játszik Arany az ikes-iktelen formákkal: „Akár *iszok*, akár *iszom*, mindig *iszok*, mikor *iszom*” (idézi SIMONYI: NyF. 28. sz. 53).

C) Csak gyönyörűséggel lehet olvasni a nyelvi rétegek közül „Az *é*-t *í*-re váltó tájshólásról” című, sajnos torzóban maradt dolgozatát (ÖM. XI, 556–64). A leíró nyelvtannal kapcsolatban említett és nagyon a ma felé mutató szinkrón módszert ez az értekezés talán még hiánytalanabban megvalósítja, mint „A szórend” című. De persze Arany itt is utal a történeti előzményekre, és az *é*, illetőleg *í* előfordulását végigveszi az egyes szófajokban, a ragokban és képzőkben, valamint a névszói és igei paradigmákban, mindig megjelölve a kivételeket. A nyelvi jelenségre az adatokat minél teljesebben összegyűjtő, majd tüzetes elemzéssel rendszerező Arany János talán ebben a dolgozatában mutatkozik meg igazán. A sajtó alá rendező joggal jegyezte meg: „... egyes megállapításoktól, magyarázatoktól eltekintve — kiállta a következő század nyelvtudományának kritikáját, s forrásértékűnek számít” (ÖM. XI, 875), én még azt tenném hozzá, hogy bár volna sok — anyagában, módszerében, eredményeiben — hasonló feldolgozású értekezésünk!

Azt hiszem, saját költői és prózai művein kívül Arany Jánosnak irodalmi nyelvünk érdekében a legnagyobb tette az volt, hogy egy kissé korábbi műszóval: megemendálta Madách világirodalmi szintű alkotását, „Az ember tragédiájá”-t. Arany egyébként így nyilatkozott egy Madáchhoz küldött levelében saját javítási módjáról: „Engem nem visz rá a lélek, hogy gondolat helyett gondolatot állítsak, mely nem a tied; ... Sok van jegyzeteim közt, hol az én javításom sí mább, de a te szöveged erősebb. Az ilyeneknél kétszer meggondolom a változtatást ... Néhol pedig némi darabosság oly jól áll, hogy sajnálna az ember megválni tőle, mint Bánkban némely zordságaitól. Mind ezt jó meggondolni a ki javít.” (Madách Imre Összes Művei. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta HALÁSZ GÁBOR. Bp., 1942. II. 1014–5.) Magam kilenc évvel ezelőtt tanulmányoztam Arany javításait és „A Tragédia szövegmodosításai és a korabeli irodalmi nyelv” című dolgozatomban az elemzés után ilyen eredményre jutottam: „Általában megállapíthatjuk, hogy mind Arany, mind Szász Károly, mind pedig Madách szinte kivétel nélkül a mai nyelvhasználat irányában változtat, azaz a nyelvjárásiastól a köznyelvi, a régiestől az újabb, a szokatlantól a szokottabb stb. variáns felé.” (It. 1974: 659.) Majd ezzel zártam mondanivalómat: „Annyit az előadottak alapján összefoglalásként megállapíthatunk, hogy a magyar irodalmi nyelv rendszere — kisebb állandóan jelentkező ingadozásokat nem tekintve — szinte teljesen megszilárdult, különösen egy olyan kivételes nyelvérzékű költő ajkán és tollán, mint Arany János” (uo. 662). Íme tehát Arany Jánosnak ez a tevékenysége is a ma felé mutat.

Itt jegyzem meg, hogy Arany Jánosnak volt érzéke a nyelv durvább, illetőleg argó jellegű szavai, kifejezései iránt is. Ilyen nyelvi elemekkel él például „Hídavatás” című költeményében, de mint KERESZTURY rámutat: a fordítási

tevékenységhez „vonzhatta az a lehetőség is, hogy az újra elfinomodó ízléssel szembefordulva értékesítse nyelvünknek a magas költészetből kizárt nyersebb rétegeit, amelyeket a Shakespeare-fordításokkal kapcsolatban is védelmébe vett” (i. m. 217).

D) Arany — mint már jeleztem többször — a történetiség híve volt, a nyelvi-stilisztikai jelenségek vizsgálatában, megítélésében is. De e tekintetben szintén a realitás talaján állt. Mint emlékeztettem rá, a leíró jellegű dolgozataiban ott és annyira taglalja a történeti háttérrel, ahol és amennyire szükséges a leíró rendszerezés és a kivételek megértéséhez — valamiképpen úgy, ahogy az egyetemi reform során a leíró és a történeti nyelvészet „összeházasítását” elképzeljük, csak persze Arany eljárása bizonyítottan sikeres volt, a mienk viszont — legalábbis egyelőre — még bizonyítatlan. Vannak azonban Aranynak történeti jellegű fejtegetései is. Bár a túlzott etimologizálást hol keményen, csípős éllel, hol trefásan elítélte, szófejtő dolgozataiban arról tett tanúbizonyítást, hogy ehhez is volt érzéke. SIMONYIVAL szemben ma is helytálló érvekkel bizonyította be például, hogy *eper* szavunk nem származhat a német *Erdbeer*-ből (ÖM. XI, 532).

Ide iktatom még említett nyelvjárási dolgozatának a kezdő sorait, amelyek mutatják, mennyire felismerte Arany a történeti-összehasonlító módszer jelentőségét: „Nem lehet a magyar nyelvészet körében napról-napra élénkülő mozgalmat öröm nélkül szemlélni. A nyelvészet, mely Révaiig, úgy szólva, bölcséjében volt s ő utána sem fejlett oly arányban, mint a hatalmas kezdet után várni lehetett, mind nagyobb tért foglal el. Amaz önkényes szóboncolás, mely boldog-boldogtalan által, a nyelv múltjának és jelenének kellő ismerete nélkül űzve, képtelen eredményekhez jutott, napjainkban a nevetséges ritkaságok közé tartozik. A hasonlító nyelvészet, a helyett, hogy a sémi nyelvek felé kacsingatna s bibliai reminiscentiák ködében tapogatóznék, meglelte természetes medrét: az áltáji nyelvzömöt.” (ÖM. XI, 556.)

E) Hogy Arany szűkebb értelemben vett nyelvművelő munkálkodása szintén mennyire napjaink — és azt hiszem, nyugodtan mondhatjuk: a holnap — felé mutat, azt igazolta LŐRINCZE LAJOS „A nyelvművelő Arany János időszerevése” című nemrég megjelent dolgozatában (NyéK. 47. sz. 12–9). A témának nagyon megfelelően írja LŐRINCZE: „A nyelvművész Arany mellett a nyelvművelő Arany is példa és tekintély számunkra, s a nyelvművelés mai munkásai állandóan és haszonnal forgatják Arany nyelvművelő írásait, mert elvi alapjaira ma is bátran lehet építeni, nyelvművelő gyakorlatának tanulságait ma is igen jól lehet hasznosítani.” (I. h. 12.)

F) Arany János még nagykorúsi tanárkodása idején két tanulmányban tárgyalja a magyar verstani kérdéseit: „Valami az asszonáncról” (ÖM. X, 213–7), „A magyar nemzeti versidomról” (uo. 218–58), és ehhez csatlakozik „A rimezett versalakokról” című töredék (uo. 259–63). Ezekre égető szükség volt, ahogy SZILÁGYI írja: „... hogy végre meg lehessen zabolázni a költészet útonállóit” (i. m. 115). Arany valóban — mondhatjuk nálunk elsőként — meghatározza és rendszerezi a verstani alapfogalmakat, mégpedig annyira előremutatva, hogy „Horváth János az egész újabbkori kutatás ősforrásaként tiszteli” (ÖM. X, 605). Úgy látszik azonban, hogy e tanulmányokban még más is a ma felé mutat. SZABÓ ZOLTÁN „A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai” című munkájában (Kolozsvár-Napoca, 1977.) ugyanis HORVÁTH IVÁNNAK „A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben” című dolgozatára hivatkozva (ItK. 1972: 3.) arra utal, hogy „Arany János verselméletében

van néhány generatív vonás. A költemények verstani szerkezetében bizonyos szabályok rejtett működését feltételezte, s ezek összességét indulatnak nevezte, ami HORVÁTH szerint a közlés közben működő versritmust, hangritmust létrehozó mentális automatizmusok elnevezése. Mindennek forrása feltehetőleg a generatív grammatika egyik úttörőjének számító Humboldt nyelvelmélete. Erre utal például az, hogy Aranynál is kimutatható a nyelv energiaként, produktóként való felfogása” (165). Majd így folytatja: „Mintha ugyanennek a generatív felfogásnak másféle megnyilvánulásait fedné fel Szépe György is Arany asszonánc-elméletének nyelvtudományi megvilágításában (Nyr. XCIII, 1–32), különösen abban, amit Arany az ideális forma megvalósulásáról és a grammatikalitással összefüggő licenciák fokozatairól mond.” (Uo.)

7. Végezetül és összegezőként: van hát mit tanulunk Arany Jánostól, közvetve és közvetlenül, és van folytatnivalónk is bőséggel.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról

1. A Szombathelyen 1981. március 25–27-e között megtartott Dialektológiai Szimpozionon elhangzott előadásában BENKŐ LORÁND a nyelvjárási monográfiákkal kapcsolatban — többek között — a következőket mondta: „... kétségtelen, hogy a nyelvjárási monográfia, akár szélesebb kereteiben szemléljük, tehát akár minden nyelvjárási irányulású, nyelvjárásokkal foglalkozó nagy tanulmányt, könyvet, nagyobb lélegzetű munkát monográfiának veszünk, akár leszűkített értelemben beszélünk is róla, a magyar nyelvtudományban *ma hiánycikk*”. (VEAB Értesítő II. Dialektológiai Szimpozion. Szerk.: SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém, 1982. 18.) Majd nyomtatékkal hangsúlyozza a különböző típusú, korszerű nyelvjárási monográfiák készítésének időszerű és szükséges voltát.

BENKŐ LORÁND mindkét megállapításával egyet kell értenünk, annak ellenére, hogy éppen az utóbbi tíz évben több fontos nyelvjárási monográfia is megjelent. Ezek többsége azonban egészen sajátos, egyedi jellegű, tartalmi-műfaji szempontból egyszerű, tehát a maguk egészében a további kutatás számára mintául sem szolgáló alkotások, függetlenül attól, hogy eredményeiket, bizonyos módszertani eljárásaikat esetleg más típusú monográfiák szerzői is felhasználhatják koncepciójuk kialakításában, gyakorlati munkájukban.

Ilyen jellegűnek tekintem „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című munkámat és B. LŐRINCZY ÉVÁNAK „A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei” című könyvét. Annak a megokolásától, hogy miért, ezen a helyen talán eltekinthetek. Sőt — bár teljesen más okokból — ilyen típusúnak látom „A felsőri nyelvjárás” című monográfiámat is. De ezt a véleményemet talán már célszerű megokolnom.

A Felsőőr vidéki nyelvjárás nyelvsziget egy más nyelvű államban. Az itteni nyelvhasználatra teljesen más kulturális-szociális tényezők hatnak, mint egy hazai településen. A magyar köznyelv hatásával egészen szerény mértékben itt is számolni kell ugyan, és így a klasszikus helyi nyelvjárásnak a köznyelv irányában történő változásai bizonyos mértékig itt is jelentkeznek, de a változás főiránya lényegében mégis a kétnyelvűség, illetőleg a nyelvcseré.

Monográfiámmal nem az volt a célom, hogy ezt az egészen sajátos, egyedi váltoásfolyamatot bemutassam, hanem az, hogy az egykori hagyományos helyi nyelvjárást leírjam — részben a mintegy három és fél évtizeddel korábban gyűjtött anyagaim alapján, részben az egészen idős adatközlők írásaival segítségével, de támaszkodva a magam aktív nyelvjárási ismereteire is. (Mindig tudatosan törekedtem ugyanis arra, hogy anyanyelvjárásum élő maradjon bennem. Családi körben mindig nyelvjárásban beszéltem. S jó két évtizednyi távollét után a 60-as évek elején nem kis megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy már akkor valószínűleg én beszéltem a felsőöri nyelvjárás legarchaikusabb változatát. S ugyanakkor nem minden tanulság nélkül való tapasztalat volt számomra az is, hogy rokonaim — „gyűjtő beszélgetés”-eink során, különösen, ha látták, hogy jegyzem is adataikat, igyekeztek „őriesebben” beszélni, mint saját maguk között. Egy-egy újabb forma elhangzása után egymást is, de gyakran önmagukat is „helyesbítve”.) Azaz: a monográfiámban közölt valamennyi adat hiteles, élő forma ugyan, külön-külön vagy bizonyos csoportjaiban mindegyik ma is használatos az idősebb vagy akár a fiatalabb felsőöriek nyelvében, de a kirajzolódó kép egésze, a fölvázolt nyelvjárási rendszer, mégis már inkább egy harminc-negyven évvel korábbi állapotot tükröz. Monográfiám tehát csak igen tág értelemben tekinthető a mai nyelvállapot leírásának. Úgy érzem, eljárásom, a felsőöri nyelvjárás ilyen jellegű bemutatása — az ismertett okok folytán — helyes volt. De nem látnám célszerűnek ugyanígy eljárni egy mai hazai nyelvjárás esetében. Ez viszont azt is jelenti, hogy ezt az én monográfiámat is aligha tekinthetjük olyan munkának, amely a maga egészében többé-kevésbé követendő példa lehetne egy-egy hazai település mai nyelvjárásának leírásában-bemutatásában.

Jellegét tekintve eltér az eddig említettektől KISS JENŐ monográfiája: „A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana”. Mihályi tipikus magyar falu, olyan, amilyen több száz van az országban. Ha tehát a mihályi nyelvjárás hang- és alaktanáinak leírásában követett módszerek helyesnek és eredményesnek bizonyulnak, akkor alkalmazhatók más települések hasonló jellegű nyelvjárási leírásában is. Másrészt munkáját KISS maga is egyrészt kísérletnek szánta, de — teljesen érthető módon — arra is gondol, hogy könyve ha nem is mintája, de alapja lehet hasonló célú vizsgálatoknak. Saját szavaival: „Szeretném remélni, hogy munkámmal segítségére leszek mindazoknak, akik valamely nyelvjárási jelenség anyagának az összegyűjtéséhez, illetőleg feldolgozásához fognak. Nagy örömmre szolgálna, ha példámtól serkentve, hibáimon okulva többen is rálépnének erre az útra.” (12.)

2. Cikkemben nem szándékozom KISS JENŐ könyvét sem érdemeinek megfelelően méltatni (sok pozitív, előre mutató vonását tudnám felsorolni), sem részleteiben bírálni (nem lenne kevés kisebb-nagyobb kifogásaim, ellenvetéseim száma sem). Itt elsősorban azt akarom vizsgálni, hogy — a KISS JENŐTől előbb idézett képnél maradván — az általa kijelölt út szerintem mennyire járható, mennyire lehet rajta eljutni eddig új, ismeretlen tájakra, s így mennyire látszik célszerűnek, hogy az esetleg ezen a területen jelentkező „szakmai forgalmat” erre az útra tanácsoljuk, tehát ezt tekintsük legalábbis a hangtani és alaktani monográfiák készítésében az ajánlott „főút vonal”-nak. Az azonban így is elkerülhetetlen lesz, hogy esetenként ne érintsek a feldolgozással, illetve az eredményekkel kapcsolatos részletkérdéseket is.

3. Bevezetésül hangsúlyozni kívánom, hogy Kiss Jenő a könyvében közölt anyag feltárásával és feldolgozásával minden elismerésre méltó, hatalmas és igen hasznos munkát végzett. Kialakított egy, a maga nemében jól átgondolt, korszerű, önálló koncepciót. Pozitívuma ennek a koncepciónak az is, hogy kialakítója nem törekedett feltétlenül minden részterületen új módszertani eljárásokra. Részben vagy egészben átvett már másoktól is alkalmazott módszereket, ha azokat megfelelőnek ítélte, de megpróbált újakat keresni ott, ahol az eddigieket nem látta célravezetőnek. S ebből a szempontból józan mérséklet és kellő bátorság, kutatói intuíció — magát a koncepció jellegét tekintve — teljes összhangban vannak nála.

4. A könyv hangtani részén belül nyelvjárástani szempontból kulcsfejezet az egyes nyelvjárási fonémák gyakoriságáról szóló rész. Itt Kiss az értelmező szótárakból összeállított zárt korpuszon, megfelelő csoportosításban (hangsúlyos helyzet, hangsúlytalan helyzet stb.) bemutatja a köznyelvi: nyelvjárási fonéma-megfeleléseket, szembenállásokat. Minden fonémánál külön feltüntetve az ezekből a megfelelésekből adódó többletet és hiányt is.

Ezzel az eljárással, ami a magánhangzók esetében lényegében hagyományosnak tekinthető, teljes mértékben egyetértek. Azzal is, hogy vizsgálatában a fonéma: fonéma megfelelés mellett figyelembe vette a fonémacsoport: fonéma megfeleléseket is; pl.: *hüvej*: *höl*, *íjed*: *éd*. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez az eljárás nem annyira új és szokatlan, mint ezt Kiss eléggé részletes megokolása sejteti [31–2], hiszen így jártam el például én is a felsőőri nyelvjárásról írt munkámban.) Helyesnek látom azt is, hogy különös figyelmet szentelt a magánhangzóknál is annak a megfelelés-típusnak, amelyben a nyelvjárásban abszolút fonématöbblet vagy -hiány jelentkezik; pl.: *rizs*: *rizsa*, *lóhere*: *lúher*. (Ez a típus az én említett munkáim közül egyikben sem szerepel, de más feldolgozásokban erre is vannak példák.) S érdeme Kiss Jenőnek az is, hogy a magánhangzók esetében követett vizsgálati módszert — a szakirodalomban szintén először — következetesen alkalmazta a mássalhangzók területén is.

Külön hangsúlyozni szeretném, hogy ezt az igen nagy figyelmet igénylő, számos hibázási lehetőséget kínáló összeállítást Kiss a lehető legnagyobb következetességgel és pontossággal végezte el. Összeállítása és feldolgozása a „szómorfémák” területén (az 1 kódszámmal kezdődő kategóriákban) világos, jól áttekinthető, igen jól használható.

5. Sajnálatos — és, úgy érzem, módszertani következetlenség is —, hogy a toldalékokban és a toldalékok előtti helyzetben (tehát a tövéghangzókban) található megfeleléseket már nem így, nyelvi adatokon mutatja be, hanem szimbólumokon. Itt is alkalmazva már a képzők (s általában a toldalékok) vizsgálata során a morfológiában követett eljárását.

De nézzük meg talán egy-két konkrét példán, hogy mit is jelent a fonéma-megfeleléseknek ilyen módszerrel történő bemutatása!

„21. *a*: *o* = . . . ADIK: *odik*, . . .”; ill. „*a*: *u*” = . . . LAL²: *lul* . . .” (49). A könyvet már nagyon jól ismerő olvasó tudja, hogy a 185–94. lapon talál egy „válogatást” a származékszavakról, s ott esetleg próbálkozhat ezeknek a megfeleléseknek a „megfejtése”-vel. De a két idézett esetben ott csak ennyit talál: ADIK: *harmadik*, *negyedik*, *ötödik* stb.; ill.: LAL²: *írtel* (vö. 186, 192). A nyelvjárást már jól ismerő olvasó egy idő után rájön ugyan arra, hogy ez

esetben olyan típusú realizációkról lehet szó, mint *százodik, fájlul*. De ez a felismerés önmagában mit sem ér, ha hiányzik mögüle a konkrét nyelvi anyag, illetőleg ilyen „adatokat” magának a munka felhasználójának kell „alkotnia”. (Az általam „kikövetkeztetett” két példa közül egyik sem található meg a feldolgozott anyag megadott korpuszában.)

Az A fonéma tartományában 21. kódszám alatt ilyen szimbólumokkal megadott anyag majdnem 40 esetéből 12-re találtam egy-egy adatot az említett válogatásban, a többi megmarad tartalmatlan, nyelvi érték nélküli, zömükben — legalábbis számomra — biztosan még csak nem is rekonstruálható szimbólumnak. S ha még figyelembe vesszük azt is, hogy a közölt statisztika szerint (82. lap) a hiány a 21. kódszámú kategóriában csak az A fonéma tartományában 50, akkor — úgy gondolom — egyértelművé válik, hogy a fonéma-megfeleléseknek ilyen módszerrel bemutatott anyaga nyelvjárástani szempontból lényegében használhatatlan, az ide tartozó, nagyon pontos statisztikai adatok is nagyrészt olyan számok maradnak, amikkel nem megy sokra a nyelvjárás iránt érdeklődő nyelvész. A forma teljesen öncélúvá válik, elsikkad mögötte a tartalom: a nyelv, a nyelvjárás.

6. Nyelvjárásaink hangtani leírásában elfogadott módszer a köznyelvhez való hasonlítás. Érdemesnek látom — Kiss Jenő munkája alapján is — néhány szemléleti-módszertani jellegű kérdést fölvetni ezzel kapcsolatban.

Nem kevés azoknak a szavaknak a száma, amelyeknek a köznyelvben két, lényegében teljesen azonos értelmű változatuk van; pl. *fel ~ föl, repül ~ röpül, seper ~ söpör, tepertő ~ töpörtyű* stb.; a vizsgált nyelvjárásban azonban csak az egyik él (a felsoroltak közül Mihályiban a labiális megoldású). Ez esetben tehát a köznyelvi: nyelvjárási szembenállás *fel ~ föl : föl : föl* stb. formában realizálódik. A fonéma-megfelelések vizsgálatakor tehát semmiképpen sem lehet szerintem ez esetben *ö* (vagy a *töpörtyű* esetében *ty*) fonématöbblettel számolni a nyelvjárásban — mint ahogy Kiss tette —, hanem legfeljebb *e*, illetve *t* hiányt lehet föltüntetni. (Azt pedig, hogy Kiss a földolgozandó korpuszba *fel ~ föl, repül, söpör, tepertő* formákat vett fel, sem elvileg, sem gyakorlati megfontolásokból nem tudom elfogadni.)

Vagy: az *ó : a, ö : e* váltakozást mutató tövekben az *ajtaja, erdeje* formák a köznyelvben sem ismeretlenek (az *apraja* pedig talán még a köznyelvben is egyetlen megoldás). Így az A, illetve az E fonéma alatt a 14. kódszámmal felsorolt adatok egy részénél megokolatlan *a, e* többletet feltüntetni.

Vagy: A Nyelvművelő Kézikönyv szerint: „Toldalékos alakokban és néhány tőszóban az *i* után vagy előtt olykor *j*-féle kapcsolóhang jelentkezik: *fijú művei*” (314). Kiss ebben a típusban *ø : j* megfelelést vesz fel (63), bár minden adata mellett ott a +, ami azt jelenti, hogy a köznyelvi megoldás is él a nyelvjárásban. S itt bizony már kb. 70 többletről van szó, ami a *j* gyakoriságáról kialakuló képet alapvetően befolyásolja.

Egy más típusú leírás esetén fenti megjegyzéseimet talán el is hagytam volna, hiszen a nyelvjárási összképet ez az eljárás alapvetően általában nem módosítja. De egy ilyen típusú leírásban, ahol a számoknak, statisztikáknak ilyen nagy a szerepük, olyannyira, hogy ezek a számok — legalábbis az olvasó számára — bizonyos esetekben már magukat a nyelvi adatokat helyettesítik, itt az ilyen, kizárólag szemléleti-módszertani eljárásból következő eltéréseknek is megvan a maguk jelentősége.

7. Az eddig elmondottaknál jóval fontosabb az a kérdés, hogy ez a leírás, a vizsgálat fő célját, a köznyelvi : nyelvjárási fonéma-megfeleléseket tekintve, milyen új eredményeket hoz a magyar nyelvjárástudomány számára.

Kiss Jenő 15 magánhangzó-fonémára mintegy 90 megfelelés-típust mutat be. (Ez esetben egy típusnak véve a különböző morfológiai helyzetben jelentkező azonos megfeleléseket.) Ez a szám a MMNyR.-ben kb. 200; a FNyj.-ban kb. 120.

Ahogy már említettem, az utóbb idézett két munka a magánhangzóknál nem vizsgálja azokat a megfelelés-típusokat, amelyekben az egyik oldalon \emptyset megoldás van. Kiss Jenőnél 8 ilyen típus található; $e : \emptyset = \text{lóhere} : \text{lúher}$; $i : \emptyset = \text{diéta} : \text{déta}$; $o : \emptyset = \text{gabona} : \text{gabna}$; $a : \emptyset (?) = \text{pazarol} : \text{pazul}$; $\ddot{o} : \emptyset = \text{őröl} : \text{öll}$; illetve: $\emptyset : a = \text{rizs}, \text{kamra} : \text{rizsa}, \text{kamara}$; $\emptyset : \ddot{e} = \text{keh} : \text{keh}\ddot{e}$; $\emptyset : i = \text{akác} : \text{agáci}$. A típusok zöme egyadatos.

A fennmaradó mintegy 80 típusból 2 nem található meg az említett két munkában: $\acute{a} : \ddot{e} = \text{sajtár} : \text{zsétér}$; $\ddot{o}j\ddot{o} : \ddot{o} = \text{kőjök} : \text{kők}$. (Mindkét típus egyadatos.)

Számomra — de, azt hiszem, bizonyára minden más dialektológus számára is — igen tanulságos ez az eredmény, s bevallom, erre nem nagyon számítottam.

Említettem már, hogy a mássalhangzóknak ugyanezzel az összehasonlító módszerrel való feldolgozását teljes következetességgel Kiss Jenő végezte el először. Így ez az eredmény különösen tanulságosnak ígérkezett — és az is lett. A Kiss közölte adatok szerint 15 magánhangzó-fonéma vizsgált anyagában 4600 esetben van eltérés a köznyelvtől; 48 mássalhangzó-fonémánál az eltérés 1925. Az egy fonémára eső eltérés átlaga tehát 306, illetve 40. Különösen szerény az eltérés a hosszú mássalhangzóknál: 6-nál egyetlen eltérő adat — hiány vagy többlet — sincs, 13 esetében ez nem több együttesen 6-nál. Sőt 11 rövid mássalhangzónál sem több az együttes eltérés 10-nél. (S ha figyelembe vesszük azt is, hogy ezek mögött az „eltérések” mögött nagyjából csak fele annyi nyelvi adat van, mint az eltérések száma, hiszen az az adat, ami az egyik fonéma tartományában „többlet”, az egy másikéban „hiány”, ezek a nyelvjárási sajátságok még tovább zsugorodnak.)

S ezeket az adatokat talán úgy is értékelhetjük: nem volt teljesen megokolatlan az, hogy a magánhangzók és a mássalhangzók vizsgálatában eddig nem azonos módon jártak el a magyar kutatók. A mássalhangzó-megfelelések vizsgálatában ugyanis a Kiss kipróbálta módszer idő- és munkaigényessége aligha van arányban az elért és várható eredményekkel.

A Kiss Jenő feldolgozásában nagyobb eltéréseket mutató mássalhangzókat (*l, j, t, s, r, gy, ty*) pedig különböző jelenségvizsgálatok keretében (*l*-ezés, a szótagzáró *l* kiesése, a mássalhangzók nyúlása, explozív *gy*-zés, *ty*-zés stb.) eddig is vizsgálták a kutatók — úgy érzem, hathatósabb módszerrel és konkrétabb, áttekinthetőbb eredménnyel.

8. Nézzük meg azonban ezt az anyagot önmagában, mint Mihályi község nyelvjárásának leírását is — egy kissé más aspektusból. Abból, hogy mit várunk — vagy szerényebben fogalmazva, mit várnék én — ma vagy még inkább holnap egy korszerű „nyelvjárásleírás”-tól. Én nem hiszem, hogy helyes lenne ma kizárólag egy-egy falu nyelvjárásának a leírására-bemutására törekednünk, már csak azért sem, mert erős aggályaim vannak az iránt, hogy objektív fogódzók alapján mereven elválaszthatjuk-e ma már a falu

nyelvben a nyelvjárást, illetőleg a helyi regionális köznyelv egyfajta erősen archaikus változatát. S emiatt van erős fenntartásom azzal a nyelvi összképpel kapcsolatban, ami Kiss hangtani leírásából élénk tárul. Félreértés ne essék, én meg vagyok győződve arról, hogy ennek a leírásnak minden bemutatott adata önmagában hiteles. Arról is, hogy mindegyik adat önmagában ma is él, ma is hallható Mihályiban. Csupán az iránt vannak kételyeim, hogy ez a bemutatott rendszer a maga egészében valóban beszélt, élő változat-e ebben a formájában, akárcsak az egészen öregek családi nyelvhasználatában is. Az a benyomásom, hogy ez a leírás a könyv 49–72. lapján — be nem vallottan ugyan, mert valószínűleg a szerző akarata ellenére, de — éppen úgy egyfajta idealizált változata a klasszikus mihályi nyelvjárásnak, mint ahogy — bevallottan — ez az én leírásom is a felsőórinek. Úgy érzem, hogy Kiss leírásában minden túlságosan is „szabályos”, a helyi klasszikus nyelvjárás normáinak megfelelő. Szinte alig van ingadozás, alig vannak kettősségek, alig van nyelvi mozgás, mintha erre a nyelvjárásra alig hatott volna a köznyelv.

Tudom persze azt is, hogy ezt a benyomásomat eléggé erősíti Kiss Jenőnek az az eljárása is, hogy ahol van ingadozás, a „nem nyelvjárási” alakot ott sem közli, hanem csak egy + -tel hívja föl a figyelmet arra, hogy a köznyelvi változat is él. De az így megjelölt dublettek csak újabb vajon? -okat támasztanak bennem. Minden tapasztalat azt mutatja, hogy a köznyelv hatása a nyelvjárásokra nagyon sok esetben nem úgy realizálódik, hogy az ősi nyelvjárási forma mellett megjelenik a köznyelvi — bár ilyen is van —, hanem többnyire átmenetek során át. De Kiss Jenő + -tel megjelölt adatai ennek az ellenkezőjét sejtetik. Mindjárt a legelső ilyen adatot véve: a *bagla*⁺ forma azt sugallja, hogy a nyelvjárásban a *bagla* mellett él a *bogja* változat is. De vajon nem alakulhatott ki *bogla*, *bagja*, sőt akár *bog'gya*, *bag'gya* forma is? S nem magára erre a konkrét esetre, de általában erre a problémára a könyv egészéből sem kapunk szinte semmi választ.

Kiss Jenő azt ígéri ugyan, hogy „a nyelvjárás dinamizmusát és a nyelvjárási jelenségek mozgásának az irányát törekszem leírni. A nyelvészociológiai szempontú leírás tehát szerves része a szinkrón grammatikai szempontokra épülő leírásnak.” (17.) Bevallom, ebben a hangtani feldolgozásban azonban én éppen a dinamizmust, a jelenségek mozgását nem látom. Sőt ellenkezőleg, a leírásból kirajzolódó kép számomra igen erősen statikusnak tűnik.

S különösen elgondolkoztató számomra, hogy a könyvben fonetikus leírással közölt nyelvjárási szövegekből a nyelvjárás dinamizmusa, a nyelvjárási jelenségek mozgása még jobban hiányzik talán, mint magából a hangtani leírásból — nem csupán a fonológia, hanem a fonetika síkján is. Ebben a mintegy négy nyomtatott lapnyi — tehát nem is kis terjedelmű — szövegben több száz *ó*, *ö*, *é* fonéma helyén csak *uó*, *üö*, *ié* változat van. Egyetlen más magánhangzófonémának sincsenek szinte egyáltalán hangtani variánsai. Az *á* utáni *a* szóban és szóvégen vagy félszáz esetben egységesen csak *o*. (Ezt az utóbbit teljesen lehetetlennek tartom nyelvatlaszgyűjtő tapasztalataim alapján is, az atlasz idevágó teljes anyagának feldolgozása alapján is — de különösen az atlasz Mihályiból származó anyaga alapján.)

A közölt szöveg ismeretében azután nem is nagyon tud a kutató mit kezdeni a megadott hangszínrealizációkkal (vö. 39–40). Mert igaz ugyan az, hogy „A kiejtésbeli változatok folyamatos újratermelődése miatt csak pillanatnyi társadalmi érvényüket állapíthatjuk meg, mozgási irányukat (terjednek vagy visszaszorulnak) egy nyelvjáráson belül, a szinkroniában egzakt módon nem

mindig” (150). De ezekből a folytonosan újratermelődő, pillanatnyi társadalmi érvényű változatokból több adatközlőtől nagyobb tömegben lejegyezve valamiféle általánosabb jellegű társadalmi érvényesség is kibontakozhat már a szinkroniában is, és ezek a különböző időközben készült szinkrón metszetek jelölhetik a változás-mozgás irányát is. Mert ha a nyelvjárások változásának-mozgásának leírásában nem magára a valós (írásban a lehető leghívebben lejegyzett) nyelvi anyagokra építünk — akkor mire? Szubjektív nyelvi benyomásainkra? Vajon ezek a közölt szövegek, amelyekben a 38 éves és a 78 éves beszélő nyelvhasználata között semmi eltérés nincs, s ugyanazt a statikus képet tükrözik a nyelvjárásról 1970-ből és 1978-ból egyaránt, valóban a mai mihályi nyelvjárás hű képét adják a kutatónak? Nem mernék erre igennel felelni. Különösen akkor nem, ha összehasonlítom őket a főleg BALOGH LAJOSTól magnetofonfelvételtől közzétett más mai nyelvjárásai szövegekkel.

Igaz, vannak Kiss Jenőnek a feldolgozott anyaggal kapcsolatban nyelv-szociológiai vonatkozású megjegyzései is. Ez azonban egyrészt önmagában is elég kevés. Az is nagy kár, hogy a tulajdonképpeni feldolgozás után, attól teljesen elkülönítve, 90 lappal később kerülnek az olvasó elé. Nem egyszerű dolog az olvasónak a szerző által előzőleg megrajzolt képet ezeknek a nyelv-szociológiai megjegyzéseknek az ismeretében külön-külön korrigálni. De még így is nagy dilemma előtt áll a kutató, ha abban kell döntenie, mit fogadjon el a nyelvjárásról szóló hű képnek. A helyi adatközlők szájából származó nyelvjárásai szöveget és az ezzel lényegében összhangban levő hangtani leírást, vagy a szerző utólagos nyelv-szociológiai megjegyzéseit, amiknek ezek után már nem is nagyon látja a világos, objektív nyelvi alapját. Aligha szabad ilyen dilemma elé állítani az olvasót, s még kevésbé a munka eredményeit esetleg felhasználni kívánó kutatót.

9. A morfológia (morfonológia) területét Kiss Jenő nyelvjárás-tani szakirodalmunkban lényegében új megközelítéssel dolgozza fel. Teljesen egyetérték vele abban, hogy a szótőtípusokat, a névszó- és igeragozást csak nagyon tömören mutatja be. Anyaga ugyanis idevágó nyelvjárásai ismereteinket különösen nem gazdagítja — nem a feldolgozás hibájából, hanem a téma jellegéből következően.

Különösen előremutatónak tartom ebben a fejezetben a képzők feldolgozására kialakított koncepcióját, a képzőknek különböző szempontokból történő vizsgálatát (a képzők funkciója, termékenysége, gyakorisága, stílusértéke, korrelációja stb.). A morfológiának ezt a területét ugyanis nyelvjárásleírásaink eddig erősen elnagyolták, sőt elhanyagolták.

A jó koncepció, a helyesen kiválasztott vizsgálati szempontok és ezek gyakorlati realizálása azonban — szerintem — a képzők esetében nincs teljesen összhangban. A képzőkről szóló gazdag rész minden érdekessége mellett is — úgy érzem — néma, sőt holt anyag marad a Mihályi nyelvet nem ismerő kutató számára. (S Kiss kivételével minden kutató ebbe a kategóriába tartozik.) Nem azt kifogásolom, hogy Kiss szimbólumokkal dolgozik, ez gyakorlati szempontból nagyon is megokolható. Hanem azt, hogy ezek a szimbólumok a kutató számára igen gyakran feloldhatatlanok, még olyan elemi formai kérdésekre sem mindig ad választ a leírás, hogy a szimbólum mögött egy, két, esetleg három alakú formáns rejlik-e. A szimbólumok mögötti tartalomról, nyelvi anyagból (magukból a képzett származékokból) pedig alig kap valami ízelítőt a kutató — még a már említett „válogatás” alapján sem, ahogy erre

cikkem 5. pontjában már utaltam. Különösen sajnálatosnak tartom a származékok hiányát a képzők stílusértékének a vizsgálatáról szóló kitűnő fejezetben. Aligha vitatható ugyanis, hogy pl. ha az ugyanazzal a képzővel képzett *csusza*, *csörge*, illetve *sanda*, *lenge* származékok közül az utóbbi kettőnek „némi pozitív-negatív expresszivitása van” (186), ezt nem maga a képző hordozza, hanem a származék — ahogy erre, bár némileg talán vitatható fogalmazásban Kiss maga is utal (i. h.) Ezért is sajnálok különösen, hogy a képzett származékok bemutatásával a szerző ilyen szűkmarkúan bánt. Úgy vélem, hogy ennek a korpusznak a megadása — ha bizonyos, a leggyakoribb, különösebb stílusérték nélküli képzők esetében némi válogatással is, ezeknél bizonyos mennyiségű adat után esetleg a származékok számának a feltüntetésével — talán még fontosabb lett volna, mint a hangtani feldolgozás korpuszáé (169—85), amivel a munkát felhasználni kívánó kutató úgy sem nagyon tud mit kezdeni.

10. S végül még egy nem szakmai jellegű, de a szakma jelene és jövője szempontjából mégis alapvető fontosságú, megszívlelendő tanács a nyelvjárási monográfiák jövőndő szerzői számára: sokkal gazdaságosabban kellene eljárni az anyag közzétételében. Például egy ilyen típusú feldolgozásban a hiányok: többletek bemutatása során — amik általában ugyanazok a részkorpuszok —, sokkal gyakrabban lehetne és kellene élni a hivatkozás, vissza- vagy előreutalás módszerével. De vonatkozik ez a képzők tárgyalására is. Úgy gondolom, hogy ennek a „tanácsom”-nak a megokolására nincs különösebb szükség.

11. Megválaszolásra vár még az a kérdés: Kiss Jenő művéből milyen tanulságokat szűrtem le magamnak a hangtani-alaktani tárgyú nyelvjárási monográfiákat illetően? A következőket:

a) Aligha volna értelme, hogy különösebben szorgalmazzuk a hangtani monográfiáknak a köznyelvi: nyelvjárási megfelelések vizsgálatával történő készítését (ez esetben nyelvjáráson az egykori helyi nyelvjárás klasszikus változatát értve). Az ilyen munkára fordítandó idő és szellemi kapacitás mennyisége aligha lenne arányban a várható új eredményekkel; s az is erősen problematikus, hogy az így kialakuló kép mennyire tekinthető élő, beszélt nyelvváltozatnak a vizsgált településen. Elképzelhetőnek tartom ugyan, hogy készüljön még egy-két ilyen típusú leírás is alapos megfontolás után kiválasztott területről (pl. az északi nyelvterület, a Tiszántúl egy-egy települése), de pl. a nyugati-dunántúli nyelvjárásterületről ilyen típusú leírás készítését már nem javasolnám, minthogy innen ilyen típusú már van. (Ebben a kérdésben hasonlóképpen vélekedett BENKŐ: i. h. 25.)

b) Vonatkozik ugyanez az alaktannak a szótövekkel, a névszó- és ige-ragozással foglalkozó fejezeteire is.

c) Hasznosnak látnám viszont néhány településről képzőmonográfiák készítését — Kiss Jenő koncepcióját alapul véve, de nem az ő gyakorlati eljárását alkalmazva. A vizsgálandó kutatópont kiválasztásában azonban még ez esetben sem látnám helyesnek a teljes spontaneitás érvényesülését. (Pl. egy északnyugat-dunántúli településen fölöslegesnek látnék újabb ilyen irányú kutatásokat.)

d) Feltétlenül hasznosnak és szükségesnek látom néhány település (falu) mai nyelvállapotának olyan monografikus feldolgozását — akárcsak a hangtan, vagy a hangtan és az alaktan aspektusából is —, amelyben a fő cél a klasszikus helyi nyelvjárás megbomlásából következő változás vizsgálata.

Elképzelhetőnek tartom — sőt talán ez a realisabb cél —, hogy egy ilyen vizsgálat nem terjedne ki szisztematikusan a hangtan (hangtan és alaktan) minden részterületére, hanem a klasszikus helyi nyelvjárásnak csupán a különösen nagy hatású, a helyi nyelvjárást különösen jellemző, annak sajátos belső arculatát elsődlegesen meghatározó jelenségek kerüljenek a vizsgálat középpontjába. Például — az északnyugat-dunántúli nyelvterületnél maradva — ilyenek: a zárt *ě*; a zárt *ú*-zás, *ű*-zés, *í*-zés; a rövid *i*-zés; az *á* utáni *o*-zás; az *l*-ezés; a szótagzáró *l* különböző kérdései; a *gy*-zés, *ty*-zés; bizonyos mássalhangzók (*l*, *t*, *s*, *n*) nyúlása; a köznyelvi *ú*, *ű*, *í* rövid realizációi; az *á* és *e* hangszíne; a diftongusok : monoftongusok viszonya. Effajta „kulcsjelenségek”-nek reális kiválasztása jelenlegi ismereteink mellett nem okoz gondot egyetlen nyelvjárásterületen sem.

Nem törekednék egyetlen felsorolt jelenség esetében sem arra, hogy a vizsgálatnak valamiféle, elvileg „teljes” korpusz álljon a rendelkezésére. A vizsgálatoknak egyfajta „viszonylag teljes” anyagon történő elvégzése sok érveléssel védhető ugyan, de az is tény, hogy a kutatást gyakorlatilag hihetetlenül megnehezíti.

A nyelvjárásainkban folyó változásoknak a leírása — a hangtan és az alaktan területén is — igen sürgős feladat. Nyilvánvaló, hogy néhány évtized múlva ezeknek a változásoknak már csupán az eredményei állnak majd a kutatók előtt, s ők a változás folyamatát legfeljebb ha rekonstruálhatják, míg a ma kutatója ezeket *in statu nascendi*, folyamatuk sok részletében ragadhatja meg.

Ezért látnám helyesnek, hogy ezekben a kutatásokban szerényebb, de éppen ezért megvalósíthatóbb célokat tűzzünk magunk elé. S érvünk el inkább kisebb eredményeket, mintsem hatalmas, szép terveket kovácsolva munkánk végül is torzóban maradjon — amire nyelvtudományunk történetében nem is kevés a példa.

12. A nyelvjárási monográfiák készítésének szükséges és sürgős volta természetesen szerintem sem korlátozódik a hangtan és alaktan területére. Sőt még azt sem állítom, hogy ez a legfontosabb része a mai nyelvjárások előttünk álló vizsgálatának. Magam például a nyelvjárások szókincsére vonatkozó kutatásokat feltétlenül elébe helyezném ezeknek. S legalábbis egyenrangúnak tartom velük a mondattan, a „beszédszerkesztés” vagy a beszéd dallamának nyelvjárási vizsgálatát is. De az ezeken a területeken végzendő kutatás egyelőre legfeljebb ha kibontakozóban van, s mostani cikkem eredeti célja sem volt alkalmas arra, hogy erre vonatkozó elképzeléseimet kifejtsem. Sőt — abból sem kívánok különösebb titkot csinálni, hogy az effajta elképzeléseim egyelőre még erősen embrionális állapotban vannak.

IMRE SAMU

Egy nyelvjárási inkongruencia beütései a köznyelvből

1. A debreceni nyelvészeti napokon 1981. december 12-én tartott előadásomban „Fáj a lábaim” címmel részletesen foglalkoztam azzal a mondatípussal, amelyben a többes számú, mégpedig a birtok többségét kifejező alany mellett az állítmány egyes számban marad. Ez az inkongruencia kimutatható a régi nyelvből is, de ma is él nyelvjárásainkban, főleg a palóc és az északkeleti területen, sőt a magyar nyelvterületnek számos más pontján is;

ezt a nyelvatlasz-gyűjtésnek nem publikált mondattani adatai is világosan megmutatják.

Mint elsősorban KLEMM IMRE, FÜLÖP LAJOS, de főleg PAPP ISTVÁN kutatásainak felhasználásával rávilágíthatam, igen ősi inkongruenciával van dolgunk, ahol is a számbeli ellentmondásban eredetileg az egység—többség dialektikája fejeződik ki, mégpedig kétféleképpen.

Az egyik ma is leggyakoribb altípusban, a birtoklást jelentő létigés mondatokban (pl. „*Neki szép tehenei van*”) az egységet a birtokos (*neki*) képviseli, mégpedig úgy, mint a mondat logikai alanya, a többséget pedig a birtokszó, vagyis a grammatikai alany (*tehenei*). Innen terjedhetett át az inkongruencia a több birtokost kifejező mondatokra is (pl. „*Nekik szép teheneik van*”).

A másik, ma is szintén gyakori altípusban az egység—többség dialektikája magában a grammatikai alanyban rejlik, amely a kiindulópontul vehető formában páros testrésznév (pl. „*Fáj a lábaim*”). Ez az altípus is tovább terjeszkedett, az egyéb testrészt, illetőleg más páros dolgot, jelenséget kifejező mondatokra (pl.: „*Fáj a fogai*”, ill. „*Hull a könnyeid*”), sőt aztán másféle birtokszót tartalmazó mondatokra is (pl. „*Elveszett a könyvei*”).

2. Ez a nyelvjárási inkongruencia regionális köznyelvi szintre sehol sem emelkedett, de azért felüti a fejét a mindennapi beszédben, sőt az irodalmi nyelvnek olyan területein is, mint a sajtónyelv, hivatalos értesítések stb.

Erre a jelenségre először KARDOS ALBERT figyelt fel Debrecenben, a század elején, 1908 körül (Nyr. XXXVII, 178—9). Úgy ítéli meg a vizsgált inkongruenciát, hogy az „most van keletkezőben [!] és hova tovább nagyobb területre terjed”. Idézi egy debreceni színlapról: „A t. c. bérlők *jogai* déli 12 óráig *tartatik* fenn”; a Dongó című debreceni élclapból: „A díszes társaság *unokái* már az ő alkotta vizmúnek nedűjével *fog* koccintani”; és diákjainak feleleteiből: „A kuruc korszak *költeményei* két nagy csoportra *osztható*”. Kétségtelen, hogy az ilyen mondatfűzésnek annak idején Debrecenben és környékén megvolt a népnyelvi háttere (OLÁH: NyF. 26. sz. 20; MADAY: NyF. 56. sz. 20—1).

Mintegy tíz évvel később KLANICZAY SÁNDOR (Nyr. XLVI, 261) a fővárosi sajtónyelvből vett példákkal szerzi meg KARDOS adatait: „Amiből *kitelik* költséges *passiói*” (Magyar Szó); „A nagyhatalmú léhaságot ne *istápolja* a szakemberek *léhaságai*” (Pesti Napló); „A mostani ágyúgolyók *ezrei* egy-egy lövésre a legbátrabb katonák *ezreit söpörheti el*” (Új Hírek); „Miért *hiusult* meg Haig és Nivelles *haditervei*?” (Az Est). Idéz egy gyászjelentésből is: „Kedves halottunk földi *maradványai* beszenteltetvén Cs.-ba *szállítottat*”; sőt még a Nyelvtörnek egy régebbi kötetében is fölfedez egy idevágó mondatot: „A szegeket a Túr *kanyarulatai képezi*”. Persze ez utóbbi lehetne sajtóhiba, betűkiesés is — mint minden olyan eddig idézett vagy később idézendő mondatban, amelyben az ige helyesen a többes szám 3. személy tárgyas *-ik* személyragját kapná meg —, csak hogy a közlemény szerzője a Szatmár megyei Erdőhátról küld be helyneveket (l. Nyr. III, 382), s mint tudjuk, ennek a vidéknek a tájnyelvében még manapság is eleven az efféle inkongruencia (vö.: ENDREY: Nyr. XXXVIII, 286; TÖRÖS, A beregszászi nyelvjárás 25).

S napjaink beszélt és írott nyelvében sem ritkaság az ilyesmi, jóllehet — mint TOMPA az akadémiai nyelvтанban megállapítja — „a művelt nyelvhasználatban ezt a formát helytelennek tartjuk” (MMNyR. II, 142). 1947-ben GYÁRFÁS IMRE (Nyr. LXXI, 168) teszi szóvá, hogy Miskolcon nemcsak a kör-

nyékről bejáró, piacozó falusi asszonyok beszélnek így, hanem olykor a diákok is. Egy ifjúsági szónok ünnepi beszédéből idézi a következő mondatot: „1948 márciusának gyöngé *virágai* lassan fonnyadni, hervadni *kezdték*.” Nagyon tanulságos, amit a közlemény szerzője önmagáról ír: „Erdélyi (Szolnok-Doboka m.) származású szülők Hajdúszoboszlón születtek, ott és Debrecenben felnőtt gyermeke vagyok . . . Így számomra rendkívül szokatlan . . . az alany—állítvány efféle egyeztetése.” Márpedig tudjuk, hogy a múlt század végén még élt ez a nyelvjárási jelenség szüleinek lakóhelyén (KALMÁR: Nyr. XVII, 316), a század elején pedig a Hajdúságban (MADAY: i. h.) és Debrecenben is (OLÁH: i. h.), ott — mint az imént láttuk — abban az időben még az írott nyelvbe is beszivárgott (KARDOS ALBERT: i. h.), népnyelvi továbbéléséről pedig FÜLÖP LAJOS tanúskodik, aki az ötvenes években Debrecen környékiektől is hallotta a vonatban (MNy. IV, 52). Nemrégiben pedig egy balassagyarmati tanár, SZABÓ KÁROLY (Mtan. XX, 164) tette szóvá tanulóinak ezt a különös mondat-szerkesztését, amely nemcsak szóbelileg nyilvánul meg (pl.: „*Volt neki háborús tapasztalatai*”; „A fejlődést *hátráltatta* a cári kormány *maradványai*”), hanem még az érettségi írásbeli dolgozatokba is behatol: „*Ady Endre modern versei nagy vihart támasztott*”; „A vitézi élet *szépségei* az ő költészetében *jelenik meg először*”; „A francia felvilágosodás *eszméi* Magyarországon is nagyon *elterjedt*”. A szerző tudván tudja, hogy mindez palóc nyelvjárási sajátosság, de a típust (a többes számú birtokszói alanyt) nem regisztrálja pontosan.

Napjaink sajtónyelve sem mentes ettől az inkongruenciától. Érdekes, hogy a hibára rámutató szerzők csak magát a téves egyeztetést teszik szóvá, de a közelebbi típusra ők sem figyelnek föl. Márpedig olyan tömegével tűnnek fel az idevágó adatok, hogy ez semmiképp sem lehet véletlen (vö. RÁC: MNyTK. 149. sz. 15). Azok a kéziratosszámolók, amelyeket nyelvművelőink a hatvanas évek elején készítettek a Magyar Újságírók Országos Szövetségének felkérésére napi- és hetilapok, üzemi újságok stb. nyelvéről, nem szükkölködnek az ilyesféle példákban: „Az új szerzemények között . . . *látható* a színpompás hetési nőviselet és férfiruházat összegyűjtött *darabjai* is” (id. DEME az *Esti Hírlapból*); „Értelemiségi dolgozóinkat élénken *foglalkoztatja* a vállalat gazdasági, technikai *problémái*” (id. SZENDE ALADÁR a GANZ MÁVAG üzemi lapjából); „[A gellérthegyi szabadságsszobor] *fő- és mellékalakjai* a szabadságharcosok hősi elszántságát . . . *fejezi ki*” (id. GRÉTSY a *Fogaskerék* című lapból, s ugyanonnan még két másik hasonló mondatot is). DEME LÁSZLÓ „Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásai”-ról szólva a többes alany — egyes állítvány helytelen egyeztetésére négy példát idéz (Nyr. LXXXIV, 430), s közülük kettő a mi tárgykörünkbe vág: „Az amúgy is feszült helyzetet . . . *súlyosbítja* az imperialisták állandó beavatkozási *kísérletei*” (a *Néphadsereg* című lapból); „Az Egyesült Államok agresszív *körei* a Tajvanon letelepedett csangkajsekista klikket fegyveres provokációra *usztítja*” (A *Rádió* 1958. augusztusi híryanagának írásos szövegéből). — Magam is számos sajtónyelvi példára bukkantam: „Szécsény egykori [várának *maradványai*, melynek [!] északi vonalára a Forgách kastély is épült, magából a kastélyból [,] illetve a kertben álló bástya kilátóteraszáról *tekinthető át*” (Turista Magazin XCII [1981.]/7, 16; a cikk szerzője — Varga Lajos — alkalmasint Nógrád megyei lakos); „A felső kar csontjának úgynevezett növekedési *vonalai elárulta* a szakértőknek, hogy az áldozat huszonkét éven aluli volt” (*Esti Hírlap* 1972. szept. 5. 4); „a három kontinens országai havannai értekezletének *előkészületei* neki, mint a szervező bizottság vezetőjének, tengerszéli munkát

adhat" (Népszabadság 1966. jan. 23. 8); „A tapasztalatok szerint a fékrendszer műszaki *hibái* helytelen vezetés esetében is balesetet *okozhat*" (uo. 1969. szept. 12. 10); „*ellenfeleinek* nem volt gazdasági *ereje*, hogy ezt a jogi harcot *végigvigye* és a kolosszust *megingassa*" (Fejér megyei Hírlap 1972. jún. 14. 3; itt a többes számú birtokszó az előzményben nem alany, de alanyként értődik a *végigvigye* és a *megingassa* igei állományokhoz).

Különösen jellemző ez a hibatípus a sportsajtó, a sportújságok, sportrovatok nyelvére. KEMÉNY GÁBOR (Nyr. XCIX, 411) ugyan azt írja a sportsajtó nyelvéről, hogy „a számbeli egyeztetés szabályainak megsértése nagyon kínos melléfogás, de szerencsére csak ritkán fordul elő”, magam viszont az ellenkezőjét tapasztaltam: a tárgyalt típusú inkongruencia bizony nagyon gyakori benne. KEMÉNY két idézett példája közül az egyik máris ilyen: „Frepán látványos *góljai* . . . a vártnál biztosabb hazai sikert *eredményezett*" (Népsport 1975. ápr. 1. 2). S folytathatjuk a sort: „Book *góljai* pedig a bajnoki cím elnyerésében és a kupadöntőbe jutásban egyaránt sokat *jelentett*" (uo. 1969. ápr. 15. 6); „hosszú átadásokon épülő *támadásai* azonban a lestatikát kitűnően alkalmazó szentendreiek malmára *hajtotta* a vizet" (uo. 1976. nov. 15. 2); „a félidő utolsó *percei* ismét a fehérváriak fölényét *hozta*" (uo. 1980. szept. 7. 3); „A vetélytársak *vereségei* az Ózdnak és a Haladás VSE-nek *segített*" (uo. 1981. márc. 2. 4 – 5; két oldalon végigvonuló főcím!); „*Felépült* a PMSC labdarúgócsapatának *sérültjei*" (uo. 1981. szept. 23. 2); „A Havas László szerkesztette könyvben 1982-től . . . minden nagy világverseny . . . magyar *eredményei szerepel*" (Magyar Nemzet 1978. jan. 26. 7); „Futás közbeni példátlanul gyors *súlypontát helyezései*, különleges *ritmusváltásai* szombat délután a világ valamennyi jobbhátvédjét *elzomorította* volna" (Délutáni Hétfői Hírek 1971. okt. 11. 8); „*támadásaik* csak a 16-osig *jutott* el" (Sportvilág. A Magyar Szó melléklete. 1972. szept. 22. 3).

Meglepő, hogy olykor igényesebb irodalmi műfajok nyelvében is találkozni ezzel a mondatszerkezettel.¹ Pl.: „elképzелhető, hogy az elemzett komplex képek sokszoros *metaforái* a különböző valóságstíkok között milyen káprázatos ide-oda villogást *produkál*" (Hankiss: Kritika IV [1966.]/10, 15); „a már mindenképpen elveszett hadsereg nagy *vesztései* a parancsnok elszántságát és a német szövetségesek iránti hűségét *bizonyíthatta*" (Nemeskürty: Requiem egy hadseregért. 1972. 119). – Egy nyugat-dunántúli származású szerző kéziratának lektorálásakor két ilyen szerkezetű mondat is megütötte a szememet.

A szépirodalom nyelve természetesen a szereplők jellemzésére is felhasználhatja ezt a fordulatot. Jellemző népi levélkezdő formulának látszik a következő: „Kívánom, hogy e pár *soraim* friss jó egésségbe *tanásson*" (Debrecen, OLÁH: i. h.; vö. KLANICZAY: Nyr. XLVI, 260); „kívánom, hogy jelen *sorajim* friss jó egésségben *tanásson*" (Hajdúhadház; MADAY: i. h.; vö. KLANICZAY:

¹ KLANICZAY (i. h.) a XIX. század irodalmi nyelvéből idéz ilyen mondatokat: „Nem von kérdőre senki, ha *nyilatok* az én vadaimat *ejti* el" (egy Ivanhoe-fordításból); „Erős, életteljes férfit *várt* a szerkesztőség *tagjai*" (Váli Béla: Kúthy Lajos élete és munkái. 1888. 156). — Kisfaludy Stibor vajdájából is felhoz egy mondatot: „Azért jó *gyermekim* háládatos szerelmöket *jutalmul* nékem *engedi*"; ebben azonban valószínűleg a határozó (*jutalmul*) nem egyezése (vö. TOMPA: NyttudÉrt. 46. sz. 93 kk.) idézte elő az állomány egyes számát, akárcsak Báróczinak abban a mondatában, amelyet KLANICZAY Beöthy nyomán idéz: „Nem volt a magyar nemzet oly durva, hogy jeles *cselekedetei* a legpompásabb nemzeteknek *például* ne lehetett volna”.

i. h.); „azon örvendenék, ezen bánatos *soraim* a legjobb egészségbe *találná* a kedves nagyságáékat” (egy székely asszony levele: Nyr. XLVI, 134; vö. KLANICZAY: i. h.). Tudta ezt jól Nagy Lajos is, aki a következőket írja Kiskunhalom című regényében: „Szeretet kedves Szüleim Tisztel tetem czókol tattom minnyájukat Kivánom a Jó istentől hogy ezen pár *soraim* a legjobb egészségben *tallálja* kedves Jó szüleimet Én Hála istennek egészséges vagyok Továbbá tudatom, hogy . . . » [Bekezdés.] Ez az ősrégi levélforma. Levele érkezik Hajdú Józsefnének, aki leánynevén Ilóczy Katalin, Ilóczy Jánosnak a gyermeke. Az ura írta a levelet, Hajdu József, aki Budapesten a Weismayergyárban dolgozik.” (Kiskunhalom. 1968. 61–2.) — Bárczy János pedig egy csicskás tollába adja a következő sorokat: „Kedves szüleim! kívánom hogy ezen *soraim* friss jó egészségbe és erőbe *találja* kedves szüleimet . . .” (Vádindítvány. 1979. 143).

Természetesen napjaink élőbeszédében, pontosabban szólva a rádió és televízió riportereinek, riportalanyainak stb. a beszédében is fölfigyelhetünk erre a sajátos nem-egyezésre. Példák a Kossuth Rádióból: „Befejeződött az MHS összetett és motoros honvédelmi versenyének *döntői*” (1969. szept. 21. 22^h 14’); „A hét új *filmjei* a karácsonykedvelő gyerekeknek, fiataloknak *hoz* majd nyilvánvalóan örömet” (1971. dec. 16. 7^h 6’); „Berlinben a két német állam *megbízottai* a diplomáciai képviselők felállításáról *folytatott* újabb megbeszéléseket” (1973. aug. 24. 7^h); „Az elmúlt két nap *esőzései* ugyanis újabb árhullámot *okozott*” (1974. júl. 1. 7^h 10’); „*enyhült* a kerületi tanácsok szociálpolitikai *gondjai*” (1974. aug. 29. 19^h 18’); „A népgazdaság *szállítóigényei* nagymértékben *megnőtt*” (1974. szept. 23. 18^h 14’); „A tanácskozás, amelyen a szocialista, kapitalista és a fejlődő országok *képviselői vett* részt . . .” (1974. okt. 7. 19^h 10’); „arra törekszenek, hogy *erősödjék* a két párt *kapcsolatai*” (1980. ápr. 21. 18^h 35’); „Sopron *igényei* [az ivóvízre] már csak a Rába kavicsteraszáról *látható* el” (1981. márc. 15. 7^h 45’). — A Petőfi Rádióból: „Az időjárás *viszontagságai* — ahogy mondani szokták — *bekényszerítette* a rádiós stábot ide a rádiós fülkébe” (1976. jún. 16. 18^h 35’). — A Televízióból: „Én az Osztrigás Micit olyan embernek ismerem, akinek a *körülményei* úgy *hozta*, hogy . . .” (egy miskolci származású színész nő szavai: 1968. dec. 24. 9^h 15’); „*fogadott* [ti. engem] a külügyminisztérium *vezetői*” (a tv-híradó második kiadásából: 1969. szept. 20. 22^h 40’).

3. Nyelvjárásainkból a (regionális) köznyelvbe felszívódó grammatikai formák nemegyszer örvendetes szinonimákkal gazdagítják a köznyelv nyelv-tanát. Magam például örömmel üdvözlöm a hasonlító határozó *-nál/-nél* ragja helyén (*nagyobb az apjánál*) egyre gyakrabban felbukkanó *-tól/-től*-t (*nagyobb az apjától*), már csak azért is, mert *-nál/-nél* ragunk amúgy is nagyon sok funkcióval van megterhelve. (Egyébként is szinte véletlen, hogy annak idején nem a *-tól/-től* ragos forma vált irodalmi nyelvivé.)

Ám a *fáj a lábaim* típusú egyeztetésnek köznyelvi jelentkezése nem tartozik az örömmel látottak közé, már csak azért sem, mert ellentétben áll azzal az általános folyamattal, hogy napjaink egyeztetésében a precízebb formák kerekednek felül (vö. RÁ CZ: MNyTK. 149. sz. 40).

RÁ CZ ENDRE

Az alany körül*

A magyar nyelvvel és nyelvtanával foglalkozó alapvető munkákban (MMNyR.; MMNy.; Mondattani elemzések, a továbbiakban: ME.; NyKk.) az alannal kapcsolatosan a következő fogalmakkal találkozunk: 1. a kitett, illetve az odaértett alany; 2. a hiányos mondat; 3. a lappangó alany; 4. az alanytalan mondat; 5. a részleges vagy partitivusi alany; 6. az általános, határozott és határozatlan alany; 7. a kettős alany; 8. a logikai alany.

Szembeötlő azonban, hogy az említett munkák egyike sem említi valamennyi fogalmat; így a MMNyR. és a NyKk. mellőzi a részleges alanyt, a MMNy. nem használja az „odaértett alany” fogalmat, a ME. viszont nem foglalkozik a hiányos mondatdal.

A továbbiakban csupán az első öt fogalommal foglalkozom, mivel ezeknek a meghatározása, értelmezése és beosztása az említett munkákban eltérő eredményekhez vezetett. Cikkem célja a különböző szempontok, definíciók szembeállítására és kritikus összegezése.

1. A kitett, illetve az odaértett alany. — A *kitett* és *odaértett* alanyról mint nyelvészeti szakkifejezésről csak a MMNyR. tesz említést, viszont az e fogalom jelölte jelenségre, azaz az alany kitételére, illetve odaértésére a MMNy. és NyKk. is utal.

A MMNyR. „A mondat szó szerkezetek szerinti felépítettsége” című fejezetében először használja a *kitett*, illetve az *odaértett* kifejezést. Az egyik kifejezés azonban nincs definiálva, ami talán azzal magyarázható, hogy e fejezet központjában „A kéttagú egyszerű mondat legjellemzőbb szerkezeti váza” áll, amelynek az egyik esete (a) „kitett alany és kitett állítmány”, a másik (b) „odaértett alany vagy állítmány”.

A b) pontnál a következőt olvashatjuk: „Odaértett alany vagy állítmány esetén. A mondatban gyakran nincs külön szóval kitéve az az alany, amelyet az igei állítmány személyragja egyértelműen meghatároz, vagy amely az előző mondat(ok)ból, illetőleg a beszédhelyzetből ismeretesnek vehető. Az ilyen mondatban tehát nincs predikatív szó szerkezet sem, de állítmány van, s ennek személyragja többé-kevésbé pontosan meghatározhatja az alanyt is; emiatt tartalma szerint az ilyen mondatot nem hiányosnak, hanem kéttagúnak tekintjük.” (MMNyR. II, 99.) Az alcím és a leírás összevetéséből arra következtethetünk, hogy a szerkezetileg hiányos, de tartalmilag teljes (kéttagú) mondatból hiányzó alany odaértettnek tekinthető.

Nézzük tovább, mit ír a fenti fogalmakról a MMNyR. „Az alany kitétele vagy odaértése (. . .)” című fejezetben: „(. . .) az igei állítmány és a névszó-igei állítmány igei része személyragjával tökéletesen meghatározza az 1. és a 2. személyű ('én', 'te', illetőleg 'mi', 'ti') alanyt. Az alanyi-állítmányi viszony tartalmilag tehát akkor is teljes, ha ez az alany nincs külön szóval megnevezve: „*Ejnye de házsártos v a g y*” (Jókai: ÖM. XIV, 32; értsd: 'te'); „*no csak azért g o n d o l t a m*” (uo. 16; értsd: 'én'). Az ilyen mondatokból tehát értelmileg

* Az alábbi cikk holland nyelvű magyar nyelvtan írásakor született. Ez az idegen ajkúaknak szánt nyelvtan A. D. KYLSTRA professzor vezetésével készül a groningeri egyetem finnugor tanszékén, ahol diákasszisztenseink egyike, INEKE MOLENKAMP-WILTINK, a példaanyag fordítója és a holland szöveg lelkiismeretes lektora az évek folyamán sok értékes megfigyeléssel, javaslatokkal járult hozzá ehhez a munkához, így e cikkhez is, amiért itt köszönetet szeretnék neki mondani.

nem hiányzik az alany; azért nem is tekintjük őket hiányos (kihagyásos) mondatoknak, s azt sem mondjuk, hogy ezekből »kihagytuk« az alanyt.” (MMNyR. II, 112.) — „A 3. személyű alany személyére és számára ugyan szintén rámutat az állítmány alakja, egyedileg azonban ezzel még nem határozza meg, hisz egy *tart, várjon, nagy, sok* állítmánynak elvben számtalan sok alanya lehet: *a vihar, az étel, ez, ami* stb. Az ilyen alanyt tehát csak akkor értjük oda kétségtelenül és félreérthetetlenül az állítmányhoz, ha az előző egy vagy több mondat, illetőleg a beszédhelyzet eléggé meghatározza”. (Uo.)

A fenti meghatározások összevetésekor néhány feltűnő dolgot láthatunk: A MMNyR. különbséget tesz ugyan az 1., illetve 2. személyű és 3. személyű hiányzó alany között, de nem nevezi az utóbbit hiányos mondatnak (azaz ezen a helyen nem), ami annál is inkább feltűnik, mert az első idézetben hangsúlyozza is, hogy ott nem hiányos mondatról van szó. — Kissé túlzottnak hat az a megfogalmazás, hogy „az állítmány személyragjával tökéletesen meghatározza az 1. és a 2. személyű alanyt” (MMNyR. uo.). Igaz ugyan, hogy az 1. és a 2. személyű hiányzó alany csak személyes névmás lehet, tehát — mesebeli szövegeket figyelmen kívül hagyva — csak személyekre vonatkozhat. De hogy kik ezek a személyek, az csak a beszédhelyzetből, illetve a kontextusból derül ki. Az 1., illetve a 2. személyű személyes névmás önmagában semmivel sem határozottabb a 3. személyű személyes, illetve mutató névmásnál. Ezek csak a beszédhelyzetben vagy a szöveg egészében konkretizálódhatnak.

Példaképpen szolgáljon Gyurkovics Tibor egyik elbeszélése, amelynek „én” személyű elbeszélőjéről csak a második bekezdésből tudjuk meg, hogy férfi; a neve sem fordul elő az elbeszélésben, és kevesebbet tudunk róla, mint a 3. személyben szereplő más személyekről: „Összecsomagolt. Óvatosan hajtotta be a bőröndöt, nem láttam, mit pakol. A szegényes papundekli táská dudorairól gyorsan letörölte a port. Sietett, mindig furcsa megbízásokat teljesített, Vivaldi-lemezt vitt, zsebórát, Rilke-kötetet, narancsot egy betegnek, Újszövetséget, utolsó pénzét áldozta rá, alig lehetett kapni. A segítség halvány színű angyala volt, de agresszív angyal, vámhátúrokat és toronykapukat átlépő. Akkoriban szerette az embereket. Az emberszeretetet kegyetlen foglalkozás, sok bajjal jár, és gyakran ellenséges érzületet vált ki. Az emberek ugyanis nem hiszik el. Kivette a régi újságpapírt a szekrényből, és azt tette a bőröndbe védőnek. Azután, mikor mindent elhelyezett, óvatosan élére állította a kis koffert, és magát is öltetgetni kezdte. Ősz volt. A hideg kályha mellett naptár függött, a nyomtatott kéményseprő körül rózsaszín számjegyek lebegtek: 1-9-5-1. A pénteki nap mellé vékony ceruzával írták oda: csomag.”

Szintén túlzásnak tekintem azt a megfogalmazást, hogy a 3. személyű állítmánynak „elvben számtalan sok alanya lehet” (uo.). Véleményem szerint ennek az állítmánynak csak két alanya lehet: 3. személyű személyes vagy mutató névmás. Ha viszont a 3. személyű állítmánytól elvárjuk, hogy konkrét névre utaljon, akkor hasonlót követelhetünk az 1., illetve 2. személyű állítmánytól, hogy jelölje meg, ki az az „én”: egy leány, egy férfi, az öreg ember, mesebeli fa stb.

Hadd idézzek még egy megfogalmazást az odaértett alanyra vonatkozólag: „Az *ő, ök* személyes névmási alany általában szintén csak olyankor fordulhat elő a mondatban, amikor az *én, te, mi, ti*; (. . .). Egyébként ezt is csak oda értjük: *Az volt a különös, hogy értsd ő, Kopjáss, akiről szó volt, már hetek óta főügyész volt . . . Egyik ámulatból a másikba esett . . . Napokon keresztül számolt* (Móricz: Rokonok 133).” (MMNyR. II, 113.)

A Móricztól idézett példamondatok talán kicsit szerencsétlenek, mert — ahogy ez a zárójelből is látszik — nem csupán a 3. személyű személyes névmást érti oda a MMNyR., hanem a konkrét tulajdonnevet is. Akadnak azonban olyan szövegek is, amelyekben a 3. személyű hiányzó alanyról csak annyit tudunk, hogy 'ő'. Az ilyen szövegből való idézet sokkal inkább helyénvaló lenne: „A szoknya. A szoknya sose volt. Emlékszem, másfél órát háttal álltam neki, mert ő az edények és festmények, kéziratok között a szoknyát kereste. Időnként odakiáltotta: — Várjon csak, mindjárt --, és háttal beszélgettünk egymásnak.” (Gyurkovics Tibor: Angyali üdvözet: Százegy elbeszélés. Bp., 1945—75. III, 359.)

Az alany kitételéről legrészletesebben a MMNyR. ír, kimutatván, hogy három esetben ki kell — vagy lehet — tenni a személyes névmással kifejezett alanyt: ha hangsúlyos az alany, vagy ha párhuzamos, illetve ellentétes alanyokról van szó. A MMNyR. után idézem: „Az *alacsony Anti szokott velem jönni a házakhoz: ő meg én cipeltük a zsákokat* (Gelléri: Ház a t. 78); *Nem így lenne, ha ő olyan ember volna, mint az apja* (uo. 79).” (MMNyR. II, 113.)

A MMNy. csak ennyir ír a kitett, illetve odaértett alannyal kapcsolatban: „(. . .) az 1. és 2. személyű határozott alanyt félreérthetetlenül megjelöli az állítmány alakja, ezért az 1. és a 2. személyű személyes névmást — ha nem hangsúlyos — többnyire nem szükséges kitennünk. (. . .) A 3. személyű határozott alanyt már nem fejezi ki pontosan az állítmány alakja, ezért az ilyen alany csak akkor maradhat el, ha a szövegösszefüggésből vagy a helyzetből kétségtelenül odaérthető.” (MMNy. 236 - 7.) Feltűnik, hogy a MMNy. nem használja se a „kitett”, se az „odaértett” alany elnevezést.

A legvilágosabb áttekintést a kitett, az odaértett és a hiányzó alany viszonyáról a nemrég megjelent NyKk.-ben találjuk. Érdekes, hogy ez az enciklopédiaszerű kiadvány sem említi a „kitett” vagy az „odaértett” elnevezést. Az alany kitételéről szólva a NyKk. csupán a hangsúlyos alanyról beszél: „A 3. személyű személyes névmást szintén csak akkor kell kitennünk, ha ki akarjuk emelni (ő volt a tettes).” (NyKk. 144.)

A fentiek alapján a következő kérdés vetődik fel: használható-e a kitett, illetve az odaértett alany fogalma a mondat elemzésében? Feltűnik, hogy a nyelvtanírók többsége csupán a mondat szerkesztése, a fogalmazás helyessége szempontjából hozza szóba az alany kitételét, illetve odaértését.

2. A hiányos mondat. — A hiányos mondattal kapcsolatban a következő meghatározásokkal találkozunk: „Vannak (. . .) olyan mondatok, amelyekben szerkezetileg hiányzik az egyik vagy a másik, vagy akár mind a két főmondatrész.” (MMNyR. II, 56.) A MMNyR. továbbá három csoportba osztja a hiányos mondatokat: a) pontosan kiegészíthető hiányos mondatokra; b) pontosan ki nem egészíthető vagy pontosan nem tagolható hiányos mondatokra; c) szómondatokra. — Ezenkívül a MMNyR. említi, milyen kritérium alapján történt a beosztás, és pedig: a) a beszélő pontosan tudja, hogyan egészíthető ki a mondat; b) a beszélő szempontjából nem fontos, hogyan egészíthető ki a mondat; c) a beszélő érzelmét fejezi ki.

A pontosan kiegészíthető hiányos mondatokról a következőt olvashatjuk: „A beszédelőzményben már említett dolog szintén lehet egy mondat ki nem tett alánya: »*És holnap Iván Alexandrovics jön hozzánk. Pesten van. Telefonált.*« (Darvas: Kormos ég 18).” (MMNyR. II, 58.) Ha ezt a példamondatot az odaértett alannyal kapcsolatosan Móricztól idézett példával vetjük

össze, feltűnik, hogy ezek az alany kihagyása szempontjából azonosak. Így nem világos, hogy az egyik fejezetben miért odaértett alanynak tekinthető a kihagyott alany, a másokban — hiányos mondatot eredményező jelenségnek.

Feltűnő, hogy a többi nyelvtani munka, ha nem is cáfolja a MMNyR.-ben kifejtett álláspontot, mégsem veszi át. Így a MMNy. a következőképpen jellemzi a hiányos mondatot: „A hiányos szerkezetű mondatokból a két fő mondatrész egyike vagy mind a kettő hiányzik. Az alany elmaradása azonban nem mindig eredményez hiányos mondat szerkezetet. Az első vagy második személyű határozott alanyt, továbbá a határozatlan és az általános alanyt nyelvünkben többnyire csak az állítmány ragozásával fejezzük ki: *'Megyek hazafelé'*; *'Kopognak'*; (. . .). Ezeket nem tekintjük hiányos szerkezetűnek, úgyszintén a tapadásos alanyú mondatokat s az úgynevezett alanytalan mondatokat (meteorológiai kifejezéseket) sem. (. . .) Így csupán az alany hiánya csak akkor hoz létre hiányos mondat szerkezetet, ha az állítmány harmadik személyű, s az alanyt csak a beszédelőzményből vagy a helyzetből érthetjük bele a mondatba (. . .).” (MMNy. 211.) A fenti definíciót majdnem szó szerint átveszi a NyKk.

3. A r é s z l e g e s a l a n y. — Sem a MMNyR., sem az ÉrtSz., sem a NyKk. nem különbözteti meg a részleges alanyt.

A MMNyR. ugyan sehol sem jegyzi meg, hogy az alany a magyarban csak nominatívusi alakban állhat, de a lappangó alannyal kapcsolatosan idézett példa alapján arra következtethetünk, hogy ezen az állásponton van: „Bőven kijutott a *gyalázatból* nekünk is» (közny.)” (kiemelés tőlem — JH.) (MMNyR. II, 113); ti. a MMNyR. lappangó alanyú mondatnak tekinti a idézetet.

A MMNy. számon tartja a részleges alanyt, és a következő definíciót adja: „Hasonlóképpen alanyi szerepet kaphat másodlagosan a partitívusi jelentésű *-ból, -ből* ragos névszó is, ha más alany nincs a mondatban: »Jutott neki is a *kenyérből*»; »Az okosabbak látták, hogy kicsit sok már a *tréfából* . . .« (Darvas: Máról h. I, 25).” (MMNy. 234.)

A ME. „Répából jócskán termett az idén” mondat elemzésénél a következő álláspontot fejt ki a részleges, illetve lappangó alannyal kapcsolatban: „Helyesnek látszik, ha különbséget teszünk az olyan mondatok között, melyekben az állítmányhoz nem kapcsolódik sem nominatívusi, sem viszonyragos formájú alany (. . .), és az olyanok között, amelyekben az alany szerepét — ha másodlagosan is — *-ból, -ből* ragos szó tölti be. Az előbbieket lappangó, az utóbbiakat részleges (partitívusi) alanyú mondatoknak nevezhetjük.” (ME. 50.)

A fenti definícióban fontos mozzanat az, hogy egyáltalán elismeri a részleges alanyt, de homályos pontjai vannak, pl. az a megfogalmazás, hogy „az állítmányhoz nem kapcsolódik sem nominatívusi, sem viszonyragos formájú alany”, az alanytalan mondatokra is utalhat.

4. A l a p p a n g ó a l a n y. — A MMNyR. a következőképpen határozza meg a lappangó alanyt: „Előfordul, hogy az állítmányhoz (rendesen igei állítmányhoz) nem teszünk alanyt, mert egyes igék szótári jelentéséhez valamiféle többé-kevésbé homályos határozatlan alanyt valamelyest úgyis hozzá értünk. Ilyen, úgynevezett lappangó alanyuk van ezeknek az állítmányoknak: *telik, jut, terem, van, lesz* (neki) stb. Így: *No mindegy, majd elválík, mondta magának* [Lina] (Móricz: Rokonok 59); *nem telt neki csizmára* (Veres: Pályamunkások 49); *Bőven kijutott a gyalázatból nekünk is.*” (közny.).” (MMNyR. II, 113.)

A fenti meghatározás kapcsán három kérdés vetődik fel: 1. A felsorolt igéknél (állítmányoknál) soha nem tesszük ki az alanyt? 2. Azonosak-e az idézett példák szerkezeti szempontból? 3. Az utolsó példamondatban milyen mondatrész „a gyalázatból”?

Nézzük meg egyenként a felsorolt és a példamondatokban szereplő igéket.

Elválik. — A Móricztól idézett példamondat elemzésekor kulcskérdés az, hogy állandó kifejezésnek tekinthető az *elválik* ige. Az ÉrtSz.-ban szereplő értelmezés alapján arra lehetne következtetni, hogy kifejezéssel van dolgunk. Ugyanis ennek az igének egyik jelentése, de csak egyes szám 3. személyben: 'vitatott állítás, kétséges kijelentés, feltett kérdés határozott megoldáshoz jut; kiderül, kitudódik' (ÉrtSz. II, 339). Az ÉrtSz. nem említi ugyan, hogy kifejezésről van szó, de ez nem lehet mérvadó, mivel más kifejezéseknél, amelyekben szintén lappangó alany rejlik (pl. *terítve van*), sem teszi ezt. A példanyag azonban világosan mutatja, hogy nemigen szokás kitenni az ige mellé az alanyt: „*Majd elválik, kinek volt igaza. Majd elválik, hogy ki a legény a csárdában. A végén majd elválik! (. . .)*” (Uo.) Ezek szerint a Móricztól idézett példa helyénvaló. A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy az *elválik* igének jelentése és a mondatban való viselkedése szempontjából más arculatai is vannak.

Telik. — Ez az ige három módon használatos: 1. A *telik vmire* kifejezés az ÉrtSz. szerint alany nélküli (ÉrtSz. VI, 583). Felvetődik a kérdés, hogy e minősítés alapján nem lenne-e helyesebb ezt a kifejezést alanytalan mondatnak tekinteni (lásd az alanytalan mondatról szóló részt). A Verestől idézett *valamire telik* példa kifejezés, és mint olyan, egyértelműen magyarázható: az illetőnek nem volt pénze csizmára. Figyelembe véve, hogy ezt csupán az ige szótári jelentése alapján tudhatjuk, az idézett mondat alanyát lappangónak tekintjük. Helytelen lenne azonban azt állítani, hogy a *telik* igében vagy állítmányban mindig lappangó alany rejlik-e. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy vannak kifejezések, amelyekben a *telik* ige mellé kitéhető a nominativusi alakú alany, pl.: *Sok mindenre telik ideje* (ÉrtSz. VI, 583). — 3. A *telik* ige mellett *-ból/-ből* ragos névszó is állhat, pl.: *Fizetéséből szórakozásra is telik* (ÉrtSz. VI, 593). — A MMNyR. szempontjából azonban kifogástalan, hogy ennek az igének 3. arculatát figyelmen kívül hagyja, mivel -- ahogy ezt az előbbi fejezetben kimutattam -- nem ismeri el a részleges alanyt.

Jut, kijut, terem. — Ezek az igék szintaktikailag nagyjából hasonlítanak a *telik* igére: ezek is két-háromféle alanyi szerkezetben fordulhatnak elő, ezért nem egészen helyes az a megállapítás, hogy mindig van lappangó alanyuk. Nézzük meg, mikor van lappangó alanyuk. 1. A fenti igék alany nélkül szerepelhetnek a mondatban (a *jut* ige kivételével): *Szerencsétlen ember, neki is alaposan kijutott* (ÉrtSz. IV, 100); *Termett neki szépen* (ÉrtSz. VI, 614). — 2. Állhat mellettük nominativusi alakú alany is (a *kijut* kivételével): *Erre nem jut pénz* (ÉrtSz. III, 692); *Itt jó búza terem* (ÉrtSz. VI, 613). — 3. A *-ból/-ből* ragos névszó is kitéhető melléjük: *Ebből mindenkinek jut* (ÉrtSz. III, 692); *Bőven kijutott a gyalázatból nekünk is* (MMNyR. II, 113); *Mennyi termett a cukorrépból?* (ÉrtSz. VI, 614). — Csak az 1. pontnál felsorolt példákat érdemes megvizsgálni a hiányzó alany fajtájának szempontjából. Az első mondatban szereplő *vkinek jut* kifejezés a lappangó alanyt tartalmazó kifejezésekbe sorolható be, mivel a jelentését, hogy 'valaki bőven részesül olyan dolgokból, amely fájdalmat, kellemetlenséget vagy bajt, gondot okoz neki', csupán az ige szótári

jelentése szerint tudhatjuk. A *Termett neki szépen* mondat alanya kétségtelenül valami növény, ezt is csupán a kifejezés jelentéséből vezethetjük le. Véleményem szerint mind a két példa lappangó alanyt tartalmaz.

Van, lesz (neki). — Az ÉrtSz. a *lesz* igénél is megjegyzi, hogy alany nélkül is szerepelhet: 1. „alany nélkül, csak módhatározó szóval vagy mellékmondatlaltal” (ÉrtSz. IV, 770): *Úgy lesz, ahogy mondtam* (uo.). — 2. személyragos alany nélkül (ÉrtSz. IV, 771): *Lesz neki elég* (uo.). — Ugyanaz a megjegyzés a *van* igénél is megtalálható a következő példával: *Búzából több van neki, mint a többi gabonából* (ÉrtSz. VII, 229). — Véleményem szerint se az *úgy lesz*, se a *lesz neki elég* nem tekinthető kifejezésnek, olyan értelemben, mint ’elválik’ vagy ’kijut vkinek’. Ezért is inkább alanytalan mondatnak tekinteném ezeket.

A MMNy. szintén foglalkozik a lappangó alanyal, amelyet a következőképpen jellemez: „Az úgynevezett tapadásos vagy lappangó alanyú mondatokba az alany nem az előzményekből vagy a helyzetből érthető bele, hanem szinte állandó érvénnyel: fogalma mintegy hozzátapadt az állítmányhoz: pl. »*Terítve van [ti. az asztal]*«; »*Tálalva van [ti. az étel]*«; »*Jut neki mindenre [ti. Pénz]*«; »*Tizenkettőt ver Adonyban [ti. az óra]*« (Arany: Tengeri-hántás); »*Jobb nekünk a Vértes vadonában . . . [ti. élni, maradni stb.]*« (Vörösmarty: Szép Ilonka); »*Déle jár . . . [ti. az idő]*« (Jankovich: Hulló cs. I, 44).” (MMNy. 237.)

A definíció világos, a példák jól szemléltetik ezt, egy kivétellel: „*Jobb nekünk a Vértes vadonában*”, ti. ezt a mondatot csak az előzmények alapján lehet kiegészíteni. Annak bizonyosságául, hogy ezt mások is belátták, szolgáljon az a tény, hogy a NyKk.-ből éppen ez a példa esett ki, jóllehet a definíció és a többi példa ugyanaz maradt.

A ME.-ben szintén találunk példákat a lappangó alanyú mondatokra. A legeredetibb példa a 30. mondat (*Majd lesz neked, Jancsi!*, amelynek az alanya, a szerzők szerint, „bajod, kellemetlenséged”. Mégis nehéz eldönteni, honnan tudhatjuk ezt: az előzményekből vagy a kifejezés szótári jelentéséből. Némi segítséget e kérdésben az ÉrtSz. nyújt, ti. ugyanazt a mondatot idézi a *majd* határozószónál azzal a megjegyzéssel, hogy a *majd* bevezetheti a fenyegető értelmű mondatokat is (l. ÉrtSz. IV, 914, 1d).

A 30. példamondatnál még három kifejezést említenek a szerzők: *Nektek is kijutott. Szórakozásra nem futja. Többre nem telik*. — Az ÉrtSz. „alany nélkül” megjegyzéssel látja el mind a három igét, de a jelentések leírásából kiderül, hogy az alany többé-kevésbé beleérthető ezekbe, sőt a *futja* és a *telik* ige esetében tulajdonképpen azonos jelentésű, ha nem is egy konkrét szóval egészíthető ki; ti. lehet *pénz*, *jövedelem* stb. — A *valakinek kijut* kifejezés szótári jelentése a következő: „(. . .) vki bőven részesül olyan dologból, amely fájdalmat, kellemetlenséget v. bajt, gondot, utánjárást okoz neki.” (ÉrtSz. IV, 100, 4.)

A fentiek alapján világos, hogy a ME.-ben idézett utóbbi három mondat tényleg lappangó alanyú.

5. A z a l a n y t a l a n m o n d a t . — Vannak igék, amelyek az ÉrtSz.-ban „alany nélkül” megjegyzéssel vannak ellátva. Hiba lenne azonban feltételezni, hogy a szótárban e megjegyzéssel előforduló igék mind alanytalan mondatokat alakítanak, ti. e megjegyzés az igék három fajtájára vonatkozik: 1. Olyanokra, amelyek valóban alanytalan mondatokat alkotnak: *lesz* (alany nélkül, csak módhatározó szóval v. mm.-tal (. . .): *Úgy lesz, hogy ti ketten*

eljöttek hozzánk (ÉrtSz. IV, 770). — 2. Olyanokra, amelyekben lappangó alany is állhat: *telik* (alany nélkül), *telik* (vmire): (. . .) *Sokáig nem telt szórakozásra* (ÉrtSz. VI, 583). — 3. Olyanokra, amelyeknél részleges alany is állhat: *kijut* (alany nélkül) (átv.) vkinek vmiből: *Kijutott neki a szidásból, az üllegekből* (ÉrtSz. IV, 100). — Mindezek alapján világos, hogy az ÉrtSz. nem nyújt segítséget az alanytalan igék feltárásában.

Nézzük meg, mit írnak az alanytalan mondatról a nyelvtanírók.

A MMNyR. szerint „alanytalan» (tehát nem hiányos) mondatnak szoktuk tekinteni az effajta időjárásra stb. vonatkozó mondatot (. . .)” (MMNyR. II, 100). Példaként a következő mondat szerepel: „*Már csak arra várok, hogy bealkonyodjék* (Arany: Toldi IV).” (Uo.)

A MMNy. szintén foglalkozik ezekkel a mondatokkal, az alábbi jellemzést adva: „A tapadásos alanyú mondatokhoz hasonlítanak az időjárásra és a napszakok változására vonatkozó kifejezések, az úgynevezett alanytalan mondatok: »*Esik* [ti. az eső]«; »*Dörög* [ti. az ég]«; »Fosztja az ős a fákat, *hűvösödik* már [ti. az idő]« (József A.: Judit). De ezeknek nem mindegyikében tehető ki az alany, tudniillik ennek fogalma nem csupán hozzátapadhatott az állítmányhoz, hanem szétválaszthatatlanul egybe is olvadhatott vele: »*Fagy*«; »*Havazik*«; »*Villámlik*» (. . .)” (MMNy. 237.)

A fentiek alapján elmosódik a különbség az alanytalan és a lappangó alanyú mondatok között. Továbbá érthetetlen, miért „alanytalanok” ezek a mondatok, ha mégis szerepelhet bennük az alany (erre utal a megjegyzés, hogy „nem mindegyikében tehető ki az alany”). Végül felvetődik a kérdés, hogy csupán az időjárásra és a napszakok változására vonatkozó kifejezések alanytalanok-e.

Ezekre a kérdésekre a NyKk. sem ad választ. A következőket olvashatjuk benne az alanytalan mondatokra vonatkozólag: „A tapadásos alanyú mondatokhoz hasonlítanak az időjárásra és a napszakok, évszakok változására vonatkozó kifejezések, az ún. alanytalan mondatok. Pl.: *esik* (ti. az eső); *dörög* (ti. az ég). Ezek alany nélkül és alannyal egyaránt helyesek.” (NyKk. 144.) Az utolsó mondat nem egyeztethető össze az előtte állóval. Ezért szükségesnek tartom a *dörög, sötétedik* stb. igének különféle arculatait megkülönböztetni. Igaz ugyan, hogy a *dörög, sötétedik* stb. ige mellett állhat is alany, de el is maradhat: *Dörög az ég. Dörög a hangja. Dörög. — Sötétedik az ég. Sötétedik a haja. Sötétedik.*

A fenti igék nem képeznek egységes csoportot. Csupán a *Dörög; Sötétedik* változat vonatkozik időjárásra és a napszakok, évszakok változására, és mint ilyen, alanytalan mondatokat képez. Másképpen mondv a *dörög, sötétedik* stb. igék egyértelmű, időjárásra vonatkozó alanytalan mondatok. Ugyanúgy, mint *éjjeledik, fagy, havazik* stb. Ezek alaktani szempontból nézve alanytalan igék. A *dörög, esik* stb. igéknek pedig olyan változatai is vannak, amelyek alannyal is szerepelhetnek. Ez a jelenség más igéknél is tapasztalható (l. a lappangó alanyról szóló részt, pl. „sok mindenre telik ideje”, „sokáig nem telt szórakozásra”). Végül is igaz, hogy *esik az eső* ugyanannyit jelent, mint *esik*, de ez az első mondatban nem az ige jelentéséből vezethető le, hanem az egész mondat tartalmából.

A természeti jelenségekre vonatkozó kifejezéseken kívül vannak még más igék, amelyek alany nélkül szerepelhetnek (l. az összegezés).

Ö s s z e g e z é s. — Az eddigiek alapján a következő összefoglalást, csoportosítást javaslom:

A) **A z a l a n y a l a k j a.** Az alany a magyarban nominativusban és elativusban állhat. Az eset megválasztása az állítmány függvénye. A magyar igék többsége az alanyra vonatkozólag nominativusi vonzattal rendelkezik. Vannak azonban igék, melyeknél az alany elativusban is állhat: vmiből *futja* vmire; vmiből vkinek *jut*; vmiből vkinek *kijut*; vmiből (vkinek) vmire *telik*; vmiből (vkinek) *terem*; vmiből *van*. Pl.: „Sem kaszára, sem kapálásra nem *futja* már a hajdani *erőmből*” (Sütő: Anyám könnyű álmot ígér 12); „A termelés oly bőséges, hogy kivitelre is *jut belőle*” (ÉrtSz. III, 692); „Bőven *kijutott* a *gyalázatból* nekünk is” (MMNyR. II, 113); „Az én *erőmből* azonban csak arra *tellett*, hogy az ágy szélén makacsul megüljek” (Németh: Iszony I, 131); „Meny-nyi *termett* a *cukorrépából*? (ÉrtSz. VI, 614); „A pincében *volt* még egy palackkal a *borokból*, amiket az »udvarló« kedvéért vásárolt a télen” (Németh: Iszony I, 190). — A fent felsorolt igék nominativusi vagy lappangó alannal is előfordulhatnak, sőt néha alanytalan mondatokat is alakíthatnak, ez pedig nyelvtani homonimiát eredményez.

B) **A z a l a n y n é l k ü l i m o n d a t o k.** Az alany nem mindig fordul elő a mondatban. Figyelmen kívül hagyva az általános és határozatlan alanyt, próbáljuk meg az alábbi kritériumok szerint osztályozni a többféle-képpen hiányzó alanyt. Az első kritérium: pótolható-e az alany? A második kritérium: mi alapján pótolható? Az utóbbira való feleletek: a) az igeragozás alapján; b) az előzményekből, illetve beszédhelyzetből; c) a kifejezés alapján, az ige szótári jelentése alapján.

Az első kritérium szerint két csoportra oszthatjuk az alanyt nem tartalmazó mondatokat: 1. alanytalan mondatokra (amelyekbe az alanyt se kitenni, se beleérteni nem lehet); 2. az alanyt valamiképpen tartalmazó mondatokra (amelyek a második kritérium alapján tovább oszthatók).

Alanytalan mondatok. — Vannak a magyarban igék, melyek alany nélkül szerepelhetnek a mondatban. Ezeknek az igéknek túlnyomó része könnyen leírható szemantikai szempontból, ti. természeti jelenségekre utalnak: az időjárásra, a napszakok változására vonatkozó kifejezések között találhatók meg. Ide tartoznak többek között: *esik*, *fagy*, *dörög*, *virrad* stb. Ha az egyes felsorolt igék mellett ott áll az alany, más a jelentésük, és ilyenkor már nem a természeti jelenségekre vonatkoznak. Például: „Hangja félelmesen *dörögött*”; „*Virrad* már az új esztendő”; „*Sötétedik* az ég”, „A sár *megfagyott*”. A két utolsó példamondatban ugyan természeti jelenségről van szó, de ez nem az ige jelentéséből következik, hanem az egész mondatból. — A természeti jelenségekre vonatkozó igéken kívül még két más ige is szerepelhet alanytalanul a mondatban: *futja* és *lesz*: „Honnan *futja* még türelemre? — kérdem” (Sütő: Anyám könnyű álmot ígér 11); „Kényes, büszke pávák, Nap-szédítő tollak, | Hírrel hirdessétek: másképpen *lesz* holnap” (Ady: Összes versei 60).

Az alanyt valamiképpen tartalmazó mondatok. — a) Az alany nem szerepel ugyan a mondatban, de az igeragozás alapján egyértelműen pótolható. Ide tartoznak az 1. és a 2. személyű igei vagy névszói-igei állítmányt tartalmazó mondatok, az ún. **o d a é r t e t t a l a n y ú m o n d a t o k**. A beléjük érthető alany **m i n d i g s z e m é l y e s n é v m á s**. Ezek a mondatok alannal is szerepelhetnek, ha a beszélő hangsúlyozni akarja az alanyt. Ez az alany mindig személyes névmás formájában szerepel: „Én csellózom hat éve, maga nem” (Somogyi Tóth Sándor: Próféta voltál szívem 57).

b) Ha a mondatban nem szereplő alany a szövegösszefüggésből vagy a beszédhelyzet alapján érthető bele vagy tehető ki, **h i á n y o s m o n d a t**

ról beszélünk. (A teljesség kedvéért meg kell jegyezmem, hogy itt a hiányos mondatnak csupán egy fajtájáról beszélünk, ti. olyanról, amelyre az alany kihagyása jellemző. De hiányos mondatról lehet szó akkor is, ha a mondatból hiányzik az állítmány). Az így hiányzó alannyal csak a 3. személyű állítmány mellett találkozunk, ti. az igeragozásból arra se következtetünk mindig, hogy személyről vagy tárgyról van-e szó. Akadnak mondatok, amelyeknek alanya, ha pótolni akarjuk, kétfajta lehet: személyes vagy mutató névmás, amint azt az alábbi példamondat szemlélteti: *Ott áll a sarokban*. Az alany pontosabb meghatározását a szövegösszefüggés teszi lehetővé. Tudatosan használok ezt a szakkifejezést az „előzmények” helyett, mert vannak szövegek, amelyeknek folyamán konkretizálódik az alany (l. a már említett Gyurkovics-elbeszélést).

Az 1., illetve 2. személyű személyes névmásokhoz hasonlóan a 3. személyű személyes névmás is szerepelhet a mondatban, az ilyen alanyt szintén kitett alannak tekintjük, a funkciója is ugyanaz: az alany hangsúlyozása, kiemelése: „Persze — gondolta —, ha ez a Niagara valóban egy kis kikapcsolódást jelentene, elmenne szívesen, de ő már nem várt semmit. Ő már megvallotta magának, hogy ez a kéthetes felruccanás éppolyan balul sikerült, mint a tavalyi.” (Örkény: *Novellák II*, 48–9.)

Azonban nem minden 3. személyű személyes névmású alany hangsúlyozott. Néha a szerző a szóban forgó személyt csupán személyes névmással jelöli, ez viszont olyankor történik, ha szembesíteni akarja egy másik, névvel megjelölt személlyel: „Kovács Mária mozdulatlanul nézett rá, hideg tekintettel, és nem válaszolt. Ő kilépett a kapun (. . .).” (Kertész Ákos: *Sikátor 12.*) — Ugyanez történik, ha az elbeszélés az 1. személyben folyik: „Kicsit ácsorgok még a telefonfülkében. Aztán föllapozom Várainé számát. | Ő jelentkezik.” (Darvas: *Részeg eső 135.*)

c) Ha az alany nem a szövegösszefüggésből és nem a helyzetből érthető bele a mondatba, hanem a kifejezés alapján, akkor ún. l a p p a n g ó a l a n y ú (vagy t a p a d á s o s a l a n y ú) m o n d a t r ó l beszélünk. Az ilyen fogalom hozzátapadt az állítmányhoz, a kifejezés jelentésében rejlik. Ide tartoznak, többek között, a következő kifejezések: *Terítve van* (ti. az asztal); *Tálalva van* (ti. az étel, ebéd vagy vacsora); *Jut neki mindenre* (ti. pénz). — A lappangó alanyt néha ki is lehet tenni a mondatba: *A vacsora tálalva van* (ÉrtSz. VI, 452). Az, hogy ki lehet-e tenni az ilyen alanyt vagy sem, a kifejezéseken múlik.

JOLANTA JASTRZEBSKA-HELDER

Az eredeti és másodlagos szófaji kettősség néhány kérdése

I. Bevezető megjegyzések. — Történeti szempontból, azaz a szó eredeti szófajához való történeti viszonya szempontjából tekintve, a szófaji kettősség kétféle lehet: eredeti és másodlagos. Eredetinek fogható fel akkor, ha a szó eredetileg, azaz nyelvünkben való megjelenésekor is már kettős szófajú volt. Másodlagos pedig akkor, ha a szó egyetlen szófajjal bukkant fel a nyelvben, s második szófaja csak későbbi élettörténete folyamán alakult ki. A szófajok kérdéseivel foglalkozó szakirodalomban az eredeti szófaji kettőséget tartják a tulajdonképpeni kettősségnek (így is nevezik), s a szófaji rendszer elemeinek összefüggésével hozzák kapcsolatba. Ide sorolják az ősi igenév-

szók, valamint néhány ősi eredetű szavunk (*árva, szűz, zavar, hideg, meleg*) kettős szófaját (l. pl.: N. SEBESTYÉN: NyK. LIX, 59–61; TEMESI: I. OK. IX, 328 kk., NyelvtTan. 70 kk.; BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, MNyTört. 194 5; G. VARGA: SzófTan. 60 kk., továbbá az ott közölt irodalmat). A másodlagos kettősség kialakulását viszont a szófaji rendszer mozgása következtében fellépő szófaji eltolódásokkal magyarázzák (l. pl.: ZOLNAI GYULA: NyK. XXIII, 164–6; SZILASI: NyT. XXXIII, 482–6; KERTÉSZ: MNy. X, 57–68, NyK. XLIII, 3 kk.; KLEMM: MNy. XXXIII, 316–22, TörtMondt. passim; LAZICZIUS: NyK. LI, 19–20; TECHERT: MNy. XXXVIII, 254–9; TEMESI: i. h.; G. VARGA: i. h.; stb.). — E magyarázatok elsősorban jelentéstani és jelentéstörténeti vizsgálatokra épültek. Az utóbbi évtizedek szótörténeti és etimológiai kutatásainak eredményei azonban nyomatékosan figyelmeztetnek arra, hogy a szótan problémái is csak komplex módon, minden lehetséges vizsgálati szempont tekintetbe vételével tisztázhatók megnyugtatóan. A szó és szófaja közötti kapcsolatnak, valamint a kettősség fellépésének is meg lehetnek (sőt meg is vannak) a maga sajátos, az etimológiában gyökerező okai, s ezek feltárásával hasznosan egészíthetjük ki a kérdésre vonatkozó korábbi kutatásokat. Dolgozatomban ezt a célt próbáltam megközelíteni, amikor — a TESz. anyagának segítségével — a szófaji kettősség etimológiai vonatkozásainak felderítésére vállalkoztam.

Vizsgálataim alapjául a TESz. kettős szófajának minősített szavait tekintettem. Általánosabb jellegű következtetéseimet a teljes anyag birtokában állapítottam meg, de az adatok részletes feldolgozására csak a névszók (mint a legnagyobb s a legtöbb problémát felvető szócsoport) körében jelentkező szófaji kettősséggel kapcsolatban volt lehetőségem.

A szófaji kettősség eredeti vagy másodlagos voltára nézve a szótörténet, pontosabban a szófajok megjelenésének időrendje adhat elsősorban valamelyes útbaigazítást. Fellépésének o k á t azonban az időrend nem magyarázza meg: ezt végső soron csak a szótörténeti adatok és az etimológiára vonatkozó ismeretek egybevetése világíthatja meg. Tapasztalataim szerint ugyanis a szófaj egyéb jellemzőkkel (alak, jelentés) együtt szoros kapcsolatban áll a szó eredetével, sőt gyakran következménye is annak. A szófaji jelleg mind kvalitatív, mind kvantitatív tekintetben (szófaji osztályba tartozás, illetőleg egy vagy több szófajúság) a szónak a nyelvben való megjelenésekor azonnal megnyilvánul. Meghatározói azok az — elsősorban jelentéstani — tényezők, amelyek a szó etimológiájában is szerepet játszanak. Ilyen tényezők például az ősi nyelvi örökségként jelentkező és a belső keletkezésű szavak esetében a szótő vagy az egész szótést jelentése, jelentéstípusa, az esetleges formáns funkciójának minősége. Így azokban a szavakban, amelyek szerkezete, építőelemei többértelműségre, jelentésbeli bizonytalanságra utaló mozzanatokot tartalmaznak, a kettős szófaj valószínűleg eredeti, s közvetlenül az etimológiából magyarázható. A határozott, egyértelmű eredeti jelentéstartalom, a határozott funkciójú formáns viszont az eredetien egyetlen szófaj mellett tanúskodik; az ilyen szavakban mutatózó szófaji kettősség általában másodlagos. A jövevény-szavak szófaji kvantitását a közvetlen forrásul tekintetbe vehető idegen nyelvi szó szófajának hasonló jellege határozza meg. A legbizonytalanabb az ismeretlen eredetű szavak szófaji kettősségének oka, illetőleg ennek felderítése. Ezekben a szavakban az etimológia semmi felvilágosítással nem szolgál, csak a szófajok megjelenésének időrendje, esetleg a jelentéstípus nyújt valamelyes segítséget. (Ennek ellenére csak néhány [15] esetben jelölte a TESz. tisztázat-

lannak a szófajok egymáshoz való viszonyát; pl. *celecula, dáré, gajdesz, pajkos, radó* stb.)

Anyagomból ezeknek az elveknek az érvényesítésével, az etimológia és a szófajok szembesítésével kíséreltem meg felvázolni az eredeti és másodlagos szófaji kettősség típusait, valamint etimológiai hátterét.

2. Az eredeti szófaji kettősség. — Ez mindenekelőtt ősi igenévszóinkban jelentkezik. A névszók eredeti szófaji kettőssége származásbeli hovatarozásuktól függően különböző, etimológiájukkal összefüggő okokra vezethető vissza. Ennek megfelelően eredetien kettős szófajúak:

A) Az ősi nyelvi örökség szavai közül azok, amelyek a rokon nyelvi megfelelőik tanúsága szerint az uráli, finnugor vagy ugor korban is kettős szófajjal rendelkeztek. Ilyenek pl.: *al* (1219/1550: mn.; ? 1225, 1284: fn. < uráli); *árva* (1372 u./1448 k.: fn.; 1416 u./1466: mn. < fgr.); *fél³* (1195 k.: fn.; 1372 u./1448 k.: mn. < uráli); *közép* (?1219/1550, 1453: mn.; 1372 u./1448 k.: fn. < ugor); *szúz* (1350 k.: mn.; 1372 u./1448 k.: fn. < fgr.); *tér* (?1365, 1635: fn. 'síkság'; 1372 u./1448 k.: mn. 'sík' < fgr.). Vö. még *szomjú* (1372 u./1448 k.: fn.; mn. < fgr. elemekből való összetétel).

B) A belső keletkezésű szavak közül azok a származékok, amelyek szótöve vagy képzője több értelmű. A tő többértelműsége következtében fellépő szófaji kettősség elsősorban a hang- és mozgásképzetet egyszerre kifejező hangutánzó – hangfestő szavakra jellemző. Ezek képzői többnyire szintén komplex jelentésű játszi képzők. Ilyenek pl.: *gömbölyű* (1529: fn.; 1536: mn.); *gurgula* (1792: fn. 'henger alakú tárgy'; 1808: mn. 'gömbölyű'); *hadona* (1864: 'kapkodás; kapkodó'); *hebehurgya* (1531: fn.; mn.); *kecefice* (1838: 'sántikáló, ugránczó'; 1865: 'ugrálás'); *terefere* (1792: fn.; mn.). Ilyenek még: *ákombakom, bufa, bumfordi, etyele-petyele, gubanc, hebrenc, hufurc, locspocs, motoszka, pocská* stb. — A képző funkciójának ingadozása, fő-, illetőleg melléknévképzői szerepének bizonytalansága főként régi nyelvi szavakban okozott szófaji kettősséget. Ilyen képzők pl.: *-ded*: *gyermekded* (1416 u./1450 k.: fn.; 1416 u./1466: mn.); *-g*: *balog* (1533: fn.; 1541: mn.); *hervadag* (1416 u./1450 k.: fn. 'sápadtság'; 1578: 'sápadt'); ? *részeg* (? 1130–40/XII–XIII. sz., 1380 k.: mn.; ? 1138/1329, 1416 u./1450 k.: fn.); *-eteg*: *lengeteg* (1560 k.: mn.; 1604: fn.); *permeteg* (1815: fn.; 1854/1894: mn.); *rengeteg* (1759: mn.; ? 1766, 1784: fn.); *-k*: *kunkorék* (1787: mn. 'kunkorodott, hajlott'; 1803/1825: 'hajtás'); *pirók* (1788: mn.; 1800: fn.); *rejte*k (1372 u./1448 k.: mn.; 1416 u./1450 k.: fn.); *vezeték* (1519: mn.; 1527: fn.); ? *halánk* (1627: fn. 'halánték'; 1893: 'gyenge'); *-ly*: *apály* (1575: mn.; 1784: fn.); *aszály* (1519: fn.; mn.); *-r*: *kopár* (1418: mn.; 1585: fn.); *sudár* (1545 k.: mn.; 1685 k.: fn.); ? *sugár* (? 1479, 1541: mn.; 1582–1629: fn.); *-sz ~ -z*: *horpasz* (1408: mn.; 1666: fn.); *kopasz* (1292: mn.; 1430 k.: fn.); *száraz* († 1082: mn.; 1416 u./1466: fn.). — Olykor kettős szófajt eredményez a tréfás-játszi funkciójú kicsinyítő képző is; vö.: *döme* (1835: fn. 'zömök, kövér ember'; 1838: mn. 'zömök, tömzsi'); *futika* (1833: fn. 'csatangoló személy'; 1877: 'szaladni tudó'); *vércse* (1395 k.: fn.; ? 1441, 1591: mn. 'vörösese színű'). Ilyenek még: *futri, futrinka*.

C) A j ö v e v é n y s z a v a k közül azok, amelyek az átadó nyelvben is kettős szófajúak voltak, s a magyarba mindkét szófajjukban egyszerre kerültek át. Többnyire foglalkozást, magatartást, állapotot, illetőleg erre jellemző tulajdonságot jelölő fő- és melléknévek tartoznak ebbe a csoportba. Ezek végső forrása általában valamilyen latin (klasszikus, egyházi, újkori latin)

származékszó. A szófaji kettősség némelyiküknél már a végső forrásban jelentkezik (pl. *azúr*), másoknál csak valamelyik közvetítő, esetleg csak a közvetlen forrásul szolgáló nyelvben (pl. *fix*). Az ide sorolható szavak nagyobb része latin eredetű, esetleg nemzetközi elterjedtségű, s csak kisebb részük való más nyelvekből.

A latin eredetűek közül elsősorban az *-ikus*, *-ánus*, *-us*, *-ális*, *-is* képzővel alakult formák lehetnek eredetien kettős szófajúak. Pl.: *komikus* (1559: fn.; 1604: mn. < lat. *comicus* 'ua.');

kritikus (1760: fn.; mn. < lat. *criticus* 'ua.');

politikus (1749: mn.; 1751 k.: fn. < lat. *politicus* mn., h. lat. fn.); *dominikánus* (1760: fn.; mn. < e. lat. *dominicanus* 'ua.');

lutheránus (1743: fn.; 1754: mn. < újk., h. lat. *Lutheranus* 'ua.');

invalidus (1783: fn.; 1793: mn. < lat. *invalidus* 'ua.');

familiáris (1789/1890: mn.; 1802/1891: fn. < lat. *familiaris* mn., h. lat. fn.).

Ilyenek még: *diplomatikus*, *katolikus*, *klerikus*, *laikus*, *mechanikus*, *misztikus*, *optikus*, *ritmikus*, *rusztikus*, *szatirikus*, *szkeptikus*, *taktikus*, *teoretikus*; *franciskánus*, *teológus*; *agilis*, *fiskális*, *morális*, *provinciális*; *unitárius*; *fantasztika*, *pápista* stb.

A nemzetközi elterjedtségű kultúrások közül elsősorban a latinos (*-ista*, *-izta*, *-us*, *-ánus*) szóvégű, 'valamilyen felfogás híve, követője; ilyen felfogású; erre a magatartásra jellemző' jelentésben használatos szavak kettősségét tarthatjuk eredetinek. Ezek általában valamely görög vagy latin közszóból, esetleg tulajdonnévből való mesterséges alakulatok. Ilyenek: *centralista* (1863: fn.; 1865: mn.); *futurista* (1910: mn.; 1916/1938: fn.); *impreszionista* (1895: fn.; mn.); *kommunista* (1840: fn.; 1841: mn.); *spirítizista* (1872/1896: mn.; 1875: fn.); *republikánus* (1792: fn.; 1796: mn.); továbbá *anarchista*, *formalista*, *imperialista*, *internacionalista*, *leninista*, *marxista*, *militarista*, *nacionalista*, *opporcionista*, *pesszimista*; vö. még *detektív* (1880: mn.; 1883: fn.); *konzeratív* (1843: mn.; 1846: fn.); *kozmpolita* (1789: fn.; 1817: mn.). Ilyenek még: *antikvárius*, *antiszemita*, *barokk*, *briliáns*, *demokrata*, *doktriner*, *drapp*, *elegáns*, *expressz*, *groteszk*, *hibrid*, *khaki*, *kokett*, *miriád*, *ottomán*, *rokokó*, *skarlát*, *szuverén* stb.

Más nyelvi átvételeink közül ilyenek pl. a németből: *defekt* (1807/1894: 'hiányos'; 1848/1952: 'hiány' < ném. *Defekt* fn., *defekt* mn.); *lakli* (1885: fn.; 1899: mn. < baj.-osztr. *läckel* fn., *lackl* mn., ném. B. *lak'l* fn.); *patent* (1834: 'szabadalmazott'; 1835: 'nyílt levél' < ném. *patent* mn., *Patent* fn.). Ilyenek még: *azúr*, *bunda*, *elégikus*, *fix*, *langaléta*, *lila*, *remonda*, *romantikus*, *slendrián*. A franciából: *bohém* (1885: fn.; 1887: mn. < fr. *bohème* fn., mn.); *elit* (1854: fn.; mn. < fr. *élite* fn., mn.); *gáláns* (1769: 'gavallér', 'előzékeny, elegáns' < fr. *galant* fn., mn.). Ilyenek még: *sikk*, *volontér*. Egyéb nyelvekből: *furfang* (1565: 'csalárd ember'; 1606: 'ravasz, csalárd' < ol. *furfante* fn., mn.); *pikoló* (? 1886, 1889: 'kis adag fekete'; 1891: 'kicsi' < ol. *piccolo* fn., mn.); *keresztény* (1372 u./1448 k.: fn.; 1490: mn. < déli szl. **krbstjany* 'keresztény' fn., mn.); *deli* (1532: mn.; 1615: fn. < oszm. *deli* fn., mn.); *iker* (1095: mn.; 1395 k.: fn.; < csuvasos ótörök megfelelői fn. és mn. jelentésűek).

Eredeti a szófaji kettősség sok népnévben is. Ezeket a népnevek kettős szófajának sajátos problematikája miatt célszerűnek látszott külön tárgyalni.

Eredeti főnévi—melléknévi kettősséget találunk végül néhány angol és német mintára alkotott tükörszóban, mint pl.: *félvér* (1831: fn.; 1854/1894: mn.); *telivér* (1830: fn.; 1833: mn.).

D) Az ismeretlen eredetű szavak közül a szótörténeti adatok, valamint a jelentéstípus alapján esetleg eredetinek tarthatjuk a kettősséget a következőkben: *beteg* (1372 u./1448 k.: fn.; 1380 k.: mn.); *bikfic* (1843: 'tapasztalatlan;

tapasztalatlan fiatalember'); *csal* (1554: 'csaló'; 1557: 'csel'); *csúf* (1456 k.: fn. 'mulattató személy', mn. 'ravasz'); *hazug* (? 1130–40/XII–XIII. sz., 1405 k.: fn.; ? 1130–40/XII–XIII. sz., 1416 u./1450 k.: mn.). Ilyenek lehetnek még: *hűs*, *idegen*, *kuruc*¹, *ősz*², *vak*.

E) A fő- és melléknévi kettősségen kívül néhány esetben eredeti fő- és számnévi kettősségre is akad példánk. Ilyenek pl.: *pár* (1565: 'egységet alkotó két ember, állat stb. együttese'; 1763: 'néhány' < ném. *Paar* fn., *paar* számn.); *tömény* (1405 k.: 'tízezer'; 1515 k.: 'katonai egység' < ótörök, vö. 'sok, tízezer' jelentésű megfelelőik).

3. A másodlagos szófaji kettősség. — A másodlagos szófaji kettősség fellépését a szakirodalom az eredeti szófaj megváltozásával, más szófaji kategória felé való tolódásával magyarázza. A TESz. szóanyagának történeti és etimológiai elemzése igazolja ezt a magyarázatot, ugyanakkor viszont további feltevésekre is módot ad. Ugyanis a másodlagosan kettős szófajú szavak között a második szófaj megjelenésének körülményeiben, az új szófajnak az eredetihez és a szó etimológiájához való viszonyában határozott különbségek figyelhetők meg. Egyes szavakban a második szófaj nem az eredetinek a megváltozásával, hanem attól bizonyos mértékig függetlenül, szervesen lép fel. A szó két szófaja így egymásnak mintegy mellérendeltje, s köztük nem fejlődésbeli kapcsolat, hanem csak jelentésbeli szembenállás van. A szó etimológiájához pedig körülbelül úgy viszonyulnak, mint az eredetileg is kettős szófajok, mivel elsősorban szintén az etimológiájukban szerepet játszó tényezőkre vezethetők vissza. A szavak másik csoportjában viszont valóban az eredeti szófaji érték eltolódása eredményezhette a második szófaj megjelenését. Ezekben a másodlagos szófaj az eredetihez kapcsolódik, etimológiai vonatkozása nincs.

A) A másodlagos szófaji kettősség „szervesen”, az eredeti szófajtól függetlenül változatának kialakulását előidéző feltételek, illetve okok a következők lehetnek:

a) A szó mindkét szófajában külön-külön alapszóból, többnyire ugyanazon szócsalád különböző tagjaiból alakult. Ilyenek: *cuki* (1898: fn. 'cukrászda' < *cukrászda*; 1933: mn. 'bájos' < *cukor*); *hiba* (1560 k.: mn. 'hiábavaló, üres' < *hibás*; 1575: fn. 'tévedés' < szln. < *hiba* 'hiba, fogyatékoság'); *langy* (1764: mn. 'langyos' < *lág*; 1807: fn. 'langyosság' < *langyos*). Ilyenek még: *csempes*, *dili*, *iroмба*, *link*.

b) A két szófaj az alapszó különböző jelentéseinek megfelelően jelentkezik. Vö. pl.: *hagyományos* (1797: fn. 'örökhagyó'; 1838: mn. 'tradicionális' < *hagyomány* 'hagyaték' és 'tradíció'); *iparos* (1835: mn. 'iparkodó'; 1841: fn. 'műiparos' < *ipar* 'iparkodás'; 'gazdasági tevékenység'); *kubikos* (1778: mn. 'kőb'; 1879: fn. 'földmunkás' < *kubik* 'kőb'; 'kubikgödör'). Ilyenek még: *görgeteg*, *házsártos*, *krajcáros*, *trottyos*, *vadóc*.

c) A két szófaj külön képzés eredménye. Elsősorban hangfestő-hangutánzó tőből való, tréfás—játékos képzések sorolhatók ide. Vö.: *kunkori* (1838: fn. 'percc'; 1867: mn. 'görbe, hajlott'); *kukucsi* (1863: fn. 'nézőlyuk, ablak'; 1893: mn. 'közellátó'); *lebbencs* (1825: mn. 'csapkodó', ? 1834, 1881: fn. 'lepényféle'); *pillancs* (1838: fn. 'lepke'; 1878: mn. 'pislogó'); *puffancs* (1838: fn. 'tésztaféle'; 1897: mn. 'duzzadt').

d) A második szófaj valamilyen más szó jelentésének hatására fejlődött. Vö.: *ármás* (1572: fn. 'poroszló'; 1792: mn. 'csintalan' < rom. *armăș* 'fegy-

veres ember'; vö. még: *ármányos*); *furmányos* (1635: fn. 'fuvaros'; 1935: mn. 'furfangos' < *furmány*, vö. még *furfangos*); *kokány* (1720: mn. 'hegyes-völgyes'; 1878: 'fenegyerek' < *kunkorodik*; vö. még *mokány*). Ilyenek még: *lövöldék*, *murcos*.

e) Különös figyelmet érdemelnek a nyelvújítás szavai; ezeket gyakran különböző szófajokban, újból és újból megalkották. Jellegzetes képviselőik a nyelvújítási képzések. Ezek rendszerint elvont (főként igei) tőből, az alapszó különböző jelentésárnyalatainak megfelelően, olykor felújított vagy nyelvújítási képzővel alakultak. Ilyenek pl.: *csalogány* (1784: fn. 'fülemüle'; 1827: mn. 'csalóka' < *csal*); *különc* (? 1792/1891, 1798: mn. 'furcsa, különös'; 1813: fn. 'fickó' < *külön*); *regény* (1826: mn. 'érdekes, mesés'; 1830: fn. 'elbeszélő műfaj' < *reg-* tő); *szörnyeteg* (1788: fn. 'szörnyű lény'; 1808: mn. 'ijesztő' < *szörny*). Ilyenek még: *kalandor*, *reszketeg*, *röpke*, *szórvány*, *téveteg*, *tömör*, *tünde*, *zönge*; vö. még *úttörő* is. — A nyelvújítási elvonások alapjául rendszerint valamely szócsalád szolgált; ennek igei tagjából főnévi, a melléknévből melléknévi tövet következtettek ki. Ilyenek pl.: *durca* (1757: mn. 'makacs'; 1792: fn. 'makacsság' < *durcás*, *durcáskodik*); *szigor* (1808/1916: mn. 'szigorú'; 1833/1885: fn. 'szigorúság' < *szigorú*, *szigorodik*); *szomor* (1785: mn. 'szomorú'; 1807: fn. 'szomorúság' < *szomorú*, *szomorodik*); *szörny* (1777: fn. 'valaminek ijesztő volta'; 1821: mn. 'szörnyű' < *szörnyül*, *szörnyű*). Ilyenek még: *dombor*, *enyh*², *terep*. Az elvonás alapjául néha nem szócsalád, hanem csak egyetlen szó szolgált. Igei alapú elvonásokra vö. pl.: *bősz* (1816: mn. 'dühöd't'; 1834: fn. 'örjögés' < *bőszít*); *dőzs* (1825: mn. 'dőzsölő'; 1872: fn. 'lárma' < *dőzsöl*); *gömböly* (1763: mn. 'gömbölyű'; 1803: fn. 'gömb' < *gömbölyít*). Ilyenek még: *fintor*, *ipar*, *irkafirka*, *magaszt*, *méltány*, *morc*, *süندör*, *táv*, *undor*, *vizsga* stb. Névszói (és határozószói) alapú elvonásokra vö.: *egyed* (1790: fn. 'önállóan létező dolog'; 1808: mn. 'egyedüli' < *egyedül*, *egyedes*); *ék* (1777: fn. 'dísz'; 1795 k.: mn. 'díszes' < *ékes*); *heveny* (1750: fn. 'forróság'; ?1763, 1784: mn. 'forró' < *hevenyében*). Ilyenek még: *magány*, *parány*, *úr*, *vörheny*, *vörhenyeg*. — Szándékosan új nyelvújítási szófajhasználat eredménye a kettősség az *én* (1300 k.: névmás; 1809/1895: fn. 'személyiség'); *ön* (1372 u./1448 k.: névmás; 1833: fn. 'személyiség'); *fürkész* (1789: mn. 'fürkésző'; 1798: fn. 'fürkészdarázs'), valamint a *konya*, *folyár* szavakban.

f) A szófaji kettősségnek ebbe a csoportjába tartoznak azok a jövevényszavak is, amelyek mindkét szófajukban külön-külön kölcsönzéssel kerültek nyelvünkbe. A kétszeres átkölcsönzés gyakran ugyanabból a nyelvből történt. Erre a típusra elsősorban latin eredetű, többségükben *-ikus* végezetű, magatartásra, foglalkozásra, valamivel kapcsolatos felfogásra vonatkozó szavakat találunk. Ezek eredeti szófaja és jelentése a (klasszikus) latin megfelelő eredeti szófajára és jelentésére vezethető vissza; második szófajuk megjelenése a tudományos szaknyelvek fejlesztésével lehet kapcsolatban. Vö. pl.: *akadémikus* (1604: mn.; 1782/1890: fn. < lat. *academicus* mn., fn.); *cinikus* (1604: mn.; 1825: fn. < lat. *cynicus* mn., fn.); *fizikus* (1577 k.: 'orvos'; 1834: 'fizikai' < lat. *physicus* fn., mn.). Ilyenek még: *dialektikus*, *epikus*, *klasszikus*, *historikus*, *lirikus*, *matematikus*, *tragikus*; *domináns*, *duplum*, *eretnek*, *rebellis*, *uniformis* stb. Más nyelvi átvételeink is vannak ilyenek; vö.: *kapric* (1794: fn. 'szeszély'; 1880: mn. 'makrancos' < ném. *Kaprice* 'szeszély', ném. T. 'makacs, önfejű'); *siller* (1792: mn. 'vöröses <bor>'; 1838: fn. 'borfajta' < baj.-osztr. *schiller*, *schillerwein* 'borfajta'); *riska* (1600: mn. 'vörhenyeges'; 1810 k.: fn. 'vörhenyeges tehén' < szlk. *ryšavý* 'vörös', N. *ryška* 'vörhenyeges tehén'); *róna* (1764:

mn. 'sík'; 1808: fn. 'síkság' < szlk. *rovná* 'sík', *rovina* 'síkság'); ilyenek még: *burgundi* (ném.), *trancsér* (ném.), *lacsuha* (< szlk.), *pajzán* (< oszm.). — Azok a szavaink, amelyekben a különböző szófaj különböző nyelvekből való kölcsönzés eredménye, vagy amelyekben a második szófaj valamilyen más nyelv hatására jelentkezik, az ún. nemzetközi szavak közül valók. Ilyenek pl.: *asszisztens* (1811–20/1952: mn. 'segédkező'; 1865: fn. 'tanársegéd' < vö. lat. *assistere* 'segít'; ném. *Assistent* 'tanársegéd'); *burleszk* (1788/1890: fn. 'bohózat'; 1832: mn. 'nyers komikumú' < vö.: ném. *burlesk*, *Burleske*; fr. *burlesque* fn., mn.); *objektív* (1830: mn. 'tárgyi'; 1904: fn. 'tárgylencse', vö.: lat. *objectivus*, ném. *objektív* 'tárgyi', ném. *Objektiv* 'tárgylencse'). Ilyenek még: *bandita*, *didaktikus*, *grafikus*, *liberális*, *negatív*, *normál*, *radikális* stb.

g) A fő- és melléknévi szófaj szervesen kapcsolódását találjuk végül azokban a hármasszófajú szavakban, amelyekben ezek a szófajok közvetlenül egy eredetibb szófajból fejlődtek. Ilyenek pl.: *amen* (1527: fn. 'ima, ennek befejező szava'; 1767: mn. 'igaz' < 1350 k.: isz. 'úgy legyen'); *kotty* (1893: mn. 'fecsegő'; 1895: fn. 'tyúk kotyogása' < 1786: isz.); *tétova* (1524: fn. 'fondorlat'; 1761: mn. 'bizonytalankodó' < 1372 u./1448 k.: hsz. 'innen-onnan'). Ilyenek még: *bezzeg*, *kölcsön*, *közel*, *tulajdon*, *utóbb*.

B) A másodlagos szófaji kettősség másik fő változata, a „szerves” változat — mint ismeretes — a szavak jelentésének és mondatbeli szerepének más szófajra jellemző jegyekkel való bővülése útján alakul ki (vö. TEMESI: *Nyelvtan.* 77 kk.). Mivel a szavak szövegben élnek, ez a bővülési folyamat is rendszerint szövegben, valamilyen szó szerkezetben megy végbe. Előidézője és megindítója a szófaji értékkel összefüggő tényezők (a jelentés és a mondatbeli funkció) bármelyikének valamilyen változása lehet.

1. A TESz. adatainak tanúsága szerint a szófaji kettősséget eredményező folyamat szavaink egy csoportjában ezek mondatbeli funkciójával hozható kapcsolatba, s olyan szerkezetekre vezethető vissza, amelyekben e szavakat nem a saját szófaji értéküktől meghatározott, hanem más szófajnak megfelelő szerepben használták. Köztudott, hogy a szavaknak más szófajban való alkalmi használata bármikor lehetséges, s egymáshoz közel álló jelentéskategóriákban elég gyakori is (vö. TEMESI i. h. 75, 81). A szófaji eltolódás úgy következhetett be, hogy a szó jelentése az újabb, a szó szerkezettől megszabott szerephez igazodott, annak megfelelően egészült ki megfelelő jelentéstöbblettel, majd a gyakori használat következtében új szerepe és jelentése meg is szilárdult. A TESz. adatai között a legnagyobb számban a névszók alkategóriáinak szófaji változásával, elsősorban a főnév melléknévvé válásával, továbbá a melléknév, melléknévi igenév és főnévi névmás főnevesülése útján létrejött kettősségeket találjuk.

a) A főnév melléknévesülésével együtt járó szófaji kettősség a főnév jelzői használatában leli magyarázatát. Nyelvünkben a főnévi jelző (elsősorban a nemet, kort, származást, állapotot, foglalkozást, mértéket és anyagot jelölő köznevek, állatnevek, valamint a tulajdonnevek jelzői használata) köztudomásúan ősi, uráli alapnyelvi örökség (l. pl.: SZILASI: *NyK.* XXXIII, 486; SIMONYI, *Jelzők* 32 kk.; KERTÉSZ: *MNy.* X, 57 kk., *NyK.* XLIII, 3 kk.; N. SEBESTYÉN: *NyK.* LIX, 61 kk.; stb.). A főnévi jelző szerepe részben a meghatározás és azonosítás, részben a minősítés. Melléknévesülése feltehetően minősítést kifejező szerepkörében indult meg, tehát olyan szerkezetekben, amelyekben a melléknévi jelzővel lehetett azonos értékű. Efféle értéket a hasonlítást kifejező szerkezetekben nyerhetett, amelyekben a jelzett szót

a jelzőként használt főnévvel megjelölt élőlény vagy dolog valamely jellemző tulajdonságával ruházták fel.

A TĚSz. anyagában a főnév mellékevesülésével létrejött szófaji kettőségek, illetőleg a mellékevesülést előidéző jelentésfejlődésnek a következő típusait találjuk:

α) 'Valamilyen feltűnő, állandó (testi vagy lelki) tulajdonsággal bíró személy' → 'ilyen tulajdonságú'. Vö. pl.: *bolond* (1372 u./1448 k.: fn.; 1381: mn. < szl. *blōdz* 'tévelygés, tévedés'); *mordály* (?1165/1337, 1575: fn. 'gyilkos'; 1519 k.: 'gyilkoló, kegyetlen' < kfn. *morder*, ném. *Mörder* 'gyilkos' fn.); *trampli* (1851: fn. 'esetlen nő'; 1876: mn. 'lomha, esetlen' < baj.-osztr. *trappel* 'esetlen személy', ném. B. *trampfl* 'tenyeres-talpas nő'). Ilyenek még: *álnok*, *bölcs*, *dancs*, *debella*, *gézengúz*, *kóbor*, *kujon*, *mamlasz*, *procc*, *pupák*, *ripők*, *tepelák* stb.

β) 'Bizonyos állapotban, korban levő személy' → 'ilyen korú, helyzetű, állapotú'. Vö.: *hős* (1372 u./1448 k.: 'ifjú', 1476 k., 1552: 'bátor' < uráli er., 'munkás, szolga, jobbágy' jelentésű megfelelők); *kacér* (?1395 k., 1495 e.: 'parázna ember'; 1791: 'tetszeni vágyó' < vándorszó; vö.: lat. *catharus*; kfn. *katzer*; ném. *Ketzer*; stb.: 'eretnek'); *pribék* (1484: 'az ellenséghez átpártoló személy'; 1742: 'áruló, szökevény' < szb.-hv. *prëbjeg* 'szökevény, áruló személy'). Ilyenek még: *lingár*, *mátoha*, *mostoha*, *nyomorék*, *ős*, *süvölvény*, *szomszéd*, *vándor*, *veterán* stb.

γ) 'Egy bizonyos foglalkozást végző, egy bizonyos társadalmi helyzetben levő személy' → 'ilyen foglalkozású, ilyen helyzetben levő, erre jellemző tulajdonságú'. Vö. pl.: *ármányos* (1692: fn. 'paraszt'; 1723: 'istentelen' < kfn. *armmann*, *arman* 'paraszt, jobbágy'; *dezentor* (1786: 'katonaszökevény'; 1898: 'gonosz' < h. lat. *desertor* 'katonaszökevény'; *hodza* (1615: 'mohamedán pap'; 1886: 'lármás' < oszm. *hoca* 'mohamedán pap'). Ilyenek még: *antikvár*, *atléta*, *diák*, *dús*, *duhaj*, *fűrmender*, *galád*, *gyalog*, *katona*, *lator*, *sarha*, *tróger*, *varga*, *vitész*, *zahin*, *zsarnok* stb.

δ) 'Egy bizonyos felfogás, nézet követője, híve' → 'ilyen magatartású; ilyen felfogással kapcsolatos, erre jellemző'. Ebben a csoportba zömmel olyan jövevényszavak tartoznak, amelyek az átadó nyelvben is kettős szófajúak voltak, de nyelvünkbe feltehetően csak egyik szófajukkal kerültek át. A második szófaj a magyarban analógiásan alakulhatott ki. Ilyenek: *humanista* (1862/1888: 'a humanizmus követője'; 1904: 'humanisztikus' < vö.: ang. *humanist*; ném. *Humanist*; fr. *humaniste*: 'humanista'); *kálvinista* (1618: 'a kálvinizmus követője'; 1668: 'a kálvinizmust illető' < h. lat. *Calvinista* 'a kálvinizmus követője'); *puritán* (1760: 'az angol puritanizmus híve'; 1843: 'a puritanizmust illető' < h. lat. *puritanus* 'a puritán protestantizmus híve'). Ilyenek még: *idealista*, *minorita*, *naturalista*, *protestáns*, *sovíniszta*, *utópista* stb.

ε) 'Valamilyen jellemző vagy feltűnő tulajdonságú állat' → 'ilyen tulajdonságú (személy, állat)'. Vö.: *agár* (1395 k.: 'vadászkutya'; 1886: 'sovány' < szláv 'agár' jelentésű fn. megfelelők); *behemót* (1578: 'mitológiai idomtalan állat'; 1872: 'idomtalan' < e. lat. *Behemoth* 'mitológiai állat neve'); *szamár* (1138/1329: 'állatfajta'; ? 1381, 1559: 'ostoba' < ol. *somaro* 'állat neve'). Ilyenek még: *bagoly*, *barom*, *boci*, *cenk*, *csálé*, *délceg*, *göbe*, *keszeg*, *koca*, *korcs*, *kutya*, *mulya*, *pumi*, *ravasz* stb.

'Valamilyen jellemző tulajdonságú növény' → 'ilyen tulajdonságú'. Vö.: *bodócs* (1522: szn., 1792: 'bogyó; apró gyümölcs'; 1838: 'éretlen' < *bogyó*);

csóka (1395 k.: 'varjúféle madár'; 1825: 'fehér foltos szemű' < hangutánzó); *siligó* (1833: 'pázsitfű-féle'; 1877: 'haszontalan' < lat. *siligo* 'pázsitfű'). Ilyenek még: *cseplesz*, *dínka*, *fiatal*, *gaz*, *gezemice*, *muskotály*, *paszkonca* stb.

'Valamilyen feltűnő (állandó, jellemző) tulajdonsággal rendelkező tárgy, dolog' → 'ilyen tulajdonságú, ezzel kapcsolatos'. A főnévi jelző használata, illetőleg melléknevesülése ebben a csoportban a legszámottevőbb. Vö.: *ármális* (1668: 'nemesi levél'; 1864: 'nemesi levéllel ellátott' < h. lat. *armales* 'címeres nemesi levél'); *bócer* (1405 k.: 'üstök'; 1833: 'kócos' < kfn. *balzer* 'üstök'); *makula* (1518: 'szégyenfolt, erkölcsi szeplő'; 1835: 'apró' < lat. *macula* 'szennyfolt'); *zsufa* (1548: 'sáfrányos leves'; 1595: 'fakó, sárga' < kfn. *sáfe*, baj.-osztr. *supfe* 'leves'). Ilyenek még: *abajdoc*, *alt*, *automata*, *basszus*, *bendő*, *bóvli*, *csoda*, *csömör*, *döblöc*, *fajta*, *fullánk*, *gerezna*, *harmat*, *klasszis*, *lazsnak*, *maszlag*, *miniatűr*, *pampula*, *parlag*, *remek*, *terebély*, *titok*, *varangy*, *zsemle* stb.

'Valamilyen magatartás, cselekvés' → 'ilyen magatartást tanúsító, ilyen magatartásra valló'. Vö.: *cinemintye* (1739: 'bosszúállás'; 1899: 'bosszúálló' < rom. *ține-minte* 'tartsd eszedben'); *dérdúr* (1550: 'zúgolódás, zsémbelődés'; 1649: 'zsörtölődő' < hangutánzó, vö. *durrog*); *gyász* (1416 u./1450 k.: 'halál- eset miatti fájdalom'; 1796: 'szánalmas, élhetetlen <személy>' < tör., vö. oszm. *yas* 'gyász'); *vád* (1551: 'büntetőeljárás jogi alapja'; 1784: 'vádoló' < *vádol*). Ilyenek még: *bosszú*, *dínomdánom*, *duška*, *finnya*, *galiba*, *garázda*, *harag*, *hejehuja*, *izgága*, *méla*, *szégyen* stb.

'Valamilyen helyzet, állapot' → 'ilyen állapotban levő, erre az állapokra jellemző'. Vö.: *hisztérika* (1793: 'méhbaj'; 1855: 'méhbajos; hisztériás' < orv. lat. <*passio* *histerica* 'méhbajjal összefüggésbe hozott idegbántalom'); *homály* (1372 u./1448 k.: 'sötétség'; 1597: 'halvány' < 'sötétség, köd, felhő' jelentésű fgr. alapszó -i, -ly képzős származéka); *rég* (1413: 'távoli múlt'; 1788 u./1953: 'rég' < *reg*). Ilyenek még: *egyveleg*, *gonosz*, *összevissza*, *sötét*, *válasz* stb.

b) A mondatbeli funkció megváltozásával összefüggő s szófaji kettősséget előidéző szófaji fejlődés másik, ritkább formája a főnevesülés. Ez a melléknévnek, melléknévi igenévnek és a főnévi névmásnak birtokos szerkezetek alaptagjaként, illetőleg főnévi értékű határozóként való használatára vezethető vissza. A főnevesülést a főnévi ragok: a birtokos személyrag, valamint a határozóragok is elősegíthették.

α) A melléknév főnevesülését okozó jelentésbővülés útja 'valamilyen tulajdonságú' → 'ilyen tulajdonsággal rendelkező személy, dolog' lehetett. Vö.: *eleven* (1372 u./1448 k.: mn.; 1758–71: fn. 'valaminek a legérzékenyebb pontja'); *fehér* (1055: mn.; 1405 k.: fn. 'valaminek a fehérje'); *fonák* (1636: mn.; 1792: fn. 'valaminek a visszája'); *hosszú* (1075/†1124/†1217: mn.; 1416 u./1466: fn. 'valaminek a hosszúsága'). Ilyenek még: *gyenge*, *lágú*, *selejt*, *sovány*, *utó*, *utol*, *vékony* stb.

β) A melléknévi igenév jelentésfejlődése hasonló a melléknévéhez. Vö.: *áldott* (1350 k.: ign.; 1416 u./1466: fn.); *választott* (1372 u./1448 k.: ign.; fn.); stb. A kötött határozós szerkezetek, illetőleg frazeológiai egységek okozta főnevesülésre vö. pl.: *bújdósó* (1416 u./1450 k.: ign.; 1565: fn.: *bújdósóban*); *fontoló* (1767: ign. 'mázsáló'; 1796: fn.: *fontolóra vesz*); *kapó* (1604: ign.; 1708: fn. 'labdajáték', 1870: fn.: *kapóra jön*). Ilyenek még: *gondolkodó*, *készülő*, *veszendő* stb.

γ) A névmás → főnév fejlődésre a TESz. csak az *önnön* (1315 k.: névmás; 1527: fn. 'hozzátartozói') adatot idézi, bár hasonló fejlődést mutat pl. az *övé*: *övéi* névmás is.

2. Adataink tanúsága szerint kettősséget eredményező szófaji változás olyan szerkezetekben is végbemehetett, amelyekben a szavak a saját eredeti szófaji értéküknek megfelelő mondattani szerepet töltöttek be. A változás megindítója ilyenkor az a jelentésbővülés volt, amely a szónak éppen mondattani helyzete következtében állt elő. Ez a fejlődésforma elsősorban szintén a névszói alkategóriák körében figyelhető meg. Mondattani alapjául és háttérül a minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek szolgáltak. Ezekben a szófaji kettősség a jelzői használatú melléknév, melléknévi igenév, névmás és számnév főnevesülésével lépett fel.

A szófaji értékek változásaihoz a legtöbb lehetőséget általában a minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek nyújtják. A jelző és jelzettje közötti szoros jelentéstani és szintaktikai kapcsolat, amelyet a szerkezet kötött szórendje is támogat, minden más kapcsolatnál alkalmasabb jelentés- és funkcióváltás előidézésére (vö. KÁROLY, Jelt. 284 kk.). Jelzős kapcsolatokban valósult meg — mint láttuk — a főnév melléknévvé válása is. A főnévi és melléknévi jelzős szerkezetekben végbemenő szófajváltás típusai azonban nem csupán a változás irányának tekintetében különböznek egymástól, hanem a jelzett szónak a szófajváltással kapcsolatos szerepére nézve is. Míg a főnévi jelző melléknévesülésekor a jelzett szó csak mint „ható tényező” működik közre, s a maga jelentését nem adja át a jelzőnek (vö. KÁROLY i. m., i. h.), a melléknévi (melléknévi igenévi, névmási, számnévi) jelzős kapcsolatok továbbfejlődésében a jelzett is részt vesz: a jelző éppen a jelzett szó jelentésének felhasználásával, jelentéstapadás útján válik főnévvé (l.: PAPP ISTVÁN: MNyj. VI. 27; KÁROLY i. m. 298 kk.). A jelzettként előforduló főnevek közül többnyire az általános jelentésjegyű, szélesebb fogalmi körre vonatkozó szavak (*ember, személy, állat, növény, dolog* stb.) jelentése tapad a jelzőhöz. A jelzőként használatos melléknévek, melléknévi igenevek stb. közül viszont azok főnevesülnek leggyakrabban, amelyek valamilyen lényeges, jellemző tulajdonságot fejeznek ki, s mint ilyenek, jobban hangsúlyozottak.

A TESz. adataiból világosan kirajzolódnak azok a szerkezettípusok, illetőleg melléknévi és (melléknévi) igenévi jelentéstípusok, amelyek a nyelvtörténet folyamán alkalmat adtak a főnevesülésre, ezzel pedig a szófaji kettősség jelentéstani alapú megvalósulására.

a) A melléknév olyan szerkezetekben válhatott főnévvé, illetőleg kettős szófajúvá, amelyek a következő kategóriákban jelentkeznek:

α) A jelzett szó személyt jelent. A jelző annak valamely tulajdonságát, főnévi szófajában pedig a jelzett tulajdonsággal rendelkező személyt jelöli. A jelző jelentéstípusai:

'Valamilyen testi, lelki állapotban, helyzetben levő'. Vö.: *béna* (1372 u./1448 k.: mn.; 1416 u./1450 k.: fn. < szlk. *biedny* 'szegény, satnya, szenvedő'; blg. *béden* 'szegény'); *kór* (1405 k.: mn. 'beteg'; 1474: fn. < cseh *chorý* 'beteg, beteges'); *maródi* (1706: 'meneképtelen'; 1722: 'beteg katona' < ném. *marode* 'beteges, meneképtelen'); *piciny* (1569: 'kicsi'; 1748: 'kis gyermek'). Ilyenek még: *aggastyán, csonka, hajadon, kicsi, kicsiny, öreg, vén* stb.

'Feltűnő testi vagy lelki tulajdonságú'. Testi tulajdonságok alapján végbement jelentésváltozás: *buksi* (1793: mn.; 1803: fn. < *bukik*); *döher* (1829: 'testes'; 1837: 'elhízott ember' < ? hangfestő); *poklos* (1234/1364: mn. 'leprás'; 1372 u./1448 k.: fn.). Ilyenek még: *bélpoklos, busa, csitri, duci, lúke, pisze* stb. — Leleki tulajdonságok alapján ment végbe a jelentésfejlődés: *ácsori* (1794: 'meggondolatlan'; 1838: 'fajankó' < *ástt*); *bigott* (1766: 'vakbuzgó');

1777/1932: fn. < ném. *bigot* 'vakbuzgó'); *parázna* (1372 u./1448 k.: 'feslett erkölcsű nő'; 1405 k.: 'házasságtörő' < óe. szl. *prazdnz* 'üres, haszontalan'). Ilyenek még: *balkezes*, *bugris*, *csudar*, *csapodár*, *gyáva*, *józan*, *kapzsi*, *lajhár* stb. — Átvitt használatú fejlődés: *édes* (1300 k.: 'kedves, szeretett'; 1640: fn. < *íz*); *jubiláns* (1805/1892: 'jubileumi'; 1886/1898: 'évfordulót ünneplő személy' < vö. lat. *jubilare* 'újjong'); *lustos* (1611: 'mocskos'; 1641: 'léha személy'). Ilyenek még: *eminens*, *klerikális*, *susnya* 'piszkos; félnék gyerek' stb.

'Valamilyen társadalmi helyzetben levő, ezzel összefüggő tulajdonságú'. Vö.: *buja* (1416 u./1450 k.: 'kéjelő'; 1525 u.: 'ágyas' < óe. szl. *bujb* 'balga, dőre stb.');

civil (1816: 'polgári'; 1841: 'polgári személy: < ném. *zivil* 'polgári'); *csóré* (1778: 'meztelen, csupas'; 1842: 'cigány' < cig. *čoro* 'szegény'). Ilyenek még: *céda*, *dőre*, *gazdag*, *plebejus*, *rideg*, *szegény*, *szent*, *zsvány* stb.

'Valakivel, valamivel kapcsolatban levő; valamivel rendelkező'. A jelző -s képzős melléknév, főnevesülve többnyire valamilyen állapotban, (társadalmi) helyzetben levő személyt jelöl. Vö.: *alantas* (1832: mn.; 1892: fn. < *alant*); *feles* (1541: mn.; 1759: fn. < *fél* 'társ'); *önkéntes* (1787: mn.; 1832: fn. < *önként*); *peres* (1453: mn.; 1511: fn. < *per*). Ilyenek még: *birtokos*, *fejes*, *házas*, *nemes*, *örökös*, *részes*, *szélhámos*, *vaskalapos* stb.

'Valamivel kapcsolatos, valamivel rendelkező'. A jelző -s képzős melléknév, főnevesülve foglalkozásnév. Vö.: *alagos* (1566: 'díszes'; 1577: fn. 'szemfényvesztő'); *dárdás* (1560: mn.; 1574: fn.); *rőfős* (1604: mn.; 1886: fn.). Ilyenek még: *fűszeres*, *kosaras*, *rongyos*, *summás*, *talpas* stb. Az -s képzős foglalkozásnevek jó része egyébként már nem melléknévből alakult, hanem eredetileg is főnév volt (pl. *asztalos*, *gyalus*, *kormányos*, *vámos*, *zoldos* stb.). A foglalkozásnév-képző funkciójú -s ugyanis elég korán jelentés- és funkcióváltáson ment át, s melléknévképzőből főnévképzővé vált (vö. KÁROLY I. m. 302–3).

'Valahonnan származó, eredő, valamivel vonatkozásban levő'. A jelző -i képzős melléknév. Vö.: *alföldi* (1527: mn.; 1578: fn. 'marhatózsér'); *földi* (1395 k.: mn.; 1585: fn.); *liputi* (1841: 'parányi'; 1859: 'törpe'). Ilyenek még: *karthauzi*, *mucsai*, *premontrai*, *schonnai*, *semmiházi* stb.

β) A jelzett szó más élőlényt (elsősorban állatot) jelent. A jelző ennek valamely tulajdonságát, főnevesülve a jellemző tulajdonságú állatot, illetőleg növényt jelöli. A jelző jelentéstípusai:

'Valamilyen jellemző tulajdonságú'. Vö.: *bonta* (1544: 'fekete-fehér foltos, tarka'; 1898 u.: 'vén sertés' < úfn. *bunt* 'fekete-fehér foltos'); *girhes* (1322/1338: 'nyiszlett, sovány'; 1799: 'gebe' < ? hangfestő); *kurta* (?1171, 1416 u./1466: 'rövid'; 1668: 'kutya' < lat. *curtus* 'rövid, csonka'). Ilyenek még: *bodri*, *cirmos*, *fakó*, *kesely*, *ordas*, *sőre*, *suta*, *üsző* stb. Növényre vonatkoztatva: *ádáz* (1604: 'dühödő'; 1807: 'kutyapetrezselyem'); *növendék* (1562: mn.; 1667: fn.). Ilyenek még: *ezerjő*, *kéknyelű*, *porhajás*, *százszorszép*, *vackor*, *zöld*.

'Valamivel ellátott, valamivel rendelkező'. A jelző -s képzős alak. Vö.: *deres* (1577: mn.; 1610: 'szürkés szőrű'; 1697: 'szürkés szőrű ló'); *fogas* (1405 k.: mn.; 1551: fn. 'halfajta'); *sertés* (1258: mn.; 1533: 'tűskés, borzas'; 1683: 'disznó'). Ilyenek még: *emlős*, *farkas*, *füles*, *rudas*, *sértélyes*, *teknős* stb.

γ) A jelzett szó földrajzi köznév, térszinformanév (*hely*, *terület*, *erdő*, *hegy* stb.). A jelző ennek valamely tulajdonságszerű körülményét, főnévként magát a földrajzi köznevet fejezi ki. Vö.: *ebes* (1405 k.: 'mocсарas'; 1904: 'zsombékos rétség'); *gyakor* (1269: 'sűrű'; 1339: 'sűrű erdő'); *pusztá* (1306/1359: 'üres, kopár'; 1416: 'füves síkság'). Ilyenek még: *kerek*, *kietlen*, *meredek*, *sík*, *sivatag*, *szoros*, *vadon* stb. — A jelző gyakran szintén -s képzős származék,

amely igen korai funkcióváltással gyűjtőnévképző lett. A kettős szófaj példaira vö.: *fenyves* (1211: hn.; 1261: mn.; 1651: fn. 'fenyőerdő'); *nyíres* (1243/1354: mn.; 1693: fn.); *tilalmas* (1511/1593/1681: 'tiltott'; 1581: 'tiltott terület'); *vigályos* (1794/1922: 'ritkás'; 1864: 'ritkás vetés, erdő'). Ilyenek még: *akácós, almás, borókás, cserjés, epres, füzes, gyümölcsös, tilos, tölgyes* stb.

δ) A jelzett szó többnyire konkrét tárgy vagy dolog, a jelző típust, fajtát jelöl. Az ilyen szerkezeteknek sajátos, a szerkezettagok jelentésének összegétől valamivel eltérő, „összeg alatti” jelentésárnyalatuk fejlődött ki (vö. LAZICZIUS: NyK. LI, 19); ezt a jelentésárnyalatot vette fel a főnévvé váló jelző. Az ide tartozó mellénevek zöme származékszó. Többségük a valamivel való ellátottságot kifejező *-s* képzővel alakult. Vö.: *ágas* (1229/1550: mn.; 1395 k.: fn.); *festékes* (1585: mn.; 1650: fn. 'színes szőttes terítő'); *gőzös* (1585: mn.; 1836: 'gőzhajó'); *peremes* (1585: mn.; 1787: 'süteményfajta'). Ilyenek még: *alsós, fokos, hidas, karikás, mécses, oldalas, ürmös, üstökös, varrottas* stb. A főnév alapjául szolgáló melléknév néha el is avult, vagy teljesen elszakadt főnévi jelentésben élő párjától (mint pl. a *béles, lábos, lángos, rétes, tálas, város* szavak esetében). — Ide tartoznak továbbá a valahonnan származót, valamivel összefüggőt jelölő *-i* képzővel alakult mellénevek, mint pl.: *elemi* (1818: mn.; 1920/1926: 'iskolatípus'); *esteli* (1416 u./1450 k.: mn.; 1836: 'vacsora'); *hazai* (1416 u./1450 k.: mn.; 1900: fn.). Ilyenek még: *kölmi, párizsi, polgári, reggeli* stb. — Ilyenek a *-só/-ső* képzővel alakult, valahol lételt kifejező mellénevek is. Vö.: *alsó* (1307: mn.; 1720: 'kártyafigura'); *belső* (1225: mn.; 1405 k.: 'belső rész'); *külső* (1377: mn.; 1553: 'külső rész'); stb. — Képző nélküli, illetőleg különböző funkciójú képzővel alakult mellénevek is tartoznak ide. Vö.: *dupla* (1515: mn.; 1552: 'kettős, kétszeres'; 1845: fn. 'kétszövű puska' < lat. *duplus* 'kettős, kétszeres'); *friss* (1488: 'új, romlatlan'; 1536: 'gyors'; 1793: fn. 'zene, tánc gyors ütemű része' < kfn., úfn. *vrisch* 'új, fiatal, gyors'); *ingatlan* (1612: mn.; 1841: fn. 'nem mozdítható vagyon' < *inog*). Ilyenek még: *bumli, egyenes, filigrán, híg, jó¹, majális, modern, nehéz, reál, ritka, szapora, talmi, vicinális, zápor* stb.

ε) A jelzett szó élőlény, élettelen dolog vagy elvont főnév. A jelző szófaji fejlődése eredményeképpen elvont főnévvé válik. Vö.: *ármány* (1804: 'cselszövő'; 1816: 'cselszövés' < *ármányos*); *bizony* (1350 k.: 'igaz'; 1557: 'tanú' < *bízik*); *keserű* (1195 k.: 'epéhez hasonló ízű'; ? 1803/1912, 1807: 'keserűség' < *keser-* töből); *meleg* (1372 u./1448 k.: 'magas hőmérsékletű'; 1533: 'magas hőmérséklet' < ugor *mel-* 'meleg' töből). Ilyenek még: *csendes, egész, hideg, igaz, kész, kíváncsi, marcona, mély, örök, pazar, sóvár, zagyva* stb.

b) A főnevesülő melléknévi igenévi jelző másodlagos, főnévi szófajában is megőrzi az alapigéjében kifejeződő cselekvésfogalmat. E másodlagos szófaj jelentéstípusai az igenévi jelző és jelzett szava közötti jelentéviszonyokat tükrözik.

α) A leggyakoribb az aktív cselekvést kifejező, folyamatos melléknévi igenév főnevesüléséből adódó szófaji kettősség. Az alapul szolgáló jelzős szerkezetek főbb típusai a következők:

Az igenévi jelző személyre vonatkozik; a főnevesült forma foglalkozásnevet, illetőleg valamely tevékenységet rendszeresen végző személyt jelöl. Vö.: *alkotó* (1416 u./1450 k.: ign.; 1560 k.: fn.); *házaló* (1761: ign.; 1838: fn.); *magánzó* (1803: ign.; 1833: fn.); *teremtő* (1195 k.: ign.; 1372 u./1448 k.: fn.). Ilyenek még: *alattvaló, áruló, bajlító, csavargó, földönfutó, jegyző, kerülő, szerkesztő,*

szereelő, tanuló, tanító stb. Az igenévnék foglalkozásnévként való főnevesülése egyébként már igen korán megkezdődött, s az igenévképzőnek — az -s képző funkcióváltásához hasonlóan — főnévképzői funkcióját hozta magával. Ezért számos esetben az ugyanazon igéből származó melléknévi igenév és foglalkozásnév nem szófaji kettősség, hanem külön-külön képzés eredménye, pl. *szabó* (vö. KÁROLY i. m. 299). Ezért a TESz. a foglalkozásnevek egy részét, amelyek az igenévképzőnek már főnévi funkciójú fejleményével keletkeztek, csak egyetlen szófajban adatolja.

Az igenévi jelző más élőlényre vonatkozik. A főnevesülő igenévben egyfelől 'valamilyen cselekvést, tevékenységet rendszeresen végző', másfelől 'e tevékenységgel kapcsolatos tulajdonságokat mutató állat, növény' jelentésű metakozik. Vö.: *kopó* (XVI. sz.: ign.; 1632: fn.); *kotló* (1590: ign.; 1790: fn.); *ragadozó* (1372 u./1448 k.: ign.; 1800—3/1955: fn.); *tojó* (1577 k.: ign.; 1863: fn.). Ilyenek még: *fülbemászó, hízó, napraforgó, sikló*. Passzív (határozós viszonyt kifejező) jelentéssel: *süldő* (1395 k.: ign.; 1405 k.: fn.); *zsurló* (1803: ign.; fn.).

Az igenévi jelző nem élőlényre vonatkozik. Az ide tartozó igenévek főnevesülésében az igenév cselekvő vagy szenvedő értelme is szerepet játszik, s ez a főnévi jelentésben is megőrződik. A főnévi jelentés gyakran passzív értelmű. Alcsoportjai: Az igenév 'munkavégzésre való, eszközként használatos tárgy' jelentésű; főnevesülve szerszám, eszköz nevével jelöli. A kettős szófaj olyan szerkezetekben jöhetett létre, amelyek jelzett szava nem meghatározott eszközt, hanem általánosabb 'tárgy, szerszám' jelentésű eszközfeleséget jelölt (vö. KÁROLY i. m. 300 kk. is). Vö.: *csapó* (1359: ign.; 1405 k.: fn. 'gyilkoló szerszám'); *csiptető* (1513: ign.; 1528: fn.); *ébredtő* (1748: ign.; 1796: fn.); *szűrő* (1533: ign.; 1577: fn.). Ilyenek még: *csörgő, dugó, emelő, kendő, köpülő, sütő, szemfedő, törő* stb. E főnevesüléssel keletkezett eszköznevek képzője szintén aránylag korán elvonódott, s főnévképzői funkciót nyert. Így az eszköznevek jó része a nyelvtörténet későbbi szakaszaiban már ugyancsak az igenévtől függetlenül, külön képzéssel jött létre. — Az igenév a cselekvés szokásos helyére, idejére utal. A főnevesült forma azt a helyet (időt) jelöli, ahol (amikor) a cselekvés rendszerint végbemegy. Vö.: *ebédlő* (1372 u./1448 k.: ign.; 1585: fn.); *fogadó* (1416 u./1490 k.: ign.; 1604: fn.); *fonó* (1510: ign.; 1707: fn.); *heverő* (1585: ign.; 1818: fn.); *mulató* (1493 k.: ign.; 1776: fn.); *áldozó* (1456 k.: ign.; fn. 'áldozócsüörtök'). Ilyenek még: *étkező, háló, öltöző, rendelő, szálló, temető, törlejtő* stb. — A főnevesülő igenév néha magát a cselekvést fejezi ki. Vö. pl.: *esküvő* (1533: ign.; 1749: fn.); *keresztelő* (1519: ign.; 1674: fn.); *köszöntő* (1493 k.: ign.; 1585: fn. 'aki köszönt'; 1800: fn. 'köszöntő vers; köszöntés'); *regő* (1552: ign.; 1795 k.: fn.); *találkozó* (1775: ign.; 1843: fn.). Vö. még *való* (1195 k.: ign.; 1561: fn. 'valaminek a lényege'). — Az igenévi jelző egy olyan meghatározott, konkrét dologra vonatkozik, amely az igében kifejezett cselekvéssel valamiképpen kapcsolatban van. Mint a hasonló típusú melléknévi jelzős szerkezetekben, itt is jelentkezik a szerkezet egészének sajátos, „összeg alatti” jelentése, amely idővel a jelzőhöz tapad, s azt főnevesíti. Vö.: *andalgó* (1775: ign.; 1842: fn. 'táncfajta'); *bolygó* (1598: ign.; 1838: fn. 'égitest'); *lélekvesztő* (1613: ign.; 1822: fn. 'csónakféleség'); *nyeldeklő* (1405 k.: ign.; 1577 k.: fn. 'gégefő'). Ilyenek még: *biztosító, csorgó, dagadó, függő, görgő, izzó, pezsgő, pillangó, ünneplő* stb.

β) A befejezett melléknévi igenév jóval kisebb mértékben főnevesül, mint a folyamatos (vö. KÁROLY i. m. 302), s emiatt szófaji kettősségére is

aránylag kevés adatot találunk. A kettősség kialakulását három szerkezet-típusban figyelhetjük meg. Ilyenek:

A személyre vonatkozó igenevek szófaji kettőssége. Az igenév passzív értelmű ('valamit elszenvedett'); főnévi fejleménye 'valamit elszenvedett személy' jelentésű. Vö.: *deportált* (1796: ign.; 1859: fn.); *holt* (1211: ign.; 1398/1466: fn.); *jelölt* (1780: ign.; 1833: fn.); *nyomorult* (1527: ign.; 1541: fn.); *sebesült* (1793: ign.; 1808: fn.). Ilyenek még: *esküdt*, *prostituált*, *tébolyodott*, *vádlott*.

Ételfajtára, étel elkészítési módjára vonatkozó igenevek kettőssége. Ezek jelentésfejlődése a 'valamilyen módon elkészített' és → 'ilyen étel' szófaji kettősséget hozza létre. Vö.: *befőtt* (1818: ign.; 1835: fn.); *fasírozott* (1862: ign.; 1896: fn.); *körözött* (1902: ign.; 1942: fn.). Ilyenek még: *befőzött*, *faqylalt*, *metélt*, *pörkölt*, *sült*, *takart*.

Az idővel kapcsolatos jelzős szerkezetekben alakulhatott ki végül a múlt igenév főnevesülése, illetőleg szófaji kettőssége is.

γ) A beálló melléknévi igenév főnevesülésére, illetőleg szófaji kettősségére csak néhány adatot tudunk a TESz.-ből idézni. Ezek: *halandó* (1416 u./1466: ign.; 1528: fn.); *jövendő* (1372 u./1448 k.: ign.; fn.); *közlendő* (1772: ign.; 1849/1904: fn.).

δ) A szófaji kettősség érdekes típusa jelentkezik azokban a szavakban, amelyek a folyamatos melléknévi igenév képzőjének *-a/-e*, *-ú/-ű* változatával keletkeztek, de igenévi eredetük — képzőjük kevésbé típusos volta miatt — elhomályosult. Ezek már legkorábbi adatainkban is melléknévi jelentéssel jelentkeznek, azaz első feljegyzett szófajuk maga is másodlagos, egy eredetibb igenév > melléknév fejlődéssel jött létre. Emiatt eredeti jelentésük magán viseli mind az igenév, mind a melléknév jellemző jegyeit. Az ide tartozó kettősségek között az alábbi típusok különíthetők el:

'Személyre vonatkozó tulajdonság' és 'maga a személy'. Vö.: *hülye* (1792: mn.; 1807: fn.); *törpe* (? 1219/1550, 1518 k.: mn.; 1395 k.: fn.).

'Más élőlényre vonatkozó tulajdonság' és 'maga az élőlény'. Vö.: *fene* (? 1236, 1456 k.: fn.; 1372 u./1448 k.: mn.); *perge* (1734: mn. 'felkunkorodó'; 1792: fn. 'szalonnyű'). Esetleg még: *sarjú*, *vizsla*, *zsenge*.

'Személyre vonatkozó tulajdonság' és 'a tulajdonság (mint elvont főnév)'. Vö.: *alku* (1476 k.: 'alkalmas'; 1675: 'megegyezés'); *furcsa* (1575: 'zaklató, nyugtalanító'; 1799: 'komikum'); *kajla* (1577: 'lefelé görbült szarvú'; 1787: 'görbeség'); *nyomorú* (1456 k.: 'nyomorúságos'; 1531: 'nyomorúság'). Ilyenek még: *háború*, *huzavona*, *sanyarú*, *szomorú* stb.

'Eszközzel kapcsolatos' és 'maga az eszköz'. Vö.: *köszörű* (1331: mn.; 1395 k.: fn.); *kukora* (1685: 'görbe'; 1820: 'csörlő').

'Valamilyen meghatározott jelzős kapcsolatban keletkező s a szerkezet „összeg alatti” jelentésének alapján adódó kettősség. Vö. pl.: *aszú* (1217/1350/1367: hn. ign.; 1807: 'aszúszőlőből készített'; 1806/1893: 'aszúbor'); *pisla* (1791: 'pislogó'; 1833: 'pislogó szem'); *pongolya* (1788: 'rendetlen'; 1805: fn. 'háziköntös'). Ilyenek még: *pilla*, *torha*, *töppörtyű*, *sűrű*.

C) A s z á m n é v főnevesülésével kialakult szófaji kettősség mennyiségjelzős szerkezetekre vezethető vissza. E típusnak igen kis számú képviselője van. Az ide tartozó adatokat a főnevesülés alapjául szolgáló számnév típusa alapján kategorizálhatjuk.

α) A tőszámnevek első sorban személyt jelölő főnevekkel alkotnak jelzős kapcsolatot. Főnévi jelentésükben többnyire a megjelölt számú személyeket

fejezik ki. Vö.: *ezer* (1372 u./1448 k.: számnév; 1608: 'katonai egység, ezred'); *száz* (? 1067/1267, 1372 u./1448 k.: számnév; ? 1217/1550, 1295/1342: 'század, katonai egység'); *két* (1291: számnév; 1416 u./1450 k.: fn. 'kétség'). Ilyenek még: *tíz*; *egyke*.

β) A törtszámnevek általában a *rész* főnévvel alkotott kapcsolatban főnevesülnek; e jelentésükben mindenekelőtt a megjelölt részt nevezik meg, illetőleg — újabb jelentésfejlődéssel — bizonyos adófajtára vonatkoznak. Vö.: *harmad* (1372 u./1448 k.: számn.; 1511/1593/1681: fn. 'harmadrész'); *harmincad* (1416 u./1450 k.: számn.; 1559: fn. 'vám'); *huszad* (1416 u./1450 k.: számn.; 1584: fn. 'adófajta'). Ilyenek még: *hatod*, *heted*, *kilenced*, *negyed*, *ötöd*, *tized* stb.

γ) A határozatlan számnevek főnévi jelentése összefoglalást, nagyítást fejez ki. Vö.: *sok* (1229/1550: fn.: helynevek utótagjaként; 'falu, település'; 1372 u./1448 k.: 'nagy számú'); *több* (1372 u./1448 k.: 'nagyobb számú'; 1513: mn. 'idősebb'; 1526 k.: fn. 'nagyobb jelentőségű dolog').

D) A névmások közül csupán néhány határozatlan és általános névmás főnevesülését, illetőleg szófaji kettősségét tarthatjuk számon. A szófaji fejlődés alapjául szintén jelzős kapcsolatok szolgáltak, amelyekben a névmások általános jelentésű szavak (pl. *személy*, *dolog*) jelzői voltak. Vö.: *holmi* (1584: névmás; 1662/1853: fn. 'cókómó'); *micsoda* (1372 u./1448 k.: névmás; 1577 k.: fn. 'valami'); *minden* (1350 k.: névmás; 1372 u./1448 k.: fn. 'világ-mindenség'); *némi* (1372 u./1448 k.: névmás; 1474: fn. 'valami'). Ilyenek még: *más*, *mind*, *némely*, *saját*, *semmi*, *senki*.

4. A népnevek szófaji kettőssége. — A névszók körében jelentkező szófaji kettősségnek sajátos típusa figyelhető meg végül a népnevekben. Népneveink jelentéstani szempontból egységesnek tekinthetők, amennyiben egyrészt valamely népnek vagy népcsoportnak a nevét jelölik, másrészt az illető népre, népcsoportra jellemző magatartásra, vagy e magatartással kapcsolatos tulajdonságra utalnak. Egységesnek szokás tartani e szócsoporthoz szófaji kettősségének kialakulására nézve is: az általánosan elfogadott felfogás szerint a népnevek elsősorban főnevek; melléknévi jelentésük másodlagos s főnévi jelzői használat eredménye (vö.: MMNy. 29; G. VARGA: SzófTan. 65; de vö. TEMESI: MMNyR. I, 221). A szótörténeti és etimológiai adatok vallomása azonban részben ellene mond ennek a felfogásnak. A főnévi szófaj eredetisége, illetőleg a szófaji kettősség másodlagos volta ugyanis a népneveknek csak egy részében igazolható. Tekintélyes számú szó esetében viszont egyaránt számolnunk kell a kettősség eredeti és másodlagos voltával is. A népnevek zöme ugyanis jövevényszóként (részben ismert, biztos forrásból, részben vándor- vagy nemzetközi szóként) került nyelvünkbe, s csak kisebb része keletkezett magában a magyarban (de itt is jövevény elemekből vagy tükörszóként s csak ritkán másképpen). A jövevényszóként átvett népnevek végső forrása rendszerint valóban főnévi szófajú volt, de melléknévvé válása még a magyarba való bekerülése előtt végbemehetett. A szófaji kettősség a közvetítő nyelvekben, gyakran már a közvetlen forrásban is kimutatható, s feltehetően a szó átadásakor is megvolt. Ezért sokszor igen nehéz annak eldöntése, hogy az illető népnév nyelvünkben eredetien is kettős szófajú-e (két szófajban való átvétel-e), vagy második szófaja későbbi, belső nyelvi, analógiás eredetű fejlemény, esetleg külön átvétel-e. A kérdés megoldásához az etimológiai megfelelők nem mindig megnyugtató szófaji meghatározásán kívül itt is a szótörténeti adatok vallomása, az egyes szófajok felbukkanásának idő-

pontja nyújtja a legfőbb segítséget. Ennek megfelelően az alábbi típusok mutatkoznak.

A) Feltehetően eredeti lehet a szófaji kettősség azokban a népevekben, amelyeknek altípusai a következők:

a) A magyarban keletkeztek országnévből való kikövetkeztetés, elvonás útján, esetleg tükörszóként. Vö.: *abesszin* (1936: fn.; mn. < *Abesszinia*); *etióp* (1850: fn.; 1856/1894: mn. < *Etiópia*); *georgiai* (1807: fn.; mn. < *Georgia*); *indonéz* (1953: fn., mn. < *Indonézia*). Ilyenek még: *francia*, *grúz*, *helvét*, *illír*, *japán*, *norvég* stb. Vö. még *fehérorosz* (1883: fn.; mn. < vö. ném. *Weißrusse* 'ua.').

b) Azokban a jövevény — biztos forrásra visszavezethető — népevekben, amelyek fő- és melléknévként egymáshoz közel eső időpontban jelennek meg, s amelyek közvetlen forrása is kettős szófajú volt (vagy nagy valószínűséggel az lehetett). Vö.: *angol* (1405 k.: fn.; 1495 e.: mn. < lat. *anglus* fn., mn.); *bunyevác* (1799: fn.; mn. < szb.-hv. *Búnjevác* fn., mn.); *gall* (1756: fn.; 1788 u./1953: mn. < lat. *Galli* fn., h. lat. *gallus* mn.); *pun* (1797: fn.; mn. < lat. *Punus* fn., mn.). Ilyenek még: *avar*, *barbár*, *etruszk*, *flamand*, *ind*, *kelta*, *móc*, *spanyol*, *stájer*, *vend* stb.

c) A nemzetközi elterjedtségű, elsősorban szaknyelvi használatú szavakban és vándorszavakban. Vö.: *árja* (1860: mn.; 1911: fn.); *azték* (1883: fn.; mn.); *búr* (1899: fn.; 1900: mn.); *eszkimó* (1802: fn.; mn.); *ugor* (1861: fn.; mn.). Ilyenek még: *berber*, *dór*, *hindu*, *katalán*, *kazár*, *nomád*, *normann*, *tatár*, *vogul*, *vallon*, *votják*, *zürjén* stb.

B) Másodlagosnak tekinthetjük viszont a szófaji kettősséget azokban a népevekben, amelyek a szótörténet tanúsága szerint egyetlen szófajban kerültek nyelvünkbe. Az ide tartozó népevek zömében melléknevesüléssel alakult a második szófaj. Ilyenek:

a) A magyar népnév (1150 k./XIII—XIV. sz.: fn.; 1456 k.: mn.; összetétel az ugor er. *magy*- és *er*, *eri* 'férfi' szavakból).

b) A főnévként átvett jövevény és nemzetközi népevek. (Ezek egy részében a többszörös átvétel lehetősége is szóba jöhet.) Vö.: *asszír* (1416 u./1450 k.: fn.; 1835: mn. < lat. *Assyrius* 'asszír férfi'); *belga* (1607: fn.; 1684: mn. < k. lat. *Belga* 'belga férfi'); *latin* (1604: fn.; 1792: mn. < lat. *Latinus* 'latin férfi'); *polyák* (1408: fn.; 1772: mn. < le. *Polak* 'lengyel ember'). Ilyenek még: *alán*, *beduin*, *besenyő*, *cseremisz*, *dák*, *hanák*, *lapp*, *orosz*, *svéd*, *szász*, *szittya*, *vandal* stb.

c) Főnevesüléssel létrejött szófaji kettősséget csak néhány (bizonytalan) példában találunk. Talán ilyenek: *csángó* (? 1400, 1781: mn.; 1792: fn. < R. *csáng* 'ide s tova kereng' igeneve); *barkó* (1833: fn.; 1845: mn. < *Barkó* szn.); *matyó* (1809: 'gyámoltalan'; ? 1810 k., 1834: fn. < *Mátyás* szn.); *skandináv* (1842: mn.; 1961: fn. < *Skandinávia*).

5. Befejezésül néhány számadattal szeretném érzékeltetni a TESz. szóanyagában jelentkező szófaji kettősségek eredetének megoszlását.

Kettős szófaj 1585 névszói adatban mutatkozik. Eredetinek tekinthető az adatok 15,3%-ában (243 eset), másodlagosnak 83,71%-ában (1327 eset), s csak 0,9%-ban (15 eset) bizonyult egyelőre eldönthetetlennek a szófajok egymáshoz való viszonya. A másodlagos szófaji kettősség megoszlása: szervetlenül, az eredeti szófajtól függetlenül alakult a teljes anyag 7,87%-ában (125 adat), illetőleg a másodlagos kettősségű szavak 9%-ában. Az eredeti szó-

faj fejlődésére visszavezethető kettősség 22,64%-ban (illetőleg 27,5%-ban) indul ki a mondatbeli funkcióból, 53,2%-ban (illetőleg 63,5%-ban) a jelentés megváltozásából.

S. HÁMORI ANTÓNIA

A minőségjelzős szintagmák kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben

Az összehasonlító vizsgálatok megkezdése előtt szükségesnek látszik tisztázni néhány mondatban a minőségjelző mibenlétét, illetve annak fajtáit. A következő felosztást és meghatározást mindkét nyelvre egyformán helytállóknak tartom: „A minőségjelző az alaptagban megnevezett dolog tulajdonságát, illetőleg tulajdonságszerű sajátosságait, körülményeit jelöli meg mint determináns” (MMNy. 337; vö.: S. BATTAGLIA – V. PERNICONE, *La grammatica italiana*. Torino, 1957. 467; A. L. LEPSCHY – G. LEPSCHY, *La lingua italiana*. Milano, 1981. 168).

A minősítő jelző egy ismertetőjegy hozzáadásával rendszerint leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, de jelentéstartalmát gazdagítja. Eszerint beszélnek a MMNy. munkatársai megkülönböztető jelzőről. Ezzel szemben a kiemelő jelző nem szűkíti le a jelzett szó jelentéskörét, csupán kiemeli egy tulajdonságát. Ide sorolhatók a költői díszítő jelzők, melyek jobban megmagyarázzák, kiegészítik a jelzett szó jelentéstartalmát, meglétük azonban nem nélkülözhetetlen, a mondat tartalma azok elhagyásával nem változik lényegesen.

A minőségjelzők második csoportját a kijelölő jelző képezi, mely annyira leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, hogy csak egyetlenegyedre vonatkozik. Ilyenkor a jelző szerepét valamilyen névmás, leggyakrabban mutató névmás tölti be. Minthogy a kijelölő jelző szerepe éppen az, hogy egyetlen dologra korlátozza a jelentést, azért az nélkülözhetetlen a mondatban, elhagyni nem lehet, mivel akkor a mondat jelentéstartalma megváltozik vagy értelmetlen lesz.

Mint fentebb említettem, az olasz grammatikusok is közel hasonló meghatározást, illetve felosztást alkalmaznak a minőségjelzőt illetően. Így MIGLIORINI (*La lingua nazionale*. Firenze, 1942. 307) megkülönböztet korlátozó (limitativo) jelzőt, mely a magyar felosztás szerint a kijelölő jelzőnek felel meg.

„I ragazzi *cattivi* meritano una *severa* punizione”: „A rossz gyerekek *komoly* büntetést érdemelnek”. Ebben a mondatban a *cattivi*: *rossz* korlátozó értelmű, a mondatból nem hagyható el. Míg a másik jelző: *severa*: *komoly* magyarázó és járulékos jelző (esplicativo e accessorio), mivel csak arra szolgál, hogy meghatározza a főnevet, a mondatban nem nélkülözhetetlen. Ez megfelel a magyar minősítő jelzőnek. A járulékos jelzőhöz tartozik az állandó jelző (epiteto), mely az adott főnév állandó tulajdonságát jelöli. Pl.: „la *bianca* neve”: „a *fehér* hó”. (Megjegyzendő, hogy az állandó jelző az olaszban is mindig a jelzett szó elé kerül, tehát szörendi kongruenciáról beszélhetünk ebben az esetben a magyar és az olasz nyelv vonatkozásában.)

A minőségjelzők felosztását illetően azonban divergencia is mutatkozik. BATTAGLIA – PERNICONE (i. m. 467) aszerint, hogy a jelző az alanyi vagy az állítmányi részhez tartozik-e, megkülönböztet: 1. alanyi jelzőt: „L'uomo *probo* è sempre sereno”: „Az *igaz* ember mindig kiegyensúlyozott”; – 2. állítmányi jelzőt: „Ariosto è un poeta *grandissimo*”: „Ariosto *kiemelkedő* költő”; –

3. tárgyi vagy határozói jelzőt: „Il maestro predilige gli scolari *diligenti*”: „A tanár a *szorgalmas* tanulókat kedveli”.

FORNACIARI (Grammatica italiana dell'uso moderno. Firenze, 1923. 95) az olaszban a *di* előjárósó + főnév segítségével képzett különféle jelzői funkciójú prepozíciós szerkezeteket vizsgálja, s megkülönböztet: 1. „fajta-jelzőt” (complemento di specie): „un ragazzo *di Londra*”: „egy *londoni* fiú”; — 2. minősítő jelzőt (attributo di qualità): „uomo *d'ingegno*”: „*tehetséges* ember”; — 3. anyagjelzőt (attributo di materia): „vaso *d'argento*”: „*ezüst* váza”.

A jelzők felosztását illetően azonban elmondható, hogy természetesen nem a formalista és gyakran szubjektív szemléletű felosztások a döntők, hanem a funkció, a jelzőnek a mondatban betöltött szerepe. A fenti példák abból a szempontból is tanulságosak, hogy az olasz és a magyar nyelv között, a közelálló vagy azonos (kongruens) funkciók mellett formai (fonológiai—morfológiai) *inkongruencia* áll fenn, vagyis nem egybevágók. Itt és a továbbiakban BALÁZS JÁNOS terminológiáját használom (Az egybeveto [kontrasztív] módszer alkalmazásának lehetőségei: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1980. 265—95).

Miután röviden felelevenítettük a minőségjelző fogalmát, rendszerét, nézzük most meg konkrét példákon, hogy milyen szófajok tölthetik be a minőségjelző szerepét a magyar és az olasz nyelvben. Továbbá vizsgáljuk meg, hogy milyen szórendi, egyeztetési inkongruenciák adódnak a két nyelv vonatkozásában.

A minőségjelző szerepét leginkább melléknév vagy melléknév jellegű szófaj tölti be. Gyakori még a főnév vagy főnévi értékű szófaj használata is. Ezen túlmenően azonban bármely más szófaj szerepelhet minőségjelzőként alkalmilag melléknevesülve vagy főnevesülve.

Nézzük meg tehát először a *m e l l é k n e v e t* minőségjelzői szerepben: „l'odore *speciale*”: „*különleges* illat”; „in una stanza *buia* di una città *lontana*”: „egy *távoli* város *sötét* szobájában”; „pesci *tropicali*”: „*trópusi* halak”. Számtalan példát lehetne hozni erre az esetre, minthogy ez a leggyakoribb. Azonban ezen néhány példából is leszűrhető az általános tanulság, hogy a magyarban a jelző mindig a jelzett szó előtt áll, azzal számban nem egyezik. Ugyanakkor az olaszban a jelző általában a jelzett szó mögött foglal helyet, azzal számban és nemben egyezik (D. PROVENZAL, Sole nuovo: Grammatica della lingua italiana. Milano, 1963. 149; TRABALZA—ALLODOLI, La grammatica degl'italiani. Firenze, 1939. 97). Tehát szórendi és egyeztetési inkongruencia áll fenn a két nyelv között.

Meg kell vizsgálnunk kissé részletesebben a jelző helyét a mondatban az olaszt illetően. Vannak ugyanis kivételek a fent említett szabály alól.

Így néhány melléknév az olaszban is előre kerül, illetve előre tehető: „*vecchia* stazione”: „*régi* állomás”; „*grande* tavola”: „*nagy* asztal”; „*ultimo* viaggiatore”: „*utolsó* utas”; „*piccola* valigia”: „*kis* bőrönd”; „*Sant'Antonio*”: „*Szent Antal*”. — Abban az esetben, ha hangsúlyozni akarjuk a melléknevet, szintén kerülhet a főnév elé (M. FOGARASI, Grammatica italiana del Novecento. Bp., 1969. 264): „il *minimo comune denominatore*”: „a *legkisebb* közös nevező”.

Ha ugyanazon főnévhez több melléknév kapcsolódik, az olaszban két változat lehetséges. Vagy az összes melléknév a főnév után kerül: „un bastone *metallico cromato e pieghevole*”: „*hajlítható, krómozott* fémrúd”. Ilyenkor általában fontossági sorrendben követik egymást a melléknevek; vagyis a

leginkább hangsúlyozott kerül közvetlenül a főnév mellé. A mellékneveket — úgy, mint a magyarban is — vessző választja el, vagy és kapcsolatos kötőszóval állnak. Halmozott melléknevek esetében a másik változat az lehet, hogy egyet, általában a rövidebbet a főnév elé tesszük, míg a többi melléknév a főnév után áll (G. PITTANO, *Grammatica italiana*. Milano, 1971. 178): „una vasta arcata buia”: „széles, sötét árkád”; „una povera ragazza malaticcia”: „szerencsétlen, betegeskedő lány”.

A jelző – jelzett szó szórendjéről meg kell említeni, hogy az olaszban néhány melléknév esetében a szórendnek jelentésbefolyásoló szerepe is van. Ezek a melléknevek: *buono* : jó, *grande* : nagy, *nuovo* : új, *povero* : szegény (FOGARASI i. m. 265). „*buon uomo*” : „jó ember” (de lekicsinylő értelemben); „*uomo buono*” : „jószerű ember”; — „*grand'uomo*” : „nagy ember” (morális értelemben); „*uomo grande*” : „nagy ember” (magas); — „*pover'uomo*” : „szegény ember” (szerencsétlen); „*uomo povero*” : „szegény ember” (nincs pénze).

Megállapítható tehát, hogy a fent felsorolt melléknevek a főnév elé téve átvitt értelemben szerepelnek, s ilyenkor a jelzős szintagma jelentése megváltozik. Ezt a magyarban érzékeltetni csak úgy lehet, hogy más melléknevet használunk, mely jobban visszaadja az olasz szerkezet eredeti jelentéstartalmát. Élőbeszéd esetén megmaradhatunk az eredeti melléknév használatánál is, mivel az érzelmi nyomaték úgyis kifejezi a jelentést. Jelentős (szintaktikai – szemantikai) i n k o n g r u e n c i a van, ugyanakkor bizonyos k o n v e r g e n c i a (összetartóság) is megállapítható a szórendi egyezést mutató, átvitt értelmű példákban („*buon uomo*” : „jó ember”), de másrésztől d i v e r g e n c i a (széttartóság) is az „*uomo buono*” : „jószerű ember” típusú példákban.

A melléknévi igenév mint minőségjelző szintén nagyon gyakori, különösen az olaszban: 1. Folyamatos melléknévi igenév: „*le cose affioranti*” : „a felbukkanó dolgok”; „*la pagina seguente*” : „a következő oldal”; „*una donna attraente*” : „vonzó nő”. Minthogy a folyamatos melléknévi igenév az olasz nyelvben egyalakú, csak számban egyeztetethetjük a főnévvel, amelyre vonatkozik. A magyar nyelvben számban sincs egyeztetés. — 2. Befejezett melléknévi igenév: „*le tazze ammucciate*” : „az összerakott csészék”; „*la luce irradiata*” : „a szétszóródó fény”; „*dei tempi e dei luoghi perduti*” : „elvesztett helyek és idők”. — Az olasz befejezett melléknévi igenév kétalakú, így nemben és számban egyeztetünk a főnévvel. A melléknévi igenévi jelzők szófajilag kongruensek, szórendileg inkongruensek, de ezen belül általában konvergensek, mert azonosan és kevésbé tagoltak.

Megjegyzendő, hogy ha az olasz melléknévi igenevet használ jelzői szerepben, és már más jelzője (jelzői) vagy bővítménye is van a jelzett szónak, akkor a magyar fordításban a melléknévi igeneves jelzős szerkezetet érdemes felbontani jelzői alárendelt mondattal, hogy a túlságosan tömör stílusból adódó nehézkességet elkerüljük. Az olasznak ugyanis sajátja a tömörítés a mondatrövidítő szerkezetek segítségével, a magyarnak azonban ebben az esetben nem: „Una persona *vista* per la prima volta” : „először látott személy”, helyesebben: „az a személy, akit először láttam”. Bár lehetséges grammatikailag a magyarban is egy konvergensebb szerkesztés, de nem hangzik jól. Tehát stilisztikai szempontból áll fenn inkongruencia.

A minőségjelzőt kifejezheti a magyarban m e l l é k n é v vagy f ő n é v és n é v u t ó kapcsolata is. A leggyakrabban előforduló névutók ebben az

esetben: *való, levő, történő, folytatott, iránti*. Minthogy az olaszban nincs névutó, annak szerepét elöljárószó tölti be: 1. „Il mio arrivo a Roma”: „Rómába való érkezésem”; 2. „I miei sentimenti per le donne”: „az asszonyok iránti érzéseim”; — 3. „La mia casa accanto al Balaton”: „a Balaton mellett levő házam.” Az elöljárószó + főnévvel kifejezett minőségjelző esetében az olaszban sincs egyeztetés, mivel nem valóságos melléknév tölti be ezt a szerepet. A példákból kitűnik, hogy a szerkezetek szófajlag inkongruensek, a szórend miatt divergensnek. De ilyenkor az olasz egyeztetés hiánya más szempontból nézve konvergens oldala a jelenségnek. Ha a névutót elhagyjuk, szintén konvergensebb lesz a szerkezet a magyarban.

A magyarban a főnév + névutó használata elfogadott ugyan, de gyakori alkalmazása hosszadalmasságot, nehézkességet, egyhangúságot okozhat. Ezért egy mondaton belül lehetőleg csak egy ilyen szerkezetet használjunk, ha egyáltalán szükséges. Annál is inkább, mivel ez a szerkezet is felbontható, elkerülhető: 1. „Rómába érkezésem”, elhagyjuk a névutót; — 2. „érzéseim az asszonyok iránt”, szórendi változtatás; — 3. „házam, mely a Balaton mellett van”, jelzői alárendeléssé alakítjuk. Az olasz szerkezet nem változtatható meg, kivéve az utolsó példát, mely hasonlóan alakítható át, mint a magyarban. Azonban nem is szükséges az átalakítás, mivel ennek a nyelvnek a sajátja a tömörítés — ebben a vonatkozásban —, ahogyan azt már korábban említettem.

Külön kell szólnunk a magyar *-ú/-ű* és *-i* képzős, illetőleg végű, főnévből képzett mellénevekről minőségjelzős értelemben. Az olasz ugyanis ezeket is csak elöljárószó + főnévvel tudja kifejezni — A magyar *-ú/-ű* képzős melléneveknek az olaszban *con, di* vagy *da* elöljárós szerkezet felel meg: „hosszú hajú lány”: „una ragazza con capelli lunghi” ~ „una ragazza dai capelli lunghi”; „sűrű hullámú, laza haj”: „capelli d'onda ricca e vaporosa”. Ez utóbbi, irodalmi példa is mutatja, hogy az *-ú* képzős melléknév mellett újabb melléknév is állhat, tehát többszörös jelzős szerkezet tagjaként is szerepelhet mindkét nyelvben. Ritkán az *a* elöljárószóval is szerkeszt az olasz a magyar *-ú/-ű* képzős melléknévnek megfelelően: „la musica a tutto volume”: „teljes hangerejű zene.”

Főnévből *-i* képzős melléknévet is képezhetünk a magyarban, melynek az olaszban *di* elöljárószóval és főnévvel alkotott szerkezet felel meg: „a tegnapi és a mai kávéfőzőgépek”: „le macchine espresso di ieri e di oggi”.

Időhatározószókból is képezhetünk *-i* képzős melléknévet a magyarban: „egykori állomás” és „mostani állomás”: „una stazione d'una volta” és „una stazione d'adesso”. Az előbbi példákból megállapítható, hogy jelentős szintaktikai, szórendi inkongruenciát találunk, ezen belül is az olasz divergens a magyarhoz képest.

A magyarban névutó is felveheti az *-i* végződést: „lo spazio senza ombra”: „árnyék nélküli hely”; „un segnale senza risposta”: „válasz nélküli jelzés”. Az olasz prepozíciós főnévvel adja vissza ezt a szemantikai tartalmat, így jelentős szófaji, szórendi és szintaktikai inkongruencia áll fenn.

A magyarban *-i* képzős mellénevek sokaságát képezhetjük a hovatartozás kifejezésére: „szegedi lány”: „una ragazza di Szeged”; „budapesti barátom”: „un amico di Budapest”.

Meg kell jegyeznünk, hogy az olaszban ez a minőségjelzős szintagma alakilag egybeesik a birtokosjelzős szerkezettel: 'Szegednek a lánya'. Jelentésköre megközelítőleg hasonló is ahhoz, azonban funkciója más a mondatban. Az olasz nyelvben magyar *-i* képzős melléknévnek megfelelhet a főnév + elől-

járószó + főnévi igenév jelzős funkciójú összetétel is. Ebben az esetben a leggyakrabban előforduló előjárószók a következők: *di*, *da*, ritkán *per*, *a* (FOGARASI i. m. 265): „avidità d'arricchirsi”: „meggazdagodási vágy”; „il tentativo d'isolare”: „elszigetelődési törekvés”.

Sok esetben azonban a magyarban már összetett szóvá olvadt össze (jelzős összetétel) a korábban minőségjelzős szintagma. Az olasz nyelv megfelelőit MIGLIORINI, FOGARASI továbbra is jelzős szerkezeteknek tartja: „macchina da cucire”: „varrógép”; „macchina da scrivere”: „írógép”. Utóbbi példamondatokban a szemantikai és funkcionális kongruencia mellett fokozott inkongruencia áll fenn a szófaji hovatartozás, a szórend és a mondat szerkesztés vonatkozásában, mely utóbbinál az olasz különösen nagy divergenciát mutat.

Az olaszban ragozott ige és főnév összetételével is alkothatunk jelzős szintagmát: „un vibrante apparecchio uccidi-silenzio”: „recsegő, csendháborító készülék.” A példában az összetett főnév alkalmilag jelzős funkcióban szerepel. (Vö. BENEDEK NÁNDOR: Acta Romanica III, 248–70).

Melléknévi funkcióban szereplő határozószó vagy melléknévi névmás is betöltheti a minőségjelző szerepét: „un uomo così”: „egy ilyen ember”; „un tale problema”: „egy ilyen probléma”. — Az olaszban az *ilyen* melléknévi névmás fordítására két lehetőség kínálkozik. Vagy a *così*-t használom ebben a funkcióban, s akkor az mindig a jelzett szó után áll — tehát a szórend inkongruens a magyarhoz képest —, vagy pedig a *tale* névmást, mely viszont többnyire kongruál a magyarral a szórendet illetően. A magyar nyelv vonatkozásában is kell szórendi észrevételt tennünk. Ugyanis a névmási jelző a többszörös jelzős szerkezet élére kerül: „egy ilyen jóra való, okos ember”. A melléknévi névmás minőségjelzős szerepe gyakran átcsaphat mennyiségjelzőbe is: „egy ennyire jóra való és okos ember.”

Ugyancsak szófaji átcsapást figyelhetünk meg az esetek nagy részében akkor is, ha k ö z n e v e t használunk a magyar nyelvben jelzői értelemben. A MMNy. munkatársai ezt is a minőségjelzők közé veszik. A példamondatokat az említett szerzők idézik (i. m. 339): „A szomszéd pór eltemet”: „il vicino villico mi seppellisce”; „Tündér Tihany, felelsz-e...”: „Fata Tihany mi rispondi?” Mindkét köznévi melléknévi funkcióban is megvan a magyarban.

A főnévi névmások közül elsősorban a *mutató névmás* szerepelhet kijelölő minőségjelzőként: „quest'uomo”: „ez az ember”; „quella giornata”: „az a nap”. A szerkezet érdekessége az, hogy az olaszban leíró szempontból nem találunk határozott névelőt (bár történetileg benne van: vö. *eccu + illu*). A magyarban van névelő, de az mindig a jelző és a jelzett szó közé kerül. Ez kivételnek számít nyelvünkben (vö. „a sok szép, piros virág”).

A nyomatékosító névmás jelzői használatakor két lehetőségünk van az olaszban: „la stessa casa” ~ „la casa medesima”: „ugyanaz a ház.” Amint látható, a *stesso* névmás mindig a jelzett szó előtt áll, tehát kongruál a magyar megfelelővel, míg a *medesimo* általában a jelzett szó mögé kerül, mivel hosszabb alakú, így ebben az esetben divergencia áll fenn a magyar és az olasz megfelelés között.

Határozatlan névmás is igen gyakori mindkét nyelvben: „non avendo nessuna intenzione”: „minthogy nem volt *semmi* kedve”; „qualsiasi altra denominazione”: „bármilyen más elnevezés”; „un punto qualsiasi”: „valamilyen pont”; „qualche sua traccia”: „valamilyen nyoma”; „qualcun altro”: „valaki más”. A fenti példákban a határozatlan névmások többnyire nem melléknevek, hanem főnévi határozói névmások jelzői funkcióban.

Ritkán előfordul a főnévi kérdő névmás is minőségjelzős szerepben. Ezek azonban többnyire állandó szókapcsolatok, érzelmi töltéssel: „*che differenza*”: „*mic soda* különbség”; „*che distanza*”: „*mic soda* távolság”. A fent említett főnévi névmások az olaszban zömmel kétalakúak, tehát egyeztetni kell a névmást a főnévvel nemben és számban, ezért ezek inkongruenciát mutatnak a magyarral szemben. Kivételt képez a *qualsiasi, qualche, che*. Ezeknek csak ez az egy alakjuk van, egyeztetni nem lehet, tehát az olasz és a magyar szerkezetek kongruálnak egymással, kivéve a *qualsiasi* esetét, ahol szórendi divergencia lehet.

Szám név mint kijelölő jelző: „*la quarta lezione*” ~ „*la lezione quattro*”: „*a negyedik lecke*”. Látható, hogy az olaszban attól függően, hogy a jelzett szó előtt vagy mögött áll a számnév, más-más alakot használunk. A jelzett szó előtt sorszámnév, míg a jelzett szó mögött tőszámnév áll. Sorszámnév használatakor nemben mindig egyeztetünk a főnévvel az olaszban. Ezen utóbbi esetben tehát szórendi, szófaji kongruenciát tapasztalunk, de ezen túlmenően konvergencia is mutatkozik az olasz nyelvbeni egyeztetés miatt. A „*lezione quattro*” szerkezet mind szófajilag, mind szórendileg teljesen divergens a magyar megfelelőtől. Ugyanakkor a magyarban is — főleg a beszélt nyelvben — egyre terjed a sorszámnévi jelző helyett a tőszámnévi használata. Nyelvünkben ez azonban nem helyes, annál is inkább, mivel félreértésre is okot adhat: „*Ez a három kerület legmodernebb iskolája*”. A tőszámnév használata egyedül a sportnyelvben elfogadott: „*Kocsis II. (kettő)*”. Megjegyzendő, hogy a *kettő* csak állítmányi funkcióban használatos, azonban a sportnyelvben, pénzügyi nyelvben állhat jelzői funkcióban is. A tőszámnév használható még akkor is, ha eredeti kijelölő jelzői szerepe elhomályosult, ilyenkor *-s* képzős számnévi alaptagú melléknévvvel helyettesítjük: „*16-os autóbusz*”, „*az ötvenkettes kilométerkő*” stb. (MMNy. 340).

Végezetül meg kell említeni, hogy a tulajdonnévi kijelölő jelzőt az olasz értelmező jelzőnek veszi, mellyel már más helyütt részletesebben foglalkoztam.

Összefoglalásként elmondható, hogy a minőségjelzős szintagmák esetében az olasz és a magyar nyelv kontrasztív vizsgálata során lényeges inkongruencia a következőkben található: 1. Szórendben, amennyiben a magyarban a minőségjelző mindig elől áll, s azt követi a jelzett szó. Az olaszban a szórend általában fordított. Tehát nem egybevágóak. — 2. Az olasz azon sajátosságából adódóan, hogy megkülönböztet hím- és nőnemet (ami a magyarban nincs meg), a jelzőt mindig egyeztetni kell nemben a jelzett szóval. — 3. Az olaszban számbeli egyeztetés is van, míg a magyarban a minőségjelző változatlan marad. A két utóbbi szempontból következően az olasz divergens a magyarhoz képest.

A szórendi inkongruencián belül konvergenciát mutatnak szófajilag a melléknévek, melléknévi igenevek jelzői szerepben, ugyanakkor nagyfokú szófaji, szintaktikai divergencia áll fenn a főnévből képzett melléknévek esetében (a magyarban névutó + főnév vagy főnévből képzett *-ú/-ű, -i* képzős melléknév az olaszban prepozíciós főnévvel fejezhető csak ki). Ugyanakkor szemantikai és funkcionális kongruencia áll fenn ezen szerkezetek esetében.

A minőségjelző terminológiáját illetően a két nyelv sok tekintetben kongruens, felosztását illetően viszont az olasz divergenciát mutat.

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Egy(ek) vagyunk

1. A közeli múltban kétszer is foglalkoztam a határozott tőszámnevek *-k* többesjeles alakjának XIX–XX. században terjedő, meghatározott kisebb, jobbára szervezett embercsoportokat megnevező s a tulajdonnevek felé közeledő használatával (MNy. LXXVIII, 9–14; LXXIX, 197–8). Jeleztem, hogy ez a már nem is egészen kivételes jelenség nemzetközi divat hatását követi, de eléggé független a régies-latinos, alkalmi *hármak*, *hatok*-félétől; s hogy ezeket rendszeren a szövegösszefüggésben is csak az érti meg, aki tudja, kik (voltak) a *Tizek* (*tizek*), *Ötök*, *Négyek* (*négyek*)-féle művészi, sportbeli, politikai-államközi vagy egyéb közösségek tagjai, és mik a céljaik. Elhagytam azonban az *egyek* (*vagyunk*)-fajta állítmányok vizsgálatát, noha ez az alakulat ma is, régen is bizonyos fókig közkeletű irodalmi és köznyelvünkben; a közlés folyamatában mindenkinek elég pontosan érthető; s korai kódexeink óta igazolható lévén, legalább alakjával talán ez is segítette egy kissé az előbbieket meghonosodását. Elhagytam, mert az *egyek*-ben inkább a *Nyolcak* típustól való funkcióbeli eltérések, továbbá az *egyek* : *egy* (*vagyunk*) számhasználatnak szófaji-szemantikai-szintaktikai viszonyai érdekesekek.

Aki azonban egy problémakör droghatását érzi, nem tudja egyszerre abbahagyni a vele való bíbelődést. Az alábbiakban tehát visszatérek az *egyek*-nek szerintem tanulságos kérdésszövedékéhez.

2. Modern tudományos szótáraink többször határozottan az *egy* melléknévi használatán belül tárgyalják az *egyek* idevágó jelentését, különleges alkalmazását.

A jelenkori szókészlet feldolgozásában az ÉrtSz. tanulmánnyal is fölérő *egy*⁽¹⁾ szócikkében *mn* jelzet után említi az „Ugyanaz, azonos, egyenlő nagyságú v. értékű” jelentést, s ezen belül ezt a sajátos típust: „|| a. Szorosan összeforrott, egységbe forrt; azonos. *~ek vagyunk*: egy nézetten vagyunk, egy a felfogásunk, teljes köztünk az összhang”. Irodalmi példái közt van Adynak „Ádám, hol vagy?” című istenkereső versének végső szakasza; szerintem János evangéliumára emlékeztető utolsó sora: „S *egyek* leszünk mi a halálban”. Az ÉrtSz. *fn* jelzésű részében az „<Azonos(nak tartható) dolgok, személyek jelölésére>” használaton belül a 3. árnyalat: „(táj) *~ek* v. *édes ~ek*: testvérek.” Rögtön megjegyzem: e mai tájaink jelzett ’testvérek’ értelemnek sem a MTsz.-ban, sem kisebb tájszótárainkban: sem a SzamSz.-ban, sem a SzegSz.-ban vagy az OrmSz.-ban stb. nincs nyoma; pusztán SZABÓ T. ATTILÁnak egy 1942-i lapalji jegyzetében találtam élő nyelvi adatot egy, a régi Szolnok-Doboka megyében levő faluból (MNy. XXXVIII, 57). Ettől függetlenül szerintem is bizonyos, hogy az ÉrtSz. közlése hiteles. (L. alább.) — Az ÉKsz. szerint az *egy*¹-nek „mn-i tőszn”-ként 3. jelentése ez: „Ugyanaz, azonos”; példái közt: „*~ek vagyunk*: teljes köztünk az összhang”. A főnévi anyagban az alábbiakkal rokonítható típuspélda nincs.

A múltat is számba vevő TESz. viszont az *egy* szócikkben többek közt ezt írja: „D) mn. . . . 2. 1416 u./1466: ’azonos, hasonló; identisch, gleich | <valakivel, valamivel> egységet alkotó; <mit jemandem, einer Sache> Einheit bildend, darstellend’ # MünchK. 206”. Hozzá kell tennem: a Münchener Kódex megadott helyén nem az alapalak, hanem *-ek* végű pluralisa szerepel.

3. Valósággal meglepett mármost, hogy a rendelkezésemre álló régi, bibliafordításokból vett többes számú adatok latin megfelelőjében következetesen egyes számú alakot találtam; eszerint ugyanis az akkori birliafordítások *egyek* (+ létige) pluralisa semmiképp sem keletkezhetett latin hatásra.

A Münchener Kódex adatai a NYÍRI ANTAL szerkesztette kiadás alapján, az eredeti lapszámozással: „èn es at'a *eggèc* vagonc” (96 va); latinja: „Ego et Pater *unum* sumus” (János Ev. X. 30) | „taZLad azokat [értsd: a hozzám térteket] te nèuèdbè kikè attal ènnèkem / hog legèn^c *eggèc* mikèppèn es mù [értsd: az Atya és én]” (103 vb), vö.: „serva eos in nomine tuo, quos dedisti mihi, ut sint *unum* sicut et nos” (uo. XVII. 11) | „hog ok es *eggèc* legèn^c mù bènnòn^c” (104 ra; a TESz. erre a szövegre utalt), vö.: „ut et ipsi in nobis *unum* sint” (XVII. 21) | „hog *eggèc* légèn^c mikeppèn es mù *eggèc* vagonc” (uo.), vö.: „ut sint *unum*, sicut et nos *unum* sumus” (XVII. 22).

Összehasonlításul röviden idézem egypár későbbi evangéliumfordításunk megfelelő adatait:

Az 1516 és 1519 közti évekből való Jordánszky-kódex a RMNy. szerint így közli az előző példasor megfelelőit (némileg eltérő latin szöveg nyomán): „En es atyam *eeggyek* vagywnk” (663) | „hogy leegyenek *eggye*, mykeppen my es” (687; itt tehát egyes számú eredményhatározó fejezi ki a latin *unum* állítmányi névszót) | „hogy azonkeppen *eeggyek* leegyenek h̄wk es ygaffaghban” (uo.) | „hogy mynynyayan *eeggyek* legyenek, mykeppen te vagy atyam en bennè. En es te benned, hogy h̄wk es my bennwnk *eeggyek* legyenek” (688) | „hogy h̄wk es *eeggyek* leegyenek, mykeppen my es *eeggyek* vagywnk” (uo.) | „hogy *eeggyek* legyenek el veghozet zerent” (uo.). — Itt tehát szintén következetesen *-(e)k* jeles az *egy* szó; az összetett állítmány névszói és igei tagja egyaránt többszben kongruál egymással (s a több személyt kifejező alannyal), akárcsak a MünchK.-ből imént idézett mondatokban. A *leegyenek eggye* eredményhatározós igei állítmány persze nem mutat ilyen közvetlen alaki-szám-beli harmóniát. — Hogy a tatrosi huszita és a hazai, nem „eretnek” JordK. fordításában egyaránt a latintól formában eltérő alaki egyeztetés van a névszói-igei állítmány tagjai közt, az esetleg valószínűsítheti azt a már másoktól is fölvetett sejtést, hogy az Újszövetség magyar tolmácsolásaiban ránk már nem maradt korai kéziratok is erősíthették a néhol feltűnő következetességet. Kivált hogy az *egy* szorosán vett számnévi jelentése nem kívánna olyan természetesen pluralist. De az is igaz, hogy itt már nem pontosan számnévi, hanem inkább melléknévi-főnévi (főnévi-melléknévi) árnyalatot fejez ki az *egyek*. (L. alább.)

Pesti Gábornak (Gabriel Pannonius Pesthinusnak) 1536-ban kinyomtatott „Wy Teftamentum magyar nyelven”-je szintén ugyanezt a hagyományt rögzíti, immár a „gépesített információközlés” eszközeivel: „Een, ees az een attyam *eejek* wagyonk” (e 1. b) | „hoḡy myñnyayān *eejek* legyēnek, M̄ynt te attyam eenbennem, ees een te benned, ees ewk m̄y bennwnk *eejek* legyēnek” (g 1. b) | „hogy *eejek* Iegyēnek [!], m̄ynt m̄y *eejek* wagyonk, een ew bennnek ees te een bennem” (g 2. a). (CzF. idéz Pestitől egy „legyēnek *egy*” adatot is, de ennek eredetijét nem találom.)

Sylvester János 1541-ben megjelent „Vy Teftamentū Maġar űelweñ . . .” című művében ugyancsak ez az alaksor olvasható: „En / es az en atām *eegek* vaġunk” (h 2. a) | „hoḡ *eegek* legēnek mint m̄” (p 4. a) | „hoḡ miuel *eegek* legēnek / mikippeñ te en atām en bennem / es en te benned / hoḡ űk es mù bennūnk *eegek* legēnek” (uo.) | „hoḡ *eegek* legēnek / mikippeñ m̄ es *eegek* vaġunk” (uo.). — A névszói-igei állítmány tagjainak szám-beli egyezése tehát itt sem olyan felemás, amint például már a Halotti Beszédben volt („mend ozehuz *iarov* vogmuc”), vagy mint a Vulgátának kétszer is a két isteni személyre vonatkozó *unum sumus*-a.

Károli Gáspár 1590-i szövegében, „Az Szent Bibliānac masodik része” ellenben már kétféle megoldást választ: ahol *expressis verbis* Jézus és az Atyaisten egységéről van szó, ott mind a kétszer singularist találunk; ám ahol a hívők és Jézus (s így rajta át egyszerűsmind az Atya) egységéről beszél az idézet, ott (háromszor is) a hagyományos pluralis jelenik meg. Íme: „En es az atya, *egy* vagyunc” (q 2. b) | „Szent attyam, tarts meg az te neued által azokat, az kiket adtál nékem, hogy *eegyec* legyenek mint mi” (r 3. a) | „Hogy

mindnyáján [!] *égyec* legyenec, miképpen te atyám én bennem, és én te benned, hogy ókis mi bennünc *égyec* legyenec” (r 3. b) | „hogy *égyec* legyenec miképpen mi *egy* vagyunc” (uo.). — Megjegyzendő: a XVII. századi protestáns vallási kiadványokban még nemegyszer előfordul Károli *egy vagyunk* alakja helyén is a hagyományos *egyek vagyunk* (többféle helyesírással).

Káldi György 1626-i, bécsi kiadású „Szent Bibliá”-ja aztán megtartja a két *egy vagyunk*-ot, ám az *egyek* helyett mind a négyszer *eggyé legyenek* szerkezetet használ, tehát ismét más megoldást választ. — P. BALÁZS JÁNOS szíves baráti közléséből tudom, hogy Káldi szövegének a báró Szepesy Ignác pécsi püspök „Felügyelése alatt” készült, a görögre is ki-kitekintő 1834-i, pozsonyi kiadása kérdésünkben visszalépést mutat: itt Ján. X. 30 ugyan „*egygy* vagyunk”, de XVII. 11 „*egygyek* legyenek, mint mi”, XVII. 22 pedig éppen „*egygyek* legyenek, amiképen mi is *egygyek* vagyunk” található.

4. A változtatások okát én, a laikus, ebben látom: Jézus szavai azt kéri, hogy amint ő és mennyei atyja csodás egységet (unio mysticá-t) alkot, úgy váljanak egységgé vele, a Fiúistennel az ő hívői. (S így persze egyúttal valamiképp az Atyaistennel is!) Az *egyek* (*vagyunk* stb.) tehát itt nem az ÉKsz.-ban megadott, mai legáltalánosabb ('teljes köztünk az összhang') értelmet fejezte ki, hanem az egyedek sajátos egységét, egymásban való feloldottságát is. Az 1590 óta használt *egy* (*vagyunk*) ezen belül vallásbölcseleti okból igyekszik különbséget tenni, hogy elhatárolja a „Szentháromság egy Isten”-t az üdvözülőknek a Megváltó emberi természetével alkotott egységétől. Vö. pl. már Dévai Bírónak „At tiz parancsolatnak . . .” című, 1538-i broszúrájából: „A3 Iften állatába, természetébe egg, három Izmélébe, Afa, fiu, Izent lélec. Af fiu harmadie Izmél az Izent három[!] lágba . . . Egg a3 Izmél’ de kettő at terméIzet . . . Iftenlége Izerént az Afával, a3 Izent lélec Iftennel egg Iften, emberlége Izerént mi velönc emberekkel egg ember” stb. (H 1. b). — Káldi fordításának Tárkányi B. József átdolgozta 1865-i, egri változata, mely kétszer ismét *egy vagyunk*-ot, négyszer *eggyé legyenek*-et ír, az első iménti formához jegyzetben hozzáfűzi: „. . . Sz. Ágoston megjegyzi itt: hogy az »egy« által az Úr az egyenlő isteni természetet fejezi ki, a többes »vagyunk« által pedig az isteni személyek különységét . . .” (1403). Az *unum*, görög *év* állítmányi rész magyarra fordításában végzett módosítások tehát teológiai nézeteltéréseknek, illetőleg a félreérthetőség elhárításának jelei voltak régebben is; az ezegézisbe azonban nem árthatom bele magam.

Mindenesetre megemlítem, hogy a „Brit . . . Biblia-társulat”-tól Budapesten, 1922-ben kiadott, Károli szövegével „egybevetett és átdolgozott” „Új Testamentum” így közli példáinkat: X. 30: „Én és az Atya *egy vagyunk*” | XVII. 11: „hogy *egyek* legyenek, mint mi” | XVII. 21: „Hogy mindnyájan *egyek* legyenek; a mint te én bennem, Atyám, és én te benned, hogy ők is *egyek* legyenek mi bennünk” | XVII. 22: „hogy *egyek* legyenek, a miképen mi *egy vagyunk*”. Vö. még XVII. 23: „Én ő bennök, és te én bennem — hogy tökéletesen *eggyé* legyenek”.

Végül idézem még a megújított, ma használatos protestáns és katolikus Evangéliumkiadás eljárását, az esetleg adataimhoz fűzött jegyzetek nélkül: a) „Biblia | Istennek az Újszövetségben adott kijelentése | Magyar nyelvre fordította | a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának | . . . Bibliafordító | Szakbizottsága | Kiadja: | a Magyar Bibliatanács megbízásából | a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya | Budapest, 1980”. A miránk tartozó szerkezetek s szűk környezetük: „Én és az Atya *egy vagyunk*” (145) | „hogy *egyek* legyenek, mint mi!” (155) | „hogy mindnyájan *egyek* legyenek úgy, ahogyan te, Atyám, énbennem, és én tebenned” (uo.) | „hogy *egyek* legyenek, ahogy mi *egyek vagyunk*: én őbennük és te énbennem, hogy tökéletesen *eggyé* legyenek” (uo.). — b) „Újszövetségi | Szentírás | Szent István Társulat | az Apostoli Szentszék könyvkiadója | Budapest, 1981.” Adatai: „S én és az Atya *egy vagyunk*” (399) | „Legyenek mindnyájan

egy. Amint te, Atyám bennem vagy, s én benned” (430) | „*hog* *egy* legyenek, amint mi *egy* vagyunk: én bennük, te bennem, *hog* így ők is teljesen *egy* legyenek” (uo.). — Mint látjuk, az a) szövegrészek közt az „én és az Atya” alany állítmánya egyszer „*egy* vagyunk”, de ahol a *mi* alany utóbb szintén ugyanerre a két személyre vonatkozik, ott egyszer mégis — mint Károlinál — „*egyek* vagyunk” az állítmány; ahol pedig a hívőkre (s az ők s a Fiú együttesére) utal, ott mindig többesben van az állítmány névszói része. A b) szövegben viszont mindegyik vonatkozásban *egy* a praedicatum névszója. S aki, mint régebben én is, kinlódott már az állítmányul vett melléknévi-főnévi szófajú vagy a melléknévi-főnévi számnevek átmeneti használatának lehető pontos szófaji meghatározásával, az bizonyára észreveszi, hogy némelyik főnti *egy* (sőt talán valamelyik *egyek*) szó 'egység' árnyalatot kifejezve a melléknévin kívül vagy helyett főnévi minősítést is megenged.

5. Nyilvánvaló, hogy aki a kódexek korának első felében legelőször fordította a latin singularisi *unum* szót a többes *egyek* alakkal, s e (régiesen) „magyarázatával” hosszabb ideig, részben máig élő hagyományt tett lehetővé, anyanyelvének akkori, kínálkozó eszközét vette mintául, még ha ez addig nem jelentette is a tárgyalt unio mysticá-t. Maga a névszói-igei állítmány két tagjának számbeli inkongruenciája, az esetleges *egy* vagyunk, *egy* legyenek egyeztetésmód — láttuk a 3. pontban — akkor sem hiányzott teljesen szintakszisunkból, a „tettes” mégis az *egyek* vagyunk, illetőleg *legyenek* mellett döntött. Az *egy* 'idem, aequalis; identisch, gleich' jelentése nyilván megvolt nyelvünkben akkor is; névszói állítmányként szintén élt, de általában vkivel/vmivel határozóval; vö. a NySz. els ő ilyen adatával: „*Eg* az istenséggel” (NémGl. 199). Ugyanez a szerkesztés járta a ritkább *egy* 'testvér' esetében. Az ErdMSzTár első idevágó példája: 1555: „... kikkel *egygy* vagyok”. Többes számú igei taggal ellenben közkeletű volt az *egyek* vagyunk típusú használat ez utóbbi értelemben. A NySz. első adata itt a XVI. századból: „... azal is *egyek* ['testvérek'] voltunk” | a második praedicativusi határozóként 1643/1673-ból: „A kic edgy máshoz vérrel foglaltattac, *edgyecnec* és egy testvéreknec (cognati et consangvinei) mondatnac”. Az ErdMSzTár számtalan erdélyi írott *egyek* adatot tett hozzáférhetővé, ugyanúgy szerkesztve is, mint a MünchK.-ből idézett szentírási mondatokban. Vö. pl. a XVI. szzadból: 1568: „... en es Kaytar istuan *egek* voltunk” | 1570: „... az Ew felesego es az Eottwes Lwkache *egyek* volnanak, Es egy Attyatul anyatul valok volnanak” | 1573: „my harman *Egygek* vagionk”. Nemegegy adat van az *édese* *egy* és az *édese* *egyek* hasonló alkalmazásaira, további összetételeire, mindezek szólásszerű használataira is. — Az Akadémiai Nagyszótár későbből datált cédulái közt kettő nyelvtanító könyvből való, azaz magyar idiomatizmusnak sejteti szerkezetünket: 1794: „Édeségyek [!] vagyunk hárman” (Gyarmathi S.: Nyelvmester II, 180) | 1797: „mi kotten *egyek* vagyunk wir zwey sind ein, d. i. wir sind Geschwister, az én atyám és az ő atya *egyek* voltak mein Vater und sein Vater waren ein, d. i. Geschwister” (Boregszászi: Sprachlehre 35; a német értelmezések gót betűsek). Az *egyek* más kései idézetekben néha 'házastársak', 'szülő és gyermek kapcsolatban állók', 'politikailag szövetkezettek', sőt 'azonos dolgok vagy fogalmak' kifejezésére is szokásos. Így egykor esetleg az 'egy test, egy vér' jelentésű *egy(ek)* szolgált szép metaforaként alapul a szentírásbeli 'egység' értelem tolmácsolására, persze a konkrét családi viszonyt háttérbe szorítva.

Mindeez nyilván megengedné az „*egy* vagyunk” szerkezet jó „magyaros” használatát is, bár a régiségben akkor — láttuk — inkább az „*egy* vagyok *vele*” alakulat kínálkozott volna.

¹ Ady Endre „Valamikor lyányom voltál” című versében is ilyen jelképes viszonyokra utalhat. Végző szakasza: „Ezer éve vagy több éve, | Valamikor lyányom voltál, | Az én biztos lyányom voltál, | Lyányom avagy feleségem? | *Egyek* vagyunk mi nagyon: | Valamikor lyányom voltál.”

Mint hogy az *egyek* 'testvérek' a múltban, elsősorban a nyelvterület keleti részén ennyire az aktív szókinésbe tartozott, valószínűnek tartom, hogy a XX. század második felében is jogosan mondta az ÉrtSz. táji használatban élő nyelvi elemnek. (L. a 2. pontban.)

6. Összefoglalásul megállapíthatjuk tehát, hogy evangéliumfordításainkban az *egyek* (vagyunk, legyenek)-féle egyeztetés típusa igen régi, és mindenképp a magyar nyelvi fejlődést tükrözi. A máig is terjedő s a katolikus bibliafordításban már egyeduralomra jutó, a latinhoz alakilag közelebb álló *egy* (+ létigei többes szám) szintén nem „magyartalan”, de elterjedését elsősorban az eszmék harca teszi érthetővé, nem a mi nyelvtanunk változása kívánta. Az *eggyé* (legyenek) határozó még kevésbé idegenszerű, több százados hagyománya-patinája is van, főleg a katolikus fordításokban; a latin *unum sint* állítmányoknak mégsem ez a legpontosabb megfelelője. — Az *egy* (vagyunk)-nak a jelentkezését, meggyökeresedését ideológiai megfontolások, azaz egykori társadalmi-művelődési okok magyarázták, s ez után a protestáns és a katolikus nyelvhasználat egy újabb kicsinyke-kis ponton olyanféle elkülönülésnek a csíráját is magában hordta, amilyen a *keresztény* : *keresztény* alaki kettősségben máig közismert.

A NySz. egy 1604-i adatában a Szentháromságra vonatkozik az „[ez] harmak egyek” alanyi-állítmányi szó szerkezet. A nyelv kimeríthetetlen lehetőségeit s olykor elképesztő dialektikáját jelzi, hogy a többesjel itt először egy főnévi értékű számnévi alanyon, latinosságként tölti be közlő funkcióját, másodsor egy melléknévi-főnévi (vagy inkább főnévi-melléknévi?) szerepű számnéven mint állítmányon, a latin mintával szöges ellentétben áll.

A hajdani fordítói hagyományra támaszkodó, egyeztetés nélküli ellenpéldák azonban e kifejezésben gyakoribbak voltak. Így 1508-ból a DöbrK.-ben: „mert *harman* vannak kik földön tanofagot teznek. lelek viz es ver” (János első lev. V. 8) | „es harman vannak kik meñben tanofagot teznek Atta ige es zent lelek: es ez *harom* eggek” (uo. 7: Nytár XII, 162—3). — Sylvester 1541-ben helyesebb sorrendben kétszer is ezt írja fordításában: „es ez *härmañ* eggek”. — Károli szerint először ismét „[és ez] *harom*” az alany, de már *egy* az állítmány; másodsor „ez *harmac*” alanyi részhez „egyenlőc az bizonlag tételben” állítmányi rész tartozik. — Az újabb bibliakiadásokban aztán fokozatosan az „[z a] *három* egy” szerkezet állandósul, felekezetre való tekintet nélkül. A régi *harmak* alany tehát itt csakugyan lehető kivételes, latinos alak; de nem is bizonyult időállónak.

Ha a vallás misztikus egységének kifejezésére valóban az előzőleg főleg családi (testvéri stb.) kapcsolatot, csakugyan test- és vérbeli egységet jelentő *egyek* szolgált mintául, akkor ebben újabb példát láthatunk a konkrét → absztrakt jelentésváltozásra s egyúttal arra a nehéz úttörő munkára, amelyet első bibliafordítóinknak végezniük kellett.

TOMPA JÓZSEF

Egy Vörösmarty-vers kezdő sorainak vitájához*

A „Gondolatok a könyvtárban” című költemény első mondata élénk vitát váltott ki a nyelvészek körében. DEME LÁSZLÓ és TÖRÖK GÁBOR értelmezése képviselte a két szemben álló nézetet, s úgy tűnik, a vita kettőjük összecsapásával sem zárult le teljes mértékben.

DEME szerint (Nyr. XC, 119—20) a költemény vitatott kezdő mondata „... se nem kérdő, se nem felkiáltó, mint azt felületes és kiszakított szemlélettel gondolnánk,

* Részlet a „Vörösmarty Mihály lírájának mondatszerkezetei” című doktori értekezésből.

hanem vonatkozó, csak éppen kissé archaikus fogalmazású. Értelme: »*Ahová belépsz most*« (= előre vetett helyhatározó mellékmondat) — »gondold meg, ó tudós« (felszólító értékű közbevetés) — »(ott) . . . leírva áll a rettentő tanulság« (ez a főmondat) . . .»

Hasonló véleményen van a kérdéses helyvel kapcsolatban RÁCZ ENDRE is: „A fenti versrészletben a *hová* minden bizonynal az *ahová* vonatkozó határozószónak a rövidebb alakja, s így hangsúlytalanul ejtendő. A vele bevezetett tagmondat helyhatározói mellékmondata ennek a tagmondatnak: »Az emberiségnek elhánt rongyain | Komor betűikkel... | Leírva áll a rettentő tanulság.« (A homonimák szépirodalmi előfordulásairól: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1980. 173.) BENKŐ LÁSZLÓ és B. FEJES KATALIN viszont TÖRÖK álláspontját osztja (BACHÁT—BENKŐ—CHIKÁNNÉ, Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok. 1968. 322—3; Nyr. XCVIII, 267—9).

TÖRÖK értelmezésében (Nyr. XC, 367—70) függő kérdéssel indul a vers (ez megegyezik a versmondók és magyartanárok körében manapság elterjedtebb felfogással): „(Hogy) *hová lépsz (be) most, (azt) gondold meg, oh tudós, (ugyanis, mert) az emberiségnek elhánt rongyain . . . leírva áll a rettentő tanulság . . .*”

TÖRÖK érvei a Vörösmarty-verskezdések vizsgálatán, a költemény belső felépítésének sajátosságain, a mű keletkezéstörténetén, legnagyobb súllyal pedig a szórendi és hangsúlyviszonyok mérlegelésén alapulnak. Saját bevallása szerint is az első három kategóriába tartozó érvek csak valószínűsítik a függő kérdéssel történő verskezdést, a szórendi-hangsúlyozási sajátosságokat viszont perdöntőnek nevezi.

TÖRÖK felfogásában az első tagmondat nyomatékos mondat („*Hová lépsz most . . .*”), DEME szerint nyomatéktalan („*Hová lépsz most, . . .*”). Ezzel kapcsolatban TÖRÖK (i. h.) így vélekedik: „Ha viszont a mondatot nyomatéktalan szórendű, nyomatéktalan hangsúlyozási helyhatározói mellékmondatnak tartjuk, akkor ebből a tételből két dolog következhet. A mondatot szabályosan, nyelvünk törvényei szerint hangsúlyozva, a nyomatéktalan mondatban az állítmány után álló s azt bővítő időhatározónak (*most*) is hangsúlyt kell kapnia. Kíváncsi vagyok arra az előadóművészre, aki mesterkélttség nélkül képes a három szomszédos szótagot (*lépsz most, gon-*) hangsúlyozni. De ha sikerülne is valakinek, olyan botfűlű verhallgató nincs, aki ne érezné, hogy a felsőor így rossz hangzásúvá, zötyögőssé válik.”

Ezen a ponton talán érdemes a problémát újra meggondolni, s ha nem is minden kétséget kizáróan ítélni a két felfogás helyességéről, illetve helytelenségéről, de néhány kisebb megfigyeléssel kiegészíteni. Töprengésemben abból indulok ki, hogy a „rossz hangzást” nem érzem elég megfoghatónak, elég „perdöntőnek” a mondat szerkezeti és mondatértelmezési vitában. Hogy ki mit érez rossz hangzásúnak és elfogadhatónak, esetleg közömbösnek, bizonyára függ a megszokástól is. Ha valaki az iskolában és másutt általában kérdő hangsúllyal hallotta előadni ezt a művet, az ellenkező felfogás szerinti hangsúlyozást nehezen találja el, rossznak érzi. S mivel úgy gondolom, DEME mégsem tartozik a „botfűlű” verhallgatók közé, érdemes álláspontját közelebről megvizsgálni.

Vörösmarty mondat szerkezeteit tanulmányozva olyan sajátosságokra lehet bukkanni, amelyek szerint nem zárható ki teljes biztonsággal a DEME képviselte vélemény sem. Az 1835 és 1855 között írt versekből — a töredékeket nem számítva — 18 kezdődik mellékmondatlal, de vonatkozó mellékmondatlal valóban nagyon ritkán, mindössze három esetben kezdi a verset Vörösmarty: Az árvízi hajós; F. E. kisasszony emlékkönyvébe; B. K. . . P. . . sírkövére; 1835 előtt is — a zsenyéket nem számítva — csak két vonatkozó mellékmondatlal induló költeményt találtam: Egy festett nefelejtés alá; A hontalan. Tehát nem csupán az 1840—1848 közötti időszakra (TÖRÖK e korszakban vizsgálta), hanem Vörösmarty egész pályájára jellemző, hogy ritkán indítja a verset vonatkozó mellékmondatlal. Ez tehát tovább erősíti TÖRÖK álláspontját, de természetesen még nem zárja ki, hogy a „Gondolatok a könyvtárban” ne tartozzon a kivételek közé.

Vörösmarty mondatszerkesztését figyelve szembetűnő, hogy nem fukarkodik az írásjelekkel. Igen gyakran a mondaton belül is kiteszi a kérdőjelet vagy felkiáltójelet tagmondathatárokon, megszólítás után, indulatszók, közbevetett felkiáltások, kérdések esetén. (Ez nemcsak Vörösmartyra jellemző, a korszak más költőire, például Petőfire is.) Van erre példa a „Gondolatok a könyvtárban” című költeményben is. Abban az esetben, ha a kérdés a főmondatban van, sohasem marad el a kérdőjel. De vajon mi a helyzet akkor, ha a mellékmondat tartalmaz kérdést? Ezt vizsgálva nemcsak verskezdedéseket vettem számításba. (A versrészleteket a kritikai kiadásnak, Vörösmarty Összes Műveinek III. kötetéből idézem, csak a lapszám feltüntetésével.)

„Szólj magad: őszintén volt-e kimondva e' szó?”

(Egy politikus költőhöz 6, 27)

„És kérdem, a'ki illy

Gondokkal ostoroz,

Csendrabló angyalom

Jó volt-e vagy gonosz?”

(Az ifjú költő 51)

„Nem vesztenk-e nagyot? kérdjük most aggva magunkban . . .”

(Dessewffy Aurél 93)

„Szép virágom, mondd el mi bajod van,

Hogy reám hullsz ilyen fáradottan?”

(Három rege 109: 101—3. sor)

A fenti példákban csak a mellékmondat kérdő jellegű, a főmondat nem, a kérdőjel mégsem hiányzik. Igaz, hogy többségükben a mellékmondat követi s nem megelőzi a főmondatot. De az ellenkezőjére is van példa a Dessewffy Aurélról szóló epigrammában. Tulajdonképpen hasonló ehhez „Az úri hölgyhöz” című versből vett részlet is, csak itt a költő két önálló mondatra vágta szét az összetett mondatot, hogy nagyobb hangsúlyt adjon a kérdésnek: „Mi vagy te most? Kérdezd meg magadat.” (32.)

Nem szabad persze számításon kívül hagyni, hogy a kérdőjel elmaradására is akad példa, mégpedig főleg akkor, ha a mellékmondat megelőzi a főmondatot:

„Mi lelt engem, én nem tudom . . .”

(Sok baj 63)

„Mit várunk tőled, kérdezd meg atyádat a sírban . . .”

(István nádornak 163)

Mégis föltehető a kérdés, vajon miért nem járt el Vörösmarty úgy a vitatott első sorban, mint a Dessewffy Aurélról szóló epigrammájának idézett részletében vagy mint „Az úri hölgyhöz” című vers esetében. Itt, egy exponált verskezdedésben nagyobb szükség is lett volna rá, mint a fenti példákban, mert amazok kérdőjel nélkül se érthetők félre. Tulajdonképpen a kéziratban eredetileg meglevő sorvégi felkiáltójel elhagyása is a függő kérdés (ha egyáltalán az) elhalványításának irányába hatott:

„Hol állasz most, gondold meg [!] oh tudós!” (104)

Ez a felkiáltójel mintegy lezárja az első sort, s kibebbíti a valószínűségét annak, hogy a mondatot DEME értelmezése szerint folytathassuk: „. . . gondold meg, oh tudós (azt), (hogy) (ott) . . . leírva áll a rettentő tanulság: . . .” Ha a felkiáltójel megmarad az első sor végén, akkor ezzel lazábbá válik a kapcsolat a következő részekkel, s így valóban csak TÖRÖK módjára, azaz magyarázó mellérendeléssel lehetne folytatni a szöveget.

DEME hanglejtéskezdetét („Hová lépsz most . . .”) elítélve TÖRÖK egy korábbi vitacikkében (Nyr. XC, 6) ezt írja: „Deme elfelejti, hogy nem a »lépés« a lényeges, hanem a hely, amelyről a vers azt közli, hogy csak látszólag a kultúra hajléka, lényegileg azonban a könyveknek, a papírnak az anyagában ott rejlik az emberi nyomorúság. Ezt kell a belépéskor »meggondolni«.”

Másutt TÖRÖK is elismeri, hogy nyilván DEME se a belépés tényét tartja a mondat lényegének. De talán értelmezhetnénk úgy is, hogy a hely se lényeges, a lényeg a meg-gondoláson van és a „rettentő tanulság”-on, amit meg kell gondolni: „Hová lépsz most, | g o n d o l d m e g, | o h t u d ó s . . .”

DEME felfogása szerint az első sor hangsúlyai közül tehát kiemelkedik a *gondold meg* ige első szótagja, előtte a „lépsz most” gyengébb, körülbelül egyforma hangsúlyt kapna. Hiszen TÖRÖK se állítja, hogy efféle nyomatéktalan szórendű és hangsúlyozású mellékmondatot nem lehet, nem szabad szerkeszteni a magyarban, hogy ez alapvetően ellenkezne a magyar szórend és hangsúlyozás törvényeivel. Csak azt állítja, hogy többeknek nem tetszik így a mondat. S ez, úgy látom, nem dönti el megnyugtatóan a vitát. Talán nincs is szükség rá, hogy a két lehetséges értelmezés közül az egyiket feltétlenül megbélyegezzük. Úgy látom, teljesen perdöntő bizonyíték egyik álláspont mellett sincs, az eddigiek során felhozott érvek, megvizsgált körülmények mindkét változatot megengedik.

TOMORY JÚLIA

Mégegyszer az *istenadta*-ról

I. SZEPESY GYULA cikkében (MNY. LXXVIII, 52–67) újra fölvetette az *istenadta*-féle szerkezetek kérdését. Fejtegetéseiből azonban nem derül ki, mit ért a *s z e r k e z e t* fogalmon. Vajon *istenadta* vagy *istenadta gyermek* a szerkezet a szerző értelmezésében? Mert ha az *istenadta* szóösszetételeken érti az *istenadta gyermek*-féle szó szerkezeteket, ez éppannyira megtévesztő, mintha az *elmebeteg ember* szó szerkezetre azt mondanánk, hogy *elmebeteg*-féle szerkezet. Ha viszont csak az *istenadta*-t vizsgálta volna, akkor nem lett volna szabad ezt egybevetni olyan szó szerkezetekkel, mint *gyalogos okozta bal- eset, szakértők javasolta eljárás, vagy az osztják törem pardem táš, illetve vogul ěkwā ünlem mā* hasonló szó szerkezetekkel. Szintaktikai szempontból a különbség lényeges.

A kérdés központjában a szó szerkezet *-t* képzős személyragos tagja áll. Első rendszeres és kimerítő vizsgálata (mind a szóösszetételekben, mind a szó szerkezetekben) SIMONYI ZSIGMOND névéhez fűződik. Tekintettel arra, hogy azok, akik azóta foglalkoztak az *istenadta*-val, kisebb-nagyobb mértékben mind SIMONYIRA utaltak, szükségesnek tartom annak a legfontosabb megállapításait megemlíteni.

Először (Nyr. IV, 440) az *istenadta*-t mint szerkezetet SIMONYI szóösszetételekben elemezte. Az *ista* és az *adta* tagjai között birtokviszonyt látott, mint a *szófia* összetételben. A személyrag szerinte a *-t* képzős főnévhez járult „mint az *élte* vagy *holta*, valamint *veszte* stb. Eszerint *istenadta* annyi lenne, mint isten adása, adománya.” (Ezt a nézetet egyébként az ÉKSz. ma is vallja, olyan szavakat, mint *eleste, veszte* személyragos főneveknek tartva. L. ott.)

32 év múlva, 1907-ben a *-t* képzős elemet főnévi igenévnek nevezte: „Ez a *-t* képzős főnévi igenév nyilván ósrégi sajátossága nyelvünknek, de idővel — mint több más igenévi szerkezet — mindig több-több tért veszített, s ezt a tért részint a másik főnévi igenévnek, részint pedig az összetett mondat szerkesztésnek engedte át.” (Nyr. XXXVI, 241.) Mondatbeli használatával kapcsolatban azt írja, hogy e főnévi igenév mint tárgy, alany, határozó és jelző fordulhat elő.

Még ugyanebben az évben SIMONYI más, újabb nézetét fejtette ki, de korábbi véleményét nem utasította el „csaknem teljes egészében” — mint SZEPESY állítja —, tovább fenntartja „azzal a módosítással, hogy nem a *-t* képzős főnevet, hanem a *-t* képzős melléknévi igenevet” látja az *istenadta*-ban (NyF. 47. sz. 12).

SZEPESY 1939-ben megjelent doktori értekezésében a következőképpen foglal állást SIMONYIVAL kapcsolatban: „SIMONYI fejtegetései olyan alaposak, s példái annyira meggyőzőek, hogy elméletének egyes pontjai csak kiegészítésre szorulnak.” (MNyTK. 47. sz. 6.) Idén megjelent cikkében azonban úgy emlékezik vissza arra az időre: „A szakirodalom tanulmányozása során örömmel állapítottam meg, hogy SIMONYI ZSIGMOND hasonló következtetésre jutott (Nyr. XXXVI, 193—205; 264—71) jórészt csupán a magyar nyelv szerkezetének tanulmányozása révén, mint én a finnugor nyelvek tanúvallomásának figyelembevételével.” (MNy. LXXVIII, 53.) S pár sorral alább: „ZOLNAI fent említett (NyK.) cikkének elolvasása után semmit se változtattam a saját magam kialakította állásponton, amely íme, összetalálkozott SIMONYI álláspontjával.” (uo. 53—4)

Nem igaz, hogy SIMONYI „jórészt csupán” a magyar nyelv idevágó szerkezeteket tanulmányozta, ellenkezőleg, egybevetette azokat egyes finnugor nyelvi — vogul, votják, cseremisiz, mordvin — (Nyr. XXXVI, 243 és köv.), azután az altaji nyelvi — török, kazáni-tatár, csuvas, mongol — valamint a két további rokon nyelvi — finn, osztják (NyF. 47. sz. 10—30) — hasonló szerkezetekkel. Sőt, még a német, görög, szanszkrit és arab példákkal is szemléltette (uo.).

2. KÁROLY SÁNDOR bizonyítja, hogy a *-t*, *-tt* képzős elem alakilag nem alkalmas a szófaji meghatározásra, mert: *A ház elhagyott* (állítmány mint igenév) és *Ő elhagyott engem* (állítmány mint ige). De ez nem az az igenév! Hiszen igenévünk *hagyta* lenne. Annak ellenére — könnyen ki lehet mutatni — KÁROLY bizonyítása mit sem vesz az érvényességén. A *hagyta*-ra nem tudok példát idézni, de vegyük a következő példaszervezeteket: *Isten adta gyermekem* (az ige) és *Istenadta gyermekem* (az igenév).

Továbbiakban KÁROLY a kérdéses szó szófaji tulajdonságait vizsgálja, és egyrészt igei, másrészt igenévi jellegét deríti ki. Így eljut az alábbi végkövetkeztetéshez: „Ezért leghelyesebb szerkezetünk *-t* formánsos elemét annak tartani, aminek a sokoldalú elemzés mutatja: kettős jellegű szónak, *igenévi-igei jelzőnek*, személyragozását is sajátos *igenévi-igei személyragozásnak*, bővítőményét pedig — úgy, mint a *szellő űzött felhő* szerkezet igenévi tagjának is — alanyos bővítőményét, ez felel meg ugyanis leginkább a kettős: *igenévi* — *igei* jellegnek.” (NyK. LIX, 149.)

Ha elfogadjuk, hogy kettős szófajú az olyan szó, amely a két szófaj kategóriájába vágó tulajdonságokat külön-külön mutatja, ezzel a meghatározással teljes egészében nem érthetünk egyet. KÁROLYnak ezt a kis pontatlanságát majd a MMNyR. helyesbítette: „Az alanyos szerkezet alaptagja (...) sajátos, személyragos igenévi-igei, azaz átmeneti szófajú alakulat” (II, 82—3).

Alanyosnak nevezték szerkezetünket a MMNy. írói is. Az alaptag szófaja szerint azonban az igeves szerkezetek csoportjába sorolták be. Az igenévi-igei személyragozás tárgyalásánál írták, hogy „A névszói személyragozás körébe soroljuk a melléknévi ige-*nevek* és igeik között átmenetet képező szavaink személyragozását, mert személyragjaik ugyan tárgyas igei személyragokhoz hasonlítanak leginkább, mondatbeli szerepük azonban a melléknévi ige-*nevek*ével azonos, s személyragtalanul tiszta melléknévi ige-*nevek*” (MMNy. 195).

De nem egészen így van. Ilyen esetben a személyrag elhagyásával megkapnánk a „tiszta melléknévi ige-*nevet*”, következőképpen *idézte* > **idézt*, holott az igenév *idézett*.

A szófaji problémákhoz oly szorosan kapcsolódó alaktani kérdések tehát szintén sok gondot okoznak a kutatóknak. A szakirodalom olvasásakor a fent említettekhez

képest fordított esetekkel is találkoztam. KLEMM ANTAL például az egyébként kitűnő „Magyar történeti mondattan”-ában az alanyi mellékmondat értékű igenes szerkezeteket tárgyalva az igenekhez véletlenül keveri a tiszta főnevet, az alábbi példamondatban: *A költségének nem léte ne kinszerítse. A léte nem igenév, hanem személyragos főnév, a lesz ige származéka, a lét úgy, mint a tét (< tesz) és hit (< hisz).*

3. Most fogadjuk el a legpontosabb igenévi-igei átmeneti szófaji meghatározást, és nézzük meg azoknak a szóösszetételeknek és szószervezeteknek a típusait, amelyekben szavunk ilyen tulajdonságokkal szerepelhet:

A) Két tagú alanyos szóösszetételek: *ebadta, égadta, istenadta, ördögadta; szűette, feneette; anyaszűlte, ebszűlte; féregrágtá; kigyómarta; madárláttá; hófedte; dércsípte; esdverte; vízmosta; széljárta; villámcsapta; napsütötte.* Mindegyik személyragos utótagú, tárgyias (*adta*) vagy tárgyias jellegű (*járta*) igéből alakult igenév-ige. Azért általában csak a rákövetkező főnévvel együtt fordul elő. Mint olyan jelző (gyakran állandó, pl. *madárláttá*), az előtagjával együtt melléknév.

B) Két tagú jelzős szószervezet, amelynek az előtagja az előbb tárgyalt szóösszetétel: *ebadta kölyke, szűette ja* és így tovább. A szerkezet alaptagja a *kölyke, ja*.

C) Három tagú szószervezetecsoport: *árvíz okozta kár, arabok lakta terület, X rendezte előadás.* Az ilyen típusú szószervezetecsoportban két szószervezet van, az egyik alanyos (*árvíz okozta*), a másik jelzős (*árvíz okozta + kár*). Ezt a két szószervezetet azonban nem szabad önkényesen egymástól elválasztani, mert a két szerkezet közös eleme (*okozta*) egyikkel se fordulhat elő a másik nélkül. Ennek tudatában a kutató az alanyos szerkezetek elemzésénél mindig kiteszik az általuk meghatározott elemet is (itt az *okozta*). (Ebbe a csoportba a kizárólag irodalmi nyelvben található két tagú jelzős szószervezet is sorolható, amelynek előtagja nem 3. személyű személyraggal szerepel, pl.; *idézttem példa.* Ezt a szerkezetet viszont személynévmással 3 tagúvá ki lehet bővíteni; *az én idézttem példa.*)

Az A) és B) csoport tartalmazza az állandósult szókapcsolatokat, amit egyébként a helyesírás is tükröz. (SZEPEY talán a kapcsolat meglétének hangsúlyozása végett következetesen kötőjellel írja az *istenadta-t* és *madárláttá-t.*) Az *istengyalulta tők* szószervezetet bizonyosan egybe kell írni, mert azt az egy fajta tőköt csak „az isten” gyalulhatta; e szószervezet analógiájára mondhatnám: *az asztalos gyalulta deszka*, viszont deszkát akárki gyalulhat. És bármennyire a kőkényt is akárki megcsípheti, de a *dércsípte kőkény* külön fogalom.

Ha közelebbről megvizsgáljuk az A) és B) csoportot, megállapíthatjuk, hogy a benne foglalt szókapcsolatok a hiedelem- és az állatvilággal, valamint a természeti jelenségekkel kapcsolatos élőlényeket, illetve tárgyakat jelölik. — A C) csoport újabb keletű szószervezeteket tartalmaz. Ezek, a megkövesült szófordulatokkal ellentétben, szabadon átalakíthatók: *X rendezte előadás = az előadás, amit X rendezett* (az előbbi nem tűrhet ilyen átalakítást, pl. *madárláttá kenyér ≠ a kenyér, amit a madár látott*). Ezért nem alap-talanul hibáztatja SZEPEY a PAIS-féle rekonstruált mondatokat.

Mint az előbbiekre, ezekre a szószervezetekre is az a jellemző, hogy igenévi-igei tagjuk meghatározza a két többi tag kicserélhetőségét. Így a fenti példában a *rendezte* mellett az állhat, ami megrendezhető, és az, aki megrendezhető (film, előadás, színdarab, est stb., illetve rendező, művész, X úr stb.). Még szélesebb mezőnye van a *laktá*-nak, hiszen többet is lehet lakni (területet, települést, falvakat, városokat, vidékeket, egyes országokat stb.), mint megrendezni; és többen lakhatnak (nemzetek, nemzetségek, törzsek, egyes emberek stb.), mint ahányan rendezhetnek.

Az itt tárgyalt esetek a szószervezet viszonylagos termékenységéről tanúskodnak. Amint már említettem, csak olyan szószervezetekkel foglalkozom, amelyekben a *-t* kép-

zós szó igenévi-igei szófajú. Figyelmen kívül hagytam olyanokat, amelyekben főnevesült: a) két tagú jelzős szóösszetételeket, mint *naplemente, napfelkelte, napfordulta* (*napforduló*), *holdtölte, holdmegtelte*; b) két tagú jelzős szó szerkezeteket, mint *város eleste, fagyok beállta*. Nem foglalkozom azokkal sem, melyek az állítmánnyal határozói és tárgyi viszonyt fejeznek ki: *életemben, vesztére*, illetve *életemet, vesztét*.

4. A szintaktikai áttekintés után térjünk vissza egy pillanatra az alaki és szófaji kérdésekre. Leginkább az az elmélet terjedt el, mely szerint az *istenadta*-nak a személyragos tagja eredetileg névszói természetű, és hogy a személyrag későbbi. Ezt vallja a finnugor és az altaji nyelvek tanúsága is. De a mai nyelvhasználatban a *-t* képzős elem deverbális jellegre utal. Tegyük föl, hogy tisztáztuk a szófaji hovatartozását. Hogyan lehet azonban megmagyarázni azt a tényt, hogy több évszázados élte ellenére ma sem fordulhat elő önállóan, rag nélkül (vagy legalább esetrag nélkül, vö. *untig, lépten-nyomon*)? KÁROLY sajátos ellentmondást sejtett benne (i. m. 130). De az ellentmondás elképzelhetetlen egy ellentmondás nélküli tartalom kifejezésére képes nyelvi formában. Csupán arról van szó, hogy szintetikus nyelvi formával állunk szemben, az elemzésnek analitikus módszerei pedig nem alkalmasak e forma pontos meghatározására. Az elemzés ugyanis fordított folyamat a szintetikus formához képest, és csak annyiban lehetséges, amennyiben amaz oppozícióban van az egyéb, azonos funkciójú analitikus formával: *X vezette küldöttség = a küldöttség, amit X vezetett*. Azokban a nyelvekben, amelyekben ilyen átalakításra nincs lehetőség (altaji nyelvekre gondolok), az efféle szó szerkezetet csak fordítással, körülírással adhatjuk vissza. Éppen azért, ha történeti, illetve összehasonlító vizsgálatot szeretnénk végezni, nem ártana a finnugor nyelvek mellett az altaji nyelvek kutatását is megkísérelni. Hiszen már SIMONYI írta, hogy „A török nyelvekben még inkább hasonlít e szerkezet a miénkhez, mert ott rendszeren birtokos személyragja van az igenévnek...” (NyF. 47. sz. 15). SÁRKADY NAGY JÁNOS 1913. évi tanulmányában az északi osztják igeneves szerkezetek vizsgálatával alkalmával leszögezte, hogy „A mondatszerkesztésnek ilyen módja az urál-altaji nyelvek közös sajátossága” (NyK. XLII, 443). Annak tudatában, hogy már WIEDEMANN felhívta erre a figyelmet.

5. Befejezésül egy terminológiai javaslat. A legáltalánosabb *istenadta*-féle elnevezésnek az az előnye, hogy magában foglalja a példaösszetételt, hátránya, hogy mégse ad pontosabb meghatározást. Mivel már annyira meghonosodott — amennyiben nem akarjuk „alanyos összetétel”-nek mondani — „*istenadta*-féle szóösszetétel”-nek mondhatjuk.

Ha azonban az *istenadta gyermek*-féle szó szerkezetekről van szó, ezt az elnevezést nem alkalmazhatjuk. Az eddigi szakirodalomban a következő meghatározások találhatók: mellékmondatot pótló igenév, illetve szerkezet (SÁRKADY: NyK. XLII, 443 kk.); mondat értékű (KLEMM, TörtMondt. 313 kk.); névszós ↔ igeneves szintagma (MMNyR. II, 82–3).

Miután az *istenadta gyermek*, *arabok lakta terület*-féle szó szerkezetekben megkülönböztető jellegű a személyragos igenév-ige, úgy vélem, hogy leghelyesebb szerkezetünket *személyragos igenévi-igeinek* nevezni. Ilyen meghatározáson kívül csupán a nagyon ritka *anyaszült meztelen, gutaitűt ember*-féle szó szerkezet lenne.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Selypestő. 1. A MNy. XXVI, 329. lapján a következő oklevélrészlet olvasható: „Veniendo ad unum locum qui fok dicitur, ubi dicta piscina cadit ad aquam *Selpestho* vocatam”. Hogyan hívhatnak egy halastavat selypestónak? Mi lehet a névadás indítéka? Van-e valami köze a *Selpestho*-nak a *selyp* mn.-hez és a TESz.-ben a *selyp* bizonytalan adataként idézett *Selp* helynévhez, a mai *Selyp*-hez? A FNESz. a következőket mondja a *Selyp* címszó alatt: „Lőrincihez tartozó település’ Bizonyára összetartozik a m. *selyp* mn.-vel kapcsolatba hozható m. R. *Selpe* szn.-vel. E szn.-ből alakult a Nagyszombattól északnyugatra fekvő *Selpe* község neve (. . .). L. még *Selypes-ér* ’Polgár határában kanyargó vízfolyás’. Ez utóbbi talán a m. *zsilip*-pel, esetleg a bukovinai Andrásfalván használt *sejpp* ’egy fajta bocskorvarsa’ fn.-vel is kapcsolatba hozható.”

A FNESz. fogalmazása túlságosan tömör, s ezért félreértésekre adhat alkalmat. Nem egészen egyértelmű az utolsó mondat *is* szava. Arra utalna, hogy a *Selypes-ér* a *zsilip*-pel és a *sejpp*-vel hozható kapcsolatba, vagy arra, hogy a *Selypes-ér* a *Selpe* szn.-vel is, a *zsilip*-pel is, a *sejpp*-vel is kapcsolatba hozható? Mivel a *Selypes-ér* a *Selyp* szócikkhez van csatolva, ez utóbbi értelmezés is megengedhetőnek látszik — én legalábbis így értelmezem. Egy sajnálatos sajtóhiba is megbújik a FNESz. hivatkozásaiban: az 1319. évi *Zelpestu*-t nemcsak GYÖRFFY írja így, hanem az alapul szolgáló Zichy Oklevéltár is (I, 172).

2. Vegyük sorra először a *selyp* (*sejpp*, *selp*, *szelp*) hangcsoporttal alakult neveket.

1. *Selyp* ’Lőrincihez tartozó település’: 1410: *Selp* (ZsigmOkI. II/2, 373); 1415: *Selp* (CsÁNKI I, 106); 1808: *Selp* (LIPSZKY, Rep. I, 589). — 2. *Selpe* ’helység Nagyszombattól ÉNy.-ra’: 1364 e.: *Selpe* (SztpKritJ. II/2—3, 314); 1808: *Selpicz* (LIPSZKY, Rep. I, 589). — 3. *Selypes-ér* ’Polgár határában kanyargó vízfolyás’: †?1292: *Zelp(us)tv* (GYÖRFFY I, 803); 1319: *Zelpestu* (uo.); 1483: *Selpestho* (MNy. XXVI, 329); 1808: *Seipes* (LIPSZKY, Rep. I, 588); 1865: *Selypes* (Hunfalvy J.: MBir. III, 385); 1914: *Selypes-ér* (Nyr. XLV, 403); 1951: *Selypes* (MNy. LV, 121 (?)); 1970: *Sejpes-ér* (PolgJár. 32). — 4. *Szeléppusztá* ’helység Selyptől DK.-re’: 1808: „*Selyp* aliis *Szelyp* aut *Szeléppusztá*” (LIPSZKY, Rep. I, 589); 1848: *Szelip Puszta* (LIPSZKY, Térk.). — 5. *Szeleptanya* ’helység Tiszadob határában’: (Hnt. 1944. 539). — 6. *Selpe* ’szn.’: 1138/1329 (MNy. XXXII, 135). — 7. *Selepp* ’szn’: XVI. sz. (Nyr. IX, 367). — 8. *Zelepes* ’szn.’: 1519: *Petro Zelepes* (OkI Sz.) és 1525: *Petrus Zelepes* (OkI Sz.).

3. Ennek az írásnak egyik célja, hogy bemutassa: a *Selypes-ér* neve a *zsilip* és/vagy az ’egyfajta varsa’ jelentésű *sejpp* szóból alakulhatott, és nem a *Selpe* szn.-ből. Ezt a vélelmenyt alátámasztják az okleveles adatok: a *Selypes-ér* első három adata szerint tó. Az 1483-as adat szerint összeköttetésben van egy piscinával. A *piscina* ’halastó’ középkori magyarországi jelentéséről tudjuk, hogy ez sokszor nem mesterséges halastó, hanem természetes vízfolyás, amelyet rekesztenek („clausura”) (vö. HERMANN, MHal. I, 72—3). A rekesztéssel mindkét szó — a *zsilip* is, a *sejpp* is — kapcsolatba hozható (a *sejpp*-vel való halászatra vö.: Ethn. LXXXIV, 346; DÉGH LINDA, Kakasdi népmesék I, 106—7). GRÉTSY LÁSZLÓ cikke pedig (MNy. LV, 121) egy rekesztő halászati mód leírásánál hivatkozik K. KOVÁCS ISTVÁNRA, akinek szóbeli közlése szerint Selypesen halásztak ilyenformán.

Mindehhez analógiaként megemlíthető, hogy a rekesztő halászat eszközeiről — HERMAN OTTÓ szerint ezek közül legfontosabbak a *cége* (*szégye*), a *vejsze* és a *varsa* — neveztek el magyar helységeket. A *cégé*-re HERMAN idézi (i. m. 82) a „*Czége*, *Czégény* és *Csege*” helyneveket (a *Czégény*-t — ma *Czégénydányád* — és a *Csege*-t — ma *Tiszacsege* — a FNESz. személynévből magyarázza). Az OkI Sz.-ből helynévként idézhető a *Zegge*

(1211.), halászhelyként a *Seege* (1257.) és a *Scege* (1334.). A *varsá*-ból keletkezett helynév pl.: OklSz.: *Varsathu* (1252.), *Varsád* (FNESz.); a *vejszé*-ből pedig: OklSz.: *Weiz* (1316.), *Vészto* (FNESz.).

A *Selypes-ér* morfológiai vizsgálata is alátámasztani látszik feltevésünket. Ha ugyanis személynév lenne a meghatározó elem, egy **Selpe-tava*-féle birtokos szerkezetet várhatnánk (vö.: OklSz.: *veyrmur thouua* (1211.), *Folutoa* (1231.), *Apat toa* (1240.), *chekeytova* (1256.), *Keerchen toua* (1268.) stb.). Tehát a személynévvel képzett, illetőleg emberre, tulajdonosra utaló megnevezések személynév + *tava* formában fordulnak főképp elő (de OklSz.: *urtou* (1135.), míg a tóval kapcsolatba hozható köznevekből képzett megnevezések az esetek túlnyomó többségében fn. + *tó* vagy fn. + *s* + *tó* alakúak (vö.: OklSz.: *Ikurtov* (1223.), *Nadalthov* (1225.), *Asvantv* (1240 k.), *Varsathu* (1252.); vagy: *Gekenusthu* (1252.), *Cacasto* (1261/1411.), *Nadostov* (1262.)). Hangtanilag is elfogadhatónak látszik a *Selypes-ér*-nek a *sej*p-ből való származtatása. Ehhez a következő fontos párhuzamot sem hagyhatjuk figyelmen kívül: az *s* hanggal alakult helynév mellett két esetben is megtaláljuk az *sz* hanggal alakultat. Így van *Selyp* község mellett *Szelep-Puszt*a (LIPSZKY, Rep. I, 589), a *Selypes-ér* mellett pedig Tiszadob határában *Szeleptanya* (Hnt. 1944. 539). A *sej*p-et viszont a Keleti-Kárpátokban (Lápos-völgye) ma is *szelep*-nek nevezik (vö. GUNDA, Ethnographica Carpathica. Bp., 1966. 125—7), tehát nem látszik véletlennek az *s*-es és az *sz*-es adatok egymás melletti előfordulása. Természetesen ez az etimológia sem — hogy PAIS DEZSŐ szavával éljek — „száz százalékos”. Hiszen a *Szeleptanya*, illetőleg a *Szelep-puszt*a magyarázható a népi *szelep*-ből (MTsz.), melynek jelentése: 'házfödél alakú pásztorkunyhó'.

4. Ugyanebben a szócikkben írja a FNESz., hogy a m. R. *Selpe* szn. a m. *selyp* mn.-vel hozható kapcsolatba. Ezt a kapcsolatba hozást az támogatná, ha tudnánk biztosan, hogy az említett *Selpe* nevű személy beszédhibás volt. Az oklevél szavai azonban erről nem szólnak. Azt adják tudtunkra, hogy — h a l á s z v o l t („Hec sunt nomina Pifcatorum . . . *Selpe* . . .”). Köztudomású, hogy ebben a korban munkaeszközéről is kaphatta nevét a személy (vö. PAIS DEZSŐ: MNy. XVIII, 98). A halászszerszámok közül mint személynévként is szolgálót ismerjük a *varsá*-t: 1211: *Varsa* (PRT. X, 511); a *vejszé*-t: 1209: *Veysa* (AÚO. XI, 99); a *cégé*-t: 1222: *Cege* (PRT. I, 657 — bár ez a *szeg* fn.-vel is kapcsolatba hozható); a *zák*-ot: 1335: *Zak* (ZichyOkl. I, 453); és talán a *gyalom* (*háló*)-t: 1292: *Gyalma* (gen.) (AÚO. XII, 534). Ide tartozhat esetleg a *Selpé*-vel egy forrásban említett *Worca* is, ha feltételezzük, hogy a *c* íráshiba *s* helyett.

A *Selpe* név tehát származhat a *sej*p szóból, s mivel a *sej*p a *zsilip*-ből, illetőleg a *zlebs*-ből (vö. KNIEZSA SzlJsz. 577) hangtanilag levezethető (a jelentésbeli kapcsolatról a 3. pontban a rekesztő halászat kapcsán már szóltam), származhat a *zsilip* egyik hangtani változatából is, mint ahogyan ebből a szóból származhatnak a *Petro Zelepes* (1519.), a *Petrus Zelepes* (1525.) és a *Selep* személynévek. Ebben az esetben a *Selpe* e-jét kicsinyítő képzőnek foghatjuk fel. Ez alapján *Selyp* neve is — közvetlenül vagy a *Selpe*-n át közvetlen — a *zsilip* ~ *sej*p szóból származhat.

Nem hallgathatom el azt sem, ami ez ellen a magyarázat ellen szól. Azt, hogy a *Selpe* név igenis jelenthetett 'selypítő, pösze ember'-t. Bár mai nyelvjárásaink nem teljesen mérvadók XII. századi nevek magyarázására, mégis a *selyp* (*selype*) mn. Nógrádban és Hevesben — vagyis a mai *Selyp* és az oklevélbeli *Selpe* lakóhelyén („In uilla Helenba”) igen elterjedt. A másik nehézség a *Selpe* hapax-volta: mindeddig nem találtam még egy *Selpe* nevet, amely ezt az egyet közelebből megvilágítani segítene. Ezért aztán vagy elfogadjuk a *Selep* ~ *Zelepes* nevekkel való rokonságát, vagy pedig függőben hagyjuk a kérdést újabb adatok felbukkanásáig.

Don-kanyar. A Ludas Matyi XXIX, 9. számában Hidvéghy Ferenc levélíró megemlíti azt a Móricz Zsigmond körtéri „falatozónak becézett csúnya talponállót”, amelynek a Karinthy Frigyes utca felé néző homlokzatán a *Pingvin* név díszleleg, a Körtér felőli oldalán pedig *Körtéri Büfé* nevezet olvasható. „A vendégek se így nem hívják, se úgy, hanem *Don-kanyarnak* nevezik, mert itt kanyarodik be a 6-os villamos a Körtérről a Petőfi-híd felé” — írja a továbbiakban.

A jómúltkorában Bélmegyerre utaztunk. Szeghalom és Vésztő között egy kanyarban megjegyzi útitársam: „Na, ez a *Don-kanyar*. Nemcsak ez a kanyar *Don-kanyar*, hanem itt a kanyarban lévő csapszék, illetőleg italbolt is.”

Debrecennek is megvan a maga *Don-kanyar*-ja az Április 4. útja és a Hajnal utca kereszteződésében, ahol a 4-es sz. főút Nyíregyháza irányába elkanyarodik. Egy rossz hírű talponálló működik ebben a kanyarban is, ezért meg is kapta mind a kanyar, mind a talponálló a *Don-kanyar* nevet.

Moldova György „Sötét angyal” című regényében (Bp., 1964. 1446) írja: „Csaba és Vali valahol Miskolcon „Beálltak a *Don kanyarnak* nevezett kocsmába”.

Mi ennek a jelentésváltozásnak a metaforikus alapja?

A *Don-kanyarban* 1943. januárjában lejátszódott tragédia, amelynek következtében a második magyar hadsereg megsemmisült. A *Don-kanyar* név 200.000 magyar katona mérhetetlen szenvedéseinek színhelyét jelöli, 130 000 magyar katona temetőjét, ugyanannyi magyar család, sőt az egész magyar nép tragédiájának színhelyét.

Kanyarban van nálunk minden *Don-kanyar*-nak nevezett rossz hírű kocsmá, italbolt, talponálló, illetve *Don-kanyar*-nak mondják az olyan kanyart, amelyben valami züllött kocsmá leledzik.

A kocsmá, italbolt, talponálló is gyakorta a pusztulás, veszteség helye, családok felbomlásának, életek elromlásának okozója.

Külső hasonlóság, tartalmi és hangulati rokonság a névátvitel alapja és az a körülmény, hogy a tragédia az egész nemzet tragédiája volt, az egész ország közvéleményét foglalkoztatta annak ellenére, hogy az akkori újságok és hivatalos jelentések hallgattak róla.

A *Don-kanyar* szókapcsolat az említett jelentésben már túljutott fejlődésének azon a fokán, hogy egyszeri, alkalmi jelentésnek tekintsük: ’rossz hírű talponálló, züllött kocsmá’ jelentésben kezd általános fogalommal válni, vagy már azzá is vált.

A nevezet ma már nem annyira tragikum, mint inkább akasztófahumor, tréfás, gúnyos hangulat tapad. A névátvitel eredeti alapja elhomályosulóban, sőt a *Don-kanyar* törzsvendégei sem a földrajzi nevet és helyet, sem a hozzá fűződő tragikus eseményeket nem ismerik.

Elégge elterjedt nyelvi jelenség, hogy földrajzi nevek valamilyen ok folytán közszókká válnak, mint a *bajonett*, *baldachin*, *burgonya*, a latin *cuprum*, *konyak*, *damaszt*, *kolofónium*, *kordovány*, *majolika* és *fajansz*, *mágnés*, *muszlin*, *panama*, *pergamen*, *szardinia*, *tarantella*, *dzsorszi* stb. Míg azonban a fent említettek nemzetközi szavak, a *Don-kanyar* csak a magyar nyelvben kaphatta a szóban forgó mellékjelentését. A jelentésváltozás oka és alapja is egyedülálló, talán a *Panamá*-éval mutat valami hasonlóságot.

Ugyan hány *Don-kanyar* lehet még e honházában?

É. KISS SÁNDOR

Fuvarlan. Ez a szó a magyar szótárírásnak kitagadott mostohagyermek: sem értolmező, sem táj-, sem történeti szótáraink betűrendjében nem lelhetni meg. KRESZNERICS ugyan ismerte (id. az EtSz. *fú* a.), de utána még a sokat tudó CzF. sem sorolta be

címzavai közé. Ennek ellenére a Szótörténeti Tár (SzT.) szerkesztése közben már csak azért sem kerülhetett el a szó a szerkesztő figyelmét, mert ma már nem tarthatjuk követhetőnek azt a NySz. szerkesztői munkájának irányát szabó szükkeblű utasítást, hogy a történeti szótárból „ki kell rekeszteni az olyan képzéseket, melyek alapszavukból a ragozáshoz hasonlóan mind alakra, mind jelentésre nézve maguktól következnek” (NySz. I. Utasítások. II. 1.). Minthogy magam az erdélyi magyar szó- és szóláskészlet lehetőségig mentől teljesebb bemutatására törekedtem, törekedem, igenis felveszek, illetőleg munkatársaimmal felvételtek minden, még a legközönségesebb képzős szót is nemcsak azért, hogy a nyelvész például képzővizsgálataihoz mennél gazdagabb, mentől teljesebb példátárt állíthasson egybe, hanem azért is, hogy a nem nyelvész és a nem magyar anyanyelvű kutató az egykorú szövegekben előforduló képzett szó jelentését illetően ne maradjon kétségben. Míg ugyanis a régiségbeli szöveget olvasó magyar anyanyelvű kutató — minden különösebb nyelvtörténeti ismeret nélkül is — közvetlenül érzi és tudja, hogy például az itt címszóul szereplő szó a *fú* ~ *fúj* ige *-atlan* fosztóképzős származéka, és így közvetlenül érti a szó jelentését is, mindez nem tételezhető fel a magyarul gyengébben tudó és a magyar szóképzésben járatlan más nyelvű szótárforgatóról; számára tehát a szótárbeli ilyen természetű hiány megnehezítheti az előtte fekvő szöveg pontos megértését.

Ilyen megfontolás alapján jut el most végre az itt címül kivetett szó a SzT.-ban a szótári nagykorúság szintjéig: az önálló címszó rangjáig, sajnos, rendkívül szegényes adatolással. E szó ugyanis egyetlen cédulánkon csak a tordai törvénykezési jegyzőkönyveknek a következő, 1762-ből kijegyzett szövegrészletében fordul elő: „... az I(uctusna)k (vádlottnak) eő kegyelmenek ... 1760dik Esztendőben, és üdő tajban, ex illicito concubito meg viselésese, es terében valo esése lött légyen ... ez közönséges hir volt ... oly érdemes, és jo emberek közzett, és ma is continualtatik, el lehet mondani nem tsak azt hogy *szél nem indul fuvatlan*, hanem azt is az iránt, quod non sit sine sufficienti ra(ti)o(n)e” (a *dülten szedés tőlem* származik). Noha ilyenformán a címszó egykori élete csak egyetlen történeti adalékkal igazolható, hivatkozhatni arra: az erdélyi köznyelvben annyira közkeletű a *szél fuvatlan nem indul* szólás, hogy a fiatalon elhalt erdélyi író, Asztalos István hátrán választhatta ezt egy, először 1949-ben, majd tíz év alatt még négy kiadásban megjelent regénye címéül.

De ha KRESZNERICS utáni legfontosabb szótárainkban, mint előbb állítottam, nem is leljük meg a szót, ha szólásgyűjteményeinkben keresgélünk, szerényen meghúzódvá, más szólások háta mögött találkozhatunk vele. MARGALITS EDE ugyanis egy ilyen szólást idéz: *Nehéz meleg tarhonyát fuvatlan elkölteni* (MKözm. 267). — Megjegyzendő, e szólásban a *meleg* jelző helyett inkább *forró-t* várnánk). Érdekes viszont, hogy O. NAGY GÁBOR szólás- és közmondás-gyűjteményében e szólás csak egy másik szólás értelmezéseként fordul elő: „Nem fúj a szél zúgatlan (*Szél fuvatlan nem indul*; Ha nem fúj a szél, nem rezeg a nyárfalevél) = kell abban valami igaznak lenni, amiről már sokan beszélnek” (Magyar szólások 626. l., 543. szólás). — Persze az értelmező itt is írhatott volna egy még közkeletűbb, tömörebb értelmezést a szóban forgó szólás után: „Nem zörög a haraszt, ha nem fú a szél.”

O. NAGY első értelmezéséből alkalmasint helyesen következtek arra, hogy a *szél fuvatlan nem indul* szólás nemcsak Erdélyben, hanem a magyarországi köz- és irodalmi nyelvben is eléggé ismert lehet. Éppen ezért indokoltnak tartanám, ha a mai szókészletet egybegyűjtő ÉrtSz. és az ÉrtKSz. újabb kiadásában, ha másként nem, pótlásként mégis csak a szótári önállóság rangjára vergődnek a régóta a sutban guzsorgó, mostoha sorban tengődő szavunk. Annál is inkább meg kellene ezt tenni, hiszen úgy látom, hogy a MARGALITS idézte szólás és az O. NAGY említettben a szónak a jelentése között jól érzékelhető, bár szavakban nehezen kifejezhető árnyalati különbség is van.

SZABÓ T. ATTILA

Etimológiai szótáraink margójára. — 1. *Alamuszi*. Az SzT. e címszava alá tévesen került a marosvásárhelyi Városi Levéltár tanúvallomásos köteteiből Alamuczi Sebestienne neve, mivel más jegyzőkönyvekben „Olomuczi”-nak említik mind őt, mind családját; vagyis Olomucziék nem alamusziak, hanem olomuciak, olműtziek.

Az *alamuci* ~ *olomuci* — úgy vélem — az *alamuszi*-val mégis összefügg: nem más, mint ennek etimonja. Vélekedésemet az alábbi alakváltozatok is valószínűsítik: *alamuci* ~ *alamuszi* ~ *alamúz* ~ *alamusz* ~ *ámusz* (TESz.) <: R. *Alamóc* 'Olomouc, Olműtz' (PallLex. *Olműtz* a.) | *alamusta* ~ *alamusza* ~ *alamuszi* ~ *alamuszi* (TESz.) < *lat. *olomucita* ~ *alamucita* 'olomouci, olműzi'.

Ezek az alamusziak bizonyára cseh—morva testvérek, anabaptisták voltak, akik a morvaországi ellenreformáció elől Erdélybe meg Észak-Magyarországra menekültek. Magukat új szálláshelyükön Morvaország akkori fővárosáról *olomuci*-nak mondták, és e szóból lett az *alamuszi*.

Erdélyben — tudtommal — nem él az *alamuszi* ÉrtSz.-beli első jelentése. Nálunk az alamuszi ember olyan, mintha a vaj sem olvadna el a szájában, olyan, akinek kihűl a szájában az étel — ez volt Erdély népének itélete a cseh—morva testvérekről, ha ugyan az *alamuszi* jelentése a XVII. század közepe tájától a mai napig nem változott.

2. *Dömöckölt* <: *Dömöck* 'Damaszkusz'. Régi (és szakszóként ma is élő) jelentése: 1. 'ócska patkóvasból acélt (rendszerint kardpengét) kovácsol'; 2. 'fém tárgyba (általában fegyverbe) ékítményt marat v. vés és belé arany- v. ezüstszálat ver'.

A *Dömöck* és a *Damaszkusz* azonosságát bizonyító adatok: 1597: *dömöcki* 'damaszkuszi' (SzT.) | SzD. 1792.: „*Dömötzi*: veres tafota. damascena materia” | BALLAGI 1867.: „*Dömöczk* Damaskus (ECKHARDT, FrMSz.²: damas l. damasztelyem: ~ de soie ua. 2. damaszkuszi v. dömöcki penge, kard”.

Az első jelentést bizonyítja MÁRTON 1803.: „*damasciren* habosra edzeni, török módra edzeni a' vasat, atzél”.

Más adat: „A patkóvasból vékony lemezcsíkokat kovácsoltak, ezeket egymásra helyezve fehér izzásban kalapálták össze. Ez az eljárásuk megfigyelhető a szablyapengék fokán mutatkozó csfokon, valamint a penge lapjain, az él köszörülése folytán több-kevesbé hullámosan mutatkozó rétegeken”. „A keresztetek Damaszkuszban találtak ezekkel az újszerű pengékkel. Innen származik a magyar *dömöck*, *dömöcki* vagy *dömöczkölt acél* elnevezés. E név voltaképpen az acél származásának helyére utal” — írja KALMÁR JÁNOS fegyverregész (Élet és Tudomány 1972: 722). (A SzT. *dömöcki szablya*-ja is ilyen acél.)

A második jelentést bizonyító adatok: *dömöckölt* (kardot) *damascene*, *damaskeen*, *damask* (ORSZÁGH, MAngSz.⁴) | *damascene* arannyal/ezüsttel berak/díszít (ORSZÁGH, AngMSz.⁴) | *dömöckölt* (kardot) *damasquiner* (ECKHARDT, MFrSz.²) | *damasquiner* arannyal v. ezüsttel kirak (ECKHARDT, FrMSz.²) | „Az ékkövekkel, arany és ezüst tausírozással díszített markolatokon kívül, melyek fontossága másodlagos volt, a fegyverpengék szerezték meg a világhírnevet. E pengéket is részben maratással és más színű fém tausírozásával (régii magyar szóhasználat szerint Damaszkuszról elnevezve: *dömöcköléssel*) díszítették” (MűvLex. 1965., *damaszkuszi fémművesség* a.) | „tausírozás, féंबरakás, agemina, *dömöckölés*: nem nemesfémnek nemesfém-berakással való díszítése” (Művészeti Kislexikon).

„Valamint a fát szokásos fával kirakni, azonképpen a fémek felületeibe is lehet más fémből lévő ornamenteket belekalapácsolni. Ez az eljárás *tauschírozás* és *damascírozás* elnevezés alatt ismeretes. A *tauschírozás*nál vasba meg bronzba arany vagy ezüst, ezüstbe pedig aranyhuzalok lesznek az ornament rajza szerint az előlegesen érdessé tett alapba, vagy bevésést rajzba beleverve és utólagosan csiszolva. Így készülnek a ruga-

nyosságukról híres, Damaskusban készült kard-aczélpengék; Damaskus városának neve után a fém-berakat műtétét damascirozásnak nevezték el.” (BENCZÜR BÉLA, A művészi ipar és decoratív művészetek stílta. Bp., 1897. 155.)

3. *Fanciulla*: kicsi rongyos szolgáló, vagy szegény leányocská (TSz.) < ol. *fanciulla* ~ *fanciulla* 'leány' és még: 'persona ingenua, inesperta, debole, semplice' (ZINGARELLI, Vocabolario della lingua italiana, *fanciullo* a.) és 'uomo ingenuo, senza giudizio' (PETROCCHI, Novo Dizionario universale della lingua italiana, *fanciullo* a.).

A TSz. szerint székely szó, ám a Szolnok-Doboka-i Rettegi György naplójában (Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784. 374) az 1777. évi események során arról ír, hogy egy rokona el akarja perelni birtokát; ki is szállanak hozzá és „Még ez az lusta Rettegi Zsigmondné is itten *fanczilláskodott* volt, mintha éppen ötlet illette volna, olyan reménységgel volt”. Feltehető tehát, hogy a *fanciulla* meg a *fanczilláskodik* a XVIII. századbeli Erdélyben általánosan ismert szó volt, és a *fanciulla* jelentése alighanem 'kis idéetlen, kis tökéletlen', esetleg 'kis béka, kis csirke' vagy 'kis ártatlanság' lehetett; a *fanczilláskodik* pedig 'idéetlenkedik, tökéletlenkedik' jelentésű.

Itáliában katonáskodó erdélyiek vagy Itáliából Erdélybe vezényelt tisztek terjeszthették el Erdélyben.

4. *Hurrit*. Azonos jelentésű a rom. *a huli* < ószláv *huliti*.

5. *Vendég*. Az 'idegen' vagy alkalmanként és helyenként 'jöttment, hazátlan' jelentésű rom. *venetic* szónak etimonjával, a gör *βενετιχός*-szal (CIORĂNESCU, DiccEtRum.) érdemes lenne összevetni.

A *venetic* jelentései CIORĂNESCU szerint: 1. (Ant.) 'Veneziano, de Venezia.' — 2. (S. m.) 'Ducado veneziano'. — 3. 'Extranjero, advenedizo'.

VIGH KÁROLY

NYELVMŰVELÉS

A finn nyelvművelés alapelvei*

A finnországi nyelvművelésben alkalmazott nyelvhelyességi alapelveket elég ritkán foglalták össze rendszeresen. A kérdéssel először E. N. SETÄLÄ foglalkozott, akinek székfoglaló előadása, az „Oikeakielisyydestä suomen kielen käytännön katsoen” (A nyelvhelyességről, tekintettel a finn nyelv gyakorlatára) 1894-ben jelent meg nyomtatásban). SETÄLÄ csak három nyelvhelyességi elvet állított fel: 1. grammatikai (azaz etimologikus elv; 2. népnyelvi elv; 3. célszerűségi elv.

SETÄLÄ később a Tietosanakirja (Lexikon) számára írt szócikkben a 2. elvet gyakorlati elvnek nevezte. Elképzelése nagyrészt a svéd ADOLF NOREEN gondolatára épül, amelyet kritikával vesz át. SETÄLÄnek a maga idejében értékes cikke ma már elavú t. Ezzel kapcsolatban csak arra hívom fel a figyelmet, hogy ő a fő súlyt a célszerűségi elvre fektette.

AARNI PENTTILÄ 1930-ban közzétett hosszú cikkében „Oikeakielisyyden periaatteista” (A nyelvhelyességi alapelvekről) mindenekelőtt a dán OTTO JESPERSEN álta

* Előadásként is elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának 1982. április 28-i ülésén.

felállított rendszert ismertette (Virittäjä 1930: 205 kk.; Kielen opissa. Szerk. Toivo VUORELA. Tietolipas 9. Helsinki, 1957.). Ha átnézi az ember az elvek listáját, nyilvánvalóvá válik előtte, milyen ésszerűtlen és nem demokratikus szempontok alapján foglalkoztak a nyelvművelés kérdéseivel az idők folyamán. A főként irodalmi, arisztokratikus és esztétikai szempontok ma már nagyon időszerűtlennek tűnnek. Azokban az elvi észrevételekben viszont, amelyeket PENTTILÄ JESPERSEN rendszeréhez hozzáfűzött, még most is figyelemreméltó szempontok vannak. Ezeket érdemes a következőkben szemügyre venni.

1. Az állandóságra való törekvés minden nyelvművelésben fontos, s ez különösképpen vonatkozik a helyesírásra, a hang- és alaktanra, valamint a terminológiára. Minél egységesebbé szilárdul a köznyelv, annál könnyebb és automatikusabb az írás is. A finn tollforgató embernek manapság már nem kell azon töprengenie, melyik változatot írja: *alkaen* 'kezdve, fogva' vagy *alkain*; *avaajaiset* 'megnyitó ünnepség' vagy *avaajaiset*; *ensimmäinen* 'első' vagy *ensimäinen*; *ettei* 'hogy nem' vagy *ettei*; *haljeta* 'széttörni, szétmenni' vagy *haljeta*; *halkea a'széttörik, szétmegy* vagy *halkee*; *heilahdus* 'megingás' vagy *heila(h)us*; *heittäytyä* 'vetődni', *heittäytyä* vagy *heittäytä*. Pyen és sok más hasonló probléma CANNELIN „Kieliopas”-a (Nyelvművelő kézikönyv) szerint még néhány évtizeddel korábban is gyakran felmerült.

A stabilitásra való törekvésnek is megvannak a maga korlátai. Az alaktanban például nem lenne célszerű tiltani a többes birtokos eset rövidebb változatának használatát (*kirjailijain* 'az íróknak a . . .', *tekijäin* 'a szerzőknek a . . .'), noha ez ritkábban fordul elő, mint a hosszabb alak (*kirjailijoiden, tekijöiden*). A kissé nehezkesebb, de hangtanilag szabályosabb partitívusi alakok (*korkeata* 'magas', *tärkeätä* 'fontos') jobban tetszenek a finneknek, úgyhogy fölösleges volna a rövidebb alakokat (*korkeaa, tärkeää*) megkövetelni. Az állandóságra való törekvésre hivatkozva nem volna érdemes gúzsba kötni a szinonimák használatát (kivéve néha a terminus technicusokat), a szintaktikai variációs lehetőségekről nem is szólva.

2. A következetesség érthetően fontos tényezője mind a nyelvművelésnek, mind pedig az egyéb szellemi tevékenységeknek. Különösen a szóképzés kérdéseiben szoktak hivatkozni a következetesség alapelveire. Így például az úgynevezett összevonással keletkezett igecsoport főnévi származékai a következőképpen alakulnak: *hakata* 'vág': > *hakkaus* 'vágás' ~ *hakuu* 'irtás'; *vastata* 'válaszol, felel': > *vastaus* 'válasz' ~ *vastuu* 'felelősség'. Eszerint az újonnan keletkezett *seuranta* 'folytatás' helyett a *seuruu* alakot kellene használni; a *seurata* 'következik' ige másik származéka, a *seuraus* 'következmény' már régen megszilárdult a nyelvhasználatban a képző funkciójának megfelelő jelentésben. Az ugyancsak összevont igéből képzett származéknak tűnő *purkaus* 'kirakodás' alakot (amely nyilvánvalóan az ellentétes jelentésű *lastaus* 'berakodás' <: *lastata* 'berakodik' analógiájára keletkezett) a szabályos *purku* formával szeretnénk felváltani, a *purkaamo* '(autó)bontó hely' származékot pedig *purkamo*-ra változtatni (< *purkaa* 'bont').

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyelvben sok szabálytalan származékszó van, amely a nyelvhasználatban való megszilárdulása után már nem sérti a nyelvérzékot. A *kaivaus* 'ásatás' ugyanolyan szabálytalan alakulat, mint a fenti *purkaus*, ám speciális jelentésben már teljesen elterjedt. A *järjestö* 'szervezet' és a *sisältö* 'tartalom' szavak AUGUST AHLQVIST szerint csak „a nyelv törvényeit nem ismerő szófacsarók fejében” születhettek meg, minthogy az -o/-ö képző csakis kéttagú igetűhöz járulhat (КОИТАМЪКИ, Ankara puutarhuri (A szigorú kertész). Helsinki, 1956. 129). E szavak azonban már régóta a finn szókincs szilárd tagjai. AHLQVIST védelmére meg kell azonban jegyeznünk, hogy az *alentaa* 'leszállít, lefokoz' vagy a *säveltää* '(zenét) szerez' igékből csakugyan furcsák lennének az olyan származékok, mint az **alento* vagy **säveltö*. A következetesség nevében

kívánta AHLQVIST (miként ARVID GENETZ is) bevezetni a *meri* 'tenger' és *veri* 'vér' *merta*, *verta* partitivusi alakjai helyett a *mertä*, *vertä* formákat (KOHTAMÄKI i. m. 96), a szeszélyes nyelv azonban nem engedelmeskedett akarátának.

3. A célszerűségi elvnek ma is van valamilyen értéke, még ha nem is világos mindig, mi miért célszerű. Egy átlagbérből élő helytörténésznek például a hosszú és tautologikus kifejezések lehetnek „célszerűek”. A célszerűségeen gyakran ugyanazt szokták érteni, mint a világszágon, amely természetesen elsődlegesen fontos. A célszerűséget különösen akkor kell figyelembe venni, ha valamilyen megkövesedett gyakorlatot akar megváltoztatni az ember. Ekkor azonban inkább nyelvművelési taktikáról van szó, semmint a kifejezések megítélésével kapcsolatos alapelvről.

4. A kifejezés általános voltára sokszor szoktak hivatkozni a nyelvművelésben, és nem is alaptalanul. Pusztán egy kifejezés általános vagy ritka voltával még nem lehet eldönteni helyességét vagy helytelenségét. Az általánosan használt szó vagy kifejezés is lehet helytelen az igényes nyelvhasználatban, ha stilisztikailag argónak minősül. Ezzel szemben egy frissen ajánlott szó is gazdagíthatja a köznyelv kifejezéstárát. Ha az általánosság elvet hangsúlyoznánk, a hivatalos nyelvben újkéletű *taltioida* 'iktat' ige használatát 'gyűjt' jelentésben is jóvá kellene hagynunk. A gyakorlatban a szót alig lehet látni eredeti jelentésében ('iratot eredeti példányban megőriz'), annál inkább használják a másik divatos 'gyűjt' jelentésben.

5. Az eredetiség kétségkívül fontos kritérium, ha már nem is annyira, mint régebben. Már a XVII. századi bibliafordítók is azt a feladatot kapták, hogy „a lehető legjobb és legtisztább finn nyelvre törekedjenek, amelyet Finnországban mindenütt jól megértenek”. Az idegen nyelvi szerkezetekkel megtűzdelt régi irodalmi nyelv jelentősen meg is tisztult, s így azok számára is érthető lett, akik nem tudnak idegen nyelveket. A szókincs finné válása is több előnnyel járt, mint hátránnyal. Alig van olyan finn, aki komolyan nehezményezné, hogy így mondjuk: *astiasto* 'étkezés', *asztali készlet*, *jäätelö* 'fagyalt', *muovi* 'műanyag', *puhelin* 'telefon' és *sähkö* 'villamosság', s nem így: *serviisi*, *glassi*, *plastik(ki)*, *telefonni* (vagy *telehvoni*) és *elektrisiteetti*.

A kifejezés eredetiségére, tisztaságára való törekvésnek ma már nincs akkora értéke, mint amikor a purizmus nacionalista érzületű forrásokból fakadt. (Ez talán még inkább vonatkozik más országokra, mint pl. Németországra és Izlandra.) Az eredetiség elvének megvalósítása jelenleg elsősorban azzal a demokratikus törekvéssel áll összhangban, mint pl. a finn artikulációs bázis számára nehéz hangsorok kiszűrése. Még sok időbe telik, amíg az általános iskolások nehézség nélkül ki fogják tudni ejteni az efféle szavakat, mint *grillibroileri* 'grillesírke' és *infrastruktuuri* 'infrastruktúra'. — Úgy tűnik, hogy az észet és a magyar nyelvművelés is elsősorban az olyan idegenszerűségeknek üzen hadat, amelyek nehézkesek az artikuláció szempontjából. VALTER TAULI is ellenzi a nehézkes kifejezéseket, noha általában híve a „nemzetköziség alapelvé”-nek.

PENTTILÄ cikke után sehol sem foglalkoztak hasonló rendszerességgel a finn nyelvművelés alapelveivel. Pár évvel ezelőtt jelent meg MARJA KEKÄLÄINEN cikke: „Kielellisen normin käsitteestä ja kielenhuollon periaatteista” (A nyelvi norma fogalmáról és a nyelvművelés alapelveiről): *Folia Fennistica et Linguistica*. Tampereen yliopiston Suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 2. Tampere, 1980.), amely inkább a nyelvművelés történetét foglalja össze, s nem törekszik az alkalmazandó alapelvek egyéni szintézisére. Itt nincs módom a cikkel részletesen foglalkozni.

Az észet és részben más nyelvek alapján azonban elkészült már a nyelvművelés alapelveinek részletes és rendszeres összefoglalása, nevezetesen VALTER TAULI „Keelekoralduse alused” című tanulmánya (A nyelvművelés alapjai. Uppsala, 1968.; angolul is: *Introduction to a Theory of Language Planning*. Uppsala, 1968.). TAULI tudományosan kialakított nyelvművelés-elmélete feltétlenül figyelmet érdemel.

TAULI három fő elvet sorol fel, tehát pontosan annyit, mint SETÄLÄ, ezek azonban merőben mások. TAULI elvei: 1. a világo ss á g, 2. a gazdaságo ss á g, 3. a m ű v é s z i s é g (esztétikai) elve, alkalmazásuk sorrendjében. Az elvekkel kapcsolatban több szabályt sorol fel alpontként, ezek részletes ismertetése itt szükségtelen. Jelentős szerepe van az esztétikai elvnek nyolc alpontjával. A szubjektivitásra nagyon is hajlamos elméletében TAULI részben kapcsolódik JOHANNES AAVIKHOZ, aki nyelvművelőként az 1900-as évek elejétől kezdve a kifejezés szépségére fordított különös gondot.

Összességében TAULI szabályrendszere nagyon elméleti. A világo ss á g elvének 4. szabálya így hangzik: „Mennél nagyobb a jelentés félreérthetőségének lehetősége, annál nagyobbak kell lennie a kifejezések különbségének.” Ez azt jelenti, hogy a szemantikai-lag összekapcsolódó kifejezéseknek — amelyek ugyanabban a szöveggörnyezetben fordulnak elő — érezhetően különbözniük kell egymástól. TAULI megemlíti, hogy a németországi telefonálási gyakorlatban a *zwei* 'kettő' számnév helyett a nyelvjárási *zwo*-t használják, hogy kellőképpen meg tudják különböztetni a *drei* 'három' számtól. Nálunk az *avo*-nyílt, szabad' és az *avio*- 'házás' kezdetű összetett szavak keverednek össze a beszédben és írásban egyaránt: *avoliitto* 'élettársi közösség' — *avioiitto* 'házasság'; *avopari* 'élettársak' — *aviopari* 'házaspár'; *avovaimo* 'élettárs' — *aviovaimo* 'feleség'. Az *avo*- előtagú szavak helyett jól sikerült kifejezéseket kellene kitalálni, amíg a feloszerélődés be nem következik. (A köznyelvben használatos *susipari* 'élettársak' (tkp. 'farkaspár'), valamint a *leipäsusi* 'élettárs' (tkp. 'kenyérfarkas') pejoratív színezetük miatt nem alkalmasak.) A svéd hónapelnevezések *juni* 'június' és *juli* 'július' hasonló hangzásuk miatt okoznak félreértést. Nyelvművelési javaslatokkal és hivatalos rendeletekkel azonban aligha lehetne eltávolítani a két szó hangalakját egymástól. TAULI megjegyzi ugyan, hogy a németországi hírközlésben a hasonló hangalak miatt a *juli* hónapnevet *julai* alakban használják (i. m. 123).

A gazdaságo ss á g alapelv 3. szabálya a következőképpen szól: „Mennél általánosabb valamely kifejezés, annál rövidebbnek kell lennie.” A szabály kétségkívül nagyon ésszerű. A nyelvek fejlődésében is efféle spontán irányulás vehető észre. Mégis túlzás lenne azt kívánni, hogy a megszilárdult kifejezéseket rövidítsék meg, vagy hogy rövidebbre cseréljék pusztán azért, mert a gyakorisági vizsgálatok szerint általánosságukhoz képest indokolatlanul hosszúak. Hogy csak egyetlen konkrét példát említsék, az *ensimmäinen* 'első' szó a „Suomen kielen taa juussanasto” (A finn nyelv gyakorisági szótára) 65. helyén áll, és hangalakjának hosszúsága miatt jócskán elüt a leggyakoribb szavaktól. Mégis nagy merészség lenne azt javasolni, hogy helyette használják a köznyelvben az *eka* szót, amelyet a mai fiatalok, sőt egyes tanáraik is nagyon kedvelnek beszédükben.

Igen elméleti jellegű a gazdaságo ss á g alapelv 5. szabálya is: „A kifejezésnek nem kell tartalmaznia tágabb jelentést, mint amennyire szükség van.” Eszerint úgy lehetne gondolni, hogy a finn *hän* 'ő' sokkal gazdaságosabb, mint pl. a svéd *han*, *hon* vagy az angol *he*, *she*. Az utóbbi névmások által jelölt nyelvtani nem sokszor fölösleges, sőt hátrányos jelentéskomponens. Ennek ellenére nem lehetne rávenni a germán nyelveket beszélőket arra, hogy új, semleges névmást kezdjenek el használni azokban a helyzetekben, amelyekben ebből elméleti és gyakorlati előny származna. Az angliai feministák az utóbbi időben megkísérelték bevezetni a *Ms* rövidítést, amely egyaránt jelentene 'asszony'-t és 'kisasszony'-t (*Mrs* és *Miss*), s ezzel akarták kiküszöbölni a lényegtelennek minősített családi állapotbeli megkülönböztetést, ám aligha lesz javaslatuknak nagyobb sikere, mint annak idején a nők általános megszólításául felkínált finn *arvotar* (kb. 'nagysága') szónak.

Az általános elveken kívül TAULI még számos elméleti megállapítást tesz a nyelv különböző jelenségeinek vizsgálata közben. Elvi ésszerűségük ellenére bizonyos megállapításai gyakorlati szempontból kevésbé jelentősek. A homonimiáról szólva megállapítja, hogy általában nem zavaró tényező (bár a tökéletes hononimia patológikus jelenség).

A szókinés gyarapítására TAULI szerint mégsem célszerű olyan szót felhasználni, amely azonos alakú egy már korábban meglévő szóval. Ez elvileg okos gondolat, de a gyakorlat azt bizonyítja, hogy a korábbi szavakkal homonim szavak is különösebb nehézség nélkül meggyökeresedhetnek a nyelvben. Az Yleisradio (Finn Rádió) által meghirdetett pályázat alapján kezdték használni az angol *rally* finn megfelelőjeként a *ralli* 'autóverseny' szót, noha már régtől fogva két homonimája is volt: 'trallázás, ének' és 'rács, rostély' jelentésben. Az angol írásmód gyorsan feledésbe merült, s a *ralli* homonimái sem okoztak félreértést. Az angol *container* 'konténer' a szállítási szaknyelvben *kontti*-vá rövidült, s ezt a nyelvészeti bizottság is elfogadta. Korábról már két *kontti* is volt 'nyírkéregputtony' és 'láb, mancs' jelentésben. Funkciójára nézve az előző eszköz hasonlít az új *kontti*-ra (mindkettő szállításra való), mégsem támadt semmi zavar. A szövegösszefüggés mindig segít eligazodni a homonimák között.

TAULI nyelvhelyességi elveinek rendszere önmagában figyelemre méltó eredmény, mégis meg kell jegyezni, az az érzésem, hogy túlzásba vitte a racionális szempontokat, másfelől viszont túl erőteljesen hangsúlyozta az esztétikai szempontot. A nyelv a közösség tagjainak spontán érintkezési eszköze, és ezt a gyakorlatban nem lehet racionális elvekkel szabályozni oly mértékben, ahogy TAULI szeretné.

SETÄLÄ-HEZ és TAULIHOZ hasonlóan három nyelvművelési elvhez jutottak el más elméletalkotók is. Ahogy PAULA SAJAVAARA írja (Soveltava kielitiede [Alkalmazott nyelvészet]. Szerk. KARI SAJAVAARA, Huhmari, 1980. 64), az indiai RAY hatékonyságról (efficiency), ésszerűségről (rationality) és közösségiségről (commonalty) beszél; a norvég származású amerikai HAUGEN pedig a hatékonyságot, az adekvátságot és az elfogadhatóságot említi. Az észt nyelvművelés primus motor-a, JOHANNES AAVIK annak idején maga is három alapelvet sorolt fel: a célszerűség, a szépség és a nemzeti eredetiség elvét (Õigekeelsuse ja keeleuenduse põhimõtted [A nyelvhelyesség és a nyelvújítás alapelvei] 1924.; rövidebben a következő helyen: Üheksa aastakümment. Pühendusteos Johannes Aavikule [Kilenc évtized. Johannes Aavik Emlékkönyv]. Tallinn, 1971.).

A nyelvi kifejezések alkalmazhatóságát tehát számos alapelv szerint értékelték és értékelik. Gyakran hangsúlyozták, hogy általános érvényű elv nem létezik. A döntéseket sokszor különböző szempontok alapján is indokolhatjuk, a különféle elvek érvényesítése azonban különböző megoldásokra vezethet. Ilyenkor az adott esetre konkretizálva gondosan kell mérlegelni a különböző elvek súlyát, és az ésszerű döntést ennek alapján kell meghozni. A nyelvművelés fő elveként talán azt lehetne kimondani, hogy kerülni kell az elvekhez való merev ragaszkodást. Csupán erre az elvre azonban nem épülhet a nyelvművelés.

Végezetül megkíséreltem összefoglalni az én nézeteimet, milyen alapelvek szerint kellene mérlegelni a nyelvi kifejezések használatát és irányítani a nyelv fejlődését. Igyekszem kevés alapelvet alkotni, de szeretném figyelembe venni az összes fontos szempontot, amelyet fenti összefoglalásomban érintettem. A hagyományos hármas számot — akármilyen szép megoldás is lett volna — nem sikerült megtartanom, de talán szabad négy általános alapelvet is megfogalmaznom.

1. Világosság, amely az információközlésben — s a nyelvművelés főként erre irányul — mindig elsődlegesen fontos. A világosságra való törekvésben bennefoglaltatik a „célszerűség” elve, és részben ehhez kapcsolódik az „eredetiségre” való törekvés is (a nehézkes és idegenszerű szerkezetek kerülése).

2. Szabályság, amelyet mint a nyelvművelés célját úgy értelmezhetjük, hogy ide tartozik az „állandóság” (azaz egységesség) és a „következetesség”. Ennek az elvnek az érvényesítéséből egyfajta konzervativizmus adódik: a rögződött gyakorlatot nem szabad indokolatlanul megváltoztatni.

3. **G a z d a s á g o s s á g**, amely egyenlő a rövidséggel és a tömörséggel. Amikor a kifejezések rövidségére és a szöveg tömörségére törekszünk, kerülnünk kell a túlzásokat, amelyek veszélyeztetnék a világosságot. A kifejezés gazdaságossága nagyjából ugyanaz, mint a „célszerűség”.

4. **T e r m é s z e t e s s é g**, amely célként bizonyos értelemben szubjektívabb, mint az előzőek; gyakran szoktak rá hivatkozni a nyelvújításban, s nem is alaptalanul. A természetességgel kapcsolatban van az alapelvek megnevezésében használt „valódiság”, „eredetiség”, „művészség” („szépség”) és „általánosság”. Minél jobban eltolódik a nyelvújítás a szöveg egészének figyelembe vétele és szabályozása felé — ennek nyilvánvaló jelei észlelhetők —, annál inkább indokolt hivatkozni véleményem szerint a természetesség alapelveire. Itt csak a mondatfűzések és a bekezdések divatos megrövidítésére, a hiányos mondatok túltengésére, valamint a hivatali nyelv élettelen stílusára utalnék. Az ilyen torzulások elleni küzdelemben gyakran — nem mindig szerencsésen — hivatkozni lehet a világosság és a gazdaságosság elvére.

Az alapelvek alkalmazási sorrendjét talán nem érdemes túl mereven, sorszámok szerint megkötni. A negyedik elv pl. sokszor a harmadik elé kerülhet. Így az olyan partícipium-származékokat, mint az *oppineisuus* 'tanultság', *syntyneisyys* 'születési arány' természetes voltuk alapján a gazdaságosabb és önmagában találóbb *oppineus*, *syntyneys* neologizmusok elé kell helyezni. Amennyiben az utóbbi típusú alakulatok az idők folyamán a többség számára természetessé válnának, a nyelvújítás bátran előtérbe helyezheti a gazdaságosság elvét.

PAAVO PULKKINEN

NYELVJÁRÁSOK

Szóföldrajzi adatok Pápáról

A regionális szókészleteti anyagot 1978 augusztusában gyűjtöttem Pápán magnetofonnal a Szombathelyi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén készült kérdőfüzet alapján (vö.: SZABÓ GÉZA, *Az SzTF. TudKözl.* I [1978.], 131–9; uő.: Vasi Szle. XXXIV [1980.], 104–39; uő.: MNy. LXXVII, 341–7). Az adatközlők pápai lakosok: 1. B. Ilona (20 éves, Pápán született, szakközépiskolát végzett adminisztrátor); 2. M. László (29 éves, pápai születésű, műszeripari technikumot végzett radiológus); 3. Cs. József (40 éves, Pápán született, gimnáziumban érettségizett normatechnológus); 4. M. J.-né (58 éves, Veszprémben született, 1926 óta él Pápán, kétéves ipari iskolát végzett nyugdíjas fonómunkás); 5. P. József (63 éves, pápai születésű, kereskedelmi érettségizett nyugdíjas szövművezető); 6. B. B.-né (72 éves, Tapolcafőn született, 1936 óta él Pápán, négy polgárit végzett nyugdíjas konyhai dolgozó). Az adatokat a magnófelvételtől 1978 augusztusában és szeptemberben jegyeztem le. A kérdőfüzet címszóinak betűrendjében mutatom be őket. A kérdőszók köznyelvi vagy regionális köznyelvi fonematikus hangjelöléssel (I. második i. m. 107). Az I rövidítés az olyan adatot jelzi, amelyet az indirekt kérdés elhangzása után még szükségessé vált közvetlen rákérdezéssel kaptam.

A c s k ó: 1. *zacskó vaty tasak*; 2. *tasak, zacskq*; 3. *zacskó, staněcli*; 4. *zacskó*; 5. *zacsko, acsko*; 6. *zacsko*; — **a g y o n v e r i:** 1. *agyonveri*; 2. *agyonveri*; 3. *agyonveri*; 4. *agyonveri*; 5. *agyonveri*; 6. *agyonverte*; — **a j a k a:** 1. *szájszél*; 2. *számszélé*; 3. *szájszélj, ajkak*; 4. *szájszél, ajak*; 5. *ajak*; 6. *ajak*; — **a j t ó f é l f a:** 1. *szárfa*; 2. *ajtószárfa*; 3. *ajtószárfa, ajtófélfa*; 4. *ajtófélfa, szárfa*; 5. *ajtófélfa*; 6. *ajtófélfa*; — (8 óra lesz 5 perc) **a l a t t:**

1. *múlva*, I: *alatt*; 2. *múlva*, *alatt*; 3. *mulva*, *alatt*; 4. *mulva*, *alatt*; 5. *múlva*, *alatt*; 6. *mulva*, I: *alatt*; — *állapotos*: 1. *várandós*, *terhes*; 2. *terhes*; 3. *várandos*, *terhes*, *állapotos*, *hasznáják még azt is hogy áldott állapotba van*; 4. *terhes*, *várandos*; 5. *várandos asszony*, *állapotos*, *terhes*; 6. *terhes*, I: *állapotos*; — *anyajegy*: 1. *anyajegy*; 2. *anyanyegy*; 3. *anyajel*; 4. *anyajel*, *anyajegy*; 5. *anyajegy*; 6. *anyajegy*.

B a c a: 1. *ütődött*; 2. *bolond*, *buta*, *baca*; 3. *nyomott*, *fénótás*, *sárgacédulás*, I: *baca*; 4. *tökkelütött*, I: *baca*; 5. *nyomott*, *gojós*, *gügye*, *gyagya*; 6. *baca*; — *baszporc*: 1. *pattanás vagy műésszér*; 2. *műészér*, I: *baszporc*; 3. *műészérnek hívják*; 4. *műésszér*; 5. *bibir-csók*; 6. *műésszér*; — *bazi böhm* ('nagy'): 1. *óriási nagy*; 2. *óriási nagy*, *marha nagy*, *bazi nagy*; 3. *óriási*, *hatalmas*, I: *bazi nagy*; 4. *óriási nagy*; 5. *marha nagy*; 6. *góliát*; — *befött*: 1. *befött* [eltevésakor], *kompót* [használatkor]; 2. *befött*; 3. *befött*; 4. *kompót*, *befött*; 5. *befött*, *kompót*; 6. *befött*; — *béget*: 1. *béget*; 2. *béget*; 3. *béget*; 4. *béget*; 5. *béget*; 6. *béget*; — *bekap*: 1. *bepíál* vagy *beiszik*, I: *bekap* vagy *becsicscent*; 2. *bérug*; 3. *berug*, *beszeszel*, *részeg*; 4. *berug*, *becsíp*; 5. *berug*; 6. *bérug*; — *bepöccen*: 1. *begej* vagy *bepípul*, I: *bepöccen*; 2. *bepörccen*, *bepípul*, *bepörög*; 3. *begerje*, *fölköppja a vizet*, *fölköpp*^a *az iszapot*, I: *bepöccen*; 4. *bezsong*, I: *bepöccen*; 5. *begurul*, *becsavarodik*; 6. *bezsong*, *bepörög*; — *beterült*: 1. *lőfröcskölte az autó* vagy *beterítette az autót*; 2. *beterített*, *beterítették*; 3. *lőfröcsköl* az autót, *beteríti* az autót; 4. *lőfröcsköl*; 5. *latyakos*; 6. *lőfröcsköl*; — *bodobács*: 1. *ném ismerem*; 2. *mező bogár*; 3. —; 4. *istenehene*; 5. *bogár*; 6. —, I: *bodobács*; — *bolond*: 1. *észétlén vaty kelekötya*, I: *bolond*; 2. *bolond*; 3. *fénótás*, *ném épeszü*; 4. *gügye*, *gyámoltalan*, *eszélós*, I: *bolond*; 5. *hüjg*, *bolond*; 6. *dilinós*, *eszélós*, I: *bolond*; — *bongyor*: 1. *bekunkorodik*, *az illető göndör*; 2. *hullámos*, *göndör*, *fürtös*, I: *bongyor*; 3. *göndör*, I: *bongyor* [a disznó]; 4. *göndör*, I: *bongyor*; 5. *göndör*, I: *bongyor*; 6. *göndör*, I: *bongyor*; — *bosztó*: 1. *ostoba*; 2. *hüjg*; 3. *bunkó*, *bumfordi*; 4. *ploho*; 5. *bumfordi*; 6. —; — *bögly*: 1. *bogár*, *légy*; 2. *bagócs*; 3. *bagocs*; 4. *bagócs*; 5. *bagócs*; 6. *bagócs*; — *bök*: 1. *bök vaty szúr*; 2. *bök*; 3. *bök*, *szur*; 4. *szur*, I: *bök*; 5. *bök*; 6. *sért*, I: *bökös*; — *böllér*: 1. *böllér*; 2. *böllér*; 3. *mongyák böllérnek*, *hentésnek*; 4. *böllé*; 5. *böllér*, *hentés*; 6. *disznóvágó*, *hentés*; — *böszme*: 1. *buggyant*; 2. *dinka*, I: *böszme*; 3. *nincs még neki a rendész tálentuma*, *nincs még a hatkereké*, I: *böszme*; 4. *bárgyu*, I: *böszme* ['ép esze van, de viselkedése nem megfelelő']; 5. *buta*, *ostoba*, I: *böszme*; 6. *böszme*; — *brukkul*: 1. *bú* [= *búg*] *vat turbékol*; 2. *brukkol*; 3. *brukkol*; 4. *búg*; 5. *turbékol*; 6. *búg*, *turbékol*; — *búzávirág*: 1. *buzavirág*; 2. *buzavirág*; 3. *buzavirág*; 4. *buzavirág*; 5. *búzávirág*; 6. *buzavirág*.

C á m f r i: 1. *pókháló*; 2. *pókháló*; 3. *pókháló*, *asztám mék szoták mondani felin*^k *ijen asszonyszakálnak is*; 4. *pókháló*; 5. *pókháló*; 6. *pókháló*; — *cámfris*: 1. *rojtos*; 2. *rojtos*; 3. *szakatt* [a fehérnemű], *rojtos* [a függöny]; 4. *cafrangos*, *rojtos*; 5. *rojtos*; 6. *rongyos*, *cafatos*; — *cékla*: 1. *cékla*; 2. *cékla*; 3. *cékla*^a *répa*; 4. *cékla*^a *répa*; 5. *cékla*; 6. *vöröscékla*, *vörösrépa*; — *cicérél*: 1. *bubol*; 2. *kétyent*, *a galam mék cicérél*; 3. *cicérél vaty pedik herél*; 4. *bubol*, I: *cicérél*; 5. *párszik*; 6. *cicérél*; — *cigány*: 1. *csavargo vaty célhámos*, I: *cigány*; 2. *csaló*, *lökötő*; 3. *hazug*, *szélhámos*; 4. *csapodár*, I: *cigány*; 5. *széltoló*; 6. *kelekóla*, I: *cigány*; — *culbak*: 1. *első sonka*; 2. *sonka*; 3. *elsősonka*, *natysonka*^a *nagy asz pedig a hátsó sonka*; 4. *lapocka*; 5. *első sonka*; 6. *zsóder*.

C s a l á n: 1. *csollán vaty csollán*; 2. *csollán*^a; 3. *csollány*, *csollány*; 4. *csalán*, *csollán*; 5. *csalán*; 6. *csallán*; — *csámcsog*: 1. *csámcsog*; 2. *csámcsog*; 3. *csámcsog*; 4. *csámcsog*; 5. *csámcsog*; 6. *csemcsög*, *csemcsög*; — *cseder*: 1. *hajcsavará*; 2. *hajcsavarg*; 3. *hajcsavarg*; 4. *hajcsavaro*; 5. *hajcsavar*; 6. *hajcsavaro*; — *csedik*: 1. *eszt nem használom*; 2. —; 3. *csékélli*; 4. —; 5. —; 6. —; — *csérreg*: 1. *csérrég*; 2. *csörög*; 3. *csérrég*; 4. *csérrég*; 5. *csörög*; 6. *csörög*; — *csicsédli*: 1. *csicsédli*; 2. *apró*, *csicsédli*; 3. *csicsédli*, *váltópénz*; 4. *fillér*, I: *csicsédli*; 5. *fillér*, *krajcár*, I: *csicsédli*; 6. *csicsédli*; — *csicske* *enyé*: 1. *csipkebogyó*, *csütke* [lekvár], I: *bicske* [tea]; 2. *csikebogyó*, *bicske*; 3. *bicske*, *hęcsl*, *hęcsl*; 4. *bicske*, *csütke*; 5. *csipkebogyó*, *hęcsl*; 6. *bicske*, *hęcsl*, *csütke*; — *csödör*:

1. csődör; 2. csődör; 3. csődör; 4. I: csöⁿdör; 5. csődör; 6. csődör; — *c s ö t ö n ö z*: 1. csörömpöl; 2. zörög; 3. zörög, csötönérez *esz ugyanis mongyák édgsannya példá^u dolgozik, szö^ua gyerek kör^utté láb^ulankodik*; 4. zörög; 5. zajon^k, csörömpöl; 6. zörget, I: *aki nem mégy biztonságosan, az csötönöz. Igén, a pici gyereknek mongyák mikor uty kezd, mēnni akkor mongyák nē csötönöz mēk fogóckogy mēg nē csököny^ö csötönöz, mikor tanul mēnni, akkor szoktyák*; — *c s ü n t*: 1. csünt [nem 'fejletlen', hanem 'kicsi, pici' jelentésben]; 2. csöpörödött, csüni: ['visszamaradt', 'pici']; 3. hátrqmgrqdott, emaradott *vaty pedik csünt, güzü, pici, fattya*; 4. satnya, I: csünt ['fejletlen állat']; 5. fejletlen, I: csünt ['visszamaradt a fejlődésben például a macska', 'pici']; 6. csünt, mēkcsünt, nēm fejlődött *uty ki* [valami], *ahoty kellett*.

D a d o g: 1. dadog; 2. dagog; 3. dado; 4. dudog; 5. dudog; 6. dadog; — *d a r i z i k* a) a koldus, b) a kölcsönkérő: 1. a) koldul, b) kér, cēruzát *csencsül*; 2. a) koldul, b) kér, koldul; 3. a) koldul, b) cēruzát *kér vaty koldul*, I: *darisztam ēty cēruzát, darizik ēty cēruzát*; 4. a) koldul, b) kölcsön kér; 5. a) koldul, *kérēget*, b) kér, koldul; 6. a—b) *rimánkodik, könyörög, koldul*; — *d e r e l y e*: 1. barátfüle, lēkvározsdereje; 2. I: lēkvározsdereje; 3. dereje; 4. barátfüle, dereje; 5. barátfülg; 6. barátfüle; — *d o b o g* (a szív): 1. dobog *vagy ver*; 2. ver, üt, dobog; 3. ver, üt, dobo; 4. dobog; 5. dobog, ver; 6. dobog; — *d ö n g ö b o g á r*: 1. dongo, I: döngö; 2. dongó; 3. döngö, dongó; 4. döngö, dongó; 5. dongó, döngö; 6. dongó; — *d u n y h a h u z a t*: 1. huzat; 2. huzat; 3. dunyhahuzat; 4. dunnahuzat, dunnacihá; 5. huzat, ciha; 6. huzat, ciha; — *d u r g á l j a*: 1. becsapja, bevágja; 2. csapkoggya, csapdossa; 3. bevágja *az ajtot, becsapja az ajtot*; 4. becsapja, bedurrantya; 5. bevágja, becsapja; 6. csapkoggya; — *d ü r m ö g*: 1. zizég; 2. zúgnak, zümmögnek; 3. zúg a szunyog; 4. zümmög, *dalol a fülembé*; 5. zümmög; 6. zümmög.

E l f u t: 1. kifut; 2. kifut; 3. kifut, kiföll; 4. kiszalad, kifut; 5. kifut; 6. kifut; — *e l l e n z ö s s a p k a*: 1. simlédérēs sapka; 2. simlédérēs sapka; 3. simlédérēs sapka; 4. micisapka; 5. simlédérēs sapka, strici sapka; 6. micisapka; — *e l m e t s z i*: 1. elvágja; 2. elvágja, elmecci; 3. elvágja, mēgmēci, I: elmeçi; 4. elvágja, I: elmecci; 5. I: elmecci, mēgmēcci, mēgvágja; 6. elvágja, elmecci; — *e l ő t t*: 1. szanaszét, I: előhaggya; 2. szanaszét, I: előmaratt a dōga; 3. előhaggya, széjjel szanaszét haggya; 4. széjjelhatya; 5. szanaszét, előhatya; 6. széjjelhatya, előlhatya; — *e l r i f f u l*: 1. nēm vigyáz rá; 2. elkoptya, elvásátya; 3. elszagattya a ruháját, I: elriffuja a ruháját; 4. szagattya, I: rifujja; 5. nēm vigyáz rá, trēhány; 6. rifujja, szapulnak; — *e l t i p o r j a*: 1. elgázolja, elüti, I: eltiporja; 2. elgázolja, eltiporja, elüti; 3. eltiporja, elüti, eltaszintya; 4. elüti, I: eltiporja, elgázolja; 5. elüti, elgázolja; 6. elüti, elgázolja, eltaposta; — *e l v é g e z*: 1. elvégez; 2. eltakarit, I: elvégez; 3. elmosogat, föltakarit, eltakarit, I: elvégez; 4. elmosogat, I: elvégez; 5. elmosogat, I: elvégez; 6. elvégez; — *é p ü l* (házat az ember): 1. épít [kőműves segítségével], épül [saját maga]; 2. épül; 3. *uj házat épít*; 4. épített; 5. épít, épül; 6. épített; — *é p ü l* (a ház): 1. épül; 2. épül; 3. épül a háztok; 4. épül-ē már; 5. a ház épül; 6. épül; — *é s z é r a* a kapzsi, b) a ravasz: 1. a) harácsoló, b) furfangos; 2. a) mohó, I: észér, b) ravasz; 3. a) I: észér, harácsoló, kapzsi, b) spēkuláns, ravasz; 4. a) harácsoló, I: észér ['falánk, mohó, jó étvágyú']; 5. a) kapzsi, észér, b) —; 6. a) észér, b) rafinált.

F á j á s: 1. régi *vagy másnapos*; 2. száraz; 3. kemény; 4. száraz *vaty szikkatt*; 5. másnapos; 6. kemény; — *f a j b ö s z m e*: 1. nēm használom [ezt a kifejezést]; 2. bunkó; 3. fájkorlátolt; 4. —; 5. —; 6. —; — *f a l á n k*: 1. mohó *vaty falánk*; 2. bélpoklos; 3. bélpoklos, falánk ['gyorsan eszik, igyekszik elenni a másik elől']; 4. mohó, I: falánk; 5. falánk; 6. bélpoklos, *telhetetlen*; — *f a s z i*: 1. harácsoló; 2. szarfaszú; 3. zsupori, faszarágó; 4. smucig, sōhēr; 5. zsupori, facsari, fogához veri; 6. zsupori, sōhēr; — *f a v á g ó t u s k ó*: 1. favágó *vaty tuskó*; 2. tuskó; 3. favágító tuskó, aprított tuskonak *is mongyák*; 4. favágító tuskó, tōke; 5. tuskó; 6. favágó tuskó; — *f e k e t e v a r j ú*: 1. kánya; 2. kánya, I: varjú; 3. varjú, kánya, *felénk hívják mēk kőművezsgalammak is*; 4. kánya, varjú; 5.

varjú, kánya; 6. kánya; — *f e l e s é g e m*: 1. *feleségem*, [tréfásan] *féléslegem*; 2. *nejem*, I: *feleségem*; 3. *nejem*, *oldarbordám* *mék* *feleségem*; 4. *feleségem*, *nejem*; 5. *feleségem*; 6. *anyu*, *felesége*; — *f e l h a j t j a*: 1. *félgyujtja vaty félkapcsójja*; 2. *főlkapcsójja*; 3. *félkapcsójja*, *féloltya a villanyt*; 4. *félgyujtja, félkapcsójja*; 5. *félkapcsolja, féloltya a villanyt*; 6. *félkapcsójja*; — *f é s z k a l ó d í k*: 1. *fészkalódik*; 2. *fiszkalódik*; 3. *fiszkalódik*, *izég-mozog, fészkal, fészkel*; 4. *izég-mozog, fészkalódik*; 5. *fészkalódik*; 6. *fészkalódik*; — *f i ú*: 1. *fiú*; 2. *fiú*; 3. *fiu*; 4. *fiú*; 5. *fiú*, *gyerek*; 6. *fiú*; — *f ö l h i n t i*: 1. *behinti vagy beszórja*; 2. *behinti*; 3. *mékhinti, földhinti*; 4. *földhinti, földszórja*; 5. *félhinti*; 6. *félhinti*; — *f ö l s z e l i*: 1. *szeletéli*; 2. *szelei, szeletéli*; 3. *fölszel*; 4. *félszeletél*; 5. *fölvágja, fölszeletéli*; 6. *szeletél, szeletéli*; — *f ö s v é n y*: 1. *zsugori, smucig*; 2. *skót*, I: *fösvény*; 3. *skót*, *fösvény, zsugori*; 4. *skót*, I: *fösvény, zsugori, smucig*; 5. *zsugori, skót, smucig*; 6. *zsugori*, I: *fösvény*; — *f ü g g ö n y*: 1. *függöny*; 2. *függöny*; 3. *függöny, sötétítő függöny, firhan*; 4. *függöny, firhang*; 5. *függöny, firhang*; 6. *függöny, firhang*; — (falba vajt) *f ü l k e*: 1. *beméjedés*; 2. *vakablak*; 3. *méjjedés*; 4. *vaklik, vakablak*; 5. *méjjedés*; 6. *vakablak*.

G e g g y ü l i: 1. *elkényészteti*; 2. *elkényészteti*; 3. *körülrajonolja*; 4. *elkényészteti*; 5. *elkényészteti*; 6. *elkényészteti, babuszgattya*; — *g e n n y*: 1. *genny*; 2. *genny*; 3. *genny*; 4. *genny*; 5. *genny*; 6. *genny*; — *g o m b*: 1. *csomót köt rá*; 2. *csomó*; 3. *csomót köt rá, buckót köt rá*; 4. *csomót köt rá*, I: *vagy gombot*; 5. *buckót vaty csomót*; 6. *buckót köt*; — *g ö r ö n g y*: 1. *röng, rög*; 2. *fölbuckó*; 3. *rög*; 4. *görönGY, rög*; 5. *rö* [= *rög*]; 6. *rög, görönGY*; — *g r a n a t é r m a r s*: 1. *gránátmars, granadérmars*; 2. *granqtérmars, gránátos kocka*; 3. *gránátma^rs, granatérm^rs, krumpistésza*; 4. *gránátmars*; 5. *gránátmars, granadérmars, krump^histésza*; 6. *gránátmars*.

H a n z s é k: 1. *vakonturás*; 2. *vakonturás*; 3. *vakonturás*; 4. *vakonturás*; 5. *vakonturás*; 6. *vakanturás*; — *h á n y*: 1. *hány, rókázik*; 2. *hány, okádik, rókázik*; 3. *hány, rókázik, kütött^a rókabört*; 4. *hány, okádik*; 5. *hány, okád, rókázik*; 6. *hány, okádik*; — *h á p o g*: 1. *hápoG*; 2. *hápog*; 3. *hápoG*; 4. *hápo*; 5. *hápoG*; 6. *háppog*; — *h i m l ő h e l y e s*: 1. *foltos, varangyos*; 2. *foltos, ripacsos*, I: *himlőhejes*; 3. *sebhejes, varhejes és simlőhejes* [= *himlőhelyes*]; 4. *himlőhejes, ripacsos*; 5. *himlőhejes*; 6. *himlőhejes*; — *h o r k o l*: 1. *horkol*; 2. *horkol*; 3. *horkol*; 4. *horkol, hortyog*; 5. *horkol, hörög*; 6. *horkol*; — *h o s s z ú*: 1. *hosszu*; 2. *hosszu*; 3. *hosszú*; 4. *hosszú*; 5. *hosszu*; 6. *hosszu*; — *h u p ó l a g*: 1. *pup vagy dudor*; 2. *pup*; 3. *pup vagy bub*; 4. *bub*; 5. *pup, daganat, bub*; 6. *búb, hupólag*; — *h u p ó l a g o s*: a) a fal, b) az út, c) a talaj: 1. a) *göröngyös*, b) *göröngyöss*, c) *dimbézs-dombos, göröngyös* 2. a) *égyenetlen*; b) *göröngyös*, c) *dimbézs-dombos*; 3. a) *égyenetlen, göröngyös*, b) *hegehupás, göröngyös, gödrös*, c) *dombos, hegyes*; 4. a) *rücskös*, b) *hegehupás*, c) *dimbézs-dombos*; 5. a) *göcsörtös*, b) *dimbézs-dombos, göröngyös*, c) *dimbézs-dombos*; 6. a) *gödrös*, b) *dombos*, c) *dombos*; — *h u p p a n i k*: 1. *csörömpöl*; 2. *zu^han, zörrenik*, I: *huppan*; 3. *zörög, puffanik, lépuffan, huppanik*; 4. I: *huppan*; 5. I: *huppanik*; 6. *csörömpöl*, I: *huppanik*; — *h ü v e l y* (babé, borsóé): 1. *hüvej*; 2. *hüvej*; 3. *hüvej, hüvéj*; 4. *hüvej*; 5. *hüvej*; 6. *hüvej*; — *h ű v ö s a* az idő, b) a fa árnyéka: 1. a) *hüvös*, b) *hüvös*; 2. a) *hüvös*, b) *hűs*; 3. a) *hüvös*, b) *ot hűs van vaty hüvös van*; 4. a) *hüvös*, b) *hüvös*; 5. a—b) *hüvös*; 6. a—b) *langyos, hüvös*; — *h ű v ö s a* (fogadtatás): 1. *hideg vaty hüvös*; 2. *hüvös*; 3. *hüvös*; 4. *rideg^{en}, barátságatlan*; 5. *hideg^{en}, hüvös^{en}*; 6. *hideg, hüvös*.

I t t h o n: 1. *ithon*; 2. *ithon*; 3. *ithon*; 4. *ithon*; 5. *ithon*; 6. *ithonn*; — *i z z a d*: 1. *izzad*; 2. *izzad*; 3. *izzad*; 4. *izzad*; 5. *izzad*; 6. *izzad*.

K á g y u l a: 1. *csiga*; 2. *csiga*; 3. *csigá*; 4. *csiga, mesztelen csiga*; 5. *csiga*; 6. *csiga*; — *k a l á s z*: 1. *kalász*; 2. *kálász*; 3. *kálász*; 4. *kalász*; 5. *kalász*; 6. *kalász*; — *k a l i s z t e r*: 1. *balon*; 2. *marmognakanna*; 3. *kanna*; 4. *kanna*; 5. *műanyag kanca*; 6. *kanna*; — *k á l y h a c s ő*: 1. *kájhacső*; 2. *kájhacső*; 3. *kürt, kájhacső*; 4. *füstcső, kájhacső*; 5. *kürt, füstcső*; 6. *kürt*; — *k a n c a*: 1. *kanca*; 2. *kanca*; 3. *kanca*; 4. I: *kanca*; 5. *kanca*; 6. *kanca*; — *k a n c s a l*: 1. *kanccsal*; 2. *bandzsa*, I: *kanccsal*; 3. *bandzsa, sanda, kanccsal*; 4. *bandzsa*,

kancsal; 5. kancsal, sanda; 6. kancsal; — *k a n n a*: 1. öntöző *kanna*; 2. öntözőkanna; 3. locsoló *kanna*, öntözőkanna; 4. öntözőkanna; 5. vizesvödör, vizeskanna; 6. öntözőkanna; — *k á p o s z t á s c v e k e d l i*: 1. káposztásésztá, káposztáscvéjké^{dl}i, káposztás kocka; 2. káposztás kocka; 3. káposztás tészta, cvéjké^{dl}i; 4. káposztás tészta, I: káposztás cvéjké^{dl}i; 5. káposztás kocka, tészta, I: cvéjké^{dl}i; 6. káposztás kocka, I: káposztás cvéjké^{dl}i; — *k a r m o l*: 1. karmol; 2. karmol; 3. karmol; 4. karmo; 5. karmol; 6. karmol; — *k a r o z (i k)*, *k a r ó z (i k)*: 1. karol; 2. belekarol; 3. kqrol; 4. karol; 5. belekarol; 6. karol; — *k a t a t*: 1. kajtat; 2. kutat, matat, katat; 3. I: kqqt, matat; 4. matat, I: katat; 5. kerezsgél, turkál, I: katat, matat; 6. kotonoz, I: katat; — *k a t r o c a*) nyúlé, b) vadállaté: 1. a) nyú^lkatroc, b) ketręc; 2. a) ręciesz, fakk, nyú^lkatręc, I: nyulkatroc, b) rács, kętręc; 3. a) nyulól, nyú^lkatręc, I: nyulkatroc, b) ketręc; 4. a) nyulkatroc, b) ketrędzbe; 5. a) ketręc, katroc; b) ketręc; 6. a–b) katroc; — *k á s z l i*: 1. nęm használom [ezt a szót]; 2. kászlí; 3. kászlí; 4. krędęc, komod, kászlí; 5. stę^llászí, stę^llászví, I: kászlí; 6. kászlí; — *k a v i c s*: 1. kavics; 2. kavics; 3. kavics, gümecs; 4. kavics; 5. kavics; 6. kavics; — *k e p e s z t e t a*) a heggynek menve, b) fölállva: 1. a) a hęgynek caftat, b) a kizgyeręk erólkódik; 2. a) I: kepeszt föl^lelé, b) mit kepesztecc; 3. a) hęgyrę mászik, erólkódik, b) I: riszeg [...] kepesztet; 4. a) fujtat, b) kepesztet; 5. a) kaptat, b) kepesztet; 6. a) törtet, b) kepesztet; — *k e t e k ü l*: 1. kutat vaty ketet; 2. szęcór mindęnt; 3. ręndęllęnsęgę csinál, szęcór mindęnt, I: ketet; 4. turkál, forgat; 5. összehidarja; 6. összeturkája, kętet, kutat; — *k é t f ü l ű k o s á r*: 1. vesszőkosár, krumpiszędő kosár; 2. cseręnkosár; 3. kosár; 4. vesszőkosár; 5. vesszőkosár; 6. cseręny; — *k i c á m f r i s o d i k*, *k i c á m f r á z ó d i k*: 1. kirojtólódik; 2. rojtos [...]; 3. kirojtosodik; 4. kirojtólódik, kirongyolódik, cafatos lęssz; 5. kirojtosodik; 6. kirojtosodik; — *k i c s a v a r j a*: 1. csavarja; 2. kicsvqrja, kicęntrifugázza; 3. kicsvqrja, kifacsqrja; 4. kicsavarja, kifacsarja; 5. facsarja, csavarja; 6. kicsavarja; — *k i f a k a d*: 1. kifakatt, kifakad; 2. kifakad; 3. mękfakad, kifakad; 4. mękfakad, kifakad; 5. kifakad; 6. mękfakad; — *k i m e t s z i* (a rohadt részt a gyümölcsből): 1. kikęritti; 2. kivágja, kikunyaríttya, kimecci; 3. kimęcci; 4. kivágja, I: kimecci; 5. kivágja; 6. kivagdossa, kimetęlli, kimecci; — *k i m e t s z i* (a hím sertést): 1. kimecci; 2. kimecci; 3. kimecci, kihęręlli; 4. kimecci; 5. I: kimecci, kihęręli; 6. kimetęli, kimecci; — *k i p i c s á z*: 1. elfenekęli vagy elnászpángojja; 2. kivalogássza, szokás az is hogy, kipicsázlak; 3. męgveri, elveri, elnászpángojja, kęt gyeręk ęgy^ms között verekedik és qkkor mongyák hogy jól kipicsáztam a havęromat; 4. kivaloggássza, elfenekęl, elfenekęl; 5. elpaskolja; 6. kivalagássza; — *k i t é p i*: 1. męktępi; 2. kitépi; 3. kitépi; 4. kitépi; 5. kitépi; 6. kitépi; — *k i t i p o r j a*: 1. kitapossa, I: kütiporja; 2. fę^retiporja; 3. csám^pás, elcsám^pásíttya, kütiporja [’a cipő bęrét kinyújtja’, ’megfelelőre tágtítja’]; 4. elcsám^pásíttya, eltapossa; 5. elcsám^píttya, I: kütiporja, eltiporja; 6. kütiporja, kitapossa; — *k i v á g j a*: 1. kiszabja; 2. kiszabja; 3. szab; 4. szabja; 5. kiszab; 6. szab; — *k ó c o s*: 1. kócos; 2. kócos; 3. kócos, borzab; 4. kócos; 5. kócos; 6. kócos; — *k o r á z*: 1. siet vagy előre jár; 2. a zóra siet; 3. siet, I: koráz; 4. sięt; 5. sięt; 6. sięt, koráz; — *k o r o g*: 1. korog; 2. korrog; 3. korog; 4. korrog; 5. korrog; 6. korrog; — *k o t á l g*: 1. kotkodácsol; 2. kotkodácsol; 3. kotkodákol; 4. kotkodácsol, kodál, kotkodál; 5. kotkodácsol; 6. kotkodácsol; — *k o t o n o z*: 1. matat; 2. tapogatóddzik; 3. tapogat, I: kotonoz; 4. tapogat, kotorász; 5. tapogatózik, I: kotonoz; 6. botorkál, I: kotonoz; — *k ő h ő g*: 1. kőhög; 2. kőhög; 3. kőhęsęl, kőhög; 4. kőhög; 5. kőhög vaty kőhęsęl; 6. kőhög; — *k ő p e s z t i a*) a főt^t tojást, b) a vágott baromfit, c) a főt^t kukoricát: 1. a) mękpucojja, b) mękköpeszti, c) köpeszti; 2. a) pucol, b) lęszędi a tollát, tyukot kopasztyák, I: mękköpeszti, c) kiszędi, kipsztergájja; 3. mękpucojja, b) mękpucojja a csibét, I: tyukot aszt köpeszti, c) kukoricát lęszęmęzi; 4. a) mękpucojja, b) mękkopasztyja, I: mękköpeszti, c) lęmorzsojja; 5. a) lęszędi, b) kypasztya, c) lęszędi; 6. a–b) lęköpeszti, c) lęcsipęgeti, csipęgeti; — *k ő s z ő n t* (neki): 1. a zismerősének köszön és üdvözli; 2. köszön neki, köszönti; 3. ismerősének köszön, üdvözli, köszönti őt; 4. üdvözli vaty köszönti vaty köszön neki; 5. köszön, köszönti; 6. köszönti, köszön neki; —

k ö v e s z t e t t: 1. kövesztétt; 2. kövesztét szalonna, abált szalonna; 3. kövesztét calonna vagy abál calonna; 4. kövesztétt vagy abált szalonna; 5. kövesztétt, abált, abárolt; 6. kövesztét szalonna, abát szalonna; — *k ö v e s z t i*: 1. mēkköveszti, köveszti; 2. abájják, mēkköveszt; 3. mēkköveszti, abájja; 4. köveszti, abájja; 5. mēkköveszti, mēgabálja; 6. mēgabájja, köveszti; — *k r á f l i*: 1. hájastészta; 2. hájas tészta; 3. kráfli; 4. kráfli; 5. hájas tészta; 6. kráfli; — *k r u m p l i n u d l i*: 1. bucinudli, pöcsmácsik, aprofaszocska; 2. nudli; 3. bucinudli; 4. bucinudli, angyalbögyölő; 5. nudli, pöcsmácsik, angyalbögyörő; 6. bucinudli, billémácsik; — *k u k o r é k o l*: 1. kukorékol; 2. kukorikol; 3. kukorékol; 4. kukorékol; 5. kukorékol; 6. kukorikol.

l á m p a ü v e g: 1. pētrol^umlámpaernyő; 2. lámpaüveg; 3. lámpacilindēr, lámpaüveg; 4. lámpaüveg, lámpacilindē; 5. lámpaüveg; 6. cilindēr; — *l a p o c k a*: 1. lapocka; 2. lapockacsont; 3. lapocka; 4. lapocka; 5. lapocka, lapicka; 6. zsóder, lapocka; — *l é c s k á l a*) kalászt, b) gyümölcsöt: 1. kukoricát kórészik; 2. a) összeszēdi a kalászt, b) kórészik; 3. feje cēd, kórész; 4. böngészik, kórész; 5. összeszēdi, böngész; 6. a) fejet szēd, b) böngéssz, kórész; — *l é g y*: 1. légy; 2. légy; 3. bogár, légy; 4. légy; 5. légy, bogár; 6. legyek, bogarak; — *l e g y ú j t j a*: 1. lēkapcsója vagy lēoltya; 2. lēkapcsója; 3. lēkapcsója, eloltya a vilámanyt; 4. lēkapcsója, lēoltya; 5. kikapcsolja, eloltya; 6. lēoltya; — *l e l o h a d*: 1. lēapad; 2. lēapad; 3. lēapad; 4. lēlohad; 5. lēapad; 6. lēapad; — *l é p* (a kasban): 1. lép; 2. lép; 3. lép; 4. lép; 5. lép; 6. lép; — *l e p e n c á l*: 1. lēbuncizik, lētencizik; 2. lēfekszik, tentézik; 3. lēpihen; 4. lēpencizik; 5. lēpencizik; 6. cencizik; — *l e p k e*: 1. lepke; 2. lepke, pillangó; 3. lepke, pillangó; 4. lepke, pillango; 5. lepke, pille; 6. lepke, pille; — *l e s e g e t*: 1. ténfjēg; 2. tēkinget; 3. nézelődik, I: lesēget; 4. lōdörög, kōborog; 5. nézgelődik; 6. cēllēng, I: lesēget; — *l e s z a b*: 1. lētēp vagy lēszakūt; 2. lētēp; 3. lētēp; 4. lēhasit, lētēp; 5. lēhasit, lētēp; 6. kūtēp; — *l e t i p o r j a*: 1. lētapossa vagy lētiporja; 2. lētapossa, lētiporja; 3. lētiporja, kūtiporja; 4. lētapossa, I: lētiporja; 5. lētapossa, lētiporja; 6. lētapossa; — *l é t r a*: 1. létra, lajtörja; 2. létra; 3. létra, lajtörja; 4. létra; 5. létra; 6. létra; — *l e v a k a r j a*: 1. lēkaparja; 2. lēvakarja; 3. lēvgkqrja, lēkparja; 4. lēkaparja, lēvakarja; 5. lēvakarja; 6. lēkaparja, lēvakarja; — *l i b a b ő r ö s*: 1. libabőrös, ludbőrös; 2. libabőrös; 3. libabőrös; 4. libabőrös, 1. libabőrös; 6. borsod, libabőrös; — *l u b i c k o l*: 1. lubickol; 2. pancsizik, pancsikol, pancsol, I: lubickol; 3. lubickol; 4. lubickol; 5. fūđdik, pancsol, pancsizik, lubickol; 6. lubickol; — *l u c s i a*) az üveges, b) az üveg nélküli: 1. a)–b) cumi, b) dudli; 2. a) cumi, b) cumi; 3. a) cumi, cucli, b) szárgsz cumi; 4. a) cumi, cucli, dudli, b) száraz dudli, cumi; 5. cumi, cucli, dudli; 6. a) cumi, cucli, b) szárazsz cumi; — *l u c s i z i k*: 1. cumizik vagy dudlizik; 2. cumit szop; 3. cumizik, cuclizik; 4. szopik, cumizik, dudlizik, cuclizik; 5. cumizik; 6. cumizik, cuclizik; — *l u d b a l o n*: 1. lufbalon vagy léggömb; 2. lufbalon; 3. lufbalon; 4. léggömb, lufbalom; 5. lufbalon, léggömb; 6. léggömb, lufbalon.

M a g t a l a n a) férfi, b) nő: a) a férfinék nēm lehet gyerēke, b) maktalan vagy meddő; 2. a) maktalan, b) meddő; 3. a) maktalan, b) meddő; 4. a)–b) maktalan, b) meddő; 5. a) paszkonca, maktalan, b) meddő; 6. a) maktalan, b) meddő; — *m á k f e j* (tele): 1. gumó; 2. guba; 3. gubó; 4. mággubo; 5. burok, gubó; 6. mággubó; — *m á k f e j* (üres): 1. gumó; 2. guba; 3. mággubo; 4. mággubó; 5. burok, gubó; 6. guba; — *m á l n a*: 1. málna; 2. málna; 3. málna; 4. málna; 5. málna; 6. málna, himpér; — *m e g c s i c c s e n*: 1. mēgbuggyanik; 2. fülös lész; 3. mēkfülösödik, mēgromlik; 4. mēbbuggyan; 5. mēksavanyodik; 6. mēgbuggyanik, mēgacetēsēdik, mēkstikkēsēdik; — *m e g f á j á s u l*: 1. mēkfásul; 2. kihül; 3. mēkfásul; 4. peshed, I: mēkfásul; 5. tesped; 6. mēgdermed, mēkkozmál, mēkfásul; — *m e g f e j b e k ü l*: 1. mēkfejbekēli; 2. mēgbubolja; 3. mēkfejbekēli, fejbe veri, mēbbubolja; 4. fejbekēli; 5. üti, veri; 6. mēkfejbekēlli; — *m e g f o r r* (a tej): 1. fēlforr; 2. fēlfor; 3. fēlfor, fēlforraják; 4. fēlfor; 5. fēlfor; 6. felforr; — *m e g f o r r* (a bor): 1. mēkfor; 2. mēkforr; 3. kiforr; 4. kifor, mēkfor; 5. fēlfor vagy mēkforr; 6. mēkforr, mēgerjed; — *m e g g y a l o g o l*: 1. —; 2. mēgengesztelődött; 3. I: mēg|gyalogol; 4. I: mēg|gyalogol

[‘a rossz ember megjavul’]; 5. I: *męg|gyalogol*; 6. I: *męg^g|gyalogolt*; — *m e g k o t o r j a*: 1. *kotorja*; 2. *męgvakarja*; 3. *mękpucojja*, *mękkaparja*; 4. *kaparja*, *kotorja*; 5. *lęvakarja*, *lękoporja*, *lękotorja*; 6. *lękaparja*; — *m e g l ő j t*: 1. *lęhiggad* vagy *mę^gnyukszik*; 2. *męgengesztelődött*; 3. *męgnyukszik*, *lęlohad*; 4. *lęcsitul*, *elcsitul*; 5. *męgboacáj*; 6. *lęcsęndesül*; — *m e g l ő k i*: 1. *lęvęsz* vagy *lęteriti* a lábáról, I: *męglőki*; 2. *męgárt* neki; 3. *lęvęsz* a lábáról, *berug*, I: *męglőki*; 4. *lęvęsz* a lábáról; 5. *męgręszegíti*, *bekávęzott*, *bekáfüt*; 6. *lęręszęgędik* tüle; — *m e g o l v a s s a*: 1. *męgolvassa* vagy *mększámojja*; 2. *mększámojja*, I: *męgolvassa*; 3. *mększámojja*, *męgolvassa*, 4. *mększámolálja*, *męgolvassa*; 5. *mększámojja*, *męgolvassa*; 6. *olvassgattya*; — *m e g v a k a r j a*: 1. *pucojja* vagy *kotorja*; 2. *kítisztíttya* a belet; 3. *mękkaparja*; 4. *kotorja*, I: *vakarja*; 5. *kítisztíttya*, *mękítisztíttya*; 6. a belet *mękkotorja*; — *m e g v e t i* (az ágyat): 1. *męgágyazza*, *fęlveti*, *fęlbontya*; 2. *męgágyaz*, *męgveti* az ágyat; 3. *męgágyaz*, *męvveti* az ágyat; 4. *fęlbontya*, I: *męgveti*; 5. *męgágyazza*, *męgveti*; 6. *męvveti*; — *m e k e g*: 1. *mękęg*; 2. *mękęg*; 3. *mękęg*; 4. *mękęg*; 5. *mękęg*; 6. *mękęg*; — *m e l l e s z t i* a) az élő állatot, b) a levágott baromfit: 1. a) *męgmeleszti*, b) *mękköpeszti*; 2. a) *mękfosztya*, b) *mękfosztya*; 3. a) *męgmelleszti* a ludat, b) *mękpucojja*; 4. a) *męlleszti*, b) *mękkoapasztya*; 5. a) *tępi*, b) *fosztya*, *mękfosztya*, I: *melleszti*; 6. a) *melleszti*, b) *tollat foszt*; — *m e n y é t*: 1. a *göręny* ismeręm jobban, de hallottam *męnyétről* is; 2. *göręny*, I: *męnyét*; 3. *g^hęny* is [= *ęs*] *męnyét*; 4. I: *göręny*, I: *męnyét*; 5. *męnyét*; 6. *męnyét*; — *m e s z t é l á b*: 1. *mezitláb*, 2. *mezitláb*; 3. *mezitláb* jártak vagy *mesztéláb*; 4. *mesztélláb*; 5. *mezitláb* vagy *mesztélláb*; 6. *mezitláb*; — *m e t é l i*: 1. *metéli* vagy *vágja*; 2. *metéli*; 3. *metéli*, *tęsztát metél*; 4. *metéli*; 5. *vágja*, I: *metéli*; 6. *tęsztát vág*, *metélli*; — *m é z g a*: 1. *macskaméz*; 2. *macskaméz*; 3. *macskaméz*; 4. *gyanta*, I: *macskaméz*; 5. *macskaméz*; 6. *macskaméz*; — *m e z t e l e n*: 1. *mesztelen*, *pucér*; 2. *męsztelęn*; 3. *mezítelen*, *mesztelen*; 4. *csupasz*, *mesztelen*; 5. *mezítelen*, *mesztelen*; 6. *mesztele*; — *m o s o l y o g*: 1. *mosojog*; 2. *mosojog*; 3. *mosojog*; 4. *mosojog*; 5. *mosojog*; 6. *mottyog*; — *m o r z s o l* (kukoricát): 1. *morzsol*; 2. *morzsol*; 3. *morzsol*; 4. *morzsol*; 5. *morzsol*; 6. *morzsol*.

N a g y a n y a: 1. *nagymama*, *mami*, *nagyanyó*; 2. *nagymama*; 3. *nagymama*, *mama*; 4. *mama*, *nagymama*; 5. *nagymama*; 6. *nagymama*; — *n a g y a p a*: 1. *natypapa*, *papa*, *nagyapó*; 2. *natypapa*; 3. *natypapa*, *papa*; 4. *papa*, *natypapa*; 5. *natypapa*; 6. *ędę*, *natypapa*, *őregapám*.

N y á v o g: 1. *nyávog*, [a kismalac] *vęrnýog*; 2. *nyávo*; 3. *nyávog*; 4. *nyávog*; 5. *nyávog*; 6. *nyávog*; — *n y i* (a malac): 1. *visitt*; 2. *visitt*; 3. *visit*, *ri*; 4. *visitt*; 5. *visitt*; 6. *sivitt*.

Ó k u l a a) szemüveg, b) napszemüveg: 1. a) *szęműveg*, b) *napszęműveg*; 2. a) *szęműveg*, b) *napszęműveg*; 3. a) *szęműveg*, *ókularé*, *pápaszęm*, b) *napszęműveg*; 4. a) *szęműveg*, *ókula*, b) *napszęműveg*; 5. a) *szęműveg*, I: *ókula*, b) *napszęműveg*; 6. a) *ókula*, *szęművegęk*, b) *şötét szęműveg*, *napszęműveg*; — *o r g o n a*: 1. *szelęnce*, *orgona*; 2. *orgona*, *szelęnce*; 3. *orgona*, *szelęnce*; 4. *szelęnce*, *orgona*; 5. *orgona*, *szelęnce*; 6. *orgona*, *szelęnce*.

Ó l ő n d ü l: 1. *dühöng*; 2. *üvöltöz*; 3. *pöröl*, *főlundul*; 4. *ordít*, *hőbörög*; 5. *hőbörög*; 6. *ordít*; — *ő s s z e s z a k u l j a*: 1. *összenyomja*, I: *összeszakíttya*; 2. *kifacsaja* levit; 3. *muszkojja*; 4. *muszkojja*; 5. *összenyomja*, *összeszoríttya*; 6. *összeszakíttya*, *kicsavargya*, *összenyomja*.

P a c s u l i n: 1. *pacsuli*; 2. *kölni*, *pacsuliszaga van*; 3. *parfüm*, I: *pacsuliembę* [‘kölniszagú ember’]; 4. *pacsuli* [‘kellemetlen illat’]; 5. *kölni*; 6. *valami fojadék*; — *p a r á z s*: 1. *hamu*, *parázs*; 2. *parázs*; 3. *parázs*; 4. *parázs*, *zsarátnok*; 5. *parázs*; 6. *parázs*; — *p á r n a*: 1. *vánk*, *párna*; 2. *párna*; 3. *párna*, *vánk*; 4. *párna*, *vánk*; 5. *párna*, *vánk*; 6. *vánk*; — *p á r n a t o k*: 1. *toltartó*, *ciha*; 2. *toltartó*; 3. *párnatoltartó*; 4. *angin*; 5. *angin*, *toltartó*; 6. *angin*; — *p a s s o g*: 1. *pislog*; 2. *pislog*; 3. *pislakol*, I: *passog* [‘bólogat és fől-főlnez’]; 4. *vibrál*; 5. *pislog*, I: *passog*; 6. *pillogat*, I: *passog*; — *p a t t a n á s* a) az arcbőrön, b) a testen: 1. *pattanás*, *mütesszę*; 2. a–b) *pattanás*; 3. *pattanás*; 4. *pattanás*; 5. *pattanás*, *pörsenés*; 6. a–b) *vimęlli*, *mütesszę*, I: *pattanás*; — *p a t*

t o g: 1. ordítózik; 2. pattog; 3. pöröl, pattog; 4. ordító, hűbörög, I: pattog; 5. házsártos, ugrál, I: pattog; 6. hisztiz, I: pattog; — *p e j*: 1. nem a színe után nevezem a lovat pejnek, hanem az [...] alakja után; 2. I: pej; 3. pej; 4. I: pej; 5. I: pejlő; 6. pej; — *p e j s l i l e v e s*: 1. nem ismerem; 2. pejsli ['tüdő', 'has'], szalontüdő; 3. pejsli ['leves', 'a részeg gyomra']; 4. tüdőleves, pejslileves; 5. pejsli ['leves', 'tüdő', 'másnapos gyomor']; 6. pejsli ['pejslileves', 'tüdő']; — *p e r c e g*: 1. I: pęcęc; 2. még nem vót rá alkalmam hal-lani; 3. pęcęc; 4. sęcęc, pęcęc; 5. pęcęc, sęcęc; 6. sustorog; — *p e s s e d* (az alma, az étel): 1. peshed; 2. rohad, elfől; 3. resped; 4. [az étel] bugyorog, teshed; 5. tępęd, pępęd; 6. męgbuggyan, respęd; — *p e t r e z s e j y e m*: 1. zölcség; 2. zölcség; 3. ölcseg, zölcség zölgye a petrezsejm; 4. zölcsé, zölcség zölgye petrezsejm; 5. zölcség; 6. petrezsejm; — *p i s l o g*: 1. pislo^{nk}; 2. pislog; 3. pislog, pislákol; 4. pislog; 5. pislog; 6. pislog; — *p i s z k a v a s*: 1. piszkafa, piszkavas; 2. piszkafa, piszkavas; 3. piszkavas, mongyák piszkafának is; 4. piszkavas; 5. piszka vas, piszkafa; 6. sirhankli, I: piszkavas; — *p i t y t y e g*: 1. csipog; 2. csipog; 3. csipog; 4. csipog; 5. csipog; 6. csipog; — *p l a t n i*: 1. platni; 2. platni; 3. platni; 4. platni; 5. platni; 6. platni; — *p l u t y k a*: 1. plutyka vaty kelkáposztafőzelék; 2. plutyka; 3. kęlkáposzta, plutyka; 4. plutyka, pulutyka; 5. olasz, plutyka; 6. plutyka; — *p o s s a d*: 1. rohad, kőte és a paradicsom poshad; 2. rohad; 3. rohad, I: poshad; 4. rohad, I: poshad; 5. rohad, I: possad; 6. rohad, possad, (...) a málna ha ęty csomóba van, asszám [= aztán] ugy mękpossad; — *p ö c k e t*: 1. mękpöc-cinti; 2. pöcköl; 3. pöcköl; 4. pöcköl; 5. mękpöcköli, mękfricskása; 6. přęcköl; — *p r á n t y á s a* a nő, b) a férfi: 1. tręhány; 2. a) nem igęn szoktam rá mondani sęmmi, b) trógęr; 3. hanyag, elhanyagolt, nęmtörödöm; 4. a—b) lompos, slampos; 5. a—b) slęndrián, tręhány; 6. a—b) slampęc, ręndetleⁿ; — *p r é s (h) u r k a*: 1. disznósajt, prés; 2. disznósajt, I: pręshurka; 3. disznósajt, pręshurka; 4. pręsurka, disznósajt; 5. disznósajt, pręshurka; 6. pręshurka; — *p u f ó k*: 1. pufitos; 2. pufókkępi; 3. pufók, dundi, dagatt; 4. pufitos; 5. dagat vagy dagi, I: pufók; 6. dundi; — *p ú p o s*: 1. pupos; 2. pupos; 3. az az embę pupos; 4. pupos; 5. púpos; 6. pupos.

R á n t o t t a: 1. tojárántotta; 2. tojárántottq; 3. tojárántotta; 4. tojárántotta; 5. rántotta; 6. rántotta, sülttojás; — *r a s t o g*: 1. ropoktattya; 2. rákcságl; 3. roszo^v [= rozog]; 4. ropoktattya; 5. csámcsog; 6. csemcęc; — *r e m p ü l*: 1. sziggya vagy lęalacsonyíttya; 2. sziggya; 3. rempęli; 4. szakyjja, I: rempęli; 5. sziggya, átkozz^a, I: rempęli; 6. ręmpęlli; — *r i n g a t t j a* (a bölcset): 1. ringattya; 2. ringattya; 3. ringattya, dencüli; 4. ringattya; 5. ringattya; 6. csicsigattya; — *r i (n) g l i*: 1. rigli; 2. kallantyu; 3. fordito; 4. rigli, kallantyu; 5. görbüld, ráhajtó, rigli ['retesz']; 6. rigli; — *r u m p l i*: 1. nem ismerem; 2. —; 3. szapuló; 4. —; 5. I: rumppli; 6. —.

S á p a d t: 1. falfęhęr, sápat [mivel beteg]; 2. sápat; 3. fęhęr, sápat, halvány, halovány; 4. sápat; 5. sápat, halovány, fęhęr; 6. sápat; — *s á r g á j a* (tojásé): 1. sár-gája; 2. tojássárgája; 3. tojássárgája, vaty pedig mongyák męk tojássękinek is, szikje; 4. tojássárgája; 5. sárgája; 6. sárgája; — *s e l y p*: 1. pösze; 2. pösze, I: sejpit; 3. pösze; 4. pösze, sejpitt; 5. pösze; 6. pösze; — *s e r c e g*: 1. sęcęc; 2. sęcęc; 3. sęcęc; 4. sęcęc; 5. sęcęc, sęcęc; 6. sęcęc, ha kipattanik, sęcęc; — *s ę r t*: 1. sęrti, sęrt; 2. sęrti; 3. sęrt, kęrges a keze; 4. ka'col, horzsol, I: sęrt; 5. męksęrti; 6. męksęrti; — *s í r* (a nedves fa a tűzön): 1. pattog; 2. ropog; 3. sęcęc, I: sir; 4. sęcęc, duruzsol; 5. sir; 6. sir, csicsęc; — *s ő b e r á g y*: 1. vságy; 2. vaságy; 3. vaságy; 4. vaságy; 5. vaságy, I: sęcęc, sęcęc; 6. ręgęn sęcęc; — *s u p e d l i*: 1. nem ismerem; 2. —; 3. ęgy ęn nem ismerem; 4. toli, tuli; 5. sublóthos hasonló; 6. supędli; — *s ü l t e l e n*: 1. sütelen, sütlen; 2. sütelleⁿ; 3. sütelen, sütlen; 4. sütellen; 5. sütellen; 6. sütellen; — *s ü n d i s z n ó*: 1. tüksęzdsizno; 2. sündisznó; 3. sündisznó, tüksęzdsizno ęs van męg a tüksęskutya; 4. sündisznó, tüksęzdsizno; 5. tüksęzdsizno; 6. tüksęzdsizno; — *s ü t ő t ő k*: 1. sőtötök, urítök; 2. urítök; 3. urítök; 4. urítök, sőtötök; 5. sőtötök, sőtötök, urítök; 6. sőtötök, urítök.

S z a b (elszab): 1. *nyújtya*; 2. *feszitti, nyújtya*; 3. *kinyújtya*; 4. *fészitti*; 5. *kinyújtya*; 6. *elpattan, elszakad, elszakította*; — *s z a k a j t ó*: 1. *zsombor, zsompor*; 2. *zsompor*; 3. *zsompor, szakajtó*; 4. *zsompor, szakajtó*; 5. *zsompor, szakajtó*; 6. *zsompor*; — *s z e m ö l c s*: 1. *szócsén vaty szócsing*; 2. *szëmölcs*; 3. *szëmölcs*; 4. *szëmölcs*; 5. *szëmölcs*; 6. *szëmölcs*; — *s z e m ö l d ö k*: 1. *szëmöldök*; 2. *szëmöldök*; 3. *szëmöldök*; 4. *szëmöldök*; 5. *szëmöldök*; 6. *szëmöldök*; — *s z e m ü v e g*: 1. *szëmüveg*; 2. *szëmüveg*; 3. *szëmüveg, régebben hallottam azt is ókularé*; 4. *pápaszëm, szëmüveg*; 5. *szëmüveg, ókula*; 6. *ókula, szëmüveg*; — *s z e p l ő s*: 1. *szeplős*; 2. *szeplős*; 3. *szeplő, szeplős*; 4. *szeplős*; 5. *szeplős*; 6. *szeplős*; — *s z ö c s k e*: 1. *szöcské*; 2. *szöcské, sáska*; 3. *szöcske, vaty pedig a nagyop fajtája a sáska*; 4. *szöcské*; 5. *szöcské*; 6. *szöcské*; — *s z u k a*: 1. *nőstény kutya*; 2. *nőstén kutya*; 3. *szuka*; 4. —; 5. *szuka*; 6. *nőstén kutya*; — *s z u n y*: 1. *suny*; 2. *suny*; 3. *suny, huny*; 4. *sunyik*; 5. *súny*; 6. *suny*; — *s z u n y ó*: 1. *sunyó*; 2. *sunyó*; 3. *sunyó, hunyó*; 4. *sunyó*; 5. *sunyó*; 6. *sunyó*.

T é r b e t ü l: 1. *térdel, térdepél*; 2. *térdepél, térdel*; 3. *térdepél, térdel*; 4. *térdepél, térdel*; 5. *térdel, térdepél*; 6. *térdepél*; — *t i k v a k o s*: 1. *tikvakos vaty tyúkvakos*; 2. *rossz a szëme*; 3. *I: tyukvakos, vaksi*; 4. *I: tikvakos*; 5. *rosszu lát, I: tikvakos*; 6. *tikvakos*; — *t i p r ó d i k*: 1. *I: tipródik*; 2. *mászkal, I: tipródik*; 3. *toporog, I: tipródik*; 4. *tipródik*; 5. *tipródik*; 6. *gyüm-mégy, I: tipródik*; — *t ö k a l s ó*: 1. *törpe, tökösó^u*; 2. *tökalso*; 3. *pocakos, I: tökalsó*; 4. *tömzsi, I: tökalso*; 5. *törpe*; 6. *tökalsó*; — *t y ú k s z e m*: 1. *tyukszëm vaty tikszëm*; 2. *tyúkszëm*; 3. *tyúkszëm, tikszëm*; 4. *tyukszëm*; 5. *tyúkszëm*; 6. *tyúkszëm*.

U r a m: 1. *férjem*; 2. *férjem*; 3. *férjem, rükkáiban pedig uram*; 4. *uram, férjem*; 5. *férjem, uram*; 6. *uram*; — (három hónap) *u t á n*: 1. *után*; 2. *múlva, I: inkább azs hoty három hónap után jöttem dógozni*; 3. *után*; 4. *után*; 5. *múlva, I: után*; 6. *múlva, I: után*.

V a d r e p c e: 1. *vadrepce*; 2. *vadrepce*; 3. *repce, vad^rpe^c*; 4. *vadrepce*; 5. *vadrepce*; 6. *repce*; — *v á s í k*: 1. *elhasználódik, elkopik, elavul, a cipő elvásik*; 2. *elvásik, elkopik*; 3. *elszakad, elvásik*; 4. *kopik, I: vásik, rongyolódik*; 5. *elvásik, elkopik*; 6. *elszakad, vásik*; — *v é r á g a s*: 1. *vérës*; 2. *véraláfutásos, I: vérágas*; 3. *vörös, vérës, I: vérágas*; 4. *vörös, I: vérës*; 5. *vérës*; 6. *vérágas*; — *v e r e t a*) a nyúl, macska, disznó, tehén, ló, b) a tyúk, egyéb szárnyas: 1. *vedlik*; 2. a—b) *vedlik*; 3. *vedlik*; 4. *vedlik*; 5. *vedlik*; 6. *vedlik*; — *v e r í t é k*: 1. *izzaccság*; 2. *verejték, izzaccság*; 3. *izzaccság, verejték*; 4. *izzaccság*; 5. *verejték, izzaccság*; 6. *verejték, izzaccság*; — *v i n d ö l*: 1. *vindó*; 2. *vindó*; 3. *vindó*; 4. *vindó, zsirozsbödön*; 5. *vindó*; 6. *vindél*; — *v o n í t*: 1. *vonyitt*; 2. *vonít*; 3. *vonít, vonyitt, vonyít*; 4. *vonyitt*; 5. *vonít*; 6. *vonyitt*; — *v o n ó k é s*: 1. *nëm használom*; 2. *vonókés*; 3. *vonókés*; 4. *vonókés*; 5. *I: vonókés*; 6. *vonó*.

Z u h á l: 1. *kopácsol*; 2. *zörög*; 3. *kalapál, zörög, zuháll, dörömböl*; 4. *kopácsol*; 5. *kopácsol*; 6. *kalupáll, I: zuhál*; — *z ü m m ö g*: 1. *a mé zümmög^l, a bogár zizëg*; 2. *zümmög*; 3. *a légy dong, a mé pedig zümmög*; 4. *zümmög*; 5. *zümmög*; 6. *zümmög*.

Z s á m o l y: 1. *sámli, sámëdli*; 2. *sámli*; 3. *sámli, sámëdli*; 4. *sámli, zánoly*; 5. *sámli, [régebben] sámli, sámëdli*; 6. *sámëdli*; — *z s u r m á l*: 1. *morzsatekőjja*; 2. *rákërdëzëk, asz mondom hogy, hogyan vágod eszt a kënyeret*; 3. *morzsáz, herdeli a kënyeret*; 4. *zsurmájja*; 5. *szeletël, szeli, vágja*; 6. *morzsojja, zsurmál*; — *z s u r m o l*: 1. *morzsolja, morzsol*; 2. *morzsol*; 3. *kukoricát morzsol, kënyér belit zsurmojja, kënyér belët surmájja*; 4. *morzsol*; 5. *morzsol*; 6. *morzsol, morzsol*; — *z s u r o l*: 1. *sikájja vaty sárojja, sikál vaty sárol*; 2. *surol*; 3. *sikál, surol*; 4. *sikál, surol*; 5. *súrol*; 6. *zsuroll*.

S Z E M L E

Henri Wald, *Introducere în teoria limbajului*

București, 1978., Academia „Ștefan Gheorghiu”. 224 l.

I. H. WALD „Bevezetés a nyelvelméletbe” című könyve több szempontból is megérdemli, hogy felhívjuk rá a figyelmet. A hasonló című és rendeltetésű munkák sorából kiemeli, hogy a bukaresti pártfőiskolán tartott előadásorozat alapján készült könyv mintegy keretül szolgál a szerző számára, hogy számos nyelvészeti és nyelvtudományal érintkező társadalomtudományi kérdésben leszögezze a maga álláspontját. A francia szemiotikai iskola marxista bírálójaként, egyben követőjeként volt bátorsága arra, hogy több kérdést is egyéni módon tegyen fel, vagy egyéni módon fogalmazza meg a maga választát — ezekre vissza-visszatér —, és ezt akkor is érdekékként kell elismerni, ha nem mindig és nem mindenben értek vele egyet.

Viszonylag szűkre szabott terjedelme ellenére a munkában nagyon sok mindenről van szó, ami talán nem is tartozik szorosan ide, pl. a nevetésről vagy a mítoszról szóló szakasz, de ezeket is valamilyen módon összefüggésbe hozza az ember egész szellemi tevékenységét átfogó nyelvvel, végredményképpen pedig nehéz lenne egy nyelvfilozófiai és szemiotikai irányultságú mű szerzője számára patikamérleglen kiszabni, hogy miről szóljon és miről nem. Beszámolómban nem törekszem a tartalmi ismertetésre — inkább az egyéni nézetekre vagy egyéni módon megfogalmazott tételekre térek ki —, szükségesnek látszik mégis egy rövidre fogott tartalomjegyzéket adni. „A nyelv és a marxista dialektika” címet viselő Bevezetés a munka elméleti alapvetése, ezt követi hét fejezet: I. „A nyelvi érintkezés és a gondolatok formálása” (A dialógus. Az írás. A szám. A beszé-
lés és a logika); II. „A beszélés története, a megismerés története” (A beszélés kognitív energiája. A második ugrás. Az általános és az egyetemes a nyelvben. A grammatikai, a logikai, az episztemikus); III. „A gondolkodásnak a beszélésre való visszavezethetlensége”; IV. „A jelentés komplex volta” (A tudati tartalom. Metafora és mítosz. Denotáció és konnotáció. A nevetés jelentése. A kommunikáció és a hozzáférhetőség. A hallgatás veszélye); V. „A nyelv és a többi érintkezési eszköz” (A költészet. A zene. A képzőművészet. A televízió. A film. A színház); VI. „A nyelvi jel dialektikája” (Az értelem. A jelentés visszahatása. A szemiotikai mező. A stílus. Jelentés, igazság, hír); VII. „A predikció és a jelentések fejlődése”. A Zárószó („A beszélés és a gondolkodás nevelése”) a szerző főbb gondolatait foglalja össze.

2. A könyv egyik vezérgondolata az emberi nem mint különleges faj nagyszerűségének olykor himnikus hirdetése. Ez anyag fejlődéstörténetében az első ugrás az élet, a második az ember megjelenése. Ez egyben a világ megkettőződését jelenti: anyag/szellem, tárgy/alany, érzés/ráció (71). A második ugrás egyben a természetből a kultúrába való ugrás, az ember a bioszférához egy logoszférát is kapcsol (26). A beszélés révén az ember az érzéki információhoz egy intellektuális többletinformációt és a természet javaihoz a kultúra többletermékeit adja hozzá. Az ember gyökeresen különbözik minden más lénytől, mert képes rá, hogy többletinformációt alkosson (102). Műveltsége révén az ember antitermészet, de nem nem-természet. A természet egy része marad, amely fellázad a természet többi része ellen, és fokozatosan önmaga tudatára ébred (70). Önmagunk megismerése azonban még a jövő feladata, a harmadik ugrás.

3. Wald gondolatmenetének szerves része, hogy az emberré válásban a nyelvnek meghatározó szerepe volt, és az egész kérdéskomplexum ismételt tárgyalása során különös

erővel hangoztatja a nyelv aktív, t e v é k e n y s é g voltát. Ennek egyik jellemzője a használt terminológia. Bár a saussure-i *langue* és *langage* román megfelelői is előfordulnak, a könyvnek talán a legsűrűbben használt szava egy főnévi igenév, a *vorbire*, amit a legadekvátábban „beszélés”-sel fordíthatnánk (vö. rom. *a vorbi* ’beszél’), és amely távolról sem azonos SAUSSURE *parole*-jával. A megismerés története a beszélés történetével kezdődik (63), a beszélés nem a természethez való közvetlen alkalmazkodás megnyilvánulása, hanem az átalakítására alkotott eszköz (74), így érthető, hogy csatlakozik ahhoz a nézethez, amely a nyelvben munkát lát, és amely ezt a nyelvi munka eredményeként értékeli (54). A nyelv konkrét, aktív, gyakorlati lényegéről annyira meg van győződve, hogy LOCKE híres „Nihil est in intellectu . . .” alapelvét kiegészíti: „Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in oratione” (84). Még egy idevágó gondolatsor: „A beszélés kreativitása lehetővé teszi a gondolkozás számára, hogy megtervezze a hiányzót. Csak az ember képes rá, hogy hozzátegye a világhoz, ami az ő számára hiányzik, hogy mindegyre új dolgokat és gondolatokat alkosson” (101).

Csatlakozik mindehhez a dialógus különleges szerepének az ismételt kiemelése. A párbeszéd a nyelv lényege (28), a feleletnek és a kérdésnek ontológiai fontossága van, nem kevésbé a tagadásnak (99–100, 139), mivel mindez csak az ember sajátja. A természetben nincs dialógus, csak az emberi nyelvben van kétirányú információáramlás (103), ugyanis az állatok nem e g y m á s s a l kommunikálnak, hanem az egyik közöl valamit a t ő b b i e k k e l (74). A dialógus, az eleven nyelvhasználat különleges fontosságára valóban nem árt felhívni a figyelmet, nem a legszerencsésebb azonban mint „korlátozást” szembeállítani vele az írást, különösen nem az a párbeszédet a demokrácia, az írást a zsarnokság jegyeként jellemezni (31). Szerzőnk ebben bevallottan ROUSSEAU-t követi, bár könyve több helyén elismeri, hogy az írásnak is megvan a maga fontossága. Kár, hogy elmulasztja megjegyezni, hogy a múlt teljes kulturális örökségének — amelyet ő is nagyrabecsül — a közvetítésében mekkora szerepe van az írásbeliségnek. A beszélésnek és az írásnak a maga érvényességi határán túlvitt, eltúlzott szembeállítás vezet odáig, hogy a szerző a logikai szimbólumok használatát, a mesterséges nyelveket degenerálódásnak tartja (31; vö.: „A lehető legrosszabb a logiko-matematikai nyelvezet, azaz egy olyan nyelv, amelyet nem lehet beszélni, csak írni”: 37). Ezzel természetesen nem lehet egyetérteni; úgy tűnik, hogy Wald a formális jelrendszereknek a természetes nyelvtől eltérő rendeltetését nem eléggé veszi figyelembe.

4. Nem nélkülözik az egyéni vonásokat Waldnak a jelemlétre vonatkozó nézetei. A nyelvi jel nála is kétoldalú, de a hangos oldalt képviselő j e l ö l ő v e l szemben a tartalmi oldalt a j e l e n t é s képviseli, a kettőt pedig a s z e m i o t i k a i m e z ő kapcsolja egybe. Ez a szemiotikai mező lényegében véve az az intellektuális szféra, amelyben az eredetileg fonoszimbolizmussal motivált hangsor szignálból szimbólummá vált; e folyamat során a jelentés mind általánosabb és elvontabb, a nyelvi jel egyre önkényesebb lesz. A fentiekben világosan látható SAUSSURE hatása, úgy gondolom azonban, hogy a jelentésnek a jelölt pozíciójába való helyezése — a jelölt kiküszöbölése a francia szemiotikusoknál is megtalálható — bizonyos önellentmondásokra vezet, hiszen a Wald-féle szemiotikai mező maga sem mentes a jelentéstől. El kell azonban ismerni, hogy ez a tudomásom szerint új terminus nem használatos. A könyv számos helyén meggyőzően szolgálja a szerző érvelését, hogy a jelentés általánosodása és elvonttá válása egy a nyelv és gondolkozás fejlődésével, azaz a „művelődés története a szemiotikai mező növekedésének a története” (141). Kérdéses azonban, hogy az elvontság egy minimális fokának megléte nélkül beszélhetünk-e egyáltalán nyelvről. Bár szerzőnk *expressis verbis* ilyen kijelentésektől tartózkodik, könyvének mégis vannak olyan megfogalmazásai, amelyek arra engednek következtetni, hogy a nyelv legkezdetlegesebb fokán nem zárja ki a közvetlen motivációt,

hangsor és jelentés azonosságát: „Mivel a jelentés még nem távolodott el a szimbolikus jelölőtől, az általános nem vált le az egyediről, és a gondolatok még közvetlenül kapcsolódtak a környezetre ható cselekvéssel” (85). Persze, ha gondolat (idea) van, akkor már absztrakció is van! Nem is ez a lényeges vitakérdés, hanem az, hogy magát a nyelv keletkezését, a hangos oldalát sem lehet *p u s z t á n* a fonoszimbolikus motivációra visszavezetni. Ehhez jóval többre van szükség, és ezt természetesen maga a szerző is tudja. Idevágó megjegyzései közül említést érdemel, hogy a nyelvi jelet azért találták fel, mert képes a távollevőt, a nem láthatót megjeleníteni (12), „Az ember abban a pillanatban kezdett kialakulni, amikor az emberszabású majomnak sikerült felhasználnia a jelenlevőt arra, hogy valami nem-jelenlevőt szimbolizáljon és előállítson” (72). Könyvének egy más helyén azt írja, hogy beszélni annyit tesz, mint valamely dolgot, cselekvést vagy körülményt egy szóval, egy hangos jelölővel helyettesíteni (171); de ha ezt elfogadjuk, akkor az eredeti motivációban is többet kell látnunk, mint pusztá és közvetlen hangutánzást.

5. A nyelvről vallott nézeteinek lényeges részeként a szerző többször is rámutat, hogy a nyelv nem redukálható annak logikai magvára, a valóság tükrözésével egyidőben benne a visszatükrözött valósággal szembeni emberi magatartás is megnyilvánul. Ezt ma már nem is vitatja senki, kérdéses azonban, hogy ez a kettősség a szó jelentésében is megnyilvánul-e. Wald szerint a jelentés egy kognitív-denotatív és egy érzelmi-konnotatív összetevő eredője, ahol a kettő aránya a legkülönbélebb lehet. Minél általánosabb a jelentés, a denotáció annál inkább hangsúlyozott és a konnotáció annál gyengébb; ez egészen a konnotáció teljes eltűnéséig vezethet (67). A denotáció általános emberit tükröz; ez az, ami a nyelvekben megegyezik, míg az eltérésekre a konnotáció vezet (68, 125). Ezzel így, ebben a formában nehezen lehet egyetérteni; bár a különböző nyelvek ugyanazon objektív világnak más-más szubjektív tagolását adják, a tükrözés adekvátságát ez elvileg nem érinti. A nomináció folyamán a jelentés és a magját képező fogalom kialakítása eltérő jegyek megragadása alapján történhet (ezt Wald sem tagadja: 84), ha létezne az, amit szerzőnk feltesz („a valóság általános tulajdonságainak és viszonyainak általános emberi tükrözése”: 67), az emberi nyelv sokféleségét nehezen lehetne logikailag megmagyarázni. Úgy tűnik, a konnotáció kétféle felfogásával állunk szemben: „pragmatiko-affektív” volta nehezen egyeztethető össze a nominációra, a nyelvi jel hangos megformálására is kiható nyelvspecifikus voltával. Vitathatónak tartom továbbá a kognitív denotáció és az érzelmi konnotáció merev szétválasztását: ha pl. egy pejorációs jegy beépül a szemémba, a szó egész kognitív tartalma megváltozik: a *banya* és a *gebe* fogalmilag sem ugyanaz, mint az *öregasszony* vagy a *ló*.

6. A könyvről adott vázlatos áttekintés csonka maradna, ha legalább említés nem történe a szélesebb értelemben vett szemiotikáról. Wald nyomtatékosan — olykor talán a szükségesnél is erőteljesebben — hangoztatja, hogy minden emberi jelrendszer a nyelven alapul, az embernél a hallás lényegesen fontosabb, mint a látás (59–60).

Gondolkozásmódjáról és eszményi modelljéről talán két hosszabb idézettel adhatok számot: „Az emberek egyre kevesebbet kommunikálnak egymással, és egyre inkább megelégszenek azzal, amit közölnek velük. Az audiovizuális események tarka kavargása az elmékedést az információk növekvő tömegébe fojtja, így a külső élet a belső rovására túlteng . . . Az emberiséget az információk halál fenyegeti” (146); „A pusztán a képire alapozott kultúra éppen olyan lehetetlen, mint egy csak a tudományra és a technikára alapozott kultúra. Az egydimenziójúságra való törekvés csak az ellenkező irányú túlzásokra vezet. Az emberiség mindig is úgy látja, hogy köteles helyreállítani alapvető értékeinek — az igazság, a jó, a szép — megbomlott egyensúlyát. Az emberek hosszú ideig nem képesek élni nem csupán tudománnyal és technikával, sem csupán művészettel és erkölccsel” (160).

Az ember intellektuális tevékenysége az értelem és az érzelem kettős pályáján hullámozik, meg kell találni a kellő egyensúlyt.

7. Az ismertetés keretei nem teszik lehetővé, hogy Waldnak a nyelv és gondolkodás viszonyára vonatkozó nézeteit részletesen elemezzük, annál is kevésbé, mert olykor önmagának is ellentmond. A könyv szövegéből kiragadva más értelmet kapna az ilyen megfogalmazás: „Az elsődleges a beszélés, a gondolkodás másodlagos. A beszélés generálja a gondolkodást” (57), mint maga a szerző gondolja, hiszen végkövetkeztetése már jóval árnyaltabb: „a beszélésnek a gondolkodással szembeni elsőbbsége nem »diakronikus előzetesség«, hanem »szinkronikus alapozottság«. Ez nem akar mást mondani, mint azt, hogy az emberek akkor kezdtek el gondolkodni, amikor beszélés útján kezdtek el egymással érintkezni, hogy a szó nem a gondolat ruhája, hanem az a test, amelyben a gondolat megszületik” (208; vö. „A nyelvben az anyag nem találkozik a szellemmel, hanem közvetlenül a megformálásában vesz részt”: 8). Egyfajta vulgármaterializmus ellen harcol, amikor az agy „tudati tartalma” reális létét tagadja, mivel „A tudatot nem az agy, hanem a beszélés generálja” (113), még előbb: „Az ideákat az anyag generálja, de az ezeket létrehozó anyag nem az agy szerves szubsztanciája, hanem a beszélés hangos szubsztanciája” (10—1), „a gondolkodás közvetlen anyaga a beszéd, nem az agy . . . az agy és a gondolkodás közötti kapcsolatot a beszélés közvetíti” (15). Az elgondolás nem nélkülözi az új és egyéni vonásokat; számomra azonban kétséges, hogy a nyelvnek az agy és a tőle bizonyos mértékig elkülönített gondolkodás közötti anyagi közvetítő szerepe valóban fennáll-e. Az említettek közötti bonyolult kapcsolatok nézetem szerint más természetűek, mint Wald gondolja.

8. Igyekeztem bemutatni, hogy az ismertetett mű mennyire gazdag az egyéni gondolatokban és kérdésfeltevésekben. Érdekességét csak fokozza, hogy megfogalmazásai olykor kifejezetten vitára ingerlőek, valóban „generálják” a gondolatokat. Jelentőségét éppen ez adja meg.

BAKOS FERENC

Suomen kielen etymologinen sanakirja

VII. Sanahakemisto. Suomalais-ugrilainen Seura. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII7. Helsinki, 1981. 1901—2293 lap

SATU TANNER és MARITA CRONSTEDT állították össze a finn nyelv etimológiai szótárának szótárát, amellyel végülis lezárult a finn nyelvtudomány egy nagy-szabású, évtizedeket igénybe vett vállalkozása. Ezt a magyar nyelvtudomány és finn-ugrisztikánk szempontjából is igen nagy fontosságú művet e folyóirat hasábjain már méltattam (MNY. LXXXVI, 361—7), most pedig a szótárban való tájékozódást megkönnyítő szótumató megjelenéséről adhatok hírt.

A közel négyszáz lapos kötet a finnel rokon nyelvekből idézett (1907—2164), az indoeurópai (2165—9), az altaji (2269—72) és az egyéb (jukagir, kínai, héber, arab, sumér, maláj stb.) nyelvekből (2272—3) származó adatokat tartalmazza. E lapszámok, vagyis az egyes nyelvcsaládokból, illetve nyelvekből idézett adatok mennyisége, ha nem is híven, de bizonyos mértékig mégis csak tükrözik a finn nyelv (genetikai és történeti) kapcsolatait. A szótumató készítői nem állítottak össze finn szótumatót, viszont a kötet végén (2274—93) elhelyezték azoknak a finn (tő- és képzett) szavaknak a jegyzékét, amelyek nem címszóként szerepelnek valamely szócikkben, és „ks.” (lásd) jelzéssel utalnak a megfelelő címszóra. Igaz ugyan, hogy ez más jellegű szótumató, mint a többi nyelv, de azt mégsem

látom indokoltnak, hogy az utolsó helyre került; megítélésem szerint mindenképpen legelől kellett volna elhelyezni, hiszen a szócikkekben is a finn adatok állnak az élen. Ennek a megoldásnak az is a következménye, hogy így e jegyzék nem szerves része a mutatónak, hanem csak afféle függeléke, legalábbis a szerkesztés ezt sugallja. A finn szavak visszakeresését — a kötet összeállítói szerint — a bőséges karjalai-aunusi szómutató is nagyban megkönnyíti.

Az előszóban egyebek közt megemlítik, hogy a rekonstruált alapnyelvi alakokat — igen helyesen — nem szerepeltetik sehol, továbbá a nyelvjárásilag erősen tagolt nyelvekből (pl. az osztjából) több, hangalakilag eltérő változatot is fölvettek, míg az irodalmi nyelvi normával rendelkező nyelvekből (pl. a magyarból) csak az irodalmi nyelvben használatos alakváltozatokat szerepeltetik. Ez utóbbi nyelvek esetében a szójegyzékek azok alfabetikus sorrendje szerint lettek rendezve. Az ún. kis uráli nyelvekben a bővített latin abc szokott rendjét alkalmazták, de a mi gyakorlatunktól eltérően és a svéd—finn hagyománynak megfelelően az *ü, ä, ö* a betűrend végén foglal helyet.

Az előszóban azt is megemlítik, hogy nyomdatechnikai okokból némiképp egyszerűsítették az adatok írásmódját. Az ésszerű egyszerűsítéseket természetesen üdvözölhetjük, de az osztják transzkripcióban alkalmazott *q* sajnos ezen eljárás „áldozatául” esett: e betű fonémaértéke a keleti osztják nyelvjárásokban *ö*, a helyette írt *õ* viszont így a *v e l á r i s õ* fonémát is jelöli, így pl. az 'õ' jelentésű Vj. szó téves formában (*jõχ*) szerepel a szómutatóban, aminek következtében (pszeudo)homonimát alkot a ténylegesen veláris hangrendű *jõχ* 'sí' szóval.

A kötetet végiglapozva a szómutató használhatóságát és összeállítási elveit illetően a következők ötlenek szemünkbe:

Az egymással homofón szóalakokat finn nyelvű jelentés közlésével különítik el egymástól, pl. m. *hal* 'kala', *hal* 'kuolla' (a m. *hogy* jelentéseként megadott 'koska' téves, helyesen: 'että'). — A jelentéstani analógiaként idézett szavakat nem vették föl a mutatóba, így pl. a latin *os* ~ *osculum* (l. *suukko* alatt, 1134) nem szerepel a tárgyalt szavak jegyzékében. — A szótár szerzői számos esetben közöltek az egyes szócikkekben olyan rokon nyelvi adatokat és más nyelvekbéli szavakat, amelyek valamilyen okból nem kapcsolhatók össze az illető, hasonló hangalakú és jelentésű finn szókkal, bár első pillantásra ez a lehetőség felmerülhetne, vagy esetleg a korábbi kutatásokban számoltak is vele. Ezek lényeges etimológiai állásfoglalások, és így természetesen a szómutató lehetővé teszi visszakeresésüket (pl. m. *csók*, l. *suukko*; zürj. *soj* 'agyag', l. *savi*).

Az uráli nyelvek körében különösen a lapp, az osztják és a vogul nyelvjárási adatok mutatnak nagyobb eltéréseket hangtani tekintetben. Ezeket némelykor a különböző írásmódok el is túlozzák, pl. lapp *N č ~ L tj*. *B e t ű r e n d b e* soroltatván, így e két különböző betűvel (illetve betűkombinációval) írt, de azonos hangot tartalmazó lapp szavak más-más helyre kerültek. Ez még csak érthető, lévén e két egymáshoz közeli lapp nyelvjárásnak saját írásbelisége, de a hasonló különbségek számontartása az obi-ugor nyelvekben már igazán felesleges. Pl. a vogul *e* és *ä* egy helyre kerülhetett volna, hiszen a vog. *nem* 'név' és *näm* 'ua.' közti különbség elhanyagolható. — Nem tartom szerencsésnek, hogy az eddigi gyakorlattól eltérően az obi-ugor nyelvek mutatójának összeállításakor a magánhangzók éppúgy figyelembe vétettek, mint a mássalhangzók. — Bizonyára nehéz lenne megindokolni, hogy a palatalizált mássalhangzók nem palatalizált párjukkal együvé kerültek, pl. az obi-ugor nyelvekben és a cseremiszen, míg a permiekben külön. — Ha a szómutató összeállítói nem látták szükségesnek a sokszor jelentős hangtani különbségeket mutató obi-ugor adatok nyelvjárási hovatartozásának jelölését, nyugodtan eltekinthettek volna tőle a mordvin és a zürjén, de még a lapp esetében is.

Egészében véve elmondhatjuk a SKES. szómutatójáról, hogy az említett apróbb következetlenségek, kifogások nem befolyásolják használhatóságát: ha azt szeretnénk

megtudni, miként foglaltak a finn etimológiai szótár szerzői állást pl. egy magyar szó finnugor eredeztetésének kérdésében, különösebb nehézségek nélkül tájékozódhatunk a kötet segítségével. Ha pedig így van, maradéktalanul betölti hivatását.

HONTI LÁSZLÓ

Benkő Loránd, Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében

Budapest, 1982. 84 lap. Nyelvtudományi Értekezések 113. sz.

1. Nyelvünk fejlődésének nincs még egy olyan érdekes szakasza, mint a nyelvújítás. Ekkor a társadalom literátus rétege tudatos tevékenységével, nem utolsósorban viharos szellemi harcok árán viszonylag rövid idő alatt biztosította a magyarság művelésébeli korszerűsödésének, sőt szinte egész nemzeti jövőjének nyelvi alapjait. Ennek a munkának pedig nem volt tágabb látókörű, mélyebb műveltségű, termékenyebb, áldozatosabb, vezetésre hivatottabb és egyéniségénél fogva is alkalmasabb résztvevője K a z i n c z y F e r e n c n é l. Mindezt tudománytörténetünknek képviselői így vagy úgy árnyalva régóta elismerték. Még a külföldi nyelvészek egy része is foglalkozott e mozgalommal, kivált ha más nyelvek szándékos, nemzetpolitikai céltól irányított szint-emelésével, gazdagításával kívánták összehasonlítani, pl. SETÄLÄ, SAUVAGEOT, HENRIK BECKER vagy legutóbb EVA MARTINS.

Mégis mennyire más, korábban számba nem vett tanulságok merültek föl, mily más hangsúlyt kaptak némely öröklött megállapítások, s hány további szakmai tennivalónk tudatosodott, amikor 1945 után fokozatosan fejlettebb elméleti megalapozással, sok hasznos történeti adat közzétételével újra mérlegre vetettük Kazinczynak e harcok korbéli szerepét, elveit, eredményeit — s mindennek jelenünk számára levonható tanulságait.

Az alkalmat legutóbb az kínálta, helyesebben követelte meg, hogy a széphalmi literátor halálának¹ 150. évfordulóján, 1981 októberében akadémiai ülészak folyt le Sátoraljaújhelyen, s ott a testvértudományok képviselői mellett négy magyar nyelvész is hozzájárult a tudományos tanácskozás maradandó eredményeihez. Közülük RUZSICZKY ÉVA, ÉDER ZOLTÁN és SZATHMÁRI ISTVÁN előadása már folyóiratunk 1982. évi 3. számában megjelent. BENKŐ LORÁNDÉ azonban („Kazinczy Ferenc nyelvszemlélete”) a szerző további gondolataival és dokumentációjával kiegészülve és egy rokon tárgyú más tanulmányával („Sághy Ferenc szerepe a felvilágosodás korának nyelvi mozgalmában”) társulva, messze túlnőtt a folyóirataikkak terjedelmén, s „Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében” összefoglaló cím alatt, szintén még 1982 végén, külön könyvként került ki a sajtó alól.

2. Mint a kiadvány iménti címe is mutatja, a szerző rendkívül széles alapon, a nyelvtudomány-történetnek sok-sok ágát szerves egységben dolgozta fel. Nem szorított a Kazinczy vezette nyelvújításnak, az ő pusztá szókincs gazdagításának vagy akár tágabb értelemben vett nyelvművelésének bemutatására.

Föltárul a könyvben a hazai aufklárizmus politikai mozgalmainak és az írói világ ilyen tevékenységének az elnyomás okozta beszűkülése, s hogy miként húzódik meg a forradalmiság az anyanyelv fejlesztésében. Kirajzolódik Kazinczy Ferencnek és elbarátainak igyekezete, hogy a nyugati népek korszerű műveltségét legalább nyelvi s ezen

¹ Az előszó szövegében sajnálatos hibaként „születésének” szerepel; mint „értelmes” hiba ment át sajnós számos korrektúráján. — A SZERK.

túlmenően főleg szépirodalmi és ízlésbeli téren fokozatosan „áthonosítsák”. Számtalan részlet kerül szóba az egyes felfogásbeli összeütközések közül: táji, felekezeti, nemzedéki, baráti csoportok elvi és gyakorlati vitáiról, személyi intrikáiról olvassunk. A nézetek pedig még Kazinczy saját írásaiban is nemegyszer zavarosak, sőt ellentmondásosak, s csak idővel lesznek kiérleltebbek, érvelésének tüze szintén akkortájt enyhül egy kevésé.

Benkő e viharos idő rajzában mindvégig Kazinczyt állítja a középpontba, s tárgyalásának menetét célratorősen tartja a választott sínen. Így tanulmányai szép ívben zárulnak: a széphalmi mester mindkettőben — győzelme ellenére — bizonyos bölcs igazságkereséssel csillapítja ellenfeleinek elkeseredését, elismerve, hogy végső fokon mindkét tábor egy célért vitázik. Egyben saját nézeteinek túlzó hangjain is tompít, és stílusa éleségének némi esztergályozásával a történelmi igazsághoz is közelebb kerül. A könyv pedig ennek a rajzával az alkalomhoz illő ünnepélyességét is erősíti: frázisok nélkül, pusztán a tényeknek tárgyilagos és logikus csoportosításával.

Kazinczy nyelvújításának a szerző általában csak az elvi oldalait vizsgálja, s minden kérdést beleággyaz a tágabb: stílusgazdagító és nyelvszépítő, a magyar nyelv múltját is becsejöl, de elsősorban jövőjét biztosító, kutatóit a maga módján szintén támogató, sőt nyelvészetünket tevékenyen is gazdagító életművébe. Igazolól idézeteit Benkő lehetőleg közvetlenül a végső, eredeti forrásokból veszi, bár jól ismeri, idézi is szakirodalmunkat; inkább csak az újabb előzmények fő eredményeire hivatkozik, s így nem fullad bele az egészükben már elavult közlemények természetlen citálásába. Műve egyébként méltó folytatása 1960-i nagy összefoglalásának, „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” címűnek.

3. E jellemvonások érthetően az első, Kazinczy Ferencnek nyelvünkhöz való viszonyát vizsgáló nagy egységében (5–48. lap) tűnnek leginkább szembe. A szerző ugyan eleve jelzi, hogy a sok máig is elvégzetlen részletkutatás miatt műve „Nem léphet föl . . . egy Kazinczy Ferencről szóló, teljes nyelvtudomány-történeti szintézis igényével” (5), ám fejtegetéseinek végén mégis jogosan vonhat le ilyen átfogó tanulságokat: „A magyar felvilágosodás eszmevilágának a nyelv ügyeit tekintve kétségkívül Kazinczy volt a legjelentősebb, egy teljes gondolati rendszer telépítő elméleti kifejezője; ugyanakkor ő volt az a nyílt színtéren működő, küzdő személyiség is, aki a magyar nyelv ügyéért a felvilágosodás korában gyakorlatilag is a legtöbbet tette”; őt a magyar „nyelvtudomány is teljes joggal vallhatja magáénak” (48).

Tisztán kirajzolódik előttünk, hogy Kazinczy sokszor túlzóan a jó ízlésű szépíró föltétlen és korlátlan nyelvalkotó jogait hirdeti, kivált eleinte. Hangnemének későbbi tompításában persze igen nagy szerepe volt gróf Teleki László határozott bírálatának s apjának, a Magyar Tudós Társaság utóbb megválasztott elnökének, aki így a maga tekintélyével is nagyban hozzájárult a nem végletesen túlzó neológia teljes győzelméhez. Ezt ÉDER ZOLTÁNNAK már említett, „Tudós mérséklet érvényesülése a nyelvújítási harcban (Kazinczy és a két Teleki gróf)” című szép előadása részletezte az ünnepi tanácskozáson, lásd i. h. 263–70.

E kérdéskörrel kapcsolatban rámutat Benkő, hogy Kazinczy főleg a stílusművész jogait féltve kel ki nemegyszer korának több grammatikusa és szótárírója ellen; írói nyelvtan készítésére is gondol, s a szógyűjtésről sem feledkezik meg. Még az Akadémia megvalósulását sem kívánja jó ideig, nehogy nyelvi normáival majd korlátok közé szorítsa a művészi géniuszt. Egyébként a helyesírási és az alaktani nyelvhelyességi kérdésekben Révait követte.

A régiebb szakirodalom erősen hangsúlyozta Kazinczy nyelvszemléletének — elsősorban a (görög-)német irodalmi és nyelvi klasszicizmus nézeteihez illő — arisztokratikus jellegét: „az élet nyelvének”, főleg pedig az alsóbbrendű beszélt nyelvnek lenézését.

Benkő láthatólag igyekszik gyöngíteni ezt a merev felfogást. Mint felszólalásában Ruzsiczky Éva (i. h. 257—63), ő is igazolja, hogy Kazinczy nem volt ellene egy-egy nem durván parasztos tájszó elterjesztésének, s bizonyos társadalmi réteg nyelvi jellemzésére akár több ilyet is alkalmazott. Azt pedig érthetően helyesli Benkő, hogy a már-már kialakuló egységes irodalmi nyelv alapja, az északkeleti nyelvszokás rovására Kazinczy nem enged meg más nyelvjáráson alapuló használatot a „Schriftsprache”-ban. A könyv arra is bőven közöl Kazinczy-idézeteket, mennyire fontosnak tartja ez a stílusművésziünk a réteg- és szaknyelvi („szint”-beli) különbségek tudatosítását, a nyelvi „Vieltönigkeitek” védelmét. (Mindamellettt én is számolok Kazinczynál bizonyos fokú nyelvi finomkodással; még Köleseynek Csokonai nyelvvel kapcsolatos „pöbelhaft” minősítésében is érzem a széphalmi mester utóhatását.)

Nem kevésbé nehéz egyértelműen helyeselni vagy elutasítani Kazinczynak azt a fogsága utáni törekvését, hogy az idegen szavakat kerülje, de annál bővebben alkalmazza német és (kevésbé) a francia, angol, olasz, illetőleg görög-latin szavak, színes szókapcsolatok, szóképek, szerkezetek olyan magyar fordítását, amelyen azért áthallik az idegen nyelv jellege. S itt kivált sajnálom, hogy az elviségre és tömörségre ügyelő szerző nem szívesen idéz még olyan szemléltető példákat sem, amelyek művelt közönségünk előtt már nem idegenek. Az *univerzítást*-t kiszorító *egyetem* így mintája lehetne Kazinczy szerencsés áthonosításainak; a német *Hoch!* mondatszót tükröző *Fenn!* ellenben a nyelvrontó xenologizmusoknak. (Ezt valaha NAGY J. BÉLA tankönyvéből a középiskola VII. osztályában ismerhették meg diákjaink.)

Nem kicsinyeskedni akarok egy pompás mű recenziójában, de a konfrontatív vagy épp kontrasztív összehasonlító (illetőleg tipológiai) nyelvvizsgálat korát éljük, s a nyelvtől eredetileg idegen nyelvtani, szemantikai stb. elemek interferenciájának már jókora nemzetközi szakirodalma van. A svéd EVA MARTINS ez utóbbit elméletileg is tüzetesen fölmerve, nemrég épp Kazinczy „áthonosított” szavain, frazeológiai-szintaktikai-képzőanyagbeli elemein kívánta szemléltetni az egyes típusokat. Vö.: *Studien zur Frage der linguistischen Interferenz — Lehnprägungen in der Sprache von Franz von Kazinczy (1759—1831)*. Stockholm, 1970. Nyilvánvaló, hogy ez a nagy kérdéskör nem fért volna bele Benkő tömör rendszerezésébe, hiszen előbb a hazai nyelvészeknek kellene még több részletes kutatómunkával igazolni vagy megrostálni MARTINS hatalmas példatárát, esetleg összevetni a nyelvünkbeli latinizmusokról, germanizmusokról stb. való eddigi ismereteinkkel. Tennivalónk tehát itt is bőven van, s erre érdemes utalnunk minden lehető alkalommal. — Itt jegyzem meg: Benkő ismételten említi, hogy Kazinczynak „A vak lantos” című fordítása archaizáló stílusú. Ez csak a 2. kiadásra érvényes, ahol a cselekmény is magyar környezetbe van áthelyezve.

4. A könyvben levő másik tanulmány mintegy tudománytörténeti elégtételadás: tisztelgés nyelvünk és irodalmunk egy igen tevékeny és áldozatos támogatójának emléke előtt. S á g h y F e r e n c életrajzi adatait, levelezését, a budai egyetemi nyomdában végzett s meghurcolással „jutalmazott” munkásságát eddig alig-alig méltattuk figyelemre. Pedig ő nyelvtudósaink és íróink támogatásával, olykor elvi megbíráslásukkal fontos szerepet játszott szellemi életünkben. Különösen Kazinczy Ferenc erdélyi befolyása elleni próbálkozása és Verseygy következetes pártfogása nem maradhat ki nyelvújításunk történetéből. Mindezt valóban aprólékos kutatással, sok korábbi tévedés megcáfolásával állította össze a szerző. S az adatok, események, levélrészletek, periratok stb. a nyelvújítás kori nyelvművelésnek és literatúrájának ismét egy kissé más ágára vetnek fényt, mint amiről az első, nagyobb értekezés szól.

A Zala megyei születésű pap csak lazábban volt kapcsolatban a magyar jakobinussal, bár szintén hasonló eszmekörben élt és tevékenykedett. (A papi kötelékekből

hamar kivált.) A budai egyetemi nyomdánál alkalmazást, majd vezető állást kapott, s nyomban kenyérhez juttatta ott a rabságából kiszabadult, nyomorgó Verseghyt; egyébként is ennek nyelvi nézeteit vallotta, s noha Révai érvényesülését sem gátolta (sőt olykor segítette is), elveivel nem értett egyet. Verseghynek és több más magyar alkotónak főleg nyelvészeti és irodalmi munkáját sietett nyilvánossághoz juttatni, de általában is pártolta a magyar tárgyú könyvkiadást — a nélkül, hogy a hazai nemzetiségi művek megjelentetését hátráltatta volna.

Mint Verseghynek s Kazinczy dunántúli, jórészt katolikus ellenfeleinek híve és barátja, nyomdai gyakorlatában és levelezésében Sággy többé-kevésbé mindig élesen szembefordult a Kazinczytól is terjesztett jottista helyesírással és egyéb nyelvművelői elvekkel. S mikor 1815-ben Döbrentei a meginduló Erdélyi Múzeumban (kénytelen-kelletlen?) a széphalmi mesternek erősen harcos írását közli, a szerkesztőhöz — valószínűleg ennek csöndes egyetértésével — kemény hangú levelet ír. Ebben megfenyegeti a folyóiratot, hogy ha továbbra is ennyire Kazinczy hatása alatt lesz, ő és köre nem vállalja a terjesztését, s nem közvetít bele írást a dunántúli íróktól. A levelet kívánságára Döbrentei ismerteti Kazinczyval, aki ettől kezdve mérhetetlen fölháborodással ír Sággyról. Utóbb azonban a békességet keresi Kazinczy ez ügyben is, s honorálja Ságghyknak és fiának a közben elhalálozott Verseghy iránti kegyeletes és egyben Széphalom szempontjából is tapintatos tevékenységét. Így a két idősödő ellenfél végül is elismeri egymás jó szándékát, sőt Kazinczy még Verseghy működéséről is méltányosabban nyilatkozik.

E szenvedélyes viták során Benkő még sok olyan fontos és színes eseményt tár föl, amely nélkül hiányosak maradnának nemcsak a nyelvújításról, de egyszersmind az akkori politikai, gazdasági, könyvkiadási és -terjesztési, alakuló irodalomszervezési és más viszonyainkról való ismereteink is.

Végül csak ennyit: korábban többször jogos vád érte a magyar nyelvészetet is, amiért kevésbé kapcsolja össze kutatásait a társadalom politikai, művelődési, főként irodalmi kérdéseivel. Benkőnek ez a könyve újra azt igazolja, hogy a helyzet immár évtizedek óta jócskán megváltozott, s egyre szaporodnak a komplex témájú, széles elméleti horizontot is átfogó nyelvtudományi kiadványok.

TOMPA JÓZSEF

Péntek János, A kalotaszegi népi hímzés és szókinése

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

Kalotaszeg a magyar nyelvterületnek az a kivételes — és önmagán belül is tagolt — tájegysége, mely egyszerre rendelkezik sajátos nyelvjárással és jellegzetes, gazdag népi díszítőművészettel. Kézenfekvő ezért — amint a szerző kifejti — a két jelenség együttes, egymásra vonatkoztatott vizsgálata: a népi hímzésnek és az e fogalomkörbe tartozó népi szókinésnek „egymás tükrében” (5) való bemutatása.

Az imént „kézenfekvő”-nek nevezett feladat azonban nem végezhető el egyetlen hagyományos tudományág határain belül sem, mert például a teljes és pontos néprajzi leírást éppúgy igényli, mint a gyűjtött szókinés sokoldalú nyelvi elemzését. A mű bibliográfiája (9—14), amely különben egyúttal hasznos útmutató a hasonló feladatra vállalkozóknak, beszédes bizonyítéka annak, hogy e cél megvalósításához a humán tudományoknak milyen sokféle területén kell jártasnak lenni. A bibliográfia nyelvészeti vonatkozású művei szemantikai, dialektológiai, lexikológiai stb. jellegűek, a néprajzi vonatkozások pedig az erdélyi, különösen a kalotaszegi népviselet, díszítőművészet és népszokások irodalmát sorakoztatják föl.

Az anyaggyűjtés módszerét ismertető fejezetből megtudjuk, hogy a szerző — bizonyos előmunkálatok után — egy 832 fogalomra vonatkozó kérdőívet állított össze. A kutatópontok kijelölése helyett egy fáradtságosabb, de teljes megoldást választott: minden olyan kalotaszegi faluban gyűjtött, ahol a vizsgált népi foglalkozást ismerik, így anyagát 29 kutatóponton összesen 136 adatközlőtől gyűjtötte. Ez a gyűjtőmunka nemcsak a kérdőívek kitöltését jelentette, hanem példamondatok lejegyzését és magnetofónfelvételek készítését is.

A gyűjtött anyag feldolgozása a „Wörter und Sachen” elvén alapul, vagyis azon, hogy a szavak csak azoknak a tárgyaknak, fogalmaknak az ismeretében vizsgálhatók, amelyekre vonatkoznak. A jelölő és a jelölt viszonyából ez utóbbit, a „Sachen”-t ragadva meg elsőnek, Péntek János munkamódszerére az onomasziológiai kiindulás jellemző, melyet a jelölő oldaláról való megközelítés, a szemantikai vizsgálat követ.

A kalotaszegi hímzések ismertetését a szerző az alapanyagok és az eszközök leírásával kezdi. Majd az öltésmódoknak, a mintaelemeknek és a mintáknak a részletes bemutatása következik, külön az írásos és a szálánvarrott hímzés esetében. A szöveges magyarázatot bőven egészítik ki illusztrációk: az öltésmódokat, mintaelemeket és mintákat 246 igen jól szemléltető rajz, a mintákat a kész darabokon 134 fekete-fehér és 23 színes fénykép mutatja be. (Azt hiszem, az olvasó könnyebben tájékozódna a háromféle illusztráció között, ha ezek egyféle sorszámozást kaptak volna. Így eleinte zavaró, hogy a 23. színes fénykép a 33. lap előtt, a 23. kép az 50. lapon, a 23. fekete-fehér kép a 80. és a 81. lap között található.)

A néprajzi leírásban külön-külön fejezetet kap annak bemutatása, hogy az itt részletesen ismertetett hímzések milyen „házbeli holmik”-at, illetőleg a népi viselet mely darabjait díszítik. A kalotaszegi ágy felszereléséhez tartoznak a hímzett szelű lepedők és a szóttessel vagy hímzéssel ékesített párnák. (Mivel ez utóbbiakból 6—9 darabot is tesznek az ágyra, 2—3 rétegben egymásra fektetve őket, a *párnahaj* jelölte tárgynak az a vége van csak díszítve, amelyik az ágy külső, a szoba felől látható oldalára kerül. Az általunk leginkább ismert *díványpárná-t* vagy *díszpárná-t* szinte kizárólag eladásra készítik.) A különféle méretű abroszokon kívül hímeznek még falvédőket, sőt újabban — a városi megrendelők ízlését követve — függönyöket is, ezenkívül alkalmi használatra szánt kendőket, mint a lakodalmi *násznatykendő-t*, *vőfélykendő-t* és a *komaruhá-t* vagy *kosárruhá-t*, amellyel azt a kosarat takarják le, amelyben a gyermekágyas asszonynak ételt visznek. — A népi öltözet hímzett darabjainak áttekintése (98—119) azt a tanulmányt kínálja, hogy a múlt század vége óta gazdagabb, pompásabb lett a kalotaszegiek viseletének díszítése: szélesebb a gyöngyhímzésű párta, a főkötő csipkéje és a *muszuj* alját védő csík (ez utóbbi már nem is posztóból, hanem bársonyból készül). A női ingek közül a legegyszerűbb a *parasztíng*, melynek a gallérját és a kézelőjét — a kopásnak leginkább kitett részeit — hímezték, díszesebb az *asszonyosíng*, melynek az ujján is van 1—2 széles hímzett csík, legszebb a *válfűsíng*, melynek a vállrészét is hímzés díszíti. Hasonló fokozatok figyelhetők meg a kőtenyfélek díszítésében is.

A néprajzi leírást a terminológia szóföldrajzi és jelöléstani elemzése követi (129—54). Ennek alapja az a 44 térképlap, amely a hímzőmesterség 56 legfontosabb fogalmát jelölő megnevezéseknek az elterjedését ábrázolja. A térképek elemzésekor először azt állapítja meg a szerző, hogy melyek az illető fogalom vagy fogalomkör kifejezésére szolgáló lexémák. Majd azt vizsgálja, hogy milyen képet mutat, és milyen külső ok által magyarázható a kifejezések területi megoszlása. A területi elemzést sok esetben kiegészíti a kalotaszegi adatoknak az egyéb romániai kutatások eredményeivel, leggyakrabban a kéziratban levő „A romániai nyelvjárások atlaszá”-nak idevágó térképlapjaival való összevetése. A jelöléstani elemzésben Péntek a népi terminusok etimológiáját is segítséggül hívja annak a megállapításához, hogy az azonos fogalmakra vonatkozó kifejezések

milyen viszonyban vannak egymással, illetőleg a szókincs többi részével. Szófeldrajzi vizsgálatainak eredményei hozzájárulnak a Kalotaszegről alkotott nyelvföldrajzi képhez: a nyelvjárás belső tagolódásának és más nyelvjárásokhoz való viszonyának megállapításához. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e 44 térképlap nemcsak nyelvföldrajzi, hanem néprajzi szempontból is hasznosítható.

A népi terminusoknak a szókészletben elfoglalt helyét a szerző úgy állapítja meg, hogy meghatározza, milyen viszonyban állnak a táj-, illetőleg köznyelvi szavakkal; jellegük szerint „a valóság visszatükrözésének terjedelmében, mélységében és pontosságában” (158) a tudományos terminusok és a köznyelvi szavak között helyezi el őket. A fenti összevetések eredményeként leíró szempontból három fő csoportra osztja a népi terminusokat: a valódi szakszavak közé a köz- és irodalmi nyelvben ismeretlen, a nyelvjáráson belül is csak a mesterség őrzi által ismert lexémák tartoznak (pl. *vóc* 'bőrből készült ruhadarab varrataiba illesztett bőrcsík'; *berőkánéz* 'széles öltésekkel bekockáz'); jelentés szerinti szakszavak a szaknyelvnek a megszokottól eltérő jelentésben használt köznyelvi és tájnyelvi szavai (pl. *pipa* 'csigavonalszerűen visszahajló írásos mintaelem'; *csecs* 'kerek mintaelem a szoknya derékrészén'); a szaknyelvi funkcióban használt köznyelvi szók és tájszók látzólag ismerősnek tűnnek számunkra alakjukban és jelentésükben egyaránt, Péntek azonban meggyőzően bizonyítja, hogy ezeknek a szavaknak is eltérő a szaknyelvi szerepe, értéke. A jelenséget elméletileg azzal magyarázza, hogy a nem- és fajfogalom meghatározása relatív, mert ami a köznyelvben fajfogalom (pl. a kötény), az a szaknyelvben nemfogalomná válik, s ezt a neki alárendelt fajfogalmak sokasága jelzi (*bokroskötény*, *pántlikáskötény*, *szimplakötény* stb.). Ezért lesznek a köznyelvi szavak számos szaknyelvi összetétel és származék tagjaivá éppúgy, ahogy a mesterségesen alakított műszaki és tudományos terminusok is.

A hímzés terminológiájának nyelvészeti elemzését a szerző a morfológiai sajátosságok ismertetésével folytatja. Mint várható, az egyszerű szakszavak a terminológiának az egyötödét sem teszik ki, annak ellenére, hogy itt kaptak helyet azok a képzett és összetett szavak is, amelyeket a szaknyelv „készen”, mint önálló lexémákat vett át és használt fel átvitt jelentésben (pl. *rókáné*; *asztalláb*, *barackmag*, *búzafej* stb.). A képzett szakszavak részletes elemzése előtt szimbolikus ábrázolás teszi lehetővé az olvasó számára, hogy röviden áttekintse a 12 legproduktívabb szóképzési típust, amelyek az azonos szerkesztésű és jelentéstípusú szavak létrehozásának és megértésének modelljét alkotják. Az összetett szakszavak ezen belül a főnévi összetételek osztályozásában a szerző KÁROLY SÁNDOR rendszerezését (ÁNyT. VI, 271—328) követi, amennyiben a kész összetétel elő- és utótagja közötti szintaktikai viszony keresése helyett az összetétel alapját képező rekonstruált mondatból s ebben az összetételi tagok mondattani viszonyából vezeti le az összetétel típusait. Annak példájául, hogy ez az osztályozási módszer a hagyományosnál mennyivel árnyaltabb megkülönböztetésekre alkalmas, négy hasonló előtagú és azonos utótagú összetételt választhatunk: a *virágkötés* (virág díszíti a kötést) az alany — tárgy csoportba; a *hárászkötés* (hárászból készítik a kötést) a határozó — tárgy csoportba tartozik; a *bokorkötés* (a kötés bokorhoz hasonlít) és a *ruhakötés* (a kötés a ruhához tartozik) külön altípusait képezik a határozó — alany csoportnak.

A műszókincs ideális tulajdonsága — a tudományos terminológiában is — a jelölő és a jelölt egyértelmű megfelelése lenne, az az állapot, amelyben egy terminusnak egyetlen jelentése és egy fogalomnak egyetlen neve van. Ez a helyzet a spontán módon létrejött népi szakszókincsben nyilván még kevésbé valósulhat meg, mint a mesterségesen alakított tudományos terminológiában. Péntek anyagában minden fogalomra átlag 1,65 nyelvi jelölő jut, ez azonban — a térképek tanúsága szerint — ritkán jelent valódi szino-

nimitást, mert nem egy falun belül, hanem a nyelvjárás egészen érvényes mutató, ezért a szerző is inkább földrajzi heteronimáknak tekinti ezeket az azonos fogalmakat jelölő szakszavakat. A helyzet magyarázatául egyfelől bizonyos falvak között a kommunikáció hiánya, másfelől a kereskedelem köznyelviesítő hatása és az iparművészeti terminológia befolyása említhető meg mint nyelven kívüli tényező. Ha a megnevezett mintaelemek jelentéktelenek, akkor a nevük nélkül vándorolnak; ha a minta stilizált vagy szimbolikus, falvanként más és más az értelmezése és a neve is; ha pedig túl bonyolult, többféle megnevezési szempont is lehetséges.

A szerző által feltárt valóságból nemcsak a nyelv, hanem a népi hímzés is jelrendszer bizonyos értelemben. Ez azt jelenti, hogy a hímzés motívumainak és még inkább a színeinek szimbolikus tartalma van, hogy a népi viselet egyes elemei kort, családi állapotot stb. jelölnek. Ezek ismertetése hozzájárul ahhoz, hogy a szerző — bár szándéka szerint elsősorban nyelvészeti munkát végzett — művével a néprajztudományt is gazdagította.

Úgy tűnik, a kereskedelmi célú hímzés terjedése — ezzel együtt szükségszerűen a hímzés szókincsének egységesülése — és a kalotaszegi nyelvjárásnak a regionális köznyelv irányába való fejlődése egymással párhuzamos és egymást erősítő folyamat. Jelenlét tudományos tett a PÉNTEK JÁNOSÉ, aki e folyamatnak a század 7–8. évtizedére jellemző szakaszát művében e sokoldalú elemzés révén megörökítette.

FIERS MÁRTA

Vincent Blanár—Ján Matejčík, *Živé osobné mená na strednom Slovensku.* I. 1. Designácia osobného mena *

Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava, 1978. 416 lap + térkép

Magyarországon is, külföldön is egyaránt érezhető az az egyre türelmetlenebbül megnyilvánuló igény, hogy a tulajdonneveket minél szélesebb alapokra helyezve, minél sokoldalúbban és minél korszerűbb módszerekkel fogják vállatóra. E törekvés jegyében születtek például az utóbbi időben nálunk ÖRDÖG FERENC, B. GERGELY PIROSKA, BALÁZS JUDIT stb. szép személynév-monográfiái. Jelen kötetnek is — számos eredménye mellett — legfőbb erénye a nevek feldolgozásának újszerű módszertana és apparátusa. A szerzők e tekintetben még sok helyen töretlen úton járnak, de a mű kísérleti jellege ellenére nem előzménytelen, és úgy tűnik, szilárd alapokra épül. (Utóbbira garanciát ad V. BLANÁR több évtizedes névtani munkássága is.)

Rövid bevezetés foglalkozik a személynév kutatás lehetőségeivel, feladataival, sajátosságaival, e könyv célkitűzéseivel, felépítésével.

Az első fejezet a tulajdonnév általános elméleti kérdéseit érinti (pl. a köznévszót tulajdonnév kapcsolata, a tulajdonnév mint nyelvi jel, a tulajdonnév onomasztikai és lingvisztikai státusa, az onomasztika tárgya, viszonya a nyelvtudományhoz stb.).

A második fejezet az antroponomasztika (személynévtan) néhány alapfogalmával foglalkozik (antroponimiai modellek, antroponimiai jegyek, élő név, hivatalos név stb.), valamint azzal, hogyan keletkeznek és funkcionálnak az ún. „élő nevek” a kommunikációs gyakorlatban. Magától értetődően különbségek mutatkoznak a hivatalos és nem hivatalos névhasználat között. A hivatalos név például kötelezően tartalmaz leszármazásra utaló elemet (családnevet), míg a nem hivatalos elnevezési formákban ez csak lehetséges elemként szerepel, viszont gazdagabb realizációs lehetőségekkel. Párhuzamosan működik a családnévöröklés, szülői keresztnév választás és a közösségi névalkotás-névhasználat. Az utóbbi felhasználhatja — többnyire megváltoztatott formában — a hivatalos név

* Élő személynevek Közép-Szlovákiában. I. 1. A személynév designációja.

elemeit. Egy személy több, nem hivatalos nevet is kaphat. Ezek a változatok különböző szemlélet alapján, különböző társadalmi szükségletből és különböző szituációban keletkezhetnek. A nem hivatalos neveket a közösségi névhasználati gyakorlat szentesíti. A szóbeliség természetes neveinek születését a szerzők úgy tekintik, mint objektíven létező névadási, névhasználati modellek aktuális nyelvi realizációját. Hogy milyen tartalmi elemekből milyen modellek állnak össze, ennek feltárása a könyv alapvető feladata.

A harmadik fejezet „Az élő személynevek deszignációja” címet viseli. Mielőtt a fejezet tartalmának rövid ismertetésére térnénk, meg kell állnunk az „élő személynevek” (živé osobné mená) fogalmának értelmezésénél, mivel ez a mű egyik alapvető kategóriája. A magyar névtan terminológiájában tulajdonképpen nincs olyan műszó, amely egyedül kielégítően visszaadná e fogalom tartalmát. Szóba jöhetne a „népi név”, „közösségi név”, „természetes név”, „nem hivatalos név”, „szóbeli név” stb., de egyik sem fedti pontosan a fogalmat. Így megpróbáljuk lehetőség szerint körülírni, hogy mi rejlik mögötte. Mindazok a nevek, névszerű szerkezetek, amelyek a mindennapi, nem hivatalos érintkezésben egy közösség (falu) számára egyértelműen identifikálnak egy személyt, ebbe a kategóriába tartoznak. A szerzők tehát tágabban vonták meg a vizsgálandó anyag határát, mint általában szokás. Nemcsak a szigorúan vett személyneveket (tulajdonneveket) vették fel, hanem a tágabb értelemben névként funkcionáló, illetőleg bizonyos, nevet helyettesítő körülírásokat is. Magyar analógiákkal élve ilyesfélétet: *a Kiss Jóska menyasszonya, a Peckesék Julcsája, az orvosék Katája, a kisebbik Kovács gyerek, az öreg sánta (Sánta) Pista* stb. Vö. pl.: *Geškulčina nevesta* (232), *Fero Šemišovie* (= *Ferdinand Uličný*) (uo.), *Ondrejovo najmladšuo dievča* (uo.), *Jolka od Dudkov* (uo.), *ujčeka Koňara Vlado* (233), *stari Richtár* (230) stb. Kétségtelen, hogy a körülírások a ragadványnevekhez hasonlóan a mindennapi gyakorlatban nagyon sokszor háttérbe szorítják a hivatalos nevet és annak becézett vagy ragadványnévvel kombinált változatát; olyannyira, hogy ez a hivatalos név feledésbe is merülhet. A helyzet fordított is lehet, vagyis körülírást éppen azért használnak, mert az illető nevét eleve nem ismerik. Ezzel a megközelítési móddal a szerzők szélesebb keretbe helyezték a személynév működését, de magukra vállaltak néhány komoly nehézséget is. Tudvalevő, hogy a szólítás és említés csak a nevek körében maradván még egy ember esetében is milyen gazdag nyelvi anyagot, megnevezési variációkat hoz felszínre. Mennyivel inkább fennáll ez a variációs gazdagság, ha a skálát a körülírásokkal toldjuk meg! A bőségnek persze csak örülhetünk, de ez nem csupán mennyiségi kérdés. Az alkalmazandó megnevezési formákat messzemenően befolyásolják a szociolingvisztikai tényezők: ki, kinek, kit, hol, milyen társaságban, milyen szándékkal, milyen érzelmi kötöttséggel stb., stb. nevez meg. Ilyen mélységű gyűjtés hosszan tartó terepmunkát és lehetőleg helybeli gyűjtőt kíván meg, aki jól ismeri a helyi viszonyokat, és teljességgel bírja az adatközlők bizalmát. Ha ezen feltételek valamelyike nem teljesíthető, akkor is ügyelni kell a gyűjtés egyenletes mélységére, mivel a feldolgozásban kulcs szerepet játszik a statisztikai értékelés és összevetés. Szerencsére a körülírások közül sem mindegyik, csupán a személynevet tartalmazók kerültek az adattárba. (Kimaradtak tehát az ilyenfélék: *a kocsmáros lánya, a tanítóék fia, az öreg harangozó* stb.)

Ezek után lássuk, milyen eszközökkel, milyen elvek alapján teremtettek rendet e gazdag, változatos anyagban a szerzők. A névanyag vizsgálata alapján megállapították, melyek azok a névtanilag releváns tartalmi egységek, amelyek a megnevezés során meghatározott formába rendeződnek. Ezeket funkcionális összetevőeknek, tagoknak (funkčné členy = FČ) nevezik, és a következő szimbólumokkal jelölik: K = keresztnév; P = hivatalos családnév, amely változatlanul vagy megváltozva az élő névhasználat vérkeringésébe kerül(het); CH = individuális jegyre utaló elem; RM = a család nem hivatalos neve; MD = az egy háztartásban élők közös neve (pl. magyarul: *Kovácsék*); RMD = a két utóbbi egység, ha egy névelemben találkozik. Az „élő név” tulajdonnévi egységei-

hez gyakran csatlakozik olyan apellatív elem (köznév), amely rokoni kapcsolatokra, társadalmi helyzetre, foglalkozásra, életkorra stb. utal. Ennek jele A. Továbbá a CH szimbólum mellé írt kisbetűk jelölik az e névelemben megjelenő individuális jegyek fajtaíit. Használatosak még nagybetűk mellé írt számok, amelyek a rokoni kapcsolatok fokozataira utalnak, valamint különböző rendeltetésű grafikai jelek. (A kibővített szimbólumrendszer leírása a 4.2.2. fejezetben található.) Az „élő név” rendszerint több funkcionális egységből tevődik össze.

A megadott eszközökkel a konkrét nevek absztrachálhatók és tipizálhatók, s fel-tárthatók — általánosságban is — a személynevek deszignációjának (jelölő mechanizmu-sának) főbb jellegzetességei. A szerzők szerint ezzel a leírási móddal jól ábrázolható a név-rendszer mozgása, változása főleg a nős férfiak, férjezett nők és a gyermekek esetében. (A megnevező körülírás alapja gyakran a feleség, férj, illetve a szülők neve.)

A nevek modellálásának metodikájáról és technikájáról szól a 4. és 5. fejezet pél-dákkal bőven illusztrálva. A modellálás alapelveinek rögzítésekor nemcsak a könyvben bemutatott 9 község neveire építettek, hanem figyelembe vették egész Szlovákia névadási sajátosságait. A modellálás során különös figyelmet fordítottak a ragadványnevek meg-felelő értékelésére. Az 5. fejezet végén mintaként megtalálható egy család minden tagra kiterjedő névtani „leírása” is.

A hatodik fejezet gyakorisági vizsgálatokat tartalmaz a területi szempontra is figyelve. A vizsgálatok alapját 9 közép-szlovákiai helység névanyaga adja (3008 személy-hez tartozó 6536 megnevezés). Többek között tüzetes elemzés alá vették a nős férfiak, férjezett nők és a gyermekek megnevezéseit, továbbá a nevek alkotó elemeinek és típu-sainak községenkénti gyakoriságát. A legfrekvenciáltabb típusok földrajzi megoszlását kartográfikusan is feldolgozták. A statisztikai eredmények a szociológia és pszichológia számára is tartogatnak érdekes adalékokat (l. pl. a feleségről elnevezett férjek esetét). Az itt kitapintható, a nyelvi formát meghatározó onomasziológiai motívumok egyébként nincsenek alávetve a nemzeti nyelv normáinak, tágabb értelemben a névvisezők társa-dalmi helyzete, környezete határozza meg őket. — A fejezet végén egy falu (Ploštín) teljes névanyagának interpretációja található az alkotóelemek száma, tartalma, kapcsolódási jellege és a gyakoriság szempontjából.

A hetedik fejezet a nevek adattára. A két hasábra osztott lap bal oldalán állnak többek között a hivatalos nevek, jobb oldalon a hozzájuk tartozó „élő nevek”. A bal oldalon olvashatók még: a névvisező életkora, családi pozíciója (apa, anya, fiú, unoka stb.), a jobb oldalon pedig az „élő nevek” képletei. Az egy családhoz tartozók megnevezései együtt vannak, minden család új sorszámot kapott. A nem hivatalos családnév (megneve-zés) is külön fel van tüntetve.

A kötetet szlovák, orosz, angol, német nyelvű rezümé és az irodalomjegyzék zárja,

JUHÁSZ DEZSŐ

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Bakos József köszöntése 70. születésnapján*

Örömmel teszek eleget Társaságunk megtisztelő megbízásának, hogy köszöntsem B a k o s J ó z s e f e t, kitűnő kollégánkat és barátunkat, a nagyszerű pedagógust, alapos felkészültségű tudóst, a lelkes kutatót és nyelvművelőt, oly sok jeles kezdeményezés szervezőjét, irányítóját és sikerre vivőjét. Most, hogy visszatekintünk életének küzdelmes,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982. március 23-i felolvasó ülésén.

de mindig sikeres és eredményes útjára, úgy érzem, hogy talán az a leghelyesebb, ha olyan vitézhez hasonlítjuk, aki életét a magyarság szellemi végváraiban élte le. Születésének és neveltetésének körülményei predestinálták erre. Abaúj és Zemplén megyék határán, Vily-pusztán született, majd sokat hányatott családjának életsorsa úgy alakult, hogy a Tokaj-hegylajai Bodrogolasziba jusson, s itt tölthesse küzdelmes gyermekkorát. Itt volt alkalma megismerni a hegylajai szőlőművelők nehéz életét. Élményei adták az indítékot ahhoz, hogy később megírja e vidék régi szőlőművelésének szó- és szóláskincsét tárgyaló dolgozatát. A híres pataki református kollégiumban kiváló tanárai ösztönzésére már diákként kezd írogatni. Első cikke e kollégium 400 éves jubileumára kiadott kötetben jelent meg, 1931-ben. Mint közülünk oly sokan, ő is egyik kiváló tanárának biztatására választotta élethivatásául a tanári pályát. Így került Debrecen egyetemére, magyar—latin szakosként, s itt oly kiváló professzorai mutattak számára követendő példát, mint Csúry Bálint és Darkó Jenő. Már egyetemi hallgató korában több cikket írt a debreceni újságokba, sőt több folyóiratba is. Jellemző, hogy 1934-ben Arany szóképeiről adott közre egy kis füzetet. Doktori címet „Martialis a magyar irodalomban” című értekezésével szerzett. E művét még ma is haszonnal forgathatjuk.

Tanári működését helyettesként Nyíregyházán kezdte. Itt lelkesedve kapcsolódott be a Bessenyei György Társaság munkájába. Írásainak gyűjteményéből két füzetet is tett közzé. Tevékenységére Pesten is fölfigyeltek: maga Supka Géza méltatta munkásságát hosszabb cikkben a *Literatura* hasábjain. Majd Sopronban tanított tovább, s írt különböző lapokba. Ekkor módja nyílt arra is, hogy megismerkedjék az osztrák irodalmi és tudományos élettel, s hogy Babits Mihállyal is kapcsolatba kerüljön. Úgy tudom, erre vonatkozó írásbeli dokumentumai megjelenőben vannak.

Életének fontos új állomása Érsekújvár volt. Itt kezdte meg rendkívül értékes népnyelvi gyűjtését s szakadatlan nyelvművelő munkásságát. A diákjaival együtt szerkesztett lapban oly munkatársak adták közre írásaikat, mint Bálint Sándor, Karácsony Sándor, Veres Péter, Molter Károly, Ortutay Gyula, Kálmán Béla, Krammer Jenő, Sziklay László és sokan mások. Diák-munkaközösségük gyűjtésének eredményeit e különösen termékeny években négy külön kiadványban tették közzé. Ezek rendkívül becsesek. Jellemző, hogy szótáraink és lexikonaink állandóan merítenek belőlük. Lelkesen kutatta végig diákjaival Mátyusföld és Csallóköz faluit. Itt végzett rendszeres gyűjtésük eredményeként jelent meg „Mátyusföldi gyermekjátékok” című kötete. Ezt Akadémiánk adta ki az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény című sorozatban. Ekkor került munkatársi kapcsolatba magával Kodály Zoltánnal és tanítványaiival is. Akadémiánk nagy gyűjteményében e munkásságának eredményei rendre megtalálhatók.

Aztán megint fordult a sors kereke. E várost és ottani munkaterületét el kellett hagynia. Szerencsére maga Patak fogadta be kollégiumi tanárnak. Itt újabb népnyelvi gyűjtőmunkába kezdett, s töretlen erővel szervezett diákjaiból munkaközösséget. Tanulmányai sűrűn jelentek meg hazai és külföldi folyóiratokban. Ekkor bontakozott ki Comeniusra vonatkozó nagyszabású kutatómunkája is. E témakör hosszú évtizedeken át állandóan szerepelt vizsgálataiban.

1952-ben újabb fontos órhelyre rendelte a sors. A magyar nyelvészeti tanszéken az egri Pedagógiai Főiskola tanszékvezetője lett. Sokat, nagyon sokat tett azért, hogy ki-formálódjék e főiskola arculata. Hosszú éveken át szerkesztette a Főiskola tudományos Évkönyvét. Egyre több cikke jelent meg a folyóiratokban. Számos jegyzetet is írt. 1964-ben pedig Comenius nyelvszemléletét és nyelvpedagógiáját igen alaposan elemző értekezése alapján kandidátusi fokozatot is nyert.

Hogy ekkoriban milyen hatalmas beszédművelő, beszédnevelő és nyelvművelő tevékenységet fejtett ki, kitűnik műveinek rendkívül gazdag jegyzékéből is. A jelenlevők közül — velem együtt — többen is vannak, akik 1965-ben részt vettek az egri Kiejtési

Konferencián, amelynek megrendezésében igen jelentős része volt. Közben szakadatlanul részt vett a TIT munkájában is, a megyei szakosztály elnökeként. Hogy Heves megyében oly sok sikeres Magyar Nyelv Hetét lehetett megrendezni, azt főleg neki köszönhetjük. A Szolnok megyei Néplap, valamint a Heves megyei Népújtság nyelvmuvelő és nyelvi ismeretterjesztő rovatában megjelent cikkeinek száma az ezret is eléri.

Mindezt a hatalmas munkát úgy végezte, hogy közben több más társadalmi megbízatást is teljesített. Már Érsekújvárott a magyar nyelv tanulmányi felügyelője volt. Később a miskolci tankerületben is megkapta ezt a megbízatást. Egerben pedig éveken át a Városi Népfront Bizottság elnöke volt. De megszaporodtak pesti megbízatásai is. Részt vett az MTA Beszédmuvelési Bizottságának, a Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Bizottságának, valamint a Felsőoktatási Kutató Csoportnak a munkájában is. Hogy e sok-sok területen végzett tevékenységét hivatalos helyről is méltányolták, mutatják kitüntetései. Elnyerte a Felsőoktatás kiváló dolgozója címet, a Munka Érdemrend ezüst fokozatát s a Nemzetközi Comenius-érmet is.

De pályája még nem zárult le. A tőle megszokott szívóssággal és rendszerességgel dolgozik tovább. Így remélhetjük, hogy a magyar tudományt, a közoktatásügyet, a magyar nyelvmuvelést további eredményekkel gazdagítja.

Visszapillantva munkás életének tartalmas évtizedeire mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy Bakos József életpályája a sok-sok nehézség ellenére is töretlen volt, s folyton-folyvást fölfelé ívelt. A sors mindig új meg új, fontos posztokra rendelte. Megadatott számára, hogy mint elhivatott tanár, tudós, szervező értelmes és értékes munkára serkentsen másokat, példát mutatva a rendíthetetlen helytállásban, munkaszoretetben, elvhűségben. Korunkban, amikor oly sokan tévedtek le a helyes útról, dőltek ki korán a sorból, rokkantak meg testileg és szellemileg, vesztették el hitüket, Bakos József életműve azt példázza, hogy a legnehezebb körülmények között is megmaradhatunk a helyes úton, ha az elhivatottság tüze lángol bennünk, és az emberi tisztesség ereje visz bennünket előre.

Most, amikor életének e nevezetes fordulóján Társaságunk nevében meleg szeretettel köszöntöm, további eredményes munkájához jó egészséget és lankadatlan munkakedvet kívánok.

BALÁZS JÁNOS

Sipos István hetven éves*

Tisztelettel és szeretettel köszöntjük S i p o s I s t v á n egyetemi tanárt, a nyelvtudományok doktorát, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lengyel Filológiai Tanszékének volt vezetőjét, a Magyarországi Polonisztikai Társaság társelnökét, számos hazai és nemzetközi bizottság, illetve társaság tagját.

Sipos István 1912. november 27-én született az egykori Zemplén megyei Mihályi — mai nevén Michaľany — községben. Itt járt elemi iskolába, majd a kassai magyar tan nyelvű gimnázium elvégzése után a Prágai Károly Egyetemen folytatta tanulmányait, ahol a magyar és cseh-szlovák filológiához a szlavisztikát is fölvette. Doktori disszertációját szülőfaluja szlovák nyelvjárásai sajátosságairól írta, de megvédésére az 1938-as események miatt csak 1940-ben került sor Budapesten.

Középiskolai tanárként kezd dolgozni 1937-ben, 1944 és 1945 a frontszolgálat és a hadifogság évei. Hazatérte után Miskolcon folytatja oktatói munkáját, és aktív résztvevője a népi kollégiumok szervezésének és irányításának. Ezt követően a Múvelődésügyi Minisztériumba helyezik, majd 1952-ben aspiráns lesz Kniezsza Istvánnál a Szláv Filológiai

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982. december 7-i felolvasó ülésén.

Tanszéken. Az aspirantúra elvégzése és a kandidátusi fokozat megszerzése után a Szláv Filológiai Tanszéken dolgozik. 1957-ben átmenetileg megbízzák az Orosz Tanszék vezetésével. E megbízatásáról 1965-ben lemondott és visszakerült a Szláv Tanszékre. Közben 1961-ben a nyugati szláv filológia egyetemi tanárává nevezték ki. 1969-ben disszertációja alapján elnyerte a nyelvtudományok doktora fokozatot. A Szláv Tanszéken végzett oktató-nevelő tevékenysége mellett a hetvenes években irányította a főállítandó önálló Lengyel Tanszék szervezési munkáit és a Szláv Filológiai Tanszékből kivált és létrehozott Lengyel Filológiai Tanszék vezetésével is őt bízták meg.

Sipos István nyelvjárás-kutatóként kezdte tudományos munkásságát. A téma és a terület adva volt számára. A kelet-szlovák nyelvterület és a magyar etnikum találkozási vonala mentén föllelhető érdekes nyelvi, nyelvjárási jelenségek már korán fölkeltették érdeklődését. Így szinte törvényszerű, hogy a Miskolc környéki Bükk hegység szlovák településeinek rendkívül összetett vizsgálatokat igénylő nyelvjárásai is vonzották. A több évig tartó gyűjtés anyagának sok szempontú elemzése és értékelő összegezése volt kandidátusi disszertációja, amely „Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges” címmel jelent meg Budapesten, 1958-ban. Ez a monografikus feldolgozás a maga komplex vizsgálati módszerével értékes hozzájárulás nemcsak a hazai, de a nemzetközi szlavisztikai irodalom eredményeihez is.

Dialektológiai kutatásai szervesen kapcsolódnak ahhoz a problémakörhöz, amely Sipos István tudományos munkásságának a központja. Nevezetesen a magyar és a szlovák nép együttélése, illetőleg ennek az együttélésnek a nyelvi vetülete, jelentkezése és kölcsönhatása, fejlődési vonalai mind a diakrónia, mind pedig a szinkrónia szemszögéből vizsgálva. Az alaposabb és hitelesebb elemzésre való törekvés eredménye, hogy Sipos István ilyen irányú kutatásaiban a történeti, néprajzi és nyelvtörténeti vonatkozások mellett érvényesítette az onomasztikát és toponomasztikát is. Cikkein kívül ilyen vonatkozásban is mindenekelőtt nagy lélegzetű kézíratos monográfiájáról kell említést tennünk; címe: „A nyelvi együttélés fejlődési szakaszai és tapasztalatai”. Az 1968-ban befejezett dolgozat hosszú évek gyűjtő- és kutatómunkájának szintézise, amelynek alapján a jubiláns 1969-ben elnyerte a nyelvtudományok doktora fokozatot. Sajnálatos módon még azóta sem találtak rá módot, hogy e dolgozat nyomtatásban is megjelenjen.

Sipos István nemcsak kutatója, de egyben tanára, tanítója is a szlovák és a cseh nyelvnek. E nyelvek széles körű megismerését és elsajátítását segítik elő, és ezáltal rendkívül hasznos gyakorlati célokat is szolgálnak az egyedül vagy szerzőtársakkal írt cseh és szlovák nyelv-, illetve társalgási könyvek.

Sokrétű és szerteágazó munkássága elismeréseként Sipos István több kitüntetésben részesült. Egyebek közt 1981-ben megkapta a Lengyel Népköztársaság Államtanácsa által adományozott Lengyel Népköztársasági Érdemrend ezüst fokozatát.

E rövid összefoglalásban nem térhettünk ki a jubiláns tevékenységének minden részletére és bővebb elemzésére. Reméljük azonban, hogy eddigi életútját, a magyar közép- és felsőfokú oktatás, valamint a tudományos élet számára gyümölcsöző munkásságát, ha vázlatosan is, de főbb vonásaiban sikerült érzékeltetnünk.

Őszinte szívből kívánjuk Sipos István professzornak, hogy még hosszú évekig jó erőben és nem csökkenő energiával, az eddigiekhez hasonló eredményességgel folytassa tudományos munkáját.

GREGOR FERENC

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1981. szeptember 22. Magyar szakosztály. HUSZÁR ÁGNES, A félreértésen alapuló vice szerkezete. (L. MNy. LXXVIII, 435–40.)

1981. szeptember 29. Névtani szakosztály. HAJDÚ MIHÁLY, A magyarországi állatnévadás. — Az előadó bevezetőül elmondta, hogy a magyar népi állatnévkutatás elhanyagolt területe a magyar nyelvtudománynak. A hivatalos ló- és kutyanévadásról J. Soltész Katalin tanulmányai tájékoztatták a tudományos közérdeklődést, rendszeres és nagyobb területre kiterjedő népi névkutatás azonban még nem történt. Egyes községek-ből vannak csak egyes állatfajokra vonatkozó nevek összegyűjtve, amelyeknek közre-adása hamarosan megkezdődik. A továbbiakban beszámolt arról, hogy a jelen kutatás Magyarországnak több mint 200 községére terjed ki, s szinkrón összefoglalása lesz valamennyi állatfaj (elsősorban háziállat) tulajdonnévadási rendszerének. Elsősorban a nevek megléte vagy hiánya állapítható meg az eddigi gyűjtésből, ami kétségtelenül regionális sajátosságokat mutat. A meglévő nevek rendszerezése elsősorban jelentéstani, majd morfológiai szempontból történik. Mindezekből kiderül a különböző állatfajok elnevezései közötti különbség, de az egyes névtípusok vidékenkénti különbözősége is. Az adatgyűjtésnek mintegy kétharmada kész, s ennek alapján már néhány érdekesség szembetűnő (tehénnevek virágszimbolikája, macskanevek hangutánzó jellege stb.), a végleges megállapítások azonban természetesen csak a teljes névanyag összegyűjtése után tehetők meg.

1981. október 6. Nyelvoktatási szakosztály. HELL GYÖRGY, Kompetencia, performancia és nyelvhasználat az idegennyelv-oktatásban. — Az előadó kifejtette, hogy a kompetencia—performancia (langue—parole) kettőssége immár egy generációnál is hosszabb időre szabta meg a nyelvoktatás tartalmát és formáját. A meglévő gyakorlat javítására a beszédkészség fejlesztésének irányából, valamint a beszédaktus és a szöveg nyelvészeti vizsgálatának irányából hangzottak már el jelentős javaslatok. Az ezekkel kapcsolatos kutatások és eredmények áttekintése azt mutatja, hogy a nyelvhasználat törvényszerűségeinek föltárása jelentősen közelebb visz bennünket a nyelv mibenlétének megismeréséhez, kibővíti a nyelv tanítása során felhasznált alapvető ismereteinket, és a szükséges módszertani változtatások után eredményesebb nyelvoktatáshoz vezet.

1981. október 13. Nyelvoktatási szakosztály. REINHARD STERNEMANN (a berlini Humboldt Egyetem tanszékvezető tanára), Zum theoretischen Status der konfrontativen Linguistik. — Az előadó azt bizonyította, hogy a konfrontatív (kontrasztív) nyelvészet státuszát illetően nincs egységes elméleti álláspont. Eltekintve egy szinkrón összehasonlító módszer előfeltételezésétől, amelynek segítségével tetszés szerinti nyelveket egybe lehet vetni, többek között arról is vannak egymástól eltérő vélemények, vajon a kontrasztív nyelvészet egyáltalán tudományos diszciplína-e, az összehasonlító nyelvészetnek egyik területe-e, és ha igen, milyen módon az. — Minthogy a konfrontatív módszer csak bizonyos területeken, így például a tipológiában és a lexikográfiában alkalmazható, illetőleg része rendkívül összetett és átfogó területeknek, így például az idegen nyelvek tanításának és a fordítástudománynak, a kontrasztív nyelvészet maga nem lehet tudományterület, nyelvösszehasonlító diszciplína. Ezt a tulajdonságot csak az alkalmazási területeknek lehet tulajdonítani. Tudományos jellege csak az alkalmazásnak lehet. A konfrontatív nyelvészet csak összehasonlító módszer.

1981. október 20. Szaknyelvi szakosztály. FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, Gazdasági élet és kommunikáció. (L. MNy. LXXIX, 309—21.)

1981. november 3. Nyelvoktatási szakosztály. BANÓ ISTVÁN, A gimnáziumi új latin tantervek. — Az előadó elmondta, hogy több hazai és külföldi tudományos, pedagógiai és módszertani eszmeáramlat, módszertani törekvés hatása figyelhető meg az új latin tantervekben. 1. A gimnáziumi latintanítás történetében először dolgoztak ki és hagytak jóvá 3 (közülük az egyik két változatban) latin tantervet. A követelmények differenciálását tovább segíti a tananyag törzs-, illetőleg kiegészítő anyagra való felbontása. Ez lehetőséget ad mind az igényesség fokozására, mind a maximalizmus elkerülésére. . A következetesen megvalósított szövegközpontúság biztosíthatja a nyelvszemléleti

tudatosság fokozását, az esztétikai hatásokat is felhasználó személyiségkifejlést, az európai műveltség történetiségének és folytonosságának az érzékeltetését. — 3. A tantervek kipróbálásával kapcsolatban központilag irányított kísérletek folytak és folynak jelenleg is.

1981. november 10. Szaknyelvi szakosztály. SEREGY LAJOS, Birtokos szerkezetek a műszaki nyelvben. — Az előadó a BME tankönyveiből és jegyzeteiből vett műszaki szövegek alapján a magyar birtokos szerkezetek vizsgálatát végezte el. Megkísérelte grammatikai szempontokból csoportokba osztani a szerkezeteket. Eljárásában a nyelvtani transzformációra támaszkodott. Foglalkozott a birtokos szerkezetek szerepével a szaknyelvi (elsősorban a műszaki) szövegekben.

1981. november 17. Magyar szakosztály. BENCZE LÓRÁNT, A metafora interdiszciplináris megközelítése. — Az előadás a metafora széles körű használatából és gazdag példamanyagból indult ki. Rájuk támaszkodva szólt a metafora természetéről, dinamizmusáról, egyetemességéről. Majd foglalkozott mindezek háttérével, a psziché megnyilatkozásainak egységével és különbözőségével, valamint ezek materiális alapjával, az emberi aggyal, amelynek fejlődése és jelenlegi felépítése, úgy tűnik, azt igazolja, hogy az emberi agy több, egymásra épült, kémiaillag és anatómiaillag különböző, egymással összekapcsolt egységből áll. Az előadó feltevése az, hogy a metaforaalkotás közvetlenül mindegyiket igénybe vevő, megmozgató jelenség. Ezért a metaforikus nyelv az ember igazi kifejezőeszköze. Metaforák nélkül nyelv nem létezik.

1981. november 24. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály és magyar szakosztály. HORVÁTH MÁRIA, Német jövevényszó-kutatásunk és a bécsi Bajor-Osztrák Tájszótár (BÖWb.). — Az előadás a következőkkel foglalkozott: 1. Az ausztriai (bajoros) német nyelvjárások tanulmányozásának múltjából. 2. A szótári adatgyűjtés megszervezése; a módszerek fejlesztése, finomítása. 3. Az adattár (Hauptkatalog) rendezésének szempontjai. 4. A szótár jellegének kialakítása; a szócikkek szerkesztése. 5. A nyelvjárás-gyűjtés és tájszótárgyűjtés módszertani tanulságai. 6. A BÖWb. és a Hauptkatalog mint német jövevényszó-kutatásunk forrása.

1981. december 1. Szaknyelvi szakosztály. SKRIPECZ SÁNDOR, Szaknyelvi szótárak szerkesztési szempontjai. — A szakszótárak kiadása messze túlszárnyalja az általános szótárakét, jobbára egyéni szerző vagy kis munkaközösségek vállalkozásában. Az előadó néhány olyan kérdést fejtetett, amelyek elvi alapokon gyakorlati megoldásokhoz is vezetnek. Ilyenek a szaknyelv lehetőleg összes jelenségének figyelembevétele, a szótár fordítási és nyelvi „orientációja”, valamint a szinonimia és poliszémia helyes kezelése. A szakterületek beláthatatlan differenciálódása korában talán a legalattomosabb veszély az interdiszciplináris interferencia (aminek véglete az egy nyelven beszélők vagy a látszólag ugyanazt mondó különböző nyelvűek közötti félreértés). Ezért fontosak az erősen specializált értelmező szótárak is. A „lezárt” és „nyitott” szótárak megkülönböztetése, a dolgok és szavak számosságán alapuló meggondolások érthetővé teszik azt a paradoxont, hogy a jó szótár többet ad, mint amennyi benne van.

1981. december 8. Szlavisztikai szakosztály. PROF. JU. VL. ROZSGYESZTVENSZKIJ (a Moszkvai Lomonoszov Egyetem általános nyelvészeti tanszékének vezetője), Обще-ственно-речевая практика в СССР.

1981. december 15. A magyar szakosztály és a Magyar Néprajzi Társaság társadalomnéprajzi szakosztályának együttes ülése. VÉGH JÓZSEF, A békési nyelvjárásról (Hangtani kérdések. A népi stílus. A népi udvariasság kifejezései.). — Az előadó a hangtani kérdések közül a zárt *ē*-zessel foglalkozott behatóbban. Régi megfigyelése, hogy nem csupán a tövekben, főleg névszótövekben, hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben jelentkező *ē*-zés érdekes, hanem a toldalékokban és a toldalékos helyzetben mutatkozó is. A békési nyelvjárásban — a dunántúli és a palóc nyelvjárástól eltérően — az *-elēm*,

-delēm képzővel alkotott szavak ragozott és képzett alakjaiban is zárt a kötőhangzó (tővéghangzó): *engedelēm, engedelēmēt, engedelēmēs, figyelēm, figyelēmēt, figyelēmēs, de figyel-mellen*. A másik eltérés a zárt ē-zésben a dunántúlival és a palóccal szemben, hogy a modális -n előtt zárt hang van: *ēgyenesēn, rēttenetēsēn, keservesēn*. De itt már kivételek vannak, például: *könnyen, nehezen*. Rámutatott a veláris tövekben mutatkozó zárt hangra is. Békésen: *takaroson, csinoson* stb. Egybevetette a békési ē-zést a nagyszalontai-val is, s nagy egyezést talált. — A toldalékok előtti kötőhangzók (tővéghangzók) zártsága vagy nyíltsága dolgában a békési nyelvjárástípus a keleti (északkeleti, számosháti, beregi) és a délkeleti nyelvjárásokéval (főleg a Székelyföld, Háromszék, Csík, Szolnok-Doboka m., a bukovinai székelyek) mutat rokonságot. — Foglalkozott a népi beszélgetések, az udvariasság kifejezéseivel, melyekről megállapította, hogy a néprajz számára is igen értékes adatokat nyújtanak.

1982. március 2. Magyar szakosztály. SZEPESY GYULA, „Nem vagyok megelégedve”. — Előadásában azokról a -t, -tt képzős igenevekről szólt, melyek már többékevésbé melléknévvé váltak. A nyelvújítók ilyenkor helyesnek ítélik a szóban forgó igenév állítmányi használatát. Konkrét példákkal próbálta megmutatni, hogy a melléknévvé válás magában véve nem teszi jogosulttá a tárgyalt igenév korlátlan állítmányi használatát. Arra is rámutatott, hogy az irodalmi, a köznyelvi és a népnyelvi használatot figyelembe véve — tehát a nyelvhelyesség legfőbb alapelvét tiszteletben tartva — némely -t, -tt képzős igenevet még akkor sem szabadna állítmányul használni, ha már melléknévvé vált. Többek között a XIX. és XX. századi irodalmi művekből, továbbá a köznyelvből és a népnyelvből vett adatok seregével azt óhajtott bizonyítani, hogy az utóbbi időben bizonyos körökben divatossá vált *nem vagyok elégedett*-féle kifejezés magyartalan, s az irodalomban, a köznyelvben és a népnyelvben régtől fogva máig ez a használatos kifejezés: *nem vagyok megelégedve*.

1982. március 4. SZABÓ T. ATTILA, A magyar szókészlet román eredetű kölesön-szavai. (L. MNy. LXXVIII, 385—98.)

1982. március 9. Szaknyelvi szakosztály. KOVÁCS FERENC, Köznyelv—szaknyelv. (L. MNy. LXXIX, 21—8.)

1982. március 16. Szaknyelvi szakosztály. LINDNER LÁSZLÓ, A nyelvi ráhatás a reklámban. — Az előadó azt vizsgálta, hogy a nyelv hány formában testesül meg a reklámban. Megállapította, hogy általában háromban: 1. a szavak formájában (cégnevekben, reklámjelszóban stb.); 2. a mondatokban (szlogen, rövid reklámszöveg); 3. a szövegekben (ismertető, szöveges reklámok stb.). Előadásában mindháromra hozott példákat, pozitíveket és negatívakat egyaránt. Beszámolt terveiről is: egy hosszabb reklámkampány anyagának a feldolgozása (pl. a karácsonyi újsághirdetések és plakátok), rámutatva a követendő, illetve az elítélendő példákra. Befejezésül foglalkozott még az idegen nyelvű reklámokkal, valamint a szöveg és a kép kapcsolatával.

1982. március 23. Magyar szakosztály. RÁCZ ENDRE, Komitatívizáció és kongruencia (A társhatározás főnév mint az egyeztetés irányító tagja). (L. MNy. LXXIX, 129—37.) — Az ülésen Balázs János köszöntötte Bakos József ny. tanszékvezető főiskolai tanárt 70. születésnapja alkalmából.

1982. március 30. Szemiotikai szakosztály. ADAMIK TAMÁS, Grammatika, retorika, logika (a világoóság követelménye) Johannes Saresberiensisnél. — Johannes Saresberiensis (1115/20—1180.) Matalogikon című művét a beszéd (grammatika, retorika) és a logika védelmében írta. E művében teljes arisztotelészi Organon ismeretében körvonalazza a grammatika, a retorika meg a logika fogalmát és funkcióját, ezért e munkája a XII. századi Arisztotelész-recepciónak is egyik legfontosabb dokumentuma. A grammatikát és a retorikát a logika részének tekintve, fejtegetéseiben olyan kérdéseket és szempontokat vet föl, melyek napjaink grammatikájában is alapvetőek: a nyelvhelyesség, a nyelvi

norma, a kommunikációs folyamat; a jelentés kérdésköre: a szó jelentése önmagában, szókapcsolatban és szövegösszefüggésben; a nyelvi univerzálék, a nomináció és a significatio különbözősége stb. Problémafelvetésében Johannes Saresberiensis a XIII—XIV. századi érett skolasztika és terminista logika előfutárának tekinthető. De Charles Sanders Peirce életművén keresztül közvetlenül is hatást gyakorolt a modern szemantikára és szemiotikára.

1982. április 13. Szaknyelvi szakosztály. FELDE GYÖRGYI, Az építőipari szaknyelv jellemzői. — Az előadás a címben megadott témának csak az egyik birodalmát, mégpedig a mondat szerkesztés, mondatfüzés területét térképezte fel, nem foglalkozott terminológiai kérdésekkel. Ez a témaszűkítés egyúttal ki is tágtja a kört, hiszen a bemutatott nyelvi jelenségek nemcsak az építőipar, hanem minden más szakterület nyelvezetében is megtalálhatók. A vizsgálódás alapanyagául építőipari szabványok és folyóiratok (pl. Magyar Építőipar, Mélyépítéstudományi Szemle, Magyar Építőművészet, Városépítés stb.) szolgáltak, szempontjai pedig megegyeznek a hagyományos nyelvhelyességi elemzések szempontjaival: az ige- és névszórágózás, a névelők, névutók, kötőszók, igekötők, igenevek használatának a kérdéseit, valamint a szórend, az egyeztetés, a vonatkozó mellékmondatok megszerkesztésének a módját és a bonyolult, zavaros mondatok alkotásából adódó gondokat taglalja, különös figyelmet szentelve a terpeszkedő kifejezéseknek.

1982. április 20. Szemiotikai szakosztály. KLIMA GYULA, Aquinói Tamás a szavak jelentéséről. — Szent Tamás alapvető „szemantikai tézise” a következő: „voces significant intellectus conceptiones immediate et eis mediantibus res” (= a szavak közvetlenül az értelem fogalmait jelölik, és ezek közvetítésével a dolgokat). Ezeket a fogalmakat absztrakció útján nyerjük. Sz. Tamás e „konceptualizmusa” a látszat ellenére radikálisan különbözik Locke-étól. Berkeley Lock-kal szemben hatásos kritikája vele szemben hatástalan. Egyrészt koherens absztrakcióelmélete miatt (intellectus intelligit rem aliter quam sit), másrészt mert különös gondot fordít a nyelvhasználatra (usus loquendi). Sz. Tamás számára a különböző grammatikai és logikai kategóriákba tartozó kifejezések nem azáltal különböznek, hogy más típusú ideákat jelölnek, hanem különböző használati módjuknak megfelelően. Ezáltal különbözik a jelentésük (significatio), valamint az, amit jelölnek (suppositum), illetőleg az, ahogy jelölnek (modus significandi). Ugyancsak használatának megfelelően, akár egy adott kifejezés is mást és mást, illetőleg más és más módon jelölhet (aequivocatio, analogia, assumptio formalis, materialis, subiecta et praedicata). De ugyanígy, ugyanazt a dolgot vagy ugyanazt a fogalmat más és más módokon jelölhetjük (nomina in abstracto, in concreto significantia, nomina primae, secundae impositionis, nomina sola ratione differentia). Bizonyos kifejezések pedig más kifejezések jelentését módosítják (modusok), mások csak a fogalmak kapcsolódását determinálják (syncategoremata). Sz. Tamás idevágó megjegyzései, noha nem alkotnak önálló teóriát, egy koherens álláspontról tanúskodnak, melynek teljes rekonstrukciója a modern kutatás számára is tanulságos lehetne.

1982. április 27. Nyelvoktatási szakosztály. SELLEI ZOLTÁN, A nyelvi esztétikum hatásának érvényesítése az iskolában (bemutatással). — A nyelvi esztétikum megnyilvánulási formái a különböző irodalmi alkotások. Ezek a maguk esztétikai hatását úgy fejtik ki a legteljesebben, ha élmény lesz belőlük. Nagy részük a művészi előadás által tehető élménnyé. Az előadó célja az volt, hogy a 11 év körüli gyermekek számára az egyszerűtől az összetett művek, a népköltészettől a műköltészet irányába haladva — a gyermek cselekvőkészségét is igénybe véve — élménnyé tegye a közmondásokat, szólásokat, találos kérdéseket, a népdalt, a népmesét (Bolond Istók), a népballadát (Kőműves Kelemenné), a műköltői alkotások közül a népmonda-feldolgozást (Móra Ferenc: A gyevi törvény) és a játékos verseket (Weöres Sándor: Pletykázó asszonyok, Galagonya).

1982. április 29. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. EBERHARD STOCK (a Halle-wittebergi Martin Luther Egyetem professzora), Probleme der phonetischen Wirkungsforschung. — Az előadó először a kommunikációs folyamat legfőbb mozzanatait határozta meg, úgy, hogy elkülönítetten mutatta be azt a beszélő és a hallgató szempontjából. A beszélő esetében (I.) felvett 1. nyelvi (fonetikai) és 2. nem nyelvi (a) fonetikai, b) mimikai, c) taglejtési, d) szituacionális mozzanatokot. A hallgató (II.) részéről megkülönböztette az 1. percepció és a 2. recepció folyamatát. Ez utóbbi feloszlik a) a megértendő szöveg azonosítására (Perzeption), b) a mondottakra való reagálásra (Rezeption). — Stock hangsúlyozottan utalt arra, hogy a fonetikailag leírható mellett a nem-verbális kommunikációnak: a mozgás kifejezésének is nagy szerepe van mindabban, amit ő és munkatársai a Martin-Luther Egyetemen Halleban a beszéd megjelenésformáival, illetőleg produkálásával kapcsolatban vizsgálnak. Az egész felvázolt folyamatnak talán legérdekesebb része az itt II.2.b-ként jelölt mozzanat, a beszédre való reagálás tana (röviden „hatáskutatás”). A reagálás bármely beszéd-folyamathoz, beszédműhöz valójában egy-egy adott beállítódás. Egy beállítódás-szerkezet 2 párhuzamosan fennforgó altípust mutat: 1. témacentrikus beállítódás; 2. beszélőcentrikus beállítódás. A beállítódás (szélső formáiban) lehet pozitív, illetőleg negatív. Így négy beállítódástípus létezhet tulajdonképpen. — Kísérletileg vizsgálták a tanárok beszédét, valamint a tanulók egymásra gyakorolt beszédhatását. Megállapították, hogy a hibásan, sőt betegesen sérült beszédprodukciónal beszélő pedagógusok, óvónők csoportjában, osztályában a gyermekek között is jelentősen több a beszédhiba. Feltehető, hogy ez az ilyen magas arány a kisgyermek fokozott imitáló képességével is korrelációban áll. A hibás beszédű vagy beteg hangú pedagógusoknál fényképezték is a gyermekeket. Megállapították, hogy a foglalkozások alatti főmozgások (célszerű mozgások — Hauptbewegungen) és mellékmovások (járulékos, a foglalkozás céljával közvetlenül össze nem függő mozgások, babrálások stb. — Nebenbewegungen), sőt a zavaró mozgások (Störbewegungen) aránya is kedvezőtlenül alakult náluk.

1982. május 4. Szaknyelvi szakosztály. EBINGER-BRADEAN NELU, A logikai műveletek alkalmazása a szaknyelvi leírásban. — Olyan komplex problémakör, mint a gazdasági szaknyelv kutatásakor felmerül a kérdés, hogy mennyiben válhatnak gyakorlattá ezen a területen az általános és alkalmazott nyelvészet új felismerései. Az előadásban két komplex példa alapján szemléltette az előadó a logikai műveletek alkalmazhatóságát a szaknyelv leírásában. Az egyik példában egy rövid gazdasági szakszöveget vizsgált meg öt különböző logikai művelet felhasználásával, melyek segítségével úgynevezett logikai elementáris ítéletet hozott, és levezette az ítéletkalkulus következményformuláját. A másik példában a logikai implikációs módszert alkalmazta a német alárendelt mellékmondat összetett állítmánya szórendjének vizsgálatában (ún. KATI-szórend). Itt hangsúlyozni kell, hogy a logikai műveleteknek az ilyen nyelvek tanításában való alkalmazása reál tudományokat oktató egyetemeken és főiskolákon nagyon hasznos, mert így interdiszciplinárisan kezdjük megközelíteni a problémát, lévén a szaknyelv is interdiszciplináris kategória.

1982. május 11. Szlavisztikai szakosztály. BOTOS IMRE, A budapesti adventi lap (egy horvát-glagolita kódextöredék). — Az Egyetemi Könyvtár 07854—5 jelzetű könyvről (Germanica pacis palma . . . Viennae, 1659.) leáztatott kódexlap a XV. század második feléből való. Horvát szerkesztésű egyházi szláv nyelvű. Írása alkalmazza a szóközöket, a sorközépi pontot, a nyújtott majuszkulákat. A ligatúrák és rövidítések gyakoriak. A *jaty* helyén *jaty*, *i*, *e*, *ie* (= *ije*) egyaránt előfordul. A *jer* és az *a* felcserélése gyakori. Tükröződik a helyesíráson a *ča*-horvát *dj* > *j* hangfejlődés. A lexikai kroatizmus is gyakori. Tartalmilag a nyelvemlék a római breviárium része: a régi (hathetes) advent 2. esütörtökétől 3. vasárnapjáig. A Széchényi Könyvtárban őrzött két latin nyelvű római

breviárium ősnymotatvány megfelelő szövegrészétől a lectiók megválasztásában (Izaiás más-más fejezete) a Szt. Ambrusnak tulajdonított sermo (valójában Szt. Maximus sermója) néhány szövegrészletében, valamint kevésbé jelentős részletekben tér el.

1982. május 18. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE ALADÁR, Tárgyi rendszer és anyanyelvi nevelés. — A tantervek régi kívánsága, hogy minden szaktanárnak gondja legyen tanítványai helyes nyelvhasználatára. Az utóbbi évtizedekben ezt a kívánalmat a tantervek és a rendtartások szó szerint ki is mondják. Mégis inkább visszaesés jellemzi az utóbbi időket (például megszűnt a más szakos tanárjelöltek kötelező vizsgája magyar nyelvből és irodalomból). Az anyanyelvet „alapozó tárgynak” szoktuk felfogni, ez a feladat azonban nem érvényesül kellő hatással. Több okunk van a helyzet megváltoztatására: az anyanyelvi műveltség alacsony színvonala társadalmi szinten, a magyarórák képesség- és készségfejlesztő hatékonyságának nem kielégítő volta, a magyartanár magára-hagyottsága stb. Feladataink egyike a tanári testületek, tehát minden szakos tanár szervezett(ebb) együttműködése a kölcsönös pedagógiai érdek jegyében, lévén az anyanyelv használatának fejlettebb foka egyben az általános értelmesség (intelligencia) fejlesztésének lendítője is. Ez esetben minden egyes tantárgy kellő hasznot húzhat saját érdekében, hiszen minden ismeret átadása, sőt gondolati feldolgozása nyelvi úton történik. Az előadás utalt arra, hogyan valósulhat meg a helyesen értelmezett kölcsönösség az együttműködésben.

1982. május 25. Szlavisztikai szakosztály. GREGOR FERENC, A szlovák *-(a)ci* deverbális melléknévképző múltja és jelene. — A felolvasás a *-ci*, *-cia*, *-cie*, *(-aci, -acia, -acie)* képzős szlovák mellékevek sajátosságaival foglalkozott. A szlovák *-cí* *(-aci)* eredet és funkció tekintetében azonos a szerb-horvát *-cí* képzővel. Elválasztandó az *-iaci* *(-aci)* végződésű part. praesens alaktól. A *-ci* deverbális melléknévképző fokozó szerepét és használatát gazdag dokumentáció mutatta be. Az elemzés alapján bizonyosnak látszik, hogy ezt a szlovák képzőt — a szerbhórvát *-cí* szuffixumhoz hasonlóan — a magyar *-ő/-ó* végű melléknévi igenév hatására a nyelvérzék már az ószlovák kortól kezdve part. praesensként értékelte, és ilyen értelemben alkalmazta. E folyamat elindításában az olyan magyar szerkezeteknek volt döntő szerepük, mint például a *szántóföld*. A csehben szintén nagyon gyakori *-ci* képző aktivizálódását pedig latin és német minták segíthették elő. Az így kialakult modell a szlovákban meghatározott szerepet kapott, és bizonyos jelentéskörökre szűkült le, minden esetben magában hordozva a terminussá válás lehetőségét. A *-ci* *(-aci)* képzős melléknévi szerkezetek azután — főleg az újabb korban — a cseh szaknyelv befolyása nyomán tovább gyarapodtak, gyarapodnak.

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok XVIII. századi német jövevényszavaink köréből*

galoppíroz. — 1663–1711: „a mig csuportoztak: addig a németek szép *kalopérozva* elhagyták őket” (Monírók. XXVII, 84). — 1792: TESz.

gárda. — 1770: „Onnat promoveálta őfelsége a maga leibgárdájába, vagyis praetoriana militiájába, melyet most vulgariter *gárdának* hívnak” (Rettegi 216–17). — 1782: TESz.; 1784: „Mufzka Udvar Magyar öltözetű *Gárdát* állitt.” (M. Hírmondó 1784: 407). — A szó korábbi, valószínűleg a hazai latinból származó *guardia* alakjára: 1663–1711: „Ó-Budánál Duna mellett bizonyos lovas-*gardiával* az egész artilleriának szeke-

* L. MNy. LXXIX, 382–4.

rei...” (Monfrók. XXVII, 40); 1708: „... Hogy a *guardia* el ne menjen a házunktól” (Száz. 1887: 144); 1712: „... nem láthattuk, a *gvárdia* oda nem bocsátván” (TörtTár. 1903: 395). — A TESz. a *guardia* első előfordulását 1760-ból adatozza (*gárda* a.).

gárdista. — 1770: „Sámuel *gárdista* volt a kapitányi titulussal lejövén, ...” (Rettegi 230). — 1788: TESz.

garníroz 'szegélyez'. — 1758: „Ezüst kötés *garnírozásra*” (TörtTár. 1899: 710). — 1765: TESz.

granatéros. — 1704: „Az német pedig és *granatéros* az rácz ellen maradjon...” (RákT. II, 60). — 1690: HORVÁTH 85: *granatír*; 1706: uo.: *granatérosokkal*.

kampíroz 'szabadban táboroz'. — 1708: „Mindenik nemes Vármegye a jövő *campérozásra* kívántató portális szekereket...” (TörtTár. 1899: 203); 1722: „a táborban mellette *campíroz*” (HadtörtKözl. 1912: 138); 1798: „Az Angliába ki-szállani akaró Frantzia truppok, már a tenger partján *kampíroznak*...” (M. Kurir 1798: 461). — 1707: HORVÁTH 97.

klofter 'öl' (hosszmértékegység). — 1725: „... kimenvén az kettős halomhoz s ottan az uraság részére kimérvén 100 *klofter* földet.” (TörtTár. 1902: 272) — 1793: TESz. (*klopter* a.).

magazin. — 1704: „Mely Commissarius hívünk is azon Várgyében erigálandó *magazinumokban* a Nemes Várgyébül comportáltatja” (TörtTár. 1909: 294). — 1693, 1701: HORVÁTH 131; 1706: TESz.

módís 'divatos'. — 1784: „... fellyem öltözetü, ugyan tsak *modifon* el-készült grófnét vóltt fzerentsénk fzolgájával... egygyütt utzfát feperni látni.” (M. Hírmondó 1784: 783). — 1808: NySz.

mundírungoz 'egyenruhával ellát, felszerel'. — 1705: „tétettetett dispositió ... azok itt ex cassa bellica *mundírungoztassanak*” (RákT. II, 118). — 1708: HORVÁTH 145.

ordinánc, *ordonánc* 'katonai küldönc'. — 1722: „Az extra parancsolatókat, melyet az generálisság *ordináncz* által küld a regimenthez...” (HadtörtKözl. 1910: 319). — 1706: HORVÁTH 158; 1763: TESz. — A szó 'küldönci szolgálat' jelentésére: 1746: „Az *ordinántzra* adatik a Comandirozó Generálisnak...” (HadtörtKözl. 1915: 283). — 1744: HORVÁTH 158; 1791: TESz.

pagnéta, *panganét*. — 1746: „A Tenyere lapjával a veszszőt le-nyomja. Meg-fogja a *Pagnétat* (Bajonet)” (HadtörtKözl. 1913: 159); „föl-Szegezett *Pagnétával* a Zászló után” (HadtörtKözl. 1915: 276). — 1784: TESz. (*panganét* a.).

passzírol 'történik'. — 1722: „Az oberster ... tartozik ... reportálni mind azokrul, a mi az elmúlt naptul fogva *passírolt*” (HadtörtKözl. 1910: 320). — 1787: TESz. (*passzíroz* a.).

patrol 'járőr'. — 1722: „Az Subordinatio áll annak okáért engedelmességben, paritióban ... Strásák, *Patrolok*, zászlók, salva Gvardiák és General Adjutantokhoz” (HadtörtKözl. 1913: 635). — 1742: TESz. (*patrul* a.).

poszt. — 1722: „... az fiok strása *postokat* megmutattya vele egyszersmind föl is váltya...” (HadtörtKözl. 1912: 648); „az fiók strása föl s alá sétál az *posztján*” (HadtörtKözl. 1915: 254); „... az fő *postot* magának veszi az comandérozó tisz” (HadtörtKözl. 1916: 237). — 1779 u.: TESz.

posztírunng 'őrség, őrállás'. — 1703: „legalább ott azon az dombháti falukon jó lenne az *postírunng*-liniát csinálni az Kis-Dunáig,” (RákT. II, 42); 1708: „... minekutánna *postírunngban* lévő hadak intertentiója eránt discouráltak volna” (RákT. I: 172); „*Postírunngok*” (uo.); 1710: „*postírunngjait* hihető helyben hadta” (RákF: Lev. XII: 513); 1722: „gvarnizonban vagy *posterungban* pedig...” (HadtörtKözl. 1915: 257).

remonda 'pótlék, tartalék (ló)'. — 1722: „De tempora in tempus mennyi rec-

ruta és remonda adatott az regimenthez” (HadtörtKözl. 1910: 325). — 1705: HORVÁTH 189; 1726: TESz.

remundáz 'lovat vásárol a katonaság részére'. — 1762: „Most minden regimentekre jöttek be verbuálni, *remundázní*” (Rettegi 145).

rokk. — 1774: „... a felsőruha helyett adtak nekik tiszta sült német *rockot*, melyet kabátnak neveznek” (Rettegi 324). — 1775: TESz.

rostokol. — 1703: „Az német hogy nem *rosztogolt*, elgondoltam” (RákT. II, 33). — 1704: TESz.

stafírozás, kistafírozás. — 1766: „Valamelyik az fiaim közül fog házasodni, hogy szerelmes annyoknak gondjai könnyebbitessenek *ki stafírozásra* rendelék mind egy mind másnak n. fl. 1200” (TörtTár. 1904: 149). — A TESz. a szót 'kelengyével, hozománnyal ellát' jelentésben csak 1865-ből adatolja. Amennyiben azonban ez a jelentés csak a menyasszonyra vonatkoztatható — vö. erre a TESz. adatát! —, úgy a szó jelentése a fenti szövegben 'felszerel, ellát'. Ezt a TESz. 1791-ből mutatja ki, idézetünk tehát így is a szó korábbi megjelenését igazolja.

svaliser, svalizsér 'könnyűlovas'. — 1715: „Az Felsőleges Király mustrálta az Sandarm, *Svaliser* és az két Muskatéros Companiáját az Marlini Parkban” (RákT. I, 354). — Egyetlen adatom a XVIII. századból. A magyarba a hadsereg révén szüremkedhetett be ez a németben is idegen szónak számító szakkifejezés; vö. ném. *Chevauleger* 'Angehöriger der leichten Kavallerie' (WAHRIG, Wb.); vö. még fr. *chevaux legers* 'ua.' (HEYSE, FremdWb.¹⁹). A szó a magyarban feltehetően lappangva tovább él, hiszen 1922-ből, Krúdnyál találtam még egy adatot rá: „... az asszonyaiknak, akik a *svalizsérékkel* táncoltak, a felnövekedett leányaik tisztességes férjhezadása lett az életcéljuk.” (Hét Bagoly. Krúdy Gyula: Nyolc regény. Bp., 1975. 885.) A szó a TESz.-ben, a NySz.-ben és a CzF.-ban nem szerepel.

trádolt 'arannyal átszött'. — 1758: „*Trádolt* szoknya s vál” (TörtTár. 1899: 707). — A szó a TESz.-ben *trádor* alakban fordul elő, 1722-ből adatolva. A *trádolt* arra utal, hogy a valószínűleg elhasonulással keletkezett szóvégi *l*-t igeképzőnek fogták fel, és a szót igeként értelmezték.

zsandár 'nehézlovas'. — 1715: „Az Felsőleges Király mustrálta az *Sandarm* *Svaliser* és az két Muskatéros Companiáját az Marlini Parkban.” (RákT. I, 354.) — A szó ebben a jelentésében egyetlen XVIII. századi adatom. Átadója az ausztriai ném. *Gendarm* [schandarm] (ÖstWb.⁹ 75) lehetett. KLUGE szerint a szó jelentése a németben a francia forradalomig 'nehézlovas, nehézlovasság' (EtWb.¹⁸ 247), e jelentésben vette át a magyar is a XVIII. században. Mint katonai műszó nem honosodott meg, a XIX. század közepén került át újra a magyarba — a TESz. első adata 1851-ből való! — (osztrák) csendőrök megnevezéseként.

MOLNÁR ANNA

Szótörténeti adalékok*

abajcos 'kevert gabona, kétszeres' 1549: OklSz. (egy adat). — Kanizsa, 1549: „*Abajchof* gabona” (Nád. lt. 17. tétel 50. cs.: 67b). — Vö. NytudÉrt. 88. sz. 14–5.

abajdoc 'ua.' 1406: TESz. I, 88, alakv. *abajnac* 1590: uo., *abajnoc*: ÚMTsz. — Szentmiklós, 1587: „Keth *Abajnac* Buza aztagh” (U et C Fasc. 12 Nr. 42) | Keresztúr, 1597: „Aztagh Dezma *Abainoc*” (U et C Fasc. 101 Nr. 3) | Csejte, 1645: „Elseö *Abtagh Abainoc* es Roz *Abainoc* buza” (U et C Fasc. 77 Nr. 7).

abszec 'lábbeli sarka' 1744: MNy. LX, 218, alakv. *obszec* 1787: MNy. LXV, 346. — Nagyszombat, 1760: „Egy Pár *Obszec* nélkül vagy *obszecel* valo Czizmának meg

varrásátul" (AO Lad. C Fasc. 8 Nr. 10: 113) | 1760: „Egy Pár Topánkának *Obseczel*, Bőrön kívül ha az Csizmazia ád mindent hozzá" (uo.).

á g o s t a i 'lutheránus' 1864: SzT. I, 125. — Léka, 1661: „*Pater Augustinusok* Haza" (U et C Fasc. 23 Nr. 12: 3).

a j a 'kocsirúd' ÚMTsz. I, 173. — Sáros vára, 1606: „*Aja* Rudak Eöreges es vasasok vannak" (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483. 69. cs.) | Sárospatak, 1635: „Ket szekerhez valo öregh *aja* rud Nro 2" (U et C Fasc. 40 Nr. 40).

a j t ó r a g a s z t ó 'ajtókeret' 1787: NySz. II, 1358. — Királyfalva, 1644: „Egy új *ajto ragazto*" (U et C Fasc. 98 Nr. 19: 4b).

[*a k ó z*, alakv. *megakóz* 1703: TESz. I, 118] *m e g a k ó l*. — Alsólendva, 1568: „Regiftrum az . . . Boroknak Számärwl, es *meg Akolafarwl* Hordonkÿnth" (Nád. lt. 50. cs. 15. tétel: 5).

a k t o r 'felperes' 1584: SzT. I, 188. — 1552: „pofomban woltwolna az *actorral* Erfek wram elewt" (NRA Fasc. 835 Nr. 16: 2).

a l a b á r d 1560 k.: TESz. I, 123. — Végles, 1562: „Ibidem *Halebard* 7 Darda 5 Was chep 1" (Lymb. II, ser. 26. tétel 93. cs.) | Szádvár, 1606: „Darda 14 *Halabard* 18" (Csáky lt. Kassai lt. 69. sz. Fasc. 480 Nr. 6) | Sempte, 1622: „Feyedelemnek valo *Elepart* N° 10" (NRA Fasc. 502 Nr. 17) | Csejte, 1645: „*Halaparta* No 3" (U et C Fasc. 77 Nr. 7).

a l a m ó d i 'divatos' 1711: SzT. I, 206. — Kassa, 1668: „Egy *Alamodi* Szüvegh *utra* Valo" (NRA Fasc. 855 Nr. 24: 16).

[*á m p o l n a* 1405 k.: TESz. I, 149] *á m p o l n á c s k a*. — Szepes vára, 1636: „Két on *Ampulnacska*" (U et C Fasc. 98 Nr. 17: 4) | Murány vára, 1672: „Egy Par Aranyas *kampulka* CsiBéBtől" (U et C Fasc. 41 Nr. 6).

a m p u l l a 1865: TESz. I, 150. — Kassa, 1685 (templomi eszközök között): „megh aranjozot *ampula*" (U et C Fasc. 76 Nr. 7).

a n g l i a i 'angol kelme' 1666: SzT. I, 332. — 1623: „Az vas Bónó *Anghliájban* ket Salauardjnak valot" (Est. lt. EM. iratai 628. cs. II. g. 15).

a n g u s z 'horog?' — Nagybánya, 1664: „Probahoz valo vas fogo Nro 4. vas *Angusz* Nro 1" (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 41).

a n t i m ó n i u m 'antimon' 1714: SzT. I, 346. — Kassa, 1640: „*Antimoniumot* es Spißglass 200 fl" (Est. lt. EM. iratai 628. cs. II. 435).

a n n y o k m é h 'anyaméh'. — Füzér vára, 1670: „*Annjok Méh* köpüvel No 8" (NRA Fasc. 1012 Nr. 28: 6).

a r á b i k u m 'gumiarábikum'. — 1670: „ugyan abban ladában *Arabicum*[m]" (NRA Fasc. 846 Nr. 13). — Vö. *gumiarábikum* 1577 k.: TESz. I, 1106.

a r c h i v u m 1766: SzT. I, 414. — 1688: „Az N *Archivumban*" (Lymb. Ser. II. Fasc. 1 cs. 78: 140).

a r k o l y 'gabonaféle'. — Szádvár, 1608: „*Arkelij* Cub. 6 . . ." (Csáky lt. Elenchizálatlan iratok Fasc. 252) | Szerencs, 1635: „*Arkoly* vetés . . ." (U et C Fasc. 41 Nr. 44) | Sárospatak, 1693: „Tavaßi Vetéssekből, ugy mint Tavaß Buza, Zab, Arpa, *Arkoly* légyen" (U et C Fasc. 41 Nr. 22).

á r n y é k 'árnyékszék' 1814: SzT. I, 429. — Makovica, 1671: „Innen nyilo *Arník*, Ennek aitaya festet was sarkas hevederes" (U et C Fasc. 21 Nr. 8).

á t a l a g 1395 k.: TESz. I, 192, alakv. *ántalag* 1764: uo. — Egerszeg, XVI. század vége: „Echet 4 *Atalokban* ako ½" (U et C Fasc. 77 Nr. 13) | Sárospatak, 1635: „Mez egy *Antalagban*" (U et C Fasc. 40 Nr. 40) | Csejte, 1645: „vessling niómo prús No 2 Lencze *ataloghban*" (U et C Fasc. 77 Nr. 7) | Makovica, 1671: „Eczett Tizen nyolez hordoban egy *Antalagban*" (U et C Fasc. 21 Nr. 8) | Szádvár, 1682: „bor eczett egy *átalag*h" (Est. lt. Rep. 24 Fasc. L. Nr. 465).

a u s z c ú g 'hitelrovás'. — 1697: „Zöld Puskások[na]k Conventiojokra *Außczugra* fizettem . . .” (Lymb. Ser. II. Fasc. 1. cs. 78) | Beckó, 1734: „Beckői Kovács *auszsigle* [!] szerint” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. C. Nr. 109: 164).

a u s z p a j t 'hozam, jövedék'. — Helcmanóc, 1786: „ezután nékem administralya Szent Mathei Bányából valo *Auspajt* pénzt” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 627: 122).

a v i o '?. — Curgó, 1552: „mert az exepcio nem tendal derek *awijora* hanem chak Collateraliter” (NRA Fasc. 1648 Nr. 27) | „hol kedýg azt *awijonkban* inferaltok” (uo.).

b á b a g o m b a. — Kistapolcsány, 1632: „Egi Bekrenkebe *baba gonba* [!]” (NRA Fasc. 107 Nr. 18). — Vö. NytudÉrt. 80. sz. 27—8.

b a g á z s i a 1644: TESz. I, 215. — Körmend, 1693: „égy étBakan Stobbal, es minden fő TiBteivel, f — *bogadfiájával* meg Balván” (Batth. lt. Filmtár 6519. doboz: II/96: 1).

b a j t l e r 'erszénygyártó'. — Kassa, 1723/1730: „Az *Bajtlereknek* Nyeregjártoknak” (AM Civit. Kassa Rsz. 86: 79).

[*b a k* 'kocsiülés' 1688: SzT. I, 553] *bakos kocsi*. — 1666: „Ablakos *bakos kocsi*” (OSzK. Fol. Hung. 920: 261).

b a k a n c s 1519: TESz. I, 222. — 1722: „Czepiknek 4. par *Bogancsaért* fl. 1” (Bal. lt. Kékkői urad. 29. cs.).

b a k t e r 1728: TESz. I, 225. — Rohonc, 1638: „Maýorbelj Bere6 *Bachter* Ambruf Rus Cub 4” (Batth. lt. Filmtár 4352. doboz Nr. 340: 41).

b á l i s 'olasz vándorkereskedő' 1799: TESz. I, 1230. — Veszprém, 1779: „Olasz *Bális*, Pech Vasáros” (AO Lad. A. Fasc. 10 Nr. 14).

b a l l e r 'posztófajta'. — 1611: „*Boller* poztonak” (Batth. lt. Filmtár 4349. doboz Nr. 141: 26) | 1633/1722: „tartozék neki adni egy *Baller* poszto kurta dolmányt” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110).

b a l t a 1611: SzT. I, 561. — 1572/XVIII. sz.: „mint kardot, *boldát*, deszkát, szenet, bőrt, pléhet” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110).

b a n k r o t t 'csődbe jutott, tönkrement személy' 1792: NySz. I, 173 (egy adat). — Veszprém, 1779: „kik mindnyájon Veszprimi Kalmarok voltak, *Pankrotokká* lettek, Görög Pál pedig el szökött, *Pankrottságok[na]k* pedig oka az, hogy Morvai háatos Zsidók szüntelen járnak, ugy máskereskedőkis” (AO Lad. A. Fasc. 10 Nr. 14) | „a' Vasárosok pedig azért lettek *Pankrotokká*, hogy a' Kovácsokis minden féle vasakat árulnak” (uo.) | „és maga edgyik a *Pankrót* Kalmárok közül lévén” (uo.).

b á r á n y s u l y o k 'sulyok'. — Királyfalva, 1644: „ket *baranij fullyok*” (U et C Fasc. 98 Nr. 19: 4).

b a r h e n t 1763: TESz. I, 249. — Csetnek, 1697/1730: „az ket masikon Búhet *Parchent* vagy Diktat négy nyüstest, a vagy két BóvóBéken *Parchent*, Barsont’ (AM Gömör megye Rsz. 19: 270b) | „ha valaki egy *Parchent* el ad” (uo. 271) | „annak művet *Parkent* kell adni” (uo. 271b) | Beckó, 1734: „8 réff *Barchanért*” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. C Nr. 109: 164).

b a u f i z e t ő m e s t e r 'fizetőmester az építkezésnél'. — 1641: „*Paufizeteő Mester*” (Est. lt. EM. iratai II. 628. cs.: 435).

b a u m e s t e r 'építőmester'. — Fraknó, 1632: „az *Pau Mesternek* minde[n] de rogatjoja nekull” (Est. lt. EM. iratai 628. cs. II. g: 266) | 1634: „Szamtartonak . . . *Pau Mafter* Carlinak . . .” (Batth. lt. Filmtár 4353: V) | Németújvár, 1641: „*Paumaszternek* mikor ielen vagion” (uo. 81). — Vö. *baumeiszter* 1648: Horváth 41.

b a u s r e i b e r 'rnok az építkezésnél'. — Németújvár, 1639: „az itualo *Pauschreiber* kezehez alsignaltattanak” (Est. lt. EM. iratai 628. cs. II, 461).

b é g 1476 k.: TESz. I, 267, alakv. *bek* 1540: Kakuk 63. — 1529: „ýbrahýn e6 memhetbek, fegetlegre mene nekýk” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 267: 6b).

béklyó 1395 k.: TESz. I, 271, alakv. *béko*: ÚMTsz. I, 399. — Makovica, 1671: „*Béko Egy*” (U et C Fasc. 21 Nr. 8) | Zboró, 1684: „Vas *biklo egy*” (uo. Nr. 15).

berbenke 'kis hordó, bödön' 1498: TESz. I, 281, alakv. *berbenke*: MTsz. I, 119, *berböke*: uo. — Nagykinis, 1630: „*Űres fel fenekű berbenke No. 1*” (U et C Fasc. 153 Nr. 13) | Tarcal, 1761: „*Egy kis berböke*” (U et C Fasc. 120 Nr. 44).

beste (szitokszó) 1511: TESz. I, 288. — Abaúj m. 1553: „*hog engem zýdóth kurwa felefegew Befghije kwrwafýanak*” (NRA Fasc. 833 Nr. 26) | „*Befghije kwrwafýanak zýtta[m] wona*” (uo.).

bezoár 'Bezoarstein' 1617: NySz. I, 226 (egy adat). — Fraknó, 1645: „*egi egesz őregh occidentalís Bezoar*” (U et C Fasc. 97 Nr. 9).

bibálé 'borralaló' 1600: SzT. I, 892 (egy adat). — 1678: „*bibalít attam az Puskasoknak, és madarásóknak*” (Est. lt. Rep. 40 Fasc. L Nr. 259: 39).

bilincs 1558: TESz. I, 301, alakv. *belincs* 1590: uo. — Beszterce, 1580: „*Lancz 3. Belijnch 7*” (Lymb. Ser. II. 28. tétel 95. cs.: 301) | Galgóc, 1622: „*Kezre valo birincz*” (NRA Fasc. 1009 Nr. 26).

billikom 1612: TESz. I, 302. — Fraknó, 1645: „*Keregeded őregh hoiagos ezüst araniozott Lobos [!] Willikhomb palasztk*” (U et C Fasc. 97 Nr. 9).

bocska 'hordó' 1587: TESz. I, 316, alakv. *becska* 1652: uo. — Csejte, 1645: „*egy teli becška*” (U et C Fasc. 77 Nr. 7) | „*Becška Soo vagyon No 1*” (U et C Fasc. 87 Nr. 7: 5).

bocskor 1395 k.: TESz. I, 316, alakv. *batskor* 1786: uo. — Csetnek, 1695: „*vettem Egy Pár Batskort*” (Teleki család nagyazbláti lt. 11. cs.) | 1730: „*4. Par Bacskor*” (Bal. lt. Kékkői urad. 30. cs.) | 1742: „*Tehin pasztornak 1 par Bacskort*” (uo. 34. cs.).

boglar 1505 k.: TESz. I, 322. — Radvány, 1653: „*Kilencz Eőregh Boblaru gjongjes Arany parta*” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX. cs.) | Nyitra m. 1671: „*Tiszta fejer ezüst szakadozót orrozo, egy boglyár hiával*” (Csáky lt. Központi lt. Fasc. 89: 78b) | Makovica, 1671: „*Ezen kett fele nyiló aitonis kett Ezüst boglyar vagyon*” (U et C Fasc. 21 Nr. 8).

bogláros 1536: TESz. I, 322. — Sempte, 1663: „*egy aranýozót bugláros parta eőv*” (Est. lt. Rep. 40 Fasc. I. Nr. 171: 83).

bojtár 1660: TESz. I, 326. — Németújvár, 1621: „*Ihaznak eztendeigh . . . Bojtarnak eztendeigh*” (Batth. lt. Filmtár 4352. doboz 336. sz.: 11) | Hegykő, 1666: „*Juhásznak, Boitárnak Cub. 25*” (U et C Fasc. 30 Nr. 68).

bolit 1416 u./1450 k.: TESz. I, 335. — Csejte, 1645: „*Ugýan ezen Réghi Pituarbúl gradiczra menet ualo nilo Buotban uagýon*” (U et C Fasc. 77 Nr. 7) | Beckó, 1645: „*Az Buotth előtt előtt [!] ualo Pituarbul mas nilo Buotthban*” (uo.).

boncsok 1500: TESz. I, 339. — 1616: „*egy Bunczok vagjon Balogban*” (Soós lt. 1. tétel 7. cs.).

borona 1524 k.: TESz. I, 346, alakv. *boronna* 1818: uo., *baronna*: ÚMTsz. I, 555. — Korlátkő, 1666: „*Vassas Baronna Nro. 2*” (Batth. lt. Lad. 27 Rsz. 67 Fsc. 8 Nr. 1) | Lubló, 1684: „*Item Boronna, Eke vas*” (U et C Fasc. 39 Nr. 48) | Magyarbél, 1724: „*Vas fogas vagýss Bonna 2*” (Csáky lt. Központi lt. 54 Fasc. 144).

böröcke 'kis taliga'. — Sziget, 1673: „*Vagion Malha böröczke nro. 2*” (U et C Irreg Fasc. 5 Nr. 9: 73). — Vö. *böröc* 'ágyútaliga' 1834: TESz. I, 364.

brindza 1546: TESz. I, 370, alakv. *brinza* 1816: uo., *borondza* 1857: uo., *brindza* 1794: uo. — Sáros, 1604: „*Az haaz szüksighére keölt el Brindza Hordoual Nro 1*” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483: 109) | „*Item keölt Wneő turokból czinalt Brindza tonnaual Nro. 1.*” (uo.) | Szendrő, 1610: „*Egi altalag baronza*” (U et C Fasc. 120 Nr. 1) | 1620: „*Edényekben való Brinza*” (NRA Fasc. 500 Nr. 56) | Makovica, 1635: „*üres Borondza vanna No 1*” (U et C Fasc. 21 Nr. 3) | Nagymihály, 1658: „*Negy Vika Borond-*

zat" (NRA Fasc. 868 Nr. 103) | Füzér vára, 1670: „Hordo *Borondza* avagy Turo Nr 4" (U et C Fasc. 161 Nr. 1).

brindzás. — Sáros, 1606: „*Brindzas* putton Nro. 2 *Brindzas* hordo No. 1." (Csáky lt. Kassai lt. 69. cs. Fasc. 483: 128).

brotfanna 'tepsi'. — Kassa, 1668: „4 lyukas vas Serpenyű . . . 1 *Brot fanna*" (NRA Fasc. 855 Nr. 24: 6) | [attunk] „Egy *Brot fanna*" (uo. 28).

bruder 'testvér' 1619: HORVÁTH 48 (egy adat). — Szered, 1702/1736: „senki az Legények, vagy Inasok közül, ha előreggebb, vagy Gazdagab — volna — is, à vagy annak előtte Szabad állapottyában fogadott *Prudere* volt volna is, Magha Mesterét Te, Tu szóval ne illesse" (AM Comit. Pozsony II. Rsz. 34: 350).

burst 'kocsiféle'. — Pest, 1732: „Konyha Kocsi, *Burst*, egy tár Székér". (NRA Fasc. 299 Nr. 26) | „Szekeres Ló légyen eőt, à mellyek a *Burstott* húbták" (uo.)

butélia 1735: SzT. I, 1101. — 1722: „Hutasnak *Butéliakirt* és Övegekirt" (Bal. lt. Kékkői urad. 29. cs.).

buzogány 1424: TESz. I, 400. — Szombathely, 1510/1529/1689: „Egy réz Forrasztás nélkül való *bodzogánt*" (EK. Céhlevelek XXVIII. I.) | Lietava, 1626: „Egy *Bodzogány* ezüstös arányozot Törkisekkel rakott" (Est. lt. Rep. 29 Fasc. J. Nr. 152) | 1627: „Egy *Bodzogány*" (uo. Fasc. C. Nr. 45: 112) | 1638: „Egy *Bodzogány*" (uo. Nr. 53: 196).

cajg 'egy fajta élesztő vagy kovász' 1708: TESz. I, 408. — Nagybánya, 1762: „Ser méregető uj egy *Czajch* tartó ócska" (U et C Fasc. 111 Nr. 46: 361).

celozóvas 'célgömb'. — Sempte, 1639: „Egy Agyuala ualo *czilozo Vas*" (Est. lt. EM. iratai II. 628. cs.: 395).

cenzus 'haszonbér; házbér' 1756: SzT. I, 1159. — Füzér vára, 1623: „attol attanak *Cenfust*" (Nád. lt. 51. cs. 24. tétel: 10).

cibak 'cövek' 1877: TESz. I, 425. — Szepes vára, 1636: ket va6 *cibak*" (U et C Fasc. 98 Nr. 17: 5b) | Szepes vára, 1638: „ket vas *czibak*, két peczenie Süteő uass Farkas" (Csáky lt. Központi lt. 14 Fasc. 37).

cibere 1527: TESz. I, 435, alakv. *cibereő*: ÚMTsz. I, 680. — Sáros, 1607–1608: „Beöyteőn Mayorbeli czieledre korpa *czibereőnek* keőth el Cub. 5" (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483: 207).

*cintere*m 1372 u./1448 k.: TESz. I, 443. — Kékkő, 1714: „*Czinterin* csinalok[na]k az Aszony eő Nag[ysag]ha részirűl amint eő Nagha méltoztatott igérni fl. 3" (Bal. lt. Kékkői urad. 29. cs.).

cipó 1405 k.: TESz. I, 444, alakv. *czepó* 1863: uo. — Sáros, 1604: „asztal *czepo* süttetisre" (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483: 86b) | „Abra^k *czepo* süttetisre" (uo.).

cirka 'körülbelűl' 1781: TESz. I, 447. — Zemplén m., 1698: „ez elműlt 1697 eBtendőb[en] *circa* 26 Juný" (Lymb. Ser. II. Fasc. I. cs. 78).

cirkalom 'kör' 1669: TESz. I, 447. — Pozsony m., 1637: „azon nezeo Afony ott . . . egy *Circulust* czinalt" (NRA Fasc. 501 Nr. 50).

citvar 'Zitwer' 1577 k.: TESz. I, 451, — 1725: „*Cziczvar* magért . . ." (Bal. lt. Kékkői urad. 29. cs.).

cölönk 'lecsűngő cifraság' 1787: TESz. I, 457. — Ónod, 1676: „Muskaterhoz valo *Csolongh* szűastol huszon őtt" (U et C Fasc. 25 Nr. 43).

cölöp 1590: SzT. I, 1220, alakv. *Czölömp* 1826: TESz. I, 457. — Fehérvár, 1645: „Azon Algyukhoz valo dőrőczkeőllő fakot es *Czölömpőket* czinaltanak" (Lymb. Ser. II. 28. tétel 95. cs.: 255).

cúg 'fogat' 1789: SzT. I, 1124. — Pest, 1732: „Hintos Lovai nem vóltanak tőbben ezen egy fekete' nagy fzalú hat Lóbűl álló *czuknál*" (NRA Fasc. 299 Nr. 26) | „egy hat Lobűl álló szűrke *czuk*" (uo.).

c u l á k 'ágas' 1816/1962: TESz. I, 461; 'karó' 1395 k.: uo. — 1669: „az régi fa Epuletek *Szulakia* vagy agassa” (NRA Fasc. 813 Nr. 63) | Nagykálló, 1703: „*Szuláknak* való eőt darab fa” (U et C Fasc. 64 Nr. 17).

c v e r g l i f a 'alacsony növésű fa; törpefa'. — Magyarbél, 1730 k.: „oltani való husz *Czvêrgli fa*” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144).

c s á d é 'a szőlő levágott leveles vesszője' 1611: TESz. I, 465. — Tállya, 1778: „*csatajra* attam . . . szőlőre *csatajra* attam . . . *Csataer* atta[m] . . . Ratkai Szőlo *Csatajaér* atta[m] Rff. 3 den 2. Tolcsvai Szülő *Csatajára* atta[m] Rf. 2” (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H. I. 25) | 1780: „*Csataer* attam 10 mariast” (uo.).

c s á k o s 'lelógó csücskű'. — Sárospatak, 1691: „egy fejer dolmányos fekete *Csakos* Szüvegű Szolgajokat” (Lymb. Ser. II. Fasc. I cs. 78) | „Látott egy fejer dolmányos *Csakos* fekete Süvegű Beres Legenyt” (uo.). — Vö. *csák* 1796: TESz. I, 468.

c s a p á z 'nyomon követ' 1839: MTsz. I, 268. — Veszprém, 1779: „& nevezett Farkas Zsidó Morva Országik *csapászta*, és nyomozta azokat az eő el lopott Partékájáért” (AO Lad. A Fasc. 10 Nr. 14) | „azt nem hallotta, s nemis tudgya, hogy egész Morváig *csapászta* volna a' Zsidókat” (uo.).

c s á r d a 'katonai őrhely' 1617: TESz. I, 482, alakv. *csardak* [MTsz.]: uo. — 1606: „Mwsketa puska 1 Az Istrasa *chardakon* zakalos 2” (U et C Fasc. 101 Nr. 15).

c s e p l y e 'bokros, cserjés hely' 1597: TESz. I, 503, alakv. *cseplés* 1879: uo. — 1834: „Az erdő és *cseple* arányosan úgy osztasson-el” (Bal. lt. Kékkői urad. 22. cs.).

c s e r p á k 'merítődény' 1731: TESz. I, 512. — Terebes, 1687: „virics merito *csepak* No 3” (U et C Fasc. 115 Nr. 14).

c s e t e p a t é 1531: TESz. I, 514. — 1612: „hallotta az *csatay patayt*” (Soós lt. 1. tétel 7. cs.).

c s e t n e k i 'csetneki puska'. — Eger, 1558: „Barbatae pragenfe6 12 *Chjtnekij* 10” (Lymb. Ser. III. 22. tétel: 407b).

c s é z a 1700: TESz. I, 517. — Szendrő, 1697: „holmi dirib darab vas, inkább az *Cezahoz* valo” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49) | „Ur[am] *Cezajahoz* valo darab vas” (uo.) | Szendrő, 1698: „*Csezához* valo Begek No. 8” (uo.) | Szendrő, 1701: „Követi eßtet az *Cséza* mely mind belől zöld póftoval vagyon boritva pedigh kül minden fája zöldben van megh festve” (uo. 30. cs. Fasc. 151).

c s i c s e r i 1395 k.: TESz. I, 520. — Jászó, 1671: „*Cziczzerke* borso ket hordoval” (U et C Fasc. 35 Nr. 101).

c s i g e r 'savanyú, silány bor' 1430 k.: TESz. I, 521, alakv. *csinger* 1835: uo. — Beckó, 1734: „*Chinger* két akos Hordoban feligh” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 456).

c s i n 'keresztzásal (szövés, varrás)' 1806: TESz. I, 532. — 1666 (Károlyi Judit tulajdona): „*Csinya* varrassal varrot két lepedő” (NRA Fasc. 905 Nr. 6) | „Egy *csinnya* formával magyar Arannyal, ezúftel s- egynehany fele felyemmel varrot kenteő keßkenyeő” (uo.).

c s i n c s é r 'bilincs' 1564: TESz. I, 533, alakv. *Csincsir* 1728: SzT. I, 160. — 1556: „Njakra wala wa6 Xiiij *zinger* kezre valo xij” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 121b) | Makovica, 1634: „*Csincsir* vagon No 4” (U et C Fasc. 21 Nr. 3) | Makovica, 1671: „*Czinczir* Tizen egy” (uo. Nr. 8) | Zboró, 1684: „Vas biklo egy: *Csinczir* hét darab” (uo. Nr. 15) | Zboró, 1697: „Harom *Csencsér* No 3” (U et C Fasc. 22 Nr. 1: 4) | „Lakat egy *Csencsír*hez valo No 1” (uo.).

c s i n v a t o s 'sűrű szövésű'. — Nagyszombat, 1760: „*Csinatos* Zsaknak valotúl, riffitül horom fertál széleséghben vaszontul” (AO Lad. C Fasc. 8 Nr. 12: 160). — Vö. *csinvat* XVII. sz.: TESz. I, 534.

c s i r a 'lefelé álló szarv' 1785: TESz. I, 538. — 1744: „Uj Falusi Majorbul . . . *csire* eőkör Tino Darab No 5” (Bal. lt. Kékkői urad. 35. cs.).

[*csirizel* 1786: TESz. I, 541] *megcsiriz* 'csirizzel megken'. — Sárospatak, 1609/1720/1731: „A Timarok a Piatzra egett bőrt ne hozzanak, igaz Tablat meffenek, jól meg *Csirizzék*” (AM Comit. Zemplén Rsz. 58: 3b).

csirke 1568: TESz. I, 541, alakv. *tsérke* 1825: uo. — Szendrő, 1764: „Kakast Nro 5 *Csérkét* Nro 217” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151) | „Fel küldettem *Csérket*” (uo.).

csobán 'csobolyó; vederfajta' 1405 k.: TESz. I, 545, alakv. *csobánk* 1872: uo. — 1586: „vagio[n] egý fa *chobank*” (Nád lt. 49. cs. 10. tétel: 55b) | Egerszeg, 1587: „fa *chjobank* 5. fa Lampafs 1” (U et C Fasc. 46 Nr. 74: 23b).

csokoládé 1. 'Schokolade' 1704: TESz. I, 549; 2. 'csokoládéital' 1753: SzT. I, 187. — Szendrő, 1699: „*Csukorlaté*hoz égy, más konyhára valo torma reffelbert” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151) | Monostor, 1742: „*Csukoladí*hoz valo Fincsa” U et C Fasc. 86 Nr. 8: 2).

*csótár*¹ 1552: TESz. I, 559, alakv. *csójtár* 1851: uo. — Farkasfalva, 1706: „két rongyos *Csojtár*” (U et C Fasc. 14 Nr. 26).

csutka 'kurta, törpe'. — Sárospatak, 1635: „Fekete Gaspar pasztorsaga alatt vagyon *csutka* eme Disznok Nro 31” (U et C Fasc. 40 Nr. 40) | Sárospatak, 1639: „*Cziutka* Disznok Pasztora” (U et C Fasc. 41 Nr. 1). — Vö. *csutka* 1604: TESz. I, 577, de ilyen jelentésben nem ismeri.

csűrész 'csűrbíró?; csűr munkás?'. — Fogaras, 1637: „hetes drabant N: 29. Kertez N. 1 . . . *Csüreß* N: 1. Major N: 1” (U et C Fasc. 14 Nr. 42: 63).

daktilus 'gyümölcsfajta'. — 1770: „*Dactilus* névű gyömdölcsött” (AM Civit. Tyrnav. Rsz. 157: 102).

dali-cipellős 'rövid szárú lábbeli'. — 1642/XVIII. sz.: „Egy bokor Száras alias *dali czipelusn[e]k* ára negyven öt pinz” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110). — Vö. *dali-csizma* 1635: SzT. I, 253).

dalidó '(tánc)mulatság' 1833: TESz. 589. — Szily, 1642: „Ayanlottha maghat hogj az mý *Dalibonkra* Nağod keduejert el Jiűn” (Batth. lt. Filmtár 4773 doboz).

damaszt 1533: TESz. I, 591. — Radvány, 1757: „Strikrok *Damaskaton* Satirung varasal” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX.).

darabcsa 'kis darab, darabka' 1636: NySz. I, 483. — Csetnek, 1610: „Eg *darabcha* zemis” (U et C Fasc. 120 Nr. 1: 36).

darazsas 'darázmintás?'. — 1629: „Uý *darasas* Abroz” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.) | „1. fejeres *Darasos* Abroz” (uo.). — Vö. *darázfészkes*: ÚMTsz. I, 953.

dárda 1554: TESz. I, 595. — Eger, 1553: „*darda* decem et octo” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.: 7b).

daróc 1349: TESz. I, 596. — Kassa, 1574/1730: „egy vastag *darholcot* vegyen nékie” (AM Civit. Cassov. Rsz. 86).

datál 'keltez' 1703: TESz. I, 598. — 1697: „honnén *datáltatot* azon . . . levél” (Lymb. II. Ser. Fasc. 1. cs.: 78).

dátum 1595: TESz. I, 598. — 1529: „az *datomat* az zalogoó lewelnek . . . jrnaja” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 267: 6). — Vö. MNy. XXXVII, 277.

deberke 'faedény' 1609: TESz. I, 599, alakv. *döbörke* 1831: uo. — Füzér vára, 1620: „bor egeteő *Deöbeor* kett chiustul” (U et C Fasc. 15 Nr. 9) | Porumbák, 1638: „ket altalagoczka . . . Eggj *Döbörke*” (U et C Fasc. 68 Nr. 41: 2b).

deli 'rövid szárú csizma' 1748: TESz. I, 608. — Eger, 1558: „*Calceor[um]*, *Delj* dictor[um], paria 10” (Lymb. III. Ser. 22. tétel: 416). — Vö. *dali-cipellős*.

deliberáció 'végzés, határozat' 1585: SzT. II, 303. — Gyulafalva, 1559: „az mi *deliberationk* Berint” (Est. lt. Rep. 41 Fasc. A Nr. 2 NB).

deputál 'rendel; juttat; (át)ad' 1576: SzT. II, 320. — Csáktornya, 1565: „tekintete6 Zrennj Myklo6 vramnak *de putatak* Zalla warmegeben az mj Jofaga lewen” (Lymb. II. Ser. 30. tétel 97. cs.: 638).

dereglye 1792: TESz. I, 617. — Munkács, 1627: „Egj *dereghle* ket reghi uas rostellj” (U et C Fasc. 18 Nr. 30).

desztillál 'csepegtet, párologtat'. — 1570 k.: „Mind ezeketh az alombik által *diftillald* gienge twzon” (OSzK. Oct. Hung. 484: 4b).

dett(ó)'? — Szepes megye, 1695: „12½ Sing Capitzolt . . . 1 Vég Sleiert . . . 1 Vég Crakaj Czirnat . . . 1 Vég *Dettot*” (Csáky lt. Közpointi lt. 53 Fasc. 143).

dézsza 1515: TESz. I. 626. — Kistapolcsány, 1630: „Sajtar N° 3 *Gyesa* N° 1” (NRA Fasc. 107 Nr. 25) | „Tol vagyon egy *gyesaval*” (uo.).

diakorium '?. — Nagybánya, 1572/XVIII. sz.: „Ötödik Sarga is, Hatodik Szederjes *Diakorium*” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110).

dilany '?. — Tállya, 1786: „Vettem egy *Dilányt* den. 17” (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H. I. 25).

direkció 1. 'irányítás, vezetés', 2. 'intézkedés' 1707: SzT. II, 391. — Regéc, 1621: „azoket Vdvarbiro Vram *directioiara* bizúk” (NRA Fasc. 409 Nr. 12).

direktor 'közügyigazgató' 1586: SzT. II, 392. — 1555: „az *Director* vram hozzam walo feleleferewl” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 223).

diribdarab 1372 u./1448 k.: TESz. I, 643, alakv. *direb-darab*: MTsz. I, 403. — Nagymihály, 1654: „*Direb darab* Tafota” (NRA Fasc. 868 Nr. 98: 25).

diszkrécio 'belátás, kíméletesség' 1743: TESz. I, 646. — Kismarton, 1639: „imádságh, *discretio*, emberségh, mensvetudo, túrés” (Est. lt. Rep. 32 Fasc. F Nr. 483).

divánszönyeg 'törökszönyeg' 1627: SzT. II, 429. — Terebes, 1621: „weres *diuan zwniegek* Eöregék No 28” (U et C Fasc. 115 Nr. 3).

dolmány 1405 k.: TESz. I. 656. — 1533: „*dolamany* nadrag belett . . . *dolamany* nadrag . . .” (Batth. lt. Filmtár 4348. doboz: 7).

dorong 1519: TESz. I, 664, alakv. *durung* 1791: uo. — Sárvár, 1608: „Va-gyon chakan 2. Va6 *dürüingh* 1” (U et C Fasc. 37 Nr. 56: 45b) | Sárvár, 1662: „vas *durungh* No. 1” (U et C Fasc. 37 Nr. 56) | Beckó, 1734: „vass *Durung*” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 460).

dottáló 'hálófajta'. — Ónod, 1676–1677: „Ezen két *Dott haloval* Nem halasz-hattyák, hanem hol tapogatoval, hol egyébel” (U et C Fasc. 25 Nr. 43).

dradarsan '?. — Radvány, 1757: „*Dradarsan* Szóknayahoz” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | „*Dradarsant* Szóknya Satirungra varot” (uo.).

duga 'donga; hordó' 1558: TESz. I, 684 *dugába döl* a. (egy adat). — Léka, 1593: „kyk . . . hordonak ualo *duga* es fenek falt chinálnak” (Nád. lt. 49. cs. 10. tétel: 81) | Keresztúr, 1597: „*Duga* Soo 97. Egy Fa Saffban azzú megy” (U et C Fasc. 101 Nr. 3) | „Eoreg Pres baluanostul *dugastul* es gusostul” (uo.) | Csejte, 1599: „Týk ef kappan 25. *Dügha* Soo 12” (Nád. lt. 51. cs. 22. tétel: 23) | Füzér, 1623: „Hordo fal vagio[n] alr *duga* No. 2000” (uo. 24. tétel: 53).

dunya 1458: TESz. I, 688, alakv. *dugná*: ÚMTsz. I, 1036. — Szentmárton, 1625: „hadtam két Eörögh derekalyt, két Eörögh Vánkost, egy Eörögh *Dugnáth*” (Soós lt. 1. tétel 7. cs.) | Kassa, 1668: „kek Dictas *Dukna*” (NRA Fasc. 855 Nr. 24: 8) | „Egy kekes viselt *Dukna*” (uo.).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszögek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észtl nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu**. 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István**, **Szűts László**. 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtnai útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábászentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ara: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. **Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
145. **Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné.** 1980. 80,— Ft.
146. **D. Mátai Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet:** A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István:** Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa:** Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. **Mészáros György:** A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. **A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre.** 1979. 40,— Ft.
155. **Papp Ferenc:** Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. **Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás.** 1982. 80,— Ft.
157. **75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság.** 1980. 14,— Ft.
158. **Pusztay János:** Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. **Kiss Jenő:** Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. **Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre.** 1981. 50,— Ft.
161. **Emlékezés Mészöly Gedeonra.** 1981. 10,— Ft.
162. **Deme László:** Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. **Szabó József:** Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
165. **Lotz János:** Az ígék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

15. **Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna:** Napjaink különleges keresztnévdívatja. 1981.
16. **Knausz Ágnes:** Kutya-, ló- és szarvasmarhanévek Miklósfán. 1981.
17. **Fülöp László:** Kaposvár utcaneveinek névtani vizsgálata. 1981.
18. **Tóth Éva:** Letenye és Sormás kutyanévei. 1981.
19. **Halász Péter:** Magyarfalú helynevei. 1981.
20. **Paulusz Julianna:** Szarvasmarhanévek Nagykanizsa környékén. 1981.
21. **É. Kiss Sándor:** Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye. 1981.
22. **Nagy Géza:** A bodrogközi kacsza állatnevei (1959—1979). 1981.
23. **Matijevics Lajos:** A jugoszláviai Ferenc csatorna víznevei. 1981.
24. **Herényi István:** Alsóór genealógiája. 1982.
25. **Névtudományi tanácskozás Kalocsán.** 1978. július 27. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. em. 10).